

सुधासू

संवाक

तंत्री

८५

त्रिभुवनदास लहरेयंद शाह

गीर्भनलाल अभुलण संघवी

અનુક્રમણિકા

મે : ૧૯૪૧

અંક

પૃ. ૪

૧	તાંડવ	જ
૨	દેવનસરિતા !	દાનિસાલ પરીખ	૪
૩	મહામાનવોનાં ગાંડપણ	ત્રિશંકુ	૫
૪	મુક અભિદાન	પંકજ	૬
૫	દૃષ્ટિ	મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ	૧૨
૬	માંડવગઠ	ચીમનલાલ ગંધવી	૧૩
૭	વિકાસપાદ ?	પંડિત રમુનંદન શર્મા	૧૯
					રમણલાલ ભટ્ટ			
૮	જીવન ઝરણુ	પ્રમા	૨૨
૯	રજત	નૂતન દેસાઈ	૨૫
૧૦	સંસ્કૃત	કિશોરભાઈ એમ. લિયા	૨૬
૧૧	સોનાનો કીમિયો	વિદ્યાર્થી	૨૯
૧૨	સિયામ	ચીમનલાલ	૩૦
૧૩	બાદબાકી [કાવ્ય]	જવાનંદ દવે	૩૪
૧૪	નર્તકી	મુકુંદલાલ કે. કામદાર	૩૫
૧૫	વાંછા એવી	રમણ વ્યાસ	૩૬
૧૬	વાસનવેલ	ગમનંદ રાવળ	૩૭
૧૭	ભૂમિકંપ	પંકજ	૩૮
૧૮	સ્મૃતિ-બુની [કાવ્ય]	પ્રતાપ પ્ર. વ્યાસ	૪૧
૧૯	સાચા હિંદુ-મુસ્લીમો	નરસિંહ	૪૧
૨૦	ધન્ય-પરિચય
૨૧	સ્વીકાર
૨૨	છૂટાં ફૂલ	૪
૨૩	તારા-તણખા	૬૫

લવાજમ

અંકો અને ભેટના ટપાલખર્ચ સાથે--

લિંદ--

૩-૪-૦

ખર્ચા--

૩-૮-૦

પરેશ--

શિલિંગ

ગહેર-ખખરના ભાવ

	૬ માસ	૩ માસ	૧ માસ	કવર પેજ નં. ૩	દોઢા ભાવ
૧ પાનું	૪૦	૨૧	૮	કવર પેજ નં. ૪	ખમણો ભાવ
૧ "	૨૭	૧૪	૫	એક કલર	કિપર પ્રમાણે
૨ "	૧૬	૮	૩	બે કલર	રૂપ વધારે

ગહેર-ખખર ફેરવામણી દરેક વખતના ૧૨.૫% વધારે.

મુદ્રક અને પ્રકાશક : મણિલાલ પુ. મિસ્ત્રી બી. એ.

મુદ્રણ અને પ્રકાશનસ્થાન : આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખટ, અમદાવાદ.

નિયમો-ચોજના

‘સુવાસ’નો ઉદ્દેશ પ્રજાની સાર્વત્રિક ઉત્થાપના દરેક રીતે મદદગાર બનવાનો છે. તે ઉદ્દેશને અનુકૂળ થઈ પડે એવા વિવિધ પ્રકારના લેખોને તેમાં સ્થાન અપાશે. અભ્યાસ-પૂર્ણતા સાથે સાથે જોડણીશુદ્ધ, સરળ, મૌલિક ને રસિક લેખોને પ્રથમ પસંદગી મળશે.

લેખકોનો ઉત્સાહ વધારવાને અમે ‘લેખકમંડળ’ ની એક સુંદર ચોજના ઘડી છે. એ મંડળમાં જોગતા કે પ્રતિષ્ઠિત હરકોઈ લેખક જોડાઈ શકે છે. તેમાં જોડાવાને ‘સુવાસ’ માટે એક સર્વાંગસુંદર લેખ મોકલાવવાનો રહે છે એક વખત એવો લેખ પ્રગટ થયા પછી લેખક ‘લેખકમંડળ’ નો સભ્ય બની શકે છે અને દર વર્ગે એવો એક લેખ આપીને પોતાનું સભ્યપદ તે ચાલુ રાખી શકે છે. તે રીતે સભ્ય બનવાથી લેખકને વિના લવાજમે ‘સુવાસ’ મોકલાય છે; તેને પોતાના પ્રગટ થયેલ લેખની પાંચ આઉટ-પ્રીન્ટસ મળે છે ને વિશેષની જરૂર હોય તો અલ્પ ખર્ચે સંગવડતા કરી અપાય છે; પુસ્તકાર ને બેટ પર અધિકાર મળે છે; પુસ્તક-પ્રકાશનની સંગવડતા કરી અપાય છે અને વિશેષમાં તે ‘સલાહકાર-મંડળ’ માં પ્રતિનિધિત્વ મેળવી શકે છે.

‘સુવાસ’ નું સલાહકાર-મંડળ નવ સભ્યોનું રહેશે. તેમાંથી પાંચ સ્થાનિક વિદ્વાનોમાંથી નીમાયલા, એક તત્ત્વી અને એક અવસ્થાપક-મંડળમાંથી-એમ સાત નિશ્ચિત રહેશે. આઠમા તરીકે લેખક-મંડળમાંથી-વિશેષ સહકાર આપનારને દર વર્ગે નીમવામાં આવશે અને નવમા તરીકે લેખકમંડળના સભ્યોએ દર વર્ગે ચૂંટી કાઢેલો પ્રતિનિધિ રહેશે.

‘સુવાસ’ ના સલાહકાર-મંડળનું કાર્ય ‘સુવાસ’ ના અધ્યક્ષેદેહ પરત્વે સલાહ આપવાનું અને સૂચનાઓ વિચારવાનું રહેશે.

સલાહકાર-મંડળની બેઠક વર્ષમાં એક વખત અને વધુમાં વધુ બે વખત મળશે. તે પ્રસંગે બહારગામથી આવનાર પ્રતિનિધિઓને જુસો માછલની અંદરના અંતર માટે સુમાફરીલાકું વગેરે મળી રૂ. ૫ અને તે ઉપરાંતના અંતર માટે રૂ. ૧૦ અપાશે તથા બીજી શરૂ થી તેમને બીજી જરૂરી સ્થાનિક સંગવડતાઓ પૂરી પડાશે.

પ્રતિનિધિની ચૂંટણીનું કામ ‘સુવાસ’ સાથે જોડેલા પરિપત્રથી કરવામાં આવશે.

આવતા અંકમાં ‘સુવાસ’ ની વાર્ષિક અનુક્રમણિકા પ્રગટ થશે. તેમાંના સર્વ લેખકો લેખક-મંડળના સભ્ય ગણાશે અને તેમને ચૂંટવાનો ને ચૂંટાવાનો અધિકાર રહેશે. એ લેખકોમાંથી જોઈએ પ્રતિનિધિની ચૂંટણીમાં જોડા રહેવા માંગતા હોય તેઓ અંક મળ્યા પછી દસ દિવસમાં પોતાની એ ઈચ્છા અમને જણાવે. નવા અંકમાં પરિપત્રની સાથે સાથે એમનાં નામ જાહેર થશે. લેખક-મંડળના સભ્યોએ પોતાના મત સાથે એ પરિપત્ર ભરીને-

તે દિવસમાં અમને પાછા મોકલાવવો. તે પછીના અંકમાં પરિણામ અને સમસ્ત સલાહો આપના નવાં નામ જાહેર થશે.

X

કેટલીક વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓને 'સુવાસ' ખૂબ જ રુચી છે. પણ આર્થિક અગવડતાના કારણે તેઓ ઘણા જ ઓછા લવાજમે તેની માગણી કરે છે. આ માગણીને પૂર્ણ કરી વળતું અમારે માટે મુશ્કેલ હોય છે. આ બાબત શ્રીમંત સાહિત્ય-પ્રેમીઓએ વિચારવા જેવી છે. તેવા સંજોગોએ પ્રકારના જેટલા આદકોને માટે આદક દોઢ અંકે રૂપિયા આપવાને તૈયાર થશે, એટલા આદકો પાસેથી અમે પણ લવાજમમાં અંકે રૂપિયા ઓછો લઈશું. પરિણામે એવા સેંકડો ઉત્સુક આદકોને સવા રૂપિયામાં 'સુવાસ' મળી રહેશે.

'સુવાસ'નો પ્રચારમાં મદદ કરી શકે તેવા સાહિત્યપ્રેમી મિત્રોમાંથી જેઓ એક આદક મેળવી આપે તેમને સુદર-સુશોભિત પેકિટ-ડાયરી; બે આદક મેળવી આપે તેમને 'આંખ અને ચરમા' (કાનું પૂઠું)નું પુસ્તક; ત્રણ આદક મેળવી આપે તેમને તેજ પુસ્તક (પાકું પૂઠું); ચાર આદક મેળવી આપનારને ડાયરી ને પુસ્તક બંને; પાંચ આદક મેળવી આપનારને વિના લવાજમે 'સુવાસ' મોકલાય છે; અને તે ઉપરાંત વિશેષ આદકો મેળવી લાવનારને બિન બિન પ્રકારે પુરસ્કાર અપાય છે: સાહિત્યના પ્રચારકોને આ પ્રકારના લાભ બીજે પણ કદાચ મળી શકતા હશે, પણ 'સુવાસ'માં એટલી વિશેષ સગવડતા છે કે તેમાં તેવા મિત્ર-પ્રચારકો પર લવાજમ ઉધરાવવાની કે બીજા કોઈ પ્રકારની જવાબદારી નથી. તેઓ ફક્ત નામ સૂચવે અને અમે પ્રવાસ કરીએ. તે પ્રવાસમાં જેટલી સફળતા મળે તેનો યશ અને લાભ નામ સૂચવનારને ફાળે નોંધાય.

'સુવાસ'નો નમૂનાનો અંક પત્ર લખી જણાવનારને વિના મોકલવામાં આવે છે. પણ તે પત્ર મળ્યા પછી પ્રગટ થાય તે અંક મોકલાશે. નમૂનાના અંકની તરતમાં જરૂર હોય તેમણે ત્રણ આનાની ટિકિટ બીડવી.

જેમાં ઉત્તર જરૂરી હોય એવા દરેક પ્રકારના પત્રવ્યવહારમાં, કે સેબો અસ્વીકાર્ય નીવડે તો પાછા મેળવવાને, જરૂરી ટિકિટ બીડવી જોઈએ. અને પોતાના પત્ર પર કે છુકપોસ્ટ પર, પોસ્ટલ નિયમ પ્રમાણેની, પૂરતી ટિકિટ ચોડવી જોઈએ.

કાર્યાલયને લગતા પત્રવ્યવહારમાં તંત્રી કે સંચાલકનું નામ ન લખવું. કેમકે તેમ ચવાધી તેમની ગેરહાજરીમાં તે પત્રની વ્યવસ્થા વિલંબજનક થઈ પડે છે.

'પ્રાચીન ભારતવર્ષ' કે 'Ancient India'ના આદકોને પ્રથમ વર્ષે અર્ધા લવાજમે [લવાજમ રૂ. ૧-૮-૦ + ૦-૪-૦ પોસ્ટેજ=૧-૧૨-૦] અને ત્યારપછી બીજા એક વર્ષને માટે પોણા લવાજમે [૨-૮-૦] 'સુવાસ' મળી શકશે.

X

[હુલ્લાના સંગ્રહમાં આ અંક મોડો થયો છે તો વાચકવર્ગ દરમુજર કરશે એવી આશા રાખીએ છીએ.]

આરોગ્ય, વ્યાયામ અને તંદુરસ્તી વિષયક સંપૂર્ણ અને સચિત્ર
માહિતી સતત ૨૬ વર્ષથી આપતું માસિક

વ્યાયામ

• વાર્ષિક લવાજમ - હિંદમાં રૂ. ૨-૮-૦ પરદેશ શિલિંગ-૫.

શરીર તંદુરસ્તી સિવાય બધું નકામું છે. શરીરને તંદુરસ્ત, નિરોગી અને સશક્ત કેવી રીતે બનાવવું અને આરોગ્ય પ્રાપ્ત કર્યા પછી તે કેવી રીતે ટકાવી રાખવું, તે વ્યાયામ વાંચવથી પણ જાણી શકાશે.

આપના ઘરમાં, આપની કામગીરીમાં કે આપની વ્યાયામશાળામાં તેને જોડાવો; તે આપને મોઝ્ય અને સાચી સલાહ આપશે. વર્ષના રૂ. ૨-૮-૦ના બદલામાં, વર્ષ આખરે દાક્તરનાં બીજા માટે, ખર્ચાતી મોટી રકમના તે બચાવ કરશે.

ગમે તે માસથી તેના ગ્રાહક થઈ શકાય છે.

લખો:—

વ્યવસ્થાપક: વ્યાયામ કાર્યાલય,

મંજુસુદામનો વાડો, રાવપુરા, વડોદરા

‘મ હા ગુ જ રા ત’

સિંધમાં વસતા ત્રણ લાખ જેટલા ગુજરાતીઓનું મુખસિદ્ધ મુખપત્ર (સાપ્તાહિક)

- જેમાં સાહિત્ય, રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર, શરીર કેળવણી, બાળજગત, સ્ત્રી સમાર—વિગેરે જીવનને લગતા દરેક વિષયોની સુંદર જણાવટ થાય છે.
- જાણીતા સાહિત્યકાર શ્રી. કુમરશી ધરમશી મંપટ દર અઠવાડિયે યુદ્ધ પરિસ્થિતિ આજેજન રીતે વર્ણવે છે.
- ‘જન્મજૂમિ’ અને ‘જહુરૂપી’ શબ્દરચના હરિશ્ચંદ્રજીના મચોટ ઉકેલો અને દલીલો એક નિષ્ણાત તરફથી નિયમિત પ્રસિદ્ધ થાય છે.
- ‘મહાગુજરાત’ ખુદ્ધિવર્ષિક વ્યૂહ હરિશ્ચંદ્ર વગર દાખલ રીએ સુંદર ધનામો મેળવી આપે છે.
- એના દીપોત્સવી અને બીજા ખાસ અંકોએ ગુજરાતી પત્રકારિત્વને સમૃદ્ધ કર્યું છે.
- વડોદરા રાજ્યનાં તમામ પુરતકાલયો માટે મંજુર થયેલું છે.

વાર્ષિક લવાજમ હિંદમાં રૂ. ૪ — વિદેશ રિ. ૬

• સિંધમાં જાહેર ખખર માટે અજેડ સાધન •

નમૂનાની નકલ તેમજ લાવતાલ માટે આજે જ લખો:

એજન્ટો ન હોય તેવા સ્થળોના ન્યુઝપેપર એજન્ટોએ તુરંત જ પત્રવ્યવહાર કરવો.

મેનેજર: સિંધ ન્યુઝપેપર્સ લીમીટેડ, કેમ્પબેલ સ્ટ્રીટ-કરાંચી.

પ્રેરક, સુંદર, રસીધી, કળામય નવલકથા
-નવલિકાઓની અભિનવ ગ્રંથમાળા

કથાપરી ગ્રંથમાળા

તેરવી છાપણી, ઉત્તમ કાચરો, મજબૂત લોપણી, ને
રોજામય હાવવાનાં પુસ્તકો જહાર પછી ગયાં છે.

૧ કથાપરી (નવલિકાઓ) ૨-૨-૦૦ તૈયાર છે

૨ કથામણિ " ૨-૨-૦૦ "

૩ કથાકલગી " ૨-૨-૦૦ "

૪ કથાકલાપ " ૨-૨-૦૦ "

૫ કથામધુ " ૨-૨-૦૦ છપાઈ છે

તે પછી

કથાપ્રસાદ; કથાકુંજ; કથાવિલાસ

કથાંજલિ; કથાવલિ; કથાગાર

કથાપરી (ગ્રંથમાળા) કાર્યાલય

જામલીરાત, સુરત

જા ચોપડીઓ મળવાનાં હેતુથી:—

જમદાવાદ: ગુર્જર ગ્રંથસ્થાન કાર્યાલય, શાંધીમાર્ગ

વડોદરા: પુસ્તકલય સ. સ. મંડલ લિ., રાવપુરા

મુંબઈ: એન. એમ. ત્રિપાઠીની મુંબ., સવળાદેવી

" એન. ડી. મહેતાની મુંબ. "

શ્રી ઉપયોગી પુસ્તકો

શ્રીશક્તિ ગ્રંથમાળા

૧ વધ્યા	૦-૪	૩૬ માનુષ્યેમ	૦-૪
૨ કાકી	૦-૩	૩૭ પારસી લગ્નગીતો	૦-૬
૩ કાયદામા સ્ત્રીનું સ્થાન	૦-૩	૩૮ સતતનિયમન	૦-૮
૪ અર્ધાગના (વાર્તા)	૦-૩	૩૯ વહેમી પતિ	૦-૩
૫ ગૃહવ્યવસ્થાની વાતો	૦-૬	૪૦ આરોગ્ય અને સુખ	૦-૬
૬ ખાંધણા (લોકગીત)	૦-૫	૪૧ સામાજિક વાતો	૦-૫
૭ બલિદાન (પ્રેરક ગીતો)	૦-૫	૪૨ રમૂજ વાતો	૦-૪
૮ જાવાટવી	૦-૪	૪૩ ભલી ભાભી	૦-૧
૯ મા (વાર્તા)	૦-૪	૪૪ પતિ પ્રભુ છે	૦-૧
૧૦ જ્વાળા પત્રો (કસોટીમય લગ્ન)	૦-૬	૪૫ માદગી અને માવજત	૦-૪
૧૧ પતિની પમદગી	૦-૪	૪૬ વાતનું વતેસર	૦-૧
૧૨ લીલીની આત્મકથા	૦-૩	૪૭ ધરણીનો શોખ	૦-૧
૧૩ કોઈ	૦-૪	૪૮ પારસી સતીઓ	૦-૬
૧૪ પારસી વાનીઓ	૦-૬	૪૯ એકાદશી	૦-૧૧
૧૫ વિધવા (વાર્તા)	૦-૫	૫૦ રાણકદેવી	૦-૧૨
૧૬ કોને પરણું? (વાર્તા)	૧-૪	૫૧ શિવાજીની બા	૦-૧૦
૧૭ સુધડતા અને સુંદરતા	૦-૮	૫૨ સાસુની શિખામણ	૦-૧
૧૮ હાસ્યનો કુવારો	૦-૮	૫૩ કાયમનું અગ્નિ	૦-૧
૧૯ ભુતના લાકડા (વાર્તા)	૧-૧૨	૫૪ નામ વગરની નવલકથા	૦૧-
૨૦ વિધવૃક્ષ (વાર્તા)	૧-૮	૫૫ નારી અભિષેક	૦-૪
૨૧ હાસ્યકલાપ (રમૂજ)	૧-૮	૫૬ માસિક ધર્મ	૦-૨
૨૨ દેવી સીધરાણી	૧-૮	૫૭ નવા સાથિયા	૦-૧
૨૩ વીર રોઝા (ગાળુ ગુલાબ)	૧-૦	૫૮-૫૯ વીર તારા (બે ભાગ)	૨-૪
૨૪ હાસ્ય અરણ્ય (રમૂજ)	૧-૮	૬૦ ગોગમાના ગીતો	૦-૧
૨૫ "જરા ચાહ મૂકને"	૧-૦	૬૧ મેડમ ડેમીડા	૦-૧૨
૨૬ ગરબાવળી (રાષ્ટ્રીય)	૦-૪	૬૨ સામાજિક વાતો	૦-૩
૨૭ જીવનપત્રો (વાર્તા)	૦-૪	૬૩ ગુણીયસ ગૃહિણી	૦-૧
૨૮ સુખી ઘર (ભોધક)	૦-૩	૬૪ શ્રી સ્વામ્ય	૦-૧
૨૯ ભરત ગૂંચણ	૦-૧૦	૬૫ દક્ષિણી રાધણકળા	૦-૩
૩૦ ચોર્ણાસીનું ચક્ક	૦-૫	૬૬ સેતી જસમા	૦-૬
૩૧ રઝીયા બેગમ	૦-૩	૬૭ સમારદર્શન	૦-૬
૩૨ ગૃહ વિવેક	૦-૬	૬૮ ભૂમિમાતા આનંદમક	૧-૦
૩૩ સુખીના પત્રો	૦-૮	૬૯ બાળવિધા	૦-૨
૩૪ રટવતું શાસ્ત્ર	૦-૩	૭૦ સાચા મહોદ્	૧-૮
૩૫ શ્રી હૃદય	૦-૩		

શ્રીશક્તિ ગ્રંથમાળાનો આખો સેટ આજે જ વસાવો. કુલ ૭૦ પુસ્તકો
બહાર પડ્યા છે. તે રૂ. ૩૨માં મળે છે પુસ્તકો છૂટાં પણ મળી શકશે. નૂ જુદું.
લખો: શ્રીશક્તિ, કેળાંપીક, સુરત

કેટલાક અભિપ્રાયો

‘સુવાસે’ પોતાની ઉચ્ચ કાદિ સાચી રાખી છે. તેના અમલેખો ખરેખર ચિંતનશીલ અને કાવ્યતત્ત્વથી ભરેલા હોય છે.

—રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

સેજો એકંદરે સારા અભ્યાસપૂર્વક લખાવલા છે.

—અરેશર પ્રસન્ન-ખજરાલ

ધુન્ડીએ છીએ કે સિદ્ધિત ગુજરાત ‘સુવાસ’ જેવા સત્પ્રયાસને આવકારે, પોષે અને સંપૂર્ણ સુવિધાસની તક આપે.

—માનસી

ગુજરાતને એક સારું માસિક મળ્યું હોવાનો સંતોષ થાય છે.

—અમરજી

એ વિશિષ્ટ પ્રકારનું સ્થાન સાહિત્ય-જગતમાં મેળવશે એવી આશા બંધાય છે.

—યુવક

આ નવો કાલ અન્ય સામયિકો જેમ ખાલી નગર કરી ફેંટી દેવા જેવો નથી. ‘યથા નામા તથા યુજા’ની જેમ ખાસ વાંચવા જેવું છે. ... લેખોની શૈલી ઉત્તમ કલાપૂર્વક નવી છે. ખાસ મહત્વતા બાબતો ઉપર અને જોડણીને આપેલી છે.

—એતીવાડી વિજાન

‘સુવાસ’નું ધોરણ આમ વધુ વ્યાપક બનતું જાય છે તે જોઈ આનંદ થાય છે ... તેના સંચાલકોને ધન્યવાદ છે. આ પદ્ધતિનો બધાં સામયિકોવાળા સ્વીકાર કરે તો અત્યારે કચરાની ટોપલીમાં નાખવા જેવું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થાય છે, તે ન જ ચલા પામે.

—સુજરાતી

તેમાં પીરસાયેલી વિવિધ જાતની વાનગીઓ સાહિત્ય-પ્રેમીઓને સારો ખોરાક પૂરો પાડે છે.

—ફાવિય મિત્ર

સામગ્રી સંતોષપ્રદ છે.

—પુસ્તકાલય

વિદ્વાતભરેલા લેખો, વિચારણીય સાહિત્યસામગ્રીથી આ માસિક વડોદરાના બંધ પડેલા ‘સાહિત્ય’ માસિકની ખોટ પૂરશે એવી આશા બંધાય છે.

—બાળક

જીવન, કલા, સાહિત્ય વગેરે વિષયો પરના લેખોથી ભરપૂર છે.

—સયાજીવિજય

‘સુવાસ’ એના નામ પ્રમાણે સુવાસિત છે.

—તંત્રી-દેશીરાજ્ય

‘સુવાસ’ના કેટલાક અમલેખોમાં જળવાયેલ રસ, તત્ત્વજ્ઞાન અને કવિતાત્મક ગદ્યનો સંયોગ ટામેર સિરાય કયાંય નથી અનુભવ્યો.

—બ. મ. પરીખ

‘સુવાસ’ના કેટલાક વિષયોની બાબા એટલી તો હલખમ છે, કે ગુજરાતી બાબાના કાષ્ઠપિણ્ડ સાહિત્યરસિકને અનેક વખત વાંચ્યા છતાં ફરીવાર તેના વાંચનની તૃષ્ણ જ લાગી રહે.

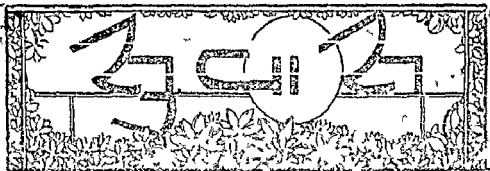
—મિત્રપ્રિય

અમારું આખું કુટુંબ ‘સુવાસ’ ખૂબ વાંચે છે. અમારે ત્યાં ગુજરાતનાં ધણાં પત્રો આવે છે, પણ તેમાં શિષ્ટ સાહિત્ય તો ‘સુવાસ’ જ આપે છે.

—કિ. એસિયા જોશી

વિચાર અને સાહિત્યસમૃદ્ધ સુંદર માસિક... પ્રત્યેક માસે અવનવી, વિશ્વવિધ અને ફરેલી સુરચિ સંલોપાય એવી સાહિત્ય અને વિચાર-સામગ્રી પીરસાય છે.

—અનાવિસ જગત

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધાનાં જ્ઞાનાંજારશલાકયા ।
નેત્રમુન્મોલિતં યેન તસ્મૈ ધ્રોગુચ્ચે નમઃ ॥

પુસ્તક ૪ થું]

મે : ૧૯૪૧

[ગાંક ૧

તાંડવ

૫૧

ગાથા મહાયુદ્ધમા કરોડો માણસોનાં જીવન બરબાદ થયા. છતાં એ યુદ્ધને પચીસ વર્ષ પણ પૂરાં થાય તે પહેલાં જ નવું યુદ્ધ સળગી ઊઠ્યું, અને દિવસે દિવસે તે વધુ ને વધુ ભયાનક રૂપમાં પ્રવેશી રહ્યું છે તે જોઈ પ્રજામાં એ યુદ્ધના સૂક્ષ્મ મૂળ અણુવાની જિજ્ઞાસા જાગે એ સ્વાભાવિક છે

યુદ્ધ તો પ્રાચીન યુગમાં અને આર્યાવર્તમાં પણ અનેક થતા હતા પણ એ યુદ્ધોમાં મર્યાદા જળવાવી હતી, વચન અને ધર્મનું પાલન થતું હતું પણ વર્તમાન યુરોપીય યુદ્ધો ધર્મ, વચન કે મર્યાદાને સાવ વીસરી ગયા છે ગત મહાયુદ્ધમાં જીવન અગળ પાડના ધુમાડો થયો, એકબાંશી લાખ માણસ મૃત્યુ પામ્યા, બે કરોડ લગભગ ધાવવ થયા અને પ્રજાઓનાં આડકતરી બરબાદીને કશી સીમા ન રહી અને આ યુદ્ધમાં તો ખર્ચ અને ગ્રંથાગ્નતા આંકડાઓ તેમજ બરબાદો અનકગણા વંધી રહ્યા છે આ રીતે દિનપ્રતિદિન વધતી તાંડવલીલા ક્યા તત્ત્વોને આભારી છે એ અશ્વ દરેક વિચારકના મગજને મૂઝવી ગયેલ છે

જીવનની અને જગતની દરેક પ્રવૃત્તિઓનું મૂળ મન છે જેવી મનની વિચારશ્રેણી એવું માનવીનું જીવન, અને એવાં જીવનોતો સમૂહ એટલે જગત વર્તમાન યુગમાં યુરોપ-અમેરિકા જગતમાં પ્રભુત્વ ભોગવે છે અને એમની વિચારશ્રેણી અને પ્રવૃત્તિઓ પર જગતની ગતિ અવસરે છે એટલે એ વિચારશ્રેણીનું નિરીક્ષણ જરૂરી છે

ખ્રિસ્તી ધર્મના ઉદય પહેલાં યુરોપ ગ્રીસ અને રોમની શક્તિપ્રધાન ગંદૃતિગોને અનુસરતું હતું એ સંસ્કૃતિએ યુરોપને મહત્ત્વાકાંક્ષા, શૌર્ય, સાહસ ને નીતિશીલિય બદલા, તે પછી શૌર્ય, સાહસ ને મહત્ત્વાકાંક્ષાને મૂળમાં જ ડાબી દેતો, નીતિનો આગ્રહ ગમતો અને સહનશીલતાનો આદર્શ સેવતો ખ્રિસ્તી ધર્મ આવ્યો તેણે શક્તિના પાયા પર ચલ્યાવવા રોમન સામ્રાજ્યનો નાશ કર્યો અને ધીમે ધીમે તે યુરોપભરમાં પ્રભુત્વા લાગ્યો

યુરોપની પ્રગતિને સરખાતમાં એ ધર્મ રચો ગયો. શક્તિપ્રધાન સંસ્કૃતિ પ્રત્યે જેમને તિરસ્કાર હતો તેઓ તે ધર્મને એક દૈવી આશિર્વાદ માનવા લાગ્યા; ધર્મડીઓને અને નિર્બળોને પોતાના અવશ્યો છુપાવવાનો એક સોનેરી પડદો મળ્યો. પણ એ ધર્મના પરિણામે ન્યારે શક્તિ તૂટી ગઈ અને બળપ્રધાન મુસ્લીમધર્મો તૂટી સામ્રાજ્યે આખા યુરોપને પોતાના પંચમાં ફસાવી દીધું ત્યારે યુરોપની આંખ ઊઘડી ગઈ, અને તેને ખ્રિસ્તીધર્મનું વિધાતક સ્વરૂપ સમજાયું. પણ પ્રગતીય જીવનમાં એ ધર્મનાં મૂળ ત્રિંકાં ઊતરી ગયાં હતાં અને રાજનીતિજોને ધર્મક આચરવામાં એ ધર્મ મદદગાર બને એમ હતો એટલે તેમણે બાહ્ય ધોરણે તો નહિ પણ વાસ્તવિક જીવનમાંથી એ ધર્મને વિદાય આપી અને બળ જીવોને સ્વાતંત્ર્ય મેળવ્યું.

જોટા રૂપિયો હાથમાં આવ્યા પછી માણસ પોતે તો બીજી વખત નથી ઠગાતો પણ એ રૂપિયાનો ઉપયોગ જેમ તે બીગતજોને ઠગવામાં કરે છે તેમ યુરોપે પોતે તો જીવનમાંથી ખ્રિસ્તી ધર્મને વિદાય આપી પણ જગતની રંગીન પ્રગતિઓને નિર્બળ બનાવી તેમને સદાયની શુભામ રાખવાને તેણે તે પ્રગતિઓમાં તે ધર્મનો પ્રચાર આદર્યો અને તલવાર, બાલા, બંદુક, આગ, ચાખૂક, દારૂ, અરીસો, નાણાં અને મોશનરીઓના મોકા ઝેરના બળે તે ધર્મ જગતભરની નિર્વીર્ય પ્રગતિઓમાં ફેલાવા લાગ્યો.

યુરોપે બળવાણક ધર્મ તજી મુખ્ય અને શક્તિપ્રધાન જીવન તો સ્વીકાર્યું પણ એ જ જીવન સાચું છે એમ માનવાને તેને સચોટ તત્ત્વજ્ઞાનની જરૂર હતી. પ્રાચીન રોમન તત્ત્વજ્ઞાન પ્રગતિનાં મન સંતોષવાને પૂરતું નહોતું. ને એ જરૂરિયાત ન્યુટન ને કાર્વોને પુરી પાડી.

ન્યુટને જડ વસ્તુઓનું સંચલન શક્તિ [Force] ને આધીન છે એવો સિદ્ધાંત સ્થાપિત કર્યો અને કાર્વોને ચેતનસૃષ્ટિની પ્રગતિ વિકાસવાદ [Evolution] ને આભારી જણાવી જગતમાં શક્તિ [Power] જ સર્વસ્વ હોવાનું મંતવ્ય^૧ રજૂ કર્યું. આ બંને મંતવ્યો યુરોપના જીવનને રચી જવાથી તે આદર પામ્યાં ને યુરોપે શક્તિને જ સર્વસ્વ^૨ માનતો અને ઇશ્વર, કર્મ કે કુદરત જેવાં લોકોત્તર તત્ત્વોનો અસ્વીકાર કરતો નાસ્તિકવાદ^૩ સ્વીકાર્યો.

નાસ્તિકવાદની સ્થાપના થતાં જ તે ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાઈ ગયો: (૧) સ્પેન્સરનો વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યવાદ, (૨) બર્નહાર્ડો અને નીટ્સેનો રાજ્યવાદ અને (૩) કાર્લ માર્ક્સનો અર્થવાદ. ત્રણે માંથી એક પ્રેમ, દયા, શાંતિ કે સહનશીલતાના આદર્શનો અથવા કોઈ પણ લોકોત્તર તત્ત્વનો સ્વીકાર કરતા નથી. સ્પેન્સર કહે છે કે, 'ગત-વ્યક્તિ કરતાં જગતમાં કશું જ ઊંચું નથી;'^૪ બર્નહાર્ડો અને નીટ્સે એમ માને છે કે, 'રાજ્ય કરતાં સૃષ્ટિમાં કશું જ ઊંચું નથી;'^૫ કાર્લ

૧ બેનહોલ કાર્વોના આ મંતવ્યની એક વાક્યમાં તારવણી કરતાં કહે છે:—

'If A was able to kill B before B killed A, then A survived. And the race became a race of As, inheriting A's qualities.' *Physics and Politics* p. 144

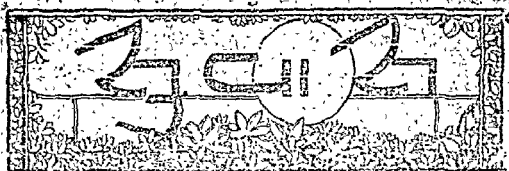
૨ Might makes Right always and everywhere. આર્થર્સ લેટરીન્સ

૩ 'The Christian duty of sacrifice for something higher does not exist for the Individual, for there is nothing higher than the individual in the World's History.'

—સ્પેન્સર

૪ 'The Christian duty of sacrifice for something higher does not exist for the State for there is nothing higher than it in the World's History.'

—બર્નહાર્ડો

અદ્વાનતિમિરાન્ધ્યાનાં જ્ઞાનાંજનશલાકયા ।
નેત્રમુન્મોહિતં યેન તસ્મૈ ધ્યોગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૪ થું]

અ : ૧૯૪૧

[અંક

તાંડવ

ચ

ગાયા મહાસુદમાં કરોડો માણસોનાં જીવન ખરખાદ થયાં. છતાં એ સુદને પચીસ વર્ષ પૂરાં થાય તે પહેલાં જ નવું સુદ. સળગી ઊઠ્યું; અને દિવસે દિવસે તે વધુ ધુભયાનક રૂપમાં પ્રવેશી રહ્યું છે. તે જોઈ પ્રજામાં એ સુદનાં સદૃશ મૂળ જાણવાની જિજ્ઞાસા એ એ સ્વાભાવિક છે.

સુદ તો પ્રાચીન યુગમાં અને આર્યાવર્તમાં પણ અનેક યતાં હતી. પણ એ સુદોમાં મોઢા જળવાઈ હતી. વચન અને ધર્મનું પાલન થતું હતું. પણ વર્તમાન યુરોપીય સુદે એ વચન કે ધર્માદિને સાવ પીસરી ગયાં છે. ગત મહાસુદમાં હપ્તન અળગ પડેલો ધુમાડો ચો, એકવાંદી લાખ માણસ મૃત્યુ પામ્યાં, એ કરોડ લગભગ ધાવણ થયાં અને પ્રાજ્ઞોનાં મોઢાંતરી ખરખાદીને કશી સીમા ન રહી. અને આ સુદમાં તો ખર્ચ અને અંદારનું મોઢાંતરો તેમજ ખરખાદી અનેકમંજી વધી રહ્યાં છે. આ રીતે દિનપ્રતિદિન વધતી પડવણીલા ક્યાં તંત્રવાને આભારી છે એ પ્રશ્ન દરેક વિચારક્તા મગજને મૂંઝવી રહેલ છે.

જીવનની અને જગતની દરેક પ્રવૃત્તિઓનું મૂળ મન છે. જેવી મનની વિચારશ્રેણી તેવું માનવીનું જીવન, અને એવાં જીવનોનાં સમૂહ એટલે જગત. વર્તમાન યુગમાં યુરોપ અમેરિકા જગતમાં પ્રભુત્વ ભોગવે છે અને એમની વિચારશ્રેણી અને પ્રવૃત્તિઓ અજગતની ગતિ અવસરો છે એટલે એ વિચારશ્રેણીનું નિરીક્ષણ જરૂરી છે.

ખ્રિસ્તી ધર્મના ઉદય પહેલાં યુરોપ ખ્રીસ અને રોમની શક્તિપ્રધાન સંસ્કૃતિઓને લંસરતું હતું. એ સંસ્કૃતિઓ યુરોપને મહત્વાકાંક્ષા, શાંત, સાદસ ને નીતિશીલિય બદખા પછી શૌર્ય, સાદસ ને મહત્વાકાંક્ષાને મૂળમાંજ ડાંબી દેતો, નીતિને વ્યાગ્રદ રાખતો અને હનશીલતાનો આદર્શ સેવતો ખ્રિસ્તી ધર્મ આગ્યો. તેણે શક્તિના પાયા પર ચળાવણી રોમન આજ્ઞાનો નાશ કર્યો અને ધીમે ધીમે તે યુરોપખરમાં પ્રસરવા લાગ્યો.

યુરોપની પ્રગતને સરખાતમાં એ ધર્મ રચો ગયો. શક્તિપ્રધાન સંસ્કૃતિ પ્રત્યે જેમને તિરસ્કાર હતો તેઓ તે ધર્મને એક દૈવી આશિર્વાદ માનવા લાગ્યા; ધર્મંડીઓને અને નિર્બળોને પોતાના અવશ્યો છુપાવવાનો એક સોનેરી પડદો મળ્યો. પણ એ ધર્મના પરિણામે જ્યારે શક્તિ તૂટી ગઈ અને જળપ્રધાન મુસ્લીમધર્મી તૂક સામ્રાજ્યે આખા યુરોપને પોતાના પંજામાં ફસાવી દીધું ત્યારે યુરોપની આંખ ઊધળી ગઈ, અને તેને ખ્રિસ્તીધર્મનું વિધાતક સ્વરૂપ સમજાયું. પણ પ્રગતીય જીવનમાં એ ધર્મનાં મૂળ કોડાં ઊતરી ગયાં હતાં અને રાજનીતિજોને ધર્મ આચરવામાં એ ધર્મ મદદગાર બને એમ હતો એટલે તેમણે બાહ્ય ધોરણે તે નહિ પણ વાસ્તવિક જીવનમાંથી એ ધર્મને વિદાય આપી અને બજા કેળવીને સ્વાતંત્ર્ય મેળવ્યું.

એટલા રૂપિયો દાથમાં આવ્યા પછી માણસ પોતે તો બીજી વખત નથી ઠગતો પણ એ રૂપિયાનો ઉપયોગ જેમ તે બીજનજોને ઠગવામાં કરે છે તેમ યુરોપે પોતે તો જીવનમાંથી ખ્રિસ્તી ધર્મને વિદાય આપી પણ જગતની રંગીન પ્રગતિઓને નિર્બળ બતાવી તેમને સદાયની શુભામ રાખવાને તેણે તે પ્રગતિઓમાં તે ધર્મનો પ્રચાર આદર્યો અને તલવાર, લાલા, બંદુક, આગ, ચાખુક, દારૂ, અશીષ, નાણાં અને મોશનરીઓના મોકા ઝેરના બળે તે ધર્મ જગતભરની નિર્બળ પ્રગતિઓમાં ફેલાવા લાગ્યો.

યુરોપે જળભક્ષક ધર્મ તથા સુખ અને શક્તિપ્રધાન જીવન તો સ્વીકાર્યું પણ એ જ જીવન સાચું છે એમ માનવાને તેને સયોદ તત્ત્વજ્ઞાનની જરૂર હતી. પ્રાચીન રોમન તત્ત્વજ્ઞાન પ્રગતનાં મન સંતોષવાને પૂરતું નહોતું. ને એ જરૂરિયાત ન્યુટન ને ડાવોને પુરી પાડી.

ન્યુટને જડ વસ્તુઓનું સંચલન શક્તિ [Force]ને આધીન છે એવો સિદ્ધાંત સ્થાપિત કર્યો અને ડાવોને ચેતનસૃષ્ટિની પ્રગતિ વિકાસવાદ [Evolution]ને આભારી જણાવી જગતમાં શક્તિ [Power]જ સર્વસ્વ હોવાનું મંતવ્ય^૧ રજૂ કર્યું. આ બંને મંતવ્યો યુરોપના જીવનને રચી જવાથી તે આદર પામ્યાં ને યુરોપે શક્તિને જ સર્વસ્વ^૨ માનતો અને ધધર, કર્મ કે કુદરત જેવાં લોકોત્તર તત્ત્વોનો અસ્વીકાર કરતો નાસ્તિકવાદ^૩ સ્વીકાર્યો.

નાસ્તિકવાદની સ્થાપના થતાં જ તે ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાઈ ગયો: (૧) સ્પેન્સરનો વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યવાદ, (૨) બર્નહાર્ડો અને નીટ્સેનો રાજાવાદ અને (૩) કાર્લ માર્ક્સનો અર્થવાદ. ત્રણેમાંથી એક પ્રેમ, દયા, શાંતિ કે સહનશીલતાના આદર્શોનો અથવા કોઈ પણ લોકોત્તર તત્ત્વનો સ્વીકાર કરતા નથી. સ્પેન્સર કહે છે કે, 'જન-વ્યક્તિ કરતાં જગતમાં કશું જ જિંચું નથી;'^૪ બર્નહાર્ડો અને નીટ્સે એમ માને છે કે, 'રાજ્ય કરતાં સૃષ્ટિમાં કશું જ જિંચું નથી;'^૫ કાર્લ

૧ બેગ્ગેટ ડાવોનના આ મંતવ્યની એક જ વાક્યમાં તારવણી કરતાં કહે છે:—

'If A was able to kill B before B killed A, then A survived. And the race became a race of As, inheriting A's qualities.' Physics and Politics p. 144

૨ Might makes Right always and everywhere. આદર્શ વૈદક્ષીન્ય

૩ 'The Christian duty of sacrifice for something higher does not exist for the individual, for there is nothing higher than the individual in the World's History.'

—સ્પેન્સર

૪ 'The Christian duty of sacrifice for something higher does not exist for the State for there is nothing higher than it in the World's History.'

—બર્નહાર્ડો

માર્કસ એમ ધારે છે કે, 'મહિનું સંચલનબળ કેવળ નાણું છે અને સુખનો ઉપાય અર્થ-સમ્પત્તિ છે.' સ્પેન્સરનો વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યવાદ ઇંગ્લાંડમાં જન્મ્યો ને વિકસ્યો અને ત્યાંથી ફ્રાંસ, અમેરિકા તેમજ ઇંગ્લાંડ, ફ્રાંસ ને અમેરિકાના પંચમાં ફ્રાંસાયલ પ્રદેશોમાં ફેલાયો. બર્નહાર્ડી ને નીદરલેન્ડ રાજ્યવાદ જર્મનીમાં જન્મ્યો ને વિકસ્યો અને ત્યાંથી જાપાન, ઇટલિ વગેરે સ્થળે ફેલાયો અને આજે જ્યાં જ્યાં જર્મની વિજય મેળવે છે ત્યાં ત્યાં ફેલાય છે; કાર્લમાર્કસનો અર્થવાદ જર્મનીમાં જન્મ્યો, રશિયામાં વિકસ્યો અને ત્યાંથી જગતની ગરીબ પ્રજાઓના મનમાં તે ફેલાયેલો છે.

જ્યાંસુધી યુરોપ ખ્રિસ્તી ધર્મને અનુસરતું હતું ત્યાંસુધી તે નિર્બળ છતાં ઝોને ઇશ્વર અને પરલોકનો ભય હતો અને એ ભય તેની અનીતિ અને સંહારભાવનાને મર્યાદિત બનાવતો હતો. પણ નાસ્તિકવાદની વ્યવસ્થિત ખીણવણી સાથે જ યુરોપીય પ્રજા અમર્યાદિત બની. તેણે શક્તિને જ અનિમ નિયામક બળ માની કાઢી પણ પ્રકારના ભય કે પરિણામની કલ્પના વિના વિજ્ઞાન ખીણવણું; અને વિકાસવાદના પ્રચારથી માનવીનાં મન તેણે પશુસમાં બનાવ્યાં. પરિણામે યુજ્યમાં પશુતા અને શક્તિમાં દાનવતા ખીણવા માંડી; દાનવની જેમ તેની શક્તિ વધવા લાગી પણ તેનો ઉપયોગ પશુની જેમ લડવામાં થવા લાગ્યો. જ્યાંસુધી યુરોપીય પ્રજા નાસ્તિકવાદનું જ લજ્જન કરશે ત્યાંસુધી તેની ભૌતિક અને વૈજ્ઞાનિક શક્તિ વધતી જશે પણ તેનો ઉપયોગ વાંદરાના હાથમાં તેજદાર કરવત સમો જ થવાનો. નાસ્તિકવાદના બુદ્ધા બુદ્ધા ફાંટાઓ એકમેકનો અને જગતની અન્ય પ્રજાઓનો બચાનક સંહાર ચલાવશે.

પરંતુ આ નાસ્તિકવાદ એ ખરી રીતે ખ્રિસ્તી ધર્મનો જ પ્રત્યાઘાત છે. એ ધર્મ માનવીની ચોક્કસ કિમત આંકવામાં નિષ્ફળ ગયો. વસ્તુની કિમત હોય તે કરતાં વધારે આંકવી એ પણ એક અધર્મ છે. ખ્રિસ્તી ધર્મે માનવીને દેવનો દીકરો સમજી તેને સહનશીલ બનવાની ને ઇશ્વર પર શ્રદ્ધા રાખવાની શિખામણ આપી. પણ સહનશીલતાએ શક્તિ તોડી, ને શ્રદ્ધાએ પુરુષાર્થ તોડ્યો. તેના પરિણામે પ્રાચીન જ્યારે ઇતિહાસ બનવા લાગી ત્યારે યુરોપના દરેક દેશના વિચારકો ચોંકી ઊઠ્યા, ને, ખીટરે ખ્રિસ્તીધર્મના નામે ધર્મયુદ્ધનો સ્વીકાર કરવા છતાં, તેઓ ઇશ્વર, ખ્રિસ્તી ધર્મ, શ્રદ્ધા, સહનશીલતા ને શાંતિ પર વાગ્યાણુ વર્ષાવવા લાગ્યા.

વોલ્ટર લલકાર્થે કે, " ઇશ્વર તો હંમેશાં બારે તોપખાનાની નજીકમાં જ પોતાનું આસન જમાવે છે. " નીદરલેન્ડે કહ્યું, " ખ્રિસ્તી ધર્મ એ જગત ઉપર એક પ્રકારનો મહાશાપજ નથી, પરંતુ સાથેજ તે પ્રચંડ સદ્વસ્તુવિપર્ણ છે... કાળકૂટનો તે ભયંકર ઝાપ છે. " હેકલે કહ્યું કે, " ખ્રિસ્તી ધર્મ જેટલો કુદરત વિરુદ્ધ છે તેટલોજ તે અવ્યવહારુ પણ છે. " ટ્રેટશેકે કહ્યું કે, " યુદ્ધ એ જ ન્યાય અને નીતિ છે. સનાતન શાંતિનો આદર્શ એ અન્યાય અને અનીતિ હોવા ઉપરાંત અસંભવિત પણ છે. "

આ પ્રત્યાઘાતો વ્યવહારમાં ખ્રિસ્તી ધર્મની નિષ્ફળતાને આભારી છે. પરિણામે જગતને જો સુધારવુંજ હોય તો તેને એવો ધર્મ આપવો જોઈએ કે જે વ્યવહારમાં નિષ્ફળ ન નીવડે અને સાથેજ જગતને તે આધુનિક યુરોપના જેવું નાસ્તિક કે લોહીશીનું ન બનાવે. તેવો ધર્મ ભારતવર્ષજ પૂરો પાડી શકે તેમ છે.

ભારતીય ધર્મો જીવનને બે વિભાગમાં વહેંચી નાખે છે. એક કર્મભોગ અથવા સંસાર, બીજો નિવૃત્તિભોગ અથવા સંન્યસ. માનવીને જો સંસાર ગમતો હોય; તેને મુદર ઓ,

સેતાને, દ્રવ્ય, જમીન વગેરેની જરૂર હોય તો તેણે તેમનું રક્ષણ કરવું જોઈએ; અને રક્ષણ કેવળ શક્તિથી જ થઈ શકે છે. ઈશ્વર ને ભાગ્ય પર વિશ્વાસ ધરાવના છતાં સંસારી માનવીએ શક્તિનો જ આદર્શ સેવવો જોઈએ. કેમકે એના સંસારનું રક્ષણ કરવાને ઈશ્વર કાર્પ પણ કાળે દોડી આવતો નથી. સ્વર્ગ કે મુક્તિનું સિદ્ધાસન ઈશ્વરે ગમે તે તત્ત્વને સોંપ્યું હોય પણ સંસારનું સિદ્ધાસન તો તેણે શક્તિને જ સોંપેલું છે. એટલે સંસારમાં રહીને શક્તિ-વિરોધી ભાવના ધરાવવી એ ઈશ્વરી વ્યવસ્થાનો વિરોધ કરવા બરાબર છે.

છતાં જેનો અંતરાત્મા શક્તિને, યુદ્ધને કે સશસ્ત્ર પ્રતિકારને ન કબૂલતો હોય; જેને એમ લાગતું હોય કે સહનશીલતા અને શાંતિ જ સાચા માર્ગ છે તેણે ઈશ્વરી વ્યવસ્થાને આધીન થઈ સંસાર તણ દેવો જોઈએ; પોતાનો દેહ, સ્ત્રી, સંતાન અને સ્થાવર કે જંગમ મિલકત પરથી હાથ ઉઠાવી લઈ તેણે સંન્યાસી બનવું જોઈએ. તેના પાસે એવી એક પણ વસ્તુ ન હોવી જોઈએ કે જે લૂટવાની બીજામાં તમચા જન્મે; તેના પાસે એવું એક પણ ભૌતિક સાધન ન હોવું જોઈએ કે જે જગતના દરિદ્રમાં દરિદ્ર માનવી પાસે પણ ન હોય. એ સ્થિતિમાં તેને સંરક્ષણની જરૂર નહિ રહે; અને સંરક્ષણની જરૂર ન હોય ત્યારે શક્તિની પણ જરૂર નથી.

ખ્રિસ્તી ધર્મે ભયંકર ભૂલ એ કરી કે તેણે સંસારી માનવી પાસે પણ શક્તિ તમગવી. શક્તિ વિના પણ સંસારમાં જીવી શકાય છે એવો સિદ્ધાંત દેવાનો પ્રયત્નોને તેણે મીઠી સલામતીનું ઘેન પાડ્યું. એ ઘેન કેવું મારક નીવડે છે તે સૈકાઓ પહેલાં યુરોપે અનુભવ્યું, અને થોડાજ દિવસ પહેલાં અમદાવાદે પણ અનુભવી જોયું. એ ઘેન માનવીને કંગાલ અને નપુંસક બનાવે છે અને એના પરિણામથી કંટાળીને માનવી અંતે નાસ્તિકવાદનો આશ્રય લઈ જગત પર તાંડવ ખેડે છે.

એ તાંડવલીલા અટકાવવી હોય તો માનવીએ ઇતિહાસનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરવું જોઈએ. તેમ કરતાં તે જોઈ શકશે કે જગત પર દુઃખના દાવાનળ બે જ તત્ત્વોએ ઉતાર્યા છે: એક નપુંસકતા જન્માવતો આદર્શવાદ; અને બીજો દાનવતા પ્રગટાવતો નાસ્તિકવાદ. એ બન્નેમાંથી બચી જવાને માનવીએ માનવી બનવું જોઈએ. તેણે સંસારમાં શક્તિનો ને સહનશીલતાને માટે સંન્યસ્તનો માર્ગ સ્વીકારવો જોઈએ. સાચા સંન્યાસીઓ વિના જગત નાસ્તિક બનશે; સાચા સંસારીઓ વિના તે નપુંસક બનશે. એ બંને આર્થોના આગમ ખૂલ્યા-કનમાંજ જગતનું સુખ સમાયું છે.

રુદનસરિતા !

કાન્તિલાલ પરીખ

છૂપ્યાં શાં શાં તુજ ઉરતલે દુઃખડાં હે હિંમાદ્રિ
કે ના થંલે રુદનસરિતા એકધારી વહંતી ?

સામાન્ય માનવી કરતાં વિશિષ્ટ લક્ષણો ધરાવનાર, કોઈ બન્ધ કાર્ય કરનાર કે મજ્જાન અધિકારો ભોગથી જનાર માનવી મહામાનવી તરીકે ઓળખાય છે. એવાં માનવોની વિશિષ્ટતા કે મહત્તા રહેજે જાહેર જની જાય છે. પરન્તુ એ વિશિષ્ટતાની સાથેસાથ કેટલાકને વિશિષ્ટ પ્રકારનું ગાંડપણુ રહેલું હોય છે તેના પ્રત્યે ભાગ્યેજ પ્રગતિ પ્થાન દોરાય છે. કેટલીક વખતે એ ગાંડપણુ મહામાનવોની કીર્તિને કલંક લગાડશે માની તેને છુપાવવામાં પણ આવે છે. ભાવિ પ્રગતિ ક્ષિતને ખાતર મહામાનવોની અશક્તિ, તેમનું ગાંડપણુ કે તેમનું નીતિશંયિત્ય જાહેર ન જ થવું જોઈએ એવો પણ એક મત છે. પરન્તુ ત્યાં એ મત નથી સ્વીકારાયો એવા દેશોના મહાપુરુષોના ગાંડપણુના પ્રસંગો મળી આવે છે. એ પ્રસંગો પ્રજાને મનોરંજક નીવડે તેવા હોવાથી તેમજ ભાવિ મહાપુરુષોમાં વિશિષ્ટ ધૈર્યજા કે ગાંડપણુના અંશો નિહાળી તેમના પ્રત્યે જે તિરસ્કાર દાખવાય છે તે ઓછો અને એવા આશયે તેમાંના કેટલાક મહાપુરુષોની ધૈર્યજા અહીં રજૂ કરવાની ધારણા છે.

મહાપુરુષનું ગાંડપણુ એ સંપૂર્ણપણે પાગલને મળતું તો નથી હોતું, પરન્તુ તેમાં સામાન્ય માણસને હસવું આવે એવી વિચિત્રતા રહેલી હોય છે. તેમાં અમુક પ્રકારની ધૂન, કોઈ સામાન્ય વસ્તુનો અતિ મોહ, સ્વભાવની વિચિત્રતા, કદંબું વર્તન વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

કોમવેલ્સ [બિટનપતિ ચાર્લ્સ પહેલાંને મોતની સજા કરી, સરખુત્તવાર જનનાર પ્રજાપ્રિય વીરનર]—ચાર્લ્સના મૃત્યુપત્ર પર સહી કરતાં તે એવી ધૂનમાં ચડી ગયેલો કે સહી કર્યા પછી તરતજ તેણે તેજ કક્ષગથી પોતાના મંત્રી માર્ટીનના મોં પર સહી છાંટી ગિયારાનું આખું મોં રંગી નાખેલું.

અર્લ રીચ વેરે તેની પુત્રીના લગ્નપ્રસંગે પણ તે એવીજ અજળ ધૂનમાં ચડી ગયેલો. લગ્ન-ખંડમાં જઈ પહોંચી તેણે ત્યાં એકત્ર થયેલી રમણીઓની છાતી પર હૂંસો ફેંકવા માંડ્યાં. રમણીઓએ તેને સન્માન ગણી રિમતપૂર્વક એ ફૂલ વધાવી લીધાં. પછી કોમવેલ્સે તેમનાં કિમતી વસ્ત્રો પર ચોક્કણી મીકાઇ ફેંકવા માંડી અને છેવટે ગાલીચા, ખુરશી, ટેબલ વગેરે પણ તેણે મીકાઇથી લીધી નાખ્યાં. અંતમાં જમાધરાજનો કિમતી લગ્ન-મુગટ તેમના માથા પરથી ઉઠાવી તે તેણે ટેબલ પર ગોઠવ્યો ને તે મુગટ પર નિરાંતે બેઠક જમાવી મુગટને ફેળાંની છાત્ર જેવો ખનાવી મૂક્યો.

કેટલેક પ્રસંગે તે સૈનિકોને એકબીજાના ખૂટમાં અંગારા ભરવાની અને અમલદારો જમવાની તૈયારીમાં હોય ત્યારે તેમનાં બાણાં ઉઠાવી જઈ મિજબાનો ઉઠાવવાની સલાહ પણ આપતો. પોતે મરી જવાની તૈયારીમાં છે એમ ધારી ઘણી વખત અડધી રાતે તે દેવળમાં પ્રાર્થના કરવાને દોડી જતો.

કોમોડસ [રિમનો રાજવી]—માર્શિયા નામે નદી પર તેને એટલો બધો પ્રેમ બેઠાર્થ આવ્યો હતો કે જ્યારે તે નદીને મળવાને રંગભૂમિ પર જતો ત્યારે તે જતે નદીનાં વસ્ત્ર

સંજે દળદળાપૂર્વક રોમના રાજમાર્ગ પરથી પસાર થતો.

એસેકે એમ્બેરલેઇન [ઈંગ્લાંડનો મહામંત્રી]—સીગારેટનો તે અજબ શોખીન હતો. લાપથ પુખ્ત પશુ તેના મોંમાં સીગારેટ તો હોયજ. અને તે એવી-હઠ સેવતો હતો કે આખા ઈંગ્લાંડમાં વધુમાં વધુ લાંબી, વધુમાં વધુ ઝડી અને વધારેમાં વધારે તેજદાર સીગારેટ પોતેજ વાપરતો હોવો જોઈએ. આ માટે તે ખાસ સીગારેટો બનાવરાવતો.

કાવુર [ઈટલીને મુક્ત બનાવનાર મહામંત્રી]—તેનો સ્વભાવ ઘણોજ વિચિત્ર અને ધૂની હતો. ધરનાં ખારણાં બંધ કરીને તે પાગલ જેવી ક્રિયાઓ કરતો. પોતાના સ્વભાવ વિષે તેનો પોતાનો અભિપ્રાય પણ એવો હતો કે, 'એ સ્વભાવ કોઇ પશુ સ્ત્રીને સુખી નહિ કરી શકે,' અને તે માટે તેણે જિદ્દગીશર ન પરણવાનું વ્રત લીધેલું અને એ વ્રત તેણે મૃત્યુ પર્વત જાળવી રાખેલું.

એલીઝાબેથ [બ્રિટનની મહારાણી]—તેને યુવાનીનો અતિ ધમંડ હતો. તે જ્યારે ધરડી થઇ ને મ્હોં પર કરચલીઓ પડી ત્યારે અચાનક કોઇ કલાકારે તેનું ચિત્ર ઝડપી લીધેલું ને તે ચિત્રની નકલો વેચાવા લાગી. એ નકલ એલીઝાબેથના જોવામાં આવતાંજ તે ખિન્ન થઇ ને એક ઢંઢેરા બહાર પાડી બધી નકલો જમ કરાવી, અને જાહેર કર્યું કે, રાજ્ય તરફથી બહાર પાડવામાં આવે તે સિવાય રાણીનું બીજું ચિત્ર કોઇએ રાખવું નહિ. ટંકશાળના ઉપરીએ નવા સિક્કામાં રાણીનો ધરડો મ્હોંરો રજૂ કરેલો તે જોતાંજ રાણીએ તે સિક્કા અને વંત રદ કરાવ્યાં [તેમાંનો એક સિક્કો મ્યુઝિયમમાં જાળવી રખાયો છે]. રાણી અરીસામાં પોતાનું ધરડું મ્હોં જોઇને ખિન્નજો એવા ભયે રાજમહેલમાંથી બધા જ અરીસાઓ દૂર રાખવામાં આવેલા ને વીસ વર્ષ સુધી ઈંગ્લાંડનો રાજમહેલ અરીસા વિનાનો રહ્યો.

કેરોલીન્સીઆન [ઈટલીની અમીરજાદી]—તેને પોતાની જુવાનીનો એટલો મોહ હતો કે પોતાનો પુત્ર મહેલમાં પોતાની નજર સમક્ષ રહે તો પોતાની વધતી વયની સ્મૃતિ તાજ અને, એ ભયે તે પુત્રને થોડારમાંજ રખાવતી.

કેથેરાઇન [રશિયન સામ્રાજી]—તેને પોતાનાં વસ્ત્રો પર સંતોનાં ચિત્રો અને અવશેષો લટકાવવાની ટેવ હતી; પરિણામે તે ચાલતી ત્યારે શણગારેલી હાથણી જેવી દેખાતી. કેથેરાઇન બીજીએ પોતાના માથામાં પડેલા ખોડાની હજમ કપાંચ જાહેરાત ન કરી કે તે ખાતર હજમને ત્રણ વર્ષ સુધી કેદમાં પુરી રાખેલા.

એને [રશિયન મહારાણી]—માનવીને સજ્જ કરવાના વિવિધ પ્રકારો શોધી કાઢવામાં તે પોતાને એકો માનતી. એક રાજકુમારે તેની આગળનાં બાંધ કરતાં તેણે તે કુમારને મુરઘી બનવાની સજ્જ કરી. એક ટોપલામાં ઘાસ ભરાવી તે પર તેણે ઈંછાં ગોઠવાવ્યાં અને દોષિત રાજકુમારને તેણે તે ઈંછાં પર બેસી તેમનું સેવન કરવાની ફરજ પાડી. તેને જુગારની એવી લત વળગી હતી કે દરેક રાત્રે ઓછામાં ઓછા પાંચ હજાર પૌંડ તો તે સુમાવતીજ.

બીન્સ બીસ્માર્ક [જર્મન મહામંત્રી]—કષ્ટસ્તાનના અવલોકન પછી તેને લાગેલું કે માનવશરીરને મૃત્યુ પછી જાળીનમાં દાટી દેવું એ મડદાનું ભયંકર અપમાન છે. પોતાને એ રીતે કબરમાં દટાવું પસંદ નહોતું. તેને તો મૃત્યુ પછી પશુ હવા અને પ્રકાશની મોજ માણવી હતી. તે માટે તેણે બગીચામાંનાં બે વૃક્ષોને પસંદ કરી પોતાનું મડદું એ વૃક્ષોની વચ્ચે અહર દાંગવાની મિત્રોને વારંવાર સૂચના કરેલી, પણ કમલાએ બીસ્માર્કના મૃત્યુ પછી મિત્રો એ સૂચનાને અમલમાં ન મૂકી શક્યા.

બર્ડીગહામ [ચિટનનો મહામંત્રી]—તેને માણસોના ખભા પર બેસીને રાજમાર્ગ પરથી પસાર થવાનો શોખ વળગ્યો હતો.

શીલર [જર્મનીનો મહાન કવિ]—તે કવિતા લખવા બેસતો ત્યારે પોતાના પગ બરફથી ભરેલા વાસણમાં મૂકતો અને પછી ટેબલમાંથી સડેલાં સફરજન કાઢી તે ચૂંધવા માંડતો. તેની માન્યતા એવી હતી કે આ રિવાજમાજ તેની પ્રેરણાદેવી બાંધતી અને છે.

એડીસન [અંગ્રેજ સાહિત્યકાર]—તે જ્યારે લખવા બેસતો ત્યારે તેના ટેબલના અને ખંડના દરેક ખૂણામાં દારૂની બાટલીઓ ગોઠવાવતો અને ફરતાં ફરતાં જ્યાં હાથ પડે ત્યાં દારૂનો શીશો હોવા જ નેહ્યો એવો તે આગ્રહ રાખતો. આ રીતે મગપાનથી તેનામાં પ્રેરણા જન્મતી.

એકના [અંગ્રેજ સાહિત્યકાર]—વરસાદ વરસતો હોય ત્યારે હિઠાડી ગાડીમાં ફરવા નીકળવામાં તેને ખૂબજ આનંદ આવતો અને વરસાદના લગભગ દરેક દિવસે તે એ રીતે ઠાઠમાઠપૂર્વક ફરવાને નીકળતો. પ્રત્યેક પ્રસાતે તેને મીઠું અને કેશર બેળવેલું બદામનું તેલ શરીર પર ચોળાવવાની ટેવ હતી.

બાયરન [અંગ્રેજ કવિ]—તેને રાજવંશી પોપાક પહેરીને ફરવાનો ખૂબ જ શોખ હતો. શરાબ અને મુંદરીનો તો તે સડાનો સાથી હતો. જીનીવાના તળાવમાં તરવા પડતાં તે ખલાસીઓ સાથે શરત બકતો અને તે તરતો હોય ત્યારે પોતાની સમીપમાં દારૂના બાટલા ભરેલી એક હોડી રખાવતો અને તરતાં તરતાં દારૂની મોજ ઉઠાવતો. શેક્સપિયરને તે કવિ નહિ પણ ધૂતારે ગણતો. લોર્ડના પ્રજ્ઞાળ વિના તેને કોઈ બોલાવે તો તેના કોષ્ઠને સીમા ન રહેતી. તેને જાડા કે ગાંડા બની જવાનો ભય હતો. સવારે સાડાદશે ઊઠીને તે હલકો ખોરાક ખાતો, બપોરે ફરવા નીકળતો. રાત્રે તે વાંચવા બેસતો અને વાંચનના પાને પાને દારૂ લીચતો. પરાદના ત્રણ ચાર વાગ્યા સુધી એ પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહેતી અને એવી થયોમાં જ તે કવિતા રચતો. તે વહેમી પણ એવો જ હતો. શુક્રવારે કે રવિવારે તે કોઈ પણ કામની ચરચાત ન કરતો. તે માંદો પડ્યો ત્યારે પોતાને જૂતજ વળગ્યું છે એમ માની પોતાના ડા. મેલીન્નને તેણે કોઈ ડાશીને બોલાવી જૂત કઢાવવાનો આગ્રહ કરેલો.

.ડીઅરાયલી [ઈંગ્લાંડનો મહામંત્રી]—તેને બાયરનની બધી જ વિચિત્રતાઓનું અનુકરણ કરવાની ટેવ પડી હતી. બીડીઓ ફૂંકવામાં પોતાનો નંબર સૌથી આગળ રહે એની તે ખાસ કાળજી રાખતો. જમવા બેસતાં કે મુંદરીની સાથે હોય ત્યારે દશે બાજુએ દીવા પ્રગટાવવાનો તેને શોખ હતો.

પ્રીન્સ આલ્ફર્ટ [મહારાણી વોર્ટોરિયાનો પતિ]—તેને છોટરોએને જોડાં પાણીમાં ધોઈ મૂકીને પછી તેમને બચાવી લેવાની પ્રવૃત્તિમાં રસ લાગ્યો હતો.

અલેક્ઝાંડર ડુમા [ફ્રેન્ચ નવલકથાકાર]—તે કાબો વાદળી કાગળ પર લખતો, નવલકથા પીળા કાગળ પર લખતો ને બીજા લેખો ગુલાબી કાગળ પરજ લખતો.

ચેલી [અંગ્રેજ કવિ]—તેને ફુનિવાને સલાહ આપવાનો શોખ વળગ્યો હતો. જુદા જુદા દેશો કયા કયા વિકાસ સાધી શકે તેની નોંધો લખી તે નોંધોને તે કાચની બાટલીમાં ભરી દેતો, ને પછી તે બાટલીઓ તે તે દેશમાં પહોંચી ગય એવી આશા સાથે તે તેમને દરિયામાં તરતી મૂકતો. નદી, ઝરણુ, સરોવર કે સાગર નજરે પડતાંજ તેને તેમાં હોડીઓ તરાવવાની બીમ

થઈ આવતી, અને ખીસામાં ગમે તેવો કામનો કાગળ હોય તો પણ તેની હોડી બનાવી તે તેને તરતી મૂકી દેતો. એક પ્રસંગે ખીસામાંથી એક પણ કાગળ ન નીકળ્યો ત્યારે તેણે દશ પાઉન્ડની નોટનો હોડો બનાવી તેને તરતી મૂકી દીધી.

હેન્ડ્રી પેગેટ [અંગ્રેજ ઉમરાવ]—તેને હંમેશાં પોતાની પત્નીને ક્લાકા સુધી ઘોડાની જેમ ચાબૂકથી ફટકારવાની ટેવ પડી હતી.

બલ્લવર [ફ્રેન્ચ નવલકથાકાર]—પોતાની પહેલી નવલકથા લખતાં તે હંમેશાં પગથી માથા સુધી અતાર છાંટલાં સંપૂર્ણ વસ્ત્રો પરિધાન કરતો.

કુબેર્લેસ [ફ્રેન્ચ સાહિત્યકાર]—પોતે જમ્યો છે કે નહિ એ વિષે તેની સ્મૃતિ મંદ હતી, એટલે જમ્યા પછી તે ફરી જમવાને પણ આવો ચડે એવી ગણતરીથી તેને માટેનું લાણું દરેક સમયે તૈયાર રાખવું પડતું. ઉપરાંતમાં તેને જમીન પર પગ મૂક્યા વગરજ દિવાનખંડમાંનાં ટેબલ, ખુરશી, કપાટ વગેરે પર દોડાદોડ કરવાની પણ ટેવ હતી.

જહોન્સન [અંગ્રેજ સાહિત્યકાર]—તેને ચાલતાં ચાલતાં રસ્તે આવતા દરેક થાંભલા પર ટકોરો મારતા જવાની ટેવ હતી. એ ક્રમમાં કેાઇ થાંભલો જો ચૂકી જવાય તો પાછા ફરીને એને ટકોરો માર્યા પછી જ તે આગળ વધતો. શરબત પીવાના પ્રસંગે તે હંમેશાં આંગળીથીજ શરબત દલાવતો અને સાહીવાળી આંગળીએ શરબતનો રંગ બદલી નાંખે તે પ્રત્યે તે બેપરવા રહેતો.

હેન્ડ્રી કલે [અમેરિકન કોંગ્રેસનો પ્રમુખ]—જુગારના તેના શોખને કશી દૃઢ નહોતી. ઘણી વખતે તે સવાર સુધી જુગારમાંજ દટાયેલો રહેતો. એક સમયે જો હોટેલમાં તે જુગાર રમતો હતો તેને આગ લાગી છતાં તે ન ઊઠ્યો, તેમ એક સાથોતે ઊઠવા પણ ન દીધો. આગ ત્યારે તેના ખંડમાં આવી પહોંચી ને તેના શરીરને ગરમીનો સ્વાદ ચખાડ્યો ત્યારેજ તેનું ધૈન ઊતર્યું, ને મદામુજ્જલીએ તેને બચાવી લેવાયો.

ટેનીસન—તેને ત્યારે બિટનનું રાજકવિપદ સ્વીકારવાની વિનંતિ કરતો પત્ર મળ્યો ત્યારે તેણે તેનો અસ્વીકાર કરવાનો નિર્ણય કર્યો. પણ ત્યારે તેના મિત્ર બ્યોર્જ વીનેવલ્ડે કહ્યું કે, “જો આ પદ તું સ્વીકારી લે તો તને હંમેશાં બોજન-પ્રસંગે પક્ષીનું મધુર માંસ મળશે”—ત્યારે તેણે એ પદના સ્વીકારની હા બાણી.

ગમે તેવા રાજવંશી મહેમાનોની હાજરીમાં પણ તેને જમીને તરતજ ટેબલ પર પગ લાંબા કરવાની ટેવ પડેલી, અને એ કારણે ઘણી વખત તેના મિત્રો મુશ્કેલીમાં મુકાતા. કાર્લોર્ડ અને તે બંને એકઠા ચાય ત્યારે ઘણી વખત ક્લાકા સુધી ઉપરાઉપરી સીમારેટો ફૂંકતાં ફૂંકતાં બંને એકબેકના મોં સામે ધૂમાડાના ગોટા ઉડાડતા બેસી રહેતા.

તેને એકાંત અતિ પ્રિય હતું. રાજમાર્ગથી ૭ માઇલ દૂર ટેકરી પર એક બંગલો બંધાવી તેની આસપાસ તેણે અબેઘ વાડ રચાવેલી. એક પ્રસંગે તે માંદો પડતાં અમીર, શ્રીમન્ત, સાહિત્યકાર વગેરે તેની તબિયતના સમાચાર પૂછવાને આવ્યા. ટેનીસને કોઇને મુલાકાત ન આપતાં બધા પોતાની હાજરી સૂચવવાને ટેબલ પર પોતાના નામનાં કાર્ડ મૂકતા ગયા. ટેનીસને તે દરેક કાર્ડ તેના માલિકને નોટપેઈડ પોસ્ટથી પાછાં પહોંચાડ્યાં.

૧

‘મહારાજ, આ મોઢું રાજ્ય અને તેની શ્રી એક વારસ વિના ચૂંધાઈ જશે નાણી માઈ હૃદય કંપી જો છે.’

કંઈક હસી મહારાજ બોલ્યા, ‘મંત્રીવર, હું મારા ઉત્તગધિકારી તરીકે શુભાશુને જાહેર કરીશ.’

‘પરન્તુ મહારાજ, પ્રજામાં એથી સંભવ ન થશે. શુભકર્ણુ વીર છે અને દૃઢપ્રતિજ્ઞ છે, પરન્તુ પ્રજાજનો મહારાજ શત્રુમર્દનના રક્તમાંસનો નૃપતિ ઇચ્છે છે.’

‘પરન્તુ ઇશ્વરની ઇચ્છા જો ન હોય તો શું થઈ શકે ?’

‘મહારાજ, ત્રિગર્તની રાજકુમારીના વિવાહને અર્થે એક દૂત આપની સેવામાં હાજર થયો છે. પ્રજાજનોની ઇચ્છા છે કે આપ એ લગ્નનો સ્વીકાર કરો. પ્રજાને રાજપુત જોવાના કાંડ છે.’

‘પરન્તુ તથુ તથુ રાણીઓ હોવા છતાં પુત્રસુખ મળ્યું નહિ તો ઇશ્વરની ઇચ્છા માની વધારે કલેશ કરવાની શી જરૂર ?’

‘મહારાજ, તમે કહી શકતા નથી. તમારા રક્તમાંસનો પુત્ર જો ન હશે તો તમારા સામંતો માંહિમાંહે સુદ્ધ કરી આ સમગ્ર રાજ્યને લાશ્મીભૂત કરી દેશે. તમારી સમરત્વ મહેનત જો એકજ કટકાથી છિન્નભિન્ન થઈ જાય તો એનાથી વધારે બ્લાનિનો વિષય શું હોઈ શકે ?’

મહારાજ કંઈક અંતીર થઈ બોલ્યા, ‘મંત્રીવર હું એ બાબતનો વિચાર કરી કાલે તમને જણાવીશ.’

‘વાર મહારાજ, પરન્તુ વિગરમાં, નકર, મળવાથી, પ્રજાજનોનું હૃદય ચૂંધાઈ જાય જશે. એ વાત જૂલતા નહિ.’

મંત્રી ત્યાંથી બહાર આવી અનેક પ્રકારના સંકલ્પો કરવા લાગ્યા.

૨

મહારાજ શત્રુમર્દન પોતાના આવાસમાં આવી વિચારમાં પડ્યા. તથુ રાણીઓને ત્રિગર્તરાજના દૂતની ખજર પડી ચૂકી હતી અને તેઓ મહારાજ શું કરશે એ બાબત પર વિચાર કરતી પોતપોતાના મહેલોમાં મૌન સેવતી હતી. મહારાજ વિચાર કરવા લાગ્યા કે ત્રિગર્તની સાથેનો સંબંધ એક અપૂર્વ રાજનૈતિક સંબંધ થઈ શકતો હતો. એટલે અને ત્રિગર્તનું આ બંધન ભારતવર્ષમાં એક અપૂર્વ શક્તિશાળી રાષ્ટ્ર બનાવી શકવાની ઝાંખી આપતું હતું. ત્રિગર્તરાજને પુત્ર હતો નહિ અને તે પોતાની પુત્રીના પુત્રને રાજ્ય આપવાની ઇચ્છા જાહેર કરી ચૂક્યા હતા. પરન્તુ મહારાજને વિચાર આવ્યો કે શું ત્રિગર્તરાજની પુત્રીને માટે તે ખરેખર લાયક હતા ? શું તથુ રાણીઓની આંસુસરિતા વટાવી એક ચોથી રાણી કરવાનું

પાપ દ્વંધ્ય ગણાય ? પરંતુ ફરી વિચાર આવ્યો કે પ્રજાને વારસ જોઇતો હતો અને નહીં તો રાજ્ય હિતભિન્ન થઇ જવાની ભીતિ હતી. તે અનેક પ્રકારે મન મનાવીને સૂતા. શત્રુમર્દનનું અંતઃકરણ પોતાના શુભ પાપને માટે ડંખતું હતું.

૩

‘મહારાજ, આપનો નિર્ણય સાંભળીને અમે અર્ધા તેમજ ત્રિગર્તરાજનો હૃત ધણી આનંદ પામ્યા છીએ. ઈશ્વર કરે ને આપ શીઘ્ર સામ્રાજ્યને માટે વારસનું મુખ જોઈ શકો એવી સંદેશા પ્રગળાવો છો.’

‘મંત્રીવર, પ્રગળાવોના મતને મારે માન આપવું જોઈએ.’

‘ધન્ય મહારાજ ધન્ય !’

‘વાર તમે ત્રિગર્તરાજને સંદેશો મોકલી દો અને સધળી તૈયારી કરો.’

૪

રાજકુમારી બદ્રસેનાનું રૂપ અદ્વિતીય હતું તેમજ સ્વભાવ પણ મોહક હતો. તેની સખીઓ આ લક્ષ્મીની વાત સાંભળીને અનેક દીપ્તિ કરવા લાગી. પરંતુ રાજકુમારીનું હૃદય એક અજ્ઞાત ભયથી કંપી ઊઠતું હતું. તેનું કારણ પણ હતું. તેણે એક ભયંકર સ્વપ્ન જોયું હતું અને તેના મનમાં ખાતરી થઇ હતી કે એ લક્ષ્મી પોતે સુખની કલ્પના કરવાની ચેષ્ટા કરે તો તે અસંભવિત હતી. મહારાજ શત્રુમર્દન ભલે શત્રુઓનું મર્દન કરી પ્રજાનું દિલ જીતી શક્યા હોય પરંતુ કુમારી બદ્રસેનાના દિલ પર તેઓ પોતાનો પ્રભાવ પાડી શક્યા નહિ. બદ્રસેનાએ સાકેત અને મગધના રાજકુમારોના સુંદર રૂપની વાતો સાંભળી હતી પરંતુ ચેદિરાજના જેવા વયરક નૃપતિ સાથે પોતાનું પાતું પડશે જાણી તે કંપી ઊઠી. તેને ચેદિરાજની ત્રણ રાણીઓની ગાથા ખબર હતી. ચું તે ચેદિરાજના હૃદયનો ચોથો કટોક પામી શકશે ? વૈદ્યાએ ચેદિરાજની ત્રણે રાણીઓને રૂઝુ અને વંધ્યા જાહેર કીધી હતી અને પોતે ચેદિના ભાવિ રાજકુમારની માતા થવાની હતી જાણી તેનું હૃદય એક અવનવું દંડ અનુભવવા લાગ્યું. પરંતુ પિતા આગળ જઈ પોતાની અનિચ્છા જાહેર કરવાની હિંમત તે ન કરી શકી.

૫

મહારાજનો લક્ષ નિર્વિધન થઇ ગયાં એમ જનતાએ જાણ્યું હતું પરંતુ પાછા વળતી વખતે પથમાંથી આડા ઊતરતા સાપને બદ્રસેના ધમર ઢાઈએ જોયો કે કેમ તે કહી શકાય નહિ. અને કદાચ જોયો પણ હોય તો પણ ડાહ્યા માણસોએ ચૂપ રહેવામાં જ ડહાપણ માન્યું. બદ્રસેનાની હૃદયવીણાના તારો એક મૂક ઝણકાર કરી ચૂપ થઇ ગયા.

૬

રાજમહેલમાં નવી રાણીને જોવા માટે રાજકુટુંબનાં માણસો એકઠાં થયાં. મર્વેએ તેના રૂપનાં વખાણ મુકાકે કીધાં અને એ રાણીનો પુત્ર અત્યંત સુંદર યશો એમ સર્વનું અનુમાન અરથાને તો ન જ હતું. ચેદિરાજની અન્ય ત્રણ રાણીઓ આવી-પરંતુ તેમના પર સંપત્ત જામેલો હતો અને રૂકા સાધારણ શિષ્ટાચાર પછી ત્યાંથી પાછા વળવાનો મહારાજનો હુકમ હતો. પરંતુ રાણી મહાનયના જતાં જતાં એલી, ‘રૂપની સાથે ત્યાગ હશે તો જ અહીં જીવાશે તેની ખબર થઇ કે નહિ !’

આ શબ્દોએ બદરસેનાને દંપતી દીધી.

રાજમહેલમાં સુમંગોષ્ઠી અનેક થતી હતી. બદરસેના કેંઈ સમજી ન શકી.

૭

‘બદરસેના, તું ચેદિરાજના ભવિષ્યના વારસની માતા થવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત કરશે.’

‘મહારાજ, એ તમારો અનુમત્ત છે!’

‘રાજરાણીપદ અને રાજમાતાપદ જીવનમાં અનેક ત્યાગ માગે છે અને તે પથ પૂજો અટપટો છે.’

‘હા મહારાજ.’

‘શું તું ત્યાગ અને બળિદાન કરવા તૈયાર છે?’

‘મહારાજ હું ક્ષત્રિયની પુત્રી છું.’

‘ના, મારું કહેવું એમ છે કે જ્યારે બળિદાનની આશા રાખી શકાય ત્યારે તું આપી શકશે?’

ચાકતે સાદે બદરસેના બોલી, ‘હા મહારાજ.’

‘શું તું સમજૂપૂર્વક કહે છે?’

‘હા મહારાજ.’

‘હીક, ત્યારે તારે અત્યારે જ બળિદાન આપવું પડશે.’

‘શાનું?’

‘તારા દેહનું!’

‘પણ મહારાજ, પતિનો જીના શરીર પર અધિકાર છે. એમાં બળિદાન શાનું?’

‘બદરસેના, હું તારા દેહનું બળિદાન અન્ય વ્યક્તિને માટે માગું છું.’

બદરસેના ચમકીને બોલી ‘શું કહો છો મહારાજ!’

મહારાજ કેંઈક શરમાઈને બોલ્યા, ‘બદરસેના, જીવનના યાત્રામાં અર્ખંડ પૌરુષ મેળવવાની સાલસાએ મેં એક મૂર્ખ વૈદ્યનો દવા ખાધી હતી અને પરિણામે મારા પોતાના પૌરુષને પણ ખોષ બેઠો છું.’

બદરસેનાની આંખમાંથી આંસુ ચાલ્યાં અને તે બોલી, ‘મહારાજ, તો પછી આ લમની શી જરૂર હતી?’

‘બદરસેના, મદનનયના અને બીજી બે રાણીઓમાં એ બળિદાન કે ત્યાગની શક્તિ નથી. તે વચન આપ્યું છે માટે એનું પાલન કરવું જોઈએ.’

બદરસેનાને મદનનયનના શબ્દો યાદ આવ્યા. તે મૂર્તિવત બીબી રઘી અને થોડીવારે મૂર્છિત થઈ પડી ગઈ.

૮

મૂર્ખમાંથી ભાન આવતાં બદરસેનાનું ચિત્ત ચક્રાકેતુ ચડ્યું. તે વચનથી બેધાન થઈ હતી અને પાપપંકમાં પોતાનો પતિ તેને ધકેલતો હતો. મદનનયના અને બીજી રાણીઓનો ખરા ગુન્હો દવે તેને સમજાયો અને ગ્રેહોની વાણી પણ સમજાઈ ગઈ. પરંતુ દવે ઈલાજ શું હતો? તે વિચાર કરી થોડીવારે કાંઈક ગણગણી. મહારાજને બોલાવવાનો દાસીને હુકમ મળ્યો. મહારાજ આવ્યા.

‘મહારાજ, હું બલિદાનને માટે તૈયાર છું, હાય, આ બલિદાનની મેં સ્વપ્ને પણ દ્રષ્ટના કીધી નહોતી.’

૯

રાજપુત્રનો પ્રસવ થતાં એદિમાં મહાન ઉત્સવ મધ રહ્યો અને સર્વત્ર પ્રગળનો આનંદ મનાવવા લાગ્યા. મહારાજની ત્રણે રાણીઓ વિચારવમળે ચડી. એકાએક મહારાજને રણવાસમાંથી તેડું આવ્યું. મહારાજ ગયા. બદરેસનાએ બાળકપુત્રને મહારાજના હાથમાં મૂકી દીધો અને સર્વ દાસદાસીઓને ખસી જવાની આજ્ઞા કીધી.

થોડીવારે તે બોલી, ‘મહારાજ, માફ કર્તવ્ય પૂરું થયું છે. હવે તમારો મારા પર કંઈ પણ અધિકાર નથી.’

મહારાજ કંઈ બોલ્યા નહિ.

થોડીવારે બદરેસના બોલી, ‘નરાધમ, આ પ્રમાણે વંશવેલો દમ્ભવી રાખવો હતો ખરેખર ? શું એ પુત્ર તારા રાજ્યને ચલાવી શકશે ? તને તો પરમાત્માએ પૂરેપૂરી શિક્ષા કીધી હતી. હું વચનબદ્ધ હતી. માટે લાચાર હતી. મેં વિષપાન કીધું છે અને હવે એ ધડીથી વધારે જીવી શકીશ નહિ. પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત સ્વયં કરી શકી એજ મને ગતોષ છે. આ વર્ણશંકર રાજકુમાર તારા રાજ્યને છિન્નબિન્ન કરી નાખવાનો.’

મહારાજ ગભરાઈ ગયા અને દાસદાસીઓને બોલાવવા લાગ્યા. મદનનયનાની દાસી જે સંતાર્ધ ઉપસે સંવાદ સાંભળતી હતી તેણે એ વાત ત્રણે રાણીઓ પાસે પહોંચાડી. ત્રણે રાણીઓ દોડતી આવી. બદરેસના છેલ્લાં ડસકાં લેતી હતી. મદનનયનાને જોઈ તેની આંખો ચમકી.

મદનનયના તેના પગ પાસે બેસી અને બોલી, ‘દેવી આ સુગમ રસ્તો અમને કેમ નહિ મળ્યો ? હાય, આ મૂક બલિદાન પ્રભુએ કેમ સાંખી લીધું ?’

પ્રગળનો નવી રાણીના મૃત્યુની વાત સાંભળી દિલ્લગીર થયા અને એદિરાજનું વજ્જ-હૃદય આ બલિદાનથી ચૂર્ણ થઈ ગયું.

દષ્ટિ

મહિન્દ્રકુમાર દેસાઈ

(રથોદ્ધતા)

વિશ્વની વિરૂપતા બિહામણી
ભાસતી વિરૂપ દષ્ટિને ઘણી;
છે મનોહર વિશાળ વિશ્વ આ,
દેખવા નયન ચારુ ના કર્યા.
વૃત્તિઓ વિષમ ચિત્તની, નરી
ભાળતી વિષમતા વિષે ભારી
સૌ સ્થળે; નયન વસ્તુમાત્રમાં
તત્ત્વથી સરસ ના નિહાળતાં.

દષ્ટિ, એ દગની, એક દેખતી
સદ્દિમાં વિવિધતા ઊધીછતી,
કાં ન એક ગુણ, દોષકોષમાં,
કાં જીવે ન જડમાંહી ચેતના ?

તત્ત્વદષ્ટિ સ્થિતિફેર ચિત્તની
દાખવે સુરૂપતા જગે ઘણી.

એમ, શૈલ્ય ને શાહસનું કીર્તિમંદિર—

માંડવગઢ

ચીમનલાલ સંઘવી

જંગલમાં લાકડાં કાપતાં એક કાળાંએ પોતાની કુહાડીને ધારદાર બનાવવાને તેને પાસે પડેલા પથ્થર પર ધસવા માંડી. પણ કુહાડી તો ધારદાર બનવાને બદલે નરમ બની ગઈ ને તેનો રંગ પીળો પડી ગયો. સાંજરે કાળાંએ ઘેર જઈ મંકુ લુહારને પોતાને એવી કુહાડી આપવા માટે ઠપકો દીધો. મંકુએ તરત તેને કુહાડી બદલી આપી, ને કુહાડીને નરમ કરી નાંખનાર પથ્થરની તે કાળી પાસેથી લાજ મેળવી લીધી. રાત્રે તે એ પથ્થર પોતાને ઘેર જીંચકી લાખ્યો. તેની ગદ્ગદથી તે હંમેશાં લોખંડને પોળું પાડવા માંડ્યો.

તે પથ્થર પારસમણિ હતો. તેના સ્પર્શથી લોખંડ સુવર્ણમાં ફેરવાતું હતું. મંકુ એની સહાયથી શ્રીમંત બન્યો.

મંકુને પારસમણિ મળ્યો ત્યારે તો તે માળવાના એક નાના ગામડામાં જ વસતો હતો. પણ મણિ મળ્યા પછી તે વિન્ધ્યપર્વતની સીમાન્ત તળેટીમાં વસેલા એક નગરમાં રહેવાને ગયો. ત્યાં તે લક્ષ્મીના પ્રિયતમ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યો. તેણે પોતાને માટે એક મજબૂત મહાલ બાંધવાને આસપાસનો ડુંગરાળ પ્રદેશ ખરીદી લીધો. એ પ્રદેશ પર તેણે ભારત-ભરમાં અજોડ એવો એક કિલ્લો બાંધ્યો. તે કિલ્લો તેના નામ પરથી મંકુગઢ અથવા માંડવગઢના નામે ઓળખાયો.

મંકુગઢ એટલે જગતનો એક ભવ્ય, અજોડ અને અજન્મ દુર્ગ. વિન્ધ્ય પર્વતમાળા તેની નજીક પહોંચતાં જ નીચી નમે છે, તેની ત્રણે બાજુએ ભવ્ય વૃક્ષરાજીથી શોભતી ખીણની દારો તે કિલ્લાને માળવાના મજ્જપ્રદેશથી જુદો તારવે છે. દરિયાની સપાટીથી તે એક હજાર હાથ જાએ આવેલા છે ને જહ માઇલના વિસ્તારને તે પોતામાં સમાવી દે છે. મંકુએ તે ગઢ પર ચડવા માટે ડુંગરમાંથી ૫૦૦૦૦ પગથિયાં કારાવેલાં. પણ ગઢ પરનો ચડાવ તેણે એવી રીતે ચોળ્યો કે એ કોઈ દુસ્તબ્દ એ ગઢ પર આક્રમણ કરવા બધા તો તેની લક્ષ્મી દુકડીઓ ખેંચીબેર ધધ બધ. લાખો મજૂરાને ને ભારતભરના નામાંકિત શિલ્પીઓને તેના બાંધકામમાં શેઠવામાં આવેલા ને ત્રીસ વર્ષના અંતે ગઢ બાંધાઈને તૈયાર થયેલો. તેની પાછળ ખર્ચાક્ષા, દ્રવ્યને સીમા નહોતી.

નામાંકિત ઇતિહાસકાર શીરીસ્તા કહે છે કે, ‘બચાવ મણતરીએ તો માંડવગઢ જગત-ભરમાં વધુમાં વધુ અજન્યબ કિલ્લો છે.’ તે કિલ્લાને દશ મિલકદાર ને ચાર ગુપ્ત દ્વાર હતાં. કિલ્લામાં જળાશયો દનાં, ખેતરો દતાં, મંદિરો દતાં, ધર્મશાળાઓ દતી, મહેલો દતાં, ખગીચાઓ દતા, હમરો રમણીય ઈમારનો હતી. બાદશાહ જહાંગીરને પણ એ કિલ્લા પ્રત્યે અતિ મોહ હતો. અનુકૂળ પ્રસંગે ઉનાળા અને ચોમાસાની ઋતુઓ તે તે કિલ્લા પર ગાળતો. ચોમાસાની ઋતુમાં ત્યાં પ્રકૃતિ એવું સૌહાર્મણું રૂપ સજતી કે કવિઓ અને વૃપતિઓ પણ તે જોષ અવાચક બની જતા.

એ કિલ્લો બાંધ્યા પછી મંડુએ લશ્કર એકત્ર કરવા માંડ્યું. દ્રવ્યની કશી કમી નહોતી. એટલે હિંદભરના શુરવીર યોદ્ધાઓ તેના સૈન્યમાં આવી જોડાયા. તેમની મદદથી મંડુએ આસપાસનો પ્રદેશ જીતી લીધો, ને તે સ્વતંત્ર રાજ બની ગયો. કેટલાક રાજાઓ તેની સામે યુદ્ધ કરવા ગયા પણ હારીને તેના ખાંડિયા થઇ રહ્યા. નજીકમાં આવેલા જુરહાનપુરનો રાજવી મંડુનો મિત્ર બની રહ્યો.

મંડુએ પોતાની પુત્રીનાં લગ્ન જુરહાનપુરના યુવરાજ વંરે કર્યા. પુત્રીને પહેરામણીમાં તેણે પારસમણિ આપ્યો. નર્મદા કિતરતાં યુવરાજે પત્ની પાસે પહેરામણી જોવા માગી. પત્નીએ પતિના હાથમાં જરીના રમાલમાં વીંટળાવેલો પારસમણિ મૂક્યો. પણ યુવરાજે ધાર્યું કે સમુદાયે પોતાનું અપમાન કરવાને પહેરામણીમાં પથર આપ્યો છે. ને મંડુપુત્રી તેને કંઈ સમજવી શકે તે પહેલાં જ તેણે પારસમણિને નર્મદામાં ફેંકી દીધો. પછી તો બંને રાજ્યોએ હમરો તારાઓ નર્મદામાં ઉતાર્યા, પરંતુ પારસમણિ ન જ મળ્યો.

પણ સોળમી સદી સુધી પારસમણિ નર્મદાના એ જ ભાગમાં રહેલો હોવાનું પ્રમાણ મળી આવે છે. જ્યારે અકબર માંડવગઢથી આગ્રા પાછો ફરતો હતો ત્યારે તેના એક તોફાની હાથીને લોખંડની સાંકળે બાંધવામાં આવેલો. તે હાથી જેવો નર્મદામાંથી પસાર થયો કે તરત જ તેને બાંધેલો સાંકળ સોનાની થઇ ગઇ. અકબરે તત્કાલ નદીમાં તારાઓ ઉતાર્યા પણ પારસમણિ તો તેને હાથ ન જ ચડ્યો. તેણે સોનાની એ સાંકળ પોતાના સંપ્રદરશ્યાનમાં મુકાવી. જહાંગીર પોતાની આત્મકથામાં ઉપરની વિગત વર્ણવી જણાવે છે કે, “ મેં પણ એ સાંકળ સંપ્રદરશ્યાનમાં જળવી રાખી છે.”

મંડુ કયા યુગમાં થયો અને માંડવગઢ તેણે ક્યારે બંધાવ્યો તે સંબંધમાં ચોક્કસ વિધાન એક પણ મળી આવતું નથી. અલ્ખલકજલ એટલું જ જણાવે છે કે, ‘ તે વિક્રમાન્વિતની પૂર્વે થઇ ગયો કહેવાય છે.’ કવિ દીપવિજય માંડવગઢનો રચનાકાળ સંવત ૬૯૪ જણાવે છે. માંડવગઢમાં એક ભવ્ય પ્રાચીન ગિરનારદેવિ હાતું: તેમાં વિરાજતી સુપાર્થનાથની પ્રતિમા રામાયણયુગમાં બનેલી હતી. કેન્ય વનરપતિશાસ્ત્રી એડસન તે ગઢમાંના એક જંગી વૃક્ષના આરોપણનો કાળ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૨૫૦ જણાવે છે. આ સિવાય પ્રાચીન યુગ પરત્વે બીજા ખાસ ઉલ્લેખો નથી મળતા.

પરંતુ સૈદ્ધાંતો સુધી આ ગઢે માળવાના પાટનગર તરીકેનું પદ ભોગવ્યું છે; સાહિત્ય કૃતિઓમાં તે ગઢ મંડપદુર્ગ, મંડપપુર, મંડુ, મંડપાચલ, માંડવગઢ, માંડો ગઢ, રાહીઆબાદ વગેરે નામે મશહૂર બન્યો છે; પરમારવંશી નૃપતિ જયવર્મદેવે સંવત ૧૩૧૭ ના પોતાના દાનપત્રમાં તે ગઢને પરમારોના એક અભ્ય અને સર્વોપરી દુર્ગ તરીકે ઓળખાવ્યો છે; તે ગઢ પર મંત્રી પૃથ્વીધરના પવિત્ર જીવને અત્કારિક સુવાસ દેલાવેલી છે; ત્યાં ૧૫૦૦૦ રમણીઓના કાન્ત તરીકે બાદશાહ બાસુદેવે રંગરેલ ઉડાવી છે; સર્વધર્મસમભાવી બાદશાહ હોસંગચાહે ત્યાં સુશાસન ચલાવ્યું છે; તે દુર્ગ પર બાઝ બહાદુર અને રૂપમતીની પ્રેમલીલ રચાણી છે અને જહાંગીર ને નૂરજહાંએ ત્યાં પ્રેમ અને સાહસભરી ઝઘડો આણી છે તેની તો ઇતિહાસ પણ સાક્ષી પૂરે છે. આજે પણ અવશેષ રૂપે રહેલી અનેક ભવ્ય ઇમારતો તે ગઢ જોવારને પ્રાચીન ભારતની ઉજ્જવળ કીર્તિની યાદ આપે છે.

ઇ. સ. ની તેરમી સદીના મધ્યભાગમાં ત્યાં જયવર્મદેવ અથવા જયસિદ રાજ રાજ્ય કરતો હતો. તેનો મંત્રી પૃથ્વીધર અથવા પેથડ બાહોશ સેનાપતિ, કુશળ રાજનીતિજ્ઞ અને

ચારિત્રસંપન્ન પુરુષવર હતો. એક પ્રસંગે કનોજના મંત્રીઓ પીતાની રાજપુત્રી લીલાવતીનો વિવાહ જયસિંહ વેરે કરવાને માંડવગઢ આવતાં તેમના મન પર રાજા જયસિંહ લેણી હોવા વિષેની અચાનક છાપ પડી ગઈ. પૃથ્વીધરે એ છાપ જૂંસવાને માટે પીતાની અંગત સંપત્તિ માંથી ઘીના કુંડ ભરી તેમાં માંડવગઢના અધીને સ્નાન કરાવરાવ્યું ને કનોજના મંત્રીઓને આશ્ચર્યમુગ્ધ બનાવી દીધા. તે પછી તરત જ જયસિંહ અને લીલાવતીનાં લગ્ન થયાં.

માંડવગઢમાં તે સમયે ૩૦૦ જૈન મંદિરો હતાં. પૃથ્વીધરે તે દરેક મંદિર પર સોનાના કળશ ચડાવ્યા, તેમજ અઢાર લાખ રૂપિયા ખર્ચાને 'શત્રુ'જ્યાવતાર' નામે નવું મંદિર બંધાવ્યું. તેણે ભવ્ય સંધો કાઢી તેમાં પણ અઢળક સંપત્તિ વાપરેલી. સેકડો સ્થળે તેણે અપૂર્વ મંદિરો બનાવરાવેલાં. તે જોવા ધર્મગ્રેષ્ઠી હતો તેવો જ તે વીર, કુનેહબાજ ને સત્પુરુષ હતો. તેની ધાર્મી કોઈ દુસ્મન માંડવગઢનું નામ ન લઈ શકતો. તેનું વસ્ત્ર માથે ઓઢવાથી રોગીઓના રોગ પણ કેટલેક પ્રસંગે નાબૂદ થયેલા.

પૃથ્વીધરની પછી માંડવગઢના મંત્રીપદે તેનો પુત્ર ઝાંઝણુ આવ્યો. તે પણ પિતા સમોજ બાહોશ નીવડેલો. તેણે ઈ. સ. ૧૨૮૪માં કરોડોના ખર્ચે શત્રુ'જ્યાવતાર ભવ્ય સંધ કાઢેલો. તેમાં સુશોભિત ગાડાંઓની સંખ્યા જ કેવળ બાર હજારની હતી. પરાક્રમમાં પણ તે એવોજ અભેડ હતો. દ્વિર્ધમાં મુસ્લીમો દરો બાબુએ વિજય મેળવતા હતા ત્યારે પણ માંડવગઢને અગિયેથી તો તેમને પાછાજ ફરવું પડતું.

પરંતુ જયસિંહ અને ઝાંઝણુના અવસાન પછી માંડવગઢ પૂરતી બાહોશી ન દાખવી શક્યું. ઈ. સ. ૧૩૦૫ માં અલાઉદ્દીન ખીલજીએ જ્યારે માંડવગઢ પર બયાનક આક્રમણ કર્યું ત્યારે રાજવી રાયમલકદેવ અને મંત્રી કોકે દિલ્લાની અભેદતા પર આધાર રાખ્યો પણ અલાઉદ્દીનનો સેનાપતિ ઐન અલ મુલ્ક જામુસીકળામાં વિશેષ પાવરધો નીવડ્યો અને તેણે કપટથી ગઢ કબજે કરી કેતલ ચલાવી.

તે પછી કેટલાક સમય સુધી એ ગઢ દિલ્હીની સત્તાને તાબે રહ્યો. પણ ચૌદમી સદીના અંતમાં દિલ્હીની સત્તા વીંખાઈ જતાં માંડવગઢનો સૂબો દિલાવર સ્વતંત્ર આદેશાદ બની બેઠો ને ઈ. સ. ૧૪૦૧ માં તેણે પીતાનો રાજ્યાભિષેક ભિજવ્યો.

દિલાવરના મરણ પછી તેનો પુત્ર હોસંગ માંડવગઢની ગાદીએ આવ્યો. (ઈ. સ. ૧૪૦૫). તે સાહસિક અને સર્વધર્મસમભાવી આદેશાદ હતો. સાહિત્યમંથોમાં તે આલમ-ગીરના નામે ઓળખાયો છે. પોતે મુસ્લીમ છતાં રાજ્યતંત્રનો મોટો ભાગ તેણે જૈનોને

૧ નિઝામ રાજપના પુરાતત્વ ખાતાના અધિષ્ઠાતા જી. યાઝ્ઝનીએ ધારના મહારાજના આશ્રયે 'Mandu-The City of Joy' નામે ગ્રંથ તૈયાર કરેલ છે. તેમાં તેમણે મંડુના દિંદુ અને જૈન ઇતિહાસ કે કથાપત્ર પ્રત્યે દર્શક સેવ્યું છે, એટલુંજ નહિ, પણ પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃત-પ્રાકૃત મંથો પ્રત્યે પણ એટલુંજ દર્શક સેવકથી મુસ્લીમ યુગમાં પણ રખલનાઓ કરી છે. ઓરંગઝેબનું બીલું નામ આલમગીર હતું, અને માંડવગઢમાં પણ આલમગીર દરવાજો છે. પરિણામે ઓરંગઝેબને તેઓ માંડવગઢનો આલમગીર ગણે છે. પણ પ્રાચીન સાહિત્ય તપાસ્યું હોત તો તેમને સહેજે ખ્યાલ આવી શકત કે આલમગીર એ હોસંગશાહનું બીલું નામ છે. તેમાં વિ. સં. ૧૪૬૧થી ૧૪૮૮ (ઈ. સ. ૧૪૦૫ થી ૧૪૩૨) સુધી માંડવગઢમાં રાજ્ય કરનાર રાજાને આલમગીર તરીકે ઓળખાવ્યો છે; તેના મંત્રી તરીકે મંડન અને મુખ્ય અધિકારીઓ તરીકે ઝાંઝણુના પુત્રો જણાવાય છે; તેમજ તે રાજાને સર્વ ધર્મસમભાવીનું બિરુદ આપાયલ છે. આ સમય અને સંજોગો ઓરંગઝેબને નહિ પણ હોસંગશાહને લાગુ પડે છે.

સોંપી દીધેલો. તેનો મંત્રી મંડળ એક મહા વિદ્વાન હતો અને તેણે મંડળ સંપ્રદાનત સંપ્રદાયના અન્યો લખ્યા છે. ગ્રંથાલુના છ પુત્રો-ચાહડ, બાહડ, દેહડ, પદ્મસિંહ, અદ્વૈતરાજ તે પાઠુ-તેના રાજ્યમાં ઉચ્ચ અધિકાર પર હતા. તેમણે સ્થાપત્ય-મંદિરો અને સાહિત્યના વિષયમાં મહત્વનો ફાળો નોંધાવ્યો છે.^૨

હોમંગશાહને મૂર્તિપૂજા પરત્વે ખાસ પક્ષપાત હતો. લલિતપુર નજીક દેવગઢમાંથી મળી આવેલો સં. ૧૪૮૧ (ઈ. સ. ૧૪૨૫)નો શિલાલેખ તેના શાસનકાળ દરમિયાન એ જૈન મૂર્તિઓની સ્થાપના વર્ણવે છે. માંડવગઢમાં સુપાર્શ્વનાથના સુપ્રસિદ્ધ મંદિરમાં પણ રાજ્ય તરફથી કૃષ્ણ વગેરેની બેટ દ્વારા પૂજા આપતી હોવાનું જણાય છે.^૩

સાહસ અને યુદ્ધ હોમંગશાહને અતિ પ્રિય હતાં. તેણે ઘણાં યુદ્ધ ખેડેલાં અને લગભગ દરેકમાં તે વિજયી નીવડેલો. ઓરિસ્સાના રાજાને યુદ્ધમાં હરાવી તેના પાસેથી તેણે ૭૫ મુંદર હાથી પડાવેલા. સ્થાપત્ય પ્રત્યે પણ તેને ખૂબ પ્રેમ હતો. માંડવગઢની મશહૂર જુમ્મા-મસ્જિદનું અને પોતાની કબરનું બાંધકામ તેણે શરૂ કરેલું. તે એટલો પ્રગતિપ્રિય હતો કે તેના મરણ (ઈ. સ. ૧૪૩૨) પછી તેની કબર પર દર વર્ષે મેળો ભરાતો હતો અને તે કમ ઓગણીસમી સદીની શરૂઆત સુધી ચાલું હતો.^૪

હોમંગશાહની પછી તેનો પુત્ર ગઝનીખાન માંડવગઢની ગાદીએ આવ્યો પણ તે નબળો હોઈ તેના પિતૃર્થ મદમદ ખીલજીએ તેને ઝેર આપ્યું તે ઇ. સ. ૧૪૩૬માં તે પોતે બાદશાહ બન્યો.

રાજકર્તા તરીકે મદમદ ખીલજી યશસ્વી નીવડ્યો છે. મુસ્લીમ લેખકો કહે છે કે, રાણા કુંભ પર તેણે વિજય મેળવેલો તે એ વિજયની યાદગીરીમાં તેણે માંડવગઢમાં સાત માળનું એક ભવ્ય કીર્તિમંદિર બંધાવ્યું. તેણે દક્ષિણમાં નિઝામ સાથે પણ સંગ્રામ આદરેલો અને તેમાં તેના વિદ્વાન પંડિતો મદમદની મદદથી તે વિજયી નીવડેલો.

તેણે વિદ્યાની ખીલવણી, પ્રગતિ આરોગ્ય અને સ્થાપત્યકલાના વિકાસ પ્રત્યે પણ પૂરતું લક્ષ આપેલું. પાઠજીથી અસરક્રમહાસના નામે જાણીતો થયેલ મંદ્રસા તેણે બંધાવડાવેલો છે. માંડવગઢમાં તેણે બંધાવડાવેલ દસાખાનામાં દર્દીઓની સંપૂર્ણ ઢાળજી લેવાતી. હોમંગશાહે શરૂ કરેલી જુમ્મામસ્જિદ અને કબર તેણે પૂરી કરાવી અને પોતાને માટે એક ભવ્ય રાજ્ય બંધાવવાની શરૂઆત કરી.

મદમદની પછી તેનો પુત્ર આસુદ્દીન માંડવગઢના સિંહાસને આવ્યો. (ઈ. સ. ૧૪૬૯). તે રસરાજવી તરીકે જાતભરના ઇતિહાસમાં અજ્ઞેય છે. તેણે માંડવગઢને આનંદનગર બનાવી દીધું. મુંજતળાવ અને કપૂરતળાવ વચ્ચે તેણે એક અદ્ભુત મહેલ બંધાવ્યો. તે મહેલને આકાર યુદ્ધનોડા જેવો હોઈ તે ઝાઝમહાસના નામે મશહૂર બન્યો. તેનો રાજદરબાર વિકાસ-મહેલના નામે ઓળખાતો અને તેમાં દેશ-પરદેશની ૧૫૦૦૦ નાજનીનો વસતી. તેમને કલા, શૃંગાર, શિક્ષણ અને યુદ્ધના વિષયમાં મુંદર તાલીમ અપાત્તી.

૨ વિશેષ માટે જુઓ-લા. શ. ગોંધીકૃત 'છરાવસા પાર્શ્વનાથ'.

૩ શ્રીસુપાર્શ્વપ્રતિમા સંપ્રદાય સંહપદ્યોય યવનાદિમિઃ કુલુમ્ભોગાદિવ્રેણૈઃ વૃદ્ધયમાનાસ્તિ ।

શુભશીલ ગણિકૃત કથાકોશ (અગ્રગટ)-૨૫૮

૪ Bombay Subaltern

૫ તેણે 'કુદિલાગર' નામે મુંદર નીતિમંથ રચેલો છે.

આસુદીન વિદ્યાસી હતો પણ સાથે જ તે યશસ્વી રાજકર્તા પણ હતો. તે પોતાના પૂર્વજોની જેમ સર્વ ધર્મ પ્રત્યે સમભાવ દર્શાવતો. માંડવગઢમાં અને અન્ય સ્થળે પણ સેકડો મંદિરો બંધાવનાર ને 'શ્રીમાળ ભૂપાળ' તથા 'લઘુ શાંભલિદ્ર'નાં બિરુદ પામનાર જાવડશા શ્રીમાળાને તે ગાંધ જેટલું માન આપતો. તેની રાજસભા વિદ્વાનોથી ભરાયેલી રહેલી અને પ્રસંગે પ્રસંગે ત્યાં વાદ ચોકવાતા. કે પરંતુ તેના પુત્ર નસીરુદીને તેને ઝેર આપ્યું ને છ. સ. ૧૫૦૦માં તે પોતે ગાદીએ બેઠો.

તેની પછી સુલતાન મહમદ બીજો માંડવગઢની ગાદીએ આવ્યો. (ઈ. ૧૫૧૦). તેના રાજ્યાભિષેક પ્રસંગે નીકળેલા સરઘસમાં મખમલ અને કીનખાખથી શણગારેલા ૭૦૦ હાથીઓ શોભતા હતા. માંડવગઢનો વૈભવ એ સમયે સ્વર્ગ સાથે હરીફાઈ કરતો હતો. પરંતુ ૧૫૨૬માં ગુજરાતે માળવા પર વિજય મેળવ્યો ને માંડવગઢ ગુજરાતના કાબૂ નીચે આવ્યું ગયું. ૧૫૩૪માં હુમાયુએ માંડવગઢ પર અચાનક હુમલો કરી વિજય મેળવ્યો ને ગુજરાતની સત્તાને પાણીચું મળ્યું. તે પછી કેટલીક ઊંચડપાચડ પછી છ. ૧૫૫૫માં ગ્રેમવીર ખાઝ બહાદુર માંડવગઢના સિંહાસને આવ્યો.

ખાઝ બહાદુરે પ્રથમ તો સાહસિક અને યુદ્ધપ્રધાન જિંદગી શરૂ કરી. તેમાં તેને કેટલાક વિજયો પણ મળ્યા. પરંતુ રાણી દુર્ગાવતીએ તેને એવી સળગ્ય હાર આપી કે તેણે યુદ્ધને તિલાંજલિ આપી અને પોતાનું મન કલા તરફ વાળ્યું. તેમાં સંગીતમાં તેને અદ્ભુત વિજય મળ્યો અને તે સમયના ભારતમાં સંગીતવિદ્યામાં તે તાનસેનથી બીજા નંબરે ગણાવા લાગ્યો.

એક પ્રસંગે શિકારમાં દૂર નીકળી જતાં તેના કાન પર સ્વર્ગીય સંગીત અથડાયું. તપાસ કરતાં જણાયું કે ધરમપુરના ઠાકોરની પુત્રી રૂપમતી પોતાના ઉપવનમાં ગાઈ રહી હતી. ખાઝ બહાદુર તત્કાલ રૂપમતી પર મુગ્ધ બન્યો ને તેણે તેની છૂપી મુલાકાત લીધી. રૂપમતીને પણ તેના પ્રત્યે અનુરાગ ઉપજ્યો. પરંતુ રૂપમતીએ બાલપણમાંથી જ પ્રતિદિન દેવા (નર્મદા નદી)નાં દર્શનનું મત લીધું હતું. તેણે ખાઝ બહાદુરને કહ્યું કે, "જ્યાંસુધી દેવાનાં જળ માંડવગઢની વચ્ચેથી ન વહે ત્યાંસુધી હું તમને પરણીશ નહિ."

ખાઝ બહાદુરે દેવાનાં જળ વાળવાને હજારો કારીગરો રોક્યા. પણ દેવામાતાએ ખાઝ બહાદુરને દર્શન દધ કહ્યું: 'તથા પ્રયાસ કરવો મૂકી દે. માંડવગઢના જે શિખર પરથી રૂપરી દેરીની જેમ દૂર નહેતી નર્મદા દેખાય છે ત્યાં સ્થિત પુષ્પનો એક છોડ છે. જે ઝરણુ એ છોડના મૂળને પોષે છે એ જ ઝરણુ નર્મદાને પણ પોષે છે. તે ઝરણુના દર્શનથી રૂપમતીનું મત સત્યવાદ રહેશે.'

ખાઝ બહાદુરે એ છોડ શોધી ત્યાં એક મનોહર કુંડ બનાવ્યો. એ કુંડ દેવા-ઝરણુનાં જળથી પોષાતો હોઈ તે દેવા-કુંડના નામે મશહૂર બન્યો. ખાઝબહાદુરે તેની વ્યાસપાસ નંદનવન બિંદુ કરી દીધું ને થોડેકે છેટે એક ભવ્ય મહેલ બંધાવરાવ્યો. અપ્સરા સ્વર્ગગંગાએ સ્નાન કરવા જાય એ રીતે રૂપમતી દેવા-કુંડમાં સ્નાન કરવાને જમ રોકે એવી તેણે રચના કરાવી. પણ રૂપમતીના માતૃપિતાને પુત્રી એક યવન સાથે લગ્ન કરે તે કબૂલ નહોતું. તે

કરતાં પુત્રીનું મરણ તેમણે વધારે પુણ્યપ્રદ લેખ્યું. પરંતુ રૂપમતીના દંડમાં એર કિતરે તે પહેલાં જ બ્રહ્મ બ્રહ્મદુર સંન્ય સાથે ધરગપુર જઈ પહોંચ્યો ને રૂપમતીને ઉઠાવી ગયો.

બ્રાહ્મ બ્રહ્મદુરે રૂપમતીને પ્રથમ દિહોળામઢાલમાં રાખી અને પછી તેને માટે, અરૂપામાં બેસીને દૂર નર્મદાનાં દર્શન કરી શકાય એવા રથને એક રમણીય મહેલ બંધાવ્યો. ત્યાં બંને દેવ-યુગલની જેમ મહાલવા લાગ્યાં. એ રંગજીવનમાં તેમણે રચેલાં ગીતો આજે પણ માળવાની ગ્રામ્યપ્રજ્ઞના કંઠે જળવાઈ રહ્યાં છે.

પરંતુ પ્રેમ, કલા અને શાંતિમાં ગળાનાં જીવનમાં જે નિર્બળતા આવે છે તે બ્રાહ્મ બ્રહ્મદુર ન અટકાવી શક્યો. તે નિર્બળતાનો લાભ લઈ અકબરે પોતાના સેનાપતિ આદમખાનને ૧૫૬૧માં માંડવગઢ પર આક્રમણ કરવાને મોકલ્યો અને બ્રાહ્મ બ્રહ્મદુરની પકાણસેનાના વિદ્રોહથી આદમખાં એ યુદ્ધમાં વિજયી નીવડ્યો. બ્રાહ્મ બ્રહ્મદુર ભાગી છૂટ્યો ને રૂપમતી આદમખાંના પંજમાં ફસાઈ પડી. પ્રથમ તો તેણે માલખુના વેશ ભાગી છૂટી બ્રાહ્મ બ્રહ્મદુરને જઈ મળવાનો પ્રયાસ કર્યો. પણ તેમાં નિષ્ફળ જતાં તેણે એર પી પોતાના પ્રાણ તજ્યાં.

તે પછી બ્રાહ્મ બ્રહ્મદુરે માંડવગઢ પર નવેસરથી હુમલો કર્યો ને એક વખત તો તે અકબરના સૂબાને હરાવવામાં સફળ પણ નીવડ્યો. પરંતુ એ સફળતા લાંબી નં ટકી ને છેવટે તે રઝળીરવડીને અકબરને શરણે ગયો. અકબરે તેને લાકડેમાં સરકારી આપી.

અકબરને માંડવગઢ પ્રત્યે રનેહ હતો અને ચારેક વખત તે માંડવગઢની મુલાકાતે આવેલો. જહાંગીરને તો માંડવગઢ પ્રત્યે અનન્દ અનુરાગ હતો. પોતાની આત્મકથામાં તે તે દુર્ગને એક અવર્ણ્ય અને સ્વર્ગીય રથળ તરીકે જોળખાવે છે. તે નૂરજહાંની સાથે ત્યાં આવી વસતો અને બંને લાથી પર શિકારે નીકળતાં. એક પ્રસંગે એ શિકારકીડામાં નૂરજહાંએ બંદૂકના છ બારથી ચાર વાઘને મારી નાંખ્યા ત્યારે તેની બ્રહ્મદુર પર મોહી પડેલા જહાંગીરે નૂરજહાંને માથે સોનામઢોરો વરસાવેલી.

ઈ. સ. ૧૭૩૨માં મરાઠાઓએ માળવા પર વિજય મેળવ્યો ને બાહુરાવ પેશ્વાએ આનંદરાવ ખવારને માળવાનો ચૂલો નીચ્યો. તેણે રાજધાની તરીકે માંડવગઢને બદલે પરમારોના પ્રાચીન પાટનગર ધારને પમંદગી આપી. તેમ થતાં માંડવગઢ ધીમે ધીમે ધમાતું ચાલ્યું. આજે આનંદરાવના વંશને ધારમાં સુલ્પ કરે છે અને માંડવગઢ તો તેમના તાબામાં એક ઐતિહાસિક રથળ તરીકે જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

માંડવગઢ ધારથી વીશ માર્ગ દક્ષિણે આવેલું છે. ત્યાં પહોંચવાનો માર્ગ ખૂબ જ સાંકડો છે અને તે આલમગીર દરવાજાને નામે જોળખાતા ખંડેર તીચેથી પસર થઈ બંગી દરવાજાને રસ્તે આગળ વધે છે. આ દરવાજાને બંધાયો ત્યારે ત્યાં એક બેંગીનો મેળ અપાગો હતો એટલે તે બંગી-દરવાજાના નામે જોળખાય છે.

માંડવગઢમાં ઘણીખરી પ્રમારતો ખંડિયેર રૂપમાં છે તો કેટલીક જોરાલાવડ. સ્થિતિમાં પણ છે. તેમાં મુખ્યત્વે દિલ્હી દરવાજા, બગવાનીય દરવાજા, જહાંગીરપુર દરવાજા, રામપુર દરવાજા, લોહાની દરવાજા, ત્રિપોલીય દ્વાર, લાર્ચપોળ દ્વાર, કાનિરથગ, પાણાણ-તોરણ, જૈન મંદિર, ભુમ્મામરિજ્ઞ, સોનગઢ શિખર, બ્રાહ્મ મઢાલ, દિહોળા મઢાલ, બ્રાહ્મ બ્રહ્મદુર ને રૂપમતીના મહેલ, જાળી મઢાલ, લાથી મઢાલ, લાલ મઢાલ, અસરક મઢાલ, હરપન મઢાલ, નીલકંઠ મહેલ, રેવા કુંડ, નહાર ગરબો, ચંપા વાવ, ઉજળી વાવ, અંધેરી વાવ, મુંજ તળાવ, સાગર તળાવ, ગણશાહનાં કુશન ને ધર અને ભુદા ભુદા બાદશાહોની કબરોનો સમાવેશ થાય છે.

વિકાસવાદ ?

મુજ લેખક : પંડિત રુદ્રનંદન શર્મા

અનુવાદક : રમણલાલ ભટ્ટ

• શુદ્ધની સાથે અર્થનો વિચાર કરતાં તરત જ પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે કે શું શુદ્ધની સાથે અર્થનો કંઈ સ્વાભાવિક સંબંધ છે ખરો ? આદિ સૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન થયેલાં મનુષ્યો બોલતાં હતાં ? જો બોલતાં હતાં તો શબ્દ તથા અર્થનો સંબંધ તેમને કુદરતી રીતે મળ્યો હતો કે ખીજ કોઈ રીતે ? અને જો અર્થ અને જ્ઞાનના સંબંધ એમની ઉત્પત્તિ સાથે જ મળ્યો હતો તો કોની તરફથી મળ્યો હતો ? અંતરિક્ષમાં શું કોઈ જ્ઞાનરૂપા મૈત્ર્યનંદક્રિત છે ? ખસ, અહીં મુધી પ્રશ્નોની ગતિ છે; અહીં મુધી પ્રશ્નોની મૂળસા ચાલે છે. આ ભાવને સામે રાખીને પ્રાચીનકાળમાં ઋષિઓએ જે ઉત્તરો પાળ્યા છે તેને હું અહીં લખવા માગતો નથી. પરંતુ પુરોપના વિકાસોએ આ વિષય ઉપર જે વિચારો કર્યા છે, જેને અનુસાર એમનાં શાસ્ત્ર રચાયાં છે અને જે શાસ્ત્રોને વાચીને લોકો વિકાસવાદો થયા છે એ વિચારોને, એ વિચારમૂળજ્ઞાને અહીં સારાંશરૂપે બે ફકરામાં વર્ણવવામાં આવે છે.

(૧) આજમુધી પુરોપનીય વિજ્ઞાનનો ખુલાસો છે કે પ્રકૃતિ (Matter)નું સૂક્ષ્માતિ-સૂક્ષ્મરૂપ ‘ઈથર’ (આકાશ) છે. એમાં બે ગુણો છે. પહેલો-એના પરમાણુઓમાં ગતિ હોવી, બીજો-એની ગરમીનું ધીમે ધીમે ઓછું થવું. પરમાણુઓના કમ્પન-ટૂંકતરાથી અને તરંગ-પ્રતીતી શબ્દ, પ્રકાશ, ગતિ અને વિદ્યુત આદિ શાય છે અને તેમના જ કમ્પન-ટૂંક પદાર્થો વાવણીય તરંગ અને કંઈક પદાર્થો ‘ને છે આ જ રીતે અવકેશક વસ્તુ બને છે, જેમાં આ પૃથ્વી પણ એક છે. આ બધો જ બેલ માત્ર એક ઈથરનો જ છે. ‘ઈથર’ની પહેલાં કોઈ એના પર સત્તા રાખનાર ઈથર-પરમાત્મા નથી.

(૨) પૃથ્વીના શીતભવનથી એમાં એક બીજા ઉત્પન્ન થયું. એ બીજાની અનેક શાખાઓ થઈ ગઈ. અનેક શાખાઓમાં પરિવર્તન સદૃશ થયું અને એ શાખાઓ વનસ્પતિ તથા પ્રાણીઓ બની ગઈ. પ્રત્યેક પ્રાણી પોતાના પિતા-ઉત્પાદક (Generator)ના ગુણ-સ્વભાવ રાખવા છતાં પણ વિલક્ષણ થતાં ગયાં અને પોતાના પુત્રોને વિલક્ષણ જન્માવતાં ગયાં. પુત્ર પણ એ જ રીતે વિલક્ષણ વંશટર્કિ કરતો ગયો. પરિણામ એ થયું કે મૂળ પ્રાણી પોતાની આકૃતિ પ્રકૃતિ-સ્વભાવથી વિલક્ષણ વિલક્ષણ થયું. એ જ રીતે પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલા મૂળબીજની અનેક શાખાઓમાંની એક શાખાનું પરિણામ અમ્મવા પરિવર્તન એ આજનો મનુષ્ય છે. માણસનો પિતા દેહકું (ઉપકલ્પ) થતાં થતાં પછી ‘વાંદર’ થયો અને ‘વાંદરા’માંથી વન-મનુષ્ય થયો; છેવટે આ રૂપમાં મનુષ્ય થયો. લુહા લુહા દેશવાસીઓનાં રૂપ, રંગ, ભાષા અને વિચારથી એમ માલમ પડે છે કે તેઓ લુહા લુહા વિભાગોમાં ઉપર પ્રમાણે ક્રમાંનુસાર ઉત્પન્ન થયા અને લાંબા વખત સુધી એકબીજાથી અપરિચિત રહ્યા. જેવી રીતે માનવી રાજના અનુભવ-વનકલ્પ, આરામ, નેદા, નુકસાનના પરિણામથી ધીમે ધીમે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતો ગયો એવી રીતે પહેલાં ‘દૂંદૂં’, આંઆં, ચૂંચૂં, માંમાં, આદિ બોલતો રહ્યો, અને એનાથી અમુક

પદાર્થની લેવડદેવડ કરતો રહ્યો. ધીમે ધીમે એ ફૂંકું, ચાંચાં વગેરે જે તે વસ્તુઓને માટે શબ્દ બનતા જવા લાગ્યા અને એ પ્રમાણે ભાષા બની. આ પ્રમાણે આવી રીતના વિકાસ અનુસાર જ્ઞાન અને ભાષાની ઉન્નતિ વર્તમાન સમય સુધી પહોંચી ને આજ આપણી સામે છે.

વિકાસવાદના સારાંશમાં ઉપરના બે ફકરા છે. એક-‘ઇથર’થી માંડીને તે પૃથ્વી સુધી, બીજી-બીજીથી માંડીને તે આજસુધી. આ બીજી સિદ્ધાંતને વિસ્તૃત જવાખ આગળ આપવામાં આવશે. પરંતુ પહેલા ફકરાનો જવાબ અહીં જ આપવામાં આવે છે. પહેલા ફકરામાં કહેવાની વાત એક જ છે જેનું અહીં પુનરાવર્તન કરવામાં આવે છે.

યુરોપનું વિજ્ઞાન પ્રકૃતિમાં પરિવર્તન માને છે. એ માને છે કે ‘ઇથર’ કમે કમે ફૂંકું પડતું જાય છે અને તેથી જ એની હાલત બદલાતી જાય છે. યુરોપીય વિદ્વાનોને આ વાત વિવશ થઇને માનવી પડેલી છે. સંમારનો દરેક પદાર્થ નવો, જૂનો, ઉત્પન્ન થતો, બગડતો, જીવાન, વૃદ્ધ વગેરે થતો જોવામાં આવે છે. સૂર્યની ગરમીનું ઘટતું, સમુદ્રોનું ધીરે ધીરે સૂકાઇ જતું, પહાડોનું ભાગી જતું વગેરે બધાં જ પરિવર્તનશીલ દ્રવ્યો છે એથી એને પણ પરિવર્તનશીલ માનવું પડ્યું છે. કિન્તુ હવે એમને પૂછવામાં આવે છે કે પરિવર્તનશીલ થતું કોઇ પણ પદાર્થનો સ્વાભાવિક ગુણ હોય શકે ખરો? શું સ્વભાવમાં પરિવર્તન થઇ શકે અર્થે! કદી નહીં—કદાપિ નહીં. સ્વભાવમાં પરિવર્તન થતું જ નથી. પરિવર્તનશીલ થતું એ સ્વાભાવિક ગુણ નથી. જ્યારે સ્વભાવમાં પરિવર્તન નથી થતું—જ્યારે ધડિયાળના કાંટાનું ફરતું એ સ્વાભાવિક નથી—ત્યારે આ પ્રકૃતિનું સૂક્ષ્મમાંથી સ્થૂળ થતું, ‘ઇથર’ની ગરમીનું ક્રમશઃ શીતપણામાં પરિણમતું અને સંકુચિત થતું એ કેવી રીતે સ્વાભાવિક થઇ શકે? શું એની ગરમી ઘટતી ઘટતી કોઇ દિવસે ગિલકુલ બંધ નહિ થઇ જાય? ધડિયાળનો કાંટો, ફરતો ફરતો જરૂર બંધ થઇ જવાનો, એવી રીતે ‘ઇથર’ ની ગરમી ઓછી થતી થતી એક દિવસ ગિલકુલ શીતળ થઇ જશે. ‘ઘટતા જવું’-‘ઓછું થવું’-આ અસ્થાયી ગુણ છે. જેટલા અસ્થાયી પદાર્થ છે તે બધા પરિવર્તનશીલ હોય છે અને જેટલા પરિવર્તનશીલ પદાર્થ છે તે બધા કોઇને કોઈ દિવસ જરૂર અટકી જાય છે—સ્થિત થઇ જાય છે. અતઃ આ સૃષ્ટિ પણ પરિવર્તન પામતી જતી કોઇને કોઇ દિવસ અવશ્ય સ્થિત થઇ જશે.

આ પણ એકે દાર્શનિક નિયમ છે કે જે યીજ કયાંક જઇને ચંબે છે—સ્થિત થાય છે તે જરૂર કયાંકથી ને કયાંકથી ગતિમાં આવી હશે. અને જેનો ઉગમ છે તેની અંત પણ છે. જેવી ધડિયાળ ચંબી જાય છે તેવી કદિક ચાલી પણ હશે. પણ તે તેની જાતે નહોતી ચાલી હોય. તેને ચલાવનાર કોંઈ હશેજ.

જે પ્રકૃતિમાં સ્વયં ચાલવાનો સ્વભાવ હોય તો એમાં પરિવર્તન ન થાત, કારણ કે સ્વભાવમાં પરિવર્તન, વધઘટ, હલનચલન આદિ અસ્થિર ગુણ નથી હોતા. ‘સ્વભાવ’ નામ એજ પદાર્થનું હોય છે કે જે પોતાનાં દ્રવ્યો સાથે નિત્ય અને એકરસ રહે. પરંતુ અહીં તત્ત્વ Matter માં એના સ્વભાવ વિરુદ્ધ બે મોટા સંયોગ વિયોગાત્મક પરસ્પર વિરોધી ગુણ એક કાળમાં એકજ જગ્યાએ નિયમબદ્ધ થઇને કામ કરતા માલમ પડે છે. એથી સાબિત થાય છે કે આ પ્રકૃતિમાં દૃઢિય અને અસ્થિર ગુણ બીજી જગત્તરત તાકાતની તરફથી નાંખવામાં આવેલા છે. આ સિદ્ધાંતને માટે સાંખ્યકાર કહે છે કે:—

‘અકાર્યવેદપિ તથોયઃ પારવશ્યાત્’

કાર્ય ન થાય છતાં પ્રકૃતિનો યોગ જખરદસ્તીથી કરાવવામાં આવ્યો છે. અર્થાત્ કાર્યરૂપ હોવું એ એનો સ્વભાવ નથી તો પણ આ કાર્યમાં જખરદસ્તી કરવામાં આવી છે! જેણે એને આ કાર્યમાં લગાવ્યો છે તેને સાંખ્યકાર કહે છે કે:—

‘સ હિ સર્વવિત્ સર્વકર્તા’

એ મહાન શક્તિ નિઃસંશય સર્વજ્ઞ અને સર્વકર્તા છે. એ મહાન શક્તિને અમે લોકો પરમાત્મા કહીએ છીએ. પછી સાંખ્યકાર કહે છે કે ‘ઈદેશેશ્વરસિદ્ધિઃ સિદ્ધા’ આ પ્રકારે અમે પરમેશ્વરની સિદ્ધિ સિદ્ધ કરીએ છીએ

નિયમમાં બંધાયેલી આ પરિવર્તનશીલ પ્રકૃતિને કોઈ વિજ્ઞાનમય વ્યાપક શક્તિએ કાર્યમાં નિયુક્ત કરી છે. અતઃ માનવુંજ પડશે કે પ્રકૃતિની ઉપર-અંધરની ઉપર-એક જ્ઞાનવાળી એનનશક્તિ છે જેને આધીન આખી પ્રકૃતિ અને એની રચના છે.

દાઘમાંથી ફેંકેલું રાંદું જેવી રીતે પહેલીજ ક્ષણમાં તીવ્ર ગતિવાળું થાય છે અને અંતમાં ગતિ ઓછી થતાં જમીન પર પડી જાય છે, આવીજ રીતે પ્રકૃતિ શરૂ થઈ શરૂમાં તો વધુ વેગવાળી હતી. એનો વેગ હવે ક્રમે ક્રમે ઘટતો જાય છે. અત્યારે પણ એ નવા મદ્દ ઉપમદ્દ ભડે જનાયે પણ એટલું વાદ રાખવાની જરૂર છે કે એ મદ્દ પહેલાંના મદ્દ જેવા ટકાઉ ન હોય શકે. એ મદ્દો અને બીજા બધાજ મદ્દો-ઉપમદ્દો કોઈ દિવસ પૃથ્વીની માફક ક્ષીણગતિ યહને પડી જશે, આખી પ્રકૃતિ રિપત થઈ જશે અને મહાપ્રલય થશે! આથી ક્ષીણપ્રાય દેશને ‘ઈવોલ્યુશન’ યા ‘વિકાસ’ નામ આપવું એ સારા વિજ્ઞાનનો દરૂર વિરોધ કરવા બરાબર છે. મારા મત પ્રમાણે જો એને ‘ડિવોલ્યુશન’ યા ‘ક્લાસ’ કહેવામાં આવે તો કયું ખોટું ન કહેવાય.

જ્યારે ‘વિકાસ’ જ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી ત્યારે કમ કમ ઉન્નતિનો સિદ્ધાંત કેવી રીતે હોય શકે? અને કેવી રીતે માની શકાય કે નિરૂપ્ત પ્રાણીઓમાંથી ઉત્કૃષ્ટ પ્રાણીઓ થયાં-વાંદરામાંથી મનુષ્ય થયાં? ઉપરના યુરોપીય વિજ્ઞાનના પહેલા ફકરાના સારાંશનું સમાધાન થયું, હવે બીજા ફકરાનો ખુલાસો આપવામાં આવે છે.

બીજા ફકરામાં વર્ણવેલા વિષયમાં ત્રણ પ્રશ્નો ઉદ્ભવી શકે છે:

(૧) યું આદિ સૃષ્ટિમાં મનુષ્યનો બાપ મનુષ્યજ હતો અથવા વિકાસવાદ (Darvin Theory) મતાનુસાર કમસઃ બિજ પ્રાણીઓ (વાંદરા વગેરે) ની આકૃતિમાંથી પસાર થતો થતો આજનો મનુષ્ય થયો?

(૨) આદિ સૃષ્ટિમાં મનુષ્ય-સૃષ્ટિ કોઈ એકજ જગ્યાએ થઈ કે પૃથ્વીના બિન્ન બિન્ન ભાગોમાં?

(૩) મનુષ્ય કોઈ ને કોઈ ભાષાઓ બોલનાંજ પેદા થયેલો કે એણે ધીમે ધીમે બહુ વખત પછી કોઈ ભાષા બોલી લીધી?

આ પ્રશ્નોની ભૂલમૂલામણીમાં પડીને લોકો મોટે ભાગે હેરાન થાય છે અને મનમાની કલ્પનાઓના જામમાં પડે છે. આ શંકાઓનું સમાધાન યથાભૂતિ અહીં ફરવામાં આવે છે.

ઉત્તર ત્રણ પ્રકારે આખી શકાય. તેમ છે. પહેલા વૈજ્ઞાનિક રીતિથી એટલે સૃષ્ટિ નિયમાનુસાર, બીજો યુરોપીય વિજ્ઞાનના મતાનુસાર, અને ત્રીજો ભારતીય પ્રાચીન ઋષિ-ઓનાં મંતવ્યો પ્રમાણે. આ ત્રણ પ્રશ્નોના ઉત્તમ ઉકેલ ત્રણેય પ્રકારથી આપવામાં આવે છે અને નિર્ણય કરવાનું કાર્ય વિચારશીલ પુરુષો ઉપર હોડી દેવામાં આવે છે. [અપૂર્ણ]

જીવન ઝરણા

પ્રમા

દેપાલ કવિ તો હતો જ, પણ એને મદાકવિ બનવાની તાલાવેલી લાગી. કાશ્મીરમાં વિરાજતી સરસ્વતીદેવીનું વરદાન પામવાથી મદાકવિ બની શકાય છે એ લોકાક્રિતને અનુસરી તે કાશ્મીરની યાત્રાએ ગાઈઓ અને અનેક મુશ્કેલીઓ પછી તે સરસ્વતીના મંદિર સમીપ જઈ પહોંચ્યા. પરંતુ સરસ્વતીદેવી દેપાલને મદાકવિ બનાવવા ઇચ્છતાં નહોતાં એટલે પૂનરીઓને તેમણે દેપાલને કાર્પ પત્ર પ્રકારે મંદિરમાં ન પેસવા દેવાની આજ્ઞા ફરમાવી. પૂનરીઓએ દેપાલને મંદિરના બારણે જ અટકાવી દીધાં. દેપાલે દેવીની સામે ત્રાણ કરવાનો નિર્ણય કર્યો તે સરસ્વતીમંદિરના પગધાર પર જ તેણે ઉપવાસ આદર્શ.

એ રીતે એકવીસ દિવસ પસાર થયા. બૂખ અને તરસથી દેપાલનું શરીર લેવાઈ ગયું. તેને હવે લાગ્યું કે આ ઉપાય પૂરનો અસરકારક નથી. તેણે ઉપવાસ તથા દીધા ને હાથમાં એક મોટો પથર લઈ ને બારણા પાછળ સંતાઈ ગયો.

મધ્યાહનમે પૂનરીઓની ગફલતને લાગ લાગ તે લપાતો-છૂપાતો સરસ્વતી-મંદિરમાં નૂસી ગયો. ગમે સરસ્વતીના મસ્તક સામે પથર ધરી તે બોલ્યો, “ બોલ, વરદાન આપે છે કે નહિ ? હું ઉપવાસ કરીને નવજો તો પડી ગયો છું છતાં મારી ઇચ્છા ન મંતોપાણી તો તારૂં માથું તો આ પત્થરથી ફાડી જ નાંખીશ. ”

સરસ્વતીદેવીને પ્રગલ્ભ થયા વિના છૂટકો નહોતો. તેમણે દેપાલને મદાકવિપદનું વરદાન બક્ષ્યું. તે પછી દેપાલે ગુજરાતમાં પાછા ફરીને ગ્રંથપાત્ર લખ્ય પ્રબંધો, રમ્યાં. તેમાંના કેટલાક પ્રબંધો આજે પણ મળી આવે છે.

x

x

x

પોતાના મંત્રાઓના પ્રભાવથી નારાજ બની રાજવી ભીમે એક હળમ સાથે મિત્રાચારી આહરી અને તેને પોતાનો સલાહકાર બનાવ્યો.

એક સમયે પરદેશની સેનાએ ભીમના રાજ્યને ઘેરી લીધું. ભીમના મિત્રોએ તેને સલાહ આપી કે, “ કાં તો મંત્રીઓને મનાવી લે. નહિતર હમ્મમની પરીક્ષા કરીને જ્યાવની જવાબદારી એને સોંપ. પૂરતા સામના વિના તો રાજ્ય ગુમાવી બેસીશ. ”

ભીમે હળમને પોતાની સમીપ બોલાવી આઠમણકર્તાઓ સામે લેવાનાં પગલાં વિધે ચર્ચા ચલાવી. હળમભાઈ બોલ્યા, “ રાજા ! ગજરાઓ હો શું ? આપે તલવારોની ચમક બાજુ જોઈ છે પણ આદર્શ (દર્પણ) ના ગુણ હજી નથી જાણ્યા. ‘મે’ નગરના બધા જ આદર્શો બેગા દરવાની બેવરથા કરી છે. એ આદર્શો સાથે હું અને મારા મિત્રો દુશ્મનો સામે ધસી જઈશું ને દુશ્મનો એનાથી ગજરાઇને લાગી જશે. ”

ભીમે હળમને સલાહકાર બનાવ્યા છતાં અકલક સાવ નહોતી ગુમાવી દીધી. શસ્ત્ર-સંતત સેનાઓ પર આદર્શ કેટલા અસરકારક નીવડશે તેની ગણતરી તેણે તરતજ આંધી

દીધી; અને એ આદર્શવાદીને ભોંયરામાં મોકલાવી દઈ તેણે, મંત્રીઓની કામગીરી માગી, તેમના હાથમાં રાજ્યકારોગાર મૂક્યો.

મંત્રીઓએ તરતજ સેનાને એકત્ર કરી; આક્રમણકર્તાઓના દુશ્મનોને દિશકરી તેમનાં રાજ્યોમાં પાછળથી ઊંચલપાચલ કરાવી અને અનેક પ્રદાનની કુતોચાછ પછી તેમના પર ચારે બાજુથી હુમલો કરી તેમને નસાડી મૂક્યા.

x

x

x

ભોજરાજ રાત્રે શુભવેશે નગરદરવાને નીકળ્યો હતો. ત્યારે તેણે એક સ્થળે બારીમાં બેઠેલા એક હાથમતે વારંવાર નીચેની ગાથા બોલતો સાંભળ્યો—

ભરીઆતાં સદુર્ધ ભરખ, ઠાઠાં ભરખ ન કાંઈ;
ભોજરાજ માદરખ સાલો, મુદરખ કાંઈ ન દેન.
[ભરેલાં તો સદુ ભરે, ઠાઠાં ન ભરતું કાંઈ;
ભોજરાજ હમારો સાળો, હમને દે ન કંઈ]

આ ગાથા સાંભળીને રાજાને રોષ ચડ્યો. તેણે પ્રજાત યતજ એ હાથમતે પકડીને રાજસભામાં રજૂ કરવાની કોટવાલને આજ્ઞા કરાવી.

હાથમે રાજસભામાં આવીને રાજવીને વંદન કરતાં કહ્યું, “ મહારાજ, મારો કાંઈ યુનો ? ”

“ રાત્રે રાજના નામ પર ગાળો લલકારવા છતાં પૂછતાં શરમાતો નથી કે—‘ મારો કંઈ યુનો ? ’ ”

હાથમ પળભર વિચારીને બોલ્યો, “ દેવ, આપ પરઓના લાઈ કહેવાઓ છો, અને છો. એટલે હું આપને મારી ઓના પછી લાઇ લેજું છું. પરિણામે મને આપને ‘ સાળો ’ કહીને બિરદાવવાનું વધારે મળે છે. એમાં કંઈ ભૂલ થતી હોવા તો મારી માગું છું. ”

ભોજે હાથમને ઈનામ સાથે વિદાય કર્યો.

x

x

x

પેરીસમાં ગરીબો માટે એકં દવાખાનું ચાલતું હતું. તે દવાખાનામાં પૈસાની તંગી પડતાં દવાખાનાનો વાર્ષિક જલસો ગોઠવાયાં આવ્યો. તેમાં નામાંકિત પુરુષોને આમંત્રવામાં આવેલા. તે પ્રસંગે તેમાંના શ્રીમત વર્ગ પાસેથી નાણાં લેઘરાવવાને કેટલીક સુવતીઓ રોકાયેલી.

નસિયાનો શહેનશાહ એકેકાંડર પછી આ મહેમાનોમાનો એક હતો, તેની સેવામાં ગોઠવાયેલ સુવતી રૂપરૂપને અંબાર હતી તે જવારે થેલી લાખને ઝારની નજીક પહોંચી ત્યારે તેની થેલીમાં કેટલીક સોનામહોરો નાખતા ઝારે હસીને કહ્યું, “ તારાં ચમકતાં નયનને ચરણે. ”

થોડી વારે એ સુવતી ફરી ખાલી થેલી લઈ ઝાર સમીપ આવી પહોંચી. ઝારે કહ્યું, “ ફરી કેમ ? ”

“ ચમકતાં નયનને ચરણે ધરવા એટલી બધી સોનામહોરો મળી ” સુવતી મંદ રિમતપૂર્વક બોલી “ તો પછી જને સમૂળમાં નવન નથી એવાંઓને માટે પણ થોડુંક મળશે એવી આશા રાખું છું. ”

ઝારથી એ આશાને પાછી ઠેલી સકાય તેમ નહોતું.

x

x

x

ઝારના નૌકામંત્રીએ ઝાર સમક્ષ નૌકાસૈન્ય અંગે એક સુંદર યોજના રજૂ કરી. પરંતુ

ઝારે એ યોજનાનો અસ્વીકાર કર્યો. ઝારના બાલપણના શિક્ષક અને ચાલુ સલાહકારને એ યોજના ખૂબ જ ગમી ગયેલી. તેણે નાકામંત્રી પર પત્ર લખતાં જણાવ્યું, “તમારી આવી લગ્ન યોજના ન સમજી શકનાર ઝાર ખરેખર મૂર્ખ છે.”

નાકામંત્રીનું અવસાન થતાં ઉપરાંત પત્ર સલાહકારના વિરોધીઓના હાથમાં આવી અડ્યો. તેમણે તરતજ ગાજતેવાજતે એ પત્ર ઝાર સમક્ષ રજૂ કર્યો. ઝારે એ પત્ર વાંચી હસીને કહ્યું, “મારા ગુરુદેવ છે જ એવા. હું બાળક હતો ત્યારથીજ તે મને મૂર્ખ માનતા આવ્યા છે; અને તેમનો એ અભિપ્રાય તેઓ મારાથી છુપાવતા પણ નથી. એટલે આ પત્ર મેળવવા પાછળ તમે એ ઉદ્દેશ શ્રમ મને તો સાવ નિર્થક ગયો લાગે છે.”

x

x

x

કાઉન્ટ બસ્ટ જ્યારે ઓસ્ટ્રિયાનો વડો પ્રધાન નીમાયો ત્યારે એક મુદ્દરીએ તેને એક પત્ર લખી શિખામણ આપેલી કે, “તમે ઓસ્ટ્રિયન શહેનશાહનમાં ગોલાતી બધીજ ભાષાઓ શીખી લેજો કે જેથી તમે દરેક ઓસ્ટ્રિયનને તે સમજી શકે એવી તેની માતૃ-ભાષામાં જ કહી શકો કે ‘તે ગયેડો છે.’”

તે કાઉન્ટ બસ્ટ એ પત્રને સમસ્ત જિંદગી દરમિયાન પોતાને મળેલા પત્રોમાં વધુમાં વધુ કિંમતી પત્ર લેખતો હતો.

x

x

x

ઓસ્ટ્રિયાના રાજા જોસેફ બીજાએ સમસ્ત પ્રજાને માટે રાજસભા ખુલ્લી મૂકી ત્યારે એક અગ્રીરે કહ્યું, “આપ આમ કરશો તો પછી અમે અમારા સમોવડિયા સાથે ક્યાં ફરીશું?”

“હું જો મારા સમોવડિયા સાથેજ ફરવાનો આગ્રહ રાખું,” રાજાએ હસીને કહ્યું, “તો મારે મારા પુરોગામી નૃપતિઓના કબ્જામાંજ ફરવું પડે.”

x

x

x

મુંજે તૈલપને છ છ વાર મારી હાલ્યો, છતાં તૈલપ સાતમી વાર માળવા પર ચડી આવ્યો. આ સમયે તો મુંજે માળવાનો બચાવ કરવાનોજ નહિ, પરંતુ તૈલપને પાછો હલાવી તેના પ્રદેશ પર ધસી જવાનો નિર્ણય કર્યો.

એ પ્રસંગે માળવાના નિવૃત્ત મંત્રી રૂદ્રાદિત્યે મુંજને કહ્યું, “દેવ, રાષ્ટ્રના બચાવમાં સેનાની સાથે પ્રગ્ન પણ જોડાય છે, ત્યારે આક્રમણમાં એ લાલ દુશ્મનને મળે છે. તૈલંગણની પ્રગ્ન બહાદુર છે. ગોદાવરી ઓળંગી જો દક્ષિણે જતો તો માળવાને શોષવું પડશે.”

મુંજે મંત્રીને તેની આ સલાહ પ્રમાણે વર્તવાનું વચન તો આપ્યું. પરંતુ ગોદાવરી સુધી ઉપરાઉપરી મળેલા વિજયોથી તે કુલામ્ભ ગયો ને માળવસેનાને તેણે ગોદાવરી ઊતરી દક્ષિણે દેરી.

અવંતીમાં આ સમાચાર પહોંચતાંજ રૂદ્રાદિત્યે માળવાની ભાવિ હાર નિહાળી લીધી. ને પોતાના દેશના પરાજયના કે મુંજ કેદ પકડાયાના સમાચાર મળે તે પહેલાંજ તે જીવતો સજાગી મૂક્યો.

x

x

x

એક ખીસાકાતરુને પકડીને તેને ડ્યુક આર્ગોનલ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યો. ડ્યુકે નવી દબના ન્યાયને અજમાવતાં પૂછ્યું:

“ભાઈ, તારે ચોરી શા માટે કરવી પડી?”

“સાહેબ” ખીસાકાતરુએ આંખમાંથી આંસુ સારતાં કહ્યું, “મારા પર એક વિશાળ કુટુંબના પોપણુની જવાબદારી છે. ન્યાયી ધંધાથી તેને પહોંચી વળવાનું મુશ્કેલ જનતાં હું એક પ્રસંગે સેતાનની લાલચમાં ફસાઈ ગયો ને મારાથી અન્યાયનું કામ થઈ ગયું.”

“તું ખરેખર દયાને પાત્ર છે.” ડ્યુક ઉદારતા દર્શાવતાં બોલ્યા; ને પૂછ્યું: “તારે કેટલાં સંતાન છે?”

“નામદાર” ચોરે વિનયથી ઉત્તર દીધો, “મારે પાંચ પુત્રીઓ છે. ને તે દરેકને ત્રણ ત્રણ ભાઈ છે.”

ડ્યુકે આટલા વિશાળ કુટુંબના પોપણુની જવાબદારી એક પુરુષને માથે આવી પડે ત્યારે રાજ્યે તેને મદદ કરવી જોઈએ એવા અભિપ્રાય સાથે ખીસાકાતરુને જતો દર્શો. પણ ખીસાકાતરુ રવાના થઈ ગયા પછી તેમને જ્ઞાન થયું કે પાંચ પુત્રીઓ ને તે દરેકના ત્રણ ત્રણ ભાઈનો કુલ સરવાળો તો આઠજ થાય.

રાજ્ય જેમ્સે અર્લ સોમરસેટ પર વારી જઈ તેને દશ હજાર પાઉન્ડનો એક લખી આપ્યો. સોમરસેટ એ એક ખજાનગી સમક્ષ રજૂ કરતાં ખજાનગીએ એક ખંડમાં દશ હજાર પાઉન્ડ પથરાવ્યા ને તે સોમરસેટને આપતાં પહેલાં રાજ્ય એ ખંડ પાસેથી ખસાર થાય એવી યોજના ધડી. રાજ્યની નજર સોનાના એ ઢગ પર પડતાં જ તે ચમક્યો ને પૂછ્યું, “આ બધું નાણું કેનું છે?”

“પહેલાં તો આપનું હતું,” ખજાનગીએ હસીને કહ્યું, “પણ હવે આપે તે સોમરસેટને બક્ષેલું છે.”

“હાય બાપ દે!”—બોલી બક્ષતાં જ જેમ્સ એ હગલા પર સૂઈ ગયો. ને દરો બાલુએ હાથ ફેરવતાં બોલ્યો, “હવે હું બિખારી બની જઈશ. આટલું બધું નાણું એ અદમાશ સોમરસેટ પડાવી જશે!”

તે હાંફતાં—રડતાં તેણે તે હગમાંથી બે મુઠ્ઠીઓ ભરી ખીસામાં સેરવી દીધી.

રજત

નૂતન દેશાઈ બી. એ.

પ્રભો ! —તેં મને હૃદય ન આપ્યું હોત તો ચાલત,

.. ચક્ષુ ન આપ્યાં હોત તો ચાલત,

જીભ ન આપી હોત તો ચાલત,

પણ—

હૃદય આપ્યું ત્યારે નિઃકુર હૃદય શા માટે આપ્યું ?

ચક્ષુ આપ્યાં ત્યારે હૃદય ન દેખાય એવાં ચક્ષુ શીદ આપ્યાં ?

જીભ આપી ત્યારે એ નિઃકુર હૃદયને બોધ આપવાની વાચા આપવી હતીને ?

યુરોપવાસીઓને સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રથમ પરિચય કરાવનાર અને તે ભાષા તરફ તેઓનું લક્ષ દોરનાર ચાર વિદ્વિધ જોવા છે. સંસ્કૃત ભાષાના એ પ્રતિભાષાળી વિદ્વાને 'શકુન્તલા'નું ભાષાન્તર પ્રગટ કરીને સંસ્કૃત ભાષાનો રસ યુરોપને ચખાડ્યો હતો. એ ભાષાન્તરની પ્રસ્તાવનામાં તે જણાવે છે કે, 'કેટલાક ભાષાશાસ્ત્રીઓ એવું, અનુમાન કરતા હતા કે અર્વાચીન યુગમાં વિશ્વમાં જેટલી ભાષાઓ મોલાય છે તેટલી બધી ભાષાઓ સૃષ્ટિની આદિમાં વપરાતી એકજ ભાષાનાં દેશ—કાળાધીન અનેક વિકારોથી થયેલાં રૂપાન્તર છે. સૃષ્ટિના આરંભમાં મોલાતી અને અર્વાચીન સર્વ ભાષાઓની માતૃભાષા કંઈ ભાષા છે એ પ્રથમ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાતું નહોતું કારણ કે હિંદુ લોકો 'સંસ્કૃત' ભાષાને સર્વ ભાષાઓની માતા માનતા હતા, ઈશુ ભગવાનના અનુયાયીઓ 'હિંદુ' ભાષાને જગતની પ્રાચીન ભાષા તરીકે માનતા હતા, યાહુદી લોકો 'યાહુદી' ભાષાને વિશ્વની માતૃભાષા લેખતા હતા, પારસીઓ પ્રાચીન 'ઝંદ' ભાષાને ભાષાઓની માતા માનતા હતા, મુસલમાન લોકો કુરાનની ભાષાને ઇશ્વરદત્ત માનતા હતા, એટલે કે એ ભાષા ખુદા પેદા થયા જેટલી પ્રાચીન હતી. આ સર્વ વિરોધોમાંથી પ્રથમ સત્ય શું હશે તે શોધી કાઢવું કઠિન મનાતું હતું. કાળાંતરે ભાષાશાસ્ત્રીઓને જેમ જેમ ભાષાઓનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું ગયું તેમ તેમ તેઓ નક્કી કરી શક્યા કે પ્રાચીન કાળની વિશ્વની સર્વ ભાષાઓનો પરસ્પર ગાઢ સંબંધ રહેલો છે. આ ઉપરથી એમ કહી શકાય છે કે પ્રાચીન કાળની સર્વ ભાષાઓ બંધાર્ધ તે પૂર્વે પણ એક સામાન્ય ભાષા હોવી જોઈએ અને તે આર્યોની અતિ પ્રાચીન સંસ્કૃત ભાષા છે. સંસ્કૃત, ગ્રીક અને લેટિન ભાષાઓ એકજ મૂળમાંથી જન્મ પામી છે, એમ કાંઈ પણ ભાષા-શાસ્ત્રીએ કબૂલ્યા વગર છૂટકો નથી. યુરોપની ઘણીખરી અર્વાચીન ભાષાઓનાં મૂળ પણ સંસ્કૃત મૂળને મળતાં આવે છે. જૂની ફારસી ભાષા પણ એ જ કુટુંબની છે. આ ઉપરથી એવું સિદ્ધ થાય છે કે સંસ્કૃત ભાષામાંથી જ સર્વ ભાષાઓ ઉત્પન્ન થઈ છે, કારણ કે પ્રાચીન આર્યોની સંસ્કૃત ભાષા અદ્ભુત રચનાવાળી, ગ્રીક ભાષા કરતાં વધુ પૂર્ણ. લેટિન ભાષા કરતાં વિશેષ વિશાળ, અને તે બંને ભાષાઓ કરતાં વિશેષ સૂક્ષ્મ રીતે સંસ્કાર સુક્ત ભાષા છે.'

પ્રસિદ્ધ જર્મન ટીકાકાર રોજલે ઈ. સ. ૧૮૦૮ માં 'ભારતવાસીઓની ભાષા અને વિદ્યા' એ નામનું રસભર્યું પુસ્તક પ્રગટ કર્યું હતું; આ પુસ્તક ઉપરથી એ સમયે આખા યુરોપ ખેંડને સંસ્કૃત ભાષાનું મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થયું હતું. એ પુસ્તક વાંચ્યા પછી જર્મન લોકોએ સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસ તરફ ખૂબ જ લક્ષ આપવા માંડ્યું. તેમણે સંસ્કૃત ભાષાનાં મોટાં વ્યાકરણો અને કાશાદિ પ્રગટ કર્યાં અને 'વેદ' જેવા આર્ય ગ્રન્થોનાં પણ ભાષાન્તર કર્યાં. 'ભારતવાસીઓની ભાષા અને વિદ્યા' પુસ્તકમાં રોજલે જણાવે છે કે, 'સંસ્કૃત ભાષા ખરેખર

સંસ્કૃત હોઈને પરિપૂર્ણતાને પામેલી છે. રચના અને વ્યાકરણમાં ઓક ભાષા આબેહૂબ સંસ્કૃત ભાષાને મળતી આવે છે. ઓક ભાષા કરતાં સંસ્કૃત ભાષા અતિશય નિયમાનુસાર, હોવાથી ધણી ભરપૂર હોવા છતાં કેવળ સાદી ભાષા છે. ઓક ભાષાનો વિકાસ અને લેટિન ભાષાની સંક્ષિપ્તતા તથા યથાર્થતાનું સૂચન કરનારી પરિપૂર્ણતાનો તેમાં સમાવેશ થાય છે. સંસ્કૃત ભાષા પ્રાચીન 'ફારસી' તથા 'જર્મન' ભાષા સાથે નિકટનો સંબંધ ધરાવતી હોવાથી તે ભાષાના ધાતુની માફક આ ભાષા પણ ભુરસાદાર, છટાદાર અને અતિ આકર્ષક છે. અન્ય ભાષાઓમાં પ્રયુક્ત રહેલા ગુણો સંસ્કૃતગિરામાં ઓક સાથે જોવામાં આવે છે. ઓક ભાષાની વિશાળતા અને વિપુલતા, ધેરાસુરવાળો રોમન ભાષાનો ભુરસો, હિંદુ ભાષાના ગુણધર્મો દર્શાવનાર દૈવી ધ્વનિ આ ભાષામાં અંતર્ગત છે. ભાષાના મૂળતત્ત્વોના સાધનરૂપ ધોરણ ઉપરથી અનુમાન કરતાં સંસ્કૃત ભાષા વ્યાકરણરચનામાં જગતની સર્વ ભાષાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે. તેની શૈલી ખરેખર સંપૂર્ણ વિકાસ પામેલી છે.'

લે પેરે પેઝોલી સંસ્કૃત ભાષા વિશે લખતાં જણાવે છે કે, 'ઓક તથા લેટિન ભાષામાં એક શબ્દ કરતાં વધુ શબ્દો બીજી કોઈ વસ્તુઓ માટે લાગ્યેજ છે. જ્યારે સંસ્કૃત ભાષામાં એક વસ્તુનો અર્થ દર્શાવવા અનેક શબ્દો જડે છે; જેમકે 'સૂર્ય' માટે ત્રીશ શબ્દો, 'ચંદ્ર' માટે વીશ શબ્દો કરતાં વધુ, 'ગૃહ કિંવા ઘર' માટે છ કે સાત શબ્દો, 'પત્થર' માટે પંદર શબ્દો, 'પર્ણ કે પાંદડાં' માટે પાંચ શબ્દો, 'વાનર કે વાંદરા' માટે દશ શબ્દો, અને 'કાગ કિંવા કાગડાં' માટે નવ કરતાં વધુ શબ્દો છે. જગતમાં આજે લગભગ ૧૦૦૦ જેટલી ભાષાઓ બોલાય છે, તેમાં સંસ્કૃત ભાષા સૌથી પ્રાચીન છે. કેટલાક નિદાન ભાષાશાસ્ત્રીઓ એવું કહે છે કે વિશ્વમાં બૂળ સાત ભાષાઓ પ્રચલિત હતી: (૧) આર્યોની સંસ્કૃત ભાષા (૨) તુરાનિયન (૩) શિરો અરેબિયન (૪) આફ્રિકન (૫) મલાઈ (૬) ચીનાઈ (૭) અમેરિકન. આ સાત ભાષાઓ આજની સર્વ ભાષાઓની માતા હતી. પણ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાન ભાષાશાસ્ત્રીઓએ હવે એમ સિદ્ધ કર્યું છે કે પ્રથમ જગતમાં સંસ્કૃત ભાષા પ્રચલિત હતી. અને એ ભાષામાંથી જગતની બીજી બધી ભાષાઓ ઉત્પન્ન થઈ હતી.'

સર વિ. હન્ટર લખે છે કે, '૩૫ પેરો ઝંદ શબ્દકોશમાંના દશ શબ્દો પૈકી છ કે સાત શબ્દો તો શુદ્ધ સંસ્કૃતમય માત્રમ પડતાં મને કોઈ પણ આશ્ચર્ય થતું નથી. સંસ્કૃત ભાષામાંથી જન્મેલી યુરોપની ભાષાઓમાં (૧) ઓક (૨) લેટિન (૩) ઝંદ (૪) ફારસી (૫) ગોથિક (૬) લિથુનિયન (૭) અંગ્રેજી (૮) વેલ્સ (૯) લો જર્મન-હાઇ જર્મન (૧૦) રશિયન (૧૧) ટ્યુટોનિક (૧૨) પ્રાચીન સ્લોવેનિક (૧૩) આપરિશ (૧૪) પોર્ટુગીઝ અને (૧૫) ફ્રેન્ચ સુખ્ય છે. યુરોપની અર્વાચીન ભાષાઓ સંસ્કૃત ભાષા સાથે બહુજ મળતી આવે છે. કેટલાક શબ્દોનાં મૂળ પણ સંસ્કૃતમય જણાય છે. જેમકે 'પ્રથમ' એ સંસ્કૃત શબ્દ છે. ઝંદ ભાષામાં પ્રથમ શબ્દને મળતો આવતો 'ફ્રેટહેમ' શબ્દ છે, ઓક ભાષામાં 'પ્રોટા' શબ્દ છે, લેટિન ભાષામાં 'પ્રાઇમા' અને ગોથિક ભાષામાં 'પ્રુમા' શબ્દ છે. સંસ્કૃત શબ્દ 'ત્રિ'નો દાખલો લાઇએ. અંગ્રેજી ભાષામાં 'ત્રિ' શબ્દને મળતો શબ્દ 'ત્રી' છે, લેટિન ઓક-લિથુનિયન અને વેલ્સ ભાષાઓમાં પણ 'ત્રિ' શબ્દ જ છે. સંસ્કૃત શબ્દ 'અથ' ને લગતો અંગ્રેજી ભાષામાં 'હિર્સ' શબ્દ છે, લિથુનિયન ભાષામાં 'અઝડ', ઝંદ ભાષામાં 'અરપ', ટ્યુટોનિક ભાષામાં 'અરજપ', લેટિન ભાષામાં 'એકપીક્સ', ગોથિક ભાષામાં 'ઓર્ડ' અને ઓક ભાષામાં 'ઓલ્ડસ' શબ્દ છે. આ ઉપરથી એવું ગ્રાધ થાય છે કે જગતની

પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ભાષા સંસ્કૃત છે અને તે ભાષા-જગતની સર્વ ભાષાઓની માતા છે. પ્રો. હીરનના કહેવા પ્રમાણે જન્દ ભાષા ખરી રીતે તો સંસ્કૃત ભાષામાંથી ઉદ્ભવ પામેલ છે.

સને ૧૮૧૬માં પ્રો. બાપના એ 'આર્ય વર્ગની ભાષાઓનું વ્યાકરણ' એ નામનો મહા ગ્રન્થ રચી તેમાં ગ્રીક-લેટિન-જર્મન ઇત્યાદિ યુરોપની ધણીખરી ભાષાઓને એશિયા ખંડની આર્ય ભાષા સાથે સરખાવી એવું સિદ્ધ કર્યું છે કે, 'યુરોપની અર્વાચીન ભાષાઓનું મૂળ સંસ્કૃત ભાષા છે. સંસ્કૃત ભાષા ગ્રીક અને લેટિન ભાષા કરતાં વિશેષ સુંદર, મધુર, છટાદાર, પૂર્ણ અને વિશાળ ભાષા છે.'

વિદ્વાન ડૉ. પ્રિયાર્ડ જણાવે છે કે, 'ગ્રીક અને પ્રાચીન ફારસી ભાષા સંસ્કૃત ભાષાને આબેહુલ મળતી આવે છે. પ્રાચીન ઇરાનના ઇતિહાસમાં 'મગી' [Magi] એ નામના પારસીઓના ઉપાધ્યાય પ્રસિદ્ધ છે. 'મગ' અથવા 'મગી' એ એક જ શબ્દ છે. પારસીઓના ધર્મગ્રન્થ 'અવેસ્તા' અને આર્યાવર્તના ધર્મગ્રન્થ 'વેદ'ની ભાષા બહુ જ મળતી આવે છે. આ ઉપરથી એવું મિદ્ધ થાય છે કે પારસીઓના 'મગી' તે આર્યાવર્તના 'મગ' લોકો છે; અને વિશ્વની સમગ્ર પ્રજાઓ એક જ સમુદાયમાંથી બનરી આવી છે, તેથી તે સમુદાયની એક જ ભાષા હતી; અને તે ભાષા સંસ્કૃત ભાષા હતી. પ્રાચીન ગ્રીક લોકોનો ધર્મ પૌર્ણત્ય ધર્મ સિદ્ધાંતોમાંથી પ્રાદુર્ભાવ પામ્યો હતો તેની કાણ ના કહી શકશે? ગ્રીસ દેશનો પ્રાચીન ધર્મ તેમજ ભાષા પૂર્વમાંથી જન્મ પામ્યાં છે તેની કાને ખતર નથી ?'

પ્રો. વિદ્વાન સંસ્કૃત ભાષા વિશે પોતાનો મન મહેર કરતાં લખે છે કે, 'પ્રો. હીરનના ટ્યન મુજબ આપણે આ સંસ્કારસંપન્ન ભાષાને વિશ્વની કોઈ પણ ભાષા કરતાં અધિક સંસ્કાર પામેલી અને મધુર ભાષા કહેવાનો દાવો કરીશું આર્યોની આ સંસ્કૃત ભાષા જો કે જગતમાં ખેલાતી નથી, તોપણ પ્રાચીન યુગમાં તે વિશેષ ખેડાયેલી અને બહુ જ વિશાળ હતી; સંસ્કૃત ભાષા દરેક રીતે સંપૂર્ણ હોવા છતાં તેનું કાવ્યમાધુર્ય કોઈ પણ રીતે તેના તત્ત્વજ્ઞાન કરતાં બિતરતું નથી. કારણ કે અતિગદ્દન વિચારોનો સ્પષ્ટાર્થ દર્શાવવાને પારિભાષિક શબ્દોનો બરપૂર શબ્દકોષ તે આપણને પૂરો પાડે છે.'

પ્રો. મેક્સમુલર સંસ્કૃત ભાષાને 'ભાષાઓની ભાષા' અને 'જગતની માતૃભાષા' એવું ઉપનામ આપી એવો મત મહેર કરે છે કે, 'ખગોળવિદ્યા સાથે ગણિતશાસ્ત્ર જેટલા પ્રમાણમાં સંબંધ ધરાવે છે, તેટલા જ પ્રમાણમાં આર્યોની સંસ્કૃત ભાષા 'ભાષાશાસ્ત્ર' સાથે સંબંધ ધરાવે છે.'

ડૉ. મેક્સેન્ટાઇન કહે છે કે 'બધી આર્ય [ઇન્ડો-યુરોપિયન] ભાષાઓની માતૃભાષા એ સંસ્કૃત ભાષા છે.' મી. પીકોક કહે છે કે, 'ગ્રીક ભાષાની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત ભાષામાંથી ઉદ્ભવેલી છે,' મૉન્સ્યર ડ્યુ બોઈ કહે છે કે, 'અત્યારના સમયની યુરોપની સર્વ ભાષાઓનું મૂળ સંસ્કૃત ભાષા હતી.' મીસ. કૅપેન્ટર કહે છે કે, 'જો કે' સંસ્કૃત ભાષાનું જન્મસ્થાન મૂળ એશિયાખંડમાં આવેલો 'આર્યાવર્ત' છે, તોપણ એવું સિદ્ધ થાય છે કે પ્રાચીન કાળમાં અર્વાચીન યુરોપના ધણીખરા દેશોની તો એ સામાન્ય ભાષા હતી. ગ્રીક, જર્મન, લેટિન અને અગ્રેજી જેવી સુંદર ભાષાઓની માતા 'સંસ્કૃત' છે, અને તેટલા જ માટે તેને 'આર્યોની પ્રાચીન ભાષા' 'વિશ્વની માતૃભાષા' એવું જ ઉપનામ ભાષાશાસ્ત્રીઓ તરફથી મળ્યું છે તે હેશ માત્ર ખોટું નથી.'

સોનાનો કીમિયો

વિધાર્થી

ગુજરાતમાં આજે સોનાના કીમિયાની કમળાશુ ખૂબ જ ખીસેલી છે. ને 'લોલી વસે ત્યાં ધૂતારા ભૂખે ન મરે' તે કહેવત અનુસાર આવા કિસ્સાઓમાં અનેક લોલી પુરુષો પોતાની થોડીધણી પૂંછ પણ ધૂતારાના પંખમાં ગુમાવી બેસે છે.

આ કલા નવીસતી નથી; તે ઐક્યો જૂની છે અને ઐતિહાસિક ધોરણે ખીસેલી છે. અનેક પુરુષો તેમાં ફસાયા છે છતાં એ અતુલ્ય નવાઓને અટકાવવામાં અસમર્થ નીવડ્યો છે. આ રથજે એ કલા પહેલવહેલી કપારે અને ફેવી રીને અમલમાં આવી તે જણવું લાલચાપી નીવડશે.

મિટનપતિ ચાર્લ્સ ગ્રીમના પ્રિયતી ધર્મચુરુ પાસે લાખોની સંપત્તિ હોવા છતાં તેના લોભને સીમા નહોતી. જો સોનાનો કીમિયો પોતાને જડી મળ્યો તો જગતમાં પોતે વધુમાં વધુ સમૃદ્ધિશાળી બની રહે અને એ કીમિયો ચાર્લ્સને બતાવી રાજકૃપા પણ મેળવી શકાય એવી તેમની ગણતરી હતી.

ધર્મચુરુની આ ગણતરી કુચાલ નામે એક દમના ગણવામાં આવી. તેણે તરત જ એ ગણતરીનો લાભ ઉઠાવવાનો નિર્ણય કર્યો; તે એક ઇટાલિયન રસાયણસાસ્ત્રીનો વેશ લઈ તે ધર્મચુરુની સુલાકાતે ગયો.

પ્રથમ સુલાકાતમાં જ તેણે ધર્મચુરુ પર પોતાના અદ્ભુત રાસાયણિક જ્ઞાનની છાપ પાડી દીધી. પછી ધર્મચુરુને પોતાની કચની સમજાવતાં તેણે કહ્યું, 'ઇટાલિયન સરકાર તદ્દન બેરુદ છે. વર્ષો સુધી હલકી ધાતુઓમાંથી સોનું બનાવવાના મેં પ્રયોગો કર્યા. ને એ પ્રયોગો સફળ નીવડવાની તૈયારીમાં હતા તે જ સમયે પ્રયોગશાળા તેણે બંધ કરાવી દીધી."

ધર્મચુરુએ તરત જ કુવાલની સૂચનાનુસાર તેને નવી પ્રયોગશાળાની વ્યવસ્થા કરી આપી. કુવાલે તે પ્રયોગશાળામાં મહિનાઓ સુધી રાસાયણિક ઊંચડપાચડ કર્યા કરી. છેવટે થોડા સમય પાડતાં તેણે ધર્મચુરુને કહ્યું કે, "હવે મારો પ્રયોગ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે."

ધર્મચુરુ એ પ્રયોગ જોવાને આવ્યા. કુવાલે એક વાસણમાં હલકી ધાતુઓના કકડા ત્રકયા ને તે પર તેમજ જેવું પ્રવાહી રેડ્યું. તે વાસણને તેણે બટ્ટી પર મૂક્યું ને તેને સખત ગરમી આપવા માંડી. પછી હાથમાંના એક દંડથી તે તેમજ અને હલકી ધાતુઓને દલાવીને એક કરવા માંડ્યો. સખત ગરમી લાગતાં હલકી ધાતુઓ અને તેમજ વરાળ બનીને બાકી જતાં લાગ્યાં. અને તેને રથજે હાથમાંના દંડના પોલાણમાં ગોઠવેલી સોનાની લગડીઓ ઝોગળીને તેનો રસ ધીમે ધીમે વાસણમાં ઝરવા લાગ્યો. થોડા સમયમાં હલકી ધાતુઓ અને તેમજ બાકી જતાં વાસણમાં ફક્ત સોનાનો રસ રહ્યો. કુવાલે તે રસને કરવા દઈ ધર્મચુરુને સોનાના કીમિયાની સફળતા નજરોનજર દેખાડી.

ધર્મચુરુ તો નાચવા લાગ્યા. કુવાલે તે પ્રસંગે રાજ સમક્ષ આ પ્રયોગ મોટા પ્રમાણમાં કરી બતાવવાની ઇચ્છા દર્શાવી, પણ ધર્મચુરુની ઇચ્છા બધો જશ પોતે જ ખાતરી જવાની હતી. તેમણે કુવાલને જે જોઈએ તે માગી લઈ આ અદ્ભુત જ્ઞાનનો ઈશ્વરો પોતાને સોંપી

વર્તમાન યુદ્ધની અસર જેમ જેમ પૂર્વ તરફ લંબાતી જાય છે તેમ તેમ પૂર્વના સંખ્યાબંધ પ્રદેશો વિશેષ પ્રકાશમાં આવતા જાય છે અને પ્રગ્નમાં તેમનો ઇતિહાસ ગણ્યવાર્ની જિજ્ઞાસા જાગે છે. એવા પ્રદેશોમાં ભારતીય ઐતિહાસિક ગણ્યતરીએ ફ્રેન્ચ હિંદી ચીન (ચીપા) અને ચાઇનેઝ (સિયામ)નું સ્થાન આગળ પડતું છે. તેમાં ફ્રેન્ચ હિંદી ચીનનો ઇતિહાસ ગતાંકમાં પ્રગટ થઇ ચૂક્યો છે, અને આ અંકમાં સિયામ પર પ્રકાશ ફેંકવાની પ્રત્તિ છે.

પ્રાચીન કાળમાં કેવળ પૌર્વાત્ય પ્રદેશોમાં જ નહિ, પરંતુ સમસ્ત પૃથ્વી પર ભારત-વાસીઓએ પુનિત સંસ્કૃતિની સરિતાઓ વહાવી છે. કાળક્રમે ધણેખરે સ્થળે એ સરિતાઓ જો કે સૂકાઈ ગઇ છે, પણ ક્યાંક ક્યાંક હજી પણ એનાં જળ છવાંત છે અને તેમાં સૌથી મોખરે સિયામ આવે છે. આજની પ્રગ્ન માને છે કે જગતભરમાં સ્વતંત્ર હિંદુ રાજ્ય એક નેપાળનું જ છે. પરંતુ નેપાળની પરદેશનીતિ બિટનની આંગળી પર નાચે છે ત્યારે સિયામ એ એવું રાજ્ય છે કે જેની પરદેશનીતિ તેનાં પોતાનાં જ હિતોને અનુલક્ષીને સ્વતંત્ર રીતે ધરાય છે અને સાથે જ ઐતિહાસિક ગણ્યતરીએ તે આજે પણ હિંદુ રાજ્યનો જ એક ભાગ છે.

ઈ. સ. પૂર્વે પહેલી સદીમાં ચીનના એક રાજકુમારે પોતાના પિતાનો પ્રાણ લેવાનું કાવતરું રચ્યું પણ તે કાવતરું પકડાઈ જતાં રાજકુમારને તેના સાથીઓ સાથે દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યો. તે રાજકુમાર સિયામના કિનારા પરના લુડિયા ગામે ઊતર્યો ને એક મંદિર [આજે પણ તે મંદિર હયાત છે.] નજીક તેણે આશ્રય લીધો. ધીમે ધીમે પોતાના સુસજ્જ સૈનિકાની મદદથી ત્યાં વસતી લાઓસ પ્રગ્નને હરાવીને તે તે પ્રદેશનો નૃપતિ બન્યો. તે પછી દક્ષિણ ચીનની ચાઇ (ચાયાળુ અથવા સ્વતંત્ર) પ્રગ્ન ધીમે ધીમે ત્યાં આવીને વસવા લાગી અને સમય જતાં આખો દેશ મુઆંગ ચાઇ [ચાઇ પ્રગ્નનો દેશ] તરીકે ઓળખાવા લાગ્યો.

આ સમયે એશિયાના મોટા ભાગ પર ભારતીય સંસ્કૃતિનો વિજયબલ ફરકતો હતો અને યોગ્ય તકે ભારતપુત્રોએ સિયામ પર પણ પોતાની નજર ટેરવી. ઈ. સ.ની આડંબી

દેવા વિનંતિ કરી. ને કુવાલે ધર્મગુરુના ખગ્નનામાંથી થોડાક અમૂલ્ય ઝવેરાતના ખદ્દમાં તે કીમિયાની ગુપ્ત આવીઓ ધર્મગુરુને સમજાવી દીધી.

ધર્મગુરુએ તરત જ આદર્શ સમક્ષ જઈ પહોંચી પોતે સોનાનો કીમિયો શોધી કાઢવામાં સફળ નીવડ્યા હોવાની જાહેરાત કરી. આદર્શ તેમની પ્રયોગશાળામાં તે પ્રયોગ જોવાને આવ્યો. ધર્મગુરુએ કુવાલની ઝૂચનાનુસાર ખૂબ સાવચેતીપૂર્વક પ્રયોગ કર્યો પણ વાસણમાં સોનાનો રસ તો ન જ દેખાયો.

તે જ વખતે ઘરના નોકરે સમાચાર આપ્યા કે સનત પરિચયનો લાભ લઈ કુવાલ તેને સોંપાયેલા ઝવેરાત ઉપરાંત ઘરની બીજી પણ ઘણીખરી કિંમતી ચીજો હાડાવી ગયો છે.

સદીમાં ત્યાં બંધાયેલા વિધ્વંસના મંદિર પરનો શિલાલેખ આજે પણ ભારતીય વ્યાપારીઓએ ત્યાં કરેલા વસવાટની સાક્ષી પૂરે છે.

તે યુગમાં ત્યાં વસતી લાઓસ અને થાઈ બંને પ્રજાઓ વચ્ચે સ્થામ હતી એટલે ત્યાં જઈ પહોંચેલી ભારતીય ગૌરાંગ પ્રજા એ દેશને સ્થામદેશ તરીકે ઓળખવા લાગી. ત્યારથી છેક ઇ. સ. ૧૯૩૯ સુધી એ દેશ સિયામ તરીકે ઓળખાતો હતો. પરંતુ ૧૯૩૯માં સિયામ નામ પોતાને માટે અપમાનજનક છે માની ત્યાંની સરકારે દેશના મૂળ નામ 'સુઆંગ થાઈ' પરથી થાઈલેન્ડ શબ્દ ચોંટાડ્યો અને ત્યારથી તે પ્રદેશ થાઈલેન્ડ તરીકે ઓળખાય છે.

તેરમી સદીમાં ચંપા અને કંબોજના પતન પછી સિયામને વિકાસ માટે વિશેષ અવકાશ મળ્યો. તે સમયે તે દેશનું મહત્વનું રાજ્ય અને પાટનગર સુખોદય (સ્વર્ગલોક) હતું. ઇ. સ. ૧૨૧૮માં ત્યાંના સિદ્ધાસને આવેલો ઈન્દ્રાદિત્ય રાગ્ગ ખૂબજ પ્રતિભાશાળી નીવડેલો અને તેણે આસપાસના પ્રદેશો છૂટી લઈ સિયામને પ્રબળ જનાર્યું. તેની પછી તેનો પુત્ર બાણ અને બાણની પછી તેનો નાનો બાઈ રામરાજ સુખોદયના સિદ્ધાસને આવ્યો (૧૨૮૩).

રામરાજની રગેરગમાં પુનિત ભારતીય ઝંડકાર જીતેલા હતા. તે પોતાના માતૃપિતા અને વડીલ બંધુ પ્રત્યે પૂજ્યભાવ ધરાવતો હતો. તેના મહેલની નીચે રાજમાર્ગ પર એક ન્યાયઘટ બાંધેલો હતો અને નૃપતિ પાસેથી ન્યાય મેળવવા ઈચ્છતાં પ્રજાજનોને ગમે તે સમયે તે ઘંટ વગાડી રાજાને ન્યાયાસને બોલાવવાની છૂટ હતી. કંબોજમાં વિકસેલી ભારતીય લિપિના આધારે તેણે નવી સિયામીક લિપિ શોધી કાઢી. મહાસક્કરાત સંવત (શક સંવત) ૧૨૧૪ (ઈ. સ. ૧૨૯૩)નો તેનો એક વિરત્ત શિલાલેખ મળી આવેલો છે જે તે સમયના સિયામની સામાજિક સ્થિતિ પર સારો પ્રકાશ ફેંકે છે.

રામરાજની પછી અનુક્રમે હૃદયજય ને સુર્યવંશરામ સ્વર્ગલોકના સિદ્ધાસને આવ્યા. અત્યારસુધી સિયામમાં હિંદુ ધર્મ વધારે જોરમાં હતો પણ સુર્યવંશરામે બૌદ્ધ ધર્મને વિશેષ ખીલવ્યો.

સુર્યવંશરામ હિન્દુ શાસ્ત્રો, આગમો, બૌદ્ધ ત્રિપિટક વગેરેનો સફળ અભ્યાસી હતો. શિવ અને વિધ્વંસનાં પૂજન કરવા છતાં ધર્મે તે બૌદ્ધ હતો. તેણે શિવ, વિષ્ણુ અને શુદ્ધની મૂર્તિઓ બનાવરાવી અને મહિમપ્રાસાદ બંધાવ્યો. લંકાના નામાંકિત બૌદ્ધાચાર્યોને સિયામ નોંતરી તેણે તેમનું બાદશાહી સ્વાગત કર્યું. ઇ. સ. ૧૩૫૮માં તેણે લંકાથી બોધિવૃક્ષની એક ડાળ મંગાવી અને તેને સ્વર્ગલોકમાં રાખી. તેની આસપાસ તેણે લબ્ધ વિહાર બંધાવ્યા. તે જ સાલમાં તેણે બૌદ્ધ જાતકોના પ્રસંગોને રજૂ કરતાં ૫૧ સ્થાપત્યચિત્રો કેતારારી તેને ચોગ્ય ૫૧ લેખ કેતારાવ્યા જે આજે પણ જળવાઈ રહેલ છે. તે બોધોત્પત્તિનો પણ સારો અભ્યાસી હતો. સિયામના પંચાંગને તેણે શક સંવત પ્રમાણે સુવ્યવસ્થિત બનાવ્યું. શુદ્ધ-બકિતમાં તે એટલો લીન બની ગયેલો કે રાજકાર્ય તજીને તે બૌદ્ધ મઠમાં વસવા લાગ્યો, પરંતુ પ્રજાની વિનંતિથી ત્યારે બૌદ્ધાચાર્યો તેને સાચી પ્રથમ રાજધર્મ બજાવવાની સૂચના કરી, ત્યારે તે રાજમંદિરમાં વસીને પોતાની ફરજે ચોગ્ય રીતે અદા કરવા લાગ્યો.

પરંતુ સુર્યવંશરામના મરણ પછી સુખોદયનો સત્તા નબળી પડી ગઈ અને અયોધ્યા (દ્વારાવતી)નું રાજ્ય આગળ આવ્યું. ઇ. સ. ૧૩૫૦ (શુદ્ધ સંવત ૧૮૯૨)માં અયોધ્યાની ગાદીએ આવેલો રામાધિપતિ ખૂબજ પ્રતિભાશાળી નૃપતિ નીવડ્યો, અને સુર્યવંશરામના

અવસાન પછી તેણે સુખોદયને અયોધ્યામાં બેળવી દઈ અયોધ્યાને જ સમસ્ત સિયામનું પાટનગર જનાવ્યું.

૧૩૬૯માં રામાધિપતિનેા પુત્ર રામેસર ગાદીએ આવ્યો. તેના મામાએ તેને ગાદીએથી ઉઠાડી મૂકી પોતેજ સિંહાસન કબજે કર્યું પરંતુ ૧૩૮૮માં રામેસરે ગાદી પર ફરી કાબૂ બેળવ્યો ને સારી રીતે શાસન ચલાવ્યું. તેની પછી અનુક્રમે રામરાજ, નગરેન્દ્ર ને પરમ રાજધિરાજ અયોધ્યાના સિંહાસને આવ્યા. પરમ રાજધિરાજના સમયમાં સુખોદયમાં જનાવાયેલું બુદ્ધ અને તેમના એસી ચેરાઓનું ચરણમંદિર જગતભરમાં અગ્રેડ છે.

૧૪૩૭માં પરમ તિલોકરાજ અયોધ્યાની ગાદીએ આવ્યો. વીસ વર્ષ સુધી સુશાસન ચલાવી તેણે દીક્ષા લેતાં તેના પુત્ર મિન્દ્રરાજ નૃપતિ બન્યો. તેણે સાડત્રીસ વર્ષ સુધી રાજ્ય ચલાવ્યું ને ૧૪૯૪માં રામાધિપતિ અથવા ધર્માશોક અયોધ્યાના સિંહાસને આવ્યો. તેના કેટલાક શિલાલેખો મળ્યા આવે છે. તે ધર્મે બૌદ્ધ હતા અને શિવમૂર્તિ દ્વારા બુદ્ધને મહિમા વધારવાની તેણે યેષ્ટા કરેલી.

ઈ. સ. ૧૫૨૬ (બુદ્ધ સંવત ૨૦૭૨) માં બુદ્ધાંકુર અને તેની પછી અનુક્રમે રથાધિરાજ, જયરાજશ્રી ને વરધીરરાજ અયોધ્યાની ગાદીએ આવ્યા. વરધીરરાજે બ્રહ્મદેશ પર આક્રમણ કરતાં જંને દેશો વચ્ચે કલહ શરૂ થયો ને તે મદીઓ સુધી ચાલુ રહ્યો. તેમાં કેટલાક સમય સુધી એકમેકની દ્વાર ને નૃપતિઓની બિથલપાયક ચાલુ રહી. બ્રહ્મદેશે સિયામના નેત હરતીઓ કબજે કર્યાં. પણ સોળમી સદીના અંતમાં સિયામપતિ નરસીરાજે બ્રહ્મદેશ અને કંગોજ જંનેને દ્વાર આપી અને તે સ્વતંત્ર નૃપતિ બન્યો.

તેની પછી અનુક્રમે રામેસર, ઈંદ્રરાજ, જેટ્ટરાજ, સુધન્મરાજ, સુવપણપ્રસાદ, નરાધ વગેરે ગાદીએ આવ્યા. નરાધના સમયમાં યુરોપ પૂર્વ સાથેના પોતાના વ્યાપારમાં પ્રગતિ સાધી રહ્યું હતું અને યુરોપીય વેપારીઓની કુનેહશી તેમને માટે સિયામના બંદરો પણ ૧૬૫૬ માં ખુલ્લાં મુકાયાં. તેમાં નરાધએ ફ્રેન્ચોને અગત્ય આપતાં જોપ્રા નામે એક સરદારે ડચોની મદદ લીધી અને નરાધનું અવસાન થતાંજ તેના બાળપુત્રને મારી જોપ્રા સિયામના સિંહાસને આવ્યો ને ફ્રેન્ચોને હાંકી કાઢી તેણે ડચોને મહત્ત્વ આપ્યું.

તે પછી અંગ્રેજ વેપારીઓએ ડચો સાથે હરીદ્વાર આવરી. સિયામની રાજસત્તાએ અંગ્રેજો સામે કડક રાજનીતિ અખત્યાર કરી ને ૧૬૮૮ માં ત્યાં અંગ્રેજોની કતલ કરવામાં આવી. વર્ષો થયાં ખ્રિસ્તી મીશનરીઓ ત્યાં બ્નેરશેરથી ધર્મપ્રચાર ચલાવી રહ્યા હતા અને તેમાં સિયામની સરકાર તેમને આર્થિક મદદ પણ કરતી હતી. પરંતુ જ્યારે તેણે ધર્મની પાછળ છૂપાયેલી રાજનીતિ નિહાળી ત્યારે તે પર પણ પ્રતિજંબ મુકાયો.

૧૭૫૦માં મહાકાલ-અયોધ્યાની ગાદીએ આવ્યો. તેના સમયમાં લંકાપતિએ સિયામમાં બૌદ્ધ ધર્મની વિશુદ્ધિ નિહાળી કેટલાક પ્રતિનિધિઓ મોકલ્યા ને મહાકાલે તેમને બૌદ્ધમૂર્તિઓ, ગ્રંથો વગેરેની ભેટ આપી.

આ સમયમાં બ્રહ્મદેશે સિયામ પર સતત આક્રમણ આદર્યું અને તેથી કટાણી ૧૭૬૭માં રાજધાની બેંગકોકમાં ફેરવવામાં આવી ને તાકસીન ગાદીપતિ બન્યો. તેણે બૌદ્ધ સાધુઓના બુદ્ધ જીવનમાં સુધારો કરવાનો પ્રયાસ કરતાં તેને ગાદી તજવી પડી (૧૭૮૨)ને ચક્રરાજ સિંહાસને આવ્યો.

તેણે અશોકની જેમ બૌદ્ધસંઘને સુધારવાના પ્રયાસ આદર્યા. ૧૭૮૮માં બેંગકોકમાં નવમી બૌદ્ધ-પરિષદ ભરવામાં આવી અને તેમાં ત્રીજી બૌદ્ધ-પરિષદમાં અશોક જે ઢળે કામ લીધું હતું તે જ ઢળે કામ લઈ બૌદ્ધસંઘમાં જીવનશુદ્ધિ દાખલ કરવામાં આવી.

અકરાજની પછી જીહ્વલોત ગાદીએ આવ્યો. તે નૃપતિ હોવા સાથે જ મહાકવિ પણ હતો અને આજસુધીના સિયામનો મહાનમાં મહાન કવિ તે ગણાય છે. તેના શાસનકાળમાં કવિ અને અંગ્રેજો વચ્ચે સંધિ થવાથી અંગ્રેજોને ફરી સિયામમાં રથાન મળ્યું.

તેની પછી અનુક્રમે નાંગ અને મોંગકુત સિયામની ગાદીએ આવ્યા. આધુનિક સિયામના ધર્મતરમાં મોંગકુતે મહત્વનો ફાળો નોંધાવ્યો છે. તેણે શુભામી નાણુદ કરી અને વર્તમાન સંસ્કૃતિનાં સારાં તત્ત્વોને સિયામમાં દાખલ કર્યા.

તેની પછી તેનો પુત્ર સુલાલંકાર ગાદીએ આવ્યો (૧૮૬૮). અત્યારસુધી સિયામના વિદ્યાર્થીઓ બૌદ્ધ સાધુઓ પાસે જ શિક્ષણ લેતા પણ હવે ત્યાં વિદ્યાપીઠ અને શાળાઓની સ્થાપના કરવામાં આવી. ૧૮૯૮-૯૯માં સિયામે જાપાન અને અમેરિકા સાથે સંધિ કરી. એ જ અરસામાં તેને પૂર્વ-સરહદ સંબંધમાં કસ સાથે ઝઘડો થયો ને યુદ્ધમાં સિયામ હાર્યું. પણ સિયામ પર ફ્રાન્સનું પ્રભુત્વ અંગ્રેજોને ગમે તેમ નહોતું એટલે બંને યુરોપીય સત્તાઓ વચ્ચે સિયામમાં દખલગીરી ન કરવાના કરાર થયા.

૧૯૧૧માં રામ છઠ્ઠો સિયામની ગાદીએ આવ્યો. તેણે ઈંગ્લાંડમાં શિક્ષણ લીધું હતું. ૧૯૨૫માં તેણે કવિવર ટાગોરને સિયામની મુલાકાતે આવવાનું આમંત્રણ આપ્યું અને તે જ વર્ષમાં તે પોતે પણ દિલ્હીમાં તીર્થસ્થાનોના દર્શને આવ્યો.

તેના મરણ પછી તેનો નાનો ભાઈ પ્રમદીપક ગાદીપતિ બન્યો (૧૯૨૬). પશ્ચિમ-યુરોપીય શિક્ષણના પ્રભાવ પછી સિયામમાં લોકશાસનવાદની ભાવના પ્રવેશી હતી અને રામે તે ખીલવા દીધી હતી. હવે તે ઉછાળે ચડી. પ્રમદે પ્રતિનિધિત્વ માગ્યું ને ૧૯૩૨માં બંધકર બળવો જગવ્યો. તે બળવાના અંતમાં રાજાની સત્તા મર્યાદિત કરી દેવામાં આવી. રાજ્યવહીવટ ચલાવવાને ધારાસભા નીમવામાં આવી અને દશ વર્ષ સુધી તેમાં અડધા સભ્યો પ્રમદ તરફથી ચૂંટાઈને આવે અને અડધા રાજા નીમે, ને તે પછી (૧૯૪૨થી) સમસ્ત ધારાસભાની ચૂંટણી પ્રમદ કરે એવું ઠેરવવામાં આવ્યું. પ્રમદીપકને આ પ્રકારનું બેઠકું રાજ્યતંત્ર ન ગમ્યું. તેણે ૧૯૩૫ના ફેબ્રુ. માં રાજ્યપદનો ત્યાગ કર્યો. ને તેના નવ વર્ષના બાળપુત્ર આનંદ-મહિદોલને ગાદી સોંપવામાં આવી. તે પુખ્ત વયમાં પ્રવેશે ત્યાંસુધી તેની ફરજો બજાવવાને એક કાઉન્સિલ નીમવામાં આવી-જે આજે પણ પોતાની જવાબદારી બજાવી રહી છે.

અત્યારસુધી સિયામમાં પશ્ચિમ યુરોપીય અને અમેરિકન લાગવગ વિશેષ પ્રમાણમાં હતી પરંતુ ધરીરાજ્યોનું અને જાપાનનું બળ વધતાં તેણે જાપાન સાથે મિત્રાચારી આદરી છે અને ફ્રાન્સ સાથેના જૂના ઝઘડાને તાબે બતાવી તેમાંથી લાભ મેળવ્યો છે.

સિયામનો રાજધર્મ તો આજે પણ બૌદ્ધ છે. ધર્મોધિકારીનો અધિકાર રાજાનો નાનો ભાઈ ભોગવે છે અને મોટા ભાગે તે બિશુક બની જાય છે. દેશના લુદા લુદા ભાગોમાં વીસ હજાર બૌદ્ધ વિદ્યાર્થી આવેલા છે, અને તેમાં વસતા એક લાખ બૌદ્ધ બિશુકો પ્રમદની નીતિ, ચારિત્ર અને પ્રાથમિક શિક્ષણની જવાબદારી બજાવે છે. બૌદ્ધ બિશુકોને બિશુકવેદ્ય તજવાની છૂટ છે પણ બિશુકપદે રહીને તેઓ જો અનાચાર ચલાવે તો તેમને જીવના બાળી મૂકવા સુધીની સજા થઈ શકે છે.

પ્રાચીન કાળમાં ત્યાં હિંદુ ધર્મ મહત્વનું સ્થાન ધરાવતો હતો. આજે તો તે જો કે નમતી દશામાં છે. છતાં મૌલિક પ્રશંગોમાં બ્રાહ્મણનું જ મહત્વ સ્વીકારવામાં આવે છે. રીતરિવાજો અને તહેવારો પર પણ હિન્દુધર્મની અસર છે. ઐગકોકના મંદિરમાં જળવાઈ રહેલી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ, ગણેશ, લક્ષ્મી વગેરેની સેંકડો કલાત્મક પ્રાચીન મૂર્તિઓ અને દેશના જુદા જુદા ભાગમાં ખેડેરૂંપે નજરે ચડતાં સંખ્યાબંધ ભવ્ય મંદિરો ત્યાં એક સમયે હિંદુધર્મે ભોગવેલી જલોજલાલીની સાક્ષી પૂરે છે.

ત્યાંનું બાપાસાહિત્ય પણ ભારતની સંપૂર્ણ અસર નીચે છે. રામાયણ, મહાભારત અને ભારતીય ન્યાય, નીતિ અને કલાના ખીજ સેકડો ગ્રંથો નામોના સહેજ ફેરફાર સાથે ત્યાં મળી આવે છે. ત્યાંના ઐતિહાસિક ગ્રંથો ભારતીય ઇતિહાસના ઉદ્ભવમાં મદદ કરી શકે તેવા છે. ધર્મકાર્તિકૃત 'સધમસંધ', રત્નપણ્ડિત 'જિનકથમાલિની' ને વિમલધર્મમૂત 'મંગીલીવંશ'માં જુદા જુદા જીવન, બૌદ્ધધર્મના વિકાસ, બૌદ્ધ-પરિપદો વગેરેનું વિગતવાર વર્ણન છે અને તેમાં ભારતીય બૌદ્ધ-પરિપદો, અશોકચરિત્ર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

— ૦ —

બાદબાકી

જ્યાનંદ દવે

(મન્દાકાન્તા)

મિત્રો, સ્નેહી, સ્વજન સમજી, આત્મના આગળાઓ
બોલી, જેને ઉરસદનમાં સ્થાન આપી અમોહું,
“મહારાં, મહારાં” રટણ કરતાં જેહને કાજ સર્વે
સ્વાથી કેરા ઢગ ફગવી તહું તાહરું “અસ્મિ” બૂદ્યો,
તે સો કો’દિ ચહિ વિસરી જે તહારું મોંધું મમત્વ,
—શિદ્ધિ, સિદ્ધિ, વય, પદવી કે જ્ઞાનની તુમ્હ વૃદ્ધિ
પામ્યે,—આળા તુજ હૃદયઉડાણુને કોરી આતાં
બોલે ફૂડાં કદુ વચન, ને ગર્વથી ડોક બાંધી
રાખી ચાલે તવ સમીપ, તો “ના ફરી જિંદગીમાં
કો’ને ચાહું ‘મમ’ સમજી” એવો નકામો વિષાદ
આણી હૈયે, જીવન કરજે એર જેવું ન ‘કો’ દિ. !.....૧૧

કિન્તુ, તહું તો,

એ લોકોની જીવનમહીથી બાદબાકી કરોને,
એવું ને’વું અતિ વિમળ ને બિમિંહું હૈયું રાખી,
એનાં મીઠાં પ્રણયજળને સર્વે સ્થાને અરોધ્યાં
જહેવા દેને, મિત્ર ! જીવનની ચેતના, રમ્યતા ને
રસસભરતા રક્ષવા નિત્ય રેજે

બુદ્ધ ને ચતન-બદ્ધ !.....૧૮

આજે સારીયે મુંબઈ નગરી આનંદમાં હતી.

હિંદુઓનો એ તહેવાર હતો—સારીયે હિંદનો એ તહેવાર હતો.

એક નર્તકી—આખાયે હિંદમાં નામાંકિત અનેલી એ મનમોહક નર્તકી—આજે એનો જલસો હતો.

ધિયેટર—હોલ ચિહાર છે, ગેલેરીઓ ભરેલી છે, વર્ણડાઓમાં ગીરદી જમી છે. ધીમે ધીમે વધુ ને વધુ માણસો ભરાયે જાય છે,—જતાં

ટિકિટ-માટે કોઇને પાકીટ જોલવાની કે આંખની શરમ લગાડવાની જરૂર નથી પડતી.

સમય ભરાઇ ચૂક્યો. સીગારેટ સળગાવતા પુરુષોના હાથમાંથી દીવાસળી ઝરકી ગઈ; એક શેઠાણીએ કાનનું એરોંગ ગુમાવ્યું; એક શેઠ પોતિયાની પાટલી જેમ તેમ વાળી દોડવા લાગ્યા; લુગડાને પાયા પાડતી નોકરડી જરા ચંભી ગઈ; વાંચતા વિદ્યાર્થીએ ચોપડીને ખૂણામાં ફગાવી દીધી; પ્રેમજોષી કરતાં પ્રેમીઓએ પોતાની કિંમતી વાતોને મુલતવી રાખી; અરમા નહિ મળવાથી એક કાકાએ લાકડી વની પોતાના બંને પગને વેગ આપ્યો; નર્તકીનું હરણ કરવાની આશાથી કેટલાક વીરપુરુષો દોડવા લાગ્યા; પરિણામે—ફૂતરાં લસવા લાગ્યાં, ગધેડાં ભૂંકવા લાગ્યાં, બાળકો રડવા લાગ્યાં અને અહિંસાદેવીના ઉપાસકોએ દંગલ ચલાવના ભયે નર્તકીના જલસાને ખાલુએ રાખી ખારણાં બંધ કરીને ઘરમાં જ જલસો આદરી દીધો—અને આ રીતે આખું વાતાવરણ ગઈ રહ્યું.

પડો બેઠાયો...ઉત્સુક પ્રેક્ષકોનાં મન સાગરનાં મોજાંની જેમ બીજીવા લાગ્યાં... ને બીજીજ પળે બીજીજતા સાગરની સામે ચન્દ્ર ચમકે એમ પ્રેક્ષકોનાં નયન સામે નર્તકી ચમકવા લાગી.

એક છોકરો, એક દોરી, એક નર્તકી—એ ત્રણનું જ રંગમંડળ હતું.

છોકરાએ દોરી આપી, નર્તકીએ તે લીધી, વાંસે તેણે આંધી—ને તે પ્રેક્ષકોનાં હૈયાં જીતવા લાગી.

તે, એક પગ રહેજ ઉપાડીને—જરાક ડુંમકી આપીને, બીજો પગ જમીન પર લંબ-રેખાની જેમ બીજો રાખીને, કામળ લતા સમા પાતળો મોહક જમણો હાથ ઊંચો કરીને, કેડને વાંકી બનાવીને, કમળ સમા આંખોને જરા નીચી નમાવીને, કાળા ભગ્નર નાગ સમા કેશકલાપને છૂટો મૂકીને, કામદેવતા ધનુષ્ય સમા ઉપલા ઝોપડને મિત્રકુલ ઉઘાડવા વગર મંદ સ્મિત કરીને, જરા ડોલી, અને પ્રેક્ષકોનાં મન પથ્ય તેણે ડોલાવી નાંખ્યાં. છોકરાએ દોરી સહેજ ઊડતાં નર્તકીએ બીજો ભાવ શરૂ કર્યો. ખાલી જગ્યામાંથી એક—એ ગિલાડાં જઈ શકે એવી રીતે બંને પગ પહોળા કરીને, કામળા વેલ સમા હસ્તને જોરથી હવામાં વાંકી, ઝોળા—મગની ફળાઓ જેવી નાલુકે અંગુલીઓને સર્પાકારમાં લાવી, એ અંગુલીઓને અમુક અંતરે રાખી ગોરી હથેલીઓને સ્પર્શતાં, હંસના સમી કામળ ડોડને બગલાની માફક

રિયર કરી, પ્રજાતનાં બાલકિરણોથી તાગ જ ફૂટેલા કમળ સમાં નયન ઉઘાડી, નભમંડળ સમા ભવ્ય કપાળમાં તેજ આણીને, મેંદીના રંગથી રંગાયલી પગની અંગુલીઓને જમીન સાથે જરાક વધારે દબાવીને તે, સૂર્યદેવનો સત્કાર કરતી હોય તેમ, પોતાની નતંકીને જરા નેરે આપી સહેજ રિયર બની અને પછી પોતાના કામળ હસ્તની નાણુક પાતળી આંગળીઓને શંકુનો આધાર આપી તેણે ભગવાન વિષ્ણુનું ૩૫ ધારણ કર્યું.

પ્રેક્ષકો જાતનું ને જગતનું જ્ઞાન બૂલી ઉત્સુક નયને જોઇ જ રહ્યાં.

અને એટલામાં રંગભૂમિ પર એક મદમસ્ત કુમાર આગ્યો. તે ક્ય સરખો સુંદર ને યુવાન હતો. તે અનિલ નામથી ઓળખાતો. આવતાવેંત તે નર્તકીના હસ્તમાં હસ્ત મેળવીને, હથેળીમાં તાળી આપીને, મંદ અને મીઠું હસીને, નયનોમાં કામણ આણીને, નર્તકી નીચી હોવાથી લાંબી ડોક સહેજ નીચી કરીને, પગને વારંવાર રણજણતી ટુકમી આપીને નર્તકીની આસપાસ નેરથી ઘૂમવા લાગ્યો. નર્તકી પળભર તો અચળ રહી પણ પછી અનિલકુમારના મોહક બાહુપાશમાંથી છૂટવું તેને અમંત્રવિત લાગ્યું ને તાનમાં આવીને તે પણ હાવભાવ-પૂર્વક નાચવા લાગી; અનિલની પાછળ પાછળ ઘૂમવા લાગી. પ્રેક્ષકો આ રસિક દ્રશ્ય પર વારી જઈ 'વાહ....વાહ' પોકારવા લાગ્યાં. અનિલે નર્તકીને ખૂબ લોટાવી અને નર્તકી પણ હસીને અનિલની આંગળી પર અપ્પસરાની જેમ નાચવા લાગી. જાણે ક્ય-દેવયાનીની જોડ જમી. પણ નર્તકીને ફેર ન ચડે, તે પડી ન જાય તે માટે પેલા હોકરાએ દોરી ખેંચી અને તેની અસરથી નર્તકી સાવધ બની, રિયર બની અને સાથે જ અનિલ પણ રિયર થઈ ગયો. પણ પછી મેદાને પડેલા ચોદાની જેમ બાયો ચડાવીને, શરીરમાં સ્ફુર્તિ અને મનમાં તનમનાટ આણીને નર્તકીના બન્ને કામળ હસ્તોને પોતાના હાથમાં લઇને, પોતાના એક પગને નર્તકીના સુંદર પગમાં ભરાવીને અનિલે નર્તકીને પાછી બહેકાવી. બંનેએ શૃંગારલીલા ન્દ કરી. એના દર્શનમાં જોકરો ને પ્રેક્ષકો જ્ઞાન બૂલ્યા ને એ તકનો લાભ લઈ અનિલ નર્તકીને ઉઠાવીને નાસવા માંડ્યો.

આ રીતે નર્તકી નયનપથમાંથી દૂર થતાં પ્રેક્ષકોમાં જ્ઞાન આવ્યું. જેઓ નર્તકીનું હરણ કરવાને આવ્યા હતા તેઓ વાંસ સાથે અનિલની પાછળ પડ્યા. પણ જેઓ એનું નૃત્ય જ જોવા આવ્યાં હતાં, તેઓ હવે નૃત્યની પૂર્ણાહુતિ માની સ્વસ્થ બનવા લાગ્યાં. કેટલાકે પોતાની ટોપીની, કોઈકે પોતાનાં અંપલની, તો થોડાક બૂલકણાઓએ પોતાની પાનીની કે છત્રીની શોધાશોધ કરવા માંડી. એક ઠેકાણે પીટ કલાસમાં બે મવાલીઓ 'નર્તકી' માટે લડી પડ્યા ને તેમને પોલીસને સ્વાધીન કરવામાં આવ્યા.

તા. ક. લાંબી તપાસના અંતે માલમ પડ્યું-છે કે એ નર્તકીનું નામ પડાઇ [પતંગ] હતું.

વાંછા એવી

રમણ વ્યાસ

—: સંઘરા :—

ઘેરી જ્યાં ના તમિસા, તિમિર બહલાં દિવ્ય તારા બપૂકે;
વાંછા એવી જ, છાતા ઉર તમ ન ત્યાં ભવ્ય જ્યોતિ બપૂકે!

વાસનવેલ એ એક જાતની વનસ્પતિ છે. તેનાં જુદી જુદી ભાષામાં ધણાં નામે છે. વાસનવેલને સંસ્કૃતમાં વસ્તાદતી, હિંદીમાં છિરહટા, અંગાળીમાં શિર્ગોદા અને કારસીમાં ફરીલ્લુરી કહે છે. ગુજરાતની ગામડી ભાષામાં તેને બેવડી કહે છે.

વાસનવેલનો વેલો શિયાળા અને ઉનાળા કરતાં ચોમાસામાં વધારે પ્રસરે છે, અને વિશાળ બને છે. વાસનવેલ ખારેમાસ રહે છે. તેનો વેલો એક વર્ષનો થયા પછી ઠીક ફેલાય છે. એના પાનનો રંગ ઘાટો લીલો છે અને પાનને આઠથી દશ ખાંચા હોય છે. મૂળ સફેદ રંગનાં અને વેલો આછા લીલા રંગનો હોય છે. વાસનવેલ બળ આપનાર, ગરમી મટાડનાર, લોહીને સુધારનાર અને પાણીને જામી દેનાર છે. વાસનવેલના મૂળને વાટીને પીવાથી કંકમૂળ મટે છે. પેટપીડ મટાડવા માટે વાસનવેલનાં મૂળ એકલાં અથવા તેમાં કાંચકા અને અતિવિષ મેળવી તે પાણીમાં વાટી પીવરાવવાં જોઈએ. આજકાલે તાળવું પડે છે, તે ઉપર વાસનવેલનાં પાનને વાટી થેપલી કરી માથા ઉપર મૂકવાથી આરામ થાય છે. વળી તેના મૂળના કટકા કરી પાણીમાં પલાળી પીવાથી શુભ્રતાવ મટે છે. વાસનવેલના પાનના રસમાં સૂકવું ચૂર્ણ અને સફર નાંખી ખાવાથી પિત્તનો વિહાર મટે છે. સંધીવાતથી શરીરના સાંધા રહી ગયા હોય તો વાસનવેલનાં મૂળ બકરીના દૂધમાં ઉકાળી તેમાં લોડીપોષરનું ચૂર્ણ નાખી પીવાથી તે મટી જાય છે. વાસનવેલથી પાણી જામી જાય છે અને તેના કટકા કરી શકાય છે. આ ક્રિયા કરવાને વાસનવેલનાં પાન લઈ સૂકવવાં, સૂકાયા પછી તેનું યારીક ચૂર્ણ કરી પોટલી બાંધવી. પછી એક પ્યાલામાં પાણી લઈ તેમાં એ પોટલી થોડીવાર ચોળવો. જ્યારે અંદરનું પાણી લીધું અને જરા જાડું થાય ત્યારે પોટલી કાઢી લેવી અને થોડી વાર રહેવા દેવું એટલે અંદરનું પાણી જામી જઈ ચરપુથી કપાય તેવા ખડખડા ઘંભારો. ધૂતારાઓ આ ચંચકારથી ધણા ભોળા માણસોને ઠગીને પૈસા પડાવે છે. તેઓ પાણીના પ્યાલામાં પોટલી ચોળી પાણી જમાવી દઈ માણસોને કહે છે કે, 'આ દવા ધાતુપુષ્ટિને માટે બહુ સારી છે.' વળી ધણા ઝાડના બાધિવાળાને આવો ચંચકાર બતાવી કહે છે કે, 'જુઓ આ દવાએ પાણીને બંધવી આપ્યું તો ઝાડના શું ભાર છે કે આ દવાથી બંધ ન થાય?' તો કોઈ, 'હું મંત્રવિદ્યોથી આવ્ર કહું છું' એમ કહી ભોળા માણસો પાસેથી પોતાનું કામ પાર પાડી લે છે.

વાસનવેલ લેસોને બવરાવવાથી પુષ્કળ દૂધ આપે છે. આંખો દુઃખતી હોય ત્યારે વાસનવેલથી પાણીને જમાવી તે જામેલ પાણીના કટકા લૂગડામાં બાંધી આંખ ઉપર બાધવાથી આરામ થાય છે.

એક લોકવાયકા સનાતન કાળથી ચાલતી આવે છે કે, 'જ્યારે ભૂમિ પર પાપ વધી પડે છે અને પુણ્યાત્માઓને કષ્ટ પહોંચે છે ત્યારે ભૂમિ એક કંપ અનુભવે છે તથા હમેશની નિર્જીવ દેખાતી ધરતીમાં પણ હૃદયના કંપનની માફક ધબકારા સ્પષ્ટ દેખાય છે.' પ્રત્યેક દેશમાં અને પ્રત્યેક યુગમાં ભૂમિકંપ અથવા ધરતીકંપની સાથે કંઈક અનિષ્ઠ આગાહી હોય છે અને જગતમાં ખંડપ્રલય અને મહાપ્રલયમાં ધરતીકંપ એક મહત્વનું સ્થાન ભોગવે છે.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની માનવલીલા સમાપ્ત થયા પછી દ્વારકા ધરતીકંપના આંચકાથી સમુદ્રમાં ટૂંપી ગઈ. મહાભારતના કુદ્ધ પછી પ્રચંડ ધરતીકંપોએ સિંધુનો પ્રવાહ જે કચ્છના તથા ખંભાતના અખાતમાં પડતો હતો તેને પલટાવી દીધો. એ જ ભૂમિકંપે રજપૂતાનાની અનેક નાની નદીઓનાં બેજી બદલી તેને પૂર્ણ મરુસ્થળ બનાવી દીધું. એ જ ધરતીકંપના પ્રતાપથી સહરાનું મોટું રણ ઉત્પન્ન થયું અને અતલાંતીસ (અતલ)નો મહાન ખંડ સમુદ્રને તળિયે જઈ ગયો. રાવણની ખરી લંકા પણ એ ધરતીકંપે ક્યાં ગુમ કરી દીધી છે તેના પણ કોઇને ખ્યાલ નથી. એ જ ધરતીકંપે બીહાર અને કનેટામાં મચાવેલા ઉત્પાતે જગતને મૂઠ બનાવી દીધું.

ધરતીકંપ શાથી થાય છે તે બાબતમાં અનેક ગોષ્ઠીઓ ગંભીર છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો એનું કારણ જ્વાલામુખી પર્વતોને આવે છે અને પૃથ્વીની અંદરની અમાપ ગરમીથી પીગળેલી ધાતુઓની ગરમી તથા વેગ પૃથ્વીના ઉપલા પડને અસહ્ય થઇ પડે છે ત્યારે એક આંચકાથી પૃથ્વીના પડની કોઈ જગ્યાએથી એ ધાતુ બહાર આવે છે અને પરિણામમાં તે આંચકાને ધરતીકંપ કહે છે. ખગોળશાસ્ત્રીઓનું કહેવું છે કે, 'જગત પ્રથમ બાષ્પ, પછી પ્રવાહી અને અંતમાં ગેસ અથવા ઘન (Solid) થયું. પૃથ્વીનો ઉપલો ભાગ શાંતિ થઇ જવાથી અને ઠંડો પડવાથી ત્યાં પડ બાકી ગયું. એ પડની જગાઈ લગભગ જે માઇલની છે. અંદર પ્રવાહી ધાતુઓ છે અને પૃથ્વીના મધ્યભાગમાં બાષ્પ રૂપે સર્વે ધાતુઓ રહેલી છે. એ જ ધાતુઓની વધતી કે ઘટતી ઉષ્મા ભૂમિકંપનું કારણ છે.'

પરંતુ એ દલીલમાં વજૂદ નથી લાગતું. જે પૃથ્વી ક્રમશઃ ઠંડી થતી જતી હોય તે પછી અંદરની ધાતુઓની ગરમીના વધવાનો સવાલ આવતો નથી અને જોઈતું એનાથી પૃથ્વીના કંપનનું કારણ સંકાચાવાને આભારી ગણાય. પરંતુ એ જોવામાં આવ્યું છે કે ધરતીકંપ જ્યારે જ્વાલામુખી પર્વતોની આબુખાબુ થાય છે ત્યારે તેમાંથી પીગળેલી ધાતુઓ બહાર નીકળે છે. એ ઉપરથી એ ધરતીકંપના હોવાનું કારણ અન્યથા શોધવાની આવશ્યકતા પડે છે.

સૂર્યમંડળના અગણિત તારાઓ અને નવગ્રહો સર્વે એકજ બાષ્પમુદ્રમ (Nebula) માંથી થયેલા માનવાને માટે સંદેહનું કારણ નથી. એ બધું મહામંડળ ચુસ્તવાક્યથુના પ્રભાવથી

પોતાપોતાના પથોમાં અમુક વેગથી વિચરણ કરે છે. ગુરુત્વાકર્ષણના પ્રભાવથી સર્વત્ર સૂર્યમંડળના મહો એક મર્યાદા સાચવીને ભ્રમણ કરે છે. એ ગુરુત્વાકર્ષણનો પ્રભાવ ગેસ (Solid) વસ્તુ કરતાં પ્રવાહી પર વધારે સ્પષ્ટ દેખાય છે અને એનાજ પ્રભાવે પૃથ્વીમાને દિવસે સાગર વધારે મદોન્મત્ત દેખાય છે.

ન્યોતિપશાસ્ત્રના વિચારકો ગુરુત્વાકર્ષણ પર વધારે વિચાર ચલાવી એક નિર્ણય પર આવ્યા કે, 'જ્યારે એક રાશિમાં એક સામટા ધણા મહો ભેગા થાય છે ત્યારે તેમનું પ્રબળ આકર્ષણ પૃથ્વીના પડને તથા તેની અંદરની પ્રવાહી ધાતુઓને વેગપૂર્વક હલાવી નાંખે છે.' વધારે ખૂબીની વાત તો એ છે કે પાંચ મહો એક રાશિમાં વધારેમાં વધારે બેથી ત્રણ દિવસ ભેગા રહે છે તેમજ ૭ મહો અને સાત મહો પણ થોડા સમયને માટે અને અનેક વર્ષોને અંતરે ભેગા થાય છે. કોઈ કોઈ યોગ ૫૦૦ થી ૧૦૦૦ અને કોઈ કોઈ યોગ તો ૫૦૦૦ વર્ષે પણ થાય છે. એ પંચમહથી માંડીને સાત મહોના એક રાશિમાં ભેગા થવાના યોગને છત્રભંગ યોગ પણ કહે છે, અને એ યોગોમાં અનેક રાજ્યોની રમૂતિ પણ વિલીન થઈ જાય છે. ૧૯૩૪ ની સાલમાં બહુ મહોનો યોગ થયો ત્યારે બીહારમાં પ્રચંડ ધરતીકંપ થયો અને આ વર્ષે પાંચ મહોનો યોગ થયો ત્યારે મેક્સિકોમાં મોટો ધરતીકંપ થયો. પ્રત્યેક રાશિ પર એ ધરતીકંપોની પ્રચંડતાનો આધાર રહે છે. દાખલા તરીકે મેષ, સિંહ અને ધનમાં જ્યારે પાંચ કે બહુ મહોનો યોગ થાય છે ત્યારે ધરતીકંપની ગતિ વધારે પ્રચંડ હોય છે. કર્ક, વૃશ્ચિક અને મીનમાં ધરતીકંપનો વેગ ઓછો હોય છે પણ પીંગળેલી ધાતુઓ ધણા પ્રમાણમાં બહાર નીકળે છે, તથા ધરતીકંપને લીધે જળપ્રલય થાય છે. વૃષભ, કન્યા અને મકરમાં એ યોગ હોવાને લીધે જો ધરતીકંપ થાય તો ખેતીવાડીનો નાશ કરે છે. મિથુન, તુલા અને કુંભમાં એ યોગ ધરતીકંપને અંગે તે દેશનાં હવા-પાણી બગાડો નાંખે છે.

ન્યોતિપશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સૂર્યમહણ અને ચંદ્રમહણો પણ ભૂમિકંપના થવામાં પોતાનો અધિકાર રાખે છે. તે રીતે ધરતીકંપ મહણોના થવા અગાઉ અથવા થયા પછી બે મહિનામાં થાય છે. અને જે દેશની રાશિ મહણની રાશિથી ચોથી આવે તે દેશને અવશ્ય તુકશાન પહોંચે છે. અને એ મહણો વખતે જો શનિ સ્થિર રાશિ જેવી કે વરબ, સિંહ, વૃશ્ચિક અને કુંભમાં હોય તો તે ધરતીકંપ વધારે ભયંકર થઈ પડે છે. વૃષભ રાશિમાં જ્યારે બૃહસ્પતિ હોય છે ત્યારે ભુધ તેની સાથે ભેગો થાય છે અથવા તેની સામે આવે છે ત્યારે ભયંકર ધરતીકંપ થાય છે. આ વર્ષમાં બૃહસ્પતિ વૃષભ રાશિમાં છે અને ભુધ મે મહિનામાં તથા નવેમ્બરમાં ધરતીકંપનો યોગ કરે છે અને ટર્કો, પાકિસ્તાન, ઇરાક અને ઇટલીમાં એ ધરતીકંપ મુઝાની મોટી વડા છે. તે ઉપરાંત સૂર્ય અને ચંદ્ર-મહણો પણ આ વર્ષે છે તથા શનિ પણ વૃષભ રાશિમાં છે. મેષ, કર્ક, તુલા અને મકરની રાશિઓ રાશિમંડળની પ્રધાન રાશિઓ છે અને તેમના પહેલા ભાગમાં જો ધણા મહો ભેગા થાય છે તો જરૂર ધરતીકંપ થાય છે. ૧૯૩૪ ની સાલમાં મકર રાશિમાં એ મહો ભેગા થયા હતા અને મકર હિંદુસ્તાનને લગતી હોવાથી બીહારમાં ધરતીકંપ થયો.

નાના મોટા ધૂમકેતુઓ જ્યારે દુનિયાની નજીકમાં ફરતા ફરતા આવે છે ત્યારે તેઓ પણ સૂર્યમંડળનું સાધારણ ગુરુત્વાકર્ષણનું નિયમબદ્ધપણું બગાડી નાંખે છે અને ધરતીકંપો થાય છે. આ વર્ષે પણ ધૂમકેતુના દેખાવા પછી ધરતીકંપના આંચકા લાગ્યા હતા.

ધરતીકંપ ક્યા દેશમાં થશે એ બાબતમાં ખરી આગાહી કરવી મુશ્કેલ છે અને એનું કારણ પણ સ્પષ્ટ છે કે આપણા રાશિમંડળ અને પાશ્ચાત્ય રાશિમંડળમાં ફેર પડી ગયો છે. આપણે એક દેશની રાશિ અમુક માનીએ તો તેઓ બીજી માને છે. પરંતુ ભારતીય પદ્ધતિએ કરેલી આગાહી વધારે સાચી પડે છે.

-ધરતીકંપોને લીધે થતી હાનિ પણ અટકાવવી મુશ્કેલ છે અને એમાં દૈવી પ્રકાપ માનવો વધારે સારો છે. ધરતીકંપના આંચકાને માટે ધણા ખરા Reinforced Concretedનાં મકાનો બાંધવાની વાત કરે છે પણ જ્યાં મૂળ વસ્તુ જેના પર મકાન રચાયેલું છે તે જ સાબૂત નથી તો પછી ઉપરના મકાનની સાબિતી કેમ માની શકાય ? એક વખત ધારો કે આંચકા આવીને રહી જાય અને બીજી વખતે જમીન ખેસી જાય કે મોટી ફાટો પડે તો પછી એ મકાન આખું જમીનમાં સમાઈ જઈ શકે. તોજી વખતે પીગયેલી ધાતુઓ જેમની ગરમી ૩૦૦૦° સુધીની હોય તે બહાર આવે તો પછી રક્ષણનો સવાલ ક્યાં બોલો થાય છે ! હા, પરંતુ પાશ્ચાત્ય પ્રજા એવી બાબત પરથી વેપાર કરવાનું બહાનું અને Commercial propagandist (જાહેર ખબરો)નું કારણ સાઈ શોધી કાઢે છે. અનેક સમયે લોકો એમ કહે છે કે, 'અમે Earthquake Proof (ધરતીકંપથી ન તૂટનાર) મકાન બાંધ્યું છે.' પરંતુ એક મોટા ધરતીકંપના એક સ્થાને થયા પછી ત્યાં તે પાડો ચવાને માટે ઓછામાં-ઓછાં ૧૦૦ વર્ષ જોઈએ છે અને તે સમયે મકાનને બાંધી આપનાર ત્યાં હશે નહિ એટલે એ પોકળ ખરાબર થાય છે. સાધારણ આંચકા તો આપણે ત્યાંનાં માટીનાં ઘરો સારી રીતે ખમી શકે છે. લેખક જાતે બીહારના ધરતીકંપ વખતે ત્યાં હતો અને એણે જોયું હતું કે ગરીબોનાં માટીનાં ઘરો સલામત હતાં ત્યારે પાકાં ચણેલાં મકાનો તૂટી ગયાં હતાં.

ધરતીકંપના નાશને ઓછો કરવા પુરાતન ન્યેતિવિદોએ બહુ ઊંચાં મકાનો બાંધવાનો નિષેધ કર્યો હતો. અને જો ઊંચાં મકાનો ન બંધાય તો ઇજનેરોને પૈસા ન મળે માટે ઊંચાં મકાનો બાંધવા હોય તો earthquake Proofના ત્રાગડો પણ રચવો પડે છે. જેમ આ યુદ્ધમાં માનવ ઉપાયોથી બનાવેલા દારૂગોળાઓએ મજબૂતમાં મજબૂત મકાનોની ફરતી ઉડાવી દીધી છે ત્યારે દૈવી પ્રકાપ સમયે આપણે એક Reinforced concrete ના મકાનમાં ખેસી પોતાને સલામત સમજીએ તો એના જેવી મુખર્ષી બીજી કઈ કહી શકાય ?

સ્મૃતિ-જૂની

પ્રતાપ પ્ર વ્યાસ

સ્મૃતિ જૂની કુસુમ સરખી સ્વપ્નની સેજ, ગંગા
જેમાં નાહી, છલગલ કરું પાણી ઉઠાડું જેનાં
ને તંત્રીના રણઝણ રવે સૂણવા ગીત જૂનાં
સ્પર્શી એને કિરણ કરથી એય મોટી મળ છે.

માનવી ત્યારે સંધાય છે ત્યારે તે પ્રાણી કરતાં પણ વધારે ખૂબે બને છે. એક પોંજરામાં બે બુદ્ધિશાળી પ્રાણીઓને પૂરવામાં આવ્યા હોય ત્યારે તે પ્રાણીઓ મદદગાર દૃષ્ટિથી એ સમજી જશે કે, “જો અમે પોંજરાની અંદર જ આવડીશું તો જો કંઈ પરિણામ આવશે તે અમારા બંનેના સામાન્ય વૈરીના હિતમાં જ પરિણમશે.” પરંતુ આ વિષયમાં માનવી બીજાં પ્રાણીઓ જેટલી અગમચેતી ભાગ્યે જ ધરાવે છે.

છેલ્લાં સો વર્ષથી જુદા જુદા વર્ગોમાં વહેંચાયેલી ભારતીય પ્રજા પોંજરામાં પુરાણ ગર્ભ છે. તેનામાં માનવસુલભ નબળાઈ તો હતી જ અને ઉપરાંતમાં તેના મનને શિક્ષણ દ્વારા એવી રીતે વિકૃત બનાવી દેવામાં આવ્યું છે કે અષ્ટા વર્ગો પોંજરા પર અંબુકત હુમલો કરવાને બદલે પોતાનું બળ એકમેકની જ સામે વાપરે છે. એક-બીજા કોમીથી પોતાના અલગ અધિકાર અને અલગ હિત ઈર્ષ્યથી હમરો કોમીવાદી મંસ્થાઓ ફાટી નીકળી છે અને તેના સંચાલકો મોટે ભાગે પોતાને બિનકોમીવાદી ગણાવતા અતિ કેળવાયલાઓ છે. એવા કેળવાયલાઓ માટે પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષા મંતોપવાનાં આંતરરાષ્ટ્રીય દ્વાર બંધ થઈ જવાથી અને રાષ્ટ્રને ખાતર પોતાનું ને પોતાનાંનું રક્ત રેડવાની તેમનામાં હિંમત ન હોવાથી તેમણે સ્વાર્થને ખાતર ભારતનાં ભાગ્ય સાથે રમત આદરી. સરકારી હોદ્દાઓ અને સરતી કીર્તિ ખાટવાને તેઓ જુદી જુદી મંસ્થાઓ કે વર્ગોના નેતાઓ બન્યા અને ભારતીય સ્વાતંત્ર્યને દૂર ને દૂર હડસેલતા નિરર્થક કાર્યક્રમો, કલહો કે વર્ગવિગ્રહોમાં તેમણે ઇંગાલ બની ચૂકેલી પ્રજાની રહીસહી શક્તિનો પણ દુર્વ્યય આદર્યો. પરિણામે હિંદ અનેક વિભાગોમાં વહેંચાઈ ગયું અને તેમાં હિંદુ અને મુસ્લિમ એવા બે મુખ્ય વર્ગ પડી ગયા.

પરદેશી પ્રચારકોએ ભારતીય ઇતિહાસને એવી રીતે રજૂ કર્યો છે કે જાણે હિંદુ અને મુસ્લિમ એ બંને કોમો હંમેશાં કોમીવાદી ધોરણે આચડ્યા જ કરી હોય. પણ આ વિધાન મત્સ્યથી વેગળું છે. હિંદુ-મુસ્લિમોએ વિગ્રહ ખેડ્યા છે એ વાત સાચી, પણ તે રાજકીય દૃષ્ટિએ. પરદેશી આક્રમણકર્તાઓ અને તેમને એક યા બીજા માર્ગે મદદ કરનારાઓ સામે લડવાની જગતમાં હરકોઈની ફરજ છે અને એ જ ફરજના ધોરણે હિંદુ-મુસ્લિમ અંત્રામ ખેલાયલા. આક્રમણ કે બચાવના ક્ષેત્રમાં ધાર્મિક ઝડપનો ઉપયોગ લાભદાયી નીવડશે એમ ધારી રાજનીતિજોએ અને જાણીજોઈને ઉશ્કેર્યું હોય એવા કેટલાક અપવાદોને બાંદ કરીએ તો ધર્મના વિષયમાં બંને પક્ષ એકમેકનું માન જાળવતા. આજે યુદ્ધના સંયોગોમાં સ્વતંત્ર ઇચ્છાંક જેમ જમનેને દુશ્મન ગણવા ઉપરાંત નાઝીવાદમાં માનતા અંગ્રેજોને પણ દુશ્મન ગણે છે તેમ સ્વતંત્ર હિંદે યુદ્ધના સંયોગોમાં મુસ્લિમો પ્રત્યે એવી વલણ દાખવી હોય તોપણ શાંતિના સમયે બંને કોમો બંધુભાવે વર્તેલી અને એકમેકના ધર્મનું સન્માન જાળવતી, એટલું જ નહિ પણ ધાર્મિક જાહોજલાલીમાં એકમેકને મદદ પણ કરતી. આ વિષયમાં થોડાંક ઐતિહાસિક દૃષ્ટાંતો સમયોચિત નીવડશે.

સંખ્યાબંધ મંદિરો બંધાવનાર જગદુશાહને મુસ્લિમોએ જ્યારે પોતાના ધર્મને માટે કંઈક કરવા વિનંતિ કરી ત્યારે જગદુશાહે તેમને બે મસ્જિદો બંધાવરાવી આપેલી.

દિલ્હીપતિ મહુમદ તઘલક જિનપ્રભાસુરિને પોતાના શુરુ સમાન લેખતો, એટલું જ નહિ પણ પોતાના રાજમહેલની નજીકમાં જ ૪૦૦ લગ્ન ધરો બાંધી શકાય એટલી જગ્યા કાઢી આપી તેણે તેને 'ભદ્રારક સરામ' નામ આપેલું અને ત્યાં ઉપાશ્રય અને મંદિર બંધાવરાવી આપી તે મંદિરમાં તે સતત લગ્ન ઉત્સવો ઉજવાવતો. તે પ્રસંગે ત્યાં યાગતા વાર્તિકો તેને પોતાની ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં જરાપણ અડચણકર્તા નહોતાં નીવડતાં.

ખંભાતમાં અગ્નિપૂજાએ અને ષાહાજોએ મળીને મુસ્લિમોને કનડેલા અને એક મસ્જિદ સળગાવી મૂડલી ત્યારે સિદ્ધરાજે શુભ વેશે મળે જઈ ઝીણુવટભરી તપાસ કરેલી અને તેમાં હિંદુઓનો વાંક જણાતાં તેણે તેમનો દંડ કરી નવી મસ્જિદ બંધાવરાવી આપેલી.

મંત્રી વસ્તુપાલે હજ કરવાને જતી મોઝદીન સુલતાનની મા સાથે ત્રણ લાખની કિંમતનું મંગેમરમરનું એક રમણીય તોરણ મોકલાવેલું અને મોઝદીન સુલતાને વસ્તુપાલને મૂર્તિઓ બનાવવાને માટે પોતાની સરહદમાં આવેલી મઝમાણ પથરની ખાણો સોંપેલી.

જંગીઓના વારસ અને ચીનના બાદશાહ કુહલાઈખાને પોતાના રાજશુરુ તરીકે બૌદ્ધ ભિક્ષુક દ્વારધાની નિર્મણ કરેલી.

રાજગૃહમાં શ્રી પાર્શ્વનાથનું મંદિર બંધાવવામાં ફીરોઝશાહે, લલિતપુરમાં મૂર્તિઓ બરાવવામાં હોસંગશાહે, કુદપપાક તીર્થમાં મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવવામાં દિલ્હીપતિ બહાદુરશાહના મુખેદાર ઉસદખાંએ અને કર્મશાહ શત્રુંજયનો ઉદ્ધાર કરાવવા ઈચ્છતા હતા ત્યારે ચાંપાનેરપતિ બહાદુરશાહે પૂરતી મદદ કરેલી. શેરશાહે શત્રુંજયની યાત્રાએ જઈ ત્યાં દૂરથી આદિદેવના ચરણે સોનામહેરો ધરેલી.

શુર્જરપતિ મહાદેરશાહ વ્યાકરણ, સાહિત્ય અને ગ્રંથીનશાસ્ત્રને અભ્યાસી હતો અને તેના દરબારમાં જૈન તેમજ હિંદુ કવિઓને અને ધર્માચાર્યોને સાઈ સન્માન મળતું.

દુરમનોથી ભાગતા ફરતા દારારાહ અને બાઝબહાદુર સમા અનેક નામાંકિત મુસ્લિમોને હિંદુ રાજવીઓને ત્યાં આશ્રયસ્થાન મળેલું.

સુલતાન આદિલશાહે શિવાજીને વીઝપુર ન્હોંતરેલો ત્યારે વીઝપુરમાં ગોવધ બંધ થાય એ શરતે તે ત્યાં ગયેલો, તે પછી વીઝપુરની બજારમાં એક કસાદને ગાયનો વધ કરતો જોતાં જ શિવાજીએ તેનો હાથ કાપી નાંખ્યો. આદિલશાહે આ સાહસ માટે તેને અબિનંદન આપેલ...શિવાજી સ્વરાજ્ય માટે સંગ્રામ ખેલતો હતો એટલે સત્તા જમાવી બેઠેલા મુસ્લિમો સામે તેને અથડામણમાં આવવું પડે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ મુસ્લિમ ધર્મસ્થાનો અને ધર્મપુસ્તકો પ્રત્યે તેણે સંપૂર્ણ સન્માન જળાવેલું તેની તો ઇતિહાસ પણ સાક્ષી પૂરે છે.

મોગલોની ધર્મસહિષ્ણુતા તો જગવિખ્યાત છે. અકબરે તીર્થરક્ષણ માટે બહેલાં કર- માંતો, તીર્થસ્થાનોમાં અને પર્વતા દિવસોએ તેણે માન્ય રાખેલી. જીવહિંસાનો પ્રતિબંધ, હિંદુવિજયસૂરિ પ્રત્યે તેણે દર્શાવેલો ભક્તિભાવ વગેરે જાણીતાં છે. તેણે પોતાની પ્રિય કુવરી પંડિત જગન્નાથ વેરે પરણાવેલી. જહાંગીર પણ હિંદુઓ પ્રત્યે એટલેજ સમભાવી હતો. તે ઔરંગઝેબે જ્યારે ધર્મના ઝંઝૂતમાં અમદાવાદમાં ચિન્તામણિ પાર્શ્વનાથનું મંદિર તોડી નાખેલું ત્યારે શાહજહાંએ તેને તે ફરી બંધાવી આપવાની ફરજ પાડેલી.

રાસચંદ્રિકા [ભાગ ૧-૨ સાથે]—કર્તા અને પ્રકાશક: અરદેશર ફરામજી ખખરદાર,
૫૭૮૮, પારસી કોલોની, દાદર, મુંબઈ ૧૪. કિંમત રૂ. ૩-૦-૦.

છેલ્લાં થોડાંક વર્ષોથી કવિ શ્રી ખખરદારે તેમનાં પ્રગટ-અપ્રગટ કાવ્યોના વિષયવાર સંગ્રહો બહાર પાડવા માંડ્યા છે. તેમાં રાસ-સંગ્રહરૂપે પ્રગટ થયેલ આ 'રાસચંદ્રિકા' એક આવકારપાત્ર ઉમેરો અને છે.

આ સંગ્રહમાં પૂજન, આમંત્રણ, વિશ્વશીલા, પૃથ્વીકુંજ, પર્વોત્સવ, હાલરડાં, ગૃહમંડપ, ગોપગુંજ, પ્રણયરંગ, દાંપત્ય, સંસારવિપાદ અને વિમર્શન એમ કુલ બાર વિભાગમાં ૧૨૫ રાસ પ્રગટ થયા છે. તેમાં ૫૧ રાસ 'રાસચંદ્રિકા'ના પહેલા ભાગ [તેની બે આવૃત્તિઓ ખસાસ થઈ જવાથી ત્રીજી આવૃત્તિને આ વિરતૃત સંગ્રહમાં સમાવી દેવામાં આવેલ છે.]માં પ્રગટ થઈ ચૂકેલ છે, ૪૩ રાસ આ પૂર્વે પ્રગટ થઈ ચૂકેલ કવિના જુદા જુદા કાવ્યસંગ્રહોમાંથી તારવાયા છે ને બાકીના ૩૧ રાસમાંથી કેટલાક સામયિકોમાં પ્રગટ થયેલા અને કેટલાક અપ્રગટ રહેલા છે.

સાદી ભાષા અને પરિચિત ઢાળમાં ભાવ, શબ્દ અને સંગીતનો ત્રિવેણીસંગમ સાધતા કવિશ્રીના આ રાસ ગુજરાતી પ્રજાને ફેર અને દૈવે અમર રહેવાના છે અને કવિશ્રી ન્હાનાત્રાસના અને થોડાક બોટાદરના રાસોને બાદ કરતાં તે ગુજરાતી સાહિત્યમાં અજોડ નીવડે તેવા છે.

આમાંના ઘણાખરા રાસ પ્રાન્તએ ઝીલી લીધેલા છે અને તેનાં થોડાં મૂલ્ય આ પૂર્વે અંકાર્ષ પણ ચૂક્યાં છે. નવા રાસોમાં 'સંખ્યા' ખૂબ જ્યાન આકર્ષે છે. તેમાં—

પહેરી કસબો ચૂંદડી, ચાલી ચતુરા વાટ;
દેવનવનશો તારસી, ચોઢયો લાલ લલાટ:

* * *

સરવર સરિતા સિંધુમાં, પગ એ ધોવા જાય;
તાવ્યાં કંચનશાં બની, જળ સૌનાં રેલાય:

—જેવી પંક્તિઓ એવું વિવિધરંગી, ને રસ અને પ્રકૃતિને સાંકળતું મનોહર દશ્ય બંધુ કરે છે કે જેને સમાંતર દશ્ય શોધવાને 'મેષદૂત'ને યાદ કરવું પડે છે.

આ રાસસંગ્રહ કવિશ્રીએ ડૉ. તારાપોરવાળાને અર્પણ કર્યો છે. આભારદર્શન, લાગણી અને વેદનાને સાંકળતું અર્પણકાવ્ય ગુજરાતની સાહિત્ય-ગિદ્ધિમાં ઉમેરાયે નીવડવા સાથે જ ગુજરાતી સાહિત્યકારની દશાનું પ્રતીક બની જાય છે:

ધગતા રણે પડી જે પ્રભુને સંભારે,	હૂખતો ઉપાડ્યો ને નાવે બેસાડ્યો,
પ્રભુશા આવી ત્યાં કર ધારે:	આંશુ લૂછીને હૃદ લાડ્યો:
હો વીરા !	હો વીરા !
એનાં તે મૂલ્ય કોણ મૂલ્યવશે મહીમાં ? ૩	એનાં તે મૂલ્ય કોણ મૂલ્યવશે મહીમાં ? ૬

ચરમાનું

કારખાનું

- § આખાયે દિદમાં પહેલવહેલું છે અને એક જ છે.
- § મુખ્ય મુખ્ય સર્વ મશીનરી પણ અત્ર દિદમાં જ બનાવાને લખી કરી છે એટલે કારખાનને તદ્દન સ્વદેશી બનાવટનું જ કહી શકાય તેમ છે.
- § અમે જર્મનીમાં આઠ આઠ વર્ષ ઉપરાંત રહીને તાલીમ લીધી છે.
- § વળી આખના વૈદિક અને શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની ઉચ્ચ પદ્ધતિ પ્રમાણે કેળવણી લઈ મુંબઈ પુનીવરસીટીની ડીગ્રી મેળવી છે. એટલે ચરમાના નંબરો પણ બરાબર માફક આવતા શરી આપીએ છીએ.
- § ઉપરાંત ચરમાનો વેપાર, ત્રીસ ત્રીસ વર્ષ કરી, વ્યાપારિક દૃષ્ટિએ તેમાં આવી પડતી ત્રીણી ત્રીણી જરૂરિયાતોનો પરિચય પણ સાધી લીધો છે.
- § આ પ્રમાણે ચરમાના કાચ તૈયાર કરવામાં તથા તેના પહેરનારને મંપૂર્ણ મંતેષ આપી શકાય ત્યાંમુલોની પહેલેથી છેલ્લે સુધીની, દરેક દરેક નાની મોટી ક્રિયા-પ્રક્રિયાનો પરિણામ અને અભ્યાસ કર્યો છે, પરિચય લીધો છે, અનુભવ સાથે પર્શીશન કર્યું છે. એટલું જ નહિ પણ તે માટે સેનાનો ચાંદ પણ મેળવ્યો છે.
- § વળી અમારું જ કારખાનું હોઈને, તેમજ અમારી અંગન દેખરેખ નીચે કાચ બનાવતા હોઈને, અમે તેવું કપડું, અટપટીકું કે ત્રીણી વિગતવાળું પ્રીરકીશન હોય તો પણ જૂજ સમયમાં જ તેના કાચ બનાવી આપીએ છીએ.
- § કેમેરાના કાચ, દુઃખીનના કાચ, તેમજ માઇક્રોસ્કોપ ઇલ્યાદિના પૈસાનિક રીતે બનાવતા કાચની ભાંગવટ ચર્ચ હોય તો તે સમા કરી અપાય છે અથવા નવા પણ નાંખી અપાય છે.
- § તેવી જ રીતે ચરમાનું પણ દરેક પ્રકારનું રીપેરીંગ કામ કરી આપવામાં આવે છે.
- એટલે ચરમાના કાચની કોઈપણ પ્રકારની જરૂરિયાત માટે ક્યાંય જવાની કે ગાથાં ખાવાની જરૂર રહેતી નથી.

- § વળી દામ પણ અન્યની સરખામણીમાં સારા લાગે તેવા જ રાખ્યા છે.
- § પોતાનાં વખાણ પોતાના મહોંએ દરવાં તે કોઈ રીતે મિત્તનીય નથી જ. એટલે વિશેષ નથી લખતા; પરંતુ ભલભલા ઉચ્ચ તથા દેશી, નાના તથા મોટા અમલદારોએ તેમજ રાજમદારાઓએ સ્વતઃ અમને આપેલા સર્ટિફિકેટ મળ્યાંને વાંચી જોવા વિનંતિ છે.

રાવપુરા, ટાવર સામે,
વડોદરા

રાખો યા મળો—

શંશિકાન્ત એન્ડ કું.. ચરમા બનાવનારા.

शुभास

पृष्ठ ४ : अंश

वर्ष १९५१

तंत्री

श्री. त्रिलुवनदास लहरेय्यद शाह

श्रीमन्महादेव अभिलष संघवी

અનુક્રમાંલુકા

પુ. ૪

જૂન : ૧૯૪૧

અંક ૨

૧ પરમાત્મા	ચ	૪૬
૨ આશ્રય [વાર્તા]	વિરાટ	૫૦
૩ યુદ્ધ	નરસિંહ	૫૩
૪ સુરદેવ [કાવ્ય]... ..	પ્રતાપ વ્યાસ	૫૬
૫ વિક્રમ-કાલિદાસ	ચીમનલાલ સંઘવી	૫૭
૬ સાધુ [કાવ્ય]	જ્ઞાનંદ દેવ... ..	૬૩
૭ તપસ્વીના ત્યાગ [વાર્તા]	પંકજ	૬૪
૮ શિલ્પપદિકારમ્	ચમનલાલ	૬૭
૯ યુદ્ધ-ઉર્ધ્વા [કાવ્ય]	રમણલાલ બટ	૭૧
૧૦ વિકાસવાદ ?	પંડિત રઘુનંદન સર્મા રમણલાલ ગ. બટ	૭૨
૧૧ જીવન ઝરણુ	પ્રભા	૭૧
૧૨ વચ અને સંતતિ	નર્મદાસંકર દ. વ્યાસ	૭૮
૧૩ ' ગોવાલણી 'નું અવલોકન [કાવ્ય]... ..	સુરેશ ગાંધી... ..	૮૧
૧૪ હરતાકર	વિદ્યાર્થી	૮૨
૧૫ કુદરત	ભાનુ શુક્લ	૮૪
૧૬ સફળ માનવી	કે. સ્વપ્નસેવી	૮૫
૧૭ ક્યમ જીવાય ? [કાવ્ય]	પ્રભુલાલ શુક્લ	૮૬
૧૮ સુરોપના કેટલાક ઐતિહાસિક પ્રસંગો	કિશોરલાલ ઓસિયા નેશી	૮૭
૧૯ ગુજરાતી પ્રજા અને સાહિત્ય-સામયિકો	સાહિત્યકાર	૮૯
૨૦ પ્રાસંગિક રેખાચિત્રો	૯૧
૨૧ ગ્રન્થ-પરિચય	૯૪
૨૨ તારા-તણખા	૯૫

લવાજમ

અંકો અને ભેટના ટપાલખર્ચ સાથે—

હિદ—

ખર્ચા—

પરદેશ—

૩-૪-૦

૩-૮-૦

શિલિંગ ૬

જાહેર-ખર્ચના ભાવ

	૬ માસ	૩ માસ	૧ માસ	કવર પેજ નં. ૩	ટોટલ ભાવ
૧ પાનું	૪૦	૨૧	૮	કવર પેજ નં. ૪	ખમણો ભાવ
૨ " "	૨૭	૧૪	૫	એક કલર	ઉપર પ્રમાણે
૩ " "	૧૬	૮	૩	બે કલર	૨૫% વધારે

જાહેર-ખર્ચ ફેરવામણી દરેક વખતના ૧૨ $\frac{૩}{૪}$ % વધારે.

મુદ્રક અને પ્રકાશક : મણિલાલ પુ. મિસ્ત્રી બી. એ.

મુદ્રણ અને પ્રકાશનસ્થાન : આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ, અમદાવાદ.

૨૩-૧-૪૧

નિયમો-ચોજના

‘સુવાસ’ નો ઉદ્દેશ પ્રજાની સાર્વજનિક ઉત્તતિમાં દરેક રીતે મદદગારી જનવાનો છે. તે ઉદ્દેશને અનુકૂળ થઈ પડે એવા વિવિધ પ્રકારના લેખોને તેમાં સ્થાન અપાશે. અભ્યાસ-પૂર્ણની સાથેસાથ જોડણીશુદ્ધ, સર્ગ, મૌલિક ને રસિક લેખોને પ્રથમ પસંદગી મળશે.

લેખકોનો ઉત્સાહ વંધારવાને અમે ‘લેખકમંડળ’ ની એક સુંદર યોજના ઘડી છે. એ મંડળમાં જાગતા કે પ્રતિષ્ઠિત હરકોઈ લેખક જોડાઈ શકે છે. તેમાં જોડાવાને ‘સુવાસ’ માટે એક સર્વાંગસુંદર લેખ મોકલાવવાનો રહે છે. એક વખત એવો લેખ પ્રગટ થયા પછી લેખક ‘લેખકમંડળ’ નો સભ્ય જની શકે છે અને દર વર્સે એવો એક લેખ આપીને પોતાનું સભ્યપદ તે ચાલુ રાખી શકે છે. તે રીતે સભ્ય જનવાથી લેખકને વિના લવાજમે ‘સુવાસ’ મોકલાય છે; તેને પોતાના પ્રગટ થયેલ લેખની પાંચ આઉટ-પ્રીન્ટ્સ મળે છે ને વિશેષની જરૂર હોય તો અદ્ય ખર્ચે સંગવડતા કરી અપાય છે; પુસ્તકાર ને બેટ પર અધિકાર મળે છે; પુસ્તક-પ્રકાશનની સગવડતા કરી અપાય છે અને વિશેષમાં તે ‘સલાહકાર-મંડળ’ માં પ્રતિનિધિત્વ મેળવી શકે છે.

‘સુવાસ’ નું સલાહકાર-મંડળ નવ સભ્યોનું રહેશે. તેમાંથી પાંચ સ્થાનિક વિદ્વાનોમાંથી નીમાયલા; એક તંત્રી અને એક જ્યવસ્થાપક-મંડળમાંથી-એમ સાત નિશ્ચિત રહેશે. આઠમા તરીકે લેખક-મંડળમાંથી-વિશેષ સહકાર આપનારને દર વર્સે નીમવામાં આવશે. અને નવમા તરીકે લેખકમંડળના સભ્યોએ દર વર્સે ચૂંટી કાઢેલો પ્રતિનિધિ રહેશે.

‘સુવાસ’ ના સલાહકાર-મંડળનું કાર્ય ‘સુવાસ’ ના અધ્યક્ષ પરત્વે સલાહ આપવાનું અને સચવાતો વિચારવાનું રહેશે.

સલાહકાર-મંડળનો એક વર્ષમાં એક વખત અને વધુમાં વધુ એ વખત મળશે. તે પ્રસંગે બહારગામથી આવનાર પ્રતિનિધિઓને જસો મોઢવની અંદરના અંતર માટે મુસાફરીલાકું, વગેરે મળી રૂ. ૫ અને તે ઉપરાંતના અંતર માટે રૂ. ૧૦ અપાશે તથા જની શકશે તે તેમને બીજી જરૂરી સ્થાનિક સગવડતાઓ પૂરી પડાશે.

પ્રતિનિધિની ચૂંટણીનું કામ ‘સુવાસ’ સાથે જોડેલા પરિપત્રી કરવામાં આવશે.

આલુ અંકમાં ‘સુવાસ’ ની વાર્ષિક અનુક્રમણિકા પ્રગટ થઈ છે. તેમાંના સર્વ લેખકો લેખક-મંડળના સભ્ય ગણાશે. અને તેમને ચૂંટવાનો ને ચૂંટાવાનો અધિકાર છે. એ લેખકોમાંથી જેઓ પ્રતિનિધિની ચૂંટણીમાં જીતા રહેવા માગતા હોય તેઓ આ અંક મળ્યા પછી દસ દિવસમાં પોતાની એ ઇચ્છા અમને જણાવે. નવા અંકમાં પરિપત્રની સાથેસાથ એમનાં નામ જાહેર થશે. લેખક-મંડળના સભ્યોએ પોતાના મત સાથે એ પરિપત્ર ભરીને

તે દશ દિવસમાં અમને પાછો મોકલાવવો. તે પછીના અંકમાં પરિણામ અને સમસ્ત સલાહકાર-મંડળનાં નવાં નામ જાહેર થશે.

x

જેટલીક વ્યક્તિઓ અને યંત્રણાઓને 'સુવાસ' ખૂબ જ રુચી છે. પણ આર્થિક અમલોતાના કારણે તેઓ ધણા જ ઓછા લવાજમે તેની માંગણી કરે છે. આ માંગણીને પહેાંચી વળવું અમારે માટે મુશ્કેલ હોય છે. આ બાબત ધીમેત સાહિત્ય-પ્રેમીઓએ વિચારવાં જોવી છે. તેવા સંજ્ઞાને એ પ્રકારના જેટલા ગ્રાહકોને માટે ગ્રાહક દોઢ અંકે રૂપિયા આપવાને તૈયાર થશે, જેટલા ગ્રાહકો પાસેથી અમે પણ લવાજમમાં અંકે રૂપિયા ઓછા લઈશું. પરિણામે એવા સેંકડો ઉત્સુક ગ્રાહકોને સવા રૂપિયામાં 'સુવાસ' મળી રહેશે.

'સુવાસ'ના પ્રચારમાં મદદ કરી શકે તેવા સાહિત્યપ્રેમી મિત્રોમાંથી જેઓ અંકે ગ્રાહક મેળવી આપે તેમને મુંદર-સુશોભિત પોસ્ટ-ડાયરી; એ ગ્રાહક મેળવી આપે તેમને 'આંખ અને અક્ષમા' (કાચું પૂઠું)નું પુસ્તક; ત્રણ ગ્રાહક મેળવી આપે તેમને તે જ પુસ્તક (પાકું પૂઠું); ચાર ગ્રાહક મેળવી આપનારને ડાયરી તે પુસ્તક બંને; પાંચ ગ્રાહક મેળવી આપનારને વિના લવાજમે 'સુવાસ' મોકલાય છે; અને તે ઉપરાંત વિશેષ ગ્રાહકો મેળવી લેવાનારને બિન બિન પ્રકારે પુરસ્કાર અપાય છે. સાહિત્યના પ્રચારમાં આ પ્રકારના લાભ બીજે પણ કદાચ મળી શકતા હશે, પણ 'સુવાસ'માં જેટલી વિશેષ સગવડતા છે કે તેમાં તેવી મિત્ર-પ્રચારકો પર લવાજમ ઉધરાવવાની જે બીજા કોઈ પ્રકારની જવાબદારી નથી. તેઓ ફક્ત નામ સૂચવે અને અમે પ્રવાસ કરીએ. તે પ્રવાસમાં જેટલી સફળતા મળે તેનો પદ અને લાભ નામ સૂચવનારને ફાલે નોંધાય.

'સુવાસ'નો નમૂનાનો અંક પત્ર લખી જણાવનારને વિના મૂલ્ય મોકલવામાં આવે છે. પણ તે પત્ર મળ્યા પછી પ્રગટ થાય તે અંક મોકલાશે. નમૂનાના અંકની તરતમાં જરૂર હોય તેમણે ત્રણ આનાની ટિકિટો બીડવી.

જેમાં ઉત્તર જરૂરી હોય એવા દરેક પ્રકારના પત્રવ્યવહારમાં, કે. સે.એ. અસ્ટીકાઈ નીચડે તો પાછા મેળવવાને, જરૂરી ટિકિટો બીડવી જોઈએ. અને પોતાના પત્ર પર કે. બુકપોસ્ટ પર, પોસ્ટલ નિયમ પ્રમાણેની, પૂરતી ટિકિટો ચોડવી જોઈએ.

કાર્યાલયને લગતા પત્રવ્યવહારમાં તંત્રી કે સંચાલકનું નામ ન લખવું. કેમકે તેમ યવાથી તેમની ગેરહાજરીમાં તે પત્રની વ્યવસ્થા વિલંબજનક થઈ પડે છે.

'પ્રાચીન ભારતવર્ષ' કે 'Ancient India'ના ગ્રાહકોને પ્રથમ વર્ષે અર્ધા લવાજમે [લવાજમ રૂ. ૧-૮-૦ + ૦-૪-૦ પોસ્ટેજ=૧-૧૨-૦] અને ત્યારપછી બીજા અંકે વર્ષને માટે પોણા લવાજમે [૨-૮-૦] 'સુવાસ' મળી શકશે.

[હુસુકડનાં સંયોગમાં આ અંક પણ મોડો થયો છે તો વાચકવર્ગ દરચુજર કરશે એવી આશા રાખીએ છીએ.]

वार्षिक अनुक्रमणिका

संवत् १९८६-८७
वैशाख-अश्विन

वर्ष
वीथु

ई. सं. १९४०-४१
मे-अप्रिल

क विषयक

१ काव्य

१ उर पारणां सुरेश गांधी	१४	आश्विन 'नैतम'	१५१
२ लुट्टी ज दृष्टि देवश रा. मोदा	१४	१५ विनिपात महेन्द्रकुमार देसाई	१७३
३ भान 'नैतम'	१६	१६ वीष्णवतीने— प्रभुलाल शुक्ल	१७७
४ शुं घटे? 'द्विमहल'	४३	१७ छिन्नरने प्रभुलाल शुक्ल	२००
५ मृत्यु पगडी सुरेश गांधी	५०	१८ अयि कुसुम कणी! 'नैतम'	२०२
६ विविध अशु देवश रा. मोदा	५३	१९ वांछा रमण व्यास	२०५
७ भगवत के छंद्य? महेन्द्रकुमार देसाई	५८	२० तहने रमणलाल लट	२३८
८ रहस्यमयी सुंदरी! 'नैतम'	७१	२१ वध, वीरा! कान्तिबाल परीष	२४८
९ तारे प्रेक्षा 'नैतम'	८६	२२ पंथीआ देवश रा. मोदा	२६२
१० जूझो, भधुरे भूषणलाल पी. शाह	८६	२३ तेज-यात्रा बालकान्द	२६७
११ अमल रमणलाल लट	८६	२४ डेम जालुं? रमण व्यास	२७६
१२ छुं धाई तो— 'मर्त'	१२६	२५ इपनी आंधी 'द्विमहल'	२८३
१३ शाने? 'द्विमहल'	१४७	२६ पराजित देवश रा. मोदा	३१०

૨૭ શોકલહી	૩૧૨	૩૫ અપમાન	
જુજીવનદાસ દેસાઈ, મોદી		જવાનદ દવે	
૨૮ આથમતા સૂર્યને	૩૪૦	૩૬ મૃત્યુસાથ	૪૩૭
મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ		સુરેશ ગાંધી	
૨૯ કોકિલ બે ટહુકે	૩૫૪	૩૭ મને જો બાહો તો—	૪૩૭
કોન્ટિનિયલ પરીખ		દેવજી રા. મોદી	
૩૦ અંધારનો ઉલ્લેખતારો	૩૬૫	૩૮ કારકુનનું રવરુ	૪૬૩
સુરેશ ગાંધી		રમણલાલ ભટ્ટ	
૩૧ નાવિકને	૩૭૪	૩૯ તંબૂ	૪૬૯
પ્રભુલાલ શુક્લ		જેઠાલાલ ત્રિવેદી	
૩૨ બધોયને	૩૮૭	૪૦ 'વિમાન'ને	૪૮૫
'દિમદૂત'		પ્રભુદાસ કાલિદાસ જ્યામ	
૩૩ તારી વીણા	૩૮૭	૪૧ શેરાવ	૫૦૪
સુરેશ ગાંધી		'દિમદૂત'	
૪૪ ઓરતા ના લડવાના	૪૧૦	૪૨ સનાતન ન્યાય	૫૦૬
દેવજી રા. મોદી		જેઠાલાલ ત્રિવેદી	

૨ વાર્તા

૧ કલ્યાણ	૬	૧૧ વિજયી કોણ ?	૨૪૪
કૃષ્ણરાવ મોહિલે		પંકજ	
૨ વિશ્વાસઘાતી !	૩૦	૧૨ ટ્યુશન	૨૬૮
પંકજ		'સોજન-૪'	
૩ આરાધક	૫૬	૧૩ મુક્તિ	૨૬૭
પ્રભુલાલ શુક્લ		પંકજ	
૪ વિસ્તવ	૮૪	૧૪ અતિમ સંગિત	૩૪૧
પંકજ		પંકજ	
૫ કૃષ્ણની દાંડેલી	૧૧૦, ૧૧૬, ૨૦૩	૧૫ નાગયજ્ઞ	૩૮૮
પ્ર		પંકજ	
૬ મુક અલિશાપે	૧૩૦	૧૬ એકલતાના ડામ	૪૦૨
પંકજ		આનંદિય	
૭ અપૂર્ણ સાધના	૧૪૮	૧૭ પ્રેમનું મૌન !	૪૧૭
પંકજ		ચિરંતન	
૮ કેદી	૧૭૪	૧૮ ધર્મજીવી	૪૩૮
ભાનુશંકર નીલકંઠ આચાર્ય		રમણલાલ વ. દેસાઈ	
૯ દીપક	૨૦૬	૧૯ ઉપકાર	૪૫૩
કૃષ્ણરાવ મોહિલે		ધ. ન.	
૧૦ સંઘ્યા-પ્રદીપ	૨૧૮	૨૦ જ્યોતિષી કે કમ્પોઝી	૪૬૭
પંકજ		પંકજ	
		૨૧ પલકો હળમ	૫૦૫
		'સોજન-૪'	

પાઠશાળાના વિષયકાંડ, ૧૯૦૦ ના નિર્ણય મુજબ દરેક શાળાના

૩. જીવન-ચરિત્ર

૧-૧૧ જીવન ઇચ્છા ૨૪, ૧૧૬, ૧૫૮, ૧૧૬ દિ. બ. મણિલાલ જસલાઈ ૨૦૧	
૨૨૧, ૨૬૩, ૩૨૮, ૩૬૬, ૪૨૬, જગજીવનદાસ દ. મોદીના	
૪૭૦, ૫૧૦	૧૯૧૦-૧૯૧૧ ૧૭૧૭ દોહરકી ૨૫૧, ૩૦૪
પ્રમા	

૧૨ યુદ્ધના અગ્રણીઓ :		શ્રીમંતલાલ સંઘવી	
ચચીલ, મુસોલિની	૭૬	૧૮ સેનેકાનું જીવન-અને કવન	૩૫૫
નરસિંહ		ત્રિજીવન શ્રી હેમાણી	
૧૩ મહાન પૃથ્વીરાજ	૧૦૦	૧૯ માતા-પુત્રી	૩૮૧
શ્રીમંતલાલ સંઘવી		કાન્તલાલ વિ. ત્રિવેદી	
૧૪ કવિ નહાતાલાલ	૧૮૩	૨૦ વૈકુંઠરીઘમંજુઆલ	૪૪૭
રમણલાલ વ. દેસાઈ		શ્રીમંતલાલ	
૧૫ શેક્સપિયર	૧૬૫	૨૧ સર વ્યંકટ રામન	૪૮૩
બાલચન્દ્ર મ. પરીખ		વિદ્યાર્થી	

૪ નાટક

૧ છાયા	૩૬૩
મગનલાલ પરીખ	

૫ ધર્મ-સંસ્કૃતિ

૧ રણકાર	૪૬	૫ તેજ-છાયા	૨૪૧
ચ		ચ	
૨ જ્ઞાન	૬૭	૬ અહિંસા : સંસ્કૃતિમાં તેનું સ્થાન	૨૭૩, ૨૮૬, ૩૩૭, ૪૮૧
ચ		રમણલાલ વ. દેસાઈ	
૩ સંપત્તિ	૧૪૫	૭ જગત	૩૮૫
ચ		ચ	
૪ અહિંસા અને સ્વાર્થ	૧૬૩	૮ પ્રેમ અને મોહ	૪૩૩
ચ		મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ	

જીવન-સંસ્કૃતિ

૧ પુરુષમેળગાડનારી-કોણે કે-ધરતી	૧૫	૪ યુરોપીય સંસ્કૃતિ	૨૧૪
કે બહારની ?		નરસિંહ	
રાજરત્ન વાસુદેવ વિ. નેશી		૫ આમ-રચના	૨૦૬
શેકસ્પીયર મોહનજીતી ગોસાઈ		ચન્દ્રક	
૨ જ્ઞાતિ-સંસ્થા	૫૧	૬ તાજ !	૨૮૦
રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ		નરસિંહ	
૩ આખ્યાન-યુગનો સમાજ	૧૦૫	૭ હીટલર અને મોરી	૨૬૪
નાગકુમાર મહાત્મા		શ્રીમંતલાલ સંઘવી	

૮ ભારતીય સૈન્યો અને યુદ્ધ નગસિદ્ધ	૩૨૫	૧૦. નારીશ્વરની મહત્વાકાંક્ષા ચન્દ્રિક	૩૭૦
૯ હિંદુ વચન બેરોડા	૩૨૭	૧૧ ગોરો સંસાર વિદ્યાર્થી	૪૭૩

૭ ઇતિહાસ-સંશોધન

૧ ગૂજરાતનો 'સર્વસાગર' કેમ તૈયાર થયે શકે ? ગ્રા. કેશવલાલ દિ. કામદાર ૧૧૯	૪ ક્રોળ ચીમનલાલ સંઘવી	૩૪૫
૨ 'કેટલીક ઐતિહાસિક રખલનાઓ' રૂઝવિધાર્થી ૩ જૈન-સાહિત્યમાં મહાકવિ કાલિદાસનાં સંસ્મરણો લાલચંદ્ર બા. ગાધી	૫ ભારતીય કાલગણના અને સંવત્સરો ચીમનલાલ સંઘવી	૩૬૮
૩૧૩		

૮ ભૂગોળ-અવાસ

૧ અવશેષ	૩૨૧	૩ ચ પા	૪૮૯
૨ જાવા-સુમાત્રા કિશોરલાલ આલિયા ભેશી	૪૪૩	૪ ચીમનલાલ સંઘવી	

૯ અર્થશાસ્ત્ર-રાજકારણ

૧ શાખ	૨૮	૭ વેતન	૨૫૬
૨ જાસૂસ સંત્ર	૬૬	૮ વ્યાજ અને નફો	૩૬૨
૩ આર્થિક આપત્તિ	૮૧	૯ કર-પદ્ધતિ	૪૧૩
૪ આતરશ્ચિદ્રિય વ્યાપાર	૧૨૭	૧૦ પ્રજાશ્વર્ય અને રાજનીતિ	૪૮૬
૫ યાંત્રિક ખેતી	૧૫૨	૧૧ અપભ્રંશ/સંખ્યા	૫૦૦
૬ કિરોડું	૧૭૦	૧૨ આપભ્રંશ/સંખ્યા	૫૧૪

૧૦ કલા-વિજ્ઞાન

૧ યુદ્ધ-સૈન્ય-સામગ્રી	૭	૩ ટક-લેખન-વંત્ર	૨૭૬
૨ નૃત્ય-કલાનાં વિશિષ્ટ તરવો	૫૭	૪ નવાં ચિત્રો	૫૨૫

૧૧ વૈદક-ન્યોતિય

૧૧૧

૧ શીતળાની રસી	૩૬૫	૩ ન્યોતિય અને ઋતુપરિવર્તન	૪૬૦
યમનલાલ		પંજ	
૨ યુગાન્તર	૧૧૪	૪ આયુર્વેદ	૪૬૪
પંજ		નરસિંહ	

૧૨ શિક્ષણ-મનોવિજ્ઞાન

૧ અક્ષરનો ઉપયોગ	૧૬૨	૩ માદી બહિનને—	૨૪૯
વેણીલાલ બુચ		ઈ ન	
૨ કેળવણીની ઉપયોગિતા	૨૨૧		
મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ			

૧૩ ભાષા-સાહિત્ય-અન્યાવલોકન

૧ સત્કાર	૩	૫ સ્વાધ્યાય-દર્શન	૧૩૫
મણુલાલ રણછોડલાલ મળમુદાર		રમણલાલ વ દેસાઈ	
૨ પ્રતિકાઓ	૧૨, ૭૨	૬ પ્રેમાનંદકૃત 'મામેર' અને વિષ્ણુદાસ	
'નૌતમ'		કૃત 'મોસાળુ'	૩૦૧
૩-ચુદ્ધ સાહિત્ય	૮૯	ભોગીલાલ જયસદ સાહેબ	
વિદ્યાર્થી			
૪ અન્ય-પરિચય ૯૦, ૧૩૩, ૨૩૩, ૩૩૦,			
૪૨૧, ૪૭૬			
તત્રી			

૧૪ હાસ્ય-વિનોદ-કટાક્ષ

૧ 'હિટલરવાદ' કે 'હિટલ-વાદ'	૨૦	૪ કેક્ટરનું દંતર	૩૭૫
ઓલિયા નેશી		કિશોરલાલ ઓલિયા નેશી	
૨ હાસ્ય	૨૬૦	૫ સાહિત્યકારની નોંધપાત્રી	૪૧૧
છોટાલાલ માનસિંહ કામદાર		કિશોરલાલ ઓલિયા નેશી	
૩ હાસ્ય બિન્દુ	૨૮૨, ૩૧૧		
ઓલિયા નેશી			

૧૫ ચર્યાપત્ર

૧ ક્રનો જુ	૪૨૦	૨ સંશોધનના ડાથ	૫૧૮
મર્ગ		ચ	

૧૬ નોંધ-સટીક સમાચાર-સારસંગ્રહ

૧ ત્રીજા વર્ષે	૧	૩ તારા-તણખા	૪૭, ૯૫, ૧૩૭, ૧૬૦,
તત્રી			૨૩૯, ૨૮૬, ૩૩૪, ૩૮૨, ૪૩૧,
			૪૭૬, ૫૨૭
૨ છૂંદા ફૂલ	૪૪, ૯૨, ૧૪૦, ૧૮૧, ૨૩૫,	૪ વિહાર	૧૪૦
૨૮૫, ૩૩૩, ૩૭૬, ૪૨૬, ૫૨૪		૫ વિચાર-દર્શન	૧૮૯
તત્રી		તેત્રી	

ख. लेखकक्रम

1901-1902

१ आदिशं	१०४०२	२५ नागकुमार भकती	१११०, १११५
२ धन	२४६, ४५३	२६ नानालाल गतिदाय वेग	२७६
३ आसिया नेशी	२०, २८२, ३११	२७ 'नीतिम'	१२, १६, ७१, ७२, ६६, १५१, २०२
४ क्वाप्रेमी	५२५	२८ पङ्क्ति	३०, ८४, ११४, १३०, १४८, २१८, २४४, २६७, ३४१, ३८८, ४१०, ४६७
५ कान्तिदाय विष्णुराम त्रिवेदी	१५७, ३८१	२९ प्र	११०, १६६, २०३
६ कान्तिदाय ह. परीण	२४८, ३५४	३० प्रमा	२४, ५४ ११६, १५८, २२१, २६३, ३२८, ३६६, ४२६, ४७० ५१०
७ काशीनाथ अनन्त दामले	२७६	३१ प्रभुदास कालिदास व्यास	४८५
८ किशोरदास आनिमा नेशी	३७५ ४११ ४४३	३२ प्रभुदास शुक्ल पद	१७७, २००, ३७४
९ कृष्णराव मोहिते	६, २०६	३३ प्रभुदास नेशी	५००
१० केशवदास द्वि. कामदार	११६	३४ आलमन्द भण्डार पारीण	१६५, २६७
११ व. ४६, ६७, १४५, १६३, २४१, ३८५		३५ भेरोड	४२७
१२ अ	३२१, ५१८	३६ मर्	१२६, ४२०
१३ अन्धक	२०६, ३७०	३७ वानुशकर नीलकं आचार्य	१७४
१४ सिरतन	४१७	३८ भोगीदास न. साडेसरी	३०१
१५ श्रीमन्दास सधवी	३६, ६६, १००, १५२, २५१, २६४, ३०४ ३४५, ३६८, ४४७, ४८६	३९ भुगनदास पारीण	३६३
१६ छोटालाल मानसिंह कामदार	२६०	४० महेंद्रकुमार हेमार्ध	५८ १७३, २२६, ३४० ४३३
१७ गणेशचन्द्रदास क्वाप्रेमी मोदी	२०१, ३१२	४१ भुगनदास रणछोडदास भण्डार	३
१८ ग्वाणद हवे	४१६	४२ भण्डार पी याद	६६
१९ गेडादास त्रिवेदी	४६६, ५०६	४३ रमणदास जल	६६, २३६, ४६३
२० तत्री	१, ४४, ४७, ६०, ६२, ६५, १३३, १३७, १४०, १४२, १८६, १८८, १९०, २३३, २३५, २३६, २८५, २८६, ३३०, ३३३, ३३४, ३३६, ३८२, ४२१, ४२६, ४३१ ४७५, ४७६, ४७८ ५२४, ५२७	४४ रमणदास वसन्तदास हेमार्ध	५१, १३५, १८३, २७३, २८६, ३३७, ४३८, ४८१
२१ निखुवन वी हेमार्ध	३५५	४५ रमण व्यास	२०५, २७६
२२ हेनरि रा. मोदी	१४, ५३, २६२, ३१०, ४१०, ४३७	४६ लालमन्द भगवान गांधी	३१३
२३ नरसिंह-न. ७६, १४०, १७८, २१४, २८०, ३२५, ४६४, ४८६		४७ वासुदेव विनायक नेशी (रा.ग.ग.)	१५
२४ नर्मदाशकर ह. व्यास	२८, ८१, १२७, १७०, २५६, ३६२, ४१३, ५१४	४८ विद्याधर	८६, २३०, ४७३, ४८३
		४९ वेणीदास शुभ	१६२
		५० शङ्करजी मोहनजी गोसाय	१५
		५१ सुरेश गांधी	६, ५०, ३६५, ३८७, ४३७
		५२ 'सौजन्य'	२६८, ५०५
		५३ 'हिमालय'	४३, १४७, २६३, ३८७, ५०४

અગ્નિતિમિરાન્ધાતાં જ્ઞાનાંજનશલાકયા ।
નેત્રમુન્મોહિતં યેન તસ્મે શ્રીગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૪ થું]

જૂન : ૧૯૮૧

[અંક ૨

પરમાત્મા

૫.

દેહમાં જેમ આત્મા વસે છે, તેમ વિશ્વમાં પરમાત્મા વસે છે.

આત્મા અગોચર ને સૂક્ષ્મ છતાં દેહના અણુએ અણુમાં તે પ્રકાશે છે- તેમ પરમાત્મા સૂક્ષ્મ ને અગોચર છતાં વિશ્વના ખડેખંડમાં તે વિરાટ સ્વરૂપે વિરાજમાન છે.

દેહની દરેક પ્રવૃત્તિનો પ્રેરક છતાં આત્મા સ્વયં કંઈ નથી કરી શકતો, તેમ વિશ્વનો પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિનો પ્રણેતા છતાં પરમાત્મા કંઈજ નથી કરતો.

શરીર જે પોતાની ફરજ ન બજાવે-પગ ચાલે નહિ, મોં ખાય-પીએ નહિ, નાક શ્વાસ ન લે-તો આત્મા જેમ તેને મરતાં રોકી નથી શકતો, તેમ માનવી કે રાષ્ટ્ર જે પોતાની ફરજ ન બજાવે તો પરમાત્મા તેને નષ્ટ થતા રોકી નથી શકતો.

પ્રકાશની મહદથી જ સૂર્યના દર્શન કરી શકાય, તેમ આત્માની મહદથીજ પરમાત્મા પામી શકાય છે. પણ પ્રકાશ તોજ નજરે ચડે છે જો સાનુકૂળ પવન વાદળને વિખેરી નાંખે, તેમ આત્માને ત્યારે જ પિછાની શકાય છે જ્યારે યોગ્ય પુરુષાર્થથી સુધુષ્ઠિ તથા દેવામાં આવે.

પ્રજાને રંગડીને અમલદાર ખુશામતથી સમ્રાટને ગીઝવવા માગે તો સાચો સમ્રાટ જેમ નથી રીઝતો તેમ માનવી જે સંસારમાં અઘટિત 'આત્મરીને પરમાત્માને ભક્તિથી પ્રસન્ન કરવા માગે તો પરમાત્મા પ્રસન્ન નથી થતો. સામાન્યના દૂર દરના જીવોમાં પણ પોતાની ફરજ બજાવતો અમલદાર સમ્રાટને જેમ વધુ ગમે છે તેમ વિશ્વના કોઈ પણ ભાગમાં પોતાનું કર્તવ્ય બજાવતો માનવી પરમાત્માને વધુ ગમે છે. વિશ્વના અણુએ અણુમાં પરમાત્મા વસેલો છે ને ગમે ત્યાં કર્તવ્યપાલન કરીને માનવી તેની સાથે અમરૂપ બની શકે છે. ભક્તિ કે નિવૃત્તિ પણ કર્તવ્યના અગો તરીકે ચોખી શકે.

આયુધ્યની પૂર્ણાહુતિ થતાં દેહ જેમ પૃથ્વીમાં ભળી જાય છે, તેમ કર્તવ્યની પૂર્ણાહુતિ થતાં આત્મા પરમાત્મામાં ભળી જાય છે.

રાત્રિનો અંધાર વધે જતો હતો. વાયુ-લહરિઓથી થતો વૃક્ષોના પત્રોનો અવાજ બિહામણો લાગતો હતો. તમરાંઓ ગુંજતાં હતાં. આગિયા યોગેર વનમાં ધૂમતા હતા અને એથી થતો ચળકાટ લાલભલા માનવીને પણ ગભરાવો નાખે તેવો હતો. આરી અંધારી રાત્રિએ એકાદી આંધેડા બાહ્ય મુસાફર વનમાંથી પસાર થતો હતો. તે નર્મદાને કહિ આવેલ કિલ્લા તરફ જતો હતો.

ધણા એમ કહેતા હતા કે આ વનમાં જૂન થાય છે. તેની કંઈક સોચી-ખોરી વાતો એ સમયે પ્રચલિત હતી. પેલો બાહ્ય મુસાફર બીકનો માર્ગો ઝડપથી કિલ્લા તરફ વધતો હતો.

‘હું ત્યાં થોડીવારમાં જ પહોંચી જઈશ. સૈનિકોની બત્તીઓનો પ્રકાશ હવે તો સ્પષ્ટ કળાય છે.’ બાહ્ય મનમાં ગણગણ્યો અને બીજી જ પળે તે રસ્તામાં પડેલ કાંઈકના શરીર સાથે અથડાયો.

“માર્ગા, જૂનના પગમાં સપડાયો!” તે બીકનો માર્ગો ફૂલો અને જોરથી ચીસ પાડી. તેના શરીરે પ્રસ્થેદ વળી ગયો.

“હું જૂન-પ્રેત નથી, એક મરતો માનવી છું.” એક ધીમે અવાજ આવ્યો.

“ખરે જ, આ તો મનુષ્યનો અવાજ લાગે છે,” બાહ્યે વિચાર કર્યો. તેને કંઈક દિમિત આવી અને હૃદય પીગળ્યું. તેણે ધીમેથી એ મનુષ્યને ઊભો કર્યો. તે એક યુવાન હતો. બાહ્યે તેને આ અવદશા કેવી રીતે થઈ એ વિષે પ્રશ્ન કર્યો.

યુવાને થોડા જ શબ્દોમાં આપવીતી કહી. તે એક રજૂખૂત હિમરાવનો પુત્ર હતો. તેના પિતા લડાઈમાં માર્યા ગયા પછી એક રાત્રે તેના પિતાના દુશ્મને કેટલાક માણસો સહિત તેના ઘર પર છાપો માર્યો. યુવાન બહાદુરીથી લડ્યો પણ ધાએ વેતગર્ભ ગયો. અને એ દશામાં તે પોતાની માતાને લઈને નાઠો. તેની મા જુદુ આજળ ન ચાલી લોકસથી પોતે આ કિલ્લા તરફ મદદ માટે દોડ્યો-પણ વધુ લોહી વહેવાથી જોશુદ્ધ થઈને આ જગલમાં મૂર્છા ખાઈને પડી ગયો.

“વાર, પહેલાં હું તમારી માતાને શોધીને મારે ઘેર પહોંચાડીશ, ત્યારપછી ફરી અહીં આવીને તમને પણ લઈ જઈશ.” બાહ્યે જવાબ આપ્યો.

યુવાનની આંખો કૃતચતાનાં અશ્રુઓથી છલી ઊઠી.

યુવાન બાહ્યેપુત્રીની માયાળુ સારવારથી થોડા સમયમાં જ સારો થઈ ગયો; પણ હાલમાં તેને એક વાત સાલતી હતી. બાહ્યેપુત્રીના મુખ પર સદા ફરકવું રિમિત સ્વપ્ન અદશ્ય ચર્ચ ગયું હતું, અને તેને બદલે ગોકની છાયા ફરી વળી હતી. તેનું સુમધુર કેમળ મુખ સોવ ચીમળાઈ જતું હતું. ઉદાસીનતાથી તે ઘેરાઈ ગઈ હતી.

યુવાન આ ફેરફાર ન સમજી શક્યો. તેણે આ ઉદાસીનતાનું કારણ જાણવાનો નિશ્ચય કર્યો.

તે બ્રહ્મકુમારીએ બધી વાત નિઃશંકાચપણે પેલા રજપૂત યુવાનને જણાવી દીધી. તેનું સગપણ તે જેને હૃદયથી આહતી હતી તેવા તેની જાતિના એક યુવાન સાથે થયું હતું, એ સમયના આલોક્યવંશના મહાન રાજા બીજા પુલકેશીનો એક માનીતો બ્રાહ્મણ પણ આ જ યુવતીનો હાથનો ઉમેદવાર હતો. બ્રાહ્મણને શું કરવું તેની સૂઝ નહોતી પડતી. જે બ્રાહ્મણની સાથે આ યુવતીની સગાઈ થઈ હતી તેને રાજાએ કેદમાં નાખ્યો હતો અને બે દિવસ પછી આ બ્રાહ્મણપુત્રીને રાજાના પેલા માનીતા બ્રાહ્મણ સાથે બળજબરીથી પરણાવવામાં આવનાર હતી. રજપૂત યુવાનનું આ વાત સાંભળી લોહી ઊઠી ગયું.

“બહેન, બહી મા.” યુવાને આશ્વાસન આપ્યું. “જ્યાંસુધી મારા શરીરમાં રજપૂતનું લોહી વહે છે ત્યાંસુધી પુલકેશી પોતાનું મનધાર્યું નહિ કરી શકે. મને લાગ્યાં અને તીરે આવું, હું એ દુષ્ટ આંડાલનો ગર્વ ઉતારી નાખીશ.”

બે દિવસ વીત્યા અને રજપૂત યુવક શસ્ત્રથી સજ્જ થઈ ગયો. પોતે આવનાર બ્રાહ્મણ સામે ઝૂમવા દ્વાર પાસે ઊભો. તેની માતા તેની પાછળ બીજા શસ્ત્રો હાથમાં લઈ પોતાના પુત્રને પોરસ ચડાવવા ઊભી રહી.

વહેલી સવારમાં જ પેલો બ્રાહ્મણ કેટલાક માણસો સહિત ઘોડે ચડીને આવ્યો.

“કેમ, છેવટે નક્કી કર્યું ?” તે ગુસ્સામાં ગરજ્યો.

“છેડો રહે.” રજપૂતનો અવાજ ગાળ્યો. તે સાથે જ સજ્જસજ્જાટ કરતું એક તીર આવ્યું અને બ્રાહ્મણનો શિરપેચ ધૂળભેગો થઈ ગયો. “દુષ્ટ નાસી જ, નહિતર મર્યો સમજજો.” ફરી એજ અવાજ ગાળ્યો.

અંખાંખી શરૂ થઈ અને એ તોરંદાજે બપોર પહેલાં ત્રીસ લડવૈયાઓને સ્વધામ પહોંચાડ્યા. પુલકેશી કે જે કિલ્લામાં હતો તેને આ વાતની ખબર પડનાં તે બપોરમાં સજ્જ થઈને આવ્યો અને બ્રાહ્મણના ધર પર હલ્લો કર્યો. બપોરથી સજ્જ થયેલ રાજાએ રજપૂત યુવાનને હંફાવ્યો અને દ્વાર તરફ ખુલ્લી તરવાર સાથે ધસ્યો.

“બપોરદાર. બેટા, રજપૂતને પાછા ડગ લેવા ન શીલે.” યુવાનની માતા તંલવાર સાથે દ્વાર વચ્ચે ઊભી રહી. બીજા જ ક્ષણે એક સૈનિકનું તીર એચિતું આવ્યું અને આ વીર ક્ષત્રિયાણીને બેસું ગયું. રજપૂત યુવાનની માતા પૃથ્વી પર તૂટી પડી.

રજપૂત યુવાનની નસેનસમાં શૌર્ય વ્યાપી ગયું. તેણે એક મહા પ્રયત્ન થા પુલકેશી પર કર્યો. પુલકેશીના બપોરનાં દુકા ધઈ ગયા. તરત જ બીજા લડવૈયાઓ દ્વાર પર પહોંચી ગયા.

“તાબે થઈ જ.” સૈનિકોએ અવાજ કર્યો.

“કંદાપિ નહિ” યુવાને જવાબ આપ્યો, અને તેની તરવાર વીંજળાવેગે આસપાસ ધૂમવા લાગી.

પુલકેશી આ બહાદુરી જોઈને ડક થઈ યંબી ગયો.

“હું જો તારી માગણી કજૂલ રાખું તો તું શું આપે ?” પુલકેશીએ પૂછ્યું. “મારું જીવન.”

“અને જો કજૂલ ન રાખું તો ?” “તંલવારના ધા” યુવાને ગર્વમાં જવાબ આપ્યો.

“હું માગણી કજૂલ રાખું છું ?” રાજા દરચો અને ચાલ્યો ગયો.

રજપૂત યુવક નીચે પડેલ માતા પાસે બેસી ગયો. પુત્રને કર્તવ્યપંથે ચડાવેલા માતાનું પ્રાણ-પંખેડ ક્યારનુંયે પિંજર છેડી ગયું હતું. બ્રાહ્મણ-કુટુંબ આ આત્મનોષ્ઠ જોઈ રુદન કરવા લાગ્યું.

યુવાન પણ આ હૃદયભેદક દૃશ્ય જોઈ ક્ષણેક નરમ થઈ ગયો. પણ તરતજ સ્વસ્થ થઈ બોલ્યો :

“ નરેડો. આથી વધારે ઉજ્જવળ મૃત્યુ મેળવવા મારી માતા ક્યારે ભાગ્યશાળી થાત ?”

માતાની અંતિમક્રિયા પતી ગઈ. પુલકેશીએ કેદમાં નાખેલ સાક્ષાત્-યુવકને મુક્ત કરી દીધો. જે માટે પોતાની બહાલી માતાએ પ્રાણ આપ્યા હતા એ કાર્ય ઉકેલી ગયું. મજમાનની પુત્રી સાથે પેલા યોગ્ય સ્વલ્પકુમારનાં લગ્ન થઈ ગયાં.

એક દિવસે પુલકેશી પોતાની રાજસભામાં ગૂંચવતો બેઠો હતો અને સલાજનો આ કિલ્લા પર હર્ષવર્ધન ચડાઈ કરવા આગળ ધપતો હતો એ વાત પર વિચાર કરતા વિમાસતા બેઠા હતા. ઉત્તરના લગલગ બધા જ કિલ્લાઓ સર કર્યા પછી હર્ષ દક્ષિણ તરફ ધપતો હતો. પુલકેશીએ પોતાનું જીવન મુખ્યત્વેતમાં જ વીતાવ્યું હતું તેથી આ વખતે ખૂબ જ વિમાસણમાં તે પડ્યો હતો. જો આ કિલ્લો હર્ષ જીતી લે તો તો પછી આસપાસનો બધો જ પ્રદેશ હર્ષને ચરણે આવી જાય તેમ હતું. ગમે તે પ્રકારે જો આ કિલ્લાનું રક્ત એ જ દિવસ માટે રક્ષણ થઈ શકે તો તો પછી પોતે વ્યૂહો ગોઠવીને લડાઈમાં ઊતરી શકે એમ હતું.

“ જો કોઈ રક્ત એ જ દિવસ માટે હર્ષને અહીં અટકાવી રાખશે તો હું તેને જે કંઈ માગશે તે આપવા ખુશી છું.” પુલકેશીએ રાજ્ય-સભામાં ગોટે અવાજે કહ્યું.

કોઈ હાથયુધનું નહિ. છેવટે પેલા રજપૂત યુવાન બોલ્યો. થયો. અને બોલ્યો, “ હું આપની પાસેથી કંઈ પણ માગતો નથી. હું કિલ્લાનું રક્ષણ કરીશ.”

રાજાએ નિરાંતનો દમ બેસ્યો અને પૂછ્યું, “ તમે શા માટે નથી માંગતા ?”

“ હું મારું કશું અદા કરી શકીશ એજ બસ છે.”

રાજાની ચક્ષુઓ ચમકી. તેને હવે પોતાની જીતની ખાતરી હતી.

હવે જે કહેવાનું રહે છે એ ઐતિહાસિક બનાવ છે. એક અકવાડિયું વીતી ગયું છતાં હર્ષ કિલ્લો ન લઈ શક્યો. પુલકેશીને તૈયારી કરવાનો પૂરતો સમય મળ્યો. હર્ષને પાછો હાંકી કાઢવામાં પુલકેશી ફોલેક્સે થયો.

સાત સાત દિવસ સુધી દક્ષિણના લડવૈયાઓની મદદથી પેલા રજપૂત યુવાને કિલ્લાનું રક્ષણ કર્યું પણ આઠમે દિવસે ધોરાક. ખૂટ્યો. તેણે પોતાની સાથેના સૈનિકોને ત્યાંથી ચાલ્યા જવાની સલાહ આપી અને પોતે એકલો કિલ્લામાં રહ્યો.

“ અમારી સાથે આવો. તમારી જિંદગી નકામી ન વેડી નાખો. તમે તમારી ફરજ પૂરી કરી છે.” સૈનિકોએ આજીજ કરી.

“ ના. જગતમાં એમ કદાપિ ન કહેવાતું, જોઈએ કે એક રજપૂતે પોતે જીવતા રહીને કિલ્લો દુશ્મનને હવાલે કરી દીધો. સ્વર્ગે વસતી મારી માતાને શરમાવું પડે.” તેણે બાર-પૂર્વક સૈનિકોની સાથે આવવાની ના પાડી.

છેવટે તેણે દુશ્મનોની સામે બહાદુરીપૂર્વક લડીને કેસરિયાં કર્યાં.

પુલકેશીએ આ બધી વાત સાંભળી અને તે સ્તબ્ધ બની ગયો. “ તમે જાણો છો શા-કારણે એણે પોતાનું બલિદાન આપ્યું ?” રાજાએ તેના સેનાપતિને પૂછ્યું.

“ આશ્રય.” સેનાપતિએ એકાક્ષરી ઉત્તર આપ્યો.

રાજા આ ઉત્તરનો અર્થ સમજ્યા સેનાપતિ સામે તાકી રહ્યો. એક અશુભિન્દુ તેના કપોલને લાગી જઈ બમ્બી પર દડી ગયું.

“ તમારી વાત સાચી છે.” પુલકેશીએ બારે હૃદયે ઉચ્ચાર કર્યો.*

• ‘પ્રભાવશીલ રાજસત્તાનું મુખ્ય કર્તવ્ય યુદ્ધ ખેલવાનું છે.....યુદ્ધ એ જ ન્યાય અને નીતિ છે; સનાતન શાંતિનો આદર્શ અન્યાય અને અનીતિ દ્વારા ઉપરાંત અસંભવ પણ છે.’

ટ્રેટશીક

છેલ્લી ત્રણ સદી થયાં યુરોપની ભૂમિ પર ખેલાઈ રહેલા લયાનક સંગ્રામોએ જગતને અસ્થિર બનાવ્યું છે અને આવા લોહીભીના સંગ્રામો ખેલવા છતાં યુરોપ સત્તા, શક્તિ, સમૃદ્ધિ, સંસ્કૃતિ અને પ્રગ્નસંખ્યામાં દિનપ્રતિદિન પ્રગતિ સાધી રહ્યું છે તે પ્રત્યે જગતની પરતંત્ર પ્રગ્નઓ આશ્ચર્ય અનુભવી રહી છે. એવાં યુદ્ધોનો ઇતિહાસ તો, એ પ્રગ્નઓ ગોખી કાઢે છે પણ એ યુદ્ધો આકૃત તરીકે આવી પડેલાં હતાં કે ફરજ તરીકે ખીલવેલાં હતાં, યુદ્ધ પરત્વે સ્વતંત્ર પ્રગ્નઓનું દૃષ્ટિગિદ્ધ કેનું હોય છે અને યુદ્ધ ક્યારે આકૃતકારક ને કઈ રીતે લાભકર્તા નીવડી શકે છે તે સંબંધમાં પરતંત્ર પ્રગ્નઓ લગભગ કશું જ નથી જાણી શકતી. અદ્દો એવાં યુદ્ધો પર એ દૃષ્ટિગિદ્ધોએ પ્રકાશ ફેંકવાની ઇચ્છા છે.

સાધારણ રીતે યુદ્ધમાં પ્રગ્નના મોટા ભાગને વિશેષ પડતું બલિદાન આપવું પડે છે એટલે સામાન્ય પ્રગ્ન કોઈ પણ કાળે યુદ્ધને પગલ કરતી નથી; પણ રાજનીતિજ્ઞો અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓ રાષ્ટ્રીય ખીલવણીમાં અને પ્રગ્નના જીવનવિકાસમાં યુદ્ધને એક મહત્ત્વનું અંગ માને છે. પ્રગ્નની શક્તિની આંકણી અને તેમાં વિકાસ, બલિદાન આપવાની પ્રગ્નની તત્પરતાની કસોટી અને તેનો ટકાવ, રાષ્ટ્રનાં જીવંતશીર્ષ અંગોના નાશ સાથે જ નવાં અંગોની ખીલવણી, શસ્ત્રસંરંજનમની અદ્યતનતા, પ્રગ્નના આર્થિક જીવનની સમતુલા, રાજકીય સંધિઓની પુનર્રચના વગેરે માટે યુદ્ધ એ જ અનિવાર્ય અને એકમાત્ર સાધન છે. આગ, જળપ્રલય, ધરતીકંપ, વાવાઝોડાં, રોગચાળો વગેરે સ્વરૂપે કુદરતમાં સંહાર એટલો સર્વવ્યાપી રહેલો છે કે તેની સાથે જીવનને સુસંગત બનાવવામાં યુદ્ધ એક અસરકારક તાલીમ થઈ પડે છે. પ્રગ્નને જો ‘યુદ્ધવિમુખ બનવા દઇ શાંતિના નામે તેને સંહાર અને મૃત્યુદર્શનથી દૂર ધકેલવામાં આવે તો તે પ્રગ્ન કંગાલ, મૃત્યુખીર, સ્વાર્ધાન્ધ અને ગુલામ બનીને શક્તિશાળી દાનવોના હાથમાં નાચતી-પૂતળી બની જાય છે. આ કારણે લાખો વર્ષ થયાં રાજનીતિજ્ઞો રાજ્યંત્રોની એવી રીતે ગૃંથણી કરતા આવ્યા છે કે વધુમાં વધુ પચીશ વર્ષના ગાળે દરેક સજીવ પ્રગ્નને કોઇ ને કોઈ યુદ્ધમાં સંડોવાવું જ પડે છે.

પ્રગ્નઓને સામાન્ય રીતે યુદ્ધ નથી રુચતું એટલે રાજનીતિજ્ઞો યુદ્ધને એક અનિવાર્ય આકૃત તરીકે ઓળખાવે છે, પણ ખરી રીતે તો તેમણે એ આકૃતને જનને જ ખીલવા દીધી હોય છે. પડેલાં પાણી જેમ ગંધાઈ જાય છે તેમ સતત શાંતિ પ્રગ્નની યુદ્ધશક્તિને દરી લઇ તેનામાં એટલી હદે અવશ્યો ખીલવે છે કે વિચારકો યુદ્ધથી દૂર રહેવાના જોખમને યુદ્ધમાં હારી જવાના જોખમ કરતાં પણ વધારે લયાનક લેખે છે. લાંગા ગાળા મુધી જો

બહારના યુદ્ધો પ્રસંગ ન જ સાંપડે તો ડેટલીક વખતે તેઓ કૃત્રિમ યુદ્ધથી પણ એના પ્રસંગો જન્માવે છે. સ્વીડનપતિ ગુસ્તાવ ત્રીજાએ અનેક આડકતરા પ્રયાસો કરવા છતાં જ્યારે તેના સામે કોઈ યુદ્ધમાં ન ઊતર્યું ત્યારે તેણે પોતાની એક લશ્કરી ટુકડીને કોષેકે ગણુવેશ પહેરાવી તેની મારફત લશ્કરના બીજા ભાગ પર હુમલો કરાવ્યો ને એ માર્ગે પણ પોતાના દેશને યુદ્ધમાં દોર્યો.

સ્વતંત્ર દેશનો વધુમાં વધુ શાંતિવાદી પુરુષ પણ યુદ્ધની સાચી કિંમત સમજતો હોય છે. આલુ મહાયુદ્ધમાં જર્મનીએ જ્યારે એક રાતમાં નોર્વે-ડેન્માર્ક પર વિજય મેળવ્યો ત્યારે સ્વિટ્ઝરલેન્ડ શાંતિચાહક મહામંત્રી ચેમ્બરલેને કહેલું કે, “જો દેશે છેલ્લાં સો વર્ષમાં એક પણ યુદ્ધ નથી ખેડ્યું તેના પર કાબૂ જમાવવામાં હીટલરે શી ધાડ મારી?”—આ વાક્ય જોઈને હીટલર પ્રત્યે કટાક્ષદર્શક છે તેટલું જ તે પ્રજાજીવનમાં યુદ્ધ કેટલું જરૂરી છે તેનું પણ સૂચક છે. વર્ષો સુધી યુદ્ધવિમુખ રહેલી પ્રજાને સશસ્ત્ર સૈન્યો તો શું પણ મુંડાઓની એકાદ ટુકડી પણ કાવે તેમ ચૂંથી શકે છે.

શુભમ પ્રજાઓને નિઃશસ્ત્ર ને નિર્વૌર્ય રાખવાને રાજકર્તાઓ શિક્ષણના અને પ્રચારના માર્ગે તેમનામાં યુદ્ધ પ્રત્યે એટલી ચૂંચ કેળવે છે અને યુદ્ધનાં લાવાનક પરિણામો વર્ણવીને તેમને એટલી ગભરાવી મૂકે છે કે તેવી પ્રજાઓ યુદ્ધને મહાઆપ માની બેસે છે. પરન્તુ સજીવ અને સ્વતંત્ર પ્રજાઓ પોતે યુદ્ધ પ્રત્યે એવો ભાવ કોઈ કાળે નથી ધરાવતી. ગયા મહાયુદ્ધ વખતે એ યુદ્ધના મહાનમાં મહાન વિરોધી સર વીલિયમ પીપર્ડસને કહેલું કે, “યુદ્ધ એ સંસ્કૃતિનું દ્વંધુ છે. એમ માનીને નહિ, પણ તે શાંતિથી દ્રવ્ય મેળવવાની વર્તમાન તકને લાવિમાં હાસેલે છે માટે અમે એનો વિરોધ કરીએ છીએ.”

એ સાચું છે કે યુદ્ધમાં અસંખ્ય વ્યક્તિઓને જીવનનું જોખમ બોહારનું પડે છે, પ્રજાના મોટા વર્ગને અનેક પ્રકારની મુશ્કેલીઓ ભોગવવી પડે છે અને માલમિલકતનો કેટલોક ભાગ તાશના મોઢામાં મુકાય છે. પણ રાષ્ટ્રીય દિવોને ખાતર મોતને સન્માન લેખનાર સૈનિકવર્ગ તૈયાર કરવામાં આવે, પ્રજાને યુદ્ધનાં જોખમો અને દુઃખો સહન કરવાની તાલીમ આપી શકાય અને યુદ્ધનું સુંદર રીતે એચાલન કરવામાં આવે તો તેમાંથી એટલા રાષ્ટ્રીય લાભો જન્મે છે કે જેની આગળ વ્યક્તિગત નુકશાનોની કશી કિંમત નથી રહેતી. અને યુદ્ધમાંથી મળતા લાભો વડે યુદ્ધમાં વધુમાં વધુ ભોગ આપનાર વ્યક્તિઓને અમર કીર્તિ બક્ષીને અને તેમનાં આશ્રિતોને ખૂરતો આર્થિક બદલો આપીને એવાં નુકશાનોને મંદ પણ બનાવી શકાય છે.

યુરોપીય રાષ્ટ્રવિધાયકો સતત શાંતિ કરતાં કીર્તિશાળી પરાજયને વિશેષ કિંમતી લેખે છે. ઇતિહાસક્રમ એમની એ માન્યતાને સાચી પણ ટેરવે છે. ગયા, મહાયુદ્ધમાં હારી જવાથી જર્મનીમાં અનેક વ્યક્તિઓને દુઃખો વેકવાં પડ્યાં હશે પણ એના પરિણામે આજે જર્મની જે રાષ્ટ્રીય લાભો મેળવી શક્યું છે તેની આગળ એ દુઃખો કશી વિસાતમાં નથી. ગયા મહાયુદ્ધમાં સ્વિટ્ઝરે સક્રિય ફાળો નોંધાવ્યા વિનાજ જે જર્મનીને હરાવી શકાયું હોત તો સ્વિટ્ઝરને વિશેષ આર્થિક લાભો મળી શકત પણ એના પરિણામે આજના યુદ્ધમાં યુરોપ-વિજેતા હીટલર સામે જામે વર્ષ સુધી ટકર ઝીલવાને બદલે તે જે મહિનામાંજ હીટલરના પગમાં ફાળાયું હોત; અને શાંતિથી મેળવેલા આર્થિક લાભો એકજ ઘડીમાં વિજેતાને અરજે ચાક્યા જાત.

પરંતુ અને શાંતિચાહક પ્રજાઓ યુદ્ધથી કેવા દશ્ય ગેરલાભો યાપ છે તે જ જાણતી

હોય છે. પરંતુ યુદ્ધના પરિણામે મળતા રાષ્ટ્રિય લાભો પણ વિચારવા જેવા છે. તે માટે ઇંગ્લાંડના છેલ્લા અઢીસો વર્ષના ઇતિહાસ પર જ ઊડતી નજર નાંખી જાય.

ઇંગ્લાંડની ઉત્પત્તિનાં મૂળ નાંખનાર વિજેતા વીલિયમ ઇંગ્લાંડને યુરોપમાં પ્રથમ દરજ્જે અપાવવાને તેને સતત યુદ્ધોમાં પરાવી રાખવાની યોજના ઘડી પણ તેમાં પ્રભુ તરફથી પૂરતો સહકાર ન મળતાં તે ભ્રમ હવે મૃત્યુ પામ્યો. પરંતુ માર્લબોરોએ તેના આદર્શને ઝીલી લીધો અને ત્યાર (ઇ. સ. ૧૭૦૦) થી આજસુધીમાં ઇંગ્લાંડે છ મહાયુદ્ધો અને સંખ્યાબંધ નાનાં યુદ્ધો ખેડ્યાં છે, ને સાતમું મહાયુદ્ધ આજે ખેડાઈ રહ્યું છે.

પ્રથમ મહાયુદ્ધ (માર્લબોરો સંચાલિત) માં ઇંગ્લાંડને પાંચ કરોડ પૌંડ, બીજા મહાયુદ્ધ (સપ્તાર્ષિક) માં સવાઆઠ કરોડ પૌંડ, ત્રીજા મહાયુદ્ધ (નેપોલિયન સાથેના) માં ત્રણ કરોડ પૌંડ, ચોથા મહાયુદ્ધ (ફ્રીમિયન) માં સાડાસાત કરોડ પૌંડ, પાંચમા મહાયુદ્ધ (બોઅર) માં વીસ કરોડ પૌંડ અને છઠ્ઠા મહાયુદ્ધ (૧૯૧૪ નો મહાવિગ્રહ) માં નવ અબજ પૌંડનો ખર્ચ થયો અને ચાલુ મહાયુદ્ધમાં પ્રતિદિન એક કરોડ ઉપરાંત પૌંડનો ખર્ચ થઈ રહ્યો છે. સંખ્યાબંધ નાનાં અને સાંસ્થાનિક યુદ્ધોમાં એવોજ વિપુલ ખર્ચ થયેલો. ખર્ચના ધોરણે અને વિજ્ઞાનના વિકાસ સાથે પ્રતિયુદ્ધમાં મરણસંખ્યા પણ વધતીજ રહી છે. કુલ ૨૪૦ વર્ષના આ ગાળામાં ઇંગ્લાંડે ૧૭૦ વર્ષ શાંતિમાં વિતાવ્યાં છે ન્યારે સીત્તેર વર્ષ લગી તે સતત યુદ્ધોમાં પરાવાયલ રહ્યું છે. આમ છતાં ચાલુ મહાયુદ્ધના અનિશ્ચિત પરિણામને ખાંદ કરીએ તો ઇંગ્લાંડની સમૃદ્ધિ, શક્તિ, ભૂમિ અને પ્રજાસંખ્યા પ્રતિ દશકે વધતીજ રહી છે.

૧૭૦૦ માં ઇંગ્લાંડ (સ્કોટલેન્ડ ને આયર્લેન્ડ સાથે) ની વસતી સાડા લાખની હતી; ૧૮૦૦ માં તે પોણાએ કરોડની થઈ, ૧૯૦૦ માં તે ત્રણ કરોડે પહોંચી, ૧૯૨૧ માં તે સાઠાચાર કરોડની થઈ અને આજે તે પોણાપાંચ કરોડ છે;—આ ઉપરાંત દુનિયાના બીજા ભાગોમાં અંગ્રેજ વસતીમાં થયેલી બેઠદ વૃદ્ધિ પણ તે મૂળ સાડા લાખમાંથીજ વિસ્તરેલી છે. ઇંગ્લાંડની મહેસૂલી આવક ૧૭૦૦ માં સાડા લાખ પૌંડની હતી, ૧૮૦૦ માં તે ત્રણ કરોડની થઈ, ૧૯૦૦ માં સાત કરોડની થઈ, ૧૯૨૧ માં નેવું કરોડની થઈ અને આજે અબજ ઉપરાંતની છે. ૧૭૦૦ માં અંગ્રેજ પ્રજાજનોની સરેરાશ આવક દૈનિક આઠ આના હતી, તે આજે ત્રણથી ચાર રૂપિયે પહોંચી છે. આ ઉપરાંત આરોગ્ય, શિક્ષણ, કલા, સાહિત્ય અને સરંજામમાં પણ ઇંગ્લાંડે આ અઢીસો વર્ષમાં બેઠદ વૃદ્ધિ સાધી છે. અને એ જ અરસામાં તેણે જગતના છઠ્ઠા ભાગ પર પોતાનો ખજ દરકાવ્યો છે.

ભારતવર્ષમાં વર્ણવ્યવસ્થાના પ્રતાપે પ્રજાને એવો ભાગ યુદ્ધનેજ ધર્મ માનતાં અને સંઘામભૂમિ પર જ સોડ તાણવાના તેનામાં કોડ ખીસેલા હતા. ન્યાંસુધી એ વર્ગ પોતાની ફરજ બજાવી ત્યાંસુધી ભારત અખંડિત રહ્યું પણ દેશનાં કમભાગ્યે એ વર્ગમાં પણ જીવનની બૂખ પ્રવેશી ને રાષ્ટ્ર ગુલામ બન્યું.

યુદ્ધની અનિવાર્યતા પ્રજાએ સમજી શકે એ ખૂબજ મુશ્કેલ હોયને રાજનીતિજો દરેક યુદ્ધને એકજ પ્રકારનું—રેક્ષણાત્મક સ્વરૂપ આપી દે છે. પરંતુ યુદ્ધના અનેક પ્રકાર હોય છે. જેમ શારીરિક ખીલવણી માટે એ મેદલ કુસ્તી આદરે, તેમાં બંને એકમેક પર જીવલેણ ન નીવડે એટલી હદે ધા કરે અને એવી સાહમારીના બદલે તેઓ પ્રેક્ષકોનાં ખીસાં ખાલી કરાવે એમ એ રાષ્ટ્રો રાષ્ટ્રિય શક્તિની ખીલવણી માટે એકમેકને સંપૂર્ણ ધાતક ન નીવડે એવી રીતે બુધ્ધ યોજીને દુનિયાની મિલકત પોતાના ખીસામાં સરકાવી શકે છે; કોઈ

શક્તિશાળી રાષ્ટ્ર ગુલામ પ્રજાઓમાં ગુમચરો દ્વારા કૃત્રિમ કે ખિનઅસરકારક યુધ્ધની ઘોષણા જગવી એ પ્રજાના હાવનાદીપકને નિરર્થક માર્ગજ નજાવી દે છે; તેો કોઈ રાષ્ટ્રોતો સમૃદ્ધ અંદરોઅંદર એવી મર્યાદા આકે છે કે તેમનામાંથી ગમે તે ગષ્ટ હારે કે છતે પણ છતનારે હારેલના પ્રાણ સમૂળગા ન હરી લેવા; તેો અમુક પ્રજાઓ તેો સદાની ગુલામ રહેવાનેજ સર્ગાયલી છે એવી માન્યતા નીચે એ પ્રજાઓ યુધ્ધમાં હારતાંજ તેમના પ્રાણ ચૂસી લેવામાં આવે છે. યુધ્ધના અંતે પરાજિતના પ્રાણ ચૂસી લેવાની-હારેલી પ્રજાના હાથમાંથી શસ્ત્ર ખૂંટવી લેવાની-પ્રથા જે જગત પરથી નાબૂદ થાય તેો હારેલું યુધ્ધ પણ કોઈ પણ પ્રજા માટે ધાતક ન જ નીવડી શકે. જે વિજેતાઓ આ નીતિ ન સ્વીકારે તેો જગતના પ્રત્યેક પ્રજાજને એવું વન લેવું જોઈએ કે, “અમે સ્વીકારેલા રાજકર્તાઓ હાર કબૂલશે તેો યુદ્ધવિરામ દરમિયાન શસ્ત્ર ન વાપરવાના વચનનું અમે પાલન કરીશું, પણ મરતાં પહેલાં શસ્ત્ર હેઠાં તેો નહિજ મૂકીએ” આ મતનું જે પાલન કરવામાં આવે તેો યુધ્ધ કોઈ પણ પ્રજાને માટે આપરૂપ ન થઈ પડે.

યુરોપીય રાજકર્તાઓએ અને પ્રજાઓએ અંદરોઅંદરના યુધ્ધમાં આ નીતિનું પાલન કર્યું છે, એટલે યુરોપની ભૂમિ પર અમંખ્ય યુધ્ધો લડાયા છતાં યુરોપનો વારંવાર હારનાર દેશ પણ નિર્હત નથી બન્યો. કુસ્તીમાં પડી ગયેલો મલ્લ થોડીક પજો પછી ફરી જીતો થાય કે થોડાક સમય પછી પુનઃ કુસ્તી માટે તૈયાર અને તેમ યુરોપીય રાષ્ટ્રો હાર્યા પછી થોડાંજ વર્ષોમાં પુનઃ સજીવ બની જાય છે. પરિણામે સમગ્ર યુરોપીય દૃષ્ટિએ યુધ્ધો ધાતક નહિ પણ શક્તિ-વર્ધક ને સ્ફુર્તિજનક નીવડે છે. બારતવર્ષમાં પણ ઝોગણીસમી સદીના મધ્યાન્હ સુધી એ નીતિનું પાલન થયેલું હોઈ સતત યુધ્ધોની પરપરામાં પણ લાખો વર્ષ લગી બારતીય પ્રજાને નિર્હતતા સ્પર્શો શકેલ નહિ.

પરંતુ અખાડામાં ઊતરેલા જે મલ્લમાંથી એક જે ખીજે પડે કે તરતજ તેની છાતીમાં છરી ખોસી દેવાની નીતિ સ્વીકારે તેો ખીજને માટે તે કુસ્તી જેમ ધાતક નીવડે છે તેમ યુરોપીય પ્રજાઓને હાથે હારેલી કાળી કે રંગીન પ્રજાઓના હાથમાંથી શસ્ત્ર ખૂંટવાઈ જવાથી તેમને માટે હારેલાં યુધ્ધ ધાતક નીવડ્યાં છે. પરંતુ એ પરિસ્થિતિનું કારણ યુધ્ધ નથી, પણ યુધ્ધમાં વિજેતાએ કરેલો ને પરાજિતે નભાવી લીધેલો શસ્ત્ર ખૂંટવણીનો નીતિભંગ છે.

આ નીતિભંગને ઉચલાવીને રંગીન પ્રજાઓ જે સ્વતંત્ર જીવન જીવવા વાછતી હોય તેો તેમજો યુધ્ધવિમુખતા તજી ઈર્ષ યુધ્ધપ્રધાન મંસ્કૃતિ રચવી જોઈએ અડિયાતા બળ સિવાય જગતમાં એવું કોઈ પણ તત્ત્વ નથી કે જે માનવીને તેના લૂટાલેન હક્ક પાછા અપાવી શકે.

ગુરુદેવ

પ્રતાપ વ્યાસ

અમૃતનાં અજન આંજી આંખે,
સરસ્વતીને ઘડી દિવ્ય દ્રવ્યે
મહાશિલ્પીએ એક અન્નેડ કૃતિ;
ને દ્રવ્ય જે બાકી વધ્યું ધડતાં,
તે પિંડમાંથી ગુરુદેવ સળ્યો.

આર્યાવર્તના સુવર્ણયુગની સ્મૃતિને તાજી રાખતો વિક્રમ સંવત્સર ૨૦૦૦ વર્ષની નજીક પહોંચી રહ્યો છે, છતાં, આપણાં એ કમલાગ્ર્ય છે કે, એ સંવત્સરના પ્રવર્તક વિક્રમ અને તેનાં તેમજ સમસ્ત ભારતવર્ષનાં રત્નો સમા કવિવર કાલિદાસ, અમર, ધન્વન્તરિ, હાપણક, વરાહમિહિર, ઘટકર્પર, શંકુક વગેરે ગ્રંથમાં આપણે ધણું જ જોાધું અને અસ્પષ્ટ જાણીએ છીએ. વિક્રમ અને તેનાં કેટલાંક રત્નોનાં નામ પ્રાચીન ઇતિહાસમાં જુદા જુદા સમયે મળી આવતાં હોય મધ્યયુગના ઇતિહાસકારોએ બિન્ન બિન્ન વ્યક્તિઓને, નામની સાદસ્યતાને લઈને, એકજ વ્યક્તિ તરીકે કદાપી લઈ જોતાજો. ઉભો ક્યો છે અને નવા સંશોધક કેટલોક વખતે એ જોતાજોમાં ઉમેરો કરતા રહ્યા છે. પરંતુ હવે એ ઉજ્જવ ને જોતાજો દૂર થવાં જોઈએ. દરેક ભારતીય વિદ્વાને વિક્રમ ને તેનાં રત્નોના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વનો સક્ષમ અભ્યાસ કરી તેમને રાશિમંડળયુક્ત સૂર્યની જેમ પ્રગ્ન સમક્ષ રજૂ કરવામાં પોતાનો યોગ્ય ફાળો નોંધાવવો જોઈએ.

કર્ષક વર્ષો પૂર્વે, પ્રાંધમાં ઉલ્લેખાયલ ભોજ અને કાલિદાસના પ્રશંગોને અનુસરી, એક એવી માન્યતા ધર કરી ગયેલી કે મહાકવિ કાલિદાસ ભોજનો રાજકવિ હતો. પરંતુ ન્યારે ઈ. સ. ૪૭૨ ના બુદ્ધગયાના શિલાલેખમાં, ઈ. સ. ૬૩૪ ના અહોલના શિલાલેખમાં અને સંખ્યાબંધ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં કાલિદાસનું નામ નજરે ચડ્યું ત્યારે એ માન્યતા દૂર થઈ અને પરિમલ કાલિદાસ નામે ભોજના રાજકવિના મળતા નામથી જ આ જોતાજો થયાનું સ્વીકારવામાં આવ્યું. તે પછી વીતતા યુગના કેટલાક ભારતીય વિદ્વાનોએ વેળર, વીરકુડ, વિહસન, જ્ઞેકાળી, કામ, મેકડોનલ્ડ વગેરે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના મતને અનુસરી કાલિદાસ ચોથી સદીમાં થયેલ હોવો જોઈએ અને તે વિક્રમ હિપનામધારી ગુપ્તવંશી સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત બીજાનો રાજકવિ હશે એમ સ્વીકારી લીધેલું; અને કેટલેક સ્થળે હજી પણ એ માન્યતા ચાલુ જ છે. પરંતુ આ વસ્તુસ્થિતિ ભારતીય ઇતિહાસના સંશોધનમાં સાહિત્યકૃતિઓની અવગણના કરવાની અથવા તો અસ્પષ્ટ કે અધૂરા જ્ઞાનથી અવળા અર્થે હિપનામધારી પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોની અફર વૃત્તિને આભારી છે. ઇતિહાસના ઉકેલમાં તેઓ શિલાલેખો ને સિક્કાઓ પર મુખ્ય વળન મૂકે છે અને શક્યવર્તક વિક્રમના સિક્કા કે શિલાલેખ આજમુધી ન મળવાથી તેમણે ચોથી સદીના ગુપ્તવંશી રાજાને વિક્રમ લેખ્યો ને કાલિદાસને તેના યુગમાં મૂક્યો. પણ જો સાહિત્યકૃતિઓ પ્રત્યે ધ્યાન આપી તેનું પૂરતું અન્વેષણ કરવામાં આવે તો ઘણા ગૂંચવાયલ પ્રશ્નો ઉકેલી શકે એમ છે અને દંતકથા તરીકે અવગણી કાઢેલા કેટલાય પ્રશંગો ઇતિહાસમાન્ય બની શકે છે.

ઈ. સ. પૂર્વે ૭૪ માં અવન્તીના સિદ્ધાસને દર્મણ નામે રાજવી આવ્યો. ગર્દભીવિદ્યા સાધીને તે ગર્દભિલ્લ નામથી જાણીતો બનેલો. 'કપાલરિત્તલગર' તે સમયના અવન્તીપતિને

મહેન્દ્ર ઉપનામથી ઓળખાવે છે. 'વિક્રમોર્વશીય' માંના ઉલ્લેખો જોતાં દર્પણનું એ ઉપનામ પણ સાચું જણાય છે.

ગાદીએ આવ્યા પછી થોડાજ મમયમાં દર્પણ સુધાનીના મદમાં સપડાયો અને તેણે સરસ્વતી નામે એક સ્વરૂપવતી જૈન માધ્વી પર કામાંધ બની તેને કેદ કરી. તે સાધ્વીના બાઈ અને જ્ઞેતાચાર્ય કાલકમ્પરિએ તેને શાંતિથી મમળવવા પ્રયાસ કર્યો પણ જ્યારે દર્પણ ન માન્યો ત્યારે કાલકાચાર્યે ઉગ્ર બની શકોની મદદ મેળવી અને ઈ. સ. પૂર્વે ૬૧ માં દર્પણને ગાદી તજવાની ફરજ પાડી. દર્પણ ત્યાંથી જવા બાણુ નાસી ગયો અને કાલકાચાર્ય સાધ્વી બહેનને મુક્ત બનાવી સંન્યસ્તને માર્ગે વળ્યા.

નામલાગના પ્રસંગે દર્પણને વિક્રમ નામે બાલપુત્ર હતો. તેનામાં માતૃભૂમિને મુક્ત કરવાની તાલાવેલી જન્મી. એએક વર્ષ જવામાં વીતાવી તે દિન પાછો ફર્યો તે ઈ. સ. પૂર્વે ૫૭ માં શકોને દરાવી તેણે અવતીનું સિંહાસન છળગે કર્યું. તેણે બારતને સ્વર્ગસમું બનાવ્યું ને ૬૦ વર્ષ પર્યંત સિંહાસન ભોગવ્યું.

બારતવર્ષમાં અનેક રાજાઓ વિક્રમના નામે ઓળખાયા છે, એટલે શકપ્રવર્તક વિક્રમને તેમનાથી જુદો પાડવાને આપણે તેને મહાન વિક્રમના નામે ઓળખીશું ૩૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે નેપાળમાં વિક્રમક્રિત્ય નામે ગળ થઇ ગયેલો તે અતિ મનોહરી હતો જત્રીમ મુતળીના ચમત્કારિક પ્રસંગોમાં ઉલ્લેખાયલ નિક્કમ એ તે નેપાળી વિક્રમ છે. તેને વિક્રમકેશરી નામે પુત્ર હતો. નેપાળની 'રાજવંશાવલી' માં જણાવ્યા પ્રમાણે, 'જ્યારે બારતભૂમિ પર વૈરીઓ ફરી વળશે ત્યારે એ વિક્રમનો આત્મા અવંતીમાં ફરી વિક્રમ રૂપે જન્મ લેશે અને બારતને મુક્ત અને સુખી બનાવશે.'—આ ઉલ્લેખ અવતિપતિ મહાન વિક્રમને અનુલક્ષીને થયેલો છે. તે પાછળથી વિજય માધતો નેપાળમાં પણ જઈ પહોંચેલો અને ત્યાં તે સમયે શાસન કરતા અંશુવર્મા [રાજ્યાભિષેક-ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૧]ને તેણે પોતાના કાબૂમાં આણેલો. તેના પછી તો શાલિવાહન, ચન્દ્રયુક્ત, અમોઘવર્ષ વગેરે સમ્પ્રાબંધ મહાન રાજવીઓ વિક્રમના ઉપનામથી ઓળખાયા છે. પણ શક્તિ, સૈન્ય, પ્રતિભા, મહત્તા, કવિત્વ અને દાનમાં મહાન વિક્રમ એ બધાથી જુદો તરી આવે છે. નૃપતિ હાલ શાલિવાહન મંચરિત 'ગાયમત્તશતી'માં મહાન વિક્રમે રચેલો એક શ્લોક લેવાયો છે, જે તેનું અપૂર્વ કવિત્વ સૂચવે છે; અને એ જ મંચરમાં શાલિવાહને બીજા એક મહાકવિનો એક એવો શ્લોક પણ લીધો છે, જેમાં શાલિવાહન કરતાં પણ વિક્રમની અતેકગણી દાનશીલતાને ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. પોતાના અમર મંચરમાં આ બંને શ્લોકને સ્થાન આપી શાલિવાહન વિક્રમ પ્રત્યેનું પોતાનું માન દર્શાવે છે.

તેની રાજસભામાં ૮૦૦ માંડલિક રાજાઓ હતા અને તેમાં રોમવિજેતા શકનૃપતિનો પણ સમાવેશ થતો. વિખ્યાત વૈદ્યો, મહાકવિઓ ને બિજા બિજા વિષયના સેકડો નિજ્યાતો તેની મહા ગૌભાવતા. શાંતિના સમયે તેનું સૈન્ય જો કે મર્યાદિત રહેતું પણ યુદ્ધના સંયોગોને

1-2 The Saka war-lord Maues was extending his rule in Central India by conquering Ujjain about 62 B. C. and Mathura about 60 B. C. ... In 58 B. C. Maues was defeated by the Málavas, lost Ujjain and met his death.

A Study of History, (Toynbee)

Vol. V., P. 603

પહેલી વળવાને તેના પાસે ત્રણ કરોડનું પાવદળ, એક કરોડનું હવદળ, ચાર લાખનું નૌકાદળ ને ૨૪૩૦૦ નું હસ્તોદળ રહેતું.

મહાકવિ કાલિદાસ આ મહાન વિક્રમનો રાજકવિ હતો. તેનું 'વિક્રમોર્વશીય' નાટક એક રૂપક લાગે છે.-ઉર્વશી નામની સ્વર્ગની અપ્સરાને દાનવ ઉપાડી ન્નય છે, રાજવી પુરુરવા તેને દાનવના પંજમાંથી છેડકે છે, અને વચ્ચે પ્રેમ પ્રગટે છે, ઉર્વશીમાં એ પ્રેમની ઘેલછા નિહાળી ઇન્દ્ર તેને પુરુરવા પાસે જવા દે છે-એ પૌરાણિક પ્રસંગને કવિએ નાટકમાં એવી રીતે ગૂંથ્યો છે કે એ નાટક પુરુરવાના પ્રેમને બદલે વિક્રમની પ્રતિભાનું વાહક બની રહે છે.

એ નાટકમાં કવિએ ઇન્દ્રને માટે કેવળ મહેન્દ્ર શબ્દ વાપર્યો છે,^૩ પુરુરવાને માટે કેવળ વિક્રમ શબ્દ વાપર્યો છે^૪ અને કેટલાય પ્રસંગોને એવી રીતે ગૂંથ્યા છે કે જે પૌરાણિક વાર્તા કરતાં રૂપક સાથે વધારે બંધબેસતા આવે છે.^૫ તે રૂપક એ રીતે ઘટાવી શકાય તેમ છે કે—મહેન્દ્ર (વિક્રમનો પિતા)ના હાથમાંથી ઝૂંટવાઇને અસુરો (શકા)ના પંજમાં ચાલી ગયેલી ઉર્વી [પૃથ્વી-ભારતભૂમિ]ને વિક્રમ પોતાના બાહુબળથી મુક્ત કરે છે ને પરિણામે મહેન્દ્ર એ ઉર્વી (ઉર્વશી) વિક્રમને જ સોંપી દે છે. પણ મહેન્દ્રને તાજની સાથે જોડાયેલ ઠાંઠાનો અનુભવ થઈ ચૂક્યો છે એટલે વિક્રમને તે એવી આરા કરે છે કે, સાસન ચલાવવાને યોગ્ય સુવરાજ-પુત્ર પ્રાપ્ત થતાંજ તેણે ઉર્વીને છોડી સંન્યસ્ત લેતું. પરંતુ

૩. જ. વિશેષનામ સિવાય કાલિદાસ કોઈ પણ પ્રસંગે એક વ્યક્તિને માટે વધુ વખત એકનું એક નામ વાપરવાનું પસંદ કરતો નથી. સ્વુવશાના ત્રીજા સર્ગમાં અને શાકુન્તલના સાતમા અંકમાં ઇન્દ્રનો પ્રસંગ આવે છે ત્યાં તે ઇન્દ્રને માટે જુદા જુદા શબ્દો વાપરે છે, જ્યારે આ નાટકમાં તે ઇન્દ્રને સૂચવવાને કેવળ મહેન્દ્ર શબ્દ વાપરે છે અને પુરુરવાના વિશેષ નામને પણ તે વિક્રમમાં ફેરવી નાંખે છે—

સુકુમારં પ્રદરણં મહેન્દ્રસ્ય, કિં પ્રમાણદર્શિના મહેન્દ્રેણ, મહેન્દ્રો મધ્યમલોકાત્, વિદ્યા મહેન્દ્રો-
પદારપયસિનિં વિવ્રમમહિમ્ના વર્ષતે મયાન્, બનુસ્સંકઃ સ્વલ વિવ્રમાલદ્વારઃ, ન મહેન્દ્રેણ—મહેન્દ્ર-
સદ્શાનુમાલેન ભનેમ રાજવિંશત્, સદસં પુરુવાન્તરવિદો મહેન્દ્રસ્ય, દ્વદાનીં મહેન્દ્રસંકીર્તનૈન સ્મારિતઃ,
સ્વયં મહેન્દ્રેણ સંમૃતઃ—વગેરે.

૫. પ્રથમ અંકમાં વિક્રમ મેનકાને પૂછે છે કે, 'ઉર્વશીનું હારણ કરીને અસુર કઈ દિશાએ ગયા છે?'—ત્યારે મેનકા ઉત્તર દે છે કે, 'પુણ્વત્તરેણ'. પણ પૂર્વ દિશાએ ઇન્દ્રનું ને ઉત્તરે. કબેરનું સાસન મનાય છે. આ સ્થિતિમાં અપ્સરાનું હારણ કરીને દાનવ એ દિશાએ જઈ શકે તે સંબંધમાં ટીકાકારો કાલિદાસની એ કક્ષિત પ્રત્યે શંકા દર્શાવે છે. પણ પુણ્વત્તરેણ થી કાલિદાસ એમ સૂચવવા માગે છે કે પશ્ચિમેથી આવેલા શકા માળવા છત્રીને પૂર્વોત્તર માર્ગે આગળ ધપી રહ્યા છે ને વિક્રમ ત્યાં તેમને હાર બચાવે છે.

શાકુન્તલ સંબંધમાં એકમતે એમ કહેવાય છે કે, 'કાલિદાસે મહાભારતની મૂળ વાર્તામાં ફેરફાર કરીને નાટકના પ્રવાહને અદ્ભુત બનાવ્યો છે.' પરંતુ વિક્રમોર્વશીય પરત્વે રાઘડર, ક્રીષ્ણ વગેરેનું એમ ધારણ છે કે, 'તેણે મૂળ પૌરાણિક વાર્તાને ચૂંથી નાંખી છે.' વિક્રમોર્વશીયનાં લઘુપાત્રો, સ્ત્રીઓ અંક તેમજ પુત્ર રાજની નજરે ચડતાં જ ઉર્વશીએ સ્વર્ગમાં આસ્થા જવાની રાત્રિ વગેરે પ્રિ. ક્રીષ્ણને મિત્ર-અસારકારક, કૃત્રિમ અને અપ્રકૃત લાગે છે. પણ એ નાટક એક રૂપક છે અને પૌરાણિક વાર્તાની સાથે-સાથ તે વિક્રમની વિનયગાથાને પણ ગૂંથી દે છે તે વસ્તુસ્થિતિ પરત્વે લક્ષ દોડાવવામાં આવે તો વિક્રમોર્વશીયમાં જણાતી કેટલીક લઘુપાત્રો ઠીક ઠીક એના રાણગારરૂપ બની ન્નય છે.

પાછળથી વિક્રમનું રાજર્ષિ૩૫ નિહાળી તે તેને અંત સુધી શાસન ચલાવવાની અનુમતિ મોકલાવે છે અને એ પ્રમંગળા ઉત્સવમાં 'વિક્રમોર્વશીય' નાટક લજવાયલ હોવું જોઈએ.

મહાકવિ કાલિદાસના નામ પર આજસુધીમાં અમંખ્ય કૃતિઓ ચડી ચૂકી છે અને તેમાં નીચેની ૨૧ મુખ્ય છે—

૧ ઋણસહાર, ૨ મેઘદૂત, ૩ કુસારસંઘવ, ૪ રઘુવંશ ૫ માલવિકામિમિત્ર, ૬ વિક્રમોર્વશીય, ૭ દાકુતલ, ૮ ર્યામલદલક, ૯ ઘુગારતિલક, ૧૦ ઘુગાર રાસાટક, ૧૧ પુષ્પવાળ વિલાસ, ૧૨ યુતવોવ, ૧૩ ગગાષ્ટક, ૧૪ નલોદય, ૧૫ રાક્ષસકાવ્ય, ૧૬ સેતુવધવાવ્ય, ૧૭ કલિસ્તોત્ર, ૧૮ જ્યોતિર્વિદામરણ, ૧૯ ઘટકર્પરકાવ્ય, ૨૦ નવશાકચરિત્ર, ૨૧ વિજિઘ્રી.

ઉપરોક્ત ૨૧ કૃતિઓમાંથી પહેલી સાત તો એકમતે મહાકવિ કાલિદાસની છે. છેલ્લી બે જોળના રાજકવિ પરિમલ કાલિદાસની બનાવેલી છે એટલે તેને તો એ અન્ધાવલીમાંથી સહેજે બાદ કરી શકાય. ઘટકર્પકાવ્યના અંતમાં તેના એક દીકાકાર સંકરકવિ તે કૃતિ કાલિદાસની હોવાનું જણાવે છે અને ઇડિયા-ઓફિસ લાયબ્રેરીની એક હસ્તપ્રતમાં પણ તેને કાલિદાસની કલાકૃતિ જણાવવામાં આવેલ છે પરંતુ મહાસના મરકારી ભડારની મૂળ પ્રતમાં તે કાવ્યના કર્તા મહાકવિ કાલિદામના સમકાલિક કવિ ઘટકર્પર હોવાનું જણાવાયું છે તે જોતાં તેને કાલિદામના નામે ચડાવવું જરૂરી નથી. ય્યોતિર્વિદામરણમાં પહેલેથી છેલ્લે સુધી મૂળ કર્તા અને દીકાકાર બંનેએ તે કૃતિ વિક્રમાદિત્યના મદાન રાજકવિ કાલિદાસના નામે ચડાવવાજ પ્રયાસ કર્યો છે. પરંતુ તે અન્ધની શિથિય, અરુચિર અને મંબકાલીન ભાષા જોતાં તેને કોઈ પણ મંથોગોમાં કાલિદાસના નામ નીચે રાખી શકાય તેમ નથી. અલબત્ત તેને કાલિદાસના નામ નીચે ચડાવવાને તેના કર્તાએ મમય, રચણ, વિક્રમાદિત્યની સલા વગેરેનું જે વર્ણન કર્યું છે તેને આપણે ઉપયોગમાં લઈ શકીએ પણ તેની સાથે કાલિદાસના નામને તો ન જ મેંડાવી શકીએ. બીજી કૃતિઓમાં પણ ભાષા, સમય કે સંકલના પરત્વે એવા જ દોષો જણાય છે. એટલે વિશેષ મતાવાર પ્રમાણો ન મળે ત્યાંસુધી આપણે પહેલી સાત કૃતિઓને જ કાલિદાસની ગણી સંકીએ.

વિક્રમની રાજમહામા નવ રત્નો હતાં—ધન્યતરિ, ક્ષપણક, અમરસિંહ, શંકુક, વેતાલમટ, ઘટકર્પર, કાલિદામ, વરાહમિહિર અને વરરુચિ. આમાં વચમાં વરાહમિહિર સૌથી મોટા જણાય છે.

વરાહમિહિરે પોતાનો 'વચ્ચિદ્ધાંતિકા' અન્ય વિક્રમ મંવત પૂર્વે ૬૭ (ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૪) ના ચૈત્ર મહિનાના શુકલપક્ષમાં પોતાની સુવાનવચે રચ્યો છે; તે પછી 'મૃદ્ધસંહિતા' લખીને તે ભારતવિખ્યાત બન્યો. તેનું મૃત્યુ વિક્રમ મંવત ૧૫ માં થયું છે. ય્યોતિર્વિદામરણ અન્ધમાં તેનો રચનાકાળ વિ મં ૨૩ (કલિયુગ મં. ૩૦૬૮) જણાવેલ છે, અને અન્ધની આદિમાં પ્રમાણ તરીકે વરાહમિહિરને જાહેર કરેલ છે. આ જોતાં વરાહમિહિરની આથમતી વયે કાલિદાસ પ્રકાર્યો હોય એ સ્વાભાવિક છે.

કાલિદાસનું લગન, સુવાન વયે વિક્રમની કુંવરી ત્રિવ્યુમજરી વેરે થયું હતું અને તે લગનમાં તે કુંવરીના વૃદ્ધ વિદ્યાગુરુ વરરુચિનો હાથ હતો તે જોતાં વરરુચિ પણ કાલિદાસ

કરતાં વયે મોટા ગણાય. સમયામિસારિકનામે તેનું નાનું સંગારકાવ્ય મળ્યું આવે છે. કેટલાંક દીકારાએ તો તેને કાલિદાસના કાવ્ય કરતાં પણ વિશેષ રમણીય જણાવ્યું છે. પણ તે વાળોચ્છટ જગત્સર્વ ની જેમ ભર્મિના આવેગમાં જ કહેવાયું લાગે છે.

દ્વિપણક પણ વયમાં કાલિદાસ કરતાં મોટા જણાય છે. જૈન સાહિત્યમાં તે સિદ્ધસેન દિવાકરના નામે મેંશહર બંનેલ છે. ન્યાયશાસ્ત્રના તે બબેડ અધ્યાપી હતા. ગૂર્જર-જ્યોતિર્ધર શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય પણ સિદ્ધસેનની આગળ પોતાને એક બાળક સમાન લેખે છે. તે વિ. સં. ૧૮ માં સ્વર્જવાસી થયા અને તે પહેલાં વર્ષો સુધી તેમણે વિક્રમ સાથે સહચાર જળવેલો. તેમની મંજ્યાબંધ કૃતિઓ મળી આવે છે પરંતુ તે પર કાલિદાસની જરૂરે અસર નથી જણાતી, એ જોતાં તેમની કૃતિઓ કાલિદાસની કૃતિઓની પૂર્વે રચાયેલ સંભવે છે. કાલિદાસ પર તેમની કંઈક અસર છે અને વિચારમાં કાલિદાસ તેમને અનુસરતો જણાય છે.^૬

અંબરસિંહનો ચોક્કસ સમય કાઢવો મુશ્કેલ છે. તે ધર્મે બૌદ્ધ હતો અને તેણે જંગ-વિખ્યાત મંરકૃત અમરકોશ રચેલો છે. તે કાશમાં તે પાણિનિના વ્યાકરણને અનુસરે છે અને ચોથી સદીમાં રચાયેલા ચન્દના બૌદ્ધ વ્યાકરણનો તેને ખ્યાલ નથી; સૌખ્યતત્ત્વજ્ઞાનમાં ચોથી સદીમાં ધર્મરૂપે જે સુધારો કર્યો તે પણ તેની જાણમાં નથી. છઠી સદીમાં અમરકોશનું ચીની ભાષામાં ભાષાંતર થયું છે અને તે સુઝના અનેક ભારતીય ગ્રંથોમાં તેનો ઉલ્લેખ મળે છે. સુશુન, ચરેક અને વાગમદ જન્મ શબ્દનો સાચો અને સુધારેલ અર્થ આપે છે જ્યારે અમરકોશમાં તે શબ્દની વ્યાખ્યા પ્રાચીન અર્થમાં આપેલી છે. અમરકોશમાં જણાવ્યા પ્રમાણે માધ મહિનામાં મકરસંક્રાંતિ હતી ત્યારે તે ગ્રંથ રચાયેલો છે. આ કાલયોગ પણ ત્રીજી સદીની પૂર્વે સંભવે છે. આ બધું જોતાં અંબર પાણિનિની પછી અને ત્રીજી સદીની પૂર્વે ને સુશ્રુતની પહેલાં થયા જણાય. તે સ્થિતિમાં તે વિક્રમસિંહની સમામાં પ્રદારેલ હોય તે સાચું જણાય છે. પણ વયમાં તે કાલિદાસ કરતાં કંઈક નાનો જણાય છે. કેમકે કાલિદાસની કૃતિઓ રચાતાં સુધી પરમેષ્ઠી શબ્દનો છુટ્થી ઉપયોગ થયો છે તેને તેણે બ્રહ્મામાં જ મર્યાદિત બનાવ્યો છે.

પરંપરાગત માન્યતાનુસાર ધન્વન્તરિ એ કાશીપતિ દિવોદાસનું ઉપનામ છે અને તેનો શિષ્ય સુશ્રુત વિશ્વામિત્રનો પુત્ર હતો. પરંતુ અખિલ સુશ્રુતસંહિતાનો કર્તા સુશ્રુત વિશ્વામિત્રનો પુત્ર હોય એ સંભવિત નથી જણાતું. કેમકે સુશ્રુતસંહિતા મોટે ભાગે પાણિનિના વ્યાકરણને અનુસરે છે અને અમરકોશમાં રહી ગયેલી ભૂલો પણ તેમાં સુધારવામાં આવી છે. આ જોતાં સુશ્રુત પાણિનિ અને અંબરની પછી થયેલો જણાય છે. બીજી બાજુએ વેદોમાંના આયુર્વેદિક વિભાગને આદર કરતાં મળી આવતા બંધા જે વેદ-ગ્રંથોમાં સુશ્રુતસંહિતા વધુમાં વધુ પ્રાચીન છે, કુચમાંથી મળી આવેલા ત્રીજી સદીના વૈદ્યીય ગ્રંથોમાં તેનો ઉલ્લેખ મળે છે અને સુશ્રુત પોતાને ધન્વન્તરિનાં મુખ્ય શિષ્ય તરીકે જાળખાવે છે. આ સંયોગમાં તે ત્રીજી સદીની પૂર્વે થઇ ગયો હોવાનું અને વિક્રમની સંભામાંના આયુર્વેદ-ગ્રંથ ધન્વન્તરિનો શિષ્ય હોવાનું

વધારે સંભવિત લાગે છે. જો દિવોદાસવાળા દંતકથા સાચી જ હોય તો પછી એમ માનવું રહે કે રાજા દિવોદાસ અને વિશ્વામિત્ર-પુત્ર સુદ્યુત એ પહેલી સદીના ધનવન્તરિ-સુદ્યુત કરતા જુદી જ વ્યક્તિઓ હશે.

ઘટકર્પર કાલિદાસ કરતા નાનો હોવા સંભવ છે. તેનું એક યમક-કાવ્ય મળી આવે છે, જેના પર કાલિદાસની સજ્જડ અસર છે અને મેઘદૂતની જેમ તે વિપ્રલંબશૃંગારપ્રધાન મંદેશકાવ્ય છે. તે કાવ્ય પર શકર કવિ, તારાચંદ, શાન્તિસુરિ વગેરેએ ટીકાઓ લખેલી છે. તેમાં શાન્તિસુરિની ટીકા માથેની પ્રત જેસલમીરના ભડારમાં છે; જ્યારે શકર કવિ, તારાચંદ વગેરેની ટીકાઓ સાથેની અને ટીકા વગરની પ્રતો મદ્રાસના સરકારી ભડારમાં તેમજ ઇડિયા ઓશીસ લાયબ્રેરીમાં છે. નીતિસાર ગ્રંથ પણ તેણે રચેલો કહેવાય છે.

શકુન્ત મંથનમાં કંઈક મતભેદ છે. કવિ મધૂરના પુત્રનું નામ શકુ જણાવાય છે તેમજ નાટ્યદર્શનમાં શકુને અમાત્ય તરીકે ઓળખાવેલ છે. તેના નામ પર મુવનામ્યુદય કાવ્ય, વિન્નોત્પલાવલમ્બિત પ્રવરણ વગેરે કૃતિઓ નોંધાયેલી છે. ભમિનવમારતી, કાવ્યપ્રકાશ, માવપ્રકાશ વગેરે નાટ્યશાસ્ત્ર અને કાવ્યશાસ્ત્રના મંખ્યાબદ્ધ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં શકુને, પ્રમાણ તરીકે રવીશ્વરવામાં આવેલ છે. એ બધી નોંધો પરથી એમ જણાય છે કે મધૂરનો પુત્ર શકુ વિક્રમાદિત્યના શકુક કરતાં જુદો છે અને તેના નામને યશને ખાતર પ્રાચીન અને પ્રમાણભૂત નાટ્યશાસ્ત્રી શકુક સાથે જેડી દેવામાં આવ્યું છે.

વેતાલભટ્ટ મંથનમાં જરૂરી વિગતો મળતી નથી. પરંતુ તે સંગીત-વિદ્યાનો મહાન ગુરુ હોવાનું જણાય છે.

વિક્રમ અને તેનાં નવે રત્નોનો આ પરિચય કાલિદાસના ચોક્કસ સમય-નિર્ણયમાં ઉપયોગી નીવડે તેવો છે. કાલિદાસ એ બધાનો સમકાલિક છે. તે ઉપરાંત કાલિદાસ પહેલી સદીમાં થયેલ હોવાનાં બીજા પણ મંખ્યાબદ્ધ પ્રમાણ છે.

કનિષ્ઠનાં સમકાલિક અશ્વધોષે લખેલા 'વુદ્ધચરિત્ર' પર 'રઘુવંશ'ની સપૂર્ણ હાયા ભિતરેલી છે. ત્રીજી સદીમાં કવયિત્રી વિનિગ્ધાએ લખેલા કૌમુદીમહોત્સવ નાટક પર કાલિદાસની સપૂર્ણ, ભક્તિભરી ને પ્રમાણભૂત માનવી જ પડે એવી અસર છે.^{૧૦}

શુંગવંશના આચમતા યુગના બીટા-કોતરકામમાં શાકુન્તલના કેટલાક પ્રસંગો આલેખાયા છે.

પરંપરાનુગત નિયમને અનુસરીને કાલિદાસના સમય સુધી સરકૃત નાટકોમાં પ્રાચીન રાજવીઓનાં જ જીવન રજૂ થતાં. કાલિદાસ 'માલવિકાગ્નિમિત્ર'ની શરૂઆતમાં તે નિયમની સામે પુરાણમિત્યેવ ન સાંપુ સર્વે લખીને અગ્નિમિત્રને સમય ગણતરીએ પૂર્ણ જ નજીકના રાજવી તરીકે ચૂંચવે છે.

મેઘદૂતમાં, અવંતીની આશ્વપ્રજા ઉદયન ને વાસવદત્તાના પ્રસંગો વર્ણવીને અતિથિઓને

૧૦ કૌતમ—શૈલેયગન્ધીની શિલાતલેક્ષિમ્ન રઘુવંશ—શૈલેયગન્ધીની શિલાતલાવિ
કૌતમ—સ્વપ્નો નુ માયા નુ મે શાકુન્તલ—સ્વપ્નો નુ માયા નુ મતિપ્રસો નુ
તેમજ કૌમુદીમહોત્સવના પાંચમા અંકના ૨૭-૩૩ વગેરે શ્લોકો મેઘદૂતના શ્લોકો સાથે સરખાવો

રીઝવે છે એવો ઉલ્લેખ કરીને કાલિદાસ એમ સૂચવે છે કે એ પ્રસંગો પ્રજ્ઞના મનમાં હજી તાજાજ છે અને તે પછી ત્યાં કોઈ નોંધપાત્ર પ્રસંગો બન્યા નથી.

કાલિદાસ મોટે ભાગે તો બે કે પાણિનિના જ વ્યાકરણને અનુસરે છે છતાં તે બાલ, કામદામ, દાશ્યાન, ત્રિવિંશક, ગચ્છતીવ પ્રસાદ, તે પાતયાં પ્રથમમાસ પપાત પથાત્, પ્રર્ણશયાં ચો નેહુયે ચ્ચાર વગેરે રૂપો વાપરીને એમ સૂચવે છે કે તેના સમયે પાણિનિના નિયમો અફર અને પૂર્ણ પ્રચલિત બની ચૂક્યા નથી અને વૈદિક વ્યાકરણ પણ વપરાશમાં છે.

તેની કૃતિઓમાં માલવિકાગ્નિમિત્ર સૌથી પ્રથમ રચાયલ હોવાનું કેટલાક વિદ્વાનો માને છે પણ તે વારતવિક નથી જણાતું. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં નાટકને કાવ્યનું પકવ સ્વરૂપ માનવામાં આવે છે, તેમજ માલવિકાગ્નિમિત્રની રચનામાં કવિ પુરાણમિત્યેવ ન સાષ્ટુ સર્વ કહીને પ્રચલિત સાહિત્યિક નિયમની વિરૂદ્ધ જાય છે તે રિથિતિ નિયમબદ્ધ સમજામાં ઊગતા કવિને માટે સંભવિત ન લેખાય. તેની કૃતિઓમાં પહેલું ખીલતી પ્રતિભા દર્શાવતું ઋતુસંહાર કાવ્ય છે, બીજું ઊગતી યુવાનીનો તનમનાટ દાખવતું મેઘદૂત છે, ત્રીજું યુવાનીનું જોમ સૂચવતું માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક છે, ચોથું પકવ યુવાનીનો રસ રેલાવતું કુમારસંમલ કાવ્ય છે, પાંચમું એજ અરસામાં (વિ. સં. ૧૬ લગભગમાં) રચાયલું વિક્રમોર્વશીય નાટક છે, છઠું યુવાની ને પ્રાદત્વના સંગમરચાને ઊભેલું સંપૂર્ણ નાટક શાકુન્તલ છે. સાતમું પ્રાદત્વ ને વૃદ્ધાવસ્થાનાં બન્ધ્ય સંગમ-સ્વરૂપમાં રચાયલું રઘુવંશ મહાકાવ્ય છે.

સાંખ્ય

જયપાનન્દ દવે

(વસન્તતિલકા)

હું પ્રાણહીન, જડ : અન્યતણી અશુદ્ધિ
સંમાર્જવા, ત્યાહિં વિશુદ્ધિ સમર્પવાને,
કે' ચે કલાગમ વિના ઉપકારમગ્ન
રહેને, પ્રતિક્ષણ કરે નિજ કાય ક્ષીણ. ૪

સદ્ગતણું પ્રથમ સર્જન શ્રેષ્ઠ, પ્રેષ,
તું માનવી : કદિ ય. રે ! તુજ સ્વાયં કેરી
એ કુદ્ર, સંકુચિત વર્તુળ-પંક્તિ લેલી,
તે' અન્યના હિતમહિં ડગ માંડવાને
સ્વેચ્છા થકી જરી ય ત્હારું જતું કર્યું છે ? ૬

તપસ્વીનો ત્યાગ

૫૬૪

‘આ માનસિક કલેશનો અંત મને દેખાતો નથી. જન્મ્યો ત્યારથી જીવનનો એક પણ દિવસ એવો નથી ગયો જ્યારે મારે મૂક રહેલું કરવું ન પડ્યું હોય ! આત્મહત્યાને જો તમે પાપ તરીકે સમજાવતા હો તો મારે એમજ કહેવું જાકી રહે છે કે જે પૂર્વ પાપોના કારણે હું આ દશા ભોગવી રહ્યો છું તેમાં એક પાપનો વધુ ઉમેરો થતાં કંઈ એ ભાર વધારે પડતો વધી નથી જવાનો. પરંતુ હું આ કલેશમય જીવનથી થોડા સમયને માટે મુક્તિ તો અવશ્ય પામીશ. તપસ્વી, આપ કૃપા કરીને મને મારા એ સત્કાર્યમાં અટકાવશો નહીં.’

કંઈક વિચારી તપસ્વી બોલ્યા, ‘વત્સ, જો, પિંડની સાથે જ પ્રારબ્ધ પણ સંકળાયેલું હોય છે. અનેક દુઃખો ને યાતનાઓ હોવા છતાં પણ તારૂં શરીર અત્યારસુધી વિભ્રમન છે એ જ એ વાતની સાક્ષી આપે છે કે તારામાં એ દુઃખોને મહન કરવાનું સામર્થ્ય છે અને એ દુઃખોથી કાયર બનીને જીવનનો અંત આણવાની એજા નિર્ભૂળ છે. વત્સ, જ્યારે તારા જીવનમાં એક વિશાળ પરિવર્તન ચૂવાતું છે તેવા અમયમાં આ એજા ક્યાંથી ચૂકી ?’

યુવક પળભર ચૂપ રહી, થોડીવારે બોલ્યો, ‘તપસ્વી, તમારા શબ્દો મને કંઈ ઉત્સાહ આપતા નથી. આ પ્રમાણે તો મને અનેકવાર આશ્વાસનો મળ્યાં હતાં પરંતુ એ આશ્વાસનો મારા વધારે દુઃખના કારણજૂત બન્યાં છે. એ જ આશ્વાસનોને આધારે મેં મુંદર ભવિષ્યની કલ્પના કીધી અને અત્રિય અતીતને જૂલવાની એજા કીધી હતી. પરંતુ મેં જોયું કે મુંદર ભવિષ્ય દૂર અને દૂર ખસતું જાય છે, અત્રિય અતીતનો પડછાયો એક વિકરાળ રાક્ષસની માફક લાગતો જાય છે. તપસ્વી, આત્મહત્યાની એજા કરનાર કાયર નથી હોતો. તમને ખબર હશે કે આત્મહત્યાની વાતો કરનારા જ્યારે સમય આવે છે ત્યારે કેટલા બીરુ બની જાય છે ? મેં આજે એ જ નિશ્ચય કીધો છે કે આ શિખર પરથી કૂદી પ્રાણત્યાગ કરવો.’

‘સખર, જો તારે સુખની આશામાં જીવવું હોય તો હું રસ્તો બતાવું છું.’

‘મારે આશામાં જીવવું નથી હું સુખની આશામાં જીવવા કરતાં દુઃખનો અંત આણવો વધારે શ્રેયસ્કર સમજું છું.’

‘વારૂ, જો સુખની પરિભાષા તું મને આપે તો હું સુખ મેળવવામાં તને હમણાં જ સહાયતા કરી શકું છું.’

‘સુખ ! તપસ્વી, હું કદી પેટ ભરી બોજન કરી શક્યો નથી, હું કદી શીતથી બચવા વસ્ત્ર પામી શક્યો નથી, હું કદી ચિંતામુક્ત ચિત્ત નિદ્રા લઈ શક્યો નથી. હાલ મારે એ વિવયોની પ્રાપ્તિ જ સુખનો વિષય હોઈ શકે.’

‘વારૂ, તું મારી સાથે ચાલ હું તને બોજન અને વસ્ત્ર આપીશ અને ભવિષ્યમાં આત્મહત્યાનો વિચાર પણ ન આવે તેવી વ્યવસ્થા કરીશ. તું નિર્ભય થા. હું તારી સહાયતા કરવા તયાર છું.’

યુવક ચૂપ રહ્યો. તપસ્વી તેનો હાથ પકડી બોલ્યો, ‘ચાલ વત્સ, ચાલ. જગતને જીતવાનો કાર્યક્રમ મારો નહીંતર અધૂરો રહી જશે.’

૨

‘યુવક, હવે તારી કથા સાંભળવા હું તૈયાર છું’ તપસ્વી બોલ્યો.

‘દેવ, ભારતવર્ષની શાનિમય અવસ્થામાં ન્યાયથી દેવી પ્રકાપ થયો છે ત્યારથી મારા જીવનનો પ્રારંભ થાય છે. હજોની પ્રવળ શક્તિએ શુભ સામ્રાજ્ય પર આધાતો કરવાનો પ્રારંભ કર્યો ત્યારે મારા પિતાનું એક યુદ્ધમાં મૃત્યુ થયું. મારી માતા હજોના ત્રાસથી નારી વિદિશાથી સાકેત આવી અને ત્યાંથી કાશી આવતા તેનું માર્ગમાં મૃત્યુ થયું હતું ત્યારે ફક્ત દશ વર્ષનો હતો સમસ્ત પ્રજા હજોના ત્રાસથી ત્રાહી ત્રાહી કરતી હતી અને હું પણ મારા મામૈના માણસો સાથે આમથી તેમ નાસતો હતો. મગધગજ આજે નિર્બળ બની પ્રજાની રક્ષા કરવા અસમર્થ છે તપસ્વી, તમે જુઓ, મારી પીડ પર હજોની મારના ચિન્હો દળ પણ સ્પષ્ટ છે આજે બાગ વગસ થયા એક પણ સ્થાન પર હું પોતાને સુરક્ષિત સમજી શકું તેમ નથી મારે એ નિરાશામાં જીવન યુગ્મવું હવે ભારી ચર્ધ પડ્યું છે. ભારતવર્ષ નિર્બળ છે અને હજોનું દમન કરવાની શક્તિ કાષ્ટમાં રહી નથી.’

શાત ચિત્તે તપસ્વી મોઢા, ‘યશોધર્મનું નારી વાત મને ચોગ્ય નથી લાગતી શક્તિની ઉપાસના કરવાથી શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે ભારતવર્ષ શક્તિહીન થયો નથી, પરંતુ એની શક્તિ તો ત્રિભુગર્ધ ગર્ધ છે. એ શક્તિ પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાને માટે મક્રિય પ્રયાસ કરવો જોઈએ હતું અહીં બેઠો બેઠો પણ ભારતના પતન પર ગાનિ અનુભવ છું. યશોધર્મા, હું આશા રાખું છું કે ભારતમાં શક્તિની ઉપાસના તુ જ ફેલાવી શકશે.’

‘દેવ હું હવે નિર્ગથ ચર્ધ ગયો છું, માનમાં આત્મવિશ્વાસ ખૂટતો જાય છે. મગધની સેનાના પલાયનથી હવે લોકો પણ નિરુભાહી થઈ ગયા છે.’

‘તપસ્વી ચૂપચાપ ડુંગરના પાછલાં ભાગમાંથી એક મોટું મંજુષ્ઠ ધનુષ્ય અને બાણોનો એક બાથો લઈ આવ્યો તથા પોતાના મુગધર્મ નીએથી એ ખડગ કાઢી તે યશોધર્મોને આપી બોલ્યો, ‘વત્સ, જનતાને દોરવાનું કામ તારું છે અને એને ઉશ્કેરવાનું કામ મારું થશે.’

‘શું કહો છો દેવ?’

‘તું જોમો રહે’ હું હમણાં બતાવું છું.’

તપસ્વી એક ઝાડ પર ચઢી શખ વગોડવા લાગ્યા જગતના પહાડી લોકો ટોળાબધ ત્યાં આવી પહોંચ્યા થોડીવારે તપસ્વી બોલ્યા, ‘ભાઈઓ, આ વીર યશોધર્મા તમારો ઉદ્ધાર કરવા માટે આવ્યા છે એમને ત્રિપુગરિ મહાદેવનું ખામ વરદાન છે તથા આશીર્વાદ છે એમના હાથમાંનું ધનુષ્ય સ્વયં ભગવાન કાર્તિકેયે આપેલું છે અને આ ખૂણ જગતજનની ભવાનીની વિજૃંભિત છે. પરમ દિવસે એ અહીંથી પ્રયાણ કરશે તમે સર્વે અસ્ત્રશસ્ત્ર લઈ એમની સાથે થઈ જાઓ. તમને ત્રિપુલ ગંપતિ અને સમૃદ્ધિ મળશે તમે જ્યાં જ્યાં એમની સાથે જશો ત્યાં ત્યાં વિજયી થશો. મર્ત્ય આ શુભ સવાદ ફેલાવી દો!’

પહાડીઓ પ્રસન્ન ચિત્તે ચિત્કાર કરી ઊઠ્યા યશોધર્મા ચૂપ હતો થોડીવારે તપસ્વી બોલ્યા, ‘પરમ દિવસે પ્રાત કાળમાં યશોધર્મા પ્રયાણ કરશે, જોઓ માથે જો લેઓ જગતમાં મોટું સામ્રાજ્ય સ્થાપી શકશે.’

વોતો કરતા પહાડીઓ વિભેગવા તે જ ગરે વિધ્યપર્વતની પ્રત્યેક ખીણમાં દેવી પુરુષના આવવાની અને ત્રીજે દિવસે તે વિશ્વવિજય માટે નીકળવાનો હોવાની વાત ફેનાઈ ગઈ. યશોધર્મા તપસ્વીની આ આવ પગ તર્કવિતર્ક કરતો હતો.

યશોધર્માના પ્રરથાન સમયે ત્રણથી ચાર હજાર પાર્વતીય સૈનિકો સાથે જોડાયા. એ જેમ જેમ આગળ વધતો જતો હતો તેમ અન્ય લાગમમાંથી પણ એની દૈવી સદાયની વાત સાંભળી સૈનિકો જોડાવા લાગ્યા. દૃશ્ય-સમ્રાટ મિહિરકુલે જ્યારે એના આગમનની વાત સાંભળી ત્યારે તેણે આક્રમણ કરવાની તૈયારી કરવા માંડી. પરંતુ પ્રત્યેક દિવસે દૃશ્ય-સેનામાં એના દૈવી પરાક્રમની વાત ફેલાતી જતી હતી. કોઈક સમયે એવી ખબર આવતી કે યશોધર્માના હાથમાં અર્જુનનું ગાંડીવ તથા તેની શરે આવી ગયાં છે. કોઈક વખતે એવી ખબર આવતી કે એકલો યશોધર્મા દશ સદસ્ય સૈનિકો માટે પૂરતો છે. કોઈએ વળી એવી વાત સાંભળી કે તેને આગનેવાસ સિદ્ધ હતું. દૃશ્ય-સેનામાં ગભરાટનાં ચિન્હો સ્પષ્ટ દેખાતાં હતાં.

૪

‘તપસ્વી યજ્ઞને આતુ પ્રચારકાય’ તમને શોખતું નથી. મારી સેનામાં આ પ્રમણેના ગભરાટનું કારણબૂત શોધવાની યેષ્ઠામાં હું મફત થયો છું જાણી મને આત્મસંતોષ છે. પરંતુ તમે તમારા ઇષ્ટદેવનું સ્મરણ કરો. તમારા પ્રચારકાયને અંત હવે શીઘ્ર લાવવો છે.’ મિહિરકુલ બોલ્યો.

‘અર્જ, મારા મૃત્યુથી પ્રચારકાય વધી જશે તેની તને ક્યા ખબર છે!’

‘કેવી રીતે?’

‘મારું મસ્તક જ્યારે બૂમિ પર પડશે ત્યારે જનતામાં એવો પ્રચાર થશે કે એક તપસ્વીના લોહી રેડાયા વગર દૃશ્ય-સમ્રાટનું મૃત્યુ થવાનું નથી એમ ખબર હોવાથી એ જાણી જોઈને મારો ભોગ આપે છે. દૃશ્ય-સમ્રાટ, મિથ્યાવાદી પુરુષ પણ જગતનું કોઈક સમયે સત્યવાદી કર્તા વધારે કલ્યાણ કરી શકે છે તેની તને કલ્પના નહિ હોય! આ મારી સુંદર બૂમિને તે પદલિત કરી જે નાસ વરસાવ્યા છે તેનું પ્રાયશ્ચિત કંઈ એકલા તારા કે તારી સેનાના નાશથી થવાનું નથી. હમારે તો દૃષ્ટાંતો વીણી વીણીને નાશ કરવો પડશે.’ મિહિરકુલ કંઈક વિચારી બોલ્યો, ‘આ તપસ્વીને કારાગારમાં રાખો.’

૫

યશોધર્માને તપસ્વીના કેદ પકડાવાની ખબર પડી અને એણે દૃશ્ય-સેના પર પ્રબળ વેગથી આક્રમણ કરી દૃશ્ય-સેનાના ગભરાટનો લાભ લેવાતવર્ષની સેનાએ પૂર્ણ લીધી. દૃષ્ટાંતો સેના છિન્નભિન્ન થઈ ગઈ. યશોધર્માએ તપસ્વીની શોધ કરવા માંડી એક તખ્તમા રક્તથી લથપથ તપસ્વીનું શરીર સૈનિકોએ શોધી કાઢ્યું.

થોડું જળ છાંટતાં તપસ્વીની મૂર્છા દૂર થઈ. યશોધર્માને જોઈ તે બોલ્યો, ‘યશોધર્મા, આ શરીર આવા કલ્યાણકારી માર્ગે વપરાશે એની આશા ન હતી. હવે જીવનની આશા નથી, એક મદાન ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ ગઈ છે.’

અશ્રુપૂર્ણ તેને યશોધર્મા બોલ્યો, ‘દેવ, મારે લાયક કંઈ આશા?’

‘આત્મહત્યાની યેષ્ઠા કદી ન કરતો!’ તપસ્વીની આંખોમાં એક છૂંપે હાસ્ય હતું અને ટકાવ હતી યશોધર્મા નીચો વળ્યો. તપસ્વીનું શરીર નિર્જીવ હતું. તે ચૂપચાપ તપસ્વીના શયની ચણુરંજ લઈ બોલ્યો, ‘આત્મહત્યા કરીશ તો પણ તમારી માફક કલ્યાણકારી રીતે કરીશ.’ સૈનિકો સમ્રાટના મૂકે રુદન પ્રતિ મૂકે બીજા હતા.

ગુજરાતી પ્રાચીન ગ્રંથોમાં સંસ્કૃત ભાષા-સાહિત્ય વિષે ધરાવે છે તે સાથે સરખાવતાં દક્ષિણ-હિંદનાં પ્રાચીન ભાષા-સાહિત્ય વિષે તેનું જ્ઞાન ધણુજ અધિક છે કેટલાકની તો માન્યતા પણ એવી છે કે હિંદની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ સંસ્કૃત ભાષામાં જ સમાઈ જાય છે, એટલે બીજી ભાષાઓ પ્રાચીન સંસ્કૃતિના જરૂર નથી. પરંતુ એ માન્યતા કંઈક ભૂલ-ભરેલી છે. દક્ષિણ-હિંદની તામિલ, તેલુગુ વગેરે ભાષાઓ સંસ્કૃતની સરસાઈ કરે તેવી છે અને ભારતના ઐતિહાસિક કે સાંસ્કૃતિક સાહિત્યની કેટલીએ ઉણપો તે દૂર કરી શકે તેમ છે. ભારતવર્ષની અખંડિત એકતાનો આદર્શ જળવવાને પણ એ ભાષાઓનો અભ્યાસ જરૂરી છે.

તે ભાષાઓમાં સમૃદ્ધિની ગણુનરીએ તામિલ ભાષા વધારે આગળ આવે છે. સંસ્કૃત ભાષાની જેમ તે ભાષા પણ ખૂબ ખેડાયેલી છે. તે ભાષાનાં પાંચ મહાકાવ્યો સંસ્કૃતનાં પંચમહાકાવ્યોની જોડમાં જોડાં રહી શકે તેમ છે. તે મહાકાવ્યોમાં સંસ્કૃત મહાકાવ્યોની રમણીયતાની સાથેસાથ રામાયણ-મહાભારતની ભવ્યતા પણ સમાયલી છે. એ પાંચ મહાકાવ્યો ગુણાનુક્રમે-ચિન્તામણી, શિલ્પદિકારમ્, અણિમેખલા, વળઘયાપતિ અને કુન્ડલકેશી છે.

આ પાંચ મહાકાવ્યોમાંથી પહેલાં ત્રણ મળી આવે છે, જ્યારે છેલ્લાં બે હજી ક્યાંય નજરે ચડ્યાં નથી. પણ મધ્યકાલીન તામિલ લેખકોની નોંધો પરથી જણાય છે કે એ બંને કાવ્યો પ્રચલિત ત્રણ ગ્રંથોના જ ભાગ અને મુદરે હતા.

ચિન્તામણિ કાવ્ય તિરુત્તકલેવ નામે યુવાન જૈન સાધુએ લખેલું છે. મદુરાના સાહિત્યમંથ (સંગમ)માં જૈન સાધુઓ શૃંગારિક કાવ્ય લખી જ ન શકે એવી ટીકા ચતાં તિરુત્તકલેવ શૃંગારિક કાવ્ય લખવાનું બીકુ ઝડપું અને તેમાંથી તામિલ સાહિત્યના રત્ન સમુ ચિન્તામણિ મહાકાવ્ય ધડાયું રસ અને ભવ્યતાની દૃષ્ટિએ આ કાવ્ય જગતના કોઈ પણ કાવ્યની હરોળમાં જીતી રહી શકે તેવું છે. જિનસેનના 'મહાપુરાણ'માં લખાયેલી પ્રાચીન યુગની અર્ધઐતિહાસિક-અર્ધ-પૌરાણિક વાર્તા પર રચાયેલું આ મહાકાવ્ય દક્ષિણ-હિંદનું મહાભારત ગણાય છે.

તામિલનું સર્વોત્તમ મહાકાવ્ય જો કે ચિન્તામણી છે છતાં અખિલ ભારતવર્ષની ગણુતરીએ તો તામિલનું વધુમાં વધુ સુંદર ને વિશેષ ધ્યાનપાત્ર મહાકાવ્ય 'શિલ્પદિકારમ્' છે. ચિન્તામણીની વાર્તા મહદ્ અંશે પૌરાણિક છે, જ્યારે શિલ્પદિકારમ્ એ ઐતિહાસિક કાવ્ય છે અને તેનું મૂળ કથાક્ષેત્ર દક્ષિણ-હિંદમાં છતાં પ્રસંગોપાત તે બીજી-ત્રીજી સદીના અખિલ-હિંદના ઇતિહાસ પર પ્રકાશ ફેંકે છે. ચિન્તામણી કાવ્ય રમ અને સાહિત્ય દૃષ્ટિએ અર્વોત્તમ છે. જ્યારે શિલ્પદિકારમ્માં સાહિત્ય, મંગીત, નાટક અને ઇતિહાસનો રમસંગમ થયો છે. તેની બીજી વિશિષ્ટતા એ છે કે તેનો કર્તા ઇળંગોવાડિલ કાવ્યનાં પાત્રોનો સમ-કાલિક છે, કાવ્યમાંના કેટલાક પ્રસંગો તેણે નજરે નિહાળ્યા છે અને ચેરનો રાજકુમાર છતાં તેણે અક્ષાટ વૈભવ, તણને જૈન દીક્ષા લીધેલી છે.

મહિમેખલા શિલ્પદિકારમના અનુસંધાનમાં લખાયેલું છે. તેનો કર્તા શાતણાર ઇળંગોવાડિલનો મિત્ર હતો. તે બૌદ્ધ શિક્ષક હતો.

વર્ણધ્યાપતિનો કર્તા જૈન હતો ને કુન્ડલકેશીનો કર્તા બૌદ્ધ હતો. બંને કાવ્યો પ્રાચીન ઇતિહાસ પર પ્રકાશ ફેંકનારાં હતાં, ને ઉપરાંત કુન્ડલકેશીમાં કર્તાએ બૌદ્ધ ધર્મની સર્વોપરિતા દાખવવા પ્રયાસ કરેલો અને સમય ગણતરીએ બંને કાવ્યો ઉપરનાં ત્રણ કાવ્યો કરતાં વધારે પ્રાચીન હતાં તે સિવાય તેમના વિષયમાં વિશેષ જાણી શકાયું નથી. બંનેના કેટલાક છટક લાગેા પાછળના મન્યોમાં મળી આવે છે.

આ રીતે પાંચે કાવ્યોનું વિદ્યારાવલોકન કરતાં વધુમાં વધુ પ્યાનપાત્ર કાવ્ય શિલ્પ-દિકારમ જણાય છે—એટલે આ લેખના વિષય તરીકે એ કાવ્યનેજ પસંદગી આપી છે.

દક્ષિણદિગના ત્રણ મુખ્ય પ્રાંતો—ચોલ, ચેર ને પાંડ્ય. તેમાંના ચોલ પ્રાંતની પુલ્લર-નગરમાં બે વર્ષિક કુટુંબો વસતાં હતાં. તેમાંનું એક કુટુંબ સાગરે બેડીને પરદેશ સાથે ધંધાધોધાર વ્યાપાર ચલાવતું. બીજું કુટુંબ સ્થાનિક વ્યાપારીઓમાં અગ્રસ્થાન ધરાવતું હતું. સાગરના વ્યાપારીને કણ્ણકી નામે એક સ્વરૂપચાન પુત્રી હતી, સ્થાનિક વ્યાપારીને કોવલણ નામે મુંદર પુત્ર હતો. તે બંનેની રતિ ને કામદેવ સરખી એક નિદાળી બંનેનાં માતૃપિતાએ તેમને લંમચાધિયી બેઠાં.

કેટલોક સમય તો સ્વર્ગીય આનંદમાં પસાર થયો. પણ પછી કોવલણ માધવી નામે ગણિકા પર મોહી પડ્યો. તેણે ધર તથા દીધું ને સાગરકંઠે મહેલ બાંધી ત્યાં તે ગણિકા સાથે વિહરવા લાગ્યો. કિન્નર-યુગલની જોમ તે બંને નાટક, સંગીત ને રસ-વિલાસમાં મસ્ત રહેવા લાગ્યાં.

એક પ્રસંગે ઉત્તરમાં વિજયો મેળવી આવેલા નૃપતિએ ઇન્દ્ર-મહોત્સવ આદર્યો. તેમાં અપ્સરાની જોમ રમખુમતી માધવીના સ્નેહ-વિશે કોવલણના મનમાં શંકા જન્મી ને તે તેને તથા ઘેર આસ્થો. ગણિકાના સહયાસમાં કોવલણ પોતાની બધીજ મિલકત યુમાંવી બેઠો હતો છતાં કણ્ણકીએ તેને સ્નેહાશ્રુથી, વધાવી લીધી.

કણ્ણકીના કિંમતી અલંકાર સિવાય ઘરમાં કશી મિલકત નહોતી. એટલે બંનેએ એ અલંકારમાંથી કંઈક વેચી નવેસરથી વ્યાપાર ચલાવવાનો વિચાર ધડ્યો. પરંતુ તે નગરમાં કણ્ણકીના અલંકાર વેચતાં તો કેલંક લાગે. એટલે પતિ-પત્ની અલંકાર વેચવાને પાંડ્યની રાજધાની મદુરા આસાં.

દુર્ગમે માર્ગો ઘટાવીને-કાવેરી નદી ઉતરીને બંને પશ્ચિમે આગળ વધ્યાં. રસ્તે તેઓ કવુંદી નામે જૈન સાધ્વીનાં સમાગમેમાં આવ્યાં. કવુંદી તેમને માર્ગ દાખવવાને તેમની સાથે ચોલી.

મદુરાની નજીક પહોંચતાં સાધ્વીએ એ યુગલને માદરી નામે એક માયાળુ બરવાંડણના સમાગમેમાં મૂક્યું. કોવલણને યુસ્ત આવડેના નિવમાનુસાર રાત્રિભોજનનો ત્યાગ હોઈ કણ્ણકીએ વેળાસર રસોઈ પકાવી ને સવારમાં કણ્ણકીનું એક ઑઝર મદુરામાં વેચવા બંધાવું કરાવી બંને નિદાને બોળે પડ્યાં. સવારે કોવલણ ઑઝર લઈ મદુરાની બજારમાં પહોંચ્યો, ને રાજકોનીને ત્યાં જઈ તેણે તે ઑઝર બતાવ્યું. તે સોનીએ થોડાજ દિવસ પહેલાં રાજરાણીનું ઑઝર ચોરી હતું અને તેની

તપાસ આવતી હતી કેવલજે બતાવેલું ઝાઝરે રાજરાણીના ઝાઝર જેવું દેખાતા સોનીએ ચોરીનો આરોપ કેવલજીના માથે ઢોળી દેવાનું તકેદારી રચ્યું તે તરતજે પાડવરાજની સમીપ જઈ પહોંચ્યો ને ઝાઝરો ચોગનાર મુદ્દામાલ માથે પેતાની દુકાને બેઠો દોવાના સમાચાર આપ્યા ગમએ તરતજ ઝાઝર કમળે કરીને ચોગનો તાત્કાલિક વધ કરવાને મોંઝાએ મોકલ્યા

કેવલજીનો અહેસાસ જોતાજ મારાઓને તે નિદોષ જણાયો પણ સોનીએ તેમની સમક્ષ ચોગના ચાતુર્ય વર્ણવ્યા ને એક મારાએ ઉચ્ચેરાધને કેવલજીનો વધ કરી નાખ્યો

આ પ્રસંગે બરવાડજીને ઘેર ગહેલી કણ્ણકી કંઈક અચૂબની શકાથી ગભગર્હ ગઈ હતી ને બરવાડજી ને તેની પુત્રીએ તેને રીઝવવાને ભક્તિયુક્ત નૃત્ય-મંગીત આદર્યું હતું તે પછી બરવાડજી સરિતાએ સ્નાન કરવા જતા તેણે કેવલજીના વધના સમાચાર સાંભળ્યા ને તે વીલા મુખે પાછી ફરી એ સમાચાર કણ્ણકીના કાને જતાજ તે બેહોશ બની બૂમિ પડી

બરવાડજીના માયાળુ પ્રયામથી તે ચોડીવારે જાનમા આપી પગલું હલે તેનું સ્વરૂપ ચડીના જેવું ભાસવા લાગ્યું. તે છૂટા ફરે નગરમાં દોડી પતિનું લોહી-નીંગળતું શય નિહાળી તેને તમ્બર ચડી ત પછી તે ગજમદિરે પહોંચી ને અન્યાયી ગમને મદાર બોલાવ્યો. નામએ તેની નાગણીઓ પ્રત્યે માન નશાવું પણ દોષિતને ગમ કરવાનો રાજધર્મ આગળ ધર્યો ઉત્તરમાં કણ્ણકીએ પતિને નિદોષ જાહેર કર્યો ને તેની માળિતી "જૂ કંગાની તૈયારી દર્શાવી, રાજાએ માળિતી માગતા કણ્ણકીએ તેને પૂછ્યું—

‘ ગણીના ઝાઝરમાં તમે શું ભરાવ્યું હતું ? ’

‘ ગમએ મૃત્યુ, મોતી ’

‘ મારા ઝાઝરમાં રત્ન છે ’—કહીને કણ્ણકીએ કમળે કગવતું ઝાઝર મગાવી તે તોડી મતાવ્યું તેમાંથી રત્ન નીમ્મળતાજ રાગને પોતાની બૂપ સમગ્નણી તે તત્ક્ષણ બેહોશ મચ્યો ને બીજાજ કણે ગજધર્મમાં ચયેલી ક્ષતિનું પ્રાયશ્ચિત લેવાને તેના પ્રાણ પ્રભુ પાસે ભેડી ગયા રાણી પણ પતિને અતુમરી

પણ કણ્ણકીનો કોપ શાંત ન થયો જે નગરમાં આવો અન્યાય નભાવી લેવાય તે નગર પૃથ્વીના પડ પર રહેવુંજ ન જોઈએ એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો પોતાનો એક સ્તન ખેંચી મઠી તેનું લોહી નગરની આસપાસ છાટતા તેણે તે નગરને-ગરીમો, સાધુઓ ને પવિત્ર માનવોને બાદ કરી-ભસ્મ બનવાનો શ્રાપ આપ્યો

ગત્રે મદુગામાં આગ પ્રગની ને જ્વારતનું એ છતિદાસપ્રસિદ્ધ નગર અગ્નિદેવનું ભવાનક તાડવ અનુભવી રહ્યું [૧૨ સે ૨૩૦ ના આપાડ વદ આકર્ષ ને શુક્રવાર]

આ સમયે નગરદેવીએ કણ્ણકી સમક્ષ પ્રગટ ચર્ષ કર્યું, ‘ જહેન, જ્યા કોપ શાંત કર કર્મના ફળ દરેકને ભોગવવા પડે છે ગત જન્મમાં તારો પતિ કલિંગદેશમાં આવેલા મિહ પુરના રાજાની વસુનો મની હતો તેણે પોતાના માનિકને અનુમંતીને જનધર્મ અને અર્ધ સાનું નત સ્વીકાર્યું હતું દગ્ધિયાનમાં શિલપુર ને કપિનપુર વચ્ચે વૈર જન્મ્યું ને તારા પતિએ કપિલપુરથી આવેલ એક વેપારીને ભસ્મ ધારી નેનો વધ કરા યો વેપારીની પત્ની મૌહ દિવંગ મુખી અનંદ શામ્ભા ભટકો ને ડેને દિવમે મંગતા મરતા તેણે તારા પતિને તેના કર્મનું એવુંજ ફળ ભોગવવાનો શ્રાપ આપ્યો પરિણામે તારા પતિએ વહેમનો ભોગ

બની પ્રાણુ બોયા છે ને તારે તે વેપારીની પત્નીની જેમ ચૈદ દિવસ લગી બટકું પાશે. તે મુદત વીતતાંજ તું સતી બનીને સ્વર્ગમાં તારા પતિ પાસે પહોંચી જશ."

આ પ્રમાણે વૃતાંત સાંભળી કણ્ણકીને કાપ કંઈક શાંત થયો ને પરિણામે અગ્નિ પણ અદ્વપાંશી શાંત થતાં નગર બધાનક પ્રલયમોથી બચી ગયું. કણ્ણકી પોતાની બંગડી તોડી નાંખી ત્યાંથી દોડવા માંડી ને ચૈદ દિવસ વીતતાં તે ચૈર રાજ્યના એક ડુંગર નજીક જઈ પહોંચી. ત્યાં તે સ્વર્ગવાસ પામી ને તેના સતીત્વના બળે તેના શરીરની આસપાસ તેજ ફેલાયું.

ડુંગરવાસીઓએ તેને દેવી માની ભક્તિભર્યા નૃત્ય-સંગીતથી ઉત્સવ જાળવ્યો અને તેમણે એક દેવી પોતાના રહેઠાણની નજીકમાં સ્વર્ગવાસ પામી હોવાનાં સમાચાર ચૈરપતિ શૈન્યુદવ અને મહાન જૈન મુનિ ઇળંગોવાડિલને પહોંચાડ્યા.

શૈન્યુદવ અને ઇળંગોવ અને ચૈરના મહાન નૃપતિ ચૈરલાટનના પુત્ર હતા. ઇળંગોવને શાંતિ પસંદ હોઇ તેણે સંસાર તજી દીક્ષા લીધી ને તે એટલું પવિત્ર જીવન જીવવા લાગ્યો કે તેના નામની સાથે માનવાચક આડોગસ સંબંધ જોડાઈ તે ઇળંગોવાડિલના નામે પ્રખ્યાત બન્યો. શૈન્યુદવે ગાદીએ આવી દક્ષિણમાં અને ઉત્તરમાં મંથ્યામંથ વિજ્યો મેળવ્યા અને તે એક સમ્રાટ તરીકે પ્રખ્યાત બન્યો. ચૈલ અને પાંડવ પર તેણે પોતાની પ્રભુતા સ્થાપી અને ચૈલના રાજચિન્હ વાધ અને પાંડવનાં રાજચિન્હ માંજીતે પોતાના રાજચિન્હ બાણની સાથે બેળવી દઇ તે તે ત્રણે ચિન્હ વાપરવા લાગ્યો. અને ભાઇઓએ કવિ શાતજીવ પાસેથી કણ્ણકીના વિગતવાર સમાચાર મેળવ્યા ને એક સતી અને થયેલા અન્યાયથી બંનેને દુઃખ થયું. શૈન્યુદવે કણ્ણકીની સ્મૃતિને કાયમ બનાવવા તેને મહાદેવી પદે સ્થાપી તેનું મંદિર બનાવવાનો ને ઇળંગોવાડિલે તેને એક મહાકાવ્યમાં અમર બનાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. મોટાભાઈએ કણ્ણકીની મૃતિ બનાવવાને હિમાલયથી બધા શિલા લઈ આવવાની યોજના ધડી નાનાભાઈએ કાવ્ય આરંભ્યું.

શૈન્યુદવ લશ્કર સાથે હિમાલય ચાલ્યો. રસ્તે જે જે રાજ્યો તેનો સામનો કર્યો તે બંધોને તેણે સમરજીમ પર હરાવ્યા. એવો સામનો કરનારમાં બાલકુમારના પુત્ર કણ્ણક અને વિંજય (ઘણું કરીને મોલવપતિ) તથા કોંચુરાજ સુખ્ય હતા. તેમને હરાવીને શૈન્યુદવે તેમને કેદ કર્યા. ને હિમાલય પર આજીવી, વાધ ને બાણનાં પોતાનાં ત્રણે રાજચિન્હ કોરી, ત્યાંથી બધા શિલા મેળવી, તે શિલાને મેળામાં રેનાન કરાવરાવી શૈન્યુદવ પોતાની રાજધાની વંજ પાછો ફર્યો ને કણ્ણકીની એક ભવ્ય પ્રતિમા બનાવરાવી તેણે તેની એક આલિશાન મંદિરમાં સ્થાપના કરી.

કણ્ણકીની મૃતિ-સ્થાપનાએ એક અદ્વુત પ્રસંગ હતો. તે પ્રસંગે લંકાપતિ ગાંજબાહુ, મગધપતિ, માલવપતિ અને બીજાં સેકડો રાજ્યો ઉપરાંત આ કાવ્યનો કંઠો અને હાગરો, સાંધુઓ હાજર રહેલા. ત્યારથી કણ્ણકી પદ્મણીદેવીના નામે જાણીતી બની અને ચૈર, પાંડવ ને ચૈલ ઉપરાંત લંકા, માળવા વગેરે સ્થળે પણ તેનાં મંદિરો બનાવાયાં.

કણ્ણકી અને કાવલજીના મૃત્યુના સમાચાર મળતાંજ તે બંનેની માતાઓ મૃત્યુ પામી, અનેના પિતાએ દીક્ષા લીધી, માધવી ગણિકા પોતાની પુત્રી મણિમેખલા સાથે બૌદ્ધ

શિલ્પી બની, જરવાડણો બળી મરી ને કુતુહી સાધ્વી અણુશણુ (ઉપવાસ) કરીને મૃત્યુ પામી. આ સિવાય એ બંનેના જે કાઈ સર્ગ-સાધ્વીઓ હતા તેમને શૈન્યદુર્વે મૂર્તિ-સ્થાપનાના પ્રસંગે માનપૂર્વક નહોતરેલા.

આ પ્રમાણે શિલ્પપદિકારમ્નો કથાપ્રવાહ પૂર્ણ થાય છે.

લેખક નજરે નિરખેલા પ્રસંગો પર જગતમા ધણાં ઓછાં કાવ્યો રચાયા છે તેવાં કાવ્યોમા આપાવર્તમા જેમ રામાયણ, મહાભારત અને હયાશ્રયનું મુખ્ય સ્થાન છે તેમ દક્ષિણ-દિશમા શિલ્પપદિકારમ્ અગ્રસ્થાને આવે છે.

શિલ્પપદિકારમ્ એ નામ જે શબ્દોનું બનેલું છે શિવમ્ અને આદિકારમ્ શિલ્પમ્ એટલે ઝાંઝર અને આદિકારમ્ એટલે તેની આસપાસ ગૂંથાયલું તે ઝાંઝરની આસપાસ ફરતી વાર્તા પર રચાયેલું મહાકાવ્ય તે શિલ્પપદિકારમ્.

શિલ્પપદિકારમ્મા રસ, કલા, સુન્દરતા, કારણ અને પારતપિકતાનો અદ્ભુત સંગમ થયેલો છે મેઘદૂતનું માધુર્ય, ગમાયણ મહાભારતની બળ્યતા વિક્રમોર્વશીયની ઝમક ને ઉત્તમરામચરિત્રની કરુણતા તેમાં એકી માથે નજરે ચડે છે ગણિકા માધરી મામાન્ય સાહિત્યકૃતિઓમા હોય તેમ કેવળ અવગુણની પુતળી નથી તેમ મૃચ્છકટિકની ધર્મતસેનાની જેમ તે પવિત્ર નારી કે ગુણની પુતળી નથી, -તે ગુણ-અવગુણના સંગમસ્થાને ઊભેલી કલાની દેવી છે.

સંગીત, નાટક અને ગદ્ય-સાહિત્યના એ ત્રણે અંગના બિજાબિજા સ્વરૂપોનું એકજ કથામાં રસદર્શન કરાવવામા શિલ્પપદિકારમ્ કદાચ જગતભરમા અન્યેડ નીવડી શકે તેમ છે. સાગરસંગીત, સરિતાસંગીત, ગિરિસંગીત, મમ્બુદસંગીત, યત્યસંગીત એકાત સંગીત, કરુણ મંચીત, ઉદ્દીપક સંગીત-રચણ કે બાવ ગણતરીએ સંગીતનો એવો કાઈ પ્રકાર નહિ હોય જે શિલ્પપદિકારમ્મા સમાવેશ ન પામ્યો હોય.

શિલ્પપદિકારમ્ની બીજી વિશિષ્ટતા તેના ઐતિહાસિક સ્વરૂપને લગતી છે. વંજીથી હિમાલય સુધીનું શૈન્યદુર્વનું પ્રયાણ તે યુગના ભારત પર મુંઝવે પ્રકાશ ફેંકે છે, અને દક્ષિણદિશની સારકૃતિક દશાનો તે મુદર ખ્યાલ આપે છે.

નારીના સતીત્વનો પ્રતાપ, કર્મેના અચૂક ફળ, ગણિકામંચની માથેજ પ્રવેશતી દુર્દેશા અને ન્યાયભગનું પગિણામ-એ ચાર પાયા પર રચાયેલા આ મહાકાવ્યને દક્ષિણ-ભાગતની એક અન્યેડ અને યશસ્વી કૃતિ ગણી મકામ.

યુદ્ધ-ઈર્ષ્યા—

રમણલાલ બટ

મરત્યુ કરે જગતના જીવ એક તોલે,
નિસર્ગ તોલે બૂલી બેઠ બાવો;
તો યુદ્ધ શાનાં? ઈરખાય શાને?
રે માનવી! ક્ષણિક વિશ્વ શું માન તારાં?

વિકાસવાદ ?

જૂળ લેખક પંડિત યુનુસ શર્મા
અનુવાદક રમણલાલ ગ. લલિ

[ગતાક પૃ ૨૧ થી ચાલુ]

જેખીસોનની કબરોમાંથી મનુષ્યોની જે લાશો નીકળે છે તેને વિદ્વાનો સાત હજાર વર્ષ જૂની જણાવે છે, અને તે આજના મનુષ્યને બરાબર મળતી આવે છે આ જ રીતે રૂપેનમાંથી ગાયોની જાગીઓ મળી આવી છે, જે ૨૦ હજાર વર્ષ પહેલાની છે એમ માન્ય પડ્યું છે, વળી એ વખતની ગાયો-ચિત્ર ઉપરથી-આજની ગાયો જેવી જ છે અને આ ચિત્રો ચિતરનારા પશુ આજના ચિતરનારા જેવા જ હતા એને અતિરિક્ત, ચીનના મરુ મેદાનમાં ખોદવાથી મનુષ્યની જે જે વસ્તુઓ મળી આવી તે ત્યાં મમુદ હતા તે પહેલાની છે વસતી પછી સમુદ્રનું આનવું અને ન જુલો કે ક્યારે રેતને છોડી તેનું ખસી જવું બતાવી રહ્યું છે કે લાખો વર્ષ પહેલાં માણસોની મુખાકૃતિ આજના મનુષ્યોની મુખાકૃતિ જેવી જ હતી કાગળ કે ત્યાં મનુષ્ય સંબંધી જે જે પદાર્થો મળી આવ્યા છે તે આજના સમયના પદાર્થોને મળતા આવે છે

દરે આ વિષયને અસાગ-પૃથ્વીના આયુષ્ય સાથે તપાસવામાં આવે છે પૃથ્વીનું આયુષ્ય નક્કી કરવામાં યુરોપીય પડિનોના મતબેદ હોવા છતાં આખરે જે નક્કી થયું છે તે નીચે આપવામાં આવ્યું છે, અને ગણિતનડે ગણતરી કરતાં ડાર્વિનનો મત કેટલો માયો છે તે આપોઆપ જણાઈ આવે છે

યુરોપના ધર્મચાર્યોએ હેવટનો નિર્ણય કર્યો છે કે સમાગને પેદા થયે ૬૬૮૪ વર્ષ થયાં પદાર્થવિદ્યાની લોકો ગરમી, પ્રકાશ અને ગ્રહો આદિના તાત્કાલિકથી જે સમય નક્કી કરે છે તે ૪૦૦૦૦૦૦-આઠીશ લાખ વર્ષ છે જૂગર્ભવિદ્યાના પડિનોએ ખૂબ માનવાની અને કાળજી પૂર્વક નિરીક્ષણ કરીને સિદ્ધ કર્યું છે કે પૃથ્વી દસ કરોડ વર્ષ જૂની છે

સમુદ્રવિદ્યાવિશારદ પ્રોફેસર જોનીએ સમુદ્રના ખાગપણનાં તપાસ કરીને સિદ્ધ કર્યું છે કે સમુદ્રનું પાણી આ રીતે આટલું ખાડું થવાને દસ કરોડ વરસ જોઈએ આવી અંતિમ નિષ્પત્તિના કારણે જોઈ મહાશયને વિનાશવતી રાષ્ટ્ર મોસાવનીએ સુવર્ણપદક આપીને સન્માનિત કર્યા છે

પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ બ્યારથી શરૂ થઈ હતી, રેડિયમદ્વારા તે સમયથી લઈને આજ સુધી એક સમય શોધી કાઢવામાં આવ્યો છે જેની મર્યાદા ૭૫૦૦૦૦૦૦૦-સાત અબજ પચાસ કરોડ વર્ષ છે પરંતુ આ સમય નિર્ધાર કરતાં આવિષ્કારો પોતેજ કહે છે કે, 'આ રીતે આ સખ્યા અનુમાનથી તો આગળ પ્રતીત થાય છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે રેડિયમની શક્તિ સાથે મજબૂત રાખનારી ગણનાનું આ દૂળ છે' તેથી મોટા સંકાય સાથે ૭૫૦૦૦૦૦૦૦-સાત અબજ પચાસ કરોડ વર્ષનું પૃથ્વીના આયુષ્ય મટે વધારેમાં વધારે અનુમાન કરી શકાય છે

આ પૃથ્વી ઉપર કેટલા પ્રાણીઓ અને કેટલી જાતની વનસ્પતિ છે એ જાણી લેવાથી પરિણામ તરતજ મળી આવશે.

કેટલાક વર્ષો પહેલા સ્પેસર એની 'એન્થ્રોપોશન' નામની ચોપડીમાં લખ્યું છે કે, 'વનસ્પતિવિજ્ઞાના જાણકારોએ વનસ્પતિના જે ભેદ પાડ્યા છે તેની મધ્યા ત્રણ લાખ વીસ હજાર સુધી પહોંચી છે અને પ્રાણીશાસ્ત્રના જ્ઞાતાઓને જ્યારે જ્યારે જુદી જુદી જાતની સૂરતો સાથે કામ પડ્યું ત્યારે તેની મધ્યા કદ્દ વીસ લાખની થવા જતી છે.'

સ્પેસર પછી પણ ઉપર પ્રમાણેની કેટલીયે તપાસ ચર્ચ અને કેટલીયે નવી યોનિઓ માંલુમ પડી છે ભારતવર્ષના તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ તો યોગશી લાખ યોનિની ગણતરી કરી છે *

ઉપરાંત બધી બાગતોને ધ્યાનમાં ગણીને દરે વિકાસનાદીઓના કથન પણ જોઈએ વિકાસવાદીઓ કહે છે કે આદિ મુદ્દિમાં એક જ જનુ હજુ કંમે કંમે આટઆટલા ભેદ યથા ગયા હમણા જ મનુષ્યનો ઇતિહાસ જતાવવામાં આવ્યો કે વીમ હજાર ર્વની તો એની ચિત્રકળા મળી આવે છે અને લાખો વડીની એની અન્ય ચીજો મળી આવે છે અને જો વીમ હજાર વર્ષ પહેલા મનુષ્યને બીજા ઝહેરામાં માનવામાં આવે અને એજ પ્રકારે તેવીસ લાખ ઝહેરામાં વીમ હજાર વર્ષ બાદ ફેરફાર કે અનર માનવામાં આવે તો, ૨૩૦૦૦૦૦ x ૨૦૦૦૦ = છેતાળીશ અમજ વર્ષ થાય છે અને જો માનવીને ચીનની વસતીની માફક એક લાખ વર્ષ પૂર્વેનો માનવામાં આવે અને યોગશી લાખ યોનિ માથે શુણુવામાં આવે તો, આઠ અર્બ આળીશ અમજ વર્ષનો સમય હોવો જોઈએ પરંતુ પૃથ્વીનું આયુષ્ય (જે વેદ પ્રમાણે ૬૭ સુધી એક અળજ સત્તાણુ કરોડના આશરે છે) યુરોપના વિદ્વાનોએ ૬૭ સુધી દસ કરોડ વર્ષ જ માન્યા છે, જેથી નિકાસનાદનો સિદ્ધાંત તે ગણતરીએ ખોટા ઠરે છે.

અને જો તેઓ કહે કે મનુષ્યની શૃખલા (Link) જગતભરના પ્રાણીઓની માથે નથી, કિન્તુ અમુક અમુક પ્રાણીઓની સાથે જ છે અને આ પ્રકારે કેટલીયે શ્રેણીઓ છે અને આદિમાં કેટલાય પ્રકારના બીજ હતાં, તો પછી એમજ કહેવું પડે કે આ માન નામનો જ વિકાસવાદ છે કારણકે આમ તો બધા જ લોકો વૃક્ષની પહેલા બીજ માને છે અને બીજને બધા પૃથક્ પૃથક્ જતાવે છે કિન્તુ વિકાસવાદી કહે છે કે, " નહિ, નહિ, તમે નિકાસનાદને સમજતા જ નથી મનુષ્યની શૃખલાનો સમય સમસ્ત પ્રાણી અને વનસ્પતિ સાથે નથી. પરંતુ અમુક જ પ્રાણીઓનો વિકાસ મનુષ્ય છે વિદાસનો સિદ્ધાંત છે કે જે પ્રાણી પોતાની નક્કા નથી કરી શકતું એને સ્પષ્ટ જીવિત ગણતી નથી એટલે કે જોગજો-પાર્જનની ધૂનમાં દુનિયાના બધા જ પ્રાણીઓ ગતસ્થિ વ્યગ્ર રહે છે પ્રમંગોપાત નાના પ્રકારની ચેષ્ટાઓ કરે છે ચેષ્ટા કંટી વેળા શરીરના જે જે ભાગ ઉપર વધારે વજન પડે છે તે તે ભાગ ધણી સમય પછી વિલક્ષણ પ્રકારનો બની ગયે છે એની સનાન પરંપરામાં—દીર્ઘકાળ પડી એક વિશેષ અંગ પેદા થાય છે અને એક નવાજ આકાર—પ્રકારની જાતિ બને છે " આ મતવ્ય અને સ્પષ્ટનિયમને આધારે વિદ્વાનોએ એમ માન્યુ છે કે—

* આ ગણતરી મુસલમાન વિદ્વાનોએ પણ ઠીક ઠીક માની છે એક મુસલમાન વિદ્વાન કહે છે કે, 'હકૂત દહ દો કાલિવહીદ અમ્, હમચો સબ્જ, બારદા રોહ અમ્!' અર્થાત્ (૭x૧૦)+(૭x૨) = ચોરાશી લાખ પ્રકારના શરીરો જોયા અને તે અનેકવાર બીજ વૃક્ષન્યાયથી પેદા થાય છે.

પ્રસિદ્ધ રમત ચોપાટમાં પણ સોગમી મર્યા પડી તે ચોરાશી ઘરમાં રૂઠા પડી પામે છે, અર્થાત્ મુક્તિ પામે છે.

આદિ સૃષ્ટિમાં પાણી ઉપર એક જન્તુ પેદા થયું, જેને ને તેા પ્રાણી કહી શકાય. ને તેા વનસ્પતિ કહી શકાય. એણે પોતાના પોષણ માટે અનેક યત્નો કર્યા, એની વંશવૃદ્ધિ થઈ. એ વંશજોએ પણ કુદરતી ઘટના અનુસાર પોતપોતાના પોષણના અર્થે પ્રસંગાનુસાર પ્રયત્નો શરૂ કર્યા. ઘણા દિવસ પછી એમાંથી કેટલાંક માછલીઓ બની ગયાં. પાણીમાં બહુધા લોકો વગેરે પડ્યા રહે છે. જે માછલીઓ લોકો ઉપર ચડવાને પ્રયત્ન કરી રહી હતી તેઓ ઝાડ ઉપર ચડનારી ખીસકોલી આદિ બની ગઈ. જે કિનારા પર જમીનમાં પ્રયત્ન કરતી રહી તેઓ દોડકાં વગેરે બનીને સુવર આદિ બની ગઈ અને આ રીતે ક્રમે ક્રમે ધોડા, વાંદરા, ગોરીલાં (વનમનુષ્ય) યતો મનુષ્ય બન્યા. x

‘જડ પાણીમાં આરંભથી જ એકદમ ચેતન કીડા ફરી રીતે બન્યા’, આ જટિલ પ્રશ્ન ન કરતાં ઉપરોક્ત વિકાસવાદનો ઉત્તર આ છે કે જે પ્રાણી જે ઇન્દ્રિય કે અંગથી વધુ કામ લે છે તેની તે ઇન્દ્રિય કે અંગમાં પ્રથમના ગુણધર્મોમાં વૃદ્ધિ કે દ્વિતીય ધર્મ જાય છે. આ સત્ય છે પરન્તુ એ અંગ કે ઇન્દ્રિયનો આકાર પ્રકાર બિલટો-સુલટો, વાંકાચૂંકો નથી થઈ જતો; કોઈ નવું અંગ કે ઇન્દ્રિય નથી ફૂટતી અથવા તે કોઈ અંગનો લોપ થઈ નથી જતો. આ દલીલની પ્રુષ્ટિ માટે નિમ્નોક્ત ત્રણ વૈજ્ઞાનિક દલીલો આપવામાં આવે છે.

(૧) કોઈ પણ પ્રાણીની ઇચ્છાથી તેના શરીરમાં હાડકાં પેદા થતાં નથી તેમ તે નવાં ફૂટી નીકળતાં નથી. જે પગની જગ્યાએ ચાર કે છ પગ બની શકતા નથી, જેને આંખ નથી એને આંખ નથી બની શકતી. તેમજ દાંત, પગ, આંખ વગેરે ખરી પણ જતાં નથી. કારણ કે હાડકોના સંબંધ પ્રાણીના જ્ઞાનંતંતુઓ સાથે નથી. દાંતમાં સોય ખોસવામાં આવે અથવા ભાંગેલા (શરીરને હેદી બહાર નીકળેલાં) હાડકોને ચપ્પુથી કાપવામાં આવે તો જરાયે તકલીફ થતી નથી. જ્યારે હાડકોના સંબંધ મન કે બુદ્ધિની સાથે છેજ નહિ, તો દાંત અથવા અન્ય હાડકાં ઉપર ઇચ્છાશક્તિની કંઈ રીતે અસર થશે? જ્યારે વાળને ઇચ્છાનુસાર હલાવી શકાતા નથી—ગિચા કરી શકાતા નથી તો તે ઇચ્છા પ્રમાણે વધી ઘટી શકે ખરા? આ રીતે પ્રયત્નથી કોઈ ચીજ બહાર ફૂટી નીકળતી નથી. કારણ કે પ્રયત્ન તો ઇચ્છા પેંછી જ કરવામાં આવે છે. આથી વિકાસનું મતલબ જે ઇચ્છા અને પ્રયત્નથી અંગ અર્થાત્ હાડકાંની ઉત્પત્તિ માને છે તે બિલકુલ અસત્ય છે.

(૨) બોજન પ્રાપ્ત કરવામાં આંખ, નાક, જીભ અને ત્વચાની જરૂર હોઈ શકે પણ બોજનપ્રાપ્તિનો સંબંધ ‘શબ્દ’ સાથે કરાય નથી. ત્યારે પ્રાણીઓમાં કર્ણેન્દ્રિયની ઉત્પત્તિ શા માટે અને કંઈ રીતે થઈ?

(૩) જે પશુઓ ખરફવાળાં રચાનોમાં રહે છે તેમના શરીર પર વાળ જોગ છે અને વધે છે તો દબરો સાલથી ખરફવાળી જગ્યામાં દુઃખ પામનાર ઓનલેન્ડ વગેરેના નિવાસી મનુષ્યોના શરીર પર વાળ કેમ ન જોગી નીકળ્યા? જે જીવાને પરમાત્માએ વાળ આપ્યા છે તેમને કંડી પડતાં જ વાળ જોગ છે અને ગરમી પડતાં વાળ ખરી પડે છે કે ઝોંછા થઈ જાય છે. પશુઓ, પક્ષીઓની ઇચ્છાથી તો છ મહિનામાં વાળ વધી જાય, પરન્તુ ઓનલેન્ડના મનુષ્યોના શરીર પર દબરો વર્ષમાં પણ વાળ ન જોગ્યા—આ વિકાસવાદનું કેવું અધેર છે? ઇચ્છાશક્તિ તથા પ્રયત્નથી જ્યારે શરીર પર વાળ પણ જોગી શકતા નથી તો કાન જેવી જિનજરૂરી ઇન્દ્રિય અને હાડકાં, જેને બુદ્ધિ સાથે સંબંધ નથી તે, આપોઆપ કેવી રીતે બની શકે? અતઃજ પ્રાણી આપોઆપ આકાર-પ્રકારમાં ફેરફાર નથી કરી શકે.

જીવન ઝરણા.

પ્રમા

રાજવી ઇન્દ્રજિત એક રાત્રે શુભવેશે નગરચર્યાએ નીકળેલો તે પ્રસંગે એક ધરમા બુહારગામથી તરતમાજ પાછા ફરેલા કિંગ નામે વેપારીને તેનો પત્ની પૂછતો હતો કે-
“નાય, તમે તો ‘આપણા ગજવીની છત્રછાયા નીચે તારે અન્ય કોઇના રક્ષણની જરૂર નથી’ એમ કહીને દૂર દેશાવગ ગયા હતા તરતમાં પાછા ક્યાથી ફર્યા ? શું હવે રક્ષણની જરૂર લાગી ચર્ષ છે ?”

ઈન્દ્રજિતના કાને આ શબ્દો પકતા જ તેને કમકમા આવ્યાં. પોતાની અખડિત છત્ર-
છાયા સમ્પ્રમા પ્રશ્ન પુછાય તેમા પણ તેને પોતાની ઉણપ લાગી ને એ ઉણપના દડ તરીકે તેણે તરતજ પોતાનો એક હાથ કાપી નાખ્યો.

સ્વામી ગમતીયે કોલેજમા અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે તેમની પ્રતિભાથી અંબવયા પ્રીન્સીપાલે તેમને વિલાયત જઈ આપ સી. એસ બનવાની સલાહ આપી. રામતીયે એ સલાહનો મનિનય અસ્વીકાર કરતાં કહ્યું, “મારી ભુદ્ધિ હું માગ દેરાબધુઓના ચરણે ધરવા ઈચ્છુ છું, તે સરકારને વેચવાની મારો ઇચ્છા નથી.”

મથુરાપતિનું અવમાન થતા તેનો દશે પુત્રોએ ગળ્યનો દશ મરખા ભાગ કરી તે બહેની લીધા પગ્નુ એ બહેનથી વખતે બહેન અજનાદેવી યાદ ન બાવી. ભાગ બહેન્યાઇ ગયા પછી નાનાભાઈ અંકુરને લાગ્યું કે, ‘બહેનને અન્યાય થાય છે.’ પણ દશ ભાગના શાંતિથી અગ્યા ભાગ થઈ શકે એ સહવિત નહોતું અંકુરે તરતજ પોતાનો ભાગ બહેનને સોંપી દીધો, ને નવે ભાઈ પાસેથી થોડી થોડી આર્થિક મદદ મેળવી તેણે વેપાર આંદર્યો. બહેનને અન્યાય થતો હોય એ ગીતે ભાગ મેળવીને રાજ બનવા કરતા વેપારી બનવામાં તેણે વિશેષ ગૌરવ નિહાળ્યું.

સ્વામી વિવેકાનંદ કાશી નજીકના વનમાંથી પમાર થતા હતા. તે પ્રસંગે જંગલી વાદગ્યોએ એક ટોળું તેમની પાછળ પડ્યું. સ્વામીજીને આ ઝંનૂની વાંદરાઓનો ખય લાગ્યો ને તે મૂંઝીએ વાળીને દોડવા લાગ્યા. વાદગ્યો તરતજ તેમની પાછળ દોડ્યા. તે પ્રસંગે સ્વામીજીએ નજીકમાંથી દેવી વાણી મમો અવાજ આવતો માલખ્યો, “દુષ્ટોથી ડર નહિ, કે ભાગ નહિ હમેશા તેમનો સમાન ઝનૂનોથી સામનો કર.”

સ્વામીજી તરતજ દોડતા ચલી ગયા ને આખો કાઢીને વાનગટાળાની સામે આવ્યા. વાંદરા લીધી પૂછડીએ ભાગવા માડ્યા.

થોડીવારે વૃક્ષરૂડમાંથી એક સન્યાસી બહાર આવ્યો. સ્વામીજીને ન ભાગવાની

તેણે જ સલાહ આપી હતી. સ્વામીજીએ તેને પ્રભુનો સંદેશવાહક માની તેના ચરણમાં મરતક મૂક્યું.

x

x

સ્વામી વિવેકાનંદ અલવરની મુલાકાતે ગયેલા ત્યારે દીવાન મેજર રામચન્દ્રજીના આગ્રહથી તે તેમને ત્યાં બિતરેલા. એક દિવસે અલવરપતિ મંગલસિંહ તેમનાં દર્શને આવ્યા. વાતચીત દરમ્યાન મંગલસિંહે કહ્યું, “સ્વામીજી, મૂર્તિપૂજા પ્રત્યે મને જરા પણ સદ્ભાવ નથી. લાકડા કે ધાતુના દુકડામાં ઈશ્વર ભરાયો છે એમ માનવું અને તેની પાછળ શક્તિ વેડરી દેવી તેને હું તો મૂર્ખતા માનું છું.”

સ્વામીજીએ તરતજ પોતાના એક સાચો મારફત દીવાનના ખંડમાં લટકતો મંગલસિંહનો ફોટો મંગાવ્યો. તે ફોટો દીવાનના હાથમાં મૂકતાં સ્વામીજી બોલ્યા, “એના પર ધૂકો.” “આપ આ ચું કહો છો?” દીવાને ગભરાઈને કહ્યું, “આ તો અમારા શિરતાજ મહારાજ છે.”

“તમારા મહારાજ તો મારા સાથે વાત કરી રહ્યા છે.” સ્વામીજી હસીને બોલ્યા, “તમારા હાથમાં તો કાગળનો દુકડો છે. એમાં મહારાજ ક્યાંથી ભરાયા?”

“એ મહારાજનો ફોટો છે” દીવાને કહ્યું, “એને જોતાં જ અમે સાક્ષાત્ મહારાજને જોઈ રહ્યા હોઈએ એમ લાગે છે.”

“ત્યારે” સ્વામીજી ધીમેથી હસીને બોલ્યા. “મૂર્તિ એ પણ ભગવાનનું પ્રતીક છે. ભક્તજનો એને પત્થર ધારીને નેહિ, પણ ભગવાન માનીને પૂજે છે.”

x

x

x

ઝોહેર નામે એક લેખકે પોતાની બધી જ શક્તિ મહામદ પયગંબરને બદનામ કરવામાં વાપરેલી. પણ ત્યારે પયગંબર વિજયી બન્યા ને ઝોહેરને મટિ બચાવનો કાંઈ માર્ગ ન રહ્યો ત્યારે પયગંબરને આંગણે જઈ તે બોલ્યો, “ખુદાના પયગંબરનો મહાન શુભ ક્ષમા છે.” પયગંબરે ઝોહેરને તેના પાછલા પર્તન મટિ કપડાનો એક શબ્દ પણ કહ્યા વિના તેને પોતાનો ઐતિહાસિક અખો ભેટ આપ્યો.

x

x

x

અવંતીપતિ બોજની સભામાં આવીને એક બ્રાહ્મણે આકાશ સામે આંગળી કરી જમીન પર હાથ ફેરવ્યો. ઉત્તરમાં બોજે મોંમાં આંગળી મૂકતાં બ્રાહ્મણે બોજની સમક્ષ એક પત્થર ધર્યો. બોજે હસીને બ્રાહ્મણને સલાહ આપી પિયાનું ધનામ આપ્યું.

બોજની સભાનો કાંઈ પણ સભાસદ આ સંસાઓનો મર્મ ન સમજી શક્યો. બોજ તે સમજાવતાં બોલ્યો, “બ્રાહ્મણે મને કહ્યું કે, ‘અતિશુષ્ટિથી તેનું ખેતર ધોવાઈ ગયું છે.’ મેં તેને મરકરીમાં કહ્યું કે, ‘તમારા પૂર્વજ અગસ્ત્ય ઋષિ સાગરનાં જળ પી ગયા હતા તો તમે વરસાદ પણ ન પી શકો?’ મારી એ મરકરીનો વળતાં કટાક્ષથી ઉત્તર આપવાને બ્રાહ્મણે મારી સમક્ષ પત્થર મૂકીને જણાવ્યું કે, ‘તમારા પૂર્વજ રામચન્દ્રજીએ સાગર પર પત્થરનો સેતુ બાંધ્યો હતો. તમે તે બાંધી ‘લુઓને’-તેની આ સમયોચિત દિશા અને માર્ગિકતા અરેખર પ્રસંસાને પાત્ર લાગવાથી મેં તેને ધનામ આપ્યું.’”

x

x

x

અમેરિકન સેનાપતિ જેક્સને એક દરજ્જાને સુરવાળ બનાવવાની વરદી આપી. સેનાપતિ સાથેના આવા સંબંધથી દરજ્જાભાઈ કુલાઈ ગયા ને એક પ્રસંગે ભરસામાં ખેતાની છાપ પાડવાને તે સેનાપતિ નજીક જઈ ઊભા રહ્યા.

જેક્સન તો દરજ્જાને શૂલી જ ગયો હતો. એટલે તેણે તેને કાંઈ નામાંકિત વ્યક્તિ ધારી તેની સાથે હાથ મિલાવ્યા. દરજ્જાભાઈ હર્ષથી ઊભરાઈને તરત જ ખેતાની ઓળખ આપવા માંડ્યા. જેક્સન તેમને અધવચ્ચ અટકાવતાં જ બોલ્યો, “હા, હા, ઓળખ્યા. તમે તો મેજર સુરવાળ ને?”

ને દરજ્જાને એક અક્ષર પણ વિશેષ બોલવાની તક આપ્યા વિના જેક્સને તેને સભા સમક્ષ ‘મેજર સુરવાળ’ ના છટકાવથી ઓળખાવ્યો. તે દિવસથી મરણ પર્વત દરજ્જાભાઈ ‘મેજર સુરવાળ’ ના ઉપનામથી ઓળખાયા.

ફ્રેન્ચ રાજકુમાર બેરીના શિક્ષક રાયનના મકાનમાં આગ લાગવાથી શિક્ષકને ખૂબ નુકશાન થયું. રાજકુમારે મંત્રી પાસે શિક્ષકને મદદ કરવાને ૫૦૦ રૂપિયા માગ્યા. મંત્રીએ કહ્યું, “શિક્ષકને મદદની વાત ન કરવાનું પ્રથમ વચન આપો. તેમ છતાં પણ શિક્ષક પંદર દિવસ પર્વત તમારા અભ્યાસ વિષે જે સંતોષજનક અભિપ્રાય આપે તો રૂપિયા આપું.”

રાજકુમારે શિક્ષકને કશી વાત ન કરતાં ચોપડીઓ હાથમાં લીધી ને પંદર દિવસ લગી દિનરાત અભ્યાસ કરીને તેણે શિક્ષકને સંપૂર્ણ સંતોષ પમાડ્યો. મંત્રીએ ખેતાના વચન અનુસાર કુમારને પાંચસો રૂપિયા આપ્યા. કુમાર તે લઈ શિક્ષકને ઘેર પહોંચ્યો. શિક્ષકે રૂપિયા લેવાની આનાકાની કરતાં કુમારે કહ્યું, “માસ્તર સાહેબ, એ ૫૦૦ રૂપિયા મેળવવાને માટે તો મેં ૫૦૦ રાજ્ય મેળવવાને પણ ન બચાવું એવી નોટરી બળવી છે, સમજ્યા?”

ને હસતાં હસતાં માસ્તરના બોળામાં રૂપિયાનો ઢગલો કરી તે ફોડી ગયો.

ચાર્લ્સ બીબ્બનો ભાઈ ડયુક એન્ડ્રુ ચોર્ક વિલાસ માટે દર મહિને નવી નવી સુવતીઓ શોધી કાઢતો પણ ચૂંટણીમાં તે હમેશાં નિષ્ફળ જ નીવડતો ને એક પણ સુવતી સુંદર કે રસયુક્ત ન નીકળતી.

ચોર્કના આ કમલાગ્ય પર હસતાં ચાર્લ્સે કહ્યું, “મને તો આમાં આપણા ધર્મચુસ્ત જ કંઈક કારસ્તાન લાગે છે. ચોર્કના પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરાવવાને તે મહાશય જ સુવતીઓને ચૂંટી મોકલતા હોવા બેઠો છે.”

કુમારવચે જનરલ આન્ટ અંધ પર બેસીને દૂરની એક દુકાને ફેટલીક ચીજો ખરીદવાને ગયેલો. પણ સવારની ખુશનુમાં હવામાં તે મસ્ત બન્યો ને અચ્ચ ધારેલી દુકાનથી દશ ડગલાં આગળ વધી ગયો. આન્ટને અંધને પાછો ફેરવવાનું ન ગમ્યું. તે આગળ ને આગળ વધ્યો તે ફેરાવામાં નળું મોંઘેલું નહું ચક્કર લગાવી તે સામે મોઢે ધારેલી દુકાને આંધી ઊભો.

નિરીક્ષકએ આન્ટની આંધ વલણને વિચિત્ર ધૂનમાં ગણી કાઢી. પણ કવિબંધમાં આન્ટની એજ ધૂને અમેરિકાને આંતરવિગ્રહમાંથી સાંગોપાંગ પાર ઉતાર્યું. તે કાંઈ પણ મંથોગોમાં પાછા ફેરવાનું વિચારી જ ન શકતો.

માનસશાસ્ત્રીઓ અને શરીરશાસ્ત્રીઓનું એમ માનવું છે કે, પ્રથમ માર્ગ અવ્યવહાર છે; જો જનસંખ્યા મર્યાદિત કરવી હોય તો ખીજા માર્ગનો આશ્રય લીધા વગર છૂટકો જ નથી.

દુનિયાભરમાં સંતતિનિયમન માટે વીશમી સદીની શરૂઆતમાં એક પ્રયત્ન મોટું ફરી વળેલું. પ્રત્યેક રાષ્ટ્રમાં સંતતિનિયમનનું આદેશન જાણેલું સળગેલું-આપક બનેલું. પહેલો માર્ગ અશક્ય અને અવ્યવહાર મનાયેલો હોઇને વૈજ્ઞાનિક સાધનોનું ઉપાદાન ચોક્કસ થવા લાગ્યું. આજે માનવી સંપૂર્ણપણે વિજ્ઞાનના સકળમાં સપડાયેલો છે. જીવનની પ્રત્યેક બાજુ વૈજ્ઞાનિક બની ગઈ છે. પરિણામે વિજ્ઞાનથી ઘેરાયેલો માનવી સંતતિનિયમન માટે વિજ્ઞાનથી પર રહી શકે તે અસંભવિત હતું. સમસ્ત માનવજાત સંતતિનિયમનના ખીજા માર્ગ ઉપર પ્રયાણ કરવા લાગી. આ માર્ગ જેટલો મોઢક, સહેલો અને મુદત દતો તેટલોજ લેવાનક અને ધાતક હતો. શરૂઆતમાં એની મોઢકતા આંજી નાંખે એવી હતી પણ ત્રીસ વર્ષના અંખતરને પરિણામે જે ન કલ્પી શકાય તેવાં ભયંકર પરિણામો પ્રત્યેક રાષ્ટ્રને તેમજ સમસ્ત માનવ જાતને સફળ કરવા પડ્યાં, અનુભવવાં પડ્યાં. તેનાથી માનવીની આંખોનાં પડખો ખૂલી ગયાં, મોઢકતાની આંધી અદૃશ્ય થઇ ગઈ. અને એ માર્ગ નીતિનાશનો છે, રાષ્ટ્રને નિર્બળ બનાવનાર છે, વ્યક્તિને શારીરિક અને માનસિક અનારોગ્યતામાં ધસડનાર છે, સમાજને છિન્નભિન્ન કરનાર છે, ગૃહજીવનને બિનબેખંડાર બનાવનાર છે, જીવનનો સાસ્ત્રિક અને પરમ આનંદ દહીતાર છે તેવી ખાતરી થઈ. પરિણામે આજે માનવજાતના મોટા ભાગ ઉપરથી સંતતિનિયમનનાં મોજાંનો પ્રયત્ન બંધાઈ ગયો છે. પ્રત્યેક સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રમાં સંસ્કારથી સંતતિનિયમનને દેશવટા આપવામાં આવ્યો છે. એ બાબતની ચર્ચાઓ, બિચારાઓ, પ્રચારો, પુસ્તકો અને સાધનો ઉપર સખ્ત બંદોબસ્ત મુકવામાં આવ્યો છે. રાષ્ટ્રિય દિષ્ટિએ તેને તજવા સિવાય રાષ્ટ્રનો ઉદ્ધાર સંભવિત નથી. રાષ્ટ્રને સળગ, પ્રગતિશીલ, સાવિત્રશીલ અને સંસ્કારવાળું બનાવવા માટે કૃત્રિમ સંતતિનિયમનને જરૂરબળથી ઉમેડી નાંખવા સિવાય છૂટકો નથી.

જનસંખ્યા મર્યાદિત કરવાનો માત્ર પ્રથમ માર્ગજ સુવર્ણમાર્ગ છે. એ માર્ગને અશક્ય અને અવ્યવહાર કહેવામાં આવેલોકન અને વિચારની હિજીબ છે. માનવી સંયમથીજ જીવે છે. જીવનને પ્રત્યેક ડગલે ને પગલે સંયમરૂપી પેઢી માનવીને આવેશમાંથી અચાવી લે છે. સંયમવિહોણો માનવી પણ સમાન છે; ત્યારે આ માર્ગને અશક્ય અને અવ્યવહાર કહેવામાં આવે છે ત્યારે માનવી પ્રત્યેનું દષ્ટિબિંદુ-માનવી જાણે કે પશુટત્તિનું પ્રતીક હોય તેવું રાખવામાં આવે છે. માનવી પ્રગતિશીલ પ્રાણી છે, સારાસારની વિચારશક્તિવાળું પ્રાણી છે. ઉત્કર્ષ અને ઉન્નતિ એ તેનો ઉર્ધ્વગામી પ્રાણ છે. વિજ્ઞાન તેની નૈસર્ગિક ગતિને રોકે છે. વિજ્ઞાનની પ્રગતિ માનવજાતને ગૂંગળાવનારી અને ધાતક નીવડેલી છે. જીવનના એક અનુપમ નૈસર્ગિક ઉપભોગને પણ જો વિજ્ઞાનને હસ્તક કરી દેવામાં આવે તો, અનુબંધજીવનની દેવી સંપત્તિઓનો વિનાશ થઈ જાય તેમાં શી નવાઈ? માનવી મનુષ્ય મટી પણ બને છે. દિન્દને માટે ક્યો માર્ગ ગ્રહણ કરવો તે પ્રશ્ન જરાપણ કઠીન નથી. સંયમ એ આર્ય સંસ્કારનું કેન્દ્ર છે. આર્ય પ્રજાને માટે આ માર્ગ અશક્ય અને અવ્યવહાર નથી. યુવામીની શૃંગલારામાં જકડાયેલા પ્રજાજીવનને સામ્રાજ્યવાદ એક યા. ખીજી રીતે, સીધી કે આડકતરી રીતે, નિર્બળતાને માર્ગે, જીવનવિકૃતિને માર્ગે, વિનાશને માર્ગે દોરી રહ્યો છે.

જ્યારે દુનિયાભરનાં સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રોમાં •દૃતિમ મંતતિનિયમનના આદિભનને દાખી દેવામાં આવે છે, ત્યારે સામ્રાજ્યવાદી સત્તા છૂપી છૂપી રીતે, ઇંગ્લાંડ અને અમેરિકામાં જે વૈજ્ઞાનિક સાધનોનું ઉત્પાદન નિરર્થક બની રહેલું છે, તેને ટેકાણે પાડવાને માટે દિંદમાં મંતતિનિયમનનો પ્રચાર કરે છે. તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ જોતાં મંતતિનિયમન માટે મંયમ એ એકજ માર્ગ છે. આજે દિંદ જે પરિસ્થિતિમાં જકડાયેલું છે તે પરિસ્થિતિની વાસ્તવિક ઘટનાઓ નિહાળતાં ઘડીભર લાગે છે કે જનસંખ્યા મર્યાદિત કરવાની ખાસ જરૂર છે. પરંતુ જનસંખ્યા મર્યાદિત થવામાં પ્રગ્નના શિક્ષિત અને અશિક્ષિત, ઊંચા અને નીચા, મંરકારી અને અમંરકારી થરાનું ગમતોક્ષ-પણું જળવાઈ રહે એ ખાસ મહત્ત્વનું છે. વિજ્ઞાનના શરણથી અથવા તેા સ્વમયથી મંતનિ નિયમનનો પ્રયોગ માત્ર સમજી માણસોથી જ થઈ શકવાનો છે, અને પરિણામે પ્રગ્નના ઉત્તમ વર્ગની સખ્યા ઘટવાની; જ્યારે બિનકેળવાયેલા અને નીચલા વર્ગની સંખ્યા વધતો જ જવાની. આજે બિનકેળવાયેલા મજૂરવર્ગની ગમક્ષ પણ વૈજ્ઞાનિક સાધનોનો પ્રચાર કરવામાં આવે છે. પરિણામ એકદમ સમગ્રય તેવું છે: અનારોગતા, આયુષ્યહેદન અને ગૃહજીવનની મધુરતાનો નાશ જ્ઞેશભેર આગળ વધી રહેલ છે. એ પ્રચારને સીધી કે આડકતરી રીતે પરદેશી સરકારનો ટેકા છે, કારણ કે જતાયેલી પ્રગ્ને નિઃમત્ત બનાવી તે પ્રગ્નનું સાંસ્કારિક બળ તોડી નાખવું, તેમાજ સામ્રાજ્યવાદનો વિજય છે. દિન્દને માટે આર્થિક ઉદ્ધારના કાર્યક્રમમાં સંતતિનિયમનને સ્થાન આપવા છતાં, દિન્દના સાર્વત્રિક શોષણને અટકાવી શકાય તોજ માત્ર દિંદનો આર્થિક ઉદ્ધાર મંભવી શકે. સંતતિનિયમન-દૃતિમ સાધનોથી-દિંદને માટે વિનાશનો માર્ગ છે.

‘ગોવાલાણી’નું અવલોકન*

સુરેશ ગાંધી

: મિશ્ર :

દે મારગે પુષ્પ પરાગધેરાં
વેરી, ગયો પાન્થ શ્રમિત દૂરે
અનંતના રયામલ અંચલામાં.

સંવોદનાં ધૂસરમાંથી જાગીને
એની પ્રિયા આંસુભરી ગર્ધ પથે
લેગાં કરીને નવરંગી ફૂલડાં
એણે ગૂંથી રમ્ય સુરમ્ય હાર,
ધરી દીધો શારદકંઠમાંહી.

નાચો રહું અંતર હર્ષભીતું,
કેડામણી એ કુલજહન્વિતું.
એનાં બધાં ફૂલ ખીલ્યાં હશે ન, વા
અધાં ખીલ્યાં કેક હશે કલીરૂપે;
એમાં હશે વાસ, ન હોય તોય શું ?
એ ફૂલનું અંતર કે ન છેદજે
વાણીતણા વિષમ વજ્રધાવથી
એ પુષ્પના ભીતર મોનમાં જીલો,
નિત્ય પથિક પેલો.

* સ્વ. મલયાનિલ કૃત ‘ગોવાલાણી અને બીજી વાતો’

બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળની નીતિથી કંટાળીને એડસ્ટને ૧૮૪૫ માં મંત્રીપદનું રાજીનામું આપવાનો અક્ષર વિચાર કર્યો અને મહામંત્રી રાબર્ટ પીલને એ વિચારથી વાકેફ બનાવવાને તેણે તેને એક પત્ર લખી નાંખ્યો. પત્રમાંની વિગત ખાનગી રહે એ ખૂબ જ જરૂરી હોઈ તેણે પત્ર પર 'અતીવ ખાનગી' એવી નોંધ તો લખી પણ પત્ર કાડ પંર લખેલો હતો તેને કવરમાં બીડવાને બદલે તેણે તેને ખુલ્લા કાડ રૂબેજ પોસ્ટમાં રવાના કર્યો.

પીલના હાથમાં કાડ પહોંચતાંજ તે એડસ્ટનની આવી બેદરકારી પર ખીન્યો. પણ શ્રદ્ધાને કહ્યું, "ગભરાઓ છો શા માટે? સમસ્ત ઇંગ્લાંડની પોસ્ટ-ઓફીસોમાં એવો એક માણસ નહિ હોય કે જે એડસ્ટનના અક્ષરો ઉઠેલી શકે?"

આ રીતે એડસ્ટનના અરુપષ્ટ અક્ષરોએ ઇંગ્લાંડને એક રાજદ્વારી ધરતીકંપમાંથી બચાવી લીધું પણ અરુપષ્ટ અક્ષરોના લાભનાં આવાં દૃષ્ટિા જગતના ઇતિહાસમાં વિરલ છે, જ્યારે એનાં નુકસાનથી દેશદેશના ઇતિહાસનાં અર્થખ્ય પાનાં ભરાયલાં છે.

સમ્રાટ અશોકે તક્ષશિલાના સૂત્રા પર લખેલા પત્રમાં 'જઘીયતામ્' ને બદલે જૂલથી 'ઝંઘીયતામ્' લખ્યું [કહેવાય છે કે આ ફેરફાર અશોકની રાણીએ કર્યો હતો, પરંતુ તેમ હોય તો પણ તે લખાણને છેલ્લી વખતે ચોકસાઈપૂર્વક વાંચી જવાની જરૂરિયાત સૂચવે છે.] ને ભારતવર્ષના સુવરાજ કુણાલે પોતાની આંખો ગુમાવી અને પરિણામે સિંહાસન પણ ગુમાવ્યું.

અમેરિકાના મશહૂર પત્રકાર ગ્રીલીના અક્ષર ખૂબ જ અરુપષ્ટ હતાં. તેના નીકટના સાથીઓ કે પ્રતિદિન તેના અક્ષરના પરિચયમાં રહેનાર સિવાય ખીનું કોઈ જ તેના અક્ષર ઉઠેલી ન શકતું. અક્ષરના પ્રમાણમાં તેની સહી કંઈક રુપષ્ટ થતી. એક વખતે તેણે ફરજનો બંગ કરનાર એક ઉપતંત્રીને અરતરશીના પત્ર લખ્યો. તે ઉપતંત્રી એ પત્ર લઈ કેલીફોર્નિયા પહોંચ્યો. ત્યાંના એક પત્રના માલિક સમક્ષ તેણે અંરતરશીના પત્રને ગ્રીલી તરફના પ્રશંસાના પ્રમાણપત્ર તરીકે રજૂ કર્યો. માલિકે ગ્રીલીની સહી ઉઠેલવામાં જ એટલી મુશ્કેલી અનુભવી કે ઉપરના પત્ર પર નજર ડેરવવાની પણ તે હિંમત ન કરી શક્યો. પરિણામે તેણે ઉપતંત્રીના જણાવ્યા પ્રમાણે એ પત્રને ગ્રીલીના પ્રમાણપત્ર તરીકે સ્વીકારી લીધો ને એ ઉપતંત્રીને તેણે પોતાના પત્રનો મુખ્ય તંત્રી બનાવ્યો. વર્ષો વીત્યા પછી ગ્રીલીને આ હેતરે પોંડીની ખબર પડી પણ પછી પગલાં લેવાને માટે ઘણું મોઢું ઘર્ષ ગયું હતું.

ગ્રીલી જ્યારે રેલવે-કંપનીના અધિષ્ઠાતાપદે હતો ત્યારે એક કારકુને કંઈક બૂલ કરવાથી ગ્રીલીએ તેને અરતરક કર્યો અને તે આશયનો તેના પર પત્ર લખી નાંખ્યો. કારકુને તરતજ નોકરી છોડી દીધી ને ગ્રીલીના પત્રને સાચવી રાખ્યો. થોડોક સમય જવા દઈ તેણે એ પત્રને ફર્સ્ટ ક્લાસમાં ફ્રી મુસાફરી કરવાને ગ્રીલીએ બહેલા પાસ તરીકે વાપરવા માંડ્યો. દીક્રીટ તપાસનારાઓ તો ગ્રીલીની સહીજ મુશ્કેલીએ ઉઠેલતા. એટલે તે પરના લખાણને

ખડું-ખોટું કહેવાની હિમત ન કરતાં તેઓ તેને પાસ તરીકે કબૂલી લેતા. આ રીતે, ગ્રીક્ષીના હસ્તાક્ષરના પ્રતાપે, ખરતરફ થયેલા કારકુને એ જ ખરતરશીના પત્રની મદદથી વર્ષો સુધી ફરટ કલાસમાં મક્ત મુસાફરીની મોજ માણી.

નેપોલિયનને પોતાના ખરાખ હસ્તાક્ષર પરત્વે ખૂબજ અણગમે હતો. તેણે પાકટ વયે હસ્તાક્ષર સુધારવા પ્રયાસ કર્યો. પણ તેમાં તે નિષ્ફળ ગયો. ખરાખ હસ્તાક્ષરને તે કેળવણીની ઉણપ ગણતો. પોતાના અક્ષર પ્રત્યે પૂરતું લક્ષ ન આપવા માટે તેણે પોતાના બાલપણના શિક્ષકને સગ્ન કરવાનો વિચાર કર્યો પણ શહેનશાહબાનુ નેસેફાર્દના વચ્ચે પડવાથી એ વિચાર અમલમાં ન આવી શક્યો. આમ છતાં શિક્ષકને એક પ્રકારની સગ્ન તો મળી જ મળ. ફ્રાન્સના શહેનશાહ અને યુરોપના વિજેતાનો તે બાલપણનો શિક્ષક છતાં તેને કશું જ મહત્ત્વ ન આપતું. નેપોલિયનના હસ્તાક્ષર પ્રત્યે પૂરતી કાળજી આપી તેણે તેના અક્ષર ને બાલપણમાં જ સુંદર બનાવ્યા હોત તો નેપોલિયન તેને રાજકુટુંબના શિક્ષકપદે સ્થાપત.

મહાત્માજીને પણ પોતાના ખરાખ હસ્તાક્ષર માટે ખૂબ દુઃખ થાય છે. તેમણે પણ મોટી વયે અક્ષર સુધારવા પ્રયાસ કરેલ પરંતુ તેમાં સફળતા મળી શકી નહિ. પોતાની એ ઉણપને સૂચવતાં મહાત્માજી લખે છે કે, “ નહારા અક્ષર અધૂરી કેળવણીની નિરાની ગણાવી જોઈએ. દરેક નવયુવક અને યુવતી માગ દાખલાથી એતે ને મમજે કે સારા અક્ષર એ વિદ્યાનું આવશ્યક અંગ છે.”

કેટલાંક માનવોને પોતાનું મહત્ત્વ અને કામગીરી દર્શાવવા ખાતર અક્ષરો જાણી જોઈને બગાડવાની ટેવ પડી હોય છે; અને પછી એ ટેવ તેમના જીવન સાથે જડાઈ જાય છે. સ્વેચ્છાએ અક્ષરો બગાડવાની કલાનો દાકતરોએ તો જાણે છે જ રાખી લીધો છે. થોડાંક વર્ષ પૂર્વે એક નેવેજિયન ધારાસભ્યે દાકતરોના ખરાખ અક્ષરોથી પ્રગ્નને કેટલું નુકશાન વેકું પડે છે તે દર્શાવવાને એક દાકતર પાસે અમુક દંદાને અનુલક્ષીને પ્રીકીશન લખાવ્યું ને પછી તે પ્રીકીશન જુદા જુદા દવાવાળાઓને ત્યાં રજૂ કરી મંખ્યાબંધ સ્થળેથી દવાઓ લીધી. ધારાસભ્યની ધારણા પ્રમાણે જ એમાંની ધણીખરી દવાઓ એક-બીજીથી ભિન્ન નીકળી. આ વસ્તુસ્થિતિ પરત્વે ધારાસભાનું ધ્યાન એવી દાકતરો પર સ્વચ્છ અક્ષરો કાઢવાની સૂચના મોકલવામાં આવી.

દાકતરોના અક્ષરો એમના કંપાઉન્ડર સિવાય બીજો કોઈ લાગેજ વાંચી શકે છે. એ સ્થિતિ પરત્વે કટાક્ષ કરતાં એક લેખકે જણાવ્યું છે કે, “ પોતાના મંદેશાનું પરિણામ આવ્યા પૂર્વેજ એ મંદેશો કોઈ જાણી ન જાય તે ખાતર યમ પોતાના દૂતને જેમ ખાનગી હાવામાં આગાઓ મોકલાવે છે તેમ દાકતરો પણ યમના ચુસ્ત શિષ્ય તરીકે તેના એ પગલાને અક્ષરશઃ અનુસરે છે.”

કેટલાંક લેખકોને પણ પોતાની વિશિષ્ટતાના ચિન્હ તરીકે અને ઝડપના આવેશમાં અક્ષરો બગાડી નાંખવાની ટેવ પડી હોય છે. એવા લેખકોને થોડા વખત માટે જો કંપો-ઝીટરના સ્થાન પર મૂકી ખરાખ અક્ષરોવાળું લખાણ સોંપવામાં આવે તો વિશિષ્ટતાના શુભાનમાં અક્ષરો બગાડવાનું તે બીજાનું દિવસે વાસરી જાય.

આધુનિક યુગને માનવી યન્ત્રનો શુભામ બનેલો છે, તેને પણ કે અશ્વ કરતાં મોટર કે રેલવે વધારે ગમે છે; તીર કે તલવાર કરતાં ખંડુક ને રીવાલ્વર વધારે ગમે છે; બીના

દીર્ઘ કરતાં ઇલેક્ટ્રીકની બીજી વધારે આકર્ષે છે; કંઠ કરતાં ગ્રામોફોન વિશેષ ગમે છે; આંખોની સુન્દરતા કરતાં ચશ્માની સુન્દરતા પર તે વધારે લક્ષ આપે છે.—તે જ રીતે પોતાના અક્ષરો પર ધ્યાન આપવાને બદલે તે ટાઈપ કે પ્રેસ પર વધારે ધ્યાન આપે છે. મોટર ને રેલવેએ માનવીના પગ લાંગી નાખ્યા છે, બંદુક ને રીબાઈવરે તેનાં કાંડાંનું કૌવત હરી લીધું છે; ઇલેક્ટ્રીકની બીજી આંખોનું નૂર હપ્તું છે, ગ્રામોફોનનાં સંગીત સાંભળતો માનવી સવારીના પવિત્ર કંઠની કિંમત બૂઠ્યો છે,—તે જ રીતે પોતાના અક્ષરો ટાઈપ પર કે પ્રેસમાં છપાવે સંતોષ અનુભવતો માનવી હસ્તાક્ષરો સુધારવાની જરૂરિયાત ભૂલી ગયો છે.

એડ્વર્ડન ટાઈપ-સાર્ફટરનો ખૂબજ વિરોધી હતો. તે કહેતો કે, “ટાઈપ-સાર્ફટર માનવી અને માનવી વચ્ચેના સંબંધમાં યાંત્રિક જડતા ઊભી કરે છે.” યાંત્રિક વિકાસ રૂપે વ્યક્ત કરે, રંગને વ્યક્ત કરે, સુગંધને વ્યક્ત કરે, શક્તિને અને કલાને વ્યક્ત કરે, કંઠને વ્યક્ત કરે, આશયને વ્યક્ત કરે—અ બધામાં તે ઝડપ અને વિપુલતા ઉમેરે તો પણ એ સર્વેમાં રહેલી નૈસર્ગિક લાવનાને કે આત્મતત્ત્વને તે વ્યક્ત નહિ કરી શકે. ટાઈપના કે પ્રેસના અક્ષરો ગમે તેટલા સુંદર હોય પણ સુંદર હસ્તાક્ષર પ્રેમિકો વચ્ચેની લાગણીને જે વેગ આપે તે ટાઈપ કે પ્રેસ ન આપી શકે.

પ્રાચીન ભારતીય પ્રગતિ હસ્તાક્ષર પ્રત્યે ખૂબજ લક્ષ આપતી. પાટણ કે જોસલમીરના બંકારમાં રહેલી હસ્તપ્રતો નિહાળવા લાગીએ તો તેમાંના સુંદર અને મરોહદાર હસ્તાક્ષર પરથી નજર દૂર કરવાનું પણ મન ન થાય. ને તેનીજ જોડમાં જો આજના દાક્તરો, લેખકો કે અધિકારીઓનાં લખાણો મૂકીએ તો લાગે કે માનવી સુંદર માનવી મટીને બિહામણું જૂત બની રહ્યો છે.

કુદરત

ભાનુ શુક્લ

વિષય સમરથાઓ અને ગદન કોપડાઓ એ કુદરતના અંશુલિકેદ્યા કાનૂનો છે. કુદરતને ઉકેલવા મથતો માનવી તેના આજુ અને પરમાજુઓનો છેદ અને પરિચ્છેદ કરી આનંદ છે.

સુડાળ અને સુરમ્ય કુદરતને ઔર આકર્ષક અને રમણીય જોવા મળે તો માનવી એના પરિચ્છેદનથી એને પામવા પ્રયત્નો આદરે છે અને આચરે છે. કિન્તુ એ અણુધ નથી સમજતો કે બેડોળતા અને બહિલીના ધૂણાજનક વ્યવસાયમાં એ રચ્યોપચ્યો રહી એમાં જ જિંદગીનાં જોમ અને જોગન વેડી રહ્યો છે.

જીવનના ચડતા તળાકામાં એને વાતાવરણ અનેક અને અંતુકૂળ જણાય છે; પરન્તુ સમય જતાં, કાળની નિરસીમ સીમા તરફ માનવીને અતિ બેદથી સમગ્ર છે કે તેણે બેલદિલી કરી નથી; તેણે કુદરતને સત્ય સ્વરૂપમાં નિહાળી નથી. તેના મથામણનો પરિપાક જોખી રીતે તેને બગડતો જણાય છે.

.....અને ત્યારે માનવીના કંપિત રુદન પર કુદરતનો કારમો નહિ પણ કમનીય, શસ્ત્રસજ્જ નહિ પણ મુંઝાળો વહાલપભર્યો કરકમળ ફરતો જણાય છે. અચનત બનેલો માનવી ત્યારે નીચે ડૂબડે કુદરતને ચરણે નિજનો પાલવ પાથરે છે, કુદરતને ચરણે વંદના કરી કુદરતમય બનવા એ નેકદિલીથી પ્રાર્થે છે.

દૈવવાદ અને મૃત્યુના ડરને ખખેરી નાખનાર મનુષ્ય સફળ માનવી છે. આકાશની અપરિસીમા અને ભૂતળના અતળ ઊંડાણ એના આત્માને ઘસગવી શકતા નથી. હિમનગરની ફારી દેતી હડી અને મમુદ્રનાં વૃક્ષાન એની ધ્યેયલક્ષી યાત્રાને અટકાવી શકતા નથી પ્રકૃતિનાં અમેદ અંગને એ જનકલ્યાણ અર્થે, સગળ અને ઉપયોગી બનાવવાના સફળ-અફળ અખતરા પાછળ જરૂર પડે હસતા હમતા જાન હોમી દે છે. એને જીવવું જ્ઞાણ છે, કારણ એ આજે છે કે જગત જીવે અને વધે.

યુવાની એક વખત આવે છે. એને જે વધાવતો નથી, એને જે પૂજતો નથી; તે જીવનો જાગતો છતાં મરેલો છે એને જીવવાનો અધિકાર ન જ હોય. યુવાની નિષ્ફળતાથી સર્વકાળ અલક્ષિત હોઇને માદસ તથા શૌર્મ પર શામન ચલાવવું એને મન રમત વાત છે.

ભારતના અતિશય મોટા ભાગના યુવાનોને જોતા અફસોસ થાય છે. એ અશિક્ષિત -અર્ધશિક્ષિત હોય ત્યારે દૈવવાદ અને ખોટી ધર્મધેવજા પાછળ ખુવાગ થાય છે. એ શિક્ષિત -સુશિક્ષિત હોય ત્યારે પોતાની કિંમત અતિશય ઉંચી આંકી અમના કાંઈ પણ કાર્ય માટે નિષ્ફળ નીવડે છે. એકા બેઠા જ્ઞાનસામગ્રી મેળવવામાં શક્તિ અને શરીરના તેજ નાદક ઓગાળી દે છે. એને માત્ર શામન કંઠું ગમે છે વિના મહેનતે શક્ય તેટલી નવીનતા અને સરળતા સાથે લાગતાં એનો પામર આત્મા હર્ષથી નાચી ઊઠે છે. એનું કર્તવ્ય, એની ફરજ, એની હિંમત માત્ર શબ્દોમાં જ પૂર્ણ થાય છે.

એ આરામ અને મોજગોખતે જ રહાતો થયો છે. ચાલવાનો સામાન્ય પ્રમંગ ઉપરિચિત થતાં તે ગાડીમાં ખેસવાનું વધુ પર્વદ કરે છે. ફલકા વજનની એકાદ પેટી ઊંચકવાને મજૂર માટે ખૂમાખૂસ કરે છે. એની આવક કમતા જાવક અતિશય વધી છે અને તેટલા માટે માખાપ ઉપર જ આધાર રાખનાર થયો છે. એનું નિર્બળ શરીર પ્રકૃતિના ઉત્પાત સામે એક ક્ષણ પણ ટકી શકતું નથી.

યુવાન, તને નિર્વૌર્ય યુવાની જાજે ખરી ? તું નવયુગ નિર્માણ કરનાર, તને કર્તવ્ય-વિમુખતા ગોમે ખરી ? તું તો રાષ્ટ્રનો વિધાયક, તને આરામની નિદ્રા શાની હોય ! તું પ્રગ્રસ્તીનું છે, તારું ક્ષેત્ર મંકુચિત છે; તોપણ જે થોડી ઘણી શક્યતાઓ તારી આગળ પડી છે તેનો તું સાગમાં સારો લાભ ઉઠાવી શકતો નથી તે દુઃખનો વિષય છે.

આત્મમજા કેળવ્યા વિના મુશીબતનો માર્ગ માફ થતો નથી. નિગરાવાદીના હસ્તમાં છેવટે ભરમ જ ગહેશે. જે નાની નાની મફળતાઓ મેળવે છે તે જ કાળક્રમે મહદ અભિ-લાષાઓ સફળતાથી સિદ્ધ કરી શકે છે યુવાન, તારે તો એટલા માટે જીવવાનું છે કે તારા વડે ખીજાં જીવે

ભારતની મહા નદીઓ અને ઝગણું એમને એમ વહી જાય છે. ભારતનો યુવાન તેમાં કશીય ફળદાયી ક્રાન્તિ આણી શકતો નથી. એના આકાશી તારક, અનંત રાતો આખ્યા

અને આચમ્મા, ચિત્રગૃહો અને પથારીઓમાં સમય ગાળતા નિષ્ક્રિય યુવાનને તેમનામાંથી વધુ કશું સંશોધન કરવાની જિજ્ઞાસા નથી. પર્વતરાજ દિમાદિનાં ગગનચૂમી દિમ, સૂર્યના તાપથી રંગાઇને અદ્ભુત સ્વપ્નભોમ સર્જવે છે ત્યારે એક કૂદકે જાડીને ત્યાં પહોંચવાની તમન્ના તો શું, સાદી ઇચ્છાએ એને જગતી નથી. પણ જીદ! એ બિચારાથી સાહસ-અભિમાન તે શું પરિવર્તન થાય! એની નિર્માલ્ય જૂનમાં, એના બીરુ હૃદયમાં દિમતને નિવાસ જ કર્યા છે?

જમીમાં સાધારણ ખગાડ થયો હોય, મકાનની દીવાલો પર ધૂળ અગર જળાં એકઠાં થયાં હોય, ધડિયાળ ગંધ પડી હોય તેટલામાં જ તે તે વિપવના 'નિષ્પ્રાણો' તરફ દોડમાર આજનો યુવાન કશો પણ પ્રગતિ સાધી શકે! એનું જીવન કેટલું અધું પરાવંલંબી છે! અને ખોટી રીતનું પરાવંલંબન—એનું ખીજું નામ મોત.

ભારતીય યુવાનીનો આત્મા સુખ બન્યો છે તેટલા માટે બધો જ દોષ તેને દેવાય તેમ નથી. આત્માને પરાધીન કરતી, ખાદુને બંધીણ કરતી, સ્વરક્ષામાં પણ નિર્માલ્ય રાખતી, આજનો ડેજવણી વિશેષ જવાબદાર છે. સાધનો નહિ જેવાં જ છે અને વિકાસનો માર્ગ ખુલ્લો નથી. પણ તેથી શું, માત્ર જીંદગી એવડૂં કે મરેલો માનવી જ એ સ્થિતિને પથટાવી શકશે નહિ.

યુવાન, તું દેશનું જિગર છે. તારું સ્થાન પ્રકાશમાન પ્રદેશમાં જ હોય! એક વાર તારા પોતાના આત્માને સજીવન કર, જીવન જીવવાને ઉપયોગી યંત્રોની કરામત જાણ, નાની નાની વિવિધ સફળતાઓ મેળવ, સ્વાશ્રયી બન, અને પરાજય તારી આગળથી ભાગવા માંડશે. તને પોતાને ઝોળખ, અને અભેદ આપોઆપ ખુલ્લો થતો જશે, તારાં સ્મારક જગતના ખૂણે ખૂણે નહિ રચાય તો ચાલશે, કંઈક એવું કર જેથી માનવકુળની પેઢી દર પેઢી પોતાના હૃદયમાં તને, તારી આચરેલી માનવતાને સંધરી રાખે; અને અનહદ પોતાની અનંત વાણીમાં તને યુગપ્રવતેક તરીકે નવાજે!

—○—

કયમ જીવાય ?

પ્રભુલાલ શુક્લ

: પૃથ્વી :

હલા, રસ નિરૂપમા, વિમલ પ્રીતની વેલડી !

પજો દય જ પાંગરી વિટપ જૂંડથી જૈ સરી !

ખિલ્યાં કુપણુઃ પોયણી નવ ખીલી જ્યહી પ્રીતિની,

પિખાઈ ફૂલ-પાંખડી, પદ છુંદાણી રે, સૌરભ !

જતાં જીવન-તાલ રે, કયમ નચાય પાની થકી ?

તુટત સ્વર-તારથી કયમ સિતાર જાણ શકે ?

સરત ઉર-આત્મથી કયમ શરીર જીવી શકે ?

થતાં વિલોન માધુરી કયમ કરી જીવે કુસુમ ?

યુરોપના કેટલાક ઐતિહાસિક પ્રસંગો

કિશોરલાલ આલિયા જોશી

ઈંગ્લાંડના રાજા હેન્નરી અને ફ્રાન્સના રાજા વચ્ચે મહાયુદ્ધ થાય એવો એક પ્રસંગ ઉપરિચિત થતાં, ફ્રાન્સના રાજાએ પોતાની મહત્તા બતાવવા રાજદૂત સાથે ઇંગ્લાંડના રાજાને એક દડો ભેટ મોકલાવ્યો; અને એક પત્ર લખી તેમાં જણાવ્યું કે, 'તમે મારી સાથે યુદ્ધ ખેલવા માટે નાલાયક છો, પરંતુ દડો રમવા લાયક છો. મારી સાથે રણભૂમિમાં યુદ્ધ કરવું એ કાંઈ બાળકની રમત નથી. એટલે આ સાથે એક સુંદર ગોળ દડો સહર્ષ ભેટ પાડવું છું. રાજમંદિરમાં એ દડા સાથે રમત રમતાં તમને મારી સાથે યુદ્ધ ખેલવાનો કદી ખ્યાલ નહિ આવે.' ઇંગ્લાંડના રાજા હેન્નરીએ એ પત્રનો જવાબ નીચે મુજબ પાઠવ્યો: 'દડો મોકલવાનો તમારો મનોમાવ હું સંપૂર્ણ રીતે કદખી ગયો છું. તમે જે દડો મને ભેટ મોકલાવ્યો છે, એવા દડા જેવા ગોળ દડાઓનો જ્યારે ફ્રાન્સ ઉપર વરસાદ વર્ષશે, ત્યારે તે તોપના દડાઓ રાજમંદિરમાંથી નીરખવાની તમને ખૂબ લિજ્જત આવશે.'

૨

સ્પેનનો રાજા શીલીપ એક દિવસ સગડી પાસે બેઠો બેઠો તાપતો હતો. નોકરે તે સગડીમાં એટલું ખું બળતણ ભર્યું હતું કે જેથી એક મોટો બડકો થતાં શીલીપ ખૂબ ગભરાવા લાગ્યો. સ્પેનના રાજવંશીઓની સભ્યતાના નિયમ પ્રમાણે શીલીપથી ત્યાંથી બીડી ન ચકાય, કે ન સગડીમાંથી કોલસા દૂર કરી ચકાય. અને જો ત્યાંથી દૂર ખસે તો અવિનય થયો કહેવાય! જો રાજા સગડીને ત્યાંથી દૂર કરે તો તે નોકરનું કામ રાજાએ કર્યું કહેવાય! થોડીવારે ત્યાં શીલીપનો મુખ્ય પ્રધાન આવ્યો; રાજાએ તેને અગ્નિ બૂઝવવા આગ આપી, ત્યારે પ્રધાને કહ્યું કે, 'મારું કામ પ્રજામાં ચેતન રેડી રાજ્ય કારાખાર ચલાવવાનું છે. અગ્નિ જુઝાવવાનું નથી. જો હું અગ્નિ જુઝાવું તો સ્પેનના પ્રધાનોની સભ્યતાના નિયમનો ભંગ થયો કહેવાય!' કમનસીબે નોકર કે જેનું કામ વાર્તાવિક રીતે અગ્નિ જુઝાવવાનું હતું, તે કાંઈ કામ પ્રસંગે બહાર ગયો હતો. તાપ વધતો જ ગયો. રાજાની પદવીને લાંછન લાગે એટલે શીલીપ ત્યાંથી દૂર ખસ્યો નહિ; પ્રધાનની પદવીને લાંછન લાગે એટલે પ્રધાને આગ જુઝાવી નહિ. આથી અતિશય ગરમીથી રાજાનું લોહી બીકળી આવ્યું. શરીરમાં ખૂબ બળતરા આવી, અને તેમાંથી રતવાનો રાગ લાગ્ય પડતાં આખરે સ્પેનનો રાજા શીલીપ મૃત્યુને શરણે થયો!

૩

શીલીપના મૃત્યુ પછી એક સમયે સ્પેનના રાજમંદિરમાં ભયંકર આગ પ્રગટી નીકળી. સ્પેનના રાજાની બેન કે જે આ મંદિરમાં હતી તેને મૃત્યુના મુખમાંથી બચાવો લેવા માટે એક વીર સૈનિક તરતજ રાજમંદિરમાં દોડી ગયો અને કાંઈ પણ ઇનામ કે બક્ષિસની આશાથી રાજકુંવરીને ઊંચકીને સહીસહામત રીતે બહાર કાઢી લાવ્યો. સ્પેનના રાજકુંવરી-

ઓતી સભ્યતાના નિયમ પ્રમાણે સભ્યતાનો લંગ કરવા બદલ પેલા વીર સૈનિક ઉપર ન્યાયમંદિરમાં કામ ચલાવવામાં આવ્યું, અને શિક્ષા કરતાં ન્યાયાધીશે જણાવ્યું કે, “મહારાજાની બેનને બંને હાથમાં બંધકોને રાજમંદિરમાંથી બહાર કાઢવા બદલ અને સ્વેનનાં રાજવંશીઓની પુરાણી સભ્યતાના નિયમનો લંગ કરવા બદલ તમને મોતની શિક્ષા ફરમાવવામાં આવે છે.”

૪

મહાન ઓક તરવરાની એરિસ્ટોટલ જેવા શિક્ષકો અને સિકંદર જેવા શિષ્યો હજી સુધી દુનિયામાં યથા નથી એમ કહેવાય છે. કારણ કે ત્યારે સિકંદરે પોતાનું શિક્ષણ શૂરે કર્યું ત્યારે ગુરુ-દક્ષિણામાં ગુરુ પાસે આભારની લાગણી વ્યક્ત કરી હસતાં હસતાં તેણે કહ્યું કે, ‘ગુરુદેવ! મારા માતપિતાએ તો મને સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી ઉપર ઉતાર્યો, પરંતુ મારા-ગુરુ મહારાજ એરિસ્ટોટલે તો મને પુનઃ પૃથ્વી ઉપરથી સ્વર્ગ પર લઈ લીધો!’

૫

હંગેરીનિવાસી કેમ્પીલેન નામના એક કારીગરે કાષ્ટમાંથી શેત્રંગની રમત બનાવી. ઇ. સ. ૧૭૬૦માં એ રમત લઈ તે ત્યારે ફ્રાન્સમાં આવ્યો હતો ત્યારે નરવીર નેપોલિયન બોનાપાર્ટ તથા બીજા કેટલાક નામાંકિત પુરુષો સાથે કેમ્પીલેન એ શેત્રંગની રમત રમ્યો. આ રમતમાં નેપોલિયન તથા બીજા પ્રસિદ્ધ પુરુષો હારી જતાં નેપોલિયન હસતાં હસતાં બોલ્યો કે, ‘ઓ કેમ્પીલેન! તારી કલાને ધન્ય છે! અત્યારસુધીના મારા એક મુદ્દમાં હું હાર્યો નથી, પણ તારી સાથે શેત્રંગની રમતમાં આજે હારી જતાં ખરેખર મને ઘણીજ લજ્જા ઉત્પન્ન થાય છે.’

૬

ફ્રાન્સ દેશમાં ઇ. સ. ૧૧૦૦માં એક એવો વિચિત્ર રિવાજ હતો કે મહારાજાની મહોરવાળો અને છાપવાળો કોઈ પણ અગત્યનો દસ્તાવેજ થાય તો તેમાં જ્યાંસુધી બાદશાહની દાદીના ત્રણ વાળ ચોંટાડ્યા ન હોય ત્યાંસુધી તે દસ્તાવેજ પાકો થયો કહેવાય નહિ! ઇ. સ. ૧૧૨૧માં આવા ત્રણ દસ્તાવેજો ચર્ચામાં બાદશાહની દાદીના કુલ નવ વાળ ચૂંટાઈ ગયા. ફ્રાન્સના રાજાને પોતાની દાદી પ્રિય હોવાથી આ રિવાજ બંધ કરવા તેણે એક બહેરનામું બહાર પાડી તેમાં જણાવ્યું કે, “જો આ વિચિત્ર રિવાજ સદાય જરૂરી રાખવામાં આવે તો મહારાજાની બાદશાહી દાદીનું ટૂંક સમયમાં નિકળ નીકળી જાય. આથી દાદોવિહીન બનેલા રાજાની પ્રતિષ્ઠાની મુશ્કેલીનો પાર રહે નહિ. આજથી આ રિવાજ બંધ કરવાની આજ્ઞા ફરમાવું છું.”

૭

ઇ. સ. ૧૬૬૪માં લંડનની ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ ઇંગ્લાંડના રાજાને રૂ. ૨૦૦૦૦૦ અને ૨ ઓંસ મહા નજરાણા તરીકે ભેટ ધરી. ઇંગ્લાંડના રાજા મહાના સ્વાદની લિજ્જત લેતાં, મહાની ખૂબ પ્રશંસા કરતાં સભામાં બોલ્યા કે, ‘જો આ મધુર મુંદર અમૃત સમાન મહાના સ્વાદની લિજ્જત ચાખીને કોલંબસ સફરે બિપડ્યો હોત તો હિન્દુસ્તાન જઈ પહોંચ્યો હોત!’ આથી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ મહાના વેપારનો પરવાનો માંગતા રાજાને કહ્યું કે, ‘અને જો ઇંગ્લાંડના રાજાને આ મુંદર મહાનો સ્વાદ મધુર લાગ્યો હોત તો ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને ક્યારેનાય મહાના વ્યાપારનો પરવાનો આપ્યો હોત!’ રાજાએ કંપનીને મહાના વ્યાપારનો પરવાનો આપ્યો.

પ્રાચીન હિંદના રાજવીઓ સંબંધમાં આજની પ્રગ્ન એમ કહે છે કે, “એ રાજાઓએ નાયગાનમાં જિંદગી ગુમાવી, અને ભારતવર્ષને પરતંત્ર બનાવ્યું.”—એ સમયે રાજાઓનાં હાથમાં એકદમ સત્તા હતી. એટલે મંજૂર છે કે તેમણે સત્તાનો દુરુપયોગ પણ કર્યો હોય. હવે ધીમેધીમે રાજાની સત્તા પ્રગ્નના હાથમાં આવી રહી છે. તો પ્રગ્નએ હવે પોતાના હાથે સત્તાનો એવો દુરુપયોગ ન થાય તેની ખાસ કાળજી રાખવી જોઈએ.

પ્રાચીન યુગના મોટા ભાગના રાજાઓએ નાયગાનની સાથેસાથ ગંદકારક્રેમમાં પણ પોતાનો મહત્વનો ફાળો નોંધાવ્યો છે. જગનના ચોકમાં પરતંત્ર ભારતનો પણ યશ જળવી રહેલાં શાકુન્તલ, મેઘદૂત, ઉત્તમરામચરિત્ર, કાદંબરી, દ્વાપાય વગેરેના કર્તાઓને એ રાજાઓએ પોતાના મિત્ર તરીકે સન્માનલા; તેમના ચરણમાં રાજવંશોની લક્ષ્મી ધરેલી અને અમર કૃતિઓ રચવાને તેમને દરેક પ્રકારની સગવડતા હતી આપેલી. આજના પ્રગ્નયુગમાં ગુજરાતી કુટુંબોમાંથી કેટલા ટકા એમ કહી શકે તેમ છે કે તેઓ પ્રતિવર્ષે જેટલું નાણું સીનેમાં નાટક પાછળ ખર્ચે છે તેટલુંજ નાણું સાહિત્ય પાછળ પણ ખર્ચે છે ?

રાજાઓનો યુગ હતા ત્યારે સાહિત્યને ટકાવવાની અને ખીસવવાની ફરજ રાજાઓની હતી; આજે પ્રગ્નયુગમાં એ ફરજ પ્રગ્નની છે. રાજાઓએ પોતાની ફરજ પ્રત્યે જેટલું લક્ષ આપ્યું તેટલું પણ લક્ષ શું પ્રગ્ન નહિ આપે ? ગુજરાતમાં સારી નાયનારીઓને પ્રગ્નના ઉત્તેજનથી આજે જેટલા પગારો મળે છે એના દશમા ભાગની આવક પણ કાર્મી ગુજરાતી સાહિત્યકારની છે ખરી ?

એ સાચું છે કે ગુજરાતી પ્રગ્ન વ્યાપાર-પ્રધાન છે અને એને સાહિત્ય કરતાં નાણામાં વધારે રસ છે પરંતુ અમુક વિષયમાંજ રસ હોવાને ખાતર અગત્યની ફરજો પ્રત્યે બેદરકાર બની ન શકાય. જુના રાજાઓએ જો એમ કહ્યું હોત કે, “અમને તો લગાઈ નાયગાન ને પૈસામાં રસ છે; અમે સાહિત્યમાં ન સમજીએ.”—તો આજે ભારતની કીર્તિ કાણ જળવત ?

સ્વતંત્ર દેશ સાહિત્ય અને સાહિત્યકારની યોગ્ય કિંમત આંકી શકે છે. પ્રાચીન ભારત-વર્ષની જેમ આજે યુરોપ-અમેરિકામાં વધારેમાં વધારે સન્માન અને નાણું સાહિત્યકારોના ફાળે જાય છે. હિંદના ખીન કેટલાક પ્રાંતોમાં પણ સાહિત્યની કંઈક કદર થાય છે. ગંગાળ, મહારાષ્ટ્ર અને સંયુક્ત પ્રાંતોમાં એવા કેટલાક સાહિત્યકારો છે કે જેમને સાહિત્યક્રેમમાંથીજ જરૂરી પોષણ મળી રહેતું હોય. પણ ગુજરાત હજી એ દક્ષાએ નથી પહોંચ્યું.

ગુજરાતમાં સાહિત્યની આ દશાની જવાબદારી કેવળ પ્રગ્નને માથે ઢાળી દેવાનો આશય નથી. સાહિત્યકારો અને સામયિકો પણ તે માટે જેટલેક અંશે દોષપાત્ર છે. ગુજરાતી સાહિત્યકારો અને સામયિકોનો મોટો ભાગ આજે બે વિભાગમાં વહેંચાઈ ગયો છે: તેમાંનો એક વિભાગ એવો છે કે જે સારાસારનો વિચાર ન કરતાં, દાક્તર દર્દને મીઠાઈ આપે

તેમ, પ્રજા જે માગે તેવું જ સાહિત્ય પીરસ્યા કરે છે-પછી ભલેને એ સાહિત્ય પ્રજાને ધાતક જ નીવડનારું હોય; બીજો વિભાગ એવું સાહિત્ય પ્રગટ કરે છે કે જે પ્રજાનો નવાણું ટકા વર્ગ સમજી જ ન શકે. કેટલીક વખતે આ બીજા પ્રકારના સાહિત્યમાં સર્વજન ન પડવાના કારણે પણ પ્રજાનો મોટો વર્ગ પ્રથમ પ્રકારના સાહિત્યને અપનાવી લે છે, આ સ્થિતિ અટકાવવી હોય તો સારા સાહિત્યકારોએ અને સામયિકોએ સમજવું જોઈએ કે આ પ્રજાનુગ છે અને સાહિત્યની કસોટીનું છેલ્લું ન્યાયાસન પ્રજામત છે. તેમણે અર્થઘનતા, નિગૂઢતા અને શબ્દાડંબરનો મોહ તજી દેવો જોઈએ. સરલ, સુગમ; અને સુંદર વાચનદારા પ્રજાને ઉર્ધ્વ માર્ગે દોરવાના ધ્યેયને તેમણે અપનાવી લેવું જોઈએ. જો તેઓ તેમ નહિ કરે તો ગંભીર પતિવ્રતાને તજીને પુરુષ જેમ રમતિયાળ ગણિકાના આશ્રયે જાય તેમ પ્રજા નીતિહીન સાહિત્યમાં જ રાખ્યા કરશે.

પ્રજાએ પણ સાહિત્ય પ્રત્યેની પોતાની ફરજ સમજવી જોઈએ. તેણે જાણવું જોઈએ કે વેપારના કે સુદ્ધના સમાચાર મેળવવાને ખરીદેલાં વર્તમાનપત્રોમાં જ સાહિત્ય નથી સમાઈ જતું; તેમજ દિવસરૂપ કે લાગણીને ઉત્તેજતાં પત્રો ખરીદવાથી જ સાહિત્ય પ્રત્યેની ફરજ પૂરી નથી થતી. વિચારશીલ, જ્ઞાનવર્ધક અને કલામય સામયિકો (માસિકો વગેરે) પ્રત્યે પણ તેણે પોતાનું લક્ષ દોડાવવું જોઈએ. સામયિકો પ્રજાને સમયના પ્રવાહ સાથે પરિચયમાં રાખવા ઉપરાંત બિનબિલ પ્રશ્નો પર ઝીણવટભરી વિચારણા રજૂ કરી શકે છે અને સાથેજ તે સંસ્કારી અને દીર્ઘજીવી સાહિત્ય પણ પીરસે છે.

ગુજરાતી સાહિત્યના કોઈ પણ અંગની જો વધુમાં વધુ કફોડી દશાં હોય તો તે માસિકોની છે. ગુજરાતમાં સમયાચાર-પત્રોનો ઉઠાવ પ્રમાણમાં કંઈક ઠીક છે; પુસ્તકો ધીમે ધીમે અપવાની આશા રાખી શકાય છે તેમજ તેનો પ્રકાશન-પ્રવૃત્તિમાં અપત પ્રમાણે વધઘટ પણ કરી શકાય છે. પરંતુ માસિકોનો પ્રશ્ન ઘણોજ વિઠટ છે: પ્રજાના જરૂરી સહકારનો અભાવ, નિયમિત પ્રકાશન અને પ્રગટ થઈ ગયા પછી લાંબે ગાળે અપવાની અસંભવિતતા—આ ત્રણે મુશ્કેલીઓ ગુજરાતનાં માસિકોને માટે ખૂબ જ આકરી ચઢ પડી છે. તેમાંથી પ્રજાના સહકારનો પ્રશ્ન જો ઉઠેલી જાય તો બીજી બે મુશ્કેલીઓ તો આપોઆપ ઊડી જાય છે.

ગુજરાતી માસિકોની અવદશાનાં આ બાકી કારણો ઉપરાંત કેટલાંક આંતરિક કારણો પણ છે. ચાલુ માસિકોની સ્થિતિનો અભ્યાસ કર્યા વિના જ તે ક્ષેત્રમાં અનેક ગણતરીહીન પ્રયોગો થાય છે અને સતત નુકશાન ખમી શકવાની અસંક્રિયતા એવા પ્રયોગો અદ્યતન ટૂટી પડે છે. તેવાં પ્રયોગોમાં કેટલીક વખતે પ્રજાએ ભરેલાં લવાંજમ પણ જોખમમાં જાય છે. એ સ્થિતિમાં સામયિકો પ્રત્યેના પ્રજાના વિશ્વાસમાં ઝોટ આવે છે અને એ ઝોટો સામયિકોની કંગાલ આર્થિક દશા પર એક ઘા સમાન થઈ પડે છે. એટલે ગુજરાતનાં સામયિક-સાહિત્યને જો ટકાવી રાખવું હોય તો ગણતરીહીન પ્રયોગો પણ અટકવો જોઈએ. આદ્યસંખ્યા કે આર્થિક મદદની પૂરતી બાંહેધરી અથવા તો કેટલાંક વર્ષ સુધી વાર્ષિક રૂ. ૧૦૦૦નું નુકસાન ખમવાની શક્તિ-એ વ્યવસ્થા પછી જ માસિકનું મંગળાચરણ થવું જોઈએ.

પ્રાસંગિક રેખાચિત્રો

આહુ મંદિરને, રીઝર્વ બેન્કના ડેપુટી ગવર્નર તરીકે ભારતભરમાં મંચહર અનેકા શ્રી [હવે સર] મણિલાલ વાલાભાઈ નાણાવટીને નાઇટહુડ બક્ષાયું છે. આ ઇલ્કાજ તો એક સરકારી કેળવણી છે પણ તે સ્થપાતાં પૂર્વે જે જીવન-મંદિર ચલવું પડે છે તેમાં સંકળતાં પુરુષાર્થ અને પ્રતિભા વિરલ વ્યક્તિઓને સાધ્ય હોય છે. એવી વ્યક્તિઓનાં જીવન પ્રગતને વિકાસમાર્ગમાં ખૂબ જ મદદરતી થઈ પડે છે.

સર મણિભાઈ એક યશસ્વી અને ભાગ્યશાળી કુટુંબના નમીરા છે. ટૂંકા આયુષ્યમર્યાદા અને અનારાજ્યના સામાન્ય કમભાગ્યમાંથી ભારતમાં ઘણાં ઓછાં કુટુંબો બચી શક્યાં છે, અને તેમાં તેમનું કુટુંબ મોખરે ગણી શકાય. કેળવણી, સુધારો અને પ્રગતિમાં પણ તેમનું કુટુંબ અગ્રેસર છે. પરદેશ-પર્યટન, સ્ત્રી-કેળવણી, આંતરપ્રાન્તીય અને આંતરજાતીય લમ, ઉચ્ચ હોદ્દાઓ અને વ્યાપાર, વિજ્ઞાન, રાજકારણ, શિક્ષણ વગેરે ક્ષેત્રોમાં યશસ્વી રીતે પ્રકાશવાનું માન તેમના વિશાળ કુટુંબને માટે સામાન્ય થઇ પડ્યું છે. વડોદરારાજ્યના કર્તવ્યશીલ મેડીકલ ઓફિસર તરીકે કીર્તિ મેળવનાર તેમના નિવૃત્ત પિતાશ્રી આજે પ્રપૌત્રોને રમણીતાં જીવંત પ્રગ્નજીવનનું દર્શન કરાવે છે.

સર મણિભાઈનો જન્મ ૧૮૭૭ના જાન્યુઆરીની અગ્યારમી તારીખે થયેલો. બી. એ., એલ.એલ. બી. પર્યંતનું શિક્ષણ તેમણે વડોદરા અને મુંબઈમાં મેળવ્યું અને નાણાંશાસ્ત્રનું ઉચ્ચજ્ઞાન અમેરિકામાં રહીને હોર્ટનના મંચહર અર્થ-મંદિરમાં મેળવેલું. ૧૯૦૪માં તે વડોદરા રાજ્યનો નોકરીમાં દાખલ થયા અને અઠેક વર્ષ ન્યાય, વ્યાપાર અને સહકારી ખાત.માં સામાન્ય પદ પર રહીને પણ સુંદર સેવા બજાવી તે વ્યાપાર અને ઉદ્યોગખાતાના અધિષ્ઠાતા પદે નીમાયા. ઓખા બંદરની ખીલવણીમાં તેમણે ખૂબ જ મદદરતો ફાળો નોંધાવ્યો છે. તે પછી મુલકી અને હિસાબી ખાતામાં સફળ કામગીરી બજાવી તે પુરુષાર્થ, પ્રતિભા અને ભાગ્યના બળે નાથળ દીવાન અને મંત્રીમંડળના સભ્યપદે પહોંચ્યા.

૧૯૩૫ના સપ્ટેમ્બરમાં તે, રાજ્યના ધારા પ્રમાણે સુદત પુરી થતાં, નોકરીમાંથી નિવૃત્ત બન્યા. પણ સ્વ. શ્રીમંતે એક અઢવાડિયામાં જ તેમની સેવાની માગણી કરી તેમને ફરી નોકરી પર બોલાવ્યા. એ અરસામાં રીઝર્વ બેન્કના ડેપુટી ગવર્નર તરીકે તેમની નિમણૂક થતાં તે કલકત્તા ગયા અને આજે એ પદ પર યશસ્વી કામગીરી બજાવતાં તે મુંબઈમાં જીવે-કિનારે વસે છે.

સામાજિક પ્રવૃત્તિમાં પણ તેમને ખૂબ રસ છે. જૈન યુવક પરિવહના પ્રમુખપદેથી તેમણે સુધારાની દાકલ કરેલી. વડોદરારાજ્યની નોકરી દરમિયાન તેમણે ખેતી-ઉદ્યોગ વગેરે વિષયો પર અભ્યાસપૂર્ણ અહેવાલો પણ પ્રગટ કરેલ છે.

તેમના કુટુંબના વડીલો સમું દીર્ઘાયુષ્ય બોગવી તેઓ ભારતની કીર્તિમાં વધુ ને વધુ ફાળો નોંધાવતા રહે એ આશા સાથે વિરમીશું.

આણુ મદિનાની ચોવીસમી તારીએ સિયામમાં એક લાઘ્ય બૌદ્ધ વિહાર ખુલ્લો મુકારો અને બુદ્ધાર્થની છટ્ટીએ સિયામના માણ મહામંત્રી બહુલ બલબાહુ, અક્ષટ સમૃદ્ધિ અને ઉપભોગથી ભરેલો મંસાર તજીને, બૌદ્ધ શિક્ષક બની એ વિદારમાં વસવાને જશે.

પ્રાચીન ભારતમાં મહાન નૃપતિઓ, મંત્રીઓ અને શ્રેષ્ઠીઓ પણ સંન્યસ્ત સ્વીકારતા હતા એટલે ભારતને માટે આ પ્રસંગ આશ્ચર્ય ઉપખવતારો ન ગણી શકાય. પરંતુ સ્વૈચ્છિક ત્યાગનો આદર્શ ખોલવનાર ભારતમાં જ એ આદર્શ બ્યારે મદ પડી ગયો છે ત્યારે ભારતનાં પ્રાચીન સંસ્થાનોમાં, જળવાઈ રહેલો એ જીવનધર્મ ભારતવાસીને માટે વિશેષ આકર્ષક બનવો જોઈએ.

ભારતમાં સંન્યસ્ત પ્રથા સાવ આયમી તો નથી ગઈ, પણ તેનો લાભ બનતાંમુધી બેકારો જ લે છે. એટલે એ પ્રથા આદર્શ મંદીને વ્યવસાય બની ગઈ છે. પણ સિયામમાં નૃપતિઓ અને મંત્રીઓ પણ આજ પર્વત એ આદર્શને અનુસરતા આવ્યા છે.

માનવીએ જીવનમાં ત્રણેક મદિના માટે શિક્ષકવ્રત પાળવું જ જોઈએ એવી બૌદ્ધ પ્રમાણું ત્યાં મુંદર પાલન થાય છે. રામથી માંડીને ખેડૂત પર્વત સગબગ સદુ કાઈ ત્રણ માસ લગી વિહારમાં વસી શિક્ષક-જીવન ગાળે છે અને પછી જેનાથી બની શકે તે આજીવન શિક્ષકવ્રત સ્વીકારે છે બળબાહુ આજીવન શિક્ષક બનનાર છે.

રાજવી પ્રમદીપકને બલબાહુ પર અત્યંત રત્નદ હવે. તેણે તેને 'કાયા'નો મહા-પ્રસ્થાન બહેલો. સિયામમાં પ્રગતંત્રની ભાવના વિકસતાં પ્રમદીપકની સત્તાને મર્યાદિત બનાવવામાં આવી અને પાછળથી પ્રમદીપકે સિંહાસન તજ્યું. તે પ્રસંગે સિયામને શાશિત-સ્નાનમાંથી ઉગારી લેવામાં બળબાહુએ મહત્વનો ફાળો નોંધાવેલો.

x

x

x

કુદરતની એ એક લીલા છે કે જગત પરથી એકજ અકવાડિયામાં બે સમાન નૃપતિઓ આયમી જાય છે-બંને સિંહાસનઘ્રષ્ટ છતાં પોતપોતાની પ્રજાના હૃદય-સિંહાસનેથી ભ્રષ્ટ ન બનેલા; બંનેનો રોગરગમાં પ્રભુતાનો ગર્વ છલકે. પહેલો સિયામનો માણ નૃપતિ પ્રમદીપક, બીજો જર્મનીનો માણ શહેનશાહ-કેસર વીલિયમ બીજો. પ્રમદીપકે મેની ત્રીશમીએ અવસાન પામ્યો; કેસર જૂનની ત્રીથીએ ગત થયો.

પ્રમદીપકનો જન્મ ૧૮૬૩માં થયેલો. તેના પિતા સુતાલોલકાર સુધારક વિચારના હોઈ તેમણે પુત્રને શિક્ષણ માટે ઇંગ્લાંડ મોકલ્યો. ઈટન વિદ્યાપીઠમાં તેણે પાશ્ચાત્ય જીવન-પ્રથા અને અંગ્રેજી ભાષા પર પ્રભુત્વ મેળવ્યું. ૧૮૮૬માં વડીલબન્ધુ રામના અવસાન પછી તે સિયામના સિંહાસને આવ્યો. ઇંગ્લાંડમાં રહીને ઉદાર વિચારશ્રેણી કેળવેલી હોઈ તેને એકદમ સત્તા ન રચી અને પ્રજાને પણ તેણે રાજતંત્રમાં ભાગ બદ્યો. ૧૮૭૧માં બીજીની માવજત માટે તેને અમેરિકા જવું પડ્યું. ત્યાંથી આવીને તેણે જ્યેષ્ઠ તો પ્રજા લોકસાસન-વાદની ભાવનામાં એકદમ આગળ વધી ગઈ હતી. એ અરસામાં રાજ્યના આર્થિક સલાહકાર સર એડવર્ડ ફ્રેક રાજતાયું આપ્યું ને દેશભરમાં બળવો ફાટી નીકળ્યો. મંત્રીઓ કેદ થયા, રાજ્યની સત્તાને મર્યાદિત બનાવવામાં આવી. પ્રમદીપકે એ મર્યાદા કબૂલી પણ ૧૮૭૩માં તેણે ધારાસભાને વિખેરી નાંખી રાજ્યતંત્ર મંત્રીઓના હાથમાં સોંપ્યું. તે અરસામાં આંખોની માવજત માટે તેને ઇંગ્લાંડ જવું પડ્યું ને સિયામમાં ફરી બળવો મળ્યો. આ પ્રસંગે

બળવાખોરાઓ રજૂ કરેલી શરતો રાજ્ય સ્વીકારી શકે તેમ નહોતું એટલે તેણે ઇંગ્લાંડથી જ પોતાનું રાજનામું મોકલી આપ્યું ને તેના ભત્રીજા આનંદ મહીદાસને સિયામનું સિંહાસન સોંપાયું. ગાદીત્યાગ પછી પ્રજાદીપકે પોતાની પાત્રી સાથે ઇંગ્લાંડમાં રહી રમતગમત અને આનંદવિનોદમાં જ શેષ જીવન પસાર કર્યું છે.

કૈસરનો જન્મ ૧૮૫૯માં થયેલો. સમસ્ત જર્મનીમાં મંત્રી બીસ્માર્કને પ્રભુત્વ મોગવતો જોઇ તેના સ્વભાવમાં આગની ભભક ખીલી અને ગાદીએ આવતાં જ તેણે બીસ્માર્કને રાજકારણમાંથી નિવૃત્તિ લેવરાવી. સીઝરની પરંપરામાં ખીલેલા યુરોપના મદાન રાજવંશ હોહેનઝોલેર્નના દીપક તરીકે તે પોતાને ઇશ્વરી વિમૂતિ માનવા લાગ્યો. પ્રધાનોને રમકડાં બનાવી તેણે એકદંત્ય સત્તા વિસ્તારી અને ઇંગ્લાંડને દયાવી જર્મનીને જગતનું સર્વોચ્ચ મહારાજ્ય બનાવવાનાં સ્વપ્ન સેવ્યાં. એ સ્વપ્નને સિદ્ધ કરવાને તેણે ૧૮૯૯માં આખા યુરોપને ઇંગ્લાંડ સામે એકત્ર કર્યું પણ દ્રોષોલીના પ્રશ્ન પર ઇટલી છૂટું પડી જતાં તેની યોજના ઊંધી વળી ગઇ. પરંતુ વિખૂટા પડવા છતાં કૈસરની મહત્વાકાંક્ષા કંડી ન પડી શકી. તેણે ભવ્ય નૌકાદળ તૈયાર કરી તેની મદદથી ઇંગ્લાંડને હાથપવાનો કાર્યક્રમ ચાલ્યો. તેમાંથી મહાયુદ્ધ જન્મ્યું ને તેમાં જર્મનીની દારૂ યતાં કૈસર નાસી છૂટ્યો. ત્યારથી મર્યાદાવંત તેનું નિવાસસ્થાન હોલેન્ડમાંનું હતું રહ્યું છે. ત્યાં તેણે લાકડાં કાપવાની પ્રવૃત્તિની સાથેસાથ સિંહાસનબ્રષ્ટ રાજવી તરીકે સંસ્મરણો લખવાની પ્રવૃત્તિમાં જીવનની ઉત્તર-વર્યા પીતાવી છે.

તેનો ગર્વિષ્ઠ સ્વભાવ અંત લગી અણુનમ રહેલો. હીટલરના વિગ્રહ પરત્વે મોલતી તેણે કહ્યું કે, “ગત મહાયુદ્ધમાં અમે અમારા કોર્પોરલો [હીટલર એ યુદ્ધમાં કોર્પોરલને દરજ્જો હતો] ને કેવા કેળવતા હતા તેનું એ પ્રમાણ છે.”

હીટલરને કૈસરના ગર્વિષ્ઠ અને ઉતાવળિયા સ્વભાવ પ્રત્યે અણુગમે છતાં જર્મન નૌકાદળના સંસ્થાપક તરીકે તે તેને સન્માનતો.

x

x

x

સેન્ટ હેલીનામાં નેપોલિયનના અવસાન પછી તેના અવશેષ વર્ષો સુધી એ બેટમાં પડી રહ્યા. પરંતુ પાછળથી ફ્રાંસ સજીવ બનતાં તેણે ઇંગ્લાંડ પાસે એ અવશેષની માગણી કરી તે મેળવ્યા અને નેપોલિયનની અંતિમ ઇચ્છા પ્રમાણે તેને સેન નદીના કાંઠે દાટી તે પર કરોડોના ખર્ચે ઇન્વેલીડનો ભવ્ય રાજો બિરો કર્યો.

નેપોલિયનનું બીજું લગ્ન ઑસ્ટ્રિયન રાજકુમારી મેરી લુઈસી વેરે થયું હતું. તેનાથી તેને ડ્યુક ઓફ રીસ્ટાડ નામે પુત્ર થયો. નેપોલિયનનું પતન થતાંજ ઑસ્ટ્રિયન શહેનશાહ એ જર્મન પોતાને ત્યાં ઉકારી ગયો; નેપોલિયન જિંદગીનાં છેલ્લાં સાત વર્ષ દરમિયાન પત્ની કે પુત્રનું મોં ન જોઈ શક્યો. ઑસ્ટ્રિયન શહેનશાહે રીસ્ટાડની જિંદગી મોજવિલાસમાં ખતમ કરાવી નાખી. તેના અવશેષ આજે લગી ઑસ્ટ્રિયામાં કાપુરીના દેવળમાં હતા. હમણાં હીટલરની આગ્રાથી તે ફ્રાંસ મોકલાવી; તેને નેપોલિયનની કબર નજીક દાટવામાં આવ્યા છે, ને એ રીતે સવાસો વર્ષ પછી પુત્ર-પિતાનું અવશેષરૂપે પુનર્મિલન થયું છે. અને આજકાલ હીટલરે પણ એ બેડના નીચે ફ્રેન્ચ પ્રગળે અહેસાનમંદ બતાવી છે.

રૂપમતી—લેખક: સુનીલાલ વર્ધમાન શાહ; પ્રકાશક : ઇન્દ્રવદન બળવંતગાય ઠોકર, 'પ્રજાબંધુ' પ્રેસ, રેવડી બગર, અમદાવાદ. ['પ્રજાબંધુ' ના ગ્રાહકોને સને ૧૯૪૧ ની બેટ]. મૂલ્ય રૂ. ૨.

ઐતિહાસિક નવલકથા એ સાહિત્યનું કપરામાં કપરું અંગ છે. તેમાં કલ્પના અને ઇતિહાસ-સ્વર્ગ અને પૃથ્વી-અંતેનું મધુક્રત રસદર્શન કરાવવાનું હોય છે. તે એમાંથી એકાદ અંગ પ્રત્યે જો ઉપેક્ષા સેવાય તો નવલકથા કાં તો શુષ્ક બની જાય છે, ને નહિતર તે જુઠ્ઠાણું બની રહે છે.

આજસુધી ગુજરાતમાં પ્રગટ થયેલી ઘણીખરી ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાં એમાંથી એકાદ અંગ પરત્વે ગંપૂર્ણ નહિ તો પણ વિશેષ પડતી ઉપેક્ષા અથવા તો ઉણપ નજરે ચડે છે. 'ગુજરાતનો નાય', 'રાજાધિરાજ', 'ભારેલો અગ્નિ' કે 'ક્ષિતિજ' પણ તેમાંથી બચી શકે તેમ નથી. પરંતુ 'રૂપમતી' એ ઉણપ દૂર કરે છે. હુમાની 'માર્ગરેડ ડી વેલોઇસ' ની જેમ તે ઇતિહાસ અને સાહિત્યને પૃથ્વી અને સ્વર્ગની પેઠે સાંકળી દે છે.

'રૂપમતી' નાં બંને મુખ્ય પાત્રો—રૂપમતી ને બાઝ-કંછક લોકોત્તર સ્વરૂપમાં ચાલ્યાં જવાથી તેમનું વ્યક્તિત્વ માનવચૂંમિકાથી—અને કદાચ તેમના વાસ્તવિક સ્વરૂપથી પણ—રહેજ ઊંચે ચડી જાય છે. રૂપમતી રસમને મુખ્યાને બદલે, મુનસીની રાજકલેવડોની જેમ, અરધી દેવી જણાય છે; અને બાઝ બકાદુરના જીવનમાં વણાયેલા નિર્દયતા, બિનવફાદારી અને કાપરતાના કેટલાક અંશો લોકોત્તર વ્યક્તિત્વની છાયામાં ઢાંકી દેવાયા છે. પરંતુ કાલિદાસે પણ 'શકુન્તલ'માં દુષ્યન્તના અવગુણો ઢાંકવાની નીતિ સ્વીકારી છે તે જોતાં એ વલણને ત્રુટિ તો ન જ કહી શકાય.

ત્રિવેણી—અપાદક અને પ્રકાશક : ડૉ. એમ. ઓ. સુરેયા, ઘોડબંદર રોડ, જોગેશ્વરી, મુંબઈ. મૂલ્ય રૂ. ૧-૮-૦.

'અમ હૈયે સાત', 'જતિ' અને 'સનું ગામડું'—એ ત્રણે કાવ્યાનુવાદોનો પરિચય આ પૂર્વે આ પત્રમાં અપાઈ ચૂક્યો છે. એ ત્રણેના સંગમરૂપે પ્રગટ થયેલ આ 'ત્રિવેણી' પણ એટલું જ કિંમતી પ્રકાશન છે.

સ્વીકાર

શરદ્વતીપુરાણ, હુબેનસંગ, ઉમેવાળા ગ્રાહણ જ્ઞાતિની તવારીખ, વજ્રમ અંક, મુરલી, મત બોલીઓ.

[પરિચય હવે પછી

કલા-શિક્ષણ-સાહિત્ય-વિજ્ઞાન-કવિતા વિદ્યાપીઠ સર રાધાકૃષ્ણને ડૉ. ઓફ લો. ની ઉપાધિ બક્ષનાર છે. અદ્વાત્માદ વિદ્યાપીઠના રમાયણશાસ્ત્રના આચાર્ય બાવા કરનારસિંગને કૃત્ત્વિજ વિદ્યાપીઠે ડૉ. ઓફ સાયન્સની પદવી આપી છે. મુમુક્ષુ મરકાદે કેટલીક હાઈરિકુલેને ઔદ્યોગિક શાળાઓમાં ફેબી નાંખવાની યોજના ઘડી છે વડોદરા રાજ્યની તમામ શાળાઓમાં ફગ્નિયાત શારીરિક શિક્ષણનું ધોરણ અમલમાં મુકાશે. ચાલુ વર્ષે પંચમ વિદ્યાપીઠની મેટ્રીકની પરીક્ષામાં ૩૦૦૪૨ માથી ૨૨૫૯૪ વિદ્યાર્થીઓ પસાર થયા છે, જ્યારે મુંબઈ વિદ્યાપીઠની પરીક્ષામાં ૨૬૮૮૪ માથી ૧૩૫૦૮ વિદ્યાર્થીઓ પસાર થયા છે. શ્રી. ધનુલાલ ગાંધી તથા શ્રી રતુભાઈ દેસાઈના તત્ત્વોપદે જુલાઈ-૪૧ થી મુંબઈમાં 'કવિતા' નામક માસિક પ્રગટ થશે. ગ્રેમ-ભક્તિમંડળના આશ્રયે કરાચી અને વડોદરામાં સફળતાપૂર્વક બજવાવલુ કવિ નાનાલાલ કૃત 'ગોપિકા' નાટક દ્વયે કાઠિયાવાડમાં રજૂ થાય છે. આવતા સપ્ટેમ્બરમાં અમરનાથ જહાના પ્રમુખપદે કાશ્મીરમાં મળનારી અખિલ હિંદ કુળવણી-પરિષદ. કાશી વિદ્યાપીઠની કોલેજ ચાલુ વર્ષે બધ ગૃહેશ અદ્વાત્માદની પોલીમે 'ભારતમાં અંગ્રેજ રાજ્ય'ની નકલો જપ્ત કરી છે. હિંદુ-મુસ્લિમ બેદિલીને ઉત્તેજે એવુ કઠા-ચિત્ર પ્રગટ કરવા માટે 'ફલછાળ'ના તત્ત્વો શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીની ધરપકડ અને પાછળથી જાળીન પર છૂટકારો, તેમજ એવીજ બેદિલી ફેલાવવાના કારણ નીચે અમદાવાદના બે હિંદુ પત્રકારોની ધરપકડ. જર્મનીમાં કન્યાઓને સીગારેટ પીવાની મનાઈ ફરમાવવામાં આવી છે.

દેશ-અમદાવાદ, મુંબઈ, વગેરે રથજે કોમી રમખાણોની આગ ફરી ભઝૂકે છે. નાય-દારનો બેડાર ખોલાતાં તેમાંથી ત્રણ લાખની રોકડ, છ લાખનુ મોતુ, અગ્યાર લાખનુ ઝવેરાત, ચૌદ-પંદર લાખની વડીલ-મિલકત તેમજ સખ્યાબંધ કિંમતી વીંટીઓ અને મોગલ શહેન-શાહોના પરવાનાઓ મળી આબ્યા છે. દેવવાડાના યાત્રાળુઓ પાસેથી લેવાતા કરમાં વૃદ્ધિની ઘડાણી યોજના : [વીસમી સદીના ભારતવાસીઓના નશીમે બે જ શબ્દ લખાયા છે- ' કર ' અને 'કર્ગાલિયત.'] મુંબઈમાં એક જાપાનીઝ ડૉક્ટર હિંદુ ધર્મ સ્વીકારે છે, કરાચીમાં પ્રખ્યાત અંગ્રેજ બાલુ મીસ ફેજર જૈન ધર્મ સ્વીકારે છે, અલીપદમાં વીશ હજાર હિંદુઓ શીખ ધર્મ સ્વીકારે છે. હિંદુ મહાસભા હિંદુ મરક્ષણની યોજના વિચારે છે સર ઝાફરહા-ખાન છ મુદ્દાઓ પર જગતની નવી વ્યવસ્થા સૂચવે છે : [શબ્દોમાં તો સસારને સૌ કોઇ સ્વર્ગ બનાવી શકે છે; પણ ક્રિયામાં તેમ કરવાને સક્ષત સેનાઓ અને આત્મભોગની તત્પરતા જોઈએ.] અમદાવાદના એક રાષ્ટ્રવાદી મીલમાલિકે અને બંગાળના પ્રખ્યાત વકા પ્રધાને વૃદ્ધ વયે યુવાન કન્યાઓ સાથે અતિ ઝડપે લગ્ન બિજવી નાંખ્યાં છે : [હિંદના

દુહોના જીવંતપણાનો એ એક પુરાવો લેખાવો જોઈએ.] પાર્લામેન્ટનાં બાનુ સભ્ય મીસ રાધએને બાસ્તવાસીઓને અનુલક્ષીને લખેલા શિખામણના જાહેર-પત્રનો કવિવર ટાગોર સમ્બલજીનો ઉત્તર વાળો છે. ડ્યુક ઓફ ડાવનશાયર લીફ્ટ વિદ્યાપીઠમાં હિંદુ શાસન દિંદીઓ ચલાવે એવી સ્થિતિની બાવનાની જાહેરાત કરે છે પણ તરતજ સરકાર તે જાહેરાત ખિનસત્તાવાર હોવાનું અને દિંદને સાંસ્થાનિક દરમજમી આગળ ન વધારવાની નીતિને અચળ દર્શાવતું નિવેદન પ્રગટ કરે છે. હિંદી મરકારે ખાકસાર પ્રવૃત્તિને ગેરકાયદેસર ઠરાવતાં ઠેર ઠેર ખાકમારેલી ધરપકડ મુગધમાં કામદાર નેતાઓની આમટી ધરપકડ અખબારોમાં વપરાતા કાગળો અંગે મુકાયેલા સરકારી અંકુશ. અંગાળ અને મજ-ખારમાં અતિવૃદ્ધિ અને વાયાઓડાનાં બવાનક તોફાન. કાનપુર અને સુરતના ચોરાથી તાલુકામાં કેલેરાનો ઉપદ્રવ. તાંદૂર (નિકામ) માં યાત્રારથાન નજીકના કૂવાનું પાણી પીવાતાં હમરો યાત્રાળુઓ મરણ પામ્યાં છે. કાશી નજીક રેલવે-અકસ્માત. મદાયમાના માણ પ્રમુખ શ્રીનિરામ આયંગર, જુનાગઢના માણ દીવાન કેશવલાલ ત્રિવેદી, વિખાત ગુજરાતી સાહિત્યકાર શ્રી વિજયલાલ દ્રુવ, જૈન મમાજના જાહેર કાર્યકર્તા શ્રી રવચંદ વણીલ અને નામાંકિત ઉદ્યોગપતિ શ્રી જમશેદજી વાડિયાનાં અવમાન.

પરદેશ—ક્રાંસ અને જર્મની વચ્ચે વધતી એકતા પ્રત્યે અમેરિકા જાળની તજરે જુએ છે. ક્રીટ પર જર્મનીનો હુમલો અને વિજય; ગ્રીસપતિ ક્રીટ તજી મીસર ચાલ્યો જાય છે તે ક્રીટમાંની સ્થિતિ સેનાને આક્રિષ્ટમાં ખસેડાય છે. નૂતન યુરોપની રચના વિચારવાને ક્રીટસર અને મુસોલિનીની ઝેનર-ધાટમા મુલાકાત. ગ્રીસ પર છટકીનો કાળ રહેશે. જાપાન ચીન પરના આક્રમણને બચાવક બનાવે છે અને જાપા-સુમાત્રા પ્રતિ વિશાળ ખંજો લંબાવે છે. જાપાન અને રશિયા વચ્ચે વ્યાપારી કરાર અમેરિકામાં પ્રમુખ રૂઝવેલ્ટે રાષ્ટ્રિય આપત્તિકાળનો પરિસ્થિતિ જાહેર કરી મેળવેલી વિશાળ સત્તાઓ; વિરાટ લશ્કરી તૈયારીઓ; ન્યુયોર્કના ખારામાં પથરાયેલી સુરજો. કેટલાંક અમેરિકન કારખાનાઓમાં આગ ને કેડલાંકમાં દહાળા; દહાળા સામે પ્રમુખે લશ્કરી પગનાં લેના પ્રયત્નો વિરોધ. રૂઝવેલ્ટની યુદ્ધપ્રેરક નીતિ પર કર્નેલ લીન્ડ-બર્ગના પ્રહારો. અમેરિકા ધરી સત્તાઓની મિલકત અચિત કરીને તેમના એલચો-ખાતાંઓને બંધ કરે છે. સ્થિતિમાંનો અમેરિકન એવચી રૂઝવેલ્ટની મુલાકાતે. અમેરિકાએ માર્ટિનિકનો કાળ લેનાં ત્યાંનું ફ્રેંચ સોનું અમેરિકાના હાથમાં પડે તે પહેલાંજ તેને ઉડાડી મૂકવાની ફ્રાંસની યોજના આખમલેન્ડમાં પ્રજાસત્તાકની રચાપના. ઉત્તર આય-લેન્ડમાં ફરજિયાત લશ્કરી બરતી મામે ડી'વેલેરાએ ત્રિરોધ દર્શાવતાં તે મુવતરી રહેલ છે. ડબ્લીન, સાર્થપ્રસ અને અલેક્ઝાન્ડ્રિયા પર જોખમારો. ધરાકમા સ્થિતિને વિજય મેળવનાં રશીયનસોની નાસબાગ. યુદ્ધ પરત્વે મી. ચર્ચોલ્ડનું નિવેદન ને સ્થિતિની વર્તમાન યુદ્ધનીતિ પર માણ યુદ્ધમંત્રી હોર બેલીશાના પ્રહાર. ફ્રાંસે જર્મનીને સીરિયામાં સશ્વન આપનાં સ્થિતિ વિમાનોનો ટપુનોસ ને સીરિયા પર જોખમારો અને પછી સીરિયા પર આક્રમણ. ફ્રેંચ મેતાના મામના છતાં સીરિયામાં સ્થિતિની આગેદૂર. જનરલ રમ્પસને તેના જનમલિવસે શ્રીલંક-માર્તેલના ઇલકાજ ઉપરાંત દોઢ લાખ પૌંડની બેટ અપાય છે. આટલાંટિક-યુદ્ધમાં સ્થિતિની 'દુડ' અને જર્મનીની 'ગિરમાર્ક' નામે મથતુ યુદ્ધ-તૈકાઓ સાગર-તળિયે જઈ પહોંચે છે. સ્થિતિની કાવસાની ખાણમાં જાણેશ હોનાગત મિરામના માણ નૃપતિ પ્રજાદીપક અને જર્મનીના માણ શહેનશાહ ફેસરનાં અવમાન.

પ્રેરક, સુંદર, રસીલી, કળામય નવલકથા
-નવલિકાઓની અભિનવ ગ્રંથમાળા

કથાપરી ગ્રંથમાળા

બેરંગી છાપણી, ઉત્તમ કાગળો, મજબૂત બાંધણી, ને
શોભામય ઉઠાવનાળાં પુસ્તકો બહાર પડી ગયાં છે.

૧ કથાપરી (નવલિકાઓ) ૨-૮-૦ તૈયાર છે

૨ કથામણિ „ ૨-૮-૦ „

૩ કથાકલગી „ ૨-૮-૦ „

૪ કથાકલાપ „ ૨-૮-૦ „

૫ કથામધુ „ ૨-૮-૦ હંપાય છે

તે પછી

કથાપ્રસાદ; કથાકુંજ; કથાવિલાસ

કથાંજલિ; કથાવલિ; કથાગાર

કથાપરી (ગ્રંથમાળા) કાર્યાલય

આમલીરાન, સુરત

આં ચોપડીઓ મળવાનાં ઠેકાણાં:—
અમદાવાદ : ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય
વડોદરા : પુસ્તકાલય સ. સ. મહેતા
મુંબઈ : એન. એમ. ત્રિપાઠીની
„ એન. ડી. મહેતાની

આરોગ્ય, વ્યાયામ અને તંદુરસ્તી વિષયક સંપૂર્ણ અને સચિત્ર
માહિતી સતત ૨૬ વર્ષથી આપતું માસિક

વ્યાયામ

વાર્ષિક લવાજમ - હિંદમાં રૂ. ૨-૮-૦ પરદેશ શિલિંગ-૫.

શરીર તંદુરસ્તી સિવાય બધું નકામું છે. શરીરને તંદુરસ્ત, નિરોગી અને સગત કેવી રીતે બનાવવું અને આરોગ્ય પ્રાપ્ત કર્યા પછી તે કેવી રીતે ટકાવી રાખવું, તે વ્યાયામ વાચવાથી પણ જાણી શકાશે.

આપના ધરમાં, આપની લાવજેરીમાં કે આપની વ્યાયામશાળામાં તેને બોલાવો; તે આપને યોગ્ય અને સાચી સલાહ આપશે. વર્ષના રૂ. ૨-૮-૦ના બદલામાં, વર્ષ આખરે ફાકારના બીલ માટે, ખર્ચાતી મોટી રકમનો તે બચાવ કરશે.

ગમે તે માસથી તેના ગ્રાહક થઈ શકાય છે.

લખો:—

વ્યવસ્થાપક: વ્યાયામ કાર્યાલય,

મજીસુદારનો વાડો, રાવપુરા, વડોદરા

‘મ હા ગુ જ રા ત’

સિંધમાં વસતા ત્રણ લાખ જેટલા ગુજરાતીઓનું મુખસિદ્ધ મુખપત્ર (સાપ્તાહિક)

- જેમાં સાહિત્ય, રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર, શરીર કેળવણી, બાળજનન, સ્ત્રી મંસાર—વિગેરે જીવનને લગતા દરેક વિષયોની સુંદર છણાવટ થાય છે.
- જાણીતા સાહિત્યકાર શ્રી. કુમરશી ધરમશી સંપત દર અઠવાડિયે મુદ્દ પરિસ્થિતિ આમેદગમ રીતે વર્ણવે છે.
- ‘જન્મભૂમિ’ અને ‘બહુરૂપી’ ચમત્કરમળા હરિદ્રાષ્ટ્યોના સચોટ છંદો અને દલીલો એક નિષ્ણાત તરફથી નિયમિત પ્રસિદ્ધ થાય છે.
- ‘મહાગુજરાત’ સુદ્ધિવર્ધક વૃદ્ધ હરિદ્રાષ્ટ વગર દાખલ થીએન્સુદર ઇનામો મેળવી આવે છે.
- એના દીપોત્સવી અને બીજા ખાસ અંકોએ ગુજરાતી પત્રકારિત્વને સમૃદ્ધ કર્યું છે.
- વડોદરા રાજ્યનાં તમામ પુસ્તકાલયો માટે મજૂર થયેલું છે.

વાર્ષિક લવાજમ હિંદમાં રૂ. ૪ — વિદેશ શિ. ૬

- સિંધમાં જાહેર ખખર માટે અલેડ સાધન •

નમૂનાની નકલ તેમજ લાવતાલ માટે આજે જ લખો :

એન્ટો ન હોય તેવા સ્થળોના ન્યુસ્પેપર એન્ટોએ દરવજ પત્રવ્યવહાર કરવો.
મેનેજર : સિંધ ન્યુસ્પેપર્સ લીમીટેડ, કેમ્પબેલ સ્ટ્રીટ-કરાંચી.

શ્રી ઉપયોગી પુસ્તકો

શ્રીશક્તિ ગ્રંથમાળા

૧ વધ્યા	૦-૪	૩૬ માતૃપ્રેમ	૦-૪
૨ કાકી	૦-૩	૩૭ પારસી લગ્નગીતો	૦-૬
૩ કાવદામા શ્રીનું રથાન	૦-૩	૩૮ સતતનિવમન	૦-૮
૪ અર્ધાગના (વાર્તા)	૦-૩	૩૯ વહેમી પતિ	૦-૩
૫ ગૃહવ્યવસ્થાની વાતો	૦-૬	૪૦ આરોગ્ય અને મુખ્ય	૦-૬
૬ ખાણ્ણાં (લોકગીત)	૦-૫	૪૧ સામાજિક વાતો	૦-૫
૭* બલિદાન (પ્રેરક ગીતો)	૦-૫	૪૨ રમૂજ વાતો	૦-૪
૮ બવાટવી	૦-૪	૪૩ ભલી લાભો	૦-૧
૯ મા (વાર્તા)	૦-૪	૪૪ પતિ પ્રજા છે	૦-૧
૧૦ જ્ઞાના પત્રો (કસોટીમય લગ્ન)	૦-૬	૪૫ માંદગી અને માવજત	૦-૪
૧૧ પતિની પ્રસંગી	૦-૪	૪૬ વાતનું વતેસર	૦-૧
૧૨ લીલીની આત્મકથા	૦-૩	૪૭ ધરેણાનો શોખ	૦-૬
૧૩ ફોર્મ	૦-૪	૪૮ પારસી સતીઓ	૦-૬
૧૪ પારસી વાતોઓ	૦-૬	૪૯ એકાદશી	૦-૧૧
૧૫ વિધવા (વાર્તા)	૦-૫	૫૦ રાણકેવી	૦-૧૨
૧૬ કેને પરણુ ? (વાર્તા)	૧-૪	૫૧ શિવાજીની બા	૦-૧૦
૧૭ સુધક્તા અને સુંદરતા	૦-૮	૫૨ સાસુની શિખામણ	૦-૧
૧૮ હાસ્યનો કુવારો	૦-૮	૫૩ કાવ્યમનું અગ્નિ	૦-૧
૧૯ જીવનના ભક્ષા (વાર્તા)	૧-૧૨	૫૪ નામ વચરની નવલકથા	૦-૧
૨૦ રિપવૃક્ષ (વાર્તા)	૧-૮	૫૫ નારી અભિષેક	૦-૪
૨૧ હાસ્યકલાપ (રમૂજ)	૧-૮	૫૬ માસિક ધર્મ	૦-૨
૨૨ દેવી ચૌધરાણી	૧-૮	૫૭ નવા સાથિયા	૦-૧
૨૩ વીર રોડા (કાળુ ગુલાબ)	૧-૦	૫૮-૫૯ વીર તારા (બે ભાગ)	૨-૪
૨૪ હાસ્ય ઝરણા (રમૂજ)	૧-૮	૬૦ ગોરમાનાં ગીતો	૦-૧
૨૫ "જરા માઠ મૂકવો"	૧-૦	૬૧ મેકમ ડેમીડા	૦-૧૨
૨૬ ગરબાવળી (રાષ્ટ્રીય)	૦-૪	૬૨ મામાજિક વાતો	૦-૩
૨૭ જીવનપલટો (વાર્તા)	૦-૪	૬૩ ગુણીયલ ગ્રહિણી	૦-૧
૨૮ સુખી ધર (બોધક)	૦-૩	૬૪ શ્રી સ્વામય	૦-૧
૨૯ ભરત ગૂંચણ	૦-૧૦	૬૫ દક્ષિણી રાધણકળા	૦-૩
૩૦ ચોર્યાસીનું ચક્કર	૦-૫	૬૬ સતી જસમા	૦-૬
૩૧ રત્રીયા બેગમ	૦-૩	૬૭ સસારદર્શન	૦-૬
૩૨ ગૃહ વિવેક	૦-૬	૬૮ ભૂમિમાતા આનંદમઠ	૧-૦
૩૩ સુખીના પત્રો	૦-૮	૬૯ બાળવિધવા	૦-૨
૩૪ રતવનું શાસ્ત્ર	૦-૩	૭૦ સાચા સહોદર	૧-૮
૩૫ શ્રી હૃદય	૦-૩		

શ્રીશક્તિ ગ્રંથમાળાનો આખો સેટ આજે જ વસાવો કુલ ૭૦ પુસ્તકો બહાર પડ્યા છે. તે જાંડે મળે છે પુસ્તકો છતાં પણ મળી શકશે નર જુદાં ભાગો શ્રીશક્તિ, કેળાપીઠ, સુરત

‘સુ વા સ’માં

જાહેર-ખબર એટલે

વ્યાપારમાં વધારો આને

પ્રજાનું જીવન ઘડતો સાહિત્યને ઉત્તેજન

ભાવ મારે જુઓ—‘અતુકમણિકા’ની નીચેના ભાગમાં

વિશેષ મારે પ્રકાશ—

સુ વા સ કાર્યાલય,

રાવપુરા, વડોદરા

વીર પ્રભા

(૨૪૨૨૬)

મધુમેહની અકસીર દવા

મધુમેહ (ડાયાબીટીઝ) અને તેનાથી થતા પેશાબના દરદો તેમજ અપચો, ઝડો, શુળ, નસબા દબાવી પડે દવાની નબળાઈ, અસક્તિ હોઈ વિ દર દોને ‘વીર પ્રભા’ દ્વારા મળે છે કી. રૂ. ૫

વીરભામ ફેક્ટરી, મુબઈ નં ૩

૧૧૦ ચંના રફીટ

વીર શક્તિ

સ્ત્રીઓના પ્રદર રોગોની દવા

સ્ત્રીઓના પ્રદર રોગો કમર ને પેડુમાં દુઝાવ માયાનો સખત દુખાવો ચહેરા ઉપર શીઝારો, શરીરની કાન્તિ તથા બળ ઘટી જવું, માસિક ધર્મનું અનિયમિત પણું, શરીર સુખર્ષ જવું વિ રોગોને ફક્ત આજે દિવસમાં આરામ કરનારી ખાત્રીની દવા વાપરો કી રૂ. ૪

વીર ભામ ફેક્ટરી

૧૧૦ ચંના રફીટ, મુબઈ નં ૩

ખાળક કોઈ પણ પત્ર સાથે જોડાયેલું નથી

સ્વ

તં

મ

રીતે

૧૮

વરસથી

પ્રગટ

થાય

છે

ખાળક માસિક ખાળકો મારે જ પ્રગટ થાય છે સાદી ને સીધી ભાષા હોઈ આજના ધ્રોઢ-શિક્ષણના જમાનામાં અક્ષરજ્ઞાનની શરૂઆત કરનારાઓને તેમાંથી કંઈ કંઈ મળી રહેશે

છતાં લવાજમ વરસના ફેક્ટર રૂપિયા છે

તમારી સંસ્થા કે ઘરમાં ખાળક અવશ્ય હોવું જોઈએ,

કેમકે નિર્દોષ ખાળકો ખાળક વાચવા ઘણા આતુર હોય છે

નવા વરસથી ઘણા ફેરફાર થયો છે

‘ખાળક’ કાર્યાલય, રાવપુરા—વડોદરા

‘સુવાસ’નું સલાહકાર-મંડળ

- રા. બ. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેશાઈ, બી. એ., એવએવ. બી.
માછ નાયબ દિવાન, વડોદરા રાજ્ય
- રા. રા. અતિસુખશંકર ક. ત્રિવેદી, એમ. એ., એવએવ. બી.
પ્રોફેસર ઓફ ડીપોસિટરી, વડોદરા કોલેજ
- રા. રા. રમણલાલ વસંતલાલ દેશાઈ, અમ. એ., બી. એચ. એસ.
પ્રકાશનખાતાના અધિકારી-વડોદરા રાજ્ય
- રા. રા. કેશવલાલ હિંમતલાલ કામદાર, એમ. એ.
પ્રોફેસર ઓફ હિસ્ટરી, વડોદરા કોલેજ
- રા. રા. ગોવિંદલાલ એચ. ભટ્ટ, એમ. એ.
પ્રોફેસર ઓફ સર્કુલ, વડોદરા કોલેજ
- રા. રા. મણુલાલ રણછોડલાલ સગમુદાર, એમ. એ., એવએવ. બી.
પ્રોફેસર ઓફ ગુજરાતી, વડોદરા કોલેજ
- રા. રા. ચતુરભાઈ શકરભાઈ પટેલ, એમ. એ., એવએવ. બી.
પ્રોફેસર ઓફ ગુજરાતી, વડોદરા કોલેજ
- રા. રા. જગજીવનદાસ દયાળજી મોદી,
માછ અધ્યાપક પુરુષ અધ્યાપનમંદિર, વડોદરા
- રા. રા. નર્મદાશંકર હરિશંકર વ્યાસ બી. એ.

પત્રવ્યવહાર આ સરનામે કરવો —

સુવાસ કાર્યાલય : રાવપુરા : વડોદરા

ભારતવર્ષનું પ્રાચીન ગૌરવ તથા મહત્ત્વ બાણુનું હોય—
અનુભવનું હોય તે

ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લહેરચંદ શાહ
એસ. એમ. એન્ડ એસ.
એમ. આર. એ. એસ. કૃત

ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ થી ઈ. મ. ૧૦૦ સુધીના
૧૦૦૦ વર્ષના ઇતિહાસ—

પ્રાચીન ભારતવર્ષ ખરીદો

[પાંચ ભાગમાં]

તમે સ્વદેશપ્રેમી છો ?

...તો તમે ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ બાણુતા જ હો
ન બાણુતા હો તે

ઉપલા પુસ્તકે માટે આજે જ ઓર્ડર લખો

પાંચ ભાગ બહાર પડી ચુક્યા છે.

મેટની કિંમત રૂ. ૨૬ છટક કિંમત [૫, ૭, ૧૧, ૬, ૫] = રૂ. ૩૦
આ દળદાર ઐતિહાસિક ગ્રંથના આકર્ષક બનનારને ‘સુવાસ’ અર્ધા ભવાજમે
—રૂ. ૧૫૫ માં મળશે.

ચરમાનું

કારખાનું

- ૬ આખાથે દિંદમા પહેલવહેલુ છે અને એક જ છે.
 - ૬ મુખ્ય મુખ્ય મર્વ મશીનરી પણ અત્ર દિંદમા જ બનાવીને બીજી કરી છે એટલે કારખાનાને તાજત સ્વદેશી બનાવટનુ જ કહી શકાય તેમ છે.
 - ૬ અમે જર્મનીમા આઠ આઠ વર્ષ ઉપગત રહીને તાલીમ લીધી છે.
 - ૬ વળી આખના વૈદિક અને શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની ઇચ્છા પદ્ધતિ પ્રમાણે ફેળવણી લઈ મુંબઈ યુનીવર્સીટીની ડીગ્રી મેળવી છે. એટલે ચરમાના નંબરો પણ બરાબર માફક આવતા કાઢી આપાએ છીએ.
 - ૬ ઉપગત ચરમાનો વેપાર, ત્રીમ ત્રીમ વર્ષ કરી, વ્યાપારિક દૃષ્ટિએ તેમાં આવી પડતી ઝીણી ઝીણી જરૂરિયાતોનો પગિચા પણ માખી લીધો છે.
 - ૬ આ પ્રમાણે ચરમાના કાચ તૈયાર કરવામાં તથા તેના પહેગનારને મંપૂર્ણ મંતોષ આપી શકાય ત્યાંમુખેની પહેલેથી છેલ્લે મુધોની, દરેકે દરેક નાની મોટી ક્રિયા-પ્રક્રિયાનો પદ્ધતિપૂર્વક અમે અભ્યાસ કર્યો છે, પગિચા લીધો છે, અનુભવ માથે પગિશીલન કર્યું છે. રોટલુ જ નહિ પણ તે માટે સેનાનો આદ પણ મેળવ્યો છે.
 - ૬ વળી અમારું જ કારખાનું હોર્મને, તેમજ અમારી અંગત દેખરેખ નીચે કાચ બનાવાતા હોર્મને, ગમે તેવું કપડું, અટપડીયું કે ઝીણી વિગતવાળું પ્રીરકોરાન હોય નો પણ જૂજ મમમમા જ તેના કાચ બનાવી આપીએ છીએ.
 - ૬ કેમેગના કાચ, ફુમ્બીનના કાચ, તેમજ મામકોગ્રોપ ઇત્યાદિના વૈજ્ઞાનિક રીતે બનાવાતા કાચની બાગવૃદ્ધ સર્ધ હોય તો ને મમા કરી અપાય છે અથવા નવા પણ નાખી અપાય છે.
 - ૬ તેની જ રીતે ચરમાનું પણ દરેક પ્રકારનું રીપેરીંગ કામ કરી આપવામા આવે છે.
- એટલે ચરમાના કાચની કોઈપણ પ્રકારની જરૂરિયાત માટે ક્યાંય જવાની કે ગાથાં ખાવાની જરૂર રહેતી નથી.
- ૬ વળી કામ પણ અન્યની મગખામણીમા માગ લાગે તેવા જ મપ્યા છે.
 - ૬ પોતાનાં વખાણુ પોતાના મ્હોએ કરવાં તે કોઈ રીતે મુશ્કેલીય નથી જ. એટલે વિશેષ નથી લખના; પરતુ ભવભક્ષા ઇચ્છે તથા દેશી, નાના તથા મોટા અમલદારોએ તેમજ રાજમહારાજોએ સ્વતઃ અમને આપેલા મટિક્કિટો મગાવીને વાંચી જોવા વિનંતિ છે.

રાવપુરા, દાવર સામે,
વહોદરા

સજો યા મજો—
દેશશિકાન્ત એન્ડ કુ., ચરમા બનાવનારા

शुभाक्ष

वर्ष ४ : अंक ३-४

मुद्रांक-१२४१

मथाल

तत्री

डॉ. त्रिभुवनदास लहरेय शाह

श्रीमनलाल अम्बलाल

લવાજમ—ફેટલાક ગ્રાહકોનાં ત્રીજા વર્ષનાં લવાજમ હજી ખાત્રી છે. તેમને પત્રો લખ્યા છતાં ફેટલાકે તે પ્રત્યે પૂરતું ધ્યાન નથી આપ્યું. તેવા સંજ્ઞાઓ કે સંસ્થાઓને આગ્રહભરી વિનંતિ છે કે હવે લવાજમ મોકલી આપવામાં તેઓ જરા પણ દીલ ન કરે. આગરની વીજળી તારીખ, સુધીમાં જેમનાં લવાજમ નહિ મળી જાય તેમને સંપૂર્ણ મહિનાનો અંક પી. પી. થી મોકલાશે.

જૂના-નવા જે ગ્રાહકોનાં ચોથા વર્ષનાં લવાજમ ખાત્રી છે તેમને પણ તે તારીખે મોકલાવી આપવા વિનંતિ છે. હવે પછી ગ્રાહક તરીકે રહેવાની ઇચ્છા ન હોય તેમણે પાછાં લવાજમ મોકલાવી આપી જણાવી દેવી જોઈએ.

નિયમો-યોજના—

‘સુવાસ’નો ઉદ્દેશ પ્રગતિની સાર્વજનિક ઉત્પત્તિમાં દરેક રીતે મદદકર્તા બનવાનો છે. તે ઉદ્દેશને અનુકૂળ થઈ પડે એવા વિવિધ પ્રકારનાં લેખોને તેમાં સ્થાન અપાશે. અભ્યાસ-પૂર્ણની સાથેસાથ જોડણીશુદ્ધ, સરળ, મૌલિક તે સ્પષ્ટ લેખોને પ્રથમ પસંદગી મળશે.

લેખકોનો ઉત્સાહ વધારવાને અમે ‘લેખકમંડળ’ ની એક સુદર યોજના ઘડી છે. એ મંડળમાં ઊગતા કે પ્રતિષ્ઠિત હરકોઈ લેખક જોડાઈ શકે છે. તેમાં જોડાવાને ‘સુવાસ’ માટે એક સર્વાગસુદર લેખ મોકલાવવાનો રહે છે. એક વખત એવો લેખ પ્રગટ થયા પછી લેખક ‘લેખકમંડળ’ નો સભ્ય બની શકે છે અને દર વરસે એવો એક લેખ આપીને પોતાનું સભ્યપદ તે આજી રાખી શકે છે. તે રીતે સભ્ય બનવાથી લેખકને વિના લવાજમે ‘સુવાસ’ મોકલાય છે; તેને પોતાના પ્રગટ થયેલ લેખની પાંચ આઉટ-પ્રીન્ટ્સ મળે છે તે વિશેષની જરૂર હોય તો અલ્પ ખર્ચે સગવડતા કરી આપાય છે; પુસ્તકાર ને બેટ પર અધિકાર મળે છે; પુસ્તક-પ્રકાશનની સગવડતા કરી આપાય છે અને વિશેષમાં તે ‘સલાહકાર-મંડળ’ માં પ્રતિનિધિત્વ મેળવી શકે છે.

તે અનુસાર આજી અંકડરી સલાહકાર-મંડળમાં એક વિશેષ નામ ઉમેરાયું છે.

‘સુવાસ’નો નમૂનાનો અંક પત્ર લખી જણાવનારને વિના મૂલ્ય મોકલવામાં આવે છે. પણ તે પત્ર મળ્યા પછી પ્રગટ થાય તે અંક મોકલાશે. નમૂનાનાં અંકોની તરતમાં જરૂર હોય તેમણે ત્રણ આનાની ટિકિટો પાડવી.

જોમાં હિતરે જરૂરી હોય એવા દરેક પ્રકારના પત્રવ્યવહારમાં, કે લેખો અસ્વીકાર નીવડે તો પાછા મેળવવાને, જરૂરી ટિકિટો ખીડવી જોઈએ. અને પોતાના પત્ર પર કે જીકપોસ્ટ પર, પોસ્ટલ નિયમ પ્રમાણેની, પૂરતી ટિકિટો ચોડવી જોઈએ.

કાર્યાલયને લગતા પત્રવ્યવહારમાં તંત્રી કે સંચાલકનું નામ ન લખવું. કેમકે તેમ શવાથી તેમની ગેરહાજરીમાં તે પત્રની વ્યવસ્થા વિલંબજનક થઈ પડે છે.

‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’ કે ‘Ancient India’ ના ગ્રાહકોને પ્રથમ વર્ષે અર્ધા લવાજમે [લવાજમ રૂ. ૧-૮-૦ + ૦-૪-૦ પોસ્ટેજ=૧-૧૨-૦] અને ત્યારપછી બીજા એક વર્ષને માટે પોણા લવાજમે [૨-૮-૦] ‘સુવાસ’ મળી શકશે.

ANCIENT INDIA

(B. C. 900 to A. D. 100=1000 years)

Unparalleled and unprecedented

Because

- It has a continuous chronology.
- It is full of bomb-shell-like and astounding theories, either quite newly proposed or presented with new garments.
- All statements are based on inscriptions, coins, evidences of recognized authors and government reports.
- Hence it is *sanctioned* by the Director of Public Instruction
- And *approved* by the University of Bombay
- And recommended by many personages of note and scholarship.

Price: First Vol. Rs. 7/-, Second Rs. 10/-, Third Rs. 9/-, Fourth Rs. 9/- Total Rs. 35/-

Please send your orders to:—

SHASHIKANT & Co.

ORIENTAL PUBLISHERS

Raopura, opp. Tower, Baroda

આંખના દાકતર બહુ ત્યારે ચશ્માનો નેખર કાઢી આપશે

પણ પછી તમે શું કરશો ?

- (૧) પેપલ, ફ્લીન્ટ, કાઉન, ફોસલ, કુકસ, બ્લુ, સ્મોક, એન્ટેકરીન, કલોરોફોલ, ફ્યુઝલ, એ'બગ, પુંકટાલ, હેશ, હિમ્ચાલ, કુકઝાઈટ, વીટ્રેકસ, જાતના કાચોમાંથી કયો ફાયદાકારક ?
- (૨) આવલ, રાઉન્ડ, ટફ, યૉ, યર પેન્ટોસ (લોંગ, નીયર) ફુલબ્લુ, આક્ટેગોનલ, હેગ્રાગોનલ ઇ. આકારમાંથી કયો પસંદ કરવા યોગ્ય ?
- (૩) ફ્લેટ, પેરીસ્કોપીક, ટોરીક, સીધીન્ડર, સ્ફેરીકલ, સ્ફેરોસીલીન્ડર, બાઈફોકલ્સ, સ્પ્લીટ, મુન, ક્વૅડ (અપર કે લોઅર) સીમેન્ટેડ, ક્રીપ્ટોક, ક્રેફો, એટેચમેન્ટ ઈન્માં કઈ ગોઠવણ સમગ્રવાળી ?

આ બધું જાણવું હોય અને ચશ્મા ખરીદતાં છેતરાવાની ખીંકમાંથી બચી જવું હોય તો

આંખ અને ચશ્મા

નું પુસ્તક જે અમે ત્રીસ વર્ષના અનુભવ વિપરથી બદ્ધાર પાક્યું છે તે તુરત મંગાવી લ્યો. મુખર્ષ સરકારના કેળવણી ખાતાએ લાઇબ્રેરી, પ્રાથમિક કેળવણી, ઈનામ વિગેરે માટે પણ મંગાવે કર્યું છે.

પાકું પૃ. ૪૦ ચિત્રો, ૧૪૦ પ્રશ્નો છતાં કિંમત માત્ર ૦-૧૦-૦.

શશિકાન્ત એન્ડ કુા. : રાંવપુરા : વડોદરા

કેટલાક અભિપ્રાયો

‘સુવાસે’ પેતાની હિમ્મત કાઢી સાચવી રાખી છે. તેના અમલેખો અરેખર મિતનશીલ અને કાવ્યતત્ત્વથી ભરેલા હોય છે.

લેખો એકઠે સારા અભ્યાસપૂર્વક લખાયેલા છે.

—રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

ધ્રમ્મીએ છીએ કે શિક્ષિત ગુજરાત ‘સુવાસ’ જેવા સત્પ્રયાસને આવકારે, પોષે અને સપૂણ સુવિકાસની તક આપે.

—અરદેશર પ્રસાદભાઈ ખબરદાર

—માનસી

ગુજરાતને એક સાઈ માસિક મળ્યું હોવાનો સતોષ થાય છે.

—જન્મભૂમિ

એ વિશિષ્ટ પ્રકારનું સ્થાન સાહિત્ય-જગતમા મેળવશે એવી આશા બંધાય છે.

—યુવક

આ નવો ફાલ અન્ય સામયિકો જેમ ખાલી નજર કરી ફેફા દેવા જેવો નથી. ‘યથા નામા તથા ગુણા’ની જેમ ખાસ વાંચવા જેવું છે. ... લેખોની શૈલી હિતમ કલાપૂર્વક નવી છે. ખાસ મહત્વતા લાપાશુદ્ધિ અને જોડણીને આપેલી છે.

—એલીવાડી વિજ્ઞાન

‘સુવાસ’નું ધોરણ આમ વધુ વ્યાપક બનતું જાય છે તે જોઈ આનંદ થાય છે ... તેના સંચાલકોને ધન્યવાદ છે. આ પદ્ધતિનો બધાં સામયિકોવાળા સ્વીકાર કરે તો ?—અત્યારે કચરાની ટોપલીમા નાખવા જેવું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થાય છે, તે ન જ થવા’પામે.

—ગુજરાતી

તેમા પીરસાયેલી વિવિધ જાતની વાનગીઓ સાહિત્ય-પ્રેમીઓને સારા ખોરાક પૂરા પાડે છે.

—શનિય મિત્ર

સામગ્રી મંતોષપ્રદ છે.

—પુસ્તકાલય

વિદ્વાતભરેલા લેખો, વિચારણીય માહિત્યસામગ્રીથી આ માસિક વડોદરાના બધ પડેલા ‘સાહિત્ય’ માસિકની ખોટ પૂરશે એવી આશા બંધાય છે.

—બાળક

જીવન, કલા, સાહિત્ય વગેરે વિષયો પરના લેખોથી ભરપૂર છે.

—સુચારુવિજ્ઞ

‘સુવાસ’ એના નામ પ્રમાણે સુવાસિત છે.

—તંત્રી-દેશીરાજ્ય

‘સુવાસ’ના કેટલાક અમલેખોમા જળવાયેલ રસ, તત્ત્વજ્ઞાન અને કવિતાત્મક ગદ્યનો સંયોગ ટાગોર સિવાય કયાંય નથી અનુભવ્યો. ~

—બ. મ. પરીખ

‘સુવાસ’ના કેટલાક વિષયોની ભાષા એટલી તો હૃદયગમ છે, કે ગુજરાતી કાવ્યાના કાષ્ઠપિણ્ડ સાહિત્યરસિકને અનેક વખત વાંચ્યા છતાં ફરીવાર તેના વાંચનની તૃષ્ણ જ લાગી રહે.

—મિત્રપ્રિય

અમારૂં આખું કુટુંબ ‘સુવાસ’ ખૂબ વાંચે છે. અમારે ત્યાં ગુજરાતના ધણાં પત્રો આવે છે, પણ તેમાં શિષ્ટ સાહિત્ય તો ‘સુવાસ’ જ આપે છે.

—કે. ઝોસિયા જોશી

વિચાર અને સાહિત્યસમૃદ્ધ સુંદર માસિક...પ્રત્યેક માસે અવનવી, વિધવિધ અને ફરકની સુરમિ સતોષીય એવી સાહિત્ય અને વિચાર-સામગ્રી પીરસાય છે.

—અનાવિલ જગત

અધ્યાનતિમિરાન્ધ્યાનાં જ્ઞાનાંજનશલાકયા ।
 નૈત્રમુન્મોહિતં ચૈન તસ્મૈ શ્રીગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૪ થું]

ભુસાર્ધ-ઓગસ્ટ: ૧૯૪૧

[અંક ૩-૪

પુણ્ય-પાપ

૧. ચ.

સૈકાઓ થયાં મળગી રહેલા આ વિશ્વમાં માનવીએ જે સુખી બનવું હોય તે પ્રાણીમાત્રને સુખી બનાવવાં હોય તો એણે પુણ્ય-પાપના સ્વરૂપનું નવેસરથી સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ કરવું જોઈએ. કેમકે પુણ્ય-પાપની પ્રચલિત વ્યાખ્યાઓ પ્રમાણે તો પુણ્ય એ કહેવાય છે કે જેના આશ્રયે માનવી સ્વર્ગની આશા સેવતો આ સંસારમાં તો માર ખાઈખાઈને કમોતે મરે છે, અને પાપ એ કહેવાય છે કે જેની મદદથી માનવી સંસારના ગિરિશૃંગ પર પોતાનો વિજયધ્વજ રાપે છે અને કહેવાતા પુણ્યશાળીઓ એના પગ ચાટતાં ચાટતાં એ પાપી નરકમાં જશે એવી કલ્પનાના આશ્રયે સંતોષ અનુભવે છે.

એ વ્યાખ્યા અનુસાર દુષ્ટને પણ, મન ન કરવી, ન્યાય કરતા દયાને કે ક્ષમાને વિશેષ પસંદગી આપવી, આ લોક કરતાં પરલોક પર વધારે ધ્યાન આપવું, ઢીલા બનેલા હૃદયની લાગણીના જીલગને આત્માનો અવાજ માનવો, પુરુષાર્થને બદલે ભાગ્ય કે પરમાત્મા પર વધારે આધાર રાખવો વગેરે પુણ્યના સ્વરૂપો છે; તે કરતાં જિલ્લો માર્ગ એ પાપ ગણાય.

આ વ્યાખ્યા પહેલાપ્રથમ તો જે કે લાગણીપ્રધાન માનવોના હૃદયમાથી જ જન્મેલી છે, અને જોને પોતાની આવશ્યક સૂમિકા પણ હતી. લોહી, યુદ્ધ, યજ્ઞ, નિર્દયતા, શક્તિપૂર્ણ વગેરેથી કંટાળેલી પ્રજાઓ આત્મભોગ, ભાવના, માધુર્ય, બલિદાન, લાગણી વગેરેની ક્રંપના સેવતી હતી; નિર્ભયો મંગલણ માગતા હતા; યુગો સુધી પુરુષાર્થ સેવીને યાકેલી પ્રજા વિમાઓ માગતી હતી. પુણ્યની આ વ્યાખ્યાએ એ જરૂરિયાત પૂરી પાડી. એટલે તેને યોગ્ય સન્માન મળ્યું.

પરંતુ સમય જતા એ વ્યાખ્યાની ઉણપો જણાઈ આવી. એ વ્યાખ્યાને અનુસરવાને પૂર્ણ ત્યાગ અને મંન્યાસીતું હૃદય જોઈએ. જીવનકાળિના યુગમાં-વિમામાતા સમયે કદાચ એ

ત્યાગ ને મન્યસ્ત ખીલવી શકાયા હોય પણ પ્રતિયુગે એ ન મંભવી શકે. એટલે એ વ્યાખ્યાનું પ્રાકૃતત્વ કોણે બનવા લાગ્યું.

પરંતુ આત્માની વિદાય સાથે દેહ વિલય પામે છે એમ પ્રસંગની કે પ્રાણુતત્ત્વની વિદાય સાથે વ્યાખ્યાઓ વિદાય નથી પામી શકતી-અને એ જ જગતનાં દુઃખનું મૂળ છે. કુદરતની ગતિની વિરૂદ્ધ જઈ વિસામાને માટે પુણ્યની જે ક્ષણિક વ્યાખ્યા ધ્યાયથી તેને જગતની અનેક પ્રજાઓએ સ્થાપી તરીકે સ્વીકારી લીધી. એ વ્યાખ્યા નિર્બંજતાની પોષક ને દુષ્ટાને સંરક્ષક હોઈ રાજસત્તાઓએ અને દંભીઓએ તેને ટેકા આપ્યો; તલ્લવારના બળે મેળવેલી સત્તાને સ્થાપી બનાવવી હોય તો રાજકર્તાએ પરાજિતના માનસમાં જ નિર્બંજતાનું બીજ વાધી તેના ધ્યેયને અને પુરુષાર્થને બીજા માર્ગે વાળી દેવાં જોઈએ, અને એ કાર્યક્રમમાં પુણ્યની ઉક્ત વ્યાખ્યા તેમને લાભદાયી નીવડી; દંભીઓને પોતાના દંભ છુપાવવામાં અને દભ કે દુષ્ટતા કદાચ ખુદલાં પડી જાય તો તેની વ્યાજબી સજ્નમાંથી બચી જવામાં એ વ્યાખ્યા સોનેરી પટ સમી થઈ પડી. આ રીતે લાગણીપ્રધાન પુરુષોનું હૃદયબળ, બક્ષા માણસોનું ભાવનાબળ અને દ્રવ્યબળ તથા રાજસત્તા અને દંભીઓનું દંડબળ અને દ્રવ્યબળ-એ સર્વથી પોષાયેલી એ વ્યાખ્યાએ જગતની ઘણીખરી પ્રજાઓને પોતાના પંજમાં જકડી લીધી.

પણ જ્યારે સૈકાઓ સુધી એ વ્યાખ્યાને અનુમરવા છતાં-અત્યેક પ્રમંગે સહન કરવા છતાં કોઈ પણ પ્રજાને કુદરત તરફથી કંઈ બદલો ન મળ્યો તેમજ એ વ્યાખ્યાને અનુસરવાથી આ લોકમાં ભણે સહન કરવું પડતું હોય પણ પરલોકમાં મહાસુખ મળે છે એની ખાત્રી આપવાને પરલોકમાંથી કોઈ પુણ્યાત્મા અહીં સદેહે પાછો ન ફર્યો ત્યારે કેટલીક પ્રજાઓને લાગ્યું કે પુણ્ય, પાપ, કર્મ, ઈશ્વર, આત્મા, લાગ્ય, પરલોક એ બધાં સોનેરી ગળ છે અને દુષ્ટાએ ભોળાં માનવોને ફસાવવા ખાતર એને પૃથ્વી પર પાથરી દીધેલી છે. આ મન્ત્રત્વમાંથી ભયાનક નારિતકવાદ જન્મ્યો અને તેણે ફ્રાન્સની અને રશિયાની ખાના-ખરાબી કરી નાંખી.

ધીમે ધીમે એ નારિતકવાદ જગત પર પથરાવા લાગ્યો અને સ્વાર્થને ખાતર અથવા ભાવનાને ખાતર ધર્માચાર્યો, સ્થાપિત રાજસત્તાઓ, દંભીઓ અને એ ત્રણેએ ઉચ્ચકેલી ભોળી પ્રજાઓ તેની મામે પડી. એમાંથી આગ પ્રગટી; અને જ્યાંસુધી આસ્તિકવાદ પોતાના ઉજ્જવળ અને પ્રચંડ સ્વરૂપમાં પ્રકાશી, જગત પરથી નારિતકવાદ અને દુષ્ટતાનો પૂર્ણ નાશ ન કરી નાંખે ત્યાંસુધી એ આગ ઓલવાવાની નથી. ને પુણ્યની વ્યાખ્યાની કુદરતને સર્માતર સાચી નવરચના વિના આસ્તિકવાદ પ્રકાશગાન અથવા વિજયી બને કે જગત પર ધર્મ સ્થાપી શકાય એ અર્મભલ છે.

કુદરત, પરમાત્મા, કર્મનાં ફળ, પરલોક વગેરે તરવો એવાં છે કે જેનો ધન્યાર ન થઈ શકે. પણ પુણ્યની પ્રચલિત વ્યાખ્યાએ જ કુદરતની ગતિમાં અવરોધરૂપ બની એ ઈન્કારની કદપનાને જન્મ આપ્યો છે.

કુદરતે કર્મનાં વ્યાજબી ફળનો સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો; કોઈ પણ પ્રાણી પોતે કરેલાં સારા-નરસાં કર્મનાં પરિણામમાંથી છુટી ન શકે. તે સામે માનવીએ દુષ્ટને ખાતર પણ પોતે સહન કરવાની પુણ્યની વ્યાખ્યા બાંધી અને એ રીતે તેણે કુદરત કરતાં પણ વધારે ડહાબળ અને મદાન હોવાનો ડોળ દર્શાવ્યો. તેમ કરીને તેણે દુષ્ટને સખ કરવાની પોતાની ફરજ અને મદાન હોવાનો ડોળ દર્શાવ્યો. તેમ કરીને તેણે દુષ્ટને સખ કરવાની પોતાની ફરજ પણ કુદરત પર ઢોળી દીધી. પરિણામે કુદરત એ ફરજના પાલન માટે હથિયાર તરીકે

ખીજ્ઞ જ માણસો શોધી કાઢવાની જરૂરિયાતમા મુકાણી ને તેમાથી દુઃખની પરપરા જન્મી. મંભવિત છે કે એ નીતિના પરિણામે કેટલાક પુણ્યાત્માઓના ભોગે થોડાક માનવોના હૃદય સ્નિગ્ધ બન્યાં હશે પણ એ નીતિથી ચપેલા નુકશાન માથે સરખાવતા એ લાભ નહોતો છે. એ નીતિ લાખો અદ્યાત્માઓને પોતાની નિર્જળતા છુપાવવાનો સોનેરી પટ બની ગઈ છે, અને પરિણામે દુષ્ટતાને પોતાના નિકાસ માટે મોકળો માર્ગ મળ્યો છે.

દુષ્ટનો હૃદયપલટો સંભવિત છે, પણ તે નિગળ પુણ્યશાળી કેવળ સહન કરતો હોય તે સ્થિતિમા નહિ. પરંતુ પૂરતી સમ્મતા પરિણામે પોતાના નયનમાંથી આંસુ વહેવા માટે ત્યારે. એવા પ્રસંગે તેને માફ કરી શકાય છે. પણ એવી માફી તો જેનામાં મળ કરવાની શક્તિ હોય એવો વીર જ અક્ષી શકે છે. ને માટે જ હમાને કેવળ વીરનું બૂપણ લેખવામાં આવી છે.

માનવી કુદરતનું ગંતાન છે. તેને જેમ કાંઈનો ભોગ લેવાનો અધિકાર નથી, તેમ પોતાનો ભોગ આપવાનો પણ અધિકાર નથી. જેને આશ્રયીને અર્ધમ ગ્હો હોય તેને જ સગ્ન થવી જોઈએ તે જ પોતાને આશ્રયીને હોય તો પોતાને, અન્યને આશ્રયીને હોય તો અન્યને. તેમા માનવીએ તો ક્રૂતા ન્યાયાધીશની જ ફરજ બજાવવાની છે; તેણે વ્યક્તિ કાણ છે એ નથી જોવાનું-દોષિત કાણ છે એ જોવાનું છે.

આ લોક એ કર્તવ્યધામ છે, પલોક એ કર્તવ્યનું ફળ છે. માનવી જ્યારે ફળ પર વિશેષ ધ્યાન આપે છે ત્યારે કર્તવ્યની વિશુદ્ધિને ઈર્ષ્ય પહોંચે છે માનવીએ પોતાને પરલોકમાં શુ ફળ મળશે એને બદલે અહીં પોતાની શી ફરજ છે તે પ્રથમ વિચારવું જોઈએ. ફળ એ તેની દૃષ્ટિની બહાર છે, જ્યારે કર્તવ્ય તેની સન્મુખ છે. જગત પર ગમે તે માર્ગે ધર્મ બળવવો એ તેની ફરજ છે. પછી પરલોકમા એનું ફળ ગમે તે મળે.

હૃદય અને આત્મા એ ભિન્ન વસ્તુઓ છે એ માનવી ઘણી વખત ભૂલી જાય છે. હૃદય લાગણીને આધીન છે, આત્મા ધર્મ-કર્તવ્યને આધીન છે. લાગણી એ હમેશા ધર્મ નથી હોતો. મહેલા અગ પર નરતગ મૂઝવું પડે તો આત્મા એની તારતવિકતા વિચારી શકશે પણ હૃદયને ઈર્ષ્ય પહોંચ્યા વિના નહિ રહે એ જ રીતે ધર્મના રક્ષણને ખાતર દુષ્ટને સગ્ન કરવી પડે તો આત્માને તે માન્ય છતા ક્રોધન હૃદય દુભાયા વિના નહિ રહે. પણ હૃદયની એ સ્થિતિને આત્માનો અવાજ ન લેખવી જોઈએ. પરિણામે પુણ્યની સાચી વ્યાખ્યામાં પણ એનો સમાવેશ ન થઈ શકે.

ભાગ્ય અને પરમાત્મા મહા સત્ત્વે છતાં માનવીએ પોતાનું લક્ષ કર્તવ્ય અને પુરુષાર્થમા જ કેન્દ્રિત કરવું જોઈએ. પુરુષાર્થ પર ભાગ્યની અસર સંભવી શકે છે પણ ભાગ્યનું ઘડતર તો સર્વેશી પુરુષાર્થને આધીન છે. અને, પરમાત્મા એ વિશ્વનો મધ્યસ્થ પ્રાણ છતાં સૂર્યમાથી છૂટેલા કિરણની ફરજ પોતાનું ધ્યાન સૂર્ય પ્રતિ બળાવવાની નહિ, પણ સૂર્ય એને જ્યા પ્રકાશ પાથરવા મોકલે છે ત્યા દોડાવવાની છે તેમ માનવીની ફરજ પરમાત્માએ તેને અહીં જ કર્તવ્યધર્મ બજાવવાને મોકલ્યો છે તેમા રાચવાનો છે. સૂર્યનું કિરણ સૂર્યથી ગમે તેટલું છેટે જઈને પણ જો પ્રકાશ પાથરતું હોય તો તે સૂર્યથી છૂટું નથીજ પડતું તેમ કર્તવ્ય બજાવતો માનવી પરમાત્માથી છૂટો નથી પડતો.

આ રીતે પુણ્યની વ્યાખ્યા જો લાગણી કે કદપનાના આદર્શોને મર્યાદિત કરી કુદરત અને કર્તવ્યધર્મની નજીક આવતી રહે તો કેવળ સ્વર્ગમાં જ નહિ, પણ આ જગત પર પણ હમેશાં પુણ્ય અને પુણ્યશાળીઓ જ વિજયી નીવડશે.

“સાહેબ, આપ સખેરે જાઈએ તો અચ્છા હોગા’ મારો કારકુન બોલ્યો. હું કંઈક ચિંતામને બોલ્યો, ‘કયો?’

‘સાહેબ, રાત કો વહ રસ્તે સે કાઈ જતા નહિ હૈં જૈર આપકો તકલીફ હોગી!’ હું સમજ્યો કે રસ્તો કદાચ સારો ન હશે માટે આ પ્રમાણે કારકુનને ગજારાટ થતો હશે. પરન્તુ મારો વિચાર રાત્રીના જવાનો હતો. મોટરને લાયક રસ્તો સારો હતો અને સવાર સુધી હું બનારસ સુધી પહોંચી જઈશ એમ મેં કલ્પના કીધી હતી. સવારમાં જવાથી મારો આખો દિવસ બગડે એમ હતું અને દિવસની ગરમી પણ અસહ્ય થઈ પડે તેમ હતું. મેં પાછું દલતાપૂર્વક કહ્યું, ‘નહિ. હમ અબી જાયેંગે.’

એક નિશ્વાસ નાંખી કારકુન બોલ્યો, ‘જાઈએ સાહેબ, આપ બાહાણુ હૈં, જહાં ચાહે વહાં જા સકતે હૈં.’

કંઈક ચમકીને હું બોલ્યો, ‘ઇસકી કયા માને? બાહાણુ હોને સે મેં કયા કાયદા કાનૂન કે વિરૂદ્ધ બી જા સકતા હું?’

તે ક્ષણભર મૌન સેવ્યા પછી બોલ્યો, ‘નહીં સાહેબ, ઈસ રાસ્તે મેં દો ભૂત રહતે હૈં, વહ લોકોં કો બહત સતાતે હૈં. હમને સુના હૈં કે બાહાણુ કો નહીં સતાતે, ઈસલિયે એસા કહતા હૈં.’

બાહાણુને ભૂતો પણ સતાવતાં નથી એ વાત મારા મગજમાં વિચરવા લાગી. ભૂતો પણ આટલાં પક્ષપાતી હોય છે એ વાત મને ખૂંચવા લાગી. આ હિસાબે કદાચ હિંદુ ભૂતો બાહાણુને ન સતાવતાં હોય પરન્તુ મુસલમાન, ક્રિશ્ચિયન, માહદી, બૌદ્ધ અને જૈન ભૂતોનું શું? થોડીવાર પાછો વિચાર આવ્યો કે જો અન્ય ભૂતો બાહાણુને સતાવતાં હોય તો હિંદુ ભૂતો કમર કસીને તેમના રક્ષણ માટે કેસરિયાં કરતાં હશે અને ભૂતોમાં કોમ્યુનલ રાયોટ (દામી દુલ્લહ)નો પ્રાદુર્ભાવ થતો હોવો જોઈએ. અને જો એની લગામમાં ત્રીજો દેખીતી રીતે કે આડકતરી રીતે લાલ લાઈ જાય છે તેમ બાહાણુ, ભૂતોની સૃષ્ટિમાં નિર્ભય વિચરણ કરી શકે છે એમ બનવું જિલકુલ અસંભવ નથી કહી શકાતું. બાહાણુએ અન્ય વર્ણના હિંદુઓ પર પોતાની મહત્તાની એવી સચોટ અને સખૂત છાપ પાડી છે કે ભૂત-ચોનિમાં પણ બાહાણુવર ભૂતોને એમની રક્ષા માટે તૈયાર રહેવું પડતું હશે. આ વિચાર-માળાનો લંગ કરતો મારો કારકુન બોલ્યો, ‘અચ્છા, સાહેબ, અગર ભૂત મિલે તો ગામત્રી મંત્ર અથવા ગીતાશ્લોક કે શ્લોક જરૂર પડને લગ જના.’

આ એક નવી સૂચના હતી અને મેં માત્ર હકારસૂચક માયું હલાવ્યું અને ઝોશીસમાંથી મારા ખ્લોકમાં આવ્યો. મારી પત્નીની જેરહાજરી હોવાને લીધે વધુ સૂચનાઓ મળવી મુશ્કેલ હતી પરન્તુ મારો મિત્ર જવાનીપ્રસાદ મારા રાત્રે મોટરમાં જવાના વિચાર પર

જરા ક્યંવાયો અને બોલ્યો, 'કંઈ એવી ખાસ આવશ્યકતા ન હોય તો સવારે જાઓ!' 'ના ભાઈ, હું તો અડધા કલાકમાં ઊપડું છું.'

તે થોડી વાર ચંબીને બોલ્યો, 'જો તમને વધી ન હોય તો હું પણ આવું. મારી પત્ની પણ ત્રણ ચાર દિવસ માટે પિયર ગઈ છે અને સેવક પણ ફો (છૂટા) છે.'

કંઈક હસીને મેં કહ્યું, 'હા' ચાલોને, તમને હિંદુ, મુસલમાન, ક્રીશ્ચિયન અને અન્ય સંપ્રદાયનાં જૂતોની મુલાકાત થશે; અરે! તમે પણ પ્લાઝ્મણ! ચાલો ત્યારે આપણી કાર (મોટર) તો ભૂતપૂર્વ યઈ જવાની!'

તે હસીને બોલ્યો, 'અરે હું તો ગાયત્રીના પાઠ રાજ કરું છું, મને વળી જૂતો શું કરવાનાં છે?'

'હીક.'

૨

ત્યારે હું, જવાનીપ્રસાદ અને બહાદુર (ફાર્મવર) બનારસ જવા નીકળ્યા ત્યારે મારા કારકુન પાછો કંઈક બળડ્યો:

'સાદબ, એક તો રાત્રી કે જાતે હો, આર ત્રીન આદમી હો. ત્રીન ટીકટ મહાવિકટ.'

મને એ કારકુનની આટલી મંડુચિત મનોવૃત્તિ જરા વધારે પડતી લાગી. હું બોલ્યો, 'લક્ષમણ, ચલો તુમજી ચલો! ચાર હો જાયેંગે.'

તે આજીજીપૂર્વક બોલ્યો, 'સાદબ, મેં બાલજમ્યેવાલા હું. વહાં જાને સે મર જાઉંગા. વહ જૂત તો કિસીકો છોડતે નહો. આદમી કે પાગલ બના દેતે હૈ.'

વધારે વિવેચન ન કરતાં મેં તેને જવા દીધો. જામે ઊપડ્યા. લખનૌની રાડકો પસાર કરતાં કંઈ ઝાઝો સમય લાગ્યો નહો. હું મોટર ચલાવતો હતો અને જવાનીપ્રસાદ મારી બાજુમાં બેઠો હતો, અમારો ફાર્મવર પાછળ બેઠો હતો. અંધકાર ધીમે ધીમે જગત પર પોતાનું સામ્રાજ્ય પાથરતો હતો. દિવસની અસલ ગરમી પછી કંટાળેલા લોકો બહાર નાની ચારપાઈઓ નાંખી આરામ લેતા રસ્તાની બાજુમાં પડ્યા હતા. નાનાં છોકરાંઓ પણ ખૂબ આનંદથી રમતાં હતાં.

શહેરની બહાર આવ્યા પછી ગ્રામ્યસૃષ્ટિની નીરવતા વધારે પ્રિય લાગી. કાર્મિક વખતે પસાર થતી મોટર-ઢોરીનાં જૂગળાનો અવાજ એ શાંતિનો લંગ કરતો હતો અને શૂંગલોનો દૂરથી આવતો ધ્વનિ એક અપ્રિયતા ઉમેરતો હતો. રસ્તાથી ગામડાંઓ જરા દૂર હતાં એટલે મનુષ્યધ્વનિ સાંભળવાનો સંયોગ ઓછો હતો. અમારી મોટર વેગથી રસ્તા કાપતી હતી અને જવાનીપ્રસાદના રમૂજ દુચકા સાંભળતાં અમારો વખત આનંદમાં નીકળતો હતો.

રસ્તે જતી મોટર-બસો પ્રમાણમાં ઓછી થવા લાગી અને પછી ત્રણ ચાર માઈલ સુધી એક પણ મોટર-બસ મળી નહિ. રાત્રીના બારનો સુમાર થયો હશે. હું જરા થાકી ગયો હતો એટલે મોટર ઊભી રાખી ફાર્મવરને ચલાવવાનું કહ્યું અને હું અને જવાનીપ્રસાદ પાછળ બેઠા.

રાત્રીની નિસ્તંબ્રતા હવે ખરેખર લખજનક હતી. અમે આગળ વધ્યા; થોડે દૂર ગયા પછી એક દૂરેલા ખંડિયેર જેવા કિલ્લાની બાજુમાં એક તળાવ હતું. બહાદુર બોલ્યો,

સાહજી, જરા પાણી ડાલના પડેગા. મોટર ગરમ હો. ગઈ છે.' તેણે મોટર અટકાવી ને પેટ્રોલનો એક ખાલી ડબ્બો લઈ તળાવની તરફ ગયો. અમે બેઠા વાતો કરતા હતા.

એકાએક એક મનુષ્યાકૃતિ બાજુથી મોટર પાસે આવતી દેખાઈ અને હમારી મોટરથી જરા દૂર ઊભી રહી. બવાની પ્રસાદે ખૂબ જોરથી, કોન હૈ? નો પાકાર કીધો.

ઉત્તર મળ્યો નહો. પુનઃ સવાલ કીધો પણ તે મૂર્તિ તો ચાંત હતી. અંધકારમાં હમે તેનો ચહેરો સ્પષ્ટ જોઈ શકતા ન હતા. મેં ટોચ કાઢી તેનું બટન દાખ્યું. આશ્ચર્યની સાથે મેં જોયું કે જે ટોચ નીકળતી વખતે મેં સળગાવી જોઈ હતી તે અત્યારે ખરાબ ચમકી ગઈ હતી. હવે શું કરવું એ વિચાર કરતા હતા ત્યાં તો એક હૃદયબેદક ચિત્કાર સંભળાયો. આ ચિત્કારે હમને કંપાવી દીધા અને હમારાં રોમેરોમમાં લાગની લાગણી ઉત્પન્ન થઈ. અમે એ ચિત્કાર કઈ બાજુથી આવ્યો તે બાબત પર વિચાર કરવા લાગ્યા. થોડીવારે તે જ હૃદયબેદક ચીસ પુનઃ સંભળાઈ અને એ ખંડિયેરના ભાગ તરફથી આવતી હતી. હમારાથી હવે રહી ન શકાયું. બવાની પ્રસાદે રીવાજવર લઈ ને બોલ્યો, 'ચાલ, આપણે તે તરફ જઈએ અને જોઈએ કે શું છે?' હમે જોયું કે પેલો મનુષ્યાકૃતિ અદશ્ય થઈ ગઈ હતી. 'ચાલ!' હું બોલ્યો, પરંતુ માફ મન એક અચાત બચથી કંપી ઊઠ્યું હતું.

અમે જે તરફથી ચીસ આવતી હતી તે તરફ ગયા. અંધકારમાં હમારે રસ્તા શોધવો મુશ્કેલ હતો. મેં પુનઃ ટોચ સાથે પ્રયત્ન કરી જોયો. ટોચ સળગી ઊઠી અને પ્રકાશનું એક નૂથ અંધકારને ભેદવા લાગ્યું. ખંડિયેરની પાસે આવી હમે જોયું તો એક સ્ત્રીને ધેરીને બે ત્રણ વ્યક્તિઓ ઊભી હતી. હમને જોતાં વ્યક્તિઓ અદશ્ય થઈ ગઈ. તે સ્ત્રીની છાતીમાં એક ધા હતો અને અમે તે જોઈને રતબ્ધ થઈ ગયા. આ સ્ત્રીને જોઈ અમને વિચાર આવ્યો કે એનો જીવનદીપ જોલવાઈ જવાને બે કલાક થયા હતા.

'પાણી... પાણી...' નો ધીમે ચિત્કાર પુનઃ આવ્યો. અમે આગળ વધ્યા અને બહાદુરને ખૂબ મારી, ને પાણી લઈ આવવા કહ્યું. તે પાણી લઈ આવ્યો અને હમે તે બાઇના મુખમાં રેડ્યું. હમે વિચાર કીધો કે એને હોસ્પીટલમાં પહોંચાડી પોલીસમાં ખબર આપવી. મહામુસીબને તે બાઇને ઉઠાવી મોટરના પાછલા ભાગમાં સવાડી. પરંતુ એક વિચિત્ર બનાવે હમને વધારે ઝૂંઝવી દીધા. હમારી મોટરની બત્તી જોલવાઈ ગઈ અને અનેક પ્રયત્નો કર્યા પણ સળગી નહો. વિજળીની ગત્તીઓ આમ કોઈકવાર દગો ફેંકે માટે ધરથી નીકળતી વખતે મેં તે તપાસી જોઈ હતી. પરંતુ હવે ગાઢ અંધકારને ભેદીને વગર બત્તીએ જવું જટિલ તેમજ અસંભવ હતું. બહાદુર બેટરીની સાથે માયાકૂટ કરવા લાગ્યો. હમે પેલી બાઇના દીર્ઘનિઃશ્વાસો સાંભળતા દુઃખી થતા હતા. હમે આશ્ચર્યપૂર્વક જોયું કે પ્રથમ આવેલી મનુષ્યાકૃતિ પુનઃ થોડે દૂર ઊભી હતી. તે કંઈક સંજ્ઞા કરતી હતી. બવાની પ્રસાદે હવે કંઈક ગભરાઈને ગાયત્રીમંત્ર બોલવા માંડ્યો. હું એક અદ્ભુત સૃષ્ટિમાં પોતાને આવેલો માનવા લાગ્યો.

પેલી મનુષ્યાકૃતિની સંજ્ઞા ત્યાંથી હમે સ્પષ્ટ જોઈ. તે ત્યાંથી અમને હટી જવાનું કહેતી હતી. એકાએક હમારી મોટરની બત્તી સળગી ઊઠી. બહાદુરે હેંડલ માર્યો અને મોટર ચાલુ થઈ. અમે ત્રણ જણા આગળ બેઠા અને મોટર જોરથી ચાલુ કીધી. એકાએક દુર્ગંધમય

વાયુએ હમારા નાકોની સહનશક્તિની મજબૂત પરીક્ષા કરી નાંખી. અમે ખરેખર ગભરાઈ ગયા. મોટર જેમ રસ્તો કાપતી હતી તેમ હમારી પાછળ સુવાડેલી મૃતપ્રાય સ્ત્રીનાં ડચકાં ક્ષીણ થતાં જતાં હતાં. તેના ધા પર બાંધેલા કપડામાંથી રક્ત નીકળીને હમારી મોટરની સુંદર ગાદીઓ પર પડતું હતું. હમે તેને શીઘ્ર હોસ્પિટલમાં પહોંચાડવાની કોશિષમાં મોટર જોરથી ચલાવવા લાગ્યા. થોડે દૂર ગયા હોમથું અને એક માણસ હાથમાં લાઠી અને ફાનસ લઈ આવતો મળ્યો. હમે મોટર અટકાવી તેને પૂછ્યું કે પાસે કયું શહેર હતું.

‘સાહબ, ફ્રેન્ચાઈ અખંદો ભીલ છે.’

‘હમે તેને કહ્યું કે હમારી સાથે ધાયલ ઓ. હતી અને ટૂંકે રસ્તે જલ્દી હોસ્પિટલ લઈ જવા તેની સહાયતા ચાચી. તે તૈયાર થયો. હમે તેને પાછળ સાચવીને ખેંચવા કહ્યું.

‘સાહબ, વહાં તો કોઈ નહોં હોં.’

અમે ચમક્યા. પાછળ જોયું. આખી સીટ ખાલી હતી. મોટરની સીટની ગાદી પર પડેલું રક્ત પણ અદૃશ્ય હતું. બવાની પ્રસાદને કપાળે પરસેવાનાં બિંદુ સ્પષ્ટ દેખાયાં. બહાદુર બયથી એકદમ અવાક થઈ ગયો. હું સ્તબ્ધ થઈ એક અજ્ઞાત લયપૂર્ણ રોમાંચ અનુભવવા લાગ્યો. હમે ચૂપ બિભા હતા.

એકએક પેલો માણસ બોલ્યો, ‘સાહબ, આપ ઉસ ખંડહર કે પાસ સે ઉસ ઐરત કો લાયે ચે કયા ?’

‘હાં’ હમે ત્રણે બોલ્યા.

‘અરે સાહબ, વહ તો જૂતોં કી માયા છે. આપ તો સંસ્તે બચ ગયે. નહીં તોં વહાં તોં કિતને આંઠગી તલાવમેં ફૂળા કર જૂતોને માર દિયે હેં.’

જૂતોની વાત સાંભળી તથા મોટરની સામે બિભેલી મનુષ્યાકૃતિ જોઈને જે બચ ઉત્પન્ન થયો ન હતો તે બચ હવે હમારા પર પોતાનો અધિકાર વિસ્તારતો હતો.

‘સાહબ, આપ પ્લાઝ્મ થૈ ?’

‘હાં.’

‘જલ્દી તો બચ ગયે. સાહબ, વહાં એક પુરાને વખત મેં કિલા ચા ઐર એક બદમાશ રાજા થા જો લોકોંકી બહુ બેટીયોંકી ઈજ્જત લિયા કરતા થા. એક વખત કોઈ પ્લાઝ્મ થી લડકી કી આખરે લી થી. ઉસ લડકીને ખુદકુશી (આત્મહત્યા) કી ઐર આપ દિયા કી ઉસકા કિલ્લા ખંડહર હો જાયગા ઐર વહાં કોઈ લી નહોં રહેગા.’

હમે સ્તબ્ધ થઈ બિભા હતા. ‘સતી આપ દે નહોં અને સંખણીનો લાગે નહોં’ કહેવત કામુક અને વ્યભિચારીઓએ પોતાના રક્ષણ માટે બનાવેલી હમને લાગી. એ ગઠના પથરો ફેટલીયે કરુણ ચીસો સાંભળી પશુ મૈન બિભા હતા અને એજ કરુણ ચીસોનું પ્રતિબિંબ બતાવવાને આજે પણ મૈન બિભા હતા. હમારી સ્તબ્ધતાને જોઈને પેલો માણસ પુનઃ બોલ્યો, ‘સાહબ, વહ રાજા તો કુત્તેકી માત સે મરા થા ઐર ઉસકે વંશ કા નાશ હો ગયા થા.’

આચારસુધી ચૂક રહેલો બહાદુર બોલ્યો, ‘સાહબ તલાવસે પાની લેતે વખત હમને લી એક ઐરતકો તલાવમેં કમર તક પાની મેં ખડી દેખી થી.’

આ કોઈ બીજી દૂળવધૂનું પ્રેત હતો. કારકુનની વાતને હસી કાઢી રાત્રે આવવાનું સાહસ વ્યર્થ હતું કે કેમ તેનો હું વિચાર કરવા લાગ્યો.

• પેલા માણસે ફાનસ ઉડાવી જતાં જતાં કહ્યું, 'સાહેબ, અપના નસીબ અચ્છા સમજો નહીં તો વહ ભૂત આપણી મોટર કે તલાવમે' ફેક દેતે. અથોધ્યાકે પાસકે એક જમીનદારકી મોટર કે ફેક દી યી.'

હું ચૂપ જીભો રહ્યો. જવાનીપ્રસાદ બોલ્યો, 'અરે, મારા ગાયત્રીમંત્રનો પ્રતાપ હતો કે આપણે બચી ગયા.' બહાદુર મોટર સ્ટાર્ટ કરતો બોલ્યો, 'સાહેબ, ફ્રેન્ચઆદ કે સ્ટેશન કે વેઈટિંગરૂમમે' અલિયે સભેરે જાયેગે.'

મારામાં ના પાડવાની શક્તિ હતી નહીં. હું કયા પ્રતાપે બચ્યો તેની વિમાસણમાં પડ્યો. બાહ્ય હોવાથી કે જવાનીપ્રસાદના ગાયત્રીમંત્રના પ્રતાપે હમારી મોટર તલાવમાં ન ગઈ એ બાબત પર વિચાર ચલાવતા હમે ક્ષેમકુશળ ફ્રેન્ચઆદ પહોંચ્યા.

સવારે ત્યારે જિડયા ત્યારે ચા પીતાં પીતાં રાત્રિના અનુભવે પુનઃ રામાંચ ઉત્પન્ન કીધો.

શુ તે બાહ્યકુન્ન્યાનો આત્મા પોતાના મતીત્વલાંગના દુઃખને પુનઃ પુનઃ અનુભવી સદ્ગતિને પામતો ન હતો ?

અરીસો

(શિખરિણી—સોનેટ)

‘હિમદૂત’

અરીસે રૂપાળા વદન નીરખીને મલકતો,
નિહાળી રેપાઓ રૂપતણી મુખે મુદિત થતો;
થતું’ તું ગર્વીલું હૃદય મુખ-સૌન્દર્ય ચમકયે,
જાંચી રાખ્યે શ્રીવા, મદભર અને લોચન થયે.

વિલો ! લાંગી નાખ્યો મુજ જીવન-આધાર અરીસો !
હવે દેવી રીતે નિજ રૂપ દેગો ! પેળી શક્યો ?
મુખે છાયા હાથા, જયમત્યમ થઈ મૂર્ધન-લટો
સમારું શી રીતે ? કયમ અરર ! હું દર્પણુહીણો ?

અરીસા મોઢાના શત-અયુતવારે તૂટી જશે !
મુખોનાં સૌન્દર્યો અસિત કણથી પૂરિત થશે !
હશે શ્રીવા નીચી, નયન શરમે મીચઈ જશે !
કુસૌન્દર્યોદેરા અતિ જલદ ઓળા ઊતરશે !

અરીસો આત્માને અમળ અમ આપો પ્રભુ ! સદા
સુકર્મોનાં પાવા પુનિત પ્રતિબિમ્બો તણી પ્રજા.

પ્રકૃતિની પરિશોધ

પ્રભુલાલ શુક્લ

: પાત્રો :

છાયા - પ્રદીપ

ટૂંકા, સંખ્યા, રંગની, સરોદ, અનંત - અને ખીજ

: દર્શન પહેલું :

[એકા ધાટના બગલા આગળને એક બગીચાને ભાગે. ગુલાબ, નૂલ અને ચીરસલીના ફૂલ-છાડનાં ફૂંડાઓ ચોપાસ ગોઠવાયેલા છે. ફૂલથી લચેલી વેદીઓને ઠમનનો, ગોળાપો અને ત્રિકોણોમાં ગોઠવવામાં આવેલ છે. જમીન પર કુકુમ-સાથિયા અને રંગોળીના મુરોઓનો ચીતરેલ છે. હરિયાળી ધોની વાઈચૂકી ફેડીઓ દેખાય છે. બગલાની આસપાસ ચીમર ન્દાની રાષ્ટ્રીય પત્તાઓ ફરફરે છે. હાથોતરી પર આમંત્રિત શ્રેણિકગણ છુરશીઓમાં ગોડવાયો છે. મુખ્યદ્વારની સામે, બગલાના પથ્થિયાની નજીક, ન્દાનો તખ્તો રચવામાં આવ્યો છે તખ્તાની નેપથ્યમાં કાલો પડદો દીઠાય છે. પડદાની બન્ને બાજુ જરીબર્યા ચાર ચાર ગોળ ચાકળાઓ લટકે છે. તેની મધ્યમાં મંદિરના આકારનું પૂજા-આસન દેખાય છે. એના પથ્થિયાની બન્ને બાજુ દીપની દ્વારમાળા ઝગમગે છે એની મધ્યમાં ફૂલમાળાથી ઢાકાયેલી વીણા પડી છે. આસનની બન્ને બાજુ ત્રણ ત્રણ તંતુવાજકો અને એકેક ગાયિકા બેઠેલાં છે. વાદકગણ સંકેદ ઘોતિયા અને પીળા રંગમાં ઝગમગા સન્ન છે ગાયિકાઓ સંકેદ વચ્ચેમાં રોએ છે. ધીરે ધીરે તંતુવાદનમાંથી સંગીત શરૂ થાય છે. તેની સારે ધ્વનિયત્રમાંથી ગાયિકાઓ આલાપ માટે છે. ગાયિકા બધી વીજળી-બત્તીઓ બંધ થાય છે. એક પળ બધે અધારુ ફેલાય છે. તરત જ તખ્તાની બદારની બન્ને વિંગના પ્રકાશત્રોમાંથી તખ્તાપર આછા નીલો, પીળો, વાદળી અને લાલ પ્રકાશ પથરાયા કરે છે. અદરની વિંગમાંથી ચાર ચાર કુમારિકાઓ કટિમેખેલા, પુષ્પચૂડા, નૂપુરો, તારકમટી ગુલાબી સાડી, પામરી, છુટ્ટી વેણી, ભાલમાં અજતો, નયનઆર્જલ, અજતાથી કપોલ સુધી રૂપેરી દીપકોઓનું ચિત્રામણ, એંદોરગી પદપાની અને હથેળીઓના રાજ્યારમાં પ્રકાશમૂર્તિ જેવી, એક હાથમાં ફલક અને બીજા હાથમાં પીંછીઓ ધરીને અભિનય-નૃત્ય કરતી આવે છે. ગીત શરૂ થાય છે.]

અંતુની રંગોળી રે!

પુરી કોલો ભુવન-મંદિરે ?

દશેળામાં ઢોળા લિપા રંગની યાળા,

દિશાકેરી પાપણોની પીંછીઓ ઝાલી;

અંગુલિ રેખાએ કાની આકૃતિ જાગી ?

આભા લલાટે.

અણ્ણે અણ્ણમાં એની ચેનના કાંપી,

સંશવના મોણવાને કલ્પના લાંબી;

પીંછીની કવાએ સુગંધિત માધી,

કોણ ચિનારે ?

. [નર્તિકાઓ ચિત્રકની અભિમુદ્રામાં રિયર થાય છે, ત્યાં નેપથ્યમાંથી ઘાટો અવાજ સંભળાય છે-‘હાયા! ઓ, હાયા!’ અને કાળા કામળામાં કઠણની ‘છખી નેવી લાગતી એક વૃદ્ધા લાકડીયે કાચા ટાંકવતી પ્રવેશે-૨૭.]

વૃદ્ધા: (ધૂનતા અવાજે) સંધ્યા, ઓ મેખલા! માલતી, ઓ રંજની!

નર્તિકાઓ: (આશ્ચર્યથી વૃદ્ધા સમીપ નજીક) શું છે, મા?

વૃદ્ધા: હાયાને દેખી કાઠએ, બેટા!

સંધ્યા: ના, મા. એ તો અહીં નથી! આવી.

વૃદ્ધા: ત્યારે ક્યાં ગઈ હશે એ? ઘેરથી ચાર વાગ્યાની નીકળી છે અને રાત પડી તો યે પાછી ફરી નહિ.

રંજની: (આગળ આવી) હમણાં હમણાં એને શું થઈ ગયું છે, મા? એણે તો હવે અમને મળવું પણ મૂકી દીધું છે.

મેખલા: આજે સંધ્યાની જન્મતિથિ છે, મા! ને અમે એ જીજ્ઞાસીએ છીએ.

વૃદ્ધા: (દેતકી સંધ્યાનું મુખ હરપચીથી જાણ કરીને) ભગવાન સો વરસની રાખે તને, બેટા! અને તારા જીવનને પણ ઉત્સવ જેવું બનાવે.

સંધ્યા: ઉત્સવમાં તમને તેડી જવા હું ત્રણ વખત તમારે ઘેર આવેલી પણ ત્યાં તો તાળું જ! બધાંમાં આમઢથી અમે હાયાનું ગીત પણ રાખેલું. પણ એનો તો પતો જ નથી. પ્રેક્ષકોને હવે શો ઉત્તર આપવો?

વૃદ્ધા: એ તો એવી ને એવી જ રહી, દીકરી! હજી સુધી એનું બાળપણ ન ગયું.

સંધ્યા: પણ એનામાં આવું પરિવર્તન કેમ થયું છે, મા! કે પુસ્તકનાં ચોથાં ને બીજાના તાર શિવાય એને કાઈનો સહચાર ગમતો નથી. અને આખી દુનિયાનું દુઃખ જાણે એના પર જ આવી પડ્યું હોય એવું ગમગીન મોહુ રાખી એ અંધારામાં એકલી બેસી રહે છે એવું તે એને કયું દુઃખ પડ્યું છે, મા!

વૃદ્ધા: (કાંપતે શરીર અને ધૂનતા અવાજે) મારો ભગવાન જાણે, બેટા! હજી કાણ જાણે શું યે આ જીવનને જોધા-વેંકવાનાં બાકી રહ્યાં હશે. (કામળેથી આસુ લૂછે છે.)

સંધ્યા: (લાડથી) નહિ મા! એ જરૂર ક્યાંક કોઈ અગત્યના કામે ગઈ હશે. ચાલો આપણે એને શોધી કાઢીએ.

મેખલા: (જે હાથે તાલી પાડી) હા, ચાલો ચાલો!

રંજની: હું પણ સાથે બોલીશ, મા!

બીજી નર્તિકાઓ: અમે પણ સાથે આવશું, મા! (ને બધા વૃદ્ધાને ઘેરી વળે છે)

વૃદ્ધા: અરે, સાંભળો તો ખરાં, બેટા! એનાં મિત્રોનાં ઘરેઘર અને શેરીયે શેરી હું ખૂંદી વળી છું. આપણે હવે એને ક્યાં ગોતીશું? તમે અહીં જ રહો. ઘણું બસરું થયું છે. હું એકલી જ જઈશ.

સંધ્યા: ના, મા. તમેજે કહ્યું હતું ને કે તમારી આંખને અને વિજળીનાં અજવાળાને જન્મજૂનાં વેર છે; પગ અને રસ્તાને પ્રથમથી જ બનતું નથી.

વૃદ્ધા: (લાકડી પકાડીને) હજી આ લાકડી રહી છે, દીકરા! રસ્તાને અને એને બહુ બને છે.

મેઘલા: ના, મા. અમે તમને એકલાંને નહિ જવા દઈએ. અમે તો માથે જ આવશું.
(સંધ્યા-રજનીને હૃદયને) કેમ, સંધ્યા, રજની ?

સંધ્યા-રજની: (જરા હલખીને) હા, હા.

સંધ્યા: (નેપથ્યના શૃંગારશૃંગ તરફ જોઈને, ધાટા પાડી) સરોદભાઈ ! એા અનંતભાઈ !
[સફાઈથી એણેલા વાહનિયા વાળ, સફેદ પાવનમા અને ખમીશમાં સફળ થયેલા એ યુવાનો પ્રવેશે છે.]

સરોદ: શું કહ્યું, સંધ્યા બહેન ?

* સંધ્યા: ભાઈ જરા ફાનસ આપો તો.

અનંત: એમાં તમારે પરિશ્રમ લેવાની શી જરૂર છે ? નદીમાને તો અમે જ મૂકી
આવીશું. (સરોદને હૃદયને) કેમ સરોદભાઈ ?

સરોદ: જરૂર.

સંધ્યા: નહિ, નહિ. ચાલો બધા મળીને જઈએ. અને છાયાને શોધીએ.

વૃદ્ધા: અરે સાંભળો તો ખરા ?

(કુમાર-કુમારિકાઓના કલરવમા વૃદ્ધાના એ રખેા ફૂળી નય છે. 'સરોદ' અને સંધ્યા વૃદ્ધાને
ટકો આપે છે. આગળ સરોદ અને અનંત હાથમાં ફાનસ લઈને ચાલે છે. તેમની પોછળ કુમારિકાઓ
હારખંધ ચાલે છે. સરોદ ગીત ઉપાડે છે. બીજા એ ઝીલી લે છે.)

એરે ભાઈ દીપક યાને

અધારોને દીપક યાને.

કાંઈ મધ્ધાણના દેહને ન્યારે,

વાંઝે શિશિરની ઝડીએ ત્યારે;

ઘેરથી એના નીસરવા ઠાણે,

ટકો આપી પથ ભોંભિયો યાને

ઘડી એની લાકડી યાને.

એરે એની આખડી યાને.

[ગીતના પ્રતિયોગે રામી જતાં, પડેા પડે છે, તખ્તા પર પ્રકાશ પથરાય છે.]

: દર્શન, ખીજું :

[ગામને સીમાડે આવેલા એક એકાંતશૃંગ આગેશું. ખેડામાં જાડ, મધ્યભાગમા એક કુવારો.
આંડના યડ આડે 'ચોટડેલ ફલક. બાળુના મેજ પર કેન્વાસ, પીંછાઓ, અને વિવિધ રંગપાત્રો.
ફલકની નજીકમાં પીતામ્બર અને ઝળેા પહેરીને જામેણા પચ્ચારોક વર્ષના પ્રંતિભાચાળી યુવાન. એના
હાથમાં યલ્પી ગયેલ પીંછા. એની મુખમુદ્રા ચિંતનથી વિરોધપેશી. આંખો દૂર સુદૂરના પ્રકૃતિદર્શનમા
સ્થિર અને ધેરી. એક તરફ ગિરિશૃંગોની હારમાળા, બીજી તરફ સતિલગ્રધાદે વહેતી નદી વચ્ચેમાં
લીસાનરીવાળું મેદાન, જે ગિરિશૃંગોની મધ્યમાંથી જાતો ચંદ્ર, સૂર્યો પાછળે જવાનું ટો. આગળના
પ્રવેશદ્વારને બેઠેલાંને જામેણી એક ચૌવના. એના ભાલમાં કુમકુમનું ચિત્રાંભણ સફેદ વેશ-પરિધાન.
અભાડે મનરો. ચૌવના પ્રકાશિત અવાજે યુવાનને હૃદયને ઝાલી રહે છે.]

તું પ્રકૃતિ-શોભાને નીરખી રહો છો, પ્રદીપ ? પરંતુ દર્શનને ચોગ્ય એવી દૃષ્ટિ
કેળવ્યા વિના એનાં સૌંદર્ય સ્વરૂપની એાજબ એમ નહિ લાંધે તને. કલાની ઉપાસના પ્રથમ
તો કલામય જીવન મોજે છે. જીવનને અકલાતમક રાખીને, કલા પાછળ લીધેલ તારા આ

બેખની ક્યારેય સિદ્ધિ નહિ સાપડે તને અને કલા પાછળ જીવનની ધૂળધાણી કરી રહેલા ચિત્રક ! તારા પદ આગળ જ કોઈ અન્ય પ્રકૃતિનું જીવનધન તારી ચરણરજને ઝખતું અદર્શિય જીભ હોય છે એનું ક્યારેય લાન રહ્યું છે તને ?

[પ્રદીપ કથું સોભળતો નથી]

તું સર્જનનો કંઈ જુમિકા રહ્યો રહ્યો છે, વેપક !

પેલા કુવારો ભેયો ? એને માનવીની જેમ ઊંચે ચડતું બદ્ધ ગમે છે પણ આખરે તો હતાશ યદને એને ધગતી પગ પાછું ઊતરતું પડે છે ધરતીનો બાળક ધગતો છોડીને ખીજે કયા જવાનો ? સકળ બળના એનિત ધસાગથી ઉપર ચડતા, એ અધવચ્ચે પહોંચે છે ત્યારે શક્તિ ખૂટતા નીચે ફગાળાઈને જળા, દેહની રહીમરી ચેતના એકલી કરી, વાકા વળાંકો ખાઈને, એ ઉપર જવા મયે છે પરતુ આખરે ના નીચે પટકારીને પરાજિત થયેલા સૈનિકની જેમ ધરતીની છાતી પર એ એનું માથું અફાળ્યા કરે છે તે એવું તે શુ કુ.ખ દરો, દર્દ દરો એના હૃદયે, હે પ્રદીપ ?

[પ્રદીપ પાછું વળી જાય તરફ જુલે છે ને મૂળ સ્થિતિમાં મુખ ફેરવી લે છે]

અને પેલી નદીને ડુંગરાઓ કહી રહ્યા છે કે, 'અની સમુદ્રધેલી ! વર્ષાદ રૂપી અમારી જીવન-સુધાનું ટીપુ ચે ટીપુ તને આપીને તારી રક્ષા કરતા યુગથી અમે અનિમિષ નેત્રે ઊભા છોએ તે ક્યારેક તો તારી જલ-છાલકે આ સળગતા દેહને ચાલવન આપ ! '.

[પ્રદીપ માથા પર કાળાથી હાથ મૂકે છે]

અને આ આદનીને એનું પતિ-ગૃહ કેમ છોડતું પડ્યું તેની ખબર છે તને ?

[પ્રદીપ પાછું જ્યાં વિના 'નકાર' મા માથું હલાવે છે]

તો સાબળ કૃષ્ણપદ્મેલા એક કવિની એ કથા છે એક દિવસ ચંદ્ર અને ચંદ્રિકા વચ્ચે ઝગડો થયો ચંદ્રિકા કહે છે 'અરે પુરુષ ! યુગો થયા મેં તને સદ્યાર આપ્યો તારી ગોદ સેવી હૃદયની દૂધ આપી જીર્મિ અને કુમાર આપ્યા સુસ્ત લાગણીઓને જગાડે એવી શીતલતા આપી છતાં ચે છુ તો પર્યર જોવો દેખામતો જ રહ્યો-આ વિચાર પ્રતિપલે મને વિહ્વળ બનાવી મૂકે છે, મને જપવા દેતો તથી અને લાગણીશૂન્ય એવું તારું હૃદય' નેઈ તારી શી દશા થાય છે' એ જોવા કે પરખવાની ક્યારેય ખેવના કરી છે, તે ?' -ને જલે છે ચંદ્રે એનો શુ જિવાળ આપ્યો ?

[પ્રદીપ અર્ધિયસ થઈ બોલી જાય છે 'હાથા' ને એના હાથમાથી પાંજી સરકી પડે છે હવામાં વાયોલીનના વેદનામ્થી સૂરો સભળાય છે શત ચડતી હોવાથી ઝાડની છાંય નીચે બંને છાયાચિત્રો જવા દેખાય છે છાયા મુક્ત હસે છે]

ચંદ્રે કશો જવાબ ન આપ્યો એ તો તારી 'જેમ' હૃદય-વિહોણો અને જડ બનીને ઊભો રહ્યો તથી ચંદ્રિકાએ કહ્યું 'પ્રાણીયે પ્રાણીના હૃદયપર સાંત્રાળ્ય જમાવીને ખેંઠેલી દુઃખામ તારાથી પરાજિત પામીને તારી સાથે નહિ રહી શકું', અને એ ચાલી નીકળી અને આવતી જોઈ પૃથ્વીના પ્રત્યેક પ્રાણીના હૃદય આનંદથી નાચી ઊઠ્યા ઝાડ-પાન ડોલવા લાગ્યાં. સમીરે ગતિ વધારી યજ્ઞશિલ્પોએ ગાન શરૂ કર્યાં. જલુ, પ્રાણી સર્વ નિનનિજના અંગ-ડોલનમાં મરન થયા પણ એ જલુ, કયા ? કોણ એને અભ્યાગત રાખે ? ને રાખવાની શક્તિ પણ કોનામાં ? ચાલતા ચાલતા એ વૃદાવન પહોંચે છે ત્યારે ચબી, મળ્ય છે. ત્યાં એ રાંધા અને ગોપિકાઓને રાસલીલા રમતા જુએ છે. એ, 'કોઈ અભ્યાગત, મને રાખો છું'

ગીત, ગાય છે. રાસલીલા બધ થાય છે. ગોપિકાઓ ચંદ્રિકાને જોઇને નહાસી જાય છે. અને કૃષ્ણ પણ એની મોઝી મેંતાડતો ભાગે છે. ત્યારે ગધિકા આગળ આવે છે અને અંજલિએ અંજલિએ ચંદ્રિકાને પીછેને એના હૃદયમંદિરે નિવાસ આપે છે. પરંતુ મૂળથી ગદ્યા પોતે જ કૃષ્ણ-ત્રેમૂની-વિગ્દિષ્ટી, એમા વિરહમાં ચાલતી બળી. એનાથી એ કેમ છંદવાય? પરિતાપ નહિ સહી શકવાથી એ આનંદ હાર્યનૃત્ય કરતી યમુનાતટે જાય છે અને એનાં ત્રણેતાં પાણીની સંપાદી પર જોખલો જોખલો ચઢાને છોડી મૂકે છે. ત્યારે યમુનાજળની સંપાદી ઉપર ચન્દ્ર પ્રતિબિમ્બ રૂપે નીચે જાતે છે અને જ્યારે એ પ્રીતમેલડી યમુનાજળમાં નિર્જનનિર્જનાં હૃદય ઉઠેલી રહી છે ત્યારે વનમાંથી કૃષ્ણ મોરલી બજાવી રહ્યો છે અને એ સમયે રાધિકા અને ગોપિકા-ઓને પણ યમુનાતટે શ્રીકૃષ્ણનું અંતરમિલન થાય છે

તને પ્રણયમાં મિલન ગમે કે વિરહ, હૈં પ્રદીપ!

[પ્રદીપ કરો ઉત્તર આપતો નથી. શિલ્પકૃતિ જેવા એ અચેત જાણે છે.]

છાયા: તારે પણ ચંદ્રની જેમ જડ અને પાપાણુ બનીને જીર્ણ હોય તો હુંયે ચંદ્રિકાની જેમ તારે ઘર છોડીને આ ચાલી.

[છાયા માલી બધ છે. પ્રદીપ સ્થિરદૃષ્ટિએ એને જોઈ રહે છે. નેપથ્યમાંથી વાંધાવીનના ઘેરાવરો સંભળાયા કરે છે. પડદો પડે છે.]

: દર્શન ત્રીજું :

[એક મૃદબદ્ધતા બળામા વીણા, મૃદગ, ધૂધર, મજરાં વગેરે સાજ પડેલ છે. મધ્યમાં લાકડાનું નહાનું પૂલમંદિર છે. આસન પર સિમતવંદને શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિ વિરાજેલ છે. બાજુમાં બે મોટી દીપિકાઓ બળે છે. બાજેક પર પૂલ-સામગ્રી પડી છે. મૂર્તિ આગળ છાયા બેઠી છે. તેના અંકમા વીણા પડી છે. તે આજે વિચારશીલ બની છે વિચારોની પરપરામાં તેની આમળીઓ વીણા સાથે રમી રહી છે. તારમાથી સૂરો જોડી જોડીને વાતાવરણને ઘેર બતાવે છે. એકએક એની વિચારમાળા તૂટે છે. અને મૂર્તિ સામે દૃષ્ટિ ચલાવી રાખ અને કષ્ટકાલથી અવાજે એ શ્રીકૃષ્ણને ઉદ્દેશીને કહે છે.]

કહો, મહામારતની એ બધી પ્રપંચગળ તમારે શા માટે રચવી પડી? મંરકૃતિના સંહારનો એ હત્યાકાંડ ક્યાં કરણને લાગેને ઓદરવો પડ્યો? 'વદા વદા હિ ધર્મસ્ય...'ની ત્હમરી ઋચા પ્રમાણે દૈત્યોનો વિનાશ કરી પૃથ્વીનાં પાપનો ભાર ઓછો કરવા? પણ સુરાડી! પાપનો સહાર કરવાને બદલે તમે પાપને પ્રુપ્ત કરીને કેમ ન લઈ શક્યા? તમે તો સકલ બલમૂર્તિ છાને, દેવ, તમારે માટે કહિન શુ હતું? દૈત્યોનો વિનાશ કરવાને બદલે જે કારણોએ એને દૈત્યો બનાવ્યા તેનો ઉપાય કેમ ન શોધ્યો? ન અજમાવ્યો? એ માનવખો-ળિયાંઓની દ્વિસા કરવાને બદલે અહિંસાતમક રીતે અને આત્મવિશુદ્ધિથી તમે દૈત્યોને દેવ કેમ ન બનીશો શક્યા, પ્રભુ! તમને માનવમંદારનું પ્રલંબનૃત્ય જોવાનો શોખ લાગ્યો હતો કે માનવીઓના વેધનાં જતાં શુદ્ધિબળ અને મંદારશક્તિની ધબ્બાં થઈ હતી? તમારી પોતાની સદારશક્તિમાંથી તમારો વિશ્વાસ જોડી ગયો હતો કે વધતી જતી માનવતાનું પોષણ કરવા તમે અસમર્થ બન્યા હતા? અને પોષણ અસમર્થ બનતા હો તો સર્જન કરો છો શા માટે, પ્રભુ?

[...ખાડી આત્માની અજરતા અને અમરતાની ત્હમરી દ્વિસુરી આપણા તો રહમળવામાં નથી આવતી, પ્રભુ! જે માનવ-આત્મા અજરામર હોય તો અને સર્જન,

પોષણ અને વિનાશની આ બધી તમારી માત્ર લીલા જ હોય તો દેહદેહના બોજિયામાં પુરીને એને દૂધ પી કરો છો આ માટે ? કયો આનંદ મળે છે તમને એમાં ?

[વૃદ્ધને લડને ઘેર આવતા કુમાર-કુમારિઓ પ્રવેશે છે]

સખ્યા ત્યો આ રહી એ તો ઘેર શોધીયે તો બહાર હોય અને બહાર શોધીયે તો ધરમા

[શબ્દ વનિથી છાયા સ્વરથ બની જાણી થાય છે ને આસુધો બધાને આવમાર આપતી તદ્દીમાની નજીક નહીં બોલે છે]

પ્રદીપને ત્યાં હું ગઈ હતી, મા ! જરા મોકું થઈ ગયું હું નાણું છું તમે મને શોધવા ગયા હશે, તમને ચિંતા થઈ હશે મને માફ કરો, મા !

વૃદ્ધા એમાં શું બેટા ? એ તો મને ટેર જ એવી તું બહાર જા અને માફ મન લેયક થઈ જાય એક કલાક એક દિવસ જેવો લાગે એટલે આજની જેમ શોધવા નીકળીને નાહકની ખીજાને દેરાન કરે

છાયા (લાડથી) મા ! (અને સખ્યાને ઉદ્દેશતી) તારા ઉત્સવમાં મથું હું આજે ન આવી શકી, સખ્યા ! મને માફ કર

સખ્યા (વાતને હડાડતી) અરે, એમાં માફ કરવાનું શું વળી ? તારૂં ગીત ત્યાં સાંભળવાનું હતું તે અહીં સાંભળી નાખશું ? (ખીજાને ઉદ્દેશી) કેમ સખીઓ ?

સર્વ હા હા

મેખલા છાયાજેન આજે જરૂર ગારી

છાયા નહિ જોન આજે હું યાકેળી છું ને મારો કંઈ પણ મેસરો થઈ ગયો છે

વૃદ્ધા ગા બેટા બધાની મરજી છે તો ગા જીવાનીને વળી થાક કેવો ? ને ઠંઠે તો જેમ ઘૂટશે એમ સૂટીસો થશે, દોકરા !

[બધા ખૂણામાં હારમધ બેસી ન્ય છે મેખલા વોણા બળવે છે રજની મૃદંગ બળવે છે માલતી વાયોલીન વગાડે છે છાયા ગીત ગાય રાફ કરે છે સખ્યા નૃત્ય કરે છે]

નૃત્યમીત

અસ્તાઈ—

રૂવિકિરણની કઠાવડી કર ધરી ચોદી શલાખી ચોદણી,
ઉડુંગણકસુમ હૈ ગગનયાજમા કેની અહો પગલી પડી ?

ચલતી—

વંસતની વસળી વાગી,

વસુધાની ચેતના બગી

વસુધાની ચેતના નગરી

મમીરણ વિંઝણ ઢોળેરે

મ ખીમણ કંઠમે ખોડેરે

પ ખીમણ કંઠમે ખોડેરે

ડાળે ડાળે,

પાને પાને,

ફૂલના પ્રાણે રે,

પ્રજ્જ્વતા નય પરાગીરે

શશી ત્યા સ્મિત ને વેરેરે

પથે પથ આદની હેલેરે

પથે પથ આદની હેલે

સાગરપાળે,

વિચિ ડાળાળે,

તરંગ પાળે રે,

ચંદાની શોભના નાચીરે.

(પડેડા પડે છે)

કેશડાની ડાળીઓ મ્હોરીરે

ચૌવનની ધડીઓ બોલીરે,

ચૌવનની ધડીઓ બોલી,

કને કને,

ફૂલ સુગંધે,

મનુજ ઉરે રે,

યુગોની ભાવના સાધીરે

[અપૂર્ણ]

જ્યોતિષ અને ઇતિહાસ

૫૬૪

ભાગતવર્ષ અતિ પ્રાચીન દેશ હોવાને લીધે એના નગરો પણ અત્યત પ્રાચીન અને લાંબો ઇતિહાસ સાથે, રાખતા હોય છે નગરો વસે છે, વિકાસ પામે છે અને અંતે વિનાશ પામે છે, પરંતુ એમા પણ અમુક નગરો સદીઓ સુધી વિકસ્યા છે, અને અનેક ચડતી પડતી હોવા છતાં સર્વદા આકર્ષણનું સ્થાન બન્યા છે જ્યારે અમુક નગરો થોડો સમય ખૂબ વિકસીને જૂતલ પરથી અદશ્ય થઇ ગયા છે આજે ભારતવર્ષમા કાશી, દ્વારકા, દિલ્લી, પ્રયાગ, મથુરા, પાટલીપુત્ર, અયોધ્યા પ્રત્યાદિ શહેરો વિલમ્બાન છે અને તેમનું પ્રાચીન સ્થાન પણ આધુનિક સ્થાનની આજુબાજુ મળી આવશે જ્યારે કપિલવસ્તુ, હરિતનાપુર, વૈશાલી, વિદિશા પ્રત્યાદિ શહેરો જે એક વખત ખૂબ સમૃદ્ધ હતા તે આજે લુપ્તપ્રાય થઇ ગયા છે. એનું કારણ પણ કેઈ ક્ષી શકતું નથી

પ્રાચીન આચાર્યો જ્યારે પણ નૂતન નગરનું નિર્માણ કરતા ત્યારે જ્યોતિષિઓને પૂછ્યા વગર કરતા નહોં અને તેનું નામકરણ તથા પ્રથમ શરૂઆત (Foundation Stone) અમુક સમયે જ (જે જ્યોતિષની દષ્ટિએ ઉત્તમ હોય) કરવામા આવતા અનેક પ્રખર જ્યોતિર્વિદો નગરના નિર્માણની સાથે તેનું ભાષી પણ લખી કાઢતા તથા તે નગરનું આયુષ્ય પણ શોધી શકતા હતા અમુક સમયે જ્યારે જ્યોતિષિઓની સંખ્યાહને અવગણીને નૃપતિઓ હઠપૂર્વક નગર બંધાવતા ત્યારે તે નગરનો નાશ શીઘ્ર થયા વગર રહેતો નહોં ત્રિપુર શહેરનું દહન કરતી વખતે ભગવાન શમ્ભુને ફટલો નામ પડ્યો હતો તે જગજાહેર છે. અમુક વખતે જ એ નગરનો નાશ થઇ શકતો હતો અન્યથા એ દેવોની સ્પર્ધા કરતું અજેય ઊભું હતું એનું કારણ એ હતું કે ત્યાના રાજવીઓએ જ્યોતિષની દષ્ટિએ સુંદર સમય સાધીને એનું નિર્માણ કીધું હતું અણુલીલપુર પાટણના સમયની પણ વાત જગપ્રસિદ્ધ છે કે રાત્રીએ સદેવશ્યાત નગરની નિર્માણ કિન કઠાવી નાંખી નહિતર પાટણ અર્નત સમય સુધી રાજધાની રહેત અને શુજરાતનું અસ્તિત્વ આજે જુદું જ હોત

પ્રારબ્ધવશાત ઉત્થાન અને પતન તો અવશ્યભાવી છે પરંતુ એમા સમયની મર્યાદાને વધારી કે ઘટાડી શકાય છે નવા કર્મમા મનુષ્યનો અધિકાર છે અને તે ઉત્તમ સમયે કર્યું હોય તો અવશ્ય સારું ફળ મળે છે

પ્રત્યેક દેશોના પ્રારબ્ધની સાથે પ્રત્યેક નગરોનાં પ્રારબ્ધ પણ જુદા જુદા હોય છે દાખલા તરીકે આ વખતે મૈથ અને વૃષભ રાશિ (અ, લ, ધ, બ, વ, ઉ,)ના નગરો પર મહેાની વક દષ્ટિ વંધારે પ્રમાણમા હતી અને લાન્ડ, બોરટલ, બર્મોધામ, બેવરિંગ એથેન્સ, વોરસો એમર્સ્ટ્રામ, બેન્ગાલી, બર્લિન, બસરા, બગદાદ, અમદાવાદ, લખનૌ પ્રત્યાદિ શહેરોએ સર્વનાશના ચિન્હો સ્પષ્ટ ભેષા છે એમા ઇન્ડો-સાઈ (સમસ્ત દેશ)ની રાશિ પણ મૈથ હોવાથી નુકમાન વધારે થયું હિંદુસ્તાનની મહત્ત્ ગણિ હોવાથી પ્રમાણમા અમદાવાદ એક કુલ્લનો ભોગ બની બચી ગયું, અને લખનૌ ચિયા-સુન્નીનો જાહડો પામી છૂટી ગયું દેશ અને નગર બેઝિતા પર મહેાની વક દષ્ટિ હોય તો પાયમાલી પુષ્કળ થાય છે જે દેશ પર સૌમ્ય દષ્ટિ અને નગર પર વક દષ્ટિ હોય તો સૌધારણ્ય હમકલા કે ધરતીકપતો આવડેા લાગીને બચી જાય છે જે

દેશ પર વફ હોય પરંતુ નગર પર સૌમ્ય હોય તો નગરને કઈ વધારે નુકસાન થતું નથી દાખલા તરીકે પેરીસ, ગ્રેગ, જુખારસ્ટ વગેરે બચી ગયા. જો કે દેશોએ ઘણું ભોગવ્યું.

પ્રાચીન જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં રાશિ-મંડળની 'બાર' રાશિઓને, ચર, સ્થિર, અને દ્વિસ્વભાવ એમ ત્રણ લાગોમા વહેલી છે. ચર--મેષ, કર્ક, તુલા, મકર.

સ્થિર--વૃષભ, સિંહ, વૃશ્ચિક, કુમ્ભ. દ્વિસ્વભાવ--મિથુન, કન્યા, ધન, મીન.

ચર રાશિમા સાધેલું કામ અપાધુષી હોય છે સ્થિરમાં લાગે સમય ટકે છે અને દ્વિસ્વભાવવાળું અનેક ચડતી પડતી જોષ પોતાનું અસ્તિત્વ નામમાત્રનું ટકાવી રાખે છે એ રાશિના નગરોએ દુનિયામા મોટી ક્રાંતિઓ જોઈ છે. ચર રાશિના અક્ષરો અ, લ, ઈ, ડ, દ, ર, ત, ખ અને જ છે. હવે એ રાશિઓ જગતનો ક્રાંતિકારક પ્રદર્શન આપે છે ત્યારે ઉત્પાત અવસ્થા કરે છે એને આખું રાશિમંડળ ફરતા ૩૦ વર્ષ લાગે છે. પ્રજ્ઞપતિ (Herschel) ને બીજે ગ્રહ પણ જગતના ઉત્થાનમાં મુખ્ય ભાગ ભજવે છે એને આખું રાશિમંડળ ફરતા ૮૪ વર્ષ લાગે છે. જો એ ખેડ મહો બારમે પહેને કે બીજે સામે આ યા તો નગરનો સર્વનાશ થાય છે અન્યથા સાધારણ હાનિ ભોગવી પુનર્નિર્માણ થાય છે આ સમયમા આવતા અઢી વર્ષ સુધી શનિ અને પ્રજ્ઞપતિ 'વૃષભ' રાશિમાં રહેવાના છે શનિ મેષમાં નીચેનો અને મહા ઉત્પાતી હોય છે અને પ્રજ્ઞપતિ વૃષભમાં (નીચેનો અને મહા ઉત્પાતી હોય છે આ વર્ષે પ્રજ્ઞપતિ વૃષભમાં અને શનિ મેષમાં હતો એટલે મેષ રાશિ (અ, લ, ઈ) શહેરોને ઘણું ખમવું પડ્યું અને ઢલું) પણ ભવિષ્યમાં એ ત્રણ વર્ષ ખમવું પડ્યું પડશે.

સ્થિર રાશિમાં બ, વ, ઉ, મ, ટ, ન, ય, મ અને ર છે એ રાશિના શહેરોની આખું લાગી હોય છે પરંતુ આ વર્ષે લગભગ અઢી હજાર વર્ષ પછી શનિ અને પ્રજ્ઞપતિ વિનાશકારી રીતે ભેગા થયા છે માટે એ શહેરોને પણ ઘણું ભોગવવાનું છે, તેમાં પણ ખાસ કરીને વૃષભ રાશિવાળા (૧, ૪, ૭) ને વધારે નુકસાન છે બેનગ્રેડ, વ્યારસો, ખોરસ્ટલ ઇત્યાદિ શહેરોને તેટલા માટે જ ઘણું વેચવું પડ્યું.

દ્વિસ્વભાવ રાશિમા ક, છ, ધ, પ, ઠ, જ, ભ, ષ, ઢ, ઢ, ઝ, ઞ અને જ, છે આ શહેરો ઘણાં જ ચડતી પડતી જોવાવાળા છે પરંતુ તે પોતાનું અસ્તિત્વ કાયમ રાખી શકે છે ભારતમા કાશી પટના (પાટલીપુત્ર) પૈકણ (પ્રતિષ્ઠાન), દિલ્હી દારક, ઇત્યાદિ આ વર્ષમા પ્રજ્ઞપતિના વૃષભમા આવવાથી મિથુન રાશિના નગરોને ત્રાસદાયક થઈ પડશે દિલ્હીએ કેટલીયે ગાદી જોઈ પણ આખરે કાયમનું કાયમ રહ્યું પૈશ્વરનું પુત્ર, પુણ્યના જીવિત છે પણ અતીતની સ્મૃતિ પર આસુ પાડી રહ્યું છે આપણા કેટલાક મુદ્દર નગરો આજે હુપ્ત થઈ ગયા છે હસ્તિનાપુર, અલકા તક્ષશિલા ઇત્યાદિ ઘણાંયે કહી શકાય છે.

નગરોનું નિર્માણ-મુહૂર્ત સ્થિર રાશિમા થાય તો નગરો ઘણા સમય સુધી જીવંત રહી ભોગવી શકે છે તેમજ પ્રત્યેક દેશની રાજવાની દેશની રાજધાની રાજધાની હોય તો વધારે સારું થઈ શકે છે દાખલા તરીકે હિંદુસ્તાનને માટે બ, વ, ઉ, ધ, ઠ, જુ રાજધાની માટે સારા છે એ નગરીના સામ્રાજ્યો ૪૦૦ માં પાંચમા વર્ષ સુધી રહ્યા છે પાટલીપુત્રમા નંદ અને મૌર્યરાજાનું સામ્રાજ્ય અને પછીના ગુપ્તોનો સુગ એ પાંચમો ખાસ ખ્યાન એવો છે પ્રતિષ્ઠાનના સાતવાહનોએ ચારસો વર્ષ સુધી અતુલ સમૃદ્ધિ ભોગવી હિન્દુસ્તાન પણ સારી સમૃદ્ધિ ભોગવી ગયું અને લેખકનો મત એ છે કે ભારતવર્ષની રાજધાની માટે એ શહેર જ ઉત્તમ કહી શકાય.

વિકાસવાદ ?

મૂળ લેખક : પંડિત રઘુનંદન રામા

અનુવાદક : રમણલાલ ગ. ભટ્ટ

[ગતાંક ૫૪ ૭૪થી ચાલુ]

એને અતિરિક્ત એમ કહેવામાં આવે કે એ શ્રેણિઓના મિશ્રણથી ત્રીજી વિલક્ષણ જાતિ ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે કે એમ હોવા સંભવ છે કે એ શ્રેણિઓએ મળીમળીને જગતની આટલી બધી જાતિઓ કરી હોય. આ બાબતનો ઉત્તર સૃષ્ટિએ આપોઆપ આપેલો છે. સૃષ્ટિએ જે ઉત્તર આપ્યો છે તે રહસ્યપૂર્ણ છે. માણી એક ઝાડથી કલ્પમ લાવીને બીજાં ઝાડમાં લગાવી, તે બનેથી વિલક્ષણ ફળ તૈયાર કરે છે. પરંતુ તે વિલક્ષણ ફળ બીજાં વૃક્ષ અથવા બીજાં ફળો ઉત્પન્ન નથી કરી શકતું. આ ધટના હમેશાં બાગબગીચાઓમાં આંખ તથા બોરડીમાં જોવામાં આવે છે. આ જ પ્રકારે ગદેડા અને ઘોડીથી ખચ્ચર નામનું એક વિલક્ષણ પશુ પેદા થાય છે પરંતુ તે પશુ તેના જોવાં બીજાં પશુઓ ઉત્પન્ન નથી કરી શકતું. વસતી નથી વધારી શકતું. આ ઉદાહરણો પ્રબળતાથી 'મિશ્ર-યોનિજ-જાતિ' (જુદી જુદી જાતિઓથી જન્મેલી જાતિ)નું ખંડન કરે છે. 'મિશ્ર-યોનિજ-જાતિ'નું માત્ર ખંડન કરે છે એટલું જ નહીં પણ એક સચોટ વૈજ્ઞાનિક આદેશ આપે છે કે—

“જે કોઈ પણ જાતિ જરાપણ પોતાની વંશપરંપરાની પ્રતિકૂળ પોતાના શરીરમાં કોઈ પણ નવી બનાવટ-રચના ઉત્પન્ન કરશે તો એનો વંશ ચાલશે નહીં.”

કેટલીક યોનિઓ એવી પણ મળી આવે છે કે જેના મિશ્રણથી વંશની પરંપરા ચાલે છે. પરંતુ એ જાતિઓ, જે આપણી દૃષ્ટિએ ભિન્ન સમગ્ર છે તે, કુદરતની દૃષ્ટિમાં એક જ છે. જે એમ ન હોય તો એમના વંશ ન ચાલે.

આપણી દૃષ્ટિમાં—આપણી બાંધેલી શૃંખલામાં—આપણી નિયત કરેલી વ્યવસ્થામાં ઘણી જ ભૂલો છે. આપણે મોટે ભાગે બાહ્ય આકાર-પ્રકારની સમતા જોઈને જ શૃંખલા રચી કાઢીએ છીએ. પરંતુ એ સૃષ્ટિ નિયમાનુસાર નથી હોતી. શું ઘોડા અને ગદેડાની સમતા પસંદ કરવામાં કે ભૂલ થઈ છે? શું ગદેડાની સુખાકૃતિ ઘોડાની સુખાકૃતિને બરાબર મળતી નથી આવતી? પણ સૃષ્ટિ કહે છે કે, “ઘોડા અને ગદેડાને કે પણ સંબંધ નથી.” આપણી મતલબને અંગે, આપણે બકરી અને મૃગને ખિલકુલ ભિન્ન ભિન્ન જાતિ કહીએ પણ સૃષ્ટિ બન્નેને એક જ માને છે. એમ જાણવામાં આવ્યું છે કે આ બે જાતિના મિશ્રણથી વંશપરંપરા ચાલુ રહે છે. કોઈ કોઈ વખત ખિલકુલ એકજ જાતિનાં પ્રાંત વિભેદો શરીરોનું વૈષમ્ય જોઈને મનમાં તરત જ માની લેવામાં આવે છે કે આ કોઈ ભિન્ન જાતિઓ છે. પરંતુ સૃષ્ટિ સાબિત કરે છે કે, આ બે જુદી જાતિ નથી પણ એકજ છે. ટેરાડેવિગોના મનુષ્યને જોઈને ગરવીને જોવાં પ્રાણીશાસ્ત્રી બોલી શકેલા હતા કે, ‘એમને

જોઈને આ વાત પર બાર મૂકીને વિશ્વાસ રાખી શકાય છે કે તેઓ પણ આપણુ મનુષ્ય જેવાં મનુષ્યો છે.*

પરંતુ એજ ડારવીન વાંદરાં અને ગોરીલાને જોઈને જૂઠા પાઠી જોઈએ કે, “મનુષ્ય નિઃસંદેહ આ લોકોને નિકટ છે અને એમનું જ ઉત્તર પરિણામ છે.” પરંતુ સૃષ્ટિએ એના એ ‘અનુમાનને’ (ધોડાં તથા ગધેડાનાં સંબંધ અથવા તો બકરી અને હરણના સંબંધ જેવા વૈષમ્ય અનુમાનને) મૂળથી જ કાંપી નાખ્યું છે. આ ઉપરથી કહેવાનું એટલું જ છે કે જે જાતિઓના મિશ્રણથી વંશ ચાલે છે તે જિજ્ઞાસુ જાતિઓ નથી. પરંતુ ટેરાડેલિસોના મનુષ્યની માફક જરા વિકૃત રૂપમાં એકજ જાતિ છે. અને જે જાતિઓના મિશ્રણથી વંશ નથી ચાલતો તે જાતિઓ નિઃસંદેહ તદ્દન જિજ્ઞાસુ જાતિઓ જ છે. મનુષ્યના સંયોગથી ગોરીલા, ધોંદરા તથા એવી અનેક ચોનિઓ, એક ધોડાગધેડા સુધીમાં જેકાં ધારણ થઈ શકતો મથી. આથી ‘મનુષ્ય આ જુંપલાનો નથી. પરંતુ હરણ અને બકરી અથવા ટેરાડેલિસો અને મનુષ્ય, જોકે જોતાં તો તેઓ આકાર-પ્રકારમાં જિજ્ઞાસુ દેખાય છે પણ તેઓના સંયોગથી વંશ ચાલે છે. તેથી તેઓ એક છે. પ્રાચીન ઋષિઓએ આ વિષય ઉપર બહુ સારો વિચાર કર્યો પછી મિશ્રણ કર્યો છે કે—

‘સમાનપ્રસવાત્મિક જાતિ’ (ન્યાયશાસ્ત્ર)

અર્થાત્ જાતિ તો એને કહી શકાય કે જેમાં સમાન પ્રસવ હોય—જેના પારસ્પરિક યોગથી વંશ ચાલુ રહે. તેઓ જુદા જુદા રૂપમાં હોવા છતાં પણ એક જ જાતિ છે. પરંતુ આંખોની કલંભોથી ઉત્પન્ન થયેલાં કુળો અને ધોડા ગધેડાથી ઉત્પન્ન થયેલા અમ્ચરથી વંશ મથી ચાલતો તેથી તેઓ એક જાતિ ન કહી શકાય.

કલમી આંખોની ફરીના ગોટલામોથી વૃક્ષ કે ફળ કેમ નથી થતું ? અમ્ચરને સતતિ કેમ ઉત્પન્ન નથી થતો ? આનો હિતર બારતવર્ષ સિવાય બીજો કોઈ દેશ આપી શકે તેમ મંથી. ‘કારણ કે આમાં પહેલાં તો ‘કર્મ’, ‘કર્મનું’ ફળ, એનો ‘ઉપભોગ તથા ‘પુનર્જન્મનું’ ગૂઢ રહસ્ય વરિલું છે.

પુનર્જન્મની પ્રક્રિયા છે કે મનુષ્યના ‘કર્મોની સાથે સાથે એના બાહ્ય શરીર અને અંતર-શરીર પર વિલક્ષણ પરિવર્તન થાય છે.

આથી મોટા લોકો લોકો જાણે છે કે ચોર તથા લૂંટારાની સકલો લયાનક થઈ જાય છે; અન્તઃકરણ સંગેત આત્મા કર્મોના કારણથી વિલક્ષણ અને છે અને મરણ બાદ એવી ચોનિમાં આવીને રિયત થાય છે—કર્મ પ્રમાણે *

*) * આ પ્રકારની એક જ ગેલી જાતિ અમેરિકાની અમેઝોન (Amazon) નદીના કિનારે જુદા પર નિવાસ કરે છે. તેના હોઠ એક એક હાથ લાંબા હોય છે. આ મિલકત જ ‘મનુષ્યથી’ વિલક્ષણ આકાર-વાળા છે, કિન્તુ ‘મનુષ્ય છે. ‘સરસ્વતી’, ૧૦, અંક ૪.

*) * સૃષ્ટિમાં ‘કર્મ’ અને એના પરિણામ મુકરર છે. કારણ સૃષ્ટિના કાનૂન નિયમિત છે. એટલે કે જેટલા પ્રકારના ‘કર્મ’ છે એટલા જ પ્રકારની ચોનિઓ છે, અને તે એટલે સુધી કે પ્રત્યેક ચોનિમાં ઉત્તમ, મધ્યમ, નિમ્ન અને અધમ આદિ બેદાવિધમાન છે. સૃષ્ટિનો કાયદો છે કે અમુક પ્રકારના કર્મની પરાકાષ્ઠા પર પહોંચવાથી અમુક ચોનિમાં જઈ જ પડે છે.

જ્યારે એ સિદ્ધ થઈ ગયું કે પોતાનો વશપરપરાની પ્રતિકૂળ જરા પણ આકાર પ્રકારમાં પરિવર્તન હોવાથી વશ ચાલતો નથી, ત્યારે વિકાસવાદમાં-ક્રમક્રમ ઉત્પત્તિના સિદ્ધાન્તમાં જરા પણ દમ જણાતો નથી.

અહીં સુધી તો એમ ખતાવવામાં આવ્યું કે ગણિતની ગણતરી કરતા પણ સૃષ્ટિની શરૂઆતથી આજસુધીમાં આટલી ક્રમ ક્રમ ઉત્પત્તિ ન થઈ શકે કોઈ પણ પ્રાણી પોતાના હાડકા ઉપર કાબૂ ન ગણનાના કારણથી તેના પોતાનો આકાર-પ્રકાર નથી બદલી શકતું, અને તેમજ મિશ્ર-યોગી સંબંધથી વશવૃદ્ધિ થતી નથી.

હવે એમ ખતાવવામાં આવે છે કે મનુષ્ય વાદરા આદિ પશુ વિભાગનું પ્રાણી નથી વાદરા અને ગોરીયાની બનાવટમાં એટલું અન્તર નથી કે જેટલું ગોરીલા અને મનુષ્યમાં છે, અને આ અન્તર એટલું છે કે જેને વિજ્ઞાન કદીયે એક નહીં થવા દે.

પૃથ્વીમાં, માણસોને બાદ કરતાં, જેટલા જેટલા પ્રાણીઓ છે તેમાં કોઈના પણ વાળના રંગમાં અને બનાવટમાં એટલું પરિવર્તન થતું નથી જોવામાં આવતું જેટલું મનુષ્યના વાળમાં જોવામાં આવે છે જે ગાય સફેદ હોય છે તે આજીવન સફેદ જ રહે છે જે ઘોડો લાલ હોય તે જીવન પર્વત લાલ જ રહે છે જૂખરા વાદરા જૂખરા રંગનો જ રહે છે પણ મનુષ્યના વાળનો રંગ ચાર વખત બદલાય છે જન્મથી વેળા વાળ જૂઠું હોય છે. પછી કાળા, ત્યારબાદ સફેદ અને અન્તમાં પિંગળા ચર્મ જાય છે મનુષ્યનો નાળ સાથે ગો મળે છે? આ બાળતનો ઉત્તર ભારતીયના પડિતો સિવાય બીજા કોઈથી આપી શકાય તેમ નથી અર્થર્થવેદ ૧૪, ૫, ૫૫માં લખ્યું છે કે—

‘વૃદ્ધસ્તિ પ્રથમ સૂર્યાયા દીપ્યે વશમકલ્પયત્’

અર્થાત્ જુદિતસ્ત્વએ પહેલા જ સૂર્યદાગ માથામાં વાળ ઉત્પન્ન કર્યા મનુષ્યનું માથું આકાશ તરફ છે આકાશ જેને ઘૌ, અગ્નિ, વૃદ્ધસ્તિ વગેરે કહે છે જુદિતસ્ત્વનો પ્રકાશક સૂર્ય મિશ્રણ દ્વારા જુદિસસ્ત્વને મનુષ્યના શરીરમાં પહોંચાડે છે હવે ચોક્કસ થયું કે ‘ઈયર’ જ સૂર્યને પણ પ્રકાશ આપે છે અને એજ ‘ઈયર’ વિદ્યુતને પણ પેદા કરે છે વિદ્યુત અને વાળને શો અને કેટલો સંબંધ છે એ કહેવાની જરૂર નથી જ્યારથી બન્ન્યુ જાન પ્રાપ્ત કરવા માટે છે ત્યાંથી જ વાળનો રંગ કાળો થતો જાય છે શ્યામ રંગ ઉપર સૂર્યનો પ્રકાશ કેટલો જલ્દી પડે છે (શ્યામ રંગ પ્રકાશ કેટલો ખેંચે છે) એ પણ કહેવાની જરૂર નથી. આ વિવરણથી એમ સમજાય છે કે જેના વાળનો રંગ નથી બદલાતો એના વાદરા તથા ગોરીલા કદીએ મનુષ્યના વડવાઓ ન હોઈ શકે.

કહી દો—

રમણ વ્યાસ

વિલો ! ગાઢા બાજયા તિમિર થર આ ઓજસ ભરો
હિરે આશા પથે વમળ રચતી કેંક મૂળવે,
ભરો દિસિ હાવા જીવન પથપે વા દૂર સરો.
કહી દો કે ખૂટી અપરિમિત શક્તિ પ્રભુ હવે !

સર્કસના જંગલી જનવરો

અને

તેમની કેળવણી

નીલકંઠ ગોપાળ ડોંગરે

હું પ્રો. હવેના સુપ્રસિદ્ધ સર્કસમાં મેનેજર તરીકે કામ કરતો હતો. સર્કસના દરેક વિષયોમાં હું નિષ્ણાત હતો પરંતુ જંગલી જનવરો કેવી રીતે કેળવવાં તે હું જાણતો નહોતો. એ કલા જાણુવી જોઈએ એવી મારી ખાસ ઇચ્છા હતી એ સર્કસમાં તે સુયોગ ન આવ્યો. પણ ચોમાસાની રજા દરમિયાન ખીજા સર્કસમાં મને કામચલાઉ સ્થાન મળી ગયું અને તે સર્કસના માલિક નવાં જંગલી જનવરો કેળવવા માગતા હોઈ મને ત્યાં છપ્પેકડી તક સાંપડી. મેં તે માલિક સાથે, તેના સર્કસના મેનેજર તરીકે ચક્રધરપુર, ખડગપુર, અસનસોલ, રાંચી વગેરે નાનાં-મોટાં ગામોમાં ફરી, જંગલી જનવરો કઈ રીતે કેળવાય છે તે જોયું-જાણ્યું. આ સ્થળે તે અનુભવ રજૂ કરવાની ઇચ્છા છે.

જંગલી જનવરોને કેળવવાં હોય તો પ્રથમ એ જાગત ખ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે તેની શરૂઆત છ સાત મહિનાનાં બચ્ચાંથી જ થઈ શકે છે. ચોતોના સ્વભાવધર્મ અને તાકાતની ખરી કલ્પના તેને આવતાં સુધી જ તે હુકમ માની શકે છે. તેથી તેને જાણપણથી જ કેળવવું જોઈએ.

અમે એક વાઘનું બચ્ચું પકડ્યું. શરૂઆતમાં એ બચ્ચાનાં ગળામાં ચામડાનો પટો ચડાવી, તેને પાંજરાની બહાર કાઢી, સાંકળથી પકડી, ખૂલી જગ્યામાં ફેરવવાનું કામ ચાલ્યું. તે બચ્ચું પાંચ-છ દિવસમાં તેના માલિક સાથે નાચવા-ફરવા લાગ્યું. રાજ ત્રણ-ચાર વખત તેને સાંધે ફેરવતા. એવી રીતે તે માંજુસોની સાથે પણ હળી ગયું. એ બચ્ચાને ચાર છંચ પહોળા તથા ત્રીશ ફૂટ લાંબી લોખંડની અદ્દર પટ્ટી પર ચાલવાનું, તે પર સળગતા ગોળ સળિયામાંથી પસાર થવાનું, તોપ ફાડવાનું તેમજ હાથી પર સ્વારી કરવાનું કામ શિખવવાનું હતું. એ બધાની પ્રાથમિક તૈયારી પાછળ આઠ દિવસ અને દોઢસો રૂપિયા ખર્ચાયા.

જે દિવસથી એ બચ્ચાને અદ્દર પટ્ટી પરથી ચાલતાં શિખવવાની શરૂઆત થવાની હતી તેના આગલે દિવસે તેને ખાવાનું ન અપાયલું. બીજા દિવસે પોંજું ખોલી, તેના મોં સામે માંસનો ટુકડો ધરી તે તરતજ ઉપરોક્ત પટ્ટી પર પહોંચવાની નિસરણી પર મૂકી દેવામાં આવ્યો. બચ્ચું દોડીને નિસરણી પાસે પહોંચ્યું ને ટુકડો ઝડપી લેવાને તેણે હલંગ મારી. પરંતુ તેના પટ્ટાની સાંકળ પકડનારે તેને ફરવા ન દેતાં તે અકેક પગથિયું ચડીને ટુકડો પાસે પહોંચી શકે એટલી હદે જ સાંકળ ઢીલી મૂકી. એ રીતે સાંકળની ખેંચતાણથી ત્રણચાર વખતની ચડ-ઝીતર પટ્ટી જ એ બચ્ચું ટુકડો ઝડપી શકેયું. આ રીતે પગથિયાં ચડી જવાથી ખાવાનું મળે છે એની ત્રણચાર દિવસમાં ખાત્રી થતાં તે બચ્ચું નિસરણી પર રાજ ચાર પાંચ વખત ફરસબાર આંટા ખાવા લાગ્યું.

પાંચેક દિવસ પછી એ બચ્ચુ પગથિયાં ચડી માંસ ખાવા માટે મોં નીચું કરે એટલામાં જ એક માણસે તે કટકો ત્યાંથી ઉપાડી જે પટ્ટી પરથી બચ્ચાને ચાલતાં શિખવવાનું હતું તેની વચ્ચે મૂકી દીધો. બચ્ચાને ભૂખ ધણી લાગેલી હોઈ તેણે તે પટ્ટી પર ચાલવાનો પ્રયામ કર્યો. તેના પ્રયાસને સુલભ બનાવવાને પટ્ટી પણ એક ફૂટ પહોળી અને લાકડાની રાખવામાં આવી હતી. બચ્ચુ થોડેક મુઠ્ઠી તો આદ્યું પણ પછી તે ગભરાઈને અટકી ગયું. પ્રયાસ પડતો મુકાયાથી તેને ખાવાનું પણ ન મળ્યું. એ રીતે અખતરમાં બે દિવસ પસાર થયા. ત્રીજે દિવસે ભૂખથી બ્યાકુળ બનેલું બચ્ચુ પટ્ટીની અધવચ પડેલા માંસના ટુકડા મુઠ્ઠી પહોંચી ગયું પરંતુ તે એ ટુકડાને સ્પર્શે તે પહેલા જ એક માણસે તે ઊંચકાને પટ્ટીના બીજા છેડા પર મૂકી દીધો. બચ્ચું ફરી ગભરાવા લાગ્યું પરંતુ પાછું ફરતું મુશ્કેલ હતું અને ખોરાક પણ આગળ પડ્યો હતો. બચ્ચુ સાવચેતીપૂર્વક આગળ વધ્યું ને છેડા પર પહોંચતાં જ તેણે ટુકડાને ઝડપથી મોંમાં ઉતારી દીધો. એ જ વખતે પ્રથમ છેડા પર માંસનો બીજો ટુકડો મૂકવામાં આવ્યો. એ પર નજર પડતાજ બચ્ચુ તે ઝડપી લેવાને તલપાપડ બન્યું. એક વખત પટ્ટી પસાર કરવાથી ઝોછા થયેલા બંને તેનામા હિંમત જન્માવી. તે તે જ પટ્ટી પર પાછું ફર્યું. ને એ રીતે ખોરાકની લાલચે તેણે ત્રણચાર વખત એ પટ્ટી પસાર કરી.

બીજે દિવસે ભૂખ બચ્ચુ બ્યારે પટ્ટીની અધવચ પહોંચ્યું ત્યારે માંસનો ટુકડો ત્યાંથી ઊંચકાને આગળ મૂકવાને બદલે પાછળ મૂકવામાં આવ્યો. બચ્ચુ ખીજવાઈ ગયું. તેની આંખોમાં ઝનૂન પ્રકટ્યું. પણ પટ્ટી બાંધેલી લોખંડી ગાકળ અને આસપાસ બીજા દુધિયારબંધ અનુભવી માણસો સામે એ ઝનૂન નિરર્થક હતું. તેણે સત્યામદ આદર્યો. આગળ કે પાછળ પગલું માંડવાના પ્રયત્ન વિનાજ તે અધવચ બેસી રહ્યું. તેને પટ્ટી પરથી ઉતારી લેવામાં આવ્યું. તે દિવસે તેને ખોરાક ન મળ્યો.

બીજે દિવસે પણ એજ પ્રયોગ અમલમાં મુકાયો. બચ્ચાથી આજ તો બોજન વિના રહી શકાય તેમ નહોતું. તેણે માંસનો ટુકડો મેળવવા અધવચથી પાછા ફરવાનો પ્રયત્ન આદર્યો. પાછળના પગ પાસે લઈ, ચરીર સકોચી, આગળના પગ ધીરથી બદલાવી, આખરે તેણે મોટું તો બદલ્યું. તેના ડેળવણીકાર રખેવાળે તેને તે પ્રયત્નમાં સારી મદદ કરી. બચ્ચુ ઝડપથી માંસના ટુકડાની નજીક પહોંચી ગયું. પરંતુ તે જ સમયે રખેવાળે તે ટુકડો ફરી પટ્ટીની અધવચ મૂકી દીધો. ભૂખથી અને પ્રયત્નથી સંત્રાણતાથી ઉત્તેજિત બચ્ચુ તરત પાછું ત્યાં દોડી ગયું તે પ્રમાણે ત્રણત્રણ-ચચચાર દોડના અંતે તેને માંસનો એકેક ટુકડો અપાયો. આ રીતે બચ્ચું નિસરણી પર ચડવાની, પાટિયા પર જવા-આવવાની અને અધવચથી પાછા ફરવાની ડેળવણી પામ્યું.

પંદરેથી દિવસ પર્વત આવા સફળ અને સતત અખતરના અંતે એક ફૂટ પહોળા લાકડાના પાટિયાને રથે ચાર ઇંચ પહોળી લોખંડી પટ્ટી ગોઠવવામાં આવી. તેના પર પાંચેક ફૂટ આગળ વધતાં જ બચ્ચુ ગભરાઈને અટકી ગયું રખેવાળે તેને આગળ વધવામાં મદદ કરવા માંડી પરંતુ પ્રગતિ બહુ આશાજનક ન નીવડી. ચોદમા રત્નનો ઉપયોગ પણ નિર્થક ગયો. તે દિવસે બચ્ચાને નીચે ઉતારી લઈ ભૂખ્યા પેટે જ પોંજરામાં ગોંધી દેવાયું.

બીજે દિવસે ભૂખ બચ્ચું ખોરાકની લાલચે પટ્ટી પર આઠેક શીટ ચાલી ગયું. પણ પછી અદ્ધર પટ્ટી મૂલવા માંડતા બચ્ચુ ગભરાઈને ચંબી ગયું. તેને જખરસ્તીથી અલાવવાનો

અંધાસ. ચતાં તે પટ્ટી પરથી ગણડી પડ્યું. તેને જળીમાં ઝીલી લઈ ફરી પટ્ટી પર ગોઠવવામાં આવ્યું. બચ્ચું, અનન, પર ચડ્યું. પણ એના કળવનારાઓને એવા અનનને કાપમાં લેવાંતી કલા સાધ્ય હતી.

પટ્ટી પર આગળ વધવામાં ખોરાકની લાલચ કરતાં, પટ્ટી જવાનો ભય બચ્ચાને વિશેષ હતો. જળરદ્દતી કરતાં તે ગુરસે ચતું હતું, મારીને કળવવા જતાં તે કાયમનું બગડી જવાનો સંભવ હતો. તેમ કરતાં તે કૂંકો મારવાનો પ્રયત્ન કરે અથવા તો તે પેળનો પણ ઉપયોગ કરે, ને મોકા મળે તો તે બટકું પણ બરી ખેસે. વાધના નખ અને ચૂકનું ઝેરી તેમજ સ્વભાવનું ઉત્તેજક સ્વરૂપ એતાં આવા સંયોગોનો જન્મ દિતકારક નહોતો. એટલે બચ્ચાને પ્રતિભવથી આગળ વધારવાનો એક માત્ર માર્ગ રહ્યો. તે માટે માલિકે અણીવાળા બે સળિયા તથા બે અર્ધ ચંદ્રાકૃતિ શૂળ ગરમ કરાવી મૂક્યાં ને બચ્ચું પંખે ઉગામે તો તે પર સળિયા અડાડવાનો અને બચ્ચું ભરવા જાય તો બીજા હાથથી શૂળ ચાંપી દેવાનો પ્રયોગ શરૂ થયો. ડામના અનુભવથી બચ્ચાએ પ્રતિકારબળ અજમાવવાનું છોડી દીધું. ને તે આગળ વધવાની વેતરણ કરવા લાગ્યું. એ જ સમયે પટ્ટીની બન્ને બાજુએ બે માણસો ગરમ સળિયા લઈ બિભા રહ્યા ને રખેવાળે તક જોઈ પાછલા પગ પર સળિયો ચાંપી દીધો. આ રીતે ત્રણ બાજુએ ભય વધી પડતાં બચ્ચાએ આગળ દોટ મૂકી ને તે પટ્ટીના છેડા પર જઈ પહોંચ્યું. ત્યાં તેને પંખાળીને તેની નજર સામે છેડે પડેલા માંસના ટુકડા પર વાળનામાં આવી. આ વખતે રખેવાળે તેને ત્યાં પહોંચવામાં મદદ પણ કરી. અને તેને માંસનો એ કટકો ખાવા દેવામાં આવ્યો. પણ તે જ વખતે બીજા છેડા પર બીજો ટુકડો મૂકવામાં આવ્યો. ડામ અને ભૂખના અનુભવે બચ્ચાને એવું ગભરાવી મૂકેલું કે તે પટ્ટી જવાના ભયને ભૂલી જઈ પટ્ટી પર વારંવાર આવજા કરવા લાગ્યું. તે દિવસે તેને ખોરાકમાં દૂધ પણ મળ્યું.

આ રીતે ત્રણચાર દિવસ પર્વન્ત લાગલગાટ પ્રયોગથી બચ્ચું પટ્ટી પર આસાનીથી આવજા કરવા લાગ્યું. ડામના પ્રયોગે તેને એવું ચમકાવી મૂક્યું હતું કે તે લોખંડનો સળિયો નજરે પડતાં જ ગભરાઈ જઈતું એટલે હવે સળિયા તપાવવાની ખાસ જરૂર ન રહેતી.

તે પછી પટ્ટી પર અધવચથી પાછા ફરવાનો પ્રયોગ શરૂ થયો. લાકડાના પાટિયા પર તો તે પ્રયોગ સફળ થઈ ચૂક્યો હતો પણ લોખંડની પટ્ટી વિશેષ સાંકડી અને વધારે નુર્મી જતી હોઈ બચ્ચું ગભરાવા લાગ્યું. પણ ડામના ભવથી તેની સામનો કરવાની વૃત્તિ દબાઈ ગઈ હતી. એટલે તેણે સાવચેતીપૂર્વક પાછા ફરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેમ કરતાં તે બેચણ વખત બગડી પડ્યું. પણ તેને જળીમાં ઝીલી લેવાતું હોઈ તેના શરીરને કશી ધમ ન પહોંચી. ધીમે ધીમે તે આ કામમાં પણ ટેવાઈ ગયું. પછી તો તેને ખોરાક પણ ડામની પૂર્ણકૃતિ પછીજ અપાવા લાગ્યો. ખોરાકની ઇચ્છાથી બચ્ચું આઠા પ્રમાણે કામ અડપથી પૂરું કરવા લાગ્યું. તેના કામને વધારે સારું બનાવવાને વચ્ચે તેને એક-બે દિવસ ઉપવાસ પણ કરાવવામાં આવ્યા.

હવે છેલ્લા કઠિન પ્રયોગની તૈયારી થઈ. બચ્ચું ગભરાઈને ન નાસી આવે તે માટે પૂરતા બંદોબસ્ત થયો. તે પછી બચ્ચું જેવું પટ્ટીની અધવચ પહોંચ્યું કે તેની સામે અને પાછળ લોખંડના સળગતા (આસપાસ કેરોસીનમાં બોળેલું કપડું વીંટી સળગાવેલા) ગોળાકૃતિ સળિયા ધરવામાં આવ્યા. બચ્ચાની ગભરામણને સીમા ન રહી. એ જ વખતે તેની પાછળ

એક-મોટા ફટાકા જેવો ધડાકો થયો અને તેની સાથે જ પૂંછડીની નીચે કામ પડ્યો. બચ્ચાંએ એક-ક્ષણમાં જ જોઈ લીધું કે પાછળ કે બાજુમાં ફરવા કરતાં સામે જળતા ચક્રરમાંથી પસાર થવું એ ઝોણું ત્રાસજનક છે અને બીજી જ ક્ષણે તે તેમાંથી પસાર થઈ ગયું. રખેવાળે તેને એ ક્રિયામાં પૂરતી મદદ કરી.

ઉપરાંત ક્રિયાઓ બચ્ચા પાસે એક જ દિવસમાં વારંવાર કરાવી તેની બીક બાગી નીખવામાં આવી. આઠક દિવસમાં તો બચ્ચું એ બધી ક્રિયાઓ નીડરતાથી કરવા લાગ્યું.

આ રીતે બધી મહિનાના ગાળામાં બચ્ચું પ્રથમ પ્રયોગ માટે સુસજ્જ બન્યું. આસનસોલમાં જાહેર ખેલમાં પ્રથમ રાત્રે જ તેણે હજારો પ્રેક્ષકોને સફળ કામથી મુગ્ધ બનાવ્યા. માલિકના આનંદને હદ ન રહી. તેણે બચ્ચાને ત્રાસ સાથે અરચક દૂધ આપ્યું. રખેવાળને ધનનામ આપ્યું, સર્કસના કાર્યકરોને શિખડ-પૂરીનું જમણું આપ્યું. પરંતુ બચ્ચાને માટે હવેથી દિવસે મળતો ખોરાક બંધ થયો, રાત્રે એક વાગે ખેલની પૂર્ણાહુતિ પછી જ તેને ખાવાનું મળવા લાગ્યું.

ધોડો, ફૂતરો, હાથી વગેરે પ્રાણીઓને કુદરતે અક્કલ આપેલી હોવાથી તેમજ તેમને મારવાનાં, કાબૂમાં રાખવાનાં અને કેળવવાનાં સાધનો ધણું હોવાથી એ પ્રાણીઓ તેમના જીવનમાં કોઈ પણ વખતે નવું કામ શીખી શકે છે-બચ્ચાં હોય તો તેટલી ચપળતા અને સુગમતા વધારે એટલું જ. ઉપરાંતમાં, તેમની વય જેમ જેમ વધતી જાય છે તેમ તેમ તેમનો સ્વભાવ ઠરેલ થતો જાય તેઓ માણસો સાથે હળીમળીને રહે છે. પરંતુ વાધ, ભર, સિદ્ધ વગેરે જંગલી જાનવરોની બાબતમાં તેવું નથી હોતું. તેમનામાં અક્કલ નથી હોતી, તેમજ વય વધતી જાય તેમ તેઓ વધારે ક્રૂર બનતાં જાય છે. એટલે તેમનામાં પોતાની શક્તિનું જ્ઞાન પ્રકટે તે પહેલાં-બાળવયમાં જ તેમને કેળવી શકાય છે. મોટાં થયાં પછી તેમને કેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ મૃત્યુને નોતરવા જેવું છે.

પરંતુ એક વખત કેળવાઈ ચૂક્યા પછી જંગલી જાનવરો બીજા કોઈ પણ પ્રાણીઓ કરતાં વધારે લાભદાયી નીવડે છે. બીજા પ્રાણીઓને તો શુ પણ માનવીને પણ કોઈ પણ તાલીમ જળવી રાખવા તેનો સતત મહાવરો રાખવો પડે છે જ્યારે જંગલી પ્રાણીઓની બાબતમાં તો, પ્રામેદિનની રેકર્ડ પર અવાજ જળવાઈ રહે કે નેગેટીવ ફોટો-પ્રિન્ટ મર ચિત્ર જળવાઈ રહે અને તેને ગમે ત્યારે ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેમ તે પ્રાણીઓને એક વખત અમાયલી કેળવ્યું ગમે ત્યારે ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે. કુદિમાન પ્રાણીઓ કે માણસ પ્રસંગને પારખી તેનો ગેરલાભ પણ ઉઠાવી શકે છે-જાહેર ખેલમાં બૂલ થશે તો પાછળથી મળ થશે પણ તાત્કાલિક સજ્જ તો નથી જ ચવાની તે તેઓ સમજતાં હોય છે. જ્યારે જંગલી પ્રાણીઓ તે જ્ઞાનથી વંચિત હોઈ તેઓ ગમે તે પ્રસંગે એકધારે કામ આપે છે. વય વધતી જાય તેમ તેમનામાં ક્રૂરતા વધતી જાય છે એટલી જ તેમના વિષયમાં સાવચેતી રાખવી જોઈએ.

આ જ્ઞાન સાથે બચ્ચાને કેળવવાનું કામ આગળ ચાલ્યું. એક લાંબા તારને છેડે માંસતો દુકડો બેરવી તે તેના મોં સામે ધરવામાં આવ્યો. બચ્ચાએ એ દુકડો ઝડપી લેના સાથે તાર પણ ખેંચાવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે સતત પ્રયોગથી બચ્ચું તાર ખેંચતાં ટેવાઈ ગયું. પછી તે તાર ખેંચે તે જ પળે દૂર ધડાકો થવા લાગ્યો. જંગલમાં ઉછરેલો વાધ તો આવો ધડાકો સાંભળતાં જ વીકરીને સાંકળ તોડીને પણ નામવામાંડે. બચ્ચું પણ પ્રથમ તો ગભરાયું.

સાંકળ ન હોત તો નારી પશુ જાત. પણ પછી ધાર્મિક પ્રસંગે ખાવાનું મળતું હોવાથી તે તેનાથી ટવાયું. ધીમે ધીમે અવાજ મોટો થવા લાગ્યો ને નજીક આવવા લાગ્યો. વખત જતાં તે તાર સરકારની પરવાનગીથી તૈયાર કરાવેલી તોપ સાથે જોડવામાં આવ્યો. બચ્ચું તાર ખેંચે કે તોપનો ધડાકો થાય. પ્રેક્ષકોની હાજરીમાં તારને છેડે માંસ ન વળગાડી શકાય એટલે પ્રથમ માંસને સ્થળે લોહી ચોપડાવા લાગ્યું અને પછી તો કામની પૂર્ણાકૃતિ પછીજ ખાવાનું મળતું હોય બચ્ચું લોહી વિના પણ તાર ખેંચતાં ટવાઈ ગયું. પણ તે અવાજથી ગભરાવાનો વાધનો જાતિસ્વભાવ ન બૂલી શક્યું. તે દેવ પ્રમાણે ત્રણ વખત તાર ખેંચી ત્રણ ધડાકા તો કરે પણ પછી ગભરાઈને પીઠરામાં લપાઈ ગયો.

ઉપરોક્ત બંને પ્રયોગોના વર્ણન પછી, વાઘ કે સિંહને હાથી પર સ્વારી કરવાનું, અમુક સ્થળે ફૂદકા મારવાનું, બકરીની સાથે જમવાનું વગેરે કામ કરી રીતે શિખવાતાં હશે તે સહેજે સમજી શકાશે. શિક્ષણમાં પ્રેમ અને દિલાસો મદત્તરનો ભાગ લખવે છે. ઘોડા, કૂતરા, હાંથી, ગાય, બળદ વગેરે ચતુષ્પદ તેમજ ઉંદર, સસલું વગેરે નાના જીવ તથા પોપટ, કોપલ, મેના, કખૂતર, ચકલી વગેરે પક્ષીઓ પોતાના માલિકને સારી રીતે પિછાને છે અને પ્રેમ, દિલાસો કે સમ્મના સ્વરૂપને સમજી શકે છે. માણસો પર તરાપ મારવી, મોઢું ફાંસી કરાવવા પ્રયત્ન કરવો, ધૂર ધૂર અવાજ કરવો, ધંભે મારવો, નખથી સામેના માણસને ધમ્મ પહોંચાડવી એ આ પ્રાણીઓના 'જાતિસ્વભાવ' છે, જન્મસિદ્ધ હક્ક છે, બચાવનું સાધન છે અને તે કુદરતે બંધેલું છે. એટલે એમાંથી બચવા માણસે કામ લેતી વખતે પોતાનાં બંધવાઈ દિયારો પાસે રાખવો એ ખાસ અગત્યનું છે.

સર્કસનાં જંગલી પ્રાણીઓ સંબંધમાં સામાન્ય પ્રશ્નોમાં વિશેષ પડતું અગાધ પ્રવર્તે છે. કોઈકે પ્રશ્ન એકરમાતથી અથવા બૂલથી રમતમાં પ્રાણી છૂટી જાય તો પ્રેક્ષકોમાં નાસલાંગોતો પાર નથી રહેતો. પણ એ પ્રાણી તો કામથી કંટાળેલું કે ગભરાયેલું હોઈ પોતાનું પીઠરુંજ શોધતું હોય છે. જંગલમાં કે ગામમાં નારી જવાય એવો તેમને ખ્યાલ પશુ નથી હોતો. માખાપ તરફથી શિકાર કરી ખાવાનું શિક્ષણ ન મળેલું હોવાથી સામે આવેલા પ્રાણીઓના અગર માનવોના શરીરમાંથી કંઈ ખાવાનું મળશે એવી તેમને કલ્પના પણ નથી હોતી. તેના પીઠરામાં બકરી કે મરઘી મૂકી દેવામાં આવે તો ખાવાના હેતુથી તે તેને મારતું નથી. તે જ્યારે ચડે છે અથવા તરાપ મારે છે તે ખીજ અથવા ગભરામણથી સ્વરક્ષણ મોટેજ. માંસ અથવા લોહીનો પોતાનો ખોરાક પ્રાણીઓના શરીરમાંથી આવે છે તે જાનથી તે વંચિત હોઈ છે. તરાપ મારવામાં કે નહોતર હંરવામાં સફળ થઈને જો તે જીવતાં પ્રાણીનું લોહી આખી જાય તો તેનું તે જાન ખીલવા માંડે છે. ને તેમ થાય તો પ્રાણી હાથથી ગંધુંજ સંભળતું. તેવો પ્રસંગ ન આવે તે મોટે સર્કસના માલિકો પૂરતી કાળજી રાખે છે. પણ કમલાગ્યે એવો પ્રસંગ આવી જાય તો ભોગ ખતનાર માનવી નશીબદાર હોય તો જ બચી શકે છે.

લોહીમાંસની ગંધ પારખવામાં આ પ્રાણીઓ ખૂબજ કાબેલ હોય છે અને પુરુષ કરતાં સ્ત્રી આગળ તે વધારે કાલાં બને છે તે અનુભવ સર્કસની પ્રગતિમાં ધણીજ લાભદાયી નીવડે છે. લોહીમાંસ ચોપડેલો જડ વસ્તુઓમાં પણ તેમનું ધ્યાન પરાવી શકાય છે. તેઓ અંતરે ન ચડે તે મોટે તેમને પ્રેમથી પંપાળવામાં આવે છે છતાં પ્રસંગવંશાત્ સમ્મનો ઉપયોગ કરવો પડે તો તેઓ કુમલો કરીને પંખે મારવામાં, બચકું ભરવામાં કે લોહી આખી ન જવામાં

સફળ ન થાય તે માટે અર્ધજ સકચ સાધનો અજમાવવામાં આવે છે તેમની સાથે કામ લેતી વખતે બિનજરૂરી સન્નેગોમા શૂલથી લોહીમાસને સ્પર્શી વસ્તુઓ ન ચપરાય તેની પણ કાળજી રાખવી પડે છે કેમકે તેમ થાય તો તેમનું ધ્યાન તે ચીજમાથી દૂર ખસેડવાનું અસંભવિત થઈ પડે છે. પરદેશી સર્કસોમા આવા પ્રાણીઓ સાથેના કામ માટે મોટે ભાગે યુવતીઓને જ રોકવામા આવે છે, જેથી કામ વધારે અસરકારક બને છે

૧. આ પ્રાણીઓ સાથે કામ લેતી વખતે હાથમા ચાણુક, પીસ્ટોલ કે લોખંડો દડ રાખવામા આવે છે કેટલાકની માન્યતા એવી છે કે હાથમા વીજળીની બેટરી રાખવામા આવે છે પણ અણીને વખતે એનો ઉપયોગ અસંભવિત હોઈ તે નથી વપરાતી. કેળવણી પ્રાણી મારવાના ગમે તે સાધનથી કરી જાય છે અને જો તે હદયહાર ઉરકરાય તો પછી કાંઈપણ સાધનનો ઉપયોગ કરવાની તક નથી રહેતી

જો દિવસે કામ ન કરવાનું હોય તે દિવસે પ્રાણીઓને જોગક મોટેભાગે સાજના સમયે આપવામા આવે છે, અને જામના દિવસે રાત્રે કામની પૂર્ણાહુતિ પછી આપાય છે એટલે જો પ્રાણીઓને સાજરે ખોરાક ન મળે તેઓ આજે જેલમા પોતાનો વાગે છે એમ સહેજે સમજી જાય છે અને કામની ત્વગિત પૂર્ણાહુતિ માટે તત્પર બને છે

૨. જોગક દિવસે મળ્યો હોય, શૂન્ય ન હોય કે કટાણો કે મુમ્તી ઉપજ્યા હોય ત્યારે પ્રાણીઓને તેમના ગ્રહેકાણુના પાજગમાથી કામ કરવાના મોટા પાજગમા બિતાગતા જળરદસ્તી કરવી પડે છે. તેના પ્રમંગે કામ લેનારે પોતાની સંવામતીની ખૂબ જ કાળજી રાખવી જોઈએ. સર્કસમાં જંગલી પ્રાણીઓના વિષયમા આક્રમણના જે કઈ ઘાતક બનાવે બને છે તે મોટે ભાગે આવા પ્રમંગે પૂરતી કાળજી ન રાખવાના કારણુનેજ આભારી હોય છે

નૃત્ય

મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ

૩મજુમ ૩મજુમ નાચે

જલબિન્દુ બિન્દુ નાચે ...

૩મજુમ ...

સાગર ઉરની જાંભિ નાચે

મુજ અંતર સાથ ગચે,

પળ પડતી, પળ ચડતી રમલરતી !

અહા ! સૌ તરંગો, દિલ ઉમંગો રમ્ય જાગે....૩મજુમ...

મેઘ ગગન ગાળે, ઝાંઝ પખાજ વાગે,

બની મસ્તાન, ઘઈ શુલતાન, ભૂલી નિજ ભાન

વીજ ! રૂપાળી નાચે....૩મજુમ....

લંકા-માલદીપ

દિશાર કાશ્મીરી

લંકા ભરતખંડનો જ એક ભાગ હોય તેને ભારતવર્ષના પ્રાચીન સંસ્થાના તરીકે ઓળખાવતાં દુષ્પ થાય છે. પરંતુ વર્ષો થયાં તે દ્વીપને રાજકીય દૃષ્ટિએ ભરતખંડથી જુદો પાડી દેવામાં આવ્યો છે અને આજે તો ત્યાંની સરકાર ત્યાં અનાદિકાળથી વસતા હિંદીઓને દૂર ધૂત કરી રહી છે, તે જોતાં ભારતવાસીને માટે તેની ઓળખ કેવળ પ્રાચીન સંસ્થાના તરીકે જ શક્ય છે.

આજે લંકા બે કારણે ખ્યાન આકર્ષે છે—એક તો તે દિવસે દિવસે દિંદ્યી વધુને વધુ અગ્રગ યથ રહ્યું છે અને બીજું આજનું સીક્ષાન એ પ્રાચીન લંકા હોવા વિષે ચંકા દર્શાવતા લેખો, હમણાં વિશેષ પ્રમાણમાં પ્રગટ થાય છે. એ સંયોગમાં આ લેખ સમયોચિત નીવડવા સંભવ છે.

રામાયણ-કાળથી લંકા ઇતિહાસ-મશહૂર બન્યું છે. તે સમયે તે દ્વીપ રાક્ષસોના દેશ તરીકે જાણીતો હતો. રામાયણના યુદ્ધમાં તે સેતુબંધથી ભરતખંડ સાથે સંકળાયો, અને ધીમે ધીમે આર્ય પ્રજા પણ ત્યાં વસવાટ કરવા લાગી. લક્ષ્મણના પુત્ર અનુરુદ્ધના નામ પરથી તે દેશના પાટનગરને અનુરુદ્ધપુર નામ મળ્યું.

ઈતિહાસમાં લંકા અનેક નામે ઓળખાયું છે. તેમાં લંકાદ્વીપ, સિંહલદ્વીપ, ઓળદ્વીપ, વરદ્વીપ, મંડદ્વીપ, રત્નદ્વીપ, નિરક્ષદેશ, પોચા, તામ્રપર્ણી, તામ્રપાનિ, દાષ્યોપેન, સાલિધી, ગ્રીલન, સિંગલદિબ, સેરિન્દીવ, રીલોન વગેરે નામ જાણીતાં છે.

આ બધાં નામોમાં અતિ પ્રાચીન નામ લંકા જણાય છે. રામાયણના સુન્દરકાંડમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સીતાની શોધમાં તે દ્વીપમાં જઈ પહોંચેલા હનુમાને પાછા ફરતાં જ્યારે દ્વીપના પાટનગરને આગ લગાડી ત્યારે લંકા નામે રાવણની મુળદેવીના લાભ્ય મંદિરની પથ્થુ ખાનાખરાળી ધર્મ ગયેલી. તે દેવીની સ્મૃતિમાં રાવણે સેમસ્ત દ્વીપને લંકા નામ આપ્યું.

સિંહલ નામની ઉત્પત્તિ ગ્રંથમાં બે મત છે; પ્રથમો મત એમ કહે છે કે, 'મ. સ. પૂર્વે ૫૪૪માં બંગરાજ સિંહલે પોતાના પુત્ર વિજયને દેશપાર-ફરેલા તે પોતાના સાથીઓ સાથે લંકા જઈ પહોંચ્યા અને ત્યાંના મૂળ જાતનીઓ પર વિજય મેળવી તેણે લંકામાં સુવ્યવસ્થિત રાજ્ય સ્થાપ્યું અને પિતાના નામ પરથી તે દ્વીપને તેણે સિંહલદ્વીપ નામ આપ્યું.' બીજો મત એમ કહે છે કે, 'અરણ્યરાજ સિંહ અને વંગની રાજકુમારી સુસીમાના સંયોગથી જન્મેલ બે રાજકુમારોએ પિતાના નામ પરથી સિંહપુર ગામ વસાવ્યું અને સમય જતાં તેમના વારસો સમસ્ત લંકાની ગાદીએ આવતાં તેમણે પોતાના આદિ પુરુષ સિંહના નામ પરથી તે દ્વીપને સિંહલદ્વીપ નામ આપ્યું.'

ઓળદ્વીપ, વરદ્વીપ, મંડદ્વીપ વગેરે નામે લંકાવાસીઓનાં તેજ અને પરાક્રમને આજારી

છે તે નામો જોઈ અન્યોમાં વિશેષ પ્રમાણમાં મળી આવે છે. લંકામાં લીલમ-મરમત ધત્વાદિ રત્નો વિશેષ પ્રમાણમાં મળી આવતાં હોઈ તે રત્નદીપના નામે ઓળખાવે છે. ચીની લોપામાં રત્નદીપનો અર્થ 'પોચા' થતો હોઈ ચીનાઓએ લંકાને તે નામે ઓળખાવે છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૫૪૩ માં ગજુમાર વિજયે લંકા સર કર્યું ત્યારે ત્યાંની માગી સુવર્ણ મિશ્રિત અને લાલાશ પડતી હતી એ માગીમાં ખેનતા વિજયની સેનિકોનાં હાથ વાંચ થવાથી તેઓ તે દેશને 'તામ્રપાણિ' તરીકે ઓળખવા લાગ્યા તામ્રપણી, તામ્રપણી, તામપાનિ વગેરે એના રૂપાંતર છે.

હજારેક વર્ષ પૂર્વે આર્ય ખગોળશાસ્ત્રીઓ અક્ષાંશની ગણના લંકાદીપથી શરૂ કરતા એટલે લંકાનો અક્ષાંશ શૂન્ય ગણાતો. પગિણામે ખગોળવિષયક અન્યોમાં લખેને અક્ષાંશનાના એટલે નિઃક્ષેપ તરીકે ઓળખાવે છે. ભારતગર્યા પછી તેને એ જ નામે ઓળખાવે છે. આ જ માથે મદાભાગતના બીજાપરમાં અને ખીજા ખગોળવિષયક અન્યોમાં દિલ્હી, ઉત્તરેન કન્યાકુમારી અને લંકા એક જ રેખાશ ૭૫૨ હોવાનું અને એ જ રેખાંશને તેઓ વૃંમધ્યરેખા ગણતા હોવાનું જણાવાય છે. લંકા ગણધમાં અક્ષાંશ-રેખાંશનું આ રરરૂપ સ્વાભાવિક રીતે જ તે દીપના પાટનગરને અનુસરીને હોય. તમાનયુગમાં રેખાંશની ગણના ગ્રીનવીચથી થાય છે અને એ ગણનાનુસાર દિલ્હી, ઉત્તરેન કન્યાકુમારી વગેરે ૭૭ રેખાશ પર આવે છે. આ જોતા લંકાનું પ્રાચીન પાટનગર ૭૭ રેખાશ અને શૂન્ય અક્ષાંશ પર હશે. વર્તમાન સીલોન ૭૮ થી ૮૨ રેખાશ અને ૬ થી ૧૦ અક્ષાંશના ગાળામાં આવેલું છે. આ સ્થિતિમાં પ્રાચીન લંકામાંથી પશ્ચિમ અને દક્ષિણનો અર્ધ ઉપરાત ભાગ સમુદ્રમાં ડૂબી ગયો હોય અને વર્તમાન સીલોનદીપ એ તે લંકાનો અવશિષ્ટ પૂર્વોત્તર ભાગ હોય એ જ એકમાત્ર ઉદ્ય મકલિત છે. અને ક્ષેત્રફળ સરખાવતા એ ઉકેલ સાચો. પછી જણાય છે 'દીપવશ'માં જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રાચીન લંકાનું ક્ષેત્રફળ ૫૬૬૦૦ ચોગસમાઈન હતું ત્યારે વર્તમાન સીલોનનું ક્ષેત્રફળ ૨૫૦૦૦ ચોગસ માઈલ છે. પ્લીની નામે પ્રાચીન રામન અન્યકારે તે દીપનો એ ૫૩ તરીકે કરેલો ઉલ્લેખ પછી લંકાનું ક્ષેત્રફળ પ્રાચીન સમયમાં અતિવિસ્તૃત હોવાનું સૂચન કરે છે.

ત્રિપદશિને પોતાના શિલાલેખોમાં આ દીપને 'તામ્રપણિ' તરીકે ઓળખાવે છે ત્યારે પ્લીની પોતાના અન્યમાં તેને 'ટાઓપેન' અને ટાઓપેતના નામે ઓળખાવે છે. મીદટને પોતાના અમર મદાકાવ્ય પેરેડાઇઝ લોસ્ટમાં તેને ટેમેરિનના નામે યાદ કરે છે. આ બધા 'તામ્રપાણિ'ના રૂપાંતર જણાય છે. ટાલેમીએ તેને 'સાલેડા' નામે અને આર્ય પડિત આશુરિદને તેને 'ઝીલન' નામે ઓળખાવે છે. આ બંને સિંહનના રૂપાંતર લાગે છે. આગળ વ્યાપારીઓ તેને 'સિંગલદિપ' કે 'સેગિન્દીપ'ના નામે ઓળખતાં તે નામો પછી સિંહલદીપના રૂપાંતર છે.

જ દિવસે ભગવાન બુદ્ધ મુકિત પામ્યા તે જ વિશાખ સુદ ૧૫ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૪૩) દિવસે વિજય લંકાના સિંહાસને બેઠો. ૩૮ વર્ષ પર્વત સુન્યવસ્થિત રાજ્ય ચલાવી તે અવમાન પાંચો અને તે પછી બે વર્ષે સિંહપુત્રો નૃપતિ ઉપતિસ્મ પુવાસ લંકાનો ગાદિપતિ બન્યો. તેની પછી અભય ગણતિરસ ધત્વાદિ ગંજઓએ મારાન ચલાવ્યું.

ભારતમાં ત્યારે ચન્દ્રગુપ્ત મૌર્ય મિહાસને બેઠો ત્યારે સીયાનમાં નૃપતિ પકુડા જપ્પન વર્ષનું દીર્ઘ શાસન ભોગવી ચૂક્યો હતો. તેણે સમરત દીપમાં ભખતા ખીલેલી તેની પછી અનુક્રમે મુતશિવ અને દેવાનાપિય તિરસ લંકાના મિહાસને આપ્યા.

દેવાનાંપિય તિરસે ચાળીશ વર્ષ લગી મુસાસન ચલાવ્યું. તેનો રાજ્યકાળ - સીધોનાના ઇતિહાસમાં સુવર્ણાક્ષરે ડોતરાયો છે. તે ભારતપતિ અશોકનો મિત્ર હતો. અશોકને અનુસરીને તેણે પણ બૌદ્ધ ધર્મ અપનાવ્યો. તેણે ગવાના બોધિવૃક્ષની કાળ મંગાવી તે લંકામાં રોપી, અશોકનાં સંતાન-મેહેન્દ્ર અને સંધમિત્રા તેના જ સમયમાં બૌદ્ધ ધર્મનાં પ્રચાર માટે લંકા પહોંચેલાં.

દેવાનાંપિય તિરસની પછી અનુક્રમે ઉત્તીય, શિવ અને સુરતિરસે લંકાના સિંહાસને આઝ્યા. તેમના શાસનકાળમાં જૈન ધર્મે પણ પોતાનો પ્રભાવ વિસ્તાર્યો જણાય છે. એ ગાળામાં બૌદ્ધ વિહારોના બાંધકામને તો કચી દદ જ નથી રહી.

આ અરસામાં દક્ષિણહિંદનાં રાજ્યોનું સામર્થ્ય વધી રહ્યું હતું. તેમાંના દામિલપતિ સેન અને ગુપ્તે લંકા પર આક્રમણ કર્યું અને સુરતિરસને હરાવી તેમણે ત્યાં બાર વર્ષ લગી શાસન ચલાવ્યું. પણ અંતમાં ઉત્તીયના ભાઈ અસેલે તેમને હણીને રાજ્જંડ પોતાના હાથમાં લીધો. તેની પછી લંકાના સિંહાસને આવેલા દુત્યગામણીનો શાસનકાળ તેણે ત્રીશ કરોડના ખર્ચે બંધાવેલા સ્વર્ગીય લોહપ્રાસાદથી જળણીતો બન્યો.

જળપ્રલયથી લંકા ક્યારે ક્ષીણ બન્યું તે માટે ચોક્કસ સમય શોધી કાઢવો મુશ્કેલ છે પરંતુ દુત્યગામણીની પછી લંકાના અલૌકિક વૈજયમાં થયેલી ક્રમિક ક્ષતિ ક્રમિક આક્રમણ સૂચન કરે છે. ત્રીજી સદીની શરૂઆતમાં લંકાનું શાસન ચલાવતો નૃપતિ ગજબાહુ ચેરના રાજવી શેન્ડુવના ખંડિયા જોવા હતા. અને તેની પછી પણ લંકા ધીમે ધીમે ધસાતું રહ્યું છે.

પાંચમી સદીની શરૂઆતમાં હિંદના પ્રવાસે આવેલો ચીની મુસાફર ફાહિયાન બે વર્ષ લગી લંકામાં રહેલો. તેણે નોંધેલી હકીકત પરથી જણાય છે કે તેના સમયે પણ લંકાની માટી રસાળ અને સુવર્ણમિશ્રિત હતી, ત્યાંની આબોહવા સુંદર હતી, ત્યાં ભાંગીની પુષ્કળ પેદાશ હતી અને હિંદીઓની વસતી ત્યાં વિશેષ પ્રમાણમાં હતી.

બૌદ્ધ સાહિત્યમાં લંકા વિષે અનેક રસમય હકીકતો મળી આવે છે. તેમાં લંકાનાં પાટનગર તરીકે અનુક્રમે અભયપુર, વર્ધમાન, વિશાલ અને અનુરૂદ્ધપુર જણાવાયલ છે. ભગવાન શુદ્ધ સુદ્ધમદેહે લંકાની મુલાકાતે આવેલા અને લંકાને ધર્મનું કેન્દ્ર માની તેમણે ઇન્દ્રને તેની સંભાળ રાખવા ભલામણ કરેલી. અશોકે અનુરૂદ્ધપુરની ઉત્તરે એક ભવ્ય બૌદ્ધ સ્તૂપ બંધાવ્યો હતા અને તેની નજીકના બૌદ્ધવિહારમાં હજારો બૌદ્ધાચાર્યો રહેતા હતા. આ ઉપરાંત કરોડોના ખર્ચે હજારોની સંખ્યામાં બંધાયેલા બૌદ્ધ વિહારોનાં વર્ણન કવિને પણ ગ્રેરણા આપે એવાં છે.

બારમી સદીની શરૂઆતમાં લંકાનાં સિંહાસને આવેલ પરાક્રમબાહુ ખૂબ જ યશસ્વી રાજકર્તા નીવડેલો. તેણે દક્ષિણ-ભારતનાં ચોલ અને પાંડ્ય નામે બે મોટાં રાજ્યો છતી લઈ તેમને લંકા સાથે ભેળવી દીધેલાં. મૃતપ્રાય બનેલા બૌદ્ધ ધર્મને તેણે પુનઃ સજીવ કરેલો. તેણે ઠેકઠેકાણે જળાશયો બંધાવરાવ્યાં, પ્રાચીન બૌદ્ધ વિહારો તેમજ મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. સ્થળે સ્થળે શાળાઓ અને ઔષધાલયોની સ્થાપના કરી. તેના સમયમાં લંકાનું સંસ્કૃત તથા પાલી ભાષાનું સાહિત્ય ખૂબ જ વિકાસ પામ્યું. તેણે પોતાના સિંહાસ પ્રચલિત કરેલા લંકાની પ્રજા તેને લોકેશ્વરના ઉપનામથી સંબોધતી. મહમદ ગઝનીએ ઉત્તર ભારતને બચારે બેઠાણ બનાવ્યું ત્યારે ઉત્તરની કેટલીક પ્રજા દક્ષિણે ચાલી ગયેલી અને ત્યાંથી દક્ષિણવાસીઓ સાથે તે ઠેક લંકા અને માલદીપ સુધી જઈ વસી. પરાક્રમબાહુએ તે સર્વને સંરક્ષણ આપ્યું.

લંકાના ખોદકામમાં પરાક્રમખ્યાલુના મમયના કેટલાક સિક્કાઓ, ઇમારતો, શિલાલેખો ઇત્યાદિ મળી આવે છે. ઈ. સ. ૧૨૨૧માં પરાક્રમખ્યાલુના મૃત્યુ સાથે લંકાના સુવિખ્યાત રાજવંશનું પતન થયું. પરાક્રમખ્યાલુના વંશજો અને દક્ષિણભારતના કેટલાક રાજાઓ વચ્ચે એ સમયમાં મોટાં યુદ્ધો થયેલાં. તેમાં લંકાના રાજવીઓ ધીમે ધીમે ક્ષીણ બની કાળાતરે નિર્માલ્ય બન્યા.

ઈ. મ. ૧૫૦૦માં પોર્ટુગીઝો વિજ્ઞાના સમગ્ર સમુદ્રો પર ફરી વળ્યા ત્યારે કેટલાક પોર્ટુગીઝ વ્યાપારીઓએ ૧૬૪૦માં વ્યાપારથે લંકામાં પોતાનું યાણું જમાવ્યું. ૧૬૫૦માં તેમણે લંકાને પોર્ટુગીઝ મંરચાન બનાવ્યું. ઇ. સ. ૧૭૦૦માં ફ્રેન્ચોએ પણ લંકાના કેટલાક ભાગે ઉપર સત્તા ભોગવી હતી પરંતુ પોર્ટુગીઝ તથા ફ્રેન્ચો વચ્ચે યુદ્ધ થતાં ફ્રેન્ચોને લંકામાંથી પોતાનું યાણું ઉઠાવીને પોન્ડીચેરી ભાગી જવું પડ્યું. તે પછી પચાસેક વર્ષ પોર્ટુગીઝોએ ત્યાં સત્તા ભોગવી પણ ૧૮૦૦માં જ્યારે અખિલ ભારત અંગ્રેજોના હાથમાં જઈ પડ્યું ત્યારે તેમના નામ માત્રથી ગભરાઈને પોર્ટુગીઝો ૧૮૧૫માં મીલેનમાંથી ભાગી છૂટ્યા. આ રીતે કોઈપણ જાતના શ્રમ વિના ૧૮૧૬માં લંકાદ્રીપ અંગ્રેજોને હાથ આવ્યો.

આ સમયે પ્રાચીન પાટનગર કાન્ડીમાં શાસન ચલાવતો દેશી ગજા આહોશ ને ધર્મપ્રેમી હતો. તેણે બૌદ્ધ ધર્મને પુનર્જીવન આપવાનો પ્રયાસ કર્યો અને સિયામ સાથે મિત્રાચારી જેળવી. પરંતુ અંગ્રેજોએ તેને માદીએથી ઉઠાડી મૂકી લંકાને ભારતીય સામ્રાજ્યમાં ભેળવી દીધું. તે પછી ભારતવર્ષને ટુકડે ટુકડે મંરચાન બનાવવાની નીતિને અનુસરીને ૧૯૦૧માં સોલોનને, ભારતવર્ષથી છૂટું પાડીને તેને 'કાઉન કોલોની' તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યું.

આધુનિક લંકાની કેટલીક હકીકત જાણવા જેવી છે અર્વાચીન લંકાદ્રીપની આકૃતિ જમરૂપ કે થીરૂળ જેવી છે. ભારતવર્ષ અને લંકાદ્રીપ વચ્ચે ૨૧ માઈલની પાકની સામુદ્રધુની છે. વચ્ચે મનારનો અખાત આવેલો છે મનારના અખાત વચ્ચે કેટલાક નાના ટાપુઓ તથા ઊંચા ટેકરાઓ આવેલા છે. તે બધા મળીને કુલ ૬૦ માઈલ લાંબી કુદરતી પાળ બંધાઈ ગઈ છે. આ પાળને અત્યારે 'આદમનો પૂલ' * [Adam's Bridge] કહે છે. એ દ્વીપોમાં 'મનાર' અને 'રામેશ્વર' એવા બે મોટા દ્વીપો આવેલા છે. એ દ્વીપો વિસ્તારમાં ઘણા મોટા છે. ટેકરાઓની વચ્ચે કેટલીક જાડી ખાડીઓ છે. લંકાદ્રીપની મધ્યમાં તથા દક્ષિણ દિશા તન્ડુ કેટલાક પર્વતો આવેલા છે. એ પર્વતો ઉપર કેટલાંક મોટાં જંગલો તથા રસાળ અને ફળદ્રુપ મેદાનો તથા ખીણો આવેલી છે. સૌથી ઊંચો પર્વત 'પેદ્રતાલા' છે. તેનાથી જીતરતા 'ગલા' અને 'આલિયા' પર્વતો છે. મહાવિલા તથા ગંગા નામની સુંદર સરિતાઓ એ પર્વતોમાંથી વહે છે. લંકાદ્રીપમાં સૌથી પ્રસિદ્ધ આદમની ટેકરી છે. એ ટેકરીના શિખર ઉપર ભુદ્ર ભગવાનનાં પગલાં છે, અને ત્યાં બૌદ્ધાચાર્યોના મોટા વિહાર આવેલો છે. ત્યાં દરરોજ ભુદ્ર ભગવાનનાં પગલાંની પૂજા કરવામાં આવે છે. લંકાદ્રીપની પૂર્વે કેટલાકે અર્ધાર પર્વતોની ખીણમાં જંગલો આવેલાં છે, તેમાં જળપ્રલયથી ઘણાં મોટાં પ્રાચીન નગરો દટાઈ ગયાં હોવાનું કહેવામાં આવે છે. પ્રાચીન નગરોના કેટલાક અવશેષો ક્યારેક મળી આવે છે, પરંતુ નષ્ટ પામેલાં એ નગરોનો પ્રાચીન ઇતિહાસ પ્રાપ્ત થતો નથી.

* આપણા આર્થ પૂર્વજ ભગવાન 'આદમ'નો રાબ્દ ઉપરથી 'આદમ' રાબ્દ હત્યન થયો છે. એ પૂલ ક્યારે બંધાયો તેની ચોક્કસ તારીખ મળતી નથી, પરંતુ એટલું ચોક્કસ છે કે એ પૂલ ભગવાન 'મનુ' એવલા 'બાવા આદમ' જેટલો જૂનો છે. રામાયણમાં એ પૂલ 'સેતુબંધ' નામથી પ્રસિદ્ધ છે. અને તેમાં એ પૂલ ઉત્તમાને બાધ્યો હોવા સબધી વિગતવાર કથો વર્ણવાયલી છે.

ખીસ્તાઈ જર્મન સામ્રાજ્યના પાયા પુરી ઓરિદ્યાને જર્મન અસર તજે હાંકી દીધું.

એ અરસામાં ઓરિદ્યામાં ફ્રાન્સ જોસેફ શહેનશાહપદે આવેલો. તેનામાં ખીસ્તાઈનું પ્રભુત્વ નહોતું, છતાં તેણે કુનેહથી ઓસ્ટ્રો-હંગેરિયન શહેનશાહતને જર્મન શહેનશાહતમાં ઓગળી જતાં ઉગારી લીધી. આથમતા સામ્રાજ્યને તેણે સાત દશકા લગી સોંપવી રાખ્યું.

પરંતુ કૌટુંબિક ગણતરીએ જોસેફ કમલાગી નીવડ્યો. પોતાના એકનાએક પુત્ર ફોલ્કનાં લગ્ન તેણે, રાજકીય દિવસે ખાતર, બેલ્ગિયમની રાજકુમારી સ્વીકાર્યા વેરે કરેલાં. પણ યુવાની સ્વીકાર્યા ફોલ્કને સુખી કરવામાં નિષ્ફળ ગઈ. પરિણામે ફોલ્ક વત્સેરા ત્રામે એક યુવાન અભીરજ્ઞતાના પ્રેમમાં પડ્યો, તે ૧૮૮૬ના એક પ્રભાતે જગતને સમાચાર સાંપડ્યા કે ઓસ્ટ્રો-હંગેરિયન શહેનશાહતનો સુવરાજ ફોલ્ક પોતાની પ્રેમિકા સાથે ગેયરલીંગના શિકાર-વનમાં મરેલો મળી આવ્યો છે.

આ રીતે, ફોલ્ક મૃત્યુ પામતાં તરત જ સામ્રાજ્યના વારસોને પ્રશ્ન ઊભો થયો. જોસેફને ઝોટો, ફ્રાન્સ ફર્ડીનાન્ડ અને ફર્ડીનાન્ડ કાર્લ નામે ત્રણ માલદ્વીપ સમુદાય સ્વાભાવિક રીતે જ ચૂંટણી મોટાની થાય. પણ ઝોટો વિરુદ્ધ કે માલદ્વીપનિવાસી મૂળ હોવાનો દાર અને ગળો હોય. જોસેફને તે રાજકીય જોડાયેલ હોય અને ત્યાં રાજસંરાગ ફ્રાન્સ ફર્ડીનાન્ડને બચવામાં આવ્યું. પણ સમયમાં માલદ્વીપો તેના સ્વામીપણા હેઠળ હતા, બોહેમિયન સુંદરી વેરે લગ્ન કર્યાંકથી માલદ્વીપો છૂંટા પડી ગયા હોય અને જર્મની ઉપર રાજકુમારના લગ્નનો આશ્રયસ્થિતિ અને અપશેષોનો નાશ થયો હોય. ગમે તે હોય, પરંતુ એટલે તેણે લગ્ન સામેલ પાતો જે વિસ્તાર હતો તે આજે નથી. અને હજુ પણ દિવસે દિવસે હંગેરીના અંતિરા સમુદ્રમાં ગરકાવ થતો જાય છે. આથી તે દ્વીપનો પ્રાચીન ઇતિહાસ કે પોતાનીતં સાથે સમુદ્રમાં સમાઈ ગયો હોય એ સંભવિત છે. લગભગ છેલ્લાં એક જોસેફના માલદ્વીપ ઇતિહાસ ઉપર નજર દોડાવતાં માલદ્વીપનાં પ્રથમ મુસલમાન સ્થાનનું નામ 'મુદમ્મદ-ઉલ્લ-આદિલ' હતું, જેના સાસનકાળમાં દ્વીપવાસીઓને તરખીજ દેશના રહેવાવાળા 'યુસુફ-સમુદ્દીન' દ્વારા ઇ. સ. ૧૧૫૩-૫૪ માં ઇસ્લામ ધર્મના અનુયાયી બનાવ્યા હતા. એજ સમયમાં માલદ્વીપનિવાસીઓએ પોતાના પ્રાચીન બૌદ્ધધર્મનો પરિત્યાગ કર્યો હતો. એજ સુલતાનના સમયમાં 'તારીખ' નામનો ઇતિહાસ લખવાનો આરંભ થયો હતો. જ્યારથી માલદ્વીપવાસીઓએ મુસલમાન ધર્મગ્રહણ કર્યો ત્યારથી એમની માતૃભાષામાં બહુ રૂપાંતર થતું ગયું. અત્યારે માલદ્વીપના સરકારી કાગળો અરબી ભાષામાં લખાય છે. પ્રાચીન રચનાંય લિપિનો પરિત્યાગ થઈ ગયો છે. અને અરબી ભાષાના અનેક શબ્દોનો દ્વીપવાસીઓની બોલીયાલીમાં પ્રયોગ થાય છે.

આ રીતે લંકા તથા માલદ્વીપોનાં પ્રાચીન રાજમંદિરો, બૌદ્ધમંદિરો, બૌદ્ધવિદ્યાશાલ, સ્તૂપો, ઈમારતો તથા પથ્થરોમાં પથરાયેલી આર્થ સંસ્કૃતિ અને ભારતીય કલા-કૌશલ્ય આદિથી રપટ જણાય છે કે લંકા અને માલદ્વીપે પ્રથમ ભારતવર્ષનાં અંગ હતાં. સમય પલટાયો અને પરદેશીઓના આક્રમણથી લંકા અને માલદ્વીપોમાંથી આર્થ સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાનું પતન થઈ ગયું. બૌદ્ધધર્મ કમશઃ લુપ્ત થઈ ગયો, અને હજારો વર્ષ જૂની આર્થ સંસ્કૃતિનો પરદેશીઓએ નાશ કરી નાખ્યો—તો પણ લંકા તથા માલદ્વીપનાં લોકો અત્યારે પણ કંપારક પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિનાં યશોગાન ગામને જીવનમાં આનંદ માને છે.

૧૯૧૨ માં ઝીટાએ એક સ્વૈચ્છિકતાન પુત્રને જન્મ આપ્યો. કાર્લ પિતાની સ્મૃતિમાં તેને 'એટા' નામ આપ્યું. તે પછી લગભગ પ્રતિવર્ષે ઝીટા એકેક મતાનને જન્મ આપવા લાગી.

આ સમયે સર્વિયા, સ્લોવેકિયા આદિ દક્ષિણ અને પૂર્વ યુરોપના કેટલાક પ્રદેશો ઓસ્ટ્રો-હંગેરિયન શહેનશાહતની કાબૂમાં હતા. ત્યાંના ક્રાન્તિકારી વર્ગે એ પ્રદેશોને ઓસ્ટ્રિયન ઝેરી તળેથી મુક્ત કરવાની લાલના સેવતા હતા. તેમાંના પ્રિન્સીપ નામે એક ક્રાન્તિકારીએ ઓસ્ટ્રિયાના યુવગજ ક્રાન્ઝ ફર્ડીનાન્ડ અને તેની પત્નીનું, ૧૯૧૪ના જૂનની ૨૮ મી એ, સર્વિયાની સરહદમાં ખૂન કર્યું. જર્મનીને આ ખૂનની પાછળ રશિયાની ઉશ્કેરણી હોવાની શંકા ઉપજી. તરતજ તે સર્વિયા અને રશિયા સામે ઓસ્ટ્રિયાની મદદે આવ્યું અને તેમાંથી બીસમી સહીનું, પ્રથમ મહાયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું.

ફર્ડીનાન્ડના ખૂન પછી યુવરાજપદ સ્વાભાવિક રીતે જ કાર્લને સોંપાયું. પ્રથમ તો તેને યુદ્ધમાં આગલી હરોળો પર મોકલવામાં આવ્યો. પણ પછી જૂદા રાજની ગેસેકનું શરીર અસ્વસ્થ બનતાં કાર્લની જિંદગી વધારે કિમતી બની અને તેને સુરક્ષિત સ્થળોમાં કામગીરી સોંપાણી. ૧૯૧૬ ના નવેમ્બરમાં ક્રાન્ઝ ગેસેકનું અવગાન થતા કાર્લ ઓસ્ટ્રો-હંગેરિયન શહેનશાહતનો અધિષ્ઠાતા બન્યો.

આ પ્રસંગે ઐતિહાસિક શહેનશાહતનો ભાગ ઉભાવવાને માટે કાર્લ કાચી વયનો હતો એટલું જ નહિ, પણ તેના કાકા ફર્ડીનાન્ડે તેને ઇર્ષ્યા રાજકારણમાં પ્રવેશવા પણ નહોતો દીધો. ગેસેકનું અવસાન થતા તે સ્વાભાવિક રીતે જ ઓસ્ટ્રિયાનો શહેનશાહ બન્યો અને છુડા-પેસ્ટ જર્મ હંગરીના નૃપતિ તરીકે તેણે પોતાનો ગભ્યાભિષેક ઉજવાયો પણ યુદ્ધમાં તે પૂરતો રમ ન દાખવી શક્યો. ફર્ડીનાન્ડનું ખૂન તેને માટે અતિ દિલગીરીના વિષય નહોતું. અને જર્મની, ઓસ્ટ્રિયા-હંગરી, અલ્બેરિયા ને તૂર્કો સામે લગભગ સમરત જગતને ગેડાય્યું. જોઈ તે યુદ્ધના પરિણામ વિષે ગભરાવા લાગ્યો.

તેના પ્રધાનો પણ તેના પ્રત્યે પૂરતો આદર ધરાવતા નહોતા. પ્રધાનોના હૃદયમાં જર્મનીનો જુરસો ઊભગયો હતો. પરિણામે તેઓ કાર્લને બાવલો ગણવા લાગ્યા. કાર્લની શુભેચ્છાની પણ તેઓ ઠેકડી ઉડાવવા લાગ્યા. તે સમયે વ્યાપારીઓ વિશેષ લાભને ખાતર માલને જમાવો રાખતા હોઈ ઓસ્ટ્રિયામાં મોઢવારી ને ભૂખમરો વધી રહ્યા હતા તે અટકાવવાને કાર્લ વેપારીઓ સામે પગલા લેવાનું વિચાર્યું ત્યારે પ્રધાનોએ તેમાં મહકાર આપવાની ના 'લેણી.

કાર્લને ખોટા સમાચારો ફેલાવવાની રાજનીતિ સામે પણ ચીંધો હતો. તે કહેતો કે તેમ 'કરવાથી' સમય જતાં સરકારમાંના પ્રજનો વિચાર છોડી જાય છે. અને 'વાધ આપે ૨ પાઈ' આપે 'ખોલનાર છોકરો પાડોશીઓનો સહકાર શુમાંવી ખેટો તેમ સરકાર પણ પ્રજાના સહકારથી વચિત બને છે.

આ અરમાં જર્મની ચારે બાજુથી ઘેરાઈ ગયું હોઈ તે બપાનક સંખેરીન-યુદ્ધ શરૂ કરવા માગતું હતું. તેમાં કાર્લની અનુમતિ મેળવવાને ને એ યુદ્ધ માટે ઓસ્ટ્રિયન બંદરો જર્મન નૌકાધીશને સોંપવાનું તેને સમજાવવાને એ જર્મન પ્રતિનિધિ વિથેના આવ્યા. કાર્લ એવી અનુમતિ આપવાની ના કહેતાં જર્મનીએ અનુમતિ વિના જ તે કાર્ય આરંભી દીધું. પરિણામે કાર્લનું દિલ જર્મનીથી છૂટું પડ્યું.

એ યુદ્ધમાં કાર્લને વિજયની આશા નહોતી અને વિજય મળે તો પણ ઔસ્ટ્રિયા-હંગરીને કશો લાભ નહોતો. કેમકે પોતાના પક્ષમાં જર્મનીએ અત્યંત મેળવી લીધેલું હોઈ જત મળે તો પણ ઔસ્ટ્રિયા-હંગેરિયન શહેનશાહત પર જર્મનીનું પ્રભુત્વ પથરાઈ જાય. સખમરીન-યુદ્ધ તટસ્થ રાજ્યોને નુકસાન પહોંચાડ્યું હોઈ ક્રીસ ને રૂપેન પણ કાર્લ પર કૈસરને સમજાવવાની સૂચનાઓ મોકલાવતાં હતાં, ને કૈસર માને તેમ નહોતો. પરિણામે કાર્લ સુલેહ પાછળ પોતાનું ધ્યાન પરોવ્યું, ને તેણે પોતાના બે સાળાઓ મારફત પોતાનાં મિત્ર-રાજ્યો માન્ય રાખી શકે એવી વ્યાજબી શરતોએ ક્રાંસ સાથે શાંતિની વાતચીત શરૂ કરી.

એટલામાં કૈસર કાર્લની મુલાકાત લેવાને વિચેના આવી પહોંચ્યો. તેણે અમેરિકા સાથેનો સંબંધ તોડી નાંખવામાં કાર્લનો અનુમતિ માગી. કાર્લ તો જર્મનીના આ ગુમાનથી ગભરાઈ જઈ બેઠો. તેણે કૈસરને પોતાના અને દુરમનના બળનું સાચું માપ આંકવા સમજાવ્યો, અને તેને સુલેહ માટે સમજાવવાને તે ઝીટા સાથે કૈસરની વળતી મુલાકાતે પણ ગયો. ત્યાં તેણે પોતે ક્રાંસ સાથે વ્યાજબી શરતે સમાધાનની વાતચીત ચલાવવા માગે છે તે પણ જણાવ્યું. કૈસરે તેનામાં પોતાનો ઉત્સાહ રેડવાનો મિથ્યા પ્રયાસ કર્યો.

કાર્લે ક્રાંસ સાથે શરૂ કરેલી વાતચીત આગળ વધતી હતી એટલામાં ક્રાંસનું પ્રધાનમંડળ બદલાયું ને મહામંત્રીપદે રીએટ આવ્યો. રીએટને આવી વાતચીતની કશી માહિતી નહોતી, એટલે કાર્લના સાળાઓએ જ્યારે તેની સમક્ષ બંને પક્ષને માન્ય થઈ પડે એવી કાર્લની સંધિની શરતો મૂકી ત્યારે તે અમટી બેઠો. તે વિષયમાં છિટનના મહામંત્રી લોઈડ જ્યોર્જની સલાહ લેવાને તે તત્કાલ છૂટકાંડ દોડ્યો. લોઈડ જ્યોર્જે શરતોને તદ્દન વ્યાજબી જણાવી. પણ રીએટને બોર્બોન ને હેબ્સબર્ગ રાજવંશો પ્રત્યે જ સ્વગ હતી. તેણે તે શરતોના સ્વીકાર સામે અનેક વાંધા રજૂ કર્યા. લોઈડ જ્યોર્જે રીએટની એ વલણ જોઈ મૈન જાળવ્યું. કાર્લે વિશેષ છૂટછાટ મૂકી. જે જર્મની એ શરતો માન્ય ન કરે તો તેનાથી છૂટા પડી જવાની પણ તેણે તત્પરતા દર્શાવી. પણ ક્રાંસને સંધિ કરવી જ નહોતી. ને રીએટની પછી ક્રાંસના મહામંત્રી પદે આવેલા ક્લેમેન્ટો તો રીએટનો પણ ગુરુ નીકળ્યો. તેણે ઔસ્ટ્રિયા અને જર્મની વચ્ચે ફાટ પડાવવાને કાર્લ સાથેના બંધો જ ગુપ્ત પત્રવ્યવહાર મંગેટ કરી દીધો. પરિણામે જર્મનીભરમાં અને ઔસ્ટ્રિયાના વિજયધ્વજ વર્ગમાં કાર્લ અને હેબ્સબર્ગ રાજવંશ સામે રોષ ફાટી નીકળ્યો. મિત્રરાજ્યોએ પણ કાર્લને બેઠેલું માન્યો. પરંતુ મોપાંસા જેવા સંખ્યાબંધ નામાંકિત શાંતિવાંચ્છુઓએ કાર્લને શાંતિના દેવદૂત તરીકે ઓળખાવી, તેનો તિરસ્કાર કરનાર ફ્રેન્ચ પ્રધાનમંડળને 'યુદ્ધમૂખ્યા'ની ઉપમા આપી.

૧૯૧૮ ના સપ્ટેમ્બરમાં જર્મનીમાં બળવો ફાટી નીકળ્યો અને ઓક્ટોબરમાં જર્મન આન્સેલર દ્યુડેન્ડોઈ રાજીનામું આપ્યું. કૈસરે રાજત્યાગ કર્યો. નવી જર્મન સરકારે સમાધાન માટે અમેરિકાના પ્રમુખ વિલ્સન પર તાર મોકલાવ્યો ને વિલ્સનની યોગ્ય બાંહેધરી મળતાં જર્મન સૈન્યે હથિયાર હેઠાં મૂક્યાં. આ પ્રસંગે જર્મની અને ઔસ્ટ્રિયામાં સમાજવાદી અને લોકશાસનવાદી તંત્રનો આગળ આવ્યો. તેમણે કાર્લ પાસે ઔસ્ટ્રિયાનું સિંહાસન તજવ્યું. પણ કાર્લને હંગરીની વફાદારીમાં વિશ્વાસ હતો. હંગરીના નૃપતિ તરીકે તત્કાલ યુગપેસ્ટ જવાને તે તત્પર બન્યો. પણ તે જ પહેલું યુગપેસ્ટથી તેને તાર મળ્યો કે હંગરીની લોક-પ્રતિનિધિ સભા તેના પાસે રાજપદનું રાજીનામું માગે છે.

કાર્લ આ અંધોગામાં મૂંઝાઈ ગયો. પરંતુ જીટા તરતજ તેની મદદે આવી. તેણે કહ્યું કે, 'આ રાજનામું દુસ્મનોની સમગ્રવટથી માગવામાં આવ્યું છે. હંગેરિયન પ્રજા હેઝસગર્જ રાજવશ પ્રત્યે કદી બિનવફાદારી ન દાખવે દુસ્મનોની દોરવણીથી આજે તેઓ ભલે તમને પદબ્રષ્ટ કરે. પણ સ્વેચ્છાએ તાજ તજવાથી તો તમારા વસાજોનો ગાદી ઉપરનો દક્ક ઊડી જાય.' કાર્લ આ સલાહ માન્ય રાખી. તેણે રાજનામું ન આપતાં કુટુંબ સાથે દેશ તજી જવાનો નિશ્ચય કર્યો. ને થોડા જ દિવસમાં તે પોતાની પ્રિય પત્ની જીટા ને સતાનો સાથે સ્વીઝર્લેન્ડના એક ગામડામાં જઈ વસ્યો.

અનુભવી રાજનીતિજ્ઞોની જેમ કાર્લે પરદેશમાં પહોંચેથી નાણું તો જમા કરાવ્યું નહોતું. એટલે હવે તેને ખૂબ મૂંઝવણમાં મુકાવું પડ્યું. પણ જીટાએ એ મૂંઝવણ દૂર કરી. તેણે હંગેરીની સરકાર તરફથી મળતા સાધારણ સાલિયાણામાં આખા કુટુંબને નભાવવાની, એટલું જ નહિ પણ તેમાંથી પોતાનાં સતાનોને રાજકર્તાને યોગ્ય કેળવણી આપવાની જવાબદારી પણ ઉઠાવી લીધી.

કાર્લ તો હવે રાજકારણથી કટાણી ગયો હતો પણ જીટાએ તેનામાં પ્રેરણા રેડવા માંડી. એટલામાં હંગરીનું પ્રજાશાસન રૂમાનિયાના આક્રમણ મામે ન ટકી શકવાથી તે તૂટી પડ્યું ને નૌકાધીશ હોર્થો હંગરીના રીજન્ટપદે આવ્યો. તે ગજવશ પ્રત્યે અખૂટ વફાદારી ધરાવતો હોઈ જીટામાં નવી આશા જન્મી. તેણે કાર્લને હંગરી જવા ઉત્તેજ્યો. ગર્ભવતી જીટાને સ્વીઝર્લેન્ડમાં રાખી કાર્લ માળીના વેશે ઓસ્ટ્રિયા થઈ હંગરી પહોંચ્યો. હંગેરિયનો તો તેને વધાવવાને તૈયાર હતા પરંતુ પરદેશી દખલગીરીના કારણે રાજશાસનની પુનઃ સ્થાપના સલાવિત નહોતી હોર્થોએ કાર્લને પાછા ફરવા આગ્રહભરી વિનંતિ કરી અને કાર્લને એ વિનંતિને માન આપવું પડ્યું.

થોડાક મહિના પછી સ્વીઝર્લેન્ડની સરકારે કાર્લને પોતાનો દેશ તજી જવા નોટીસ આપી. હવે જીટાથી ન રહેવાયું તેણે કોઈ પણ ઉપાયે હંગરી પહોંચવા નિશ્ચય કર્યો. સતાનોને સ્વીઝર્લેન્ડમાં રાખી ગર્ભવતી જીટાએ એક ગુપ્ત વિમાનમાં પતિ સાથે હંગરી જઈ પહોંચવાનું સફળ માદસ ખેડ્યું. ત્યાં વફાદાર પક્ષે તેમને મદદ આપી પણ હંગરીનું નવું પ્રધાનમંડળ રાજશાસનની વિરુદ્ધ હોઈ જને પક્ષ વચ્ચે યુદ્ધ થયું તેમાં રાખનો પક્ષ હારી જતા કાર્લ ને જીટા કેદ બન્યાં. હોર્થોએ તેમના પ્રત્યે સન્માન દાખવ્યું પણ પરદેશી સત્તાઓએ તેમને ઝડપથી દેશનિકાલ કરવાનો આગ્રહ કર્યો.

તેમને ક્યાં મોકલવાં તેનો વિચાર કરવાને યુરોપનાં રાજ્યોની એક પરિષદ મળી. તેમાં ઝેકાસ્લેવેકિયાના પ્રતિનિધિએ સેન્ટ હેલીનાનું નામ સૂચવ્યું પણ તેમ કરવાથી તો કાર્લને નેપોલિયનની કીર્તિ મળી જાય એવો ભય દર્શાવી બ્રિટિશ પ્રતિનિધિએ તેમને માટે મેડેરિયાના અણુમણુ ટાપુને યોગ્ય જણાવ્યો. ને થોડા જ દિવસમાં બ્રિટિશ નૌકા 'મોનીટર' માંડ્રા કાર્લ અને ગર્ભવતી જીટાને મેડેરિયા ઉપાડી ગઈ.

ત્યાં પ્રથમ તો તેમને માટે ટાપુવાસીઓએ એક બંગલો તૈયાર કરેલ પણ પછી તેમના પાસે પૈસા નથી એમ જણાતાં તેમને વસવાને માટે એક સાધારણ ઘર આપવામાં આવ્યું.

રાજદંપતીની નાસભાગ પછી તેમનાં સખ્યાબધ અંતાનોનું પોષણ શી રીતે કરવું તેની સ્વીઝર્લેન્ડમાં ચર્ચા થઈ પડેલી. માતાપિતા જીવતાં હોઈ તેમને અનાયાત્રમમાં તો

રેયાન આપી શકાય તેમ નહોતું. એટલાંમાં મોટા, કુવર એટા મહંગીમાં સપડાયો. તે સમયાર મોરેરિયા પહોંચતાં જ કાર્લ-ઝીટાએ પુત્રને મળવા જવા માગણી કરી. પણ તેના ઉત્તરમાં કેવળ ઝીટાને જ ટાપુ છોડવાની અનુમતિ આપવામાં આવી. ઝીટા સાહસિકરીતે રવીઝલેન્ડ-જેઠ પહોંચી ને સંતાનને પોતાની સાથે મોરેરિયા લઈ જવા-ઈચ્છા દર્શાવી. રવીઝલેન્ડની સરકારને તો લપ ગઈ. ઝીટા સંતાને સાથે મોરેરિયા પહોંચ્યા પછી થોડાજ દિવસમાં દુઃખી કાર્લ મોત્રીસ વર્ષની યુવાન વયે અવસાન પામ્યો (એપ્રિલ-૧૯૨૨).

કાર્લના અવસાન પછી ઝીટાને ટાપુમાં ગોંધી રાખવાનો કંઈ અર્થ નહોતો. તેમ જ રેપેનપતિ આદફોન્સેએ પોતાની રાણી (મહારાણી ષોક્ટોરિયાની પુત્રી)ની ગ્રેરણાથી સગપણના દાંવે ઝીટાને રેપનમાં આશ્રય આપવાની તત્પરતા દર્શાવી. આદફોન્સેની માગણી સ્વીકારતાં ઝીટા રેપન આવી પણ રેપનમાં પાછળથી રાન્યકાન્તિની ચિનગારીઓ પ્રગટતાં તે સંતાને સાથે ફ્રાન્સમાં અને પછી ઇટલીમાં જઈ વસી.

ઈટલીમાં એટા રાજકન્યાના પ્રેમમાં પડ્યો. તે બંનેનાં લગ્ન કરી ઇટલીના રોકાથી તેમને ઑસ્ટ્રિયા-હંગરીના સિંહાસને ખેસાડી દેવામાં આવે તો તે બંને દેશો જર્મનીની ત્રાપમાંથી બચી જશે એવી ગણતરીએ નૃપતિ વીક્ટર ઇમેન્યુઅલ અને ડયુસ મુસોલિનીએ એ બંનેના પ્રેમને વિચસવા દીધો. પણ પછી ઇટલીને માટે સુરોપમાં જ્યારે જર્મની સિવાય કોઈ જ મિત્ર ન રહ્યું અને હીટલરની ઑસ્ટ્રિયાને ગળી જવાની ઈચ્છા જાહેર બની ત્યારે મુસોલિનીને માટે એ લગ્નનું સાહસ ખેડવાનું મુશ્કેલ બન્યું. ઝીટાની આશા તૂટી પડી અને થોડા જ વખતમાં તેને કુટુંબ સાથે ઇટલી તજવું પડ્યું.

કાર્લ મરતી વખતે કહેલું તેમ હેબ્સબર્ગ રાજવંશનું પતન તેણે પોતાના કેન્દ્ર તરીકે જર્મનીને બદલે ઑસ્ટ્રિયાને પસંદ કર્યું તેને આભારી છે. ઑસ્ટ્રિયામાં જર્મન, સ્લાવ વગેરે જુદી જુદી પ્રજાઓ વસે છે. તેમાં જર્મન પ્રજાની નજર હંમેશાં બર્લિન તરફ જ રહે છે. ગત મહાયુદ્ધ પછી ઑસ્ટ્રિયાના પ્રજાતંત્રે પણ જર્મનીમાં લાળી જવાની ઈચ્છા દર્શાવેલી પરંતુ લીગ ઓફ નેશન્સે તેનાથી જર્મનીનું બળ વધી જશે એમ માંતી તેમ ન થવા દીધેલું. તે પછી ઑસ્ટ્રિયામાંનો જર્મનપક્ષ હંમેશાં અસંતુષ્ટ જ રહ્યો છે. તે પક્ષે હેબ્સબર્ગ રાજવંશ પ્રત્યે અને ઑસ્ટ્રિયાને જર્મનીથી અલગ રાખવા ઈચ્છનાર કે દ્રીથી હેબ્સબર્ગ રાજસત્તાની રિયાપનાની લાવના સેવનાર વર્ગ પ્રત્યે રોષ જ દર્શાવ્યો છે. હીટલરની આતંકક્રયામાં આ રોષ તેના પૂરેપૂરા સ્વરૂપમાં વ્યક્ત થયો છે. તે રોષે ઑસ્ટ્રિયન-ચેન્સેલર ડોલ્ફસના પ્રાણ લીધા.

ડોલ્ફસની પછી શુશનીગ ઑસ્ટ્રિયાના ચેન્સેલરપદે આવ્યો. તેના સમયમાં હીટલરે ઑસ્ટ્રિયા પર પોતાનો ખંભે વધારે વિસ્તાર્યો. આ પ્રસંગે એટાએ શુશનીગ સમક્ષ પોતાને રાજપદ નહિ તો ચેન્સેલરપદ સોંપવાની માગણી મૂકી. શુશનીગ રાજલક્ષ્મી દત્તા પણ એટા હીટલરને પહોંચી વળે એ તેને અસંભવિત જણાયું. એટલે તે તે માગણી કબૂલી ન કર્યો.

૧૯૩૮ના માર્ચમાં હીટલરે ઑસ્ટ્રિયાનો કબજો લેતાં અને શુશનીગ કેદ બકડાતાં ઝીટા-એટાની રહીસહી આશા પણ નષ્ટ થઈ ગઈ. પણ ચાલુ-ચુલ્હી સરઆત પછી આ યુદ્ધમાં જર્મની જો દારી જાય તો જર્મન મહારાજ્યના દુકડા પડતાં ઑસ્ટ્રિયાનો તાજ પોતાને બળે એવી નવી આશા સાથે એટા ઇંગ્લાન્ડ-અમેરિકામાં આજે પ્રચારમાં પડેલાયો છે.

મહામાનવો અને ઘેલછા*

ત્રિશંકુ

મેકોલે [હિંદી પીનલકોડનો રચનાર-વિખ્યાત અંગ્રેજ સાહિત્યકાર]—તે દર શનિવારે સાંજે રીયમંડ પાર્કમાં આવેલી 'રેટાર એન્ડ ગાર્ટર'નામે હોટલમાં કોફી પીવાને જતો અને કોફી પીધા પછી પોતાના ટેબલ પર કે આસપાસ પડેલાં બધાં જ કાચના વાસણો ફેંકી નાંખી, બીજા જ પગે તે બધાનું ખીલ ચૂકવી ચાલતો ચતો હોટેલ-ગાલિક તેની આ ટેવથી માહિતગાર હોઈ કોઈ પણ સમયે આડે ન આવતો.

નેપોલિયન [ફ્રાન્સનો શહેનશાહ]—જેટલા કાચનાં વાસણ નેપોલિયને ફેંક્યાં છે તેટલાં જગતમાં કોઈ કાચના વેપારીએ પણ નહિ ફેંક્યા હોય. પત્ની, ભાઈ, પ્રધાન, મેનાપતિ, પરદેશી એલમ્બી-વગેરે પર રોષે ભરાવાના જ્યારે જ્યારે પ્રમંચો આવેલા ત્યારે ત્યારે નજીકમાં ધૂતિમાળ કે કાચનું જે કંઈ કિંમતી વાસણ હાય ચડે તે પછાડીને તે તેના શૂક્ષ્ણ કરી નાખતો તે પછી શાંતિથી બોલી બેઠો કે, 'તમારી પણ હું આ દશા કરી ચકુ તેમ છું.'

તેના હાથમાં હમેશાં એવી ચળ આવતી કે તે કંઈ તોડેફોડે ત્યારે જ તેને સંતોષ વળતો. સામ્રાજી જોસેફાઇને માલમેયનના મહેલમાં મંતાનની પેઠે ઉછેરેલા સંકડો કિંમતી છોડવાઓ તેણે કચરી નાંખેલા ને મંખ્યાબંધ નાના જાડોને મૂળમાથી ઉખેડી ફેંકી દીધેલાં.

કેન્ય એમ્પરની એક બેઠકમાં તેણે પોતાના સિદ્ધાસનની નજીક બેઠેલા જનરલ બટ્ટાન્ડના કિંમતી કાટના ખોશામાં માછલીઓ ભરી દીધેલી.

સોક્રેટીસ [યુરોપનો મહાન તત્ત્વજ્ઞાની]—તે પગે ચાલીને જવા કરતાં ઘણી વાર લાકડાના નાના ઘોડા ઉપર ફરવા જવાનું વધારે પસંદ કરતો. એવા પ્રસંગે નગરજનો તેની સખ્ત ઝાટકણી કાઢી તેને એક બાળકની ઉપમા આપતા. પરંતુ તેની ટીકાથી ન ડરતાં સોક્રેટીસ લાકડાના ઘોડાને 'અસો બેટા' કહી-ચાપૂકે લગાવી અમણા જોરથી હંકારતો.

થેમીસ્ટોકલીસ [ગ્રીસનો સેનાપતિ અને ગૃજનીતિજ્ઞ]—ગ્રીસના પાટનગર એથેન્સમાં વંસતાં વીસ હજાર સજ્જન અને મત્તારીઓનાં નામો-તેમના બાપનાં નામ, તેમની અટક, તેમનો ઇતિહાસ વગેરે સાથે-તેને લગભગ મોઢે હતાં આ હકીકત વર્ણવી પોતાની એક નોંધમાં તે જણાવે છે કે, 'પરંતુ નવાઈની વાત તો એ છે કે મારા ઘરમાં દરરોજ કાણુ

* ઘણાંપણ મહાન પુરુષોમાં મહત્તા સાથે કેટલીક ઘેલછાઓ પણ ખીલી નીકળે છે. એવી ઘેલછાઓને ખનતા લખી ઇતિહાસના પાનાઓ પર રચાન નથી મળતું એટલે પ્રજાને મોટો ભાગ દુર્ભાગાં એ વસ્તુચિત્રિયતીથી અજ્ઞાત રહે છે. પણ જો તેવા પુરુષોના સમસ્ત જીવનનો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો તેમાંથી ઘેલછા, મૂન, ગાડપણ, વિચિત્રતા કે બચના અવનવા પ્રસંગો મળી આવે છે. સંખ્યાબંધ મહામાનવોના જીવનમાંથી એવા કેટલાક પ્રસંગો રત્ન કરતો એક લેખ 'સુવાસ'ના મે માસના અંકમાં 'મહામાનવોના ગાડપણ'ના નામે પ્રગટ થયો છે. આ લેખમાં એવા બીજાં વિશેષ પ્રસંગો રત્ન થાય છે.

ગૃહસ્થો મુલાકાતે આવે છે અને મારા ઘરમાં કુલ કેટલાં માણસ છે તે કોઇ દિવસ મને મોઢે વાદ નથી રહેતું.

વોલ્ટર રેકોટ [મહાન અંગ્રેજ સાહિત્યકાર]—પ્રેમાર્તમાં બીટીને તે સગડી, બનતાં સુધી, જાતે જ પેટાવતો અને તેવા પ્રસંગે સગડીમાં ગ્યાસતેલ નાંખવાને બદલે પોતાની બનાવેલી કવિતાઓના કાગળો જ હોમતો. રાત્રે એક વાગે ઘોડા પર બેસીને ફરવા જવાના શોખથી તે ઘણી વખત ચોર કે ડાકુ ગણાઇને પોલીસના પંચમાં સપડાઈ જતો. તેની સ્મરણ્યુશક્તિ એટલી વિચિત્ર હતી કે ઇતિહાસની ઝીણી ઝીણી દૃષ્ટિકોણોને ધ્યાનમાં રાખવા છતાં પોતાની એક કવિતાને તે બાબતની જ માની બેઠેલો.

મીસલુર્પ્ [ફ્રાન્સનો આદિ મહાન દર્શક]—તેને હોરસનાં પુસ્તકો પર અત્યંત પ્રીતિ હતી. તે પુસ્તકો તે દંભેશાં પોતાની પાસે જ રાખતો. તે પુસ્તકો અંગે ચોર-ડાકુનો તેને એટલો ભય હતો એટલો કે ડાકુઓ પોતાના કિમતી ઝવેરાતનો પથુ ન હોય. બહાર ફરવા જતી વખતે તે પુસ્તકોનું રક્ષણ કરવા સંબંધમાં ઘરની તિબેરીનો પથુ વિશ્વાસ ન હોઈ તે તેમને બગલમાં છૂપાવીને સાથે લઈ જતો.

જહોન ગોટલીબ [મથહર અમેરિકન કાટયાધિપતિ]—તે દંભેશાં કાળા ઉનનો જ પોશાક પહેરતો. ઉનાળામાં ધાસની ટોપીને પથુ કાળા રંગથી રંગાવતો. તેની માન્યતા એવી હતી કે બધા રોગો પગ વાટે જ શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે અને તે સામે સાવચેતી તરીકે પોતાના જૂટનાં તળિયાં તે એક ઈંચ જડા રબરનાં જ રખાવતો.

રેહોલ્ડસ [દક્ષિણ-આફ્રિકામાં વસનાર અંગ્રેજ કાટયાધિપતિ અને રાજનીતિજ્ઞ]—પોતાના સાહિત્યકાર મિત્ર પાર્નેલને તેણે દશ હજાર પાઉંડની ભેટ આપેલી. પરંતુ સીગારેટ સળગાવવાને તે કોઈ દિવસે દિવાસળી ન વાપરતો. આસપાસ એકલા મિત્ર કે પડોશીમાંથી એકાદની સળગતી સીગારેટ લઈ તે વડે જ તે પોતાની સીગારેટ ચેતાવતો. સીગારેટ પીવાની તલ્લપ લાગી હોય ને આસપાસ એવું કોઈ ન બેઠેલ હોય તેવા પ્રસંગે તે કોઇને બોલાવી તેના પાસે સીગારેટ ચેતાવરાવે અને પછી તે સીગારેટ લઈ તે વડે જ પોતાની સીગારેટ સળગાવે.

છૂન [જર્મન સેનાપતિ]—જગવિખ્યાત જર્મન મહાકવિ ગેટેનો મિત્ર હોઈ તેણે ગેટેના એક નાટકમાં પાંડ લજવાનાં માથે લીધું. તેમાં પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીની તલ્લવારથી મરણ પામવાનો પ્રસંગ આવતો હતો. છૂને પાંડ તો ગોખી કાઢ્યો પણ જ્યારે પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે તે નાટકને ભૂલી ગયો ને પ્રતિસ્પર્ધીની તલ્લવારના કૃત્રિમ મારથી કૃત્રિમ રીતે બોંબ પર પડી જવાને બદલે તે પોતાની તલ્લવાર સાથે સામા નટ પર ધસી ગયો. ગેટેએ મુશ્કેલીએ તેને બાનમાં આપ્યો અને સામેના નટને પણ માંડ માંડ મરતાં બચાવી લેવાયો.

જેમ્સ [પહેલો-ચિટ્ઠનનો રાજવી]—તે નાગી તલ્લવારથી એટલો ગભરાતો હતો કે નાઈટનો ઇલકાબ બક્ષતાં જ્યારે નરવીરાને સિંહાસન પરથી તલ્લવાર બંધાવવાનો પ્રસંગ આવતો ત્યારે તે પોતાનું મોં બાજુએ ફેરવી લીધા પછી જ તેમની કમ્બરે તલ્લવાર બાંધી શકતો—અને તે પંથુ ધૂજતા હાથે.

જોસેફ [તેપોલિવનનો ભાઈ અને હોલાંડનો નૃપતિ]—૧૮૨૫માં તે અમેરિકાની મુલાકાતે ગયો ત્યારે હેન્રી વોલ્ટને તેના સન્માનમાં આજીવનો મેળાવડો ગોઠવ્યો. તેમાં કમલાએ

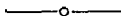
જોસેફનાં ટેબલ નજીક એક ખિલાડી જઈ પહોંચી. ને તેના પર નજર જતાં જ જોસેફ-
‘હાય બાપ રે!’-બરાડતાં ખુરશી પરથી ફૂટીને નામવા માંડ્યો. આમંત્રિત મહાપુરુષો
જોસેફને અચાનક થું થયું તેના વમણમાં સ્તબ્ધ ચર્મ ગયા ને જ્યારે નજીકમાં બેઠેલી
જોસેફની બહેન પોલાણને સમજાવ્યું કે જોસેફ ખિલાડીથી ડરે છે ત્યારે મેપોલિયનના ભાઈને
અપમાન પહોંચવાના ભયે મલાજનો જાહેરમાં દસી તો ન શક્યા પણ રૂમાલની પાછળ
માં દબાવી દઈ તેમણે એ અંતિલાસિક ખિલાડીને સમામાંથી હાંકી કાઢી.

• બિટનપતિ હેનરી બીએ પણ ખિલાડીથી તો જોસેફના જેટલો જ ડરતો હતો.

લંડનડરી [બિટિશ ઉમગવ]-હાય ધરેલું કામ પૂરું થતાં જ તે પોતાની પત્નીની
સાથે હંમેશાં દીવાનખડમાં નાચવા માંડતો અને એ નાચ લગલગ બે કપાક લગી
ચાલુ રહેતો. આવા પ્રમંગે તેની પત્ની કટાણીને જ્યારે અગાઉથી જ બહાર ચાલી ગઈ હોય
ત્યારે પોતાની ખુરશીને પત્ની માની તે તેની માથે નાચવા માંડતો અને ખુરશીમાં પત્નીના
જેવું સજીવ સામર્થ્ય ન હોવાથી તે બિચારી અંતમાં તૂટી જ જતી.

આલ્ફ્રેડ [ગ્રોથો-રપેનનો નૃપતિ]-તેને એવો ખ્યાલ હતો કે નેવું ટકા જેટલી
ઘડિયાળો જરૂરના પ્રમંગે ખોટી જ નીવડે છે. અને પરિણામે સાથે આઠ-દશ ઘડિયાળો
લેવરાવ્યા વિના તે કાર્મ કાળે મહેલની બહાર ન નીકળતો.

ગ્રે [અંગ્રજ કવિ]-તે બીજાઓ સાથે ભાગ્યે જ વાતચીત કરતો. ફરવા નીકળતો
ત્યારે દસમુખો ગ્રહેતો, પરંતુ શાક લેવા જતો ત્યારે વધુ પડતું બોલવાના અભાવે કાઢિયાને
વધારે કે ઓછા પૈમા આપીને-અને કાઢિયાઓ ઓછા પૈમા સ્વીકારી લે એવા મૂર્ખ નથી
હોતા એટલે મોટેભાગે વધારે જ પૈમા આપીને-પાછો વળતો.

દ્યુતિકાળી

જયાનંદ દવે

(મહા સિખરિણી)

ભલે મહારે ભાગ્યે સહુ જનતણા શત્રુ બનવા
તણું આલેખાયું; વિવિધ ઉરના દ્રેષ સહવા
તણું છો નિર્ભાયુ; નિરર્ખાં મુજને સર્વનયનો
તિરસ્કારે છો ને; જીવન ઘન અંબાર ચરમાં

અગમગતો દિવ્ય દ્યુતિકાળી :

મહને ‘મહારો’ ફહેતાં જીવનતણું સાર્યકય સધળું
લહે એવું સાર્યું ઉર ધરતું કો’ એક સ્વજન
મળ્યું છે, એથી આ મુજ લઘુક હૈયું નિશદિન
અકુલેલું, ઘેલું, રસિક બની, જીવ્યા સમું રૂઢ
રસમય બનાવે જીવનને !

૫

૧૦

એકાદ કલાક પછી ખેતીવાંડીનો વિષય પૂરો થતાં વક્રોક્ષ મહાશય 'જિંદગી ખોલ્યા,'
"હવે હું ફરતીયરને ઉદ્દેશીને ખોલવાની શરૂઆત કરું છું."

અચાનક ઊંચા સ્વરથી જાગી ગયેલા ન્યાયાધીશ ચીટીએ પૂછ્યું. "ત્યારે ક્યાંક
થયાં તમે જીવન જોને ઉદ્દેશીને ખોલતા હતા?"

x

x

x

એકસરફ વિલાપીટી જન્મન સેનાપતિ ખુલ્લુચરને 'ડોક્ટર એફ હા' ની પંદરી આપી.
તે અંગે એક દિવસે વાતચીત નીકળતાં ખુલ્લુચરે કહ્યું. "એ લોકોએ મારા જખરચીને 'પણ
એ ડીમી આપતી નોંધ્યો. તે મારે માટે સંખ્યાબંધ ગાળાઓ બતાવે છે. અંમે બંને હમેશાં
સાથે જ વિચરીએ છીએ. છતાં એ ડોક્ટર નહિ, ને હું ડોક્ટર?"

x

x

x

ડ્રાયડનનું એક નાટક બજવાતું હતું. તેમાં રંગમંડપ પર આવેલી એક સ્વરૂપવાન
યુવતી પોતાની જાતીમાં ચયેલી મનને અનુક્રમીને ખોલતી હતી—'મારો ધા જોડો છે,
કેમકે તે નાનો છે.'—અને પછી લમણે હાથ મૂકીને, વ્યયિત ચહેરે આંસપાસ નજર
ફેંકતી હતી.

તે પ્રસંગે તેના પર મોહી પડેલા અને પ્રેક્ષકવર્ગમાં ખેટેલા ડ્યુક બર્કિંગહામ જીલા ચર્ચ
ખોલ્યા, 'પણ એ ધા જે દશ્ય ન હોત, તો તે તેથી પણ વધારે જોડો હોત.'

પ્રેક્ષકો બકીંગહામની આ રસપંક્તિ પર એટલા મુગ્ધ બની ગયા કે ડ્રાયડનના નાટકને
તેમણે શુભ ગણીને તુરંજકારી કાઢ્યું.

x

x

x

રાજકુમાર ખેરીના રાજમહેલમાં કેટલાંક અલૌકિક ચિત્રોની સાથેસાથ જંખ્યાબંધ
સામાન્ય ચિત્રો વળગેલાં જોઈ એક મિત્રે કુમારને તેનું કારણ પૂછ્યું.

"લાઈ," કુમારે ભાવપૂર્વક કહ્યું, "અલૌકિક ચિત્રો હું એટલા ખાતર ખરીદું છું
કે તેવી કૃતિઓ વર્ષોની જહેમતે ને જીવનના ભોગે તૈયાર થાય છે ને તેનો પૂરતો કિંમત
સાધારણ પ્રજા ચૂકવી નથી શકતી. સામાન્ય ચિત્રો હું એટલા ખાતર ખરીદું છું કે મારા
મહેલમાં અલૌકિક કૃતિઓની સાથેસાથ એ ચિત્રો લટકતાં રહેવાથી તેના આલેખકો આનંદ
અને ગર્વમિશ્રિત સંતોષ અનુભવે છે ને પરિણામે તેઓ અમર કૃતિઓ આલેખવાને
ઉત્તેજાય છે. સામાન્ય આર્થિક બદલામાં સેંકડો જિગતા કલાકારો મોઘાતા અને
પ્રેરાતા રહે છે."

x

x

x

નેપોલિયન અને સેનાપતિ લે-સા 'ફોગારોનું-લમ' નામે ફ્રાંસનું લોકપ્રિય નાટક જોવાને
ગયા. નાટકની અધવચ પડેા પડતાં લે-સે કહ્યું, "અગાઉ હું આ નાટક પર વારંવાર મરી
શીટતો. પણ આજે જરીકે આનંદ નથી આવતો."

નેપોલિયને હસીને કહ્યું, "એનું કારણ એ છે કે અગાઉ તમે પીટ-કલાસેમાં બેસતાં
હતાં આજે જોરવેરદામાં બેઠા છો."

‘માસિક’નું સ્વરૂપ

સાહિત્યકાર

આધુનિક જગતમા સામયિક એ પણ સાહિત્યનું એક મહત્વનું અંગ છે. પ્રજાની રસવૃત્તિને મતોપરી, જ્ઞાનની ખીનરણી કંઠવી અને ચાગ્રિના ધડતરમા સહાયક બનવું એ સાહિત્યનો આશય હોવાથી છે સામયિકો પણ એ જ આશય ધરાવે છે.

દૈનિક, અધ-સાપ્તાહિક અને સાપ્તાહિક તથા માસિક, ત્રૈમાસિક અને વાર્ષિક એ સામયિકના પ્રકાર છે. તેમા દૈનિક, અધ-સાપ્તાહિક અને સાપ્તાહિકનું મુખ્ય માર્ગ તાજા સમાચારો આપીને પ્રજાની જિજ્ઞાસાવૃત્તિને મતોપવાનું અને માસિક, ત્રૈમાસિક ને વાર્ષિક સામયિકનું કાર્ય એ સમાચારોનું ઇતિહાસમા શુ સ્થાન છે તે દર્શાવવાનું તથા સંસ્કાર, ચારિત્ર અને જ્ઞાનના વિષયમા પ્રેરણા બક્ષવાનું છે.

ગુજરાતમા ખીજા પ્રાન્તો કે દેશો માથે સરખાવતા સાહિત્યને ઓછો આવકાર મળે છે અને તેમા પણ અન્યથ સાહિત્યમા જે થોડોધણો આવકાર મળે છે તે મોટે ભાગે વાર્તાના પુસ્તકોને જ અને સામયિક-સાહિત્યમા જે કંઈ આવકાર મળે છે તે મહદ્ અંશે સમાચારપત્રોને આ રીતિના કારણો વિચારવા જ નોંધવું અને પ્રજાની જીવનશક્તિને જો ખીલવી હોય તો તેનો ઉકેલ પણ શોધવો જો એ તેમાથી અહીં પ્રથમ સામયિક-માસિકના પ્રશ્નને સ્પર્શવું એ વધુ યોગ્ય ધર્મ પડશે.

માસિકની ઉપેક્ષાના મુખ્ય મારણો-એ પ્રકારના સાહિત્ય પ્રત્યે પ્રજામા જર્મિનો અભાવ, માસિકની પોતાની ઉણપો અને આર્થિક મુશ્કેલી છે. તેમાથી આર્થિક પ્રશ્નને હમણા બાજુએ રાખી પ્રથમના એ મારણો અને એના ઉપાય વિચારી લઈએ.

સમાચારપત્રોને મળતા આવકારનું મુખ્ય કારણ માનવીમા ગ્રહેલી સ્વાભાવિક જિજ્ઞાસા વૃત્તિ છે. પ્રજાના બહોળા વર્ગમા એ વૃત્તિ એટલી સતેજ હોય છે કે સગવડતા હોય તો પૈમા ખર્ચોને ને નહિતર પુરલકાલયમા કે લાગવગથી-પણ ગમે તે ઉપાયે વર્તમાનપત્ર મેળવી-વાથી તે પોતાની એ વૃત્તિને તો મતોપે જ છે. ઉપગતમા સમાચારપત્રો વ્યાપારી વિષય સાથે મેળવાયલા હોઈ વ્યાપારી વર્ગ તરફથી પણ તેને આવકાર મળે છે. સામયિકોના ટકાવનું મુખ્ય માધન જહેર-ખર્ચ પણ મોટે ભાગે સમાચારપત્રોને જ ફાળે જાય છે. આ રીતે ત્રેવડા ટેમંથી સમાચારપત્રોના ફેલાવાનું ક્ષેત્ર વિશાળ અને ઉત્પાદક બને છે અને ફેલાવો તથા આવક વધવાથી સમાચારપત્રોને વધુ ને વધુ સમૃદ્ધ, રસવૃત્તિપોષક ને સસ્તા બનાવવાનું સરળ ધર્મ પડે છે.

માસિકનું કાયદેન આનાથી તદ્દન જિનન છે. તેનું મર્તવ્ય માનવજીવનના ધડતર પર ચિરસ્થાયી અસર નીપળવવાનું છે. તે મહિનાલગના સમાચારોને તારવીને દુખાણમા આપે છે-પરન્તુ તે જિજ્ઞાસા મતોપવાને નહિ પણ એ સમાચારો ઇતિહાસને શી રીતે ધડે છે તે દર્શાવવાને તે વ્યાપારને સ્પર્શે છે-પરન્તુ તે ચાનુ ભાવતાલની ગણતરીએ નહિ પણ બ્યા

પારમાં શી રીતે સફળતા પામી શકાય તેના મૂળજૂત સિદ્ધાંતોની ગણતરીએ. તે વાતોએ આપે છે પણ તેની પાછળ રસવૃત્તિને સંતોષવાની સાધોસાધ જીવનમંત્રામમાં સહાયક બનવાનો આશય રહેલો હોય છે. તેમાંના પ્રત્યેક લેખની પાછળ જીવનના કોઈ ને કોઈ ખૂણાને ચિરસ્થાયી સંદેશ આપવાનો ઉદ્દેશ હોય છે.

પણ કમભાગ્યે કેટલાંક માસિકો આ ઉદ્દેશને સિદ્ધ કરવામાં નિષ્ફળ જાય છે. તેઓ કોઈંતો અતિ શુષ્ક બની જાય છે, ને નહિતર લપસી જાય છે.

સભા કે ધર્મમંદિરોનો આશય પ્રગળે નવીન મંદિર આપવાનો કે તેનામાં પવિત્રતા સિંચવાનો હોય છે. પણ એવા શુષ્ક કમથી કોઈ આકર્ષાતું નથી એટલે સાધોસાધ રસવૃત્તિને પોષક એવાં નૃત્ય-ગરબા વગેરે યોગ્ય છે. પણ પૂરતી કાળજી ને રાખવામાં આવે તો વખત જતાં મોટે ભાગે આ નૃત્ય-ગરબા સભાને કે ધર્મમંદિરોને બરાબર કે બજારનાં દેવાલયમાં ફેરવી દે છે. એ જ રીતે માસિકો ને શુષ્ક ઉપદેશ કે કેળવણીનાં માંગેને જ પકડી બેસે તો કોઈ તેમના પ્રત્યે આકર્ષાતું નથી. બંને આકર્ષણને મોટે માસિકો બનાવે હળવા, રસવૃત્તિપોષક અને મનોરંજક વિષયો દાખલ કરે છે ત્યારે સમય જતાં મોટે ભાગે તે એ જ વિષયોનું ધામ બની જાય છે. આ બંને ચીલાઓમાંથી બચી જવાને સતત ગાવધાની રાખવી જોઈએ.

કાબજી જેમ માસિકે પણ કાન્તાની ફરજ બજાવવાની છે; તેના ઉપદેશમાં સાધીની શુષ્કતા ન હોય, તેમ ગણિકાની જેમ તે પેસાને કે અંગત સ્વાર્થને ખાતર નકાદે ન બની શકે કે હૃદય ગોપવીને મીઠું મીઠું બોલી ન શકે. કાન્તા પતિને સાચો-પોતાનું જાતું હૃદય ને પોકારતું હોય એવી-સલાહ આપે, તેમ માસિક પ્રગળે સાચું શિક્ષણ આપે. તેમ કરતાં કાન્તાની જેમ તે રિમત, શૂંગાર, રુદન કે હાવભાવનો ઉપયોગ કરે પણ તે કોઈ કોઈ પંજું હૃદય વિરુદ્ધ ન બોલે, પ્રગળે છેતરે નહિ, સ્વાર્થને ખાતર કેવળ સામાને ગમતું જ ન બોલી શકે.

માસિકો ને પોતાની આ ફરજ સતત બજાવતાં રહે તો મોડે-મોડે પણ પ્રગળે એમની યોગ્ય કિંમત આંકવી જ પડશે. પણ કેટલાંક માસિકો આર્થિક બેપરવાઈના કારણે તદ્દન શુષ્ક બની જાય છે તો કેટલાંક માસિકો ધીરજ ધરી 'શકવાની' અશક્તિના કારણે કેવળ નિરર્થક મનોરંજક બની રહે છે અથવા બંધ પડી જાય છે. આ ત્રયોગો માસિક પ્રત્યે પ્રગળની જવાબદારી ભગ્યત કરવામાં અડચણકર્તા બને છે. માસિકે તો મંદિર જેવાં સ્વચ્છ, સુંદર, પવિત્ર ને મનોહર બનવું જોઈએ. તેમ થતાં પ્રજા એને ઉવેળી નહિ શકે.

પ્રગળને વિશેષ નહિ તો પણ એટલું તો ચોક્કસ કંઠી શકાય કે, ક્ષણિક જિજ્ઞાસાવૃત્તિને સંતોષવા એટલી જ જીવનમાં ચિરંજીવ તત્ત્વોના વિકાસની પણ જરૂર છે. એ જરૂરિયાત સ્થિર સાહિત્ય-માસિક પુરી પાડી શકે છે. જંગતતા દોડતા પ્રવાહોનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરી પ્રગળે તેનું સ્પષ્ટ દર્શન કરાવવું અને જીવનનાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વોનું પૃથક્કરણ કરવું એને માસિક પોતાની ફરજ સમજે છે. તેના પાલનમાં શ્રમ, સમય અને ખર્ચની મર્યાદા નથી રહેતી; એટલે એની કિંમત કેવળ પાનાંની ગણતરીએ આંકવી એ વ્યાજબી ન લેખાવાને જીવનનાં દરેક ક્ષેત્રોમાં જેમ વ્યાપાર નથી પ્રવર્તતો તેમ સાહિત્યના આ અંગ પરત્વે પણ એ દૃષ્ટિબિન્દુ ન સેવી શકાય.

પ્રાસંગિક

છેલ્લાં કેટલાંય વર્ષો થયાં ગુજરાતની ઋતુઓ અનિયમિત અને અસ્તવ્યસ્ત બની ગઈ છે. શિયાળામાં વરસાદ, વસંતઋતુમાં પણ પ્રચંડ ગરમી અને વર્ષાઋતુમાં વરસાદની અનિયમિતતા એ એનાં લક્ષણો છે. વર્ષો થયાં વરસાદનું પ્રમાણ દર વર્ષે ઘટતું જ રહ્યું છે અને આ વર્ષે થોડાજ દિવસમાં વૃષ્ટિએ અર્ધાંદા તથા નમ્રનૃત્ય ખેલી લીધું અને જરૂરિયાતના સમયે તે ફરી અદૃશ્ય થઈ ગઈ છે. ગુજરાત-કાઠિયાવાડના ટકાવ અને વિકાસ માટે એ અતિ જરૂરી છે કે આ અનિયમિતતા પર ગંભીર વિચારણા ચલાવી તેનાં લપાનક પરિણામોમાંથી બચી જવાના અને ઋતુઓને ધીમે ધીમે વ્યવસ્થિત બનાવી ગુજરાતને પુનઃ નંદનવન બનાવવાના ઉપાયો શોધીને તે અમલમાં મૂકવામાં આવે.

અતિ કંડીના મારમાંથી બચી જવાને ગરીબાઈના કારણે આપણા પાસે પૂરતાં સાધનો નથી. અતિ ગરમીના મારમાંથી બચી જવાને આપણે ત્યાં બાગ, બગીચા, વૃક્ષો, જળાશયો, ગરમીને ચૂસી લેતા માગો કે ગરમીને દૂર રાખતાં ગૃહો નથી. અને અતિવૃષ્ટિના મારમાંથી બચી જવાને પડતા પાણીને ત્વરાએ નદી, સરોવર, જળસંગ્રહાલય કે સાગરમાં જોવાળા દેતા જળમાર્ગો નથી. પરિણામે ત્રણે ઋતુઓની અતિશયતા આપણને મૂંઝવે નાંખે છે. એમાંથી બચવાને આપણે વર્ષાઋતુ પર વિશેષ ધ્યાન આપવું જોઈએ; કેમકે ઋતુઓનું મૂળ વર્ષાઋતુ છે અને જો વર્ષાઋતુ સુધરે તો વર્ષ પણ સુધરી જાય છે.

વર્ષાઋતુ જ્યોગે આપણે ત્રણ પ્રશ્નો વિચારવાના છે: અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ અને અનિયમિત વૃષ્ટિ. આપણે ત્યાં વર્ષાઋતુની સામાન્ય રીતે તાણ રહે છે એટલે જો જળસંગ્રહાલયો સારા પ્રમાણમાં હોય તો અતિવૃષ્ટિ તો ઊઘટી આપણને લાંબે ગાળે લાક્ષણિક થઈ પડે. એને બદલે વર્ષાઋતુ સંજોગે પણ વધારે પડે તો પાણી ગામમાં જ ફરી વળે છે. એવા પ્રસંગે આપણા પ્રદેશની રેલવે પાણીની સાગર કે સરિતાં પ્રતિની ગતિને સુગમ બનાવવામાં મદદગાર બનવાને બદલે કેટલીકે વખતે ઊઘટી અડચણકર્તા બની રહે છે. ન્યાંથી રેલવે પસાર થાય છે એવા નીચાણના કેટલાકે એવા વિસ્તારો છે કે ન્યાં નાળાંઓના અગાવે પાણીની આવન ન થઈ શકવાથી પાણી ભરાઈ જાય છે અને ત્યાં જરૂરી પગલાં લેવામાં રેલવેમાર્ગ બાંધે આવે છે.

અને ગુજરાતનું ભૌગોલિક સ્વરૂપ વિચારતાં અતિવૃષ્ટિ કરતાં પણ અનાવૃષ્ટિનો પ્રશ્ન વિશેષ મહત્વનો છે. નોંધાર્જિત શૂસ્તરશાસ્ત્રી સતીશચંદ્ર દત્તના કહેવા પ્રમાણે કંચનું રણ ધીમે ધીમે વિસ્તરી રહ્યું છે અને જો પૂરતાં પગલાં લેવામાં નહિ આવે તો ઉત્તર ગુજરાત ત્રણ દાયકામાં રણમાં ફેરવાઈ જશે. આખો દેશની ખાંડ પારિફરિયેશન બેનાં આ ક્યેન સાયની સંગોલગ જણાય છે.

ઉત્તર ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાં અગાઉ વર્ષાઋતુ સરેરાશ પ્રમાણ ૩૫ થી ૪૦ ઇંચ હતું તે ધીમે ધીમે ઊતરીને ૧૨ થી ૧૫ ઇંચ પર આવી જઈ છે. રણની રેતી સામે

ઉત્તર-ગુજરાતનું અહોનિશ રક્ષણ કરતી જળબરી ખનાસ અને સરસ્વતીમાં આજે જવલ્લેજ પાણી નજરે ચડે છે. ખનાસનો પ્રવાહ ધીમે ધીમે દક્ષિણે આવી રહ્યો છે તે જોતાં ઉત્તર ગુજરાતની સપાટી ઊંચી ચડતી હોય એ પણ અસંભવ નથી. ઉત્તર-ગુજરાતની સુકાયે પણ ધીમે ધીમે દક્ષિણે વિસ્તરી રહી છે. તેમાંથી જયવાને તાત્કાલિક ઈલાખે અંબલમું મુકાવા જોઈએ. તે માટે શ્રી શતીચયન્દ્ર દત્ત સિંધુમાંથી નહેર કાઢી તેને ખનાસ-સરસ્વતીમાં વાળવાનું સૂચવે છે. આ ઈલાજ જેટલો અસરકારક છે તેટલો જ તે જેનું કાષ્ટ નથી એવા પરાધીન પ્રદેશને માટે સુરક્ષે પણ છે. પણ વૃક્ષારોપણ, જળાશયોમાં વૃદ્ધિ, બાગ-બગીચા અને વૃક્ષછંડો કે નાનાં નાનાં જંગલોનું સંરક્ષણ વગેરે ઈલાખોને શક્ય ટેકા આપવો જ જોઈએ.

ગુજરાત-કાઠિયાવાડ પર દોડતાં વાદળોને સક્કર બેરેજ આકર્ષી લે છે એ આરોપનો જતો કરીએ તો પણ, આહું વર્ષની ક્ષણિક અતિવૃષ્ટિને બાદ કરતાં, ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં વર્ષાનું પ્રમાણ પ્રતિવર્ષે ઘટી રહ્યું છે એ વસ્તુસ્થિતિ તો સત્ય તરીકે બીજી જ રહે છે. તેના નિવારણ માટે શક્ય ઉપાયો ત્વરાએ અમલમાં મુકવા જ જોઈએ.

x x x

ખર્નાડ શોએ સાચું જ કહ્યું છે કે આ યુગ આત્મપ્રશંસકોનો અને પ્રચારકોનો છે. એ યુગમાં અનેક સામાન્ય કે દંબી માણસો, છાપરે ચડીને પૂજાય છે, બ્યારે સાચા શક્તિશાળીઓ કે સેવકો જંગલતા ફૂલની જેમ ક્યારે આથમી જાય છે એની પણ કાંઈને દરકાર નથી હોતી.

ચાળીસ વર્ષ લગી સાહિત્યદેવીની અખંડ સેવા કરીને, પંડિત હરગોવિંદલાલ ગત આવાડ વહી તેરશે મુંબઈમાં સ્વર્ગવાસ પામ્યા. વર્તમાનપત્રોમાં એમના મૃત્યુની નોંધ પણ વાંચવા ન મળી !!

રાધનપુરના તે નિવાસી. તેમના પિતા ત્રિકમચંદ શેઠ, માતા પ્રધાનદેવી. કાશીની યજ્ઞવિજય કૌન સંસ્કૃત પાઠશાળામાં તેમણે ન્યાય, વ્યાકરણ, ભાષા, સાહિત્ય, દર્શનશાસ્ત્ર વગેરે વિષયોનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો. તે પછી લંકા જઈ તેમણે પાલી ભાષા પર પ્રજ્ઞા મેળવ્યું. પંડિત બેચરલાલ અને પંડિત, લાલચન્દ્ર ગાંધીના એ વડીલ વિદ્યાવન્ધુ, કલકત્તા વિશ્વ-વિદ્યાલયે તેમને સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-ગુજરાતી ભાષાના વ્યાખ્યાતા તરીકે અપનાવી લીધા.

પ્રાકૃતભાષાનો મહાન, કાશ 'પ્રાકૃતશાસ્ત્ર-મહાર્ણવ' એ તેમની અમર કૃતિ છે. તે ઉપરાંત 'વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય', જેવા શાસ્ત્રીય મહત્વની અને 'સુરસુંદરીચરિત્રમ્' તથા 'સુપાસનાદયરિત્રમ્' સમા સાહિત્યિક મહત્વનાં સંખ્યાબંધ ગ્રંથોનું વિશુદ્ધ સંપાદન કરી તેમણે પ્રાકૃતભાષાને નવજીવન આપ્યું છે.

તેમનાં પત્ની સુભદ્રાદેવી પણ વિદુષી. નારીરત્ન છે. તેમણે સ્વ. પંડિતજીને તેમની સાહિત્યસેવામાં અણમોલ મદદ કરી છે. આજે તેમને પડેલી એટ અવધર્ય છે.

'આખું' ગ્રંથ લખી ઐતિહાસિક જગતમાં મથહર અનેલા મુનિરાજ શ્રીમંતવિજયજીના શિષ્યરત્ન મુનિ વિશાલવિજય, એ પંડિતજીના લઘુવન્ધુ ચાપ. તેમણે 'સુમાધિતપદ-રત્નાકર' ના પાંચ ભાગનું સંપાદન કરેલું છે.

ભજનિકા [આવૃત્તિ બીજી]

કિં. રૂ. ૨-૦-૦

ભારતનો ટંકાર [આવૃત્તિ ત્રીજી]

કિં. રૂ. ૧-૦-૦

કર્તા અને પ્રકાશક—

અમરદેશર ફરામજી ખખરદાર

૭૮૮, પારસી કોલોની, દાદર

મુબમ્બઈ-૧૪

પ્રભુ અને દેશ—માનવી માત્રની આ બે સર્વશ્રેષ્ઠ પૂજન-પ્રતિભાઓના ચરણે પ્રકુલ અને સુવાસિત શબ્દ-કુસુમોની સુભગ માળ ગૂથતા આ બંને કાવ્ય-અન્યો પરાધીન દેશને માટે પ્રેરણા અને કીર્તિના આશાસ્થાન સમા છે. સુંદર છતાં સુગમ રચના એ બંનેને, સર્વોપયોગી બનાવે છે અને ચિંતન, પ્રેરણા, ભક્તિ, ભર્મિ અને જ્ઞાનનું જોમ તેમને, વિશિષ્ટતા અર્પે છે.

‘ભજનિકા’ મા—

શક્તિ ન માણે મર્મ હૃદયના, જ્ઞાન ન જાણે પ્રેમ

—જેવી પક્તિઓ કવિનું દર્શનબળ સૂચવે છે, બપારે

‘ભારતનો ટંકાર’ મા—

વીર પૂર્વજના પુત્ર ગણાશે આજ ફકીર હિયકારા ?

—જેવી પક્તિઓ ભાગ્યવીર રાજનીતિજ્ઞોના હૃદયમાં જળી ગહેલા પુણ્યપ્રકાપને કાવ્યદેહે વ્યક્ત કરે છે.

મુંબઈ વિદ્યાપીઠે એ બંને અન્યોને પાઠ્યપુસ્તકો તરીકે સ્વીકારી લઈ ગુજરાતી વિદ્યાર્થી-વર્ગને માટે પ્રાણવાન શિક્ષણનાં દાર ખોલ્યા છે.

હુએનસંગ [સયાજી સાહિત્યમાળા પુષ્પ ૨૭૧મું]—લેખક: ડૉ. દેવેન્દ્ર ર. મજસુદાગ. પ્રકાશક: સુધાકર મ. રુપ્ત, આર્થ સુધારક પ્રેસ, વડોદરા કિંમત રૂ. ૧-૮-૦.

। પરદેશી સાહિત્યમાં, હિંદના પ્રવાસે આવેલ ચીની યાત્રી હુએનસંગ વિષે ઘણું લખાયું છે ગુજરાતમાં તે વિષયમાં સાગોપાગ અન્યની ખોટ હતી. તે ખોટ પુરી પાડીને સયાજી સાહિત્યમાળાએ ગુજરાતની મહત્ત્વની સેવા બજાવી છે.

અહીં એક સૂચના સમયોચિત લેખાશે. જગતની જુદી જુદી ભાષાઓના સાહિત્યમાં હિંદ વિષે ઘણું લખાયલ છે, પણ તે મેળવવાને આપણે અંગ્રેજ ભાષાનો જ આશ્રય લેવો પડે છે. અંગ્રેજ સંશોધકો ચાવીને આપે એટલું જ ખાવાની આપણને ટેવ પડી ગઈ છે. આ ટેવને દૂર ન કરી શકાય ? હુએનસંગના શિષ્યોએ હિંદ વિષે સંખ્યાબંધ અન્યો લખ્યા છે. પણ અંગ્રેજ સંશોધકો એની ઉપેક્ષા કરે છે, માટે આપણે પણ એના સ્પર્શથી છોટે રહ્યા છીએ ।

‘હુએનસંગ’ એ નામ વ્યક્તિસૂચક છે પણ આખો અન્ય લગભગ પ્રવાસ-વર્ણન છે, ભાષા-શૈલી માદી અને રસિક હોઈ તેને વાર્તાની જેમ વાંચી જઈ શકાય છે.

આવા—અતિદામિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વના-અન્યમાં શુદ્ધ કંઇક વિશેષ જળવાવી જોઇતી હતી. પ્રથમ પાને જ હુએનસંગના જન્મની સાલ ઈ. સ. ૬૦૦ ને બદલે ૯૦૦ લખી છે. એવી બીજી પણ કેટલીક ક્ષતિઓ રહી જવા પામી છે.

સરસ્વતીપુરાણ—સંશોધક અને વિવેચક : શ્રી કનૈયાલાલ લોધશંકર દવે; પ્રકાશક : અંબાલાલ જુલાપીરામ જાની, શ્રી કાર્થિક ગુજરાતી મેલા, વિદ્યલભાઈ પટેલ રોડ, મુંબઈ. મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦

પુરાણો એ ઇતિહાસની ખાણ છે. તેનું જો યોગ્ય સંશોધન થાય તો તેમાંથી અનેક અમૂલ્ય હકીકતો મળી આવે તેમ છે.

સોળ સર્ગના બનેલા 'સરસ્વતીપુરાણ'નો પંદરમો અને સોળમો સર્ગ સરસ્વતી નદીની સાથેસાથ ગુજરાતના ઇતિહાસને પણ સ્પર્શે છે. આ 'અન્યમાં' એ બંને મૂળ સર્ગ, તેનું બાબાંતર, તે પરથી ઐતિહાસિક અનુશીલન અને ભૌગોલિક વિચારણાઓ રજૂ થયેલ છે. પ્રશસ્ત્ય શ્રેષ્ઠથી અનેક નવી વિગતો તેના પૂર્વાપર સંગ્રહ સાથે પ્રકાશમાં આવી છે. એ માટે લેખક અને પ્રકાશક બંને અભિનંદનને પાત્ર છે.

લેખકની દૃષ્ટિ, ખીખ ઐતિહાસિક અન્યો સાથે સરખાવતાં, પુરાણ પ્રત્યે કંઈક વિશેષ પડખાટી જણાય છે. આ પુરાણનો રચનાકાળ લેખક તેરમા સદીના મધ્યાભાગની પહેલાં જણાવે છે. પણ ભાષાસ્વરૂપ જોતાં અને તેને ખીખ પુરાણો સાથે સરખાવતાં આ વિધાન શંકાસ્પદ લાગે છે.

ઉનેવાળ બ્રાહ્મણજ્ઞાતિની તવારીખ-લેખક : દીનબંધુ પ્રકાશક : દલસુખરામ અંબાલાલ બટ, શાહપુર, અમદાવાદ. મૂલ્ય-પાંચ આના.

સૌરાષ્ટ્રના દક્ષિણ-કાંઠે સાગરની સમીપ આવેલું ઉના-દેસવાડા. પ્રાચીન યુગમાં ત્યાં મહર્ષિ બ્રાહ્મણો વસતા. પ્રભાસપાટણમાં અન્દ્રે આદરેલા યજ્ઞમાં તેમણે ભાગ લીધેલો, મૂળરાજ સોલંકીએ તેમને જાગીર બહેલી. એ મહાપ્રજ્ઞની વારસ તે ઉનેવાળ બ્રાહ્મણ-જ્ઞાતિ.

રકંદપુરાણના આધારે એ જ્ઞાતિનો ઇતિહાસ રજૂ કરતું આ પુસ્તક તે જ્ઞાતિને માટે અને ગુજરાતના ઇતિહાસ-પ્રેમીઓને માટે પણ રસનો વિષય છે.

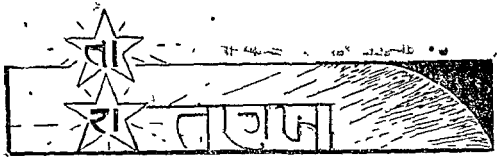
સ્વીકાર

આમપુનર્ધટના, હું કાણુ ? શ્રી મંગળદાસ દલાલ—ના જીવનની રૂપરેખા, જોખવટથી વાત કરજો, માગવતાંક, Jain Vidya, ઉત્પાન, કવિતા.

[પરિચય હવે પછી]

[અનુબંધાન પૃ. ૧૫૨]

જર્મન નાસસોની ધરપકડ. જાપાનમાં પ્રધાને-મંત્રીની ફરજદારી અને નવા પ્રધાનમંડળે ફાંસે દંભાવી હિંદી ચીનનો કબજો લેતાં અમેરિકામાં બેંગલગાટ. અમેરિકા અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય જાપાનીઝ મૂકીને સ્થગિત કરે છે અને જાપાન એવાં જ વળતાં પગલાં લે છે. અમેરિકા ચેતાની સેનાને શીલીપાઈસને રસ્તે મોકલાવી શીલીપાઈસને એક કરોડ ડોલરની મદદ કરે છે ને બ્રિટનને તે ૪૨૫ કરોડ ડોલરની લોન આપે છે. લશ્કરી સરજામ પાછળ અમેરિકા ડોલરની ખર્ચની જોગવાઈ કરી અમેરિકા લાખોની સેનાને તૈયાર કરે છે. અમેરિકામાંના બ્રિટિશ એલમી હોર્ડ હેલીફોર્સ નિષ્પત્ત બનશે. હીટલરની માદગી અને મુસોલિની પર નિષ્ફળ જોળીયાર. જાપાનમાં ચીનાઓ સિવાયના પરદેશીઓને પ્રવેશવાની મનાઈ. જાપાન પણ જળપ્રલય અનુભવે છે.

કલા-સાહિત્ય-વિજ્ઞાન—અગાઉ મૂળજીભાઈ પી શાહને અને ગોકુળદાસ ગાયસુરાને 'સાહિત્યભૂષણ'ની પદવીથી નવાજનાર ઝાંશીના મંસ્ફૂત વિદ્યામંદિરે હમણા મૂળજીભાઈ પી. શાહને 'કાવ્યભૂષણ'ની, કવિવર ખખડદારને 'માહિત્યભૂષણ'ની જ્યોત્સના શુકવને 'સાહિત્ય-મનિષિ'ની અને વડોદરા કોલેજના પ્રો. ભટ્ટ તે પ્રો. ભાવેને 'વિદ્યાભૂષણ'ની પદવી અર્પેય છે. ગુજરાત સાહિત્યમંચાએ ૧૯૪૦ નો રણજિતગમ સુવર્ણચન્દ્રક શ્રી ધનસુખરાલ મહેતાને બદ્ધ્યો છે. બદામીના હુમરી કટલા પછી શકસંવત ૪૬૫નો—પુવકેશી પહેલાનો—શિત્રાલેખ મળી આવ્યો છે. ગદ્યલિંગના ખોદકામમાં મળી આવેલો ૩૭ હૈદરાબાદ નજીક ખોદકામમાં જમીન નીચેથી મળી આવેલુ કોટબધ નગર ધારવાડના પ્રાચીન સમ્રાટસ્થાનને મળી આવેલી રાવણની અપૂર્વ મૂર્તિ અખપ્રાન્તના હોશગાળાદ જિલ્લામાં નીકળેલા છૂપા ખમ્મનામાં શાહજહાં-ઔરંગઝેબના સમયના ૧૨૨ આદીના સિક્કા છે. સમ્રાટકદ ખાતેના કબ્રસ્તાનમાંથી મળી આવેલુ તૈમુર લગનું હાડપિંજર. વાયવ્ય ફાસમાં કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ જમીન નીચેથી, જેમાં સોળ ફૂટ લાંબા પોકિયા છે એવુ, ત્રીશ હજાર વર્ષ જૂનું સમ્રાટસ્થાન શોધી કાઢ્યુ છે. મુખમમાં એલ ઇન્ડિયા રેડિયોના આશ્રયે કેટલાક ગુજરાતી મશોધકોએ ઊજવેલું સંમેલન આસામમાં વિદ્યાપીઠ સ્થાપવાની વિચારાની ચોજના દિંદીની આપ. સી એસ ની પરીક્ષા આપવા ઇચ્છનાર વિદ્યાર્થીઓએ હવે પ્રથમ પ્રાન્તિક અધિકારીઓની પરીક્ષામાંથી પસાર થવુ પડશે લખનૌમાં મળેલી હિંદુસ્તાની લિપિ-પરિષદની માન્યતાનુમાર રોમન-લિપિ જ ભારતવર્ષની સર્વસામાન્ય લિપિ બની શકે તેમ છે. [સર્વે સુજો કાંચનમાં બળા બન્ય છે, તેમ સર્વ સંસ્કૃતિઓ વિજેતાની સંસ્કૃતિમાં એગળે છે] મુખમની કોર્પોરેશને અને સિંધની સરકારે ઇતિહાસના પુસ્તકોમાંથી કલકત્તાની કાળી કોટડીના પ્રસંગને રદ કરવાનો ઠરાવ પસાર કર્યો છે જર્મનીના હાથમાં કેદ પકડાયેલા જગમશહર હાસ્યલેખક પી જી નુડહાઉસ હવે જર્મનીના પ્રચારક બન્યા છે કવિવર ટાગોર ફરી માદગીમાં સપડાયા છે પ્રાકૃત ભાષાના મહાવિદ્વાન પડિત હરગોવિંદદાસ, બળ્હીતા ગણિતશાસ્ત્રી પ્રો જેડાવાલ ચીમનલાલ સ્વામીનારાયણ, નામાકિત વિનિત-અગ્રણી અને 'લીડર' પત્રના તત્ત્વી મી વાય. ચિન્તામણિ તેમજ જગપ્રસિદ્ધ સંગીતજ્ઞ અને પોવાડના માણ મહામત્રી પેટ્રેવરકીના અવમાન દેશ—ના વાર્ષસંગેયની કારોબારી મળા સાતથી વધીને અગ્રા સભ્યોની બને છે અને તેમાં દિંદીઓને ત્રણને બદલે આઠ બેઠકો મળી છે; [સ્વગબ્યની વર્ષો જૂની માગણીએ છેવટ પાય વ્યક્તિઓને તો લાજ અપાઓ ખરો!] અહિંમાં અંગેના મતભેદના પગિણામે શ્રી કર્નેલાવાલ મુનશી મહાસક્તામાંથી છૂટા થાય છે અને ડો. સત્યપાલ, પડિત ઇન્દ્ર, તરસીંગદાસ અમ્રવાલ વગેરે તેમને અનુસરે છે. [આ બધા મદાપુરુષો આજસુધી અહિંસા

અંગેનું ગાંધીજીનું દષ્ટિબિન્દુ કાં તો સમજ્યા જ નહોતા અને સમજ્યા હતા તો પોતાના આત્માને છેતરતા હતા.] શ્રી મુનશીએ સ્થાપેલો અખિલ હિંદ મોરચો. પંડિત માલવિયાજી સંરક્ષણના પ્રશ્નમાં અહિંસાની ડખ્તરી સામે પુણ્યપ્રકાશ દર્શાવે છે. વડી ધારાસભાની સુદત એક વર્ષ વિશેષ લખાવવામાં આવી છે. દેશભરમાં જાગૃત્તી રહેલી તિલક-જયંતી. નાણાના દુરુપયોગ ને લાંચ માટે જનમનગરના માછ મહેસૂલી અધિકારી ધનછતે રૂ. ૧૫૦૦૦ના દંડ સાથે પાંચ વર્ષની કેદની સજા તથા એક ખેડૂતને જીવલેણ માર મારવા માટે દંડય (બાવનગર)ના યાજ્ઞદારને રૂ. ૧૫૦ ના દંડની સજા. વડોદરામાં પોલીસને માથે નખાવેલી મૂઠો ઉગાડવાની જવાબદારી. વીસનગર અને વડોદરામાં શ્રી. રવિશંકર મદારાજને હસ્તક થયેલી ખાદી-મંદિરાની ઉડધાટન-ક્રિયા. અમદાવાદમાં રસિક પ્રવૃત્તિઓ ચલાવતા બાણભાઈ મહાત્મા વિરોધથી કંટાળીને નગર તજી જાય છે. હિંદમાં વહાણો બાંધવાને સિધિયા કંપનીએ વિજાગાપટ્ટમાં કરેલી ગોદાની સ્થાપના. હિંદી સરકાર જાપાન સાથેનાં વ્યાપારી કરારને રદ કરે છે, જાપાનની મૂડીને સ્થગિત કરે છે, હિંદમાં લોખંડના વેચાણ પર અંકુશ મૂકે છે. જાપાનમાં વસતા રાજ્ય મહેન્દ્રપ્રતાપ હિંદ આવવાની પરવાનગી માંગે છે. મધ્યપૂર્વનાં મેસહર સેનાપતિ વેવલને હિંદમાં ગોઠવી દિંદના સેનાપતિ આશી-લેકને મધ્યપૂર્વમાં મોકલવામાં આવેલ છે. ઇરાકના સંરક્ષણની જવાબદારી હિંદને સોંપવામાં આવી છે. સુદાનના રક્ષણમાં હિંદી સૈનિકોએ દાખલેલી બહાદુરી માટે સુદાનની સરકાર હિંદને એક લાખ પાઉન્ડની ભેટ ધરી છે. સર સન્મુખ ચેરી અમેરિકામાં હિંદી ખરીદી મંડળના પ્રમુખપદે અને સર ગિરિનજાંકર બાજબાઈ એજન્ટ જનરલ તરીકે નીમાયા છે. બ્રહ્મદેશનાં દ્વાર હિંદીઓ સામે ખંધ થાય છે. મલખારમાં જળપ્રલય અને વાવાઝોડાએ રૂ. એક કરોડનું નુકશાન પહોંચાડી ૨૩૦૦૦ મકાનોને તારાજ કર્યા છે. ત્યાંથી પરવારેલ જળદેવી દક્ષિણ-ગુજરાતમાં તોડવ ખેલે છે અને દિવસો સુધી રેલવેને અરતવ્યસ્ત કરી લાખોનું નુકશાન પહોંચાડે છે. તેમાં ૧૮૦૦૦ લગભગ મકાનોનો ભોગ લેવાયો છે. રાહત માટે મુખર્ષી સરકાર પાંચ લાખ અને ગાયકવાડ સરકાર સવાલાખ રૂપિયા મંગૂર કરે છે. મુંબઈ-અમદાવાદ-દાકા-નાગપુર વગેરે સ્થળે છરી ભોંકવાના છૂટા-છવાયા જનાયો.

પરદેશ-જર્મનો તૂકો સાથે બિન-આક્રમણના કરાર કરી રશિયા પર આક્રમણ કરે છે. અને તેમાં શીન્સેન્ડ, રમાનિયા, હંગરી, આર્જેનિયા વગેરે તેને સાથે આપે છે. બાવનક ખુવારી છતાં જર્મન લશ્કરની આગેદૂય. સ્વીડન જર્મન-સેનાને માર્ગ આપે છે. જર્મનો ભેટવિયા, લિથુઆનિયા, પશ્ચિમ પુલેન્ડ વગેરે કબજે કરી આંગળ વંધે છે. મોસ્કો પર વિમાનો બોંબમારો. સ્પેન રશિયા સામે તિરસ્કાર વ્યક્ત કરી જર્મનીની મદદે સ્વયંસેવકો મોકલાવે છે ને ફ્રાંસ એવો જ તિરસ્કાર વ્યક્ત કરી રશિયા સાથેનો રાજદ્વારી સંબંધ તોડી નાખે છે. સ્વિટ્ઝર્-અમેરિકા રશિયા સાથે મિત્રતા ગાંધી તેને મદદ આપવા તત્પર બને છે. મી. ચર્ચીલ કહે છે- જો જર્મની રશિયા પર વિજય મેળવશે તો ચીન-હિંદની અંશી કરોડની પ્રજા જર્મનમાશે. અને એ પ્રજાઓને સ્વર્ગોષ મુંબ માણી રહી છે તે પણ ખૂટવાઈ જશે.] છઠ્ઠાંડ સોરિયામાં અને અમેરિકા આઈસલેન્ડ પર કાળૂ જમાવે છે. અમેરિકન કૌન્સિલ અમેરિકાની સેનાને પશ્ચિમ ગોળાર્ધની બહાર મોકલવાની ના કહે છે. અમેરિકામાં સંખ્યાબંધ [અનુસંધાન પૃ. ૧૫૦]

પ્રેરક, મુંદર, રસીલી, કળામય નવલકથા
-નવલિકાઓની અભિનવ ગ્રંથમાળા

કથાપરી ગ્રંથમાળા

બેરંગી છાપણી, ઉત્તમ કાગળો, મજબૂત બાંધણી, ને
શોભામય ઉદાવવાળાં પુસ્તકો બહાર પડી ગયાં છે.

૧ કથાપરી (નવલિકાઓ) ૨-૮-૦ તૈયાર છે

૨ કથામણિ " ૨-૮-૦ "

૩ કથાકલગી " ૨-૮-૦ "

૪ કથાકલાપ " ૨-૮-૦ "

૫ કથામધુ " ૨-૮-૦ છપાય છે

તે પછી

કથાપ્રસાદ; કથાર્કુજ; કથાવિલાસ

કથાંજલિ; કથાવલિ; કથાગાર

કથાપરી (ગ્રંથમાળા) કાર્યાલય

આમલીરાન, સૂરત

આ ચોપડીઓ મળવાનાં ઠેકાણાં:—

અમદાવાદ: ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, ગાંધીમાર્ગ

વડોદરા: પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ સિંઘ, રાવપુરા

મુંબઈ: એન. એમ. ત્રિપાઠીની કુંઠ, કાલખાદેવી

" એન. ડી. મહેતાની કુંઠ, "

‘સુવાસ’માં

જાહેર-ખબર અટલે

વ્યાપારમાં વધારો અને

પ્રજાનું જીવન ઘડતા સાહિત્યને ઉત્તેજન

ભાવ મારે જીઓ—‘અનુક્રમણિકા’ની નીચેના ભાગમાં

વિશેષ મારે પ્રકાશો—

સુવાસ કાર્યાલય,

રાવપુરા; વડોદરા

વીર પ્રભા

(૨૪૨૨૬)

મધુમેહની અકસીર દવા

મધુમેહ (ડાયાબીટીસ) અને તેનાથી થતાં પેશાબનાં દરદો તેમજ અપચો, કઝોડા, શુળ, ચરસા, ટચપ્રાયું, પાંડુ, દુદમની નબળાઇ, અસહિત, હાંફ વિ. દર-દોને ‘વીર પ્રભા’ દ્વારા મરાડે છે. કો. રૂ. ૫

વિરભામ ફેક્ટરી, મુંબઈ. નં. ૩

૧૧૦ ચકલા રેડીટ

વીર શક્તિ

સ્ત્રીઓના પ્રદર રોગોની દવા

સ્ત્રીઓનાં પ્રદર રોગો, કમર ને પેડુમાં ફાગળ, માથાનો સખત દુખાવો, ચહેરા ઉપર શીકારા, શરીરની કમ્પિત તથા બળ પડી જવું, માસિક ધર્મનું અનિયમિતપણું, સારીર સુકાઈ જવું વિ. રોગોને ફક્ત આઠજ દિવસમાં આરામ કરનારી ખાત્રીની દવા વાપરો. કો. રૂ. ૬.

વીર બામ ફેક્ટરી

૧૧૦ ચકલા રેડીટ, મુંબઈ નં. ૩

ખાળક કોઈ પણ પત્ર સાથે જોડાયેલું નથી

સ્વ

તં

ત્ર

રીતે

૧૮

વરસથી

અગત

થાય

છે

ખાળક માસિક ખાળકો મારે જ પ્રગટ થાય છે. સાદી ને સ્ત્રીધી ભાષા હોઈ આજના પ્રૌઢ-શિક્ષણના જમાનામાં અક્ષરજ્ઞાનની શરૂઆત કરનારાઓને તેમાંથી કંઈ કંઈ મળી રહેશે.

છતાં લવાજમ વરસના ફક્ત રૂપિયા બે.

તમારી સંસ્થા કે ઘરમાં ખાળક અવશ્ય હોવું જોઈએ, કેમકે નિર્દોષ બાલુડાં ખાળક વાંચવા ઘણાં આતુર હોય છે.

નવા વરસથી ઘણો ફેરફાર થયો છે.

‘ખાળક’ કાર્યાલય, રાવપુરા—વડોદરા

આ હેન્ડબીલ માટેના એકી સંધિ જે પુસ્તકો, મળાવનારને
વી. પી. પોન્ડેજ માટે. (પરદેશ ખાતે વી. પી. થયું નથી).

હૅરી લુટારો

(વેળા—શ્રી. ધનગકર ત્રીપાઠી)

એક અતિ રહસ્યભરી કીટેકટીવ નવલકથા છે બેદ બરમોની
ગુથળી બહુજ અચ્છી રીતે કરી છે રોમાચક સાહસોની તો
પરપરા ચાલે છે આવી વાર્તાઓ વાચવાથી હુઆઈઓ અને
ચોરીઓ પકડી પાડવાની અને સાહસીક બનવાની તાલીમ મળે છે

હૅરી લુટારો કોણ છે અને શું હુટે છે એનો બેદ બ્યારે
ખુલે છે ત્યારે વાચકને આશ્ચર્યજ ઉપજે છે વાર્તા નિર્દોષ છે
સ્ત્રી મન્માન, પત્ની પ્રત્યે ઉદાર પતિની ઉચ્ચ ભાવના અને
સિદ્ધાંતવાદી હુગરાની અદભૂત ભાવનાનો ખ્યાલ, સચોટ અસર
કરે છે શિષ્ટ જનતાને અને અખાલ વૃદ્ધને વાચવા ગમે તેરી
એક દિલચસ્પ મુલાયમ વાર્તા છે

દિલ્હીનો ઉઠાવગીર દાઉદ મુબઈ આવીને હૅરી લુટારાનાં
નામે મુબઈને હથમચાવે છે મુબઈની બાહોશ પોલીસને સમજડ
થાપ આપે છે અને એ જુદી જુદી રીતે ચોરીઓ કરવામા અને
ખુન કરવામા અજબ પ્રકારથી કામે લે છે એ વાંચતાં હૃદયના
મળકારા ઝડપ રાખે છે

૫૪ ૧૮૦, બે ચિત્રો, સુદર જેકેટ, પાંકુ પુકુ પ્રી રૂ એક,
(શી દોઢ) વિ પી પોન્ડેજ છ આના અલગ

વર્ધમાન એન્ડ સન્સ.

પાયકુની ટ્રામજક્શન
મુબઈ નં. ૩

આ હેન્ડબીલ માટેના એકી સાથે બે પુસ્તકો મંગાવનારો
વી. પી. પોટેજ માફ. (પરદેશ ખાતે વી. પી. થતું નથી)

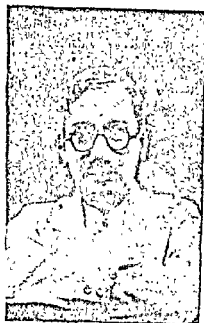
પ્રેમનું પરિણામ

આજ કાલ પ્રેમભંગ એ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની છાપ, એ એક
ફેશન રૂપ યહ પડી છે, અને એ બદી હિંદમાં સારી રીતે પગ
પેસારો કરતી જાય છે એની અસર ઉછળતી પ્રજા ઉપર ગભીર
થવા પામી છે પરિણામે આજનું વાતાવરણ ઘણીજ અડપથી
વીજળીવેગે બદલાતું જાય છે

આ નવલકથા માયાજ બનાવોથી બનેલી, પ્રેમીઓની આત્મ
કથા છે જરાસરખી પણ બનાવટી કે ઉપજાવી કાઢેલી વાર્તા નથી

લેખક પોતેજ લખે છે કે—મારી યુવાવસ્થામાં મારા પર
જે વીતી ગયું એ દીલકૂદેથી બનાવેલું આખેલું વર્ણન એક

ગુજરાતના
સમર્થ
હાસ્યકાર

શ્રીયુંત
હરિપ્રસાદ
વ્યાસ

હરિપ્રસાદની હાસ્યકથાઓ

હાસ્ય કલાપ	૧-૮-૦
હાસ્ય ઝરણાં	૧-૮-૦
હાસ્ય કુવારો	૦-૮-૦
રમુજ વાતો	૦-૪-૦
ચોર્યાસીનું ચક્કર	૦-૫-૦

પાંચે ચોપડીઓ તમને પેટ પકડીને હસાવશે. તેમાંય
ગુજરાતના સુવિખ્યાત ચિત્રકાર

શ્રી હસમુખ પંડિતનાં

હાસ્યલેખનો, ચિત્રો, સ્કેચ વગેરે લેખને તમે રાજી
રાજી થઈ જશો. તમે વાંચશો એટલે તમારા સ્નેહી
સંબંધીઓને એ વાંચવાની બલામણુ કર્યા વગર તમે
રહી શકશો જ નહિ.

આખો સટ રૂ. ૨-૮-૦ માં. પોસ્ટેજ લુહડં.
ઉપરાંત શ્રી હરિપ્રસાદ કૃત ખરોર પોલ અને ચાલો ભજ-
વીએના સટ પણ મળશે. લખે:-
દેશબંધુ-શ્રીશક્તિ કાર્યાલય, ૧૮૦ રૂનાપા, મુરત

આજ લેખકનાં અન્ય પુસ્તકો

	રૂા.
અર્ધગના	૦૧
ખાંચણાં	૦૧-
માસિક ધર્મ	૦૦=
ગોરમાનાં ગીતો	૦૧-
મોઢમ ઠેમીઠા	૦૧૧

ધર્મરસાલ વીમાવાળા કૃત રસીલી—સાહસ કથાઓ

અઘાંડનો ભેદ—૧ ચીનની મુસાફરી

આ પુસ્તકમાં ડાક્ટર પ્રતાપરાય અને તેના સાથીત બદાદુરસિંહ ગુપ્ત રીતે ચીની વેશ ધારણ કરીને વિમે-
ટના એક ગુપ્ત યાનમાંથી નામ છે અને કાલાનક ચાંદો
અને જોખમ વચ્ચે યાત્રા તેઓ અદ્ભુત યાનવું એક
પુસ્તક ચોરી લાવે છે. તેનો હેવાલ બહુજ રસિક અને
પ્રેરક છે. ૩-૮-૦

વિષયક

રૂા. ૧૧

અઘાંડનો ભેદ—૨ પારસમણિની શોધ

આમાં એલ ડાક્ટર પ્રતાપરાય અને બદાદુરસિંહ આ-
ફ્રિકાના રણપ્રદેશમાં મુસાફરી કરે છે અને પારસદવની
એક ખીણમાં ઉતરે છે. તેમને પારસનો પારચય થાય
છે. અને કેટલું કેટલું દામ આવે છે તે તે પુસ્તક
વાંચનારો સમજાય. ૨-૦-૦

નામ વગરની નવ

રૂા. ૧૧

અઘાંડનો ભેદ—૩ મોતની મુસાફરી

આમાં ડા. પ્રતાપરાયને બદલે આખી પૃથ્વી એક મોતના
અમુદમાં યથ પ્રવાસ કરે છે તે વખતે આખી માત્રોનો
નાશ થાય છે. વળી તે બધાં પાછાં સજીવન ફેરી રીતે
થાય છે તે હેવાલ અત્યંત રસિક છે. ૧-૦-૦

રૂા. ૨૧

અઘાંડનો ભેદ—૪ એરાવતની આરાધના

આમાં ડા. પ્રતાપરાય અને બદાદુરસિંહ સાત સુંદના
હાથીને મદાત કરવા આફ્રિકા ઉપડે છે...

સાચા સહોદન

રૂા. ૧૧

વીર શરૂ

રૂા. ૧

ખડ ૧ થી તથા બીજો મળી ૩-૮-૦

‘સુવાસ’નું સલાહકાર-મંડળ

- રા. ખ. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેશાઈ, બી. એ., એલએલ. બી.
માછ નાયબ દિવાન, વડોદરા રાજ્ય
- રા. રા. અતિસુખરાંકર ક. ત્રિવેદી, એમ. એ., એલએલ. બી.
પ્રોફેસર ઓફ ફીલોસોફી, વડોદરા કોલેજ
- રા. રા. રમણલાલ વસંતરામ દેશાઈ, એમ. એ., બી. એચ. એસ.
પ્રકાશનખાતાના અધિકારી-વડોદરા રાજ્ય
- રા. રા. કેશવલાલ હિંમતલાલ કામદાર, એમ. એ.
પ્રોફેસર ઓફ હિસ્ટરી, વડોદરા કોલેજ
- રા. રા. ગોવિંદલાલ એચ. ખટ્ટ, એમ. એ.
પ્રોફેસર ઓફ સંસ્કૃત, વડોદરા કોલેજ
- રા. રા. મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર, એમ. એ., એલએલ. બી.
પ્રોફેસર ઓફ ગુજરાતી, વડોદરા કોલેજ
- રા. રા. ચતુરભાઈ શંકરભાઈ પટેલ, એમ. એ., એલએલ. બી.
પ્રોફેસર ઓફ ગુજરાતી, વડોદરા કોલેજ
- રા. રા. જગજીવનદાસ દયાળજી મોદી,
માછ અધ્યાપક: પ્રમુખ અધ્યાપનમંદિર, વડોદરા
- રા. રા. નર્મદાશંકર હરિશંકર વ્યાસ બી. એ.
- રા. રા. ઈશ્વરલાલ કસનજી નાયક બી. ઇ., એ. એમ. આઈ. ઈ. [હિંદી]
એમ. આર. એસએએન, આઈ. [લંડન]

ભારતવર્ષનું પ્રાચીન ગૌરવ તથા મહત્ત્વ જાણવું હોય—
અનુભવવું હોય તો

ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લહેરચંદ શાહ

એલ. એમ. એન્ડ એસ.

એમ. આર. એ. એસ કૃત

ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ થી ઈ. સ. ૧૦૦ સુધીના

૧૦૦૦ વર્ષનો ઇતિહાસ—

પ્રાચીન ભારતવર્ષ ખરીદો

[પાંચ ભાગમાં]

તમે સ્વદેશપ્રેમી છો ?

. તો તમે ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ જાણતા જ હો
ન જાણતા હો તો

ઉપલા પુસ્તક માટે આજે જ ઓર્ડર લખો.

પાંચ ભાગ બહાર પડી ચૂક્યા છે.

સેટની કિંમત રૂ. ૨૬

છટક કિંમત [૫, ૭ા, ૬ા, ૬, ૫] = રૂ. ૩૦

આ દળદાર ઐતિહાસિક ગ્રંથના આજકાલ અનનારને ‘સુવાસ’ અર્થાં લવાજમે
—રૂ. ૧ાા માં મળશે.

અરમાનું

કારખાનું

- ૬ આખાને હિન્દમા પહેલવહેલુ છે અને એક જ છે. •
- ૬ મુખ્ય મુખ્ય માર્ગ મરાઠીનરી પણ અત્ર હિન્દમા જ બનાવીને લીધી કરી છે એટલે કારખાનાને તદ્દા રાજ્યની ગતિવિધિનું જ કદી રાકાય તેમ છે.
- ૬ અમે જમનીમા આઠ આઠ વર્ષ ઉપરાંત રહીને તાલીમ લીધી છે.
- ૬ વળી આખના વૈદિક અને શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની હજેશ પદ્ધતિ પ્રમાણે કેળવણી લઈ મુગ્ધ યુનીવર્સિટીની ડીગ્રી મેળવી છે એટલે અરમાના નમરો પણ અગત્ય માફક આપના કાઠી આપીએ છીએ.
- ૬ ઉપરાત અરમાનો વેપાર, તોમ ત્રીસ વષ કરી, વ્યાપારિક દૃષ્ટિએ તેમા આવી પડતી કીચી કીચી જરૂરિયાતોનો પરિચય પણ માધી વીધો છે.
- ૬ આ પ્રમાણ અરમાના કાચ તૈયાર કરામા તથા તેના પહેગનાગને અંપૂર્ણ મતોય આપી રાકાય તામુખીની પહેલેથી છેલ્લ સુધીની, દરેક દરેક નાની મોની કિયા-પ્રક્રિયાનો પદ્ધતિપૂર્વક અમે અભ્યાસ કર્યો છે પરિચય લીધો છે, અનુભવ માથે પરિચયન કર્યું છે. એટલુ જ નહિ પણ તે માટે સોનાનો આદ પણ મેળવ્યો છે.
- ૬ વળી અમારું જ કારખાનુ હોઈને, તેમજ અમારી અંગત દેખરેખ નીચે કાચ બનાવતા હોઈને ગમે તેવુ કાચ, અટપડીયુ ક કીચી વિગતવાળુ પ્રીસ્કીશન હોય તે પણ જૂજ નમયમા જ તમા કાચ બનાવી આપીએ છીએ.
- ૬ કમેનના કાચ, દુર્ગમીનના કાચ તેમજ માત્રદોષોપ પ્રત્યાગ્નિના વૈજ્ઞાનિક રીતે બનાવતા કાચની વાગવટ યદ્યદ્વાર તા ન મમા કરી અપાય છે અચરા નરા પણ નાખી અપાય છે
- ૬ તમા જ રીતે અરમાનુ પણ દરેક પ્રકારનુ રીપેરિંગ ટામ કરી આપરામા આવે છે
- એટલે અરમાના કાચની કોઈપણ પ્રાપ્તિની જરૂરિયાત માટે ક્યાંય જવાની ક નાથા ખાવાની જરૂર રહેતી નથી
- ૬ વળી તમા પણ અન્યની મરખામણીમા માગત વાંચે તેમા જ મળ્યા છે.
- ૬ પોતાના રખાણ પોતાના મહેલે કર્યા તે કોઈ રીતે ઈન્જનીય નથી જ એટલે વિશેષ નથી બજતા, પરંતુ જાનભરા હજેશ તથા રેશી તાના તથા મોટા અમલદારોએ તેમજ માનમદાનાગએએ સ્વત અમને આપેલા મર્ટિફિકેટ મગાનીને વાચી લેવા વિનતિ છે

રાવપુરા, ટાવર માથે,
તડોદરા

લખો યા મળો—
શશિકાન્ત એન્ડ કું. અરમા બનાવનારા

सुवास

वर्ष ४ : अंक ५

संस्करण : १९४८

संयालः

तंत्री

पं. त्रिभुवनदास लहरेय्य शाह

श्रीभनलाल अभुलभ संघवी

અનુક્રમણિકા

પૃ. ૪

સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૧

અંક ૫

૧ કવિતા	મ...	...	૧૫૩
૨ કવિયર રાગોરને અંજલિ...	...	વિવિત્સુ	...	૧૫૪
૩ પાગલ	"ત્રીતમ"	...	૧૫૫
૪ ગમ્મત	ઈ. ન.	...	૧૫૫
૫ પ્રકૃતિની પરિચય	...	પ્રભુલાલ શુક્લ	...	૧૬૧
૬ જીવન અરણ્ય	પ્રમા	...	૧૬૯
૭ મણિમેખલાઈ	ચીમનલાલ	...	૧૭૩
૮ દુઃખની કિંમત...	...	વિદ્યાર્થી	...	૧૭૭
૯ પશુતા...	...	ભારદ્વાજ	...	૧૭૮
૧૦ બ્યોર્જ બર્નાર્ડ રો	...	કર્મલાલાલ જી. રાવળ	...	૧૭૬
૧૧ કમ્ય રક્ષાપાત્ર	પકજ	...	૧૮૩
૧૨ જલધિને	મુરેન્દ્ર દોશી	...	૧૮૬
૧૩ રામાજ્ઞાન	નર્મદાશંકર દ. વ્યાસ	...	૧૮૭
૧૪ હાથ આમ જાય !	...	રમેશનાથ રંગનાથ ગૌતમ	...	૧૮૯
૧૫ અંજલિ	નરસિંહ	...	૧૯૪
૧૬ હુવે	દેવજી રા. મોદા	...	૧૯૬
૧૭ અન્ધ-પરિવ્રાય	૧૯૭
૧૮ લીલા કોણે કરી ?	...	રમણ વ્યાસ	...	૧૯૮
૧૯ તારા-તાલુખા	૧૯૯

લવાજમ

અંકો અને લેટના ટપાટાખર્ચ માથે--

હિદ--

૩-૪-૦

ખર્ચા--

૩-૮-૦

પરદેશ--

શિલિંગ ૧

જાહેર ખખરના ભાવ

૬ માસ	૩ માસ	૧ માસ	કવર પેજ નં. ૩	દોડા ભાવ
૪૦	૨૧	૮	કવર પેજ નં. ૪	અમણા ભાવ
૨૭	૧૪	૫	એક કલર	ઉપર પ્રમાણે
૧૬	૮૧	૩	બે કલર	૨૫% વધારે

જાહેર-ખખર ફેરવામણી દરેક વખતના ૧૨½% વધારે.

મુદ્રક અને પ્રકાશક : મણિલાલ પુ. મિસ્ત્રી બી. એ.

મુદ્રણ અને પ્રકાશનસ્થાન : આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ, અમદાવાદ.

૬-૬-૪૧

હૈરી લુટારો

(નેખા—શ્રી, ધનુશકર ત્રીપાઠી)

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨

એક અતિ રહસ્યભરી ડીટેક્ટીવ નવલકથા છે બેદ બરમોની ગુથણી બહુજ અચી રીતે કરી છે રોમાચક સાહસોની તો પરપરા ચાલે છે આવી વાર્તાઓ વાચવાથી લુચ્ચાઇઓ અને ચોરીઓ પકડી પાડવાની અને સાહસીક જનવાની તાલીમ મળે છે

હૈરી લુટારો કોણ છે અને શું લુટે છે એનો બેદ બરમોને ખુલે છે, ત્યારે વાંચકને, આશ્ચર્યજનક ઉપર છે વાર્તા નિર્દોષ છે સ્ત્રી સન્માન, પત્ની પ્રત્યે ઉદાર પતિની ઉચ્ચ ભાવના અને સિદ્ધાંતવાદી લુટારાની અદ્ભૂત ભાવનાનો ખ્યાલ, સચોટ એસર કરે છે શિષ્ટ જનતાને અને અભાવ વૃદ્ધને વાચવા ગમે તેવી એક દિવ્યરૂપ મુલાયમ વાર્તા છે

દિલ્હીનો ઉઠાવગીર દાઉદ મુબઈ આવીને હૈરી લુટારોના નામે મુબઈને હુલમચાવે છે મુબઈની ખાહોશ પોલીસને સંજ્ઞક થાપ આપે છે અને એ લુદી લુદી રીતે ચોરીઓ કરવામાં અને ખુન કરવામાં અજબ પ્રકારથી કામ લે છે એ વાચતા હૃદયના ધબકારા ઝડપ સામે છે

૫૪૧૮૦, બે ચિત્રો, સુદર લેક્ટ, પાંકુ પુકુ મી કો એક, (શી દોઢ) વિ પી ચોટ૯નું છે આના અલગ

વર્ધમાન એન્ડ સન્સ.

પાયધુની દામજ્જશન
મુબઈ ત. ૩

આ હેન્ડબીલ માટેના એકી સાથે બે પુસ્તકો, મળાવનારને
વી. પી. પાટજી માફ. (પરદેશ ખાતે વી. પી. થઈ નથી)

માનું જીવન

માતા કે રાક્ષસી ?

(લેખક:—શ્રી. મણીલાલ ઇન્દ્રારામ મુર્યરામ દેસાઈ)

એક સ્ત્રી શુદ્ધાના આવેશમાં પતિનું જીવન તોડી નાખે છે. પછી એ સુખવલ્લભમાં પડે છે કે હવે શું કરવું? પતિના જીવન તરીકે બહાર યથા પોતાનાં નાના બાળકોને રાજતાં સુકાં કે જીવન છુપાવીને એ બાળકોને ઉછેરી સંસાર મોર્ગે ચલાવવા અને માતા તરીકેની ફરજ અદા કરવી ?

જીવન છુપાવીને બાળકોને સ્નેહ બતાવ્યા વગર, સંખેત રીતે ઉછેરે છે, માતાનો ખ્યાલ કેટલી હદે કઠોર થઈ શકે છે અને એ કઠોરતામાં સ્નેહ કેટલો ઉડા હોઈ શકે છે તેનું સુદર ચિત્ર દેખાડેલું છે. પુત્ર મોટો થતાં પોતાનાં પિતાનાં જીવનને શોધી કાઢવા મથે છે ત્યારે એ કથામાં કાંઈક અજબ પલટો આવે છે.

નવલ્લીકા રચનાનું વણાટ મજબૂત છે. વાર્તા પ્રવાહ સરળ, સીધો અને સાદી રીતે વહે જાય છે. આંગ્રેજી રહિત સાદી ભાષા વાંચકની રુચિને ઉત્તેજે છે. પૃષ્ઠ ૧૮૫. પૈકે બાઈબીંગ, સુદર બેકેટ, કી. ડા. હોલ. (શ્રી. એડી) વિ. પી. પોસ્ટેજ છ આના અલગ.

વર્ધમાન એન્ડ સન્સ.

પાંચજીની હાંમળકરાન
સુબે નં. ૩

આ હેન્ડબીલ માટેના એકી સાથે એ પુસ્તકો મંગાવનારને
વી. પી. પોસ્ટેજ માફ (પરદેશ ખાતે વી. પી. ચતુર્થી)

શયતાની કામ

અને

ભેદી ભગવાન

પ્રસ્તાવનામાં દીવાન જહાદ્દર કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ જવેરી
લખે છે કે:—“વાર્તા ઘણીજ મોધદાયક અને રમુજી પ્રસંગોથી
ભરપૂર છે.”

જગતનાં માન્યાતા મનુષ્યો પૈસા ખાતર અનેક જાતનાં નિર્લજ
કુકર્મો કરે છે તેને કુદરત એટલી તેા સખત શિક્ષા કરે છે કે
નિર્દોષ, નિરપરાધીની કનકગત કરવાની અને અધમ કૃત્યો કરવાની
ખોડ લુલાવે છે.

નિર્દોષ મનુષ્યો તરફ કુદરત કેટલી ઉદારતા દર્શાવે છે. એ
આ નવલકથાનું પ્રદેખરૂં રહસ્ય છે. દુનિયાનાં સરળ, ભોળા,
પ્રમાણિક અને નિર્દોષ માનવજાત તરફ કુદરત વિવિધ પ્રકારની
ઉદારતા દાખવે છે. અને “સત્યમેવ જયતે” એનું સાચું સાચું
સ્વરૂપ જાતાવે છે.

કુદરત કોઈ અદ્ભૂત શક્તિવાન છે અને જગતનું સંચાલન
દૃઢ મજબુત હાથેથી ચલાવે છે એનું શુદ્ધ રહસ્ય સમજાવે છે.

નવલકથા બહુજ રસિક, સાદી અને સરળ છે, છતાં વિવિધ
રંગોથી રંગાયલી હોવાથી વાંચકની મગજને ઝોર તાઝગી આપે છે.
૫૦૦ પૃષ્ઠ, પુલ કલોથ પાકુ બાઈન્ડીંગ, એનેરી ગીલ્ડીંગ, એલેઝ કાગળો.
મોંઘવારીનો સખત વંખત હોવા છતાં ૫૦૦ પાનાનો દળદાર
પુસ્તકની કીંમત બહુજ સસ્તી રાખવામાં આવી છે. માત્ર રૂ. ત્રણ,
(શી. પાંચ) વિ. પી. પોસ્ટેજ આઠ આના વધુ.

વર્ધમાન એન્ડ સન્સ.

પાયકુની દ્રામજ્ઞકશન
મુંબઈ નં. ૩

આ. હેન્ડનીલ માહેના એકી સાથે એ પુસ્તકો મંગાવનારને
શ્રી. પી. પોપ્ટેજ મોકલ (પરદેશ ખાતે, શ્રી. પી. પોપ્ટેજ મોકલ)

પ્રેમનું પરિણામ

આજ કાલ પ્રેમલગ્ન એ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની છાપ, એ એક
ફેશન રૂપ થઈ પડી છે. અને એ બધી હિંદમાં સારી રીતે પગ
પેસારો કરતી બાંધ છે. એની અંસર ઉછરેલી પ્રજા ઉપર ગંભીર
થવા પામી છે. પરિણામે આજનું વાતાવરણ ઘણીજ બદલ્યું
ધીજીવીવેગે બદલાતું જાય છે.

આ નવલકથા સાચા જાનાવેથી બનેલી, પ્રેમીઓની આત્મ-
કથા છે. જરાસરખી પણ બનાવટી કે ઉપલાવી કાઢેલી વાર્તા નથી.

લેખક પોતે જ લખે છે કે — મારી યુવાવસ્થામાં મારા પર
જે વીતી ગયું એ દીલકરખી જાનાવેલું આંખેહુળ વર્ણન એક
નવલકથાથીજે વધુ રસિક, વધુ કંડણાજનક અને સનસનાટી ગર્યું છે.

જે બહુનિગાહ સુતિના પ્રેમે મારા આત્મા ઉપર કાણ
જેળવ્યો અને જેના બહુ પ્રેમનાં બંધને મને વશ કરી લીધા
એ આખો લેદરભરેથી ભરપૂર ઇતિહાસ તદ્દન સાચે સાચો-રીલ
સીલાબંધ ઉતાર્યો છે.

અમારી છુપી મુલાકાતોનાં પ્રસંગો, ખાનગી વાતોનાં મીઠા
સંસ્મરણો આ નવલકથામાં ઉતાર્યા છે. સાચો પ્રેમ કોને કહેવો
એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આંખેહુળ રીતે મળે છે.

પ્રીત કરવી તો સહેલાં છે, નીલાવવી મુશ્કેલ, એ કહેવત
મુજબ પ્રેમીઓ, વચ્ચેની રીસામણ, ગેરસમજુતિઓ, તકલીફો

અને દીલનાં દર્દોનાં ખ્યાલ આવશે. અને પ્રેમીઓને કહેવાનું સંકટો અને કઠીન કસોટીઓમાંથી પસાર
થવું પડે છે એ પ્રસંગો વાંચતા વાંચતા રૂવાડા પડા થઈ જશે.

આ નવલકથાનાં રહસ્યો, પાકા પુસ્તકો સુધર ને કેટલાક કાઉન્ટ સાઈઝ,
શ્રી. ડા. એ. (શ્રી. ત્રણ) પોપ્ટેજ છ. આતો વધુ. (નં. ૧૧)

વધુ માન એન્ડ સન્સ. પાવરની પ્રામણ્યકરણ
વધુ માન એન્ડ સન્સ. પાવરની પ્રામણ્યકરણ

નિયમે.

‘સુવાસ’નો ઉદ્દેશ પ્રજાની સાર્વત્રિક ઉન્નતિમાં દરેક રીતે મદદકર્તા બનવાનો છે. તે ઉદ્દેશને અનુકૂળ થઈ પડે એવા વિવિધ પ્રકારના લેખોને તેમાં સ્થાન આપાશે. અભ્યાસ-પૂર્ણની સાથેસાથ જોડણીશુદ્ધ, સરળ, મૌલિક ને રસિક લેખોને પ્રથમ પસંદગી મળશે.

લેખકોનો ઉત્સાહ વધારવાને અમે ‘લેખકમંડળ’ ની એક સુંદર યોજના ઘડી છે. એ મંડળમાં જાગતા કે પ્રતિષ્ઠિત હરકાંઈ લેખક જોડાઈ શકે છે. તેમાં જોડાવાને ‘સુવાસ’ માટે એક સર્વાંગસુંદર લેખ મોકલાવવાનો રહે છે. એક વખત એવો લેખ પ્રગટ થયા પછી લેખક ‘લેખકમંડળ’ નો સભ્ય બની શકે છે અને દર વરસે એવો એક લેખ આપીને પોતાનું સભ્યપદ તે ચાલુ રાખી શકે છે. તે રીતે સભ્ય બનવાથી લેખકને વિના લવાજમે ‘સુવાસ’ મોકલાય છે; તેને પોતાના પ્રગટ થયેલ લેખની પાંચ આઉટ-પ્રીન્ટસ મળે છે ને વિશેષની જરૂર હોય તો અદ્દપ ખર્ચે સગવડતા કરી અપાય છે; પુરસ્કાર ને બેટ પર અધિકાર મળે છે; પુસ્તક-પ્રકાશનની સગવડતા કરી અપાય છે અને વિશેષમાં તે ‘સલાહકાર-મંડળ’ માં પ્રતિનિધિત્વ મેળવી શકે છે.

તે અનુસાર ચાલુ અંકથી સલાહકાર-મંડળમાં એક વિશેષ નામ ઉમેરાયું છે.

‘સુવાસ’નો નમૂનાનો અંક પત્ર લખી જણાવનારને વિના મૂલ્ય મોકલવામાં આવે છે. પણ તે પત્ર મળ્યા પછી પ્રગટ થાય તે અંક મોકલાશે. નમૂનાના અંકની તારતમાં જરૂર હોય તેમજો ત્રણ આનાની ટિકિટો ખીડવી.

જેમાં ઉત્તર જરૂરી હોય એવા દરેક પ્રકારના પત્રવ્યવહારમાં, કે લેખો અસ્વીકાર્ય નીવડે તો પાછા મેળવવાને, જરૂરી ટિકિટો ખીડવી જોઈએ. અને પોતાના પત્ર પર કે લુકપોસ્ટ પર, પોસ્ટલ નિયમ પ્રમાણેની, પૂરતી ટિકિટો ચોડવી જોઈએ.

કાર્યાલયને લગતા પત્રવ્યવહારમાં તંત્રી કે સંચાલકનું નામ ન લખવું. કેમકે તેમ થવાથી તેમની ગેરહાજરીમાં તે પત્રની વ્યવસ્થા વિલંબજનક થઈ પડે છે.

‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’ કે ‘Ancient India’ ના આદકોને પ્રથમ વર્ષે અર્ધા લવાજમે [લવાજમ રૂ. ૧-૮-૦ + ૦-૦-૪-૦ પોસ્ટેજ=૧-૧૨-૦] અને ત્યારપછી બીજા એક વર્ષને માટે પોણા લવાજમે [૨-૮-૦] ‘સુવાસ’ મળી શકશે.

લવાજમ

જૂના-નવા જે આદકોનાં લવાજમ બાકી છે તેમને તે તાકીદે મોકલાવી આપવા વિનંતિ છે. હવે પછી આદક તરીકે રહેવાની ઇચ્છા ન હોય તેમજો પાછું લવાજમ મોકલાવી આપી ના જણાવી દેવી જોઈએ.

શ્રી ઉપયોગી પુસ્તકો

શ્રીશક્તિ ગ્રંથમાળા

૧ વધ્યા	૦-૪	૩૬ માતૃપ્રેમ	૦-૪
૨ કાફી	૦-૩	૩૭ પારસી લગ્નગીતો	૦-૧
૩ કાવદામાં સ્ત્રીનું સ્થાન	૦-૩	૩૮ સતતનિયમન	૦-૮
૪ અર્ધાગના (વાર્તા)	૦-૩	૩૯ વડેમી પતિ	૦-૩
૫ ગૃહવ્યવસ્થાની વાતો	૦-૬	૪૦ આરોગ્ય અને સુખ	૦-૬
૬ ખાવણા (લોકગીત)	૦-૫	૪૧ સામાજિક વાતો	૦-૫
૭ બલિદાન (પ્રેરક ગીતો)	૦-૫	૪૨ ગ્રમજી વાતો	૦-૪
૮ ભવાટવી	૦-૪	૪૩ ભક્તી ભાષી	૦-૧
૯ મા (વાર્તા)	૦-૪	૪૪ પતિ પ્રભુ છે	૦-૧
૧૦ જ્વાના પત્રો (કસોતીમય લગ્ન)	૦-૬	૪૫ માદગી અને માવજત	૦-૪
૧૧ પતિની પસંદગી	૦-૪	૪૬ નાનું વતેસર	૦-૧
૧૨ લીલીની આત્મકથા	૦-૩	૪૭ ધરણીનો શોખ	૦-૧
૧૩ ફોર્મ	૦-૪	૪૮ પાગમી સતીઓ	૦-૬
૧૪ પારસી વાનીઓ	૦-૬	૪૯ એકાદશી	૦-૧૧
૧૫ વિધવા (વાર્તા)	૦-૫	૫૦ ગણકથા	૦-૧૨
૧૬ કોને પગલું ? (વાર્તા)	૧-૪	૫૧ શિવાજીની બા	૦-૧૦
૧૭ સુધતા અને સુદગતા	૦-૮	૫૨ માસુની શિખામણ	૦-૧
૧૮ હાસ્યનો કુવારો	૦-૮	૫૩ કાવલનું અરાન	૦-૧
૧૯ ભૂતના ભડકા (વાર્તા)	૧-૧૨	૫૪ નામ વગરની નનવકથા	૧-૮
૨૦ વિપ્લવ (વાર્તા)	૧-૮	૫૫ નારી અભિષેક	૦-૪
૨૧ હાસ્યકનાથ (રમજી)	૧-૮	૫૬ માસિક ધર્મ	૦-૨
૨૨ દેવી સૌધગણી	૧-૮	૫૭ નવા સાથિયા	૮-૨
૨૩ વીર રાક્ષા (કાળુ ગુનામ)	૧-૦	૫૮-૫૯ વીર તારા (બે ભાગ)	૨-૪
૨૪ હાસ્ય ઝરણાં (રમજી)	૧-૮	૬૦ ગોરમાના ગીતો	૦-૧
૨૫ "જરા ચાલ મૂકજો"	૧-૦	૬૧ મેકમ ડેમીડા	૦-૧૨
૨૬ ગરબાવળી (રાષ્ટ્રીય)	૦-૪	૬૨ સામાજિક વાતો	૦-૩
૨૭ જીવનપલટો (વાર્તા)	૦-૪	૬૩ ગુણીયન ગૃહિણી	૦-૧
૨૮ સુખી ઘર (ભોધક)	૦-૩	૬૪ સ્ત્રી સનાતન	૦-૧
૨૯ ભરત ગૂંથણ	૦-૧૦	૬૫ દક્ષિણી સંધ્યકળા	૦-૩
૩૦ ચોર્યામીનું ચક્ક	૦-૫	૬૬ સતી જગમા	૦-૬
૩૧ સ્ત્રીયા બેગમ	૦-૩	૬૭ મસાગદર્શન	૦-૬
૩૨ ગૃહ વિવેક	૦-૬	૬૮ ભૂમિમાતા આનંદમડ	૧-૮
૩૩ મખીના પત્રો	૦-૮	૬૯ બાળવિધવા	૦-૨
૩૪ સ્વવનું શાસ્ત્ર	૦-૩	૭૦ સાચા સહોદર	૧-૮
૩૫ સ્ત્રી હૃદય	૦-૩		

શ્રીશક્તિ ગ્રંથમાળાનો આખો સેટ આજે જ વસાયો કુલ ૭૦ પુસ્તકો બહાર પડ્યા છે. તે ૩૩ કરમાં મળે છે પુસ્તકો છતાં પણ મળી શકશે ૧૨ જુદાં ભાગો. શ્રીશક્તિ, કેળાપીઠ, સુરત

‘સુ વા સ’માં

જાહેર-ખબર અટલે

વ્યાપારમાં વધારો અને

પ્રભુત્વ જીવન ઘડતા સાહિત્યને ઉત્તેજન

લાવ માટે જીઓ—‘અનુક્રમણિકા’ની નીચેના ભાગમાં

વિશેષ માટે પુછાવો—

સુ વા સ કાર્યાલય,

રાવપુરા; વડોદરા

વીર પ્રભા

(૨૪૨૨૬)

મધુમેહની અકસીર દવા

મધુમેહ (ડાયાબીટીસ) અને તેનાથી થતાં પેશાબનાં દરદો તેમજ અપચો, જોડા, યજ, ચસકા, ટચકીયું, ખાંડ, દંડયની નળજાહ, અસક્રિય, દોષ વિ. દર-દોષને ‘વીર પ્રભા’ દરતજ મટાડે છે. કી. ૩-૫

વીરખામ ફેક્ટરી, મુંબઈ. નં. ૩

૧૧૦ ચકલા સ્ટ્રીટ

વીર શક્તિ

સ્ત્રીઓના પ્રદર રોગોની દવા

સ્ત્રીઓનાં પ્રદર રોગો, કમર ને પેડુમાં દુઃખડું, માથાનો સખ્ત દુખાવો, અહોરાત્રી રીકાસ, ચીરની કાન્તિ તથા બળ પડી જવું, માસિક ધર્મનું અનિયમિતપણું, ચીર મુકાઈ જવું વિ. રોગોને ક્ષત આકળ દિવસમાં આરામ કરનારી ખાત્રીની દવા વાપરો. કી. ૩. ૩.

વીર ખામ ફેક્ટરી

૧૧૦ ચકલા સ્ટ્રીટ, મુંબઈ નં. ૩

ખાળક કોઈ પણ પત્ર સાથે જોડાયેલું નથી

સ્વ

તં

ત્ર

રીતે

૧૮

વરસથી

પ્રગટ

થાય

છે

ખાળક માસિક ખાળકો માટે જ પ્રગટ થાય છે. સાદી ને સીધી લાખા હોઈ આજના પ્રૌઢ-શિક્ષણતા જમાનામાં અક્ષરજ્ઞાનની શરૂઆત કરનારાઓને તેમાંથી કંઈ કંઈ મળી રહેશે.

છતાં લવાજમ વરસના ફક્ત રૂપિયા બે

તમારી સંસ્થા કે ઘરમાં ખાળક અવશ્ય હોવું જોઈએ,

કેમકે નિર્દોષ ખાલુડાં ખાળકે વાંચવા ઘણાં આતુર હોય છે :

નવા વરસથી ઘણો ફેરફાર થયો છે.

‘ખાળક’ કાર્યાલય, રાવપુરા—વડોદરા

આરોગ્ય, વ્યાયામ અને તંદુરસ્તી વિષયક સંપૂર્ણ અને સચિત્ર
માહિતી સતત ૨૬ વર્ષથી આપતું માસિક

વ્યાયામ

વાર્ષિક લવાજમ - હિંદમાં રૂ. ૨-૮-૦ પરદેશ શિલિંગ-૫.

શરીર તંદુરસ્તી સિવાય બધું નકામું છે. શરીરને તંદુરસ્ત, નિરોગી અને સચક્ર કેવી રીતે બનાવવું અને આરોગ્ય પ્રાપ્ત કર્યા પછી તે કેવી રીતે ટકાવી રાખવું, તે વ્યાયામ વાંચવાથી પણ જાણી શકાશે.

આપના ઘરમાં, આપની લાયબ્રેરીમાં કે આપની વ્યાયામશાળામાં તેને ખોલાવો; તે આપને થોડા અને માત્રી સત્તાદ આપશે. વર્ષના રૂ. ૨-૮-૦ના ગ્રંથામાં, વર્ષ આખરે દાકતરના બીજા માટે, ખર્ચાતી મોટી સ્કમનો તે બચાવ દગો.

ગમે તે માસથી તેના ગ્રાહક થઈ શકાય છે.

લખો—

- વ્યવસ્થાપક: વ્યાયામ કાર્યાલય,

મજીસુદારનો વાડો, રાવપુરા, વડોદરા

‘મ હા ગુ જ રા ત’

સિંધમાં વસતા ત્રણ લાખ જેટલા ગુજરાતીઓનું સુપ્રસિદ્ધ મુખપત્ર (સાપ્તાહિક)

- જેમાં સાહિત્ય, રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર, શરીર કેળવણી, આગળગત, સ્ત્રી મંસાર—વિગેરે જીવનને લગતા દરેક વિષયોની સુંદર છણાવટ થાય છે.
- જાણીતા સાહિત્યકાર શ્રી. કુંગરશી ધગમશી ગંપટ દર અડવાડિયે યુદ્ધ પરિસ્થિતિ આબેહવા રીતે વર્ણવે છે.
- ‘જન્મભૂમિ’ અને ‘બહુરૂપી’ શબ્દરચના હરિકાશ્યોના મનોહર ઉક્તિઓ અને દલીલો એક નિષ્ણાત તરફથી નિયમિત પ્રસિદ્ધ થાય છે.
- ‘મહાગુજરાત’ બુદ્ધિવર્ધક વ્યૂહ હરિકાશ્ય વગર દાખલ રીતે સુંદર ધ્વનિઓ મેળવી આપે છે.
- એના દીપોત્સવી અને બીજા ખાસ અંકોએ ગુજરાતી પત્રકારિત્વને સમૃદ્ધ કર્યું છે.
- વડોદરા રાજ્યનાં તમામ પુસ્તકાલયો માટે મજૂર થયેલું છે.

વાર્ષિક લવાજમ હિંદમાં રૂ. ૪ — વિદેશ શિ. ૬

• સિંધમાં જાહેર ખખર માટે અન્યેક સાધન •

તમૂનાતી નકલ તેમજ લાવતાલ માટે આજે જ લખો :

એન્ટો ન હોય તેવા સ્થળોના ન્યુઝપેપર એન્ટોએ તુરંત જ પત્રબ્યવહાર કરવો.

એન્ટો : સિંધ ન્યુઝપેપર્સ લીમીટેડ, કેમ્પબેલ સ્ટ્રીટ-કરાંચી.

અસાનતિમિરાન્ધાના ક્ષાનાર્જનશલાકયા ।
નેત્રમુન્મોહિતં યેન તસ્મૈ શ્ચાંશુરયે નમઃ ॥

પુસ્તક ૪ થું]

સપ્ટેમ્બર ૧૯૮૧

[અંક ૫

કવિતા

મ

કવિતા એટલે શબ્દકૃત વેરતી કાન્તા તે કથાની દેવી છે, ગમની સરિતા છે. આત્મમથનને પરિણામે ઊઝરાતા અમૃત-સમાધી તેનો જન્મ થયો, મન-તેજ તેનો પાનથી અને તેનો વિકાસ સાધ્યો. યુગોના આયમના તેજ પર કવિતા આછો પ્રકાશ વેરે છે, અને માનવહૃદયમાં સ્વધર્મની મીઠી સુવામ ફેલાવે છે.

કવિતામાં ગ્સ અને કળા, તરન અને સાહિત્ય, પ્રેમ અને માધુર્ય, તેજ અને પ્રતાપ-એકમેકને દીપાવતા ઉભય તત્ત્વોનો અતૂટ સમન્વય દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

કવિતા એ કવિના આત્મ-જીવનમાંથી ઉદ્ભવતી રમની ધારા છે જેટલી કવિના જીવનની નિર્મળતા તેટલો કવિતાનો પગાર. કવિતાના અખડ પ્રવાહમાં જ કવિની જીવન શક્તિનું દર્શન થાય છે.

કવિતા એટલે વિશ્વના મદાન તત્ત્વો અને વ્યક્તિઓનું જીવનદર્શન કરાવતી આગમી કવિનાનું મૂલ્ય કવિના આદ્ય, શૈલી, પ્રભાવ અને જીવનમદત્તા પર અધાર રાખે છે. કવિતામાં કવિની અદ્ભુત રૂપનાતું દર્શન થાય છે પણ તે રૂપનામાંએ ભૂત કે ભાવિની વાતવિકતા જ તરવરતી હોય છે તેમાં અસત્યનું લેશ માત્ર નિરૂપણ હોઈ ન શકે.

કવિતા એ પુષ્પનાળા છે મોગાના પુષ્પે-પુષ્પે પાંખડીએ-પાંખડીએ સુગંધી વહે છે, તેમ કવિનાના શબ્દે-શબ્દે, અક્ષરે-અક્ષરે વિના આદર્શ નૃતિમત કવિની સુસાસિત ભવ્યતા નજરે પડે છે. કવિના અમર કરે છે કવિને, સજીવન કરે છે તેના આદર્શને.

શિગિરના હૃદયમાંથી જન્મતું એકાદુ નિર્મળ ઝગજગ-માનવત્વા ઊભાવતું ઉન્નત પ્રદેશોને પોષતું, ખડકો કાગતુ, મધુર જળ વેગતું જેમ આગળ ધપે છે, તેમ કવિ-હૃદયમાંથી જન્મેલ કવિતા-ઝગજગ માનવના ઊભાવતુ શુદ્ધ હૃદયમાં સુગંધી ધારતુ, વજ્ર-હૃદયને કાગતુ આગળ વધી અખિલ વિશ્વમાં વિવ્યતાનો પડથો પાડી માધુર્ય વહેવાડાવે છે.

સ્વ. કવિવર ટાગોરને અંજલિ

વિનિત્તુ

શાલિની

નિષ્ણાતો જે હોય માહિત્ય, ચિત્રે.
ને ગંગોતે દાખવો તે કવિના,
હું તો મુદા જેહ અંકાઈ હૈયે
છેલ્લી બેટે, વિશ્વ ચલે ધરીશ ૧
સૌંદર્યોનું ધામ જે છે ક્યાનું
માન્યું જેને જિંદગી-કાર્ય કેવે
નિ સ્વાર્થે ન્યા શારદા સેવનાની
આઈ જામે આદરાતી નિહાળી. ૨
આદર્શી જે શારદાપામનાના
લાગે વિશે છેક ભૂકાર્ધ જતા
તે સધાયે જીવને મૂકનાના
આપાસો ન્યાં આગ્રહે નિત્ય યાતા. ૩

દીકી મહે ત્યાં દિવ્ય શી માણસાઈ
દીકા યત્નો દીર્ઘ, જોડેયવાને
મુરકેલી ને કઈ સગશ્યા જલિલ
જોયાં ખાતા જેહ વચ્ચે મનુષ્યો ૪
હત્યાકાઠો વિશ્વમા જે રચાય
તે વિચારે હૈયુ કુણુ ચિરાય,
તહોયે ધૈર્ય જેહ નિ શક માને
“અતે તો જે (જય), ધર્મ કેરો થવાનો.” ૫
જેની મેધા વિશ્વ સારાય કાળે
વહેતી એવા માનવો જૂજ જગ
કિન્તુ એના મર્વયા શ્રી રવીન્દ્ર
મહારી એવી માન્યતા છે અધીન. ૬

પાગલ

“ નૌતમ ”

“ અરે, તને તે થયુ છે શુ આજ આ
કે મૂકી સૌ કામ પડ્યા મહસ્તના
તુ નીકળ્યો, પાગલ, આમ ધૂમવા ! ”
કૃપા કહી હાલ કશું ન પૂછશે
મારી કને ઉત્તર ના તમાગ
એ પ્રશ્નો, માન હું જાણુ આટલું
કે મેહુલો મત મધૂર રીઝવ્યો
વર્ષો રહ્યો'તો મન મૂકી ક્યારનો
તે રંગભૂમિ પર આમની મે

‘ જાગી હતી મહેફિલ લખ્ય કોઈ
એવે મને ઈજન કો’ અગમ્યનું
આખુ, વહીલી આ મુજ પ્રાણુ-પોયણી
પ્રકુ'તી ઉઠી, સહનું ઉવેખ્યુ
પડ્યુ હતું નીરવ ઉર—ખીન, તે
અદીકનો અંગુલિ રપસે, યાતાં
ઝકારતું મજલ સર જાળ્યુ...
તે મૂકી સૌ કામ પડ્યાં મહસ્તના
હું નીકળ્યો પાગલ, આમ ધૂમવા !

મુંબઈ અજબ નગરી છે. તેમાં જે સરજતાથી એકાંત સાંપડી શકે છે તેથી ય વિશેષ સરજતાથી ટોળામાં લખી શકાય છે. મુંબઈના ભરચક લતાઓમાં ટોળાં ન હોય તો મુંબઈની આખી સિકલ ફરી જાય છે. મુંબઈનાં ટોળાંમાં આપોઆપ ધસડાતાં ચાલ્યા જવું એ ય એક વિશિષ્ટ અનુભવ છે.

કોમી હુલ્લડે અને સરકારના પાંચ જણ ભેગા થવા વિરુદ્ધના કાર્ય હુકમે મુંબઈની એ ટોળાં-મળને તો મારીજ દીધી હતી. ટોળાં નહોતવત ધધ ગયાં હતાં. રાતનું મુંબઈનું અલખેલું સ્વરૂપ તો સરકારી કાયદાને લીધે શક્ય જ નહોતું રહ્યું.

પણ ટોળાંની મળથી ટેવાયલા મુંબઈગરાઓ એ લાલ લેવાનો જરાશો ય પ્રસંગ આવે તો જવા દે તેવા નથી હોતા.

હુલ્લડથી કંટાળીને કે જાતની સલામતીને કાળે કે પછી દેશનાં માણસોના આગ્રહથી સેંકડો લોકો મુંબઈ છોડી રહ્યા હતા. વહેલાં જઈએ તો ગાડીમાં બેસવાની સારી સગવડ મળે એ આશાએ એ સેંકડો લોકોનો નેવું ટકા ભાગ ગાડી જીપડવાના સમયથી ત્રણ કલાક અગાઉ રેશન પર પહોંચી જતો.

રેશનમાં કોઈ સરકારી હુકમનું બંધન ન હતું એટલે લોકો પોતાની ટોળાંવૃત્તિને ત્યાં પૂરેપૂરી અંતેલી લેતાં. મુંબઈ સેન્ટ્રલ રેશનનાં વિશાળ પ્લેટફોર્મ પર થોડે થોડે અંતર નાનાં નાનાં ઢૂંગાંમાં બેસી લોકો ભાતભાતની ચર્ચા કરતાં હતાં, અને એ રીતે ટોળા-મોજ માણતાં હતાં.

એવા એક ટોળાંમાં એક મોટી મૂછાવાળા ભાઈ બેઠા હતા. ઉંમર તો તેની પાંત્રીશથી પચાસ વચ્ચે ગમે તે ધારી શકાય. પરાંજપે સાહેબની માફક તેણે મૂછાને વળ ચડાવ્યો હતો. તેની આંખો જરા રતાય પડતી હતી. ગાલમાં ખાડા પડી ગયા હતા, તે પૂરવા માટે હોય તેમ તેણે પાનનો મોટો ડૂંચો ગલોદે ચડાવ્યો હતો. જાતી બેસતી અને પેટ ઉપસતું હતું.

એ ટોળાંમાં એક નમૂંછિયો, એક લહેરીલાલો યુવાન, એક વૃદ્ધ ને બીજા ચાર પાંચ લોકો હતા. બીડીઓની આંપ-લે ચાલી રહી હતી અને વાતનો રસ, ખરલમાં સુંરમો ઘૂંટાય તેમ ઘૂંટાયે જતો હતો. મોટી મૂછાવાળો એ બધામાં પોતાનો પ્રભાવ પાડી રહ્યો હતો.

“કેમ, આપણી ગાડી ક્યારે જીપડે છે?” નમૂંછિયે પૂછ્યું.

“ગાડી તો પોણાનવે જીપડે છે.” મોટી મૂછાવાળાએ કહ્યું.

“ઓહો! ત્યારે તો હજી ધણીવાર.” વૃદ્ધે કહ્યું.

“બીડ પણ ગજબ છે.” નમૂંછિયા જુવાને કહ્યું.

“રાતની ગાડી તદ્દન ખાલી જાય છે અને અત્યારે ગીરદીનો પાર નથી.” વૃદ્ધે કહ્યું.

“ભાઈ, એ તો હુલ્લડના મામલા છે.” લહેરીલાલાએ તોરથી કહ્યું.

“હા, કર્ણુમાં રાતે તો નીકળાય પણ નહોતે!” મોટી મૂંઝવાળાએ કહ્યું.

“આ વખતના હુલ્લડે તો ગળ્ય કરી છે!” નમૂંજિયે કહ્યું.

“ઐટલે તમે લાગી છો છો?” લહેરીલાલાએ હસતાં પૂછ્યું.

“ના-ના, મારે તો ઘેર કામ...દેશથી કામળ...કેટલાય વખતથી જઈ જઈ...” નમૂંજિયે ગોઠા વાળવા લાગ્યો.

“અરે, મુંઝવેની તો મળ જ મારી ગઈ છે,” મોટી મૂંઝવાળાએ વચ્ચે કહ્યું, “દુકાને જવાનું તે ખીતા ખીતાં, દુકાનમાં બેસવાનું તે ખીનાં ખીતાં ને, દુકાનેથી ઘેર જવાનું તે ખીતાં ખીતાં. સત્તારના ઘેરથી નીકળ્યા હોઈએ તે માંજે માળનરવા પાછા ઘેર પહોંચીએ ત્યારે મનાય કે એક દી જીવ્યા!” તેણે મૂંઝો આમળો.

“એમાં સીનેમા-ખીનેમામાં તો જવાય જ ક્યાંથી!” લહેરીલાલાએ કહ્યું.

“અરે, યાર! મેં તો મારા લતામાં મારામારી જ જોઈ. મારેકાર લાડી ને છરા-છીછળતા દીકા. એ જીવતા સીનેમાથી નવરા પડીએ ત્યારે બદાર નીકળાયને?” કહી મોટી મૂંઝવાળો દરયો.

“એમ કે?” નમૂંજિયે પૂછ્યું, “તમે તો ક્યારેય નહોતા સપડાઈ ગયાને?”

“ના-ના, જંદાને તો કંઈ વાધો નથી આવ્યો. એકવાર કંઈ રાડ આવી ને લોકો નાસલાય કરવા લાગ્યા. દુકાને કટોકટ બધ થવા લાગી. મેંય ઝપાટાનંધ દુકાન બંધ કરી દીધી. પણ એ વખતે રસ્તા પર એક લાઇ બેરી-છોકરાને સાથે લઇને ફરવા નીકળ્યા હતા.”

“કાઈ નવાં-સવા હશે.”—“હા, લાગ્યાં તો અત્તરવાં જેવાં.”

“પછી? એવું શું થયું?”

“ચાલ શુ? મારી દુકાન પાસે હતાં પણ મેં તો દુકાન બંધ કરી દીધી હતી.”

“તમે એમને દુકાનમાં બોલાવી ન લીધાં?” વૃદ્ધે પૂછ્યું.

“ના, રે! એની બેરીને બચાવવા જતાં ક્યાંક આપણા જ રામ રમી જાય તો? પણ એ લાયકો બહાદર ખરે! બાલુની દુકાનવાળો ખારણું બંધ કરતો તો તેનું કાંડું પકડી કહે, ‘આ છોકરાંઓને અંદર લઈ લે!’ પેલો કંઈ આનાકાની કરવા ગયો તો કહે, ‘મુંડા તો તને મારતાં મારશે પણ જો આમને અંદર નહોં લે તો હું તને જરૂર મારીશ.’ લાઈ, પેલાને જબ મારીને એ બધાં અંદર આવ્યાં ત્યાંસુધી દુકાન ખુલ્લી રાખવી પડી. પણ સાંઢે નસીએ બોટી જ રાડ આવેલ ઐટલે થોડીવારમાં બધું ચાલ થઈ ગયું.”

“સાલું! આ હુલ્લડના દિવસોમાં તો વગર મોતે મરવા જેવું જ ચાલ છે.” લહેરી-લાલાએ કહ્યું, “આપણા તો દિવસો ખૂટતા નહોતા, ઐટલે હુલ્લડ ચાલે ત્યાંસુધી દેશમાં જ રહેવાનું નક્કી કર્યું છે.”

“હીક છે!” વૃદ્ધે કહ્યું, “દેશમાં આવી ધમાધમ તો નહોં હેમ.”

“સાથે ગંજપો તો લીધો છે ને?” નમૂંજિયે પૂછ્યું.

“હો-હો, ગાડીમાં સોગિયું મોઢું કરી બેસી રહેવું કોને ગમે?”

“બસ, ગાડીમાં તો એવી ગમ્મત કરવી છે કે હુલ્લડના આ બધા દિવસોનો વટક વળી જાય.” મોટી મૂંઝવાળાએ કહ્યું.

“હા, અહોં ક્યાં મુંડાની છરીતી કે પોલીસના ઘોડાની ખીક છે!” લહેરીલાલાએ કહ્યું.

ગાડીમાં બેઠા પછી ભાતભાતની ગમ્મત કરવાની કલ્પના બધાના મનમાં ફરી વળી.
“હજી ચા'વાળો કેમ નથી દેખાયો?” કંઈવારે વૃદ્ધ પૂછ્યું.

“ચા'વાળો ઊંઘણસી લાગે છે.”—“ના-ના, હમણાં આવવો જોઈએ.”

“રામ-રામ કરો ભાઈ! ચા'વાળો બરાબર સમજે છે કે આ બધા બંધાણીઓને ચા પિના ચાલે તેમ નથી. વહેણ જઈએ કે મોડા, આપણે ચા તો જટલો ખપતો હશે વેટલો જ ખપવાનો.”

વાતોના તાનમાં એ બિરાદરોને એટલું ધ્યાન નહિ રહેલ કે, પોતે ગાડી ઊપડવાનાં સમયથી ખારસા બે કલાક અગાઉ આવ્યા હતા: અને ચા'વાળાના નોકરો ય મત્વ માનવો જ હોય તેમને આરામ ને નિત્યકર્મમાં થોડા વખતની જરૂર પડે ખરી!

ગાડી પ્લેટફોર્મ પર આવી અને ચારેકાર ધમાધમ ચર્ષ પડી. કેટલાકોએ તો ચાલતી ગાડીએ જ પોતાના ખીસ્તરા ડાબામાં ફેંકીને પોતાની જગ્યા રાફી લીધી. પ્લેટફોર્મ પર આપણે જે મંડળીને જોઈ તે ગાડી આવતાં ઇજ્જલિજ્જ યદ્ય ગઈ હતી. પંખીનો મેળો વિખરાયો હતો. મોટી મૂંઝવાળો ને લહેરીલાલો એકજ ડાબામાં પેસી ગયા હતા. બેડા પછી એકબેકની નજર મળતાં તેમણે ‘પંખીના મેળા’ ની ઓળખાણ પાછી તાજ કરી લીધી હતી.

બધા બરાબર ગોઠવાઈ ગયા પછી ય પેલો નમ્રહિયો જુવાન ગાંસડાં-પોટલાં લઈ પ્લેટફોર્મ પર ચાંટા મારતો હતો. તેનો સીધો ક્યાંય જોખાતો નહોતો. પાછી પેલી ‘પંખીના મેળા’ ની ઓળખાણ દામ આવી; અને મોટી મૂંઝવાળાએ તેને પોતાના ડાબામાં લઈ, પોતે જરા સંકડાઈ ઓગળીને ય તેને જગ્યા કરી આપી. એ ત્રણ ઓળખીતા બેગા યદ્ય જતાં ‘હોજ’ રમવાનો મેળ મળી ગયો હતો.

ચા'વાળો આવી ગયો હતો. લેટીને ચાની તંદપ પણ ખૂચ લાગી હતી. માણસ નવને હોય ત્યારે તેને પોતાનું વ્યસન વિશેષ સંભરે છે. દરેક ખાનામાંથી પાંચ-સાત ચાના પ્યાલાની માંગણી થવા લાગી.

મોટી મૂંઝવાળાએ ત્રણ પ્યાલા ચા માગ્યો. ચાના પ્યાલા આપીને ચા'વાળો હોકરો જતો રહ્યો. ચા પી લીધા પછી તેણે ત્રણ પ્યાલામાંથી એક જોડ જરા જુદી સંતાડી દીધી અને બીજી બે જોડ બાકીના પેસેન્જરોએ મૂકેલ પ્યાલાની સાથે મૂકી દીધી.

ગાડી ઊપડવાનો વખત થયો ત્યારે પેલો ચા'વાળો પ્યાલા પાછા લેવા આવ્યો. પ્યાલાની ગણતરી કરતાં એક પ્યાલો ઓછો ચાય છે તેવું તેને લાગ્યું ખરૂં, પણ હંગામુંધ પ્યાલામાં આપવા-લેવામાં એ બાપડો દિસાળ ચૂકી ગયો હતો. થોડીવાર, ‘ભઈ, અહીં એક પ્યાલો રહી તો નથી જતો ને!’ એમ પૂછી પૂછી કંઈ જ જવાબ ન મળવાથી તે જતો રહ્યો.

ગાડી ઊપડી અને જરા વેગમાં આવી એટલે મોટી મૂંઝવાળાએ પોતે સંતાડેલી કાચની પ્લેટા ને રકાળી કાઢી તેનો પ્લેટફોર્મ પર ઘાં કર્યો. પ્લેટફોર્મ પર કાચનાં વાસણ ફૂટવાનો અવાજ પ્રસરી રહ્યો અને ડાબામાં મોટી મૂંઝવાળાનું હાસ્ય ફેલાઈ રહ્યું.

“અરે, ભાઈ! બાપડાનાં પ્યાલો-રકાળી એ માંગતો'તો ત્યારે પાછાં કાં ને આપી દીધાં?” તેની બાલુમાં એક એક પ્રોંઠ મુસીકરે એવી નફટાઈથી નવાઈ પામતાં પૂછ્યું.

“અમે તે કાંઈ એનાં આપના નોકર છીએ કે બધું સંભારીને તેને દેવા બેસીએ!” જવાબ આવ્યો.

- “પણ એ ફાડી નાખવા કરતાં રાખી જ લોધાં હોત તો?” નમ્રછિયે પૂછ્યું.
- “આપણે કાંઈ ચોરી કરવા ચોડા નીકળ્યા છીએ! આ તો એ ઘડી ગમ્મત! ગાડીમાં વખત નય.” વળી તે હસ્યો.
- “પણ તમારી ગમ્મતમાં એ ગરીબને નુકશાન થયું તેનું શું?” પ્રીટે પૂછ્યું.
- “એ કમખત ચા'વાળાઓ ખૂબ કમાય છે.” મોટી મૂંછોવાળાએ કહ્યું.
- “પણ આ નુકશાની એ ચા'વાળાને નહિ ભોગવવી પડે, આ પ્યાલા ને રકાખીના પૈસા તો બાપડા નોકરના પગારમાંથી કાપી લેવામાં આવશે.” પ્રીટે કહ્યું.
- “એ તો એમ જ ચાલે—”
- પ્લેટફોર્મ પર ગાડીમાં ગમ્મત કરવાના કરેલા નિર્ણયને અમલમાં મૂકવાનું શરૂ થઈ ગયું હતું.

* * *

- “બા, તું આજે રોશને ન જા તો ન ચાલે?” દશેક વર્ષનો એક દરિદ્ર કિશોર તેની માતાને સમજાવતી રહ્યો હતો.
- “રોશન પર ગયા વિના કેમ ચાલે?” તાવે ધૂનતી માતાએ કહ્યું.
- “આટલા સખત તાવમાં તું રોશને કેમ કરીને જઈ શકીશ?”
- “ગમે તેમ કરીને ય રોશને ગયા વિના છૂટકો નથી. સાથે કંઈક ઓઢવાનું લઈ જઈશ. તાવ તો ઠાણ જાણે કેટલા દૈં સુધી આવશે. એટલા બધા દૈં ખાટલામાં પડી રહું તો પછી આપણે ખાઈએ શું?”
- “તારે બહેલે હું રોશને જઈ તો?”—“ના બેટા! એમ ન ચાલે.”
- “શા માટે ન ચાલે?”—“તું હજી નાનો છે.”
- “તને તો હું નાનો જ લાગ્યા કરીશ. મારા જેવડો પેસો પુનિથો તો દાડિયે જાય છે.”
- “પણ બાઈ! તને ગાડીનાં ધરાક સમજાવતા ન આવડે.”
- “આવડે-આવડે એ તો!”
- “બાપુ, ગાડીમાં તો ભાતભાતના માણસ હોય. મારા જેવીને ય એમને સમજાવતાં ક્યારેક ભારે પડી જાય છે, તો પછી તારા જેવડાનું શું ગળું!” એ બાઈ પોતાના બાળક સમક્ષ ન કહી શકી કે ક્યારેક તો તેને પેદાના ધૈર્યની ડેકડી સહી લઈને ય શાક-પાન વેચવાં પડતાં હતા ખરે કહીએ તો તો એ યુવાન હતી માટે જ કેટલાક આહુકો તેની પાસેથી માત્ર ખરીદવાનો પક્ષપાત દર્શાવતા. સ્વતંત્ર રીતે પોતાનું જીવન ચલાવવા માગતી ગરીબ વિધવાને તેનાં કેટલાંક ધરાકોને હાથે બિભત્સ અપમાનના જે પ્રસંગો સહેવા પડતા તેની હૈવાફાટ કારમી કયા એ કુમળા બાળક પાસે તે કેમ જ રજૂ કરી શકે? તેનું પોતાનું અંતર પણ એવે હરખસગે ક્રોધથી બળી બેસું પણ તે સમસમીને ખેંચી રહેતી.
- “ના, બા! આજે તો હું તને કાંઈ પણ દિસાએ રોશને નહીં જ જવા દઉં” છોકરાએ પ્રેમપૂર્વક કહ્યું.

- “એમ ખોટી જઈ ન કરીએ.” માતાની ધૂનરી વધી રહી હતી.
- “જક તો તું કરે છે કે હું? તાવમાં શોકાય છે તો ય રોશન જવાની વાત મૂકી નથી એ તું જક્કી કે હું?”

“પણ તને એ બધા વિચિત્ર લોકોને સમજવતાં કેમ આવડશે?” માતા એનો એ પ્રશ્ન ફરીફરીને પૂછી રહી.

“તું-તારે મને જુદી જુદી જાગડીઓ ઘેરથી બનાવી દેજે ને! હું એક એક આને એ બધી વેચી આવીશ.”

“સાફ! ત્યારે આજે તું રેશને જજે.” માતાએ ગોઠવું સંકોચતાં કહ્યું. છોકરો ખુશ થઈ ગયો.

“પણ, બેટા!” કંઈ વારે માતા મૂળતે સ્વરે બોલી, “જળવજે, હો! કાઈ ઉડામણી કરે તો આકરો ન થઈ જતો, હો!”

“તું કાંઈ ચિંતા ન કરીશ. આજે જોજે તો ખરી તું! હું તો પહેલી જ ગાડીએ બધી જ ટોપલીઓ વેચી મારવાનો!” છોકરો રંગમાં આવી ગયો હતો.

*

“ચીકુ! જમફળ! રોંગણાં! એક ટોપલીનો એક આનો!” કાઠિયાવાડ-એકસપ્રેસ સ્ટેશન પર આવતાં પેલા છોકરાએ આનંદથી જૂમ પાડી.

જે ડબ્બામાં પેલો મોટી મૂંઝવાળો બેઠો હતો, તે જ ડબ્બાની સામે એ છોકરો પોતાની નાની નાની ફળતી જાગડીઓ લઈને હવેલેર ખૂંચે પાડતો બિભો હતો.

“એય, ચીકુ! કેમ આપ્યાં?” મોટી મૂંઝવાળાએ જૂમ પાડી. તેણે પોતાના મનથી ચીકુ વેચનાર છોકરાનું નામ પણ ‘ચીકુ’ જ હોવું જોઈ એ એમ નક્કી કરી નાખ્યું. એમ નામ પાડવામાં ય ગમ્મત હતી!

“એક આનાની એક જાગડી.” છોકરાએ વિનયથી કહ્યું.

“તારી પાસે ચીકુની કેટલી જાગડી છે?”-“દશ.”

“દશ જાગડીના આક આના ખરા કે નહીં?”

“ના, સાહેબ! દરેક જાગડીનો એક આનો.”

“સામટી લઈએ તો કંઈ ફાયદો ન થાય?”

“ના. છ!” કહી એ છોકરો ત્યાંથી ચાલવા લાગ્યો.

“અરે, બિભો તો રે!” લાવ-લાવ, ‘જાગડી લાવ!’ મોટી મૂંઝવાળાએ દમામપૂર્વક કહ્યું. છોકરાએ નીચે બેસી જાગડીઓ કાઢી આપી.

“આ નહીં!” મોટી મૂંઝવાળાએ એક જાગડી પાછી આપતાં કહ્યું. “પેલી દે.” છોકરાએ જાગડી બદલાવી આપી.

“એલા, તારી પાસે રૂપિયાના છૂટા પૈસા છે કે?” તેણે ખીસામાંથી રૂપિયાની નોટ કાઢી પૂછ્યું.

“ના, છ! મારી પાસે એટલા બધા પૈસા ક્યાંથી હોય?” છોકરાએ ગરજી મોં કરી કહ્યું.

“સ્ટેશન પર માલ વેચવા આવો ત્યારે થોડાક છૂટા પૈસા તો રાખવા જોઈએ ને!”

“સાહેબ, હું તો આજે પહેલી જ વાર જાગડી વેચવા આવ્યો છું.”

“ઠીક, લે હું આ લાઈ પાસેથી છૂટા પૈસા લઈ તને આપું છું.” એટલું કહી તેણે ડબ્બામાં પેલા નમૂંઝવાળા જીવાન તરફ ફરતાં કહ્યું, “જરા જ આના આપજે તો!”

નમૂંઝાણે જ આના ગણી આપ્યા.

આટલા વખત દરમિયાન પેલો છોકરો બાબુના ડબ્બામાંથી કાંઈ એ જાગડી માગવાથી

[ગતાંક પૃ. ૧૧૦ થી ચાલુ]

∴ દર્શન ચોથું :

[કલાચિત્રોથી રાણગારેલો એક અધ્યાસ-ખંડ. ખૂણામાં પુસ્તકોથી ભરેલો એક કબાટ. સામે દીપોચની બાજુમાં બે કોચ ગોઠવાયેલા છે. દીપોચ પર પુસ્તકો, નોટબુકો, લેખણ તથા પેન્સીલ વગેરે પડેલ છે. કોચ પર શરીર ઢાળીને છાયા બીન વગાડી રહી છે. હઠાડી બારીઓમાંથી સૂર્યનો પ્રકાશ પથરાય છે. છાયા ગીત ગાઇ રહી છે-]

કોચલ કંઠનું ગીત ખોવાયું,
ક્યાં રે ધરા તણું હીર રામાણું ?
સરિતાની સૂછી ધૂલિ ભરી ભરી પૂછી રહી તરુ-તરુને છાનું
દેખનાની કર-અંજલિમાં રાને કુંજ નિકુંજનું રૂપ સુકાણું ?
ખાલી ઝરાનું હયું અભરાણું
શિશિરને કોણે આપીયું ગાણું ?

[સ્વરમાતાના પ્રતિધોષા વચ્ચે બારણે ટકારા સંભળાય છે. બીનને બાજુમાં મૂકીને છાયા સફળી બેસી થંધ દ્વાર ખોલે છે. પ્રદીપ ખંડમાં પ્રવેશ કરે છે.]

છાયા : (હર્ષ સભર) ઓ, પ્રદીપ, તમે !

પ્રદીપ : (સ્મિતથી એ પ્રશ્નને હઠાડી દે છે અને કોચ પર ગોઠવાય છે. છાયા એની સામેના કોચ પર શરીર સંકોરી બેસે છે) આજે અપોરની ગાડીમાં હું શહેર છોડી જતો હોવાથી થયું કે ચાલ છાયાને મળી આવું.

છાયા : (ગુસ્સા અને શોક-મિશ્રિત અવાજે) વળી એજ વાત ? ન્યારે સાંભળો ત્યારે-
'જવું છે. જવું છે.' અરે એવો તો ક્યો મોહ છે તને જવાનો ?

પ્રદીપ : (નિઃશ્વાસ નાખી) તું સમજતી નથી મારી મનોદશાને, છાયા ! તું જે અગર મારી સ્થિતિમાં હોત તો એમજ કરત.

છાયા : [દીપોચ પરથી કોરી ચોપડી અને પેન્સીલ લપાડીને, હંસકોણે રચી પોંચાની સૌથી મોટી આંગળી કપાળને અડાડતી, મુખ પર વિદુત ચિંતન-અમતાનો કૃત્રિમ ભાવ લાવી, પેન્સીલથી બીજે હાથે નોટબુકમાં કે આકૃતિ દોરતી, મલક્યાં] દ્યો, આ મુકાણાં અમે જે તમારી સ્થિતિમાં. અમને તો કોઈ કંઈ જવાનું નથી કહેતું. બલકે આ અધૂરું ચિત્ર પુકારી રહ્યું છે : 'સ્વરૂપ દે. મને પૂરું સ્વરૂપ દે.'

પ્રદીપ : (અસ્તવ્યસ્ત બનતાં) તું વાતને મજાકમાં ઉડાડે છે, છાયા ! હવે મારી ધીરજની અવધી ખૂટી છે, સર્જનોના પરિશ્રમથી મ્હારું ચિત્ત હવે સ્ખલિત થયું છે, હવે મને જીવનનો યાદ લાગ્યો છે. સલાઓની ગડમયલો, જાહેર જીવનનો પરિતાપ, ખુશામતનું વિષ, સામાજિક જીવનની કુદ્રતા અને વ્યક્તિ-વ્યક્તિના અહંવાદમાં હું માનવૃતાનો વિનાશ જોઈ રહ્યો છું.

૧૬૬... સુવાસ : સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૬

છાયા : અને મધ્યાહને નૃત્ય કરે છે મેખલાંબેન વીણા, રજનીબેન મૃદંગ રંગે (હસીને) માનતીબેન મંજરા વગાડે છે

[બધા હસે છે સાતિ હાઈ રહે છે. સંગીત વાતાવરણને યે નથાવે છે અભિનય-ગીત રાજ થાય છે.]

મેખ બાળે બાળે પડે જાડરી,

નીમે ધરતીનું હૈયું રસાળ,

પાથ ડેકે ભગે છે લીસોતરી.

ધરતીના અતરની ડીની વરાળની,

ઝાઝળ બિફુડે રચી આલ-છાબડી,

કોઈ હલભાગીના છવન ઉતાપની,

દોળે આનુડે એ અનલિ

મયૂરની કેમ જોડી જોડી આપડી,

જખી એને થાકી ચાતકની આંખડી,

કોટ-પાખો રોળાઇ મૂલિએ અચેત થૈ,

ત્યારે વરસી આ કોની રસાયણિ !

(પડે પડે છે)

: દર્શન છુટું :

[સ્થળ - પ્રકૃતિના કલાચિત્રોથી રાખ્યારેયો છાયાને રાધનખડબધે સાત નીરજતા, સમય પ્રભાતનો વીજળીબત્તીના ઘેરા લીલા પ્રકાશમા પવન પર ટળીને ચિરતન આરામ અને કંઠભૂની મૂર્તિ જેવી છાયા વીણાના તાર સાથે અતર—હૈ આસાપી રહી છે]

નીત પ્રભાતે આગલુ માંડે

કેણુ જલ રાણગારી ?

પ્રદીપ, મૂપ ફરજો મદ્યો કો

આયુક્તા પથરાવી,

પ્રકાશની પાખડીઓ જેવી,

આરા જલું પ્રગટાવી,

ગદારો દ્વાર ધડી ખખડાવી

[આરણ્યે ટકારા સલામ થાય છે]

છાયા. કેણુ ?

આગતુકે હું પ્રદીપ

[છાયાના અગામી આનંદની ચિનગારી ફેલાય છે વીણા બાજુમા મૂકી એ સંકીર્ણ હોવા થાય છે ને દ્વાર ખોલવા દોડે છે જોડિયો કંઈ વિચાર એના પગને ધકાવી રે છે એની જામિંગો સમી ભય છે, તે સાત અને સખત બને છે, ને દ્વાર નજીક જાણી જાય છે]

છાયા : તારી પ્રકૃતિ યે ન સધયો તને, સર્જક !

પ્રદીપ સધયો'તો પરન્તુ તારા શબ્દોને મૂલ્યોને સ્વપ્નની કેડી શોધતો હું પાછો આવ્યો છું, છાયા !

! છાયા : એ કેડી તને ત્યાં ન જડી, કલાકાર ?

પ્રદીપ : એ માનવીને જુદી જ રીતે ચેતાની જોડમાં લ્યે છે, છાયા ! ત્યાં માંડે માટે બધું દલું (આખો પહેળો ને ઘેરી કરતા) લીલી દગિયાળી પર કુસુમો સેજ ગિછાયાનાં ગગન ચાદર ઓઢાડતું તરુરે અમર દોળનાં તાગઓ દીપમાળા ગચતા પદાડો દ્વારપાળો બાળી રક્ષતા ઝરણાઓ ગીત ગાતાં ટેકગઓ તેના પ્રતિયોગો પાડતા ને એના તાલે તાલે ચિત્ત-મની કોઈ સાકાર મૂર્તિ આનંદ-સારંગ-નૃત્ય કરી ગહેતી પરન્તુ.....

છાયા: તો તારા એ ત્યાંના બધાં જોવો મૂકી અહીં તારે પ્રાણ કેમ આવવું પડ્યું, સ્વપ્નજીવી ?

પ્રદીપ: માનવમુખ જોવાની બૂખ લાગવાથી. તારાં સ્વપ્નો અને મારાં સર્જનોની સત્તામણીથી. હરધડીયે-હરપળે માનવતાના અવાજને સરાવર લહરીની સંગે સંગે ઊડીને મહારા કાન પર અચ્છાતા આક્રન્દી રહેતા કે, 'તું અમને કેમ ભૂલ્યો ? કેમ ભૂલ્યો ?' અને મારાં સર્જનો સજીવદેહે મારી આંખ સામે જીભીને મને ધમકાવતાં કે, "તારી નિર્બળતાને પોષવાને તું માનવતાને બૂલવા માગે છે, ચિત્ત કે તું મહાપાપી છે."

છાયા: તો તારી નિર્બળતાનું તને જ્ઞાન થયું ખરું. ઘણું જીવો તમે સર્જો !

[એ હસે છે.]

પ્રદીપ: ના. નિર્બળતાનું જ્ઞાન નથી થયું મને, પણ માનવતાનું મૂલ્ય થયું છે, છાયા ! એ પ્રકૃતિ-વૈભવમાં મને પ્રતિધડીએ કંઈક જીણપ લાગ્યા કરતી. ને મને લાગતું કે સિંધુનાં જીજ્ઞતા પૂરે મારી આંખ સામે ગાજ રહેતાં અને કહેતાં કે, "પાછો આવ. પાછો આવ તું." ને 'તારી જીવન-પ્રકૃતિને મૂકીને તું કંઈ પ્રકૃતિને શોધવા ચાલ્યો છો, પ્રદીપ ? મારો મુસાર સળગાવીને તું સર્જનની કંઈ દુનિયા વસાવવા નીકળ્યો છે, કલાકાર ?' એ તારા શબ્દો મને જૂંપવા દેતા નહિ. મને તારા જ સ્વપ્નો આવતાં. પ્રકૃતિ તત્ત્વના આણુએ આણુમાં ત્હારે સ્વરૂપ તરવરતું. એ અંગુલિનિર્દેશથી મને આમ-ત્રી રહેતું. અને પ્રકૃતિનાં બધાં દૃશ્યો દૃશ્યો મને પુકારી રહેતાં કે, "તારી જીવન-પ્રકૃતિને લેવા તું પાછો જા. પાછો જા."

છાયા: તો હું એ કહું છું કે પાછો જા, પાછો જા. લોહીની હાંફ શોધવા નીકળેલા પુરુષ, તું પાછો જા !

પ્રદીપ: લોહીની મને ઝંખના હોત તો તો પ્રકૃતિને દૂંદવા હું ન ગયો હોત છાયા ! ને ત્યાંથી હું તારા હૃદયને શોધતો પાછો આવ્યો છું તેનો તો કંઈ ખ્યાલ કર. અને તું જીવન આર્થુ બાળક જેવી જ રહીશ, છાયા ! આવ, હૃદય અને આત્માની શાંતિ શોધીએ. આવ, નવતર લવનની પગથી ચડીએ. ને માનવતાને ઉમળે એવો પ્રકાશ પાથરીએ.

છાયા: હું તો રહી પોત્તી માટીની. મારાથી કેમ ચડાય ? ને કલાકાર, ચડવાનો જરા ઓછો મોહ રાખો તો સારું. કારણ કે ચડનારને નીચે જીતયાં વિના છૂટકા નથી ને નીચે જીતરતી વખતે એને પસ્તાવું પડે છે કે, "ન ચડ્યા હોત તો સારું". આઝી હૃદય અને આત્માની શાંતિ ન શોધતો ક્યારેય. કારણ કે એમને બિચારાંને દેહના બોળિયામાં પુરાઈને અનાદિ કાળથી દુઃખી થવાની ટેવ પડી ગઈ છે. બિચારો દેહાત્મા ! [એ હસે છે.]

પ્રદીપ: આટલું નૈરાશ્ય ? આ તે તને શું થઈ ગયું. છાયા ?

[છાયા જીભી નીચે છે. ને કોષથી મૂળતા ખુલ્લું અવાજે કહે છે]

છાયા: સાંભળવું છે શું થયું છે મને ? તું મહારા આદર્શ અને તપ-સાધનાનો ભંગ કરવા આવ્યો છો, પ્રકૃતિપૂજક ? કલાને ચરણે સોંપેલા આ જીવનધનનો તું હવે માલિક થવા આવ્યો છો, પુરુષ ! એક પ્રકૃતિ તો તને મળી છે અને બીજીને સાથે લઈ જઈય તો એ શોક્યોના વિસ્રવાદમાં તારે જીવન, સળગી ઊડશે, કલાકાર !

[ફરી એ અદ્ભુત અવાજે કહે છે.]

પ્રદીપ: એ તારી બૂલ છે, છાયા ! આરણ્ય બોલ. હું તને સત્યદર્શન કરાવું.

છાયા સત્યદર્શન તો તું તરછોડીને આપ્યો ગયો ત્યારથી જ યજ્ઞ ગયું છે, મને અને કલાધર કે તને એ પણ સમજાવવું પડશે કે પ્રણયી-હૃદયના એક વખત બંધ થયેલા બાગ્યા ફરી ક્યારેય બિઘડતા નથી તું પાછો જા, પ્રદીપ ! મને તારી તપસ્વિની બનીને મરવા દે

પ્રદીપ તારે તપસ્વિની બનવાની જરૂર નથી, છાયા ! આટલા વર્ષ તું તપસ્વિની બનીને જ જીવી છે તે આર્થ નારીધર્મને દીપાવ્યો છે કલાતી ઘેનજામાં તારા સાચા સ્વરૂપને હું ત્યારે નહોતો ઓળખી શક્યો તે પોત્તી માગીતો તો હું છું છાયા ! કે તને કંઈપણ ફરી આજે તારે ખારણે બિભો છું છતાંયે તું એમ ઈચ્છતી હો કે મારે આલ્યા જવું તો હું જાઉં છું

[છાયા નીચે બેસી જાય છે એના રૂઢવાનો અવાજ સમજાય છે વાચાલીનના તારમાથી કંદવ બધા પ્રગટાવવા મથતો કાઈ પડોશી ધીમી ઘેરી સૂત્રાવટ વાતાવરણને કપાવે છે]

પરંતુ જતા જતા આટલું સૂચન કરતો જાઉં છું છાયા ! કે જીવન એક કસોટી છે અને તેમાં પ્રેમીનું તો ખાસ અને બધા તપ-આદર્શની ઉપાસના, માધના અને શહીદીને યે કાઈ અનિમ ધ્યેય હોય છે તારા તપનું ધ્યેય જ્યોતિ-મિનનતુ છે અને જ્યોતિમિલન આજે સ્વરૂપ લઈને આપણી આખ સામે બેસી છે દાર ખોલી એને ધડી તું નીરખ તો ખરી ! (વદતા અવાજે) પ્રાણુ-પરિક્રમાની સગાથિની !

[કડક અવાજે ખારણા ખૂલે છે જ્યાં દાઢ કરી પત્રધિયા બિતરતી છાયાને પ્રદીપ ઝીંકે છે બહારના અંધારામાં એ બને છાયા-ચિત્ર જેવા દેખાય છે પ્રદીપના ખબા ઉપર છાયા એનું શરીર ઢાળે છે એ દૃશ્યનીથી પ્રદીપ છાયાનું મુખ બેસી કરે છે કાણેકવાર એ બને એક મીલનની કીટીઓના અતરતેજ્યા નિર્જનિર્જના પ્રાણુ પરોવે છે તરતજ સ્વસ્થ થઈને આગળીમાં આગળી પરોવીને પ્રકૃતિ-પુરુષની એ બેલડી છાયાચિત્ર જેવી ચાલી જાય છે ધરતી પર માત્ર એના પગલાઓ જ રહી જાય છે સંધ્યા, મેખલા, રજની અને અન્ય સખીઓ દાઢમાં દીપક લઈ એમના પગલા ચોષ્ઠી આવે છે ને દીપક-નૃત્ય શરૂ થાય છે નૃત્યની સાથે ગીત સંભળાય છે]

પદ બેડલી

આ કોની પડી પગદડીયે ?

એની પગલી

ક્યાના અજવાળાને નહોતરે ?

પ્રાણુથી, પ્રાણની અગ્નિ ગૂંધીને,

ઉરતાવે આલી યુગ-ભેવ ?,

કુમકુમ એના પત્રવા-નિશાનીયે,

મૂકો આશાવણી દીવડી

નવલખતાસા ઉતારી હૃદયનીયે જ્યોતિના ઉત્સવ મહાને

અતર અતરના સનાતન તેજમાં સંસ્કૃતિ-રોલા સરખવે

સાહેલડી,

નવતર જીવનની કેડીયે

[પ્રદીપ અને છાયાના પગલાઓ ઉપર એક પછી એક દીપક મૂકીને કુમારિકાઓ ચાલી જાય છે અપતા ગીત-સૂરો સાથે દીપકની વાટ ફૂલ રહે છે પડો પડો છે]

• નૃપતિ ચેરલાટનને શેન્યુદુવ અને ઇળંગોવ નામે બે પુત્ર હતા. તેમાં શેન્યુદુવ મોટો હોઈ યુવરાજપદ તેને સોંપાયું હતું.

એક સમયે ચેરલાટનની સભામાં એક મશહૂર જોશી આવી ચડ્યો. ઇળંગોવનો તેજસ્વી ચહેરા જોઈ તે બોલ્યો, “તમારા ભાગ્યમાં રાજપદ લખાયું છે.”

ઇળંગોવ ચંમક્યો. રાજપદનો અધિકાર મોટાભાઈનો ગણાય. તે અનુસાર તેને યુવરાજપદ સોંપાઈ પણ ચૂક્યું હતું. યુવરાજને ઘેર પુત્ર પણ રમતો હતો. છતાં પોતાના ભાગ્યમાં રાજપદ!—એ ભાગ્યને ફેરવવું જ જોઈએ.

તે બીજે જ દિવસે ઇળંગોવે સંસાર તથા દીક્ષા લીધી.

x

x

x

સેકડો પુરુષોનાં માથાં ઉતારનાર અને ગુજરાતના પાટનગરના ભર બગ્ગરમાંથી મોતીના દાર ઉકાવનાર બહારવટિયા ગંગદાસને શરીરે પાકું નીકળેલું. એ પાકામાં ખદબદતી જીવાત બે જોંબ પર પડી જાય તો ગંગદાસ તે વીણી વીણીને પાકામાં પાછી મૂકી દેતો. ને જીવાતોના ખોરાક માટે તે પાકામાં હંમેશાં લોટનો પીંડ પૂરતો.

એક પ્રસંગે કોઈ કેદીએ આમ કરવાનું કારણ પૂછતાં ગંગદાસે કહ્યું, “પ્રભુએ પાકામાં જ વિચારીને જન્મ દીધો છે. બીજે એ શી રીતે જીવી શકે?”

“મહારાજ,” કેદીએ વિશેષ છૂટ લેતાં કહ્યું, “આટલી દયા છે તો પછી માણસોનાં માથાં કેમ વધેરા છે?”

“માણસને ભગવાને પેટ દીધું છે તેમ સાચું—ખોટું સમજવાની ભુદ્ધિ પણ દીધી છે.” ગંગદાસે શાંતિથી કહ્યું. ને પછી વ્યથિત ભાવે ઉમેર્યું, “પણ માણસ પેટનું કેદી માપ નથી કાઢતો. અને પરિણામે હળાહળ સ્વાર્થથી તે ભુદ્ધિને પણ કુમાર્ગે વાપરે છે. તેની જ્ઞાન તો તક્ષવારની અણીથી જ ટેકાણે આવે છે.”

x

x

x

ચોલપતિ કાંકદનને બે સ્વરૂપવાન પુત્ર હતા.

એક સમયે નાના પુત્રની નજર રાજમહેલની નજીકમાંથી પસાર થતી બરડી નામે લાવણ્યવતી આલણ-નારી પર પડતાં તે મોહથી ઘેસો બંધ્યો. બરડીએ તે જાણતાં, પોતાના રૂપમાં માતા કે ભગિનીની ભાવના જન્માવતી નિર્મળ પવિત્રતા નથી એમ માની, આપઘાત કર્યો.

એ સમાચાર કાંકદનને કાને પહોંચતાં જ તેણે પોતાને હાથે પુત્રનું મસ્તક કાપી નાંખ્યું. થોડા સમય પછી કાંકદનના મોટા પુત્ર રાજમાર્ગ પરથી પસાર થતી વિદ્યાબાી નામે અપ્સરા સમી મુંદરી પર મુઝબ બંધ્યો. પોતાના કંઈમાંથી મોળ કાઢી વિદ્યાબાના કંઈમાં પરાવવાને તેણે હાથ લાગ્યાં કર્યાં. વિદ્યાબાના ચારિત્ર્યને થોડીક જાણ્યું મોટે એ હાથને અંદર રાખી રાખ્યા.

ને એ હાથ નીચે ઊતરી શકે તે પહેલાં જ કાકદનના રાજ્યમાં એ હાથની સાથે-સાથ પુત્રના મસ્તકને પણ ધડથી જુદું કર્યું.

x

x

x

ટેન્ડેમાં નેપોલિયને પોતાની સેનામાં એક પણ સ્ત્રીને ન આવવા દેવાની કડક આજ્ઞા કાઢેલી. અને એ આજ્ઞાના અક્ષરશ પાલન માટેની જવાબદારી તેણે ચારિત્રવાન અમલદારોને સોંપી. આમ છતાં એક દિવસે નેપોલિયને સેનાની મધ્યમાં કેટલીક રમણીઓ નિહાળી તેણે તરત ઉક્ત અમલદારો સામે દુરજના લંગ માટે કામ ચલાવવાનો બંદોબસ્ત કર્યો.

એ કામની સુનાવણીમાં સરકારી વકીલે સ્ત્રીઓને પૂછ્યું, “સેનામાં પ્રવેશવાને તમે અમલદારો પર ક્યાં બાજુ વાપર્યા હતાં ?”

“વકીલશ્રી,” એક તેજસ્વી રમણીએ આગળ આવતાં કહ્યું, “તમારા અમલદારો શક્તિશાળી અને સુરક્ષિત છે. એટલે રથૂલ બાજુ કામ કરી શકે તેમ નહોતું. તેઓ ચારિત્રવાન છે તેથી નયન-બાજુથી પણ કામ સરે તેમ નહોતું.”

“તો પછી તમે અહીં આવી શી રીતે ?”

“જી આપના સૈનિકો માટે મીઠાઈના કરડિયા આવતા હતા. અમને લાગ્યું કે મૈનિકોને મીઠાઈ કરતા અમે વધારે ભાવીશું. એટલે કેટલાક કરડિયાઓમાં મીઠાઈને રથળે અમે ભરાઈ આવી. આપના બિચારા વાકત અમલદારોની નજર ત્યાં લગી શી રીતે પહોંચે ?”

x

x

x

લોર્ડ જ્યોર્જના તેજસ્વી બાપજીથી ઉશ્કેરાઈને એક શ્રોતાજને કહ્યું, “રહેવા દો તમારું એ બધું હડાપણ તમારા પિતા કાણુ હતા એ અમે સારી રીતે જાણીએ છીએ. ગધેડાની ગાડી હાંકવામાં એમણે હીક નામના કાઢેલી.”

“એ ગાડી તો મને યાદ નથી,” લોર્ડ જ્યોર્જ શાંતિથી કહ્યું, “પણ ગધેડો તો અત્યારે પણ ભારી નજર સામેજ ઊભેલો છે.”

x

x

x

મગધપતિ બિંબિસાર એક ચતુર મહામત્રીની શોધમાં હતા. તે શોધ નિષ્ફળ જતાં તેણે મહામત્રીની મુદ્રિકા એક જળહીન ઉજ્જવ કૂવામાં નાંખી અને કૂવાની આસપાસ પહેરો ગોડવા દંડેરો પીટાવ્યો કે જે માણસ કૂવાને કાઢે એસીને હાથવડે એ મુદ્રિકાને જાચકી લે તે મગધનો મહામત્રી બને.

મહિનાઓ સુધી એ વોંટી ત્યાંજ પડી રહી કાંઈ એને સ્પર્શો તો શું, પણ સ્પર્શવાની કલ્પના પણ ન કરી શક્યું.

એક દિવસે દૂરથી આવેલા એક કુમારે કૂવા નજીક આવતાં જ દંડેરો જાણીને તે વોંટી જાચકી લેવાની ઈચ્છા દર્શાવી. તેણે વોંટી પર જાણુ નાંખ્યું, જાણુ પર દેવતા નાંખ્યો. વોંટી જાણુમાં ચોંટી ગઈ, ને દેવતાથી જાણુ સુકાઈને જાણું બની ગયું. પછી કૂવામાં નીકળવાટે પાણી નાખતા જાણું તરતું તરતું કિનારે આવી પહોંચ્યું. કુમારે હાથવડે એ જાણુને જાચકીને તેમાંથી વોંટી કાઢી, તે પોતાની આગળી પર ચડાવી દીધી.

બિંબિસારે તરત જ તેને પોતાના મહામત્રી તરીકે વધાવી લીધો. તે પ્રમંડે જણાવ્યું કે તે કુમાર દેશાટનમાં બિંબિસારે સુનંદા નામે એક લાવણ્યવતી વણિક-કન્યા સાથે કર્ષણ લક્ષ્મી પરિણ્યામે જન્મેલો પોતાનો જ પુત્ર અભયકુમાર હતો.

સમય જતાં તે કુમારે મગધને જંગલભરતું એક યશસ્વી સામ્રાજ્ય બનાવ્યું.

ઝાર પોણે પોતાના ગર્વિષ્ઠ સેનાપતિ સ્વેરોને દેશપાર તો કર્યો પણ જ્યારે નેપોલિયન સામે રશિયન સેના બેઢાલ બનવા લાગી ત્યારે તેણે સ્વેરોને પાછો બોલાવ્યો. સ્વેરો પોતાનો બધો ઠાઠમાઠ તથા દષ્ટ સાદાં વેશે રાજમંદિરમાં આવ્યો ને બોંબ પર લાંબો ચર્મ પેટ ઘસતાં ઘસતાં તે જીભથી સિદ્ધાસનનાં પગથિયાં અને ઝારના પગ ચાટવા લાગ્યો.

ઝારે ચમકીને કહ્યું, “સેનાપતિ, આમ કેમ કરે છે ? ગાડો તો નથી થયો ને ?”

“હ, ના.” સ્વેરોએ વેધક શાંતિથી કહ્યું, “મારા દેશના દુઃખથી પ્રેરાઈને હું અહીં મારું પદ ગેલાળવાને પાછો આવ્યો છું અને અનુભવે મને શીખવ્યું છે કે આ રાજ-સંભામાં હંમેશાં આમ વર્તનારને માટે જ સ્થાન હોય છે. એટલે હું એ અનુભવને અનુસરું છું.”

ફેન્ચ પરદેશમંત્રી ટેલીરેન્ડે પોતાની પત્ની તરીકે અનેક ચતુર મુંદરીઓની અવગણના કરી મેદ જુદિની મેડમ આન્ડને પસંદગી આપી. એ અંગે એક મિત્રે હસતાં હસતાં પૂછ્યું, “મેડમ આન્ડને પસંદ કરવા પાછળ કોઈ ખાસ કારણ તો રહેલું નથી ને ?”

“કારણ એ જ કે એના કરતાં વિશેષ અબુધ સ્ત્રી સમસ્ત ફ્રાંસમાં મને ખીજ ન મળી શકી.”

“આપના કહેવાનો આશય હું નથી સમજી શકતો.” મિત્રે કંઈક ગંભીર બની કહ્યું.

“આશય એ” ટેલીરેન્ડે એક આંખ સહેજ ઝીણી કરી કહ્યું, “કે પ્રસંગ આવે અબુદ્ધ સ્ત્રી જાતે મૂર્ખ બને છે, ચતુર સ્ત્રી પતિને મૂર્ખ બનાવે છે.”

અરબસ્તાનમાંથી ફેટલાક વિદ્યાર્થીઓ અબ્યાસ માટે પરદેશ સિધાવતા હતા. રસ્તે જોએલા હજરત બેહલુલ નામે તત્ત્વજ્ઞાનીએ તે વિદ્યાર્થીઓને અંદરેઅંદર પરદેશની વિદ્યા અને સંસ્કૃતિની પ્રશંસા કરતા સાંભળ્યા.

હજરત બેહલુલ તરત જ ચાલણો લઈ રસ્તામાં ધૂળ ચાળવા બેસી ગયા. વિદ્યાર્થીઓની નજરે તેમના પર પડતાં જ તે બોલ્યા, “હજરત સાહેબ, આ શું આદર્શ છે ?”

“બેટાઓ!” હજરતે ગંભીર શાંતિથી કહ્યું, “શહેરમાં મારી એક સોય પડી ગઈ છે. તે અહીં શોધી રહ્યો છું.”

“સોય જોવાઈ શહેરમાં, ને શોધો છો. અહીં !”

“એમાં શું ?” હજરતે હસીને કહ્યું, “તમારે જીવવું છે અરબસ્તાનમાં. છતાં તમને વિદ્યા અને સંસ્કૃતિ પરદેશમાંથી સાંપડી શકે છે. તો પછી મને શું અહીં મારી એક સોય પણ નહિ મળે ?”

વિદ્યાર્થીઓ સામાન સાથે ત્યાંથી જ પાછા ફરી ગયા.

પાટલિપુત્રના ધનાવહ શ્રેષ્ઠીની પત્ની રોહિણી રૂપરૂપને અંગાર હતી. એક પ્રસંગે નૃપતિ નંદની નજરે તેના પર પડતાં જ તે મોહથી ધાવલ થયો ને શ્રેષ્ઠીને કંઈક બહાને બહારગામ મોકલાવી એક રાત્રે તે રોહિણીને આંગણે આવ્યો.

પ્રથમ તો રોહિણીએ આત્મહત્યાનો નિશ્ચય કર્યો, પણ પછી કંઈક વિચારી તેણે શાંતિથી રાગને સન્માન આપ્યું અને તેની સમક્ષ ફળીની જુદી જુદી રકાઓ મૂકી.

“ એક રકાબીમાયી ફળ ચૂસાઈ રહેતા રાત્રીએ બીજી રકાબી હાથમા લીધી તે રકાબીમાંના ફળમાં રસ ધણો ઓછો જણાતા રાત્રીએ પૂછ્યું, “ સુંદરી, આ ફળો રમહીન કેમ જણાય છે ? ”

“ રાત્રી ” રાહિણીએ હસીને કહ્યું, “ એ ફળ અમારા નોકરે ચૂસેલાં છે. ”

“ ચૂસેલાં રસહીન ફળ ! ” ગમ્મ રકાબીને પછાડતાં બોલ્યો, “ અને તે મારી રકાબીમાં ? મૂકતાં શરમ પણ ન આવી ? ”

“ એમાં શું ? ” રાહિણી પ્રભાવભરી વાણીમાં બોલી, “ અન્ય પુરુષે સેવેલી નારી સાથે સરખાવતાં તો એ ફળ અનેકગણા ઉમદા છે. ”

નદિ રાહિણીના મસ્તક પર હાથ મૂકી તેને નાની બહેન નરોંકે આશિષ આપી

x

x

x

રશિયા અને તુર્કી વચ્ચે લવાનક મંચામ ખેલાઈ ગયો હતો. તે પ્રમંથે રશિયન સેનાપતિ સ્કોબોલેફ પોતાના સેન્યને શિથિલ જોઈ આગળ ધસ્યો. ને ગોળીઓના વરસાદ વચ્ચે હસતાં હસતાં પુરલા મેદાનમા ધૂમવા લાગ્યો.

એ જોઈ કેટલાક મિત્રોએ કહ્યું, “ ભાઈ, જાત પ્રત્યે આટલી બેપરવાઈ દાખવવી એ સેનાપતિને શોભતું ન જણાય ”

“ નહિ જ. ” સ્કોબોલેફ હસીને કહ્યું, “ હું બેપરવાઈ નથી દર્શાવતો. હું તો સારી રીતે જાણુ છું કે તુર્ક સૈનિકોને ગોળીઓ છોડતા આવડતી જ નથી પણ મારા મૈનિકો એ નથી જાણતા એટલે તેમને એ શિખવવાને જ હું અહીં ફરો રહ્યો છું. ”

—ને તે પછી તે યુદ્ધમાં રશિયન સૈનિકોએ દાખવેલી બહાદુરી ઇતિહાસમાં અમર બની છે

x

x

x

સ્વ દેશબધુ દાસ ‘ નારાયણ ’ નામે એક પત્ર ચલાવતા હતા. તે પત્ર માટે વાર્તા લખવાને તેમણે શરદબાણને આગ્રહભર્યું આમંત્રણ આપ્યું. અને શરદબાણએ તે આમંત્રણને વશ થઈ એક વાર્તા લખી મોકલાવી

દેશબધુને એ વાર્તા એટલી ગમી ગઈ કે તેમણે શરદબાણ પર એક કારો એક મોકલાવી આપ્યો. શરદબાણ જાણતા હતા કે દેશબધુની આવક લાખખોની છે, છતાં તેમણે તે એકમાં ‘ સો રૂપિયા ’ તો આક પુરો તે એક બેન્કમાં વટાવવાને મોકલી આપ્યો

દેશબધુએ એ હકીકત જાણતા શરદબાણને આટલી બધી દ્રવ્ય-મર્યાદાનું કાળુ પૂછ્યું. શરદબાણએ કહ્યું, “ ઘણા માણસોની ઓછી કિંમત અંકાવાથી જગતમાં જે દુઃખ પ્રવર્તે છે તેને દૂર કરવાનો ઉપાય થોડાં માણસો પોતાની ઉચિત કિંમત સમજે, તેમાં રહેલો છે. ”

x

x

x

ન્યુ ઇંગ્લેન્ડની એક વિદ્યાપીઠે સેનાપતિ લા ફાયેટને ‘ ડોક્ટર ઓફ લો ’ ની પદવી આપી. એક પ્રસંગે સેનાપતિ બેરન સ્ટયુબન પોતાની લશ્કરી ટુકડી સાથે ઉક્ત વિદ્યાપીઠ પાસેથી પસાર થઈ રહ્યો હતો. વિદ્યાપીઠના મકાન પર નજર પડતાં જ તેને ઉપરાક્ત પ્રસંગ યાદ આવ્યો. ને તે બગડ્યો, “ દોસ્તો, લાગો, દોડો. અહીં વસતા મૂર્ખ યડિતો હમેશાં સેનાપતિઓને દાકતર બનાવી દે છે. જે આપણે એમના પંજમાથી લાગી છૂટીશું, ત્યારે તો તે મૂર્ખો આપણામાંથી પણ એક-એ ને મૂંડીને દાકતર બનાવી દેશે. ”

રઘુવંશ, કુમારસંભવ, કિરાતાલુંનીય, નૈપથ ને શિશુપાલવધ એ—સંસ્કૃત ભાષાનાં પાંચ મહાકાવ્યો છે. તે જ રીતે તામિલ ભાષામાં પણ ચિન્તામણિ, શિલ્પપધિકારમ્, મણિમેખલાઈ, વળદ્યવપતિ અને કુંડલકેશી એ પાંચ મહાકાવ્યો છે. પણ ઉપરનાં સંસ્કૃત મહાકાવ્યોનાં આપણને જોડેલાં પરિચય છે તે સાથે સરખાવનાં તામિલ મહાકાવ્યો વિશે આપણે ઘણું જાણીએ છીએ.

ઉપરોક્ત પાંચ તામિલ મહાકાવ્યોમાંથી પહેલાં ત્રણ જ અત્યારે મળી આવે છે. તેમાં ચિન્તામણિ કાવ્યનો વિષય જૈન પૌરાણિક છે જ્યારે શિલ્પપધિકારમ્ અને મણિમેખલાઈ એ બંને કાવ્યો ઈતિહાસને સ્પર્શે છે. એ બંને કાવ્યોના લેખકો સમકાલિક અને એકમેકના મિત્ર છે ને શિલ્પપધિકારમ્નો કથાપ્રવાહ જ્યાંથી અટકે છે ત્યાંથી જ, શિલ્પપધિકારમ્ના એક જાલ-પાત્રને પ્રધાનપદે રાખીને, મણિમેખલાઈની શરૂઆત થાઈ છે. આ પ્રયોગોમાં શિલ્પપધિકારમ્ના પરિચયર પછી મણિમેખલાઈ નો પરિચય સાધવાનું વાચકોને અગશે એમ માની આ લેખના વિષય તરીકે એ કાવ્યને પસંદગી આપેલ છે.

કાવલણ નામે એક યુવક પોતાની સ્નેહાળ પત્ની કણ્ણુકીને તથા માધવી નામે નર્તકીના પ્રેમમાં પડ્યો, ને પાછળથી તે, તે નર્તકીને તથા કણ્ણુકીનો પ્રેમાળ પતિ બની રહ્યો. તે પછી કિમતી ઝાંઝર વેચવાને પત્ની સાથે મદુરા જતાં ત્યાં ચોરીના ખોટા આજ નીચે તેનો વધ થયો. કણ્ણુકી મદુરાને આગમાં જળાવી કાવલણની પાછળ સતી થઈ. આ શિલ્પપધિકારમ્નો ટૂંક કથાસાર.

કાવલણ સાથેના પ્રયોગથી માધવીને એક રૂપવતી મુત્રો જન્મી. કુલદેવી મણિમેખલાના નામ પરથી તેને મણિમેખલાઈ નામ અપાયું. એ મણિમેખલાઈના નામ પરથી આ કાવ્યનું નામ ચોનાયું અને કાવ્યનું મુખ્ય પાત્ર પણ તે મણિમેખલાઈ છે.

ચોલના પાટનગર પુઝારમાં પ્રતિવર્ષે, ઇન્દ્ર-મહોત્સવ ઉજવાતો. એ મહોત્સવમાં નર્તકીઓ દેવોને પણ લલચાવતી કીડાઓ કરતી. માધવી દર વરસે એ મહોત્સવમાં જાગ. લેતી પણ કાવલણના વધ પછી તે નિષ્ઠા બનીને કાવેરીપટ્ટીનમ્માં મહર્ષિ અર્વણના ચરણે જઈ વસી હતી. તેની ખૂબસૂરત મુત્રો મણિમેખલાઈ પણ તેની સાથે વસતી. માધવીની માતા ચિત્રાને આ ન રુચતું. તેણે માધવીને નર્તકીની ફરજ સમજાવી. પણ માધવીએ કહ્યું, “કણ્ણુકી કાવલણની પાછળ સતી થઈ. શું હું તપસ્વિની પણ ન થઈ શકું?” મણિમેખલાઈને સમજાવતાં તે બોલી, “મારા પિતાનો વધ થયો. મોટી માતા તેની પાછળ સતી બની. એવાં દુઃખી અને પવિત્ર દંપતીની કન્યા યદુ શું હું મારું રૂપ વેચું?”

પિતાની પાછળ આંસુ સારીસારીને મણિમેખલાઈના કંઠની કુસુમગાળ કરમાઈ ગઈ હતી. માધવીએ તેને નવાં કુસુમો વીણવાને સખી સતમતી સાથે નગરના ઉપવનમાં મોકલી. ચોક્કસ યુવરાજ ઉદયકુમાર મણિમેખલાઈના રૂપ પાછળ ઘેસો બન્યો હતો. તે અચાનક ઉપવનમાં આવી પહોંચ્યો. મણિમેખલાઈ તરતજ ઉપવનમાંના શુદ્ધ-મંદિરમાં મંત્રાઈ ગઈ. પણ તેનું સ્વર્ગીય લાવણ્ય ઉદયકુમારની નજરે ચડી ગયું ને તે નેની પાછળ ઘેસો બન્યો. પવિત્ર ઉપવનમાં હેડતી કરવાનું કીક ન ધારી તે મણિમેખલાઈના બહાર નીકળવાની રાહ બેતો દગવાળે જઈ ગયો.

આ પ્રમંથે કુદરેવી મણિમેખલાઈ કુવપુત્રીની મદદે આવી. મણિમેખલાઈને નિદ્રામાં નાંખી તે તેને અદ્ધર જાયઝીને મણિપદ્મવત્સના પવિત્ર બેટમાં મૂકી આવી. માધવીને તેણે, સતમતી મારફત, મણિમેખલાઈ વિષે નિશ્ચિત રહેવાના સમાચાર પાઠવ્યા. તેમજ યુવરાજ ઉદયકુમાર મમ્મલ સ્વપ્નમાં પ્રગટ થઈ તેને તેણે મણિમેખલાઈને બૂલી જવાની મલાહ આપી.

મણિપદ્મવત્સના રાજાવરને તીરે એક બચ્ચ શુદ્ધ-મંદિર હતું અને તેમાં શુદ્ધ લગવાનનાં પગલાં હતા. ત્યાં મુગ્ધ દર્શનમાં લીન થયેલી મણિમેખલાઈને પોતાના પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન થયું. તે પ્રમંથે દેવી મણિમેખલા ત્યાં જઈ પહોંચી અને મણિમેખલાઈને તેણે જીવવાના અને રૂપવિવર્તનના મત્ર આપ્યા. રાજાવરમાંથી મણિમેખલાઈને એક અક્ષય દાનપાત્ર મળ્યું.

મત્રની મદદથી મણિમેખલાઈ યુગવેશે કાવેરીપટ્ટીનમ્ જઈ પહોંચી. ત્યાં અર્ચણ મહર્ષિએ તેને દાનપાત્રનો ઇતિહાસ કહ્યો—‘આપુત્ર નામે એક યજ્ઞવિરોધી રાજાચારીને તે પાત્ર શુદ્ધપાથી મળ્યું હતું તે પાત્રની મદદથી આપુત્રે લાખો દીન-દુ:ખીઓની સેવા કરી હતી. અત્યારે તે આપુત્રનો છત્ર ચાવકદેશમાં પુણ્યગળના નામે શાસન ચલાવતો હતો.’

મણિમેખલાઈ મહર્ષિને નમન કરી પુદાગમાં તે પાત્ર માથે બિડાએ નીકળી. તેણે એક પવિત્ર નારીના દાથે બિડા લીધી ને એ પાત્રમાં તે બિડા પડતાં જ ને અખૂટ બની ગઈ. મણિમેખલાઈ દગરે ગરીબોને તે પાત્રમાંથી ખોરાક આપવા લાગી. અને ગરીબોના આશુ મંપકમાં રહેવાને તે દાનશાળામાં વસવા લાગી.

પોતાની અસર-મમી પૌત્રી બિડાણી બની ત્યજ એ ચિંતાને ન રૂચ્યું. તેણે ઉદયકુમાર સમક્ષ પહોંચી તેને ઉત્તેજ્યો. ઉદયકુમાર તરન દાનશાળામાં પહોંચ્યો. પરંતુ મણિમેખલાઈ મત્રજળે વિદ્યાધરીનું રૂપ લઈ ત્યાંથી પસાર થઈ ગઈ.

તે પછી મણિમેખલાઈ કદંબનામાં પહોંચી અને કદંબોમાં ખોરાક બહેંચવા લાગી. નૃપતિ માત્રજીવિને તેની આ અપૂર્વ શક્તિના સમાચાર મળતાં તેણે તેને સન્માન આપ્યું ને તેની વિનંતિથી કદંબનાને ધર્મશાળાના રૂપમાં ફેરવી નાંખ્યું.

મણિમેખલાઈ તે ધર્મશાળામાં વિદ્યાધરીના સ્વરૂપમાં વસવા લાગી, તેનું તે સ્વરૂપ એક વિદ્યાધરીને મળતું આવતું હોય તે વિદ્યાધરીનો પતિ તેને પોતાની પત્ની માનીને ધર્મશાળા પર દેખરેખ રાખવા લાગ્યો. ઉદયકુમાર મધ્યગત્રે એ ધર્મશાળામાં પ્રવેશવા જતાં ખારણે ઉભેલા વિદ્યાધરે તેને કાપી નાંખ્યો.

રાત્રીને આ સમાચાર મળતાં તેણે પુત્રના વધને ન્યાયયુક્ત ગાની વિદ્યાધરને અગ્નિદંડ આપ્યું અને મણિમેખલાઈને કોઈ સતાવે નહિ તે માટે તેને પોતાની દેખરેખ નીચેના કારણકર્તા મૂકી. પણ રાણી શક્તિએ તેને પોતાની પાસે રાખવાની તત્પરતા દર્શાવતાં

રાજાએ તેને અનુગ્રા આપી. રાણીએ મણિમેખલાઈને પુત્રના વધનું કારણ માની તેને અનેક પ્રકારે દુઃખ દીધાં. ગુંડાઓ મારફત તેને બીયણ અત્યાચારની ભોગ બનાવવાનો પ્રયાસ કર્યો, પણ તે સર્વમાંથી મણિમેખલાઈ કાંચનની જેમ પાર જીતરતાં રાણીએ તેની હામા માગી.

ત્યાંથી મણિમેખલાઈ શાવકરાજ્યના પાટનગર નાગપુર જઈ પહોંચી ને પુણ્યરાજને મણિપદ્મવત્ આવવાની સૂચના આપી તે મણિપદ્મવત્ આવી ગઈ. પુણ્યરાજે મણિપદ્મવત્માં આવી સ્વર્ગીય શુદ્ધમંદિરમાં પવિત્ર ચરણપંક્તિનાં દર્શન કર્યાં. મણિમેખલાઈએ તેને પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન મેળવવામાં સહાય કરી, અને પોતાની પાસેનું અશ્વ દાનપાત્ર તેને આભારી હોવાની હકીકત જણાવી. પુણ્યરાજ મણિમેખલાઈનો ને શુદ્ધમંદિરનો પૂજારી બની રહ્યો. પણ મણિમેખલાઈએ તેને રાજધર્મ સમજાવી નાગપુર પાછો મોકલ્યો.

રાજવી માવણકિલ્લી એક નાગકુમારી સાથે ગ્રેમમાં પડેલા અને તેના પરિણામે નાગકુમારીએ મણિપદ્મવત્માં એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. એક શ્રેષ્ઠ તે પુત્રને પુદાર લાવતો હતો ત્યારે સાગરમાં વહાણ તૂટી જતાં તે પુત્ર ગુમ થયો. બચેલા શ્રેષ્ઠીએ રાજવીને તે સમાચાર આપ્યા. રાજવીએ અર્ધા કામ પડતાં મૂકી પુત્રની શોધમાં સાગર ડોળાવ્યો. તે પ્રસંગે ઈન્દ્ર-મહોત્સવ પણ જૂલી જવાયો. ને પરિણામે કાપેલા ઇન્દ્રે પુદાર પર સાગરનાં જળ વહાવી દઈ તે નગરને કુચાડી દીધું.

પુદારના પ્રણય પ્રસંગે માધવી, અર્વણ મહર્ષિ વગેરે ચેરની રાજધાની વંછ ચાલ્યાં ગયેલાં. મણિમેખલાઈ વંછ પહોંચી. ત્યાં ભારતવિજેતા શેનુદુવે બંધાવેલા સ્વર્ગીય મંદિરમાં માતા કણ્ણકીનાં દર્શન કરી તે ઉપાશ્રયમાં ગઈ ને ત્યાં બિહુ તરીકે વસતા કેવલણના પિતાનાં દર્શન કર્યાં. એ વૃદ્ધ બિહુએ તેને સમાચાર આપ્યા કે કાંચીમાં દુષ્કાળ પ્રવર્તતો હોઈ માધવી, અર્વણ મહર્ષિ વગેરે ત્યાં ગયેલ છે. મણિમેખલાઈએ કાંચી જતાં પહેલાં ઋષિવેશે વંછની ધર્મસલાની મુલાકાત લીધી અને ત્યાં જુદા જુદા ધર્માચાર્યોને વાદમાં ઉતારી તેણે જીએ દર્શનનો સાર સાંભળ્યો.

કાંચીમાં તેણે દાનપાત્રની મદદથી પ્રગ્નતી જૂળ લાગી. તેની પવિત્રતાના બળે હોય તેમ ત્યાં વૃષ્ટિ પણ થઈ. કાંચીપતિ ઇલકિલ્લીએ તેનો ભવ્ય સત્કાર કર્યો. તે પછી મણિમેખલાઈ અર્વણ મહર્ષિના ચરણે ગઈ ને મહર્ષિએ તેને શુદ્ધ-ધર્મનું સર્વ શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન આપતાં તે શુદ્ધધર્મની મહાન બિહુણી બની મહર્ષિના ચરણે વસવા લાગી.

આ કથાના કેટલાક પ્રસંગો પૌરાણિક કે કાવ્યનિક લાગે છે. પણ તેમાંનાં ઘણાખરા પાત્રો ઐતિહાસિક છે અને કેટલાક પ્રસંગો ઇતિહાસની સોનેરી સાંકળે જોડાઈ ગયે છે તેમજ ભારતની તત્કાલીન સ્થિતિ પર તે પ્રકાશ ફેંકે છે એટલે તેનું અવલોકન અહીં સરથાને થઈ પડશે.

આ કાવ્યનો કર્તા શાતજ્યાર શિલ્પપ્રધિકારમ્ કાવ્યના કર્તા ઈર્ષંગોવાડિલનો અનુજ મિત્ર છે અને ચેરના મહાન, નૃપતિ શેનુદુવ તથા લક્ષ્મણ ગજબાહુનો તે સમકાલિક છે. આ કાવ્ય તેણે શિલ્પપ્રધિકારમ્ના અનુસંધાનમાં લખેલું છે તેમજ તે તેણે ઈર્ષંગોવાડિલને વંચાવ્યું પણ છે. પરિણામે તે, વિક્રમની ત્રીજી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં રચાયું હોવાનો ખૂરતો સંભવ છે.

પતિ કાવલણના વધથી રાજે ભગવતી કણ્ણુકીએ વિ એ ૨૩૦ ના આપાડ વદ આકર્ષને શુક્રવારે દક્ષિણ-મદુરાને આગમાં જળાવ્યું છે આ જ્ઞેતા મણિમેખલાઇનો જન્મ ત્રીજી સદીના પૂર્વાર્ધમાં અને તેનો યશસ્વી જીવનપ્રવાસ તે સદીના મધ્યભાગમાં મુકાય છે — કેમકે મણિમેખલાઇનો જન્મ કાવલણ જ્યારે માધ્યમીની માથે વગતો હતો ત્યારે જ થઈ ચૂક્યો હતો અને મદુરા-દહન પ્રસંગે તો કાવલણે માધ્યમીનો ત્યાગ કર્યોને પણ કેટલાં વર્ષો વહી ગયા છે

મણિમેખલાઇના સમયે ચોલમા માવણ્ણુકિની, પાડચમાં શૈન્યન અને ચેંગમાં મેન્નુકુવનું શાસન ચાલતું હતું કાચીનો શાસક ઇલ્લમ્બિની ચોલપતિ માવણ્ણુકિનીનો બધુપન્ધુ હતો અને તે માવણ્ણુકિનીના સૂત્રા તરીકે કાચીમાં શાસન ચલાવતો હતો તેણે ચેંગ અને પાડચની મેયુક્ત સેનાઓને કાંગિયારના યુદ્ધમાં મખત હાગ ખવરાવી હતી તે હકીકત મણિમેખવાઈ ઉપરાંત બીજા પણ અનેક ગ્રન્થોમાં મળી આવે છે

જાગુમારીને પેટે જન્મેલા માવણ્ણુકિનીના પુત્ર ઇલ્લતિરૈયનને કવિ કણ્ણુને પોતાની અમર કૃતિ પેરૈંઆણ્ણાઈપધાર્ધમાં પોતાના મહાયક અને સમકાલિક મચીપતિ તરીકે ઓળખાવેલ છે એટલે પુદાગમાં જળજવય પછી કા તો ગાદી કાચીમાં ફેરવવામાં આવી હોય અથવા તો ઇલ્લમ્બિનીના અવધાન પછી કાચીના સૂત્રાપદે ઇલ્લતિરૈયન આવ્યો હોય એમ જણાય છે.

ગુજરાતને માટે મણિમેખલાઈ કાવ્ય એ દષ્ટિએ અગત્યનું છે કે ‘ગુર્જર’ ક્ષબ્દનો વધુમાં વધુ પ્રાચીન ઉલ્લેખ તે કાવ્ય પૂરો પાડે છે તેમાં વ્યપાપતિના મદિરે મોરે ‘કુન્નર કુડિમ્બ’ શબ્દ વપરાયલ છે તામિલ શબ્દ ‘કુન્નર’નું મરકૂત રૂપાન્તર ‘ગુર્જર’ થાય છે, અને ‘કુડિમ્બ’નો અર્થ ‘મદિર’ થાય છે પગિણામે ગુર્જરોએ બાધેલું અથવા બધાવેલું હોઇને તે મદિર ‘કુન્નર કુડિમ્બ’ના નામે ઓળખાયું

ત્રીજી સદીમાં કઈ કઈ પ્રજાઓ કયા કયા વ્યવસાયમાં નિખળાત હતી તેની વિગત પણ મણિમેખલાઈ પુરી પાડે છે માવણ્ણુકિનીના રવગીંય ઉપનન-ભવનનું વર્ણન કરતાં તેમાં જણાવાયું છે કે—‘તે ભવનના ઘડતરમાં તામિલના કલાકારો, મગધના ઝવેરીઓ, મહારાષ્ટ્રના સોની, અવતીના હુદારો, ધવનના સુધારો વત્સના કડિયાઓ અને કાશલના ચિત્રકારોએ પોતાની મમમ આતુરી અને શક્તિ વાપરી હતી’

વજ્રમાં મણિમેખનાઈ છ એ દર્શનના આચાર્યો પાસે ધર્મ માબળે છે તે પ્રખળ ભારતની તે સમયની વિશુદ્ધ દાર્શનિક રિચતિનો મચોટ ખ્યાલ આપે છે

તે યુગની ધાર્મિક સદિષ્ણતા પણ પ્રશમનીય જણાય છે ઇળગોવાડિલ જૈન શાતજ્ઞાર બૌદ્ધ ઇળગોવાડિલના શિવસ્થપધિકારમ્ કાવ્યમાં જૈન દર્શનને પ્રધાનપદ છે, શાતજ્ઞારના મણિમેખનાઈ કાવ્યમાં બૌદ્ધ દર્શનને પ્રધાનપદ છે આમ જતા અને કર્તાઓએ કૃતિઓને પરસ્પર મંકવિત બતવા દે છે શાતજ્ઞાર ઇળગોવાડિલના જૈનત્વને મન્માને છે ઇળગોવાડિલ શાતજ્ઞારના બૌદ્ધત્વને માન આપે છે

કાવ્યતત્ત્વની ગણતરીએ શિવસ્થપધિકારમ્ કરતા મણિમેખનાઈ કઈક ઊતરતું છે પણ તે શિવસ્થપધિકારમ્ના અનુસંધાનમાં હોઈ તેમજ શિવસ્થપધિકારમ્ના કર્તાએ એ અનુસંધાનને માન્ય રાખેલ હોઈ તેનું સ્થાન હમેશા શિવસ્થપધિકારમ્ની સમીપમાં જ રહેવાનું છે

દુઃખની કિંમત

વિદ્યાર્થી

સુખ એ છાયા છે, દુઃખ તડકો છે. છાયાની કિંમત જેમ તડકાને આભારી છે, તેમ સુખની કિંમત દુઃખને આભારી છે. છાયા-સુખ સાંતિની સાથે આળસ પ્રેરે છે; તડકો-દુઃખ પરસેવાની સાથે પુરુષાર્થને પણ ઉત્તેજે છે. સુખ કે છાયા ન હોત તો જગત પર લીપણુ આગ જળતી હોત, દુઃખ કે તડકો ન હોત તો જગત આળસને આધીન થઇ અનંત નિદ્રામાં જકડાઈ ગયું હોત. જગતની સજીવતા તેજ-છાયાની જેમ સુખ અને દુઃખના ક્રમને આભારી છે. તેમાં સુખની તો દરેકને જ ઇચ્છા હોય છે અને પોતે સુખી કે શ્રીમંત હોત તો શું શું કરી નાંખત તે દરેક માણસ વિચારે છે એટલે તેની જરૂરિયાત પર લખવું એ નિરર્થક છે. પણ પોતે દુઃખી ન હોત તો જે અનુભવ લીધા કે જે કાર્ય કર્યું તેમાંથી કેટકેટલું આપી રહી જાત એ બહુ જ ઓછા માણસો વિચારતા હશે; તેમજ દુઃખ આવ્યે ધણાંખરાં માણસો મૂંઝાઈ જાય છે એટલે માનવવિકાસક્રમમાં દુઃખ કેટલું જરૂરી છે તેનાં દષ્ટાંતો માનવીને દુઃખમાં દિલાસારૂપ અને સાર્યક નીવડવા સંભવ છે.

એક સમયે ઈંગ્લાંડના એક વર્તમાનપત્રમાં એવી જાહેરાત છપાવેલી કે અમુક શ્રીમંત મેરણુ-પથારીએ પહેલેથી જ છે અને તેના કુટુંબમાંથી જો કોઈ યુવાન તેની પાછળ રમીય નામ ધારણ કરવાને તૈયાર હોય તો તેને તે પચાસ હજાર પાઉન્ડનો વારસો સોંપી જવાની ઇચ્છા ધરાવે છે.

આ જાહેરાત મહાકવિ ટેનીસનના વાંચવામાં આવતાં તે બેલી બીચો, “મારા કુટુંબમાં આવા મૂર્ખ શ્રીમંતો કેમ કોઇ પાડતા નથી. જો મને પચાસ હજાર પાઉન્ડનો વારસો મળતો હોય તો હું રમીય તો શું-તે જ કહે તે નામ ધારણ કરી દઉં.”

પાસે બેઠેલા મિત્રે પૂછ્યું, “શું તમે ટેનીસન નામ છોડી દેવાને તૈયાર થઇ જાઓ?”
“ટેનીસન નામને તો શું-” ટેનીસને સાંતિથી કહ્યું, “પચાસ હજાર પાઉન્ડ મળતા હોય તો હું કલમ અને કવિતાને પણ છોડી દઉં, અને એક મહેલ બંધાવીને તેમાં આનંદથી જિન્દગી વિતાવવાનું પ્રયત્ન કરું.”

તે પ્રસંગે તે મિત્રને ગરીબાઈ અને દુઃખની કિંમત સમજાણી. તેણે જોયું કે ટેનીસનને ખાંધે જો શ્રીમંત કે સુખી હોત તો ટેનીસન ચોક્કસ મોજવિલ્લસમાં જિન્દગી ગુમાવી બેસત. તેને પોતાને કદાચ તેનાથી આનંદ થાત પણ તેની અમર કાર્તિ તે આનંદમાં જ લુપ્ત જતી જાત અને તેની કવિતાનાં રસઝરણો પ્રગટ્યાં પહેલાં જ સુંકાઇ જાત.

આર્થ પ્રજ્ઞ તો પહેલેથી જ દુઃખ અને ગરીબીને મહત્વનાં વિકાસમાર્ગ માનતી આવી છે. વિદ્યાભ્યાસના સમયે સમૃદ્ધિશાળી મહારાજાના વારસો પણ ગરીબાઈને અને તેના પરિણામે નીપજતાં દુઃખને, હમતે મોઢે સહન કરતા અને એ રીતે જીવનપથને સુદૃઢ

બનાવી તેઓ જિન્દગીને સફળ કરતા. પરલોકના પાપાશ્વૃપ વૃદ્ધવયમાં પણ ગરીબાઇને જ પર્વદગી અપાતી.

ભારતીય ઇતિહાસ તો દુઃખ અને ગરીબાઇમાં પ્રકાશેલા કષ્ટ, દ્રુવ, ચન્દ્રશુભ, વિક્રમ, શાલિવાહન, વનરાજ, જગદેવ, પ્રતાપ, શિવાજી ઇત્યાદિ પુરુષવરોના જીવન-પ્રસંગોથી ભરપૂર છે. પણ પ્રજા ધીમે ધીમે તેમનાથી દૂર થવા જતાં 'તે દુઃખની કિમ્મત વીસરી ગઈ છે અને દ્રવ્ય ને ઇન્દ્રિયશુખને જ તે સર્વસ્વ માનતી બની છે.

દુઃખ અને ગરીબાઇની કિમ્મત ભારત બહાર પણ અંકાણી છે, પરંતુ તે પ્રત્યે પણ પૂરતું ધ્યાન નથી અપાયું.

અમેરિકન રાજનીતિજ્ઞ કેમરને કોઈએ પૂછ્યું કે—“તમારો પુત્ર આટલો તેજસ્વી છતાં તમારી જેમ આગળ કેમ નથી આવતો?” ત્યારે કેમરને કહ્યું, “એનું કારણ એ છે કે મને ગળેલી સગવડતાઓ અને નથી મળી શકતી.”

“એ સગવડતાઓ કઈ?”

“દુઃખ અને ગરીબાઈ.” કેમરને હમતાં હમતાં કહ્યું ને પછી શાંતિથી ઉમેર્યું, “માનવીને જો કે એનાથી સહન કરવું પડે છે, પણ વિકાસમાર્ગમાં તો એ બંને ખાતર અને વૃદ્ધિની ગરજ સારે છે.”

નેપોલિયન પોતાના વિકાસના મહત્વના માર્ગ તરીકે દુઃખ અને ગરીબાઇને જ ઓળખાવતો. લશ્કરી શાળામાં શીઘ્ર અને અભીરોના સુપુત્રો ત્યારે મોજવિલાસમાં મરત રહેતા ત્યારે ગરીબ કુટુંબનો દુઃખી નેપોલિયન દિનરાત અભ્યાસમાં જ મગ્ન રહેતો. અને એ મમતાએ તેને ફ્રાંસનો વધુમા વધુ કાબેલ સેનાપતિ અને પરિણામે શહેનશાહ બનાવ્યો.

શહેનશાહપદે પણ નેપોલિયન વારંવાર કહેતો કે, “મારા પર જો ફ્રાંસના રક્ષણની જવાબદારી ન આવી પડી હોત તો હું એક ગરીબ એકાંત તરીકે જીવવાનું જ વધારે પસંદ કરત.”

અમેરિકાનો નામાંકિત ધારાસભ્ય અને રાજનીતિજ્ઞ કેર્વોન લંગડો હતો, અને પોતાના એ દુઃખને તે વિકાસમાર્ગમાં આશિષસ્વ લેખતો. એક મિત્રે તે અંગે ખુલાસો પૂછતાં કેર્વોને કહ્યું: ‘ભાઈ, અગાઉ મને રમતગમત અને મોજશોખમાં જ કેવળ રસ પડતો, પણ એક પ્રભાતે ઓહિયોમાં પિતાજીનું શ્વાંસુ ટેકરી પરથી દોડાવવા જતાં હું ગળદી પડ્યો ને લંગડો બન્યો. મારો વિકાસ એ દુઃખને આભારી છે. એ દુઃખે મને ચિંતન અને અભ્યાસની તક બક્ષવાથી મારી અબુધતા વિદ્વતામાં પલટાણી.”

પશુતા

ભારદ્વાજ

: મિત્ર :

સો વર્ષ છે તુંબડું પાણીમાં રહે,
છોટે ન એની મૂળભૂત કટુતાઃ
તેવી રીતે માનવપ્રકૃતિ ફૂટી—
છોટે ન એની મૂળભૂત પશુતા !

જયોર્જ બર્નાર્ડ શૉ

કનૈયાલાલ જ. રાવળ

એકવાર શૉના જીવનચરિત્રલેખક મી. હેન્ડરસને શૉને વાતચાતમાં પૂછ્યું, 'તમે ધન્યતા લોહી વગરના પણ ઠંડી પ્રકૃતિના કેવળ શુદ્ધિપ્રધાન યંત્ર સમા છે'. એ લોકોહિત સામે તમારે શું કહેવાનું છે ?'

જવાબમાં શૉએ એક દૃષ્ટાંત આપ્યું:

આશા-મનોરથોની પરંપરા રચતા એવા એ માણસો લોકમેદનીના એક વિશાળ સમૂદની નિકટમાંથી પસાર થાય છે. પહેલા માણસને આ ટોળું એક મોટા સહેરનું સામાન્ય દંડ્ય લાગે છે. બીજાને અહીં માનવ અને ફિરસ્તા આ પૃથ્વીથી સ્વર્ગ સુધીની અનંત સીડીના સોંપાને સ્વ-ઊતર કરતા લાગે છે. પહેલો એક ટાંઢે ધરધરતા ભૂખ્યા બાળકને જુએ છે, ને પોતે પોતાના કાંટને છાતી આગળથી વધુ અક્રમતાથી ખેંચી તાણે છે અને બાળક તરફ એક સિક્કો ખીસામાંથી કાઢી ફેંકી મોં ફેરવી ચાલતો થાય છે. અને બીજા જેવો પોતે નથી એ માટે ઇશ્વરનો ઉપકાર માનતો આગળ ધપે છે.

અને બીજો માણસ ?

બીજો માણસ એજ છોકરાને અત્યંત લાગણીભરી નજરે જુએ છે, અને તે જ ક્ષણે તેના અંગોપાંગમાંથી, 'સમાજ આવી ઘટનાઓ શા માટે જન્માવે છે—શક્ય બનાવે છે।' એવા વિરોધનો મૂંગો હાથપોકાર સરી પડે છે. અને પછી આવા એકાદ દુઃખીને એક પૈસો આપવા પાછળ પોતાની જાતનું પ્રાણુપ્રણુ નથી કરતો, પરંતુ આવી ભયંકરતાની બદબો ફેલાવતા સંયોગોને ખુદશા કરવા અને આવી વેદનાના ધનકારા-હીનકાઓછા થાય ને છેવટે નાશ પામે તે માટે ખૂબેશ ઉઠાવી ધા-પોકાર નાખી તે સમાજને સુધવળતો કરે છે.

પહેલા પ્રકારનો માણસ જગતમાં નજર નાખો ત્યાં મળી આવશે.

અને બીજો માણસ તે બર્નાર્ડ શૉ.

શૉએ જગતની સ્વાર્થો અસમાનતા, ઉઘાડા અન્યાય અને ઢોંગી પાખંડો સામે સંઘ્રામમાં ઊતરી રજુશિય કૂંકનાર તરીકે નામના મેળવી છે.

જગતનું દુઃખ વિભોચન-દર્દવિદારણ એ તેનું જીવનકાર્ય છે. જગતના અસાધ્ય મંજાતાં એવા આ વ્યાધિનો તે એક માત્ર વૈદ છે. ગેલ્ફરથોની જન્મ એ કંઈ કેવળ ચિકિત્સા જ નથી કરતો; એ દર્દનું નિદાન કરીને ખસી જતો નથી પણ તે આવા દર્દને પોતાની પકડમાં લે છે, તેને માટે આસકનો ઉપચાર અજમાવે છે ને અંતલગી તેની સામે ઝૂમ્મે છે.

એક વસ્તુનું નવસર્જન કરવા કુદરતી રીતે જ હયાત વસ્તુનું ખંડન આવશ્યક છે. એ ખાતર શા મૂર્તિભંજકનો વેપ બજવે છે. જૂની ઇમારતોને જમીનદોસ્ત કરી, તેના પાવામાં નવાં પ્રાણુ-પત્થર ધરખી, એ ઇમારતોને તેજુદોજ રચના-સ્વાંગ આપવા માગે છે. 'જૂનું એટલું સોનું' એ સિદ્ધાંત સાંભળવા તેનું હૃદય ચોખ્ખો નકાર સુણાવે છે. જૂનું એટલું પ્રગતિનું

શો માને છે કે ચળકે એટલું, સોનું નથી. " અને એટલા જ માટે એ શેક્સપિયરને, નેપોલિયનને અને સીઝરને સમાન્ય કક્ષાના માનવ કહે છે.

નાટકો કે નાટ્યગૃહો ૧૬મા સૈકામાં કે ૨૦મી સદીમાં વિચારનાં વાહક ગણાય છે. આદર્શનું કે વાસ્તવવાદનું સંયોદ ને ઉચ્ચ સ્વરૂપ નાટકો દ્વારાજ પ્રાકટ્ય પામે છે. શોએ નાટકો લખવાય એ ઉદ્દેશથી જ લખ્યાં પણ તખ્તા ઉપર કંઈ એની અસર થઈ નહિ; એટલે તેણે વિવેચકનો લેખાસ પરિધાન કર્યો, અને મંગીત તથા નાટક ઉપર તેના વિવેચનલેખો પ્રસિદ્ધ થયા. પછી તેણે પોતાનાં નાટકોને પુસ્તકાકારે છપાવવા નિર્ણય કર્યો, કારણ કે એણે એમ માન્યું કે લોકો વાંચશે તો ખરા જ. અને આ કીમિયો સફળ થયો; તેણે સારી અસર ઉપજાવી. અને એના નાટકોની પરપરા અવિરત ચાલી જ ગય છે. આજે પણ લોકો માની લે છે કે આ શોનું છેલ્લું નાટક હશે, પણ અંતઃકરણથી આશા રાખતા હોય છે કે હજી શોનાં નાટકો વાંચવા મળે તો સારું.

શો સમાજને ધ્રુમવે છે, ચમકાવે છે, ચોડવે છે અને પોતાની કટાક્ષપ્રધાન ને હાસ્ય-ગસિકે માર્મિક નાટ્ય-કૃતિઓથી પોતાનો એક પછી એક ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરતો જાય છે. શો એક પ્રતિભાશાળો લેખક છે, સાહિત્યિક કલાકાર છે. વિજ્ઞાન, અર્થશાસ્ત્ર કે સંશોધનના ક્ષેત્ર કરતાં લલિત-વાર્ધમયના આલેખકો આપણી આંખે જીડીને વળગે છે, કારણ કે તેઓ આપણને જીવનના ઉમટતા મહાસાગરને કાંઈ દોરી જાય છે; આપણી એકલતા મીટાવે છે; જીવનની નીરસતા, વેરાનતા કે એકતાનતા monotony ખાળી રાખી પ્રેતસાંધનનો પાનો ચડાવે છે. વિજ્ઞાન શરીરને અથથઆરામ આપે છે; કલા મનને પ્રકુલ્લતા આપે છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી માણસને મૃત્યુથી બચાવે છે તો સાહિત્યકાર જીવનમાંથી ઉગારે છે.

એસ્ટરટન શોની ફિલસૂફીને કાશી સાથે સરખાવે છે; કેથોલીકવાદને મદિરા સાથે; અજ્ઞેયવાદને હડા પાણી સાથે; લાવનાવાદને સોડાવોટર સાથે.

શોનાં પાનાંઓ વિચારોથી ભરચક બર્ષા છે. તેનું ગમે તે પુસ્તક ઉઘાડીએ કે જાણે આપણે કાંઈ પ્રકાશિત ઓરડામાં આવી પહોંચ્યા એમ લાગે છે. શોનાં વિચારકણો એક બીજા સાથે હોડ બકતાં હોય એમ લાગે છે. શો પ્રશ્નોના જવાબ નથી આપતો; પણ ધણા પ્રશ્નો પૂછે છે: તે આપણને ખોરાક આપવાને બદલે આપણી ક્ષુધાવૃત્તિ સતેજ કરે છે.

ધણાને શો ઉપાધિરૂપ અણુગમાના પ્રતીક શો લાગે છે; કારણ કે તે આપણને અણુ-ગમતી કડવી પણ અત્યંત હિતકર ખોધાતંક, વાતો સહસ્રાદ કહી જાય છે. ન્યાંસુધી શો જાગે છે ત્યાંસુધી સમાજ જાગશે નહિ.

શો એ રીતે સમાજનો મહાન શિક્ષક છે—કડક શિક્ષક છે, પ્રહરી છે.

શોમાં તંત વધુ; અહરવૃત્તિની અદેકરી પ્રખળતા; હૃપદ વિશેષ: શાકાહારી ને સંયમી શો અત્યંત સુદ્ધિશાળી વ્યક્તિ છે. વર્તમાન યુગના બે પ્રખર નાટ્યકાર: શો અને ગેઝ્ઝવર્ધી. શોમાં કટાક્ષ છે; ગેઝ્ઝવર્ધીમાં નર્મમર્મ છે. ગાઝ્ઝવર્ધીમાં ન્યાયાધીશની તટસ્થતા છે; શોમાં વકીલનો પક્ષપાત છે. ગાઝ્ઝવર્ધી કેવળ ચિકિત્સક જ છે; શો તો દવા આપી રાગની જડ ઉખેડનાર છે. ગાઝ્ઝવર્ધી શુદ્ધ કલાકાર છે, શો ઉગ્ર પ્રચારક છે, ઉપદેશક છે.

ક્ષમ્ય રક્તપાત

પંકજ

૧

‘હૂત, મહારાજ અવન્તિવર્માની સલામાં કંઈ વીર પુરુષોની ખામી નથી, અને આ પ્રમાણે એક મજબૂત ખાડા અને ધનુષ્ય મોકલી રાજા મિહિરભોજ પોતાની દુર્બળતા બતાવે છે.’ પ્રધાનમંત્રી સુધ્ય બોલ્યો.

‘અત્રપતિ સુધ્ય, કાશ્મીર-નરેશની સલા વીરપુરુષ યુદ્ધ નથી, એ વાતનો ખ્યાલ મને પણ છે; પરંતુ જ્યારે મારા સ્વામીએ આ સંદેશો મને મોકલ્યો ત્યારે મારે કર્તવ્ય છે કે એ તમને બરાબર પહોંચાડવો.’

‘સલામાં એક અદ્ભુત શાંતિ પ્રસરી ગઈ. મહારાજ અવન્તિવર્મા પોતાના કપાળ પરનાં સ્વેદચ્છિદ્રોમાં લૂછવા લાગ્યા. મંત્રી સુધ્યનો ચહેરો રક્તવર્ણ થઈ ગયો અને થોડીવારે તે બોલ્યો: ‘જે આ ધનુષ્ય અને ખડ્ગનો અગ્રે અસ્વીકાર કરીએ તો?’

‘અત્રપતિ, તો મહારાજ મિહિરભોજની વિકટવાદિની આ સુંદર અને સમૃદ્ધ કાશ્મીર જમીને પદદક્ષિત કરી નાખશે.’

સુધ્ય ચૂપ રહ્યો. થોડીવારે બોલ્યો: ‘વાર, હૂત કાલે તમને જવાબ મળી જશે. મહારાજ અન્ય મંત્રીઓ સાથે પરામર્શ કરી ઉત્તર આપશે.’

‘જેવી આગા અત્રપતિ.’

૨

અવન્તિવર્મા કાશ્મીરમાં ઉત્પલ રાજવંશને સ્થાપન કરનાર પ્રથમ નૃપતિ હતો. એનું શાસન કાશ્મીરમાં રામરાજ્ય તરીકે ગણાયું. એ ન્યાયી અને પ્રજાવત્સલ શાસક હતો. એની કારકિર્દીને સફળ બનાવવામાં એના મંત્રી સુધ્યનો મુખ્ય ફાળો હતો. એ મંત્રીએ કાશ્મીરની નદીઓ પર બંધ બંધાવ્યા, નહેરો ખોદાવી અને કાંપને સુકાવી સેકડો નવાં ગ્રામો વસાવ્યાં. કાશ્મીરની ઉપજ એટલી બધી વધી ગઈ કે ધાન્યની કિંમત આગલી કિંમતનો પાંચમોભાગ થઈ ગઈ. સુધ્યને લોકોએ અત્રપતિની પદવી આપી.

પરંતુ આ સુંદર અને રમ્યપ્રદેશના ક્ષિતિજ પર સમ્રાટ મિહિરભોજની વિકટવાદિનીના તોફાનનો આભાસ મળતો હતો. સમ્રાટ મિહિરભોજની દષ્ટિ કાશ્મીર પ્રદેશ હાથ કરવાની હતી, અને તેનાં હૂત સાથે યુદ્ધ અથવા તો ખેંચવાની શરત મોકલી હતી.

૩

‘સુધ્ય, આપણે જે મિહિરભોજના યુદ્ધના આવાહનનો સ્વીકાર કરીએ તો આ નંદનવન સમી જમિ નષ્ટ થઈ જશે. કાશ્મીરમાં વીર પુરુષોની મણા નથી, અને ત્યાગી પુરુષોનો અભાવ નથી; પરંતુ મારી દષ્ટિ સમક્ષ આ સમસ્ત પ્રજાની સમૃદ્ધિ નષ્ટ થતી કેમ જોઈ શકું?’

‘મહારાજ, આ જમિની ઉત્તિમાં આ દાસનો પ્રવલન પણ છે, અને હું પણ એને

નષ્ટ થતી જોવાને દુખી છું, પરંતુ મહારાજ, એ ખુંદર ઉત્પત્તિ આપણા નૈતિક પતનનું કારણ થાય તો એ જાણે નષ્ટ થઈ જાય. હું સ્વયં જોને નષ્ટ કરી નાખીશ.’

‘સુધ્ય, તું આ શું જોણે છે.’

‘હા મહારાજ, પ્રજાને સમૃદ્ધ બનાવી એ વિધાતી બનાવવાની આશા રાખી ન હતી. અન્યથા આજે મિહિરભોજની ક્ષમતા હતી કે આપણા પર યુદ્ધનું આવાહન મોકલે.’

એકાએક યુવરાજ શકુન્તલાનું આગમન પ્રહરીએ મંભળાવ્યું તે આવી જોડ્યો. ‘પિતાજી, મિહિરભોજે આપણને યુદ્ધનું આવાહન મોકલ્યું છે એમ જ્યારે હું મૃગયાથી પાછો ફર્યો ત્યારે વિરૂધ્ધે હતું.’

‘હા, હવે જોના શું જવાબ આપવો તે પર મનજી કડીએ છીએ.’

‘પિતાજી એમા મનજી શાની? યુદ્ધના આવાહનનો જવાબ યુદ્ધ જ હોઈ શકે.’

સુધ્યની આખો ચમકી તે જોયો. ‘મહારાજ, જો આપણે આ વખતે નમતું આપીશું તો પછી આપણા અન્ય શત્રુઓ પણ આપણા પગ આક્રમણની ધમકી આપશે. ગાધાર અને ઉરશાના નૃપતિઓ પછી કઈ ચૂપ બેસે તેમ નથી.’

સેનાપતિ ચદ્રશેખર જોડ્યો. ‘મહારાજ, આપણી ભૂમિ પગ પગ મૃકવાની મિહિરભોજની ક્ષમતા નથી, અને એ વિષય પર આપ આપણા સૈનિકોનો વિશ્વાસ રાખો. જો આપણે લડીશું તો મિહિરભોજની ભૂમિ પર લડીશું આપણી વાડી નષ્ટ થશે નહીં.’

‘હા પિતાજી, આ કઈ એક સમઘની વાત નથી શું સમ્રાટ લલિતાદિત્યે કોના સમ્રાટની સેનાને ક્ષતવિક્ષત નહીં કીધી હતી? યુદ્ધ, યુદ્ધ, યુદ્ધ એ જ છે ઉત્તર મિહિરભોજને જોસો માર્તંડેશ્વરની જય.’

‘માર્તંડેશ્વરની જય’નો પુનઃ ઉચ્ચાર સૌએ કીધો.

૪

સમ્રાટ મિહિરભોજને ત્યાં ખગર પડી કે કારમી-સમ્રાટ યુદ્ધદાન કરવા તૈયાર છે, ત્યારે તેના કોઘની સીમા રહી નહીં પરંતુ તે જ સમયમાં મગધ અને મિથિલાના રાજા નારાયણે મિહિરભોજને યુદ્ધનું આમંત્રણ આપ્યું. મિહિરભોજ પ્રથમ તે તરફ વળ્યો. મગધને જીત કરતા ત્રણ વર્ષ થઈ ગયા.

૫

મહારાજ અવન્તિવર્માના મૃત્યુ સમયે સર્વે ખિન્ન, જીભા હતા. મહારાજના સુખ પર વિષાદની છાયા હતી.

‘સુધ્ય.’ મહારાજ ક્ષીણ સ્વરે જોડ્યો. ‘શું આ નદનવન સમી ભૂમિ શત્રુના સૈનિકા દ્વારા નષ્ટ થઈ જશે.’

દુઃખપૂર્ણ સ્વરે સુધ્ય જોડ્યો. ‘મહારાજ, જગતમાં ઉત્પત્તિ અને વિનાશની સાથે વિનાશ પણ હોય છે. પરંતુ મહારાજ, મારા પ્રાણ જ્યાંસુધી હશે ત્યાંસુધી જોને નષ્ટ થવા દઈશ નહીં.’

‘પિતાજી,’ યુવરાજ શકુન્તલા જોડ્યો. ‘આજે જો બાળક પર નિશ્ચિત રહે. અમે આ ભૂમિની સમૃદ્ધિની રક્ષા પ્રાણપણથી કરીશું. યુદ્ધ શોધવા જઈશું નહીં, પરંતુ આગળે યુદ્ધ આવી જાશે ત્યારે તો તેનાથી બંધીશું નહીં. આપના ચરણોના શપથપૂર્વક હું છું કે આપણી ભૂમિ મારા જીવતા પરત નહીં આવે.’

મહારાજે એક સંતોષ અનુભવ્યો. નેમની આંખોમાં અમી ઝળક્યું અને તે શાંતિમાં પાછું ફરવા ગયા.

૬

મહારાજ અવનિતવર્માના મૃત્યુ પછી શંકરવર્મા પિતાના શ્રાદ્ધકર્મથી નિવૃત્ત થયા પણ પોતાની સરહદ પરના દુર્ગોનું નિરીક્ષણ કરવા ગુપ્તવેશે નીકળ્યા. એક સ્થાન પર વડન ઝાડ નીચે એક બાઈ રહી રહી હતી. મહારાજ તે બાઈ પાસે ગયા અને પૂછ્યું: 'દેવી તમે કેમ રહો છો?'

'રહું નહીં તો શું કરું? મારો એક પુત્ર તો મરી ગયો છે અને થોડા દિવસમાં બીજો પણ મરી જશે, પરંતુ મહારાજની આંખ બંધાતી નથી. મેં તે સાંભળ્યું છે કે મહારાજ મુદ્ધથી નિવૃત્તિ લીધી છે.'

મહારાજ ચૂપ બિલા રહ્યા. થોડીવાર બોલ્યા: 'પણ થયું શું તે તો કહો?'

'બાઈ, આ પેલા કાળમુખા મિહિરભોજના પુરબિયા સૈનિકો કોઈક વખતે અમારે ખેતરોમાં ધૂસી જાય છે. તેમને રોકતાં મારો એક પુત્ર મરી ગયો છે. આપણા કિલ્લેદારે એ બાબતની વાત કીધી ત્યારે એણે મને ધમકાવીને કહ્યું કે, 'નકામી ધાંધલ બિભી કરવું નહીં અને આવાં નજીવાં કારણોએ લડાઈ બિભી કરવી નહીં.'

શંકરવર્માનાં નેત્રો લાલચોળ થઈ ગયાં અને પાસે બિભેલા સૈનિકને કહ્યું, 'વાગ્મદ્ જા, કિલ્લેદાર ગદને બોલાવી લાવ.'

પેલી બાઈ ગભરાઈ ગઈ. શંકરવર્માએ કહ્યું, 'દેવી, હું જ આ બૂમિનો નૃપતિ શંકરવર્મા છું. આજે તમે મારી આંખો ઉઘાડી છે અને શાંતિની વિલાસમય કાયરતાનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. તમે નિર્ભય રહો. ત્યાંસુધી શંકરવર્મા જીવિત હશે ત્યાંસુધી કાશ્મીરની ભૂમિ પર એ પણ શત્રુસૈનિક મદોન્મત થઈ ફરી શકશે નહીં.'

૭

'અનૃપતિ, મિહિરભોજની પાસે મેં આપણા કૃષિકના મૃત્યુની ક્ષતિપૂર્તિ માટે દાવે કીધો છે. જો એ ક્ષતિપૂર્તિ ન થાય તો કાશ્મીરનરેશની સેના મિહિરભોજના રાજ્ય પર આક્રમણ કરશે.'

કંઈક રિમત કરી સુખ્ય બોલ્યો, 'મહારાજ, હું પ્રથમથી સદ્ગત મહારાજને કહેતો હતો કે બચાવ ઉત્તમ રીતે આક્રમણદારા જ થઈ શકે છે. મિહિરભોજને એટલી ખાતરી સહ જઈ જોઈએ કે સમૃદ્ધિ અને શાંતિની વચ્ચે કાશ્મીર કાયર અને નપુંસક બન્યું નથી.'

સેનાપતિએ આવી ખબર આપી કે, મિહિરભોજનો જવાબ નકારમાં આવ્યો. હતો અને સેના મહારાજની આગામી રાહ જોઈ રહી હતી.

મહારાજે આનંદમાંથી તરવાર કાઢી અને 'જય માર્તિન્દ્રેશ્વર'નો ઘોષ કીધો.

૮

કાશ્મીરની સેના આગળ મિહિરભોજની સેના બીમવેગે લડ્યા છતાં પાછળ પડી અને સૈનિકમાં ગભરાટની લાગણી ફેલાઈ. પુષ્કળ માર ખાધા પછી મિહિરભોજે સંધિ યાચી એ વિજય પામી ત્યારે મહારાજ શંકરવર્મા શ્રીનગર આવ્યા ત્યારે અનૃપતિ સુખ્ય પોતાના જીવનની અંતિમ ઘડી ગણી રહ્યો હતો. મહારાજ તરત ત્યાં પહોંચ્યા. સુખ્યની આંખો ચમકી. 'મહારાજ, વિજયનો સંવાદ સાંભળી હું અત્યંત પ્રસન્ન થિતે પ્રાણત્યાગ કરું છું.'

ત્યારે સમાજવાદનું ખરૂં સ્વરૂપ કેવું હોવું જોઈએ? આ પ્રશ્ન લોકોને સદજ ઉપરિચિત થાય છે. અહીં સમાજવાદના મૂળ સિદ્ધાંતોનું નિરૂપણ કરી તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ ખતાવવાનો આશય છે.

વ્યક્તિગત મૂડી કે મિલકત, કે જેના પરિણામે આર્થિક અસમાનતા ઊભી થાય છે તેનો અભાવ સમાજવાદનો પ્રથમ સિદ્ધાન્ત છે. સમાજવાદમાં શ્રમને પરિણામે મળતી આવકને જ સ્થાન છે. જમીનદારીમાંથી મળતાં કિરાયાને કે મૂડીમાંથી મળતા વ્યાજને અને પરિશ્રમ વિનાના એશારામી જીવનને તેમાં બિલકુલ સ્થાન નથી. વ્યક્તિગત મિલકતના સિદ્ધાન્ત ઉપર રચાયેલા સમાજનું સંપૂર્ણ પરિવર્તન સમાજવાદ માગી લે છે. વ્યક્તિઓને હસ્તક રહેલા મોટા ઉદ્યોગો રાષ્ટ્રને હસ્તક જાય છે; મૂડીવાદી મંચકનને હસ્તક રહેલો આંતરરાષ્ટ્રિય વ્યાપાર રાષ્ટ્રને હસ્તક આવે છે. સમાજના કોઈ પણ ખૂણાને કે ભાગને એ પરિવર્તન સ્પર્શ્યા વિના રહેતું નથી.

જ્યાંસુધી આ પરિવર્તન માત્ર આર્થિક દૃષ્ટિએ જ રહેશે ત્યાંસુધી સમાજવાદના ખરા વાસ્તવિક સ્વરૂપની સિદ્ધિ અપ્રાપ્ય હશે. એ પરિવર્તન પામતા સમાજમાં સર્વે ધર્મો તરફ સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ અને મહિષ્ણુતા હોવાં જોઈશે દામ્પત્યજીવનની પવિત્ર અને નીતિમય ભાવનાને વધારે દૃઢ સ્થાન મળેલું હશે. કુટુંબજાવનના વિશેષ હિંસાળી અને મધુર બનેલી હશે. સારામે રાષ્ટ્રનો મેંચાલક પ્રજુતા પયગમ્બર સમેા કોઈ અસાધારણ નર-દેવ રહેશે.

સમાજવાદ એટલે દ્વિસક ક્રાન્તિ નહિ. દ્વિસક ક્રાન્તિને પરિણામે આવેલો સમાજવાદ આજે જીવન અને મૃત્યુ વચ્ચે ઝોલાં ખાઈ રહ્યો છે. સમાજવાદ એટલે સદજ અને નૈસર્ગિક ઉત્ક્રાન્તિને પરિણામે પ્રાપ્ત થયેલી શોષણરહિત રાજ્યવ્યવસ્થા. આ ઉત્ક્રાન્તિ સર્વ-વ્યાપક હોય છે. સમાજવાદનો ખરો અને સંગીત પાયો માનવીના હૃદય-પરિવર્તનમાં રહેલો છે. જ્યાંસુધી માનવી-પ્રગિરહશીલ માનવીના નક્કર દિલનું પરિવર્તન, પ્રેમ અને સહિષ્ણુતા-ભર્યા ક્રોમણ અને અદ્વિસક હૃદયમાં નહિ પરિણમે ત્યાંસુધી ક્રાન્તિગ્રસ્ત સમાજવાદ જગતની રાજધારણમાં માત્ર એક અખતરા રૂપે જ રહેવાનો. આવી રીતે ઉત્ક્રાન્તિ પામતા સમાજવાદમાં મૂડીધારીઓ પ્રત્યે દેષ કે ઝેર નહિ વરસતું હોય, સમૃદ્ધિની વેરણુઠેરણુ તેમાં નહિ હોય. પરિવર્તનના એ શાન્ત અને ગંભીર પ્રવાહમાં વ્યક્તિગત મૂડી અને મિલકતનું ઉચ્છેદન નહિ પણ દોહન થશે. મૂડીનું વિસર્જન સ્વેચ્છાએ થઈ રહેશે. અસમાનતાના આર્થિક શુદ્ધીને એક ઝટકે જમીનદારત કરવામાં નહિ આવતા હોય પણ ગરીબની મૂંપડીઓ ઊંચે જતી હશે અને આસીયાન ધ્રમરતો વિનમ્રભાવે નમતી હશે—પ્રગતીય સ્થાનો તરીકે અથવા તો કલા અને સૌંદર્યોનાં પ્રતીકો તરીકે. વ્યક્તિના માત્ર ધર્મક કે પરિમિદશીલ વૃત્તિના પોષણ અર્થે અને સમૃદ્ધિના દમાક તરીકે તેને સ્થાન નહિ હોય.

સમાજવાદનું અંતિમ ધ્યેય માનવજાતનું આર્થિક કલ્યાણ છે, શ્રમજીવીઓને શોષણ રહિત કરવાનું છે, મૂડી અને મિલકતની અસમાનતા ટાળવાનું છે. આર્થિક કલ્યાણ એટલે રાષ્ટ્રના ઉત્પાદનની સમાન વહેંચણી માટે રાષ્ટ્રના તમામ ઉદ્યોગો વ્યક્તિગત મૂડી રાષ્ટ્રગત થઈ જાય છે. એમાંથી પરિણમતા તમામ ફાયદા સમસ્ત પ્રજાના હિતાર્થે રહે છે.

સમાજવાદમાં વ્યક્તિગત મૂડી કે મિલકતને સ્થાન નથી, એનો અર્થ એવો નથી કે વ્યક્તિને કિખારી કે સંન્યાસી બનાવવાનો છે. તેને તેના શ્રમના અદર્શરૂપે રહેવા માટે સુદર

મજાનું ધર, પહેરવા માટે જરૂરનાં બધાં કપડાં, પોપણ અથે જરૂરનો ખોરાક, માનસિ ખોરાક તરીકે પુસ્તકો અને સાહિત્યનાં અન્ય સાધનો, તેના દૈનિક ઉપભોગનું રાચરચી વગેરે તેને મળવાનું જ. અને તે તેની હકુમતમાં જ રહેવાનું. માત્ર તેની જ હકુમતમાં ન પશુ તેના વારસોને પશુ મળવાનું. મૂઝીના સંગ્રહને સમાજવાદમાં સ્થાન નથી. કોઈ પર્વતીય મૂઝીના વ્યાજ ઉપર કે જમીનના કિરાયા ઉપર વિનાશકે જીવન નિર્ભર શકે ના. જેવી રીતે મોટા ઉદ્યોગો વ્યક્તિગત મટી રાષ્ટ્રગત થઈ જાય છે તેમજ જમીનગી વ્યક્તિગત મટી રાષ્ટ્રવ્યાપી બની જાય છે. ખેતરનો ખેડનાર પોતાના થમનું પૂરપૂરું વળતર પ્રાપ્ત કરે છે અને રાષ્ટ્રનું માન્ય થયેલું આર્થિક જીવનધારણુ ભોગવે છે. કોઈ પશુ વખ કોઈ પશુ સંજોગોને કારણે, કોઈ પશુ જમીન અસાધારણુ વળતર આપતી બની જાય તો વ્યક્તિગત માલિકીની મટી રાષ્ટ્ર-માલિકીની થઈ જાય છે. હેતુ એ છે કે સંગ્રહની વ્યક્તિને મળવી ન જોઈએ.

સમાજવાદમાં સંપત્તિની વહેંચણીનો પ્રશ્ન ઘણો સરળ બની જાય છે. થમનું વળતર એજ માત્ર આવકનું સાધન હોય છે. વ્યાજ અને કિરાયાને સ્થાન નથી. નિર્વૃત્તિ-વેત ઉપર નહાનારો થોડો વર્ગ કે થોડો બિશુકવર્ગ સમાજવાદમાં પશુ રહેવાનો. નહિ હોય મો જિનપરિશ્રમવાળી જિંદગી ગાળનારા એકાદામી મૂઝીદારો. સમૃદ્ધ આગમુનો વર્ગ, જે આજ સમાજવ્યવસ્થામાં બેનોણું સ્થાન ભોગવે છે, તે સમાજવાદમાં એક દિવસ પશુ ટી શકવાનો નથી.

વિનિમય અને નાણાંને સમાજવાદમાં સ્થાન રહેશે પણ આજના કરતાં જુદા સ્વરૂપે આજે પ્રત્યેક વિનિમય પાછળ બંને પક્ષને નફો કરવાનો મુખ્ય આશય હોય છે, પણ ન્યા સંગ્રહ પરિત્યાજ્ય ગણાતો હશે ત્યારે વિનિમય નફાના રાગથી મુક્ત થયેલો સરળ અ સિધો જ રહેશે. નાણાંનો ઉપયોગ આવા સરળ વિનિમયને વધારે સુલભ બનાવવા પૂરતો હશે. પરસ્પરનાં થમ ઉપર એટલે કે થમની વહેંચણી ઉપર જ સમસ્ત રાષ્ટ્રનું જીવન શક બને છે, પણ માત્ર થમથી પરસ્પરનો વિનિમય શક્ય બનતો નથી. વિનિમયનો કોઈ પર્વતીય અર્થવહાઈ યોજના કરતાં નાણાંને સ્થાન આપવું કંઈ ખોટું નથી. એ નાણું કોઈ દિવ કોઈની પાસે સ્થિર સંગ્રહના સ્વરૂપમાં રહી શકવાનું નથી એમ એક વળત નક્કો થ ગયું પછી નાણું વિનિમયનું પ્રયોજન, બહુ સુંદર રીતે, સંતતે જીવન્ત અને ફરતું રહેતો, પો પોડે છે. ઉપભોગ થમના કળરૂપ બનતાં અને ઉત્પાદન તથા વહેંચણી રાષ્ટ્રવ્યાપી અ વ્યવસ્થિત બનતાં વિનિમયના જાત્ર કુદરતી રીતે વસ્તુની ઉપયોગિતાથી જ નક્કો થઈ જા છે. જાનરભાવમાં અને વસ્તુઓની કિંમતમાં આજની વ્યવસ્થામાં જે ઉછાળાઓ અનુભ વવામાં આવે છે તે સમાજવાદમાં શક્ય નથી. કારણ કે વિનિમય અને નાણું બંને પરસ્પર મોત્ર પોતાનું આર્થિક કર્તવ્ય જાનવરા પૂરતાં જ રહે છે. એની પાછળ શુદ્ધિની લીલા રમ શકાતી નથી એટલે સોદા અને સદાઓ આપોઆપ અદર્શ થઈ જાય છે. વસ્તુઓને કિંમત ખરેખરી વારતવિક કિંમત જ રહે છે: તે સ્થિર હોય છે, બિશુક નિશ્ચિત હોય છે નાણાંની અચળતા કેવળ માનવીની અચળતાના પડખા રૂપે જ છે. ન્યારે માનવીનું જીવન આર્થિક, ભૌતિક, આધિભૌતિક અને આધ્યાત્મિક-સ્થિર બને છે ત્યારે તે નાણાંને પર્વતીય સ્થિરતા બંધે છે. પ્રલોભનથી પર બનેલાં માનવીને નાણાંનો મોહ રહેતો નથી. સંગ્રહ તેન

હાથા આમ જાય !

“ જોહો આજ તો મ્હારાં ઊધડી ગયાં ને. વગર સાણુએ ’
 ઘેર આવતા મેં ધરમા એક અવનવીન દેખાવ જોયો. મણિ-ન
 બ્રોક્ષાય. અખંડ મેલાઅવતા મીસીસ મણિગવરી હગનલાલ પસ્તા
 થાય, તે એક ખુરશી પર બેઠાં હતા, અને તેમની મામે ટેબ
 ચોપડીઓ પડી હતી. તેમાં સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૪ થો, દશમસ્કન્ધ,
 પરિપક્વો અહેવાલ, ધર્મવૈદ્ય અને ગંગીત રત્નાકર માથે વ્યાસ ન
 હતી. મણિગવરી કિંદનરીનાં પાનાં ઉઘામવામાં મશગૂલ હતાં. યા
 આ તરસ જોઈને સેવકનું દિલ બાગ બાગ થઈ ગયું. મારા જેવો
 અને રસિક સાહિત્યનો ખા, એની પત્ની કાળા ઉપર ઘોળાયે ન
 સાલતું હતું, અને એમને લાઇન ઉપર લાવવા સેવકે ઘણા હુમલ
 લિખનના મોરકો ઉપરના હુમલા જેવા તે આક્રમકારક રીતે નિષ્ક
 સંજોગોમા આજે આ અતુષ્ઠ દેખાવ જોઈને આ ભાર્ગસાહેબ તે
 બાગ બાગ થઈ ગયા અને ઉપર ટાકેલા હરખ દર્શાવનારાં વાક્યોઃ
 પડ્યાં. મણિગવરીએ ઊંચુ જોયું.

“ આજ તો અમારા તકદીર વાને મિતારા તેજ થઈ ગયા જ
 શેની શોધમા પડ્યાં છો ? ” મેં દિલ્લગીથી ચલાવ્યું.

“ એ તમારી રાણી ફાણીની વાત જવા દો તમે જધા માફરીયા એવાજ. ”

“ અરે એ શું બોલ્યા ! એવું તો હોય ? પણ છે શું તે કહેશો ? આટલી બધી શોધ
 શેની કરો છો ? બોવાયેલા જિગરની ? એ શોધતાં હો, તો હનુમાનની માફક ચીરી જુઓ
 મ્હારી છાતી, ત્યાં તમારૂં જિગર.....”

વૃત્તિમાં રહેતો નથી, પરિશ્રદ્ધ તેને ત્યાગ્ય છે. એવા સમાજમા વિચરતો માનવી ખરા આર્થિક
 કલ્યાણને પ્રાપ્ત કરે છે નાણાની કુરૂપતા તેના મંદહમાં અને ચચળતામાં ગ્રેહી છે. માત્ર
 વિનિમય અર્થે નાણાનો ઉપયોગ વ્યાજબી છે.

સમાજવાદમાં વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યની ભાવના એના ખરા સ્વરૂપમાં ખીણે છે. વ્યક્તિ-
 ગત સ્વાતંત્ર્યના ઓઠા તળે હાલની સમાજ-વ્યવસ્થામાં જે પ્રકારનું શોષણ, અસમાનતા
 અને અન્યાય ચાલી રહ્યાં છે તે સદંતર અદૃશ્ય થઈ જવાનાં. નાણાંની રેલમહેલ અને
 સમૃદ્ધિના સ્વછંદ વિદારમાં જ જે વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યની ભાવના સમાર્પ જતી હોય તો
 તેનું વ્યક્તિ-ગત સ્વાતંત્ર્ય સમાજવાદમાં અશક્ય છે. આર્થિક અને માનસિક ગૂંજબામણ
 રહિતનું જીવન એટલે સ્વતંત્ર જીવન. જ્યાં માનવીને પેદાનો ખાડો પૂરવાની ચિન્તા નથી
 ત્યાં માનવી મદાય સ્વતંત્ર જ છે. પણ માત્ર શેટલો ને દામ મેળવતાં જ્યાં માનવીનું સારૂંએ
 જીવન ખતમ થઈ જતું હોય, ત્યાં વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્ય છે એમ કેમ કહી શકાય ?

“બહુ થયું હવે. ખાલી બોલતાં જ આવડ્યું છે.” મણિગવરીએ છણકા કર્યો; તો પણ જણાઈ આવતું હતું કે સેવકની છટાદાર અદાથી તે સાવ નારાજ નહોતો થયાં.

“પણ તમારા આ મુકુમાર મુખ ઉપર ગ્લાનિ શા કારણે છવાઈ છે, હે તન્વંગી ! (તા. કે. તેમનું વજન ૧૮૦ રતલથી ઓછું નથી જ, એમ કહેનારને હું તે આરોપ પુરવાર કરવાની ચેલેન્જ કરું છું.) શાથી આ મુખ કમળને-મુખ કમળને-એટલે કે આ મોઢું કેમ બિતરી ગયું છે ?”

“ખાજા કીડ્યા કે કવિતામાં ? શું બોલું, માઈ કપાળ ! મારા મનથી કે તમારાં ચોપડાંમાંથી જડશે, પણ એ તો જાણ્યું; તમે બધાયે સાક્ષરો એક સરખા બન્યાક.”

નિર્દોષ અને નાહક હીણુયેલા, અતિ મુણવાન, પુત્રવાન છત્વાદિ (લક્ષ્મીવાન શિવાયના બીજા) બધાયે “વાન” થી જે શોભી રહ્યા છે એવા માન આપવાને યોગ્ય વર્ગની આવી નાંભેરી સાંભળીને માઈ દિલ કકળી ઊઠ્યું. પણ મણિગવરીના સ્વભાવથી માદિતગાર એવા આ સેવકે અતિ ચાલાકીથી સમય વરતીને એ કકળેલા મનના કકળાટને કાન પકડીને બેસાડી દીધો, અને બહુ દુભાયેલા અવાજે તેમને અપીલ કરી :

“આ શું બોલો છો તમે, કવિકુલસિરોમણિનાં હે જીવનસહચરી...”

“આ તમારે રીતસર સીધો વાત કરવો હોય તો બોલો, નહિ તો આ ચાલી હું તો. ટાપલાં સાંભળવા નવરી નથી તે.”

“ના, ના, સખર. હવેથી એવું નહિ કરે. પણ કહો તો ખરાં, શું સોધતાં હતાં આ શાંતના લેહરમાં ?”

“ધૂળ ને ઢેફાં; સોધી સોધીને થાકી, પણ છે જ નહિ.”

“એ વસ્તુઓ, હે કુરંગનયની, એ હુદ્દ વસ્તુઓ દેખલ ઉપરથી ઓછી જ મળી શકે છે ? એને માટે તો જવું પડે ઉકરડે...”

“ઉકરડે ન જાય હમણાં કહું તે ? હું શું કામ જઉં ?” તીક્ષ્ણ શોધવાળાં ગવરી ગાય છેડાછે પડ્યાં, પણ પછી જરા હસી પણ પડ્યાં : “તમને તો બધામાં મસ્કરી જ સુએ છે, અમે સોધી સોધીને કાયર થઈ જઈએ તેની કંઈ તમને પડી છે ?”

“પણ શું તે તો કહેશો ?”

“કહીને શું કરે ? કંઈ ઓછું જ જડવાનું હતું ? સ્થાને કહું : આ તમે લાપડાંને હમરો વાતો નથી જાણતા, તેમાંની એ એક છે.”

“ઝાહ ! આ કેવો હુમલો ! આ હું શું સાંભળું છું ?”

“ખરી વાત સાંભળવી શેની ગમે !”

“પણ મ્હારા સમ, જે ન કહો તો, જાનેજિગર, કે એવી કંઈ ચીજનાં સફલાઅ ખૂલ્યાં છે-કે જેને તમે સોધવાનું અનુપમ માન આપો છો ?”

મણિગવરીથી ન રહેવાયું. તેમનાથી હસી પડાયું : “બહુ, તમે તો આવાજ રહ્યા. સ્થાને કહું. હું તો એમ જાણતી હતી કે બધું તમારો ચોયામાં હોય. તમે જ એમ કહેતાં તા ને ? પણ વાત સાવ ખોટી. એકેમાં નથી જડતું.”

“તોઝાહ ! તોઝાહ ! પણ શું નથી જડતું તે ઓચરવાની તકલીફ લેશો, તો બહાર સભા ભરીને હું આપને આહાર માનીશ. શું નથી જડતું ? સિયામનો સફેદ હાથી, કે કામચાટકાના રાજાનો ડાખા પગનો સુટ ?”

“એસ્તો, વળી, કે ડાખા શેનાથી જાય.”

“ ડાઘા ? શેનાથી જાય ? ડાઘા શેનાથી જાય ? ” હું જરા ગૂંચવાડમાં પડ્યો; એટલે વખત મેળવવાના પેતરા માંડ્યા.

“ હા, હા, ડાઘા, અને કાનો ડા ને ધને કાનો ધા, એટલે ડાઘા. ડાઘા શેનાથી જાય, એમ. ”

“ ડાઘા આપણે ત્યાં આવે જ શા સાડ ? ”

“ એ શું, કેમ ન આવે ? કશાને ડાઘા જ ન પડે ? ”

“ એહો સમજ્યો. મારા મનથી કે ડાઘા એટલે બિદામણા ફેતરા, એ અહીં આવ્યા હશે, તેને કેવી રીતે હાંટી કઢાય એ પ્રશ્ન હશે. ” મેં સંકર્ષ વ્યાદરી.

“ અહીં તો એવો એકજ ડાઘા છે, તેને ચાર પગ નથી, ને મારે એને કાઢવોય નથી. ” જેસે કુ તેસે માસે જેવો મણિગવરીએ હિસાબ ચૂકતે કર્યો, ને સેવકની જોખડી બંધ કરી નાખી. પણ પ્રશ્ન તો ઊભો જ રહ્યો.

“ પણ હવે કહેશો ખરા કે ડાઘા કેવી રીતે નીકળે ? ”

તમારે એક નિયમ ધ્યાનમાં રાખવો, કે જ્યારે તમારા જ્ઞાનની હદ આવી લાગે, ત્યારે સવાલનું જોર તોડવા મારે સાગો સવાલ કરવો. કાલંજસની અમેરિકાની શોધ જેવી આ મારી મહાન શોધ છે. તે મુજબ મેં ફવાજથી પૂછ્યું :

“ ડાઘા ? શા માટે જાય વાડ ? ”

“ તેનું તમારે શું કામ છે ? ” મીસીસ તરડાયાં. આ જવાબની મેં આશા નહોતી રાખી, એટલે આપણા પેતરા માર્યા ગયા. તો પણ દગડી ઊભી રાખીને હાંકે રાખ્યું :

“ પણ શેના ડાઘા ? ”—“ ગમે તેના. ”

“ અરે વાહરે, શેના ડાઘા જાણ્યા વગર ખખર કેમ પડે ? ”

“ ન આવડ્યાનાં બધાં ફાંફાં છે. જેસોને જાનામાના. ”

“ છત નો-સ-સ ! અને તમે ગંજીર અન્યાય કરો છો, કીકાની બા ! ડાઘા સંબંધી સંપૂર્ણ હકીકત જાણ્યા વગર તેનો નિકાલ હું કેવી રીતે કરી શકું. ”

“ હ્યો, ત્યારે, કઢીના. ”

કઢીના ડાઘ ? શેનાથી જતા હશે ? ખખર નથી, એમ કહેતાં સર્વજ્ઞાન-સંપત્તિપણની બધી આજરૂ આલી જાય.

“ શેના ઉપર પડેલા છે ? ”

“ વળી એનું તમારે શું કામ ? ગમે તેના ઉપર. ”

“ અય સુનયને ! મારા સવાલની અગત્યનો બેદ મેં તમને હમણાં જ ન સમજાવ્યો ? ” અતિથય તારીફ લાયક ધીરજથી મેં કહ્યું.

“ સાડી ઉપર. ”

“ કેવી સાડી ? ”

“ જોને, કેવા ચીકણા છે. બાળું, ગાંધી કાલે શકરીને ત્યાં જતે પહેરી'તા. ને, તે ચીનાઈ. ”

“ બસ ? એટલુંજને ? જાઓ. ” મેં દમામથી ફરમાવ્યું, “ અહીંથી સીધાવો, સાડી મને એકલી આપો, અને જરાખર એક નહિ, બે કલાક પછી મને પૂછજો. દરમ્યાન પ્રતિહારીને કહી દેજો કે કાર્ડ પ્રવેશ ન કરે. ”

“ એહો ને ! પ્રતિહારીના ગળકા ચાય છે ! પ્રતિહારીને ખદલે છે મોટા પત્થરો ! પણ અમથા શીદને માથાઝીક કરે છે. જુઓને આ સાંડોને. ”

“બસ, બહુ થયું.” મ્હારો કુઝાબ ખીંચ્યો હતો. “હું અત્યારે કશું જ સાંભળવાં માગતો નથી. બે કલાક સુધી મને છેડાં નહિ.”

“શું છેડે! ખારસા કાઢશે મજાનું ઊંઘ.” એમ બગડતાં મણિગવરી ચાંદિયાં ગુમાવે, ને ધડીબંધ સાડી નોકર જોડે મને મોકલી આપો.

હું મંજવણમાં પડ્યો. કઢીના ડાંધ રેશમ પરથી કેવી રીતે નીકળે? એ સાડી મારી સામે જ પડી હતી. કેવી ખૂબસૂરત! મણિએ પહેરેલી, ત્યારે વિચાર એમ આવે, કે વધારે કાને વળાણું: સાડીને, કે સાડીની અંદર રહેલી મ્હારી પોતીકા મિલકતને... ના, ના, આ સાડીનો ડાંધ નીકળે નહિ તો બોગ મળે. એનું હમણું જ ચૂકવેલું બિલ મારી મનજર સામે તરવરવા લાગ્યું.

બહુ મગજ કર્યું, પણ સાડી પરથી કઢીના ડાંધ કાઢવાનો રસ્તો કંઈ જડ્યો નહિ. ધડિયાળમાં જોયું તો પોણાબે કલાક વહી ગયા હતા. હું તો ચાક્યો. સાડીના ડાંધ ન જાય તો એ મોટા ધરામાં પડે, પણ બે કલાક પૂરા થયે જો કશું નહિ સૂઝે, તો આ નળિયા જેવું નાક કપાઈ જશે, તેનું શું કરવું? મણિગવરીની કાતર ઉર્ડે જીલને કેવી રીતે ચાલતી અટકાવવી?

લાવને, એક નવી સાડી લઈ આવું. એટલે મશ્કરીમાં વાત કાઢી નખારો, અને વળી મણિગવરીનું મોઢું સડી ગયેલા સીતાફળ જેવું થવાને જલ્દે મલકાકાને ધોળકાના દાઢમજેવું સંઈ જશે, એ તો જીલુ. જીએને, હમણાં ટયુશન મળ્યું હતું, એટલે એમ જાણીશું કે એક મહિનો ટયુશન મોઢું શરૂ થયું હતું.

આપણે રહ્યા અપણ. વિચાર આવ્યો કે અમલમાં મૂક્યોજ સમજાવે. ખારણેથી તો જવાબ એમ નહોતું કેમકે પેલી બાલુ મણિગવરીનો આવાસ હતો. ખારી તરફ નજર કરી: ઝટ ઊઠી, પેલી સાડી છુકકેસમાં ચોપડીઓની પાછળ સંતાડી ખારીમાંથી ઠેકાને ટોડ્યો. પેલી સાડીના જેવીજ ખીંજ લઈ પાછો આવ્યો, ને ખોંખારો કરી બેઠો. બે કલાક મીસીસ આવ્યાં.

“લ્યો તમારી સાડી. ડાંધો સાફ થયો કે નહિ?”

મણિગવરી વિચારમાં પડ્યાં: “આ શું કર્યું વળી?”

મેં ઘણા અનકા કર્યો, પણ અંતે ખરી વાત કહેતી પડી, ને મારી હુશિયારીનું ખ્યાન કરી, ધનામની રાહ જોતો બિલો.

“બહુારે બળ્યા, તમે તો આવા ને આવા લાધાબળ્યા જ રહેવાના.” અડધી ખીંજ અને અડધી નવી સાડીની ખુશાલીના મિશ્રણથી તે બોલ્યાં. “મ્હારી વાત તો પુરી સાંભળવીતી, અને ઘડો ઉખેડીને સાડો જરા જોવીતી તો ખરી.”

“કેમ વંશો?”

“પણ સાડીને ડાંધો પડ્યો છે જ ક્યાં?”

“શું, તમે શું બોલ્યાં? જોહા!”

“મને પૂરું બોલવા પણ ન દીધું. મેં ક્યારે કીધું કે ડાંધો પડ્યો છે? હું તો એમ કહેતી હતી, કે ગઢકાક સફરીને ઘેર જમતે કઢી મારી સાડો ઉપર પડતે પડતે રહી ગઈ, તેથી મને વિચાર આવ્યો, કે ન કરે નારાયણ ને કલ્યાણ જો ડાંધો પડે, તો તે કેવી રીતે કાઢવો, એ જાણી લઈએ તો સાફ. તેથી હું પૂછતીતી!”

બોલીઓ મત [આપણી બાળક-ચમાળા વર્ષ : ૪] પુસ્તક : ૪]
 લેખક : દિનેશ દાકાર કિંમત ૦-૪-૦
 મુરલી [આપણી બાળક-ચમાળા વર્ષ : ૪. પુસ્તક : ૫-૬]
 લેખક : ડૉ. શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી કિંમત ૦-૮-૦
 ચોખવટથી વાત કરજો-લેખક : દિનેશ દાકાર. કિંમત ૦-૪-૦

સંપાદકો—
 સોમાલાલ બાવસાર;
 દિનેશ દાકાર
 પ્રકાશક :—
 નવચેતન સાહિત્યમંદિર
 ૨૪૫૬, બદ, અમદાવાદ.

આનંદ અને ગમ્મત સાથે જ્ઞાન આપતી આ ત્રણેય ચોખવટીઓ બાળકોને ગમી જાય એવી છે. પહેલી બેમાં નાની નાની વાર્તાઓ છે, ત્રીજીમાં એક કુમારના જીવનની આત્મપાત્ર વણાવવા રમૂજ પ્રસંગો છે. 'બોલીઓ મત'ની પહેલી વાર્તાનો પ્રસંગ અંગ્રેજ સાહિત્યમાં ખૂબ જ પ્રસિદ્ધ છે પણ અહીં તે પૂરતા પ્રમાણમાં સફળ નથી નીવડતો. એકંદરે વાચકને આનંદપ્રદ છે.

શ્રીમાન મંગળદાસ ભાઈદાસ દલાલ—લેખક અને સંયોજક : શ્રી. જગન્નાથ નાગર; પ્રકાશક : વાડીલાલ મણિલાલ દલાલ, કરાચી.

આ નાનકડી પુસ્તિકામાં સામાન્ય નોકરીથી શરૂઆત કરી, રૂ. ૨-૧૨-૦ની મૂંઝીથી કોમર્સિયલ કોલેજ બિની કરનાર તથા ગુજરાતી કો. બેન્ક લી., કારિયા હાઈસ્કૂલ, વગેરે સંસ્થાઓ સ્થાપનાર અને ગુજરાત જીમખાનાના ઉત્પાદક કરાચીના એક મશહૂર ગુજરાતી શ્રી. મંગળદાસ દલાલ [સી. આર. એ., જે. પી.]ને સંક્ષિપ્ત જીવનપરિચય કરાવવામાં આવ્યો છે.

My Class-Work in English [For standard—I]—સંયોજક : અનંતરાય લ. ભટ્ટ, બોટાદ. કિંમત ૦-૩-૦

પ્રાથમિક શાળાનો અભ્યાસક્રમ પૂરો કરી માધ્યમિકમાં પ્રવેશતા વિદ્યાર્થીને અંગ્રેજી ભાષાના અગ્રણ્યમાં મદદગાર બનતું આ પુસ્તક વર્ષોના અનુભવી શિક્ષકના હાથે તૈયાર થયેલું હોઈ વિદ્યાર્થીઓને તેમજ અંગ્રેજી ભાષાના બીજા પણ પ્રાથમિક અભ્યાસીઓને ઉપયોગી થઈ પડવા સંભવ છે.

લીલા કેણે કરી ?

રમણ વ્યાસ

મહારી જીવન કુંજ આ શુષ્ક હતી,
 ઉર-બીન બસૂર કંઈ લલતી;
 ન જાણું કાં કુંજ પુનઃ મળતી,
 ઉર સંગીત બીન બજાવી રહી:
 લીલા કેણે કરી ?

કુલા-સાહિત્ય-વિજ્ઞાન-વીલિયમ સેરાયન નામે અમેરિકન લેખકે ૩૦૦૦ રૂપિયાનું પુલીઝર પ્રાપ્તિ લેવાની એમ કહીને ના પાડી છે કે, 'કુલાએ પોતાની કિંમત દ્રવ્યથી ન અંકાવવી જોઈએ.' માર્ક્ટવેર્કન-મંડળે માર્ક ટવેર્કનની કૃતિઓમાંથી વધુમાં વધુ ૩૦૦ શબ્દનાં દસ સુંદર અવતરણો મોકલાવનારને અનુક્રમે રૂ. ૧૫ ને ૧૦ ડોલરનું પદનામ આપવાનું જાહેર કર્યું છે. કલકત્તા ખાતેની ૫૦૦૦ અમૂલ્ય પ્રાચીન હસ્તપ્રતો યુદ્ધ પૂરે થાય ત્યાંસગીને માટે બનારસમાં ફેરવાશે. વિશ્વભારતી-શાંતિનિકેતન તરફથી શ્રી રવિશંકર રાવળને ચિત્રકળા અને શિલ્પકલા પર વ્યાખ્યાન આપવાનું નિમંત્રણ મળ્યું છે. લંડન પરના બોમ્બમારા દરમિયાન સીપકી-સની પ્રકાશન-પેટીએ યાણીશ લાખ પુસ્તકો ગુમાવ્યાં છે. જર્મનીના હાથમાં કેદ પકડાઇને પ્રચારક બનેલા પી. જી. વુડહાઉસની નવી નવલકથા-Money in the Bank-અમેરિકન પ્રકાશન-પેટી પ્રગટ કરશે. યશોવિજય જૈન ગ્રન્થમાળાના મેનેજર શ્રી અલ્પચંદ ગાંધીને કાશીના સંસ્કૃત વિદ્યામંદિરે 'સાહિત્યશૃષ્ટિ' ની પદવી આપી છે. સ્કોટ વિદ્યાપીઠે સર રાધાકૃષ્ણને ડૉ. ઓફ લોઝની પદવી આપે છે. સર સી. વાય. ચિન્તામણિનાં અવસાનથી ખાલી પડેલું હિંદના લેખકોના મંડળનું પ્રમુખપદ શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી સંભાળે છે. મુંબઈમાં ઓક્ટોબરની ચોથી-પાંચમીએ ગુજરાતી સાહિત્ય-સંમેલન અને નવેમ્બરમાં અખિલ હિંદ લેખક-પરિષદ ભરશે. હિંદભરમાં શ્રીકૃષ્ણજયંતીની દબદબાભરી જીજ્ઞવણી. મુંબઈમાં જીજ્ઞવાલો સાહિત્ય-સંસદનો વાર્ષિકોત્સવ. રશિયન વૈજ્ઞાનિકોએ કરેલું સર્વેચ્છલનું ખારીક અવલોકન. મુંબઈ વિદ્યાપીઠની માર્ટર ઓફ લોઝની પરીક્ષામાં ૧૮માંથી એક પણ ઉમેદવાર પાસ થયેલ નથી: [હિંદને હવે રશિયા સાથે મિત્રાચારી બાંધેલી છે.] મુંબઈનો ફિદાપ્રેમિ રણુ આ સરિલાસથી સામ્યજાતના પ્રાપ્તિ સ્થિતિને માન્ય નથી: છે.] કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરનું ઓગસ્ટની સાતમી તારીખની બપોરે થયેલું અવસાન.

દેશ-અખંડ ભારતીય મોરચા અંગે શ્રી. મુનશીની આગેકૂચ-ગાંધીજીની મુલાકાત લઈ તેઓ ભારતપ્રવાસે નીકળે છે અને વિવિધ પક્ષના અગ્રણીઓને મળી મોરચાનાં મૂળ રોપે છે. શ્રી. મુનશી અને જયકર પાકીસ્તાન-યોજના સામે સખત વિરોધ દાખવે છે. મુસ્લિમ લીગના શરનશીન જનાબ ઝીણાના આગ્રહથી સર સીકંદર હયાતખાન અને સર સાદુલ્લાખાન સરકાર નિયુક્ત સંરક્ષણ સમિતિમાંથી રાજીનામું આપે છે. મુસ્લિમ લીગની કારોબારી હિંદમાં ઠેરઠેર થયેલાં હિંદુ-મુસ્લિમ રમખાણોની જવાબદારી હિંદુઓને માથે નાંખે છે: [વરુ અને ઘેટાની વાર્તા યાદ રાખવા જેવી છે.] ભારતીય ચરખા સંઘમાં ૨૨૪૪૨૧ કાંતનારાઓમાં ૧૬૬૪૬ હિંદુઓ ને ૫૬૨૪૫ મુસ્લિમો છે: [છતાં મુસ્લિમ લીગ કહે છે કે મહાસબા એ હિંદુ સંસ્થા છે.] ચરખા-સંઘમાં એક કાર્યકર્તાએ કરેલો બે લાખનો ગોટાળો:

સંસ્કૃતિ ગમે તેવી રચાય-માનવસ્વભાવ અટલ ન; શિખર વધારે બીચું તેમ પટકાવાને
 અને હાડકાં વધારે રંગાવાનો વિશેષ-ગ્રંથવ.) શ્રી. ઇસ્તુરભાઈ શેઠના હાથે અમદાવાદમાં
 મરકતી કાપડ-મોંઢેના નવાં ભવ્ય મકાનનું પાતામુહૂર્ત અને પ્રીતમનગરમાં અખાડાની
 ઉદ્ઘાટન-ક્રિયા. સરદાર પૃથ્વીસિંહની આગળ વધતી અખાડા-પ્રવૃત્તિ. આણંદમાં શ્રી મુનશીના
 હાથે કૃષિ-ગો-વિદ્યાભવનની ઉદ્ઘાટન-ક્રિયા. ગુજરાતમાં અનિયમિત અતિવૃષ્ટિ અને રેલવે-
 વ્યવહારમાં ટેર ટેર ભંગાણ. દોહદાપુરના ગાદીવારસ તરફ સતારાનાં બાલ-રાજકુમારની
 પસંદગી. ભાવનગર-નરેશના મંચડી-ઉછેરના શોખ પાછળ ચનારાં દોઢ લાખનો ખર્ચ-જોડી
 રેલવેએ ૧૯૪૦-૪૧ ના વર્ષમાં ૧૮૪૬ લાખ લગભગનો નફો કરે છે. દિંદ માટે નામેશી-
 જનક દિંદ-અર્માં કરારો પ્રત્યે ભારતભરમાં પ્રગટી નીકળેલો રોષ. બિહારમાં કાલેરાથી અને
 બંગાળમાં વાવાઝોડથી હનુરનાં મરણ; ચરપારકરમાં તીકોનો ઉપદ્રવ; હિતર ગુજરાત
 માં કાલેરા અને દાખીદાડનું વધતું જોર; [દિંદ સામે કેવળ સ્વતંત્ર જગતેજ નહિ-કુદરતે
 પણ દુઃખનાવટ આપી છે.] હાકા પર નાખવામાં આવેલો દુશ્મન-વેરો. સરદાર વલ્લભભાઈ
 પટેલની માંદગી, અને જલમુક્તિ. મુંબઈના નામાંકિત વકીલ શ્રી બાલુભાઈ દેસાઈ, મચહર
 વ્યાપારી શ્રી નંદલાલ કીલાચંદ, બંદવાનના મહારાજ અને પ્રસિદ્ધ કાઠિયાવાડી કાર્પકર્તા શ્રી
 કૃતચંદભાઈનાં અવસાન.

પરદેશ-શ્રી. અર્ચીસ અને પ્રે. રૂઝવેલ્ટની સાગરમધ્યે મુલાકાત અને જંગતની
 શાંતિભરી નવી વ્યવસ્થા માટે આકે કલમોનું નવું જાહેરનામું: [માખિક જાહેરનામીથી
 જંગતની પ્રગલ્ભ કંટાળા ગઈ છે. તેઓ લો સફાવતો સક્રિય અમલ કરી રહી છે.]
 શ્રી. અર્ચીસ, પ્રે. રૂઝવેલ્ટ, અપ્ટન સીફલેર વગેરે જંગતમુક્તિનાં પ્રવચનો રેલાવે છે. અમેરિકા
 શસ્ત્ર-સંગ્રામ પાછળ વધુ પાંચ અબજ ડોલર ખર્ચશે. અમેરિકા અને જપાન વચ્ચે
 સમાધાનીની દિલસાજ નિષ્ફળ નીવડી છે. જપાન સોવિયેટ અને સિયામને દબાવે છે.
 ઇરાનમાં વધી પડેલી જર્મન પ્રવૃત્તિને દાખવામાં ઇરાનની સરકાર નિષ્ફળ જવાથી બ્રિટન
 અને રશિયા ઇરાનપર અને બાલુએથી આક્રમણ કરે છે અને એ આક્રમણ સામે ઇરાનનું
 સરકાર ન ટકી શકવાથી ઇરાન બ્રિટન-રશિયા સાથે સમાધાની કરે છે. તૂટી એ આક્રમણને
 ઘણેમાં વખોડે છે અને જર્મનીને ઇરાનના પ્રશ્નમાં કસોટી રસ નથી: [આર્તુ નામ રાજકીય
 મત્રાચારી] રશિયન ગોરચા પર અને પલ્સની ભયંકર ખુચારી-હીપણ સાંમતો છતાં જર્મન
 સરકાર આગળ વધે છે; અને કીવ, ઓડેસા તે-લેનીનગ્રેડની નજીકમાં ભપાનક થુકો ખેલાઈ
 રહ્યાં છે. સીંગાપુરમાં જંગી લશ્કરી પ્રવૃત્તિ. ફ્રાંસમાં જર્મનીના પક્ષપાતી એડમીરલ ડાલોના
 દાયમાં મુકાવલો વિશાળ સત્તાઓ. ફ્રાંસ જર્મનીની જેમ એકદમ સ્વાસનતંત્રનો સ્વીકાર
 કરે છે અને જર્મનીની તૂટત વિશ્વવ્યવસ્થાને આવકારે છે. ફ્રાંસના માછ મહામંત્રી અને
 જર્મન પક્ષકાર લાવાલ પર થયેલો નિષ્ફળ ગોળીબાર; યુકેનમાંના હીટલરના વડા મથકે
 હીટલર અને મુસોલિનીની થયેલી મુલાકાત. ઓસ્ટ્રેલિયાના વડાપ્રધાન મેન્ડીસે રાજીનામું
 આપનાં તે પદ પર ફેડનની નિમણૂક. અમેરિકા, રશિયા સામે, જર્મની સાથે યુદ્ધમાં જોડાવાની
 ના પાડે છે. અમેરિકન વિતાશિકા પર જૂબી સખમરીને ઓડેલો દોષડો. દિંદના માછ
 સંપર્સદાય લોડ બીલોગડનું અવસાન.

‘સુવાસ’નું સલાહકાર-મંડળ

૨૧. ય. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેશાઈ, બી. એ., એલએલ. બી.
માજી નાયબ દિવાન, વડોદરા રાજ્ય
૨૧. ૨૧. રમણલાલ વસંતરાવ દેશાઈ, એમ. એ., બી. એચ. એસ.
પ્રકાશનખાતાના અધિકારી-વડોદરા રાજ્ય
૨૧. ૨૧. કેશવલાલ હિંમતલાલ કામદાર, એમ. એ.
ઇતિહાસના પ્રોફેસર, વડોદરા કોલેજ
૨૧. ૨૧. જગજીવનદાસ દયાળજી મોદી,
માજી અધ્યાપક: પૂરુષ અધ્યાપનમંદિર, વડોદરા
૨૧. ૨૧. નર્મદાશંકર હરિશંકર વ્યાસ બી. એ.
૨૧. ૨૧. ઈશ્વરલાલ કર્ણનજી નાયક બી. ઇ., એ. એમ. આર્ટ. ઈ. [હિંદ]
એમ. આર. એસએએન, આર્ટ. [લંડન]
૨૧. ૨૧. મૂળજીભાઈ પી. શાહ, સાહિત્યભૂષણ-કાવ્યભૂષણ

ભારતવર્ષનું પ્રાચીન ગૌરવ તથા મહત્ત્વ જાણવું હોય—
અનુભવવું હોય તે

ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લહેરચંદ્ર શાહ
એલ. એમ. એન્ડ એસ.
એમ. આર. એ. એસ. કૃત
ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ થી ઈ. સ. ૧૦૦ સુધીના
૧૦૦૦ વર્ષનો ઇતિહાસ—

પ્રાચીન ભારતવર્ષ ખરીદો

[પાંચ ભાગ માં]

તમે સ્વદેશપ્રેમી છો ?

તો તમે ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ જાણતા જ હો
ન જાણતા હો તો

ઉપલા પુસ્તકે માટે આજે જ ઓર્ડર લખો
પાંચે ભાગ બહાર પડી ચૂક્યા છે.

મોટાં શહેરોના ગ્રંથાલયો મારું યુક્તસેવકો પાસેથી મળી શકશે.
સેટની કિંમત રૂ. ૨૪ છૂટક કિંમત [૫, ૭/૧, ૬/૫, ૬/૫] = રૂ. ૩૦
આ દળદાર ઐતિહાસિક ગ્રંથના આદક અનનારને ‘સુવાસ’ અર્ધા સવાળમે
—રૂ. ૧૫૫ માં મળશે.

ચરમાનું

કારખાનું

- આખાગે હિંદમાં પહેલવહેલું છે અને એક જ છે.
- મુખ્ય મુખ્ય સર્વ મશીનરી પણ અત્રે હિંદમાં જ બનાવીને બીબી કરી છે એટલે કારખાનું તદ્દન સ્વદેશી બનાવટનું જ કહી શકાય તેમ છે.
- અમે જર્મનીમાં આઠ આઠ વર્ષ ઉપરાંત રહીને તાલીમ લીધી છે.
- વળી આખાના વૈદિક અને શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની ઇંગ્રેજ પદ્ધતિ પ્રમાણે ડગલણી લઈ મુંબઈ બુનીવરસીટીની ડીગ્રી મેળવી છે. એટલે ચરમાના નંબરા પણ બરાબર માફક આવતા કાઢી આપીએ છીએ.
- ઉપરાંત ચરમાનો વેપાર, ત્રીસ ત્રીસ વર્ષ કરી, વ્યાપારિક દૃષ્ટિએ તેમાં આવી પડતી ત્રીણી ત્રીણી જરૂરિયાતોનો પરિચય પણ સાધી લીધો છે.
- આ પ્રમાણે ચરમાના કાચ તૈયાર કરવામાં તથા તેના પહેરનારને સંપૂર્ણ સંતોષ આપી શકાય ત્યાં સુધીની પહેલેથી છેલ્લે સુધીની, દરેક દરેક નાની મોટી કિંવા-પ્રક્રિયાનો પદ્ધતિપૂર્વક અમે અભ્યાસ કર્યો છે, પરિચય લીધો છે, અનુભવ સાથે પરિશીલન કર્યું છે. એટલું જ નહિ પણ તે માટે સોનાનો ચાંદ પણ મેળવ્યો છે.
- વળી અમારું જ કારખાનું હોઈને, તેમજ અમારી અંગત દેખરેખ નીચે કાચ બનાવાતા હોઈને, અમે તેવું કપડું, અટપરીયું કે ત્રીણી વિગતવાળું પ્રીરકીપ્શન હોય તે પણ જૂજ સમયમાં જ તેના કાચ બનાવી આપીએ છીએ.
- કેમેરાના કાચ, દુરબીનના કાચ, તેમજ માઇક્રોસ્કોપ ઇત્યાદિના વૈજ્ઞાનિક રીતે બનાવાતા કાચની ભાંગવૂટ થઈ હોય તો તે સમા કરી અપાય છે અથવા નવા પણ નાંખી અપાય છે.
- તેવી જ રીતે ચરમાનું પણ દરેક પ્રકારનું રીપેરીંગ કામ કરી આપવામાં આવે છે.

એટલે ચરમાના કાચની કોઈપણ પ્રકારની જરૂરિયાત માટે ક્યાંય જવાની કે ગોથાં ખાવાની જરૂર રહેતી નથી.

- વળી દામ પણ અન્યની સરખામણીમાં સારા લાગે તેવા જ રાખ્યા છે.
- ચોનાનાં વખાણુ પોતાના મહેાંએ કરવાં તે કોઈ રીતે ઈચ્છનીય નથી જ. એટલે વિશિષ્ટ નથી લખતા; પરંતુ ભલભલા ઇંગ્રેજ તથા દેશી, નાના તથા મોટા અમલદારોએ તેમજ રાજમદારાઓએ સ્વતઃ અમને આપેલા સર્ટિફિકેટો મંગાવીને વાંચી જોવા વિનંતિ છે.

રાવપુરા, ટાવર સામે,
વડોદરા

ભજો યા મજો:—
શશિકાન્ત એન્ડ કું., ચરમા બનાવનારા

સુવાસ

મર્ચ ૨૧ : અંક ૬-૭

કલે ૧૩ -

સુવાસન-વિભાગ : ૧

તરી -

ડૉ. ત્રિભુવનદાસ વાહેરચંદ શાહ

ચીમનલાલ અમુલખ ૨

દી પો ત્સ વી અં ૬

પ્રેરક, સુંદર, રસીલી, કુળામય નવલકથા
 નવલિકાઓની અભિનવ ગ્રંથમાળા

કથાપરી ગ્રંથમાળા

બેરંગી છાપણી, ઉત્તમ કાગળો, મજબૂત બાંધણી, ને
 શોભામય ઉદાવવાળાં પુસ્તકો બહાર પડી ગયાં છે.

૧ કથાપરી	(નવલિકાઓ)	૨-૮-૦	તૈયાર છે
૨ કથામણિ	"	૨-૮-૦	"
૩ કથાકલગી	"	૨-૮-૦	"
૪ કથાકલાપ	"	૨-૮-૦	"
૫ કથામધુ	"	૨-૮-૦	"

તે પછી

કથાપ્રસાદ; કથાકુંજ; કથાવિલાસ

કથાંજલિ; કથાંવલિ; કથાગાર

કથાપરી (ગ્રંથમાળા) કાર્યાલય

આમલીરાન, સુરત

આ ચોપડીઓ મળવાનાં ઠેકાણાં :—

અમદાવાદ : ગુજર્ અંથરત્ન કાર્યાલય, ગાંધીમાર્ગ

વડોદરા : પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લિમ, રાવપુરા

મુંબઈ : એન. એમ. ત્રિપાઠીની કુંઠ કાલેજાદેવી

" એન. ડી. મહેતાની કુંઠ, "

નવોજ માસ !! તદન નવોજ પુસ્તકો !!!
 હેત્ય શોખીનો માટે એક ઉમદાતક.

માધના વખતમાં દરેક બર્બરો ધણાજ વધતા જાય છે તેવા
 ના વખતમાં પુસ્તકોના ભાવો ધણાજ સસ્તા રાખ્યાં છે

જે પુસ્તકો ખરીદનારને ફક્ત વિ. પી. ટપાલ ખર્ચ માફ	
૩૧. પ થી છાતા,,	૨૫ રકા કમીશન વિ. પી. ખર્ચ વધુ
૩૨. વીસતા,,	૩૩ ,, ,, ,,
૩૩. ત્રીસતા,,	૩૭૫ ,, ,, ,,
૩૪. ચાળીસતા,,	૪૦ ,, ,, ,,

વધુ પુસ્તકો ખરીદનારે પત્ર વ્યવહાર કરવો.

૨૨ તે વિ. પી. થતાં નથી મારે પોષ્ટલ શીટીંગ અગાઉથી મોકલવા.
 ૨૩ કતુ વિ. પી. ટપાલ ખર્ચ અલગ. ૩૧. એક સુધીના પુસ્તકો મંગાવનારે
 ૨૪ પોષ્ટ સ્ટેમ્પ મોકલવા. ~~૨૫~~ રીતીકમાં હશે ત્યાં સુધી પુસ્તકો મંગાવે.

૧ નાટક, સીનેમાની રૂપરૂંદરીઓના સહેલા ઇલનની સત્ય નવલકથા	૨૧ ૦ આ ૧૦
૨ પી—ચૈત્ય ધૈર્યતાની તણખા ઝરતી અદભુત નવલકથા	૦ ૧૨
૩ વીર સાવરકર—અદભુત રોમાંચક ઇલનકથા પાકુપુકું	૦ ૮
૪ પર્વત—સ્વદેશ પ્રેમી રાજકુમારની દેશદાઝ્યી અગદળી રહેલી નવલકથા	૧ ૦
૫ પીછ વાતો (સાક્ષરોની ચુંટી કહાઢેલી તેર વાતચિત્તો)	૧ ૦
૬ માયા (અજબ પ્રકારની મનોવેવક નવલકથા)	૨ ૮
૭ અને હુસીના (જે બેડીયા બેડેનોની અતિ ગસમરી અદભુત રોમાંચક તદન નવીજ નવલકથા ૫૫૬ ૩૩૦ પાકુ પાછંડીંગ)	૩ ૦
૮ અને આરોગ્ય—અતિ ઉપયોગી (પ્રો. માણીકરાવ-વડોદરા)	૦ ૧૪
૯ શાસ્ત્ર—ખાવા પિવા માટેની ખરદારત	૦ ૧૪
૧૦ કેળવણી—માખાપોને જાણુવા યોગ્ય માગદિર્ઘિક પુસ્તક	૦ ૧૪
૧૧ રોગો—ઉપયોગી સલાહ અને સુચનાઓ	૦ ૧૩
૧૨ અને આરોગ્ય—,, ,, (૩૦૦ પૃષ્ઠ પાકું પુકું)	૧ ૫
૧૩ ના ઇતિહાસની વાતો—ધણ નવુંજ જાણુવા મંગાવે	૦ ૧૨
૧૪ સૌ. કુમારની-વીસમી સદીની કુમારીકા અને મીમની નવીન વાતો	૧ ૦
૧૫ ન મંદીર—દેવ દેવીઓની પ્રેમ લીલાની અજબ વાતો	૦ ૧૦
૧૬ તિને પંથે-પોતાની જાતને કેમ ઉપયોગી બનાવવી તથા સમાજ અને દેશની ફરજો અદા કરવાની ધગશ શીખવતું	૧ ૧
૧૭ ખર—લીયલા થરની તદન નગનસત્ય વાતો	૦ ૧૦
૧૮ આરોગ્ય ,, ,, ,,	૦ ૧૦

‘સુ વા સ’માં

જાહેર-ખાખર એટલે

વ્યાપારમાં વધારો અને

પ્રજાનું જીવન સુધારતા સાહિત્યને ઉત્તેજન

ભાવ—

[કાગળની મોંઘવારીને પરિણામે જૂના ભાવ વધારીને નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવ્યા છે.]

	૬ માસ ૩ માસ ૧ માસ	કપરપેજ નં. ૨-૩	જાગણા ભાવ
૧ પાનું	૫૦ ૨૭ ૧૦	"	નં. ૪ ત્રણગણા ભાવ
૩ પાનું	૩૫ ૧૬ ૭	એક કક્કર	ઉપર પ્રમાણે
૪ પાનું	૨૫ ૧૦ ૪	બે કક્કર	૨૫% વધારો.

જાહેર-ખાખર ફેરવામાંથી દરેક વખતના ૧૨ ૬% વધારો.

વિશેષ માટે યુજાનો—

સુવાસા કાર્યાલય-રાવપુરા; વડોદરા

ગુજરાતના તરુણ સૈનિકોનું સંસ્કારપત્ર

સ્કાઉટ વીર

યુવકો, વિદ્યાર્થીઓ, તરુણો, બાળવીરો અને વીરબાળાઓ
સૌનું માસિક છે.

નવા કદમાં, નવા રૂપરંગમાં અને રાષ્ટ્રભાવનાથી ભરેલા લેખો,
કૃતચિત્રો, પર્યાટનવર્ણનો, સીમાંકથાઓ વગેરેથી ભરેલું છતાં

લવાજમ વરસના ફક્ત રૂપીઆ બે.

નમૂનાનો અંક મંગાવી જુઓ.

સ્કાઉટ વીર કાર્યાલય-રાવપુરા રોડ-વડોદરા

બાળક

કોઈ પણ પત્ર સાથે જોડાયેલું નથી

૨૫
તં
૩
રીત
૧૯
વરસથી
પ્રગટ
થાય
છે

બાળક માસિક બાળકો માટે જ પ્રગટ થાય છે. સાદી ને સીધી
ભાષા હોઈ આજના પ્રૌઢ-શિક્ષણના જમાનામાં અક્ષરજ્ઞાનની
શરૂઆત કરનારાઓને તેમાંથી કંઈ કંઈ મળી રહેશે.
છતાં લવાજમ વરસના ફક્ત રૂપિયા બે

તમારી સંસ્થા કે ઘરમાં બાળક અવશ્ય હોય જોઈએ,
કેમકે નિર્દોષ બાલકો બાળક વાંચવા ઘણાં આતુર હોય છે;
નવા વરસથી ઘણો ફેરફાર થયો છે.

‘બાળક’ કાર્યાલય, રાવપુરા-વડોદરા

હિંદુસ્થાનની સૌથી મોટી કંપની

ન્યુ ઇન્ડિયા

એશ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ

આગ-મોટર વિગેરે દરેક જાતના

વીમા અગર એજન્સી માટે

મળેા યા લખો -

બ્રાન્ચ મેનેજર

શાંતીલાલ એમ. ફોજદાર

નોંધાયે છે:-વરોદરા, પચમહાલ તેમજ લગ્ન પ્રિસ્ટીકટમા
જાંદગીના વીમાનુ કામકાજ ચોરગેનાઈઝ કરવા
સ્પેશીયલ એજન્સીઝ માટે મળેા યા લખો -

ચીફ એજન્ટ્સ -

એન. એમ. ફોજદારની કું.

કુવારા સામે, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ.

પ્રેરક, સુંદર, રસીલી, શામલ નવલકથા
 નવલિકાઓની અભિનવ ગ્રંથમાળા

કથાપરી ગ્રંથમાળા

ઘેરંગી છાપણી, ઉત્તમ કાગળો, મજબૂત બાંધણી, ને
 શોભામય ઉકાવવાળાં પુસ્તકો બહાર પડી ગયાં છે.

૧ કથાપરી	(નવલિકાઓ)	૨-૮-૦	તૈયાર છે
૨ કથામણિ	„	૨-૮-૦	„
૩ કથાકલગી	„	૨-૮-૦	„
૪ કથાકલાપ	„	૨-૮-૦	„
૫ કથામધુ	„	૨-૮-૦	„

તે પછી

કથાપ્રસાદ; કથાકુંજ; કથાવિલાસ
 કથાંજલિ; કથાવલિ; કથાગાર

કથાપરી (ગ્રંથમાળા) કાર્યાલય
 આમલીરાન, સુરત

આ ચોપડીઓ મળવાનાં ઠેકાણાં :—

અમદાવાદ : ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, ગાંધીમાર્ગ
 વડોદરા : પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લિં, રાવપુરા
 મુંબઈ : એન. એમ. ત્રિપાઠીની કુંઠ કાલ્પનાદેવી
 „ એન. ડી. મહેતાની કુંઠ, „

નવીન જાતો ! નવોજ માણ ! તદન નવાજ પુસ્તકો !!!
 સાહિત્ય શોખીનો માટે એક ઉમદાતક.

હાલ લડાઈના વખતમાં દરેક ખર્ચો ધણાજ વધતા જાય છે તેના કટોકટીના વખતમાં પુસ્તકોના ભાવો ધણાજ સસ્તા રાખ્યાં છે

એકી સારી એ પુસ્તકો ખરીદનારને ફક્ત વિ. પી. ટપાલ ખર્ચ માફ
 " રૂ. ૫ થી ઘટાડા " " રૂ. ૨૫ ટકા કમીગન વિ. પી. ખર્ચ વધુ
 " રૂ. વીસના " " ૩૩ " " "
 " રૂ. ત્રીસના " " ૩૭ " " "
 " રૂ. ચાલીસના " " ૪૦ " " "
 " વધુ પુસ્તકો ખરીદનારે પણ વ્યવહાર કરવો.
 પરંતુ ખાતે વિ. પી. થતાં નથી માટે પોષ્ટલ રીસીંગ અગાઉથી મોકલવા.
 ધુરંદ પુસ્તકો વિ. પી. ટપાલ ખર્ચ અલગ. રૂ. એક મુઠ્ઠીના પુસ્તકો મંગાવનારે
 અગાઉથી પોષ્ટ રેસીપ મોકલવા. રૂ. ત્રીસીકમાં વધે ત્યાં મુઠ્ઠી પુસ્તકો મળશે.

સંગ્રાથી—નાટક, સીનેમાની રૂપસુંદરીઓના સરેવા અવતરી સત્ય નવવક્રમાં	રૂ. ૦ આ. ૧૦
લુરંધાગી—પેલાં શૌચતાની તણખા ઝરતી અદભુત નવલકથા	૦ ૧૨
સ્વાતંત્ર્યવીર સાવરકર—અદભૂત રોમાંચક જીવનકથા પાકું પુકું	૦ ૮
પ્રતાપી પર્વત—સ્વેચ્છા પ્રેમી ગજકુમારની દેશદાંત્રી અગ્રણી રહેલી નવલકથા	૧ ૦
પનીઅને બીજી વાતો (સાક્ષરોની ચુંટી કહાદેહી તેર વાતો)	૧ ૦
દેશની માયા (અજબ પ્રકારની મનોવેદક નવલકથા)	૨ ૮
અમીના અને હુસીના (બે બેડીયા બહેનોની અનિ રસમરી અદભૂત રોમાંચક તદન નવીન નવલકથા પૃષ્ઠ ૩૩૦ પાકું બાઈન્ડીંગ)	૩ ૦
કસરત અને આરોગ્ય—અતિ ઉપયોગી (પ્રો. માણીકરાવ-વડોદરા)	૦ ૧૪
આહાર શાસ્ત્ર—ખાવા પિવા માટેની અદ્વાસ્ત	૦ ૧૪
બાળ કેળવણી—માબાપોને જાણવા યોગ્ય માર્ગદર્શક પુસ્તક	૦ ૧૪
કેટલાક રંગો—ઉપયોગી સલાહ અને સુચનાઓ	૦ ૧૩
રંગ અને આરોગ્ય— " " " (૩૦૦ પૃષ્ઠ પાકું પુકું)	૧ ૫
હિંદના ઇતિહાસની વાતો—પણ નવું જ જાણવા મળશે	૦ ૧૨
અ. સો. કુમારી-વીસમી સદીની કુમારીકા અને મીસની નવીન વાતો	૧ ૦
મદન મંદીર—દેવ દેવીઓની પ્રેમ હીલાની અજબ વાતો	૦ ૧૦
પ્રગતિને પંથે—પોતાની જાતને કેમ ઉપયોગી બનાવવી તથા મમાજ અંગે દેશની ફરજો અદા કરવાની ધગશ શીખવતું	૧ ૧
આખર—નીચલા થરની તદન નવનસત્ય વાતો	૦ ૧૦
જન્મોરો " " "	૦ ૧૦

બાળકોની માવજત—દરેક દરેકને ઘરમાં રાખવા લાયક સ્ત્રી ઉપયોગી	ગા. ૨ આ
સ્નેહલુગનની સુદરી ભાગ ૧-૨, સાથે (વંધલુત નવલકથા સોનેરી પુઠું)	૩
શાયતાની કામ અને બેદી લગવાન—અતિ ઉત્તમ રસીલી સામાજિક વાર્તા ૫૦૦ પૃષ્ઠ પાકું સોનેરી બાઇન્ડીંગ	૩
વાહ્યરી અથવા સ્નેહલુગની સુદરી (મી. દેલવાડા કૃત)	૨
સાસાનીયન શુરવીર—અતિહાસીક શૈયતાલરી નોવેલ—યઝેઝદ નામુ	૪
શેત્રંગ, (શેત્રંગ રમવાની રીત, સમજ અને જુબીઆ સાથે સાથે)	૦
સત્તરમી સદીનું ક્રાન્સ (સુવિધવાત નવલકથાકાર અલેક્ઝાન્ડર ડુમાના ધી મસ્કેડીયર્સનું સુદર લાપાંતર પૂર્ક ૨૮૮ પાકું બાઇન્ડીંગ)	૨ ૧૪
સરસ્વતિની સહન શીલતા અને મતીમુંદરીની મહત્તા તથા ભુલુદરીની પિગલા અને ગારખની ઈંગલા (અધ્યાત્મિક)	૧ ૮
સોભાઅવતી સાવિત્રી—(હિન્દુ સમાજનું કચ્છુ દર્ય સ્ત્રી ઉપયોગી)	૩, ૦
હઠયોગ (આત્મજ્ઞાન દર્શાવે, પ્રતિજ્ઞામાં મક્કમ રખાવે તેનું પુસ્તક)	૧ ૪
હિંદના હિતનો ઉક્લ (પ્રોફેસર પ્રાંજપેના પુસ્તકનો અનુવાદ)	૧ ૮
સાધ્દા યાને હુરે આસતાના (ઈસ્લામી પ્રાણુવાન સાહિત્ય)	૨ ૮
યારમીને શામ	૧ ૦
અરબી અંપસરા	૧ ૮
રૂમતુલ કુખરા યાને રોમન મહારાજ્ય	૧ ૦
ઈબ્ને મુસ્લીમ	૧ ૮
લયલાયે દમિશક (સિરીયાની સુદરી)	૧ ૦
મીના બાઝાર—ઝનાના બખાર	૧ ૦
ગામુલ આઝમ	૦ ૮
જલવયે તુર (સબ્બે ઐયુબ)	૧ ૦
પાકીસ્તાન (મુસ્લીમ રાજપ્રકરણીય માર્ગદર્શક)	૦ ૧૨
આંસુની ઈમારત	૦ ૮
લેયાયે હુક્ક યાને સત્યનો શોઁક ભાગ ૧-૨-૩ દરેક ભાગનો	૧ ૮
ગાઝી મહમદ ધીન કાસમ (અતિહાસીક નવલકથા)	૧ ૦
જમીલા યાને બંગાલનો બખાવો	૧ ૦
ઈસ્લામ અને પ્રભુ સામ્રાજ્યના ખલીફાઓ	૦ ૧૦
મુલતાનુલ હિંદ—કીવા ચિસ્તી ચરિત્ર	૦ ૮
માલાનાં મહમદઅલી—જીવન ચરિત્ર	૧ ૪
અહલેઅતની આલમગીર યાદગીરીઓ	૦ ૪
ઈસ્લામનાં ઓલીઆ (દીવ્ય ચમત્કારોથી ભરપુર)	૦ ૮
કુઆર્ન અને ઈતસાન (દરેક મુસ્લીમ લાઇને અતિ ઉપયોગી)	૧ ૦
જગતના મહાન માર્ગ દર્શક (ઈસ્લામ ધર્મને લગતું)	૦ ૧૨

વધેમાન એન્ડ સન્સ. પાંચલુની જંકશન, મુંબઈ ૩.

જોઈએ છે

‘પ્રાચીન લાતવર્ષ’, ‘Ancient India’ અને ‘સુવાસ’ના ફેલાવો વધારવાને પ્રચારકો—જેઓ પોતાના પ્રદેશમાં રહ્યા કે મુસાફરીમાં તે કામ કરી શકે; અથવા કમીઠન અને પગારના પોરણે ચાલુ કે-વાસર તરીકે શોધી શકે, શરતો અને લાયકાત સાથે નીચેના સરનામે તરત જણાવો—

શશિકાન્ત એન્ડ કું.

રાવપુરા, વડોદરા

આપના દાકતર બહુ ત્યારે ચશ્માનો નંબર કાઢી આપશે પણ પછી તમે શું કરશો ?

- (૧) પેમલ, ફ્લીન્ટ, કાઉન, ક્રીસ્ટલ, કુકસ, બ્લુ, સ્મોક, એન્ટેકટીન, કલોરોસીસ, ફ્યુઝસ, એબર, પુકરાલ, ઉરો, ઉમ્માલ, કુકગાર્ટ, પીટ્રેકસ, બનના કાચોમાંથી કયો ફાલદાકારક ?
- (૨) ઓવલ, રાઉન્ડ, ૩૬, ૪૫, ૪૨ પેન્ટાસ (લોંગ, નીચર) ફ્લેચ્યુ, એક્ટેગોનલ, હેક્ઝાગોનલ ઇ આકારમાંથી કયો પસંદ કરવા યોગ્ય ?
- (૩) ફ્લેટ, પેરીસ્કોપીક, ટોરીક, સીલીન્ડર, સ્ફેરીકલ, સ્ફેરોસીલીન્ડર, બાઇફોકલ્સ, સ્પીટ, મુન, કર્વેડ (અપર કે લોઅર) મીમેન્ટેડ, ક્રીપ્ટોક, કુકો, એટેચમેન્ટ ઈમાં કઈ ગોઠવણ સગવડવાળી ?

આ બધું જાણવું હોય અને ચશ્મા ખરીદતાં હોય તો ખરીદવાની બીજામાંથી અચી જવું હોય તો

આં ખ અને ચ શમા

નું પુસ્તક જે અમે ત્રીસ વર્ષના અનુભવ ઉપરથી બહાર પાડ્યું છે તે તુરત મંગાવી લો. મુંબઈ સરકારના કેળવણી ખાતાએ લાઇબ્રેરી, પ્રાથમિક કેળવણી, ઈનામ વિગેરે માટે પણ મંગાવે કર્યું છે.

પાકું પૂર્ણ, ૪૦ ચિત્રો, ૧૪૦ પૃષ્ઠો છતાં કિંમત માત્ર ૦-૧૦-૦.

શશિકાન્ત એન્ડ કું. : રાવપુરા : વડોદરા.

લોકવૈદ્ય

સુરેન્દ્ર જી. દવે

રાણપુર, દીડવા મોટી સામેજ, ટેમલાપોળના મેડા ઉપર, અમદાવાદ

- સર્વોદ નિદાન,
 - વ્યક્તિગત કાળજી,
 - દેશી વૈદ્ય એજ અર્થે રોગનિવારણ.
 - આયુર્વેદ-મનુષ્યોને હલવા હલાવવા ની વિદ્યા.
- વ્યાધિનો મૂળમાંથીજ નાશ કરવાનો સફળ પ્રયત્ન, દેશી દવાઓનો પુરો પરિચય.

આરોગ્ય, વ્યાયામ અને તંદુરસ્તી વિષયક અપૂર્ણ અને સચિત્ર
માહિતી સતત ૨૬ વર્ષથી આપતું માસિક

વ્યાયામ

વાર્ષિક લવાજમ - હિંદમાં રૂ. ૨-૮૫૦ પચ્છેરા શિલિંગ-૫.

શરીર તંદુરસ્તી સિવાય બધું નકામું છે. શરીરને તંદુરસ્ત, નિર્ભય અને સક્ષમ કેવી રીતે બનાવવું અને આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરવું જાણી તે કેવી રીતે ટકાવી રાખવું, તે વ્યાયામ વાંચવાથી પણ જાણી શકાય.

આપના ઘરમાં, આપની કામચેરીમાં કે આપની વ્યાયામશાળામાં તેને બોલાવો તે આપને યોગ્ય અને સાચી સલાહ આપશે. વર્ષના રૂ. ૨-૮-૦ ના બદલામાં, વર્ષે આખરે હાજારનાં ખીસ માટે, ખર્ચાંતી મોટી વક્રમનો તે બચાવ કરશે.

ગમે તે માસથી તેના આહુક થઈ શકાય છે.

લખો:—

વ્યવસ્થાપક: વ્યાયામ કાર્યાલય,

મનુમુદારનો વાઠો, રાવપુરા, વડોદરા

‘મહાગુજરાત’

સિંધમાં વસતા ત્રણ લાખ જેટલા ગુજરાતીઓનું મુખ્યસિદ્ધ મુખપત્ર (સાપ્તાહિક)

- ☆ જેમાં સાહિત્ય, રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર, શરીર કેળવણી, બાળજગત, સ્ત્રી સંસાર—વિગેરે ધ્વનને લગતા દરેક વિષયોની સુંદર છણાવટ થાય છે.
- ☆ જાણીતા સાહિત્યકાર શ્રી કુંગરશી ધરમશી સપ્ત દર અઢવાડીએ મુદ્ર પરીસ્થિતિ આગેદૂન રીતે વર્ણવે છે.
- ☆ ‘જન્મભૂમિ’ અને ‘બહુશ્રી’ શબ્દસ્થતા હરીકાષ્ઠગોના સંગ્રહ ઉદ્ધો અને દલીલો એક નિષ્ણાત તરફથી નિયમિત પ્રસિદ્ધ થાય છે.
- ☆ ‘મહાગુજરાત’ શુદ્ધિવર્ષિક બહુ હરીકાષ્ઠ વગર દાખલ રીએ સુંદર ક્રિનાગો મેળવી આપે છે.
- ☆ એના દીપોત્સવી અને ખીજત ખાસ અંકોએ ગુજરાતી પત્રકારિત્વને સમૃદ્ધ કર્યું છે.
- ☆ વડોદરા રાજ્યનાં તમામ પુસ્તકાલયો માટે મંજૂર થયેલું છે.

વાર્ષિક લવાજમ હિંદમાં રૂ. ૪—(વિદેશ શિ. ૬)

☆ સિંધમાં જાહેર ખબર માટે અગ્રેડ સાધન ☆

નમૂનાની નકલ તેમજ ભાવતાલ માટે આજે જ લખો :

એજન્ડો ન હોય તેવા સ્થળોના ન્યુઝપેપર એજન્ડોએ તુરત જ પાળ્યવધાર કરવો.

મેનેજર : સિંધ ન્યુઝપેપર્સ લીમીટેડ, કેમ્બેલ સ્ટ્રીટ—કરાંચી.

કેટલાક અભિપ્રાયો

‘સુવાસે’ પોતાની ઉચ્ચ કોટિ સાચવી રાખી છે. તેના અગ્રણ્યો ખરેખર ચિંતનશીલ અને કાવ્યતત્ત્વથી ભરેલા હોય છે.

—રમણલાલ વસંતલાલ રેસાઈ

લેખો એકઠાં સારા.....અગાસપૂર્વક લખાયા છે.

—અરદેસર કરામત ખજરદાર

મજ્જીએ છીએ કે શિશિન ગુજરાત ‘સુવાસ’ એના સત્રપાસને આવકારે, પોરે અને સંપૂર્ણ સુવિકાસની તક આપે.

—યનસી

ગુજરાતને એક સાફ માસિક મળ્યું હોવાનો સંતોષ થાય છે.

—જમ. રામ

એ પ્રિશિટ પ્રકારનું ગ્વાન સાહિત્ય-જગતમાં મેળવશે એવી આશા બંધાય છે.

—સુષ્મ

આ નવો ફાલ અન્ય સામયિકો જેમ ખાલી નજર કરી ફેંકી દેવા જેવો નથી. ‘યથા નામા તથા ગુણ’ ની જેમ ખાસ વાચના જેવું છે...લેખોની શૈલી ઉત્તમ કલાપૂર્વક ની છે, ખાસ મદદતવા ભાષાશુદ્ધિ અને અને ભોળીને આપેલી છે.

—જોતાવાડી વિજાન

‘સુવાસ’ નું ધોરણ આમ વધુ આપક બનતું થાય છે તે જોઈ આનંદ થાય છે...તેના સંચાલકોને ધન્યવાદ છે.....આ પદ્ધતિનો બધા સામયિકોવાળા સ્વીકાર કરે તો ? અત્યારે કચરાની ટોપચીમાં નાખવા જેવું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થાય છે, તે ન જ થવા પામે.

—ગુજરાતી

તેમાં પીરસાયતી વિવિધ જાનની વાનગીઓ સાહિત્ય-પ્રેમીઓને સારો ખોરાક પૂરો પાડે છે.

—જાવય મિત્ર

સામગ્રી સંતોષપ્રદ છે.

—પુસ્તકાલય

વિદ્વાનશ્રેણી લેખો, વિચારણીય સાહિત્યસામગ્રીથી આ માસિક વડોદરાના બંધ પડેલા ‘માહિત્ય’ માસિકની ખોટ પૂરશે એવી આશા બંધાય છે.

—ખાજક

જીવન, કલા, સાહિત્ય વગેરે વિષયો પગના લેખોથી ભરપૂર છે.

—સદાશાંતજી

‘સુવાસ’ એના નામ પ્રમાણે સુવાસિત છે.

—તંત્રી - દેશીરાજ

‘સુવાસ’ ના કેટલાક અગ્રણ્યોમાં જગવાન રસ, તત્ત્વજ્ઞાન અને કવિતાત્મક ગદ્યનો સંગોળ ટાંગોર સિંચાય કયાય નથી અનુભવ્યો.

—જ. મ. પરીખ

‘સુવાસ’ ના કેટલાક વિષયોની ભાષા એટલી તો હૃદયંગમ છે, કે ગુજરાતી ભાષાના કોઈપણ સાહિત્યરસિકને અનેક વખત વાંચ્યા છતા ફરીવાર તેના વાંચનની તૃષ્ણ જ લાગી રહે.

—મિત્રપ્રિય

અમારું આખું કુટુંબ ‘સુવાસ’ ખૂબ વાંચે છે. અમારે ત્યાં ગુજરાતનાં ઘણાં પંથો આવે છે, પણ તેમાં શિષ્ટ સાહિત્ય તો ‘સુવાસ’ જ આપે છે

—ડિ. ઓશિયા એશી

વિચાર અને સાહિત્યસમૃદ્ધ સુધર માસિક...પ્રત્યેક મામે અવનવી, વિધિવિધ અને દરેકની મુરચિ સંતોષાય એવી સાહિત્ય અને વિચાર-સામગ્રી પીરસાય છે.

—અનાવલ જમત

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધાનાં જ્ઞાનાંજનશલાકયા ।
નેત્રમુન્મીલિતં યેન તસ્મૈ શ્રીગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૪ થું]

ઓક્ટોબર-નવેમ્બર

[અંક ૬-૭

મોજાં ન મોતી

અરહેશર ફરામજી ખખરદાર

[પ્થનિત]

પ્રભુનો ઋત શબ્દ છે વાણીના સાગરશે,
એમાં રત્ન ને મોતી અમોલ છે નૂરભર્યાં;
એનાં મોજાં લયંકર ખહાર દિસે વકર્યાં,
પણ ભીતર શાંતિછિપે મોતી સધરશે;
કદી ગેસી તીરે લયથી નિરખ્યા કરશે,
કિંવા તીરજળે ભીતરી તેનાં ફીણ નર્યાં
કુસુમો સમ પાથને લાગીને જાય ખર્યાં
તે જ ખાળકની રમતે પડી શું ઠરશે ?
અહો સાગરના તરનાર ! શું જોઈ રહ્યો ?
તીર છોડીને સાગરમાં ભરી દે ડૂબડી !
તારી મટીને ક્ષારજળે ભીંજવી દધને
પેલાં મોતી અમોલ રહ્યાં મહીં જ અખડી
તેને મુક્ત ભરી લઈ આવ એ મોજાંવહો-
નહી ખહારજીંજ્યો પણ ઉરડૂખ્યો થઇને !

દીપોત્સવી

(મિત્રોપજ્ઞતિ)

‘હિમદ્રુત’

મહેલ ને મંડપ-મંદિરોમાં
અગે દીપોકેરી સહસ્રમાળા;
પ્રકાશનાં અંબર પેરતી નિશા
સુવર્ણ-રંગે પૂરવા મધે દિશા.
સંવત્સરે આમ દીપોત્સવોની
હુંદુભિ વાગ્યે, મનુભેમિ કેરી
હેલી ચડ્યે, માળ રચાય દીપની
બે દિનની, ને ફરી રાત્રિઆંધળી.

૮

વહી જતી માનવ-જિંદગીઓ
વેગે વળી આવી દીપોત્સવીઓ;
તથાપિ કાં અંતર-કંદરામહી
ના હાર એકે દીવડાતણી જની ?
હૈયે કદી દીપક-માળાં ને અગે;
દીપોત્સવી માણી ગણાય માનવે. ૧૪

રવીન્દ્રનું યાત્રાગાન*

અનુવાદક : ખાલચન્દ્ર

સંસુખ પડ્યો છે ચાન્તિસાગર :

હે સુકાની, નૈયા હંકાર !

તું હશે ચિરસાથી.

લે ઓ લે નિજ અંકે એને,

નિઃસીમપંથે જલશે ધ્રુવતારા !

તવ ક્ષમા, હે સુકિતદાતા !

તવ કારુણ્ય હશે ચિરપાયેય,

યાત્રાપંથ ચિરન્તે.

ક્ષય પામે છે મર્ત્યબંધનો !

વિરાટ વિશ્વ ! હયો એને બાહુમાં,

પાયે નિર્ભય ઉરમાં પરિચય

મહા-અસાતનો !.....

* આ ગીત કવિશ્ર રવીન્દ્રનાથે “ ડાકપર ” નામક તેમના નાટકની નવીન રચના-
આવૃત્તિ માટે જે ત્રણ પદ્યોમાં રચેલું પણ પાઞ્ચમી નાટકમાં ન મૂકતાં, એ ગીત પોતાના
— મૃત્યુ પછી ગવાય એવી ઇચ્છા તેમણે પ્રવર્ણિત કરી હતી.

કવિવર ખખરદાર

મુળાલભાઈ પી. શાંદુ

‘ગુણવંતી ગુજરાત’ અને ‘જ્યાંજ્યાં વમે એક ગુજરાતી ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત’ જેવી અમર કવિતાના મર્જક કવિવર અરેશર ફરામખ ખખરદારની સાહિત્યસેવાઓથી ગુજરાતમાં આજે કાણુ અગમ્યુ છે ?

મદ્રાસ જેવા દૂર દૂરના પ્રદેશમાં વર્ષો સુધી વચવાટ કરી ગુજરાતી આવાની અમૂલ્ય સેવા કરનારે આપણા એ લોકપ્રિય કવિ જીવનના સંખ્યાકાળે ત્રણેક વર્ષથી મુંબઈનિવાસી બન્યા છે. એમના આગમનથી ગુજરાતને મોટો ફાયદો થયો છે. આ ત્રણ વર્ષના ગાળામાં એમના તરફની એમના નવા કાવ્યક્રમો ‘રાષ્ટ્રિકા’ તેમજ ‘કલ્યાણિકા’ની અમૂલ્ય લઘુ ગુજરાતને મળી છે. અને મુંબઈમાં એમનું આગમન થયા પછી તો એમને આંગણે નાના મોટા અનેક લેખકો નળ છે અને ઓછીવત્તી પ્રેરણા મેળવે છે.

નરસિંહ સમા પછંદ કામના—ભ્રમ મુખાકૃતિવાળા આ કવિ સ્વભાવે ઘણા શાંત છે. એમના તેજસ્વી લલાટમાં ચિંતનની છાંય છે. એમનાં નયનોમાંથી નજી નિર્મળી ઝરતી હોય એમ લાગે છે. એમાં માનવ-સ્વભાવનો તત્ત્વરૂપી અભ્યાસ અને માનવતાની ઝાંખી થાય છે. કરુણાને રંગે રંગાયલા, જીવનની સાક સાક દિવાળીઓ નેઈ ચૂકેલા આ કવિએ પોતાના સમગ્ર જીવનને કવિતામય બનાવી દીધું છે.

પારસી હોવા છતાં જીવન અને આચાર-વિચારમાં નજી એ સંપૂર્ણ હિંદુ છે. એ કવિતા-સાહિત્યના તો ઊંડા અભ્યાસી છે જ પણ તે ઉપરાંત સામુદ્રિકશાસ્ત્ર અને જ્યોતિષશાસ્ત્રનો એમનો ઊંડો અભ્યાસ આશ્ચર્યજનક છે. એમની યોગક્રિયાઓની ઉપાસના પણ અનન્ય છે. તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરેલા એમના જીવનમાં માનવતાનાં રસદર્શન થાય છે. પ્રજા, પ્રજુતા ને માનવતાથી એમની કવિતા સભર છે.

દાદર-પારસી કોલોનીમાં, શાંત વાતાવરણમાં આવેલા નાક્ષા મેનશન નામના એક મકાનમાં હાલમાં એ નિવાસ કરે છે. આજે એ મકાન ગુજરાતી સાહિત્યકારો, કવિઓ માટે નજી એક પ્રેરણાધામ થઈ પડ્યું છે. રોજ નાના મોટા એક-એ સાહિત્યકારો એમની મુલાકાતે આવ્યા જ હોય. તમે એમને ત્યાં જવ તો અનુભવ થાય કે આ કોઈ અજબ સૌજન્યમૂર્તિ છે. છેલ્લાં બેતાળીસ વર્ષથી એ તીવ્ર શિરોવેદનાથી પીડાય છે. માંદગીની હેરાનગતિ ચાલુજ હોય છે છતાંયે માંદગીના સમય દરમિયાન જ એમની અલુભૂતી કવિતાઓનો જન્મ થાય છે.

માંદ શરીરે પણ એ તમારી સાથે કલાકો સુધી ભાવભરી-અંતરની ઉત્કંઠાભરી વાતો કરી શકે છે. તમે એમને મળવા માટે પ્રથમવાર જ ગયા હો છતાં પા અડધો કલાકમાં તો તમને એમનું લાગે કે તમે કોઈ ચિરપરિચિત વ્યક્તિ સાથે દિલ્લ ખેલોને વાતો કરી રહ્યા છો. એમની સાથેના વાર્તાલાપમાં કલાકો કયાં નીતી નળ છે એની પણ ખખર રહેતી નથી. એ વાર્તાલાપમાં કવિતા વિષયક ઘણી બાબતો નજીવાની મળે છે. એ વાણીનો નાદુર અગમ્ય આકર્ષણ જમાવે છે. એ પોતે એમના હસ્તલિખિત ગ્રંથો ઘણા કવિઓ-લેખકોને બતાવે છે એટલું જ નહિ પણ એ અગ્રગટ કાવ્યો સ્વયંમે સંભળાવે છે. અને જ્યારે એ એમાં રહેલી ખૂબીઓ સ્વયંમે સમજાવે છે ત્યારે તો આપણને અવશ્ય આનંદ થાય છે એટલું જ નહિ પણ આપણને એમ પણ લાગે છે કે,

આવા મહાનુભાવનો લાભ કેમ કરી વંધારે હાથ શકાય ? એમના લેખનની એક ખાસ ખૂબી નોંધવા જેવી છે. એ પોતે જે કાંઈ લખે છે એ બધું અંતિમ જ હોય છે. લખ્યા પછી જરાય બેટલો સુધારો વધારો એ કરતા નથી, કારણ કે એમની રચનાઓ અંતરના ઝાંઝામમાંથી પૂરા મંથન પછી ક્ષમ્ ક્ષમ્ દ્વારા કાગળ ઉપર જતરે છે. આટલી ઉંમરે પણ એમના અક્ષરો તો મોતીના દાણા જેવા સુંદર છે. વર્ગીતી ભરી ભરી વાદળી જેવી કવિતાના એ ધીરગંભીર કવિને નિહાળતાં ખરેખર આપણે કૃતાર્થ થઈએ છીએ.

આજથી સાઠ વર્ષ પહેલાં ઇ. સ. ૧૮૮૧ના નવેમ્બર માસની ૭મી તારીખે એમનો જન્મ દમણમાં થયો હતો. એમની ઉંમર પાંચેક વર્ષની હશે ત્યાં તો એમના પિતા ફરામજી સ્વર્ગવાસી થયા. એમના સંસ્કારી દાદાજીને હાથે એમનું બાળજીવન સુંદર રીતે વધાયું. રામાયણ, મહાભારત અને શાહનામું—આદિ દ્વારા દાદાજીએ એમના બાળજીવનને સંસ્કારી બનાવ્યું. દમણની ખાનગી શાળામાં સાત ધોરણ પૂરા કર્યા પછી એમની દશ વર્ષની ઉંમરે કવિ અંગ્રેજી અભ્યાસ માટે મુંબઈ આવ્યા અને ત્યાંની ન્યૂ હાઈસ્કૂલમાં દાખલ થઈ ૭ ધોરણનો અભ્યાસ કર્યો.

છેક નાનપણથીજ એમની કુશળિના ચમકારાએ અનેકને આકર્ષ્યા હતા. એમના મામા શેઠ ફસ્તમજી પેમારદર અંગ્રેજીમાં કાવ્યો રચતા હતા. તે જોઈ બાલકવિને પણ અંગ્રેજી કવિતા રચવાની પ્રેરણા થઈ.

એમના દાદાજીની વ્યવહારદક્ષતા જોઈ એમનો મિત્રવર્ગ એમને ખરદારના નામથી બોલાવતો. એ સંબોધન બાલકવિને બહુ ગમી ગયું હતું એટલે ન્યૂ હાઈસ્કૂલમાં દાખલ થતી વખતે પોતાની જૂની અટક 'પોસ્ટવાળા' ને બદલે ખરદાર લખાવી હતી અને ત્યારથી એ ખરદાર તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા.

અહીં એમના શાળાજીવનનો એક પ્રસંગ નોંધવા જેવો છે. જલ્દભાઈ ભરડા કરીને કવિના ગુરુ હતા. તેમને કવિ મળવા ગયેલા. આ વખતે એમણે આ બાલકવિને એક અંગ્રેજી બાવપોથી આપીને એક કવિતા બતાવતાં કહ્યું કે બાના જેવી કવિતા ગુજરાતી ભાષામાં રચી આપો. અને કવિએ તે જ વખતે પાંચ-દશ મિનિટમાં આખી કવિતા રચી આપી. એ કવિતાનું નામ 'વાદળની ગાડી'.

કવિ અંગ્રેજી છઠ્ઠા ધોરણમાં બહુતા હતા તે વખતે મુંબઈમાં મરકીનોડું રોગચાળો ફાટી નીકળ્યો. એટલે એ એમને વતન ગયા. અને પછી બીજી પ્રતિકૂળતાને અંગે એમને વિદ્યાભ્યાસ છોડી દેવાની ફરજ પડી.

એ સમયમાં એમણે કાવ્યસાહિત્યનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. અને દલપતકાવ્ય, નર્મકવિતા આદિ કાવ્યત્રયી વાંચ્યા. દલપતરામની શૈલી ગમી જવાથી એમણે એને અપનાવી એમનાં કાવ્યોમાં ભાવ અને ભાષાની જે સરળતા અને પવિત્રતાનાં દર્શન થાય છે તે દલપતશૈલીનો પ્રભાવ ગણી શકાય. વીરનર્મદ અને હરિલાલ ધ્રુવનાં કાવ્યોના અભ્યાસે એમની પાસે વીરરસની અમર કૃતિઓ રચાવી. કવિ પ્રાચીન કવિતાના પરમ પૂજારી અને જોડા અભ્યાસી છે. નરસિંહ અને મીરાંનો ભક્તિભાવ એમનાં અનેક કાવ્યોમાં જોવાયો છે. પ્રેમાનંદના અભ્યાસે રસની જમાવટ એ શીખ્યા. એમ પોતાના પુરોગામી કવિઓની માનવતા, કલા, કવિતા એ બધાનાં સૂક્ષ્મ અભ્યાસે કવિની દષ્ટિ વિદ્યાળ-ખલાવી. ગુજરાતી ઉપરાંત ઇંગ્રેજીમાં પણ એ કવિતાઓ રચે છે. જ્યોતની અનેક ભાષાનાં કાવ્યોનો એમણે તલરપર્શો અભ્યાસ કર્યો છે. અને ગુજરાતી કવિતા જગત કાવ્ય-

પતી હરોળમાં પોતાનું સ્થાન મેળવે એવી એ ભાવના સેવી રહ્યા છે.

કવિનું વય પંદર વર્ષનું હતું તે અરસામાં 'માસિક મગ્ગલ' નામના એક માસિકમાં હરોળ રચવાની હરીશર્ષિ આવી. એ વખતના સાદા ગણાતા કવિઓએ પણ એમાં ભાગ હતો. પણ કવિને પ્રથમ ઇનામ મળ્યું હતું. ત્યારે આ પંદર વર્ષના 'શુભા' એ અનેકને પં પમાડ્યું હતું.

આ પ્રસંગથી કવિને ઘણું પ્રોત્સાહન મળ્યું. ૧૯૦૧ માં એમના પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ રસિક'એ જગત આગળ પ્રથમ વાર પોતાનાં પોષ્યાં ખોલ્યાં. પછી ચારેક વર્ષે ગુજરાતને સિકા'ની શેટ મળી. ૧૯૦૭ માં 'મધ્યારાત્રીના કાવ્યરત્નોત્તુ' સંપાદન કાર્ય કરી સ્વર્ગસ્થ પોતાની ફરજ બજાવી. ૧૯૦૮ માં 'પ્રકાશિકા'નો અંથ પ્રકાશન પામ્યો. ત્યારપછીને ગુજરાતમાં કુષ્કાળ પડતાં કવિ ધંધાર્થે મદ્રાસ ગયા, અને ત્યાં બીજા ભાગીદારો સાથે વધાર્યો. મોટર અને સાયકલનો ધંધો કરનાર કવિ વ્યક્તિને પોતાના ભાગીદારોથી છેવં ભાગમાં સોસલું પડ્યું અને પરિણામે જીવનના સંધ્યાકાળે એ મદ્રાસ છોડી ત્રણેક વર્ષ મુંબઈમાં આવી રહ્યા છે.

ગાંધીજીના હિંદમાં આવ્યા પહેલાં, ૧૯૧૪-૧૫ માં લખાયેલાં એમનાં વીરસસયો' કિતનાં કાવ્યો 'ભારતનો ટંકાર'ને નામે ૧૯૧૮ માં પુસ્તક રૂપે પ્રસિદ્ધિ પામ્યાં હતાં. ૧૯૨૦ પ્રભાતનો તપસ્વી' અને 'કુકુટદીક્ષા' નામનાં બે પ્રતિકાઓ રચી ડોલનશૈલીને અપવાગવતું આપ્યું. ત્યારપછી ૧૯૨૫ માં 'સદેશિકા'; ૧૯૨૬ માં એમના નવા મુક્તધારા છંદમાં 'હું ત્રણ હજાર લીટીનું લાંબું પ્રભુપકાવ્ય 'કલિકા'; ૧૯૨૮ માં નરસિંહ અને મીરાંનું સ્મરણ. એવી માધુરીમય 'ભજનિકા'; ૧૯૨૯ માં ગુજરાતજોને અતિપ્રિય એવા ભાવવાદી રાસ-ભાનો સંગ્રહ 'રાસચંદ્રિકા' અને ૧૯૩૨ માં તત્ત્વજ્ઞાન અને ચિંતનના વિરલ યોગમયું એમનું ગ જુલજુલા છંદમાં લખાયેલ અમર સર્જન 'દર્શનિકા'—વગેરેની લ્હાણુ ઉત્તરોત્તર ગુજરાતને ની ગઈ.

મુંબઈના નિવાસ પછી ૧૯૪૦ માં 'કલ્યાણિકા' અને ચાલુ સાલમાં 'રાષ્ટ્રિકા'ના નવા પ્રથો આપણે મેળવી શક્યા છીએ. તે ઉપરાંત 'રાસચંદ્રિકા'ના પ્રથમ ભાગ સાથે બીજા રાસ-ગરબા ઉમેરી ભાગ ૧-૨ સાથે પ્રગટ કીધા છે. તે ઉપરાંત 'ભારતનો ટંકાર', 'ભજનિકા' 'દર્શનિકા'ની નવી આવૃત્તિઓ પણ ચાલુ સાલે પ્રગટ થઈ છે.

એમનું અંગ્રેજી ભાષા ઉપરનું પ્રજ્વલત પણ એમનાં કાવ્યોમાં જણાઈ આવે છે. The ken Tassel નામનો એમનો અંગ્રેજી કાવ્યગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયો છે અને એણે કવિને સારી નિ આપી છે. તે ઉપરાંત એમના બે અંગ્રેજી કાવ્યગ્રંથો Leaf and Flower તેમજ The st House of the Spirit નામે પ્રસિદ્ધિની રાહ બોધ રહ્યા છે.

કવિ પોતાના ગુજરાતી કાવ્યનું અંગ્રેજીમાં અને અંગ્રેજી કાવ્યનું ગુજરાતીમાં એવી તો સુંદર ભાષાન્તર કરી શકે છે કે મૂળ કથું ને ભાષાંતર કથું તે શોધવું મુશ્કેલ થઈ પડે. આપણે ત્યાં બંને ભાષાં આવે કાવ્ય ધરાવનારા કવિઓ વિરલ છે. ગુજરાતના કવિઓમાંથી જગત-કવિતાના શમાં કોઈએ પણ નોંધવા જેવો ફાળો આપ્યો હોય તો તે કવિ ખખરદારને ગણી શકાય.

આ સિવાય એમનાં અનેક ગુજરાતી કાવ્યો અપ્રગટ છે. તેમાંથી એમનો કાવ્યગ્રંથ 'લખે ગીતા' રે પ્રગટ થશે ત્યારે ગુજરાતના કવિઓ અને વિવેચકોનું ધ્યાન એ અચૂક ખેંચશે એવી અપૂર્વ એની

રચના છે. નાટક 'મનુરાજ'ના ચાર અંકો લખાઈ ચૂક્યા છે. અને કવિએ કેટલાકને તે વાંચી પણ ખતાવ્યા છે. સાંભળનારાઓ એના ઉપર મુગ્ધ થયા છે. પાંચમો અંક હજુ લખાવો બાકી છે. ઇશ્વર તરફથી મળેલી ગહન પ્રેરણા-અગમ્ય દર્શન-સંદેશ એ આ નાટક દ્વારા રજૂ કરી રહ્યા છે. આખું નાટક નવીન શૈલીનું હોઈ અખંડ પદ્ય રૂપે છે. જ્યારે ગુજરાતને એ મળશે ત્યારે ગુજરાત ન જોયેલી કવિતા જોશે; ન વાંચેલી કવિતા વાંચશે; ન ગાયેલી કવિતા ગાયશે. લગભગ દશ હજાર લીટીનું એ મહાનાટક અતેક દિલ્લિએ અસાધિક બનશે.

આજે કાવ્યસાહિત્યમાં જે અરાગકતા ચાલી રહી છે એ સામે એમનું હૃદય પોકારી જાય છે. અને આજના નવા કવિઓ વિપથગામી બને તે પહેલાં એમને માર્ગદર્શન કરાવવાની ફરજ એ અદા કરે છે. કવિતાનાં વિકૃત સ્વરૂપો આજે ધણે સ્થળે જોવાય છે એ માટે એમને દુઃખ થાય છે. ૧૯૩૯મા મુંબઈ યુનિવર્સિટી તરફથી કક્કર વસનજી વ્યાખ્યાનમાળા માટે એમને નિમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું. તે પ્રસંગે 'ગુજરાતી કવિતાની રચનાકળા' એ વિષય ઉપર કવિતા-સર્જન સંબંધીની અનેક વિગતો પોતાના તલસ્પર્શી અભ્યાસદ્વારા એમણે રજૂ કરી હતી. કવિતાના મૂળભૂત સિધ્ધાંતોની પણ એમા એમણે ચર્ચા કરી હતી. આ ભાષણોએ ગુજરાતી કવિઓનું સારા પ્રમાણમા ખ્યાન ખેંચ્યું છે. અને હવે તો ટૂંક સમયમાંજ પુસ્તક સ્વરૂપે એનાં દર્શન થશે એમ લાગે છે. ગુજરાત અને ગુજરાતીઓ આવો અભ્યાસપૂર્ણ અમૂલ્ય ગ્રંથ મેળવવા માટે ખરેખર પોતાને ભાવ્યશાળી માનશે- ખાસ કરીને કવિતાના ઉપાસકો.

કવિને અંગત કાર્ષ્ણ્ય પણ વ્યક્તિ સામે દૂષ નથી, બલકે એમને એવી દૃષ્ટિથી જોનારી વ્યક્તિઓના એ ગુણપૂર્ણ છે. ગુજરાતી કવિતાના ઉત્કર્ષ માટે એમનું ચિંતન, એમનો પ્રયાસ, એમની અભિલાષા ખૂબ તીવ્ર છે.

૧૯૨૪મા ભાવનગર મુકામે મળેલી સાહિત્યપરિષદ પ્રસંગે સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખ તરીકે એમની વરણી કરવામા આવી હતી. ૧૯૩૧માં ગુજરાત અને બૃહદ્ ગુજરાતે એમના જીવનના પચાસ વર્ષનો ઉત્સવ-કન્કોલ્સવ જળવી એમને સન્માન્યા હતા. તે પ્રસંગે 'કવિ ખખરદાર કન્કોલ્સવ અભિનંદન ગ્રંથ' તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો. તે ઉપરાંત સ્વ. સાક્ષર મટુભાઈ કાટાવાળાએ પણ પોતાના આ મિત્રના માનમાં 'સાહિત્ય' માસિકનો નવેમ્બરનો ખાસ અંક પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. એમનો હીરકમહોલ્સવ ઉજવવાનો પણ હવે સમય છે. ગુજરાત એ રીતે એ પ્રસંગ જળવી પોતાની ગુણપૂર્ણતા શક્તિ કરશે. ગુજરાતે આજે સાહિત્ય-સંમેલનના આદમ અધિવેશન વખતે કવિને પ્રમુખપદે નીમી પોતાની ફરજ અદા કરી છે. એ રીતે લાયકને સ્થાન આપવામાં ગુજરાતે પોતાનું ગૌરવ વધાર્યું છે.

પરમકૃપાળુ પરમાત્મા એમને સારી તંદુરસ્તી બક્ષી એમને હાથે ગુર્જર કાવ્યસાહિત્યની હજુ વિશેષ સેવા કરાવે એવી પ્રાર્થના કયા ગુજરાતીના હૃદયમાં નહિ થતી હોય ? અને આ લેખ પૂરો કરતા એમને એમના જ શબ્દોમા કહેવાનું મન થાય છે:

'આજ વસતે મોરી અમ રસવાટિકા,

અમર ખીલો ત્યાં તુજ ફૂલોના ફાલ જો ।

દેવ દીપુ' નર, જગત શું દર્ષ શકે ?

વીરા ! અમ ઉરની તો વંદનમાળ જો !'

*તે નાટકમાંનું એક સુંદર કાવ્ય- 'ક્રીડો કિરણનાં બાણ ' સુવાસ'ના આશિન-૧૯૮૫ ના અંકમાં પ્રગટ થઈ ચૂક્યું છે. તન્ત્રી

હિંદુ-મુસ્લિમ ઐક્ય

વસંતાનુજ

જોડણીમાં અમે એક સ્વાધ્યાય-મંડળ બનાવ્યું હતું. તેમાં જુદા જુદા વિષયો ઉપર ચર્ચા રહેતી. એકાદ સભ્ય પોતાને મનગમતો વિષય પસંદ કરે અને અગાઉથી જાહેર કરે. ખીજા એક વખતે મુખ્ય વક્તા પસંદ કરેલા વિષય ઉપર પોતાના વિચારો રજૂ કરે અને અન્ય બંધુઓ પણ તે વિષય પરત્વે પોતાનું દૃષ્ટિબિંદુ રજૂ કરે.

કોઈવાર એમ પણ બનતું કે મુખ્ય વક્તા પોતાના વિષયમાં નિષ્ણાત હોય અને તેની પાસેથી તેમના વિષય પરત્વે વધુ જાણવાની ઈચ્છાથી વક્તાને પ્રશ્નો પૂછવામાં આવતા અને વક્તા તરફથી તેના ઉત્તરો મળતા. આવી ચર્ચામાં દરેક વિચારના ભાષણો, જેમનું વર્ગીકરણ કરીએ તો અત્યારે જે જુદા જુદા વાદો—ગાંધીવાદ, સમાજવાદ, સામ્યવાદ વગેરેને નામે—ઝોળખાય છે તેના પ્રતિપાદકો, આ ચર્ચામાં ભાગ લેતા.

ન્યાયને ખાતર અહીં કહી દેવું જોઈએ કે ચર્ચા દરમ્યાન કે પછી કોઈ જાતની કડવાશ જામી ન થતી, પરંતુ એકબીજાનું દૃષ્ટિબિંદુ સમજવાનો પ્રયત્ન થતો.

મહારાષ્ટ્ર પ્રાંતના એક વકીલ દરજ્જાના મુસ્લિમ મિરાદર થોડા દિવસ માટે અમારા સાથી બન્યા અને તેમની પાસેથી મુસ્લિમ-સંપર્ક બાબત શું થઈ શકે તે વિષે જાણવાની અમે તક લીધી. આ ભાઈ મુસ્લિમ હોવાથી, વિદ્વાન હોવાથી અને મુસ્લિમ સંસ્કૃતિના ઠીક ઠીક અભ્યાસી હોવાથી મુસ્લિમો વિષે તથા તેમની ધાર્મિક માન્યતા વિષે જે કાંઈ ગેરસમજ સામાન્ય રીતે પ્રચલિત છે તે દૂર થાય અને સાચી વસ્તુસ્થિતિનો ખ્યાલ આવે એ ઉદ્દેશથી અમે એ ભાઈને મળ્યા અને તેમણે અમારા સ્વાધ્યાય-મંડળમાં હાજરી આપી અમારી વિનંતિને માન આપવાનું સંતોષાઈ.

તેઓથીએ ખાસ કરીને નીચેના મુદ્દાઓ વિષે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું.

- (૧) મહંમદ પયગંબરનું જીવન, (૨) ઇસ્લામનું તત્ત્વ, અન્ય ધર્મો તરફ ઇસ્લામનો ભાવ,
- (૩) ઇસ્લામ ધર્મમાં સ્ત્રીનું સ્થાન, (૪) ઇસ્લામ અને શુદ્ધાત્મી, (૫) ઇસ્લામ અને આર્થિક વહેંચણી,
- (૬) ઇસ્લામ અને રાષ્ટ્રીયતા (૭) ઇસ્લામ અને લોકશાહી, શરાબ, અહિંસા વગેરે.

અહીં જે કાંઈ ઉપરના મુદ્દાઓ પરત્વે લખવામાં આવ્યું છે તે વક્તાએ ભાવજી દરમ્યાન જે કાંઈ કહ્યું તેની કાચી નોંધ ઉપરથી ઉતારેલ છે. એથી એટલું સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે આ લખાણનો ઉદ્દેશ કોઈ પણ જાતની નવી ગેરસમજ કે ગૂંચ જામી કરી ચર્ચા કરવાનો નથી, પરંતુ આજે જે કાંઈ ગેરસમજ પ્રસરેલી છે તે દૂર થઈ શકે તેમ હોય તો તે દિશામાં પ્રયાસ કરવાનો છે.

હજરત મહંમદ પેગમ્બરનો જન્મ ઇ. સ. ૬૨૨ માં મક્કામાં થયો. તેઓ ૬૮ વર્ષ જીવ્યા. તેમને જે કાંઈ પ્રેરણા મળી, જે કાંઈ તેમણે જાણ્યું અને પ્રગટાવે વિચારો રૂપે આપ્યું તે કુરાનમાં સંગ્રહી રાખવામાં આવ્યું છે.

એ જમાનામાં અનેક સ્ત્રી પરણવાનો રિવાજ પડી ગયો હતો. કેટલી સ્ત્રી પરણતી તેની કશી મર્યાદા રહેતી નહિ. આથી પેગમ્બર સાહેબે એ સંખ્યા ઉપર અંકુશ મૂકવા ખાતર પહેલા

ચારની સંખ્યા મુકરર કરી અને પાછળથી તે સંખ્યા ઘટાડીને બેની રાખી અને છેવટે એક સ્ત્રીથી વધુ સ્ત્રી ન કરવી એમ તેમણે કહેલું છે.

તેમના જમાનામાં પડાપદ્ધતિ નહોતી. ફોકરીઓને હોકરાઓ જેટલાજ હક્ક હતા. સ્ત્રીઓ નમાજ માટે મસીદમાં જતી. મસીદમાં આગળ પુરુષો, વચ્ચે બાળકો અને પાછળ સ્ત્રીઓ રહે તેવી ગોઠવણ હતી. સ્ત્રીઓને શિક્ષણ આપવું એવો પણ ઉપદેશ કરવામાં આવેલ છે.

મુસલમાન રાજ્યો ગુલામો રાખે છે અને ગુલામોનો વેપાર કરે છે એમ કહેવાય છે પરંતુ સાચી વાત એ છે કે ગુલામીની પદ્ધતિ ઈસ્લામની શરૂઆતમાં નહોતી. લગાઈમાં જે કેદી પકડાતા તેમને જેલમાં કે કોઈ અલગ વિસ્તારમાં રાખવામાં નહોતા આવતા પરંતુ કુખી કુટુંબોમાં તે કેદીઓને વહેંચી દેવામાં આવતા, અને સગની નક્કી કરેલી મુદત પુરી થતાં તેમને છૂટા કરી દેવામાં આવતા. મહંમદ સાહેબનું ફરમાન હતું કે ગુલામો પ્રત્યે તેના માલિકે સારું વર્તન રાખવું. ગુલામને તેની મુદત પહેલાં પણ છોડી મૂકવા માટે અમુક નિયમો હતા.

આર્થિક સમાનતા જુદા જુદા વર્ગો વચ્ચે લાવવા ઈસ્લામીઓને માટે એવું ફરમાન છે કે જે ફરમાન મુજબ વર્નવાથી ગરીબ અને અમીર વચ્ચેનું અંતર ઘટવું જાય. દર વર્ષે પ્રત્યક્ષતે પોતાની આવકનો ૧/૪૮ હિસ્સો સરકારી ખજાનામાં આપવાનું ક્યું હતું. જમીન ઉપર કોઈની માલિકી નહોતી. માણસ જેટલી જમીન ખેડી શકે તેટલીજ તેની પાસે રહી શકતી. વ્યાજ લેવાની મનાઈ કરવામાં આવી. કુટુંબો ઉપર એવો કર નાખવામાં આવ્યો કે કોઈ કુટુંબ શ્રીમંત બની શકે નહિ; વળી ગરીબ અને અમીર એક આસને એક યાગીમાંથી જમી શકે એમ પણ નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું.

પેગમ્બર સાહેબના અને તે પછીના જમાનામાં રાષ્ટ્રીય ભાવનાને પૂરેપૂરું સ્થાન હતું. રાજ્યમાં યહૂદી, ખ્રિસ્તી તથા બીજા ધર્મવાળા સહુ સાથે દુશ્મણીને એકસંપથી રહેતા. કોઈનું પરાણે ધર્મોત્તર ન કરવું એવું ફરમાન હતું. પેગમ્બર સાહેબે કહેલું છે કે બીજા ધર્મના પેગમ્બરોને આપણા ધર્મના પેગમ્બરો જેટલુંજ માન આપવું, અને એકબીજા ધર્મવાળાએ દુશ્મણીને રહેવું.

મહંમદ સાહેબ લોકશાહીમાં માનતા. તેમણે પોતાની પાછળ ખલિફાની યોજના કરી, પરંતુ તે જો લાયક ન હોય તો ગાદી ઉપર ન ટકી શકે તેવા નિયમો ક્યાં. કોઈ ખલિફ પોતાની પાછળ ખલિફ નીમી જતા નહિ. પાંચમા ખલિફે ત્યારે પોતાના દીકરાને ખલિફ નીમ્યાનું જાહેર ક્યું ત્યારે હુસેને તે વાત ન સ્વીકારી. પરિણામે લગાઈ યદ, તેમાં હુસેન મરાયો, અને ત્યારથી મોહરમ શરૂ થયાં.

શરાબખોરી ઉપર પણ ધીમે ધીમે અંકુશો મૂકવામાં આવ્યા. દારૂ પીનારને માટે નમાજની ખંદી કરી. પાછળથી શરાબને હરામ ગણવામાં આવ્યો અને શરાબનો તીવ્ર વિરોધ કરવામાં આવ્યો.

પેગમ્બર સાહેબે કહ્યું છે કે નમાજ મસીદમાં જ પઢવી જોઈએ. બક ઇદ વખતે કોઈપણ યોગ્ય જગ્યાએ લોકોએ એકઠા થઈ નમાજ કરવી એમ કહેવામાં આવેલ છે. મક્કામાં જે નમાજ થાય છે તેને હજ કહે છે.

પેગમ્બર સાહેબે કાફરનો વિરોધ કરવાનું કહ્યું છે ખરું પરંતુ તુરત જ કાફરને માફ કરવાનું પણ સૂચવ્યું છે જેથી જુદા તેને માફી આપનારને માફ કરે.

ઈસ્લામીઓમાં પાછળથી શિયા અને સુન્ની એવા બે વિભાગ પડ્યા. સુન્નીઓ પેગમ્બર

અને ખલિફાને જ માને છે. શિયાઓની સંખ્યા બહુ થોડી છે અને તેઓ ફક્ત પેગમ્બરને જ માને છે. હિંદમાં તેમની સંખ્યા સેકે ૬ ટકાથી વધુ નથી.

સુન્નીઓની સંસ્થાઓ તરીકે હિંદમાં જમિયત-ઉલ્લ, ઉન્નેમા અહરાર, ખુદાઇ ખિદમતગાર, મુસ્લિમ લીગ, મોમીન વગેરે ગણાવી શકાય.

જમિયતમાં બધા મોલવીઓ હોઈને તેમાં ખૂબ વિદ્વાન અને ધર્માચરણ કળારા માણસો હોય છે. તેઓ સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રીય માન્યતા ધરાવનારા હોવાથી હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભાને જ ટેકા આપે છે. આ ઉપેમાઓ પેગમ્બર સાહેબની રીતે જીવન ગાળવામાં માને છે. અને તે મુજબ તે વખતે હાથે કાંતેલ અને વણેલ કપડાં પેગમ્બર સાહેબ પહેરતા તેથી જમિયતના સભ્યો પણ ખાદી જ પહેરે છે.

અહરાર પક્ષ સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રવાદી છે. તેઓ જહાલ કામ કરનારા હોવા છતાં જમિયત સંસ્થાના સૈનિકો તરીકે કામ કરે છે. અહરારોના ૪ લાખ સ્વયંસેવકો છે અને તેઓ મહાસભાને ટેકા આપે છે.

ખુદાઇ ખિદમતગાર સંપૂર્ણ અહિંસક છે. ઇશ્વર સિવાય કોઈની ગુલામી તેઓ સ્વીકારતા નથી. તેમના આગેવાન ખાન અબ્દુલ ગફારખાન છે.

મુસ્લિમ લીગમાં સર્વ સાધારણ જનતા અને કેટલાક ખિતાબધારીઓ છે અને આ સંસ્થા કેન્દ્રિસતો વિરોધ કરે છે.

મોમીનો મુસ્લિમ લીગને માનતા નથી. તેમની સંખ્યા યુક્તપ્રાંતમાં ઘણી મોટી છે.

આ રીતે લીગ પાછળ બહુ મુસલમાનો નથી. લીગ સિવાયની જે મુસ્લિમ સંસ્થાઓ છે તેઓ લીગનો જાહેર વિરોધ કરવામાં શક્તિ ખર્ચવાને બદલે રચનાત્મક કાર્ય કરે છે અને રાષ્ટ્રીય ભાવના ફેલાવે છે.

ઈસ્લામે અન્ય ધર્મ તરફ તિરસ્કાર રાખવાનું જણાવ્યું નથી. કાફર એટલે બિન ઈસ્લામી નહિ, પણ ઈસ્લામી હોવા છતાં ઈસ્લામનાં દરમાનો મુજબ વર્તન નહિ કરનાર.

એક હાથમાં કુરાન અને બીજા હાથમાં તલવાર લઈ ઈસ્લામનો ફેલાવો કરવાનું મહંમદ સાહેબે ફરમાવ્યું નથી. પરંતુ તેમની પાછળના હકુમત વધારવાના લોકી રાજ્યોએ આ જાતની નીતિ અપનાવી કરી હતી.

કોઈ કાફરને મારી નાખવાનું સૂચન નથી પરંતુ નારિતકને સાચો આરિતક બનાવી નાસ્તિકતાનો નાશ કરવા સાચા ઈસ્લામીઓને સૂચન છે.

૨

અમારા સ્વાધ્યાય-મંડળ પાસે એકવાર એવી સૂચના આવી કે મહાસભાનો તોરવિધ રચનાત્મક કાર્યક્રમ કંઈ રીતે આગળ ધપાવી શકાય તેની તવરૂપથી ચર્ચા કરી આપણા સ્વાધ્યાય-મંડળ તરફથી કોઈ અમથી યોજના તૈયાર થાય તો સારૂ.

આ સૂચના સહુને પસંદ પડતાં જુદા જુદા કાર્યક્રમના અનુભવી, જાણકાર અને રસ ધરાવતા બાઈઓની જુદી જુદી પેટા સમિતિઓ નીમી તેમની પાસેથી અહેવાલ માગવાનું નક્કી થયું અને એ અહેવાલ સ્વાધ્યાય-મંડળ પાસે રજૂ થાય અને એ અહેવાલને છેવટનું યોજનાનું રૂપ મળે એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું.

તોરવિધ કાર્યક્રમમાં હિન્દુ-મુસ્લિમ ઐક્યને બહુજ અગત્યનું સ્થાન છે. વળી આ ચર્ચા દરમ્યાન દેશનું વાતાવરણ પણ કોમી વેરઝેર બર્ધન હતું તેથી આ વિષયની ચર્ચા યોગ્ય અને અત્યંત ઉપયોગી હતી.

ચર્ચાની વિગતમાં ન હોતરતાં સ્વાધ્યાય-મંડળમાંથી પસાર થયા પછી જે સૂચનાઓ નક્કી થઈ તે અંતરે આપવામાં આવી છે. સ્વાધ્યાય-મંડળમાં ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રના અગ્રમણ અને અનુભવી કાર્યકરો હતા એ કહેવું ખિનજરૂરી લાગે છે.

હિંદુ મુસ્લિમ એકપતે અંગે એકબીજા કામને: નજીકનો સંપર્ક જરૂરી છે અને તેને અંગે કાર્યકરોએ નીચે જણાવેલ રીતે કાર્ય કરવું જોઈએ.

(૧) તહેવારોને કિયરો-દા. ત. રમઝન ઇદ, મોહરમ, સંક્રાંતિ, નવું વર્ષ-એક બીજા ઉપર અભિનંદન-પત્રો મોકલવા.

(૨) જુદી જુદી રીતે સામાજિક અને કૌટુંબિક સ્નેહ સંબંધ દઢ કરવાની કોશીસ કરવી.

(૩) મહાસભાની સહાયકારી સમિતિઓમાં, મહાસભામાં નોંધાયેલા મુસ્લિમ સભ્યોને લેવા પ્રાંતિક સમિતિને સૂચવવું.

(૪) જ્યાં મુમકિન હોય ત્યાં ગ્રામપંચાયત, સ્કુલબોર્ડ, હાલ્લા લોકલ બોર્ડની તાબુકા કમિટી વગેરેની ચૂંટણી અગર નિમણૂક વખતે મહાસભાના મુસ્લિમ સભ્યોને લેવા ઉચિત સમજવું.

(૫) જ્યાં અનુકૂળતા હોય ત્યાં હિન્દુ અને મુસલમાનોની શાળા એક જ મકાનમાં રાખવી.

(૬) રમતગમતના મેળાવડામાં જાને કોમના છોકરાઓ લાગ લાઈ શકે તેવી રીતે બિનકોમી અગર તેા મિત્ર રમતગમતેા રાખવી. જાને કોમનાં નાનાં છોકરાંઓ ધૂટ્ટી તેમાં લાગ લાઈ શકે તેવી રીતે ગોઠવણ કરવી.

(૭) કોમી બેદલવાય વધે તેવી રમતોમાં-દા. ત. કોમી દષ્ટિએ રમતી ક્રિકેટ મેચો વગેરેમાં-મહાસભાના કાર્યકરોએ લાગ ન લેવો તથા તેવી રમતગમતને ઉત્તેજન ન આપવું.

(૮) મુસ્લિમ આમ જનતાની આર્થિક ઉન્નતિ ખાદી અને ગ્રામઉદ્યોગો અને ગૃહ ઉદ્યોગોથી થઈ શકે છે એટલે તેને ઉત્તેજન આપવું.

(૯) હિન્દુ અને મુસ્લિમ સંસ્કૃતિનું જ્ઞાન થાય તેવું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ કરવું.

(૧૦) મુસ્લિમ પ્રજામાં કામ કરનારા મહાસભાના કાર્યકરોએ દેવનાગરી અને જીર્ડુ લિપિ શીખી લેવી.

(૧૧) હિન્દુ મુસલમાનોના સ્થાયી સંબંધ સુલુકાઈલો રહે તે માટે સ્થાનિક મહાસભા સમિતિઓએ આગેવાની લઈ જાને કોમના કાર્યકરોની એક સુલેહ સમિતિ નીમવી અને એ સમિતિએ જાને કોમની આર્થિક અને સામાજિક મુશ્કેલી દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવો.

આ સૂચનાઓ ફક્ત માર્ગદર્શન રૂપે છે. તેમાં આપણા કાર્યને સફળ બનાવવામાં ઉપ-ગોળી થાય તેવા સુધારા વધારા થઈ શકે છે.

કાયાનું મૂલ્ય

મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ

(અનુક્રુપ)

લક્ષ-કોટિ હીરામોતી માણેકો કે જવાહિર,
સોંધાં સૌ મનુ-કાયાથી - ધારે જે આત્મનો હીરા.

પાધરમાં મોટાં મોટાં ઝાડ હતાં, ગણીએ તો એ એક કોડી યધને વધી પડે એટલાં હતાં. પાધર પાસે ઈંટનો નિખાડો હતો. તેમાં ઈંટ-રોડાંની સંખ્યા ગણે ગણી ન શકાય એટલી હતી. એની નજીકની નેળમાંથી ચરવા જતાં ધણુમાં ગાય, બેંસ, વાછરડાં અને પાડિયાંનો આંકડો સો બસોતો હતો પરંતુ એ બધાની વચમાં ચોરા ઉપર અત્યારે પાંચજ જણુ બેઠા હતા. વત્તા નહિ, એાછા નહિ-પણ કેવળ છુટ્ટા પાંચ. જેને કાનો નહિ, માત્રા નહિ, મીડું નહિ, પાણુ નહિ ને પૂછડું નહિ અને જે અલ્લાયાની એથે બેઠો છે એવા કોરામોરા પાંચના આંકડા જેવા એ પાંચ જણુ ચોરાને શોભાવતા હતા.

તેઓ ગામની પચાસતેના સભ્યો હતા. ગામનો કારભાર એ પાંચ સિવાય બીજા કોઈ છઠ્ઠા સાતમાના હાથમાં ન જતો. એ એમનો બાપીકા વારસો હતો. એમને એના ભેગવટા માટે વગર લખાણુ પણ નવરચંદર અમરપટે મળ્યો હતો. દેશ માથે નવાં નવાં રાજ આવ્યાં ને ગયાં, ધર્મી ને પરધર્મી રાજાઓ ગાદીએ બેઠા ને ઊતર્યા પરંતુ દરેક ગામમાં પંચાસતનું રાજ્ય અબાધિત રહ્યું. હમ, પીંડારા અને લૂંટારાઓ પણ તે ઝૂંદવી શક્યા ન હતા.

પંચના એ પંચકમાં મોટું કોણુ ને નાનું કોણુ ? બે ને ત્રણ પાંચ કે ચાર વત્તા એક પાંચ હોય ત્યાં નાના મોટાનો બેદ વર્તી શકાય પરંતુ પાંચ એકડાનો સરવાળો ત્યારે પાંચ બને ત્યારે એ ચોક્કસ જણી નહિ શકાય. સાંકળનાં કડાંના પાંચ અંકડામાં પહેલો કોણુ ને છેલ્લો કોણુ ? ગણીએ તો દરેક જણુ, ન ગણીએ તો એક પણ નહિ.

એ પાંચેનો મોભો પણ સરખો, કામ પણ સરખાં ને આવડત પણ સરખી. પાંચમાં એકને સત્યવાદી કહીએ તો બાકીના ચારે અસત્યવાદી કહેવાવા જેટલાં પાપ નહોતાં ક્યાં. એથી વિરુદ્ધે કોઈને કુટિલ કહીએ ને રહ્યા તેને એ ઈલકાળથી બાદ રાખીએ તો સાચેજ જૂકું બોલ્યા એમ કહી શકાય. ટૂંકમાં દેખાવે બધા એકજ બીમાનાં રમકડાં ન હોતાં છતાં સરવાળે તો હતા તેવાજ.

એ સાંકળનો એક અંકડો હતો ગામનો મુખી. સરકાર દરબારે ને સાહેબો પાસે તે જન્મના ખજાસને પણ દગડી શકતા, અને બાકીના વખતે તે ગામના લોકોને ખજાસનો પાક ભજવવા ફરજ પાડતા. એના હાથમાં એક ચાલુક રહેતી. રાજાઓના રાજદંડોના પ્રતાપ પણ એથી અદકો નહિ હોય. ગામનાં ગરીબ, ગુરમાં, હાળપતિઓ ને હરિજનો: અધાં તેને ઝૂકીને સલામ કરતાં.

આ મુખીની પડખે હતો એક ગરાશિયો, મેરુબાવા ચંદાબાવા. આગે એનો ગરાશ તો કદાચ હશે એ પાંચ વીંધાંનો છતાં એનો ઠાક તો હતો કોઈ રાજદરબાર જેવાનો. વાળનાં થોસિયાં અને મૂછના આંકડાનો એનો રાજપૂતી ઠાક રાજપૂતી શુરાબન વિના દહાનું કારણુ બનતો. હા, એની આંખમાં ખુનસ અને ગળામાં કરકાકી હાજર જણાતાં. પરંતુ તે બંને અરીણુ અને ભાંગ પાસેથી ઉધાર આણેવાં હતાં. બાપદાદાના વારાની તકવાર વારે તહેવારે એની બેટે ઝૂકતી પરંતુ તેને કોઈએ એના હાથમાં રમતી, વીળગી પેંડ ચમકતી દીડી ન હતી. કદાચ એ આંડું ખડખડ હશે

અને ચામડાની કાઠીમાં-ખ્યાનમાં ગોં સંતાડતું હશે. અથવા કદાચ એ ખૂડી કામડી, પણ કેમ નહિ હોય ?

ગરાશિયો જેટલો કડવાઓલો હતો તેટલોજ મીઠાઓલો હતો શેડિયો. એ મીઠાજ એટલે કડવી કાપણીની ગોળી પરતું મીઠું પડ. એ વાણિયો-હતો, ભાટિયો હતો, ગાંધી હતો કે દોશી: તે ન જાણીએ તો ચાલશે પરંતુ એની બીજી એક ખરી ઓળખ ન જાણીએ તો કાંઈ વેળા પસ્તાવાનો વારો આવે. એ ઓળખ હતી એ કે એ રીંછની માફક પોતાના શિકારને ચાટી ચાટીને પૂરો કરે. માંસમાં દાંત બેસાડવા જેવી કે શરીરને ચૂથી નાખવા જેવી ફૂરતા તે નહિ વાપરે, તે પાકી કેરીને એકજ ડાકે નહિ ખાય પણ હળવે હળવે ઘોળીને, ચૂરીને ખાય.

એની પોતડી માંડ માંડ ધૂંટણને ઢાંકતી. એનું કેડિયું પોતાના નામને સાર્થક કરતું, કેડની નીચે એક દોરો પણ ન બીતરતું. આવો વેશ હતો છતાં તે પચમાં બેસતો. એ અધિકાર એની પોતડીએ કે કેડિયાએ નહોતો બદ્યો પણ બદ્યો હતો શ્રી કલદારે, એની હવેલીએ, ગામ ફરતે વીંટાઈને વંધી પડે એવા લાંગા લામા પાનાંવાળા લેણદેણના ચોપડાએ.

શેડ પોતાના ધનના જોરે ચોરે બેસતા તો પૂજરી પોતાના દેવના જોરે. એ દેવ પીતાંબરધારી કૃષ્ણ હોય, દિગંબરધારી મહાદેવ હોય અથવા લીલી ચાદર ઓઢતી કાંઈ કબરનો પીર હોય-ગમે તે હોય છતાં તેના સતના પ્રતાપે તેનો પૂજરી અર્ધો દેવ, ના ના દોડો દેવ હોય તેમ વર્તે. ઘી, ગોળ અને ઘઉં સિવાય બીજાને એ ભૂલથીય અડતા નહિ હોય તેની જાહેરાત તેનું રિનગ્થ વાન અને માતેલી દુંદ કરી રહ્યાં હતાં. ટીલાં, ટપકાં, માળા ને જટાદાઢીના જાગામાં રામ વસના હોય તો તો એ અને એના રામ એકરૂપ જણાતા હતા. પરંતુ રામનું આરામગર જો માણસનું મન હોય તો તો બંને વચ્ચે બાર કોશનું, સાચું કહીએ તો બારશેા જોગનનું અંતર હશે. ગામને એ અંતરની ઓળખ ન હતી તેથી પૂજરીનું ‘ધર્મરાજ’ નિર્વિખે ચાલ્યા કરતું.

પાંચમાં જોને હજી નથી ઓળખાવ્યા તે હતા મહેતાજી. ગામડામાં મહેતાજી એટલે તો તલાટી પણ હોય અથવા પંતૂજી પણ હોય. પરંતુ તેની ચોખ્ખવટ ન કરીએ તોય ચાલશે. કારણ નામે અને અધિકારે જુદા છતાં રહેણી કરણી બંનેની સરખી જ હોય છે. બંને કલમના રાગ છે અને ગામડા ગામમાં કલમના ગોદે મોટી બેતી કરે છે. એ બેતીમાં જે પાક પાકે છે તે ખતરેણા ખેતરમાં કે માત-બર કુંવારકા ધરતીમાં પણ નથી પાકતો. તેથી પંદર રૂપરડીના મહેતાજી પાંચશેા રૂપિયાના રોજગાર કરનાર પેઠે રહેતા.

આ પંચક આજે ન્યાય કરવા બેઠું હતું. ફરિયાદી હતું ગામ આખું ને અપરાધી હતો એક હરિજન: જેનો પહેલો અપરાધ એ હતો કે તે માણસ જન્મ્યો હતો, બીજો અપરાધ એ હતો કે તે તેની નાતના મુખીના ઘરમાં જન્મ્યો હતો, અને ત્રીજો અપરાધ એ હતો કે તેણે જે પાંચ ચોપડી બાણવાની બૂલ કરી હતી.

એના પર આરોપ હતો ગામનાં કપાસનાં ખેતર બેલાડવાનો.

પંચ ચોરે બેઠું હતું, જાજમ પર બેઠું હતું, ગાદી તકિયે બેઠું હતું, પંચાતિયા પાન ખાતા હતા, હુલ્લો પીતા હતા, બગાસાં ખાતા હતા.

અને અપરાધી નીચે ધૂળમાં બેઠો હતો. તેને ગંધાતાં જાણમૂતરમાં કે સડેલાં હાડચામ વચ્ચે બેઠું રહેવું નથી પડતું તે કદાચ પંચની દગ્ગ હતી.

“ ખાલપા ! પંચ એટલે પરમેશ્વર. તેને એના જેવીજ ફરતે આંખ છે. માટે જોજો, જોડું બોલીશ તો વધારે ગુનામાં આવીશ. ધધરને હાજર જણી જે કહે તે સાચું જ કહેજો. ”

પંચના મંત્રી હોય એમ મહેતાજીએ મ્યાયના નાટકનો આરંભ કર્યો. ‘ હા જાન. ’ આરોપી હરિજન બોલ્યો. એથી વધુ બીજું બોલવું ખણી શું ?

તે સરકારી દફતરે હરિજન હતો, મહાસભાની સભામાં હરિજન હતો. પરંતુ ગામગામમાં તેહજી હતો હડધત, હરાયો, અને હીણામાં હીણો. ‘ હા જાન, જી જાન, ’ કે એવા ટૂંકા જવાબોથી લાંબા જવાબો આપવાનો તેને અધિકાર ન હતો. હા, તેને એકે અધિકાર હતોજ નહિ સિવાય કે ગાળ ખાવનો, લાતો ખમવાનો અથવા તો વેડ કરવાનો.

“ તો બોલ, ખાલપા ! કલે ઉગમણી સીમ, તમે લોકોએ બિલાળી દીધી, નહિ ? ” મુખીએ પ્રશ્ન કર્યો.

“ હા જાન. ”

ના કહેવા જતાં કદાચ બરડા પર એ ખાસડાં વધારે પડશે એ ધાકે ખાલપો હા જી કરતો હતો.

“ તમારે એ કરવું જોયતું ન હતું ખરું ને ? ” પૂઝરીએ જાણે કે કથાના અંતે નીતિનો ઉપદેશ આપ્યો.

“ ના જાન. ”

“ તો હવે તમારી ચામડી ઊતરડી નાખીએ તો જોડું છે ? ” ગરાશિયે સજ દર્શાવી પોતાના સ્વભાવનો પરિચય આપ્યો.

“ ના જાન. ”

“ ના ના મેરૂ માવા, ના. ફટકા તો એ જે પાંચ ખમી લેશે ને પછી બધું જૂઠું જશે. એ જાતને એમ ચીસ ન લાગે. એમને તો દંડ કરવા જોઈએ દંડ કે જેથી તે વાળતાં જે પાંચ વરસ લગી કેડ સીધી કરી ઊંચે જોવા વારો નહિ આવે. ”

શેડિયો જણુનો હતો કે ખાલપાને દંડ થાય તો તે બીજે ક્યાંથી લાવવાનો છે ? વાગિયાને ત્યાં કારે પાને સહી આપ્યા વિના બીજું એને કાણુ ધીરવાનું છે. તેથી અપરાધીની સજ પોતાના ધંધાને લાભદાયક કેમ અને તેની તેણે તકેદારી રાખી.

ત્યાં તો મહેતાજી ચમક્યા. તેણે એક વ્યક્તિને દૂરથી આવતી દીડી. પટેલ ફળિયાની ખડ્ડી-માંથી તે ધાધરમાં ડ્રેસરી. તે દૂર દૂર હતી, ધોળી ચાદરના ધાગાં જેવી દેખાતી હતી છતાં મહેતાજી ચમક્યા. કાળાં વાદળ ધોળાં વીજળી જોઈ ચમકે કે કાગડાનું ટોળું હંસને જોઈ ચમકે તેમ ચમક્યા.

“ કેમ શું છે ? ” બાકીના ચારે જણુ બોલ્યા.

“ શામળભાઈ આવે છે. ” મહેતાજીએ જવાબ આપ્યો.

“ પેલો વંઢેલો વધીલ ! ”

“ પેલો, વંઢેલો વિદ્વાન ! ”

“ પેલો મંડુરાજ ગાંધીવાળો ! ”

“ પેલો સરકાર માળાપનો વેરી ! ”

“ હા, એજ સતવાદીનું પૂછકું ! ”

પંચના પાંચે અંકડાના મુખમાંથી ધિક્કાર ને આશ્ચર્યના ઉદ્ગાર નીકળ્યા. આ મિતાફરી

વાક્યપંચકે આગતુંકે શ્યામજનો પૂરે પરિચય આપી દીધો. એ વાક્યોના ઉચ્ચાર વખતે દરેકના ગળામાં ભયનું ગચરકું આવ્યું. “ આ બસા ‘અહીં’ ક્યાં ટળી ! એ જ્યાં જાય છે ત્યાં કોઈ ન કોઈ હિસાધિ ઊભી થાય છે. ”

તેથી પંચના પાંચે જણા ચંચળ થયા. જાણે કે ચોરાના પાયામાંથી તળિયેની ઈટ ખસી ગઈ જાણે કે એમની જાજમ તળેની બોંબમાંથી ભાલાં નીકળ્યાં, કાંટાની શળ ફૂટી, કીડી મકોડાની લંગર પ્રગટી.

“ એના ઘરે તો સૂતક છે. પરમ દિવસે તો પિતા જેવો પિતા મરી ગયો અને ભાઈ સાહેબ આજે દરવા નીકળ્યા છે. જુઓ તો ખરા. ” મુખી બડબડ્યા.

“ એ ભણેલા અને ભખેલાને વળી સ્નાન ને સૂતક ! દુનિયામાં ધર્મ ક્યાં રહ્યો છે મારા ભાઈ ! ” પૂજારીએ અફસોસ જાહેર કર્યો.

“ આ જુવાનિયા પૈ તો કમાઈ જાણતા નથી. બાપની માલ મિલકતમાં તસુનો તો ઉમેરો કરતા નથી. છતાં થવા માગે છે કહ્યું દાનેશ્વરી. ” શામળબાઈની દેહાઈ જ કંજૂસ શૈલિયાને વધારેમાં વધારે ખૂંચતી હતી.

“ કહે છે કે એમને સ્વરાજ લેવું છે, વગર તલવારે ને વગર તોપે. રાજપાટ તો કોડીમાંનો લાડવો ખરો ને કે અંદર હાથ નાખીને લઈ લેવાય. ” ગરાશિયાએ શ્યામજ પર ટીકા કરતાં કરતાં અહિંસા ઉપરનો પોતાનો અણગમો પ્રદર્શિત કર્યો.

બધા બોલ્યા પરંતુ ન બોલ્યા મહેતાજી. કારણુ તે જોડીદાર ચારે જણા જેવા છેક અસંસ્કારી ન હતા. છેક ખૂણામાંના ગામડાની બહારની દુનિયાના વાતાવરણનો તેને થોડોક પાશ લાગ્યો હતો. તેથી બાકીના ચાર જણા કરતાં તે શ્યામજને વધારે સારી રીતે, સત્ય રીતે જોઈ જાય છે. શોક-સૂતક છતાં શ્યામજ ચોરે આવતો હતો તે અપરાધી હરિજનને છોડાવવા માટે જ દરો એની એને ખાતરી પડી. પ્રથમ પછેથી જ ખાતરી પડી.

પંચ ગમે એ દરારે છતાં ગામ આણું જાણતું હતું કે જે સીમ લેલાડવામાં આવી છે એમ કહેવાતું હતું તે સીમમાંથી કપાસનું તુલ ઊઘળી ગયું હતું. એ ખેતરોમાં ખાતેદાર, માલદાર ખેડૂતોનાં ઢોર એ દિવસથી ચરતાં હતાં. પરંતુ પંચનો દાવો એ હતો કે ધણીઓ ગમે તે કરે એ તેમની મુનસૂથીની વાત છે. ધારે તો તેઓ ઊભા પાકે ઢોર હોડી મૂકે. પરંતુ તેની દેખાદેખી હરિજનોથી તેમનાં પ્રગલાંમાં પગલાં કેમ મૂકાય ? પારકી સીમમાં તેમનાથી પોતાના ગાયપંકજાં કેમ ચરાવાય ?

પંચ આ દલીલને દીવાલ જેવી નક્કર સમજતું હતું, પરંતુ સત્ય અને ન્યાયની કમેડીએ ને પોલી હતી. મહેતાજી તે જાણતા હતા અને તેથીજ તે શ્યામજને આવતો નેઈ ગકારાતા હતા.

શ્યામજની મા ગૂંચરી ગઈ ત્યારે તે પાંચ વરસનો હતો. તેથી તેને તેના મામા પોતાના ઘેર લઈ ગએલા. પછી તો શ્યામજ મામાના ઘરેથીજ ભણ્યો હતો, આગળ વંચ્યો હતો, વપ્રીલ ચ્યો હતો. તે પિતાને ઘેર જન્મલે જ આવતો. કારણુ તેના પિતા પંચમાંના સભ્ય જેવાજ ગઈ ગૂંચરીના માણસ હતા. ગામડાગામમાં શોભે એવા એક નાનકડા મૂડીવાદી પ્રજ્ઞશીલક હતા. તેમનો ને શ્યામજનો મેળ મળતો નહિ, તેથી પુત્ર પિતાથી દૂરજ રહેતો.

તેના પિતા કંજૂસ પેટ પાઈ પૈસો બેગો કરતા, ને વ્યાજખાઉ, ના ના માંસભક્ષી માણસ-ખાઉની પેટ ગરીબ ચૂર્યાને લૂંટતા. એ શ્યામજ કેમ સહી શકે ? એના પિતાનો ધસારો આખી

દુનિયા વેફતી. તે જ દુનિયાનો ઘસારો શ્યામજી પોતે વેફતો. એક જગતને પોતાનો સેવક સમજતો તો અન્ય પોતાને જગતનો એવક. એ પિતા-પુત્રનો મેળ મળે ખરો ?

ના. ને તેથીજ શ્યામજી પિતાજીના મરણ પછી ઘરે આવ્યો હતો. અને ત્યાંથી અત્યારે એ ચોરા તરફ આવતો હતો. જાણે કે અન્યાયના દાવાનજમાં બગતા કઠોટકને બચાવવા નજરાન આવતો હતો ! બજાજીની ને સીતમગીરીની કઠામાં તળાતા સુધન્વાની વહારે ખુદ ધધિર ઘાતરતો હતો !

શ્યામજીએ પંચને નમસ્તે કર્યો અને પછી તરતજ તે ખાલપા તરફ ફર્યો. શ્યામજી તેને ઉમળકાભેર બેટયો. 'ખાલપા, ઘરે જા !'

પરંતુ સ્તબ્ધ બનેલો ખાલપો જડવત્ બિભો રહ્યો. એકવાર તેણે શ્યામજી તરફ જોયું ને બીજવાર પંચ તરફ. એકના મુખ પર પ્રેમની પ્રભા હતી. બીજાનાં મુખો પર વિપના ઓછાયા. જવું કે નહિ જવું એ દ્વિધામાં ને ગૂંચવાયો.

"નથી જવું ? આખો હરિજનવાડો રહારોજ કરે છે ને તું અહીં કેમ બિભો છે ? જા જલદી ને તેમના આત્માને ટાઢા પાડ." શ્યામજીએ ખાલપાનો હાથ પકડી તેને ઘર બહાર ગતિમાન કર્યો.

"જામ જામ" ખાલપે હવે પગ ડિપાડ્યા. પંચ અને તેની વચ્ચે અંતર વધતું ગયું તેમતેમ તેના પગમાં જોર વધ્યું. તે દેખાતો બંધ થયો.

"શ્યામજી ! તે પંચનું અપમાન કયું છે એનું તને જ્ઞાન છે ?" ધડીબર આભા થયેલા મુખીએ સ્વસ્થતા મેળવી કડક અવાજે કહ્યું.

"મુખી કાકા ! મેં પંચનું અપમાન નહિ પણ બહુમાન કયું છે." મંદમંદ રિમતથી શાંત સ્વરે શ્યામજીએ જવાબ આપ્યો.

"પંચના અપરાધીને લગાડી દીધો એ બહુમાન ! શ્યામજી અમે તારા જેટલું ભણ્યા નથી તેથી કંઈ ઠોઠ ગમાર નથી કે અમને જિહ્વા લજાવે છે."

પોતાના કોષને યત્ન કર્યો છતાં કાબૂમાં ન રાખી શકેના ગરાશિયો ગાજ્યો, "બૂનો છો મેરુના મામા; એ અપરાધી હતોજ ક્યાં કે તેના જવાથી તમારું અપમાન થયું."

"કોણે કહ્યું કે એ અપરાધી ન હતો ?" શેડિયાએ પ્રશ્ન કર્યો.

"હું કહું છું."

"પણ શ્યામજીભાઈ ! એ ખાલપાએ અપરાધ કબૂલ્યો હતો. ફક્ત અત્યારે સગા ફરમાવવીજ બાકી હતી." પંચના મંત્રી મહેતાજીએ પંચની કાર્યવાહીનો સાર કહી સંભળાવ્યો.

"હરે, છતાં કહું છું કે તે નિર્દોષ છે,"

"શ્યામજી ! તને કોષએ જિંધું ભણતર ભણાવ્યું છે. બધા કહે તેથી અવળી વાણી બોલતાં સને એ જિંધા ભણતરે જ શિખવ્યું લાગે છે." વડીલ અને ઉપદેશક શુરુ બનેના વેશ ભજવતા હોયની તેમ પૂજારી બોલ્યા.

"ખરી વાત, મહારાજ એક કાળે હું જિંધું ભણતર જરૂર ભણ્યો હતો. ત્યારે હું વકીલ હતો. તમારા જેવા અંતેકોને માનપાત્ર હતો, ગામ પરગામના યુવાનોનો આદર્શ હતો. પરંતુ ગાંધીજીએ મારી આંખ ઉઘાડી. તેણે હજારમીનાની ફાંસી મરાવી. એ જિંધું ભણતર એકાં કદાવ્યું. અને આખું ભણતર એકેકેએકથી નવેસરથી ભણાવ્યું."

ઈકિબાલનું જીવન અને કવન

‘યાવર’

“સારે જહાંસે અચ્છા હિંદુસ્તાં હુમારા”

આવાં દેશભક્તિનાં મસ્ત ગીતો ગાનાર કવિને સંભારતાં સૌથી પ્રથમ આપણને કાશ્મીર યાદ આવે છે. કવિનો સંબંધ કાશ્મીરના એક ઉચ્ચ કુટુંબમાંથી ઊતરી આવે છે, અને આ વસ્તુ આપણને તેના કવનમાં પણ પ્રતીત થાય છે:

હિંદુસ્તાં મેં આવે હું કશ્મીર ઇ.સ.૧૮૩૧,

જુલુસુલને આશીયાના બનાયા અમનસે દૂર.

(ભાવાર્થ:—કાશ્મીરની ભૂમિ છોડી અમારે હિંદુસ્તાનમાં આવવું પડ્યું અને આમ જુલુસુલને પોતાનો માર્ગો ઉઘાનથી દૂર બાંધવો પડ્યો.)

સને ૧૮૭૫ માં શિયાલકોટ શહેરમાં કવિ ઈકિબાલે પ્રથમજ જન્મતનું નૂર જોયું તે સમયે કોઈની ક્યાંથી ખબર હોઈ શકે કે કાળનો પડો ઉચકાતાં સાહિત્યની મહેફોલામાં ઈકિબાલના નામનો કંકો વાગશે; એના શબ્દોમાં દિલ હલાવી નાખે એવી તાકાત પેદા થઈ જશે. કવિ ઈકિબાલે જન્મ લીધો એ સમય એવો હતો કે ન્યારે ભારતભૂમિ પર પાશ્વર્ય સંસ્કૃતિએ ધીમે ધીમે પગથી પાડવા માંડી હતી. હિંદની ગૌરવવંતી સંસ્કૃતિ પર આ છાપો અસહ્ય હતો; અને તે સમયે મુસ્લિમોની હાલત તો એટલી બધી તંગ હતી કે તેમના ઉપધારની આશા રાખવી એ જાંઝવાનાં જળ જેવું હતું. આવાજ ધૂધવાતા વાતાવરણમાં અને એ બારીક સમયમાં ઈકિબાલે પોતાના વિદ્યાર્થીજીવનની શરૂઆત કરી, ને અગ્રેજી બાણવાની મહત્વાકાંક્ષાને આધીન થઈ હાઈસ્કૂલમાં પણ પગ મૂક્યો. નાનપણથી જ હોંશિયારીના પરિણામે કલાસમાં વિદ્યાર્થી ઈકિબાલ પ્રથમજ રહેતો. આમ તે મેટ્રિક પાસ થયો, અને પછી તો શિયાલકોટની સ્કોલ મીશન કોલેજમાં દાખલ થઈ તેણે કોલેજની કારકિર્દી શરૂ કરી. એક વર્ષ ત્યાં ગાળી કોલેજિયન ઈકિબાલ લાહોર આવ્યો ને ગવર્નમેંટ કોલેજમાં દાખલ થયો અને ત્યાંથી જ બી. એ. ની ડીગ્રી પ્રાપ્ત કરી. આ સમયે કોઈ પણ મુસ્લિમનું ફક્ત બી. એ. પાસ થવું ધણું ઉચ્ચ શિક્ષણ લીધા સમાન માનવામાં આવતું હતું. પરંતુ ઈકિબાલના મગજમાં અભ્યાસનીજ ધૂત હોવાને લીધે તે આગળ અભ્યાસ જારી રાખવાને માટે સહેજ પણ અચકાયા નહિ અને એમ. એ. ની અંદર આખી પંજાબ યુનીવર્સિટીમાં તેઓ પ્રથમ નંબરે પાસ થયા. તેમણે ઐરિષ્, ગ્રિગ્ગ, નરીફ દિલ્લૂની, પર્સી, આખી, હતી, લાહોરની, ઇંગ્લેન્ડના, રિલ્ડ, સૂરીના પ્રોફેસર મી. આનોંદના તેઓ ગ્રિપાત્ર વિદ્યાર્થી થઈ પડ્યા હતા, અને પ્રો. આનોંદ પણ પોતાને આવો વિદ્યાર્થી મળ્યા બદલ ગર્વ લેતા. યુર ને શિખ્ખતો સંબંધ એટલો બધો વધી ગયો કે છેવટે તે મિત્રાચારીમાં પરિણમ્યો. છેવટે પ્રો. આનોંદને પોતાને વતન જવાનું થયું. ઈકિબાલથી તે સહન ન થયું. તેને ધણું દુઃખ થયું, અને એ અસહ્ય વિયોગના રૂપે ઈકિબાલના હૃદયમાંથી દિલના તાર તોડી નાખે એવી એક કવિતા જન્મી:

કુશ્ત એ ઉજલત હું આબાદીસે ગજારાતા હું મેં, શહેર સે સોદાકા શીદતમે નિકલ ભતા હું મેં.

ચારે અધ્યામે સલકસે દિલકો તડપાતા હું મેં, બેહરે તરજી તેરી બનિબ દોળતા આતા હું મેં.

(ભાવાર્થ:—હું એકલો પડી ગયો છું. વસ્તીથી ગભરાઈ છું અને એક ગાંઝ માણસની જેમ શહેરની બહાર દોડી જાઉં છું. જૂતકાળના દિવસો યાદ આવતાં મારું દિલ તડપી ઊઠે છે. અને દિલને સાન્ત્વન આપવા હું તારી પ્રતિ દોડતો દોડતો આવું છું.)

ગુરુને પણ પોતાના શિષ્ય પ્રત્યે એટલો પ્રેમ હતો કે તેઓ એમજ આહવા હતા કે મારો વિદ્યાર્થી જગતની સમગ્ર એક શાનદાર વ્યક્તિ બની જશે અને તેટલા માટે તેઓ પોતાના બનતા પ્રયત્નોને અમલમાં મૂકતા કદાપિ ચૂકતા નહિ. કોલેજના વિદ્યાર્થીઓની ધૂટા થયા બાદ કવિએ લાહોરનેજ પોતાનું કાયમી રહેઠાણ બનાવ્યું અને પ્રથમ તેઓ લાહોરનીજ ઓરિએન્ટલ કોલેજમાં ઇતિહાસ અને ફિલસૂફીના પ્રોફેસર નિભાયા; પરંતુ થોડા સમય બાદ ત્યાંથી ધૂટા થઈ ગવર્નમેંટ કોલેજમાં કે જ્યાં તેમણે પોતાની કોલેજની કારકિર્દીના આનંદિત દિવસો વ્યતિત કર્યા હતા ત્યાં અંગ્રેજ અને ફિલસૂફીના પ્રોફેસર નિભાયા. થોડાજ સમયમાં તેઓએ પોતાના ઉમદા સ્વસ્થતી વિદ્યાર્થીઓનાં મન હરી લીધાં અને સર્વના માનીતા યર્ષ પડ્યા. કવિતાના ક્ષેત્રમાં જો કે એમણે કોલેજ-જીવનથીજ પગ મૂક્યો હતો પરંતુ હવે તો તેઓએ લાહોરની ગણીતી સાહિત્યરસિક વ્યક્તિઓમાં અચૂક સ્થાન લઈ લીધું. સાહિત્યનો અભ્યાસ તો તેમણે જનરિજ રાખ્યો. ઈકિઆલને તો જ્ઞાનની તરસ લાગી હતી. આટલેથીજ આ તૃપ્તાતુર મૃગની ખાસ છાપી નહિ અને છેવટે આ તૃપ્તિએ તેને ઇંગ્લેંડ જવા પ્રેર્યો. એક મજબૂત ધરાદો કરી આખરે તેણે ઇંગ્લેંડનો રસ્તો લીધો.

એના મનમાં ઉચ્ચ મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ હતી. જાંચી જાંચી આશાની ઈમારતો તેણે ચણી હતી. તમનાઓનાં મોજાં તેના હૃદયતટ પર ધૂધવાટ કરી રહ્યાં હતાં. સાત સમંદર પાર કરી કવિએ ઇંગ્લેંડને કિનારે પગ મૂક્યો અને એ કેન્ઝીજ યુનીવર્સિટીમાં દાખલ થયા અને પાશ્ચાત્ય ફિલસૂફીનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. ત્યાંથી ફિલસૂફીની ડીગ્રી મેળવી તે જર્મની ગયા અને ત્યાં સાહિત્ય વિષયક અભ્યાસ આદર્યો. વધુમાં યુનીવર્સિટીની પીએચ. ડી. ની ઉપાધિ પણ પ્રાપ્ત કરી. પછી કવિએ લંડનમાં પાછા આવી કાનૂની અભ્યાસ શરૂ કર્યો અને છેવટે ઈકિઆલ બેરિસ્ટર પણ બન્યો. ત્યારબાદ School of Political science માં દાખલ થઈ ત્યાંની મહાન અને જ્ઞાની વ્યક્તિઓ તેમજ સાહિત્ય ઉપાસકોના સંસર્ગમાં આવી અણુખેડેલા ક્ષેત્રોમાં પણ ઈકિઆલે પોતાની જ્યોત ચમકાવી.

આ અરસામાં કવિના ગુરુ પ્રો. આર્નોલ્ડ લંડન યુનીવર્સિટીમાં પ્રોફેસર તરીકે હતા, અને તે કેટલાક કારણસર પણ માસની રજા ઉપર ગયા હોવાથી તેમની જગ્યાએ અરબીના પ્રોફેસર તરીકે ઈકિઆલની નિમણૂક થઈ. એક હિંદીનું લંડન યુનીવર્સિટીમાં પ્રોફેસર બનવું એ આપણા માટે થોડો ગર્વ લેવા જેવું નથી પરંતુ એમની દૃષ્ટિએ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિને બારીકાઈથી નિહાળી, કહેવાતી પ્રગતિને પંથે પહેલી આ સંસ્કૃતિ તેમને તદ્દન અજાણી લાગી. યુરોપની સ્ત્રી-પૂજક સંસ્કૃતિમાં તેમને રહેજે વધુ પડતું સત્તર દેખાયું નહિ. જગમગી રહેલી એ ચમક સાવ જૂની અને નિસ્તોજ લાસી; અને એ પૂર્વમાં જન્મેલા કવિએ પશ્ચિમવાસીઓની ભવિષ્યવાણી લાખી કે તમારી સંસ્કૃતિ તમારાજ વિનાશનું કારણ બનશે:

તુમહારી તલહીબ ખુદ આપને ખંજરસે આપણી ખુરુશી કરેગી,
એ સાજે નાનુક પે આશીયાના બનેયા નાપાવદાર હોગા,
દયારે મજરીબકે રહનેચલો ખુદાઈ બરતી ફકાં નહિ દે,
ખરા ઇસે તુમ સમજ રહે હો વો અબ જરે કમ અચાર હોગા,

(ભાવાર્થ:—પશ્ચિમવાસીઓ! તમારી સંસ્કૃતિ પોતાનાજ ખંજરથી આત્મહત્યા કરશે; કારણ કે નાનુકે ઝગ પર બાંધેલો માથો કયાં સુધી ટકી શકશે? આ જગત, આ સૃષ્ટિ કંઈ ફકાન નથી, જેને તમે શુદ્ધ સોનું સમજો છો તે ખોટું જ છે.)

આખરે લગભગ અઢી વર્ષ યુરોપની ભૂમિ પર ગાળાને કવિ પોતાને વતન પાછો ફર્યો. આ સમયે તેનું વય લગભગ બત્રીસ વર્ષનું હતું. તેના આગમનની ખુશીમાં લોકોએ મહેફિલો જમાવી, બજારમાં ચોળ્યા, કવિતો ગાયાં. લાહોરમાં કવિએ વૃષ્ટીવાતનો ધધો શરૂ કર્યો. જે કે આ સધા પરત્વે તેમને આસ આકર્ષણ તો હતું જ નહિ, છતાં પણ નિર્વાહને માટે તેમને આ ધધો અખૂત્યાર કરવો જ પડ્યો. આ અરસામાં પણ કવિએ પોતાની શકિત તો પરચો લોકોને બતાવ્યો. તેની ફિલસૂફી બરેલી સાવનાથી લોકો અંતર્ધન ગયા. એને લીધે જ એ અરસામાં સર્વત્ર વાત પ્રસરી કે સન ૧૯૨૩ નું નોબલ પ્રાઈઝ ઇકબાલને જ મળવું જોઈએ. પરંતુ, કમનસીબીએ પોતાનો પગલો ઢાંકેલો જ રાખ્યો.

ઇકબાલનું મન પહેલેથી જ કવિત્વ તરફ દોરેલું હતું. અભ્યાસની સાથે સાથે તેની શકિતઓ ખીલી. કવિતાના ક્ષેત્રમાં તેના વિચારોએ એક નવો જ પંથ પ્રહણ કર્યો. વસ્તુને સ્વરૂપમાં જ કોષ્ટની સ્પર્શનીય દબાયા વગર રળૂ કરવાની તેની શૈલીએ તેની શકિતઓને કસોટી પર મૂકી. આમ તેણે તે સમયના મહાન સાહિત્ય-ઉપાસકો અને સાહિત્યરસિકોના મન પર રિષત વાત વરણુ જમાવી દીધું. તે સમયે યોગ્યતાં કવિ-સંમેલનો ઇકબાલ વગર સૂતાં સૂતાં લાગતાં, પ્રસંગ મળતાં ઇકબાલને સાંભળવા લોકોની મેદની ઉમટી આવતી.

ઇકબાલની દૃષ્ટિ ઇસ્લામની નાજ ધતી ઇમારત પ્રત્યે ચોંટી ગઇ. પોતાનો ધર્મ, પોતાના લોકોની આ અવસ્થા તેનાથી સાંખી શકાઇ નહિ. ઇસ્લામનો પ્રાચીન દુશ્મનો તેની દૃષ્ટિ સમક્ષ નૂતલ કરવા લાગ્યો. તેનું લોહી ઊઠળી આવ્યું. અચાનકતાના અધકારમાં રૂબેલી કોમને જાગૃત કરવા તેણે હમર કરી અને એ જ બેયને દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખી તેણે એટલી સુંદર કવિતાઓ રચી કે યુરોપ સુધી તેના પરત્વે વિવેચનો થવા લાગ્યાં. સાથી પ્રથમ તો તેણે નાલએ સુતીમ-એક અનાથ બાળકની ફરિયાદ-એ નામનું કાવ્ય રચ્યું અને લાહોરમાં એક વાર્ષિકોત્સવ પ્રસંગે જનતા સમક્ષ મૂક્યું. તેમાંથી કેટલીક પંક્તિઓ અહીં રળૂ કરે છું.

અનાથ બાળક પોતાની હાલત પર આંસુ વહાવે છે ને એમ સમજે છે કે પોતે જગતમાં રહવા માટે જન્મ લીધો છે; એટલે હવે તો હિંમત રાખવી જરૂરી જ છે:

કુખે દિવસે વારસે મિલતા નહિ મરહમ મુજે, અપની સુરતમાં ફેરોના સુરતે આદમ મુજે,
જીવે હામાને પીદરમ બસકે છે માતમ મુજે, હાં કીમોદ અય મુજીતે દીએ પુરનમ મુજે,
મુકદ્દરોળ અય દિવ ન હોના શોકે તીફલીકે લીધે, ટું બના હય તબીબે અરકે જાતીમકે લીએ.

(બાવાઈ) :- મારા દિલના ધાવ મરાહવા માટે મને ક્યાંય પણ દવા મળતી નથી. હું રહું છું કારણ કે મારા કદાચે એ જ લખાયું છે. હું શોકમાં રૂબેલો છું કારણ કે મને માળ્યાપનો આસરો નથી. એ અશુભીની આંખો ! તું દરિયાસમ આંસુ વહાવી મને કુઆરી દે એ દિવા તું તારી આ અનાથ સ્થિતિ પર ગભરાજે નહિ. હિંમત રાખજે કારણ કે તે અનાથના આંસુની કડવાશનો અનુભવ લેવા માટે જન્મ લીધો છે.)

અને ત્યારબાદ તો એણે કેટલીએ કવિતાઓ લખી જેમ જેમ તે પ્રગટ થઇ તેમ તેમ લોકો તેની ઉચ્ચ લાવના ને આંખ આંજી દે એવી વસ્તુની રંગીની તરફ આકર્ષાતા ગયા. ઈંગ્લેંડ જતાં પહેલાં પણ આ વતનપૂજકે ગાયું હતું:

સારે જહાંસે અચ્છ હિંદોસ્તાં હમારા,
હમ જુલજુએ હૈં ઈસકી યે સુલસીલાં હમારા.

(જગતમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ અમારી ભરતભૂમિ છે, અમ જુલજુઓનું એ ઉદાન છે.)

સન ૧૯૧૧ માં એક ઇડિયા એન્જ્યુકેશનલ કોન્ફરન્સ તરફથી તેમણે કરેલી કોમ અને વનની સેવાની કદર કરી તેમને એલાવવામાં આવ્યા, અને તેમણે તે વર્ષના વાર્ષિક કોલેજમાં પ્રમુખનું સ્થાન શોભાવ્યું. ઉપર જણાવ્યા મુજબ તેના કવિનુમાં ઇસ્લામનો આત્મા ચમકે છે, અજ્ઞાન મુસ્લિમને તે સંબોધે છે:

મુઘલે લમચીલકા કરતે કુદરત તું જ્યાં તું છે,
ચર્ચા પથકા કર અથ આકિષ કે મગલુએ શુમાં તું છે.

(ભાવાર્થ:—ઓ અજ્ઞાન! અવિદ! પ્રભુની શક્તિ તારામાં છે. પરમેશ્વરની છબ તારી પામે છે. પહેલાં તું તારા વિચારોમાં મદમતા ને દહતા પેદા કર.)

એક વસ્તુને અર્હીયાં ખાસ નોંધવા જેવી છે કે ઇક્યાસે કોઈના માનમાં કવિન ગાયાંજ નથી, કોઈનાં પ્રશંસા-ગીતો ગાવાથી પોતાની કલમને તેણે દૂરજ રાખી છે. પ્રશંસા-ગીતો ગાવાની ટેવ પશ્ચિમના કવિઓમાં વિશેષ જોવામાં આવે છે પશ્ચિમના કોઈ પણ કવિ ભાગ્યેજ આ વસ્તુથી અસિખ રહ્યો હશે. પરંતુ ઇક્યાસે તો કહ્યું કે—

મલ્લ પથરાઈ અમીરોજી નહિ મેરા દુઆર.

(ભાવાર્થ:—મારું કવિત કોઈનાં પણ પ્રશંસા-ગીતો ગાવા માટે નથીજ.)

ઇક્યાસના કવનમાં તો છે આત્માનાં ઝાગસ; અને બારીકાઈથી નોંધ્યું તો આપણને દેખાશે કે ઇક્યાસના કવનમાં શેકસૂપિયરનું માનસ, મીઠનની ઉચ્ચ કલ્પના, શેલીની મીઠાસ, વર્ડસ્વર્થનું પ્રકૃતિ-પૂજન, ટેનીસનની સફાઈ, કોલેરીજનું સંગીત, અને શેટ્ટનું હાપણ છે; છતાં પણ તેનું કવિત કોઈની અસર નીચે આવ્યું નથી. તેની દષ્ટિ જગતથી છુદ્ધ નિહાળે છે. વર્ણનશક્તિમાં કંઈ અતેરો પ્રભાવ છે. કલ્પનામાં કંઈ ઝોરજ રંગ છે. વસ્તુના અણુએ અણુમાં તેની દષ્ટિ તીરની જેમ સોંસરી પેસી જાય છે.

ખીજના ચંદ્રને નિહાળતાં તે કહે છે:

દૂર કર મુરચીલકા કરતી હુક મરકાએ નીલ,
એક દહકા તેરવા ફિરવા દે રમે આપે નીલ.

(ભાવાર્થ:—ચંદ્રની નોકા તૂટી જઈને નીલાકાશના સમુદ્રમાં ડૂબી ગઈ છે અને ફક્ત નોકાનો એક કકડો સમુદ્રના પાણીની સપાટી ઉપર આમનેમ તર્યા કરે છે.)

અરેખર ઇક્યાસની શાયેરી જીવનના તાર ઝણઝણાવી મૂકે છે. જીવનની ચડતી, પડતી, વૃદ્ધાન કે અધકાર આગળ તે પોતાનું માથું ઝુકાવતો નથી. તે જીવનને કોઈ વૃદ્ધાન આવી સમેટી લે તે પહેલાં તેની સાથે જંગ મચાવવાને તન્મયતા બતાવે છે. તેના હૃદયમાં કવિત-ઝરણુ કૂટે છે અને તે સાનસ, ફિલસૂફી, ધર્મ કે એવી બીજી વસ્તુઓના ગહન પ્રશ્નોને છેડે છે. ક્યારેક તેની દષ્ટિ સૃષ્ટિસૌંદર્ય નિહાળે છે. ક્યારેક તેના હૃદયમાં ક્રાન્તિની ચીનચારી જાહે છે. ક્યારેક સૂરીવાદના નશાથી તેની નજર મસ્ત બની જાય છે. તે દુઃખમાં સુખ, અધકારમાં પ્રકાશ, અને મૃત્યુમાં જીવન નિહાળે છે, કારણ કે તે આશાવાદી છે.

આરમ્ દોગા સદરકે ગુરસે આઘના પોરા,

એ.૨ કુલ્મન રાવજી સીમાબજા દો બચગી.

(ભાવાર્થ:—પ્રાતઃકાળની બોલો પ્રકાશશે અને રાત્રીનો અધકાર દૂર થઈ જશે, આકાશ ઝમઝમી જશે.)

ઇક્યાસને સમજવો સહેલો પણ છે અને મુશ્કેલ પણ છે. એનું કવિત એટલું જ

ગહન છે અને એટલું જ સાદું છે. ગહનતામાં તે સાદી વસ્તુને આટોપી લે છે, સાદી વસ્તુમાં ગૂઢ ભાવાથ બતાવે છે. જીવન તેને મન એક તુફાન છે, જેમાં, મુશ્કેલી ને ખેંચાખેંચ છે. તે કહે છે :

જન્મદાશ હય ગ્રીહગી જહાંધી, યે રસમે કદીમ હય મહાંધી.

હોગા કબી ખતમ યે સફર કયા, મંજિલ કબી આયગી નઝર કયા,

(ભાવાર્થ:—આ જગતની એક રીત જ એ છે કે અસ્થિરતા એટલે જ અહીંનું જીવન. અને આ જીવન—પ્રવાસ ક્યારે પૂર્ણ થશે ? આપણે આપણા ધ્યેય પર, મંજિલ પર ક્યારે પહોંચીશું ?)

જગતની દરેક વસ્તુ અને અણુએ અણુને ઉત્પન્ન કરવા પાછળ પરમેશ્વરનો કંઈને કંઈ હેતુ તો રહેલો જ છે. કાંઈ વસ્તુને બેકાર પેદા કરવામાં આવી જ નથી.

નહી હૈ ચીઝ નકમ્મા કૈ.ઈ જમાનેમેં,

કોઈ જુશ નહી કદરતકે કારખાને મેં.

(ભાવાર્થ:—જગતમાં એક પણ વસ્તુ નફામી નથી, અને આ કુદરતના કારખાનામાં કોઈ ખૂરું નથી.)

ઇકબાલ ફક્ત મુસ્લિમોના કવિ નથી, બલકે તે સારા હિંદુસ્તાનનો કવિ છે. ન્યાંસુધી હિંદવી જુદી જુદી કોમો એક્યતા ન સાધે, ભારતની આઝાદીને પોતાનો મુખ્ય હેતુ ન બનાવી લે, ત્યાં સુધી હિંદનો ઉદ્ધાર તેને મુશ્કેલ જણાય છે, અને તે સમસ્ત ભારતવાસીઓને ઉદ્દેશ છે :

મઝહબ નહી સીખાતા આપસમે ખેર રખના,

હિંદી હૈ હમ વતન હૈ હિંદોસ્તાં હમારા.

(ભાવાર્થ:—કોઈ પણ ધર્મ આપણને એકબીજા પ્રત્યે વેર રાખવાનું શિખવાડતો જ નથી. આપણે બધાજ હિંદીઓ છીએ અને હિંદ આપણી માતૃભૂમિ છે.)

ન સમજોગે તો મીટ નહોગે અથ હિંદોસ્તાં વાલો,

તુમહારી દાસ્તાં તકજી ન હોગી દાસ્તાનો મેં.

(ભાવાર્થ:—ઓ ભારતવાસીઓ ! તમે સમજશો નહિ તો નષ્ટ થઇ જશો અને ઇતિહાસમાં તમારું નામ શુદ્ધ રહેશે નહિ.)

ગુણવ આલુદએ રંગો નસબ હૈં ખાલો પર તેરે,

તું અથ મુર્ગે હરમ બાઝને સે પહેલે પરશીશાં હોલ.

(ભાવાર્થ:—ઓ પવિત્ર, સ્વર્ગીય પંખી ! તારાં પીંજામાં, તારી પાંખોમાં જાતજાતના વર્ગ-બેદની માટી વારાઈ ગઇ છે. બાઝતાં પહેલાં તું તારી પાંખોને ખંખેરી નાખ.)

ઇકબાલની નઝરમાં માનવતા એ એક ઘણીજ મહાન વસ્તુ છે. તે માનવતાને જીવનનું સર્વસ્વ સમજે છે. તેને હિંદુ કહેશે તો તેનું દિલ દુભાશે, તેને મુસ્લિમ કહેશે તો તેનું હૃદય દ્રવી બાઝશે. એ તો છે સમસ્ત માનવતાનો કવિ. એ પોતેજ કહે છે :

ઝાહિરે તન્મે નઝરને મુઝે કાફિર માના,

ઐર કાફિર યે સમજવા હૈ મુસલમાન હું મેં.

(ભાવાર્થ:—દૂંકી દૃષ્ટિવાળા મુસ્લિમોના મોલવીઓએ મને મારા વર્તન પરથી પશુમી માની લીધી, અને પશુમીઓ એમ સમજે છે કે હું મુસલમાન છું.)

માનવતાનું ખૂન તેની રંગરંગમાં વહે છે અને માનવતા પરમેશ્વર સમક્ષ પણ કેટલી મહાન છે :

રોખ અથ ચલ્મે અદ મુજકો હિકારતસે ન રોખ,

શરયે ખાલીકોબી હો નાઝ વો ફન્સાન હું મેં.

(ભાવાર્થ:—ઓ શત્રુ ! તું મને તિરસ્કારની દૃષ્ટિએ ન જો. પરમેશ્વરને પણ મર્વ થાય-હું એ મનુષ્ય છું.)

અને એ માનવતાનો કવિ પોતાની મંઝિલને શોધે છે. પોતાના ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્નો થાળે છે. કવિ આશાવાદી છે. એટલે પોતે મંથી જઈને પણ પોતાનો હેતુ પ્રાપ્ત કરવો એ જ તેની તમન્ના છે.

વો મુસાફર હું મોઢે જળ ન પતા મંઝિલમાં,
ખુદ બી મોટ જાઉં નિશાને રહે મંઝિલ હોતર,

(ભાવાર્થ:—મારા ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવા જતાં, મારી મંઝિલને શોધવા જતાં હું મંથી જાઉં તો તેની મને પરવા નથી—હું એ પ્રવાસી છું.)

• એજ માનવતાની મહત્તામાં તેને ખુદીનાં—આત્મનાં દર્શન થાય છે. એમાંજ એને જીવનના બેદ સમજાય છે અને તે અર્નત થવા સંદેશ આપે છે :

ખુદા મેં હુખ જાશિલે ચે સારરે ઝીંદગાની હે,
નીકલ કર હલકચે શામે સહરસે જીવીશ હોત,

(ભાવાર્થ:—ઓ અસ્તાન ! તું ખુદીમાં—આત્મમાં—દૂખી જા. એમાંજ તને તારા જીવનના બેદ સમજાશે, અને આ જીવનની ગુલામીમાંથી મુક્ત થઈ અર્નતતાને પ્રાપ્ત કરી લે.)

ધકખાલમાં બધા રસ છે. અલ્પએ અલ્પમાં તેણે પોતાની દૃષ્ટિ ફેંકી છે. એક વસ્તુ તે જુએ છે અને તેની નજર ચમકી જાય છે. બીજી વસ્તુ તે નિહાય છે અને તેનું ખૂન ઊઠાળા મારે છે. તેના હૃદયમાં ઝંઝાવાત જામે છે, તુફાન ઊઠે છે. પોતાની, પોતાની કામની હાલત આટલી બધી કચડી નાખી તે માટે તે પરમેશ્વર પાસે જવાબ માગે છે : તારી ખાતર આટલું બધું કરવા છતાંય તેનો આ બદલો, એ ક્યાંનો ન્યાય ?

તેનું કથન વીરત્વના વાધા પહેરે છે અને ભૂતકાળના ઇતિહાસને જીવંત કરે છે :

શ્વ ન સકતે ચે અગર જંગમે અડ જતે ચે, પાઉં શેરા કે બી મયદાસે ઉખડ જતે ચે,
તુઝસે સરકશ હુઆ કોઇ તો બીગડ જતે ચે, તેગ ક્યા ચીઝ હય હમ તોપસે લડ જતે ચે.

(ભાવાર્થ :—સુદમાં એકવાર ઊતર્યા પછી અમારું પાછું હડવું અસંભવિત હતું. અમારી તાકાત સામે મોટા મોટા વીરનરના પગ પણ પાછી પાની કરતા હતા. હે પ્રભો ! તારી સામે કોઇ માયું જીંચકે એ અમે સહન કરી શકતા ન હોતા તરવારની સામે તો થું પણ તારા નામને માટે તોપોના મુખ આગળ પણ અમે જંગ ખેલ્યો છે.)

છતાં પણ અમારા પર તારી અવકૃપા કેમ ?

અખ વો અસ્તાફ નહિ હમપે ઇન્કાયાત નહિ,
ખાત ચે ક્યા હૈ કે પટેલીસી મહારાત નહિ.

(ભાવાર્થ :—પણ હવે અમારા પર પહેલાં જેવી તારી કૃપા નથી. પહેલાં જેવી મહેરબાની નથી. પહેલાં જેવું વર્તન નથી. આ વાત શું છે ?)

આમ આ 'શિક્ષા' (ફરિયાદ) નામક કાવ્યદ્વારા તેણે ઇશ્વરના અન્યાય સામે ખૂંડ જગાવ્યું. કામની તૂટેલી ઝૂંપડીઓ પર બેંચની વર્ષો બદલ તેણે ઇશ્વરની પાસે ઉલ્લેખ માંગ્યો. ન્યાયી બદલાની આશા રાખી. પરંતુ ઇકબાલ ઇસ્લામની પડતીનું કારણ સમજતો હતો. ઇશ્વર અન્યાયી નથી એમ તેનું દિલ બેઠી જાયું, અને પોતે લખેલા 'શિક્ષા' નામક કાવ્યનો જવાબ પોતેજ પરમેશ્વર તરફથી " જવાબ શિક્ષા " નામક કાવ્યમાં આપ્યો. સુરક્ષિતોને અન્યાય નથી થયો એમ તેણે વિના સંશયે બતાવી આપ્યું. એમની પડતીનું કારણ એઓ પોતેજ છે એમ કહી તેમની બૂધ પ્રતિ આંગળી ચીંધી.

ધકખાલે ગંઝ-સાહિયમાં પણ એટલોજ મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. બલકે તેની ગંઝો જુદીજીતરી આવે છે. જ્ઞેશ અને તનમનાટભરી ગંઝોં દાખાં તેણે બતાવી આપ્યું કે ગંઝોમાં ફક્ત પ્રજુય-ગીતોજ ગવાતાં નથી પરંતુ ઇન્સાનીયતના આત્માને ઉચ્ચ આદેશો આપતી લાવના અને જીવન ચંબી જાય તેવાં ગીતોં પણ આપી શકાય છે. એનાં પ્રજુય-ગીતો પણ આપણાં મન પર અનોખીજ પ્રેરણા રહે છે; જુદાજ રંગોં છાંટી જાય છે. જીવનની ફિલસૂફી સમજાવવા જેટલી શક્તિ તેની ગંઝોમાં રહેલી છે. તે કહે છે:

એમકે તેરી અથાં બીજલીએ, આતાંશમે, શરાશમે,
જલકે તેરી હુવયત આંતમે, સુરજમે, શારમે.

(ભાવાર્થ :-આગ, પાણી, વીજળી, ચંદ્ર સૂર્ય, તારાઓ વગેરે જ્યાં જ્યાં જોઈ હું ત્યાં ત્યાં તારી ઝલકજ નજરે પડે છે. તારીજ એમકે ખાયા છે.)

અને આ સ્થળે કલાપિતી એક ગંઝ વાદ આવે છે કે—

‘જ્યાં જ્યાં નજર મારી કરેં પાટી ભરી ત્યાં આપતી.’

ધકખાલ કહે છે કે પ્રેમ તૂટેલા દિલમાંજ રહી શકે છે:

એહખત કે લાયદિશ હું દેઠોં હટતેલાલા,
ચેલા મય હમ ઈસે રખતે હેનામુક આખગીનારે.

(ભાવાર્થ :-ઓ મનુષ્ય! પ્રેમને માટે કોઈ તૂટી શકે તેવું દિલ શોધજો, કારણકે એ એક એવી મદિરા છે જેને હંમેશા નાનુક પ્યાલીઓમાંજ રાખવામાં આવે છે.)

ખરો મનુષ્ય કોણ ? કવિ દિલને પ્રશ્ન પૂછે છે:

ખયાખાનો મે અય દિલ એકલે દિ:શી જુસ્તલુ કયસી,
કરેં જો પ્યાર હંસસિ વોહી અલ્લાહવાલે હે.

(ભાવાર્થ :-ઓ દિલ ! સાચા હૃદયવાલા મનુષ્યોની શોધ માટે તું વનમાં શા માટે ભંટકે છે ? તું જાણે છે કે પ્રભુને પણ એજ માણસ વહાલો છે જે જગતના મનુષ્યોને આહું છે.)

કવિ કહે છે કે, પરમેશ્વરને પ્રાર્થના નિઃસ્વાર્થ દિલથી કરવી જોઈએ:

સોદાગરી નહિ ચે હખાલત ખુદાખી હે
ઓ ખેખર જાગી તમજા બાંછાહ દે.

(ભાવાર્થ :-પરમેશ્વરને પ્રાર્થના કરવી એ કંઈ આપણે કે વેપાર કરવા જેવું નથી કે તું પ્રાર્થના કરી ઈશ્વર વાસેથી જલ્લાની આશા રાખે છે.)

અને છેવટે ધકખાલ પોતાને-પોતાના આત્માને સમજે છે; માનવતાને ઓળખે છે. મનુષ્ય કોણ છે ? તેવું સ્થાન કેટલું ઉચ્ચ છે તે તે જાણે છે. પ્રભુએ મનુષ્યમાં સંપૂર્ણતા મૂકી છે; એ આદેશ તે ઝીંબે છે—

હું દતા સીરતા હય કયા ધકખાલ અંપને આપકો;
આપહી જોયા મુસાફિર આપહી મંઝિલ હું મે.

(ભાવાર્થ :-ઓ ધકખાલ તું તને પોતાને શું શોધી રહ્યો છે ? ક્યાં શોધી રહ્યો છે ? તું જ મુસાફર છે, અને મંઝિલ પણ તું જ છે. ખોયને શોધનારો પણ તું જ છે અને ખોય પણ તું જ છે. તું જ દ્રષ્ટા છે. તું જ દર્શન છે.)

અને આજે ધકખાલનો દેહ નથી, દિલ છે. એ દિલતી. મીનગારીઓ. માનવજીવનમાં પંચને અજવાળો.

ગુજરાતનાં સંસ્કારકેન્દ્રોમાંની એક વડોદરા નગરીએ છ મહિનામાં સમાજનાં અનેક જીવનઅંગોને આવરતી કઈ કઈ પ્રવૃત્તિઓ કરી, તેની માર્ગદર્શકનોંધ—

વડોદરાને સંસ્કાર ચોપડે જમા

રમેશનાથ રંગનાથ જોતામ

કોઈપણ લોકસમૂહ કઈ દિગામાં ગતિ કરી રહેલો છે, તેની વૃત્તિઓ કઈ તરફ વળાંક લઈ રહી છે અને તેની પ્રવૃત્તિઓ કેવાં રૂપ ધારણ કરવા તરફ ઢળે છે, એનો ક્યાંસ કાઢવાનો વ્યવહાર તથા વાસ્તવિક માર્ગ એકજ હોઈ શકે, તે એ કે એ લોકસમૂહની દિનચર્યાનું નિરીક્ષણ કરતા રહેવું. અમુક સમય દરમ્યાન એ લોકસમૂહમાં થતી પ્રવૃત્તિઓની બને તેટલી વિગતવાર નોંધ રાખવાથી એવું નિરીક્ષણ સરળ થઈ પડે. ક્યા પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓને લોકરુચિ અધિક અભિર્મુખ થતી જાય છે અને કઈ તરફ ઉદામીન, તેનો અંદાજ એની નોંધની તપાસથી આવી શકે. અને એવો અંદાજ આવતાં, જાહેર કાર્યોનાં માર્ગદર્શન કરનારાઓ નિર્ણય કરી શકે, કે લોકરુચિને દેશ તથા સમાજની ઉન્નતિ અર્થે કઈ દિશા તરફ વાળવાની અને કઈ દિશાઓને ટાળવાની આવશ્યકતા છે. એ નિર્ણય થાય, એટલે સરથાઓ તેમજ વ્યક્તિવિશેષો આવના વર્ષ માટેની પોતાની પ્રવૃત્તિઓની યોજના, સામાન્ય રીતે થાય છે તેમ આંખ મીંચીને નહિ પરંતુ શુદ્ધિપૂર્વક, યોજનાપૂર્વક અને ચોક્કસ હેતુ પુરઃસર ધડી શકે. સમાજની સુધારણા, પ્રગતિ તેમજ ઉન્નતિને વેગ આપવામાં અને તે સાથે કોઈપણ ક્ષેત્રમાં અવનનિ થતી દેખાય તો તેનું વારણ કરવામાં આ પ્રકારની નોંધ કેટલો મહત્વનો ભાગ ભજવી શકે, એ આ ઉપરથી સમજી શકાશે.

ગુજરાતનાં સંસ્કારકેન્દ્ર સમાં નગરો પોતાપોતાની પ્રવૃત્તિઓની નોંધ નિશ્ચિત સમયખંડ માટે રાખે, તેનાં જમા-ઉધાર પાસાં કાળજીથી તપાસે, અને સરવૈયાં કાઢે, તો તે બહુ ઉપયુક્ત નીતરે. વડોદરા ગુજરાતનાં સંસ્કારકેન્દ્રોમાં મોખરાનું સ્થાન સાચવે છે, અને નમૂના રૂપે તેનીજ સંસ્કારનોંધ રાખવાનું મારે માટે શક્ય હોવાથી મેં ૧૯૪૧ના ફેબ્રુઆરી માસ સુધીના છ મહિનાનો 'દિસામ' આઠો અધૂરો પણ તૈયાર કર્યો, અને "શારદા" માં તે પ્રસિદ્ધ થયો હતો. તે પછીના છ મહિનાની અર્થાત માર્ચ ૧૯૪૧થી ઑગસ્ટ ૧૯૪૧ સુધીની હકીકત યથારાકિત એકત્ર કરીને અહીં આપી છે. આશા છે કે તે આપણી સંગ્રહાઓને, આપણા સમાજના મોવડીઓને તેમજ એકંદર જનસમાજને ઉપયોગી થઈ પડશે. અને આ પ્રકારના કાર્યમાં રસ લેનારા બીજા ગુજરાતીઓ પણ બહાર આવશે.

આ છ મહિના દરમ્યાન વડોદરા નગરીમાં નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યાનો યોજનાં હતાં.—

નવી કવિતા; આરોગ્ય-વિષમજ્વર અને હિમજ્વર; હિંદુધ્યાન અને હિંદુઓ; કળાઓ; આર્યોનો સંસ્કાર; મહાવીરજન્મી; પ્રાકૃતભાષા; રાષ્ટ્રભાષા; બે જાહેર વ્યાખ્યાનો; કલકત્તામાં ગુજરાતીઓ [વાનાવાપા]; ચેપીરોગો-એરી, ક્ષયરોગ, વિષમજ્વર, સ્વચ્છતા (કુચ-૧૪); મહામદ પેગંબર; અમર દાગોર; સમાજનું પરિવર્તન; વૈષ્ણવ સંગઠન (વ્યાખ્યાનમાળા); કર્મનો કાપડો, પ્રેમભક્તિ; સંગીતની જીવન પર અસર; પ્રાચીન-અર્વાચીન શિક્ષણપદ્ધતિ; ધર્મ; અસહ્યા સંગ્રામ; રાષ્ટ્રિય-ત્વ અને વ્યક્તિવિકાસ; અધ્યા; સાક્ષાત્કાર; હિમાલયનો ૬૦૦ માર્ગસિનો પગપાળો પ્રવાસ; હાલનું

શિક્ષણ; મુવાનો શું કરી શકે; આપણા રિવાજો અને મંડળો; પ્રસન્નવદન; હરિદર્શન; ગૃહસ્થ; વેપાર-વણજ વિષે કેટલાક છૂટક વિચારો; વક્તૃત્વકલા; આધુનિક સાહિત્યમાં નવલિકાતું સ્થાન; બહાષ પંથ-વિશ્વશાંતિ; વર્તમાન પરિસ્થિતિ; વીર વચન; વ્યાખ્યાન અને મુવાનો; ગુજરાતનું રાસ-સાહિત્ય; વેદ; પાવેયા; દિનચર્યા અને સંત તુકારામ. તેમાં મુખ્ય વક્તા તરીકે અનુક્રમે-રા. રત્નેશ્વરશિખ; ડૉ. આપ્ટે; એલ. ખી. ભોપટકર; પ્રો. શેખમહમદ સાદીક; સ્વામી માધવતીર્થજી; પ્રો. દોશી; પંડિત લાલચંદ્ર ગાંધી; કાકા કાલેલકર; શ્રી જુગતરામ દવે; શ્રી. ચાંપસી વ. ઉદેશી; ડૉ. હર્ષદ દોષી; શ્રી. સત્યજીત મુકરજી (૨); ડૉ. સુમન્ત મહેતા; કૃષ્ણ જીવનજી મહારાજ; શ્રી પ્રાણલાલ બક્ષી; પ્રો. ચ. શં. પટેલ; શ્રીમતી યોગિની દોરા; પ્રો. ગોવિંદલાલ ભટ્ટ; શ્રી મનુભાઈ શાહ; શ્રી. કૃ. બ. મહાપલજી; શ્રી. એસ. એસ. આપ્ટે; શ્રી શિવપ્રસાદ મજમુદાર; શ્રી. વી. એન. યાસિક; શ્રી મણિલાલ પારેખ; શ્રી રવિશંકર મહારાજ; શ્રી. રમણલાલ વ. દેશાઈ (૨); શ્રી અરવિંદ બુચ; શ્રી ગોકુળદાસ દ્વા. રાયચુરા (૨); શ્રી. અંબાલાલ બા. પંડ્યા; શ્રી રત્નનીકાંત દોરા; શ્રી લક્ષ્મીકાન્ત વ્યાસ; બાઈ શિરીન ફાજદાર; મી. ડી. વાંપ. ફેલ; શ્રી દુર્ગાશંકર દવે; સરદાર પૃથ્વીસિંહ; શ્રી મહેન્દ્રકુમાર શાહ; પં. શ્રીપાદ દા. સાતવક્કર; ડૉ. સુમન્ત મહેતા; શ્રીમતી કાશી બહેન દોષી અને શ્રી રીતારામભાઈ હતા. ઉપરોક્ત વ્યાખ્યાનોમાં પ્રમુખસ્થાને શ્રી. રમણલાલ વ. દેશાઈ; પ્રો. દા. ના. આપ્ટે; પ્રો. કામદાર; સર વી. ટી. કૃષ્ણામાચારી; ડૉ. એમ. એમ. અલી; શ્રી ભોતીલાલ છો. દેસાઈ; શ્રી સુનીલાલ દેસાઈ; પ્રો. અ. ક. ત્રિવેદી; શ્રીમતી કમળાદેવી શાહ; શ્રી અ. સી. પ્રધાન; શ્રી વાકસકર; શ્રી ગોકુળદાસ દ્વા. રાયચુરા; શ્રી સત્યજીત મુકરજી; શ્રી સુધાલકર; શ્રી શિવશંકર મજમુદાર; શ્રીમતી ઇન્દુમતી દોરા ઇત્યાદિ વિરાજ્યાં હતાં.

આ પ્રમાણે વિવિધ વિષયો ઉપર લગભગ ૬૦ પ્રવચનો અને વ્યાખ્યાનમાળાની નોંધ રાખી શકાઈ છે. એ નોંધમાંથી રહી ગયા હોય, એ વળી જુદા.

પ્રવચનો ઉપરાંત, “ચર્ચા સભાઓ” પ્રત્યે વડોદરામાં અભિરુચિ વધતી જતી દેખાય છે. આના પહેલાંના છ મહિનાની પ્રવૃત્તિની નોંધમાં તેનો ઉલ્લેખ મેં કરેલો છે. અને તે પછીથી તેવાં આયોજનો તરફ લોકલક્ષ વિશેષ ઢળતું લાગે છે. ખિસાન્ટ વક્તૃત્વવર્ગની સાપ્તાહિક ચર્ચાની યોજનાથી એ વૃત્તિને સારું પ્રોત્સાહન અને પોષણ મળે છે. એ તથા ખિસાન્ટ યુથ લોજની વ્યાખ્યાન, ચર્ચા, સંગીત આદિની પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રસિદ્ધ સાહિત્યકારોનો સાથ છે. વળી બંધારણ તથા ધારાધારણથી રહિત છતાં-અગર તે કારણે જ !-લોકપ્રિય સાક્ષરમિલનની યોજના, જેમાં દર રવિવારે મિત્રો અધિષ્ઠર ભેગા થઈને ડાયરો જમાવે છે, એ પણ નોંધયોગ્ય છે. એ પ્રવૃત્તિઓ લગભગ દર અઢવાડિયાની નિયમિત હોઈ તેની અંક અને વિગતવાર નોંધ વિસ્તારભર્યથી લીધી નથી. પરંતુ વડોદરાના સંસ્કારજીવનમાં તેનો ફાળો નાનોસૂનો નથીજ. “ધર્મ,” “શિયોસોશીનાં ત્રણ ધ્યેય,” “સ્ત્રીઓએ નોકરી કરવી કે નહિ” ઇ. વિષયો ઉપર ચર્ચા-સભાઓ અન્ય સંસ્થાઓ તરફથી યોજાઈ હતી.

ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના અવસાન પ્રસંગે સંખ્યાબંધ શોકસભાઓ અને પ્રવચનો થયાં હતાં. તેમાંના એકમાં સર વી. ટી. કૃષ્ણામાચારી પ્રમુખ હતા, અને ત્યાં ત્રણ અગ્રણ્ય નાગરિકોએ કવિને અંજલિ અર્પી હતી. લગભગ એમ કહીએ તો ચાલે કે જેટલી સંસ્થાઓ છે તેટલાં શોકમંદિરો થયાં હતાં. એ સર્વની નોંધ વિગતવાર લેવાની અહીં ભાગ્યેજ આવશ્યકતા હોય, કારણ એની ટીપ્પણી જ લાંબી થઈ જાય એમ છે. ઉપરાંત શેઠ પેરતનજી કરામજી કંદ્રાકટરના અવસાન નિમિત્તની શોકસભાઓ પણ ઘણી થઈ હતી.

આ વ્યાખ્યાનો ઇ. ઉપરાંત અનેક વિદ્વાન વ્યાખ્યાનકારો, સંન્યાસીઓ અને કીર્તનકારોએ વડોદરામાં મહિનાઓ સુધી ધર્મવિષયક પ્રવચનોનો લાભ વડોદરાના જનસમાજને આપ્યો હતો: જેવા કે—શ્રી. વિદ્યાનંદજી મહારાજ, શારદાપીડના શ્રી. શંકરાચાર્ય, શ્રી. ચંદ્રશેખરાચાર્ય મહારાજ, સ્વામી બ્રહ્માનંદ, સ્વામી બ્રહ્મચિં, સીતારામભાઈ કીર્તનકાર, શ્રી. હરિહરપ્રસાદ બંટ, શ્રી. પ્રભાકર ત્રિપુકુમાર, ભગવાનદાસ થામો, ઇ. ભ. પં. સોનવણે, મહાગણ કાવ્યાદિ.

શ્રી ચીમનાભાઈ સ્ત્રી-સમાજ તથા અન્ય કેટલીક સ્ત્રી સમાજો તરફથી પ્રસંગાનુસાર હરિ-કીર્તનો પણ યોજાયાં હતાં.

આ નોંધના સમય દરમ્યાન વિશ્વશાંતિ મહાવ્રત, મહારુદ્ર, અતિરુદ્ર વગેરે યજ્ઞ-યાગાદિ પણ સારી સંખ્યામાં થયા હતા અને તેવા પ્રસંગોએ સારાં સારાં પ્રવચનો યોજાઈ હજારો લોકોને તેનો લાભ આપવાની યોજના થઈ હતી.

આ ૭ મહિનામાં નીચે પ્રમાણે ઉત્સવો તથા જયંતીઓ ઉજવાયાં હતાં—

હોલિકાત્સવ; ગુરુપૂર્ણિમા; વસંતોત્સવ; શ્રાવણી; રાષ્ટ્રીય સ્ત્રી-દિન ઉત્સવ; ગોરી ઉત્સવ; શ્રાવણ માસ દક્ષિણ સમારંભ; રામ નવમી; ગણેશોત્સવ; ઇદમિલાદ; શ્રી કૃષ્ણ જયંતી; વલ્લભ જયંતી; શિવાજી જયંતી; શ્રી વિજયધર્મસૂરિ જયંતી; હનુમાન જયંતી; મહાવીર જયંતી; શંકર જયંતી; પ્રતાપ જયંતી; સાવરકર જયંતી; તિલક જયંતી; ઇ. ઇ....

શ્રી કૃષ્ણ-જયંતીની વિરાટ સભામાં સર વી. ડી. કૃષ્ણામાયારી પ્રમુખસ્થાને હતા, અને હિંદુ, મુસલમાન તથા અન્ય ધર્માવલંબી વિદ્વાનોએ વિવિધ દૃષ્ટિથી શ્રી કૃષ્ણચરિત્ર ઉપર પ્રવચનો કર્યાં હતાં. આ જયંતી કુડીપદ સંસ્થાઓએ અલગ અલગ પણ ઉજવી હતી. અને તેમાં અનેક શ્રોતવ્ય ભાષણો થયાં હતાં; તેમાં સ્ત્રી-સંસ્થાઓનો ફાળો સારો હતો. ઇદમિલાદના પ્રસંગે ઇ. મહમદ પેગંબરના જીવન ઉપર ઘણાં પ્રવચનો થયાં હતાં. જેમાં શ્રી સત્યવ્રત મુન્દરજીનું વ્યાખ્યાન ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

ગોરીઉત્સવ, વસંતોત્સવ ઇ. માં સ્ત્રી-સંસ્થાઓ તરફથી સુંદર પ્રવૃત્તિઓ-રંજન કાર્યક્રમો ઇ. ની થઈ હતી.

ગણેશોત્સવ તો રાખ્યો ઉત્સવ. એના સમારંભો “ ગણ્યા ગણાય નહિ ” તેટલા. પોણે પોણે તે અંગે કેટલાય દિવસો સુધી પ્રવચનો થયાં. તેમાં વિષયોનું વૈવિધ્ય પણ સાનંદામ્યરૂપમાં હોય તેવું. તે અંગે વ્યાખ્યાનાદિ પ્રવૃત્તિઓને પણ વૈગ આપવાનાં આયોજનો ભુખ્માદાદા વ્યાયામ શાળા, લક્ષ્મીનાથ વ્યાયામશાળા, અને બીજી વ્યાયામ સંસ્થાઓ. તેમજ પોળ-મંડળો તરફથી સારી સંખ્યામાં થયાં હતાં.

શહેરની હાઈસ્કૂલો તથા કોલેજ તેમજ શિક્ષકશિક્ષણની સંસ્થાઓ માટે વકતૂલની હરીશાષ્ટના પ્રસંગે વડોદરા વિદ્યાર્થી-મંડળ તરફથી યોજાયા હતા.

નોંધના ખટખાસમાં જેની ઉદ્ઘાટન અગર સ્થાપના થઈ હોય તેવી સંસ્થાઓનાં થોડાં નામ આ રહ્યાં:

વડોદરા બેંકના નવા મકાનનું ઉદ્ઘાટન, શ્રીમંત મહારાજ સાહેબના શુભ હસ્તે; શ્રી પ્રતાપસિંહ જીમખાના પેલીસિયનનું ઉદ્ઘાટન, શ્રી. સૌ. મહારાણી શાંતાદેવીના શુભ હસ્તે; મામોદાર બંડાર તથા ખાદી-બંડારનાં ઉદ્ઘાટન, શ્રી રવિશંકર મહારાજ હસ્તક; હરિજન ધર્મશાળા ઉદ્ઘાટન, શ્રી. ભગવંતરાવ પાલેકર હસ્તક;

સ્ત્રીઓ માટે પ્રાથમિક શિક્ષણવર્ગની સ્થાપના; ઇન્ટર મધ્યમ શિક્ષણની સ્થાપના; પ્રાથમિક શિક્ષણવર્ગ અંગે પુસ્તકાલયની સ્થાપના; સ્ત્રીઓ માટે હાઈ સ્કૂલની સ્થાપના; છાત્રાવાસ વિદ્યોત્તેજક મંડળની સ્થાપના, ઇત્યાદિ.

નીચેની સંસ્થાઓના ઇનામ સમારંભો, વર્ષોત્સવો, સન્મોહનો, રંગમંચના આયોજનો ઇ. ની નોંધ લઈ શકાય છે—

ઇનામ સમારંભ

સયાજી વિહાર કલ્પ

શ્રી ચીમનાબાઈ સ્ત્રી-સમાજ

હિંદી કોડ-મંડળ

હિંદ વિજય જીમખાના

વીરા શ્રીમાળી ફંડ

હરતે

શ્રીમંતે મહારાજ સાહેબ

શ્રી. મૃણાલિની રાજે

સર વી. ટી. કૃષ્ણામાચારી

શ્રી. ભદ્રશીલરાવ ગાયકવાડ

(શાળાઓના ઇનામ-સમારંભો આ નોંધમાં સમાવેશ કરેલો નથી.)

વર્ષોત્સવો, સન્મોહનો ઇ. ધણી સંસ્થાઓ તરફથી ઉજવાયાં હતાં. તેમાંના કેટલાંક નીચે આપ્યાં છે:

શ્રી. લક્ષ્મીનાથ વ્યાયામશાળા, વડોદરા કમ્પાઉન્ડર્સ એસોસિએશન, મહારાણા પ્રતાપ વ્યાયામ મંદિર, વડોદરા સાહિત્યસભા, ગુજરાતી સાહિત્યમંદિર, આર્યસમાજ, દશા લાડ યુવક મંડળ, વૈષ્ણવ દશા પોરવાડ પ્રગતિમંડળ, દેશાઈ શેરી યુવક મંડળ, ધડિયાળી પોળ સાવજનિક વ્યાયામ મંદિર, પાકરાવાડી વીર વ્યાયામમંદિર, રત્નકુન્દસ બ્રધરહુડ, ઔદિત્ય ટોળક વિદ્યાર્થી-મંડળ, મુસ્લિમ વિદ્યાર્થી-મંડળ, થીઓસોફીકલ લોજ, સહવિચારણી સભા ઇત્યાદિ.

વડોદરામાં લગભગ પોળે પોળે પ્રગતિમંડળ એક યા બીજા સ્વરૂપમાં છે. તે ઉપરાંત જાતિ-મંડળો પણ અનેક છે. તે સર્વના વર્ષોત્સવો પ્રસંગે ભાષણો, ચર્ચાઓ, વ્યાયામ પ્રયોગો ઇ. થાય છે. તેના તે અહીં ફક્ત આટલો ઇશારોજ થઈ શકે તેમ છે.

વ્યાયામ, મદદની રમતો—

વડોદરામાં વ્યાયામ તથા મદદની અને મેદાની રમતગમતો તરફ વિશેષ પ્રમાણમાં અભિરુચિ છે. એક યા બીજા ઉત્સવના પ્રસંગેના લાભ લઈને વ્યાયામનાં દિગ્દર્શનો શ્રી. ભુમ્બાદાદા વ્યાયામ મંદિર, લક્ષ્મીનાથ વ્યાયામશાળા, વડોદરા મધ્યમ કોડા મંડળ, (સંઘ વ્યાયામ), ગુજરાતી કોડા મંડળ અને ઉપર નિર્દેશિત પોળ અને જાતિમંડળોના અખાડા તરફથી યોજવા છે જ.

રમતગમતોમાં, ક્રિકેટની મોસમ આ ખટમાસના અંતમાં શરૂ થાય છે. મહાજન કપ, કુટમોલ ટુર્નામેન્ટ, હોકી ટુર્નામેન્ટ, વાય. એમ. સી. એ. તરફથી યોજાતી સ્ત્રી-પુરુષોની મિત્ર, સ્ત્રીઓ અને કુમારોની મિત્ર, તથા ફક્ત સ્ત્રીઓની જ હોકી અને ટેનીસની હરીફાઈઓ (જેની સંખ્યા એક ડઝન ઉપર જાય છે) ઇત્યાદિ પ્રવૃત્તિઓ બધી વખત ચાલુ રહી હતી. મે મહિનામાં દેશી રમતગમતોનો બે દિવસનો મુદ્દ કાર્યક્રમ યોજાયો હતો. અન્ય કોડામંડળોએ પણ તેવાં આયોજનો કર્યાં હતાં.

પ્રદર્શનો અને પરિષદો—

૧ સ્ત્રી હુન્નર પ્રદર્શન (શ્રી ચીમનાબાઈ સ્ત્રી વિદ્યોગાલય), ૨ વડોદરા રાજ્ય વિદ્યાર્થી પરિષદ, ૩ વૈષ્ણવ પરિષદ, ૪ ગુજરાત-કાઠિયાવાડ ઇમારતી લોકડાના વેપારીઓની પરિષદ, ૫ વડોદરા

મહિલા મંડળ તરફથી યોગ્યેલી સભા, ૬ યોગ્યગેટ હરિજન વાસમાં થયેલી સભા, ૭ વડોદરા ઔદિચ્ય બ્રહ્મસમાજની સભા, ૮ ઔદિચ્ય રોળક બ્રાહ્મણની જ્ઞાતિ સુધારણા અંગે જ્ઞાતિસભા.

સ્વચ્છતા-આરોગ્ય ઇત્યાદિ—

વડોદરામાં ધણીખરી પોળો સ્વચ્છતા-દિન, શિશુદિન અને આરોગ્યને લગતા અન્ય પ્રકારના કાર્યક્રમો યોજે છે. આ ખટમાસ દરમ્યાન થયેલાં તેવાં આયોજનોમાંનાં કેટલાંક આ રહ્યાં—

મામાની પોળ સ્વચ્છતા-દિન તથા શિશુદિન; મહાવીરસ્વામીની, પોળ સ્વચ્છતા-દિન; ઓરીના ચેપી રોગ સંગ્રહ મોટર-પ્રચાર; બે શેરીઓમાં સ્વચ્છતા તપાસ; સુસતાનપુરા સ્વચ્છતા-દિન ઇત્યાદિ.

વડોદરાની સુધરાઇ તથા આરોગ્યખાતા તરફથી આરોગ્ય અને સુખાકારી અંગે થતી પ્રવૃત્તિઓમાં આ લોકપ્રવૃત્તિઓ સારી રીતે સહાયક બને છે. તેમાં કેટલાક સેવાભાવી ડાક્ટરો અને અગ્રણી પ્રજાજનો સાથે આપે છે.

ઉપવન-સંભેલનો અને રંજનના કાર્યક્રમો ધણી સંસ્થાઓ તરફથી કિસવેના પ્રસંગોએ ગોઠવાય છે.

પ્રકીર્ણ—

અમદાવાદનાં કમનશીમ રમખાણોથી કહ્લુપિત થયેલા વાતાવરણને લીધે તેમજ તળ વડોદરામાં મજૂર આંદોલનને લગતી પ્રવૃત્તિઓના કારણે પણ બે મહિના કરતાં વધુ સમય સુધી સમાન બંધીનો હુકમ જારી હતો. જાહેર પ્રવૃત્તિઓ ઉપર તેની અવરોધક અસર પહોંચ્યા વિના નહિજ રહી હોય.

વળી બખ્ખે જળ-સંકટોની ગુજરાતની આપત્તિમાં વડોદરા પણ સમભાવ હોય એ સ્વાભાવિક છે. એ સંકટના નિવારણ માટે સર વી. ડી. કૃષ્ણામાચારીના અધ્યક્ષપણા નીચે જાહેર સમાયદ્ધને સમિતિઓ નિમાઇ હતી.

રેલવેના બચહાર અસ્તવ્યસ્ત થઇ જવાથી વડોદરા રેશને મુસીબતમાં આવેલાં હજારો ઉતાડ્યો માટે રહેવા, ખાવા-પીવા, રવાનગી ઇત્યાદિને લગતી જોગવાઇ કરવામાં શહેરની મુખ્ય સંસ્થાઓ ધણી દિવસો સુધી શોકાઇ હતી. અને તેમાં શ્રીમંત મદારાણી સાહેબે પણ સહાય કરી હતી. આ પણ સંસ્કાર-પ્રવૃત્તિજ છે.

વડોદરાની અગ્રગણ્ય લોકસંસ્થાઓ આ પ્રકારનાં સંકટ-સહનનાં ધણાં કાર્યોમાં ગુચાર્ધ હતી. માનવ દયાની આ કામગીરીને આપણા સંસ્કાર જીવનનાં પોષક તત્ત્વ તરીકે સ્થાન છે, એ નિર્વિવાદ છે.

ગુજરાતના મોખરાના એક નગરની સંસ્કાર પ્રવૃત્તિનો હિસાબ કરતાં, નિવેદનીયા ભાષામાં કહીએ તો, “ તા. ૩૧ ઓગસ્ટ ૧૯૪૧ ના રોજ ખતમ થતા છ મહિના દરમ્યાન થયેલી પ્રવૃત્તિઓનો દ્રુક્સાર ઉપર પ્રમાણ છે. ” આ રહે યથાશક્તિ તોંધ રાખવાનો આ પ્રયત્ન બનતાં સુધી ચાલુ રહેશે. કારણ મને આશા છે કે વહેલા મોડા પણ ગુજરાતનાં અન્ય નગરોમાંના કોઇને કોઇ કિસાહી જીવાનને આ પ્રકારની તોંધની ઉપયોગિતા સમજશે, અને તે કાર્ય ઉપાડી લેવા એ પ્રવૃત્તિ થશે જ.

ભારતીય શાસ્ત્રોનાં ભાષાંતરો

કિશોર કેઠારી

એ સાચું છે કે આજે ભારતવર્ષ દીન-દીન છે, પણ સાથેજ, એ પણ એટલુંજ નિર્વિવાદ છે કે પ્રાચીન કાળમાં ભારતીય પ્રજાએ પુનિત સંસ્કૃતિની યશપતાકા ફરકાવેલી છે. તે સમયે ભારતભૂમિના આર્યશાસ્ત્રીઓએ ધર્મશાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન, અક્ષરવિદ્યા, વેદવેદાંગ, વ્યાકરણ, ન્યાયશાસ્ત્ર, ગણિતશાસ્ત્ર, જ્યોતિષવિદ્યા અને વૈદક સંબંધી અસંખ્ય પુસ્તકો રચ્યાં હતાં અને તે પુસ્તકોએ પાછળથી જગતની અનેક ભાષાઓમાં અનુવાદિત થઈ વિશ્વભરમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ પાથરેલો છે.

મનુ ભગવાને 'શિક્ષા' વિશે કૃત એકજ પ્રકરણ લખ્યું હતું, અને તે પ્રકરણ ઉપરથી વારંવાર જગતની અનેક ભાષાઓમાં ભાષાન્તર થયાં હતાં. પાણિનિ આદિ આર્ય મહર્ષિઓએ સંસ્કૃત-વ્યાકરણ ગ્રંથો રચીને જગતની પ્રજાઓને શુદ્ધ ભાષા લખતાં શીખવ્યું હતું. પ્રાચીન આર્યોમાં વ્યાકરણ રચવાની કોઈ અજ્ઞ પ્રકારની પદ્ધતિ હતી-કારણ કે તે પદ્ધતિ મનુષ્યની રમરણશક્તિને મદદ કરવાની ચુકિત તરીકે અજ્ઞપણી પમાડે એવી હતી. આર્ય વ્યાકરણશાસ્ત્રીઓએ હેગડી જવાય એટલા અક્ષર-ગ્રંથો રચીને એક વાર ગ્રીક અક્ષરશાસ્ત્રીઓને હડાવ્યા હતા. અંગગણિત-ખીજગણિત અને અક્ષરગણિત વિદ્યામાં તો આર્યો બહુજ આગળ પડતા હતા. આર્યોની એ ગણિતવિદ્યાઓ પાસે આરબો, આફ્રિકાના મૂરો અને મીસરવાસીઓ પાણી ભરતા હતા. દશ આંકડા વડે અંગગણિતનો પાયો રચવાની શોધ કરી આર્યોએજ ગ્રીક પંડિતોને બોધપાઠ આપ્યો હતો. ચરક-સુશ્રૂત અને નિદાન જેવા સર્વગ્રંથ આર્ય વૈદકશાસ્ત્રીઓએ એક સમયે અરબસ્તાન અને ધરનાના વૈદકશાસ્ત્રીઓને હડાવ્યા હતા.

ભારતવર્ષની અનેક પ્રાચીન વિદ્યાઓનો વિદેશમાં પ્રચાર થયો હતો અને તે પ્રચાર સંસ્કૃત પુસ્તકોના અરબી-ફારસી ઈત્યાદિ ભાષાઓમાં થયેલા અનુવાદને આભારી હતો. ગણિત, વૈદક તથા જ્યોતિષશાસ્ત્રના કેટલાક ગ્રંથો અરબી તથા ફારસી ભાષામાં અનુવાદિત થઈને અરબસ્તાન મારફત ઈરાન, મીસર અને રોમ અને ત્યાંથી સમગ્ર યુરોપખંડમાં કંઈરીતે પ્રસરી જવા પામ્યા હતા તેની કેટલીક વિગત અહીં આપવામાં આવી છે.

સને ૭૫૪-૭૭૭ માં અરબસ્તાનમાં અમ્મનસૂર નામનો એક બળવાન ખલીફા રાજ્ય ફરેલો હતો. તેણે આરબોના વિદ્યાભ્યાસને બહુજ ઉત્તેજન આપ્યું હતું. તેની આગાથી 'હિન્દ' નામના એક સંસ્કૃત ગ્રંથનું અરબી ભાષામાં 'સિન્દ' તરીકે ભાષાન્તર કરવામાં આવ્યું હતું. ચાકુબ નામના એક મુસલમાન ગ્રંથકર્તાએ તે ભાષાંતર ઉપરથી એક જ્યોતિષશાસ્ત્ર રચીને, તેનો ફેલાવો અરબસ્તાન-ઈરાન અને ઇજીપ્ત સુધી કર્યો હતો.

'ઉન-અન્ન-અઅાકિતલ-કાતુલ-અત્તવ' નામક અરબી ભાષાન્તર-ગ્રંથમાં આર્ય-શાસ્ત્રીઓ વિશે લખ્યું છે કે- 'ભારતવર્ષના ગણિતશાસ્ત્રીઓ-વૈદ્યો અને જ્યોતિષશાસ્ત્રીઓ હરહંમેશ ભારતવર્ષથી બગદાદ આવીને બગદાદના ખલીફાની રાજસભામાં ભારતીય શાસ્ત્રો ઉપર આરબ પંડિતો સાથે ચર્ચા તથા વાદવિવાદ ચલાવતા હતા. આરબ પંડિતો આર્યશાસ્ત્રીઓના શિષ્યો હતા. અરબસ્તાન તથા ઈરાનમાં ગણિતશાસ્ત્ર-ખગોળ-રસાયન-શિલ્પશાસ્ત્ર તથા યંત્રકલા-

એને લગતી જે વિદ્યાઓ બહોળા પ્રમાણમાં પ્રચલિત થઈ હતી તે ભારતીય આર્ય પંડિતોનેજ આભારી હતી.

વળી એ પુસ્તકમાં ખલીફા-હાફ્ઝ-અલ-રશિદ અને ભારતીય વેદ 'મંક' વિષે એવું લખ્યું છે કે- 'બગદાદના પ્રસિદ્ધ ખલીફા હાફ્ઝ-રશિદ [ઇ. સ. ૭૮૬-૮૦૮] એકાએક જીવંતેલુ રોગમાં પડ્યા પડ્યા. આર્યવેદોએ અનેક ઉપચારો કર્યા છતાં ખલીફાને જરા પણ આરામ ન થયો. આ રીતે આર્યવેદો જ્યારે રોગોપચારમાં નિષ્ફળ નીવડ્યા, ત્યારે હાફ્ઝ-અલ-રશિદની નજર ભારતભૂમિ પર દોડી; અને તે રોગ મટાડવા વિખ્યાત ભારતીય વેદ 'મંક' ને આમંબલુ પાઠ્યું. મંકના ઉપચાર તથા ઔષધોથી ખલીફાનો જીવંતેલુ રોગ નખમાંથી પળી જતો રહ્યો અને સંપૂર્ણ સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત થતાં ખલીફા હાફ્ઝ-રશિદને અતિ આનંદ થયો. તેણે વેદરાજ મંકને પુષ્કળ દાનમાં આપ્યાં અને રાજસભામાં 'પંડિત નુ' બિરુદ અર્પણ કર્યું.

એ ગ્રંથમાં કેટલાક ભારતીય પંડિતોના નામનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. જેમાં 'મંક'-'કંક' અને 'બાખર'નાં નામો મુખ્ય છે. 'મંક' એ 'માણિક્ય' અને 'બાખર' એ 'ભારતકરાર્યા' હોવા નોંધએ એમ રહેજે કદાચ શકાય એમ છે. આગળ જતાં એ ગ્રંથમાં દાદર, જખદર, રાહ, અંકર, અનદિ, સંક, જંગમરી, જ્યોદર, સાનાક, સનગદાલ નામના ન્યોતિપીઓ અને વેદોનું ભારતીય પંડિતોના વિષયમાં વર્ણન કર્યું છે. આ નામો અરબી ભાષામાં વિકાર પામી ગયાં છે તે શ્લેષ સમજી શકાય તેમ છે. વળી એ ગ્રંથમાં ભારતભૂમિમાંથી અરબસ્તાન-ધરાન અને મીસર ગયેલા 'સિરક'-'સસદ' અને 'શિદાન' નામના ત્રણ મહાન ભારતીય વેદકગ્રંથોનું પણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તે ગ્રંથો ચરક, સુશ્રુત અને નિદાન સિવાય બીજા કયા હોઈ શકે ?

બાદશાહ હાફ્ઝ અલ રશિદ સંસ્કૃત ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થયેલા અનેક ગ્રંથોનાં અરબી તથા ફારસી ભાષામાં ભાષાંતર કરાવ્યાં હતાં અને તેમાં ચાલુક્ય તથા સુશ્રુતકૃત 'વિષ ચિકિત્સા' નો પણ સમાવેશ થતો હતો. એ જ અરસામાં ચાલુક્યકૃત 'પશુ ચિકિત્સા' અને ચરકકૃત 'ચરક-સંહિતા'નો પણ અરબી ભાષામાં અનુવાદ થયો હતો. સુશ્રુતકૃત પશુ-ચિકિત્સા વિષયક એક બીજા ગ્રંથનું પણ સને ૧૩૮૧ માં અરબી ભાષામાં ભાષાંતર થયું હતું.

અલમામમ નામનો ખલીફા જ્યારે અરબસ્તાનમાં રાજ્ય કરતો હતો, ત્યારે એક સંસ્કૃત બીજગણિતનું અરબી ભાષામાં ભાષાંતર કરવામાં આવ્યું હતું. બીજગણિતના ભાષાંતર થયેલા એ ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં એવું લખવામાં આવ્યું હતું કે, '-૧-૨-૩-૪-૫-૬-૭-૮-૯' ધ્વનિદિ અંક ગણુવાની પદ્ધતિ અને રીત તથા એક-દશ-ચત અને સદશ ધ્વનિદિ દશના પાવાની સંખ્યા ગણુવાની જે પદ્ધતિ સર્વત્ર પ્રચલિત હતી, તે પ્રથમ ભારતવર્ષના આર્યોએજ ઉપત્ત કરી, અને ત્યાંથી તે પદ્ધતિનો પ્રચાર અરબસ્તાન-ધરાન-ચીન-મીસર અને સ્પેનદ્વારા યુરોપખંડમાં થવા પામ્યો હતો.

અરબી-ફારસી બીજગણિતનો એ ગ્રંથકર્તા એટલો તો સ્વીકાર કરી ગયો છે કે, 'પ્રથમ આરબોએ ભારતના આર્ય પંડિતો પાસેથી એ વિદ્યાઓનો રીતસર અભ્યાસ કર્યો તે પહેલાં આર્ય ગ્રન્થ એ વિદ્યાથી તદ્દન અજ્ઞાત હતી. અરબસ્તાનમાં ભારતીય વિદ્યાઓનો પૂરો પ્રચાર કર્યો પછી તે વિદ્યા અને તેના જુદા જુદા વિષયો તથા તેની ગ્રંથરચના આરબોદ્વારા બગદાદથી ઊપડી છેક સ્પેનના કોર્ડોબા નગર સુધી ફેલાવા પામી હતી.'

'ખુલાસત-ઉલ-હિસાબ' નામના એક બીજા અરબી ભાષાંતર ગ્રંથના નિવેદનમાં સ્પષ્ટ આલેખવામાં આવ્યું છે કે, 'આજે અરબસ્તાન તથા ધરાનમાં જે વિદ્યાઓ-ગણિતશાસ્ત્ર,

વૈદકશાસ્ત્ર અને ન્યોતિધશાસ્ત્ર-શિખવવામાં આવે છે તે વિદ્યાઓની મૂળ જન્મભૂમિ ભારતવર્ષ છે. ભારતમાં એ વિદ્યાઓ ઉત્પન્ન થઈ તે પહેલાં જગતની કોઈ પણ પ્રગતિ એ વિદ્યાઓ વિશે લેશ પણ માહિતી નહોતી. ભારતમાં પ્રથમ એ વિદ્યાઓ જન્મી અને ભારતીય પંડિતો પાસેથી આરબ પંડિતો એ વિદ્યાઓ શીખ્યા. તેમણે સંસ્કૃત ગ્રંથોનાં ભાષાન્તર કર્યાં, અને તે દ્વારા એ વિદ્યાઓ દેશ-પરદેશમાં ફેલાવો પામી. ફારસી-અરબી શીખવનાર અમારો મુન્શી [શિક્ષાયુક્ત] ખરેખર પ્રાચીન આર્ય શિક્ષકનો નમૂનો છે. '

આલ્બેર્ટની [અરબી ભાષામાં અલ્-બીરૂની. સને ૯૭૦ થી ૧૦૩૮] નામનો એક આરબ પંડિત ન્યોતિધશાસ્ત્ર શીખવાના આશયથી ઇ. સ. ૧૦૩૦ માં ભારતમાં આવ્યો હતો. તેણે પાછળથી ભારતીય સાંખ્યપદ્ધતિ અને યોગ વિષયના એકેએક ગ્રંથનું અરબી ભાષામાં ભાષાન્તર કર્યું હતું. ઉપરાંત તેણે પોતાની ભારત-યાત્રા દરમ્યાન જે ભારતીય સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હતો તે સંબંધી કેટલાંક સંસ્કૃત પુસ્તકોમાંથી પણ અરબી ભાષામાં તરજુમો કર્યો હતો. અલ્બીરૂનીના એ તરજુમા દ્વારા ભારતીય વિજ્ઞાનશાસ્ત્રથી જગત પૂર્ણ વાકેફ થયું હતું.

અરબસ્તાનના ખલીફા આલુસાલેહે અલ્બીરૂનીનાં કેટલાંક અગત્યનાં પુસ્તકો વાંચી કાઢ્યાં હતાં, અને તેથી તે ભારતીય સાહિત્ય-લેખનપદ્ધતિ, અંકગણિત, બીજગણિત, અને વૈદકશાસ્ત્ર-ઉપર એટલો તો મુગ્ધ બન્યો હતો કે તેણે પોતાની સલામાં વિરાજતા આરબ પંડિતોને કેટલાક વિશેષ સંસ્કૃત ગ્રંથોમાંથી અનુવાદ કરવાનો હુકમ કર્યો. આલુસાલેહે કેટલીક ભારતીય વિદ્યાપદ્ધતિઓ મક્કા તથા અરબસ્તાનની મુખ્ય પાઠશાળાઓમાં ફરજિયાત દાખલ કરાવી. અરબસ્તાનમાંથી ઊપડી એ વિદ્યાઓ ધરાનમાં પ્રસરી. ધરાનમાંથી એ વિદ્યાઓ ચીન-જાપાન તથા તિબેટમાં ગઈ. એ વિદ્યાઓ દ્વારા ચીના લોકો આકાશમાંહેના તારા-નક્ષત્ર અને સૂર્ય-ચંદ્ર વિશે કાંઈક જાણતાં શીખ્યા. ઇ. સ. ૧૧૦૦ માં તો એ વિદ્યા સમગ્ર એશિયામાં ફેલાવો પામી ગઈ. એશિયાખંડમાંથી એ વિદ્યા સને ૧૧૫૦ માં આફ્રિકામાં ગઈ, અને ઇજીપ્તના એલેક્ઝાન્ડ્રિયા નગરના વિશ્વવિખ્યાત વિદ્યાલયમાં પહોંચી ગઈ. આફ્રિકાના મૂર લોકોએ જ્યારે સ્પેન છતીને કોડોંગા નગરમાં રાખ્યું સ્થાપ્યું હતું, ત્યારે સ્પેનમાં ઈસ્લામી સંસ્કૃતિનું ભારે જોર હતું. મૂર રાજ્યકર્તાઓએ એલેક્ઝાન્ડ્રિયાના વિદ્યાલયને અનુસરીને સ્પેનમાં એક પાઠશાળા સ્થાપીને તરતજ ભારતીય શાસ્ત્રો અપનાવી લીધાં. સ્પેનના એ વિદ્યાલયમાં ભારતીય શાસ્ત્રોનાં અરબીમાં અનુવાદિત થયેલાં પુસ્તકોજ ચાલતાં હતાં. સ્પેનની પાઠશાળામાંથી છટકી એ વિદ્યા આખરે આખા યુરોપખંડમાં પ્રસરી જવા પામી.

સને ૧૧૦૦માં યુરોપ ધણેજ પછાત ખંડ મનાતો. તેને વિદ્યાઓ માટે બીજા લોકો પર આધાર રાખવો પડતો હતો. યુરોપની કેટલીક પાઠશાળાઓમાં સ્પેનદ્વારા ભારતીય વિદ્યાપદ્ધતિ દાખલ થઈ અને ધીમેધીમે યુરોપવાસીઓ જેમ જેમ જાગૃતિમાં આવતા ગયા તેમ તેમ અરબી ભાષામાંથી યુરોપીય ભાષામાં ભાષાન્તર કરવા લાગ્યા. લીઓનાર્ડો નામના એક યુરોપીય પંડિતે ૧૨૦૧ માં ભારતીય વિદ્યાઓ શીખવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને આફ્રિકા ખંડમાં આવેલા આંબ્રોસ (અરબી ભાષામાં અમ્બ્રોસ) દેશમાં જઈ અરબી ભાષામાં ભાષાન્તર થયેલાં ભારતીય બીજગણિત અને બીજા અગત્યનાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો. તે પછી સ્વદેશ પાછા ફરતાં લેટિન ભાષામાં પ્રથમ ભાષાન્તર કરીને તેણે એ શાસ્ત્રોનો યુરોપમાં પ્રચાર કરવા માંડ્યો. આ રીતે ભારતજૂમિનાં મહામૂલ્યાં શાસ્ત્રો સમગ્ર યુરોપિયા અને ઉત્તર-આફ્રિકામાં પ્રસિધ્ધ થવા લાગ્યાં.

ડાયોફેન્ટસ નામના એક ગ્રીક ગણિતશાસ્ત્રીએ ગ્રીસદેશની નહોળજલાલીના સમયે ભારતીય બીજગણિતની વિદ્યાનો પ્રથમ પહોં રોપતાં એટલું તો કબૂલ કર્યું હતું કે, - 'ભારતીય બીજગણિતવિદ્યાથી ગ્રીક વિદ્યાર્થીઓ, ગ્રીક પંડિતો અને ગ્રીક રાજવીઓ બીજું, ઘણું અવનવું શીખી શકશે. આપણે ભવિષ્યમાં તેમાંથી એક એવી વસ્તુ વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરીશું કે જે માનવ-જાતને બહુ જ ઉપયોગી થઈ પડશે.' ડાયોફેન્ટસે ભાષાન્તર કરેલાં પોતાનાં પુસ્તકોમાં ભારતના બીજગણિતશાસ્ત્રમાંનાં પ્રમાણોનો વારંવાર ઉલ્લેખ કર્યો હતો, અને તેથી તેના લખવા પ્રમાણે એ વિષયમાં પ્રાચીન ગ્રીક પંડિતો ભારતીય વિદ્યાવિશારદ આર્યોના શિષ્યો સમાન લેખતા હતા.

સુવિખ્યાત પંડિત પાયથેગોરાસે અંકગણિતના એક ભારતીય ગ્રંથનું ભાષાન્તર કરતાં નિવેદનમાં જણાવેલ છે કે - 'ભારતવર્ષની અંક ગણવાની પદ્ધતિ સાથે અમે સંપૂર્ણ એકમત થઈએ છીએ, અને તે વિદ્યાનો અભ્યાસ ગ્રીસદેશની તમામ પાઠશાળાઓમાં દાખલ કરીએ છીએ. આથી ભારતપુત્રોની જેમ ગ્રીસના યુવાન વિદ્યાર્થીઓના જ્ઞાનમાં અંકગણિત અને બીજગણિતથી વિશેષ જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થશે.'

'રામાયણ' અને 'મહાભારત'નાં ભાષાન્તરો તો જગતની ઘણીખરી ભાષાઓમાં થઈ ચૂક્યાં છે. શહેનશાહ અકબરે પણ 'મહાભારત'નું ફારસી ભાષામાં ભાષાન્તર કરાવ્યું હતું. એ પુસ્તકની આગેહૂય નકલ અત્યારે જયપુરના મહારાજ પાસે છે. અકબરશાહે ફારસી 'મહાભારત'માં સમયાનુસાર કેટલાક ચિત્રકારો પાસે સુંદર ચિત્રો દોરાવી તે પુસ્તકમાં મૂક્યાં હતાં. એમાંનાં કેટલાંક સુંદર ચિત્રોના ફોટોગ્રાફ લગભગ ૪૦ વર્ષ પહેલાં લન્ડનના એક પ્રસિદ્ધ ફોટોગ્રાફર મી. ગ્રીગે જયપુરની યાત્રા દરમ્યાન લીધા હતા. એમાંનાં કેટલાક કલામય ફોટોગ્રાફ-ચિત્રો અને તે ઉપરથી તૈયાર કરવામાં આવેલાં તેલ-ચિત્રો અત્યારે જયપુરના આલ્બર્ટ હોલની ભીંત શોભાવી રહ્યાં છે.

સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રતિભાશાળી વિદ્વાન સર વિલિયમ જેન્સ ગર્થ સદીની અધવચમાં યુરોપખંડમાં થઈ ગયો. તેણે 'મનુસ્મૃતિ' મહાકવિ કાલિદાસકૃત 'શકુન્તલ' તથા એવાં બીજાં ઘણાં સંસ્કૃત પુસ્તકોનું અંગ્રેજી ભાષામાં ભાષાન્તર કર્યું હતું. ત્યારથી સંસ્કૃત ભાષાનું માધુર્ય તથા શૈલી અને પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃત લેખનપદ્ધતિ તરફ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો તથા પ્રજાનું દક્ષ ખેંચાયું હતું.

કલકત્તામાં 'ધી રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી'ની સને ૧૭૮૮ માં પ્રથમ સ્થાપના કરવામાં આવી, ત્યારથી એ સોસાયટીએ પ્રથમ મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથો જેટલા હાથ લાગ્યા તેટલા છાપીને પ્રસિદ્ધ કરવાનો સ્તુત્ય પ્રયાસ આરંભ્યો હતો. તે પછી એ મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથોનાં ભાષાન્તરો પ્રગટ કરીને પણ એ સોસાયટીએ ઉપયોગી સેવા બજાવી છે.

સને ૧૮૮૮ માં પેશાવરના સુફઝાદ વિભાગમાં જાકરાલી ગામની પાસે કેટલાક પત્થરોની નીચે દટાયેલું પ્રાચીન ભારતીય ગણિતશાસ્ત્રને લગતું એક પુસ્તક મળી આવ્યું હતું. એ પુસ્તકની ભાષા ઉકેલવા માટે પંજાબ સરકારે કલકત્તાની એક સ્કુલના પ્રિન્સિપાલ ડો. હોર્નલ ઉપર એ પુસ્તક મોકલી આપ્યું હતું. એ પુસ્તકની ભાષા ઉકેલીને 'એન્ડીકવેરી' નામના માસિક પત્રમાં ડો. હોર્નલે વર્ણન કરતાં જણાવ્યું હતું કે - 'આ પુસ્તક અતિ પ્રાચીન છે અને તેનાં પૃષ્ઠો 'અર્ચ' નામના એક વૃક્ષની છાલનાં બનાવેલાં છે. કેટલાંક પાનાંઓ ચૂંથાઈ-વીંખાઈ ગયાં છે, કેટલાંક ફાટી ગયાં છે; એટલું જ નહીં પરંતુ તે પુસ્તકનો આદિ તથા અંતનો ભાગ ક્યાંક ગુમ થઈ ગયો છે. આ ગ્રંથ ભારતની નહોળજલાલીના સમયે-ઈ. સ. ના પ્રથમ સૈકામાં કોઈ ભારતીય વિદ્યાવિશારદના હાથે લખાયેલો છે. આ પુસ્તકમાં ગણિતશાસ્ત્ર, જ્યોતિષશાસ્ત્ર અને વેદકશાસ્ત્ર સંબંધી વિપુલ માહિતી આપવામાં આવી છે. પુસ્તકના દરેક ઉપજા ભાગમાં 'શ્રી શારદા' અને 'સરસ્વતી'ની

સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. આ આખું પુસ્તક શ્લોકમાં લખવામાં આવ્યું છે. પુસ્તકનાં કેટલાં પૃષ્ઠો વાંચતાં જણાય છે કે પાંચમા સૈકામાં હિન્દુસ્તાનમાં ગણિતશાસ્ત્રના લખાણોમાં 'આર્યો' શબ્દનો ખૂબ જ ઉપયોગ થતો હતો. પુસ્તકની ભાષા મિશ્ર સંસ્કૃત હોય તેમ જણાય છે. કદાચ પ્રાચીન કાળમાં વાપર્ય પ્રાંતોમાં વપરાતી પ્રાકૃત ભાષાઓ હોય. એ પુસ્તકમાં સિદ્ધાંતોનાં નામ તરીકે વારંવાર 'દિનાર' અને 'દ્રામ' શબ્દોનો ઉપયોગ કર્યો છે. પ્રથમ શબ્દ લેટિન 'દીનેરિસ'ને હિન્દુ આંકાર છે. એમાં એમ પણ લખ્યું છે કે ઇ. સ. ના પ્રથમ સૈકામાં અને ત્યારપછી ત્રણ સૈકાઓ સુધી આ સિદ્ધાંતો ઉત્તર-ભારતમાં ફેલાવો પામ્યા હતા. કેટલાક સ્થળે x જેવું નિશાની એટલે કે ગુણાકાર-આદ્યાકી કરવાની વ્યાખ્યા પણ આપવામાં આવી છે. નોકરોના પગાર કે ગણુષા તથા સોના-રૂપાના દાગીનાઓની ગણતર તથા એજ કેમ કરતાં તેને લગતા કેટલાં મુદ્દર પણ સચોટ નિયમો પણ લખવામાં આવ્યા છે, જે અત્યારે પણ મોટે ભાગે રાખવા જેવા કિંમતી છે. વળી એ પુસ્તકમાં એવું જણાવ્યું છે કે પ્રાચીન આર્ય ગણિતશાસ્ત્રને લગતાં પુસ્તકોમાં સપ્તમા દિસાષ દશાંશ અને વીશાંશ પદ્ધતિ પ્રમાણે જ ગણવામાં આવતા-એ ઘણી આશ્ચર્યજનક વાત છે. આ પુસ્તકની રચના કોઈ મહાન આર્ય ગણિતશાસ્ત્રીએ કરી હોય એમ તેની ભાષા અને લેખનપદ્ધતિ ઉપરથી લાગે છે. અન્યકતોનું નામ ગુપ્ત યુગ છે આ પુસ્તકનાં ભાષાન્તરો અરબી-ફારસી-ગ્રીસી-ચીનાઇ ઇત્યાદિ ભાષાઓમાં થયેલાં છે. આ પુસ્તકની એક નકલ ગણદાદમાં પણ મોકલવામાં આવી હતી તેમ એમાં લખ્યું છે. આ ગ્રન્થ જરૂરમાં શી રીતે દટાઇ જવા પામ્યો તે વિશે અનુમાન કરતાં એમ જણાય છે કે લગભગ એક હજાર વર્ષની હસ્તી પછી એ પુસ્તક ખાસ ધરાદાયી દાદી દેવામાં આવ્યું હતું. દ્રવ્યલોભ અને મૂર્તિભંજક મુસલમાન બાદશાહ મહમૂદ ગઝનવીએ ઇ. સ. ૧૦૨૩ માં પ્રથમ ન્યારે હિન્દુસ્તાન પર સ્વારી કરી, ત્યારે તેનું સૈન્ય ખેરવાદ એળંગીને ખેસાવરના સુદ્રાઇ વિભાગના બાકરાલી ગામ પાસે પહોંચ નાખી પડ્યું હતું તે સમયે આ અમૂલ્ય ભારતીય ગ્રન્થની ખાનાખરાબી કરી તેને પત્થરોની વચ્ચે આવેલી બેળામાં દાદી દેવામાં આવ્યો હતો-એવા ધરાદાયી કે ભારતવર્ષન આયોની રહીસદી અંતિમ કીર્તિ આ પુસ્તકદ્વારા હમેશી વિદ્યશામાં પ્રસરી શકશે નહીં.

થયું પણ તેમજ, એ પુસ્તક દટાઇ ગયાની સાથેજ ભારતીય શાસ્ત્રો અને સંસ્કૃતિનું પણ ઝડપાટન થઇ ગયું-જે સંસ્કૃતિ આજ દિવસ સુધી કદી પાછી ઊભી થઈ જ નથી.

પરંતુ ભારતીય શાસ્ત્રોમાંથી જન્મેલાં યુરોપ-એશિયાનાં સમગ્ર શાસ્ત્રો વિશે અંતમાં એટલુંજ લખવું બસ થઇ પડશે કે- ભારતીય બીજગણિત તથા અંકગણિત, અરબસ્તાનનાં કનુક વર્ગની અંકની રીત અને પ્રાચીન ગ્રીસ દેશની અંકગણિતની પદ્ધતિના પ્રચારથી જગત ભરમાં પ્રાચીન મનુષ્યોને જે મહા જ્ઞાન ઉપન્ન થયું હતું, તેથી એ શાસ્ત્રોદ્વારા અર્વાચીન યુગના સર્વ મનુષ્યોને વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અને પ્રાકૃતિક બુદ્ધિ તથા બુદ્ધિ સમર્થતા સહેલાં બન્યાં છે. પરંતુ જો પ્રાચીન યુગમાં આર્ય વિદ્યાવિશારદોનાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો અને ગણિતશાસ્ત્રો મનુષ્યોના જાતબુદ્ધિમાં ન આવ્યાં હોત તો અર્વાચીન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો જે વિકાસ થયો છે તે થવા પામત નહીં. અને જો ભારતીય શાસ્ત્રોનો પ્રચાર ભાષાન્તર દ્વારા વિદેશમાં ન થયો હોત તો આજે મનુષ્યની બુદ્ધિ ઉપર જે જ્ઞાનપ્રદ પ્રકાશ ફેંકાયો છે તે ફેંકાત નહિ. આ રીતે, અર્વાચીન યુરોપમાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો જે વિકાસ થયો છે તે પ્રાચીન ભારતીય શાસ્ત્રો અને તેનાં ભાષાન્તરોને આભારી છે.

એક અંગ્રેજ કવિએ કહ્યું કે છે સૌદર્યની વસ્તુ હમેશ માટે આનંદમયી છે પણ સાથે સાથે જો તે સૌદર્યમયી વસ્તુ પોતાના નમ્રતા કરતા અસ્તિત્વ ન હોય તો તે જીવનની જની જન છે આવી એક વસ્તુ વાળ છે તેથીજ કેટલાક લોકો તેને માટે મરી શકે છે તો કેટલાકને તે ન જરાપણ જરૂર લાગતી નથી દાદીના વાળ વધે તે જેમ અનિચ્છા ની છે તેમ વાળ ન જો ને દાન પડી જાય તે પણ ચિતાજ્વળ કે શરીરના અચુક ભાગમાં તેની રાજરીથી એક વ્યક્તિ કેટલો છે તો બીજી વ્યક્તિ જે રથને વાળ ન જાગતા હોય તે યથો પિતા માટે તત્તમે કે એમ માન્યામાં તો હજારો માર્ગ ની જમીન પર ની તથા દરિયાપર ની મુઆફરી ડગી ગયાય ઉત્તરધ્રુવમાં આ તા નાય તથા સગીત, દોગડા ની મદદ વિના દનિજ્ઞધ્રુવમાં સાબળી શકાય એવી 'શેન' ના એક લાગકાથી મનુષ્યજાતિનો નાશ કરી શકાય—આ અને આની વિના ની અદ્ભુત મોવો મનુષ્ય ન ગમી શકે તેટલી છે પરંતુ નિરપોગી વાળનો સત્વર નાશ કરે તમા જના વાળ ન હોય ત્યાં ઉપાડી શકે તેવી દના માન વિજ્ઞાનવેત્તાઓના પાત્રાગાર રી છે અને તેનું અસંગત પરિણામ આ થુ નથી—તે જરૂર દયાજનક છે તે ની મોંઝના પાડી શકે નહિ આવો વૈનાક્ય ચિતામણિ જે શાંધ તેના પ્રતિ મનુષ્યજાતિ કેટલી કૃતજ્ઞતાની દૃષ્ટિથી જાશે ? ખરખર પોતાના જાતિભાવ ની ગણનામાં તે માદમ ક્યુરો અથવા મનુષ્ય—દુખના બીજા નિવારક જેટલો જ ઉચ્ચ ગણાય એ આપણાસ્ત્રી સખે છે કે 'અમેરિકન લોકો દરરોજ ૫૦,૦૦૦ ટન નિરપોગી વાળ દૂર કરે છે હમેશા હજમો દાલિયા માથાના એન્ટરોને વાળને પુષ્ટિ આપે તેના દ થો ધમે છે વાળને દૂર કરવા તથા વાળને વધાવવા—આ જન્મે કાયોમા હજારો અમેરિકનોને રોજ મો છે ' આવી મનુષ્યજાતિ માટે આ રમૂજ આકડા કેટલા થાય તે ની જરા કલ્પના તો કરો !

સરેરાશ એક આ પોતાના વાળ માટે હમેશા એક કનાકનો સમન ચિતાવે છે, જો નિદ્રાગીભરતી ગણતરી કરીએ તો તે આકડો ૨૫,૦૦૦ કનાકનો આવે છે પુરો સ્ત્રીઓ કરતા ઓછો સમય માટે છે.

શરીર પરના વાળ ગણતા વર્ષો લાગે એની નશુ લોકોની માન્યતા છે પણ થોડાઘણાએ આ મહાભારત કાર્ય માટે ઉપાડી પૂર ક્યું છે તેઓ કહે છે કે સામાન્ય મનુષ્યના શરીર પર લગભગ ૩૫૦,૦૦૦ વાળ તથા માથા પર લગભગ ૧૧૦,૦૦૦ વાળ હોય છે સ્ત્રીઓના માથા પર પુષ્પોના માથા કરતા વધારે વાળ હોય છે ગોરી સ્ત્રીને કાળી સ્ત્રી કરતા વધારે વાળ હોય છે. ગતા વાળવાળા પોકોને ઓછામાં ઓછા વાળ હોય છે તેમના માથા પર ઘણી વખત ૮૦ ૦૦૦ થી વધારે વાળ હોતા નથી, ત્યારે ગોરા રંગ ની સ્ત્રીઓને કેટલીક વખત ૧૪૦,૦૦૦ વાળ હોય છે બંધી જાતના વાળ જોતા સામાન્ય મનુષ્યના માથામાં દર રોજ ૧,૦૦૦ વાળ હોય છે

વાળનું બધાંજુ લીની કુગમીના જેવું છે કુગમીના પાન તે વાળ અને કુગમીનો દડો તે વાળનું મૂળ દરેક વાળ કણ પદાર્થની બનેલી ઝીણી નળી જેવો ઓઢવેતે અંશે હોય છે અને તેને મૂળ, થડ અને અણી હોય છે કદના જેવું મૂળ ચામડીના હિદ્રપટમાં હોય છે તેની સાથે ચરમીની ગાંઠો જોડાયેલી હોય છે તેમાંથી થતો સાવ વાળનું પોષણ કરે છે તથા તેને અધ્યક્ષિત રાખે છે. વાળના જુલુજુલુ ૨૨ હોય છે—કાળો, બૂઝો, વાલ વિગેરે

જ્યારે માણસના વાળ ઊગતા હોય અને કપાતા હોય તે દરમિયાન સફેદ થઈ જાય તો તે ધોળાપણનો અર્થ એ કે વાળના મૂળમાં નવા ઊગતા વાળને રંગ પૂરો પડી શકતો નથી. કેઈ વાર એક રાતભાંગ માણસના વાળ ધોળા થઈ જાય છે. તેનો અર્થ એ કે રંગને ઢાંકી દેતા ગેસના પરપોટાની અચાનક વૃદ્ધિ થઈ છે.

વાળ નિર્જીવ છે. ફક્ત મૂળિયાંજ સજીવ છે. સાંભળવામાં વિચિત્ર લાગે તેવી વસ્તુ એ છે કે દરિયાઈ ઘોડાની દાઢીના વાળ મનુષ્યની દાઢીના વાળ જેવાજ પદાર્થના હોય છે. તેવું બહુ પ્રાણીઓના સંબંધમાં છે. દાટીના પગના નખ અને ગેંડાનાં તથા જળપાડાનાં શીંગડાં પણ આ વાળના વિભાગમાં આવે છે.

જુદાજુદા પ્રકારની વિશિષ્ટતા પ્રમાણે મનુષ્યજાતિના વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે. તે વિભાગોમાં વાળનું મહત્ત્વ કંઈ ઓછું નથી. જો કે બે જાતિ (સ્ત્રી અને પુરુષ) માં વાળના જથ્થા અને બંધારણમાં બહુ ઓછો તફાવત પડે છે. પરંતુ આકાર, રંગ અને સામાન્ય સમાનતામાં પડતા તફાવતે વાળને માનવ-જાતિશાસ્ત્રમાં આટલું મહત્ત્વ આપ્યું છે. દૂંઠા અને ગુન્જાવાળા વાળ સામાન્ય રીતે ઊનના જેવા કહેવાય છે અને જેનો રંગ કાળો ભમ્બર હોય તે, ઑસ્ટ્રેલિયનો તથા હિંદના મૂળ વતની સિવાય, બધી કાળી જાતિઓની વિશિષ્ટતા છે.

સીધા, લખડા, લાંબા અને ખરબચડા વાળ પીળી જાતિઓ-ચીનાઓ, મંગોલ અને અમેરિકાના ઇન્ડિયનોના હોય છે.

વાંકડિયા, નરમ અને રેશમ જેવા સુંવાળા વાળ યુરોપિયનોના હોય છે. સામાન્ય રીતે આ વાળ સફેદાંધવાળા હોય છે, જો કે તેમાં પણ કાળા, ભૂરા, લાલ માલુમ પડી આવે છે.

દરેક રીતે સુંદર કઢી શકાય તેવા વાળ ઉત્તર-યુરોપના રહેવાસીઓમાં વધારે પ્રમાણમાં મળી આવે છે, પણ દક્ષિણવાસીઓમાં બહુ જૂજ માલુમ પડે છે. ડૉ. જહોન જેડોની ગણતરી પ્રમાણે દર ૧૦૦ સ્કૉચમાં ૧૬, ૧૦૦ અંગ્રેજોમાં ૧૩ અને ૧૦૦ ઇટાલિયનોમાંથી ફક્ત બે ગોરા રંગના હોય છે.

લાલ વાળથી ઝૂંપી પડતી હોય તેવી જાતિઓ જગતમાં નથી. ઓસ્ટ્રેલિયા તથા તારમાનિયાના લોકોને પુષ્કળ વાળ હોય છે. ગીચતામાં તેમનાં માથાં વાળનાં ગૂંચળાં જેવાં હોય છે. તેમની પછી હિંદની પહાડી જાતિઓ તથા ટીબા આવે છે અને ત્યારપછી જાપાનના અનુ અને પછી રશિયાના ખેડૂતો. ઓછામાં ઓછા વાળ વાળી પીળી જાતિઓ હોય છે. તે જાતિના પુરુષોને કહેવા પૂરતી પણ દાઢી લાગેજ હોય છે. દાખલા તરીકે અમેરિકાના ઇન્ડિયનો તથા મેંગોલ લોકો. નીચોડા લોકોને વચગાળાના કઢી શકાય પણ સામાન્યતઃ તેઓ વાળ વિનાના તરફ વધારે પ્રમાણમાં હોય છે.

કનિષ્ઠોએ અને લેખકોએ વાળની પ્રશસ્તિ જેવી તેવી કરી નથી, તે આપણા સાહિત્યનાં અનેક પુસ્તકોમાં લખેલ મળી આવશે.

ચીનની મહાન દીવાલ પર દેખાતો રાખનારા એક સરદારે જ્યારથી વાળનો યશ તરીકે ઉપયોગ શોધી કાઢ્યો ત્યારથી વાળ વધારવા માટેનાં, તેને સુશોભિત બનાવવા માટેનાં તથા તેને દુર કરવાનાં સાધનો શોધકો ખોળી રહ્યા છે. વ્યક્તિગત વ્યક્તિત્વના ચિહ્નસ માટેની આધુનિક સ્વતંત્રતા તથા રસને અંગે સ્ત્રીઓના માથાના વાળ ઉપરના ચણગારો માટે અનેક પ્રકારની વિવિધતા જન્મી છે. વાળ લાંબા રાખવા કે દૂંઠા રાખવા, ગૂંચળાંવાળા રાખવા કે સીધા રાખવા તે માટે દરેક સ્ત્રીમાં જુદી જુદી રીત હોય છે. તેમ જુદી જુદી પ્રજામાં જુદી જુદી રીત હોય

છે. દાખલા તરીકે મુરોપિયન સ્ત્રીઓમાં લાંબા વાળ રાખવાની ફેશન લાગ્યેજ હોય છે. સામાન્ય રીતે તે દૂંઠા વાળ રાખીને આકર્ષક રીતે ઓળે છે. ત્યારે હિંદી સ્ત્રીઓનો કિસ્સો બુદ્ધિગ્ર પ્રકારનો છે. તેઓ વાળ એટલા લાંબા રાખે છે કે કેટલાક કિસ્સામાં તો ધૂંટણ સુધી પહોંચે છે. પછી તે વાળનાં ચૂંચળાં વાળી સરસ અંગોડો બાંધે છે. તેમાં ફૂલ નાખીને તેને વધારે આકર્ષક બનાવવામાં આવે છે.

કળામય વાળ કાપવામાં જેણે વધારેમાં વધારે કાળો આપ્યો છે તે પારિસનો એન્ટોનાઈન પહેલાં સ્થપતિ હતો. તેણેજ સ્ત્રીના માથાને સ્થાપત્યનો દેખાવ આપ્યો છે.

• જરા વિચિત્ર લાગે તેવી વાત છે છતાં પારિસમાં વિચિત્ર સ્ત્રીઓની કલ્પ છે. તેનું નામ 'રાતા વાળવાળી સુંદર સ્ત્રીઓની કલ્પ' છે. તેનાં સભ્યો ફક્ત રાતા વાળવાળા પુરુષો સાથેજ લગ્ન કરી શકે છે. વર્ષો પહેલાં આ કલ્પની રાજ્યાત મિસ મિસ્ટ્રેડ કેંચબુલે કરી હતી. તે દલ્હુપણુ તેની પ્રમુખ છે. કલ્પના સભ્યોની સંખ્યા મર્યાદિત-માત્ર તેરનીજ-છે. પરંતુ મૃત્યુ અથવા ગેરલાયકાતને અંગે જગ્યા ખાલી પડે ત્યારે સભ્યો તરીકે નોંધાવા માટે મોટી સંખ્યાનાં નામ રાહ જોતાં પડ્યાં છે. દર અઢવાડિયે કલ્પમાં બોગન થાય છે ત્યારે સભ્યો પોતાની સાથે લાલ વાળવાળા પુરુષમિત્રને લાવે છે.

કલ્પની દૃઢ માન્યતા છે કે લાલ વાળવાળા પતિઓ બહુજ પત્ની-પરાયણ નીવડે છે, અને આ સંબંધી આંકડા બેઠા કરી એમ બતાવી આપ્યું છે કે લગ્ન સંબંધી કેસોમાં લાલ વાળવાળા પુરુષો ઓછામાં ઓછા સડોવાયલા હતા અને એવા કેસોમાં પણ પુરુષોજ પહેલ કરનારા હતા. બીજા પુરુષો કરતાં લાલ વાળવાળા પુરુષોએ ઓછાં ખૂન કર્યાં છે તેમ તેણે આંકડાથી સાબિત કરી આપેલ છે. પસંદગી ન પામેલા રંગના વાળવાળા પુરુષ સાથે પ્રેમલીલાનો પ્રતિબંધ દરવામાં આવેલ છે અને લાલ વાળ સિવાય કોઈ પણ વાળવાળા પુરુષની સાથે લગ્ન થતાં સભ્ય તરીકે બંધ થવું પડે છે.

જેમ વાળ વધારવાની જરૂર છે તેમ નકામા વાળનો નાશ કરવાની પણ તેટલીજ જરૂર છે, અને તે માટેની યુક્તિઓ આશ્ચર્ય પમાડે તેટલી મોટી સંખ્યામાં છે. ઉલ્લામાં ઉલ્લી શોધ એક જાતનું મીઠું છે જેનાથી કેળાંની છાલ માફક વાળ દૂર થાય છે. આ મીઠું જેવી વસ્તુને વીજળીથી ગરમ કરતાં તે તદ્દન નરમ બની જાય છે અને તેને ચામડી પર ચોપડવામાં આવે છે. જરા ઠંડું પડતાં તેને ઉમેરી લેતાં બધા વાળ આપોઆપ નીકળી જાય છે.

બીજી શોધ એક વિશિષ્ટ પ્રકારના યંત્રની છે. તે વિદ્યુત્પ્રયકકરણથી વાળને દૂર કરે છે. તારની સાથે સંબંધ ધરાવતી ગ્રીણી સોપને વાળમાં નાખવામાં આવે છે અને પછી વીજળીનો ધીમે પ્રવાહ ચાલુ કરવામાં આવે છે. (દરદીને આની ખબરજ પડતી નથી.) તે વાળના મૂળને કાપી નાખે છે. ડાબા હાથને પાણીમાં રાખવામાં આવે છે અને કાંડને વિદ્યુત્પ્રવાહ લગાડવામાં આવે છે જેથી જમીન સાથેનો સંબંધ જળવાઈ શકે.

વાળને યોગ્ય રંગ આપવાનું કાર્ય બહુ સામાન્ય છે. રરિમ વર્ણના લગભગ બધા રંગ કલ્પને આપી શકાય છે. એક છાપાના જણાવ્યા પ્રમાણે હોલીવુડમાં ચાલતી આવતી ફેશનને અંગે વાળને સોનેરી ગ્રાંથ લગાડવાનું સ્ત્રીઓ માટે સામાન્ય મઠ પડ્યું છે. સીનેમા સ્ટાર એન ડોરફ આ પ્રથા દાખલ કરી છે.

આ રીતે વાળની શોધા અનેક સ્ત્રી-પુરુષોનાં ચિત્તને આકર્ષી રહી છે.

જ્યોતિષશાસ્ત્ર એટલે શું ?

જ્યોતિષશાસ્ત્રને છ વેદાંગોમાંનું એક અંગ ગણવામાં આવે છે અને તેને વેદનું નવન કહેવામાં આવે છે. આગળ આપણે જ્યોતિષશાસ્ત્ર શબ્દનો અર્થ ભાવિમાન દર્શાવનાર શાસ્ત્ર એટલે કે ફલશાસ્ત્ર (Astrology) એ રીતે કરીએ છીએ અને તેથી આપણે જ્યોતિષશાસ્ત્રના એક અંગ માનને જ આપ્યા જ્યોતિષશાસ્ત્ર તરીકે માની લઇએ છીએ. આગળ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પણ ફલશાસ્ત્ર (Astrology) ને બીજાં શાસ્ત્રો જેવાં કે ખગોળશાસ્ત્ર (Astronomy), ભૂગોળશાસ્ત્ર (Geography) વગેરેથી ભુદ્ધ સમજે છે; પરંતુ આપણો જ્યોતિષશાસ્ત્ર શબ્દ બહુજ વિશાળ અર્થ દર્શાવે છે. આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં જ્યોતિષશાસ્ત્રના ત્રણ રકષો (વિભાગો) પાડવામાં આવેલ છે: પ્રથમ વિભાગને સિદ્ધાન્ત, બીજાને સંહિતા, અને ત્રીજાને હોરા કહેવામાં આવે છે. સિદ્ધાન્તમાં ખગોળશાસ્ત્ર, ભૂગોળશાસ્ત્ર, જ્યોતિષનું તત્ત્વજ્ઞાન અને ગણિત (પારીગણિત અને બીજગણિત, ત્રિકોણ અને ગોલગણિત) વગેરે વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે; સંહિતા ખંડમાં તારાઓ, બુકંપ વગેરે ઉપરથી જન્મતનું ભાવિ જોવાનો નિર્ણય, ગૃહવિધાન, સ્વરશાસ્ત્ર, સાંમુદ્રિકશાસ્ત્ર વગેરે વિષયોની ગણના કરવામાં આવેલ છે; અને હોરા ખંડમાં મનુષ્યનું ભવિષ્ય જાણવા માટેનું ફલ વગેરે વિષયો સ્વયંવામાં આવેલ છે. આ રીતે જ્યોતિષશાસ્ત્ર એક બહુજ વિશાળ શાસ્ત્ર છે માટે જ તેના સંપૂર્ણ જ્ઞાતાને હૈવત કહેવામાં આવે છે. સિદ્ધાન્ત અને સંહિતાને ન જાણનાર અને કેવળ ફક્તદેશ જાણીને જ જ્યોતિષીના આડંબર ધારણ કરનારને નક્ષત્ર-સૂચક કહેવામાં આવે છે.

ભૂગોળશાસ્ત્ર અને ગુરુત્વાકર્ષણ—

ભૂગોળશાસ્ત્રના કેટલાક મૂળમૂલ સિદ્ધાન્તોના આઘ શોધકો તરીકેનું માન આપણે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોને આપીએ છીએ કારણ કે આપણને આપણા જ્યોતિષશાસ્ત્રની પૂરતી માહિતી નથી. 'આટલી વિશાળ પૃથ્વી કઈ વસ્તુના આધાર ઉપર રહી છે?' આ પ્રશ્ને દુનિયાના સર્વ વિદ્વાનોને એકસરખી રીતે જ મૂંઝવણમાં મૂકેલ છે. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં પણ ઈ.સ. ૧૬૮૨ માં સર આર્થરેક ન્યૂટને ગુરુત્વાકર્ષણ (Law of Gravitation) નો નિયમ શોધ્યો તે પહેલાં પૃથ્વીના આધાર વિશે લોકો કાંઈજ સંતોષકારક કલ્પના કરી શકતા ન હતા; તેથીજ રીતે પ્રાચીન કાલમાં ભારતના વિદ્વાનો પણ પૃથ્વીના આધાર વિશે ઘણીક કલ્પનાઓ કરતા. અથર્વવેદમાં સત્યકામ પરમાત્માએ પૃથ્વીને ધારણ કરી એમ કહેવામાં આવે છે જ્યારે ઋગ્વેદમાં હ્રિષિકા દ્વારા પૃથ્વી સુતવામ્ । ઋગ્વેદમાં 'જે સૂર્ય ધૃષ્ટિના જળનું પૃથ્વી ઉપર સિંચન કરે છે તે (સૂર્ય) પૃથ્વીને ધારણ કરે છે'—એમ કહેવામાં આવેલ છે. એટલે કે સૂર્ય પોતાના ગુરુત્વાકર્ષણથી પૃથ્વીને રિયતિમાં રાખે છે તે વસ્તુનું આ ઋગ્વેદમાં સ્પષ્ટ સૂચન છે. વેદના આ ગૂઢ તત્ત્વને પ્રગ્ન સમજી શકી નહીં તેથી પૃથ્વીના આધાર બાબત અનેક કલ્પનાઓ થવા લાગી અને પુરાણોમાં પૃથ્વીના આધાર તરીકે શેષનાભને કલ્પવામાં આવ્યા. પુરાણની આ માન્યતા સામે પ્રસિદ્ધ જ્યોતિષશાસ્ત્રી આર્યભટ્ટે (ઈ.સ. ના પાંચમા સદ્કામાં) ઉગ્ર વિરોધ જાહેર કર્યો. અને ત્યારબાદ ભારતરાયર્ષે

પણ આ માન્યતાને સખન શબ્દોથી ધુતકારી કાઢી: મૂર્તો પર્તાં ચેદ્દરિચ્યાસ્નતોન્યસ્તસ્યાધ્વન્યોસ્યૈવ મવાનવસ્મા । મન્યે કલ્યા ચેત્સ્વશક્તિઃ કિમયે કિં નો ભૂમેઃ સાદમૂતેષ્વ મૂર્તિઃ । (સિદ્ધાન્તશિરોમણિ, ગોલાધ્યાય, ભુવનકોશ, શ્લોક ૪) આ શ્લોકમાં ભારકરાચાર્ય કહે છે કે પૃથ્વીને ધારણ કરનાર કોઈ વસ્તુ હોય તો તેને ધારણ કરનાર પણ કેઈક વસ્તુ હોવી જોઈએ. એ રીતે પરંપરાથી કલ્પના કરતાં અનવરથા હોય પ્રાપ્ત થશે, અને છેવટે કબૂલ કરવું જ પડશે કે અમુક વસ્તુ પોતાની શક્તિથી જ અધ્ધર રહી છે. તો પછી પૃથ્વી જ પોતાની ધારણાત્મિક શક્તિથી ટકી રહી છે તેમ શા માટે ન માનવું ?

* જ્યોતિષના અતિ પ્રાચીન ગ્રંથ સૂર્યસિધ્ધાન્તમાં પણ આવો જ મત દર્શાવવામાં આવેલ છે:— મધ્યે સમન્તાદ્ગ્રહસ્ય ભૂગોલો જ્યોમ્નિ તિષ્ઠતિ । વિભ્રાણ, પરમાં શક્તિઃ દ્રઢગ્ણો ધારણાત્મિકામ્ ॥ (ભૂગોલાધ્યાય—શ્લોક. ૩૨) બ્રહ્માની ધારણાત્મિક શક્તિના બળથી અંડ (બ્રહ્માંડ) ના મધ્યભાગમાં પૃથ્વી સ્થિત રહી છે, અહીં ધારણાત્મિક શક્તિ એટલે ગુરુતાકર્ષણ જેમ જ સૂચન છે. આથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે ગુરુતાકર્ષણનો નિયમ ન્યૂટને શોધ્યો તે પહેલાં ભારતના જ્યોતિષ-શાસ્ત્રીઓ જાણતા હતા, અને આ નિયમ આધુનિક શોધનો નહીં પણ અતિ પ્રાચીન—વેદકાલીન છે. પૃથ્વીનું ફરવું—

શ્વરુએનું નિયમિત પરિવર્તન અને દિવસ-રાત્રિનું નિયમિત બનવું એ વસ્તુ પણ વિચારણીય છે. આ વસ્તુ એક બીજા પ્રશ્નને જન્મ આપે છે, અને તે પ્રશ્ન એ જ કે ‘પૃથ્વી સૂર્ય આસપાસ ફરે છે કે સૂર્ય પૃથ્વી આસપાસ ફરે છે ?’ જેમ યુરોપની પ્રજા એક સમયે માનતી હતી કે દિવસ અને રાત્રિનું કારણ સૂર્યનું પૃથ્વી આસપાસનું પરિક્રમણ છે તેમ ભારતમાં પણ એક પક્ષ આવો જ મત ધરાવતો હતો. ભારકરાચાર્ય જેવો સમર્થ ખગોળ-બુદ્ધિશાળી પણ આવી માન્યતાથી દૂર રહી શક્યો ન હતો. સિદ્ધાન્ત-શિરોમણિ, ગોલાધ્યાય, ભુવનકાશ, શ્લોક ૫ માં ભારકરાચાર્ય આ બાબત ઉપર પોતાનો મત દર્શાવે છે: યયોગ્ણતાકાંતલયોષ્ઠ શીતતા વિષૌ, દ્રુતિઃ કે કઠિનત્વમશ્નનિ । મહચ્છલો મૂરચ્છલો સ્વભાવતઃ યતો વિચિત્રા વન વસ્તુશક્તયઃ ॥ આ શ્લોકમાં સૂર્ય પૃથ્વીની આસપાસ ફરે છે, અને પૃથ્વી તો સ્થિર છે—તેમ દર્શાવેલ છે. ‘પૃથ્વીનું સ્થિર હોવા માટેનું કોઈ જ વૈજ્ઞાનિક કારણ ભારકરાચાર્ય સમજાવી શકતા નથી. તેઓ એટલું જ કહે છે કે જેમ અગ્નિમાં ઉજાતા, ચંદ્રમાં શીતલતા, પત્થરમાં કઠિનતા એ વસ્તુઓ સ્વાભાવિક છે તેમ પૃથ્વીમાં અચ્છલ સ્વાભાવિક છે, કારણ કે પૃથ્વી આઠ વસ્તુઓમાંની એક છે.

દાક્ષના વૈજ્ઞાનિકો માને છે કે પૃથ્વી જ સૂર્ય આસપાસ ફરે છે અને સૂર્ય તો સ્થિર જ છે. આ મત પણ ભારતના ખગોળશાસ્ત્રીઓથી અજ્ઞાત ન હતો. આર્યભટ્ટ પોતાના આર્યભટ્ટીય (રચના—કવિયુગ સં. ૩૬૦૦—ઈ. સ. ૪૯૯) માં ગોલપાદના ૧૦મા શ્લોકમાં કહે છે કે—અનુલોમ-ગતિર્માસ્યઃ પશ્યત્યચલં વિલોમગં યદ્વત્ । અચ્છલાનિ માનિ તદ્વત્ સમપથિમગાનિ લક્ષ્યામામ્ । જેવી રીતે નૌકામાં બેઠેલો માણસ કિનારા પરની સ્થિર વસ્તુઓને નૌકા જતી હોય તે દિશાથી જલદી દિશામાં જતી બુદ્ધિ છે તેવી રીતે પૃથ્વી ફરતી હોવાથી નક્ષત્રો વગેરે પશ્ચિમ દિશા તરફ ગતિ કરતાં જેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણ ઉપરથી આર્યભટ્ટને પૃથ્વીની ગતિનું જ્ઞાન હતું તે પાત નિર્વિવાદ રીતે સિદ્ધ થાય છે. તેમનું ચલા પૃથ્વી સ્થિરા માતિ એ વાક્ય પણ એટલું જ સૂચક છે. વરાહમિહિર ધ્રમતિ ધ્રમસ્થિતેવ ક્ષિતિરિત્યપરે વદન્તિ નોદુગ્ધઃ । દ્વ્યાદિ શ્લોકોમાં પૃથ્વીને

ફરતી માનનારા પક્ષની વિરૂદ્ધમાં. દલીલો રજૂ કરે છે તે જોતાં જણાય છે કે તેમના સમયે પણ ભારતવર્ષમાં પૃથ્વીને ફરતી માનનારાઓનો મોટો પક્ષ હતો. પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ અને પોતાની ધરી ઉપર ફરે છે એ દલીલ સામે વિરોધપક્ષ એવી દલીલ રજૂ કરે છે કે જો પૃથ્વી ફરતી હોય તો એક પક્ષી પોતાના માળામાંથી જીડીને આઠાશમાં જાંચે ચડ્યા પછી કદાપિ પણ પોતાના માળામાં પાછું આવી શકે જ નહીં કારણ કે તે દરમ્યાન પૃથ્વીની ગતિના કારણે તેનો માળો તો ધણો જ દૂર ચાલ્યો ગયો હોય. આ દલીલના પ્રત્યુત્તરમાં એટલું જ કહી શકાય કે માત્ર પૃથ્વી જ ફરે છે તેમ નહીં પરંતુ પૃથ્વીની આસપાસનું આખું એ વાયુમંડળ પણ ફરે છે.

પીથાગોરાસનો સિધ્ધાન્ત—

In a right angled triangle, the square on the hypotenuse is equal to the sum of the squares on the sides containing the right angle. કોઈ પણ કાટખૂણાવાળા ત્રિકોણમાં કાટખૂણાવાળી બે લીટીઓ (બુજ અને કોટી) ના વર્ગનો સરવાળો આ બન્ને લીટીઓને છેડેથી જોડનાર લીટી (કંછું) ના વર્ગ બરાબર થાય. પીથાગોરાસનો આ સિધ્ધાન્ત પણ ભારતના ગણિતશાસ્ત્રીઓ સારી રીતે જાણતા હતા. આર્યભટ્ટીય ગણિત પાઠ શ્લો ૧૭ માં પણ યજ્ઞેવ મુજાવર્ગઃ કોટિવર્ગઃ કર્ણવર્ગસ્તઃ । બુજ અને કોટિનો વર્ગ કંછુંના વર્ગ બરાબર થાય તે વસ્તુ ૨૫૪ રીતે બતાવવામાં આવેલ છે. ભારકરાચાર્યે લીલાવતીના ક્ષેત્ર વ્યવહારના શ્લો. ૧-૨ માં પણ આ વસ્તુ બહુજ વિસ્તારથી સમજાવેલ છે એટલે કે પીથાગોરાસનો ગણિતનો સિધ્ધાન્ત પણ ભારતના જ્યોતિષશાસ્ત્રી માટે નૂતન નથીજ.

અશ્રુ

રમણ વ્યાસ

: અંજની :

જીવન જ્યારે હવે હલકે,
સરવે ઉર-પાંખડીઓ મલકે;
ને જ્યાં સુખ અંતરેકે હલકે—
હર્ષાશ્રુ સરકે ! ૧

આયુ-કુંજ ધડી શુષ્કજ થાતાં,
તિમિર કણેક દિશે પ્રસરતાં,
જીવન-છાંય જરા દૂર જતાં—
દુઃખાશ્રુ ટપકે ! ૨

સમાજવાદના વાસ્તવિક સ્વરૂપનો પ્રત્યક્ષ અવિર્ભાવ ક્રાન્તિમાં નથી, પણ ઉદ્ઘાટિતમાં છે; માનવીની સ્વતંત્રતા હણી લેવાથી અને માત્ર સત્તા અને શાસનના પ્રાબલ્યે એ સ્વરૂપ લાવી શકાયું નથી પણ માનવીના હૃદય-પરિવર્તનથી જ એ વસ્તુ શક્ય છે, એ મુદ્દો આપણે આ લેખના પહેલા હપ્તામાં જોઈ ગયા. સમાજવાદની નાજુક સમસ્યાઓ સમજવાની ખાસ જરૂર છે. ખરું કહીએ તો બાંહેજ સમાજવાદ તેના સાચા અર્થમાં, તેના ખરા સ્વરૂપમાં સમજવામાં આવ્યો છે.

સમાજવાદની ખરી જડ આર્થિક ક્રાન્તિ કે આર્થિક સમાનતામાં નથી પણ માનવ-સ્વભાવનાં મૂળભૂત તત્ત્વોના પરિવર્તનમાં છે. માનવી એટલે મહત્ત્વાકાંક્ષાનું પ્રતીક. સત્તા, શાસન અને પ્રભુત્વ માટે તે સતત ઝંખે છે, જીવે છે અને મરે છે, મેવા અને બલિદાનના માર્ગે પણ માનવી પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષાને જ પોષે છે. આગળ આવતું, પ્રતિભાશાળી બનવું એ તેનો જન્મસિદ્ધ ગુણ છે. માનવીના આ સ્વભાવને, આવા ગુણને, આધુનિક જીવનક્રમમાં અને સમાજરચનામાં અનેરું સ્થાન છે; બલકે એ સ્વભાવને અનુરૂપ અને એ ગુણના પોષણ અર્થે જ આધુનિક જીવનશૈલી અને સમાજરચના ધાર્યા છે. માનવી પોતે જ એનો સર્જક છે.

માનવ-સ્વભાવના મૂળભૂત તત્ત્વો વિચાર કરતાં જણાય છે કે સમાજવાદની રચનામાં સાર્વદેશીય સમાનતા શક્ય નથી. એ માત્ર સ્વપુ' છે, વ્યવહારમાં જોતો અવિર્ભાવ ન થઈ શકે એવો અદ્વિતીય સિદ્ધાન્ત છે. સમાજવાદ એટલે આર્થિક સમાનતાવાળી અને આર્થિક શોષણ-રહિતની સમાજરચના. જગતની અંદર કોઈ પણ સુગમાં અને કોઈ પણ પ્રકારની રચનામાં બુદ્ધિ, પ્રતિભા, સર્જનશક્તિ, વર્તન, ચારિત્ર વગેરે ગુણની જાતી-નીતી કક્ષાઓ તો રહેવાની જ. સમાનતા એટલે જગતનાં સર્વ માનવજીવોની એક કક્ષા નહિ. માનવીના સંસ્કાર પ્રમાણે અને તેનાં આંતરધન પ્રમાણે શ્રેણીભેદ તો રહેવાનો જ. સમાજવાદની રચનામાં સમાનતા એટલે આર્થિક સમાનતા, એ મર્યાદા બરાબર સમજાઈ જવી જોઈએ. સમાનતા એટલે આર્થિક શોષણનો અભાવ, સમાનતા એટલે એશ્વર્યમાંથી અન્યના શ્રમ ઉપર જીવન પસાર કરવાની અશક્યતા, સમાનતા એટલે પ્રત્યેકને માટે પરિશ્રમ, એ જીવનધર્મ.

સમાજવાદની અંદર ખાસ મહત્ત્વની ધટના આર્થિક પરિવર્તન અને મૂડીવાદનો અભાવ માની લેવામાં આવેલ છે તે બરાબર નથી. આર્થિક પરિવર્તન અને મૂડીવાદનો અભાવ તો સમાજવાદના પ્રથમ ઉચ્ચારણમાં જ છે, પણ વસ્તુતઃ સમાજવાદની અંદર જે મહત્ત્વની ધટના છે તે, માનવીના 'હૃદયનું', સ્વભાવનું, જીવનધર્મનું, જગત પરત્વેના દૃષ્ટિબિંદુનું પરિવર્તન-એ છે.

માનવજીવનના પ્રત્યેક અંગમાં, માત્ર આર્થિક નહિ, પણ સામાજિક, રાજકીય, ધાર્મિક, કેટુગ્રિક અને આત્માત્મિક જીવનમાં પરિવર્તન કેવી રીતે લાવી શકાય, એ એક મોટો મહત્ત્વ પ્રશ્ન છે. માનવી જન્મથી જન્મ પાપદાગઓની મિલકત વારસામાં મેળવે છે તેમજ તે સંસ્કારોના વારગો પણ મેળવે છે. એટલે માનવસંસ્કારના પરિવર્તન માટે એ પાંચ વર્ષ કે એકાદ બે દશકા પૂરતા નથી. જૂના સંસ્કારની છાપ ખૂંસવા માટે અને નવા સંસ્કારને લોહી સાથે મળી જાય તેવી રીતે પ્રદલ્લ કરવા માટે ત્રણ પેઢી સુધી સખ્ત પ્રયાસ થવો જોઈએ. આ ક્રાન્તિથી શક્ય નથી. પરિવર્તન એટલે જ

ઉદ્ભવિ. આવા સંઘીન પરિવર્તન માટે પહેલું પગથિયું કેળવણી છે. કેળવણી દ્વારા માનવીનું ધડતર થાય છે. કેળવણીનાંકમશ ફેરફારથી માનવજીવનના ધડતરમાં અને સંસ્કારમાં પરિવર્તન લાવી શકાય છે. સમાજવાદની ખરી ઉપયોગીતા હવે સમજી શકારો. આજની વ્યક્તિવાદની સમાજરચનામાં રાષ્ટ્રના પ્રત્યેક માનવી માટે કેળવણીની પૂરેપૂરી તક નથી; ત્યાંસુધી પ્રત્યેક વ્યક્તિને જીવનના ધડતરની અને સંસ્કારનાં અમૃતપાનની પુરી તક ન મળે ત્યાંસુધી એની માણસાધનો વિકાસ કેવી રીતે સંભવે ? સમાજવાદ આ તક પુરી પાડે છે. રાષ્ટ્રનું પ્રત્યેક બાળક જન્મથી આર્થિક અસમાનતાઓથી મુક્ત હોઈને, રાષ્ટ્રનાજ સંતાન તરીકે સંપૂર્ણ વિકાસ સાધે છે. પછી જેની જે પ્રમાણે શક્તિ, કુદરતી રીતેજ પ્રાપ્ત થયેલી શક્તિ પ્રમાણે તેના વિકાસની મર્યાદા બંધાઈ જવાની. અમુક માણસોને જન્મથી જ અસાધારણ શક્તિ પ્રાપ્ત થયેલી હોય છે. એવા માણસો સમાજવાદની રચનામાં પણ રાષ્ટ્રના અગ્રગણ્ય પ્રજાજન તરીકે મોખરે તરીજ આવવાના. શુભિની, કાર્પશક્તિની, વ્યવસ્થાશક્તિની અસમાનતા અનિવાર્ય છે. સમાજવાદમાં સમાનતા એટલે રાષ્ટ્રની સમસ્ત પ્રજાને મેંદા જેવી બનાવવાનું નહિ, પણ માણસાધનો વિકાસ માટે સંપૂર્ણ તક અને સવલત.

આજના જીવનરાહમાં, આધુનિક સંસ્કૃતિમાં, પ્રચલિત સંસ્કારમાં ખરા સમાજવાદના આવિર્ભાવની શક્યતા છે ?—એ પણ એટલો જ ગહન પ્રશ્ન છે. આ પ્રશ્નનો ઉત્તર અત્યારે યથા રહેલ રહસી હાલત આપોઆપ આપી દે છે. અર્વાચીન ભૌતિક સંસ્કૃતિના વિકાસમાં સમાજવાદને સ્થાન નથી. એ સંસ્કૃતિ સમાજવાદના મૂળભૂત સિદ્ધાન્ત સાથે અનુરૂપ નથી, સમાજવાદના ખરા સ્વરૂપને પથ નથી. સમાજવાદ એટલે આર્થિક મેદ અને વર્ગવિગ્રહ વિનાની રચના; બ્યારે આજની સંસ્કૃતિ એટલે હરીદાર્ષ, જીવલેણ હરીદાર્ષ, માત્ર આર્થિક ક્ષેત્રમાં નહિ પણ જીવનના પ્રત્યેક અંગમાં અને પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં.

સમાજવાદનું ખરું સ્વરૂપ આર્થિક સંસ્કૃતિ અને આર્યોની વર્ણવ્યવસ્થામાં સંધારાયેલું છે. આર્થિક વર્ણવ્યવસ્થા એટલે માનવજીવનના ફરજ પ્રમાણે લાગણા; માનવ-સમુદાયના પણ ફરજ પ્રમાણે લાગણા. પ્રત્યેકની ફરજ પ્રમાણે, જે તે વિભાગમાં સ્થાન પ્રાપ્ત થવું. ફરજને ધર્મ સમજવામાં આવતો. આજે શ્રમ-બહેચણીનો જે ખ્યાલ છે તેના કરતાં અનેક રીતે ચડિયાતી શ્રમ-બહેચણીની લાવના ઉપર એ વર્ણવ્યવસ્થા રચાયેલી. માનવીના જીવનની ચાર અવસ્થાઓ નક્કી કરવામાં આવેલી અને પ્રત્યેક અવસ્થાની ફરજ બજાવી માનવી પોતાનો જીવનરાહ સંરખ કરતો. એ ચાર અવસ્થા એટલે માનવજીવનને નિયમબદ્ધ કરવાનું અમોઘ સાધન. એવા શાસનબદ્ધ જીવનક્રમમાંથી પસાર થતા માનવીની મહત્વાકાંક્ષા કે પ્રતિભા બીજાઓને ધાતક નીવડતી નથી. દ્વિતીય અવસ્થાની મહત્વાકાંક્ષા ચતુર્થ અવસ્થામાં આધ્યાત્મિક દીપ્તિમાં પરિણમે છે, તેવીજ રીતે પ્રતિભા પ્રથમ અવસ્થામાં વિદ્યારૂપે ચમકે છે, દ્વિતીય અવસ્થામાં સમાજમાં પુરંધરનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરાવે છે, તૃતીય અવસ્થામાં નિરૂત્તિને નવીન ઓપ આપે છે અને ચતુર્થ અવસ્થામાં બલતેજનું રૂપ ધારણ કરે છે. આમાં નથી પરિગ્રહ કે સંમંદને સ્થાન. સત્તાને સ્થાન, વર્ચસ્વ અને વ્યક્તિત્વ સદાને માટે જાળવી રાખવાનું, આ વ્યવસ્થામાં અરાકય બને છે. પ્રત્યેક અવસ્થા ફેરે માનવીનો જીવનપલટો થાય છે, અને એ જીવનપલટા સાથે ફરજેનું તેમજ જીવનના દૃષ્ટિબિંદુનું પરિવર્તન થાય છે. મૂડીવાદ એટલે માત્ર અર્થનોજ મૂડીવાદ નહિ, પણ સત્તાનો, પ્રભુત્વનો, વર્ચસ્વનો, મમત્વનો-પણ મૂડીવાદ. માનવીના જીવનભાગલા એ વ્યવસ્થામાં એવી સુંદર રીતે પાડવામાં આવ્યા છે કે કોઈ પ્રકારનો મૂડીવાદ ટકી શકતો નથી. પરિત્યાગ, વિસર્જન અને પરિવર્તન-આર્થિક વર્ણશ્રમ ધર્મની અને વર્ણવ્યવસ્થાની ચાવીઓ છે.

જેવી રીતે વ્યક્તિના જીવનને ચાર આશ્રમમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યું છે, તેવીજ રીતે માનવસમુદાયને ચાર વર્ણમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યો છે. આ વિભાગો શ્રમ-વહેંચણીના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણેજ ખાડવામાં આવ્યા છે. આ વર્ણવ્યવસ્થાને સમાજવાદનું 'ખરેખર' સ્વરૂપ એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે એ વિભાગો જરૂર નહોતા. વિભાગો મુખ્યત્વે જન્મથી નક્કી થતા છતાં માનવી પોતાની લાપકાત પ્રમાણે એક વિભાગમાંથી ખીજા વિભાગમાં જઈ શકતો. અત્યેક વિભાગની ફરજ જે તે વિભાગના માનવીની બૌદ્ધિક શ્રેણીને અનુરૂપ રાખવામાં આવતી. કેળવણી અને સંસ્કારથી જે પોતાની કક્ષાને જાણે કે નીચે લઇ જતો તે પ્રમાણે તેના વિભાગમાં ફેરફાર થતો. પ્રત્યેક વિભાગના માનવી પોતાની ફરજને ધર્મ તરીકે માનતો અને ફરજ અદા કરવામાંજ ધર્મને આવિર્ભાવ તેમજ જીવનસાધ્ય રહેલાં છે તેવી પાકી માન્યતા હતી. પરિણામે, વિભાગો હોવા છતાં વર્ગભેદ કે વર્ગવિમુક્ત ઉપરિચિત થવાની તક રહેતી નહિ. અમુક વિભાગમાં પોતાનું સ્થાન નક્કી થઇ ગયા પછી તે વિભાગની ફરજને બળવથી એજ પોતાનો જીવનધર્મ છે, એવી ભાવનાથી, આર્થ-વર્ણવ્યવસ્થામાં, માનવી પોતાનું જીવન નિશ્ચિત સ્વરૂપમાં પસાર કરતો હોવાથી, હરીફાઇ અને વર્ગ-વિમુક્તને સ્થાન રહેતું નથી. હરીફાઇ અને વર્ગવિમુક્તનો અભાવ એ જ સમાજવાદનું 'ખરું' સ્વરૂપ છે.

સમાજવાદના ખરા સ્વરૂપમાં આવી વર્ણવ્યવસ્થાનું પુનઃસ્થાપન અને પુનર્જીવન એકદમ શક્ય નથી. સામાજિક પરિવર્તનની ગતિ બહુ ધીમી હોય છે, કારણકે માનવીના સ્વયં પરિવર્તનની ગતિ પણ બહુ ધીમી છે. તેનો જીવનરાહ, તેનું જીવનધોરણ, તેનું જીવનનું દષ્ટિબિંદુ, તેની ન્યાય અન્યાય અને ખરા-ખોટાની ભાવના, સ્ત્રી-પુરુષના પરસ્પર સંબંધ વિશેની માન્યતા, નીતિ અને વર્તનના નિયમો વગેરે એટલાં બધાં અટલ હોય છે કે તેમાં ફેરફાર થતાં યુગોના યુગો અને પેઢીઓની પેઢીઓ પસાર થઇ જાય છે. સમાજવાદના ધોરણ ઉપર સમાજરચનાનો વિકાસ થતો જાય છે અને અંતિમ કક્ષા સમાજવાદમાંજ પરિણમવાની છે તે વાત નિઃસંકે છે.

સમાજવાદના સાચા સ્વરૂપનો આવિર્ભાવ એટલે માનવીના હૃદયમાં વિશ્વબંધુત્વની ભાવનાનો સંપૂર્ણ ઉદય. માનવી મહત્વાકાંક્ષાની પકડમાંથી મુક્ત થઇ સત્ત્વપ્રધાન બનશે ત્યારેજ વિશ્વબંધુત્વની ભાવના સાથે સમાજવાદ ખરા સ્વરૂપમાં ખીલશે. માનવ માનવ વચ્ચે બંધુત્વની ભાવના અને સમાન હકની હસ્તી, માત્ર, ખરા સમાજવાદ માટે પૂરતાં નથી. સમાજવાદ એટલે સમસ્ત જગતના જીવો-માનવી, પશુ, પંખી, કીટ, પતંગ સર્વે શોષણરહિત. કદાચ આજે સમાજવાદનું આવું આદર્શ સ્વરૂપ અશક્ય જણાય, પણ માનવી અને જગત ખરેખર જો પ્રગતિનેજ પંથે હોય તો સર્જન અને વિનાશ, વિનાશ અને સર્જનની કક્ષાઓમાંથી પણ પસાર થતાં થતાં જરૂર એ શોષણરહિત જીવનકક્ષાએ પહોંચવાનાંજ છે.

વાદળી

(ઉપનતિ)

કાન્તિલાલ હ. પરીખ

ડુમે બરાયો પરિતાપથી શું ?
 હૈયા તણાં બાર ઉઘાડિયાં ને
 સહુજ સ્ત્રોતે સરિયાંજ આંસુઃ
 શું વાદળી થાંત બની રહીને !

મગધના મંત્રીપુત્ર અને કોશ્યા નર્તકીના પ્રેમિક સ્થુલિકદ્રને દીક્ષા લીધા પછી કોશ્યાને સન્માર્ગે વાળવાને ચોમાસાના ચાર મહિના કોશ્યાની જ ચિત્રશાળામાં ગાળ્યા. તેમના ઉપદેશથી વિદ્યાસમૃત્તિ કોશ્યા સાધી સમા ચારિત્રશીલ બની, ને સ્થુલિકદ્રને અપૂર્વ યશ મળ્યો.

સ્થુલિકદ્રના એ યશ એક સાધુના હૃદયમાં ધપી જન્મ્યા. બીજા ચોમાસામાં તે પણ કોશ્યાની ચિત્રશાળામાં જઈ વસ્યા.

કોશ્યા તેમનું ચારિત્રજળ માપવાને સંધ્યાએ સોળે શૃંગાર સજ્જને ચિત્રશાળામાં પ્રવેશી. આકાશમાંથી સંદેહે ઊતરી આવેલી અસરા સખી કોશ્યાને જોઈ સાધુ વિદ્વજ બનીને જોગની ઈચ્છાથી તેના ચરણમાં ઢળી પડ્યા.

“સાધુ મહારાજ,” કોશ્યાએ કુસુમ સમા મધુર શબ્દોમાં કહ્યું, “અમે તો નર્તકી કહેવાઈએ. દ્રવ્ય વિના ભક્ષા નૃપતિની પણ બૂબ ન ભાગીએ. આપના પાસે કંઈ છે ?”

“કંઈ નથી.” સાધુએ દીન વદને ઉત્તર દીધો.

“તો એક કામ કરો.” કોશ્યાના બંને ઓઠ પર રિમ્ત તરવરી રહ્યું.

“શું ?” સાધુનાં નયનમાં ચાતક સખી આતુરતા ઊભરાણી.

“નેપાળનો રાજ્યી ચોમાસામાં સાધુઓને એકેક રત્નકંબળ દાનમાં દે છે. તમે ત્યાં જઈ તે કંબળ લઈ આવો.”

સાધુ રત્નકંબળ લેવાને નેપાળ ઊપડ્યા. તેમને રત્નકંબળની ભેટ તો મળી પણ રસ્તે ચોરાએ તે લૂટી લીધી. સાધુજી વેશ બદલીને ફરી નેપાળ ગયા ને મહાવતને બીજી રત્નકંબળ મેળવી. આં પ્રસંગે તો કંબળને દંડાના પોલાણમાં સાચવીને તે સહીસક્ષામત પાટલીપુત્ર આવી પહોંચ્યા ને કોશ્યાના ચરણે તેમણે તે કંબળ ધરી.

કોશ્યાએ તેમના દેખતા જ તે કંબળના બે દૂકડા કરી, તેનાથી પોતાના બંને પગ લૂછી, તે દૂકડા બારીએથી બહાર ફેંકી દીધા.

“આવી રત્નકંબળનો આવો ઉપયોગ ?” સાધુએ ચમકીને પૂછ્યું.

“એ રત્નકંબળ તો તમે ત્રણ મહિનાના યત્નથી મેળવી છે.” કોશ્યાએ પ્રતાપી વાણીમાં કહ્યું, “પરંતુ ચારિત્રની સાધના પાછળ તો તમે ત્રણસો મહિના વિતાવ્યા છે. એ ચારિત્રનો ઉપયોગ મગધનથી ભરેલા મારા દેહની પાછળ કરવાને તત્પર થતી વેળા રત્નકંબળનો આ ઉપયોગ તમને લગેો સાહે છે ?”

સાધુએ નર્તકીનાં નયનમાં ડપકાની જ્યોત નિહાળી, પોતાના હૃદયમાં રહેલા મોહ અને ધર્મના કંટક નિહાળ્યા. તેમણે કોશ્યાને બહેન ગણી તેની ક્ષમા માગી.

“માફ કરજો. સુનિરાજ,” કોશ્યાએ ધીમેથી કહ્યું, “હું તો નર્તકી. ઉપદેશ આપવો એ મારી ફરજ નથી. પણ સ્થુલિકદ્રની હું ચરણકિંકરી. તેને પગે ચાલવામાં હું માફ સૌભાગ્ય લેખું છું. તેની પૂજારિણી તરીકે મારે તો એટલું જ કહેવાનું છે કે તેના ચારિત્રની હરીશ્રાધ ન હોય.”

નિરપૂઠી કવિ કુંભજીદાસની કીર્તિ સાંભળી રાજા માનસિંહ એક સમયે તેમનાં દર્શન કરવાને તેમની ઝૂંપડીએ પહોંચ્યો. તે જ્યારે ઝૂંપડીમાં પ્રવેશતો હતો ત્યારે કુંભજીદાસ એક કંટો-રામાં બેસેલા પાણી સમક્ષ સુખ રાખી કપાળે તિલક કરતા હતા.

કવિની આ દરિદ્રતા જોઇ માનસિંહની દાનવૃત્તિ સતેજ થઇ. તેણે તત્કાલ કવિ સમક્ષ પોતાનો રત્નગડિત ચરીસો ધર્યો. કવિએ હસીને કહ્યું, “રાજન્, એવા ચરીસા રાજમહેલમાં શોભે, ગરીબની ઝૂંપડીમાં નહિ.”

“પણ તમારા જેવા મહાપુરુષ ગરીબ રહે જ શા માટે ?” માનસિંહે કહ્યું. “તમે માગો, ને માગશે એટલાં જર-ગંગીર તમારે ચરણે ધરીશ.”

“નૃપતિ !” કવિ તીક્ષ્ણ શબ્દોમાં બોલ્યા, “વેળા માટે જર-ગંગીર જરૂરનાં હશે. બકિત માટે એની જરૂર નથી.”

“શું તમે કશું જ નહિ માગો ?”

“હું એટલું જ માગું છું,” કવિએ કપકાલરી વાણીમાં કહ્યું, “કે મારા પ્રભુની પ્રતિ-માની જગ્યાએ કોઇ જર-ગંગીર ગોઠવવાનો યત્ન ન કરે.”

x

x

x

શકુન્તલાના પુત્ર ચક્રવર્તી બરતે જ્યારે જોયું કે પોતાના સંખ્યાબંધ પુત્રોમાંથી એક પણ પુત્ર સિંહાસનનો સ્વામી બનવાને લાયક નથી ત્યારે તે પુત્રોનો વધ કરી તે નવા ગાદીવારસની શોધમાં નીકળ્યો.

તેની નગર બારદાજ ઋષિ પર ફરી. તેમના ચરણે તેણે બારતનો મુગટ ધર્યો. ઉત્તરમાં બારદાજે કહ્યું, “રાજન્, રાગતલક યુવાનને થાય; આધેડને તે ન શોભે.”

“યુવાનોમાં તો સિંહાસનને યોગ્ય કોઇ ન મળ્યો.” બરતે વ્યથિત વાણીમાં કહ્યું. અને પછી ચમકતાં નયને ઉમેર્યું, “પરંતુ એક આશા રહે છે.”

“કર્ષ ?”

“આપના પુત્રને મેં નથી જોયેલ. તેને જોવાની ઇચ્છા છે.”

બારદાજે પોતાના બાલપુત્ર વિતથને બોલાવ્યો. બરતે તેનાં અંગેઅંગમાં પથરાયેલું પ્રભુત્વ પારખ્યું. તેણે તેને દત્તક લેવાની ઇચ્છા દર્શાવી.

બારદાજે બરતના હાથમાં પુત્ર સોંપ્યો. બરતે તેના મસ્તકે બારતનો મુકુટ ધર્યો.

x

x

x

એક બપોરે ભકતોની સાથે ફરવાને નીકળેલા મહમદ પયગંબર સાહેબે રસ્તે તડકામાં તરફડતો એક વીંછી જોયો. તેમણે તરતજ તેને હથેળીમાં ઊંચકી લઇ ઝાડની છાયામાં મૂક્યો. તેમ કરતાં વીંછીએ પયગંબરની હથેળીમાં ડંખ દીધો, એટલું જ નહિ, પણ તે ફરીને તડકામાં ચાલ્યો ગયો. પયગંબરે પુનઃ તેને છાયામાં મૂક્યો ને ડંખ સહો. વીંછી ફરી તડકે ચાલ્યો.

વીંછીની આ વૃત્તિ પર દીકા કરતાં ભકતોએ પયગંબરને કહ્યું, “સાહેબ, એને જવા દો. એ એનો સ્વભાવ નહિ છોડે.”

“જો એ એનો સ્વભાવ ન છોડે” પયગંબરે હસતાં કહ્યું, “તો મારે મારો સ્વભાવ શા માટે છોડવો ?”

x

x

x

અવિરામ ગર્જન

ત્રિભુવન ગૌ. વ્યાસ

૧

અવનીને રાખી ઉઠળમાં-
પથરાયો એ પારાવાર,
દિગંત ઉછળી છાજે ધોતો-
અખૂટ છલકાતો ભંડાર
ભારે એનો ભવ્ય દમામ
સાગર ગરજી રહ્યો અવિરામ !

૨

ભલે ડૂબે કે તરે ગમે તે-
એની શી એને ગણતી ?
અનંત યુગથી મહાકાલનાં-
સંગીતની લાગી મસ્તી !
ગતિક છતાં નવ તજતો હામ,
સાગર ગરજી રહ્યો અવિરામ !

૩

અનેક સરિતા સુંદરીઓનાં-
મુખમાં મીઠાં મૂમ્મા કરે,
તોય સહુલો સૌથી ખારો-
એકઠમલ શો ધૂમ્મા કરે !

નિર્મળ સહર સદા નિષ્કામ
સાગર ગરજી રહ્યો અવિરામ !

૪

સૌથી મોટો સમર્થ તોયે-
લેશ ન લોપે એ મરજદ,
ગગન સમે ગંભીર સદાએ-
અણુ અણુ કરતો અનહદ નાદ,

જળતરંગે શુંજે આમ
સાગર ગરજી રહ્યો અવિરામ !

પડી ? એ વિદ્વાનોએ પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિની સન્ધિઓને જોઈને જે ગદ્ગત કરી છે એના સમાધાનની સાથે પહેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર સમાપ્ત થશે.

જે પ્રકારે ગોરીલા અને મનુષ્ય જોવાથી બંને એક છે એવો ભ્રમ થયો હતો એજ પ્રકારે ચામાચીંચિયું જોઈને પશુ તથા પક્ષીની શૃંગારા વિશે થયું છે, અને આ રીતે માછલી અને પક્ષીને જોઈને તેમજ નાગવેલ * અને સાપની સાદશતાથી તથા બીજી હજારો વનસ્પતિ અને જંતુઓને જોઈએ છીએ ત્યારે આવોજ સંદેહ થાય છે. કારણ-ઘણાંજારાં જંતુઓ તથા વનસ્પતિનાં પુદ્ગળ એકજ આકાર-પ્રકારનાં માનુષ પડે છે. આથી બરાબર સમજાવતું નથી કે આ વસ્તુને પ્રાણીમાં ગણવી જોઈએ કે વનસ્પતિમાં ? આ સ્થિતિમાં એક વાર એ વસ્તુ ધ્યાન ઉપર આવ્યા વિના રહી શકતી નથી કે “ શું આ એકરૂપતાની જ અહરૂપતા છે અને વાસ્તવમાં એકબીજાથી એટલોજ સંબંધ છે કે જેટલો બાપ-એટા વચ્ચે હોય છે ? ” પરંતુ જરા જાંડી દૃષ્ટિએ જોતાં અને પુનર્જન્મના સિધ્ધાન્ત ઉપર વિચાર કરવાથી બધી સમજ પડી જાય છે અને મામલો વાતવાનમાં રપટ રૂઈ જાય છે.

* નાગવેલ સોનાના તારની માફક જુદો ઉપર વિશાળ રહે છે. એવાં મૂળને જમીનની દરકાર નથી હોતી, તે જાડ ઉપર સાપની માફક વિંટળાવેલી જ રહે છે અને એનેજ ખાઈને ધોતે વડે છે તેમ પોતાનો વંશ પલ્લુ વધારે છે. વૃદ્ધી જવાથી વૃદ્ધી થયેલા કડો એક ભુદીજ વેવી બની પોતાનો વિસ્તાર કરવા માંડે છે, આ વનસ્પતિ સપોદિ જંતુઓને મળતી આવે છે અને એજ કારણે એને નાગવેલ કહેવામાં આવે છે, પરંતુ વનસ્પતિનાં શુભ્ર અઠધાથી વધુ હોવાને તે વનસ્પતિ છે.

‘સુંદર ભાષામાં વિચારો વ્યક્ત કરવા, અન્યને ઉપદેશ આપવો અને ભોજન તથા રંજનમાં રસ માણવો’ એ જ જે સાહિત્યકારના જીવનનું ધ્યેય હોય તો અધેરીના સાહિત્ય-સંમેલનને સર્વોચ્ચ સફળ કહી શકાય.

પરંતુ વાતો અને ઉપદેશને અમલમાં મૂકવાની ખરેખરી તમન્ના હોય તો આજે ભારતભૂમિની અને તેના સામાન્ય જનસમાજની એ દશા છે કે જ્યારે પ્રત્યેક ઉપદેશકે યૂથાતી અને બીજાણી યાતનાઓ સહન કરતી માતૃભૂમિની સામે લોહીનું છુન્દેછુન્દ વપરાઈ ગયે ત્યાં સગી લોખંડી ઢાલ જનીને જોણું નેહ્યું; મોટર-બગલાઓ તે મોજશોખનાં સાધનો તરૂને ભારતના જનસમાજનો મોટો ભાગ જ્યાં ફૂટપાથ પર સૂઈ રહે છે ત્યાં, ગંધાતી ગલીઓમાં એ સમાજનાં બાળકો ભૂખ, દુઃખ તે રોગથી ટળવળે છે ત્યાં પહોંચવું નેહ્યું. નાટકની જેમ એ દરયોને નીરખવાને નહિ પણ અનુભવવાને, પોતાનું સર્વસ્વ એમના ચરણે ધરવાને. આ ગણતરીએ સંમેલન કેટલી સફળતા વધું તેની નોંધ વક્તાઓના ભાવિ કાર્યક્રમ પર અવલંબે છે.

તારીખ ત્રીજીની સાંજેરે કલા-પ્રદર્શન ખુલ્લું મુકાયું. મોંઘીની સવારે મધ્યસ્થ સમાજની બેઠક મળી, બપોરે ખુલ્લા સંમેલનમાં પ્રમુખનું ભાષણ થયું, સાંજે કેટલાક વિભાગીય પ્રમુખોનાં ભાષણો થયાં.

પ્રમુખ શ્રી કવિવર ખજરદારના વ્યાખ્યાનમાં આમાનો ખ્વનિ, ધર્મની તમન્ના, લાગણી અને અભ્યાસનો નિયોગ તરી આવતાં હતાં. વિભાગીય પ્રમુખોમાંથી પણ કેટલાકનાં ભાષણો ખંત, અભ્યાસ અને વિચારણાના ફળરૂપ હતાં. શ્રી. રમણલાલ દેસાઈએ સાહિત્યકારોની જાગીરદારશાહી સામે ખેંચેલું ખ્યાન આવકારપાત્ર હતું. અધિકાર અને વૃષ્ટિએ તેમની ગતિને અવરોધી ન હોત તો તેમને સાંભળવામાં આનંદ આવત.

પોંચમીની સવારે વિષયવિચારણી સભાની બેઠક મળી અને બાકી રહેલા વિભાગીય પ્રમુખોનાં ભાષણો થયાં. અચાર વાગે સાહિત્યકારો ‘પ્રકાશ પિકેયસ’ના રટુડિયોમાં મહેમાનગીરી માણવાને ગયા. ત્યાં તૈયાર થતા ‘ભરત-મિત્રાપ’ ચિત્રનાં કેટલાંક સુંદર દરયો જોયા પછી પેટ આંખની ધર્પા ન સેવે એટલા ખાતર સરસ ભોજન આરોગવામાં આવ્યું.

બપોરે અધિવેશનમાં પંદરેક નિયંધો વંચાયા તે કેટલાક દરાવો થયા, જેમાં આવતા વર્ષે સોલંકીવીર મૂળરાજની સહસ્ત્રાબ્દી ઉજવવાનો દરાવ ખાસ ખ્યાન ખેંચે છે.

સાંજે પ્રમુખશ્રીએ ઉપસંહાર કરતાં પોતાનું વિદાયગીત વાંચી સંભળાવ્યું. તે પ્રસંગે પથારેલા સર સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણને જોવાને તેમજ સાંભળવાને માનવમેદની ચિકાર જની હતી. સર રાધાકૃષ્ણે એ મેદનીને પ્રેરક અને આસ્વાદક પ્રવચનથી સંતોષી ભારતીય વિદ્યાભવન ખુલ્લું મૂક્યું.

રાત્રે ગરબા અને રંજનના કાર્યક્રમમાં મહેમાનોએ માનસિક પ્રસન્નતા અનુભવી.

બીજે દિવસે સાંજે ૭ વાગે ટિકિટના શાહી ભાવ ખર્ચાને રોયલ એપેરા હાઉસમાં શ્રી મુનશીના ‘જય સોમનાથ’ પરથી ઉપજાવેલી નૃત્ય-નાટિકા જોવાને ગયા. રંગગૃહ પ્રેક્ષકોથી ચિકાર જાન્યું હતું પરંતુ નિશ્ચિત કલાકારના અસહકારથી નિમાયલા કામચલાઉ કલાકાર એટલી પ્રસન્નતા ફેલાવી ન શક્યા, જેટલી ૧૯૩૬ના અમદાવાદના સંમેલન પ્રસંગે સર ચીતુભાઈને ત્યાંના ઋતુનૃત્ય આદિના કાર્યક્રમે ફેલાવી હતી.

વ્યાખ્યાન-કંડિકાઓ*

શ્રી અરદેશર ફરામજી ખખરદાર [અધિવેશનના પ્રમુખ]—

માનવજીવનના ભાવોની, વિચારોની, અનુભવોની અને ભાવનાઓની શિષ્ટ નોંધ ને સાહિત્ય.

વિચારોને પણ આપણને શીખવ્યું છે કે પ્રકૃતિમાં જે અશિષ્ટ છે તેનો કાળક્રમે નાશ થાય છે અને શિષ્ટ (fittest) જીવનનોજ વિકાસ થાય છે ને તે પ્રકૃતિના તુલ્ય સુદમાં જીવી શકે છે. વિશ્વનું ચેતન્ય પ્રકૃતિને શુદ્ધ કરતું કરતું તમામ જીવનને પુણ્ય સ્થિતિ બાણીજ વાળે છે. જે પાપમય છે તે પ્રકૃતિના અશુદ્ધ અને અધૂરા રૂપનું દર્શન છે, જે પુણ્યમય છે તે જીવનના શુદ્ધ, પૂર્ણ ને ઉપકારક રૂપનું અંતિમ રૂપ છે. જે પાપમય છે તે જીવનને અધોગતિ અને દુઃખ તરફ ખેંચે છે, જે પુણ્યમય છે તે જીવનને પ્રગતિ પર ચઢાવી આનંદ બક્ષે છે. જે પાપમય છે તેનો પ્રકૃતિની વિનિવાસ બાંધ થાય છે, જે પુણ્યમય છે તેની જગતિ અચળ રહીને ઝગમગે છે. જે પાપમય છે તેનો ક્ષણિકતામા વાગો છે, જે પુણ્યમય છે તે અનંતતામાં અમર વિહરે છે. એવું અમર સાહિત્યજ ઉત્પન્ન કરવાનું પ્રત્યેક લેખકનું ખોય હોવું જોઈએ. પ્રત્યેક લેખકે જાણવું જોઈએ કે તેનામાં જે ચેતન છે તે પ્રભુનુંજ છે, ને તે પુણ્યમય છે. તેણે જાણવું જોઈએ કે તેના કાષ્ઠક પુણ્યના રૂપરૂપ તેના પર વાજેલીની મહેર ઊતરેલી છે, અને તેના હાનરો લાખો મૂક માનવખંધુઓ જે પોતાના ભાવો, અભિલાષાઓ અને ભાવનાઓ વાણીના શિષ્ટ રૂપમાં ઉતારી કે ઉઠ્ઠારી શકતા નથી, તેના અવેજી તરીકે તે લેખકને જે શક્તિની બક્ષિયા થયેલી છે તેનો ઉપયોગ પુણ્યમાર્ગેજ કરવાનો તેનો અધિકાર છે. એ અધિકારનો જે લેખક દુરુપયોગ કરે છે તે માનવજાતના શત્રુનું કાર્ય કરે છે. તે સાહિત્યને કલુષિત કરે છે, એટલે તે માનવજાતની પવિત્રતાને કલુષિત કરે છે અને તેની પ્રગતિમાં વિરોધ ઉત્પન્ન કરે છે. કાળના વહેવા સાથે એવું સાહિત્ય, પછી તે ગમે તેવી પ્રતિભાથી કે કળાથી અંકિત હોય, તો પણ આખરે નાશ પામે છે, કારણ કે નિર્સર્ગનિયમ પ્રમાણે તો જે શિષ્ટ છે તે જ ટકી શકે છે ને અમરત્વ પામે છે.

ખંધાં સાહિત્યનો ને બધી કળાનો પાયો ધર્મમાંજ રહેલો છે. આજે આપણી પાસે સાહિત્ય ને કળાનાં જે રૂપ મોજૂદ છે તે હજારો વર્ષમાં ધીરે ધીરે વિકાસ પામતાંજ પરિણામો છે. જે દેવને યા પ્રભુને આપણી સદ્બલકિતથી રીઝવા અને તેની મહેરના અધિકારી થવા આપણાં સાહિત્ય ને કળા આપણે નિયોજ્યાં છે, તે સાહિત્યને ને કળાને આપણે ધર્મથી વિમુખ કરવા 'જેષ્ટ' તો એનો મૂળ પાયો જ ધસી પડશે અને આપણી એ હજારો વર્ષોની આ શિષ્ટ ને ઇષ્ટ મૂડીજ આપણે ખોઈ બેસીશું. સાહિત્ય ને કળાના મધ્યર્થિદુરૂપ રહેલો ધર્મજ જે જોડી જાય કે સડો પામે, તો સાહિત્ય અને કળાના શા હાલ થાય તે કલ્પવું મુશ્કેલ નથી.

હિંદુસ્તાન કે ધરાન કહો, ચીન કે અરબસ્તાન કહો, મિસર, ગ્રીસ કે તુર્કસ્તાન કહો: એ સૌ પ્રાચ્ય દેશોએ લાંબા અનુભવે અને યોગવિદ્યાના બળે માનવજાતની તમામ પ્રવૃત્તિને સીધા પ્રગતિને માર્ગે વહેવડાવવા સદ્ધર્મને જ વિશ્વના મધ્યર્થિદુ પર મૂકેલો છે. વિશ્વમાં સદ્ધર્મ તે જ સત્ય છે,

અમિરી ખાતે ઉજવાયેલા શુભશક્તિ સાહિત્ય-પરિષદ સંમેલનના ચૌદમા અધિવેશનના પ્રમુખોનાં વ્યાખ્યાનો-માથી મહેત્વનો દૂક લાગ અહીં આપવામાં આવેલ છે. વ્યાખ્યાતાના હાર્દને રજૂ કરવાની ભાવના છતાં સ્વજન-સંકાયના કારણે વ્યાખ્યાતાને પૂરતો ન્યાય ન આપી શકાયો હોય તો તેને ક્ષાંતન્ય ગણવા વિનંતિ છે.

તે જ પ્રશ્ન છે, અને બીજી બધી વસ્તુઓ ગોણુ છે. પાશ્ચાત્ય દેશોએ પાછળથી ચૈતન્યના વિકાસને તદ્દસપર્યાં અભ્યાસ કરવાને બદલે બહુધા પ્રકૃતિના સ્થૂળ વિકાસનો, અને એ પ્રકૃતિના ગુણના સંશોધનથી સ્થૂળ મોજમજનનાં સાધનો ઉત્પન્ન કરવામાં, અને તે ટકાવી રાખવાને વિપક્ષ સ્થાને યુદ્ધ કરવાની આસુરી સંપત્તિનો ઉપયોગ કરવામાં પેતાની શક્તિ ખર્ચી છે...

કર્મસંબંધે પશ્ચિમની પ્રજાઓ સાથે આપણે યોગ ચાર સદીથી થવા માંડ્યો અને ધીરે ધીરે ત્યાંનો પાર્થિવ સુખવાદ આપણે અહીં પ્રવેશવા લાગ્યો. પશ્ચિમની પ્રજા સ્થૂળ મોજ-શોખ ને આરામના વિષયમાં વિજ્ઞાનના વિકાસથી આપણા કરતાં આગળ વધેલી લાગી, અને જિતાઈેલી પ્રજા લેખે આપણી પ્રજાને ત્યાંનું બહુજ ઉત્તમ ને અનુકરણીય લાગ્યું. ચૈતન્ય ને પ્રકૃતિના યોગથી ઉત્પન્ન થયેલા આ વિશ્વમાં જાનેનું કામ છે. પ્રકૃતિના ગુણોનું જ્ઞાન આપણા સમગ્ર વિકાસ માટે જરૂર કામનું છે, પણ એ જ્ઞાનને આપણે ચૈતન્યના પુત્રોએ ચૈતન્યના જ વિકાસ માટે ઉપયોગમાં અને વિનિયોગમાં લેવાનું છે. પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ અંધારમાં છે, ચૈતન્યનું સ્વરૂપ તેજમાં છે. આપણે શું લાઈશું ? શું માંગીશું ? અંધાર કે ચૈતન્ય ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાંજ આપણી પ્રગતિનો કે અધોગતિનો માર્ગ રહેલો છે.

આજના આપણા નવીન સાહિત્યમાં પશ્ચિમના પૂરનાં ગદ્દાં પાણીનો પુષ્કળ બેળ થયો છે. જાણે પશ્ચિમનું તેટલું પથ ને પુણ્યરૂપજ હોય એની માન્યતા ધણીની થઈ ગઈ છે, અને તેમાં પ્રગતિને નામે ઘણું અનર્થકારક પ્રગટ થાય છે. સ્વતંત્રતાનો અર્થ સ્વચ્છેદિતામાંજ ધરાવાય છે. સંયમ ને ધર્મમાર્ગના ધ્યેય વિનાની સ્વતંત્રતા સ્વચ્છેદિતામાં જ પરિણમીને આખરે અગ્નિ સાથે રમતા બાળકની જેમ દાઝી જાય છે. ઊગતા સૂર્યની સાથે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં જે નવા વાદો જન્મે છે, તે બધા આપણે ત્યાં પણ ઘૂસી જાય છે. ધર્મ બુદ્ધિનો કસોટીથી એવા વાદોની પરીક્ષા કરવાનું ધર્મ મોટે ભાગે યુવાન લેખકોને રહેતું નથી, કે અનુભવની અપૂર્ણતાને લીધે એ વાદોની માત્ર જાળકની શબ્દરમતોમાંજ તેમની આંખ અંજન થાય છે, અને તેને આપણા સાહિત્યમાં તુરત લાવવાના પત્ત ધાય છે. કવિતામાં અને નવલકથામાં કે નવલકથામાં આજકાલ આપણે એવા એવા પ્રસંગોનાં ને ભાવોનાં કથન બોધે છીએ કે જેવાંની દસ્તી આપણા દેશમાં કે સંસારમાં છે જ નહિ, અને એ વાંચતાં શિષ્ટ વાચકને આચ્છાદ જ ધાય છે. પશ્ચિમના સાહિત્યમાંના મેલ ને કચરા પણ અહીં પ્રવેશ પામ્યા છે, અને આપણા જનસમાજનાં તથા ઊગતી પ્રજાનાં હૃદયને તે ઝેરથી ભરે છે.

પૂર્વે તે તો તેના ધર્મ જ માન્ય છે, ને તે જ પુણ્યકારક છે.

જ્યાં પ્રજા નથી, પ્રજાનું સત્ય ને સૌંદર્ય ને આનંદ નથી, પુણ્યમય વાતાવરણ નથી, ત્યાં કશું નથી. ધર્મ ધરણું સાહિત્ય નથી દેશને કામનું, નથી જગતને કામનું, નથી વ્યક્તિને કામનું. કવિતા એ કળા છે, અને કળાનું સુખ્ય કાર્ય સત્યનું સૌંદર્ય અને સૌંદર્યનું સત્ય જાંડી હૃદયોર્મિથી દર્શાવવાનું છે. અધોધનત્વ, ગિંતન, કલ્પનાનાં ઉડ્ડન, ઉપમા આદિ અલંકાર એ બધાં માત્ર કવિતાનાં ગોણુ અંગો છે.

જ્ઞાન, ભક્તિ, સેવા, શ્રેદ્ધ, અર્પણ અને આનંદ એ પ્રજાતાનાં જ સદ્ભાગી અંગો છે. બધો અનુભવ જ્ઞાનમાં, બધી શ્રમ્યા ભક્તિમાં, બધી શક્તિ સેવામાં, બધી ઈચ્છા શ્રેદ્ધમાં, બધી સંપત્તિ અર્પણમાં, અને બધી પ્રાપ્તિ આનંદમાં પરિણમીને સમાર્પ જાય છે. એ પરાજ્ઞાન અંતરમાં ઉતારીને આપણે સરસ્વતીની સેવા કરશું, અને વિશ્વના પક્ષમાં આપણે પણ આપણો દિગ્ગેશ મધાશક્તિ નાખશું, તો આપણું જીવન અકારત તો નહિજ ગયેલું કહેવાશે.....

અણુપીધા કરવાના હોડે, અધૂરાં પરાં થાય;
રનેદ, શૌર્યને સત્યતત્વા ઉર વેશવશ સચાય ...

[વિદાયગીત-]

પ'ખીડાં હો ! કહીં કહીં ઊડીને
આખ્યાં આ ગુર્જરીને ખાળે છ રે;
મોધરા બોલ કંઈ સુધ્યા-સુણાન્યા,
જીલા-જીલાન્યા વહાલે છ રે.-પ'ખીડાં હો ! ૧
અ'ગ અ'ગ તે'ની ભરતી ઢિજાળતી
શરદની પૂર્ણિમા આવી છ રે;
આતમે આતમે રસની પરખ આહીં
રંગ રંગ રેલની લાવી છ રે.-પ'ખીડાં હો ! ૨

સોનાદિ'ડાળે આજ ચાલેલો હીંચો,
રસને દિ'ડાળ એવાં હીંચલે છ રે !
ઓલી બ્રહ્માંડ પ્રભુગોલે / ખિલાન્યા,
બોલે ત્યાં પુણ્યરસ સીંચલે છ રે !-પ'ખીડાં હો ! ૩
પ'ખીડાં હો ! આપું વિદાય કયમ !
આપું સદાય વહાલ વાણી છ રે !
નવલા કલ્પેલ તમ કંઈ વહાવનાં
લેને-લેને રસલદાણી છ રે !-પ'ખીડાં હો ! ૪

શ્રી. રમણુલાલ વ. દેસાઈ [સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખ]—

સર્જકનાં સાધનો ચારે પાસ વેરાયલાં પડ્યાં હોય છે. સર્જકની વિશિષ્ટતા એ વેરાયલાં સાધનોને માન્ય આકારોમાં ગોઠવી દે છે અને તેમાં પ્રાણ પૂરે છે. સાહિત્યકાર આમ સર્જક છે; સાહિત્ય એ સર્જનકલા છે; અને આપણી સામાન્યતામાં જ એ સર્વ સાધનો વેરાયલાં પડ્યાં છે. સામાન્યતામાં પણ ભારે મહત્તાનાં બીજ રહેલાં છે એવી પરખ કરનાર સાહિત્યકાર, કલાકાર, વિદ્વાની કે પયગંબર છે. માનવતામાંથી જ મહત્તા ધરાય છે; સમાજમાંથી જ સાહિત્ય રચાય છે. સાહિત્ય એ સામાજિક-સામુદાયિક સંચલન છે.

... અને સાહિત્ય એટલે ? ધનિકાને મન નિરર્થક શબ્દવલોલ; કામગરાઓને મન રેલગાડીમાં વખત પસાર કરવાનું સાધન; સ્ત્રીઓને મન રસોઈ, નિદ્રા, જ્ઞેનપણી અને ગરબાની વચ્ચે મળતી નવરાશનો ઉપયોગ; અને કલાશોખીઓને મન ચોરડો શોભાવતું ફર્નિચર.

વાણી જેવું સ્પષ્ટ વિચારવાહન બીજું નથી, અને સાહિત્ય સરખી સર્વોપયોગી, સર્વાનુકૂળ, સર્વમય અને પ્રગતિશીલ બીજ એકે કલા નથી. નૃત્યને સાહિત્ય અર્થ આપે છે, અભિનયને વિષય આપે છે, ચિત્રને પરિચય આપે છે અને સંગીતને જ્યારે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તે શબ્દ આપે છે.

સામાન્ય જનતાને એ શુદ્ધ વાણી આપે છે, રસિકતા આપે છે, કલ્પના ઉડ્યન આપે છે; સહજ નિત્ય પ્રસંગોમાં રહેલું કાવ્ય માધુર્ય જનતાને પાપ છે, જીવન ઘડતરમાં ઉપયોગી થાય એવાં પાત્રો તેની દૃષ્ટિ સન્મુખ રાખે છે, જનતાના હિસાબને તે જીવંત રાખે છે, અને સર્વ ભાવે જનતા સાથેની એકતા સાચવી જીવનનાં *Stamptedards*-કક્ષા બીંચે લાવે છે. સરસમાં સરસ વિચારો, બિર્મિઓ, કલ્પનાઓ અને મૂર્તિઓનું સાહિત્ય એક સાર્વજનિક મંદિર છે. એમાં પ્રવેશવાની સહુને ધૃટ છે.

શ્રી. ડૉ. ડી. જી. વ્યાસ [કલા વિભાગના પ્રમુખ]—

આનંદ માનવજીવનનો એક ઉદ્દેશ છે. એ આનંદ નિર્દોષ અને નિઃસ્વાર્થ છે, પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે. તેની પ્રાપ્તિ મનુષ્યને ક્યાંયથી પણ થતી હોય તો તે સૌંદર્યદર્શનથી, કલા અને સાહિત્યમાંથી. નૃત્ય અને નાટ્યના પ્રયોગો મુમુક્ષુઓએ સર્વદા જોવા એવા વિચિત્ર દેખાતા 'સંગીતરત્નાકર'—કારના ઉલ્લેખમાં ગૂઢ સત્ય સમાયેલું છે. કલાનો અભિનય નિહાળતાં થતી રસનિષ્પત્તિમાંથી જે સાત્ત્વિક આનંદ ઉદ્ભવે છે તે અન્તાશુદ્ધિ કરવામાં સહાયબૂત થાય છે અને અન્તાશુદ્ધિ મુમુક્ષુને જરૂરી છે. રસના પાપા ઉપર સાહિત્ય અને કળા બન્ને મળે છે. વિખુટાં પડતાં બન્ને નિર્બળ અને નિષ્ક્રિય બની જાય છે.

કળાનો અંતિમ હિદ્દેશ આંતરંગીય અને તેથી થતો અંતઃક્રુદ્ધિ હોવાથી પ્રત્યેક ધર્મે અને સંપ્રદાયે કળાને અગ્રસ્થાન આપ્યું હતું...

નિયમબદ્ધતા ભારતીય કલાની વિશિષ્ટતા છે અને પ્રત્યેક ધર્મે અને સંપ્રદાયે તેનો સ્વીકાર કર્યો છે. ભારતીય કલાની બીજી વિશિષ્ટતા તેની મૂળગત એકતા અને અવિભાજ્યતા છે. અભિનયકળાને કલાનાં બાહ્ય સ્વરૂપોનો પાયો માનવામાં આવ્યો છે. ભારતીય અભિનયપદ્ધતિ મુંદર અને સાંકેતિક છે. તેની સ્પર્શ કરી શકે તેવી અન્ય પદ્ધતિનું હજી કોઈ દેશ નિર્માણ કર્યું નથી. ચિત્રકાર, શિલ્પી, નાટ્યકાર, નર્તક કે ગાયક ન્યાંસુધી અભિનયકલામાં સિદ્ધહસ્ત ન થાય ત્યાંસુધી તે ખરો કલાસર્ગદ બની શકતો નથી. કલાની ઉત્પત્તિ સર્ગનશકિતમાંથી થાય છે અને તેનું પ્રત્યક્ષસ્વરૂપ તેના સર્ગદની માનસિક પસંદગી અને શક્તિ અનુસાર ધરાય છે. ખરી કળાની શોધ તેનાં બાહ્ય સ્વરૂપો અને માધ્યમોની પાછળ કરવી પડે છે.

ગુજરાતના જીવનમાં મૃદુતા, લય, સરવરતા, રંગપ્રિયતા અને વૈવિધ્યવૃત્તિ ભરપૂર છે. મૃદુતા અને લય તેની લાવા, સિપિ, ગાન, નૃત્ય અને અન્ય કલાઓમાં દેખાય છે. વૈવિધ્ય ગુજરાતનાં રાચરચીલાં અને વસ્ત્રોની લાતોમાં છે. કાશ્મિરમાં તો લગભગ દરેક રાત્રીની પાંચડી જુદી એ લાએજ કોષ્ટી અગ્નિનું હશે. સ્ત્રીઓનાં કપડાંના રંગો અને લાતો અને પહેરવાની શેલીમાં પણ લય, મૃદુતા અને વૈવિધ્ય છે.

મંદિરોમાંથી સમાજની શ્રદ્ધા ડગવા માંડી, એટલે કલાકેન્દ્રો તૂટવા માંડ્યાં અને કલાએ પોતાનું મુખ્ય આશ્રયસ્થાન ગુમાવ્યું. લોકોએ દેવધર્મને બદલે કલાધર્મનો સ્વીકાર ન કર્યો. રાજ્યમંદિરોએ પણ કલાનો સંપ્રદાય ન કર્યો. પરિણામે કલા જીવનની અનિવાર્ય જરૂરિયાતને બદલે વિલાસના સાધન તરીકે ઓળખાવા માંડી. જીવન અને કલા વિભક્ત થયાં. ભારતવાસીઓનું કલામય જીવન કૃત્રિમ અને શુષ્ક બન્યું. સરકારે ગણીગાંડી કલાશાળાઓ સ્થાપીને શિક્ષિત તથા અશિક્ષિત એવા કલાકારોના એ વર્ગો ઉત્પન્ન કર્યાં, પરંતુ લોકોની શ્રદ્ધા કલામાંથી ડગી ગયેલ હોવાથી શિક્ષિત કલાકારો માટે અત્યારે પણ સમાજમાં નિશ્ચિત સ્થાન નથી. અગાઉ આદકો કલાકારોને શોધતા હતા. આજે કલાકારો આદકોને શોધે છે.

અશિક્ષિત કલાકારો કે જેમના પૂર્વજોએ હિંદની ઉત્કૃષ્ટ કલાસૃષ્ટિ સર્જી હતી તેઓ અસહાય અને અસાધન બની ગયા છે. તેમના માટે જે ક્યાંય પણ સ્થાન રહ્યું હોય તો કારખાનાંઓમાં મજૂરો તરીકે અથવા પદવીધારી સ્થપતિઓ અને એન્જિનિયરોના હાથ નીચે રાજઆઓ તરીકે. કલાની આવી લાચાનક દશામાંથી ગુજરાત પણ મુક્ત રહ્યું નથી. આજે ગુજરાત છે, ગુજરાતીઓ છે. પરંતુ તેમનાં સ્થાપત્ય, શિલ્પ કે કારીગરીઓ પરથી ગુજરાતની જાણ બૂસાની બળ્ય છે.

શ્રી રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ [તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ]-

વિદ્યાઓનું વિદ્યાત્ત ધર્મ અને અર્થ જાણવામાં છે એ ચાલુક્યનો મત તેના યુગનો સૂચક છે. ઉપનિષદો અને શ્રમજુથો ઉપરથી આપણને એમજ લાગે છે કે 'મોક્ષ' એ એકજ 'પદાર્થ' પુરુષાધ તરીકે જાણીતો હશે. વાસ્તવિક રીતે ધર્મ તથા અર્થ અને કામને ત્રિવર્ગ તરીકે સમજવા પડી જ 'મોક્ષ' 'પદાર્થ' સાર્થક થાય છે.

બ્રાહ્મજુકાલ એ એક રીતે આપણી સંસ્કૃતિનો વિધાયક કાલ છે. સમાજવ્યવસ્થા અને તેમાં મૃદસ્થ તરીકે માણસનો ધર્મ એ યુગમાં રિથત થાય છે. એ ભૂમિકા ઉપર અનુરૂપ અથવા પ્રતિરૂપ ખીન્ન ચિત્તો થાય છે. માણસને ઐહિક સુખ માટે 'કર્મ' કરવું આવશ્યક છે. અને આવશ્યક

કર્મ જે કરવામાં ન આવે તો 'લોકસંગ્રહ' રહે નહિ એ મહાન સિદ્ધાન્ત આ યુગનું ફળ છે. અર્થાત 'છટ્ટાપૂર્ત' યતયાગાદિ અને લોકોપયોગી કાર્ય કરવાં તથા પોતપોતાના વર્ણ પ્રમાણે પોતાના વર્ણની ફરજો બજાવવી એ 'ધર્મ'નું તત્ત્વ નિષ્પન્ન થાય છે. પંચ મહાવ્રત, - દેવવ્રત, બ્રૂતવ્રત, પિતૃવ્રત, બ્રહ્મવ્રત અને મનુષ્યવ્રત, -પશુવત્ સ્થિતિમાંથી સામાજિક મનુષ્ય બનાવવાનો સંસ્કારવિધિ, વર્ણધર્મ તથા સાર્વર્ણિક ધર્મ-અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, શૌચ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ ઇત્યાદિ અને યમ-નિયમ આદિ પદાર્થો આ યુગના ચિંતનમાંથી ફલિત થયા છે.

શ્રી. કેશવલાલ હિં. કામદાર [ઇતિહાસ-વિભાગના પ્રમુખ]—

ભાષીન કાળના ઇતિહાસમા યાદવ-સંસ્કારનો વિસ્તાર મુખ્યત્વે આપણા ગૂજરાતથીજ થયો છે. એ વિસ્તાર મહારાષ્ટ્ર અને તામિલ પ્રદેશ સુધી ગયો છે. ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ પાસે આ વિષય વધારે દિશાસૂચન માંગે છે. યાદવકુળનાં રાજ્યો ગણુરાજ્યો હતાં: એવાં ગણુરાજ્યો ઉત્તર હિંદમાં આ વળતે બધેય હતા. યાદવીય ગણુરાજ્યો સમવાય રાજ્યો હતાં, જેનો ખ્યાલ બૌદ્ધ અને જૈન સાહિત્યમાંથી આપણને મળી શકે છે. યાદવ વસાહતમાં આત્મીયે આત્મી જાય છે. એ આત્મી-રોનો વિસ્તાર યાદવોના જીટલો જ હરો. અને તેમનાં પણ ગણુરાજ્યો હતાં. એ ગણુરાજ્યોને મૌર્ય મહારાજ ચન્દ્રગુપ્તે તોડ્યાં અને તેમની પાસે સામાજિક અને આર્થિક સત્તાઓજ તેણે રહેવા દીધી એવો કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમા સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે. આવા રાજ્યો સુરાજ્યો, સુરાષ્ટ્રો હશે. તેથીજ તેમના મુખ્ય ક્ષેત્ર-આપણા હાલના કાઠિયાવાડને પ્રાચીનોએ સૌરાષ્ટ્ર સુરાષ્ટ્રનાં સમૂહ: સમવાય. એ નામ આપ્યું હોય, જે કે કેટલાંએકો સૂર્યરાષ્ટ્ર ઉપરથી સૌરરાષ્ટ્ર-સૌરાષ્ટ્ર થયું એ મત ધરાવે છે. મને પહેલું મત વધારે માન્ય લાગે છે. એમ પણ સંભવે કે નંદ રાજ્યોએ આ રાજ્યો સામે નિષ્ફળ સંગ્રામો કરી તેમને સ્વતંત્ર રહેવા દીધાં હોય. નંદ રાજ્યોનો અમલ સમુદ્રો સુધી હતો એ પૌરાણિક વિચાર આ મતને પુષ્ટિ આપે છે.

વલ્લભી એટલે છત્તની મહેલાતોનું, અટારીઓનું નગર. ચીની મુસાફરો એની જાહોજલાલી વર્ણવે છે. વલભીના મેત્રેયો મેર હોય, મિત્રના એટલે સૂર્યના પૂજકો હોય, હૂણુ હોય, આર્ય હોય, કે ગમે તે હોય, પણ જ્યારે તેમણે ગૂજરાતમાં અમલ જમાવ્યો ત્યારે તેઓ આર્ય સંસ્કારના પ્રશંસક થઈ ગયા હતા. એ સંસ્કારમા તેમણે બૌદ્ધ અને જૈન મેળ મેળવ્યો હતો. આર્યમંજૂ-શ્રી કુલ્પ પ્રમાણે વલભી રાજ્યો સમુદ્રસ્વામીઓ હતા અને એક વાર ક્ષેત્રજનાં સાર્વભૌમ પદે વિરાજ્યા હતા. કેવદ્દિ ક્ષમાશ્રમજીને હાથે થયેલુ જૈન સૂત્રોનું એકાકરણ વલભી મુકામે થયું હતું. વલભીના બૌદ્ધ વિહારના એ કુલપતિઓ રિધરમતિ અને ગુણમતિ હતા. જેમા ગુણમતિ મહાયાન પંથનો પ્રખર વિદ્વાન હતો. ભટ્ટીકાવ્ય અહીં લખાયેલું. વલભીના ત્રિભાગીકમા હુએનસાંગ આવી ગયો હતો. તે રાજ્ય પારસિકો સાથે અને અરબો સાથે પરિચયમા હતું. હર્ષ, ગૂર્જરા, ચાણક્યો અને ચાલુક્યો સાથે તેમનો સાંધિવિગ્રહ સંબંધ હતો. તાણકો એટલે મુસ્લિમો સાથે સમુદ્રના સ્વામીત્વ માટે લડતાં તેઓ હારી ગયા. એ લડાઈ હિન્દ ઉપરની ઇસ્લામની ચઢાઈની પ્રથમ ભૂમિકા હતી. એ સમયમાં વલભી, ગીરિનગર, વડનગર એ, હિન્દમશહૂર વિદ્યાધામો હતાં. જસો વરમેળા આ વલભી રાજ્યથી પરિજીમેલી સંસ્કારિતા ગૂજરાતની સંસ્કારિતાની પ્રથમ ભૂમિકા હતી.

સિકકાશાસ્ત્રનાં પરિજીમોને હું એનીજ [શિલાલેખો, ચિત્રો, મૂર્તિઓ, પાળિખા ઇ. જેવી] લોકજોગ્ય પ્રસિધ્ધિ આપવાનો આગ્રહ કરું છું. સિકકાશાસ્ત્રીઓના સહકારથી આપણે આપણી પુરાતન સંસ્કૃતિને લોકજોગ્ય બનાવી શકીએ. રાજકોટ, વડોદરા અને

મુખ્યમાં ગુજરાત વિષેના સિકકાઓના સારો સંગ્રહ છે. તેમાંના ઐતિહાસિક અને સાંસ્કારિક વિષયોગિતાવાળા સિકકાઓ ઉપરની મુદ્રા વગેરેને આપણે ફોટોગ્રાફીની કળાથી મોટાં કરી શકીએ. આપણે તેમની પ્રતિકૃતિઓ વાચનાલયો, પુસ્તકાલયો વગેરેમાં મૂકી શકીએ, તેમને આપણે સ્વભાષામાં કે ભાષાંતરથી, દીપ્તિથી અને દૂંધાં વિવેચનોથી લોકોને સમજાવી શકીએ. એવીજ રીતે તામ્રપત્રો ઉપરનાં સીલ વગેરેને આપણે લોકભાષામાં સમજાવી શકીએ. અત્યારે આપણે સિકકાઓ, સ્ટેમ્પો, મુદ્રાઓ વગેરેનાં વ્યક્તિગત શોખને સતોષવા આલખઓ તૈયાર કરી રાખીએ છીએ. હું એમને લોકભોગ્ય બનાવવા ઇચ્છું છું. હું તેમને સાર્વજનિક ચિત્રશાળાઓમાં ગોઠવવા ઇચ્છું છું. અત્યારે તે માત્ર અભ્યાસીઓના કૃતકલ્પના વિષયો છે. એ ચાર દૃષ્ટાંતો આપીશું તો સૂચના વધારે સ્પષ્ટ થઈ જશે. રૂદામન, ચન્દ્રગુપ્ત, સમુદ્રગુપ્ત, કુમારગુપ્ત-એમના સિકકાઓ ઉપરનાં તે રાજ્યોનાં શરીરોને આપણે ફોટોગ્રાફીથી મોટાં બનાવી તેમની છબિઓ આપણે સંગ્રહસ્થાનોમાં મૂકીએ, તેમનાં વર્ણનો આપતા શિક્ષાલેખોને આપણે તે છબિઓની સાથે તે વખતની ભાષાઓમાં અને સ્વભાષામાં એટલે ગુજરાતીમાં મૂકીએ અને પછી લગભગ તેમનાં જ સમકાલીનનાટકો-કાવ્યો કૌમુદીમહોત્સવ, રઘુવંશ, કુમારસંભવ વગેરેમાં બતાવેલાં રાજ્યોનાં વર્ણનો મૂકીએ. તો આપણી શિક્ષણસંસ્થાઓ સમૃદ્ધ બને, શોભે, આલ્હાદક થાય અને બોધક નીપડે. તે જ પ્રમાણે હર્ષ રાજના સ્વદસ્તો મમ મહારાજાધિરાજ ધી હર્ષસ્ય એ હસ્તાક્ષર હર્ષચરિતમાં આપેલાં તે રાજના વર્ણન સાથે રાખીએ તો ચોકકસ આપણી જનતાનો હર્ષ વિષેનો ખ્યાલ સંગીનબને. વલ્લભી, સોલંકી, મુસ્લિમ, મરાઠી અને ઇંગ્રેજ યુગોના આપણા ઇતિહાસમાંથી આવાં બીજાં અનેક દૃષ્ટાંતો લઈ શકાય.

પ્રાધ્યાપક ચંદુલાલ નગીનદાસ વકીલ [અર્થશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર વિભાગના પ્રમુખ]—

આપણી સાધન સંપત્તિ જોતાં, આપણા લોકોની આવડત અને સાહસ ખેડવાની તૈયારી જોતાં, આર્થિક દૃષ્ટિએ ગુજરાત પછાત જ કહેવાય. ગુજરાત અને કાઠિયાવાડનાં ગામડાંઓમાં ફરીએ તો જણાશે કે તેમની સ્થિતિ એટલી બધી નબળી છે કે કોઈ વરસે વરસાદની અછત હોય કે તરત ખૂખરો શરૂ થાય. મુંબઈ સરકાર તરફથી નહેરો બાંધવાને અને તે વડે ખેતીને પાણી પૂરું પાડવાને મોટો ખર્ચ કરવામાં આવે છે. પણ પ્રમાણમાં ગુજરાતમાં નહેરોની અને બીજાં પાણીનાં સાધનોની સગવડ ઓછી છે. આ સંજોગોમાં દુકાળનો સામનો કરવાની તાકાત લોકોમાં ક્યાંથી જ હોય? આપણે ત્યાં દુકાળ કંઈ અપવાદ રૂપે નથી, કે જેને માટે કશી પૂર્વતૈયારી ન કરી હોય તો કામ્ય ગણાય. એ તો આપણાં કૃષિજીવનું એક સામાન્ય લક્ષણ છે, અને તેને અંગે જોતી થતી મુશ્કેલીને પહેાંચી વળવા કોઈ પણ રાષ્ટ્રિય સરકાર સંપૂર્ણ તૈયારી રાખવા પ્રયત્ન કરેજ. પણ, વસ્તુસ્થિતિ શી છે? અનેક ગામડાંઓ એવાં છે કે જ્યાં શહેરો સાથે અથવા રેલ્વે સ્ટેશન સાથે વ્યવહાર ચોમાસામાં તો બંધ જ થઈ જાય. પાકા રસ્તાઓ પણ જોઈતા પ્રમાણમાં નથી. ગામડાંઓની ગંદકી દૂર કરી ત્યાંના લોકોની તંદુરસ્તી વધારવાનાં સાધનો મળતાં નથી. પ્રાથમિક કેળવણી માટે યોગ્ય સગવડોની ન્યૂનતા આપણે જાણીએ છીએ... આપણાં અસહજાં બંદરો ખંભાતથી સુરત સુધી નકામાં જેવાં થઈ ગયાં છે.... દરિયા કિનારે આવેલા આપણા આ મોટા પ્રદેશના પ્રમાણમાં આપણી પાસે બંદરોની સગવડ, વહાણવટાનો ધંધો વગેરે પૂરતા પ્રમાણમાં નથી.

શ્રી ભાઈલાલ શંકરભાઈ પટેલ [વિજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ]—

ખેતીની કળા ખાસ ગુજરાતમાં બહુ સરસ રીતે ખીલેલી છે. ભરૂચ જિલ્લામાં તથા ખેડમાં

જમીનની ખેડ-વાવવાની પ્રથા તથા જમીનની સ્વચ્છતા વગેરે જોતાં ખેતી ધણી સારી રીતે થાય છે એમ કલા વગર ચાલે જ નહિ. ડૉ. વૉલ્ફર કે જેઓ ૧૮૮૯માં હિંદુસ્તાનમાં ખેતીની સુધારણા સંબંધી તપાસ કરવા આવ્યા હતા, તેમણે કહ્યું હતું કે— 'હિંદુસ્તાનની ખેતી પછાત નથી, પરંતુ ખેતીની પ્રથાઓ ખતાવી આગે છે કે ખેડૂત પાકની ફેરબદલી, પાકનું મિથણ તથા વાસણ પાડવા વગેરેની રીત વિશે ધણું જ સારું જ્ઞાન ધરાવે છે....

પ્રા. વિષયપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી [ભાષાશાસ્ત્ર વિભાગના પ્રમુખ]—

પૂરાન્તની ભાષાનો અભ્યાસ માતૃભાષાને ભયરૂપ થઇ શકે. આ વિષયમાં આપણુ રાજકારણના નેતાઓ જેટલી સ્વચ્છતા હું રાખી શકતો નથી. રાજકીય કારણોથી (જે શરૂઆતમાં બહુ નજીવં લાગ્યાં હશે) ભાષાના સ્વરૂપ અને મહત્ત્વમાં ભારે ફેરફારો થઇ ગયા છે. પશ્ચિમ રાજસ્થાનનો રાજકીય અને સામાજિક સંબંધ ગુજરાત સાથે ઓછો થયો ને પશ્ચિમ રાજસ્થાનીએ પોતાનું અલગ સ્વરૂપ પકડ્યું, અને આજે અલગ સાહિત્યવાળી એ ભાષા-ભાષાઓએ હિન્દીનું 'વર્ચસ્વ સ્વીકાર્યું' છે. ગુજરાત અને રાજસ્થાન એક રાજકીય એકમ તરીકે રહી શક્યા હોત તો આ બંધા પ્રદેશમાં એકજ ભાષા હોત. સિંધે, ત્યાંના આમીનોએ, તેમને આપેલી લિપિ સામે વિરોધ ના કર્યો તો આજે સિંધ સંસ્કારની દૃષ્ટિએ વિશાળ ભારતથી અળગું પડી ગયું છે. આજે ત્યાં સિંધીને પુરી અરખીજા ખનાવવાનો અવરચિત પ્રયત્ન થઇ રહ્યો છે.

શ્રી.ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ [પત્રકારિત્વ-વિભાગના પ્રમુખ]—

સાચું પત્રકારત્વ માંગે છે કે પત્રનીતિની સામેના મતને પણ તે ગણનામાં લે; પરંતુ પત્રકાર પોતાની સત્યાભિમુખ દૃષ્ટિને કળાવા જ ન દે, વાચકને સંદેહમાં જ રાખ્યા કરે, તો તટસ્થ કહેવાતું એ બીયહીન પત્રકારિત્વ સત્યશોધમાં જરાએ ફાળો આપતું નથી, વાચકોને દોરી શકતું નથી, અને વાચકના માનસનું ઘડતર કરવામાં નિષ્ફળ નીવડે છે. જાહેરજીવનનાં બધાં ક્ષેત્રોમાં દરેક પત્રની નીતિ નિશ્ચિત હોવી જોઈએ. દરેક વર્ગને અને દરેક વાચકને સંતોષવાની આશાથી તટસ્થતા સેવીને શો કોઈને પ્રસન્ન રાખવા મથવું એ મિથ્યા છે.

લાગેના ફેલાવાવાળાં દૈનિકો ઇંગ્લાંડ-અમેરિકામાં પ્રસિદ્ધ થાય છે, છતાં ત્યાં સાપ્તાહિકો માસિકો અને ત્રિમાસિકો પણ સારી સંખ્યામાં નીકળે છે: એવો અભિધાન એક કરોડની ગુજરાતી બોલનારી પ્રજામાંથી પોણાભાગની અઘણુ જનતાવાળા પ્રાંતને માટે કરવો એ નિર્મર્થક છે, પરંતુ જે પત્રકારો જુદી-જુદી જરૂરિયાતો પિછાણીને તેને પહોંચી વળવા માટે આપણી વાચક જનતા સમક્ષ ઉપસ્થિત થાય તો તેઓના જ્ઞાન, કળા અને સેવાનો લાભ જનતા વિશેષ પ્રમાણમાં ઉઠાવી શકે તેમ છે. 'જહાન ઓ' લંડન્સ વીકલી જેવું સર્વથા સાહિત્યનેજ સ્પર્શીને ચાલતું સાપ્તાહિક આપણી પામે નથી. 'સિટરરી ડાયજેસ્ટ' જેવું સાપ્તાહિક અને 'ઈન્ડિયન ડાયજેસ્ટ' જેવું માસિક પત્ર પણ તેટલું જ જરૂરી છે. મરાઠીમાં 'સજાદ્રિ', બંગાળીમાં 'પ્રવાસી', અને હિંદી 'સરસ્વતી' કે 'વિશાલ ભારત'ની તુલનામાં આપણાં ગુજરાતી માસિકપત્રો દીન-દુર્બલ લાગે છે. મરાઠી 'કિલોસ્કર' જેવું મધ્યમવર્ગના વાચકોને સદા આકર્ષતું માસિક પણ આપણી પામે નથી, ત્યાં 'મેડર્ન રીવ્યુ' જેવા ગુજરાતી માસિક પત્રની માત્ર અભિધાન જ કરવી રહી. 'કુમાર'નાં દુબળાં અંગે પુષ્ટ થાય તો તે તુરંત સંતોષ આપી શકે તેવું પત્ર છે, અને 'પ્રસ્થાન', 'ઊર્મિ', 'રેખા', 'સુવાસ' ગોઝ પ્રગતિ કરે તો કેટલીક જરૂરિયાતોને પહોંચી વળે તેવાં છે.

ભૂતકાળના અનેક બનાવો મારા જીવનમાં એક અનેરો ભાગ ભજવી ગયા છે. પરંતુ આ બનાવ એવો છે કે મારા જીવનમાં કદી ભુલાશે નહીં. કોઈ કોઈ સમયે તો એ બનાવ ભારતનાં આ ભયંકર પતન અને દારિદ્ર્ય પર અશ્રુપાત કરવા પ્રેરે છે.

અમે ઈજીનિયરીંગ કોલેજમાં ભણતા હતા અને અમારી દૂર દક્ષિણ-ભારતનાં ખાસ રથાનો જોવા નીકળી હતી. એ બ્રૂમિકાનું મુખ્ય બિંદુ મેટૂરનો મોટો બાંધ, જે મદ્રાસની સરકાર બાંધતી હતી, તથા મેસૂરનો કૃષ્ણરાજ સાગર કહી શકાય. મેટૂરમાં કામ ચાલતું હતું અને અસંખ્ય રૂપિયા ભારતના કહેવાતા લાભને માટે પરંતુ અિટનના પરોક્ષ લાભને માટે વપરાતા હતા. બાંધના ખર્ચા બાંધકામ પાસે ન્હાને અને આવ્યા ત્યારે ત્યાં બાંધના મધ્ય ભાગમાં સીમેન્ટ કોંક્રીટ નાંખવા માટે ગિભા કીધેલા ટાવરો જોવા અને તેમાં યાંત્રિક સહાયતાથી સેંકડો મણુ સીમેન્ટ મોંક્રીટ એકજ માણસ નાંખી શકતો હતો. એવા સાત ટાવર તો મેં ગણ્યા હતા અને પ્રત્યેકની કિંમત પણ ૮૦૦૦૦ રૂપિયા બતાવવામાં આવી હતી. એક ભારતીય હૃદય કલ્પી બિંદુ અને સવાલ પુછાયો, “તમારા મદ્રાસ પ્રાંતમાં તો મજૂરી ધણી સસ્તી છે. છતાં આ ટાવરનું શું કામ હતું?”

ઈજીનિયર જરા બેદક રીતે જોયો. ‘મજૂરો જો હડતાલ પાડે તો ?’

‘તમે જે મજૂરોને ફક્ત ૪ આના કે ૫ આના રોજ આપો છો તેના બાંધકામમાં એક કે બે આના વધારે આપો તો તેઓ ખૂબ યત્ન કરે અને ટાવરમાં વપરાયેલા પૈસાનો સદુપયોગ થાય.

ઈજીનિયર ચૂપ રહ્યો. એક બીજા શુદ્ધ ભારતીય હૃદયને પુનઃ કંપારી આવી અને સવાલ પુછાયો, ‘બાંધ બંધાઈ ગયા પછી આ ટાવરોનું શ્રાદ્ધ કયાં થશે ?’

સવાલ જરા વધારે પડતો હતો અને અમારી સાથે આવેલા પ્રોફેસરે વચ્ચે પડી વધારે પડતા સવાલ કરવાનો નિર્ણય કીધો. અમે ચૂપચાપ અન્ય વાતો અને બાંધના ભવિષ્યમાં ચનારા સુંદર ઉપયોગ અને ખેડૂતોને રામરાજ્ય મળવાનાં સ્વપ્નાં પર વિચાર કરતા બાંધને જોવા લાગ્યા.

મેટૂરના બાંધની આજુબાજુનું દરય ધણુંજ મનોરમ્ય છે. કાવેરી નદી ત્યાં આગળ પવંત-માંથી તળેટીમાં ફેદી પડે છે અને તેનો પ્રવાહ ધણોજ વેગવાન છે. આજુબાજુ ત્યારે જંગલી જાનવ-રોની ધાસ્તી પણ હતી. જંગલી જાનવરો પણ પોતાની સ્વતંત્રતા પર ચતા આક્ષેપથી દુઃખી હતાં અને અવારનવાર આતંત્રતાથીઓ પર આક્રમણ કરતાં હતાં.

સાંજનાં અમે ત્રણચાર મિત્રો એ પ્રાકૃતિક સૌંદર્યને જોતા મજૂરવર્ગના ક્રોધાની પાછળને રસ્તે એક ચિખરની પાસે આવ્યા. ત્યાંથી આથમતા રવિની સુંદર આભા જોઈને અમે નીચે ઊતર્યા. નીચે એક અરિય-કંકાલ સમો માણસ એક મોટા ટોપલામાં કેળાં લઈને બેઠો હતો. બાપાની અજ્ઞાનતાને લીધે અમે જેમતેમ કિંમત પૂછી અને એક આનામાં એક ડઝનના લાવે કેળાં મળતાં જોઈ અમે આખો ટોપલો લઈ લેવાના વિચારમાં પડ્યા. આઠ આનામાં ટોપલાની માલિકી અમારી થઈ ગઈ અને તે અરિય-કંકાલ જે હાથ જોડી અમને હજારો પ્રણામ પાથરવા લાગ્યું. તેની આંખોમાં કૃતજ્ઞતા અને સ્પષ્ટ જોઈ.

હરિભાઈએ એક કેળું ખાવાને મોટે લીધું પરંતુ અમને માલમ પડ્યું કે એ કેળાં ધણાંજ હલકી જાતનાં તેમજ ખીયાંવાળાં હતાં. તેનો સ્વાદ ખુબ સારો ન હતો. પરંતુ અસ્થિ-કંકાલની દયા ખાઈ અમે તેને પૈસા આપી ચૂક્યા હતા અને તે અમારી પાછળ ટોપલો લઈ આવતો હતો. અમે વિચાર કીધો કે મિત્રોમાં ગમ્મત થશે અને આનંદ આવશે એક રસ્તો અમને ટૂંકો લાગવાથી અમે તે તરફ વળ્યા. તે અસ્થિ-કંકાલ કંઈક વિચિત્ર બોલવા લાગ્યું અને સામે બે ત્રણ માણસો બોલ્યા, ' Sir Sweepers (મિલતરો છે). '

અમને લાગ્યું કે હરિજન-વસતી હતી. છતાં અમે તે જોવાનો લોભ સંવરણ ન કરી શક્યા. એકાએક બે નાનાં બાળકો એક ખાદ્ય પદાર્થ માટે લડી પડ્યાં અને તેમાંના એકે અશક્તને બે ચાર લપકાક લગાવી દીધી. અમે ઊભા રહ્યા અને તે રડતા બાળકને પામે બોલાવ્યું અને એક કેળું આપ્યું. તે બાળક ખૂબ થઈ ખાવા લાગ્યું અને તેનો મૃદુ પિતા અને માતા પાસેની ઝૂંપડીમાંથી બહાર નીકળી દૂરથી અમને નમસ્કાર કરવા લાગ્યાં. જોતજોતામાં બાળકો અમારી તરફ ટોળે વળ્યાં અને અમે પણ કેળા ધૂટથી વહેંચવા લાગ્યા. બાળકની સાથે પછી તે વચરક પણ આવ્યાં અને અમારા પર ચારે તરફથી નમસ્કારની ઝડી વરસી. એક હરિજન કંઈક લાગીતૂટી અંગ્રેજ બોલતો હતો, તે બોલ્યો, ' સાહેબ આ જગ્યાએ તો તમે લોકોજ આવ્યા ! તમે ખરેખર દેવ છે. નહીંતર આટલાં બધાં કેળાં કેવી રીતે ગરીબોમા વહેચો. '

તેના આ શબ્દોએ અમને વીધી નાંખ્યા. અમે કેળાં કેમ વહેંચ્યાં હતાં તે તો અમારું જ મન જણાતું હતું. કેળા અમારે મન નકામાં હતાં અને તેના માટે મળતો યશ અમને બંધકર લાગ્યો. તે હરિજને કહ્યું, ' સાહેબ ચાર આના રોજમાં ચાર ચાર છોકરાંને ક્યાંથી ખાવાનું મળે ? અને આમ લડાઈ તો રોજ થાય છે. '

પેલા ટાવરવાળી વાત મને યાદ આવી. ટાવરના સાત આઠ લાખ રૂપિયાના ખરા હક્કદાર શું આ હતભાગી હિંદીઓ ન હતા ? શું એ એમના લોહીના શુરમે ન હતા ?

અમારું દિવ ખરેખર વેદના અનુભવતું હતું. હરિજન-વસતીને નોકે એક માણસ મમરાતો ટોપલો લઈ બેઠો હતો. અમે આખા ટોપવાની કિંમત પૂછી અને એક રૂપિયામાં તેનો સોદો પતાવી તે સર્વે છોકરાઓમાં વહેંચી દીધો. હરિજન-વસતીની સ્ત્રીઓ અમારા પર દૂરથી નમસ્કારની ઝડીઓ વરસાવતી હતી.

અમે ડાક-બંગલે આવ્યા. ખીજે દિવે અમારે મદ્રાસ જવાનું હતું. અમારી બસની પાસે આખો હરિજન-વાડો બેઠ્યો હતો. તેમની ભાષા અમારે માટે અજ્ઞાત હતી પરંતુ તેમના મુખના ભાવો ધણાજ બેદક હતા. અને અમે બસમાં બેઠા ત્યારે એ નાનાં છોકરાંઓએ જે એક ચિત્કાર કીધો હતો તે હજી સુધી ભુલાય તેમ નથી.

આજે દશ વર્ષ પછી હું એ બનાવને જૂની શકું તેમ નથી. હાથે હતભાગી ભારતવર્ષ, તારી થીનો આવો ઉપયોગ ! એ નિહાળીને તો સ્વર્ગમાં બેઠેલા હિંદુ, જૈન અને જૈન દેવો પણ કંપવા જોઈએ. આજે અતીતની યતિ દેવે ભારતવાસીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો જૂનો ઉપદેશ પુનઃ યાદ કરવા કહે છે :

વદિદાન્ મર કૌતેય મા પ્રયચ્છેશ્વરે જનમ્ ।

વૈજ્ઞાનિક સંસ્કૃતિએ જગતને અનેક સવલતો આપી છે એ ખરું, પણ સાથેજ તેણે વસ્તુઓના કેવળ બાહ્ય સ્વરૂપ અને ગાભ ઉદ્દેશ પર જ ધ્યાન આપીને અનેક અમૂલ્ય પદાર્થોની આંતરિક કિંમતને આવરી લીધી છે. તેવા પદાર્થો અસંખ્ય છે પણ અહીં આપણે તેમાંથી, દીપકોત્સવી નજીક આવી બહોંચેલી હોઇને, દીપકને જ પસંદગી આપીશું.

દીપકનો બાહ્ય ઉદ્દેશ અધિકારમાં પ્રકાશ ફેલાવવાનો છે. એ ઉદ્દેશને ધ્યાનમાં રાખીને વિજ્ઞાને આંગળીના નજીવા સ્પર્શથી જ ઝળહળાટ પાછરી દેતો વીજળીનો દીવો શોધી કાઢ્યો. પણ તેમ કરીને તેણે જૂના દીપકના આંતરિક લાભોની અવગણના કરી.

ચીકણા તેલી પદાર્થોમાં આંખને અને મગજને પોપલ ઠંડક આપવાની શક્તિ રહેલી છે. આ શક્તિ એ પદાર્થોના સીધા સેવનથી જેટલી ફળદાયક નીવડે છે તે કરતાં પણ એ પદાર્થો આગમાં જળવાના પ્રસંગે વધારે ફળદાયી નીવડે છે. આ રીતે દીપકનો બાહ્ય ઉદ્દેશ ભલે પ્રકાશ આપવાનો હોય પણ ચીકણા તેલના દીવામાં આંખોને અને મગજને પોપલ આપવાની અમૂલ્ય અને અમાપ આંતરિક શક્તિ રહેલી છે. તે શક્તિ પ્રત્યે વિજ્ઞાને આંખમીંચામણું સેવ્યાં છે.

ભારતવર્ષે દીપકના વિષયમાં તેલ કરતાં પણ ધીને વિશેષ પસંદગી આપેલી છે. આની પાછળ પ્રકાશના બાહ્ય કારણ ઉપરાંત અનેક પરસ્પર સંકલિત આધિક, સાંસ્કૃતિક અને આરોગ્યવિષયક કારણો રહેલાં છે. અર્થશાસ્ત્રનો એક સિધ્ધાંત છે કે સતત ઉપજતી કાર્ષિ પણ વસ્તુનું સ્થાયી મૂલ્ય ટકાવી રાખતું હોય તો તે વસ્તુના ચાકુ ઉપભોગ ઉપરાંત કેટલીક વખતે અતિભોગ અને પ્રસંગોપાત બગાડ જરૂરી છે. ઇંગ્લાંડ, ફ્રાંસ, અમેરિકા, જાપાન ઇત્યાદિ દેશો એવા પદાર્થોના અમુક હિસ્સાને દરિયામાં પથરાવીને આ સિધ્ધાંતને અનુસરે છે, બ્યારે ભારતવર્ષમાં યજ્ઞ, જમણુ, સંઘ ઇત્યાદિ સાથે આ સિધ્ધાંતને સાંકળી દેવાયયો. આર્થિક ગણતરીએ દીપક એ વ્યવસ્થાનું અંગ છે. સાંસ્કૃતિક ગણતરીએ તે ગાયની જરૂરિયાતને પોષે છે. આરોગ્યની ગણતરીએ ધીના દીપકમાં રોગના સૂક્ષ્મ જંતુઓને નિર્મૂળ કરવાની શક્તિ રહેલી છે; અને આંખ તથા મગજને તે ચીકણા-તેલી પદાર્થ જેટલીજ ઠંડક આપે છે. એ ઉપરાંત વાતાવરણને પવિત્ર બનાવવાની પણ એ દીપકમાં કોઇ અગમ્ય શક્તિ રહેલી છે. આ રીતે ધીનો દીપક પ્રકાશ ઉપરાંત બીજા અનેક ઉદ્દેશો સારે છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિનું એક મુખ્ય લક્ષણ એ છે કે તે કાર્ષિ પણ નિયમન કે પદાર્થોના સ્વીકાર કરતાં તેનાં બાહ્ય કારણો ઉપરાંત તેનાં અનેકવિધ સ્વાભાવિક પરિણામ વિચારે છે અને દરેક હિષ્ટિનિન્દુએ ક્ષિતિકર્તા નીવડતી વસ્તુઓને જ પોતાના અધિકારમાં સ્થાન આપે છે. સ્ત્રીને મારો

● વિજ્ઞાનનો એક સિદ્ધાન્ત છે કે કાર્ષિપણ પદાર્થની શક્તિ તેના સ્પર્શ કરતાં સૂક્ષ્મ સ્પર્શમાં વધારે રહેલી છે. અને કેટલાક પદાર્થો એવા છે કે જેમની સૂક્ષ્મ શક્તિ અગ્નિની મદદથી ફોરે છે. ઇ. ત. -સોનાની બૂટી ખાવાથી જે લાલ થાય તે કરતાં તેનો વરખ ખાવાથી વધારે લાલ થશે અને વરખ કરતાં પણ ભરખ વધારે લાલદાયી નીવડશે. મુખ-પૂર્ણ વગેરે પણ બળવાથી જ તેમની શક્તિ પ્રકાશમાં આવે છે. આ જ કારણથી અગ્નિની ખાવજતમાં તેલી પદાર્થ સીધા વાપરવાને બદલે તેની મેશ વાપરવામાં આવે છે.

× શીતજાની રસીના મરાહૂર સંશોધક ને અવધારી ક્રેન્ચ ડૉ. હેકીને પણ કબૂલ્યું છે કે તેમના સૂક્ષ્મ જંતુઓને હણવામાં ધીના મૂમાઝ જેવો અસરકારક ઉપાય બીજો એક પણ નથી.

માધુની, છાતીની, હાથની ને પગની કસરત જે સ્વરૂપમાં જરૂરી છે તે સ્વરૂપની સાથે ગૃહસ્થજીને સાંકળી લઈ એ સંસ્કૃતિએ જેમ કસરતને પણ સ્વાભાવિકતા અને ઉપયોગિતાનો એપ આપ્યો તેમ તેણે પ્રકાશ પાથરનાર દીપકની સાથે આર્થિક, સાંસ્કૃતિક, અને આરોગ્યવિષયક દ્વિતી સાંકળી લીધાં.

કેવળ બાહ્ય ઉદ્દેશને અનુસરતી આધુનિક વિચારપ્રણાલી આર્થિક દબે વસ્તુના અન્ય ગુણો નથી વિચારતી એટલું જ નહિ, તેના દોષો પ્રત્યે પણ તે બેપરવા રહે છે.

વીજળીની બત્તી વધારે પ્રકાશ અને સવલત આપે છે તે સાચું પણ સાથે જ તેનામાં પ્રાણહર શક્તિ રહેલી છે એ પણ એટલી જ સિદ્ધ હકીકત છે. એ શક્તિ, પ્રવાહને સ્પર્શવર્તમાં આવે ત્યારે પોતાનું પૂરેપૂરું રૂપ બતાવી તત્ક્ષણુ પ્રાણ હરી લે છે, જ્યારે પ્રકાશરૂપે તે શરીરમાંના પ્રાણુતત્ત્વોને પોતાના પ્રતિ આકર્ષે છે. તેવા પ્રસંગે આંખોનું નર વપરાયમાં હોઈ તેની અસર તરત કળાય છે, જ્યારે અંગેઅંગમાંથી જે પ્રાણુતત્ત્વ ખેંચાતું હોય છે તે અતિ સૂક્ષ્મ હોઈ તરત કળાતું નથી. પણ ચન્દ્રના નિર્મળ પ્રકાશમાં કે ધીના દીપકની નજીક બેસવાથી શરીરમાં જે પ્રકૃત્ત શાંતિ અનુભવાય છે તેને સ્થળે વીજળીની બત્તીની નજીકમાં ગરમી, અશાંતિ અને શરીરનું ખેંચાણ થતું જણાય છે.

જુદાં જુદાં દ્રવ્યોની ગરમીમાં જુદા જુદા ગુણુદોષ હોય છે અને તેમાં વધુમાં વધુ દોષ વીજળીની ગરમીમાં જણાય છે. આમને સ્પર્શ કરવામાં આવે તો તે શરીરના જેટલા ભાગને સ્પર્શશે તેટલાને દઝાડી દેશે. સૂર્યની ગરમી આખા શરીરમાંથી પરસેવો આદિ ખરાબ તત્ત્વોને ખેંચી લેશે. જ્યારે વીજળીની ગરમી ઝડપથી પ્રાણુશક્તિને જ ખેંચી લે છે.

આ રીતે દેશી તેલી દીપકોમાં પ્રાણુષોષક શક્તિ છતાં પરદેશથી આયાત થયેલ પ્રાણુહર વીજળીના દિવાને પસંદગી આપીને બારતીય ગ્રામ પોતાની અનુકરણુગતિનાં દષ્ટાંતમાં એકનો ઉમેરો કરે છે.

ને સાંસારિક ક્ષેત્રમાં આ વૈજ્ઞાનિક દીપકનો પ્રવેશ એણે પડતો હોય તેમ 'હવે ધાર્મિક, માંગસિક અને હિસવોના પ્રસંગોમાં પણ તેને સ્થાન અપાવા લાગ્યું' છે, અને એ રીતે માંગસિક પ્રસંગોના મૂળ પર જ પ્રાણુહર ફટકો પડે છે.

— : ૦ : —

દરેક સ્થળે સારા લાગવપ્રવાણા એજન્ટો અને સ્પેશિયલ એજન્ટો બેઠાં છે.

જનતાની સેવા એ અમારું ધ્યેય છે. * સ્ત્રીઓના વીમાની અન્નેડ વિશિષ્ટતા

— : સુવાવડે પ્રસંગે શૈક્ષક મહદ આપવાનું ધોરણુ :—

સ્વદેશી અને
સંધ્યર

લાંગ-લાઈફ

વીમા કંપની
લી૦

કંપની પોતાની મુખ્ય કચેરી માટે બાબ ઇમારત બાંધે છે : : લક્ષ્મીરાઈ, બુધવાર, મુના, ર
ખારીવાવ, રાવધરા, મેસર્સ શેવડે એન્ડ કો. ચાર રસ્તા, ખાડીઆ,
વડોદરા અમદાવાદ.

ચીફ એજન્ટસા—ગુજરાત અને કાઠિયાવાદ.

અ. સૌ. વિધવા-લેખક: શ્રી બાણુભાઈ પ્રાણજીવન વેદ બી. એ. પ્રકાશક: પ્રગતિ સાહિત્ય મંદિર, રાજકોટ. મૂલ્ય: રૂ. ૨.

‘કોમુદી,’ ‘સુવાસા,’ ‘સાહિત્ય,’ ‘યુવક,’ ‘ને’ ‘ફસાણ’ માં ‘ઇ. ન.’ ના તખલ્લુસથી પ્રગટ થઇ ચૂકેલી લેખકની અગ્યાર વાર્તાઓનો આ સંગ્રહ અનેક રીતે ધ્યાન આકર્ષે છે. રસની છાંયકો, ઝમકભરી શબ્દચૂંચણી, ઝળહળતું અદ્ભુત વાતાવરણ, ઉપમા-અવંકાર, કલ્પનાનાં ઉદ્બુધન કે જવનંત સ્વર્ગીય પાત્રો ન હોવા છતાં એકેએક વાર્તા પ્રાણુભરી છે, પ્રસંગો અને પાત્રોમાં ખૂરતું વૈવિધ્ય છે. સમાજમાં અહીંતહીં ફરતાં પાત્રોને ઊંડાથી લઇ લેખકે પોતાની લાક્ષણિક દષ્ટિ એમને અદ્ધાર-જીવન બદ્ધુ છે. તેમાં લાગણીનો સમપ્રવાહ, તદ્દ્રુપતા અને અસંભવ દોષનો અભાવ એ પ્રસંગો સ્વાનુભવસિદ્ધ હોય એવી અસર પાડી જાય છે. પેટ પકડીને હસાવતાં કે મગજના તાર ઝલુઝલાવી મૂકતાં કટાક્ષો ન હોવા છતાં-‘તેનામાં પારકા કનિયામાં ન પડવા જેટલી બધાઈ ક્યાંથી હોય ?’ જેવાં વાક્યો એવાં કટાક્ષોનું કર્તવ્ય પૂરેપૂરું બજાવી જાય છે. સાદા છતાં સુધડ શરીર અને સસ્તાં છતાં સ્વચ્છ વસ્ત્રોમાં ધૂપાપસા તેજસ્વી આત્મા સમી આ વાર્તાઓ વર્તમાન સમાજજીવન અને લોકભાવ સાહિત્યનું પ્રતિનિધિત્વ રજૂ કરે છે.

પુસ્તકનું નામ જરા ચમકાવે એવું છે. પરંતુ આપણા સમાજમાં અખંડ સૌહાર્દઅવતી હોવા છતાં પતિનો સમાગમ ન પામીને વિધવા સમુજીવન ગાળતી સ્ત્રીઓનો તોડો નથી એનો જ્યારે વિચાર કરીએ અને આ સંગ્રહમાં પણ એવાજ જીવનપ્રવાહને રજૂ કરતી એક-બે વાર્તાઓ વાંચી જઈએ ત્યારે નામ સાર્થક લાગે છે.

ઈશ્વરનું ખૂન-લેખક: દિવ્યાનંદ. પ્રકાશક. નવચેતન સાહિત્ય મંદિર, રજપક, ભદ્ર, અમદાવાદ. કિંમત રૂ. ૨-૪-૦

ભારતવર્ષને અને વિશ્વને સુંદર, પવિત્ર, સુખી ને સ્વતંત્ર બનાવવાની ભાવના સેવતા યદુવર્મા નામે એક મહારાજ પોતાની આસપાસ અબાણ અને શુદ્ધિમાન સ્ત્રી-પુરુષોનું ઘુંદ જમાવે છે અને ઉત્કટ ભાવના સાથે તે રસિક ગોસાંઈ સમી જીવનલીલા ખેલે છે. એ ખરું છે કે તે સ્વપ્નદષ્ટા છે, હૃદય-મંથન અનુભવે છે, પ્રભુતા સિદ્ધ કરવા ઝંખે છે પણ તેનો સાધનમાર્ગ રાજાઓને પોતાની ફરજે અદા કરી શક્યા જેટલું મનપ્રસન્ન રાખવાને ગોરી સુંદરીઓની જરૂર પડે એવો છે. ગુણાતીત કક્ષાના કે શ્રી કૃષ્ણ સમા મુરપોતમના શૃંગારજીવનના અનુકરણે વિશ્વને બતાવ્યું છે કે એવાં અનુકરણ લાભ કરતાં હાનિ વધારે નીપજવે છે. એટલે એ પ્રકારના જીવનક્રમને પૂજનીય કે આદર્શ તરીકે તો શું પણ દ્વંતર્ય તરીકે પણ રજૂ કરવો તે સમાજને મારે ભયભરેલું છે.

પુસ્તકનું નામ જરા કેવલ ઉપજાવે એવું છે. લેખકે તેને એ અર્થમાં ઘટાવ્યું છે કે ઈશ્વરત્વ બોવાઈ ગયું છે અને યદુવર્મા મહારાજ તેની કલાભરી ખોજમાં નીકળ્યા છે.

શબ્દોને સજીવ બનાવવાનું લેખકમાં જળ છે; તે પાત્રોમાં પ્રાણ પુરી શકે છે, વાતાવરણમાં રંગ; તેજ ને ઝમક પુરી શકે છે; તેમનું ભાવનાબળ અને વિચારબળ માનવાઈ આશ્ચર્ય ઉપજાવે

એવું છે. પણ પ્રવાહિતા અને પ્રસંગ-સંકલનની શિથિલતાથી નાશ્યતત્વ કાચું પડી જાય છે. સમગ્ર વાંચનથી મન પર એક છાપ જડાય છે પણ પૃથક્કરણ સંતોષ નથી નીપજવતું.

પાવાગઢથી વડોદરામાં પ્રકટ થયેલા છરાવલા પાર્થનાથ—લેખક: પં. લાલચંદ્ર ભગવાન ગાંધી; પ્રકાશક: અલયચંદ્ર ભગવાન ગાંધી, હેરીસ રોડ, ભાવનગર. મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦

છરાવલા પાર્થનાથનો મહિમા વર્ણવતા આ પુસ્તકનો મુખ્ય વિષય જો કે જૈન ઇતિહાસને અનુસરીને છે પણ તેમાં સંશોધનની જે ચોકસાઈ નજરે ચડે છે તે સમસ્ત પ્રજાની ગણતરીએ પણ પ્રશંસનીય છે. જૈન સમાજને માટે તો પાવાગઢ તીર્થ પર શ્વેતાંશરોનો હક્ક રજૂ કરવું આ પુસ્તક એક ઐતિહાસિક દસ્તાવેજની ગરજ સારે છે.

આ ગ્રંથમાં પ્રસંગોપાત પાવાગઢના રાજવંશની તેમજ શાકંભરીના અને જ્યોત્સ્ના ચૌહાણોની તથા માંડવગઢના મંત્રીઓની હકીકત પણ રજૂ થાય છે, જે ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને માટે તો અમૂલ્ય સામગ્રી સમી છે.

આખો ત્યા નામાંકિત બની ચૂકેલા ને જ્યાં ત્યાં આગળ ધરાતા સંશોધકો તો સંખ્યાબંધ છે પણ પ્રાચીનભાષા સમજવામાં ભૂલ ન કરતા-ને અનેકની એવી ભૂતો મુદ્રારતા-તેમજ કલ્પનાને કદી પાથો ન બનાવના સંશોધક તરીકે તો પ્રથમ સ્થાન કદાચ લાલચંદ્ર પંડિતનું જ દશે. આ પુસ્તક એમની એ ચોખ્ખામાં ઉમેરો કરે છે.

પત્ર-પરિચય

કવિતા—[તંત્રીઓ: ઇન્દુલાલ ગાંધી, મગનલાલ લાલભાઈ દેસાઈ, રતુભાઈ દેસાઈ; કવિતા કાર્પાલય, ગુરુનિવાસ, વિલેપાર્લે. વા. લવાજમ રૂ. ૧-૮-૦]

જાણુ મહિનાથી નિયમિત પ્રગટ થતા આ કવિતાવિષયક ગુજરાતી માસિકે પોતાનું ચોક્કસ સ્થાન મેળવી લીધું છે. પ્રત્યેક કવિતાપ્રેમીએ પોતાનું એ માસિક ફતેહ મેળવી દીધીયું બને એવી સક્રિય ભાવના રાખવી જોઈએ.

ઉત્થાન—[તંત્રી: સ્વા. સ્વયંજ્યોતિ તીર્થ, જ્ઞાનસાધન આશ્રમ, છોટાઉદેપુર. (પૂર્વ ગુજરાત) વા. લવાજમ રૂ. ૩-૮-૦]

હિંદી ભાષામાં પ્રગટ થતા ' કલ્યાણ ' માસિકનું સ્થાન જાળવી શકે એવા ગુજરાતી પત્રની ઊંચ પેટલેક અંશે આ માસિકથી પુરી પડવાનો સંભવ છે. અધ્યાત્મ વિષયને પ્રાધાન્ય અપાવા છતાં વિષય-ત્રૈવિધ્ય સાફ જળવાય છે. સ્વામી રામતીર્થની નીતિકથાઓ સામાન્ય વાચકવર્ગને પણ બોધદાયી નીવડે એવી છે.

સ્રી-બોધ ગરબા-અંક [સંપાદક: મૃણાલલાલ પી. શાહ. કિંમત રૂ. ૧]

રાસ-વિષયમાં બિન્ન બિન્ન યુગનું અને બિન્ન બિન્ન સ્વરૂપનું સુંદર પ્રતિનિધત્વ ધરાવતો અને જૂતાની સાથેસાથ સંખ્યાબંધ નવા રાસો રજૂ કરતો આ વિશેષાંક સંપાદકના સતત ખર્ચ અને વિશ્વાનુરૂપ અભ્યાસનું પરિણામ છે. દરેક રાસપ્રેમીએ તે સંગ્રહવા જેવો છે.

મહા ગુજરાત—આયર્સ એન્ડ શીપર્સ એગ્રાર સીલ્વર જ્યુબીલી—ખાસ પૂર્તિ

એગ્રારની ઉત્પત્તિ અને તેના વિકાસનો ઇતિહાસ રજૂ કરતી તેમજ પચીસ વર્ષની તેની કાર્યવાહીનો પરિચય કરાવતી આ પૂર્તિ એ વિષયના રસજોને ઉપયોગી થઈ પડે તેવી છે.

સ્વીકાર

નાઝીરાજ, જ્ઞાનસાર, પંચતંત્રની વાર્તાઓ ભાગ ૧-૨, લોકનાયકો, આરોગ્ય, પરકાર, વિવેચનની એરણપર, શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયનો છવીશમો વાર્ષિક રિપોર્ટ.

[પરિચય હવે પછી]

કલા-સાહિત્ય-વિજ્ઞાન-મુખર્ષમા નિર્વિધે-વગસાદ અને તિમિરના પ્રકૃતિતાકનને બાદ કરતા-ઉજવાઇ ગયેનું સાહિત્ય-સમેનન કારમીરમા અખિન હિદ કેળવણી-પરિદ, અમદાવાદમા વિનોદ-પરિદ, બાવીમા નવગવિ ઉત્સવ, ભાવનગરમા વિત્તર્થી-સમેતન અને વડોદરામા શ્રી સુન્દરમ્ના પ્રમુખ દે કવિઓનો મુશાયગે નવેનરમા ત્રાવણુમેરમા ઉજવાનારે મુશાપોમ્તો પદ દિવમ્તો ભાગ્ય મળેત્સવ સુરતમા ઓમ્ગેમગની અધવયમા આચાર્ય-સમેનન અને નવેનરમા ભરાનાર કવિ-સમેનન લખનૌમા નવેનર-ડીમેનરમા ભરાનાર ખાદી ઔલોગિક પ્રદર્શન બનીડે શાના સૂચનથી લડનની ગેનેરીમા કવિવર ટાગેરનુ ચિત્ર મુકામા આવેન છે પ્રો જ્યેન્દરાય નૂરકાગેનો હીરોત્સવ અને શ્રી રમણનાથ નેસાઈનો સુવર્ણોત્સવ ઉજવવાની ચાવતી તેસારીઓ જેએનિયન વિદ્યાપીઠ (ચોલાડ)મા પ્રાધ્યાપક પ્રાચીન ભારતીય ન્યાયપ્રથા અને શાસન-પ્રશ્નનિકાને તેમજ સ્ત્રી-વિવેક કાનૂનોને ઇતિહાસમ્તમા અન્નેક અને સર્વોત્તમ તરીકે ઓગખાવે છે [અગ્રે ૭ પદ્ધતિએ કેળવાના અને રમણીઓને શબ્દભાગથી પ્રસન કરવાના માગે ઓગતા કેટલાક હિદી વિદ્વાનોને બાદ કરતા જગતભરના અભ્યાસીઓ એ વિવેચમા એક મત ધરાવે છે.] સર સર્વેષ ની રાધાકૃષ્ણના પ્રયાસથી બનારસ વિદ્યાપીઠને અમદાવાદ, મુખર્ષને કવચક્તામાથી અદી લાખની મદ મળી છે ભાવનપુરના એક મુગ્ધિમ મિરાદે પોતાનું નામ 'નીના દેસાઈ' રાખ્યું છે [આમે પણ હિદમા પુરોએ જગડીઓ પહેરવાનું જ માગી છે]

દેશ-દેશભરમા અદ્ય ઉસાહપૂર્વક ઉજવાયવી ગાંધી-જયંતી મોળ કેન્દ્રોમા નામાકિત વકતાઓના પ્રેરક પ્રવચનો, વિપ્રવ પ્રમાણમા ખાદીનું વેચાણ અને મહાત્માજીને ચળે ધરાયલ કરોડો વાર સૂતર અને લાખોની થેલીઓ સ્થગે સ્થગે સત્યાગ્રહના પુન મજણ અને અમતવાદમા વિજ્યામહેન કાનુગાની ધરપકડ સારીરિક અવ્યવ્યાનાના કારણે શ્રી ભુનાભાઈ દેમાઈ અને આચાર્ય નરેન્દ્રેનો ધૂનકારો, રાજાજીને જતમુકિત સત્યમૂર્તિને જોતને બંને પ્રાનપદ વનારે આવકાર્ય લાગે છે અને પુના જન્તા મહાસભા સમિતિના પ્રમુખ 'લાલની સત્યાગ્રહની ચળાગમા સહાય આપી રાકાય તેમ નથી' એમ જણાવી રાજનામું આરે છે ચાનુ વરે આઈ સી એસ ની પરીક્ષામા મેડેના ૩૭ માથી ૩૬ વિદ્યાર્થીઓ પોતે પાગીસ્તાનની વિરોધમા હોનાનું જણાવે છે. મુસ્લિમ-લીગમા જીજ્ઞાની સરમુખત્યાગશાહી સામે સર સુલતાન, બેગમ શાહનવાઝ અને ફઝલુન હકે બિચકેલુ માથું અને તેમા પ્રથમના બેએ મુગ્ધિમ-લીગની શિરતનો ભગ કરવાથી તેમને લીગમાથી મજેની જરતરરી હકે માથું બિચકવાના પરિણામે બગાળની ધારાસભામા કોડકડી અને તે અગ્રકાવવાને સરકાર ધારાસભાની મુરત લંગાવે છે ના વાચસરોયની મુદતમા થરેને વધારે, વડી ધારાસભાના નેતાપદે થી અજો અને રાજસભાના નેતાપદે સર અકમર દેહીની નિમણૂક પાણી ખતામ મળતું હોવાથી સર તેજબહાદુર સહુએ અ'હાવાદ મ્યુનીમીવાનીગને પોતે પાણીવેગ નહિ

ભેર એવી નોટીસ આપી છે. કરાંગીને એ કરોડના ખર્ચે પાણી પૂરું પાડવાની યોજનાના અમલ માટે સમગ્ર સિંધ નવા ઠરવેરા સદન કરશે. કચ્છના મહારાજ અંગ્રેજ દીવાની નિમજૂક સામે વિરોધ દાખવી આતે નમતું આપે છે. ત્રાવણકોર-નરેશ તમામ વર્ષના હિંદુઓ માટે ખુલ્લાં ન મુકાવતાં મંદિરોનાં સાવિયાણાં બંધ કરે છે. નાઝીઓના હાથમાં સપડાવવાં કપુરથલાનાં મહારાણીની મુક્તિ માટે થયેલી વીસ લાખ સોનામહોરની માગણી પુરી પાડવાની મહારાજની તૈયારી, પણ તે સામે બ્રિટનના વિરોધથી એ તૈયારી અક્રિય રહે છે. મી. એમરી હિંદના સુદ-પ્રયાસને વખાણીને 'પંચતંત્ર'માંની પુરાણી કથા દિંદી પ્રગ્નને સંપત્તિ સલાહ આપે છે અને બંધારણવાદનાં વિજયગાન ગાય છે. આટલાંટિકનાં ગગનગામી મોજાઓ પર ગૂંચાયેલી જગતમુક્તિની અછ કલમો સંજોધમાં ખુવાસો કરતાં મી. ચર્ચીલ કહે છે કે, એ કલમો બ્રિટનની છત્રછાયા નીચે મોજ માણનાં બંધારણીય માર્ગે આગેદૂર કરી રહેલી પરાધીન પ્રગ્નઓ માટે નથી, પણ દીટથર જેમના માથે નતું છત્ર ધર્યું છે' તે યુરોપીય પ્રગ્નઓ માટે છે. મી. ચર્ચીલના આ ૨૪૮ પકતૃત્વ સામે માલગિયાછ, સર તેજબદાદુર સમુદ્ર, સર સિકંદર વગેરેએ દાખવેલો વિરોધ અને મહાત્માજીનું તે પ્રતિ સૂચક મૈતન. ચર્ચીલના આ ખુવાસાથી સંતોષ ન થવાથી બે. સાવરકર પ્રે રજવેશ્ટને એ કલમોનો અર્થ પુછાવે છે અને રજવેશ્ટ તે પ્રત્યે મૈતન જાળવે છે: (સ્વતંત્રતાનું દાન કરવામાં રજવેશ્ટ જો ચર્ચીલ કરતાં વધારે આદરવાદી હોત તો તે ત્રીજવાર અમેરિકાના પ્રમુખપદે ચુંટાઈ પણ ન શકત.) હિંદી સેનામાં આર્ટિલિયનો અમલદારપદે નિમાયા છે. હળવદમાં શિવકોર નામે બોળાં ને ધર્મિજ ડોશીમાનાં પગમાંથી સ્વયં પ્રગટેલી આગે એમનો અગિસરંદાર કર્યો છે. અમરાવતી, ધન્યાદ ને ઢાકામાં કોમી અથડામણ સરોડા-હિયાદ ઇત્યાદિ સ્થળે હિન્દુ રમણીઓના અપહરણના પ્રયાસો. નડિયાદમાં ત્રણ ખ્રિસ્તીઓએ એક યુવતી પર ગુન્નરેલો અત્યાચાર. ગુજરાતમાં કેટલેક સ્થળે સરસ્વ ધાડ અને કાઠિયાવાડમાં ચાલુ દેને લટકાટ. કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને ઉત્તર ગુજરાતમાં કોલેરા, ટાઇફીડ, તીડ અને અનાટાઈએ આદરેલી તાંડવલીલા. કડોલમાં કોલેરાએ વર્તાવેલો કેર. કવેટામાં ધરતીકંપના આંચકા.

પરદેશ-બ્રિટન અને રશિયા સામે પરાજય પામીને ધ્રિાનના શાસક, રજાશાહ પહેલવીએ ગાદીત્યાગ કરી સ્વીકારેલો દેશવટો અને વિજયી મેનાઓની મદદથી પાટનગર તહેરાનમાં રાજકુમારના મસ્તકે મુકાવેલો મુગટ, ધ્રાનની પછી અફઘાનિસ્તાનમાં જર્મનો બરાબા હોવાથી અફઘાન સરકારને તેમને હાંફી કાઢવાની મળેલી સૂચના. સિયામની તટસ્થતા જાળવવાની અશકિતતા અને તિમેટની સરદદ પર પણ લૂટાડ્યોનો ત્રાસ વધેલો હોવાના ફેલાતા સમાચાર: [રાજનીતિનું બીજું નામ જાહાનાં ખીલવવાની કલા.] જાપાન સામે સંયુક્ત જનતી રશિયન-અમેરિકન રાજનીતિ અને ચીન સાથેના વિમલમાં વિજયી આગેદૂર છતાં તેમાં જાપાનને આપણે પડેલો ભયાનક ભોગ. જાપાનમાં ભયંકર ફરિયાદ વાવાઝોડાએ વર્તાવેલો કેર. તુર્કિસ્તાનના પૂર્વ ભાગમાં ધરતીકંપ. બ્રિટનની તરફેણમાં નમીને ધીમેધીમે લડાયક જનતી રજવેશ્ટની રાજનીતિ: અમેરિકન સંરક્ષણ-નિસ્તારમાં નાઝી નોકાઓ પર હુમલો કરવાનો અને વ્યાપારી વડાણોને સરસાજી બનાવવાનો થયેલો નિર્ણય. ફ્રાંસમાં જર્મન સેનિકો પર છૂટાછવાયા હુમલા ને એકોરલેવેકિયામાં જાળવાના પરિણામે ખૂનરેણ. બ્રિટનનો દૈનિક યુધ્ધ ખર્ચ દોઢ કરોડ પૌંડી હદે પહોંચવા આવ્યો છે. બ્રિટન અને જર્મની વચ્ચે ધાવસ કેદીઓની ફેરબદલી અંગે વાટા-ધાટો. કીવના પતન પછી મુકેનમાં આગળ વધતો જર્મન ધસારો. લેનીનગ્રેડનો બીજા જનતો ઘેરા. મોસ્કોને પણ ઘેરી લેવાની જર્મન ચાલગાછ. રશિયન મોસ્કોથી અચાનક બર્લિન પહોંચેલા દીટથ-રતું લડાયક ભાપણ. જર્મની અને તુર્કી વચ્ચે વ્યાપારી કરાર. બીજા સામના છતાં રશિયામાં જર્મનોની ઝડપી આગેદૂર અને સૈન્યની ભયાનક કતલ.

‘સુવાસ’નું સલાહકાર-મંડળ

- રા. બ ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ, બી. એ., એચ.એલ. બી.
માછ નાયબ દિવાન, વડોદરા રાજ્ય
- રા. રા રમણલાલ વસંતરાવ દેસાઈ, એલ્. એ., બી. એચ. એસ
પ્રકાશનખોલાના અધિકારી-વડોદરા રાજ્ય
- રા. ગા. દેશવવાલ હિંમતલાલ કામદાર, એમ. એ.
હતિહાસના પ્રેરિસર, વડોદરા-કોલેજ
- રા. રા જમણવાનદાસ ટ્યાગજી મોદી,
માછ અધ્યાપક પુસ્તક અધ્યાપનમંદિર, વડોદરા
- રા. રા નર્મદાગકર હરિમલકર બ્યામ, બી. એ.
- રા. રા હરિદેસાઈ કેમનંદ નાયક, બી. ઈ., એ., એમ. આર્ટ્સ, [હિંદ]
એમ. આર. એસ.એ.એન. આર્ટ્સ [લંડન]
- રા. રા. મૂળજીભાઈ પી. શાહ.

ભારતવર્ષનું પ્રાચીન ગૌરવ તથા મહત્ત્વ જાણવું હોય—

અનુભવવું હોય તો

ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લહેરચંદ શાહ

એલ. એમ. એન્ડ એસ.

એમ. આર. એ. એસ. ફાન

ઈ. સ. પૂર્વે ૮૦૦ થી ઈ. સ. ૧૦૦ સુધીના

૧૦૦૦ વર્ષનો ઇતિહાસ—

પ્રાચીન ભારતવર્ષ ખરીદો

[પાંચ ભાગમાં]

તમે સ્વદેશપ્રેમી છો ?

તો તમે ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ જાણતા જ હો

ન જાણતા હો તો

‘ઉપલા પુસ્તકે માટે આજે જ ઓર્ડર લખો

પાંચે ભાગ બહાર પડી ચૂક્યા છે

મોટાં શહેરોના જાણીતા સર્વ બુક્સેલરો પામેથી મળી શકશે.

સેટની કિંમત રૂ. ૨૪

હૂટકે કિંમત [૫, ૭.૫, ૧૧, ૬, ૫] = રૂ. ૩૦

આ દળદાર ઐતિહાસિક અનમના પ્રાદક બનનારને ‘સુવાસ’ અર્થે સવાજમે

—રૂ. ૧૫૫ માં મળશે.

ચરમાનું

કારખાનું

- ☆ આખાયે દિંદમા પહેવરહેલું છે અને એક જ છે
- ☆ મુખ્ય મુખ્ય સર્વ મશીનની પજુ અને દિંદમા જ બનાવીને બીજી કરી છે એટલે કારખાનાને તદ્દન સ્વચ્છતા જનાવરતું જ કહી શકાય તેમ છે.
- ☆ અમે જાનીમા આઠ આઠ વર્ષ ઉપરાંત રહીને તાલીમ લીધી છે
- ☆ યજ્ઞ આખના વેદિક અને શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની ધર્મીય પદ્ધતિ અમાણે કેળવણી સર્વ મુખ્ય મુનીવરસીનીની ડીમો મેળવી છે એટલે ચરમાના નંબરો પજુ ખરાબર માફક આવતા કાઠી આપીએ છીએ.
- ☆ ઉપરાંત ચરમાનો વેપાર, ત્રીસ ત્રીસ વર્ષ કરી, વ્યાપારિક દષ્ટિએ તેમા ખાલી પડતી જોયી એણી જરૂરિયાતોનો પરિચય પજુ સાધી લીધો છે.
- ☆ આ અમાણે ચરમાના કામ તૈયાર કરવામા તથા તેના પહેરવારને સંપૂર્ણ સંતોષ આપી શકાય ત્યાંસુધીની પહેલેથી છેલ્લે સુધીની, દરેકે દરેક, નાની મોની કિયા-અરિયાનો પદ્ધતિપૂર્વક અમે અવગણ કયો છે, પરિચય લીધો છે, અનુભવ સાથે પરિશીલન થયું છે એટલું જ નહિ પજુ તે માટે સોનાનો માદ પજુ મેળવ્યો છે.
- ☆ યજ્ઞ અમારું જ કારખાનું ટોલમે, તેમજ અમારી અમત દેખરેખ નીને કામ બનાવાના હોઈને, ગમે તેવું કષ્ટ, અટકાવો કે જીલ્ડી વિગતવાળું પ્રીરીકાશન હોય તે પજુ જૂજ સમયમા જ તમા કામ બનાવી આપીએ છીએ
- ☆ કેમેરાના કામ, કુરખીનના કામ, તેમજ માઈક્રોસ્કોપ પ્રમાદિના વૈજ્ઞાનિક રીતે બનાવાતા કામ ની કામગીરી થઈ શકે તે તે અમા જી અપાય છે અથવા નવા પજુ નર્મણી અપાય છે.
- ☆ તેવી જ રીતે ચરમાનું પજુ દરેક પ્રકારનું રીપેરીંગ કામ જી નાપવામા આવે છે એટલે ચરમાના કામની કોઈપણ પ્રકારની જરૂરિયાત માટે ક્યાંય જવાની જોઈએ જોઈએ જાનાની જરૂર નહિતી નથી
- ☆ યજ્ઞ દામ પજુ અન્ય ની સરખામણીમા ચારા કોંગ તમા જ મળ્યા છે
- ☆ પોતાના વખાણુ પોતાના બ્રાંચે કરવા તે કોઈ ગતિ ઈચ્છી નથી જ; એટલે વિગત નથી લખતા. પરંતુ જલબના ઈચ્છી તથા દેશી, નાના તથા મોટા અમતદોરોએ તેમજ રાજમદાગળઓએ અન્ય અમને આપેલા સર્ટિફિકેટ મળ્યાંને વાચી લેવા વિનંતિ છે

ગાયધુરા, યવર સામે,
વડોદરા.

સજો યા મનો —
શશિકાન્ત જોન્ડ કું, ચરમા બનાવનારા

सुवास

वर्ष ४ : अंक ८

दिसम्बर : १९८१

संस्थापक -

संस्था -

गुणनदास लहरेयेंद शाह

श्रीमन्लाल अभुलप मंघवी

અનુક્રમણિકા

પૃ. ૪	ડીસેમ્બર ૧૯૪૧	અંક ૮
૧ પ્રગતિ ચ.	... ૨૬૫
૨ ગામરો બારડોલી	... ૨૬૭
૩ પ્લોટો ત્રિભુવન વીરજીભાઈ હેમાણી	... ૨૬૮
૪ પાપાણનાં આંસુ પંકજ	... ૨૭૨
૫ પ્રજા અને સંસ્કૃતિ...	... રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ	... ૨૭૭
૬ વલ્લભના ગરબા મળજીભાઈ પી. શાહ	... ૨૮૦
૭ ભારતનું નૌકાબળ કિશોર કોશરી-અ.	... ૨૮૩
૮ નદી કંથી વિચારમાં...	... ગપાનંદ દવે ૨૮૬
૯ પડદા પાછળ કેશવલાલ કાશીરામ જાની	... ૨૯૦
૧૦ આકાશની અનિષ્ટ સૂચનાઓ	... પંકજ ૨૯૫
૧૧ કાલ અને આજ મગનલાલ પરીખ	... ૨૯૮
૧૨ જીવન જરૂરુ પ્રમા ૩૦૩
૧૩ ખોરાક અને આરોગ્ય	... વિદ્યાર્થી ૩૦૬
૧૪ મન-પરિચય ૩૦૭
૧૫ તારા-તજુખા ૩૧૦

લેખાંશ

અકો અને કોટના દપાલખર્ચ સાથે—

હિંદ	અર્ધ	પરદેશ
૩-૪-૦	૩-૮-૦	શિશિંગ-૬

જાહેરખબરના આવ—

[કાગળની મોઢવારીને પરિણામે જૂતા આવ વધારીને નીચે પ્રમાણે કરવામાં આગા છે.]

	૧ માસ	૩ માસ	૧ માસ	કવગેજ નં. ૨-૩ અમલો આવ
૧ પાનું	૫૦	૨૭	૧૦	" નં. ૪ તજુખા આવ
૨ "	૩૫	૧૬	૭	એક કસર ઉપર પ્રમાણે
૩ "	૨૫	૧૦	૪	એ કસર ૨૫% વધારે.

જાહેર-ખબર ફેરવામણી દરેક વખતના ૧૨ફે વધારે.

વિશેષ માટે પ્રજાઓ—

મુલાસ કાર્યાલય-રાવપુરા; વડોદરા

મુદ્રક અને પ્રકાશક : ત્રિભુવનદાસ લાલચંદ શાહ.

મુદ્રણ અને પ્રાશનરથાન : લોકસેવા પ્રેસ : મોદીખાના, વડોદરા. તા. ૮-૧૨-૪૧

નિયમો—

‘ સુવાસ ’ દર મહિનાની પાંચમી તારીખે નિયમિત પ્રગટ થાય છે.

‘ સુવાસ ’ નો ઉદ્દેશ પ્રગતી સાર્વત્રિક ઉન્નતિમાં દરેક રીતે મદદગારી બનવાનો છે. તે ઉદ્દેશને અનુકૂળ થઈ પડે એવા વિવિધ પ્રકારના લેખોને તેમાં સ્થાન અપાયો. અભ્યાસપૂર્ણતા સાધેલાય જોડણીશુદ્ધ, સરળ ને મૌલિક લેખોને પ્રથમ પસંદગી મળશે.

‘ સુવાસ ’ ના ‘ લેખક-મંડળ ’ માં જોડાવાથી લેખકને વિના લવાજમે ‘ સુવાસ ’ નિયમિત મોકલાય છે; તેને પોતાના પ્રગટ થયેલ લેખની પાંચ આઉટપ્રીન્ટ્સ મળે છે ને વિશેષની જરૂર હોય તો અલ્પખર્ચે સગવડતા કરી અપાય છે; સલાહકાર-મંડળમાં પ્રતિનિધિત્વ મળે છે. ને ‘ સુવાસ ’ ના લેખકોને પુસ્તક-પ્રકાશનની સગવડતા કરી આપવાની યોગ્યતા વિચારાધ રહી છે.

‘ સુવાસ ’ નો નમૂનાનો અંક મંગાવનારે ચાર આનાની ટિકિટો મોકલવી.

જેમાં ઉત્તર જરૂરી હોય એવા દરેક પ્રકારનાં પત્રવ્યવહારમાં, કે લેખો અસ્વીકાર્ય નીવડે તો તે પાછા મેળવવાને, જરૂરી ટિકિટો ખીડવી જોઈએ, અને પોતાના પત્ર પર કે લુકપોસ્ટ પર પોસ્ટલ નિયમ પ્રમાણેની, પૂરતી ટિકિટો ચોડવી જોઈએ. નોટ-પેઇડ સ્વીકારવામાં નહિ આવે.

કાર્યોક્ષયને લગતા પત્રવ્યવહારમાં તંત્રી કે સંચાલકનું નામ ન લખવું. કેમકે તેમ થવાથી તેમની ગેરહાજરીમાં તે પત્રની વ્યવસ્થા વિવિધજનક થઈ પડે છે.

‘ પ્રાચીન ભારતવર્ષ ’ કે ‘ Ancient India ’ ના ગ્રાહકોને પ્રથમ વર્ષે અર્ધા લવાજમે (લવાજમ રૂ. ૧-૮-૦+૦-૪-૦ પોસ્ટેજ=૨-૧૨-૦) અને ત્યારપછી એક વર્ષને માટે પોણા લવાજમે (૨-૮-૦) ‘ સુવાસ ’ મળી શકશે.

લવાજમ:-

મૂળાન્તરા જે ગ્રાહકોનાં લવાજમ બાકી છે તેમને તે તાકાદે મોકલાવી આપવા વિનંતિ છે. હવે પછી ગ્રાહક તરીકે રહેવાની ઇચ્છા ન હોય તેમણે પાછડું લવાજમ મોકલાવી આપી ના જણાવી દેવી જોઈએ.

‘ સુ વા સ ’ માં

જાહેર-ખુબર અટલે

વ્યાપારમાં વધારો અને

કેટલાક અભિપ્રાયો

‘સુવાસે’ પોતાની ઉચ્ચ કોટિ સાચી રાખી છે. તેના અમનેજો ખરેખર ચિતનશીલ અને કામ્યનતથી ભરેલા હોય છે.

લેખો એકંદરે સાગ.....અભ્યાસપૂર્વક લખાયેલા છે.

—રમણલાલ વસંતરાવ દેસાઈ

—અરહેશ્વર ફરામચ ખેખરદાર

છઠ્ઠીએ છીએ કે શિક્ષિત ગુજરાત ‘સુવાસ’ જેવા સામયિકને આવકારે, પેળે અને સંપૂર્ણ સુવિકાસની તક આપે.

—માનસી

ગુજરાતને એક સારું માસિક મળ્યું હોવાનો સતોષ થાય છે.

—જનમણિ

એ વિશિષ્ટ પ્રકારનું સ્થાન સાહિત્ય-જગતમાં મેળવશે એવી આશા બંધાય છે.

—યુવક

આ નવો ફાલ અન્ય સામયિકો જેમ ખાલી નગર કરી ફેંકી દેવા જેવો નથી. ‘યથા નામા તથા ગુણ’ ની જેમ ખાસ વાચવા જેવું છે...લેખોની ગૈલી ઉત્તમ કલાપૂર્વક નવી છે, ખાસ મહત્વતા લાભાશુદ્ધિ અને જોડણીને આપેલી છે.

—એતીવાદી વિરન

‘સુવાસ’ નું ધોરણ આમ વધુ વ્યાપક બનતું જાય છે તે જોઈ આનંદ થાય છે...તેના સંચાલકોને ધન્યવાદ છે.....આ પદ્ધતિનો બધા સામયિકોવાળા સ્વીકાર કરે તો ?—અત્યાદે કચરાની ટોપથીમાં નાખવા જેવું સાહિત્ય પ્રસિધ્ધ થાય છે, તે ન જ થવા પામે.

—ગુજરાતી

તેમાં પીરસાયેલી વિવિધ જનતાની વાનગીઓ સાહિત્ય-પ્રેમીઓને સારો ખોરાક પૂરે પાડે છે.

—શ્રમિય શિવ

સામગ્રી સંતોષપ્રદ છે.

—સુરતકાલક

વિદ્વાતભરેલા લેખો, વિચારણીય સાહિત્યસામગ્રીથી આ માસિક વડોદરાના બંધ પડેલા ‘સાહિત્ય’ માસિકની ખોટ પૂરશે એવી આશા બંધાય.

—પાળક

જીવન, કલા, સાહિત્ય વગેરે વિષયો પરના લેખોથી ભરપૂર છે.

—સયાહાજીજી

‘સુવાસ’ એના નામ પ્રમાણે સુવાસિત છે.

—તંત્રી દેશીરાજી

‘સુવાસ’ ના કેટલાક અભિલેખોમાં જળવાયેલ રસ, તત્ત્વજ્ઞાન કવિતાત્મક ભાવોનો સંયોગ ટોચે સિવાય કયાંય નવી અનુભવો.

—બ. સ. પરીખ

‘સુવાસ’ ના કેટલાક વિષયોની ભાષા એટલી તો હૃદયંગમ છે, કે ગુજરાતી ભાષાના કોઈપણ સાહિત્યરસિકને અનેક વખત વાંચ્યા છતાં ફરીવાર તેના વાંચનની તૃપ્તિ જ લાગી રહે.

—ત્રિવ્રાત્રી

અમારું આખું હૃદય ‘સુવાસ’ ખૂબ વાંચે છે. અમારે ત્યાં ગુજરાતનાં બહુ પત્રો આવે છે, પણ તેમાં શિષ્ટ સાહિત્ય તો ‘સુવાસ’ જ આપે છે.

—કે. જ્ઞાણિયા ભેરો

વિચાર અને સાહિત્યસમૃદ્ધ સુંદર માસિક...પ્રત્યેક માસે અવનવી, વિધવિધ અને દરેકની સુરચિ સંતોષાય એવી સાહિત્ય અને વિચાર-સામગ્રી પીરસાય છે.

—અનાવિલ જગત

હિંદુસ્થાનની સૌથી મોટી કંપની

ન્યુ ઇન્ડિયા

એશ્યુરન્સ કંપની લિમિટેડ

આગ-મોટર વિગેરે દરેક જાતના

વીમા અગર એજન્સી માટે

મળેા યા લખેા :-

બ્રાન્ચ મેનેજર

શાંતીલાલ એમ. ફોજદાર

લેખ્યો છે:-વડોદરા, પંચમહાલ તેમજ ભરૂચ ક્ષેત્રીકટમાં
લંદનીના વીમાનું કામકાજ ચોરગેનાઈઝ કરવા
સ્પેશીયલ એજન્સીઝ માટે મળેા યા લખેા:-

ચીફ એજન્ડ્સ :-

એન. એમ. ફોજદારની કું.

કુવારા ગામે, ગાંધીગિડ, અમદાવાદ.

પ્રેરક, સુંદર, રસીલી, કલામય નવલકથા
—નવલિકાઓની અભિનવ ગ્રંથમાળા.

કથાપરી ગ્રંથમાળા

ઘેરંગી છાપણી, ઉત્તમ કાગળો, મજબૂત બાંધણી, ને
શોભામય ઉકાવવાળાં પુસ્તકો બહાર પડી ગયાં છે.

૧ કથાપરી (નવલિકાઓ) ૨-૮-૦ તૈયાર છે

૨ કથામણિ „ ૨-૮-૦ „

૩ કથાકલગી „ ૨-૮-૦ „

૪ કથાકલાપ „ ૨-૮-૦ „

૫ કથામધુ „ ૨-૮-૦ „

તે પછી

કથાપ્રસાદ; કથાકુંજ; કથાવિલાસ

કથાંજલિ; કથાવલિ; કથાગાર

કથાપરી (ગ્રંથમાળા) કાર્યાલય

આમલીરાન, સુરત

આ ચોપંડીઓ મળવાનાં ઠેકાણાં :—

અમદાવાદ : ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, ગાંધીમાર્ગ

વડોદરા : પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લિં., રાવપુરા

મુંબઈ : એન. એમ. ત્રિપાઠીની કુંઠ કાલણાદેવી

„ એન. ડી. મહેતાની કુંઠ „

સાક્ષર ગિરોમણિ શ્રી. ઠંકુર નારાયણ વસનભનાં

મહા મુદ્યવાન પુસ્તકો

હિન્દુ ગૌરવ અથવા ભાળાની અને બીજી

અતિ મહત્વની નવલકથાઓ

એકી સાથે રૂ. દશના પુસ્તકોનો એકર આપનારને પારકર પેત
ટાઈપની ફાઉન્ટન પેના લેટ. પાંચ રૂપીઆના એકરવાળાને
“માનું જીવન યા માતા કેન્દ્રાક્ષી” (રૂ. ૧-૮૦૦) પુસ્તક લેટ.

ગુરુ ગોવિંદસિંહ અથવા પુરુષર ધર્મ સમ્રાટ:—જાદશાહ
ઔરંગઝેબના અત્યાચારથી, પોતાનાં પ્રાણાધિક પુત્ર તથા પોતાનું બલિદાન
ઓપીને, પંજાબમાં હિન્દુધર્મ, હિન્દુભક્તિ તથા હિન્દુગરવને રક્ષનાર અને
પોતાની પાછળ વીરવૈરાગી જેવા બહાદુર બંદાને હિન્દુત્વ રક્ષામાટે છોડી
જનાર ગુરુ ગોવિંદસિંહના જીવનના રોમાંચક પ્રસંગોને વર્ણવનારી અને
મૃતપાય હિન્દુઓના દુર્લભ ધર્મ તથા મીસ્તાની ભક્તિને પ્રકટાવી દેનારી
અતિહાસિક નવલકથા સોનેરી પાકુ પુસ્તક, પૃષ્ઠ ૩૦૦, કી રૂ. ૩ જે.

વીર વૈરાગી અથવા બંદા બહાદુર:—ગુરુ ગોવિંદસિંહના
અધુરા રહેલા કામને નિભાવતાથી પુરુ કરનાર વિધર્મીઓએ ગુમરાહ અત્યાચારોનો
ચુકતે હિસાબ કરી નાખનાર અને હિન્દુ ભક્તિની રક્ષા માટે જીવનનું બલિદાન
આપનાર વીર વૈરાગી જનાર બહાદુરનું ચરિત્ર એક આદર્શ નવલકથા રૂપે, રોમાંચક,
ઘટનાઓથી, ઈશરપુર, આત્મરક્ષાનાં માર્ગો બતાવનાર અતિ ઉપયોગી પુસ્તક છે.
નવલકથા એટલી તો આકર્ષક બનાવેલી છે અને એક, પછી એક
જેવા તો પ્રસંગો આવે છે કે પુસ્તક અપૂર્વ સુકવાની ઈચ્છા થતી જ નથી
પાકુ સોનેરી બાઈન્ડિંગ, ૪૦૦ પાના, કી રૂ. ૩ જે.

હિન્દુ સંગઠન અથવા મરણોન્મુખ હિન્દુ ભક્તિની એક
સંજીવની:—સ્વામી અધ્યાનદાસનો પુસ્તકનો અનુવાદ એટલી તો રોમાંચક
ભરી ભાષામાં કર્યો છે કે વાચતા વાંચકે રૂવાડો ખડા થઈ જાય છે.

છેલ્લાં ૧૨૦૦ વર્ષ થયા હિન્દુ જાતી ઉપર અને સનાતન-વેદિક હિન્દુ ધર્મ ઉપર મુસલમાનોએ, ખ્રિસ્તીઓએ, વિધર્મીઓએ, અન્ય જાતિઓએ અને ખીન્ન-સંપ્રદાયોએ નો અત્યાચારો, ખળોતકારો તથા પ્રતિબંધો કર્યા થી હિન્દુ જાતીને એકાલ, કંગાળ અને મુકદ્દાલ જેવી સ્થિતિમાં મુકી દીધી છે તે હાલતમાંથી જયેવો પ્રચંડ સંગઠનની શોધોટ જરૂર છે એવું સંપૂર્ણ ભાન કરાવે છે અને હિન્દુ જાતીને તેનાં હિન્દુપણાનું અસલ સ્વરૂપ જણાવે છે. આખું એકાદ પુસ્તક તેા દરેકે દરેક હિન્દુનાં ઘરમાં રહેવું જ જોઈએ એવું દરેકે દરેક હિન્દુએ માનવું જ જોઈએ. ૩૦૦ પાનાં, શ્રી. રૂ. ૬૦. ૬-૭

દંપતીશાસ્ત્ર અથવા લગ્નજી સફળતા તથા નિષ્ફળતાનો વિચાર:—દંપતીશાસ્ત્ર (Marriage Science) નાં અભ્યાસ તથા દંપત્ય સંતોષનાં અભાવે અનેક પરણી ચુકેલા સ્ત્રી પુરુષોના લગ્નની નિષ્ફળતા—Failure થાય છે. અને તેમનો સંસાર જે સ્વર્ગમય થવો જોઈએ તેનાં બદલે કંટાળો લહેલો, નરક તુલ્ય અને કલેશ તથા કંકાશમય હાલતો થવાનું કારણ મોટું ખીન્નતાય-કાત, ખીન્ન અનુભવ અને કોઈપણ જાતના આ વિષયનાં સંપૂર્ણ સમજ આપનારા પુસ્તકો પણ મરુવાયા હોય તેવું જ મુખ્ય કારણ છે.

આ વિષયનાં સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ, મરાઠી, હિન્દી અને અનેક ભાષાનાં તેમજ વિવિધ પ્રકારના પુસ્તકો શ્રી કંકરુરે ઘણાં સમય સુધી વાંચી, વીચારી અભ્યાસ કરી પ્રમાણભૂત પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે. પાનાં ૨૭૫, શ્રી. રૂ. ૭૦.

સૌભાગ્ય રાત્રી અથવા વહુરાણીને શીખામણ:—ભા. ૧ તથા ૨ (જે પુસ્તકો) શ્રી. કંકરુરે આલવીઆએ હિન્દીમાં બહાર પાડ્યાં જેની ભૂમિકા પંતળનાં સિંહ લાલાજીએ લખી. તે પુસ્તકોની હજારો નકલો ઉપડી ગઈ. દરેક શાળાઓએ અને લાયબ્રેરીઓએ વસાવી લીધી. એજ પુસ્તકોનાં અનુવાદો શ્રી કંકરુરે કર્યા. ઉત્તમ ગૃહીણી જીવનની સફળતાની સાચી ખતાવનાર ઉચ્ચકોટીના પુસ્તકો છે. વિવંહીત જીવનના અધિકારોની સમજવા લાયક વિષયોની. બહુજ ચીવંટાઈથી અને બીજાં બેટ કરી ચર્ચા કરી છે. કન્યા-શાળામાં પાઠ્ય પુસ્તકો તરીકે અંકાવી શકાય તેવા છે. વડોદરા વિદ્યામંદીરોએ કંદર કરી અને ઉત્તમ પુસ્તકો તરીકે વિદ્યાર્થીનીઓને વાંચી લેવા બંધામણ કરી છે. સ્ત્રી ઉપયોગી એકે એક ખાખતો અને અનેક જાતનાં વિષયોને ઘણી જ સરળતાથી ચર્ચા છે. ૨૦ સીટો, દરેક પુસ્તકના ૨૭૫ પાનાં, શ્રી. દરેક ભાગની રૂ. ૭૦.

સુલુ-દની હિન્દુ વીર મહિલા રમણી રત્ન, રત્નદેવી:—એક આદર્શ ત્યાગ મૂર્તિ મહિલાની જીવનકથા. તેમનાં સંસ્મરણો માટે ભારતના પ્રતિષ્ઠિત સ્ત્રી પુરુષોએ લખેલા લેખોનો સંગ્રહ. આજુ જમાનામાં સ્ત્રી પુરુષોને વાંચવાની બિાસ-આવશ્યકતા છે. હૃદયસ્પર્શક ચારિત્રનાં ગુણો, સ્વાગવૃત્તિ, સ્વમાન સાચકવાની ઉત્તમ લાખતા વિગેરે અનેક શકિતઓ એજ વખતની તાલીમ મળે છે. પાકુ સોનેરી પ્રકાશન, ૨૬૭ શ્રી. રૂ. ૨૦. ૬-૭

વીસમી સદીની વસતિએના:- એ એક ચાલુ નાનાની આતુ
 પ્રીય-ધર્મ પડેલી સામાજિક નવલકથા છે. આલુ સમયના સારા મહારાજો,
 ધર્મોચ્ચી, દેશ નેતાઓ અને દેશ સેવીકાઓની સત્ય ઘટનાને આધારે એકદમ
 આબેહુબ રીતે પ્રહાર સુભરી વાણીમાં લખી છે. આ પુસ્તક મહાર પડતાં
 સમીક્ષામાં સીધા બેળેબેળીટ થયા હોતો, કોરુ કે અનેક પાપદોષો, નહી
 નેધેલી, નહીં નહોલી અને નહીં સાંભળેલી બીનાઓ મહાર આવેલો પામી હતી.
 રાજી મહારાજોની પાપદોષો, મહાધીશો અને સાધુ સંપ્રદાયોની
 કુકર્મો, અધર્મગુણ ગુરુદેવો, અને બીની બેઠલા નેતાના અત્યાચારો, સંમોજ અને
 સાતિના અનિષ્ટ રીવાજો એ બધું વાંચતા અનેક ભતની પોલી બેળુવા મળે છે.

૧લો • ભાગ પૃષ્ઠ પાના પાકુ પુકું કી. રૂ. ૩૦. સાડાનથ
 રજી

આલ વિધવા કથાણિ અથવા રાજા કે રાક્ષસ:- દેશી રાજ્યોનાં
 કેટલાક રાજાઓ એવા તો હુસારી હોય છે કે એ રાજા હોવા છતાં રાક્ષસ
 નામે ઓળખાય છે. તેમનાં રાજ્યમાં નિશચ, શાંત પ્રભુ ઉપર થતાં અત્યાચારો
 અનેક ભતની પીણાથી ઘટનાઓ ઉભી કરી હેરાન હેરાન કરી મુકે છે. અનેક
 ભતની ખટપટો ઉભી કરી ધન માલ હુટી લે છે. પ્રજાની ખડેન દીકરીઓને,
 છટે ચોક ઉપાડી ભથ છે. એ બધી સત્ય હકીકતો શ્રી ઠકકુરે અનુભવ છતાંથી
 અત્યંત મનોવેધક, દુઃકર્ષ લોક, રસ ઝરતી ભાષામાં લખી છે. સ્ત્રી ભતી એક
 અંબલા નથી, પરંતુ વખત આવે એક રણુચડીનું રૂદ્ધ સ્વરૂપ ધરી રાજા
 મહારાજો અને તેનાં કર્મચડોલ કારભારીઓની ચાને કંઠણે લાવે છે અને
 છંદગીલારની ઝોંડ ભુલાવે છે. પૃષ્ઠ ૪૧૦ પાકુ પુકું કી. રૂ. ૩૦. પ્રભુ.

કચ્છની પદની અથવા પુંચરો અને રાજો:- એક રામાચક
 અતિહાસિક નવલકથા. વીરભુમિ કચ્છધરાની કલકથાઓ અને લોક સાહિત્યના
 આધારે, તેમજ કચ્છના ગામડે ગામડે રણડી રજીમીને મેળવેલી સાચી હકીકતો
 અને અતિહાસિક પુરાવાથી મેળવેલી વીર કથા-ભ્રમ પુંચરો દેવ અને મહા
 પરાક્રમશાહી-રાણી-રાજેસુંદરીની પ્રણય અને પરાક્રમની અત્યંત આકર્ષક કથા
 ભર્મ લાખા-પુલાણીની અનુભવ અતિહાસિક ઘટનાઓ, અને મુસ્લીમ દર્વીશોએ
 કચ્છમાં ફેલી રીતે ભગ પેસારો કર્યો એ બધી રસિક ખીનાઓ વાંચતા અનેક
 આનંદ મળે છે. પૃષ્ઠ ૪૫૦, પાકુ પુકું કી. રૂ. ૩૦. પ્રભુ.

હિરણ્ય ગર્ભ હિન્દુ અથવા યરાસ્વતી હિન્દુ ભતિના દીવ્ય
 ગૌરવનો ઇતિહાસ:- યજ્ઞિની ઉત્પત્તિ હિરણ્ય ગર્ભ એટલે પ્રજાથી થયેલી
 છે તેવીજ રીતે સમસ્ત સંસાર, ધર્મ, સંસ્કૃતિ, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, વીરતા, આચાર
 વિચાર, વિગેરે તમામ પ્રકારનું જ્ઞાન કરાવનાર હિન્દુ ભતી છે. આ પુસ્તકમાં
 હિન્દુના હિરણ્યગર્ભ નામથી પરિચય કરાવ્યો છે. અતિહાસિક વૃતાંતો એવી

તો 'ઉત્તમ' રીતે રસીક શ્રીશીલો લખાયા છે કે 'પુસ્તકને પુર કરીને લેવાની લાલચ છોડી શકાતી નથી; ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક અપૂર્વ અને અમૂલ્ય પુસ્તક થયું છે. પૃષ્ઠ ૬૦૦, પાકુ પુકું, કી. રૂ. ચાર.

ન્યતિ અથવા સંતાલ વિદ્રોહ:—હવેલેલક ઐતિહાસિક નવલ-કથા હિન્દુસ્તાનમાં ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીએ પગ દેડો, મજબુત બનાવવા, ન્યાં ત્યાં અત્યાચારો અને અવિચારી પગલાઓ કરવા માંડ્યા હતા તે વખતે વીર સંતાલ બાતીએ પોતાની સ્વતંત્રતાનાં રક્ષણ માટે હથિયારો, અખડાઓ, યુદ્ધમાં અનેક સંતાલ વીરનરો અને વીર રમણીઓએ પોતાનાં પ્રાણોની આહુતીનાં ભોગે સંતાલ બાતીને અમર કીધી. પાના ૨૪૦, પાકુ પુકું, કી. રૂ. અઢી.

સંસાર પારિણત અથવા આદર્શ આર્થ અખલા:—આજકાલના લેખાગુ સુધારકોનાં અતઃકરણો કેટલાં ભયંકર કાળા હોય છે, લાખોનાં ટુટ ફૂટાં કેવી શીશ્વંતથી હાથથી કરી નાંચ છે. અને સુધારકોમાં ગણાતી સીઓની કાગળી પંથુ કેવી ચરકેલી રહે છે, એ ભૂજો અને એક આર્થ અખલા અને આર્થ પુરૂષનું સ્વાર્થ ત્યાગી પંથુ અને બીજા અનેક ગુણો કેટલાં આદર્શ હોય છે તે પંથુ ભૂજો દુનિયાં કેટલી ભયંકર છે. તેમજ સ્વરૂપમાં દેખાડે છે. પટ્ટિસોનેરી, બાઈન્ડીંગ, કી. રૂ. સવાળે.

કાવ્ય કુસુમાકર:—કંકુર નારણજી વિસનજી ન્યાયથી લખતાં શીખ્યા ત્યારથી માસિકો, અઠવાડીકો અને પત્રોમાં આવેલા અને કેટલાક અમૂલ્ય કાવ્યોનો અમૂલ્ય સંગ્રહ અનેક ભાતનાં વિવિધ પ્રકારના તાના મોટા કાવ્યો ગીતો, છંદો, શ્લોકીક કાવ્યો, પૃષ્ઠ ૩૧૨, કી. રૂ. અઢી.

ચૂડેલનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા:—આ વાર્તામાં ચંપા નામની નદીની આત્મકથા છે. નાટકકાર તરીકે રંગભૂમિ અને સિનેમાઓમાં તેઓ કેવું જીવન ગુજારે છે તેનો રહસ્યમય પડદો ખુલ્લો થાય છે.

બીજા ભાગોમાં અમદાવાદમાં સાધુનાં વેષમાં કેટલો અને ચારે બાજી રહ્યો છે તેના બંગાળમાં એક શરીબ આદાણની કન્યાઓનાં વરવિકૃત્યની રીવાજથી કેલો હોલ ખેડાલ વ્યાથ છે, તેની કડબુરસિક કથા છે. એ ઉપરાંત દિલ્લીની એક નામચીન વિધવા માઈ દેવકુમારીની પ્રપંચો પુલ્લાંકરાયલા છે. એ બધા ભાગો રસમય છે. વાંચવા માંડો તો બહાર તેનો કેટલો નહિ મૂકો એવી ખાત્રી છે.

ભાગ ૨-૩ દરેક ભાગની કી. રૂ. ચાર. ૨૫ પાલ અર્થ અલગ.

દરેકે દરેક છુટક પુસ્તકનો વિભો-પોસ્ટેલ અલગી
વધ માન એન્ડ સન્સ
મુખ્ય મથક

શ્રી ઉપયોગી પુસ્તકો

શ્રીશક્તિ અંધમાળા

૧ વંધ્યા	૦-૪	૩૬ માનુષ્ય	૦-૪
૨ કાકી	૦-૩	૩૭ પારસી લખગીતો	૦-૬
૩ કાપડામાં શ્રીમુ' રથાન	૦-૩	૩૮ સંતતિનિયમન	૦-૮
૪ અધોગંગા (વાતી)	૦-૩	૩૯ વહેમી પતિ	૦-૩
૫ ગૃહવ્યસ્થાની વાતો	૦-૬	૪૦ આરોગ્ય અને સુખ	૦-૬
૬ ખાંચણું (લોકગીત)	૦-૫	૪૧ સામાજિક વાતો	૦-૫
૭ ખદિદાન (મિરક ગીતો)	૦-૫	૪૨ રમૂજ વાતો	૦-૪
૮ ભવાટવી	૦-૪	૪૩ ભક્તી ભાભી	૦-૧
૯ મા (વાતી)	૦-૪	૪૪ પતિ પ્રભુ છે	૦-૧
૧૦ જવાના પત્રો (કસોટીમય લખા)	૦-૬	૪૫ માંદગી અને માવજત	૦-૪
૧૧ પતિની પસંદગી	૦-૪	૪૬ વાતનું વતેસર	૦-૧
૧૨ લીલીની આત્મકથા	૦-૩	૪૭ ધરણીનો શોખ	૦-૧
૧૩ ફોઇ	૦-૪	૪૮ પારસી સતીઓ	૦-૬
૧૪ પારસી વાનીઓ	૦-૬	૪૯ એકાદશી	૦-૧૧
૧૫ વિધવા (વાતી)	૦-૫	૫૦ રાણકદેવી	૦-૧૨
૧૬ કોને પરણું ? (વાતી)	૧-૪	૫૧ શિવાજીની બા	૦-૧૦
૧૭ સુધડતા અને સુંદરતા	૦-૮	૫૨ સાસુની શિખામણ	૦-૧
૧૮ હારથનો પુવારો	૦-૮	૫૩ કાપડાનું અચાન	૦-૧
૧૯ જૂનના હાડકા (વાતી)	૧-૧૨	૫૪ નામ વગરની નવસકથા	૧-૮
૨૦ વિષદક્ષ (વાતી)	૧-૮	૫૫ નારી અનિયત	૪-૦
૨૧ હાસ્યકલાપ (રમૂજ)	૧-૮	૫૬ માસિક ધર્મ	૦-૨
૨૨ દેવી ચૈધરાણી	૧-૮	૫૭ નવા સાથિયા	૦-૨
૨૩ વીર રોઆ (કાળુ ગુલામ)	૧-૦	૫૮-૫૯ વીર તારા (બે બાળ)	૨-૪
૨૪ હાસ્ય જગણુ (રમૂજ)	૧-૮	૬૦ ગોરખાનાં ગીતો	૦-૧
૨૫ "જરા માહ મુકન્ને"	૧-૦	૬૧ મઝમ ડેમીડ	૧-૧૨
૨૬ ગરબાવળી (રાષ્ટ્રીય)	૦-૪	૬૨ સામાજિક વાતો	૦-૩
૨૭ જીવનપદ્ધતિ (વાતી)	૦-૪	૬૩ ગુણીયક ગૃહિણી	૦-૧
૨૮ મુખી ઘર (ભાષક)	૦-૩	૬૪ શ્રી રવાન	૦-૧
૨૯ ભરત ગૃધચ	૦-૧૦	૬૫ દક્ષિણી રાધીચુકળા	૦-૩
૩૦ મોખોસીનું અક્કર	૦-૫	૬૬ સતી જસમા	૦-૬
૩૧ રત્રીયા બેગમ	૦-૩	૬૭ સંસારદર્શન	૦-૬
૩૨ ગૃહક વિવેક	૦-૬	૬૮ ભૂમિમાતા આનંદમા	૧-૮
૩૩ સખીના પત્રો	૦-૮	૬૯ બાળવિધવા	૦-૨
૩૪ રત્નનું શાસ્ત્ર	૦-૩	૭૦ સાચાં સહોદર	૧-૮
૩૫ શ્રી હાલ	૦-૩		

શ્રીશક્તિ અંધમાળાનો આખો સેર આજે જ વસાવો. કુલ ૭૦ પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે. તે રૂ. ૩૫. ૩૨માં મળે છે. પુસ્તકો ક્યાં પણ મળી શકશે. તર જુદું.

લખો : શ્રીશક્તિ, કેળાંપીક, સુરત.

આરોગ્ય, વ્યાયામ અને તંદુરસ્તી વિષયક સંપૂર્ણ અને સચિત્ર
માહિતી સતત ૨૬ વર્ષથી આપતું માસિક

વ્યાયામ

વાર્ષિક લવાજમ - હિંદમાં રૂ. ૨-૮-૦ પરદેશ શિલિંગ-૫.

શરીર તંદુરસ્તી સિવાય બધું નકામું છે. શરીરને તંદુરસ્ત, નિર્ભય અને સક્ષમ કેવી રીતે બનાવવું અને આરોગ્ય પ્રાપ્ત કર્યા પછી તે કેવી રીતે ટકાવી રાખવું, તે વ્યાયામ વાંચવાથી પણ જાણી શકાશે.

આપના ધરમાં, આપની લાઇબ્રેરીમાં કે આપની વ્યાયામશાળામાં તેને ખોલાવો; તે આપને યોગ્ય અને સાચી સલાહ આપશે. વર્ષના રૂ. ૨-૮-૦ ના બદલામાં, વર્ષ આખરે ઠાકતરનાં બીસ માટે, ખર્ચાતી મોટી રકમનો તે બચાવ કરશે.

ગમે તે માસથી તેના ગ્રાહક થઈ શકાય છે.

લખો:—

વ્યવસ્થાપક: વ્યાયામ કાર્યાલય,

મજીમુંદારનો વાઠો, રાવપુરા, વડોદરા

‘મહાગુજરાત’

સિંધમાં વસતા ત્રણ લાખ જેટલા ગુજરાતીઓનું મુખસિદ્ધ મુખપત્ર (સાપ્તાહિક)

☆ જેમાં સાહિત્ય, રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર, શરીર કેળવણી, બાળવૃત્ત, ત્રી સંસાર—નિગેરે જીવનને લગતા દરેક વિષયોની સુંદર છણાવટ થાય છે.

☆ જાણીતા સાહિત્યકાર ઓકુંગરશી ધરમશી સંપદ દર અઠવાડીએ પુદ્ધ પરિસ્થિતિ આગેદખ રીતે વર્ણવે છે.

☆ ‘જન્મભૂમિ’ અને ‘જાનુશી’ શબ્દરચના દરીદ્રાશ્રમીના અચોટ ઉકેલો અને દલીલો એક નિષ્ણાત તરફથી નિયમિત પ્રસિદ્ધ થાય છે.

☆ ‘મહાગુજરાત’ બુદ્ધિવર્ધક વ્યૂહ દરીદ્રાશ્ર વગર દાખલ રીએ સુંદર ઈનામો મેળવી આગે છે.

☆ એના દીપોત્સવી અને બીજા ખાસ અંકોએ ગુજરાતી પત્રકાગિતને સમૃદ્ધ કર્યું છે.

☆ વડોદરા રાજ્યના તમામ પુસ્તકાલયો માટે મંજૂર રાખેલું છે.

વાર્ષિક લવાજમ હિંદમાં રૂ. ૪ — નિદેશ શિ. ૬

☆ સિંધમાં જાહેર-ખાખર માટે અજોડ સાધન ☆

તમનાની નકલ તેમજ ભાવતાલ માટે આજે જ લખો :

એમનો ન હોય તેવા સ્થળોના ન્યુઝપેપર એમનોએ હરત જ પચવ્યવહાર કરવો

જેનેજર : સિંધ ન્યુઝપેપર્સ લીમીટેડ, કેમ્પબેલ સ્ટ્રીટ-કરાંચી.

ગુજરાતના તરુણ સૈનિકોનું સંસ્કારપત્ર

સ્કાઉટ વીર

યુવકો, વિદ્યાર્થીઓ, તરુણો, બાળવીરો અને વીરબાળાઓ
માનું માસિક છે.

નવા કદમાં, નવા રૂપરંગમાં અને રાષ્ટ્રભાવનાથી ભરેલા લેખો,
દૃશ્યગીતો, પર્યાટનવર્ણનો, શીર્ષકયાઓ વગેરેથી ભરેલું છતાં

લવાજમ વરસના ફક્ત રૂપિયા બે.

નમૂનાનો અંક મંગાવી જુઓ.

સ્કાઉટ વીર કાર્યાલય-રાવપુરા રોડ-વડોદરા

બાળક કોઈ પણ પગ સાથે જોડાયેલું નથી

સ્વ

તં

ત્ર

રીતે

૨૯

વરસથી

પ્રગટ

થાય

છે

બાળક માસિક બાળકો માટે જ પ્રગટ થાય છે. સાદી ને સીધી
ભાષા હોઈ આજના પ્રૌઢ-શિક્ષણના જમાનામાં અક્ષરજ્ઞાનની
શરૂઆત કરનારાઓને તેમાંથી કંઈ કંઈ મળી રહેશે.

છતાં લવાજમ વરસના ફક્ત રૂપિયા બે

તમારી અસ્થાયેઘરમાં બાળક અવશ્ય હોય જોઈએ,
કેમકે નિર્દોષ બાલુડાં બાળક વાંચવા ઘણાં આતુર હોય છે :

નવા વરસથી ઘણો ફેરફાર થયો છે.

‘બાળક’ કાર્યાલય, રાવપુરા-વડોદરા

ૐ નારાયણ

પરમહંસ શ્રી સ્વામી રામતીર્થના ઉપદેશ સ્વરૂપ
મહાગુજરાતની સંસ્કારી પ્રજાનું

ધાર્મિક માસિકપત્ર ‘**ઉત્થાન**’

જેરદાર લખાણનાં દર મહિને પૃષ્ઠ ૮૦. વરસ દહાડે પૃષ્ઠ ૮૬૦; છતાં
વાર્ષિક લવાજમ માત્ર રૂા. ૩-૮-૦ ચોરસેજ સાથે
અત્યાર લવાજમ મોકલી આપેલ તરીકે નામ નોંધાવી દેવો.

જમે ત્યારે આપેલ ધનારને વર્ષના બધા અંકો મોકલવામાં આવે છે

લખો—પ્રબન્ધક : ‘ઉત્થાન’

જ્ઞાન સાધન આશ્રમ—છોટાઉદેપુર

(પૂર્વ ગુજરાત)

દરેક સ્થળે સારા લાગવમવાળા એન્ટો અને સ્પેશિયલ એન્ટો ભેટાં છે.

જનતાની સેવા એ આમાં ધ્યેય છે. **ફ્રી સીઓના વીમાની અગ્રેડ વિશિષ્ટતા**
— સુવાવડ પ્રસંગે રોકડ મદદ આપવાનું ધોરણ :—

સ્વદેશી અને
સંધર

લાંગ-લાઈફ

વીમા કંપની
લી૦

કંપની પોતાનાં મુખ્ય કચેરી માટે બન્ધુ ઉમારત બાંધે છે : : કલકત્તા, સુવપુરા, પુના, ર
ખારીવાવ, રાવપુરા, મેસસ શેવડે એન્ડ કો. ચાર રસ્તા, ખાડીઆ,
વડોદરા. અમદાવાદ.

ચોક્કસ એન્ટસ:—સુવપુરા અને કાઠિયાવાડ.

જોઈએ છે

‘ પ્રાચીન ભારતવર્ષ ’, ‘ Ancient India ’ અને ‘ સુવાસ ’નો ફેલાવો
વધારવાને પ્રચારકો—જેઓ પોતાના પ્રદેશમાં રહ્યા કે સુસાક્રીમાં તે કામ
કરી શકે; અથવા કમીશન અને પગારના ધોરણે ચાલુ કેન્વાસર તરીકે
રોકાઈ શકે. થરતો અને લાયકાત સાથે નીચેના સરનામે તરત જણાવો—

શશિકાન્ત એન્ડ કું.

રાવપુરા, વડોદરા.

આંખના દાકતર બહુ ત્યારે અરમાનો નંબર કાઢી આપશે
પણ પછી તમે શું કરશો ?

- (૧) ગેંગલ, ફ્લીન્ટ, કાલિન, કોસ્ટલ, કુક્સ, ગ્લુ, સ્મોક, એન્ટેકટીન, કલોરોશીલ, ફ્યુઝલ, એન્જર,
પુન્કટાલ, ઉરો, ઉમ્માલ, કુક્રાપ્ટ, વીટ્રેક્સ, જાતના કાચોમાંથી કયો ફાલદાકરક ?
- (૨) ગોવલ, રાઉન્ડ ૩૬, ૪૦, ૪૨ પેન્ટાસ (લોંગ, નીચર) પ્રુલવ્યુ, ઓક્ટોગોનલ, હેક્ઝાગોનલ
છ. આકારમાંથી કયો પસંદ કરવા યોગ્ય ?
- (૩) ફ્લેટ, પેરીસ્કોપીક, ટ્રોરીક, સીલીન્ડર, સ્ફેરીકલ, સ્ફેરોસીલીન્ડર, બાઈફોકલ્સ, સ્પીટ, મુન,
કર્વેડ (અપર કે લોઅર) સીમેન્ટેડ, ક્રીસ્ટલ, કુક્સ, એટ્યુવેન્ટ ઈન્માં કઈ ગોલ્ડ
સંગવડવાળો ?

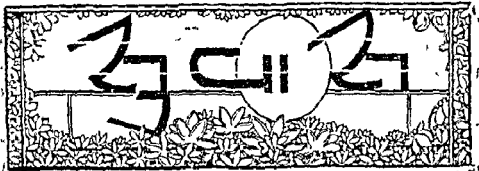
આ બધું જાણવું હોય અને ચરમો ખરીદતાં હેતરાવાની બીકમાંથી બચી જવું હોય તો

આં ખ અને ચ રમા

તું પુસ્તક જે અમે ત્રીસ વર્ષના અનુભવ ઉપરથી બહાર પાડ્યું છે તે તુરત મંગાવી લે. મુંબઈ સરકારના કેળવણી ખાતાએ લાઇબ્રેરી, પ્રારંભિક કેળવણી, ઈનામ વિગેરે માટે પણ મંજૂર કર્યું છે.

પાકું પૂકું ૪૦ ચિત્રો, ૧૪૦ પૃષ્ઠો છતાં કિંમત માત્ર ૦-૧૦-૦.

શશિકાન્ત એન્ડ કું. : રાવપુરા : વડોદરા.

અજ્ઞાનતિમિગ્ધાનાં જ્ઞાનાંજનદાલાંકયા ।
નેત્રમુન્મીલિતં યેન તસ્મૈ શ્રીગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૪ થું]

ઠીસેમ્બર

૨૦ [અંક ૮

પ્રગતિ

૧.

હાલસથાને આગળ વધતા રચના ગતિનાં એ સ્વરૂપ હોય છે : એક રચનાં ચઢોની ગોળાકાર ગતિ—ચડતી—પડતી—અને બીજી તે ગોળ ગતિના કારણે રચને મળતી પ્રગતિ.

વિશ્વના અત્યેક તત્ત્વમાં ગતિનાં આ બંને સ્વરૂપ રહેલાં છે : સાધનની ગોળાકાર ગતિ—ચડતી—પડતી—અને પરિણામે સાધકને મળતી પ્રગતિ.

જગતના દરેક પદાર્થો રચના ચઢતી જેમ સાધન સમા છે અને તેમની ચડતી—પડતીને પરિણામે આત્મતત્ત્વને પ્રગતિ મળે છે.

સામાન્ય જગતથી માંડીને માનવી પર્યન્તનાં પ્રાણીઓ અને તે પ્રાણીઓના નિવાસસ્થાન રૂપ રાષ્ટ્રો એ ગોળ ગતિને સુખ-દુઃખ કે ચડતી—પડતીના રૂપે અનુભવે છે; જાતી માંડીને અખિલ પૃથ્વી પર્યન્તના જગ પદાર્થો તેને બ્રમણ-રૂપમાં અનુભવે છે; અને સામાન્ય મંતવ્યથી માંડીને વિશ્વવ્યાપી સંસ્કૃતિઓ લગીના વિચારપ્રવાહો તેને પરિવર્તનના રૂપમાં અનુભવે છે. એ અનુભવના પરિણામે આત્માઓને—વિશ્વના ચૈતન્ય તત્ત્વને પ્રગતિ મળે છે.

દિન-રાત, ઉપા-સંધ્યા, તેજ-છાયા, વર્ષા-દેશંત-ગ્રીષ્મ આદિ કાળનાં ચક્રબ્રમણ છે; સુખ-દુઃખ, વેસવ-દરિદ્રતા, પ્રતાપ-દીનતા, જીવન-મૃત્યુ આદિ પ્રાણીઓનાં ચક્રબ્રમણ છે; સ્વતંત્રતા-પરતંત્રતા, ચડતી-પડતી એ રાષ્ટ્રનું ચક્રબ્રમણ છે; હિંસા-અહિંસા, શક્તિ-માર્દવતા, વહ્યોત્રમ વ્યવસ્થા-અકિત સ્વાતંત્ર્ય, શોષવાદ-મંત્રવાદ-મંત્રવાદ-તંત્રવાદ, લશ્કરવાદ-ગિનલશ્કરવાદ, નૃપવાદ (Sovereignty)-લોકશાસનવાદ (Democracy)-સરમુખ્યવારી (Autocracy) આદિ વિચારપ્રવાહ અને સંસ્કૃતિઓનાં ચક્રબ્રમણ છે. તેમાંથી-સામગ્રમ-ચનમાથી પ્રથમ રત્નો અને વિષ પ્રગટ્યાં તેમ-સરખાતમાં દર્થ કે ગ્તાનિ પ્રગટે છે, પણ અંતમાં પ્રગતિનું અમૃત સાંપડે છે.

એ સાચું છે કે રચને ખરી ગતિ અશ્વ બધે છે; ચક્ર તે કેરળ એ ગતિને સુગમ બનાવી

અશ્વનો ભાર હળવો કરે છે પરંતુ જીવનમાં પણ ચડતી-પડતીનું એ જ સ્થાન છે પુરુષાર્થ અશ્વ છે, ચડતી-પડતી ચક્ર છે, આત્મા પ્રવાસી છે.

ગતિમાન રથચક્રનો આગળનો ભાગ પાછળ અને પાછળનો ભાગ આગળ એ ક્રમ સતત ચાલ્યાજ કરે છે એ જ રીતે જગતમાં સરકૃતિઓના પરિવર્તન યાવ છે પ્રાચીન સરકૃતિ સમય પાકતા આગળ આવતા મધ્યે છે ત્યારે તે પ્રત્યાધાતી (Reactionary) તરીકે ઓળખાય છે પણ શક્તિની સહાયથી પ્રયક્ષિત સરકૃતિને પાછળ ધકેલી તે ન્યારે અમર્યાને આવી પહોંચે છે ત્યારે તે પ્રગતિમાન (Progressive) તરીકે સ્થાન પામે છે અને પાછળ ગયેલી સરકૃતિ અનુક્રમે અમર્યાન ન મેળવે ત્યાં સગી પ્રત્યાધાતી વિશેષણ તેના ભાગમાં રહે છે આ ક્રમ સતત ચાલ્યાજ કરે છે અને એ બંનેના ભ્રમણમાજ સાચી પ્રગતિ છુપાયેલી છે

ન્યારે આ ભ્રમણ ચાલતુ હોય છે ત્યારે પરસ્પરવિરોધી બે ખજો મમ કરે છે એક એ ભ્રમણને આગળ વધારવા માગતુ સુધારક બળ, અને બીજુ એને ખેંચી રાખતુ રૂઢિવાદી બળ રથમાં જેમ અશ્વને હાકવાને ચાણુકની જરૂર રહે છે પણ સાથેજ એ રથ કાગળના પાનાની જેમ ઊડી ન જાય તે માટે તેને ખેંચી રાખતુ ગુરુત્વાકર્ષક બળ પણ જરૂરી હોય છે તેમ જગતમાં પણ ઉપરોક્ત બંને બળો જરૂરી છે

દિવસના શ્રમ અને તાપ પછી રાત્રિ શાંતિ અને આરામ બંને છે રાત્રિના આજાસ અને તિમિર પછી દિવસની પ્રભા-તાજગી બંને છે વર્ષાની હેરી અને કીચડ પછી હેમન્ત સૌદર્ય અને માધુર્ય બંને છે હેમન્તની ઠડી પછી ગ્રીષ્મ તાપ લાવે છે, ગ્રીષ્મના ઉકળાટ પછી વર્ષા નીરધારાઓ વર્ષાવે છે આ રીતે કાળપરિવર્તન એકબીજા વિભાગની ઉણ્ણો પૂરે છે એટલુજ નહિ તે પરિવર્તનના પરિણામમાંથી માનવી જીવન અને પ્રગતિ મેળવી શકે છે, એજ રીતે એકમેકની ઉણ્ણો પૂરવાની શક્તિ ધરાવતા તરવો ફરતા રહીને જીવનના સત્ત્વરપ્ર પ્રગતિ પ્રેરે છે

ભરતી અને ઓટ વિના જેમ જળાશયોમાં મનિનતા પ્રવેશે છે, તેમ સુખ-દુઃખ કે ચડતી-પડતીના ક્રમ વિના માનવી કે રાષ્ટ્ર કે તો તદ્દન બેકામ બને છે ને નહિતર તે દીન બને છે સાચી પ્રગતિ તો તેમને સુખ-દુઃખ, વૈભવ-દરિદ્રતા, સ્વતંત્રતા-પરતંત્રતા આદિના ભ્રમણમાંથી મળે છે

અહિંસામાં શાંતિ, દયા, પ્રેમ આદિ સદ્ગુણો રહેલા છે પણ ન્યારે તેના મૂળમાં પોતાની નયજાહ ક્ષાની નીકળે છે ત્યારે હિંસાને સ્થાન મળે છે, હિંસામાં શક્તિ, જીવન પ્રત્યેની બેપરવાઈ કાબૂ રાખવાની કના આદિ સદ્ગુણો રહેલા છે, પણ ન્યારે તે જ સ્ત્રુણોમાંથી ફૂરતા, અશાંતિ, અસલામતિ આદિ દુર્ગુણો ક્ષાની નીકળે છે ત્યારે પુનઃ અહિંસાને સ્થાન મળે છે

વર્ણશ્રમધર્મ ધધાઓને સવામન રાખે છે, વ્યવસ્થા બનાવી રાખે છે, જીવનમાં સ્થિરતા આણે છે, પણ તેના મૂળમાં રહેલી, વૈવિધ્યતા વાહતી માનવવૃત્તિને સતોપવાની અશક્તિ ક્ષાની તીકળતા વ્યગ્નિસ્વાતવ્યવાદ જન્મે છે અને વ્યક્તિસ્વાતવ્યવાદમાં રહેલ જીવનની અસ્થિરતા નીનિશ્ચયિત્વ તથા સધશક્તિનો અભાવ આદિ ક્ષાની નીકળતા પુનઃ વર્ણશ્રમવાદ આવે છે

નૃપલિના આશ્રમે મહત્ત્વકાક્ષાઓને માર્ગ મળે છે, તે પ્રજાના પિતા સમો અને પ્રદર્શનો માસિક હોઈને રાષ્ટ્ર એક કુંડળ સમુદાય છે પરંતુ નૃપવાદના મૂળમાં રહેનો સત્તાનો મદ

ઉકરડાની જેમ વધી જતા લોકશાસનવાદ આવે છે. લોકશાસનમાં વ્યક્તિત્વવાતંત્ર પોષાય છે, સર્વ કોષ્ટને ન્યાય મેળવવાની તક મળે છે પણ એજ લોકશાસનની ઓઘે વાક્યાતુરી દાખવનારા સ્વાર્થાન્ય દંભીઓ રાજતંત્ર પોતાના હાથમાં લઇ લે છે. બહુમતિની અધ્યક્ષિત કે વિનાતક માર્ગણીઓને પણ માને આપનારાઓ સત્તાસ્થાન સાચવી શકે છે, લશ્કરી ગણતરીએ રાષ્ટ્ર નેમણું પડી નય છે તથા નૈતિક શિથિલતા પ્રવેશે છે અને પરિણામે સરમુખત્યારીને માર્ગ મળે છે, સરમુખત્યારના આશ્રયે પ્રેમ બળવાન અને શિસ્તમદ્દ અને છે પરંતુ સમય જતાં વંગપરંપરાગત રિતના અભાવે સરમુખત્યારો વર્તમાન કીર્તિનેજ નજરમા રાખે છે, લશ્કરનેજ સર્વસ્વ લેખે છે, બદલાતા સરમુખત્યારોનાં અંગત અને રાષ્ટ્રીય બંને હિતોની જવાબદારી પ્રજા પર પડે છે, લોખંડી શોષનની જડતાથી પ્રજા અકળાઇ નય છે અને પરિણામે રાષ્ટ્રના સંપૂર્ણ પ્રતીક સમાનુપત્તિને માટે માર્ગ મોકળો થાય છે.

આ પ્રમાણે પ્રત્યેકમાં રહેલી ઉણપો અને એ ઉણપોને પૂરવાની એકમેકમાં રહેલી સક્તિના કારણે જમણુ નાણુ રહે છે અને તેના પરિણામે પ્રગતિ સતત અને છે.

પરંતુ આ નાના જમણોની સાથેસાથ એક યુગજમણુ પણ નાણુ હોય છે. વિશ્વને એક યુગ ઉત્થાનનો મળે છે, તેા બીજા યુગમાં પતન અનુભવવું પડે છે. ઉત્થાનયુગના દુરુપયોગમાથી પતન જન્મે છે, અને પતન સાથેના સંક્રામમાથી ઉત્થાન વિક્ષેપે છે.

નાણુ યુગ પતનનો જણાય છે. પરંતુ પ્રગતિક્રમમા ચક્રજમણુની જેમ આ પતન પણ અનિવાર્ય છે, અને નિગાના ગર્ભમા છુપાયેલ પ્રજાતની જેમ એ પતનના ગર્ભમા પણ ઉત્થાનનાં મુળ છુપાયેલાં છે.

ગામડે-

આરેદાશ

: અજની .

હીએ ખેતર પાક લગુંબતાં,
પત વાયરથી ડુંડાં લચતાં,
આગે ધોરી ચીંગ ચળકતાં,
—એ વેળા તે ગર્ધ !

હાવાં છે સઘળે નેવાની,
ઉજ્જડ ધરતી રસકસ હીણી,
ને ઉજ્જડ કૃષિવલ્લે હેયાંની

—જળતી સહુરા-રેત !

પ્રાચીન ગ્રીસ દેશના ઉદાત્ત અને અનુપમ બુદ્ધિયુગે ઉત્પન્ન કરેલા ફિલસૂફો તેમજ ચિંતકોમાં મહત્તા અને પ્રખ્યાતિની દૃષ્ટિએ તો સૌથી પહેલું સ્થાન 'પ્લેટો' આવે છે. આ તે જ તત્ત્વ છે, જે પસાર થયેલાં હજારો વર્ષોના ઇસ્લામ યુગના અને એશિયાની-રે સારાથે જગતની સુશિક્ષિત જનતાના હૃદય પર અત્યંત પ્રભાવ પાડી શક્યો છે અને સંકળેલા સુધી એ પ્રભાવ ટકાવી શક્યો છે. આવો પ્રભાવ ધણીખરે તો સુંદર આદર્શોની મદદતા અને અનુપમતાને જ આભારી હોય છે તેમજ કદપનાના સુદર તેમજ વિવિધ રંગોથી રંગાયેલી લેખનશૈલીને લાગે જ પરિણમતો હોય છે; અને એ જ કારણ હોય છે કે પ્રાચીન કાળના સઘળા ગદ્યલેખકોને મોખરે 'પ્લેટો' નામ મુકાયેલું હોય છે.

પ્લેટોનો જન્મ આથેન્સના ઊંચામાં ઊંચા—ખાનદાન કુટુંબમાં થયો હતો. તેની મા સુંદરિખ્યાત ગ્રીક શાસ્ત્રકાર સોક્લનના વંશની હતી. તેના જન્મસ્થાન સંબંધી એટલું અનુમાન કરી શકાય છે કે આથેન્સ અગર ઈજીપ્ત નામના ટાપુમાં એ જન્મ્યો હતો, પરંતુ હજી સુધી તે વિશે કંઈ ચોક્કસ માહિતી મળી શકી નથી. તેના દાદાના નામ ઉપરથી પાડવામાં આવેલું તેનું મૂળ નામ તો એરિસ્ટોક્રિસ હતું, પણ તેનું કપાળ બહુ વિશાળ હોવાને લીધે તેને 'પ્લેટો' એનું ઉપનામ આપવામાં આવ્યું હતું. આ ઉપરાંત, લવિષ્યની પ્રજાને વારસામાં મળેલી તેની અમર સાહિત્ય-કૃતિઓ સિવાય, એ શીલસૂક્ષ્મનો જીવન-ઇતિહાસ જાણવાનું બીજું કોઈ સાધન હજી સુધી તો પ્રાપ્ત થયું નથી. અને એવી રીતના તેની જીવનકથાના સાચા આવેશનને અભાવે એ પ્લેટો સંબંધી કેટલીયે દંતકથાઓ પણ પ્રચલિત થયેલી જોવામાં આવે છે: (૧) બાળક* પ્લેટોના મોમાં મધમાખીઓ આવીને મધ મૂકી જતી; અને (૨) સોક્રેટિસના શિષ્ય તરીકે પ્લેટો બહાર પડ્યો તે પહેલાં સ્વર્ગ તરફ ઊડતા 'હંસ' સાક્રેટિસને આવેલું સ્વપ્ન—વિગેરે.

આ ભાવિ ફિલસૂફી કેળવણીનું કાર્ય, તે યુગના ધણી જ પ્રખ્યાતિ પામેલા કેટલાયે શિક્ષકોના હાથમાં સોંપવામાં આવ્યું હતું. પરિણામે ઉચ્ચ કેળવણીને આવશ્યક એવી એક પણ અભ્યાસની 'શાખા' નો તેણે અનાદર કર્યો નહોતો. યુવાવરયાના આરંભકાળમાં તો ચિત્રકળા તેમજ કાવ્ય તરફ એ યુવાન પ્લેટોને એવો તો અનુરાગ થયો હતો કે એટલી નાની ઉંમરે પણ તેણે એક મહાકાવ્ય (Epic), કેટલાક ઇંદ્રબદ્ધ કાવ્યો અને ધણીએ કરચુરસપ્રધાન નાટકો લખ્યાં હતાં. પરંતુ પાછળથી પ્રખ્યાત ગ્રીક કવિ હોમરના કાવ્યોની સાથે પોતાની કૃતિઓની સરખામણી કરતાં, તેને પોતાનાં એ સર્ગનાં લખાણો તરફ એવો તો કંટાળો તેમજ અણમગ્ન થઈ આવ્યો કે તે બધાને એકી સાથે અગ્નિમાં હોમી દેતા તેના હૃદયને થોડાંકો પણ આંચકો લાગ્યો નહોતો. આ ઉપરાંત

*And as when Plato did in the cradle thrive,
Bees to his lips brought honey from their hive.

W. Browne Britannia's Pastorals ii.

સંગીત, અક્ષરશાસ્ત્ર અને ચિત્રકળામાં પણ તેણે પુરેપૂરી નિપુણતા દાખવી હતી. વળી ઉસ્તાદ ફરતીખાજ તરીકેની પણ સુંદર નામના તેણે પ્રાપ્ત કરી હતી; અને ઝીસ દેશના છેક પશ્ચિમ છેડા પરના રિસા ગામ પાસે આવેલાં એલિઝિયન મેદાનોમાં રમતી રાષ્ટ્રીય રમતોની હરીફાઈમાં પણ તે ભિન્નરતો હતો.

આવી રીતે તરેહ તરેહના અભ્યાસની પાછળ સાગવામાં તેના જીવનનાં પહેલાં વીસ વરસ તો પસાર પણ થઈ ગયાં! બરાબર એ સમયે સુપ્રસિદ્ધ ઓઈ મહાપુરુષ સત્યવીર સોફિસ્ટિકના ઉપદેશે એ નવયુવાનનું ધ્યાન એન્થુ, તે ઓઈ મહાપુરુષ તરફ યુવાન પ્લેટોને એવું તો આકર્ષણ થઈ આવ્યું કે સોફિસ્ટિકનાં એકેએક સંભાષણ વખતે હાજરી આપવાનું પ્લેટોને માટે તો ફરજરૂપ થઈ પડ્યું. ત્યાં એ પ્રખ્યાત પુરુષવરની અલૌકિક વંદનૃત્તશક્તિ તથા અજબગજબની બુદ્ધિમતાથી તે એવો તો અંભાઈ થયો કે એ વખતથી તેણે ફક્ત તરવજાનને પોતાના અભ્યાસનું કેન્દ્ર બનાવ્યું અને પરિણામે એ તરવજાનની બારીક ગલીફનીઓમાં ભટકવામાં તેમજ તેમાંથી બહાર નીકળવાના 'રાજમાર્ગ' શોધવામાં તેનાં મગજ તથા હૃદયને સિંચે આજીવન છૂટાદાર મૂકી દીધાં હતાં. પરંતુ મહારામા સોફિસ્ટિકના શિષ્ય તરીકેની દીક્ષા લીધા પછી તો તે માત્ર નવજ વયે તે મહાપુરુષ સાથે રહેવા પામ્યો હતો, કારણ કે સમયનો એટલો દુકો ગાળો પસાર થતાં તો એ સત્યવીરને સ્વર્ધર્મ અર્થે આત્મજીવન આપવાનો સુઅવસર પણ આવી પહોંચ્યો હતો. પરંતુ નવ વર્ષના એ સમય દરમ્યાન શિષ્ય તરીકેના પ્લેટોના ભક્તિભાવે, સોફિસ્ટિકના કોઈ પદ્મ અંગત મિત્રના પ્રેમનું સ્વરૂપ ધારણ કરી લીધું હતું એટલે જ્યારે એ સાર્વિક મહાપુરુષને ઝીમ દેશની રાજ્યસભા સમક્ષ ગુન્હેગાર તરીકે ખેડો કરવામાં આવ્યો ત્યારે તેના તરફથી બચાવ કરવાનું પ્લેટોએ જ માથે લીધું હતું, પરંતુ ન્યાયાધીશોના પક્ષપાત કયાં તેનું કંઈ ચાલ્યો ને એમ હતો!..... અને એવી રીતની એ ધર્મવીર-સોફિસ્ટિકની શહેદત પછી ભાવિ દિવસે પ્લેટોએ તો આથેન્સ નગરીને થોડા સમયને માટે રામ રામ કરીને ત્યાંથી બે ત્રણ માહત્ર પર આવેલા મેગારા નામના ગામડાંને પોતાના વસવાટનું ધામ બનાવ્યું. પરંતુ થોડા સમયમાં ત્યાંથી પણ તેનું દિલ ડાહી ગયું. એટલે પછી મીસ, સિસિલી અને ગ્રેસિયાનાં પ્રદેશો તેમજ ફ્રંક દરના બીજા અનેક ટાપુઓની કષ્ટમય સુચારી ખેડવાનું સાદસ પણ એણે ખેડ્યું. આ લાંબા તેમજ કૃષ્ટસાધ્ય પ્રવાસ દરમ્યાન દરેકે દરેક પ્રદેશ તેમજ ટાપુના પ્રાચીન વિદ્યાલયોના ગ્યાપનારાઓ તેમજ કેટલાયે સંતપુરુષો અને રાજ-મદારાજોના ખાસ પરિચયમાં આવવાનો સુઅવસર પણ તેને પ્રાપ્ત થયો હતો. અને એવું પાંચ દહેવાય છે કે કરાનના 'તરવજો' (Mithras)* ની, કાઠડીઆનાં અલૌકિક મંડળોની તેમજ એમિલોનાના કેટલાયે ખજોળશાસ્ત્રીઓની વિદ્વાતાને અભ્યાસ કરવાની સુંદર તક પણ આ પ્રવાસ દરમ્યાન જ તેને સાંપડી હતી.

એ લાંબા પ્રવાસમાંથી પાછા ફરતાંવેત જ એ પ્લેટોએ આથેન્સનું કામ જાહેર ઉપવન પસંદ કર્યું અને ત્યાં તરવજાન-વિષયક સિદ્ધાંતોનું શિશુણ આપવાનું શરૂ કર્યું, જેને પરિણામે એ ઉપવનને 'એકેડેમી'—(Academy = વિદ્યાધામ, ગુરુકુળ) ઉપનામ મળ્યું હતું. એ 'આશ્રમ'ની ખ્યાતિ તો એટલી હદ સુધી વધી જવા પામી કે થોડા સમયમાં જ સમગ્ર ગ્રીકવાનીઓએ પ્લેટોને

* હરાનના આ તરવજોને 'પર્સિયન મેસજ' (Persian Maza) કેટલાયે પુરાતત્ત્વશાસ્ત્રવેતાઓ તો પ્રમાણે સહિત સાબિત કરી બતાવે છે કે હરાનના હિન્દના થોળીઓ પાસેથી જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હતું; અને બીજા એમદ હલિકાસત્તરેકે જણાવે છે, 'આ એલેકઝાન્ડ્રી બીજા દેશ તરફ, પરંતુ હરાનમાં વસવાટ કરીને રહેલા જા.

આ ગ્રીક દેશના ઉદાત્ત અને અનુપમ શુદ્ધિયુગે ઉત્પન્ન કરેલા ફિલસૂફો તેમજ અંતિકાળી મહત્તા અને પ્રખ્યાતિની દૃષ્ટિએ તો સૌથી પહેલું સ્થાન 'પ્લેટો' આવે છે. આ તે જ તત્ત્વજ્ઞ છે, જે પસાર થયેલા છેલ્લા એ હજાર વરસ દરમ્યાન યુરોપ અને એશિયાની-રે સારાથે જગતની સુશિક્ષિત જનતાના હૃદય પર અપ્રતિમ પ્રભાવ પાડી શક્યો છે અને સંકારો સુધી એ પ્રભાવ ટકાવી શક્યો છે. આવો પ્રભાવ ધણુ ખરું તો સુંદર આદર્શોની મદત્તા અને અનુપમતાને જ આભારી હોય છે તેમજ કલ્પનાના સુદર તેમજ વિવિધ રંગોથી રંગાયેલી લેખનશૈલીને લઈને જ પરિણમતો હોય છે; અને એ જ કારણ હોય છે કે પ્રાચીન કાળના સઘળા ગદ્યલેખકોને મોખરે 'પ્લેટો' નામ મુકાયેલું હોય છે.

પ્લેટોનો જન્મ આથેન્સના બિઆમા બેન્ગા—ખાનદાન કુટુંબમાં થયો હતો. તેની મા સુંવિખ્યાત ગ્રીક શાસ્ત્રકાર સોલનના વંશની હતી. તેના જન્મમધ્યાન સંબંધી એટલું અનુમાન કરી શકાય છે કે આથેન્સ અગર ઈજીપ્તના નામના દાપુમાં એ જન્મ્યો હતો, પરંતુ હજી સુધી તે વિશે કંઈ ચોક્કસ માહિતી મળી શકી નથી. તેના દાદાના નામ ઉપરથી પાડવામાં આવેલું તેનું મૂળ નામ તો એરિસ્ટોકલિસ હતું, પણ તેનું કપાળ બહુ વિશાળ હોવાને લીધે તેને 'પ્લેટો' એવું ઉપનામ આપવામાં આવ્યું હતું. આ ઉપરાંત, ભવિષ્યની પ્રગતે વારસામાં મળેલી તેની અમર સાહિત્ય-કૃતિઓ સિવાય, એ શ્રીલક્ષ્મીનો જીવન-ઇતિહાસ જાણવાનું બીજું કોઈ સાધન હજી સુધી તો પ્રાપ્ત થયું નથી. અને એવી રીતના તેની જીવનકથાના સાચા આવેખનને અભાવે એ પ્લેટો સંબંધી કેટલી ચે દંતકથાઓ પણ પ્રચલિત થયેલી જોવામાં આવે છે (૧) બાળક* પ્લેટોના મોમાં મધમાખીઓ આવીને મધ મૂકી જતી, અને (૨) સોક્રેટિસના શિષ્ય તરીકે પ્લેટો બહાર પડ્યો તે પહેલાં સ્વર્ગ તરફ ઊડતા હંસનું સાક્રેટિસને આવેલું સ્વપ્ન—વિગેરે.

આ ભાવિ ફિલસૂફની કેળવણીનું કાર્ય, તે યુગના ધણી જ પ્રખ્યાતિ પામેલા કેટલાયે શિક્ષકોના કાંઈક સોપવામાં આવ્યું હતું. પરિણામે ઉચ્ચ કેળવણીને આવરમક એવી એક પણ અભ્યાસની 'શાખા' નો તેણે અનાદર કર્યો નહોતો. યુવાવસ્થાના આરંભકાળમાં તો ચિત્રકળા તેમજ કાવ્ય તરફ એ યુવાન પ્લેટોને એવો તો અનુરાગ થયો હતો કે એટલી નાની ઉંમરે પણ તેણે એક મહાકાવ્ય (Epic), કેટલાક છંદમદ્દ કાવ્યો અને ધણાએ કરજીરસપ્રધાન નાટકો લખ્યાં હતાં. પરંતુ પાછળથી પ્રખ્યાત ગ્રીક કવિ હોમરના કાવ્યોની સાથે પોતાની કૃતિઓની સરખામણી કરતા, તેને પોતાના એ સંજ્ઞા લખાણો તરફ એવો તો કંટાળો તેમજ અજીમનો ધષ્ટ આવ્યો કે તે બંધાને એકી સાથે અગ્નિમાં હોમી દેતા તેના હૃદયને થોડોપો પણ આંચકો લાગ્યો નહોતો. આ ઉપરાંત

*And as when Plato did in the cradle thrive,

Bees to his lips brought honey from their hive.

W. Browne Britannia's Pastorals II.

સંગીત, અલંકારશાસ્ત્ર અને ચિત્રકળામાં પણ તેણે પુરેપૂરી નિપુણતા દાખવી હતી. વળી ઉસ્તાદ ફરતીઆજ તરીકેની પણ સુંદર નામના તેણે પ્રાપ્ત કરી હતી, અને ઝીસ દેશના છેક પશ્ચિમ છેકા પરના રિસા ગામ પામે આવેલાં એસિમ્પિયન મેદાનોમાં રમાતી રાષ્ટ્રીય રમતોની હરીફાઈમાં પણ તે જીતરતો હતો.

આવી રીતે તરેહ તરેહના અભ્યાસની પાછળ સાગવામાં તેના હૃવતનાં પહેલાં વીસ વરસ તો પસાર પણ થઈ ગયાં! બરાબર એ સમયે મુઝસિદ્દ ઝીક મહાપુરુષ સત્યવીર સોફિસ્ટિકના ઉપદેશ એ નવયુવાનનું ધ્યાન ખેંચ્યું. તે ઝીક મહાપુરુષ તરફ યુવાન પ્લેટોને એવું તો આકર્ષણ થઈ આવ્યું કે સોફિસ્ટિકનાં એકેએક સંભાષણ વખતે હાજરી આપવાનું પ્લેટોને માટે તો ફરજરૂપ થઈ પડ્યું. ત્યાં એ પ્રખ્યાત પુરુષવરની અલૌકિક વક્તૃત્વશક્તિ તથા અજબગજબની હુદ્દિમતાથી તે એવો તો અંતરગમ્ય થયો કે એ વખતથી તેણે ફક્ત તત્ત્વજ્ઞાનને પોતાના અભ્યાસનું કેન્દ્ર બનાવ્યું અને પરિણામે એ તત્ત્વજ્ઞાનની ખારીક ગવીફૂચીઓમાં ભટકવામા તેમજ તેમાંથી બહાર નીકળવાના 'રાજ્યમાર્ગ' શોધવામાંજ તેનાં મગજ તથા હૃદયને તેણે આજીવન છૂટાદોર મૂકી દીધા હતાં. પરંતુ મહાત્મા સોફિસ્ટિકના શિષ્ય તરીકેની દીક્ષા લીધા પછી તો તે માત્ર નવજ વયે તે મહાપુરુષ સાથે રહેવા પામ્યો હતો, કારણ કે સમયનો એટલો ટૂંકો ગાળો પસાર થતા તો એ સત્યવીરને સ્વર્ધર્મ અર્થે આત્મઅભ્યાસના આપવાનો સુઅવસર પણ આવી પહોંચ્યો હતો. પરંતુ નવ વર્ષના એ સમય દરમ્યાન શિષ્ય તરીકેના પ્લેટોના ભક્તિભાવે, સોફિસ્ટિકના કોઈ પગ અંગત મિત્રના પ્રેમનું સ્વરૂપ ધારણ કરી લીધું હતું એટલે જ્યારે એ સાત્ત્વિક મહાપુરુષને ઝીસ દેશની રાજ્યમથા સમક્ષ ગુન્હેગાર તરીકે ખરોડકરવામા આવ્યો ત્યારે તેના તરફથી બચાવ કરવાનું પ્લેટોએ જ માથે લીધું હતું, પરંતુ ન્યાયાધીશનો પક્ષપાત ક્યાં તેનું કંઈયે બાધણ કે એમ હતો? અને એની રીતની એ ધર્મવીર-સોફિસ્ટિકની શહાદત પછી ભાવિ દિવસે પ્લેટોએ તો આથેન્સ નગરીને ઘોડા સમયને માટે રામ રામ કરીને ત્યાંથી બે ત્રણ માહત્ત પર આવેલા મેગારા નામના ગામડાને પોતાના વસવાટનું ધામ બનાવ્યું. પરંતુ ઘોડા સમયમાં ત્યાંથી પણ તેનું દિલ જામી ગયું એટલે પછી મીસગ, સિસિલી અને મેન્ના એસિયાના પ્રદેશો તેમજ દૂર દુરના બીજા અનેક દાપુઓની કપટમ મુસાદરી એડવાનું સાદસ પણ એણે ખેડ્યું. આ લાંબા તેમજ કટુસાધ્ય પ્રવાસ દરમ્યાન દરેકે દરેક પ્રદેશ તેમજ દાપુના પ્રાચીન વિદ્યાધેયોના ગ્યાપનારાઓ તેમજ કેટલાયે સંતપુરુષો અને ગજ-મગારાજઓના ખાસ પરિચયમાં આવવાનો સુઅવસર પણ તેને પ્રાપ્ત થયો હતો અને એવું પણ કહેવાય છે કે ફરનના 'તત્ત્વજ્ઞો' (Mistake)* ની, કાઠડીઆનાં અલૌકિક મડબોલી તેમજ એમિનેતના કેટલાયે ખગોળશાસ્ત્રીઓની વિદ્વાતાનો અભ્યાસ કરવાની સુંદર તક પણ આ પ્રવાસ દરમ્યાન જ તેને સાંપડી હતી.

એ લાંબા પ્રવાસમાંથી પાછા ફરતાવેંત જ એ પ્લેટોએ આથેન્સનું કોઈ ગાદેર ઉપવન પસંદ કર્યું અને ત્યાં તત્ત્વજ્ઞાન-વિજ્ઞાન સિદ્ધાંતોનું શિક્ષણ આપવાનું શરૂ કર્યું, જેને પરિણામે એ ઉપવનને 'એકેડેમી'—(Academy = વિદ્યાધામ, ગુરુકુળ)નું ઉપનામ મળ્યું હતું. એ 'આશ્રમ'ની ખ્યાતિ તો એટલી હદ સુધી વેધી જવા પામી કે ઘોડા સમયમાં જ સમગ્ર ઝીકવાસીઓએ પ્લેટોને

* ફરનના આ તત્ત્વજ્ઞને 'પર્સિયન મેનઇ (Persian Mistake) પણ કહેવામા આવે છે. કેટલાયે પુરાતત્ત્વશાસ્ત્રવિદ્યાઓ તો પ્રમાણે સહિત સાબિત કરી બતાવે છે કે હરાબના આ 'મેનઇ'એ પ્રાચીન હિન્દના યોગીઓ પાસેથી જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હતું; અને બીજા એકાદ ઇતિહાસકર્તાએ એવું પણ મુણાવવાની હાથ જોડી છે કે, 'આ મેનઇએ બીજા કોઈ નહિ, પરંતુ હરાબમાં વસવાટ કરીને રહેલા બારતવર્ષના બ્રાહ્મણ હતા.'

અને તેના શિક્ષણને વધારી લીધાં, એટલું જ નહિ પણ તે યુવાન ચિંતકને માથે તત્ત્વજ્ઞાન-શિરો મણિનો કળશ ઢોળી દીધો. એટલે સંસ્કૃતિ અને વિદ્યાના કેન્દ્ર સમી એ વ્યવેશ નગરીમાં ઓસરેલોનાં ખૂણે ખૂણામાંથી ફેટલાયે સુવકો તેમજ અખ્યાત પુરુષો પણ એ પ્લેટોનો : શિષ્ય : તરીકેની દીક્ષા લાખે તેના શિક્ષણનો આરવા લેવાને આવવા લાગ્યા. તેમાંના મુખ્ય તો સિરેક્યુઝનો શાહનદોં ડિમોન અને જગવિખ્યાત વકતાઓ લાઇહરગસ તથા હીમારથીનીસ અને આઇસોક્રેટિસ હતા.

પોતાના એ 'વિદ્યાશ્રમ' (Academy) માં પ્લેટોએ તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક શોધખોળ કરવાની પ્રેરણ કરી અને એ કામ માટે તે પ્રશંસનીય રીતે લાયક હતો; કારણ કે મર્મને ખાતર શહીદ-યનારા તેના ગુરુ (સોક્રેટિસ) ની ચારિત્ર્યમાં પ્રધાનપણે દેખાઇ આવતા કેટલાયે સદ્ગુણોએ અલગ અલગ એ ગુરુત્વના સહવાસના પ્રતાપે જ-શિષ્યના હૃદયમાં કાયમનો વાસો કર્યો હતો. એ પ્લેટોના કોઇ ને કોઇ કાર્યમાં એકી સાથે પણ અજબ રીતે દેખા દેતા. તેમાંના મુખ્ય મુખ્ય સંસ્કાર : ગુણો પણ જાણવા જેવા છે : પવિત્રતા, ભક્ષાઇ તેમજ ન્યાયરત્તિ માટે અપ્રતિમ આત્મક્રિત; 'સત્ય' ની શોધ તેમજ પિછાન કરવા માટેની અત્યંત ઉત્કટ ઝંખના; કોઇ પણ કાર્ય માટે જરૂરનાં એવા એકાગ્રતા તથા દક્ષતા; ગંભીર શાંત સ્વભાવ ધ્યાનદિ. આ ઉપરાંત, (૧) 'હકકના સ્વર્ણનાં ખ્યાલો સ્વચ્છંદી તેમજ અસ્વાભાવિક જ હોય છે,' (૨) 'જ્ઞાન માત્ર 'અસત્ય' છે,' (૩) 'સત્ય' તો વળી ભ્રમશુ (Delusion) શિવાય બીજું કશુંયે નથી,' (૪) 'નિશ્ચિતતા તો વળી સ્વપ્ન જ છે,' ઇત્યાદિ એકાંતપ્રેરિત શિક્ષાવચનોને તે 'પાખંડ'નું ઉપનામ આપેતા. એથી ક્ષણે તે તો કહેતો કે 'ચિત્તશક્તિની દુનિયા લલેને બમણાત્મક તથા ક્ષણભંગુ હોય, પરંતુ 'શુદ્ધિ' તેમજ 'અંતરનો અવાજ' (conscience) તો કદી પણ સાચા દિલના અને પ્રામાણિક મનુષ્યને બધે માર્ગે દોરી લઇ જઇ શકે જ નહિ.' તે ઉપરાંત ઓક સંસ્કૃતિના ઉત્તમોત્તમ સુગનો પ્રતિષ્ઠ કરાવનારી સર્વગત (Universal) સમ્યતાના અઔકિક નમૂના રૂપ એ પ્લેટો હતો. તેની પણ ભાષ્યજ કોઇથી ના પાડી શકાશે. વળી તે શીલસૂરીને તો આત્માની પવિત્રતા જાળવવા માટેની તાલીમ (Discipline) રૂપે જ જાળવતો. તે કહેતો કે 'મનુષ્ય શરીર તો માત્ર એક મંદિર અને આત્માનું નિવાસસ્થાન છે.' અને તેથી જ તો માનસિક અને નૈતિક શિક્ષણના જેટલી જ અગત્યતા શારીરિક કેળવણીની છે એમ તે ઉત્તાદ કુરતીયાજનું માનવું હતું.

એ મહાપુરુષ એકાદી-અને કેટલાયે કહે છે તે પ્રમાણે ચોરાશી વરસની વયે મરણ પામ્યો. આટલી યુગ્મ વયે પણ તે અચ્છી રીતે ધોરેવારી કરી શકતો અને સિસેરા કહે છે તે પ્રમાણે 'અસાધ્ય તેના અવસાનની ધડીસુધી તે કંઈક લખવામાં રોકાયો હતો.' - 'દુકમાં તે લખતો લખતોજે, સ્વર્ગે સિધાઓ.' હતો. જિંદગીજર તે પરણ્યોજ નહોતો. યુવાનીમાં તેને યુદ્ધકળા માટે અત્યંત શોખ હતો એમ કહેવાય છે; પરંતુ સોક્રેટિસ સાથે તેની ઓળખાણ થઇ ત્યારથી જ્ઞાનસંપાદન અર્થે તેણે અવિરત અને અત્યાંત પ્રયત્નો આદરવામાં કરી. પણ કમીના રાખી નહોતી એમ હતિદાસ મુણાવે છે. આ ઉપરથી એટલું તો બેધડકપણે કહી શકાય કે સકળ માનવજાતિની માનસિક તેમજ નૈતિક કેળવણીના ઉત્થાન માટે આજન્મ પ્રયાસ સેવનારા મહાપુરુષોમાં એ પ્લેટોનું નામ પણ વિના સંકોચે મૂકી શકાય. વળી પ્રાચીન ઓકસાદિત્યનાં ઉત્થાન માટે તેણે કાવ્યાત્મક શુદ્ધિવિદ્યાસ અને અપ્રતિમ માધુર્યવાળી તેમજ સૌંદર્યયુક્ત (Elegant) ભાષાશૈલીના ઉમેરા રૂપે સુંદર કાળો અર્પો છે એ ઉપરથી ઓક દેશના મહાપુરુષો તો એટલે સુધી કહી ગયા છે કે 'સ્વર્ગમાં વસનારા દેવોનેજે ઓક : જાણા બોલવાનો પ્રસંગ સાંપડે તો તેઓ પણ પ્લેટોના જેવીજ શૈલિ અંદણુ કરે.' સુપ્રસિદ્ધ ચિંતક

એમસને પણ થોડાજ કણ છે કે 'પ્લેટોને, ઓળખવા માત્ર એકજ રીત છે; અને તે, તેને કુદરત સાથે નહિ પણ ખીજાં મનુષ્યો સાથે સરખાવવાની છે.' તે ઉપરાંત એજ સાંધુચરિત એમસને 'મુણાધ્ય' છે કે 'આજે વિચારકો તેમજ ચિંતકો જે સઘળી બાબતો વિશે લખ-લખ કરે છે અને વિવાદોસ્ત જ રહેલા જણાય છે તે સઘળી બાબતો 'પ્લેટો-માંથીજ ઉદ્ભવેલી છે.' અંતમાં એક પાશ્ચાત્ય લેખકની સાથે આપણે પણ એક દૂંકી ને ટ્ય વાત કરી શકીએ. છીએ કે-મનુષ્યની કિંમતનો આધાર તેનાં જીવન તેમજ કવન પર જ છે એ સિદ્ધાંતને આપણે સ્વીકારીએ તો એટલું તો નિશ્ચિતજ છે કે માનવસમાજના ગણ્યાગાંધ્યા સંતપુરુષોમાં 'પ્લેટોનું' સ્થાન અવશ્ય છે અને છેજ.

પ્લેટો સંબંધી ઘણી ખરી હકીકત તો તેનાં લખાણમાંથી જ મળી રહે છે. તેણે મુખ્યત્વે સંવાદો રૂપેજ લખ્યું છે અને તેનો મુખ્ય 'સંવાદક' તો સોક્રેટિસ છે. એ સઘળાં લખાણના સ્વાર્થાં-વિંક રીતે ત્રણ વિભાગ પાડી શકાય. ૧. સંવાદ-પદ્ધતિ (Method of Dialogues); ૨. જ્ઞાન-વિવરણ (Explanation of knowledge), ૩. કાલ્પનિક (Speculative)-રીઝર્ચરીની સાથેં બ્યવહારિક વિજ્ઞાનનો સંયોગ થયો હોય તેવા લખાણો. એ ત્રણે વિભાગનાં લખાણોનો પરિચય કરાવવાનું આ સ્થાન નથી, માત્ર દૂંકી સમીક્ષા કરવા પૂરતો જ આ પ્રયાસ છે. એ સંવાદો લખાણ-માંથી 'સોક્રેટિસની માણી' (Apology of Socrates) અને 'પ્રજનસતાક રાજ્ય' (The Republic) એ બે પ્રયોગો નિઃશંકપણે ઉચ્ચ કોટિના છે. એમાંના 'પ્રજનસતાક રાજ્ય' માં તો પેલા સાંધુ-પુરુષ પાછથેગોગોરાસના જ્ઞાનપાનવિષયક સિદ્ધાંતોને પુનર્જન્ય આપવાનું કાર્ય 'પ્લેટોએ' સંદેશ રીતે કર્યું છે. એ પુસ્તકમાં જનસમાજને સાનુકૂલ થઈ પડે તેવા આદારવિહારનાં મુંદર પણ સાદાં મૂંત-ઓની સચોટતા સમજાવતાં સોક્રેટિસને મુખે 'પ્લેટો કહેવારાવે છે તે ખરેખર જાણવા જેવું' છે: 'મંજૂરી કરનારાઓ તો મારાં ધારવા મુજબ ઘડે અને જવ ખાઈને રહેશે અને ઘડેલી પૂરી અગર ચેટલી તથા બાજરાનાં ચેટલાને પતરાવણી પર પીરસીને, ઝાડનાં પાદાં તથા ડાંખળીઓની બનાવેલી જંગલી પ્યારીમાં પડ્યા પડ્યા, ફૂલના દારૂં ગૂંથતાં ગૂંથતાં, સર્વ શકિતમાન પ્રજાને રીઝવનારા ત્રલોકો ગાતાં ગાતાં, અરસપરસનાં સમોગમનો ઉપભોગ લેતાં લેતાં, લગાઇ તેમજ કુસંપ અગરતો મરી-માછની ઉઠાપણુ ભરી બીકને હૃદયમાં ધારણુ કરીને માત્ર પોપણુ કરી શકાય તેટલાંજ સંતાન ઉત્પન્ન કરવાનો સિદ્ધાંત નજર સામે રાખતાં રાખતાં તેઓ આનંદથી તેનો ઉપભોગ કરશે... ..આને પરિણામે અજન્મ પ્રકારની તંદુરસ્તીને માણુનાં માણુતાં તેઓ લાંબુ આયુષ્ય પૂરું કરીને તથા તેમનાં સંતાનને એવાંજ જીવનનો તેમજ વર્તનનો વારસો આપીને સ્વર્ગલોકમાં સિધાવશે!' એજ પુસ્તકમાં આખરતા ભાગમાં વળી પાછો સોક્રેટિસ યોગજ કહે છે કે 'પ્લેટોનું' એ આદર્શ પ્રજનસતાક રાજ્ય અન્યાય તેમજ હિંસામાં ગરક થતાંની સાથેજ મનુષ્યો પણ માલેશીની ભાવનાને પોપણે અને આખરે એ 'પ્રજનસતા' સ્વખવત્ થઈ ગેશે અને પરિણામે અવનતિ અને નાશ આવીજ સાગશે.'

આજે પણ એ મહાન ફિલસૂફી કબર પર ગ્રીકવાસીઓએ લખેલો નીચે મુજબનો સ્મૃતિલેખ (Epitaph) શોધી રહ્યો છે :

'ઓ ગરક ! શા મારે તું એ કબર પર અદ્ધર બેઠો છે ?

તું ઉચ્ચ તેમજ તારાઓથી અંકિત થયેલા કપા ધર તરફ બેઠો રહ્યું છે !

સ્વર્ગમાંથી જીતેલા મહાપુરુષ પ્લેટોના આત્માની હું પ્રતિમા છું,

અને આથેન્સ નગરને એ મહાપુરુષનું, જ્યાં વારસામાં મળ્યું-છે.'

‘ પ્રિયે, આ પ્રમાણે આપણુ મિલન કોઈક દિવસે અનર્થકારક થશે. ’

‘ નહીં, નહીં, દેવ એવું ન મોનો ! મને તમારા દર્શન વિના જરા પણ શાંતિ મળતી નથી. ’

‘ પ્રિયે, હું જાણુ છું કે તારો મારા પર શુદ્ધ પ્રેમ છે, પરંતુ આપણે આમ કપાસુધી મંળ્યા કરશું ? ’

‘ હાથ પ્રિયતમ, હું એનો ઉત્તર કેવી રીતે આપી શકું ? ગણિકાના પ્રેમની સાક્ષી કોણ આપશે ! પરંતુ તમારા વિના જીવન કેમ ચાલશે તે િ કલ્પના કરતા રવનમા પે હું કંપી ઊઠુ છું. ’

‘ વસુધરા જે પિતાજીને આ વાતની ખબર પડી તો આપણું જીવન વિષમય યજ્ઞ જશે એ જાણી મે કેટલીયે રાત્રી જાંબ વગર પસાર કરી છે. ’

‘ પ્રિયતમ, શું આપણી જિંદગીમાં સુખ હોયનું નથી ? ’

એક નિઃશ્વાસ નાખી યુવક બોલ્યો, ‘ યુધ્ધ, યુદ્ધ, યુદ્ધ—બસ એજ રટણ છે આપણા મહારાજનું અને પિતાજીનું ! સંધુનરેશની સાથે યુધ્ધયાત્રા ધવાની છે તેની તો તને ખબર મળી હશે ? ’

‘ હા મળી છે પરંતુ મે સાબાલ્યું છે કે નગરરક્ષક સેનાની સાથે તમને અહીંજ મૂકવાના છે ’

કંઈક હરડી પુરુષ બોલ્યો, ‘ જો હો, તું તો મારી બધી ખબર રાખતી હાજો છે ? ’

એક નિઃશ્વાસ નાખી વસુધરા બોલી, ‘ શું કહું ? નારીનું હૃદય પામીને મેં પોતાની જાતનેજ વેચી દીધી છે ’

પુરુષ વસુધરાના મુખ સામે જોઈ રહ્યો

૨

‘ દેવ, આપની પ્રતિજ્ઞાનો ભગ ધાય એની ખમરની પાડી ખાતમી લાકડે આ-જો છું ’

‘ શું કહે છે ? ’

‘ હા દેવ, આજે મને ખબર મળી છે કે આપના પુત્ર દિવ્યરશ્મિનું મન નગરની સુદર નર્તકી વસુધરા પર ચોટ્યું છે અને ગ્રામ રીતે એઓ મળે છે ’

‘ શું બોલ્યો ? દિવ્યરશ્મિ એક ગણિકા સાથે પ્રણયપત્રીયા આદરે છે ? અને જે એ વાત જોવી હરી તો નકુલ હું તાર મેસ્તક મારા હાથેજ છેદી નાખીશ. ’

‘ દેવ, આપ એ વાત માનશો નહીં મારેજ પાડી ખાત્રી થયે આવ્યો છું આપ જે પુરાવો માગતા હો તો દિવ્યરશ્મિની પાછળ ગુપ્તચરો મૂકી જુઓ ’

કંઈક વિચારી ધ્રુવસેન બોલ્યો, ‘ વાઈ તું જા. ’

ધ્રુવસેન ચેદિરાજનો સેનાપતિ હતો અને ક્ષાત્ર જીવનનો શોખીન તથા નીતિનો પૂજક હતો. પોતાનો પુત્ર ગણિકાનો પૂજક જાન્યો જાણી તે અત્યંત ક્રુદ્ધ થઈ આમતેમ ફરવા લાગ્યો થોડી

વાર ફથી પછી એને કંઈક વિચાર મુક્યો અને એક દિવસે એનારી કબુલ કે, 'ના ઉપમેનાપતિને કહેજે કે અધીરથીએની દુકડી જેનો નેનુ દિવ્ય-રશ્મિ છે તે આપણી મેના સાથેજ આવશે અને તેના બદલામાં નગરરક્ષા માટે અધારોહી મેનાની દુકડી જે ધૂસરમેના નેતૃત્વમાં રાખવામાં આવેલી છે તે રહેશે.'

કિરણમયીએ આવીને પતિને કહ્યું, 'આપ વિજયયાત્રાએ સેના સાથે જાઓ છો એ વાત બપુની બદિનારાયણના વનમાંથી પિતાજીએ આચીવંત કહેવપ્રાપ્ત છે.'

ધ્રુવસેન પત્નીના મુખ તન્હ જોઈ નહો અને થોડીવારે બોલ્યો, 'એક ગિયત્રેસ તપસ્વીનો પૌત્ર ગણિકામાં અનુરક્ત થાય એજ પ્રકૃતિની બલિદારી છે. દેરી આજે મારા હૃદયને અકથ્ય વેદના થઈ છે.'

'શું કહો છો ?'

'હા, તમારો રશ્મિ વસુધરાના પ્રેમમાં અનુરક્ત થયો છે, એક સિંદૂરનો પૌત્ર આજે કામી દુનરાની અધોગતિને પામ્યો છે.'

'હું રશ્મિને એ પછી જોઉં ?'

'પૂઠાની આવરવકતા નથી. મે એને સાથ લઈ જવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. ગણિકાના ઘરમાં બેસી હા...હા હી...હી કરતો રશ્મિ મરે તેના કરતા સિંધુને તીરે મુદ્ધમાં મરે તો માર મસ્તક ગૌરવથી ઊચુ રહેશે.'

કિરણમયી કઈ બેસે તે પહેલાં એક અનુચરે ખગર આપી કે મહારાજ સેનાપતિ ધ્રુવસેનને બોલાવી રહ્યા હતા ધ્રુવસેન મહારાજને મળવા ગયો.

૩

'મદરી, જો આપણી વિકટવાદિની નગરની બહાર નીકળી ત્રણ યોગ્યન દૂર પહાવ નાંખી પડી છે. હવેથી નગરની રક્ષા આપણે કરવાની છે. કોઈપણ મનુષ્યને નગરમાં દાખલ થવા દેવો નહીં. પ્રથમ તેને અટકાવી મને ખગર આપવી.'

'નાર કેવ, એમજ થશે.'

૪

'વસુધેરે, પિતાજીને આપણા રતેહની પાકી ખગર મળી ગઈ છે અને આજે શિમિરમાંથી સંતાઈને નગરમાં આવતાં જે કષ્ટ મને થયું છે તે માર મન જ જાણે છે.'

'હાપ, આ મુદ્ધમાંથી તમે પાછા આવો એમ મને લાગતું નથી !'

'મને પણ એમજ લાગે છે. પિતાજી માતાજીને કહેતા હતા કે, 'એક ગણિકાના ઘરમાં હા...હા હી...હી કરનાં રશ્મિ મરે તેના કરતા સિંધુને કાઠે મુદ્ધમાં મરે એ તેમને માટે વધારે ગૌરવનો વિષય થશે.'

'તો પછી આપણું આ મિશન અંતિમ છે ?'

'હા, જો પ્રભુને રુચશે તો એ મહામુદ્ધ પછી બેગા થઈશું.'

રશ્મિ ગયો અને વસુધરા તેને જતો જોઈ રહી.

૫

ચેદિરાજની શિમિરમાં એક માણસ સંતાતો-ધૂપાનો પ્રવેશ કરતો હતો. મદરીની દષ્ટિ તેના પર ગઈ અને તેણે પહાવ કરીવો. તે માણસ નાસવાની તૈયારી કરતો હતો અને મદરીએ એક ચર

તેના પગને તાકીતે માધુ. માધુસ ધાવજ' થઈ પડ્યો. પ્રકરીએ તેને પકડી લીધા અને કારાગારમાં મૂકી જાય-સેનાપતિને ખબર આપી.

નકુલની સામે જ્યારે પ્રકરી તે માણસને લઈ આવ્યો ત્યારે નકુલના આશ્ચર્યની સીમા ન રહી. તે બોલ્યો, 'રશિમ, તમે સંતાધને શું કામ શિબિરમાં પ્રવેશ કરતા હતા ! તમે તમારું શિબિર ઊડી બહાર ક્યાં ગયા હતા ? બહાર જવાની આજ્ઞા લીધી હતી ?'

રશિમ ચૂપ હતો. યોડીવારે નકુલ બોલ્યો: 'રશિમ, તમારા પિતાની પ્રતિજ્ઞાને લાંછન લાગે એવું કામ તમે કીધું છે. જુઓ, આ સમયે હું તમને જતા કઈ છું પરંતુ એ વાતને રખે ભૂલતા કે તમારા પિતાજીનું હૃદય પાપાણનું છે અને આમ સંતાધને કેંઈને મળવા તમે જાઓ છો. એમ તે જાણ્યો તો શું અનર્થ થશે તે તમે કહી શકો છો.'

રશિમ મૂકે મોઢે નકુલને નમ્યો. ખીજે દિવસે સેનાએ કૃમ કીધી અને ચેદિયા અનેક ચોજન દૂર નીકળી ગઈ.

૬

'રશિમ, તું જાણે છે કે સિંધુરાજની સેના સિંધુને પેસે કાંઠે પહોંચનાં ખી પડેલી છે !'

'હાં પિતાજી.'

'એ સેના આપણી સેનાને સિંધુ નદી ઓળંગવા દે તેમ નથી. આપણે એ સેના પર પાછળથી આક્રમણ કરવા માટે એક ટુકડીને અહીંથી વીસ ચોજન દૂર સિંધુ ને જંગલના પ્રદેશમાં ઓળંગવી પડશે અને એ મહત્ત્વનું કામ હોવાથી એ તારી ટુકડીને સોંપવામાં આવે છે.'

'બાર પિતાજી ! હું પ્રાણપણથી ચેષ્ટા કરીશ કે વિજયસ્થળી આપણને પ્રાપ્ત થાય.'

'રશિમ, જ્યાં રાખજે. હિમાલયમાં તપ કરતા તારા પિતામહ, હું અને તારી માતા તારા કાર્યથી ઉત્તમ ભરતકે ફરી શકીએ તો તારું જીવન સફળ સમજી લેજે.'

રશિમ પિતાને નમન કરીને પોતાના શિબિરમાં આવ્યો.

૭

સિંધુરાજની સેનામાં પાછળથી થયેલા આક્રમણથી પુષ્કળ ગભરાટ ફેલાયો. ચેદિરાજના સેનાપતિનો પુત્ર દિવ્યરશિમ કાળની માફક સિંધુરાજના સૈનિકોનો વધ કરતો સર્વત્ર જૂઝૂમી રહ્યો હતો. કુવસેનની મોટી સેના સિંધુને ઓળંગવામાં એ દરમિયાન સફળ થઈ અને એક ધોર અંત્રામ પછી સિંધુરાજની સેના ક્ષતિવશત થઈ ગઈ.

યુધ્ધમાં સર્વે રશિમના પરાક્રમની વાત કરતાં હતાં. યુધ્ધ પૂરું થયે સેનાપતિની પાસે ધાવજ રશિમને સૈનિકો લઈ આવ્યા. રશિમ મૂર્છિત હતો અને આજુ' શરીર ઝલોથી ભરપૂર હતું. કુવસેન એક ક્ષણ વિચલિત થઈ ગયો અને વૈદાને પાટાપીડી કરવા કહ્યું.

૮

'ના, મને ખબર મળી છે કે, સિંધુરાજની સામેના દેંદ્ર-યુદ્ધમાં દિવ્યરશિમ સખત ધાવજ થઈ મૂર્છિત થઈ પડ્યા છે.'

'શું કહે છે ?'

'હા, આ સેનાપતિનો વિજયોલ્લાસ' કદાચ પુત્રના જોવાથી વિલીન થઈ જશે. એક ખીજ પછી સાંભળી છે કે જો દિવ્યરશિમ ખચી પછી જાય તો પછી અમરત જીવન ચમુલિલીન જશે.'

એક નિશાસ સાથે વસુધરાની આંખોમાંથી આંસુ વહેવા માંડ્યાં. યોડીવારે તે ખોલી, 'આપણે ૨૫ તૈયાર કરો. આપણે સેનાના શિનિરમાં જઈશું.'

'શું કહે છે ? સેનાપતિ તમને મળવા દેશે ?'

'હું જા અને આદેશ પ્રમાણે કરો.'

૬

'રશિમ, તારી વીરતા પર આજે એદિરાજ પ્રસન્ન છે અને તને વીર વિક્રમનું બિરુદ આપ્યું છે.'

રશિમ કંઈ ખોલી ન શક્યો. યોડીવારે મુવસેન ખોલ્યો, 'રશિમ, આજે તારી માતા પણ આવી આવી પહોંચશે.'

મુવસેન બહાર આવ્યો. વૈદરાજ ખોલ્યો, 'દેવ, તમારો પુત્રબચી ગયો છે પણ આજીવન અંધા-ખે અવરણ બોગવશે.'

'શું ? રશિમ અંધાપો બોગવશે ? હાથ રે નિધુર વિધાતા !'

'હા દેવ, વાણીમાં પણ ખામી આવી જતે પરંતુ તે તો રીક થઈ જશે. દેવ, શુરતાનાં મૂલ્ય કંઈ ઓછાં પડતાં નથી. રશિમ આજે સમસ્ત વીરપુરુષોમાં મવાયો છે તો બદલામાં તેને સૂર્યરશિમનો આનંદ તજવો પડશે.'

મુવસેન મૂઝતી માફક બેસી રહ્યો.

કિરણમયીએ આવી જવારે આ સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે તેનું માનુહર્ય કશી ઊંચું.

૧૦

'દેવ, એદિની ગણિકા વસુધરા આપના પુત્રની સ્થિતિ જોવા આવી છે.'

'શું કહે છે ? ગણિકા મારા પુત્રની સ્થિતિ જોવા આવી છે ? તેને કહી દો કે મુવસેનના પુત્રને ગણિકાની સહાનુભૂતિની આવરણકતા નથી.'

કિરણમયી ખોલી, 'નાથ, ધાયલની સ્થિતિ જોવા આવનારને ના કહેવી એ પ્રથાચિરદ છે.'

કંઈક વિચારી મુવસેન ખોલ્યો, 'વાર, તેને સહ આવ.'

વસુધરા આગે અને રશિમના માતાપિતાને નમન કરી ખોલી, 'મારા આવવાથી આપને અથા થઈ દશે, પરંતુ તમે મારી વ્યથાને ઠંડી મને ક્ષમા કરશો. હું ગણિકા છું જાણી મારો તિરસ્કાર કરશો નહીં. રશિમને ખાતર મેં માફ જીવન અર્પણ કર્યું છે. અને ધાયલ ખતાવશે ?'

મુવસેન ચૂપ બેઠો. કિરણમયીએ કહ્યું, 'મારી સાથે ચાલો.'

સાવચ રશિમનાં અંતુઓનું હીર હલ્યાનું ગરુ' હતું. વસુધરા આવી અને રશિમને જોઈ અંતુ ચારવા માગી. રશિમનો હાથ તેણે ધ્રુવ દબાવ્યો. રશિમ વસુધરાને ૨૫૨૬ ચતાં નિદામાંથી જાગ્યો. 'વસુ ! તું ક્યાંથી ? પિતાજી જાણશે તો શું કહેશે ?'

'હા હું પિતાજીને પૂછીને આવી છું.'

'વસુ, હવે તો હું ચક્રવિદ્યોન યજ્ઞ અથા છું. પિતાજીના ગૌરવનું રક્ષણ કરવા માટે મેં મારાથી બન્યો તેટલો ઝોગ આપ્યો છે પરંતુ હવે મારે આજીવન અંધ રહેવાનું છે. હાથ, ઝોના કરતાં શિશુરાજે મારી હાથા કરી, માર કયાણ કીધું હોત.'

'રશિમ, જીવનમાં વસુધરાએ દુઃખ એકજ વાર ખેપ્યું છે અને તેને પુનઃ પુનઃ ખેવા ધમ્મતી નથી. તમારા પિતાજીના કુળના ગૌરવમાં હું ઢાંજન લગાડવા નથી માંગતી પરંતુ વીર રશિમના જીવનને કંઈકમય જોઈ કશીજ નહીં.'

રશ્મિ ચૂપ રહ્યો. વસુધરા ધ્રુવમેનને કંઈ કહેવા જતી હતી ત્યાં તો સિમિરતી બહાર પુષ્કળ ફોલાદસ થયો સબગયો. એકાએક લાગમમા રકન થી કચપચ થયો એ સિધુરાજના વીરો આઘ્યા અને એક પોતાના હાથમાંની શકિત બીમવેગથી ધ્રુવમેનને લટીને ફેંકી.

આંખના એકમ પવકાગમા પાછળથી નકુમે આવી તે સૈનિકનું માથું ઉઘાડી દીધું અને બીજા સાથે લડવા લાગ્યો. ધ્રુવમેનની પામે વસુધરાનું ગરીર શકિતના પ્રહારથી પાપલ થઈને પડેલુ હતું. ફિરજુમથી વસુધરાની સારવારમા પડી. બહારથી અન્ય સૈનિકોએ આવીને માતાડને પકડી લીધા. પોતાના નૃપતિના પરાજયનો બદલો લેવા એ વીરોએ આ ક્રિમલ કાંધી હતી.

વસુધરાની મૂઠી ભગ થતા ધગીવાર લાગી મૂઠી ભંગ થનાંજ તે બોલી, 'સેનાપતિનું શું થયું ?'

'તેઓ સકુશળ છે.' ફિરજુમથી બોલી.

ધ્રુવમેન આગળ આવ્યો અને વસુધરાના માથા પર હાથ મૂકી બોલ્યો, 'વસુધરા, તારા આ ઉપકારને બદલે હું મારો પ્રાણુ પણ આપવા તૈયાર છું.'

વસુધરા થડકને સાહે બોલી, 'મેનાપતિ, જે મારા રક્તગ્નના પછી તમારી પુત્રી જનવાની યોગ્યતા મેળવી શકી હોંકિ તો મર જીવન સાર્થક સમજશ'.

ધ્રુવમેનની આખોમાંથી અસુની ધાગ આતાં. તે બોલ્યો, 'વસુધરા અંધ રશ્મિની પત્ની થઈ શકે છે સુખ જોઈ શકેલાની છે ?'

'હા વસુધરા, એ કુખી ની અસંગતા યજામાં તને શું મળવાનું છે ?' ફિરજુમથી બોલી.

'પિતાજી અને માતાજી, એ સન્માનનો ઉતાર આપી શકું તેમ નથી. એ રશ્મિની પત્ની થનાથી'ને હું મારા ગચ્છિકાજીવનના પાપોનું પ્રાયશ્ચિત કરી શકીશ તો એનાથી વંચારે ઉનમ પુરસ્કાર શું હોઈ શકે? આજે રશ્મિ અંધ છે, તે પત્નિ હું અંધ હતી આજે મરી આપ્યા કાનડી છે અને રશ્મિની સેવાની સાથે મારા પ્રાયશ્ચિતનો સુયોગ શુ કામ જતો કરું ?'

મેનાપતિ ધ્રુવમેન કષ્ણત ઉભા આવી શરૂઆત નહીં તે અદ્ભુતપૂર્ણ મુખે બહાર ગયો. ફિરજુમથી બોલી, 'વસુધરા, તારા બલિદાને એક પાપ દૂરથી પિતાની આખોમાંથી આસુ આપવાં છે !'

વસુધરા ચૂપ સ્વપ્ન રહી મહારથી એકાએક ધ્રુવમેને આવી કહ્યું કે, ચેદિરાજ વસુધરાને જોવા અહીં રહ્યા હતા.

ચેદિરાજે આવીને વસુધરાને આશીર્વાદ આપ્યા અને બોલ્યા, 'વસુધરા, જે ચેદિની જમિ માનવજીવનમા સુગ પડે એ પછી શકે છે તો તું દેવો એક મુંદર નમૂનો છે. આજથી તું ચેદિરાજની ધર્મપુત્રી કહેવારા.'

ધ્રુવમેનની અંખે મા આસુ ફિરજુમથીએ જોવા અને બીજા જુએ તે પહેલાં મેનાપતિએ એ આસુ લૂંટી લીધા.

પ્રજ્ઞ અને સંસ્કૃતિ

રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

હિંદુ સંસ્કૃતિ મુસ્લિમ ધર્મજીમાં પૂરેપૂરી પરામ્ત ન થઈ એમાં પ્રજ્ઞાનો ધણો મોટો ફાળો છે. પરંતુ સંસ્કૃતિને ઓગાળી નાખવાના કે પોતાની કરી લેવાના જે અશો આર્ય સંસ્કૃતિમાં હતા તે વિદ્યુત યથા છતાં પ્રગ્નજીવનમાં બહુ સારી રીતે સચવાઈ રહ્યા હતા. કના, સત્તા અને ધર્મની આગેવાની ધરાવતાં રાજ્યો આર્ય સંસ્કૃતિ સાચવવામાં ન્યા નિર્દય નીચાં ત્યા પ્રગ્ન સત પશુ જાગ્રદ ખીર સફળ થયું. હિંદુ રાજ્યાશયે બહુ ધણે મોમનાથનું દેવાલય એક કળાં વધારે વખત ભાંગ્યું પરંતુ ગામડે ગામડે બની થયેલી શિવ-દહેડીઓનો સ્પર્શ મુસ્લિમોએ સાચેજ કર્યો. પાનાગદ તૂટ્યો, પરંતુ હિંદુની કળી-કળિકા પાનાગદી બની ગુજરાતની શેરીએ ગેરીએ પડેલી ગઈ. પાટણ પડ્યું પણ જૈન અન્નગારો સચવાઈ રહ્યા. જુનાગઢે મુસ્લિમ-વિજય સ્વીકારી લીધો પરંતુ એજ જુનાગઢનો ભક્ત નરસેયો ગુજરાત ॥ જીએ ચડી ગયો. રાજ્યો પડ્યાં, કિલ્લા પડ્યા, કલાધામો નષ્ટ થયા, નગરો જમીનોસ્ત થયા અને રાજ્યકર્તા તથા યુદ્ધકર્તા કષ્ટ કેમો કપાઈ ગઈ કે મુસ્લિમ જની ગઈ. જેકા, ચુડામ્બા, સોલકી અને વાવેલા સરખી રાજ્યકર્તા કે લાગણિપર જીવતી કેમો મુસ્લિમ ધર્મ સ્વીકારી આર્ય સંસ્કૃતિની બહાર ચાલી ગઈ. છતાં પણ હિંદુ કે મુસ્લિમ જાત્રીના વર્તમાન યુગ પહેલાના પચાસ-એ વા પહેલા તે કેમો પોતાની જૂની અટકો સાચી આર્ય સંસ્કૃતિનો સમ્બંધ દર્શાવના કરતી હતી પદાણુ કે સેવકનો નવો સ્વાંગ સજતી ગુજરાતી મુસ્લિમ પ્રજ્ઞાનો મોટો ભાગ આવે છે. એ સિવાયના ખેડૂત, મંજૂર, મહાજન એ સર્વ હિંદુ રહ્યા. આમજનતાનો હિંદુ ધર્મ રાજપાંડિનો અને રાજકુટુંબો સરખો ચમકતો નહિ હોય. પરંતુ એજ આમજનતાએ નગરોમાંથી ભાગેના બાલણે ને અથા આપી હિંદુ ધર્મ સજીવન રાખ્યો. પ્રજ્ઞાના દાડમાં બીરેલી સંસ્કૃતિજ સાચી અને યાચી સંસ્કૃતિ છે એ હિંદુમાં સામિત થયેલો સિદ્ધાંત રાજકર્તાઓની કચેરીએ કોતરી રાખવાની જરૂર છે.

વળી જે જે આમજનના કે જે જે કેમોએ આમ સીધો હિંદુ ધર્મનો જથ્થા ન કળાં મુસ્લિમ સંસ્કૃતિને અપનાવી તેમણે પણ હિંદુધર્મના રહસ્યનું જ કાવું કર્યું છે. મોનેસદામ, મુમના, આગાખાના, મતિયા વગેરે કેમોએ કપારે અને કેની હતો મુસ્લિમ ધર્મ સ્વીકાર્યો એ આપણે તપાસીશું તો આપણને લાગશે કે એ ધર્મમાં યથા સીરા ધર્મ સમન્વયનીજ છે. લમ-મરણ પ્રયગે કાઝી અને બાલણુ બંને પામે ક્રિયા કરાવની, તામો હિંદુનાજ રાખવો, મદિરો રચાવી ઘીના અખંડ દિવા બાળવા, ઈન્દ્ર-વિણુ-મલ્લાને અલલાની સાથે સંબોધન કરવું, રોજા અને જન્માષ્ટમી બંનેનું પાવન કરવું, નિરામિય બાહારનો આગ્રહ રાખવો અને લજનકીર્તનમાં અધ્યાત્મવાદ ઉતારવો એમાં મુસ્લિમ સંસ્કૃતિના હિંદુકરણ વિવાદ પીચું કાર્જ દેખાતું નથી. તમના ધર્મ-પરિવર્તનમાં પણ કોઈ મુસ્લિમ સતતા અમલદારજ કારણ પડેલો છે, નદિ કે વિજેતાની ત વાર. હિંદુ અને મુસ્લિમ સંસ્કૃતિના ગ્રાહ્ય અશો ભેગા કરી, હિંદુ-મુસ્લિમ થયેલું બેઠી બંને સંસ્કૃતિઓના વિશાળ સમન્વયની ભૂમિકા તૈયાર કરવાનું જ કાવું આમાંથી ફલિત થાય છે. આમ જનતાએ

મુસ્લિમ સંસ્કૃતિનું ધર્મણુ હળવું ક્યું, ધર્મ સાચવી રાખ્યો, અને સમન્વય-શૂનિકા બ્રહ્મ કરી. કબીર, નાનક, વલ્લભ અને ગૌરાંગ તથા રક્ષિણના અનેક સતો સરખાં ધર્મબળને જન્મ આપ્યો. પ્રથમ ધપણે જે શક્ય ન હતું તે પ્રભુએ પોતાના કીમિયા વડે શક્ય બનાવ્યું. સંસ્કૃતિ એ વ્યક્તિઓમાં, સમૂહોમાં, રાજકારણમાં પ્રતિબિંબિત થાય ખરી પરંતુ તેનું સાચું પ્રતિબિંબ, તેની સાચી શક્તિ જનતામાં, સમગ્ર પ્રજાસમૂહમાં રહેલાં છે. સંસ્કૃતિ એ પ્રજાકીય તત્ત્વ છે. સિદ્ધરાજના જવાથી આપ સંસ્કૃતિ હુપ્ત ન થય, ગૌરંગજીએમના અદૃશ્ય ધનાથી મુસ્લિમ સંસ્કૃતિ વિનાશ પામી નહિ. વ્યક્તિ જગારે સંસ્કૃતિ અર્થે મહત્ત્વની બની જાય છે ત્યારે તે પોતે પણ સામાજિક કે પ્રજાકીય બળ બની જાય છે. એ વ્યક્તિ પ્રજાકીય સંસ્કૃતિની બલમય અનિ બની જાય છે અને એમાંથી પ્રજાકીય બલ ફેલાય છે. પરાગિત પૃથુરાગમાંથી આર્ય સંસ્કૃતિ આજ પણ બળ મેળવે છે અદ્વાઈટીનને નામે ધરલામ સંસ્કૃતિ ગર્વ લે તો તેમાં મિનધરલામી વાંધો નજ લાઇ શકે. હિન્દુ અને મુસ્લિમ સમન્વય સાધતી સંસ્કૃતિ અકબરને નામે આજ પણ પુષ્ટિ મેળવી શકે-કારણ એ સર્વ વ્યક્તિઓ પ્રજાકીય સંસ્કૃતિમાં કેન્દ્ર બની ગઈ હતી પ્રજાએ તેમને અપનાવી-પ્રજાને તેમનામાં વ્યક્તિ વ્યક્તિને જાગ્રત કરનાર બલ દેખાયું-માટે તેમનાં મહત્ત્વ. વ્યક્તિગત જેટલું વ્યક્તિત્વ પ્રજાકીય બની શક્યુ એટલું આપણી ભાવનામાં, કલ્પનામાં, ઊર્મિમાં જીવતું રહ્યું. આમ વ્યક્તિ પણ અતે તો પ્રજાકીય ત્રાગવેજ તોળાય છે. એટલે કબીર-નાનક જેવી હિન્દુ-મુસ્લિમ સમન્વય કરતી વ્યક્તિઓ પ્રજાકીય શક્તિઅનિઓ જ છે. પ્રજાની પાત્રતા એ જ વ્યક્તિના કેન્દ્રિત સામર્થ્યનું રહસ્ય. હિન્દુ સંસ્કૃતિનું પ્રજાકીય બળ તેને સાચવી શક્યું.

મુસ્લિમોનાં પ્રથમ મંડાણ ધર્મણુ અને ખડનમય હતાં. હિન્દુ સંસ્કૃતિનાં અનેક ચિન્હોને એ મંડાણે લુપ્ત કર્યો. કેક રાજ્યો, કેક સમૂહો, કેક જાતો, કેક દેવાલયો અને કેક અન્યો ધરલામની ખડનશક્તિમાં વિનાશ પામ્યા. છતાં હિંદમાં આવી મુસ્લિમ સંસ્કૃતિ એટલું તો શીખી કે હિન્દુ સંસ્કૃતિ સમૂજ તોડી વૂટે એમ નથી અને તે ઉખાડી નાખવાને પાત્ર પણ નથી. સત્તા અને ધર્મની રીમા સરખી રાખવાના માનવજાતના સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડ્યા છે. ધર્મ અને સત્તાના સમપ્રવાહો કદી રિપ્ત થઈ નથી. હિન્દુ સંસ્કૃતિએ, બૌદ્ધ સંસ્કૃતિએ, ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિએ તેમજ મુસ્લિમ સંસ્કૃતિએ આવા પ્રયત્નો કરી જોયા. તે સવનુ પરિણામ શન્યમાં આવ્યું છે. ખ્રિસ્તી પ્રદેશોમાં ઇસુની દીક્ષા ખરી પણ ખ્રિસ્ત કે ઇસુનો અનુયાયીની સત્તા નહિ પોપ પણ માત્ર દુરથી દર્શન કરવા લાયક રમકડું બની જાય છે. મહંમદનું પેગંબરત્વ આખા ધરલામને માન્ય પરંતુ મહંમદ પછીના યોધા ખલીફા જ સત્તાના ઝગડા શરૂ થયા. અલીનું મૃત્યુ અને ત્યારપછીના ધરલામનો વિકાસ સત્તા અને ધર્મના જુન જુન પ્રવાહોમાં વહેવાઈ જાય છે. બગદાદના ખલીફાની તથા પૂર સત્તા હિંદની મુસ્લિમ જનતા ઉપર ન હતી-પછી ભને ખલીફાના નામના હિંદની મઝિદોમાં ખુત્મા પડતા હોય. ધર્મ પ્રણયો, પરંતુ ધર્મ ઉપજાવેથી રાન્યસત્તા મર્યાદિત બની. અને હિંદમાં પણ મુસ્લિમ ધર્મ આવી કેન્દ્રિત સત્તા ઉપજતી શક્યો નથી. કુતલુદીન દિલ્હીના પ્રદેશ લઇ બેઠો અને 'બખ્ત્યાર બંગળા પોતાનો કરી બેઠો. દિલ્હીના મુલતાને મેળવેલું શુજરાત મુઝફ્ફરશાહે ખૂંચતી લીધું-અને મુસ્લિમો છતાં, ધર્મની વીરહાકે આમ સત્તાના પ્રવાહન પાસે પોકળ બની જાય છે હિંદના મુસ્લિમ રતિલાસમાં પણ એમજ બન્યું. મુસ્લિમ સંસ્કૃતિને આમ સત્તાની વહેચણીમાં હિન્દુ સંસ્કૃતિ

૧. અનેક વાર સમાધાનો કરવાં પડ્યાં. સમાધાનમાંથી સ્વીકારની બુમિકા બ્રહ્મ થાય છે

અને સ્વીકારમાંથી સમન્વય ઉપજે છે. સમન્વયમાં ઐક્યની શક્તિ છે—અને તે ધર્મની ઉપરવટ યદિ પશુ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. એ શિક્ષણ દ્વંસામના મંડકાળમાં અને સંસ્કૃતિઓને મળ્યું. મુસ્લિમ સત્તાનો હાથો કાળ એક ઉગ્ર અને બીજી પ્રશાંત માનવ-સંસ્કૃતિઓના સંગઠનપ્રયોગોમાં જ વીણે છે. અકબરે મુસ્લિમ સુલતાન પાસેથી ગુજરાત છત્યું અને બંને સંસ્કૃતિના દોહન દીનેષદાહીનો સંદેશ આપવા તે મળ્યો. આખું જાણીતું ગુજરાતી સાહિત્ય આ યુગમાં ધડાયું અને ગુજરાતી ભાષાએ વર્તમાન સ્વરૂપ બહુજ સ્પષ્ટતાથી ધારણ કર્યું તે આ જ યુગમાં. હિંદની સર્વ પ્રાન્તિક ભાષાઓના વિકાસમાં આ જ ધરના દેખાય છે. મુસ્લિમ અમલ ખરેખર સમન્વય-મિષ, નિદાન સમન્વય-સાધક નીવડ્યો ન હોત તો આવું ભાષા અને સાહિત્યની ઉન્નતિનું કળા આપણને મળી શકત નહિ. ફારસીનું રાજકીય પ્રાબલ્ય હોવા છતાં અને ફારસીનો હિંદુ જનતામાં પશુ સારો પ્રચાર હોય છતાં ગુજરાતી હિંદુત્વના સંભારવાળી રહી શકી. ગુજરાતના મુસ્લિમોએ પશુ તેને અપનાવી એ મુસ્લિમ યુગનું જ ગૌરવ ગણાય. હિંદના ફારસી ભાષાના સાહિત્યવિકાસ વિષે અત્રે બહુ વિચારશક્તિ નથી, જો કે હિંદનો એ ફાળો પશુ ધરાવે છે. છતાં હિંદુ-મુસ્લિમ સંસ્કૃતિના સમન્વયનું એક મહા ચિન્હ હિંદુસ્તાની-હિંદી-ઉર્દુના વિકાસમાં પશુ વ્યક્ત થયું છે એ માત્ર લિપિ અર્થે અગતી જનતાએ ખાસ સમજવા સરખું છે. એ ઉર્દુની ઉત્પત્તિ પશુ ગુજરાતમાં જ થઈ છે એવી એક મોન્મતા ગુજરાતના મુસ્લિમ યુગના ગૌરવને વધારે અગત્ય બનાવે છે.

મુસ્લિમયુગે ઇતિહાસ માટે પશુ બહુજ સાધનો આપ્યાં અને સાચાં છે. જૈન પ્રશસ્તિઓ અને રાક્ષાઓમાં સચવાયેલા મધ્ય યુગના ગુજરાતના ઇતિહાસ કરતાં અને તેથીએ ઝાંખા સિક્કા, શિલાલેખ તથા કલાનમૂનાઓમાંથી ઉપજવાતા એથી આગળના ધૂમસભ્યાં ઇતિહાસ કરતાં મુસ્લિમ યુગે આપણને બહુ વિગતભરેલી માન્ય દ્રશ્યક્રતોભર્યાં સાધનો આપ્યાં છે. એ ઇતિહાસલેખનમાં હિંદુઓનો પશુ મહત્વનો ફાળો હતો. ઐરગજેનના સમયનું વિશ્વ-સપાત્ર વર્ણન પાટણના મહેતા દધિરદાસ નામના ગુજરાતીએ આપ્યું છે તેનો ત્રણ-સ્વીકાર સર જહુનાથ સરકારે પશુ કર્યો છે, એ યાદ રાખવા જેવું છે.

અકબરનું સમન્વય-સ્વપ્ન ઐરગજેનની ઉગ્ર મુસ્લિમતાએ નિષ્ફળ બનાવ્યું અને હિંદુ સંસ્કૃતિએ વીરત્વ ધારણ કરી શિવાજીદ્વારા હિંદુ રાજકીય પુનરોત્થાન સિધ્ધ કરી બતાવ્યું. બંને સંસ્કૃતિ પાછી અથડાઈ અને તેમાંથી બંનેનો એક ત્રીજો સંસ્કૃતિએ પ્રગળ્ય કર્યો. હિંદુ અને મુસ્લિમ સંસ્કૃતિના સંપૂર્ણ સમન્વયમાં રહેલી ખાખીએ હિંદુ તથા મુસલમાનોને પ્રાધિન બનાવ્યા. હિંદુ-મુસલમાન બંને હિંદી-હિંદના નાગરિક છતાં બંનેને પરત્વે બનાવતું એક પરદેશી તંત્ર સમન્વયવિદોષી હિંદી સંસ્કૃતિ નાથે છે તથા દોરે છે. બંને પ્રજાના મહાન દોષો એમાં કારણભૂત છે. આ હિંદુ-મુસ્લિમ સંસ્કૃતિના સમન્વયકાળનું સમન્વય દોહન.*

* મુન્બઈ વિદ્યાપીઠના આશ્રયે ચાંદુ વર્માની દરરે વલ્લભ આધવટ-આખ્યાનભાષામાં લેખકે આપેલા પાંચ આખ્યાનોમાંના બીજા આખ્યાન 'મુસ્લિમ યુગ અને ગુજરાતની સંસ્કૃતિ' માંથી.

શુભ તની બિંદુ જનનાનો મેટો ભાગ એવો છે કે જે શક્તિની ઉપાસના કરે છે શક્તિની ભક્તિના એ ઉપાસના કરનારા નિર્ગુણના પણ ભક્તિથી શક્તિ પ્રગટાવવાની કોઈ મેલ છે

શક્તિભક્તિમાં તત્તીન બની પોતે રચેના ગરબાઓ દ્વારા અમર બની જનાર શક્તિમાલિકાના મન્નામજા કવિ વલ્લભજી નામ મોખરે આવે છે એ રગતળી પાડનો કવિ જ્યારે ગવ ચિત્ર પકિતઓ લનગંગો-ગ્રીનારનો પુર રટ દને ગરમે ધૂમાવનો દશે ત્યારે દશ કેવુ બનતુ હશે તેની તો કલ્પના જ કરી રહી

મા ત પાવની પટરાણી કે કાળ કાળમાં રેલોલ

ઈ સ ૧૬૪૦ થી ઇ સ ૧૭૫૧ સુધી એકસો અગિયાર વર્ષનું દીર્ઘ અધ્યયન ભોગવનાર શક્તિના એ પરમ ઉપાસના સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવા જેવો છે

પાય વર્ષની ઉમરે એમને જનોઈ દેવ મા આની હતી એમના ગુરુ પરમાત્મ ૧૫૩૫ બ્રહ્મચારી ગુરુએ એમની કોઈ ગણી માના હતા જનતાની આમેએ કોઈ હતા પણ નવાણુ મનની પ્રાપ્તિ મરી શ્રદ્ધ પૂરતી ભક્તિથી તે મનનો એ ભાવ જપતા હતા અને એમ પણ એમને માટે કહેવામાં આવે છે કે પાય વર્ષ પાય માસ અને પચીસ દિવસે એમને એ મન્ન-મિદિ ધર્મ હતી અને પરમ ભગવતીએ આપણને એમને દર્શન દીધા હતા અને ત્યારથી વનમજ ને કપિત્વની રહુગણા યજ્ઞ-જીવનને તેમને વર્ષ

મૂળ મે અમ નાના વનની એ ચુરાળમાં રહેતા એમનો ભાઈ ધોળો પણ એમની જ મદક શક્તિનો પરમ ઉપાસક હતા

વલ્લભના પારે સતાગો તેની હયાતીમાં જ મૃત્યુ પામ્યા હતા અને એમણે આખું જીવન બહુચગાળી સેવામાં જ ગળ્યું હતું અને એમ પણ કહેવાય છે કે એમણે ન્યા ન્યા બહુ ચગાળી આપના કરી છે ત્યા ત્યા સુખસ વત્તિએ તો રગ રેલા પો છે

એનામાં શક્તિ વિની ભવના રચૂળ ન હતી પણ સુખ હતી એના અતરના બિંદુમાં ભક્તિનો તનમાત્ર હતા અને એ સયા ભક્તને પોતાની ભક્તિમાં અપૂર્વ શ્રદ્ધા હતી એનું દર્શન આપણને એની નીચેની પતિઓમાં થાય છે

પૂજી એનું પીઠ, ગળ મહન ચદરવો ચોર આમર વચ તેજ રીણે છે ગરવો

અગ્નિરેક જગત્તર મતિરકિન સચરાચર મા તુજ અકળ મહત્ત્વ વ્યાપક સુરમુનિપર

મનિ વલ્લભજીનો મગ-એટલે અમારો સૈકા-ગુર્જર સાહિત્યના ઉત્કર્ષ મારેનો અનન્ય કાગ હતો પોતાના અને પ્રવિધ પ્રાસાદિક અને ક્રિક કાવ્યો અને આખ્યાનોથી ગુજરાતી ભાષાને સૈભાગ્યવતી મનાર મા યુગ્વદાતનો મદાકવિ પ્રેમાનંદ 'સિંહાસન બત્રીસી' આદિ અનેક લોકવર્તાઓની રમજા જનાવનાર લોકકવિ સામગ તથા વેદાતની વાતો કવિનાદ્વારા ગાઈ-ગવાવી જનાર વેદાતી

અપો એ ત્રણે આ યુગના મહાકવિઓ થઈ ગયા. વલ્લભભટ્ટનો સાહિત્યમાર્ગ એ ત્રણેથી નિરાળો હતો છતાં એણે રચેલાં શક્તિનાં કાવ્યો ઉપરથી એણે પણ પોતાનું સ્થાન એ ત્રણે મહાકવિઓની હારાળમાં મેળવી જ લીધું છે. એના જેવા સુંદર કલ્પનાવાળા શક્તિના પ્રાસાદિક ગરબા ખીજા કોઈ કવિને હાથે રચાયા નથી અથવા રચાયા હશે તો પ્રસિદ્ધિમાં નથી. સાહિત્યના એક અનોખા રત્ન સમા કવિ વલ્લભના સાહિત્યને એક ગ્યને એકત્રિત કરી સંપાદન કરવામાં આવે એ અગત્યનું છે. હજુ એ દિશામાં પ્રયત્ન થયો નથી.

નવરાત્રિના નવરા દિવસોમાં શેરીએ શેરીએ માતાજીના જે ગરબાની રમઝટ જામે છે એનો મોટો ભાગ કવિ વલ્લભની કૃતિઓનો જ જણાય છે. કવિ વલ્લભ ગરબાનો જન્મદાતા ગણાય છે. ગરબા વિષે આપણે વધારે ચોકકસ રીતે એના સમયથી સાંભળીએ છીએ. વર્ષો ઉપર એના હૃદયમાંથી ઉદ્ભવેલી લોકહૃદયને સ્પર્શતી કૃતિઓ આપણી શેરીઓમાં અને ગૃદમાં આપણે જ્યારે આજે પણ સાંભળીએ છીએ ત્યારે આપણને તેને માટે માન ઉપજ્યા વિના રહેતું નથી.

‘ રંગતાળી રંગતાળી રે. રંગમાં રંગતાળી;
મણિ આવાસ બગીચાબગી રે. રંગમાં રંગતાળી.
માથે કનકનો ગરબો લીધો રે. રંગમાં રંગતાળી;
મણિ રતનનો દીવડો કીધો રે. રંગમાં રંગતાળી.

એમ ભુલંદ અવાજે તાળીઓની રમઝટ વચ્ચે ખેલાતો એ ગરબો ગાનાર અને સાંભળનારના હૈયામાં રંગના અનોખા સાથિયા પૂરે છે.

વચમાં મોકેલી દીપિકાની આસપાસ ગોળ ધૂમણે ચડેલું નારીવંદ જે અજબ મસ્તીથી ગરબાને ચમાવે છે, જે અજબ સૌંદર્યથી ગરબાને દીપાવે છે; જે અજબ ગીતમાધુર્યથી ગરબામાં પ્રાણ પૂરે છે અને જે અજબ જાદુથી ગરબા ગાઇ અનેકને આકર્ષે છે, એ બધો જ સ્ત્રીશક્તિનો પ્રતાપ છે. સ્ત્રીઓને એ કુદરતદીધી બક્ષીસ છે. જે કે શક્તિની ભક્તિના ગરબા હજુપે આરાસરીમાં અંજાણના ચાચર ચોકમાં પુરુષો અંતરના ઊંડા ભાવથી લલકારે છે.

‘ ગરબે રરતાં રે મા બગીચાં તેની દીપક બૈસત અપાર
કમલ દીપક રે મા કોઢિયાં તેની લોભાનો નહિ પાર, ’

અને વડોદરામાં પણ અંધિકામંદિર આગળ નવરાત્રિમાં પુરુષોના ગરબા જોવા મળે છે:

‘ અલ્લખેલી રે ! અંખે માત ! જેવાને જાણ્યે. ’

પણ એ ગરબામાં સ્ત્રીસુલભ ગતિ નથી હોતી કે નથી હોતી કુમાર-પણ છતાં ય એ દારા ગાતા પુરુષોનું વંદ ત્યાંથી પસાર ચનારને ધડીસર થંભારી શકે છે. ખીરદાળી પાસે પોતાનો ભક્તિ-ભાવ વ્યક્ત કરી આશીષ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરતું પુરુષવંદ ગરબાની ધૂનમાં તલ્લીન થઈ ગયું હોય છે-જણે પ્રત્યેકને અગે અંગ ગરબાનાં જ છાંટણું ન છંટાવા હોય !

આનંદના ગરબાની રચના કવિએ કરી તે વળતે એમની ઉમર તેર વર્ષની હતી. આટલી નાની ઉમરે કરેલી એ રચના કેટલી પ્રાસાદિક છે ! એનો અલ્લખેલો ઢાળ-રૂલગૂં-ચણી સમી શબ્દગૂંથણી અને એમાંથી અંતરમાં પ્રવેશતો ભક્તિભાવથી સહરભળ્યો એ ગરબો આપણને મુગ્ધ કરે છે. અમદાવાદને આંગણે ૧૯૪૬ ના ઓક્ટોબરમાં ગાંધીજીના પ્રમુખપણા નીચે ભરાયલા બારમા ગુજરાતી સાહિત્યસંમેલન પ્રસંગે સર ચિનુભાઈના યાંત્રિનિકુજ બંગલે રંગન

સમારંભ યોજાયો હતો. તે પ્રસંગે કવિ વલ્લભનો આનંદ અનુપમ ગરબો કાઢી અનોખી રીતે ગવાતો સાંભળ્યો હતો:

‘આઈ આજ મને આનંદ વાપ્યો આતિ ધણે મા !
 ગાવા ગરબા છંદ બહુચર આન તણે મા !
 સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાળ વાસ સકળ તારો મા !
 ખાળ કરી રા ભાગ કરે જાણો મારો મા !
 રસના યુગ્મ હંભરે તે રટલ કાર્યો મા !
 ઇશે અ રા લગારે લઈ મનમથ માર્યો મા !
 ગીત નૃત્ય વાલ્મીકી તાલ તાને માને મા !
 વાણી વિવિધ શુણ્ય આણી ગાને મા !
 વાપી કૂપ તળાવ તું સરિતા સિંધુ મા !
 જળ તરણ જળ વાવડ તારણ બિંદુ મા !
 શુધ્ધ કરણ સંસાર કર ત્રિશૂળ લીધું મા !
 ભૂમિતણે શિરે ભારે હરવા મન છીધું મા !
 નમો નમો જગમત નામ સહસ્ત્ર તારે મા !
 માત તાત ને જ્ઞાત તું સરવે મારે મા !

એના સર્જકે એ ગરબો જ્યારે રચ્યો હતો ત્યારે એને કંપના પશુ નહિ હોય કે એની મોહક કૃતિઓ કેટલી સુંદર સમ્પત્તી રંગભૂમિના તખ્તા ઉપર રજૂ થઈ જતતાને નિજ સર્જકનો સુંદર પરિચય આપશે. ૧૧૮ ચરણની સુકુમારતા ભરી ૧૧૮ કડીઓની એ દીર્ઘ રચના સાંભળતાં જાણે અતરમાં અદ્ભુત આનંદ થાય છે.

એવો જ એનો ખીજો ગાગરનો ગરબો છે. એ ગરબાની અયોગિક વિરાટ કલ્પના આપણને મુગ્ધ કર્યા સિવાય રહેતી નથી

‘ગગનઅંકુશ કરી ગાગરી રે મા !
 સુ દર સકલ શોભા ભરી રે મા !

અને પછી તો આદિત્યનો અખંડ દીવડો કટાવી કવિ પોતાની કલ્પનાનો વિદાર અજળ રીતે વિસ્તારે છે

વિશાળ, વાટથ મધ્ય ઝેરની રે મા !
 યોજન પચાસ લક્ષ ઝેરની રે મા !
 સાતે સાગરભર્યા ધીતણા રે મા !
 એવા બહુ એલ બહુચર તણા રે મા !
 કમળની ગાદી કરી ખરી રે મા !
 મહામાથએ આથે ધગી રે મા !
 માને મળી તે મનથાગની રે મા !
 ઉપર ઉઠાણી શેષ નાગની રે મા !
 એકલ આકાશની આંકણી રે મા !
 ગાગર ઉપર ધરી ઢાંકણી રે મા !

એમ વિરાટ ગાગરમા એ ત્રણે દેવ ત્રિંલુ યજ્ઞ અને શિવને વસાવે છે અને એ ગાગર બહુચરી શિરે ધરે છે જાણે વદનભે પોતે ત્રય જુગદ્ગમાને ગગનનો ગરબો લઈ દૂમતા નિદ્રાત્યાં હોય !

અંગ્રેજીન યુગમાં યુરોપ-અમેરિકાની સ્ટીમરો-આરક્સો-વહાણો-સખમરીનો ઇત્યાદિ પૃથ્વીના સર્વ મહાસાગરોમાં રોજ રોજ ધૂમી વગે છે, વ્યાપાર તથા સંસ્કૃતિનો પ્રચાર કરે છે અને પ્રસંગ આવ્યે સાગરની સપાટીઓ પર પણ મહાસંગ્રામ ખેડે છે ત્યારે મહત્વાકાંક્ષી ભારતવાસીના દિલને લાગી આવે છે કે-‘મારા દેશ પાસે સાગર પર ખેડવાનું કોઈ સાધન નહિ?’

એ સાચું છે કે આજે ભારતવર્ષ પાસે કોઈ સમર્થ નૌકા તો થું પણ સારું ગણાય એવું એકે વહાણુ પણ નથી. પરંતુ એક સમય એવો ચોક્કસ હતો કે જ્યારે સાતે સાગર પર એકે એવું બંદર નહોતું કે જ્યાં આર્યોના વિજયધ્વજને ફરફરાવતી ભારતની બધી નૌકાઓ લાંગરી ન હોય; સમુદ્ર પર એવી એક સંગ્રામ નહોતો ખેડાતો કે જેમાં ભારતની લશ્કરી નૌકાઓએ પેતાનો પરાસ્ત્રવી કાળો ન નોંધાવ્યો હોય.

ભારતીય શાસ્ત્રોમાં સમુદ્રોને માટે, ક્ષારોદક અથવા લવણસમુદ્ર, ક્ષીરોદક, દક્ષિમંડોદ, ધૃતોદ, ઇન્દુરસોદ, સુરોદ અથવા કાલોદધિ, પ્રશાંત, અન્તલોપ અથવા અતલ, બ્રૂમંથ, શુદોદ આદિ નામો મળી આવે છે. તેમાં ક્ષારોદક એ આજે પણ ખારા પાણીથી ભરેલો હિંદી મહાસાગર છે. ક્ષીરોદક એ રશિયાની ઉત્તરે આવેલો છે અને દૂધ (ક્ષીર) જેવો સફેદ હોઈ તે આજે પણ શ્વેતસમુદ્રના નામે ઓળખાય છે. દક્ષિમંડોદ એ હંમેશાં બરફથી ઢંકાયેલ રહેતો હોવાના કારણે દહી સમો લાગતો ઉત્તર મહાસાગર છે. ધૃતોદ એ ઘી સમો પીળો હોઈને આજે પણ ‘પીળો સમુદ્ર’ ના નામે ઓળખાય છે અને તે ચીન અને કોરિયાની વચ્ચે આવેલો છે. ઇન્દુરસોદ એ શેલડીના રસની જેમ રતાશ પડતો અને આફ્રિકા તથા અરબસ્તાનની વચ્ચે આવેલો રાતો સમુદ્ર છે. સુરોદ એ દારૂની જેમ કાળાશ પડતો અને એશિયાની પશ્ચિમે આવેલો કાળો સમુદ્ર છે. પ્રશાંત એટલે શાંત મહાસાગર પેસીફિક. બ્રૂમંથ એટલે મેડીટરેનિયન અને અન્તલોપ અથવા અતલ એટલે જેનું તળિયું અતિ ગંડું છે એવો એટલાંટિક મહાસાગર સમજવો. સિન્ધુ તથા ગંગા નદીઓ સમુદ્ર સમી વિચાળ હોઈને તેમજ તેમનું પાણી મીઠું હોઈને તેમને શુદોદ નામ અપાયેલું. આમાંથી ત્રણેક એકપીળમાં સમાવેશ પાળી જતાં હોઈ મુખ્ય મહાસાગરો તરીકે તો તે સમયે પણ આજની જેમ સાત સમુદ્રો જ ઓળખાતા.

આ સાતે સાગરો પર ભારતની લશ્કરી તેમજ સફરી નૌકાઓ આકાશમાં તારાઓની જેમ સતત ચમકતી હોવાનાં અનેક પ્રમાણો મળે છે.

પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં—‘અશ્વિનને વૃષ નામે એક રાજ્યિ મિત્ર હતો. તેના પર ક્રોધ એક દ્વીપના રાજાએ ચડાઈ કરી તેમાં છતવાને પોતાના પુત્ર બ્રૂજ્યુને તેણે સેના આપીને મોકલેલો. જ્યારે બ્રૂજ્યુનું વહાણુ ફરફરના તોફાની સાગરમાં આફતમાં સપડાયું ત્યારે તેણે અશ્વિનની સ્તુતિ કરી અને અશ્વિને તેને સેનાની સાથે પોતાના વહાણુમાં લઈ લીધો ને ત્રણ દિવસ ને ત્રણ રાતમાં તેણે સર્વને વૃષ પાસે પહોંચાડ્યા. *’

* વૃષોદ્ બ્રૂજ્યુમશ્વિનો દમેષ્વર વિન કશિન્મ મુવાં ગવાહા :

કુષ્ટન રખીક નામે એક સંશોધક ભગીરથ પ્રયત્નના અંતે નાઇલનું ઉત્પત્તિસ્થાન શોધી કાઢ્યું. તે સમયના પોતાના ભ્રમણ-વિવરણમાં તે લખે છે કે— 'નાઇલ નદીનું ઉત્પત્તિસ્થાન શોધવાની પહેલ ભારતવર્ષના આર્યોને ફાળે જાય છે. તેમણે કેવળ નીલ નદીનું ઉત્પત્તિસ્થાન જ નહિ પરંતુ સાથોસાથ તે કયા મહાસાગરને મળે છે તે પણ શોધી કાઢ્યું છે.' .

આ રીતે હજારો વર્ષ પૂર્વે ભારતીય પ્રજાએ કેવળ ખુલ્લા મહાસાગરો પર જ નહિ પરંતુ સાથોસાથ આફ્રિકા જેવા અધકારખંડની ભયાનક સરિતા પર પણ પોતાની નોકોએ ચલાવેલી છે, મધ્ય આફ્રિકામાં આજે પણ જળવાહ રહેલાં ત્રીઆણ્વેનાં ખંડિયેરો ભારતીય પ્રજાએ ત્યાં વિકસાવેલી સંસ્કૃતિની સાક્ષી પૂરે છે. આ જ પ્રમાણે ઓસ્ટ્રેલિયા અને ન્યુઝીલેન્ડમાંથી પણ ભારતીય સંસ્કૃતિના અવશેષો મળી આવે છે.

જૈન સાહિત્યમાં જણાવાયા પ્રમાણે શ્રી કૃષ્ણ પાંડવોની સાથે લવણ્યસમુદ્ર ઝાળાંગીને અપરકંઠા નગરીએ ગયા હતા અને ત્યાંના રાજા પત્નોત્તરને તેમણે હરાવ્યો હતો મેગેસ્થીનીસ શ્રી કૃષ્ણને હીરે-કલીસ (હરિકૃષ્ણ) ના નામે ઝાળખાવે છે અને ગ્રીક સાહિત્યમાંથી હીરેકલીસના વિજયની અનેક હકીકતો સાંપડે છે. તેમણે ગ્રીસના એલીસ પ્રાંતના રાજવીને હરાવીને એ પ્રદેશ કબજે કરેલો અને ત્યાં ઓલિમ્પીક રમનગમતોની શરૂઆત કરેલી. શ્રીકૃષ્ણનું મુશારિ ઉપનામ તેમણે મુર રાક્ષસનો વધ કર્યો હોય તે કરતાં મેરોડની મુર પ્રજા પરના વજનને આભારી હોવાનો વધારે સંભવ છે. કેમકે દક્ષિણ યુરોપ પર વિજય મેળવનારને માટે ઉત્તર-આફ્રિકા પર વિજય મેળવવાનું સહજ થઇ પડે. તે ઉપરાંત શ્રી કૃષ્ણ જે બાણ્યમુરનો વધ કર્યો છે તે તેમનાજ સમયમાં એસીરિયાની ગાદીએ આવેલો નામાંકિત રાજવી અસુર બાણ્યપાત્ર હોવાનો પૂરતો સંભવ છે પરદેશોમાં આવા વિજયો મેળવનાર ભારતીય પ્રજા પાસે જે વિપુલ નૌકાબળ હશે તેની કલ્પના કરવી પણ મુશ્કેલ છે.

નાગદત્ત નામે કાર્શ્વિનો એક યુવાન વ્યાપારાર્થે પરદેશ ગયો. ત્યાંથી પાછા ફરતાં વદાણુ ભમરીમાં સપડાયું. તે પ્રસંગે જણાયું કે પાસેની દરિયાઇ ટેકરી પર ભારંડપક્ષીઓ વસે છે તેમને કાંઈ ઉડાડે તો પવન છૂટે અને વદાણુ બચી જઇ શકે. પરંતુ ટેકરી પર ચડનારે તો પોતાનો ભોગજ આપવો પડે, કેમકે તે પાછો જતારે ત્યારે સાનુકૂળ પવનથી વદાણુ દૂર નીકળી ગયું હોય. આજ સયોગોમાં પણ પ્રવાસીઓને બચાવી લેવાને ખાતર નાગદત્ત ટેકરી પર ચડ્યો અને ત્યાંના મંદિરનો ઘંટ વગાડી તેણે પક્ષીઓ ઉડાડ્યાં. ગણતરી પ્રમાણે વદાણુ ગતિમાન બન્યું. તે પછી નાગદત્તે સાગરમાં પડતું મૂક્યું અને સાનુકૂળ સયોગોથી તે બચી ગયો. —પ્રાચીન જૈન સાહિત્યમાં મળી આવતી આ વાર્તા એક યુવાનનો આપભોગ દર્શાવતા ઉપરાંત તે સમયમાં ભારતવાસીઓ પોતાની નૌકાઓની મદદથી સાગરમધ્યે ટેકરીઓ પર પણ મંદિર બાંધતા હોવાનું પ્રમાણ પૂરું પાડે છે. તે ઉપરાંત જૈન સાહિત્યમાં મળી આવતી શ્રીપાળની સચિત્ર કથા અને મગધપતિ ત્રિબિસાર બાલ્યવયમાં જળમાર્ગે બેન્ગાળ નદીરે પહોંચ્યા સંબંધી હકીકત પણ પ્રાચીન ભારતની અપ્રતિમ નૌકાઓનું સ્મરણ કરાવે છે.

અને જેમ જેમ આપણે ઐતિહાસિક કાળમાં પ્રવેશતા જઈએ છીએ તેમ તેમ ભારતનાં જુદાં જુદાં રાજ્યો પાસે બધા નૌકાબળો હોવાનાં વધુ ને વધુ નકકર પ્રમાણો સાંપડનાં જાય છે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૬૫ લગભગમાં, પોતાના રસજીવનથી જગવિખ્યાત અનેતા વસપતિ ઉદયનના પિતા થતાનિકે ન્યારે

અંધા પર આક્રમણ કર્યું ત્યારે તે પોતાના બંધ નૌકાસૈન્ય સાથે એક જ રાતમાં કોશાખીથી અંધા જઈ પહોંચેલા અને સાગરમાં જો તેણે અંધાને ઘેરી લીધેલી.*

ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠી અને સાતમી સદીમાં બેળીસોને જે વિકાસ સાધ્યો, તેમાં ભારતીય પ્રજાએ મહત્વનો ફાળો નોંધાવ્યો હતો. રેડ્ડેઓ, માર્કોપોલો, હીરોડોટસ આદિના જણાવ્યા પ્રમાણે ભરૂચ, ખંભાત અને સોપારનાં જંદરા ભારત દિગ્ગમી કિંમતી સામગ્રીઓ બેળીસોને જતી અને બેળીસો-નની શેલમાં અલિપ્ત કરતી. ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૪ માં બેળીસોનના સિંહાસને આવેલા નેબુચ-દ-નેઝાર સાથે મળેલપતિ ગિર્ગિસારને મિત્રતાનો સંજોગ હતો અને બંને એકમેકને શાહી નૌકાઓની મદદથી વારંવાર બેટસોગાદો મોકલાવતા.

ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠી સદીમાં લંકામાં સુચવરિયત રાજતંત્રની સ્થાપના કરનાર વિજય-ભારતનોજ રાજકુમાર હતો. પિતાએ દેશવટો દેવાથી તે પોતાના સૈનિકા-સાથીદારો સાથે નૌકામાં નીકળી પડ્યો અને લંકામાં તે સમયે શાસન ચલાવતી રાણી પર વિજય મેળવી તેણે લંકાને પિતાના નામ પરથી સિંહલ નામ આપ્યું.

રૅન્ડીનેવિયાના મહાકાવ્ય 'એડા' માં જણાવ્યા પ્રમાણે ઇ. સ. પૂર્વે પાંચમી સદીમાં ત્યાં ભારતીય ઉપદેશકો સંસ્કૃતિના પ્રચારાર્થે દરિયાઈ માર્ગે જઈ પહોંચેલા. અને બોનિગિયા, બાલી, શીલીપાઇન્સ, એલીઝીસ આદિ પૂર્વ પ્રદેશોમાં મળી આવતા ભારતીય અવશેષો એવા જ સંસ્કૃતિ-પ્રચારની સાક્ષી પૂરે છે.

સિયામના કથાસાહિત્યમાં જણાવ્યા પ્રમાણે અરોકના ત્રીજા પુત્રને નવ પૌત્રો હતા. તેઓ સંસ્કૃતિનો ફેલાવો કરવાને નૌકાઓમાં દૂર દૂર નીકળી પડેલા. ને તેમણે મુનાન, સિયામ, તિબેટ, અનામ આદિ દેશોમાં ભારતીય વિજયધ્વજ રોપ્યો હતો.

ઇ. સ. પૂર્વે ૬૨ માં કાલકાચાર્ય સાધ્વી સરસ્વતીને ગર્દભિલ્લતા પંચમાંથી મુક્ત કરાવવાને ૬૬ શક માંડલિક રાજ્યોની જે સેના લાવેલા તે પછી દરિયાઈ માર્ગે કાલિવારાડમાં બીતરીને અવંતી બાબુ આગળ વધી હતી.

ઇ. સ. ૭૫ માં ગુજરાતનો એક રાજકુમાર દરિયાઈ માર્ગે જવા જઈ પહોંચેલો અને ત્યાં વિજય મેળવીને તેણે પોતાનું શાસન પ્રવર્તાવેલું. પેરીપ્લીસ નામે ગ્રીક લેખકની નોંધ પરથી જણાય છે કે ત્રીજી સદી સુધી જવા અને બાલીમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ પોતાનો વિજયધ્વજ ફરકાવી રહી હતી. તે પછી, ઇ. સ. ૬૦૩ માં ગુર્જર રાજકુમાર ભૂવિજય સવેલસાલ પોતાના સાથીઓ સાથે જવા પહોંચ્યો અને ત્યાં વિજય મેળવીને તેણે પોતાનું શાસન પ્રવર્તાવ્યું. જવાદીપના બોરોણદૂર રતૂપ પર એની એ આખી પ્રવાસકથા કોતરેલી છે. અને તે પછીના અવશેષો એનાં જણાય છે કે પંદરમી સદી સુધી ત્યાં ભારતીય જાહેજલાલી કાયમ હતી.

આચીન રોમનો પ્રાકૃતિક ઇતિહાસકાર અને સેનાધિપતિ પ્લીની પોતાના ઇતિહાસ-ગ્રંથમાં લખી ગયો છે કે- 'ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦ માં ભારતનું ના આર્ય વ્યાપારીઓનાં કેટલાંક સુદર વહાણો ભારત-મહાસાગરમાં યદીને આફ્રિકા જવા બિપાત. સમુદ્રયાત્રા દરમિયાન દિંદી મહાસાગરમાં

* ક્લૌડિયસ પૂર્વે મોસેન્યે: શતાબ્દીનો નિર્દેશક. ગત્વારણત્ પુરી સ્વર્ગ જ્ઞપાસમ સમાગમ: ॥ ૫૧૬
શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રાચાર્ય કૃત-ત્રિદાષ્ટિ શલાકા પુરુષ ચરિત્ર-સર્ગ ૧૦

તેઓને એક પ્રયત્ન વાવાઝોડાનું તોફાન ન તો તેઓના કેટલાક વહાણો તો સમુદ્રને તળિયે જઈ બેઠા આ આર્થ વ્યાપારીઓમાં ઉત્તર ભારતનો કર્તુકગન નામે એક રાજની પણ હતો સહભાગ્યે એ રાજની અને તેની સાથેના બીજા કેટલાક વ્યાપારીઓ તોફાનથી બચી જવા પામ્યા પરંતુ સમુદ્રના તોફાની પ્રવાહથી તેઓ આડમાં ઈ ચડી ગયા. લગભગ દશ માસ પછી તેઓ છેક જમીની ખાડીમાં જઈ પહોંચ્યા જર્મનીમાં કેટલાક દિવસો ગાળીને તેઓ કાસ ગયા કાસમાં એ સમયે મિટનસ નામનો રોમન સૂર્યો શાસન ચલાવતો હતો તેણે કર્તુકગન તેમજ તેના સાથીઓનું બાવ પૂર્વક સ્વાગત કર્યું, અને ગમન નૃપતિ ટેટસ ઉપર એક લાનામણપત્ર લખી આપ્યો એ લનામણ-પત્ર લખીને કર્તુકગન અને તેના સાથીઓ રોમ પહોંચ્યા ' આ હકીકત લખાણથી વણવીને અતમા પ્વીની લખે છે કે- 'આ ઘણી આશ્ચર્યજનક ખિના છે કે આર્થ વ્યાપારીઓ હિંદી મહાસાગરમાં થઈને ઉત્તર-આટલાટિક મહાસાગર દ્વારા ફરતા ફરતા જર્મની આગળ હતા ! જે સમયે આટલાટિક મહાસાગર ઓળંગવા યુરોપવાસીઓ અસમર્થ હતા ત્યારે ભારતવાસીઓ સમુદ્રપ્રવાસમાં પ્રવીણ અને અજોડ હતા એટલું જ નહિ, તેઓ કુશળ નાવિગે પણ હતા સમુદ્રમાર્ગથી તેઓ પરિચિત હતા અને દુશ્મનીના અર્થ મહાસાગરો વિષે તેમને માહિતી હતી '

મિસરમાં વસતો નો ઈસ નામે એક ગ્રામીન ગ્રીક કવિ લખે છે કે 'ભારતવાસીઓ વારંવાર સમુદ્રયાત્રા ખેડી મિસર દેશમાં આવતા હતા. તેમાંના કેટલાક ધર્મનો પ્રચાર કરતા હતા, અને કેટલાક ભારત વર્ષમાં બનેલો સુન્દર માલ મિસરના બજારમાં વેચતા હતા કેનીક વાર તો એકી સાથે દશથી પંદર વહાણો ભરીને ભારતવાસીઓ મિસરમાં આવતા વહાણોમાં પુષ્કળ માત્ર લાદવામાં આવતો વહાણના સહની દત્તા અનોખા પ્રકારની હતી વહાણ પર છેડે કે ચિન્હો કે વામાં આવતા એ ઉપરથી મિસરવાસીઓને જાણ થતી કે એ વહાણો ભારતખંડમાંથી આવેલા છે '

ઈ સ ની ચોથી સદીમાં ભારતની યાત્રાએ આવેલો ચીની પ્રવાસી ફાહિયાન બગાઈથી દરિયાઈ માર્ગે લડકા પહોંચ્યો અને ત્યાં પોતાને ચીન પહોંચ્યાએ એવા વહાણો પી રાહ જોવા લાગ્યો થોડા જ દિવસમાં તેને ૩૦૦ માણસોથી ભરેલું કોષ હિંદુ શ્રેષ્ઠિનું વહાણ જાણ જતું હોવાના સમાચાર મળ્યા તે વહાણ પર ગમે ને વ્યાપારીએ દયા લાવી વગર ભાડે તેને વહાણમાં બેસાડ્યો રસ્તે એ વહાણ ખરાબે ચડ્યું વહાણમાંની વજનતાર વતુઓ પાણીમાં નાખી દેવાના સંયોગો ઊભા થયા ફાહિયાન પામે ૫૦૦ ધમ ગ્રન્થો, ૨૦૦ બૌદ્ધ મૂર્તિઓ અને ઉપરાત કેટલોક સામાન હતો બીજા ઓની સાથેસાથ તેને પણ પોતાના એ સામાનમાંથી ઘણાખરો ભાગ દરિયામાં પધરાવવો પડેલ તે પછી વહાણને મરામત કરવા યોગ્ય ટાપુ મળી જતા ત્યાં મરામત થઈ ને ૮૦ દિવસે વહાણ જાણ લાગ્યું ત્યાં ફાહિયાન પાંચ મહિના ઠેરો તેણે સમરન જવામાં આર્થ સંસ્કૃતિની જ જાહોજલાલી નિહાળી તે પછી ત્યાંથી ચીન જતા એક હિંદુ વ્યાપારીના ભવ્ય વહાણમાં તે ચીન પહોંચ્યો

આતમી સદીમાં પણ સાગરકાયા ભારતીય નૃપતિઓ પામે ભવ્ય અને અજેય નૌકા ૧૧ હતી વારંવાર હુમલા લઈ આવતી આરમસેનાઓને એ નૌકાબજે મર્યાને માટે સાગરમાં સુવાડી દીધેલી પરિણામે યવનો દરિયાઈ માર્ગે હિંદ પર આક્રમણ લાવવાનું જ બૂલી ગયા અને તેમણે ભારત પર આક્રમણ માટે ઉત્તરનો વિકટ માર્ગ પસંદ કર્યો

ને ઉત્તરમાં જેમ જેમ ભારતીય સેનાઓ યવનોને માર્ગે આપવા લાગી તેમ તેમ ભારતના યૌરવને કૃષ્ણ ભાગતો ગયો અને તેની અસર ભારતીય નૌકાસેન્ય પર પણ પડી. બીજી બાજુએ સમુદ્ર-પર્યટન પર મુઠાલવા પૌરાણિક પ્રતિબંધથી સફરી વઢાણોના બાંધકામ પર પણ નિષ્ણાતક અસર પહોંચી. આમ છતાં તેરમી-ચૌદમી સદીમાં ખંભાત, ભરૂચ આદિ બંદરોની નહોજલાલી નોતાં અને જગજગદ સમા શ્રેષ્ઠિઓનો અશ્વઠ સાગર-આપાર નોતાં જણાય છે કે ભારતીય નૌકાબળને ખરો કૃષ્કો તો યુરોપીય સત્તાઓના આગમન પછીજ લાગ્યો છે.

ને કુદરતની એ શીક્ષા છે કે એ યુરોપીય સત્તાઓનાજ પારણે ઉછરેલા પંડિત શ્રેષ્ઠસૂક્ષરને કહેવું પડે છે કે-‘જો હું અખિલ વિશ્વ પર એવો દેશ શોધવાને નજર ફેરવું કે જ્યાં પ્રજાએ પોતાની સધળી દોલત, શક્તિ અને સૌન્દર્યની ધૂરે દાયે લ્હાણી કરી હોય એટલુંજ નહિ બલકે ક્યાંક ક્યાંક તો રથર્ગજ રથમં પૃથ્વી ઉપર ઊતરી આનું હોય તો તે નજર પ્રાચીન ભારતવર્ષ પર જઈ ફરે છે. જે સમયે પોતાને પૃથ્વીના નાથ તરીકે ઓળખાવતો બાદશાહ શીલીપતો પુત્ર સિંકદર મુરોપથી સાગરમાર્ગે ભરતખંડમાં પહોંચવાને પણ અશક્ત હતો ત્યારે ભારતવાસીઓ તો અમેરિકાખંડ જઈ પહોંચ્યા હતા. જે સમયે રોમન, ગ્રીક, રોનિયાડ અને અંગ્રેજો સમુદ્રયાત્રા કરવાનું શીખ્યા તે પંદરમી સદીની ક્યાંય અગાઉ ભારતવાસી આર્યોએ પોતાના પગ તળે પૃથ્વી પરના જમમ મહાસાગરો કચડી નાખ્યા હતા.’

નથી કશી વિસાતમાં....

(પૃથ્વી)

યદા પ્રણયની પ્રભામય વિશિષ્ટતાઓ તણા
કયા તરવરાટથી જીવન માઈ ન્હોતું ચુંજયું;
અને મિલનઐશ્વર્ય ને વિરહદાહ, —બન્ને તણા
મીઠા-કટુ ન કેં થ મેં અનુભવો લક્ષ્યાંતા; અને
હજૂ ઉરમહીં છુપ્યા સુભગ સૌમ્ય સદેશને
તમે પ્રિયતમે ! ન નેત્રપથથી હતા પાઠવ્યા;
હતા બહુ સુખી તદા : જીવન સીધું-સાદું હતું,
મળ્યા નથ મળ્યા તણી ન લવલેશ ચિન્તા હતી. ૮
પરંતુ, વિધિયોજના જુદી જ નીકળી : આપણે
અચાનક મળ્યાં, સહ્યાં સકળ સૂક્ષ્મ સવેદનો,
નિરન્તર નિગૂઢ સંવનનમગ્ન સાથે થયાં,
અને ઉભય આપણે ઉભય કાજ જીવી રહ્યાં. ૧૨
છતાં, પ્રિયતમે ! સમસ્ત મુખલોગ સંસારના
નથી કશી વિસાતમાં પ્રણય-જન્ય પીડા કને ! ૧૪

ધૂમાડાથી કાળે દી ગએલા એક જુનાર મકાનની ઓસરીમાં જગન્નાથ અરવરથ વિષે વ્યાખ્યાન આપી રહ્યા હતા. ઘડીકમાં બહાર ઓટલા પર આવી દૂર દૃષ્ટિ ફેંકે, તો ઘડીકમાં પાછા અંદર જઈ ફરવા માટે એમ આવી રહ્યું હતું. થોડીવાર પછી ઓટલાના દ્વાર પાસે ઊભા રહી તેમણે અંદર નેચું તેમની સ્ત્રી ચૂલા પાસે એકાંત કરતી હતી. અને જાણી મૂકવાથી ધૂમાડો ખૂબ થયો હતો તેથી બૂંગળીથી ચૂલો ફૂટી રહી હતી. એક નાના ઝાળિયામાંથી રમોડમાં નહીં જોડું અજવાળું પડતું હતું. રમોડમાં આગકો ભાગ્યા-તૂટ્યા, કચ્છ ઊડી ગએલાં વાસણોમાં જમવા બેસી થયાં હતા. એક આગકો પાડિયામાં રડતું હતું. કાલુબર શાંત રહેતાં તેણે તીચેના શબ્દો સાંભળ્યા.

“આ, ની આપને !”

“આપું છે, જો તો ખરે !”

“ક્યારે આપું ! મારે જોઈએ છીએઅ—અ !”

“છોટુ ! તોફાન જવા દે ! ગુપચુપ જમી લે !”

“અં.....અં. . . .અમને ઘી”

“માર ખાઈશ હો ! . . .”

પાછલા શબ્દો જગન્નાથને ગમતર સંભળાયા નહિ કારણકે ફરથી પોત્તમેનને આવતો જોઈ તે બારણા પાસે આવી ઊભા અદ્ય ચાલી રહેલો સંવાદ સાંભળી તેમની દીન નજરમાં બેઠી જઈ આવી ગઈ. પોતાનું બેઠેલું નાક પગલથી ગરજા જાયું ચડાવી તે પોતાના જીર્ણ સંસાર-શકટના વિચારમાં પડી ગયા.

જગન્નાથ ગુજરાતી શાળામાં પરીક્ષા દિપિયાના પગારથી કામ કરતા હતા ! અત્યંત વપરાશથી જાણે પડી ગએલો કોટ અને ધૂળના રંગતો પટ ચડી ગએલ તેમનું ધોતિયું તેમની સ્થિતિની સાક્ષી પુરી રહ્યા હતા. નાની ઉમરમાં જ ચિંતાને લીધે તેમને ધોળાં આવી ગયાં હતાં. શીશીનાં ચાદા તેમની કાળી આંખો પર પણ રપટ દેખાતાં હતા હમેશ વધેલી દાડી, જાડા જાડા હોઠ, અને નિપ્તેજ મુખમુદા—આ બધું જોતા જ દયા આવે એમ હતું.

નિસાસા સાથે કોઈકના મોઢામાંથી “ગરીબ બિચારો !” એ શબ્દો બહાર પડતા.

વળી બીજને કોઈ વક્રોક્તિથી કહેતો, “પણ છોકરાંની પેલેંણુ તો જુઓ ! આટલી ગરીબી છતાં આ ભોંકાને સંતતિનિયમન ક્યાં સૂએ છે ? મેરી રોપ્સ અને હૈવેયોંકે એલિસ બિચારા કખી કખીને યાકયાં..... !”

“અરે જવા દે વાત !” ત્રીજે કોઈક કહેતો; “જોતોજ નાનો ભાણે બેલુ સારું કમાય છે, તે પણ કોઈ દિવસ કયા ભાવ પૂછે છે ? પેટે પાડા બાધી આજોજ તેણે જાણ્યાનો ગણાવ્યો ! પણ દનિયા એવોજ છે; કોઈ કોઈનું નહિ”

અને કોઈ લોકો માણસ આ જ શબ્દો જગન્નાથને કહે, અને સૂચવે, કે “ ભાઈને પગ તો લખો ! તમારે આટઆટલું દેવું છે તો કંઈક મદદ તો કરે ! ” તો જગન્નાથ ખમીસનાં બટન ચંચળાવતા શુદ્ધ હૃદયે કહેતા, “ શું કરવું ? ધરમાંથી હરાનગનિ જતીજ નથી ! પત્ની મરતાં મરતાં માંડ બચી ! વળી આ લગાઈને લીધે મોંઝવારી ફાટી નીકળી છે ! શાના વગર ચાલે ? આમ ઉપરાઉપરી સુવાવડ, ગિમારી અને કરજાં પગાર તો ચડ થઈ જાય છે ! અનાજ, ધરભાડું, ધી, દૂધ...”

પણ ધનમાને ધનમાં આ પુરાણ કહેતાં કહેતા જગન્નાથ ઊંચું જુએ, ત્યાં તો સાંકળનાર રરતે પડી ગયો હોય !

પછી તે મનમાં વિચાર કરે, “ ખરી વાત, એકવાર ફરીથી દીનાનાથને પત્ર લખું તો ? વધુ નહિ તો, પત્નીસ રૂપિયા તો મોકલત એમ બે ત્રણ વખત તેને લખ્યું, પણ જરાય નથી ! કદાચ તે પંથ મુશ્કેલીમાં હોય ! ” અને પછી પોતાના લાલદલાલનો વિચાર કરતાં કરતાં તે પોસ્ટમેનની પ્રતીક્ષા કરવા લાગી જતા.

આજે પણ આની જ એક હાણ હતી. પોસ્ટમેનને પોતાના તરફ પગલા માંડતો જોઈ, તે દેવદૂત હોય તેમ, તેના તરફ અતિશય આદરપૂર્વક જગન્નાથ જોઈ રહ્યા. શરીરમાંથી કાઢવ ખૂદકાં ખૂદકાં નજીક આવી, ઉંચરસ ખાતા ખાતાં, તેમની આદરપણે દ્રષ્ટિ બદલ જરાપણ ફેરવતું ન બતાવતાં, પોસ્ટમેને નિર્વિઘરપણે તેમના હાથમાં એક કવર આપ્યું.

“ મનિઓર્ડર નથી ને ? આજ આવવાનો હતો. ” આશાભરે હૃદયે કવર પરના અક્ષરો જોતાં જોતાં જગન્નાથે ગાગાઈ ભરેલો મુઠ્ઠો પૂછી નાખ્યો. દેવદૂતે જતા જતાં જરા ચિડાઈને કહ્યું, “ નહિ, માસ્તર, સાહેબ ! મનિઓર્ડર હોય તો અમે કંઈ રાખી ન મૂકીએ ! ”

જગન્નાથે પ્રેમથી પત્ર તરફ જોયું, અને ધીમેથી તે ખાલ્યો. પણ વાંચતાં વાંચતાં તેમનો ઉત્સાહ રાખી ગયો, અહેરો દિશાગશીલ બન્યો, જગા જગા હોડ, ભીંસાયા, અને, મન કુબ્ધ થતાં જાણે અજાણ્યે તેઓ ખમીસનાં બટન ચંચળાવવા મડી જતા તેમ, આજે પણ તેમનો હાથ બટન પર પડ્યો.

પત્ર આખ્યો તે તેમની સ્ત્રીએ જોયું હતું. તે હાથ ધાર્યો બે મહિનાના બાળકને લઈ બહાર આવી, અને જગન્નાથના કિનરી ગયેલા અહેરા તરફ જોઈ બોલી, “ શું લખે છે ભાઈ ? પૈસા મોકલ્યા કે નહિ ? ”

“ ના, ના.....તેને પણ... ! ”

“ બરાબર છે ! પેટનાં ટોકરોને જીપ્પમાં રાખી તેને કોલેજનું શિટલ આપ્યું, તો અત્યારે પત્નીસ રૂપિયા પણ તે મોકલી શકતો નથી ? આ રૂપિયા જેટલો પગાર છે, પણ આપણને શા કામનો ? લંકામાં સોનું હોય તેથી આપણને શો લાભ ? ” મારો દિનુ ! મારો દિનુ ! નુકસાન કરો છે તે જુઓ આ તમારો ભાઈ ! ” કોધાગ્નિમાં બળતી જગન્નાથની સ્ત્રીએ વાગમદાર થઈ !

જગન્નાથને ખૂબ દુઃખ થયું. પોતાના પ્રાણથી પણ પ્યારા ભાઈ વિશે પત્નીને આમ બોલતી સાંકળી. તેઓ ગળગળા થઈ ગયા. મુશ્કેલીથી મોટા પર ગિમત ફરકાવી તેઓ બોલ્યા, “ દિનુને શું એટલો બધો શા માટે ઉતારી ખાડે છે ? તે એવો નથી. પત્રમાં શું લખ્યું છે તે તો સાંકળ...”

“ વહીલ જાણત્રી,

“ તમારો પત્ર મળ્યો. તમે મૃદુલીમાં છે તે જાણી ઘણી જ દિલગીરી થઇ. શક્ય હોત તો પત્રીસ તો શું પણ પચાસ રૂપિયા મોકલી આપત. પણ હું પણ આફતથી ઘેરાયો છું. મુંબઈમાં ટાઇફોઇડ ફાટી નીકળવાનું તમે જાણ્યું હશે જ. પ્રથમ મારી બી એકવીસ દિવસના તાવમાં અપહાર્ષ, અને માંડમાંડ બચી. તે સાચી યજ્ઞ ત્યાં હું પટકારો. આમ છેલ્લા દોઢ બે માસથી અમે ખુબ હેરાન છીએ. તમારી ચિંતાઓનો બાર તમારે માથે કેટલો છે તે હું જાણું છું. તેથી જ તમને આ ખબર લખ્યા નહોતા. નકામી તમોને ચિંતા થાય ! સારવાર મારે તમને લખવાનો વિચાર હતો. પણ મારાં સાસુ આવી જવાથી તમને તકલીફ આપી નથી. હવે અમારા બન્નેનાં શરીર સારાં છે. નવો અવતાર મળ્યો એમ જ સમજવાનું છે. કશી ચિંતા કરવા જેવું નથી.

“ પણ જાણ ! આ બધા સંજોગમાં મારી બધી સિલિક તજાણ મજા ! ઘેર નર્સ રાખવી પડી. દૂધ અને ફળપરજ રહેવું પડ્યું ! બરફ, શકિતવર્ધક દવાઓ, ઈન્જેક્શન, વિઝિટ-ટી એ બધું તો હોય જ ! મુંબઈમાં સો રૂપિયાનો પગાર ‘કિસ ગિસાત’ ? છતાં પણ હું કરકસરથી રહું છું. મોજશોખ જરાપણ કરતો નથી. ખીજું તો શું, પણ સિનેમામાં પણ ફરી જતો નથી. આમ છતાં પણ મારી પાસે એક પૈસો પણ નથી. ઊલટું એકસો ચાલીસ રૂપિયાનું દેવું થઇ ગયું છે.

“ જાણ ! શુરસે ન થશો. તમે પેટે પાટા બાંધી મને લખાવ્યો છે તે ઉપકાર બધી જાણ એવો હું ગમાર નથી. તેનો બદલો હું જરૂર જરૂર વાળીશ. પણ અત્યારે સાચાર છું !

આપનો આસાંકિત દિનુ. ”

પત્ર વાંચતાં વાંચતાં હેનરે જગન્નાથનો કંઈ રૂબાઈ ગયો. તે જોઈ તેની પત્ની ચિત્તમનિ જીડી, અને જતી રહી. જગન્નાથ શુદ્ધ હૃદયે ધરમાં ફરવા માંડ્યા.

આજે શાળામાં પણ જગન્નાથનું ચિત્ત સ્વચ્છ નહોતું, બધો વખત તેનાં આંગળાં ખમી-સના બદન પર જ પડેલાં માલમ પડતાં હતાં. શુદ્ધિહીન વિદ્યાર્થીના લિખાર વાંચનને પણ આજે તેણે શાળાથી આપી ! પ્રાર્થનાના માર્ક બધાએ લેવા એમ હુકમ હોયો. ઇતિહાસ-શૃંગોળના પિરિયડમાં નિમ્મયોજન તેણે રામ-અરતની વાત રસપૂર્વક ફરી સંભળાવી, અને ડ્રોઈંગનો પિરિયડ નહોતો છતાં બધાને ચિત્રો કાઢવાનું ફરી દીધું !

ઊકરાઓમાં કલબ્ર શરૂ થઇ. એક ઊકરાથી તો મોટેથી બોલાઇ ગયું, “ આજે માસ્તરને કંઈક થયું લાગે છે ! ઘેર લગાઇ થઇ હશે ! ”.....આ સાંભળતાંજ બધા ઊકરાના મ્હોંપર હાસ્ય ફરકી રહ્યું. આ જોવા છતાં પણ જગન્નાથ હિમાલયની માફક સ્થિર બેસી રહ્યા !

આજે ઘેર આવતાં તેમનો રાત્રિય ચહેરો નિશ્ચય બની ગયો હતો. તેઓ દરેક વસ્તુ તરફ ઈમ દૃષ્ટિથી જોતા હતા. હોઠ ખીડી તેઓ કંઈક વિચાર કરી રહ્યા હતા.

કાનગૃહસો કપ અને તીરાડવાળી રફાળીમાં ધસાડી ગયેલી મ્હા લાવીને મૂકતાં પત્નીએ કહ્યું, “ આજે ચોખા લાવવાના છે. થોડુંકૂલી પણ.....”

તેણે કહ્યું, “ હું કાલ સવારે દિનુ પાસે મુંબઈ જવાનો છું. ”

“એટલે ? પરમ દિવસ ઉઝીના સીધેલા પેસા ભાડામાં જ ખર્ચવા છે કે શું ? તમારા દિનુએ તો હદ કરી ! ન થાય તેટલું ઓછું ! ચોખા વગર તો નહિ જ ચાલે !” બોલતાં બોલતાં પત્નીના કપાળમાં ઠરચઢી પડી.

“વારુ, વારુ ! પેલો દિનુ મરતાં મરતાં બચ્યો અને મારે તેને જોવા પણ ન જવું એમ ? તેની બીમારીના ખર્ચ સાંભળ્યા ત્યારથી જ મને ક્યાંય પણ એન પડતું નથી ! અને એકનો એક ભાઈ વધારે કે પાંચ સાત રૂપરડી વધારે ? પણ તને મારા લાઠ પર લાગણી ક્યાંથી હોય ?”

, આમ કહી તેણે પોટકું બાંધવાની શરૂઆત કરી. પત્નીએ કંઈ જવાબ આપ્યો નહિ. પણ છેકરાઓને બેચાર લાકડા ચઢવી તેણે પોતાનો ક્રોધ શમાવ્યો !

x

x

x

x

પોતાની જીર્ણ કાણવાળી શેતરંજનો વીંટો બગલમાં મારી જગન્નાથ દિનુના ઘર તરફ ધસ્યો જતો હતો. સાંજના સાડાસાત વાગ્યા હતા. આશાથી, આનંદથી, બહુપ્રેમથી તેનું મન ઉત્સુકિત બન્યું હતું. તે એટલો બધો આનંદમાં હતો, કે મુંબઈ જેવી અલગેલી નગરીમાં રસ્તે ચાલનાર બધાં માણસો, પોતાનાં અણબધ કપડાં, મેલો વીંટો અને ગામડી દેખાવ જોઈ એ ઉપહાસપૂર્ણ નજર દેક્યા સિવાય રહી શકતાં નહોતાં તેનો પણ તેને ખ્યાલ નહોતો ! તેના મનમાં તો એકજ રટણ હતું, “દિનુ કેવો સુકાઈ ગયો હશે ! ટાઇફોઇડમાં શકિતનો અત્યંત હાસ થાય છે એમ તેણે સાંભળ્યું હતું ! તેના ભરેલા ગાલમાં ખાડા પડી ગયા હશે ! જાતીમાં પાંસળાં દેખાતાં હશે ! તેજવી આંખો જાડી જીતરી ગઈ હશે ! બિચારો કુંડુંબનાં બધાં માણસોથી દૂર ! આ ગજબપુરીમાં એકલો !”

વિચારમાંને વિચારમાં દિનુનું ઘર આવી ગયું. પણ જુએ છે ત્યાં મોટું તાળું ! બેઠાકબેઠા બની તે આજુબાજુ જોવા લાગ્યો. પામેજ એક ફીલા પડદાવાળી બારીમાંથી તેણે અંદર નજર કરી. ખૂણામાં સુંદર પલંગ હતો. તેના પર ફળદ્રુપ છપેલી સુંદર ચાદર હતી. બારણાં પર નીચેના ઉંબર સુધી પહોંચે તેવા ભરતવાળા રેશમી પડદા હતા. દીવાલ પાસે એક સુંદર ટેબલ હતું અને તેની ઉપર નાજુક વેલબોર્ડ આકર્ષક ટેબલકલોથ શોભી રહ્યું હતું. દીવાલ પર ખાસ બનાવેલી બે બેઠક પર કાચની ફૂલદાનીઓમાં રંગબેરંગી ડાગળનાં પુષ્પો ગોઠવેલાં હતાં. ટેમલની પાસે અને બાજુપર ચાર ખુરસીઓ હતી. અને તેની પીઠ પર અને બેઠક પર રેશમી ચરતરવાળી ગાદીઓ હતી. પીઠની ગાદીઓ પર ‘વેલ્કમ્’, ‘સુસ્વાગતમ્’, ‘વંદેમાતરમ્’ વગેરે અક્ષરો ભરેલા હતા. દીવાલ પર એક મોટો રંગીન ફોટો હતો, તેમાં તેનો લાલકવાયો દિનુ સુટ પહેરી ઠાકથી બેઠો હતો અને તેની સ્ત્રી એક બેઠી જતની સાડી પહેરી બેઠામાં એક વાળવાળા નાના કૂતરાને રાખી તેને પંપાળતી બેઠી હતી.

માંદગી, કરજ, દારિદ્ર્ય વગેરેનું એક પણ ચિન્હ જગન્નાથે જોયું નહિ ! આમો બની જોતાં જોતાં જગન્નાથનાં ઘણાં અશુભીનાં યવા લાગ્યાં. પાંચેક મિનિટ તે શાંત થયો. તેણે આજુ-બાજુ નજર ફેરવી તો, પાસેની બેઠેરીમાંથી એક માણસ નિર્વિકારપણે જગન્નાથ તરફ તાકીને જોઈ રહ્યો હતો. જગન્નાથને મનમાં થયું, “કેવો છે આ શહેરનાં માણસ ! કોઈને કોઈની પડી નથી !”

તેણેજ તેને પૂછ્યું, “ અરે ભાઈ આ દીનાનાથભાઈ ક્યા ગયા છે ? ”

પેલા ગૃહસ્થે કહ્યું, “ કોણ દીનાનાથ ? અત્યારે ખીજે ક્યાં હોય ? દિવમમા ગયા હશે ! “ પડદા પાછળ ” દિવમ નવી ચઢી છે ને ? બહુજ શોખીન પેર છે । આ દિવમ ત્રીજી વખત જોવા ગયા હાથે છે ! પચુ...તમારું નામ ? ક્યાંથી આવો છો ? કંઈ જરૂરનું કામ હતું ? ”

બહુજ પ્રવાસથી ચહેરાપરનો ખેદ છુપાવી જગન્નાથે લૂપું રિમત કરી કહ્યું, “ ના ના ખાસ કંઈ નહોતું, તેના ભાઈનો સંદેશો લાવ્યો છું. પચુ મને રાકાવાનો વખત નથી, એટલે તમેજ કહી દેજો. કહેજો કે, તેના ભાઈએ કહેવરાવ્યું છે કે, ‘ તેની મુશ્કેલી હાલમાં દૂર થઈ છે એટલે પેલા મોકલવાની જરૂર નથી ! ’ વાર, તેની તમિયત તો સારી છે ને ? નેઓ મુકાઈ ગયાનું અમે સાંભળ્યું હતું...! ”

“ મુકાઈ ગયાનું ? ” તે ગૃહસ્થ ખડખડાટ હસી પડ્યા. “ અરે મહેરબાન ! તેના જેવા, તંદુરસ્ત માણસ મુંબઈમાં થોડા જ જડવાના ! દોઢસો શેર તો વગ્ન છે ! બન્ને નીરોગી છે. આજે એક વર્ષથી માયું પછુ કુખ્યું નાવ્યું નથી ! ”

જગન્નાથ પચુ હસી પડ્યો અને કહ્યું, “ હીક, હીક ! મમે તેમ તોયે ગામડાનું આવેલ પીવેલ શરીર છે ને ? હીક સંદેશો કહેજો. પ્રણામ પછુ કહેજો. ”

જડ પગલાથી દાદર ગિતરી જગન્નાથ નીચે આવ્યો, અને આનુયાયી જોઈ પોતાનાં આસુ લૂછી નાખ્યાં. પાછો રોશને આવી આગગાડીમા બેસી ગયો. જૂખ લાગી હતી એટલે તેણે દૂધ મંગાવ્યું, પચુ દૂધ પીતાં પીતાં આંખમાંથી કુ.ખદ અશ્રુઓ, તૂટેલા દારમાંથી મોતી ખરે તેમ, ખરી પડ્યાં.

તે મનમાં બોલ્યો, “ મારે તેની મુલાકાત લઈ તેને નકામો શા માટે ગરમાવવો ! મેં બરાબરજ કયું છે. તે ખુશીમાં છે એટલે બસ ! મારે તેનું પારખું શા માટે કરવું ? અત્યારે તેનામાં અને મારામા પૈસાનો ફરક છે. તે મારે સમજવું જોઈએ ! ”

ખીજે દિવમે જગન્નાથ પોતાના ધનમા એક ટાંગિયા પાસે બેસી પત્ર લખી રહ્યો હતો. તેની સ્ત્રીએ કહ્યું, “ ગુ’ કરી આવ્યા ? દસ રૂપિયા ખરચીને ધરમ ધકકો ખાઈ આવ્યા ને ? લાડકવાળા ભાઈએ ચાર દમડી પચુ પરખાવી ? કોણ જાણે ક્યારે અકકલ આવશે ! ન ગયા હોત તો બે મહિનાના ચોખ્ખા આવત, પચુ ”

તે ચિડાઈને બોલ્યા, “ હવે ચાલતી થા અહીંથી ! મારો દિવ દાડપિંજર ચાલ ગયો છે । કોઈ સારવાર કરનાર નહિ. અને મારે જેવા પચુ ન જવું એમ ? અને વળી કહે છે ધરમ ધકકો ! ડહાપણ ન કરીશ ! ખરું જોતાં તો તેને અહીં હવાફેર માટે લઈ આવવો જોઈએ ! પચુ અહીં આપણી આ સ્થિતિ ! ”

પત્ની અંદર જતી રહી. તેના તરફ જગન્નાથ એક વિજેતાની દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યો. તરતજ ડાબો હાથ ખમીસનાં બટન પર પડ્યો, અને હૃદયનો ખળભળાટ જેમતેમ શમાવીતેણે પત્ર પૂરો કર્યો—

“ પ્રિય મિત્ર,

“ તમારા બન્નેની ખીમારીના સમાચાર જાણી ઘણીજ ચિંતા થાય છે રજા મને તો તમે

‘નિમિત્તાનિ ચ પર્યામિ વિપરીતાનિ કેશવ’ । ગીતા

જગત પરિવર્તનશીલ છે, પરંતુ એમાં જ્યારે મોટાં પરિવર્તનો થવાનાં હોય છે ત્યારે તેની સૂચના પ્રતિ, અનેક પ્રકારે જગતને આગળથી આપે છે. ભૂમિકંપની અગાઉ પક્ષીઓનો કસરવ ઘણોજ ભવિષ્ય હોય છે અને ટોરેલાં કંદન કરેલું હોય છે. મોટાં તોફાનની પહેલાં પણ પશુપક્ષીઓ પોતાનો ભવ પ્રથમથી વ્યક્ત કરે છે. આધુનિક જગતમાં શુકન અને અપશુકનોને ભૂર્ખતાપૂર્ણ અને વહેમ (Superstition) તરીકે દરોડી કાઢવામાં આવે છે પરંતુ એજ હસવાવાળા પાછળથી જ્યારે તે બનાવો બની જાય છે ત્યારે એ ઇશ્વરપ્રદત સૂચનાઓની અવગણના પર કટપાત કટતા હોય છે. વ્યક્તિગત જીવનના શુકન અપશુકનો બૂનલ પર અનેક છે અને તેની સમીક્ષા કેવલક સમયે કરવામાં આવશે. પરંતુ મોટાં અપશુકનો કે જેમાં ગાંધારીનાં પ્રારબ્ધ અને જીવનનરણનો મવાલ આવે છે તે પ્રથમ આકાશમાંજ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. જગતમાં ડાહ્યાપણ બનાવ એવો નથી જ્યાં એ અપશુકનોના દર્શન પછી શુભ મનાવ બન્યા હોય પ્રત્યક્ષે જ પ્રમાણમૂળી દ્રષ્ટિએ પણ એ અપશુકનોની સતતા માનવાને મજબૂત કારણ મળે છે.

આકાશના ગ્રહમંડળમાં અનિષ્ટકારક ગ્રહોમાં મંગળ, શનિ અને પ્રભાવતિ ખાસ કહેવાય છે. શુક્ર એ મંદ્રનો શત્રુ હોઈ અનિષ્ટકારક છે. એ સર્વે ગ્રહો અમુક સમયે મહાહિપાની થઈ જાય છે. ધૂમકેતુ એક બીજો અનિષ્ટકારક તારો છે જે જગતમાં અનિષ્ટ સૂચનાઓ લખતેજ દેખાય છે. મંગળનો તારો રક્તવર્ણનો હોઈ ધણો ક્રૂર આવેખાયો છે. સંસ્કૃતમાં એને અંગારક,

બન્ને હવાફેર માટે અલી આવતા રહેજો હાલ તુરન મારી અડચણ દૂર થઈ છે, એટલે હમણાં તું કંઈ મોકલતો નહિ. પહેલાં શરીર સંભાળજે, બીજું બધું પછી

“તું કરકસરથી રહે છે તે જાણી સંતોષ. એ સિવાય મુંબઈમાં રહી શકાય જ નહિ. તું સિનેમા પણ જોતો નથી એ જાણી ધણો આનંદ થયો છે. શહેરમાં રહી આટલો સંયમ રાખનાર થોડા જ હોય છે ! હવે ખાસ લખવાનું કે શરીર ખાસ સાચવજે. હું આટો આવત, પણ રંગ મળી શકી નથી. કુશળપત્ર આવરનવાર જરૂર લખ્યા કરજે.

દિતચિંતક બંધુ

જમનાથ. ”

‘પોસ્ટ’ ઓફિસે જતા રસ્તામાં તેણે ટુકડેકાણે ‘પડદા પાછળ’ ની જાહેરાત મોટે અક્ષરે દીવાલ પર જોઈ. તેના જામ હોઈ ધૂર્જિવાં મીઝ્યા, નરકારામાં યરથગટ વધુટયો, આમોઆસ ઉંચુતર બન્યો. તે ઘોષરે અવાજે ધીમેથી બોલી બીક્યો, “ પડદા પાછળ ! કેવી દુનિયા ! ”

અને તેના હાથમાંના પત્ર પર આંસુનાં એ ટીપા સરી પડ્યાં ! *

લોહિતાંગ, અગ્નિ ઈત્યાદિ નામો આપવામાં આવેલાં છે. ગ્રામીન પામાત્મ પ્રજા તો એને રપષ્ટ મુદ્દનો દેવતા (Mars) કહે છે. આ મુદ્દ ન્યારે વહી થાય છે અથવા રાશિમાં પાછો ફરવા માટે છે ત્યારે સાધારણતઃ કંઈક ઉત્પાત કરે છે. મહાભારત મુદ્દ સમયે એ વદ માં હતો. મુધ્વતી પૂર્વેજ ન્યેશા મુધી મંગળ આવીને ઊલટી રીતે અનુરાધા નક્ષત્ર તરફ વળ્યો. અનુરાધા નક્ષત્રનો દેવતા 'મિત્ર' છે. આ સ્થિતિએ ન્યેષ્ટ રાજ્ય દુર્યોધનના મિત્રોનો સંહાર કરાવ્યો. મંગળના વહી થવાને કુજસ્તંભ કહે છે. સાધારણતઃ મંગળ એ નક્ષત્ર પસાર કર્યા પછી, ત્રીજા નક્ષત્રમાં પહોંચ્યા પછી વહી પ્રત્યેક ત્રીજે વર્ષે થાય છે પરંતુ જો એકજ રાશિમાં એ નક્ષત્ર પસાર થવા પહેલાં જો એ વહી થઈ તે જ નક્ષત્રોમાં કુજસ્તંભ થઈ જાય તો મહાઅનર્થકારી થઈ જાય છે. મહાભારત સમયે તેમજ થયું હતું. ૧૯૩૯ની સાલમાં પણ મંગળ તે જ પ્રમાણે વહી થયો હતો અને તેણે મહાયુધ્ધનું સૂચન કર્યું.

ફોલ્ગ ગતિથી આકાશમાં ગતિમાન ગ્રહો શનિ અને ગ્રહપતિ છે જે અનિષ્ટસૂચન અત્યંત બીજણતાથી કરે છે. સામાન્યતઃ નાની ક્રાંતિઓ અને ઉત્પાતો શનિ દર ત્રીસ વર્ષે ન્યારે મેષ રાશિમાં આવે છે ત્યારે અને ગ્રહપતિ દર ૮૪ વર્ષે ન્યારે વૃષભ રાશિમાં આવે છે ત્યારે થાય છે. પરંતુ જો એ બે ગ્રહો સાથે મેષ અથવા વૃષભમાં ભેગા થાય છે ત્યારે અનર્થવા... દે છે

રોહિણી નક્ષત્રની આકૃતિ શકટ એટલે ગાડાના જેવી ન્યોતિષ-અંધોમાં લખેલી છે. પશ્ચિમ તરફનો એક તારો તે ગાડાની ધૂગ અને પૂર્વના ચાર તારો તે વહેલના ચોકમાં જેવા દેખાય છે શનિ, મંગળ અને ચંદ્ર આ નક્ષત્ર નજીક આવે છે તે વખતે જો આ શકટમાં જાય છે તો બહુ મોટું અનિષ્ટ સૂચન કરે છે. વરાહગિદિર કહે છે, 'શુ' કહીએ, શનિ, મંગળ અને ચંદ્ર એ ન્યારે રોહિણી શકટનો ભેદ કરશે ત્યારે સર્વ જગત સાગરમાં બૂડી જઈ ક્ષય પામશે.' હાલમાં શનિ અને મંગળ આ શકટ નજીક આવે છે, ત્યારે તે તેમાં મળી જતા નથી. ચંદ્ર માત્ર અઢાર વર્ષમાં સુમારે પાંચ છ વર્ષે શકટારોહણ કરે છે. ગણિતથી એવું સિદ્ધ થાય છે કે, પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વેજ માત્ર શનિ રોહિણી-શકટભેદ કરતો હશે; મંગળ તેનાથી પણ પૂર્વે ઘણી સદિઓ ઉપર ભેદ કરતો હશે. ત્યારથી આજસુધી તેણે કદી શકટભેદ કર્યો નથી. દશરથે કરેલું 'શનિનું' સ્તોત્ર પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં કહ્યું છે, 'દશરથ રાજ રાજ્ય કરતા હતા ત્યારે રોહિણી શકટનો શનિ ભેદ કરે એવો યોગ એક વખત આવ્યો. બાર વર્ષ સુધી અનાટ્ટિ રહી બારે અનર્થ તેને પરિણામે થશે, એમ જાણી દશરથ નક્ષત્ર-મંગળમાં ગયા અને શનિ સાથે મુદ્દ કરવા માંડ્યું. તેના પરાક્રમથી પ્રસન્ન થઈ શનિએ વરદાન આપ્યું કે હું તારા રાજ્યને પીડા કરીશ નહિં. આવતે વર્ષે શનિ રોહિણી-શકટનો ભેદ કરવાનો છે એમ વાત ચર્ચાય છે પણ એ હજી પિવાદારપદ છે. પરંતુ જગતની સ્થિતિ જોતાં એ શકટ-આરોહણ કદાચ ખરું હોઈ શકે.

સૂર્ય અને ચંદ્ર-ગ્રહણો સાધારણતઃ થવા કરે છે અને તેમાં પણ લોકોને અનિષ્ટ સૂચના દેખાય છે. તેમાં પણ સૂર્યગ્રહણો ખગ્રાસ ધણીજ થોડાં દેખાય છે. ખગ્રાસ સૂર્યગ્રહણોથી અમુક દેશોના રાજકર્તાઓનું મૃત્યુ થાય છે. ખાસ કરીને સૂર્ય અને ચંદ્ર-ગ્રહણો જો એકજ મહિનામાં થાય તો મહાઅનર્થકારી હોય છે. મહાભારતના મુદ્દને વર્ષે સૂર્ય અને ચંદ્ર-ગ્રહણો એકજ મહિનામાં થવા હતાં. આ વર્ષે પણ સૂર્ય અને ચંદ્ર-ગ્રહણો એકજ મહિનામાં થયાં છે. અને રશિયામાં બનકર નરમેષ બતાવી દીધો. એકજ મહિનામાં બે ગ્રહણો થવાનો યોગ હજારો વર્ષે થાય છે.

ધૂમકેતુઓ જગતમાં જ્યારે દેખા દે છે ત્યારે ત્યારે હંમેશા અનિષ્ટ બતાવેને લાગે આવે છે. ધૂમકેતુઓમાંથી ઘણાખરાની કક્ષા અનિ દીર્ઘ વર્તુળ હોય છે અને તે 'એકંવાર' દેખાયા પછી ઘણે વર્ષે પાછા દેખાય છે. એ ધૂમકેતુઓ પ્રાચીન આચાર્યોને માલમ હતા અને પરાશરાદિએ એમની વ્યાખ્યા આપેલી છે તથા વરાહમિહિરે પણ તેમનું અન્વેષણ કાઢ્યું હતું. "પૈતામહ કેતુ ૫૦૦ વર્ષે પ્રવાસ કરી પાછા દેખાય છે. ઉદાસક સ્વેતકેતુ ૧૬૦ વર્ષે પાછા દેખાય છે. શળીના અગ્ર જેવી શિખા ધારણ કરનાર કશ્યપ સ્વેતકેતુ ૧૫૦૦ વર્ષે પ્રવાસ કરી પશ્ચિમે નામે ધૂમકેતુ આવી ગયા પછી પૂર્વ દિશામાં ઉત્થ પામે છે, અગ્નિપુત્ર રશ્મિકેતુ ૧૦૦ વર્ષે પ્રવાસ કરી આર્ષત કેતુ આવી ગયા પછી કૃતિકા નક્ષત્રમાં ઉત્થ પામે છે."

ઉપલા ધૂમકેતુઓનાં નામ જે મુનિઓએ તેમને શોધ્યા હતા તે પરથી અપાયેલાં છે. મહાભારત યુદ્ધ સમયે ધૂમકેતુ દેખાયો હતો. આ વર્ષે પણ ધૂમકેતુ દેખાયો હતો અને રશિયા પર અત્યર્થ વાળો દીધો.

દરેકી સન પૂર્વે ૪૩ ના વર્ષમાં એક ધૂમકેતુ દેખાયો હતો અને જુલિયન સિસર મરાયો તથા રોમમાં ક્રાંતિ થઈ. ઇ. સ. ૭૬ ના વર્ષે એટલે આપણા રાક કાસ શરૂ થયો તે વર્ષે ધૂમકેતુ દેખાયો હતો અને શોકોની સાથે થોડાં યુદ્ધ થયાં હતાં. ઇ. સ. ૬૩૨ મધ્યે એટલે મુસલમાનોના પચગંબર મહંમદ સ્વર્ગમાં ગયા તે વર્ષે એક ધૂમકેતુ દેખાયો હતો. ઇ. સ. ૧૦૦૦ ના વર્ષે પૃથ્વીનો ભય થવાનો છે એવો યુરોપમાં ભય હતો અને તે જ વર્ષે ધૂમકેતુ દેખાયો અને ત્યારપછી મોટા ઉલ્કાપાત થયો. ઇ. સ. ૧૦૬૬ નો ધૂમકેતુ વીલિયમને અનુકૂળ અને હર્ગલેડને પ્રતિકૂળ હતો. કોન્સ્ટેન્ટીનોપલના મુસલમાનોએ રોમન બાદશાહીનો અંત આણ્યો તે સુમારે ઇ. સ. ૧૪૫૫ માં હેલીનો ધૂમકેતુ દેખાતો હતો. એ માણં ચિન્હ જોઈને ધૂમકેતુના ને મુસલમાનોના ત્રાસથી રક્ષણ થાય એવા હેતુથી પોપે જ્યાં ત્યાં દેવગૃહમાં પ્રાર્થનાઓ શરૂ કરાવી. બેલગ્રેમાં ખ્રિસ્તી લોકો લડતા હતા અને પ્રાર્થના કરતા હતા, પરંતુ ધૂમકેતુને દયા ન આવી અને ૪૦૦૦૦ માણસ લડાઈમાં પડ્યા અને મુસલમાનો જીત્યા. ૧૬૧૦ માં ધૂમકેતુ દેખાયા પછી બાઈબલ લખાઈઓ અને શહેનશાહ એડવર્ડ સાતમાનું મૃત્યુ થયું હતું.

અનિષ્ટ સૂચનાઓથી ગભરાઈને ધાંધલ મચાવવી એ કાયરનું તથા એક નીચ પ્રકૃતિના માણસનું લક્ષણ છે. જગતની બાહ્ય લટનાઓ પર મનુષ્યનો અધિકાર નથી માટે હૃદયરોગ આદેશ સહર્ષ લેવો એ જ મનુષ્યનો ખરો ધર્મ છે. મહાભારતના યુદ્ધ સમયે અનિષ્ટ દર્શનો હોવા છતાં પાંડવો પોતાના કર્મમાંથી વિચલિત થયા ન હતા. ભગવાન શ્રી કૃષ્ણનો ઉપદેશ એક તારવેલું અમૃત છે કે 'કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન' અને એ અનિષ્ટ સમયે પણ કર્મયોગમાં પ્રેરાવા પ્રેરણા આપે છે.

કાલ અને આજ

મગનલાલ પરીખ

[એકાંકી નાટક]

સ્થળ : આગ્રાનો તાજમહેલ

સમય : ઈ. સ. ૧૬૫૮ ની આસપાસ.

પાત્રો—મોગલસમ્રાટ શાહજહાં, તેની પુત્રી જહાંનઆરા, કુમાર, ઔરંગઝેબ.

[તાજમહાલની આગળનો ભાગ જુમ્માની રાત છે. ચાંદનીમાં તાજ નાહી રહ્યો છે. આગળ બે બાળુ કુસારાઓની બે દાર છે, અને વચ્ચે એક મોટા ટુવારો છે. દર દુરથી આવતું હોય તેવું ધીનું સંગીત સંભળાતું હોય છે.]

ચોડીવાર એમ પસાર થાય છે. ત્યાં શાહજહાં અને તેની પુત્રી જહાંનઆરા તાજમહાલમાંથી બહાર આવે છે. બન્નેના મુખ પર ચિંતાનો ભાર જણાય છે. શાહજહાં પરાણે બાલતો હોય તેવું દેખાય છે—વારંવાર જહાંનઆરાનો ટેકા લેવો પડે છે. તાજમહાલનાં પગથિયાં પાસે આવી બન્ને ઊભાં રહે છે. આકાશ સામે એકબીજા સાથે બન્ને દૃષ્ટિ કરે છે અને પછી એકબીજા સામે જોઈ નિશ્ચય નાંખે છે.)

શાહજહાં બેટા જહાંન !

જહાંનઆરા : કેમ ? ચાચા !

શાહજહાં : જોઈ આ જિંદગી ? (સહેજ હમે છે) હું નો માનતો હતો કે જિંદગી એટલે કાર્યોની ધટમાળ. ના, ના, પણ જહાંન ! એ તો કાર્યોજ નરિ, એના પડ્યા-એનાં પ્રતિબિંબએહ ! ને પરિણામે બનતા બનતાવોની ધટમાળ.

જહાંન : (ગળગળા મ્ત્રે) આ શું કરો છો ? ચાચા ! તમને મારી પણ દયા નથી આવતી ? ખુદા સૌ સારા વાના કરશે.

શાહજહાં : ખુદા કરશે ? શું કરશે ? (નિશ્વાસ મૂકી) એકે પુત્ર સારો પાક્યો નથી. દારા નાસ્તિક છે, મુગ્ધ નિર્બળ છે, મુરાદ સ્વચ્છંદી છે, ઔરંગઝેબ ધર્મી છે. (આંસુ સાથે) બેટા જહાંન ! આજે તો મોગલસામ્રાજ્યની પડની જોઈ રહ્યો છું.

જહાંન : નિરાશ ન થાવ. નિરાશા એટલે આત્માનું મૃત્યુ. અમારી અખંડ હિંદની કલ્પના હજી સાખૂન છે.

શાહજહાં : તમારી કલ્પના ! આહ ! માત્ર એક રમ રમ.

જહાંન : આજે રમ છે, કાલે સર્જન થશે.

શાહજહાં : બેટા ! (ડોકું ધુણાવતા) એ તો આગ્રામાંના તારા પકડવાની વાન છે. (જહાંનના મસ્તક પર હાથ ફેરવતાં) એ કલ્પના તો નના અકબરે પણ કરી હતી, પણ નિષ્ફળતા મળી.

જહાંન : પણ એ તો અમરબોલાત છે. ચાચા ! એમણે જલ્લાવી હતી આજે જલો છે ને ભવિષ્યમાં પણ જલ્યા કરશે. એક દિન પણ એવો નહિ આવે ? હિંદ કદી પણ અખંડ અને અવિભાજ્ય નહિ થાય ? તમને—(શાહજહાંને જોઈ) ખાસી આવે છે એટલે અટકી બંધ છે.)

જહાંન : (કંઈક ગજરાટથી) સ્વદંત્ર.

શાહજહાં : (શીકકું દસીને) હવે સદગ ત્યારે તો કબરમાંજ.

જહાંન : (કરજી સ્વરે) હાય ! તમારું મૃત્યુ એટલે અમારી આશાનું મૃત્યુ. હું કે કુમાર કંઈ ન કરી શકીએ ?

શાદજહાં : નહિ તોયે શું ? (ડોકું ધુણાવે છે) જહાન ! (હુમો બરાબ જાય છે.) હું તો જોઈ રહ્યો છું ખીજુંજ. તું અને કુમાર ! એક દિન મનેય તમારા સંબંધ અયોગ્ય લાગતો હતો. એ હતી મારી સંકુચિત મનોદશા. આજે તો તમને એને હિંદની એકતા સ્થાપના દેખું છું. એ સ્વપ્ન-કેટલું ભવ્ય ? પણ કેટલું ક્ષણિક ?

જહાન : (આશ્ચર્ય અને દુઃખથી) ક્ષણિક ? અમારા આદર્શો અશક્ય છે ?

શાદજહાં : હા, તું મારી મુદ્રિકા લઈ લઈને એક કંઈ કરવા માગે છે. કુમાર એની મદદથી બુદ્ધ કરવા માગે છે. પણ ઔરંગઝેબનો બુદ્ધ ? (ડોકું હસાવી) કોઈ સરદાર હિંમત નહિ કરે. કરો, તોય કંઈક કરો. (નિશ્વાસ મૂકે છે. થોડીવાર શાન્ત રહી પછી હસતાં હસતાં) જહાન ! આવી આવી તો દેહલીએ બુમ્બાની રાતો ગઈ. આવા આવા તો કેટલીયવાર ઘરે ઘરે ચિરાગ જળતા જોયા છે-મે અને તારી અન્નમાનન મુમતાઝે. (વિચારમાં હોય તેમ) પણ આની કદપૂના કદીય નહોતી આવી. કદી પ્રગ્લતે, કદી રાગ્લતે, કદી દિંદને-પાદ્મ નભેતા કરતા. અમારે મન તો અમારો મહેલ, અમારો આગ્રાગઢ એજ દુનિયા હતી અને એમાં એ જ અમર આત્મા વસતા હતા -હું અને મુમતાઝ. (ખાંસી આવે છે.) આજે એ મુમતાઝ મૃત્યુ પામી છે અને (વજાસથળ પર હાથ મૂકીને) પેસો શાદજહાં દેહખાનામા પડ્યો છે. કદિક એની મુમતાઝની કબર પર ફૂલ ચડાવવા જઈ શકે છે. (આંસુધારે કહે છે.)

જહાન : (ગભરાટથી) યાયા ! યાયા ! (શાદજહાં વિચિત્ર રીતે જહાન સામે જોઈ રહે છે.) તમે પાગલ તો નથી થઈ ગયાને ! (શાદજહાંનો ખગો હસાવી) બોલોને.

શાદજહાં : એ પેસો આન્હો (આંખો ફરી જાય છે.) હા. એજ, મારાં કાંઈનું ફળ આપવા. (નેપથ્યમાં થોડાના ઝાંખવાનો અવાજ સંભળાય છે અને થોડીવાર પછી અંધ થઈ જાય છે.) થોડા પર બેગીને ? (ખુશખબર હસી પડે છે.)

જહાન : આ શું ? (કુમાર પ્રવેશ કરે છે ને કુર્નિંગ બતાવે છે.)

કુમાર : (આશ્ચર્યથી) શાદજહાં !

જહાન : (મગ્નગળા સ્વરે) કુમાર !

શાદજહાં : (આશ્ચર્યથી) કુમાર તું ! તને કેદ કરશે...પણુ તે શું કરે ? એ તો પિતાના પગને પગસે આવે છે. (વિચારમાં પડે છે)

કુમાર : (આશ્ચર્યથી) આ શું ? શાદજહાં ! સમ્રાટ પાગલ તો નથી થયાને ?

જહાન : (દુઃખથી) કંઈક એવુંજ. આતું તો ઘણીવાર કરે છે. ઔરંગઝેબનું નામ સાંભળી ચમકે છે, લગ્ના કરે છે. (આમુસ્સદ) અને હવે તો એમની તળિયત પણ બગડી છે. કોબુલજો છાતીમાં દદે થાતી ખૂબો પાડવા કરે છે.

કુમાર : શાદજહાં કનૈય અને આંસુને વેરે હોય છે.

શાદજહાં : (કુમાર સામે વિચિત્રરીતે તાકી રહી) રીક થયું. તું આન્હો ? જરા જોનો ખરો (પોતાના હોંધ ખાતરી) આના પર ખૂનના ઊંડા છે ને ! (ખુશખબર હસે છે.) કાલેય મેં જહાનને કહ્યું હતું, પણ ને મખાં દેખી શકતી જ નથી ! (જરા પામે આવે છે. ત્યાં જોરથી ખાંસી ચડે છે. જહાનઆરા દોડી જઈ જાતી રાખે છે.)

કુમાર : સમ્રાટ ! આ પાગલપણું તમને જોબે ?

જહાન : (મગ્નગળા સ્વરે) કુમાર ! મેજ આની આજ વાત. બોજન સમયે પણ ખૂનજ દેખે છે. કેટલીકવાર બેઠમાં પણ બગડવા કરે છે.

શાહજહાં : (બાથમાંથી ધૂત્યાનો પત્ત કરતાં) દૂર હઈ. (ખુદાએ તને આંખોજ નથી બંધી.)
(દૂર દૂર જાયે કંઈ જોવા મળતો હોય તેમ તારી રહે છે.) મારે એક ચક્રે રાજ્ય કરવું હતું ! તેથી
મેં સોનો ધાત મેંથી. આહ ! એ આચા... એ ભાષ્યો... કેટલાં નિર્દોષ ? રાતે સવળાં બૂન આવે છે.
પણ ક્યાં એમને હું મારી નાંખુ છું ? તો શાને દિવસે મારા હાથ પર ખૂનના છાંટા દેવાય છે ?

કુમાર : શહેનશાહ ! તમારી જહાન સામે તો જુઓ. અમને આપેલાં વચનોનું શું ?
કાંઈની ખાતર—[શાહજહાંને જોઈને ખાંસી ચડે છે ને પડી જાય છે. કુમાર અને જહાન આરા દોડીને
પાસે જાય છે. જહાન આરા પિતાને જોવામાં મુવાડે છે, અને મસ્તક પર હાથ ફેરવે છે. કુમાર પાસે
બેસી જાય છે. કેટલીક ક્ષણો પસાર થાય છે. ત્યાં રજુશિંશુ કુંકાય છે. ત્રણે ચમકે છે. શાહજહાં
એકદમ બેઠો થાય છે, કુમાર બેઠો થાય છે. પણ કોઈના પગના ધબકારા સંભળાય છે એટલે
જહાન કુમારને નિશાની કરી તાજમહાલની અંદર મોકલી દે છે અને પિતા પાસે આવી બેસી રહે છે.
એક સૈનિક પ્રવેશ કરે છે.]

સૈનિક : (કુર્નિશ બગાવી) ખાવિંદ ! વખત ધઈ ગયો છે.

શાહજહાં : (કંઈ બતાવીને) પાણી ! (સૈનિક પાણી લેવા જાય છે.) જહાન ! હું તને
પાગલ લાગું છું ? (આંખોમાંથી જોઈ) પણ સાચેજ હું ખૂન સિરાય કંઈ દેખતો નથી. જાણે
મારું પાપ પડ્યાવારે મારી પાછળ લમતું ના હોય ? (વિચારમાં પડે છે. સૈનિક પાણીનો પ્યાલો
આપે છે. શાહજહાં પાણી પી ખાતો પાછો આપે છે. લઈને સૈનિક દૂર બેઠો રહે છે.)

શાહજહાં : મોડેથી આવજો, અત્યારે તો તમે તમારું કર્તવ્ય બજાવો. પણ... (ડોકું ધુણાવે
છે.) નિષ્ફળતા વિના કંઈ નહિ. (નિરવાસ મૂકે છે.) જહાન ! બોલતી કેમ નથી ? બેટા !

જહાન : શું બોલું ? તમારી સાથે આવું ? (રજુશિંશુ કુંકાય છે.)

શાહજહાં : ના, કર્તવ્ય પહેલાં, પ્રેમ પછી. પ્રેમને પ્રથમ સ્થાન આપનાર કર્તવ્ય ચૂકે છે.
ને બેટા ! ત્યાંજ મોગલશહેનશાહતનો પાયો ડગમગી જાય છે. અમે કર્તવ્યને બોગે પણ પ્રેમ કરતા.
(સૈનિક તરફ જોઈ) ચલો આગે. (સૈનિક આગળ વધે છે. શાહજહાં પાછળ પાછળ જાય છે.
ખાંસીનો અવાજ આવે છે. ધીમે ધીમે તે બંધ થઈ જાય છે. ત્યાં કુમાર તાજમહાલમાંથી બહાર
આવે છે. ફરી રજુશિંશુ કુંકાય છે.)

કુમાર : શાહજહાં ! ઔરંગઝેબ આવી પહોંચ્યો લાગે છે.

જહાન : કુમાર ! એ ખૂનજ દેખે છે. સત્ય હોય કે પછી ખાનિત.....કંઈ નવી તથાશ !

કુમાર : શાહજહાં !.....(ધીમા સ્વરે) આ આપણું અંતિમ મિલન પણ હોય.
ઔરંગઝેબ સધળી જગાએ છતો મેળવતો આગ્રા તરફ ધસી રહ્યો છે. દારા આપણા પક્ષમાં છે.
આગ્રાગઢમાં યુદ્ધની તૈયારી થઈ ચૂકી છે. (રજુશિંશુ સંભળાય છે.) જુઓ, જુઓ, તમે મને
રમ આવો. આજે હું મ બતાવી દઉં મારું ક્ષત્રિય લોહી.

જહાન : (આશ્ચર્યથી) યુદ્ધમાં જાય છે ? મારું શું ? ને આપણી કલ્પનાઓ ?

કુમાર : શાહજહાં ! એ આદર્શ આજ તો મને અશક્ય લાગે છે. કાલ તો...કોણ જાણે.

જહાન : (વિચારમાં હોય તેમ) મન કાલે તો અશક્ય હતો જ. આજે તમને લાગે છે.
(હુઝી) અને કદાચ આવતીકાલે પણ અશક્ય જ રહેશે...પણ કુમાર ! મારી આશાઓ,
અભિમાનો સોના માલિક તમેજ છે.

કુમાર : પણ મારું કર્તવ્ય ?

જહાન તમારું કર્તવ્ય ? પૃથ્વીરાજ્યનું કર્તવ્ય તે તમારું કર્તવ્ય. સચુકતાને એણે રહી, તમે મને રહો. બસ, કુમાર ! મને અહોધી લઈ જાવ (કુમાર વિચારમાં બેઠો ગયો છે.) એ દિન હજી હું નથી જુની તમે દીવાને-આમના દરવારમાં મારા ચાઆને કુર્નિંગ બળાવવા આપ્યા હતા શો તમારો લગ્ન દેહ ! તમારી આંખો મને બે સમન્વરશી લાગી તમારા વશનું-સમગ્ર માન-અગતિના પુરુષવનું ગૌરવ હું નિહાળી ગઈ હતું તો હતી પડદા પાછળ, તોય મને લાગ્યું કે મારું અંતર કેમ આપા જ પુરુષ માટે જ ખતું હતું. કુમાર ! તમે હવેને સમજી ગયો છો ?

કુમાર - શાહજાદી ! હું દાનિષ છું દાનિષ કદી રડતો નથી, પણ તોય આજે મારું હૃદય રડી ઊઠે છે, મારો આત્મા અકળાય છે (વિચારમાં) ગમે તમ પણ, શાહજાદી ! મોગત-સામ્રાજ્યના ગૌરવનું-તારા ગૌરવનું રક્ષણ હું કરીશ

જહાન (કટાક્ષથી) પણ આપનું ગૌરવ ? પારકી ગુન મી ?

કુમાર (નિશ્વાસ મૂકી) અમારું ગૌરવ ! એનો શ્વસ તો ક્યાગનો થઈ ગયો છે-હિંદમાં કુસંપ પેદા ત્યાગી (કુખથી) શાહજાદી ! ગૌરવ કેમ નહિ તો સાગવવાની તો વાતજ ક્યાથી ? (રણશિશુ કુદાય છે. થોડીવાર વાગ્યા કરે છે, પછી બધું થઈ જાય છે. પણ તરતજ લશ્કરની કૂચના અવાજ આવે છે. કુમાર અને જહાનઆગ સ્તંભ બની બેસા રહે છે ધીરે ધીરે લશ્કર દૂર જતું હોય તેમ અવાજ આંધો થતો જાય છે ને પછી બધું થઈ જાય છે.)

જહાન ગૌરવ નથી તો મેળવો મળી દાંટ તો ક્ષિતિજ પર છે કુમાર ! હું તો તમને અને દારાને મળી દિલને અખડ અને એક કરતા નેહ છું.

કુમાર - વખત વીતી ગયો છે, શાહજાદી ! સાબળી તમે લશ્કરની કૂચ ? કદાચ ઔરંગઝેમે મદને ઘેરા બાંધ્યો હશે. લાગે છે કે ખૂનખાર યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે પણ (ડોડું ધુલ્યાની) દાગ સફળ નહિ થાય. સૈન્યમાં કુસ પના બીજ વધારી ગયા છે

જહાન : (ગભગાટથી) તો તમારું શું ?

કુમાર મારું ? (ધીમેથી) હિમાનયની યાના દરવાજાજ શરૂ કરાવ આ મારા યુવતીમાં છેલ્લુંજ સુધ્ધ હશે

જહાન (ગભગાટ રવે) ને મારું ?

કુમાર તમે ?.. આજે પડદામાં રહેતા શાહજાદાના મન શાહજાદીજ નથી આજે તો સાક્ષાત્ પ્રેરણા છે શાહજાદી ! લાને આજે આપણું ગુન જિ નિર્ભય થાય ભવિષ્યમાં કોઈન ગદ્દ તો તે જરૂર મતાવશે અખડ અને અભિભાવન દિલની કદપના કોલક નિત તો જરૂર જીવત બનશે

જહાન (અશ્રુ સાથે) મને પણ દિમાવય સાથેજ વધ જશેને ?

કુમાર હા, (વેદના સાથે) હિમાવયમાં રાહ નેહશ અને નહિ તો પછી સ્વર્ગમાં તો ચોક્કસ (જહાનઆરા કાને હાથ દે છે એના મુખ પર અણગમતાના ચિરો અપટ જણાય છે)

કુમાર (થોડીવાર પછી) ને શાહજાદી ! તમારી પાસે તો હજી મદાન કર્તવ્ય પડ્યું છે. શહેનશાહ શાહજાદા આજે મર્યુ મિઠાને છે (જહાનઆરા કંઈ બોનતીનથી કુમાર પણ મૌન ગ્રહણ કરે છે, કેટલોક સમય એમ પસાર થાય છે. ઓચિંતા રણશિશુના ઉપગાઉપરી અવાજ આવે છે લશ્કરની કૂચ સંભળાય છે એ ત્રણ દારૂગોળાના ધડાકા સંભળાય છે કૂચનો અવાજ ધીમે ધીમે બંધ થઈ જાય છે પણ થોડી થોડી વારના અંતરે દારૂગોળાના ધડાકા સંભળાયા કરે છે)

જહાન - કુમાર ! (દયામણા ચહેરે) એક વાર તારો જેવો શબ્દ સુણાવ, એકવાર પ્રેમથી મને એની રીતે બોલાવ, કે આ સાગય તાજને હશે એના પડદા ઊઠે.

કુમાર (ચંદુતાથી) જહાન !

જહાન : કુમાર ! (કુમારનો હાથ પકડી લે છે.) હવે તું નહિ, છાહુ. મારું જીવન કહે છે—મારો ખુદા કહે છે કે તું મારો છે, તું મારી કલ્પનાના અખંડ દિલ્લે એતાજી બાદશાહ છે ને હું તારી—(ફરી ધડાકા સંભળાય છે. લશ્કરની કૂચના અવાજને પાસે આવતા હોય તેવું લાગે છે એટલે જહાનઆરા અટકી જાય છે ને કુમારની વધુ નજીક જઈ એનો હાથ જોરથી પકડીને ઊભી રહે છે. થોડો સમય પસાર થાય છે, ત્યાં ઔરંગઝેબ બે સૈનિકો સાથે પ્રવેશ કરે છે. જહાનઆરા ગભરાઈને ચીસ પાડે છે.)

ઔરંગઝેબ : (ગુસ્સાથી—સૈનિકોને) પકડો એ નાપાક કાફરને. (સૈનિકો કુમારને પકડે છે અને જહાનઆરા સ્તબ્ધ બની ઊભી રહે છે.)

કુમાર : (બુરસાથી) ઔરંગઝેબ ! તું કુસખનાં બીજ વાવે છે. તારી ધર્મ-પ્રતા સામ્રાજ્યને સંહારશે. હાંદમા રહેવું હોય તો હિંદી થવું પડશે. (સૈનિકો તેને ખેંચીને લઇ જાય છે.)

ઔરંગઝેબ : હું તો કુરાનની સત્તાને સ્થાપું છું. મોગલસત્તાનમાથી વિજ્ઞાસને વિદાય કરવા માગું છું..... (જહાનઆરાને) ને તું ? કુળને, ધર્મને કલંક લગાવવા બેઠી છું. આ કાફરની માથુક ? (દારગોળાનો ધડાકો થાય છે) આપણી સમસ્ત જાતિના શત્રુને સાથમા રાખે છે ?

જહાન : માને શત્રુ નથી. એ તો છે મારી કલ્પનાનો સર્જક. સંહારક તો આજે તું બન્યો છું. (આ બમા અશ્રુ આવે છે.)

ઔરંગઝેબ (ગુસ્સાથી) સર્જક ? ના. શયતાન છે. દારને પક્ષમાં લઇ તને ઉપાડી જવા માગતો હતો. આજે તો જહાન ! એ મારો કેદી છે ને દારા તો ક્યારેનાય કેદમાં પડી ગયો છે.

જહાન : હે ? દારા કેદી ! (રડી પડે છે.)

ઔરંગઝેબ : બનથી માત્ર હૃદયજ બેદાય છે. પણ તેથી કંઈ મારાં પાક કાર્યમાં વિશેષ નહિ પડે. આજે આઝાદ પડે.. ને પેલા યુદ્ધને પણ દારાનેજ ગાદી આપવી હતીને ? (તિરંગદારથી હસે છે.) કીક નસિબન મળી છે. આ શુભ સમાચાર એને.....

જહાન : (ગભગાટથી અટકાવીને) ના એવું ના કરીશ એમને કુળ થશે. તને પ્રાપ્તું છું. (આંસુ લૂંછતા) આમને આમ ચાચાને અને મને એકજ જગાએ રહેવા દેજે. અમે તારી વચ્ચે નાહ આવીએ.

ઔરંગઝેબ : કદાચ સમાચાર પહોંચી પણ ગયા હશે (જહાનઆરા નિશ્વાસ મૂકે છે. રજુશિંગુ પુકાઇ છે અને એક સૈનિક પ્રવેશ કરે છે.)

સૈનિક : (ગભરાટથી કુર્નિશ બગાડી) શહેનાશાહ...ગયા.

ઔરંગઝેબ : હે ! બા ખુદા !

સૈનિક : હા, સમાચાર કહેતાં જ બેભાન થઇ ગયા અને પછી તો લવવા માંડયું.

ઔરંગઝેબ : (આશ્ચર્યથી) શું ? લવવા માંડયું ?

સૈનિક : 'બેટા જહાન' કુમાર... અખંડ દિલ્લ...ખૂન, ખૂન પિતાને પગને ' એવું એવું કંઈક બોલતા હતા.

ઔરંગઝેબ : (વિદુલ બની) હે ! પિતાને પગને !

જહાન : કોણ ? ચાચા ? આશાનો છેલ્લો તાંબો... (કાફ દલાવનાં) એ પગ તૂટી ગયો ?

[વિદુલનાથી આકાશ પ્રતિ તાકી રહે છે. ઔરંગઝેબ પણ જન્યમનગક બની જાય છે સૈનિક આશ્ચર્યથી જોઇ રહે છે દૂર દૂર અંદુકતા ધડાકા સંભળાય છે. કોઇ કોઈનાર રજુશિંગુ પુકાવું હોય છે દૂર કોઇ મોટું લશ્કર કૂચ કરતું હોય એવા અવાજને સંભળાતા હોય છે અને પડો પડે છે.]

જીવન, ઝરણ

પ્રમા

તુમજી નાનો મગની મુગતન જ્યાં લીના પાણીને દાર્ય દારી ગો ત્યાં તે મેરાના મણા રાયમનને અંચો જમ રહેા રાયમને તેો પેદનગમા નિત્ર સપ્પાન આપુ.

નુરનનની પુત્રી તારા ગપના અમાર હતી તીના સામના મુદમા તેણે એવુ અપ્રતિમ ગૈર્ય દાખવેતુ કે તે નિના સાથેસાથ શક્તિના પશુ અવતાર રેખતી રાયમનના પુત્ર જયગો તેના દાદની મારખો દગતા સુનને કહ્યુ, જે તદશિવાને ધવનોથી મન ન કરે તે જ તાગના દાધનો અધિનારા ધમે "

જયમન પાંચો સામે સગામ આ સા રણુ તમા તેને જાંઘી સગતા ન સાગડી ખીંડ માનુ તાગના મોડ તેને મામગ મના થો ન વચન પૂર્ણ કર્યો અગાઉ જ તેણે તાગો ઉપાડી જરાો પ્રવન કર્યો જે પ્રમ પીર મુ તને તના વર ધરી નામ્યા

રાયમનને ધાન આ સાન જતા જેણે ગાળિરી તાસ કરાવી. તે સમય મુગતનના વિનધીએએ રાયમનને હિરેન્ના પ્રચામ કર્યો પશુ તપાસના અન પાનાનો પુત્ર દોરિત જણાતા રાયમને કહ્યુ, " મુ તને એક મયનમટ અો ચારિનરીન મુસાને મોવ સગ્ન કરીને ન્યાનની મસા કરી કે ને મેરાની આમર જવરી ર. તેના જલ્તામા હુ તેા મેદા પગાડુ મે આપુ હુ "

x

x

x

પૂર્વ દિવસ રાત્રીપ્રયા પગ પ્રતિમન મમયો હતો સત્તાધીશોની અનુમતિ વિના કોઈથી સની ન મેની રામતુ.

તે સમયે પાનાના ગર્ભની સમક્ષ આનીને ધારીશ વર્તની એક ગવડપાન આર્થ યુવનીએ પોતા પતિના રામ ની સાથે જગી મગવાની અનુમતિ માગી

ગર્ભને તેને અમમનના કહ્યુ, " જનન, તમ ની સાથે જળી મન્વામા મો દારદો એ તેા એક પ્રકારનો આપનાન છે "

"સાદમ," યુવતીએ રાતિથી કહ્યુ, "આર્થ" જનનાએના જીવન વખ પ્રસંગેજ પતિ ની સાથે સકમાવ જના છે પતિના દેહમાર્થી પ્રાણ આ સા જતા પત્નીના જનનમાર્થી પશુ તે સાથો જ ગરા લેખાય તે પત્રી પત્ની જો હવે તેા તે અમાજમા દુધ દેલાવતુ રામ છે "

"આ મર્થી તે સમાજે પોતાના અન્યાયાગને ન્યાજની દેવવાને ગોખાવેની નીનો છે."

"મહુપ, એક પ્રશ્ન પૂછુ ?" - પુત્રીથી "

"તમારે ત્યા સૈનિમો દુરમનની તોાના મુખ સામે ધકેલના તમે કેની દક્ષીનો ગોખાવો છો ?"

"પશુ ત્યા નો રાષ્ટ્રિય અતામતિ અને દેશઅમિતો અચાન ડ " યુવતીનો આશય પારખી જમ સાદુમે મચાવ કર્યો

" જોનિ- સવામતિને ખાતર પુત્ર પામે જસિદાન મ મવામા આવે તેનુ નામ દેશઅમિ અને નેનિ- સસાનનિને ખાતર ન્ત્રી પામે જસિ- ન માચવામા આવે તે શુ અપ્યાચા ? સમાજના

એક અંગમાં બલિદાનની ભાવના વિકસાવીને તેને તમે હવંત રાખવા માગો છો અને, બીજા અંગને તમારે શું નિહાવ રાખવું છે ? સ્ત્રીને માટે બલિદાનની કોઈ તક નહિ ? ”

“ જાહેન, તમારી ભાવનાશક્તિ માટે મને માન છે. પણ સૈનિકો આગની સાથે રમી જાણે છે. તમે કોઈ દિવસ આગને અર્પણ કર્યો છે ? ”

“ હાવો, તમારી સમજૂતી કરી દેખાડું. ”

ગવર્નર એક માણસને સળગતી મસાલ લાવવાની આજ્ઞા કરી. મસાલ આવનાંજ રમણીએ સરિમત વહોને લેતા પણ પોતાનો હાથ ધરી દાંધા. ગવર્નર તો ચમકીને જોઈ જ રહ્યા. થોડા સમયમાં આખો પંતે સળગી ગયો ને કાણી મુઠીના ભાગમાંથી લોહીમાંસ જૂમી પણ ટપકવા લાગ્યું. છતાં આર્થ રમણીના મુખ પર તો નિમળ હાસ્ય સિવાય બીજો કોઈ ભાવ નહોતો. ગવર્નર કંપતા હૃદયે મૂકે અનુમતિ આપતાં કહ્યું, “ બંધ કરો આ પરીક્ષા. ”

તે ગવર્નરના ખંડમાંથી બહાર નીકળતાં પણ યુવતીના મુખ પર તો મધુર સ્મિતજ પથરાયું હતું.

x

x

x

ચિતોડના રાજકુમાર અરિસિંહે વનમાં એક કુચ્છર પર તાકીને પોતાનું છેદવું બાણ છોડ્યું. પણ નિશાન ચૂકવાથી કુચ્છર ભાગી ગયું, ને એક જુવારના ખેતરમાં ભરાયું. અરિસિંહ તેની પાછળ દોડીને ખેતરમાં તેની શોધ કરવા લાગ્યા. તે પ્રસંગે ખેતરના એક માળા પર બેઠેલી એક ગ્રામ્ય પણ રૂપવતી રજપૂત કન્યા નીચે જોતરીને સ્મિત ફરકાવતાં બોલી, “ મહારાજ, આપને શ્રમ લેવાની જરૂર નથી. હું એ ગદમાશને હમણાંજ પકડી લાવું છું. ”

તે અરિસિંહની મૂકે અનુમતિ મળતાં તે બાળાએ ચપળતાથી જુવારનો એક સાંઠો ખેંચી કાઢી તેના એક છેડાને આણીદાર બનાવ્યો ને માળા પર ચડી તેણે તે સાંઠાને અરિસિંહનાં ધનુષ્ય પર ચડાવી એવા વેગથી દૂર સંતાપણા કુચ્છર પર છોડ્યો કે કુચ્છર તત્કાલ પાછાં પડ્યું. બાળાએ તેને ખસા પર બેસી શાંતિથી તે અરિસિંહના ચરણે ધર્યું.

ભવિષ્યમાં તે બાળા અરિસિંહની યત્ની બની અને તેના પેટે અવતરેલા વીર હમીરે ભારતીય સ્વતંત્રતાના પૂજાતા દીપકને ફરી જ્વલંત બનાવ્યો.

*

*

*

એક બાળાએ જુલમી સિરાજુદોલા તથા બીજા બાળાએ પરદેશી અને શક અંગ્રેજો-એમાંથી એકેને સહકાર આપવામાં પ્રજાદ્રોહ સમજીને જગતશેઠ મહતાપચંદ તટસ્થતા સ્વીકારી.

એક દિવસે સિરાજે તેમને પોતાની રાજસલામાં આમંત્ર્ય ને કહ્યું, “ તમારે મને તો સહકાર આપવો જ જોઈશે ”

“ મેં રાજકારણમાં ભાગ લેવાનું છોડી દીધું છે ” જગતશેઠ શાંતિથી કહ્યું, “ એટલે મારાથી એ નહિ બને. ”

“ એમ ! મારી અવસ્થા કરો છો ? જાણો છો કે તેના બદલામાં તમારે ત્રણ કરોડ રૂપિયા દંડ ભરવો પડશે ? ”

“ એવો અન્યાયી દંડ હું ન ભરી શકું. ”

“ આટલી હિંમત ? ” આંખોમાં ધાણાસા સાથે નવાળો કહ્યું, “ તમે મારા બંદીવાન છો. ”

આખી રાત્રી સુધી ચમકી ઊઠી. તત્કાલે અંગાળના સેનાપતિનું પદ ધરાવતા નવાબના માસા અને વીર સરદાર મીરજીવર પોતાના આસન પરથી ઊભા થયા અને તેમણે પોતાની તલવાર નવાબ સમક્ષ મૂકી દીધી.

“ કેમ ? ” નવાબે ચમકીને પૂછ્યું.

“ જગતશેઠ કેદી ? ” મીરજીવર હકિતપૂર્વક બોલ્યો, “ અને તે પણ અંગાળમાં ? અસંભવિત. એક પણ માનવી તે નહિ સાંખી લ્યો. ”

“ મીરજીવર, શાંત થા. ” મીરજીવરના ધર્મપ્રેમને હાથ બનાવતાં સિરાજ બોલ્યો, “ જો જગતશેઠ મુસ્લિમ ધર્મ સ્વીકારે તો આપણે તેમને તરતજ મુક્ત કરીશું. ”

“ નવાબ સાહેબ ” મીરજીવર શાંતિથી બોલ્યો, “ ધર્મ એ અધ્યાત્મનો વિષય છે. તેને રાજપ્રધાનની સાથે ન સંડોવે. ”

તે જગતશેઠના અકિતવનું રાષ્ટ્રવ્યાપી સ્થાન સમજી ચૂકેલા નવાબે તેમને માનભરે મુક્તિ બક્ષી.

* * *

શ્રિદેવના નૃપતિએ પોતાની રાણી કેરોલાબન અનાચારિણી હોઇ તેને છૂટાછેડા આપવાની ઈચ્છા દર્શાવી. એ મુકદ્દમામાં ડ્યુક બોક્સેલીએ રાજનો પક્ષ લીધો, પણ લંડનની પ્રજા રાણીના પક્ષમાં ઊભી રહી.

એક સમયે ડ્યુકની ગાડી બજારમાંથી પસાર થતી જોઈ લોકો તેની આસપાસ ટોળે મળ્યાં ને ‘મહારાણી ઘણું જીવો’ નું સૂત્ર પોકારવા લાગ્યાં. તેમણે ડ્યુકને પણ એ સૂત્ર ઉચ્ચારવાનો આગ્રહ કર્યો. ડ્યુક હસીને બોલ્યા, ‘આપની બધાની ઈચ્છા છે તો કહું છું કે ‘મહારાણી ઘણું જીવો’ અને સાથેસાથ આપ બધાની પત્નીઓ પણ મહારાણીના જેવીજ સુશીલ બનીને ઘણું જીવો.’

* * *

કર્નલ બેન્ટનને એક જાહેર સભામાં તેની ઉંમર પુછાતાં કર્નલે કહ્યું “પંચાંગ ગણતરીએ તો મારી ઉંમર ૭૪ વર્ષની છે. પરંતુ હું વિધુર છું. અને તે અન્વયે મારાં રોટીઝને કે આ સભામાંથી કોઇ સુંદરી જે કોઇ શુભ પ્રસંગની વિચારણામાં હોય તો મારી ઉંમર ૩૫ વર્ષનીજ છે. ”

x x x

એક સભામાં લોર્ડ બેલ્ફોર્ડે નું આપણું સાંભળીને એક રૂબાનુ દુવલી બીચાળે બોલી ઊઠી, “ જો તમે મારા પતિ હોત તો હું તમને એ આપત. ”

“ સુંદરી, ” લેઇડ બેલ્ફોર્ડે હસીને કહ્યું, “ તમે જો મારાં પત્ની હોત તો તમારા હાથનો એનો કયોરો પણ હું હસનાં હસનાં પી જત. ”

x x x

ડીઝાયલી સર રોબર્ટ પીલ પ્રત્યે ખૂબજ જોરજોરથી વિરોધ દર્શાવતો હતો. તે અંગે પાછળથી પીલની પુત્રી લેડી જર્વીએ ડીઝાયલીને ખુલાસો પૂછતાં ડીઝાયલીએ કહ્યું, “ તારો બાપ એવો ડાધિયો કૂતરો હતો અને હું નાતું ફૂરકરિયું હતો તેની સાથે હું જે ખૂબજ જોરજોરથી ન બોલ્યો હોત તો મારો અવાજ કોઇ સાંભળતજ નહિ. ને શ્રિદેવનો મહામંત્રી બનવાને બદલે આજે હું એક અબળવા લેખક તરીકે પ્રકાશકની પેઢીનાં પગથિયાંજ ઘસતો હોત. ”

વર્ષો યથા ભારતીય પ્રજાનું આરોગ્ય ચૂંટાઈ ગયું છે, તેમ છતાં તેને સુધારવાને બદલે બગાડવાના માર્ગ દિનપ્રતિદિન વધુને વધુ મોકળા બનાવાય છે. નેમાંનો એક મુખ્ય વિવાતક માર્ગ તે દિવંદમાં તાજેતરમાં બેઠક વધી ગયેલી ધી-દુધની અશુદ્ધિ છે. મેગયાળાઓના પ્રસંગે જેટલા પ્રમાણમાં પાણી ઉપચારોનો કીર્તિપ્રદ દોષ આદરવામાં આવે છે તેટલાજ પ્રમાણમાં પ્રજાના આહાર-વિહાર અને આરોગ્ય પ્રત્યે જો ધ્યાન અપાતું હોય તો મેગયાળાઓ મૂળમાંથીજ કપાવા માંડે.

સમર્થ વૈજ્ઞાનિકોએ વારંવાર જણાવ્યું છે કે-‘વનરપતિ ધી’ આરોગ્યને માટે ઘાતક વસ્તુ છે; તેના સમર્થનમાં એ ધીનું પૃથક્કરણ કરી તેઓ કહે છે કે-

“વનરપતિ-ધીએ ‘ધી’ નહિ પણ ‘તેલ’નું વિકૃત રૂપાંતર છે. મગફળી, નારિયેળ, કપાસિયા, માછલાં આદિના તેલમાંથી જે સૌથી સસ્તાં પડે તેવાં તેલને કોરટીક સોડાથી સાફ કરી ‘કુલર્સ’ અર્થે નામની એક ખાસ પ્રકારની માટી, રાખ અને ક્યારેક ક્યારેક તો જનાવરોનાં હાડકાંની ભરમ વડે એક પ્રકારના પ્રયોગથી તેના રંગનો નાશ કરવામાં આવે છે; પછી એસેન્ટોની મદદથી તે તેલની સ્વાભાવિક ગંધ ઉઝાડી દેવામાં આવે છે. તે પછી ખાસ પ્રકારના ‘એક્ટ્રીવેટેડ નીકલ’માં હાઇડ્રોજન ગેસની મદદથી તેને ઘટ્ટ બનાવવામાં આવે છે. એ રીતે એ બનાવટને ‘ધી’નું રૂપ મળતા તેમાં ધીનું નકલી એસેન્સ નાંખી તેમાં ગ્રીના જેવી જ સુવાસ પેદા કરવામાં આવે છે. આ આખી પ્રક્રિયા સ્વાસ્થ્યને હાનિકારક છે અને નીકલમાં તો એક પ્રકારનું વિષ પણ હોય છે. આ ધી સાચા ધીનો તો શું, પરંતુ શુદ્ધ તેલનો પણ મુકાબલો કરી શકે તેમ નથી.”

વૈજ્ઞાનિકોના આ મંતવ્યને સરકારી અમલદારો પણ કબૂલ રાખે છે. સુરત-સુધરાઈના આરોગ્યાધીશ જણાવે છે કે-‘શુદ્ધ ધીની અંદર શક્તિ ઉત્પન્ન કરવાના ગુણો ઉપરાંત જે બીજા ગુણો પણ રહેલા છે. તે ગુણો વનરપતિ-ધી અને તેને મળતી બીજી વસ્તુઓમાં નથી. ધીમાં વીટામીન નામનું તત્ત્વ રહેલું છે. તે મનુષ્યને આંખના રોગોથી બચવાની શક્તિ આપે છે. આ સત્ત્વ વનરપતિ-ધીમાં નથી હોતું. ઉપરાંત ધી આંતરડાંમાં જબ્બી પચી જાય છે, જ્યારે વનરપતિ-ધીને પચતાં વધારે સમય લાગે છે.’

આ રીતે વનરપતિ-ધી આરોગ્યને હાનિકારક, હિંસાનું પોષક અને પવિત્ર ગાયના અસ્તિત્વ પર ધા મારનાર છતાં ભારતીય પ્રજાનાં એ કમભાગ્ય છે કે સ્વાસ્થ્ય વેપારીઓ ઓળે ઉત્પન્ન કરીને વેચે છે અથવા શુદ્ધ ધીમાં બેળસેળ કરે છે અને સિનેમાંઓ તેમજ રાષ્ટ્રીય કહેવાતાં વર્તમાનપત્રો પણ પૈસાને ખાતર એની આકર્ષક જાહેરાત કરે છે. છેલ્લા કેટલાક મહિના યથા અમદાવાદ, મુંબઈ ને વડોદરામાં આ પ્રચાર એટલો વધી પડ્યો છે કે પ્રજા જો ચેતશે નહિ તો તે સાંસ્કૃતિક અને આરોગ્યવિષયક આપત્તિને વહેરી બેશે.

દુષ્કોટી પ્રથમ પણ ધી જેટલો જ મુજબનાર બન્યો છે- દિવંદમાં કુલ વીશ કરોડ લગભગ દોરમાંથી હિંદી પ્રજાને વાર્ષિક ૬૦ કરોડ મજા દુધ મળે છે. તેમાંનો હું લાગ તો ધી-માખાણ બનાવવામાં ચાલ્યો જાય છે. તે પછી માખણ દીઠ મહિને ચારેસાથ દોઢશેર દુધ રહે છે. આ અછત વિશેષ પગી દોઢ દુધમાં બેળસેળ થાય છે અને શહેરોમાં તો મોઘવારીના કારણે એ બેળસેળમાં

શ્રી અશ્વિન-પ્રાચીન-જૈન-લેખસંદાહ (આશ્વ-ભાગ પીઞ્જી)—સંપાદક, અવ-લોકનકાર અને સંપાદક : ઇતિહાસપ્રેમી-શાન્તમૂર્તિ મુનિરાજ શ્રી ન્યન્તવિગ્નપણ; પ્રકાશક : શ્રી વિગ્ન ધર્મચૂરિ જૈન ગ્રંથમાળા, છોટા સરાફા, ઉજ્જૈન. કિંમત રૂ. ૩.

આઠ વર્ષ પર પ્રગટ થયેલા, આ વિદ્વાન મુનિવરના 'આપ્ત' ગ્રંથથી ગુજરાતમાં આવે-ભાગ્યેજ દેહ ઇતિહાસપ્રેમી અજ્ઞાત હશે. તે ગ્રંથે તે પછી આપ્ત પર પ્રગટ થયેલ સંપાદન ગ્રંથોના બોમિયાની ગરજ સારી છે. એ પુસ્તકમાં આપ્તની ઐતિહાસિક હકીકત સમાવાયલી. તે પછી આઠ વર્ષ બહાર મુકાયલા એ ગ્રંથના આ પીઞ્જી ભાગમાં મુખ્યત્વે દેલવાડ અને અચલગદના જૈન લેખો સમાવવામાં આવ્યા છે ઐતિહાસિક અનુક્રમણિકા અને લેખાનુવાદને સર્વાંગ સંપૂર્ણ બનાવતાં અવલોકન-નોંધ ઇત્યાદિ આ પુસ્તકને ખૂબજ મહત્ત્વ અર્પે છે. ગુજરાતના ઇતિહાસ-આવેશનમાં તે સુંદર ક્ષણોનોંધાવી શકે તેમ છે. આ પુસ્તકમાં સંવત ૧૧૧૨ થી ૧૯૮૭ સુધીના સપ્તજા લેખો સમાવ્યા છતાં 'પ્રાચીન' વિશેષણ વપરાયું છે એ જરા અગત્યપીસણું છે.

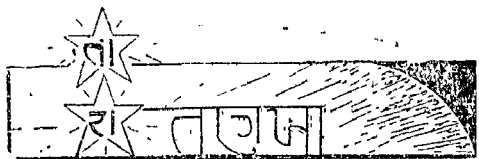
નાઝીરાજ—લેખક : ચન્દ્રભાઈ કા. ભટ્ટ, પ્રકાશક : પ્રગતિ-સાહિત્યમંદિર, રાજકોટ. મૂલ્ય રૂ. ૧-૧૨-૦.

'પ્રગતિ ગ્રંથમાળા' ના પ્રથમ વર્ષના ચોથા પુસ્તક તરીકે પ્રગટ થયેલ આ ગ્રંથમાં જર્મનીના અર્ચાચીન ઇતિહાસ આવેશવામાં આવ્યો છે ઇતિહાસની વ્યાખ્યાને 'હકીકતોની તટસ્થ રજૂઆત કે'યુગ પ્રતિબિંબ'—એ પ્રમાણે કરીએ તો તો એ શબ્દ અહીં અરથાને દર છે, પરંતુ કેટલાક વિવેચકો, હકીકતોને પ્રચારના સ્વરૂપમાં તારવીને તેને અસરકારક ભાષામાં ગૂંથી લેવાની કલા 'ને પણ ઇતિહાસ તરીકે ઓળખાવે છે અને એ ગણતરીએ આ આ પુસ્તક પ્રેરક ઇતિહાસ છે.

કળી દહજ. નથી રહેતી. આ પ્રમાણે દુધની અછત અને અશુદ્ધિ પ્રજના છવનને શોધી લે છે.

ધી-દુધની આ અછતને દૂર કરવાનો 'એકજ ભાગ' છે—અને તે થી દુધને બતાવેલો આર-દિંદુઓતો સનાતન ધર્મ—જ્યાં 'જ્યાં' ગદ્ય હોય ત્યાં સર્વત્ર ઓ-પાવન.

ધી-દુધમાં-જેમ, અછત અને અશુદ્ધિ વધ્યા છે તેમ યાત્રિક પ્રક્રિયાના પરિણામે અતાર-વગેરેમાંથી પબ્ધિ, પોપણતત્ત્વ ધટ્યું છે. ચોખા યંત્રથી છાંય, દાઘો યંત્રમાં તૈયાર થાય, 'ડે'—જાજરી-જનાર વગેરે યંત્રમાં દળાય, મસાવા, યંત્રમાં પીસાય—અને પરિણામે પોપણતત્ત્વ ગુમાવીને એ બધા પદાર્થો શરીરને પોષક બનાવને બલે હાનિકારક બને છે. નિશ્ચુતોએ આવાં યંત્રો પર પ્રતિબંધ મૂકવાની વારંવાર બયામણો કર્યા છતાં સરકાર એ પ્રત્યે ભાન એવે છે એ દિલગીરીમયું છે. પરંતુ આ પ્રશ્ન એવો છે કે જેમાં પ્રગ-ને પોતાનું દિત્ત્વમટ્ટને સદેજ આધિક થનારો બની વે તો શૂદ્ધિઓએ ખીતવણી મળના સાથેજ આરોગ્યમાં પણ શુદ્ધિ થાય તેમ છે.

કલા-સાહિત્ય-મદ્રાસમાં શ્રી જયકળા પ્રમુખપદે કાલિદાસ-જયંતી. સાહિત્યપ્રેમી નગરોએ અને સજ્જનોએ કવિ શ્રી ખગરદારને ૬૧-મા વર્ષે આપેલાં અભિનંદન. એવું છે. વેદસ પોતાની ૭૫-મી વર્ષગાંઠના દિવસે કૂચદાર સ્વીકારવાની ના લાગે છે. જનન્યુઝારીની ૨૧-મી એ ઉજવાનારા જનારસ વિદ્યાપીઠના રજત-મહોત્સવમાં મદ્રાસમાં હાજરી આપશે. ઢાકા વિદ્યાપીઠના પદ્મીનિ સમારંભ પ્રસંગે સર રાધાકૃષ્ણ હિંદુ મુરિલભ સહકાર પર ભાર મૂકે છે, પ્રયાગ વિદ્યાપીઠના પદ્મીનિ સમારંભ પ્રસંગે ડૉ. પન્નાલાલ વર્તમાન કેળવણીની ઉજવણી પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચે છે અને અનામવઇ વિદ્યાપીઠના આશ્રમે જોડાતાં શ્રી જયકર સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસ પર ભાર મૂકે છે. વડોદરામાં ડૉ. એફ.ડેવ 'વર્તમાન કેળવણી' પર જોડાતાં તે કેળવણીને રોપભરી કહે છે અને સર રાધાકૃષ્ણ 'ધર્મનું ભાષી' પર મનનીય વ્યાખ્યાન આપે છે. નિદાલસ રોરિક તથા તેમના પુત્રનાં ચિત્રોનું પ્રદર્શન વડોદરાએ ભાવ ભરીને નિદાલસ અને હવે અમદાવાદ નિદાલસે છે. વડોદરામાં વ્યાપારી કોલેજ સ્થપાને મુમુક્ષમાં વિદ્યાપીઠ પરિષદ અને સુરતમાં શ્રી ગોકુલેશ જયંતી-મહોત્સવ. અમદાવાદમાં ગીતા મંદિરનું ઉદ્ઘાટન અને ગીતા મૂર્તિની સ્થાપના; તે કિશોરશાસ્ત્રીય હોવાના સમયે સાચા સનાતનીઓએ તે સામે દર્શાવેલા વિરોધ. ઠરઠર ઉજવાયથી ગીના-જયંતી. સરતું સાહિત્ય વર્ષક કાર્યક્રમ જાહેર ટ્રસ્ટના રૂપમાં ફેલાય છે. મુંબઈ સરકારે હિંદી ભાષાના સાહિત્યને ઉત્તેજન આપવા માટે રૂ. ૬૦૦ મંજૂર કર્યું છે. ઇટોરના મદ્રાસમાં જનારસ હિંદુ વિદ્યાપીઠને વાર્ષિક રૂ. ૨૪૦૦૦ આપવાની જાહેરાત કરી છે. સ્વીડનની સરકારે ચાલુ વર્ષે નોબેલ-ઈનામે આપવાનું મુંબઈની ગમ્યું છે. વિજ્ઞાન સમાચાર-સંસ્થા ફેરરો કાળ લંડનના પત્ર-માસિકોના હાથમાં જાય છે. પંજાબ વિદ્યાપીઠ પત્રકારત્વનો વિભાગ શરૂ કર્યો છે. 'હિંદુસ્તાન ટાઇમ્સ' ના તંત્રી શ્રી. દેવિદાસ ગાંધીને કોર્ટના તિરકકાર માટે મળેલી એક મહિનાની સજા. જેલનિવાસી ઇન્દુલાલ યાસિક ગુજરાતનો ઇતિહાસ લખે છે, પંડિત જવાહરલાલ દિંદ નિર્મે પુસ્તક લખે છે, રાજેન્દ્રલાલ પોતાની આત્મકથા લખે છે. ઔદ્ય વિદ્યાપીઠની આશ્રિત વિક્રમદેવ કોલેજમાં સર સી. વી. રામનનું આવનું મુકારો. મોહનનંદ-ડેરામાંથી મળી આવેલી હજારો વર્ષજૂની ચાંદની પેટી. કલકત્તામાં તૈયાર બનારી પ્રથમ સાહિત્ય વિષયક શીશ્મ માટે દેશવરના અંગ્રગમ્ય લેખકોને આમંત્રણ અપાશે. પ્રભાત ચિત્ર 'સંત જાનેશ્વરને' હોલીવુડમાં મોવિયો આવકાર. આંતરરાષ્ટ્રિય ખ્યાલિને વરંડો પરદેશનિવાસી હિંદી નટ સાથુ શાંતી વિમાની દળમાં જોડાયો છે. દિગ્દર્શક શાન્તારામ માસિક રૂ. ૨૫૦૦ ના પગારે શીશ્મ એકલાઈથી ગોર્ડના પ્રમુખપદે. ઇલાકામાં ચાલતી મેચોની ત્રમઝટ અને કોમી ધોરણે જોડાતી ક્રિકેટ મેચો સામે દર્શાતા વિરોધ. જર્મન દેવોમાં ફેસને રથે સ્પરશિક અને તલવાર મુકારો. ઓનાથજીમાં ફરનાવેળેના ચોરડા નટક આગ કાગવાથી અમૃત્ય હસ્તવિખિત પ્રતીતિ પુસ્તકાલય બંધીને ખાખ થયું છે. અદલાખાલ વિદ્યાપીઠના માંડ કલપને સર મંગલ તથા ગાનું અવસાન.

દેશ-અ હાવામાં અર સનુના પ્રમુખપર મજેની મિન-પદ્ધતિ નેતા પરિવદ અને દિલ્લીમાં
અર ચદ્દારનરના પ્રમુખપર મજેની ગાંધીનિનિત પાંચ આનન્દિકી દેશ દિલ્લી નાચુ તથી
પડતો એના મી અર્થીવના નિવેલન પ્રથે અસતો । શાંતી ગાંધીજીને સચાઈદ મજેથી લેવા
વિનિતિ કર છે હુધિય નામા શ્રી મુનશીના પ્રમુખપદે અખડ હિદુસ્તાન પતિપદ મુનશીની પડી
શ્રી સામર્થ્યને અદિ સામાથી ત્રિયામ ગદ્દતો જાય છે અને તેઓ નધારણીય માગે અગત્યના
સ્વના મેરે છે પ્રથમ મદ્રાસ-મુબદ્દના માં પ્રધાનો આવી ની જ્યેમુમ્તિ, પછી પડિત જવાહરલાલ
-મોના ॥ આઝાદ વગેરની સુક્તિ વડીમા આનેની વિચારણા પડી મદાત્મા ૭ કહે છે કે, 'સ પૂર્ણ
નાગીગત અમગરો ૧ જે જ સત્યાગ્રહ મધ કરી શકાશે' જાણિય મા શ્રી મદાલેન દેસાઈ જણાવે છે
કે, 'સજાજ મગવા હમેજ નિષ્ક્રમ ગયા છે । તો એમજ માનતુ રહ્યું કે ઇતિહાસમાં પ્રતિનિધિત
થોવી અપર પાર રાજ્યકાન્તિઓ નિસજ અર્થક્રમેનેજ આભારી છે] મી જાણુ કો ઠે, 'દિલ્લી
આનરવિજ્ઞ જગજે તો તેની જવાબદારી મત્તાસલાને શિર મળે' [વદ હમેગા સામુ ।
જને ૧૬ ઠે જણુ પોતે સામુ જ પડી દાવો દાપને હમેશા નથી વદતા જ માથે ઓઢાડે ૭]
ઓરિસામાં મદ્રાસભાની પ્રિક્તિ પર ધારાસભામાં ગથેના દેશલ તો અન્ય પક્ષોની સાથે મળીને નતુ
પ્રધાનમંત્રી રહે છે મગાગી ધારાસભામાં કટોકટીના કારણે પ્રધાનમંત્રી રાંડનામુ આપે છે
સદકાર-દિન, અત્યાગ્ર-દિન અને જવાહર-દિન ॥ ઠેરેર ઉજવણી અમનતાદમાં ડાંમુજેના
પ્રમુખપર મગનારી હિંદુ યુવક પગિદ ભાવનગર રાજ્યમાં અખિલ હિંદ પશુ-પ્રદર્શન ભવવાની ત ।
માર તેવારીઓ એ નપતિએ પોતાના મીતરમાં જન્મિ વમે નોકગેના પગારમાં વધારો કર્યો છે અખી
વિરોગી માફ કરી છે અને ગાયોને એક નાખતુ વામ નીર્ધુ છે પોરમદર રાજ્યે ગામ-ઓગાથી
માનિત અખીઓ ઠૂ કરી છે વાવી ગત્ય છૂગછેડાને કાયદો પસાર કરે છે ભાવનગર રાજ્ય ॥ નવી
ધારાસભા પ્રત્યે વધતો જતો વિરોધ રાજ્યીપગાની પ્રમ્લ સત્યાગ્રહના માર્ગે ઓખામાં મુરેશિયન જનારી
ઓ પેમયાવેતુ 'ગન પૂના અંતે મેમગેર ॥ આસ્પાસ રહ્યું સૈરિકોતુ તોફાન, જ્યપ્રમશ નારાયણના
પત્રા મવનાથી ભગેના જણુવાના સમયે ॥ સરમરે તેમને આપેની નામ્પી પ્રસિદ્ધિ ધાગસભામાં
હિંદના ગૃહમંત્રી મી અમીથતા જણુવા 'માટે સુભા ૧ મોઝ રામ કે બર્નિનમાં છે અને તેમણે
હિંદ પરના આહમથુ નખતે નાજીએ ॥ મદ્દ જવાના પ્રાર કર્યો છે મધનર્તી ધાગ
અભામાં હિંદ-મમાં કરાગ સામે ઉઝ વિરોધ બર્મો-સીનોન સાથેના હિંદના વિરાતક કરારમાં
તનપૂર હુ મૂનારો સીને ન કે મર્મો તૈયર નની [ડનામીના માદ પીણુથી ઉશ્કેરાયના પુત્રો માતા
સાથે ઝગડીને તેને નિવજ પશુ બન ની શકે છે] રાજ્યસભામાં હિંદના સર મેનાપતિ વેવવ હિંદી
સૈનિકોને અજવિ આપે છે. હુમેન ધમામ ૧ રાજ્યસભામાંથી વોકઆઉટ કરતા જણુ યુ કે,
'વર્તમાન યુદ્ધ હિંદની ગુણમી મવમ ગખવા ॥ માટે મેવાઈ રહ્યું છે' અમેરિકાના એક પત્ર 'અ કે
ન્યુમ મા દીગવગ ॥ તુનના મદમદ પેગબ સાથે કગવાના નરણે નિંદી ધારાસભાના મુક્તિમ
અગોએ હિ ॥ ધા સભા મુવનની રાખવની રખાગત રજૂ કરેની ઉપવાસ પર બિનગમ દેવનીના
કેદાઓના માનમાં હિંદમાં જવાવેન દેવથી નિ નિવૃત્ત સેનાપતિ અર જોડાન દીવ મુ મધના
ગવર્નર તરીકે આવશે અમલવા પર નાખવામાં આવેનો સત્તર દાખનો હુદ્દાવેગે અંતે તે પાણી
કો દોડો મનારી વચ્ચ કરવા ॥ મ્યુનરૂપાનિનીને થોરી સચના નવો વસતી-ગણુની પ્રમાણે
હિંદી જનમથ્યા ૩૮ કરે. ૮૮ દાખ ॥ હે પડાની છે હિંદી અ મા ૩૧-૫-૮૦
મુધીમાં એવડે ડાપના રૂપિયા અંતે અંતેનીઓ પાછા ખેની નેવાતુ ઠગ્યુ છે

મુંબઈ, ઢાકા, નેસેર આદિ સ્થળે કોળી રમખાણો ફરી સળગ્યાં અને ઓશવાયાં. અમદાવાદના હુલ્લડના મુકર્દમાની ચુનાવણી અને તેમાં ચી, ખન્ના આદિ નિર્દોષ જાહેર થાય છે. કાનપુરમાં વિદ્યાર્થીઓના પ્રતિઅપિત સરથક પર લાડીમાર અને દિલ્લીમાં શીષોના પ્રતિઅપિત સરથક પર ટિપર-ગેસ વપરાય છે. મુંબઈમાં હડતાળ અને પોલીસનો ગોળીમાર. અન્તે મુંબઈ-અમદાવાદના મજૂર ઝગડાઓનું સમાધાન. પુત્રવધુએ પડખો ત્યાગ કરતાં દાદિયા-વાડમાં એક સસરાણુ ઉપવાસ પર અને કરમસદની એક હિંદુ સુવતીએ પુત્રની પાછળ આપેલું ગોતાના દેહનું બલિદાન. રોગચાળાએ મુજરાતની જનતાને પીડ્યા પછી જીવડાં પાકને ઉપદ્રવ કરે છે, ગોંડળની રસશાળા, સુરતનું જરીનું કારખાનું, કરાંચીની પેટ્રોલની વખાર તેમજ શાહપુર (સુરત), અમીનપુર (જુનાગઢ) ઇત્યાદિ સ્થળે અગ્નિદેવનું અને મદ્રાસમાં વાવાઝોડાનું તાંડવનૃત્ય.

પરદેશ—ઈંગ્લાંડના કેટલાંક વત માનપત્રો અને પાર્લામેન્ટના કેટલાક સભ્યો હિંદને સ્વતંત્ર કરવાની માગણી કરે છે અને તેનો નકારમાં ઉત્તર આપતાં હિંદી વજીર મી. એમ્સલી કહે છે, 'હિંદ મા કોઈ જવાબદાર રાજકીય સંસ્થા નથી.' મી. ચર્ચિલ એ પ્રશ્નને રિમતભર્યાં કટાક્ષથી નવરાવે છે. સાંગલાઈમાં અનાજની તાણથી દેશતો બૂખમરો. રશિયન અને જાપાની સૈનિકો વચ્ચે અથડામણ અને સિવામ પર જાપાનના હુમલાની તૈયારી. જાપાન અને અમેરિકા વચ્ચે હિતોની ખેંચતાણ. સીંગાપુરમાં પથરાયેલી સુરંગો અને ત્યાં લગ્ય બ્રિટિશ નૌકાજળની હાજરી. હીટલરે પોતાના ભાષણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ૩૬ લાખ રશિયન સૈનિકો કેદ થયા છે અને એક કરોડ જેલાલ બન્યા છે ન્યારે છેલ્લી રશિયન યાદીમાં જણાવ્યા પ્રમાણે રશિયનોની ખુવારી ૨૧ લાખની છે ન્યારે જર્મન સૈનિકો ૬૦ લાખની સંખ્યામાં ખુવાર થયા છે હીટલરવાદના નાશ માટે મી. ચર્ચિલ, પ્રેમ ફ્રાન્કલેટ, સગ્નેર વેક્સ, સ્ટેલીન આદિની ભલકભરી ઘોષણા. અમેરિકામાં ભરાયેલી આંતરરાષ્ટ્રીય કામદાર પરિષદ હીટલરવાદના નાશની નોઅત વગાડે છે. બ્રિટનમાં થનારી ફરજિયાત લરકરી ભરતી લંડનના ખેરાકીખાતાના લંડરને આળી મૂકવાનું કાવતું અને કાપડના કારખાનામાં આગ લાગવાના પરિણામે ૪૧ જનની ખુવારી. પોર્ટુગલમાં અપકર ભૂકંપ. ત્રીશ લાખ પાઉંડના ખર્ચે બંધાયેલ બ્રિટનનું 'આર્ક'શેપલ' નામે વિમાનવાહક યુધ્ધજહાજ ટૂંકી ગયું છે. જર્મન ઓરીસરો પર હુમલાના પરિણામે ફ્રાંસમાં જર્મનોએ ચલોવેલી કલ્સગીરી. વેગાંની નિરૂત્તિ અને ફ્રેંચ જર્મને સહકારમાં ચાલુ પ્રશ્ન. માર્શલ પેતાં અને જનરલ ગોરીંગ વચ્ચે મુલાકાત અને પરિણામે આફ્રિકામાંનાં ફ્રાંસનાં હવાઈ અને નૌકા-મથકો જર્મનીને હવાલે. જર્મની અને તેનાં સાથી રાજ્યો સામ્યવાદ વિરોધી સંધિની જખંતી ઉજવે છે. બ્રિટનને બાદ રાખી યુરોપીય પરિષદ ભરવાની જર્મનીની યોજના. ફ્રેંચ સોમાલીલેન્ડ પછી લિબિયા પર અંગ્રેજોનો હુમલો અને ત્યાં ચાલતો ઝડપી સંગ્રામ. ભૂમધ્યમાં બ્રિટિશ નૌકા કાફલાએ ઇટાલિયન જહાજોનો લેવા માંડેલો ભોગ. સુએજની નહેરના શેરો ખરીદી લેવાના જર્મનીના પ્રયાસ. અમેરિકન વહાણો ડ્રમવાના પરિણામે અમેરિકાએ

‘સુવાસ’નું સલાહકાર-મંડળ

૨૧. બ. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ, બી. એ., એલએલ. બી.
ભાઈ નાયબ રીવાજ, વડોદરા શાળા
૨૧. ૨૧ રમણલાલ વમ તલાલ દેસાઈ, એમ. એ., બી. એચ. એસ.
પ્રકાશનખાતાના અધિકારી-વડોદરા શાળા
૨૧. ૨૧ કેશવભાઈ દિંભતલાલ કામદાસ, એમ. એ.
પતિહાસના પ્રોફેસર, વડોદરા-કોલેજ
૨૧. ૨૧ અમલજીવનદાસ દયાસહ મોદી
ભાઈ આરાપક : પુરુષ અધ્યાપનમંદિર, વડોદરા
૨૧. ૨૧ નર્મદાસકેર હુડિરી કર ચ્યાસ બી એ
૨૧. ૨૧. ઇશ્વરભાઈ કસનજી નાયક, બી ઈ, એ એમ આર્ટ ઈ, [ડિ'ગ્રી]
એમ. આર એસએએન, આર્ટ [ટ'ડન]
૨૧. ૨૧. મૂળજીભાઈ પી શાહ

ભારતવર્ષનું પ્રાચીન ગૌરવ તથા મહત્ત્વ જાણવું હોય—

અનુભવવું હોય તો

૨૧. ત્રિભુવનદાસ લહેરચંદ શાહ

એન. એમ એન્ડ એસ.

એમ આર એ એસ કૃત

૪ સ. પૂર્વે ૬૦૦ થી ૪ સ ૧૦૦ સુધીના

૧૦૦૦ વર્ષના ઇતિહાસ—

પ્રાચીન ભારતવર્ષ ખરીદો

[૪૦ ચ ભા ૪ માં]

તમે સ્વદેશપ્રેમી છો ?

તો તમે ભારતવર્ષના ઇતિહાસ જાણુતા જ હો

ન જાણુતા હો તો

વિપક્ષ પુસ્તક માટે આજે જ ગ્રોહર લખો

પાચે ભાગ બહાર પડી ચૂક્યા છે.

ગ્રોહર ગ્રહરોના જાણીતા સર્વ લોકસેલશે પાસેથી મળી શકશે.

સેટની કિંમત રૂ ૨૪

હટક કિંમત [૫, ૭૧, ૬૧, ૬, ૫] = રૂ. ૮૦

આ હજાર ઐતિહાસિક ગ્રંથના આદક ખર્ચવારને ‘સુવાસ’ અપી લવાજમે

—૨૧, ૧૧૧ માં મળશે.

મુંબઈ, ઢાકા, નેપોર આદિ સ્થળે કોળી રમખાણો ફરી સળગ્યાં અને એકાદવામાં અમદાવાદના હુલ્લડના મુકર્દમાની સુનાવણી અને તેમાં શી, ખન્ના આદિ નિર્દોષ જનદેર થાય છે. કાનપુરમાં વિદ્યાર્થીઓના પ્રતિજ્ઞિત સરથસ પર હાડીમાર અને દિલ્હીમાં શીખોના પ્રતિજ્ઞિત સરથસ પર દિવર-ગેસ વપરાય છે. મુંબઈમાં હડતાળ અને પોલીસનો ગોળીબાર. અન્તે મુંબઈ-અમદાવાદના મજૂર ઝગડાઓનું સમાધાન; પુત્રવધુએ પડકારો ત્યાગ કરતાં ઢાકિયાવાડમાં એક સસરાજી ઉપવાસ પર અને દરમસદની એક હિંદુ યુવતીએ પુત્રની પાછળ આપેલું પોતાના દેહનું બલિદાન. રાગચાળાએ ગુજરાતની જનતાને પીડયા પછી જીવડાં પાકને ઉપદ્રવ કરે છે. ગોંડળની રસચાળા, સુરતનું જરીનું કારખાનું, કરાંચીની પેટ્રોલીનું વખાર તેમજ શાહપુર (સુરત), અમીનપુર (ભુનાગઢ) ઇત્યાદિ સ્થળે અગ્નિદેવનું અને મદ્રાસમાં વાવાઝોડાનું તોડવનવત.

પરદેશ—ઈંગ્લાંડનાં કેટલાંક વત માનપત્રો અને પાર્લામેન્ટના કેટલાક સભ્યો હિંદને રતત્ર કરવાની માગણી કરે છે અને તેનો નકારમાં ઉત્તર આપતાં હિંદી વજીર મી. એમરી કહે છે, 'હિંદમાં કોઈ જવાબદાર રાજકીય સંસ્થા નથી.' મી. ચર્ચીલ એ પ્રશ્નને રિમતભર્યો કટાક્ષથી નવરાવે છે. સાંગ્રાધમાં અનાજની તાણુથી ફેલાતો બૂખમરો, રશિયન અને જાપાની સૈનિકો વચ્ચે અથડામણ અને સિયામ પર જાપાનના હુમલાની તૈયારી. જાપાન અને અમેરિકા વચ્ચે હિંદોની ખેંચતાણ. સીંગાપુરમાં પથરાયેલી મુરગો અને ત્યાં ભવ્ય બ્રિટિશ નૌકાબળની હાજરી. હીટલરે પોતાના ભાષણમાં જાણુઆ પ્રમાણે ૩૬ લાખ રશિયન સૈનિકો કેદ થયા છે અને એક કરોડ જોલાલ ખન્યા છે જ્યારે જોલ્લી રશિયન પાદ્રીમાં જાણુઆ પ્રમાણે રશિયનોની ખુવારી ૨૧ લાખની છે જ્યારે જર્મન સૈનિકો ૬૦ લાખની સંખ્યામાં ખુવાર થયા છે હીટલરવાદના નાશ માટે મી. ચર્ચીલ, પ્રેમ રૂઝવેલ્ટ, સગ્નેર વેલ્સ, સ્ટેલીન આદિની ભલકભરી ઘોષણા. અમેરિકામાં ભરાયેલી આંતરરાષ્ટ્રીય કામદાર પરિષદ હીટલરવાદના નાશની નોખત વગાડે છે. બ્રિટનમાં ચનારી ફરજિયાત લશ્કરી ભરતી લંડનના ખોરાકીયાતાના લંડારને આળી મૂકવાનું કાવતું અને કાપડના કારખાનામાં આગ લાગવાના પરિણામે ૪૧ જનની ખુવારી. પોર્ટુગલમાં અથકર ભૂકંપ. ગ્રીસ લાખ પાઉંડના ખર્ચે અધાયલ બ્રિટનનું 'આર્કરેયલ' નામે વિમાનવાહક યુધ્ધજહાજ ડૂબી ગયું છે. જર્મન ઓશીસરો પર હુમલાના પરિણામે ફ્રાંસમાં જર્મનોએ ચલાવેલી કલ્સગીરી. વેગાંની નિવૃત્તિ અને કેન્ચ જર્મન સહકારમાં ચાલુ પ્રગતિ. માર્શલ પેતાં અને જનરલ ગોરીંગ વચ્ચે મુલાકાત અને પરિણામે આફ્રિકામાંનાં ફ્રાંસનાં હવાઇ અને નૌકા-મથકો જર્મનીને હવાયે. જર્મની અને તેનાં સાથી રાજ્યો સામ્યવાદ વિરોધી સંધિની જયંતી ઉજવે છે. બ્રિટનને બાદ રાખી યુરોપીય પરિપદ ભરવાની જર્મનીની યોજના. ફ્રેન્ચ સોમાલીલેન્ડ પછી લિગિયા પર અગ્રજીતો હુમલો અને ત્યાં ચાલતો ઝડપી સંગ્રામ. બૂમધ્ધમાં બ્રિટિશ નૌકા કાફલાએ ઇટાલિયન જહાજોનો લેવા માંડેલો ભોગ. સુએઝની નહેરના શેરો ખરીદી લેવાના જર્મનીના પ્રયાસ. અમેરિકન વહાણો ડૂબવાના પરિણામે અમેરિકાએ તટસ્થતાના કાયદામાં કરેલો યુધ્ધમુલક ફેરફાર. અમેરિકામાં હડતાળો અને તે સામે કડક પગલાં લઈ રૂઝવેલ્ટ તેમને અટકાવવા કાયદો ઘડાવે છે. અમેરિકાએ રાજસરંજામની તૈયારીપાછળ અજાને પૌંડ ખર્ચવાની જોગવાઈ કરવાં ઉપરાંત બ્રિટન-રશિયાને પણ તે અજાને પૌંડની લેાત આપે છે. અમેરિકામાં બ્રિટિશ એલચી લોર્ડ હેલ્શિફોર્ડને યુદ્ધખેર કહીને અમેરિકન સ્ત્રીઓએ તેમના સામે દાખવેલો સક્રિય વિરોધ. રશિયા-જર્મન વિચ્છેદમાં લખાનક પ્રગતિ : ઓડેરસા, ખાકોવ, કચ્, રોસ્ટોવ આદિનું પાતન. જર્મનો કીમિયા પર કાબૂ જમાવી કોડેસસ અને મોરકો પ્રતિ આગળ વધે છે.

‘ મુવાસ ’નું સલાહકાર-મંડળ

૨૧. બી. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ, બી. એ., એલએલ. બી.
માણ નાયબ દીવાન, વડોદરા રાજ્ય
૨૨. ૨૩. રમણલાલ જમતલાલ દેસાઈ, એમ. એ., બી. એચ. એસ.
પ્રમોદનપ્રતાપના અધિકારી-વડોદરા રાજ્ય
૨૪. ૨૫. દેરાજલાલ દિંમતલાલ કામદાર, એમ. એ.
ઈતિહાસના પ્રોફેસર, વડોદરા-કોલેજ
૨૬. ૨૭. જમણનનાથ દયાલજી મોદી
માણ અધ્યાપક પુસ્તક અધ્યાપનમંદિર, વડોદરા
૨૮. ૨૯. નર્મદાશંકર હરિશંકર વ્યાસ બી. એ.
૩૦. ૩૧. ઇશ્વરલાલ કસનજી નાયક, બી. ઇ., એ. એન. આઈ ઇ. [હિંદ]
એમ. આર. એલએલએલ. આઈ. [લંડન]
૩૨. ૩૩. મૂળજીભાઈ પી. ગાહ

ભારતવર્ષનું પ્રાચીન ગૌરવ તથા મહત્ત્વ જાણવું હોય—

અનુભવવું હોય તો

૨૧. ત્રિભુવનદાસ લહેરચંદ શાહ

એન. એમ. એન્ડ એસ.

એમ. આર. એ. એસ ૩૧

૪ સ. પૂર્વે ૬૦૦ થી ૪ સ. ૧૦૦ મુખીનો

૧૦૦૦ વર્ષનો ઇતિહાસ—

પ્રાચીન ભારતવર્ષ ખરીદા

[પાંચ ભાગમાં]

તમે સ્વદેશપ્રેમી છો ?

તો તમે ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ જાણતા જ હો

જાણતા હો તો

ઉપદ્રા પુસ્તક માટે આજે જ ઓર્ડર લખો

પાંચ ભાગ બહાર પડી ચૂક્યા છે.

મોટાં શહેરોના બજારીતા સર્વ બુકસેલરો પાસેથી મળી શકશે.

સેટની કિંમત રૂ. ૨૪ પુસ્તક કિંમત [૫, ૭.૫, ૬.૫, ૬, ૫] = રૂ. ૩૦

બા. દબાર એટિલ. લિ. પ્રવેશ સાહ્ય બંધનારને ‘ મુવાસ ’ અર્થે લખાશે

—૧૧, ૧૧૧ માં મળશે.

મુંબઈ, હાકા, નેગોર આદિ સ્થળે કોમી રમખાણો ફરી સળગ્યાં અને ઓકાવામાં અમદાવાદના હુલ્લાડના મુકદ્દમાની મુનાવણી અને તેમાં થી, ખન્ના આદિ નિર્દોષ જાહેર થાય છે. કાનપુરમાં વિદ્યાર્થીઓના પ્રતિજ્ઞિત સરથસ પર કાડીમાર અને દિલ્લીમાં શીખોના પ્રતિજ્ઞિત સરથસ પર ટિપર-ગેશ વપરાય છે. મુંબઈમાં હડતાળ અને પોલીસનો ગોળીબાર. અન્તે મુંબઈ-અમદાવાદના મજૂર ઝગડાઓનું સમાધાન; પુત્રવધુએ પડકારો ત્યાગ કરતાં કાઠિયાવાડમાં એક સસરાજી ઉપવાસ પર અને કરમસદની એક હિંદુ યુવતીએ પુત્રની પાછળ આપેલું પોતાના દેહનું બલિદાન. રોગચાળાએ મુઠરાતની જનતાને પીડયા પછી જીવડાં પાકતે ઉપદ્રવ કરે છે. ગોંડળની રસશાળા, સુરતનું જરીનું કારખાનું, કરાંચીની પેટ્રોલની વખાર તેમજ શાહપુર (સુરત), અમીનપુર (ભુનાગઢ) પ્રત્યાદિ સ્થળે અગ્નિદેવનું અને મદ્રાસમાં વાવાઝોડાનું તાંડવનટ.

પરદેશ—ઈંગ્લાંડનાં કેટલાંક વત માનપત્રા અને પાલામેન્ટના કેટલાક સભ્યો હિંદને રતત્ર કરવાની માગણી કરે છે અને તેનો નકારમાં ઉત્તર આપતાં હિંદી વજીર મી. એમરી કહે છે, 'હિંદમાં કોઈ જવાબદાર રાજકીય સંસ્થા નથી.' મી. ચર્ચીલ એ પ્રશ્નને રિમતજવાઈ કટાક્ષથી નવરાવે છે. સાંગ્રાહમાં અનાજની તાલુટ્ટી દેવાતો જૂખમરો. રશિયન અને જાપાની સૈનિકો વચ્ચે અધકામણ અને સિયામ પર જાપાનના હુમલાની તૈયારી. જાપાન અને અમેરિકા વચ્ચે હિંતોની ખેંચતાણ. સીંગાપુરમાં પથરાયેલી સુરંગો અને ત્યાં લગ્ન્ય બ્રિટિશ નૌકાબળની હાજરી. હીટલરે પોતાના લાપણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ૩૬ લાખ રશિયન સૈનિકો કેદ થયા છે અને એક કરોડ બેલાલ બન્યા છે ન્યારે એક્સી રશિયન યાદોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે રશિયનોની ખુવારી ૨૧ લાખની છે ન્યારે જર્મન સૈનિકો ૬૦ લાખની સંખ્યામાં ખુવાર થયા છે. હીટલરવાદના નાશ માટે મી. ચર્ચીલ, પ્રેમ રૂઝવેલ્ટ, સમ્નેર વેલ્સ, રેલીન આદિની ભલકભરી યોગણા. અમેરિકામાં ભરાયેલી આંતરરાષ્ટ્રીય કામદાર પરિષદ હીટલરવાદના નાશની નોખત વગાડે છે. બ્રિટનમાં થતારી ફરજિયાત કચરકી ભરતી લડનના ખોરાકીખાતાના લંડારને યાળી મૂકવાનું કાવતું અને કાપડના કારખાનામાં આગ લાગવાના પરિણામે ૪૧ જનની ખુવારી. પોર્ટુગલમાં અપકર ભૂકંપ. ત્રીશ લાખ પાઉંડના ખર્ચે બંધાયેલ બ્રિટનનું 'આર્કરેયલ' નામે વિમાનવાહક યુધ્ધજહાજ ડૂબી ગયું છે. જર્મન ઓરીસરો પર હુમલાના પરિણામે ફ્રાંસમાં જર્મનોએ ચલાવેલી કલ્લગીરી. વેગાંની નિવૃત્તિ અને ફ્રેંચ જર્મન સહકારમાં ચાલુ પ્રગતિ. માર્શલ પેતાં અને જનરલ ઓરીગ વચ્ચે મુલાકાત અને પરિણામે આફ્રિકામાંનાં ફ્રાંસનાં હવાઇ અને નૌકા-મથકો જર્મનીને હવાડે. જર્મની અને તેનાં સાથી રાજ્યો સામ્યવાદ વિરોધી સંધિની જખંતી ઉઘવે છે. બ્રિટનને બાદ રાખી યુરોપીય પરિષદ ભરવાની જર્મનીની યોજના. ફ્રેંચ સોમાલીનેડ પછી લિગિયા પર અંગ્રેજોનો હુમલો અને ત્યાં ચાલતો ઝડપી સંગ્રામ. જૂમધ્વમાં બ્રિટિશ નૌકા કાફલાએ છટાસિયન જહાજોનો લેવા માંડેલો ભોગ. સુએઝની નહેરો ખરીદી લેવાના જર્મનીના પ્રયાસ. અમેરિકન વહાણો ડૂબવાના પરિણામે અમેરિકાએ ના કાયદામાં કરેલો યુધ્ધમુલક ફેરફાર. અમેરિકામાં હડતાળો અને તે સામે કડક પગલાં લઈ તેમને અટકાવવા કાયદો ઘડાવે છે. અમેરિકાએ શસ્ત્રસંરંભમની તૈયારી પૂર્ણાળ અગ્નિ પૌંડ ભરવાની ભેગવાઈ કરતાં ઉપરાંત બ્રિટન-રશિયાને પણ તે. અગ્નિ પૌંડની લેાન આપે છે. અમેરિકામાં બ્રિટિશ એલ્યો લોડ હેલીફાઈસને યુધ્ધખોર કછીને અમેરિકન સ્ત્રીઓએ તેમના સામે દાખવેલો સક્રિય વિરોધ. રશિયા-જર્મન વિચરકમાં ભવાનક પ્રગતિ : ઓડેરસા, ખાકોવ, ક્યર્, રોસ્ટોવ આદિનું પાન. જર્મનો ફીમિયા પર કાપૂ જમાવી કોકેસસ અને મોરકો પ્રતિ આગળ વધે છે.

‘સુવાસ’નું સલાહકાર-મંડળ

૨૧. બ. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ, બી. એ., એલએલ. બી.
માણ નાયબ રીવાજ, જડોદરા રાજ્ય
૨૧. ૨૧. રમણલાલ વસંતભાઈ દેસાઈ, એમ. એ., બી. એચ. એસ.
મકાશિવખોવાના અધિકારી-જડોદરા રાજ્ય
૨૧. ૨૧. કેશવભાઈ હિંમતભાઈ કામદાર, એમ. એ.
અંતિદાસના પ્રિન્સિપલ, જડોદરા-કોટર
૨૧. ૨૧. જમણનદાસ દયાલભાઈ મોદી.
માન્ય અધ્યાપક : પુસ્તક અધ્યાપનમંદિર, જડોદરા
૨૧. ૨૧. નર્મદાસ કર્જીરંજી કર્જી બ્યાસ બી. એ.
૨૧. ૨૧. ઇશ્વરભાઈ કસનભાઈ નાયક, બી. ઇ., એ. એમ. આઈ. ઇ. [કે.સ.]
એમ. આર. એલએલએલ. આઈ. [કે.સ.]
૨૧. ૨૧. મુળભાઈ બી. શાહ

ભારતવર્ષનું પ્રાચીન ગૌરવ તથા મહત્ત્વ જાણવું હોય—

અનુમતિ હોય તો

૨૧. ત્રિભુવનદાસ લહેરચંદ શાહ

એલ. એમ. એન્ડ એસ.

એમ. આર. એ. એસ. ૧૮

૪ સ. પૂર્વે ૬૦૦ થી ૬ સ. ૧૦૦ સુધીના

૧૦૦૦ વર્ષનો ઇતિહાસ—

પ્રાચીન ભારતવર્ષ ખરીદો

[પોંચ ભાગમાં]

તમે સ્વદેશપ્રેમી છો?

તો તમે ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ જાણવો જ હો

ન જાણના હો તો

ઉપર પુસ્તક માટે આજે જ ચોક્કસ લખો

પાંચ ભાગ બહાર પડી ચૂક્યા છે.

મારાં શહેરના બહીતા-સર્વ પુસ્તકાલય પાસેથી મળી શકશે.

સેન્ટ્રી કિંમત રૂ. ૨૪

પુસ્તક કિંમત [૫, ૭, ૧૧, ૧૩, ૫] રૂ. ૬૦

આ દરેકર અધિકારિક પ્રથમ આવૃત્તિ બનનારને ‘સુવાસ’ આપી લેવાશે

—મ. શાહ આ મુદ્રે.

ચરમાનું

કારખાનું

૧ આખાથે હિંદમા પહેલવહેલું છે અને એક જ છે.

૨ મુખ્ય મુખ્ય સર્વ મશીનરી પણ અત્રે હિંદમા જ બનાવીને ઊભી કરી છે એટલે કારખાનાને તદ્દન સ્વદેશી બનાવટનું જ કહી શકાય તેમ છે.

૩ અમે જર્મનીમા આઠ આઠ વર્ષ ઉપરાંત રસીન તાલીમ લીધી છે.

૪ વળી આખાના વૈદિક અને શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની પ્રગતિ પદ્ધતિ પ્રમાણે કેળવણી સર્વ મુંબઈ યુનિવર્સિટીની ડીગ્રી મેળવી છે. એટલે ચરમાના નાંબરે પણ બગબર માફક આવતા કાઢી આપીએ છીએ.

૫ ઉપરાંત ચરમાનો વેપાર, ત્રાંસ ત્રાંસ વર્ષ કરી; આપારિક દાટએ તેમા આવી પડતી ગ્રીથી ગ્રીથી જરૂરિયાતોનો પરિચય પણ સાધી લીધો છે.

૬ આ પ્રમાણે ચરમાના કાચ તૈયાર કરવામા તથા તેના પહેરનારને સંપૂર્ણ સતોષ આપી શકાય ત્યાંસુધીની પહેલેથી હેતુને સુધીની, દરેક દરેક નાની મોટી ક્રિયા-પ્રક્રિયાનો પદ્ધતિપૂર્વક અમે અભ્યાસ કર્યો છે. પરિચય લીધો છે અનુભવ સાથે પરિચીતન કર્યું છે. એટલું જ નહિ પણ તે માટે મોનાતો આઠ પણ મેળવ્યો છે.

૭ વળી અમારું જ કારખાનું હોઈને, તેમજ અમારી અંગત દુખરેખ નીચે કાચ બનાવાતા હોઈને, ગમે તેવું કપરું, અટપગીયું કે ગ્રીગી વિગતવાળું પ્રીકોશન હોય તે પણ જૂજ સમયમાં જ તેના કાચ બનાવી આપીએ છીએ.

૮ કેમેરાના કાચ, દુરમીનના કાચ, તેમજ માઈક્રોસ્કોપ ક્રિયાદિના વૈજ્ઞાનિક રીતે બનાવાતા કાચની ભાંમતૃ ધર્મ હોય તે તે સમા કરી અપાય છે અથવા નવા પણ નોખી અપાય છે.

૯ તેવી જ રીતે ચરમાનું પણ દરક પ્રકારનું રીપેરીંગ કામ કરી આપવામાં આવે છે.

એટલે ચરમાના કાચની દેખપણ પ્રકારની જરૂરિયાત માટે કયાંય જવાની કે ગોથાં ખાવાની જરૂર રહેતી નથી.

૧૦ વળી હામ પણ અન્યની સરખામણીમા સારા લાગ તેવા જ રાખત છે.

૧૧ પોતાના વખાણ પોતાના મુદ્દાએ કરવાં તે કોઈ રીતે ઈચ્છનીય નથી જ. એટલે વિદેશ નથી લખતા; પરંતુ જ્યારેના ઈચ્છે તથા દેશી, નાના તથા મોટા અમલદારોએ તેમજ રાજમદારાઓએ અતઃ અમને આપેલા સર્ટિફિકેટ મંગાવીને પ્રાંચી જોવા વિનંતિ છે.

રાવપુત્રા, રાવર માંને,
પટોદરા.

લખો યા મળો.—

શાશિકાન્ત એન્ડ કું., ચરમા બનાવનારા

सुवास

वर्ष ४ : अंक ६

संस्थापक -

जन्मश्राद्धी : १९४२

तंत्री -

त्रिभुवनदास लहरेयचंद्र शाह

श्रीमनलाल अंबुलाल संघवी

અનુક્રમણિકા

પૃ. ૪

અનુચિત : ૧૯૪૨

૨૭

૧	હાનાલાલની કવિતા	...	૨મણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ	...
૨	જીવન ઝંરણુ	...	પ્રમા	...
૩	સત્રાટ વિક્રમ અને વિક્રમ-સંવત	...	જેહલાલ ત્રિવેદી	...
૪	બૂકેપ	...	કિશોરલાલ કોહારી	...
૫	આર્થ શાસ્ત્રો	...	નર્મદાશંકર જી. વ્યાસ	...
૬	એક હજાર રૂપિયાની નોટ	...	૨૦ પૃ.	...
૭	સુવાસ	...	ભાનુ શુક્લ	...
૮	મકર સંક્રાંતિ	...	મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ	...
૯	તલસાટ	...	'નોતમ'	...
૧૦	હોય ના તને વિરામ !	...	સનાતન	...
૧૧	લે-મન	...	નરસિંહ	...
૧૨	પ્રજાસંખ્યા	...	વિદ્યાર્થી	...
૧૩	હરિજન ઉત્પત્તિ મીમાંસા	...	'વસંતાનુજ'	...
૧૪	અન્ધ-પરિચય
૧૫	ધૂણ કુલ
૧૬	આકાશની અનિષ્ટ સૂચનાઓ...	...	કે. ડી. જાની	...
૧૭	તારા-તણખા

‘સુવાસ’નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩-૪-૦

જાહેર-ખખરતા ભાવ—

	૬ માસ	૩ માસ	૧ માસ	કવરપેજ નં. ૨-૩ ખમણા ભાવ
૧ પાનું	૫૦	૨૭	૧૦	.. નં. ૪ ત્રણગણા ભાવ
૨ "	૩૫	૧૬	૭	એક કલર ઉપર પ્રમાણે
૩ "	૨૫	૧૦	૪	બે કલર ૨૫% વધારે.

જાહેર-ખખર ફેરવામણી દરેક વખતના ૧૨૬% વધારે.

—: ‘સુવાસ’ના અમદાવાદ-કરંચીના એજન્ટો :—

- ૧ શ્રી કનુભાઈ એસ. દેવાશયી, ગાલાલનુમાન પાસે, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ
- ૨ સુધીર એડવર્ટીઝીંગ એજન્ટસ-પ્રતાપ બથર્સ, કોહારી પોળ, ગાંધીરોડ, અ
- ૩ શ્રી વલ્લભલાલ નાનજી સચદે ૨૨૩, પ્રાર્થના સમાજ રોડ, કરંચી

મુદ્રક અને પ્રકાશક : ત્રિજીવનદાસ જાહેરજી દ શાહ.

મુદ્રણ અને પ્રકાશનસ્થાન : ભોક્સેવા પ્રેસ : મોદીખાના, વડોદરા. તા. ૪-૧-૪

ખુલાસો—

યુદ્ધ શરૂ થયાંને અઢી વર્ષ થયાં. તે દરમિયાન દર મહિને કાગળના ભાવમાં વધારો થતોજ રહ્યો છે, તેમ છતાં 'સુવાસ' પોતાના સ્વરૂપમાં અફર રહ્યું: ન પાનાં ઓછાં કપાં, ન લવાજમમાં વધારો કર્યો.

પણ અપાને યુદ્ધમાં ઝંપલાવ્યા પછી કાગળના ભાવના ઉછાળામાં કરી હદ રહી નથી. યુદ્ધ પહેલાં ૦-૩-૬ ના ભાવે કાગળ મળતા. આજે ૦-૧૩-૬ ના ભાવે પણ જોઇતો કાગળ નથી મળતો. આ સંયોગોમાં કાં તો લવાજમ વધારવું ને નહિતર પાનાં ઓછા કરવાં—એ બેમાંથી એક માર્ગનો આશય લીધા વિના 'સુવાસ' ને ચાલુ રાખવાનું અશક્ય છે.

આજે મોંઘવારી બેઠક બની છે. એ સંયોગોમાં લવાજમનો વધારો આવકારપત્ર નીચે એ મુરકેલ છે. એટલે ન ફૂટકે પાનાંમાંજ ઘટાડો કરવાનો માર્ગ લેવો પડેલ છે. હવે પછી, ત્યાંસુધી કાગળના ભાવમાં વ્યાજખી સુધારો નહિ થાય ત્યાંસુધી, 'સુવાસ' નો દરેક અંક ૪૮ ને બદલે ૩૨ પાનાનો પ્રગટ થશે. માહકર્ણ અમારી મુરકેલી સમજીને આ પૃષ્ઠ-ઘટાડો નમાવી લે અને પોતાનો સંસ્કાર પ્રથમની માફકજ ચાલુ રાખે એવી વિનંતિ છે.

કાગળની આ મોંઘવારીના દારણે બેટની નકલો પણ ઓછી કરવામાં આવી છે. તેલેખકર્ણ અને મિત્રમંડળ તે માટે ક્ષમા કરશે એવી આશા છે.

ચાલુ વર્ષનાં જેમનાં લવાજમ બાકી છે તે બધુંએને ઉધરાણીના જુદા પત્ર લખાઈ ગયા છે. તે અનુસાર તેમને ત્વરાએ લવાજમ મોકલાવી આપવા આમહુઠરી વિનંતિ છે.

નિયમો—

'સુવાસ' દર મહિનાની પાંચમી તારીખે નિયમિત પ્રગટ થાય છે.

'સુવાસ' નો ઉદ્દેશ પ્રગતી સાપ્તિક ઉન્નતિમાં દરેક રીતે મદદગતી બનેવાનો છે. તે ઉદ્દેશને અનુકૂળ થઈ પડે એવા વિવિધ પ્રકારના લેખોને તેમા સ્થાન અપાયો. અભ્યાસપૂર્ણ સાપેક્ષાત્વ જોડણીશુદ્ધ, સરળ તે માનસિક લેખોને પ્રથમ પસંદગી મળશે.

'સુવાસ' ના 'લેખક-મંડળ'માં જોડાવાથી લેખકને વિના લવાજમે 'સુવાસ' નિયમિત મોકલાય છે; [હવે પછી 'સુવાસ' ના ચાલુ લેખકોનેજ 'સુવાસ' નિયમિત મોકલાશે. અન્યને જે અંકમા તેમનો લેખ પ્રગટ થયો હોય તે જ અંક મોકલાશે] તેમને પોતાના પ્રગટ થયેલ લેખની આઉટપ્રીન્ટ્સ મળે છે. તેમજ સલાહકાર-મંડળમાં પ્રતિનિધિત્વ મળે છે.

'સુવાસ' નો નમૂનાનો અંક મંગાવનાર ચાર આનાની ટિકિટો મોકલવી.

જેમાં કિતર જરૂરી હોય એવા દરેક પ્રકારના પત્રવ્યવહારમાં, કે લેખો અરવીકાર્ય નીચે તો તે પાછા મેળવવાને, જરૂરી ટિકિટો બીડવી 'જોઈએ, અને પોતાના પત્ર પર કે 'સુકપોરટ' પર પોરટેલ નિયમ પ્રમાણેની, પૂરતી ટિકિટો ચોડવી જોઈએ. તોટ-પેઇડ સ્વીકારવામાં નહિ આવે.

કાર્યોલપને લગતા પત્રવ્યવહારમાં તંત્રી કે સંચાલકનું નામ ન લખવું. કેમકે તેમ થવાથી તેમની ગેરદાનરીમાં તે પત્રની વ્યવસ્થા વિલંબજનક થઈ પડે છે.

'પ્રાચીન ભારતવર્ષ' કે 'Ancient India' ના માલકોને પ્રથમ વરે, અર્ધા લવાજમે (લવાજમ રૂ. ૧-૮-૦૦+૦-૬-૦ પોરટેજ=૧-૧૨-૦) અને ત્યારપછી એક વર્ષને માટે 'પોણા લવાજમ' (૨-૮-૦૦) 'સુવાસ' મળી શકશે.

કેટલાક અભિપ્રાયો

‘સુવાસે’ પોતાની ઉચ્ચ કાવિ ‘સાયવી’ રાખી છે. તેના અમલેખો ખરેખર ચિંતનસીધા અને કાવ્યતત્ત્વથી ભરેલા હોય છે.

લેખો એકંદરે સારા.....અગ્રવાસપૂર્વક લખાયેલા છે.

—રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

છઠ્ઠીએ છીએ કે શિક્ષિત ગુજરાત ‘સુવાસ’ જેવા સત્રપાસને આવકારે, પોળે અને પ્રપૂર્ણ સુવિકાસની તક આપે.

—અરેશર કુરુમહાજી ખખરદાસ

સુવાસ નિયમિત વાચનું છે, અને નિર્મળ અને નિષ્પક્ષપાત સંસ્કારી સાહિત્ય ઉપનવવામાં એનો સુદર ફાળો છે એમ લાગે છે.

—વિ. કે. માનસી

—સ્વા. સ્વયંભોયોતિ તો
નંદી—ઉત્થા

અમારું આખું કુટુંબ ‘સુવાસ’ ખૂબ વાંચે છે. અમારે ત્યાં ગુજરાતનાં ઘણાં પં આવે છે, પણ તેમાં શિષ્ટ સાહિત્ય તો ‘સુવાસ’ જ આપે છે.

—કે. જોશિયા ભો.

ગુજરાતને એક સારું માસિક મળ્યું હોવાનો સંતોષ થાય છે

—મનમોહ

આ માસિકે માહિતીપૂર્ણ સામગ્રી આપીને પોતાનું સ્થાન નક્કી કરી લીધેલું જણાય છે.

—સુબ્રમ્ણ્ય સમર્પિ

લેખોની પસંદગી જોઈ સંતોષ અનુભવીએ છીએ. ઊગતા લેખકોની કલમ વિકસા સાહિત્ય માસિકોની ખોટ ‘સુવાસે’ પુરી પાડી છે.

—મધ

એ વિશિષ્ટ પ્રકારનું સ્થાન સાહિત્ય-જગતમાં મેળવશે એવી આશા બંધાય છે.

આ નવો ફાલ અન્ય સામયિકો જેમ ખાલી નગર કરી ફેંટી દેવા જેવો નથી. ‘નામા તથા ગુણ’ ની જેમ ખાસ વાંચવા જેવું છે...લેખોની શેલી ઉત્તમ કલાપૂર્વક ન છે. ખાસ મહત્વતા બાપાશુદ્ધિ અને જોડણીને આપેલી છે

—ખેતીવાડો વિ.

‘સુવાસ’ નું ધોરણ આમ વધુ વ્યાપક અને જન્ય છે તે નોંધ આનંદ લે છે...તે સંવાદોને ધન્યવાદ છે....આ પદ્ધતિનો બધાં સામયિકોવાળા સ્વીકાર કરે તો ?—અત્ય કચરાની ટોપડીમાં નાખવા જેવું સાહિત્ય પ્રસિધ્ધ થાય છે, તે ન જ થવા પામે.

—ગુરુરા

તેમાં પીરસાયેલી વિવિધ જાતની વાનગીઓ સાહિત્ય-પ્રેમીઓને સારો ખોરાક પૂરો પાડે

—શશિવં

સામગ્રી સંતોષપ્રદ છે.

—પુસ્તકાલ

વિદ્વાતભરેલા લેખો, વિચારણીય સાહિત્યસામગ્રીથી આ માસિક વડોદરાના બંધ પડે ‘સાહિત્ય’ માસિકની ખોટ પૂરશે એવી આશા બંધાય.

—બા

જીવન, કલા, સાહિત્ય વગેરે વિષયો પરના લેખોથી ભરપૂર છે.

—સયાણાવ

‘સુવાસ’ એના નામ પ્રમાણે સુવાસિત છે.

—તંત્રી—દેશીર

વિચાર-અને સાહિત્યસમૃદ્ધ સુદર માસિક...પ્રત્યેક માસે આવનવી, વિવિધ અને દરેક સુરચિ સંતોષાય એવી સાહિત્ય અને વિચાર-સામગ્રી પીરસાય છે.

—અનાવિલ જે

હિંદુસ્તાનની સૌથી મોટી કંપની

ન્યુ ઇન્ડિયા

એશ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ

આગ-મોટર વિગેરે દરેક જાતના

વીમા અગર એજન્સી માટે

મળેા યા લખેા -

બ્રાન્ચ મેનેજર

શાંતીલાલ એમ. ફોજદાર

જોઇએ છે:-વડોદરા, પંચમહાલ તેમજ ભરૂચ પ્રિન્સીપલિટીમાં
હાંદગીના વીમાનું કામકાજ આરંભનાઇ કરવા
સ્પેશીયલ એજન્સીઝ માટે મળેા યા લખેા:-

ચીફ એજન્ટ્સ :-

એન. એમ. ફોજદારની કું.

કુવારા સ્ટ્રેટ, ગાંધીચોક, અમદાવાદ.

દરેક સ્વચ્છ સારો શામળગવાળો એન્ટો અને સ્પેશિયલ એન્ટો નોંધાયે છે.

જનતાની સેવા એ અમારું ધ્યેય છે. પ્રી સીઓના વીમાની અલોહ વિશિષ્ટતા
— સુવાવક પ્રસંગે રોકડ મદદ આપવાનું ધોરણ —

સ્વદેશી અને
સંધર્

લાંગ-લાઇફ

વીમા કંપની
લી૦

કંપની પોતાની મુખ્ય કચેરી માટે બમ્બે હમારત ખાધે છે : લક્ષ્મીરાદ, લુધવાર, પુના, ર
ખારીવાવ, રાયપુરા, મેસસ શેવડે એન્ડ કો. આર રસ્તા, ખાડીઆ,
વડોદરા. અમદાવાદ.

ચીફ એજન્ટસ:—યુજરાત અને કાઠિયાવાડ.

ૐ નારાયણ

પરમહંસ શ્રી સ્વામી રામતીર્થના ઉપદેશ સ્વરૂપ
મહાગૂજરાતની સંસ્કારી પ્રજાનું

ધાર્મિક માસિકપત્ર 'ઉત્થાન'

તાંત્રી - સ્વામી શ્રી. સ્વયંજ્યોતિ તીર્થ

જોરદાર લખાણનાં દર મહિને પૃષ્ઠ ૮૦. વરસ દહાડે પૃષ્ઠ ૬૬૦; છતાં
વાર્ષિક લવાજમ માત્ર રૂા. ૩-૮-૦ પોસ્ટેજ સાથે
સત્વર લવાજમ મોકલી આહક તરીકે નામ નોંધાવી દેવો.

ગમે ત્યારે આહક યનારને વર્ષના બધા અંકો મોકલવામાં આવે છે

લખો—પ્રબન્ધક : 'ઉત્થાન'

જ્ઞાન સાધન આશ્રમ—છોટાઉદેપુર

(પૂર્વ ગુજરાત)

ખા. બ. ક. કાઇ પણ પત્ર સાથે જોડાયેલું નથી

સ્વ
ત
ત્ર
રીત
૧૯
વરસથી
પ્રગટ
થાય
છે

ખાળક માસિક ખાળકો માટે જ પ્રગટ થાય છે. સાદી ને સીધી
ભાષા હોઈ આજના પ્રોઢ-શિક્ષણના જમાનામાં અક્ષરજ્ઞાનની
શરૂઆત કરનારાઓને તેમાંથી કંઈ કંઈ મળી રહેશે.

છતાં લવાજમ વરસનાં ફક્ત રૂાપયા એ

તમારી સંસ્થા કે ઘરમાં ખાળક અવશ્ય હોયું જોઈએ,
કેમકે નિર્દોષ બાલકો ખાળકે વાંચવા ઘણાં આતુર હોય છે.
નવા વરસથી ઘણા ફેરફાર થયો છે.

'ખાળક' કાર્યાલય, રાયપુરા—વડોદરા

કુરુડી ૧૫૫૨-૧૫૫૩ સ્વર્ણ વર્ષ ૩ માર્ગશીરશ ૩૦-૩૧-૩૨ ૧૫૫૩ ૧૫૫૩ ૧૫૫૩

આશર શિરોમણિ શ્રી. ઠકકુર નારાયણ વસનભૂતી
મહા મુદયવાન પુસ્તકો

હિન્દુ ગૌરવ અથવા માળાની અને પીછ

અતિ મહત્વની નવલકથાઓ

એકી સાથે જોઈશો પુસ્તકોનો એકેક આપનારને પારકર પેન
દાઈપની ફેલિન્ટન પેન લેટ. પાંચ રૂપીઆના એકેકવાળાને
“માનું જીવર યા સાતા દે રાક્ષસી” (૩૦૧-૮-૦) પુસ્તક લેટ.

ગુરુ ગોવિંદસિંહના અથવા પુરુષરંધર્ સમ્રાટ—ખાદેશહિ
આરંગેજનાં અત્યાચારથી, પોતાનાં પ્રાણધિક્ષુત્રોત્તિયા પોતાનું બલિદાન
આપીને, પ્રાણસાગરિન્દુષ્કેમ, હિન્દુતાતા તથા હિન્દુગૌરવને રક્ષનાર અને
પોતાની પ્રાણજીવીરવેરાગીને જોવા બહાદુર બનનાર હિન્દુ રક્ષામંદો છેડી
જનાર ગુરુ ગોવિંદસિંહના જીવનના રોમાંચક પ્રસંગોને અર્જવનારી અને
મૃતપ્રાણ હિન્દુઓના દુઃખમાં ધર્મ જાતથા વીરતાની ગજોતિને પ્રકટાવી દેનારી
અતિ હાસિક અને વલકથા હોયેનેરી પ્રાકુ પુરુષ ૩૦૦, પી. ૩૨. એકેકવાળાને

પીર વૈરાગી અથવા બંદા બહાદુર—ગુરુ ગોવિંદસિંહના
પુરા રહેલા કામને નિભાવતાથી પુરુ કરનાર, વિધર્મીઓએ જીવરેલા અત્યાચારોનો
મુક્તિ હિસાબ કરી નાખનાર અને હિન્દુ ભક્તિની રક્ષા માટે જીવનનું બલિદાન
આપનાર પીર વૈરાગી બંદા બહાદુરનું ચરિત્ર એક આદેશ નવલકથા રૂપે, રોમાંચક
ઘટનાઓથી ભરપુર, આત્મરક્ષાના માર્ગો બતાવનાર અતિ ઉપયોગી પુસ્તક છે.
નવલકથા એટલી તો આકર્ષક બનાવેથી લખાયેલી છે, અને એક પછી એક
એવા તો પ્રસંગો આવે છે કે પુસ્તક અપૂર્ણ મુકેવાની ઇચ્છા થતીજ નથી.
પ્રાકુ સોનેરી બાઈન્ડીંગ, ૪૦૦ પાના, પી. ૩૨. એકેકવાળાને

હિન્દુ સંગઠન અથવા મરણોન્મુખ હિન્દુ ભક્તિની એક
સંજીવની—સ્વામી સધાનંદજીના પુસ્તકનો અનુવાદ, એટલી તો ચાંચતા
ભરી ભાષામાં કર્યો છે કે વાંચતા વાંચતા રૂવાડા ખડા ધર્મ લાય છે.

છેલ્લાં ૧૨૦૦ વર્ષ થયા હિન્દુ ભત્તી ઉપર અને સનાતન-વેદિક ધર્મ ઉપર અસહમાનોએ, ખ્રિસ્તીઓએ, વિદ્યર્થીઓએ, અન્ય સાદિક અને ખીજા સંપ્રદાયોએ જે અત્યાચારો, બળાત્કારો તથા છળ પ્રેમોએ કર્યાંથી હિન્દુ ભત્તીને બેહાલ, કંગાળ અને સુકાલ જેવી સ્થિતિમાં મુકી છે તે હાલતમાંથી બચવા પ્રયત્ન સંગઠનની શોધાટે જરૂર છે એવું સંપૂર્ણ જ્ઞાન કરાવે છે અને હિન્દુ ભત્તીને તેનાં હિન્દુમણાતું અસલ સ્વરૂપ જણાવે છે. આખું એકાદ પુસ્તક તો દરેકે દરેક હિન્દુનાં ઘરમાં રહેવું જોઈએ એવું ૨૨૬ દરેક હિન્દુએ જાનવું જોઈએ. ૩૦૦ પાનાં કી. રૂ. ૨૦.૦૦

દંપતીશાસ્ત્ર અથવા લગ્નની સફળતા તથા નિષ્ફળતાનો વિચાર:—દંપતીશાસ્ત્ર Sexual Science નો અધ્યાસ તથા દંપત્ય જ્ઞાન અભાવે અનેક પરણી ચુકેલા સ્ત્રી પુરુષોના લગ્નની નિષ્ફળતા—Failure થાય અને તેમનો સંસાર જે સ્વર્ગમય થયો જોઈએ તેનાં બદલે કંટાળા ભરે નરક તુલ્ય અને કલેશ તથા કંકાશમય જીવનથી થવાનું કારણ માત્ર ખીનતા કાત, ખીન અનુભવ અને કોઈપણ જાતના આ વિષયના સંપૂર્ણ સંબંધના પુસ્તકો પછી ને વાચ્યા હોય તેનું જ સુખ્ય કારણ છે.

આ વિષયનાં સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ, મરાઠી, હિન્દી અને અનેક ભાષાં તેમજ વિવિધ પ્રકારની પુસ્તકો શ્રી ઠક્કુરે ઘણાં સમય સુધી વાંચી, વીન અભ્યાસ કરી પ્રમાણભૂત પુસ્તકો બહાર પાડ્યું છે. પાના ૨૭૫. કી. રૂ. ૨૦.૦૦.

સૌભાગ્ય રાત્રી અથવા વહુરાણીને શીખાવેલું:—ભા. ૧૮૫૬ (જે પુસ્તકો) શ્રી. કૃષ્ણકૃત માલવીઆએ હિન્દીમાં બહાર પાડ્યાં જે ભૂમિકા બંધનનાં સિંહ લાલાજીએ પ્રવર્ધી. તે પુસ્તકોની પાછળથી ન ઉપડી ગઈ. દરેક શાળાઓએ અને હાઈસ્કૂલોએ વસાવી લીધી. તે પુસ્તકોનાં અનુવાદો શ્રી ઠક્કુરે કયા ઉત્તમ ગૃહીણી જીવનની સફળતાની જાણવાનાર ઉચ્ચકોટીના પુસ્તકો છે. વિવાહીત જીવનના અધિકારોની સમજાવક વિષયોની બહુજ ચીવટાઈથી અને ઝીણવટ ભરી સર્ચા કરી છે. ક. શાળામાં પાઠ્ય પુસ્તકો તરીકે ચલાવી શકાય તેવા છે. વડોદરા વિદ્યામંદીરે ૨૬૬ કરી અને ઉત્તમ પુસ્તકો તરીકે વિદ્યાર્થીનીઓને વાંચી લેવા બલામણુ છે. સ્ત્રી ઉપયોગી એકે એક જાણતો અને અનેક જાતના વિષયોને ધણીજ તાલીમ સર્ચા છે. ૨૦ ચીત્રો. દરેક પુસ્તકના ૨૭૫ પાના. કી. રૂ. ૨૦.૦૦.

સુહૃદની હિન્દુ વીર મહિલા રમણીચરન:—જે એક આદર્શ ત્યાગ મૂર્તિ મહિલાની જીવનકથા. તેમનાં સંસ્મરણો માટે પ્રતિષ્ઠિત સ્ત્રી પુરુષોએ લખેલા લેખોનો સંગ્રહ. ચાલુ જમાનામાં સ્ત્રી કે વાંચવાની ખોંસી આવશ્યકતા છે. ઉત્તમ ચારિત્રનાં ચિત્રણ, ત્યાગવૃત્તિ, સાર્થવધાની ઉત્તમ ભાવના વિગેરે અનેક શક્તિઓ મળવાની તાલીમ મેળવવાની પુણ્ય પાનાં ૩૬૦. કી. રૂ. ૨૦.૦૦.

તો ઉત્તમ રીતે રસીક શૈલીથી લખાયા છે કે પુસ્તકને પુરૂ કરીજ લેવાની છોડી શકાતી નથી, ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક અપૂર્વ અને અમૂલ્ય પુસ્તક થયું છે ૫૪, ૬૦૦, પાકુ પુકું, કી રૂ ચાર ૫૪, ૬૦૦, પાકુ પુકું, કી રૂ ચાર

જયંતિ અથવા સંતાલ વિદ્રોહ:—હૃદયલોકે અતિહાસિક નવલ કથા હિન્દુસ્તાનમાં ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીએ પગ દડો મજબૂત બનાવવા, ત્યાં ત્યાં અત્યાચારો અને અવિચારી પગલાઓ ભરવા માંડ્યા હતા તે વખતે વીર સંતાલ જાતીએ પોતાની સ્વતંત્રતાના રક્ષણ માટે હથીઆરો ખેંચીને સુદેમાં અનેક સંતાલ વીરોને અને વીર રમણીઓએ પોતાના પ્રાણોની આહુતીના ભોગે સંતાલ જાતીને અમર કીધી પાના ૨૪૦, પાકુ પુકું, કી રૂ ચાર

સંમાર્ષ પારિજાત અથવા આદર્શ આય અખલા:—આજકાલના લેખાંશુ સુધારકોના અત્ત કરણો કેટલા બચકર કાળા હોય છે, લાખોના ઇસ્ટ ઇન્ડો કેવી સીક્રટથી હોઈયા કરીજાય છે અને સુધારકોના જાણતી સ્ત્રીઓની કાગળી, પણ કેવી ચગકેલી રહે છે, એ જાણ્યો અને એક આય અખલા અને આય પુરુષનું સ્વાર્થ ત્યાગીપણ અને ખીજ અનેક શુભો કેટલા આદર્શ હોય છે તે પણ જાણ્યો હુનિયા કેટલી બચકર છે તે નખ સ્વરૂપમાં દેખાડે છે પાકુ સોનેરી, બાઈન્ડીંગ, કી રૂ સવાળે

કાવ્ય કુસુમાકર:—ઠકકર નારણજી વિસનજી નિયારથી લખેલા શીજ્યા ત્યારથી માસિકો, અઠવાડીકો અને પંત્રોમાં આવેલા અને કેટલાક અપ્રતીધ કાવ્યોનો અજળ સંગ્રહ, અનેક જાતના વિવિધ પ્રકારના નાના મોટા કાવ્યો ગીતો, છંદો, શૃંગારીક કાવ્યો ૫૪, ૩૦૦, કી રૂ ચાર

ચૂડેલનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા:—આ વાર્તામાં ચપા નામની નદીની આત્મકથા છે નાટકકાર તરીકે ગેલૂમિ અને સિનેમાઓમાં તેઓ કેવું જીવન ગુજારે છે તેનો રહસ્યમય પડદો ખુલ્લો થાય છે

ખીજ ભાગોમાં અમદાવાદમાં સાધુના વેપમાં કેટલી અનાચાર ચાલી રહ્યા છે તથા જગાળામાં એક ગરીબ પ્રાણીની કન્યાઓના વરવિક્રયના દ્રવીજથી દેવા, હાલ જેહાલ થાય છે, તેની કથણરસિક કથા છે એ ઉપરાંત દિલ્લીની એક નામગીર કિલ્લામાં એક દેવકુમારીનાં શ્રવણો સુલતાન કરાવતા છે એ અધ્યાત્મિક રસમય છે વાચક માટે તો જરૂર તેનો કેટલો નહિ મૂકો એવી આત્રી છે. ભાગ ૧-૨-૩ દરેક ભાગની કી રૂ ચાર ટપાલ ખર્ચ અલગ.

દરેકે દરેક છુટક પુસ્તકનું વિ પી. પોસ્ટેજ અલગ.

વર્ધમાન એન્ડ સન્સ. પાયધુની ટ્રામ જંકશન મુબં ૧, ૩

અણ્વતિભિરાધ્યાનાં જ્ઞાનાંજનશાન્દાકયા ।
નેત્રમુન્નીલિત યેન તમ્મૈ શ્રીગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૪ થું]

જાન્યુઆરી : ૧૯૪૨

[અંક ૯ મા

નહાનાલાલની કવિતા

રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

‘નહાનાલાલનો કવિતાપ્રવેશ ચમકાવે એવો તો હતો જ એમના કાવ્યો ‘હૃદય’ ‘હૃદય’ ‘જ્ઞાનસુધા’ માં છપાયાં, તેમ તેમ તેમના તન્દ્ર સ્પર્શન્યાકાગ્નિ વડા તો દોરાયુ જ. પરંતુ જ્યારે ‘વસન્તોત્સવ’ નું ખૂબ ચમકાવતી નીલિતા બધું કાવ્ય અને ‘પ્રિયદાન’ નામની નવલકથા તેમણે ‘જ્ઞાનસુધા’ માં પ્રસિદ્ધ કરી ત્યારે સદનુધાન તેમના ઉપર દેવિન્દ્રન થયું જ. ‘કુમ્ભમાળા’ અને ‘હૃદયવીણા’ ની પ્રશંસા તેમણે ને વખતે દેવેલી એટલે નહીં અસર અમુક અંગે તેમના ઉપર પડી મનાય. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ નો નવીન રમણીયતાભાવ પામે છે પણ સન્દર્ભી ગુરુને જન્મતાના આકર્ષણ બની ગયાં હતાં. દવપત-કવિતાને કવિતા કહેવાય જ નહિ એવી ને સમજાવી સાદારનાની જતિ તેમનામાં પણ પ્રવેશી હતી એમ વાપક છે. ‘ભગવદ્ ગીતા’ના અર્થબુદ્ધિ પિતાને સંબોધેલી નીચેની પદ્યિતઓનો સંબંધ આમા યોગ્ય શકાય ખરા ? —

બહુ અવગણ્ય તારા ‘વસન્તાર્ણવ’, અનામી,
અને અપમાનને ગારે આ હાથે દેવ ચર્ચના,
ભીખવા, પગલા પરા, કેમકે સિલ કાપીય’,
ને તમારા દિને દેવવા, જો કાલ શબ્દ અધુ,

—એ પ્રશ્નને પ્રશ્નરૂપે રહેવા દેઇ આપણે એટલું તો ફક્ત શકીશું કે ‘નહાનાલાલની’ શૈલ અને જટશુદ્ધિ તેમજ રીતિ-અર્થકાર અને શબ્દોના પહેલ પાડવાની શક્તિમા દવપત-ગૃહે જન્મ લીધાનો અકસ્માત ઉપયોગી થઇ પડ્યા વગર રહે નહિ.

સાથે સાથે વિષયનિર્ણય તેમજ શબ્દસૂચનામાં ટેનીસનની સારી રીતે અસર દેખાય છે. ‘ફૂલ ખાઈ’ પેટિ છે, ચોટે છે —એ ગરબીમા દહિયે એટલી ટેનીસનની અસર જ્વંત બની નહાનાલાલના વાણીકીમિયામાં શુદ્ધ સોનારૂપે ગુજરાતી બની ગઇ.

નહાનાલાલની કાવ્યશક્તિએ ગુજરાતી કવિતાને સાચી ગુજરાતણુ બનાવી. એ સાચી ગુજરાતણે સ્વમાનપૂર્વક ગુજરાતીપણું રીઝાયું. નરસિંહરાવની 'ચંદા', તેમના 'મેષ દુકડા', 'કનક શિખરો' અને 'દિવ્ય સિંધુ' આકર્ષક હતા. તે યુગને ખૂબ નવાં લાગ્યાં. મણિવાય નંબુભાઈની સાથે સંપૂર્ણપણે સહમત થઈ આપણે એમ બાળેજ કહી સકીશું કે એ પોશ્વત્ય દ્વેષે રસ-સુગાસહીન કે માત્ર રંગીન જ હતાં. પરંતુ એ ગુજરાતી જીવનને નવાં-આકર્ષક લાગનાં હતાં જતા બંધેસતાં થઈ પડ્યાં ન હતાં, આપણા જીવનમાંથી એ ઊગી નીકળતાં 'લાગ્યાં નહિ: જેમ 'સરસ્વતીચંદ્ર' આપણને આપણા જીવનમાંથી જ સર્જતો દેખાયો તેમ. એક ગુજરાતણુ નવીનતા પરદેશી રંગીનતા જેઠે જાણી અનુભવી ગુજરાતી પહેરવેશ લાગે પાછો પહેરી લે અને ગુજરાતણુ બનવામાં ગૌરવ લે એવી નહાનાલાલની કવિતા લાગે છે. નવીનતા સ્વીકારી છતાં એ નવીનતાને તેમણે ગુજરાતી બનાવી દીધી.

આમ નહાનાલાલની નવીનતા ગુજરાતને ઝંખતી માળખી હતી છતાં તે ખૂબ આત્મીય લાગતી હતી. એ નવીનતા વિવિધ સ્વરૂપે તેમનાં કાવ્યોમા વ્યક્ત થઈ છે. આપણે તેમની નવીનતા નિહાળીએ:

૧. પ્રથમ તો કાવ્ય-વિષયોની પસંદગીમા કવિએ નવીનતા દર્શાવી છે: કર્મોપીને આપણે જાણીએ મૂકીશું. છતાં નહાનાલાલ પહેલાના કવિઓએ જે વિષયો લીધા છે તેમની અને નહાનાલાલના વિષયોની વચ્ચે બે-ત્રણ મોટા ભેદ છે.

(અ) પૂર્વ કવિઓ નિરસ એકતા-એકતાનપણું ઉપર એવા વિષયો પસંદ કરતા હતા. નહાનાલાલ જેવું વિષયવૈવિધ્ય તેમનામા ન હતું.

(બ) પૂર્વ કવિઓમા અનિચ્છાએ પ્રચાર પેસી ગયો છે. કુદરતનાં ગીતો હોય કે દેશભક્તિનાં હોય-સમાજ સુધારાના હોય કે જીવન-ગર્મિભર્યાં હોય-એ સર્વ જાણી જોઈને લખાતાં હોય, અમુક ઉદ્દેશથી લખાતા હોય એમ લાગે છે એમાંથી કૃત્રિમતા દેખાઈ આવતી. પશ્ચિમમા પ્રકૃતિનાં કાવ્યો ખૂબ છે ?-લાલો આપણે ગુજરાતને એવા કાવ્યોથી ખડકી ફર્યો. વિધવાઓ બહુ દુઃખી છે ?-એમના દુઃખમાંથી કવિતા ઉપજતી ગા માટે તેમની રિયતિનું દર્શન ન કરાવ્યું ?-આયું કંઈક પ્રચારલક્ષી વળણુ આપણને સહજ દેખાય છે. નહાનાલાલ પ્રચારથી પર છે. સૃષ્ટિ-સૌન્દર્ય, સામાજિક પ્રશ્નો, જીવન-ગર્મિઓ કે રાજકીય ઉત્ક્રાંતિમા તેમની કવિત્વ દષ્ટિએ સ્વાભાવિક બની જાય છે. સૃષ્ટિની સાથે અનુભવની એકતા જેટલી નહાનાલાલમાં સ્વાભાવિક લાગે છે એટલી એમના પુરોગામીઓમાં નથી લાગતી, આ સાહજિકતા તેમના પ્રચાર ઉપર પણ કવિત્વના રૂપેરી પડદા પાથરી દે છે. જે તેમણે કદી પ્રચાર છ્ડ્યો હોય તો પણ જીવનની સાથે સૃષ્ટિસૌન્દર્ય નહાનાલાલે જેવું વણ્યું છે એવું કદાચ ગીત્ત કોઈ કવિએ વણ્યું નહીં હોય.

ચંદન છાંયે શાક સમારો ન્યોમનો,
રજની રસીલી હસતી લલિતવર લાલ ને,
ચાંદનીયો ઉર ભરી ભરી રસ કંઈ દોળતો,
આપણુ પણુ રમતાં તો વિરલ વિકાસ ને-

એવારે દિવસો પણુ પ્રિયતમ પડી ગયા.

ત્યોતરના કારણે મુજ પ્રિયતમની અદારી
પ્રારબ્ધ શુ મંદન ઉપર ન્યોમ છાપું,
હોંએ અનેક નીલસાગર તે તબાગ
તો નેવમાં મુજબ ઉત્તરવળતા મુઠાની

(ક) નહાનાવાવની રિયમ-પસંદગી ઝગકાભરી ખરી, પરંતુ તે તુર્ત આપણી બની જાય છે. દૂંકાણુ એ સ્વાભાવિકતાનું વક્ષણ છે એ સ્વાભાવિકતા જ માનવહૃદયને છૂતે છે, છૂવનમા તેમજ કલામાં 'યોવના,' 'અદ્ભુત સુંદરતા', 'વિવાનની શોભા,' 'વીરની વિદાય' એ દૂંકાસરી કાવ્યમંથાળાં નહાનાવાવના પુરોગામીઓના મથાળા સાથે સરખાવવાની જરૂર છે. સંબાણુ અને અરોપણુ બાવ ઉપજાવતા વિવેચકવાની પ્રાથમિકતા મુશ્કેલી છે નહાનાવાવ એ પ્રાથમિકતાથી ઉપર ચઢી સ્થિર શિષ્ટતા અને સ્વાભાવિકતા દર્શાવે છે.

૧૨. નહાનાવાવે સ્પષ્ટપણે હંદમાંથી પ્રાસ બાણુએ મૂકી દીધા-કનાપીની માફક. તેમના પુરોગામીઓ પ્રાસ-અનુપ્રાસને બાણુએ મુકતા સંકોચાવવા, જો કે સંમૂકત હંદરચના તેમને પ્રાસ તોડવાનો અધિકાર આપી ચૂકી હતી, અને 'હ-ઐ-ઉ-એ-ઋ-ૃ-ઌ-ઔ' એજ અધિકારને ટેકો આપતી હતી. નહાનાસાસની કલાપી સાથેની એ નવીનતા જ ગણાય કે તેમણે પ્રાસબંધનથી હંદરચનાને મુક્ત કરી-અને છતાં ભવ્ય કવિતાઓ તેમાંથી ઉપજાવી છે-

પ્રાગેશ્વરી કૃતિની જન સાથે કેરી,
કોપું પ્રવાણુ મુજ સગ ભવપર્યામી,
તેં પોતા આત્મકલી પાંદડીએ ઉપાડી,
ખીલી ક છક, કંઈ નૂજ વિરે ખરી તે,
નહોતી સીમા ગગનનીય રચની વાધા,
નહોતી સીમા જગત કે જગત-પનેનોની,
નહોતાં જ સંકલન કો રચન-કાળના ત્યા
નિર્ધાર એમ વહના પ્રજુના પ્રવાહે.

૨જો કોઈ એમ માને કે કવિ નહાનાવાવે પ્રાસનો કરેલો ત્યાગ એ અસંકલિતનું પરિણામ છે. નહાનાવાવ સરખા પ્રાસાનુપ્રાસ નુજરાતના ખીજન કોઈ કવિએ જાણે જ વિપુલતા અને સફળતાપૂર્વક વાપર્યાં હશે. એક નાદુરસ્તી મીઠીતથી નહાનાવાવ સન્દો ઉપજાવે છે અને યોગે છે, એમને પ્રાસની દરકન પડે એમ છે જ નહિ

પતવિભવમા વિદ્યુત હસે,
જલધિજલમાં કો ન દિશસે.
જો ને ન્યોમા-તમાં જગજગની ન્યોતિ જોડું વસે,
સખી તારી મૃતિ દૃઢભવને એમ વિશસે,

ખંડે શિખરિણી ખંડે ખંડે આમ પ્રામયુક્ત છે, એટલું જ નહિ-અનુક્રુપ જેવા હંદમાં પણ તેમણે આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવા પ્રાસની સંખ્યા યોજના કરી છે

અંબાની રાજ મ્હોરી ને, આત્માયે મુજ મ્હોરીઓ,
માથ છે સાધુ ને સન્નો, દરિની રસ દોરીઓ.

આપણી કલ્પના જે પ્રાસને એમણે જાણે પકડી શકે એવા ચમત્કારકમાં પણ રસપૂર્ણ અભિવ્યક્તિ અને સમોચિત પ્રાસ ખેસાડવાની નહાનાવાવની શક્તિ શ્રેષ્ઠ પ્રમાણની છે

હવેના અવેરીઅરની એક દુકાનમાં - કોઈ સ્વરૂપવાન યુવતી ગોનાકંઠીઓ તપાસતી હતી. એકાદ કસાકના અવબોકન પછી તેણે એક મનોહર કંઠી બુદી તારી ને અવેરીને તેની કિંમત પૂછી.

“ પચીસ પાઉંડ. ” અવેરીએ કંઠીના આકર્ષક સ્વરૂપ પર નજર ફેંકતાં કહ્યું.

“ ઝોડ ” યુવતી નિરાશ વદને બોલી, “ મારા પતિ તો કંઠી ખરીદવાને ફક્ત સત્તર પાઉંડજ અચાવી શકે છે. ”

તે “ વાધો નહિ, ” અવેરીએ બાપારી ટણે કહ્યું. “ બાકીના આઠ પાઉંડ આમ સગવડતાએ ગોઠાવજો. ”

“ છ નહિ, ” યુવતી દુકાન પરથી નીચે ગતરતાં બોલી, “ મારે મારી મર્યાદા જાળવવી જોઈએ. ” - તે તે ચાલી ગઈ.

તે જ પ્રસંગે તે બજારમાં આવેલ મહારાણી વીક્ટોરિયા દરથી આ દર્ય નિહાળી રહ્યાં હતાં. તેમણે તે દુકાનમાં આવીને વિગતથી માહિતગાર બની ઉક્ત કંઠી ખરીદી લીધી. ને તે કંઠી યુવતીને બેટ મોકલાવતાં સાથે લખ્યું, “ પોતાની મર્યાદા સમજીને ગોડ પર વિનય મેળવનાર બહેનને સર્વેમ બેટ. ”

સ્વ. જમ રણુજીતસિંહે પોતાની કુમારવયમાં મુંબઈના જ્યોતિષી પંડિત હરેશ્વરને જામનગર, આમંવા. મુદ્રાકાતના પ્રસંગે રણુજીતસિંહે નોકરનો વેશ ધારણ કર્યો ને પોતાના બે મિત્રોને અનુક્રમે રાજકુમાર તથા શ્રીમંતપુત્રનો વેશ ધારણ કરાવ્યો. ને ત્રણે જણ પોતપોતાની જન્મપત્રિકાઓ હાથમાં લઈ જ્યોતિષીની વાટ જોવા લાગ્યા.

જ્યોતિષીએ ત્રણેની જન્મપત્રિકાઓ તપાસી. ને નોકરની જન્મપત્રિકા પર ત્રીજીચંદ્રની નજર ઠેરવી કહ્યું, “ આ પુત્ર રાજા થશે. ”

“ પંડિતજી, ” નોકર ગાંતિપૂર્વક બોલ્યો, “ શી વાત કરો છો ? મને તે વળી રાજ્ય મળવું હશે ? ”

“ ભાઈ, ” પંડિતજી હસીને બોલ્યા, “ આ જન્મપત્રિકાનો માલિક નોકર નહિ પણ રાજકુમાર હોવો જોઈએ. ”

તે પછી રણુજીતસિંહ માદીએ આવતાં જ તેમણે પંડિત હરેશ્વરને રાજજ્યોતિષી નીમ્યા.

પોતાની આબાવાકીમાં જેઠા ભાવનગરના રાજવી તખ્તસિંહજીના કપાળમાં એક પથ્થર વાગતાં સિપાઈઓ તપાસ કરવા દોડ્યા ને આર વર્ષના એક છોકરાને પકડી લાગ્યા. રાજવીએ તેને પથ્થર ફેંકવાનું કારણ પૂછતાં છોકરો બોલ્યો, “ મેં જાણી જોઈને તમને પથ્થર માર્યો નથી. મેં તો આંખ પરથી કેરી પાડવાને પથ્થર ફેંકેલો. ”

બાળકની આ સમ્બાધ પર હસતાં નરેશ બોલ્યા, “ આંખને પથ્થર વાગત તો તે કેરી આવત. તો મારે તો તને કંઈક વિશેષ આપવું જોઈએ ને ? ” - તે પ્રેમાળ નૃપતિએ તે જ વખતે છોકરાના હાથમાં દશ રૂપયા મૂક્યા.

ચિત્રનનો મહામંત્રી અને નેપોલિયનનો મિત્ર ફ્રાંકસ નાની ઉંમરમાં જુગારની લાને ચડી ગયેલો. એવીજ વર્ષની વય યતામાં તો તેણે પિતાના એકનીશ સાથે રૂપિયાનો ધસાકાડ કરી નાખ્યો, ને છતાં ઉપરથી તે હુમેશાં દેવાદાર રહેવા લાગ્યો.

એક પ્રજાતે તેને નિરાંતે ધારતો જોઈ તેના પિતાએ કહ્યું, “આટલું દુનું છતાં તને જાંબ શી રીતે આવે છે ?”

“આપે એમ પૂછવું જોઈતું હતું,” પચારીમાંથી દસીને બહાં ફ્રાંકસે કહ્યું, “કે મારા નેપોલિયનને જાંબ શી રીતે આવતી દશે ?”

ફ્રેન્કલીને પોતાના તંત્રીપદે પ્રગટ થતા પત્રમાં એ નામાંકિત પુરોણાની વ્યાજબી ટીકા કરવાનો નિર્ણય કર્યો. પત્રના સંચાલકોએ તે સામે વિરોધ દર્શાવતાં કહ્યું, “તમારા સહતંત્રીઓ પણ આ વિષયમાં મોન જાળવવાના અમારા વિચાર સાથે મળતા છે.”

ફ્રેન્કલીને તે પત્રના સંચાલકોને ને સહતંત્રીઓને સાંજે પોતાને ત્યાં જમવાને આમંત્ર્ય આપ્યું. સાદાં ટેબલો સામે બધાએ બેઠક લીધી. પછી નોકર તે દરેકના ટેબલ પર જવારનો સૂકો રોટલો ને મીઠાનું પાણી મૂકી ગયો. મહેમાનો તો મોં ફાડીને જોઈ જ રહ્યા. રોટલો અને મીઠાનું પાણી ગળે ઉતારવાની તો શું પણ તેના સામે નગર દેરવાની પણ તેમનામાં દિંમત નહોતી.

તે પ્રસંગે ફ્રેન્કલીને પોતાના ભાગનો રોટલો રસપૂર્વક પાણીમાં બોળાને ખાતાં ખાતાં કહ્યું, “સુરજીઓ, જે આવા બોજનથી ન ચલાવી શકતો હોય તે ફાવે તેમ કરે, પણ જે ચલાવી શકે છે તેને કોઈની પણ શેઠમાં દયાવાની જરૂર નથી. પત્રની માલિકીના અંગે તમે મને સત્ય પ્રગટ કરતાં રોકશો તો હું નવું પત્ર શરૂ કરીશ ને તેમાં તે સત્ય પ્રગટ થશે.”

એક ચિત્રકારે અરદેશર કોટવાલની સુંદર છબી દોરી અને તે છબી લઈ તે કોટવાલ સમક્ષ પહોંચ્યો. કોટવાલ પગલર એ સુંદર છબીને નીરખી રહ્યા ને પછી ખજનનું પાસે રૂ. ૫૦૦ મંગાવી તે તેમણે ચિત્રકારના હાથમાં મૂક્યા. કોટવાલે પોતાની કલાનું યોગ્ય મૂલ્યાંકન કરવાથી ચિત્રકારનાં નયનમાં ઉત્સાહ તરવરવા લાગ્યો.

પરંતુ એ ઉત્સાહનો તરવરાટ સમે તે પહેલાંજ કોટવાલે પોતાની છબીના દુકંડા કરીને તે દર દેખી દીધા. ચિત્રકારનો ઉત્સાહ અચંચામાં ફેરવાયો. તેણે દીન વદને પૂછ્યું, “સાહેબ, ચિત્રમાં કંઈ ખમી છે ?”

“દેખીતી રીતે તો ખામી કશીજ નથી.” કોટવાલે શાંતિથી કહ્યું, “પરંતુ મૂળ ખામી એ છે કે તેમાં પરમદુષ્ટાનું પરમાત્માને જૂઠીને એક સામાન્ય માનવીની છબી આલેખવામાં આવી છે. એટલે કલાકારને તેના શ્રમની કિંમત મળી ચૂક્યા પછી જગતમાં એ છબીની કોઈ જરૂર નથી.”

પોતાના પુત્રના ભાગે રાજકુમાર ઉદયસિંહને વનવીરના પંજામાંથી અચાંખના વીરાંગના પનાને ત્યાજે સર્વ સ્થળે જાકારે મળ્યો ત્યારે તે, કમલમેરના નૃપતિ આશાશાહની સમીપ જઈ પહોંચી ને રાજકુમાર ઉદયસિંહને તેણે આશાશાહના બાળામાં મૂકી દીધા.

ગમરાવલ આશાશાહે રાજકુમારને પોતાના બાળામાંથી દૂર કરવાની ચેષ્ટા કરી. તે પ્રસંગે નજીકમાં જોડેલી આશાશાહની માતા પોતાના પુત્રની મનોભાવના સમજી જઈ બોલી, “જેટા, તું પોતાને જૈન કહાવે છે ?”

“હા. મા. એમાં પ્રશ્ન શો ?”

“ને છતાં આશ્રયે આવેલને રક્ષણ આપવાની ના કહે છે !”

“મા. એ કોઈ સામાન્ય આશ્રિત નથી. તે ઉદયપુરનો રાજકુમાર છે. તેની પાછળ વનવીરની પ્રત્યેક મેના અંત્રી આવી પહોંચશે. એ સેના સાથેના યુદ્ધમાં આપણે માટે વિજયનો કોઈ સંભવ નથી. ને નાહક બંને પક્ષનાં હાનરો માણ્યોની દિંસા થશે.”

“વાહ, અદિંસાના નામે કાપરતાને પોષવાને માટે દલીલ તો હાક શોધી કાઢી છે.” માતાએ પ્રભાવશીલ વાણીમાં કહ્યું ને પછી શાંતિથી પૂછ્યું, “તું જાણે છે કે વૈશ્યાલીપતિ ચેટક સુસ્ત થાવક હોવા ઉપરાંત જગત્તાન મહાવીરના મામા પણ થતા હતા ?”

“હા.”

“તેમણે જો રાજકુમારોને રક્ષણ આપવાને ખાતર મગધપતિ સામે ખેડેલા યુધ્ધમાં વૈશ્યાલીનો નાશ થવા ઉપરાંત બંને પક્ષનાં કેટલાં કરોડ માણ્યોની નાહક દિંસા થઈ હતી ?”

આશાશાહ અવાચકપણે સાંભળી જ રહ્યા. માતા આગળ ખોલી—

“બેટા, આજસુધી હું ધારતી હતી કે હું વીરમાતા છું, પણ આજે તે એ જમ બાગી નાંખ્યો છે.”

આશાશાહે હાથ ધરી માતાના ચરણમાં મરતક મૂક્યું અને તે બોલ્યા, “મા, ક્ષણિક કાપરતા માટે મને માફ કર. હું રાજકુમારનું પ્રાણાતે રક્ષણ કરીશ. વનવીરની સેના સામે કમલમેર અંત સુધી ઝડપશે અને છતાં એ મેનાનો નાશ નહિ થાય તો તે કમલમેરની જ આગમાં ભરમીભૂત બનશે.”

માતાએ પુત્રના શિશ પર પોતાનો પ્રેમાળ હાથ મૂક્યો.

પન્ના આ દરમિયાન અત્યુપહૂં નયને જોઈ રહી. તેણે પ્રધાના ચરણમાં પોતાનું શિશ નમાવ્યું. ને આશાશાહે અવાવેલા એ રાજકુમારના પુત્ર પ્રત્યે ભારતમાતાની આખર જાણની રાખી.

x

x

x

ડીઝરાયલી મીઝારનો અજબ શોખીન હતો. તે અંગે તેને ચેતવણી આપતાં દર્નેસ વેગરટે કહ્યું, “દોસ્ત, ફૂંકવામાં કંઈક સંયમ રાખ. ખૂબજ ફૂંકવાની ટેવથી તો મેં જગતની સુંદરમાં સુંદર રમણી ગુમાવી છે.”

“દોસ્ત” ડીઝરાયલીએ દર્સીને કહ્યું, “તાગે અનુભા તો એમ મુગવે છે કે સીઝાર એ નીનિનું સર્વશ્રેષ્ઠ પગથિયું છે.”

x

x

x

ડીઝરાયલીએ અબણ, આંગેડ અને કદરૂની શ્રીમંત નિમવા મીઝીસ વીન્ડહામ સાથે લગ્ન કરવાનો નિર્ણય કરતાં લંડનમાં વિરમય ફેલાયો. તે અંગે સુવાસો કરતાં ડીઝરાયલીએ કહ્યું, “મારા બધા મિત્રોએ પ્રેમને ખાતર લગ્ન કર્યાં છે, પણ તેમાં દરેક ક્લાવા છે. કેમકે તેમાંના અડધાએ પોતાની પત્નીઓને છૂટાછેડા આપ્યા છે અને બાકીના અર્ધો તેમની પ્રેમગીઓને સારી રીતે પીટે છે. એટલે હું તો પૈસાને ખાતરજ લગ્ન કરવાનું પસંદ કરું છું, કેમકે તેમાં નકકર સોનાના પત્તીસ હાનર પાઉંડ પહેલેથીજ ખીસામાં મૂકવાના હોઈ ક્લાવાનો કોઈ પણ સંભવ નથી.”

જેની બે હજારમી જયંતી નજીક આવી છે તે—

સમ્રાટ વિક્રમ અને વિક્રમ-સંવત

જોશિલાલ ત્રિવેદી

બ્રમજનક પ્રસ્તાવ

ભારતના પ્રાચીન ઇતિહાસના સંશોધકોએ ગણિતવિશારદ અને ન્યોતિપતિપુણ્ય પ્રાચીન આર્યપ્રજાને તેમના એક મહત્વના છતાં કલ્પિત વિધાન વડે મદાન અન્યાય કરેલો છે. એ ઇતિહાસ-સંશોધકોએ પોતાના વિધાનથી એવો ભ્રમ ઉત્પન્ન કર્યો છે કે, જાણે પ્રાચીન આર્યપ્રજા કાળ-ગણનામાં અને ખગોળજ્ઞાનમાં અજ્ઞાન હતી, એ પ્રગતી કાલગણના જાણે ગાળકના ખેલ જેવી હતી. આપું અચુકત વિધાન તે છે. સ. પૂર્વેના પ્રથમ સદ્કામાં યદ્ય યથેલા વિક્રમાદિત્યે સ્થાપેલાં વિક્રમ સંવતનો યદ્ય તે પછી લગભગ ચારસો વર્ષ બાદ યથેલા ચુદ્રગુપ્તના ચંદ્રગુપ્ત બીજાને આપતા આવૃત્તમાં યથેલું છે. નવાઈની વાત તો એ છે કે, પાશ્ચાત્ય સંશોધકોએ ફેરારેલા આ બ્રમજનક પ્રસ્તાવને 'બાબાચક્ર' માની અન્ય ભારતીય વિદ્વાનોએ પણ સ્વીકારી લીધો છે.

અવંતીપતિ ગદ્ગીલ્લચંદી વિક્રમાદિત્યે શકલોકોનો સદાર કરી ઇ. સ. પૂર્વે ૫૭ માં પોતાના રાજ્યાભિષેક સમયે વિક્રમ સંવતની સ્થાપના કરેલી છે. આ વિક્રમ સંવતની કાલગણના ઇ. સ. પૂર્વે ૫૭ ના સંદેશરની તા. ૧૮ મી અને ગુરુવારથી થયેલી છે અને તે પછી વિક્રમ સંવત આજ-પર્વત કાલગણનામાં વપરાતો આવ્યો છે.

ચંદ્રગુપ્ત બીજા અને વિક્રમ-સંવત

ચંદ્રગુપ્ત બીજા (ઇ. સ. ૩૭૫ થી ૪૧૪) વિક્રમાદિત્યનું બિરુદ ધરાવતો હશે તે વિષે શંકા નથી, પણ એટલાજ ખાતર અને તે એક પરાક્રમી રાજા હોવાને લીધે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૭ થી ચાલતો આવેલાં વિક્રમસંવત તેણે ચલાવ્યા એમ કહેવું એ બૂઝભરેલું છે. આ વિષે સામાન્ય ભુદ્ધિથી વિચાર કરતાં પણ નીચેના પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે:

૧. ચંદ્રગુપ્ત બીજા પોતાના નામનો સંવત ચલાવે તો ઇ. સ. ૩૭૫ થી તેની શરૂઆત ન કરતાં ઇ. સ. પૂર્વે ૫૭ મુખી પાછળ જઈને પોતાના સંવતની શરૂઆત શા માટે કરે ? મતલબ કે ઇ. સ. ૩૭૫ માં વિક્રમસંવત ૧ ન લખતાં વિક્રમ સંવત ૪૩૧ લખાવા માટે એ શું સંભવિત છે ?

૨. આર્યપ્રજા પ્રાચીનકાળમાં વેદો રચાયા તે કાળથી કાળગણનામાં નિપુણ હતી. ખગોળજ્ઞ 'જી'કું જાન પ્રાચીન આર્યોને હતું. વળી ઇ. સ. પૂર્વેના પ્રથમ શતકમાં 'ગર્ગ્યાચાર્ય' જેવા ન્યોતિર્વિદો યદ્ય ગયા હતા. આથી કાલગણનામાં ને ખગોળમાં નિપુણ આર્ય પ્રજા ઇ. સ. ૩૭૫ ના અરસામાં જે સંવત ચલાવે તેને એકદમ ૪૩૧ ના અંકથી શરૂ કરે—તે પણ ખાસ કારણ વિના—એ શક્ય છે ? શું આર્ય પ્રજા સંવતનું કાલગણનામાં કેવું મહત્વ હતું તે બિલકુલ સમજતી ન હતી, તેથી આમ બન્યું ?

૩. જે ચંદ્રગુપ્ત બીજાએ પોતાની પહેલાંના કાળથી (ઇ. સ. પૂર્વે ૫૭ થી) ચાલતાં આવેલાં કોઈ બીજા સંવતને અપનાવી લીધો હશે, એમ દલીલ કરવામાં આવે તો પછી તે પ્રથમનો ચાલતો

આવેનો સવન ગંભીરતાથી વિક્રમાદિ રોજ જ હતો એમ માનવામાં શુ હકન છે ?

જમનાં કારણો

૧. સશોધકોને આવો જમ મેલવાનું એ / મુખ્ય કારણ / તે એજ કે જમા-અગિયારમા મેકાની પૂર્વે વિક્રમનો સવન નપરાનો ન હતો એમ આ સશોધકોએ માની વીડુ હતું સશોધનનું કાર્ય કદી સપૂર્ણ ન થઈ શકે તેનું અનગ જાણવાનું જ છતાં આ અતિ હિમાદી વિદ્વાનોએ મોતાના જાણવામાં જે ન આનું તે દુનિયામાં અસ્તિ રમા જ નથી એમ માની વીડુ વિક્રમ સવનનો ઉપયોગ જમા મેકા પહોંચા થતો હોવાના નેતો કે આસારો તે વખતે ન મળ્યા એને શ્રી એશ્વર્ય દત્ત જેવા જ્ઞાતીય વિદ્વાને પણ વિક્રમ સવન તે પહેલાં પ્રમાણમાં નહિ જાણ-સ્થાપના / નહિ હોય એમ માનુ પશ્ચિમીએ નોકક રમા વગમજ ને હમગ નથી વસી ગેલા પુખ્તગેજ વિક્રમાદિતને તેમણે કવિત માની લીરા

દત્તકથાઓ (Traditions) ને નમામી મળી પડી તેના પાયા સશોધકોને નહુ મહુ મિચાર કરતા જેવો હોય છે તથાઓ વિના પ્રમુખ પ્રચારમાં નથી આવી વિક્રમ સવનની માનનામાં તે વિક્રમની દત્તકથાઓની સાથે સાથે જોડાઈ ગયો વગેરે વિક્રમસવનનો નજીસી રાખતે તેવા પુરાવો વિદ્યમાન હતો છતાં આખો મીની દેખાદોળીથી પાથાર સશોધકોની નાતને પુટિ આપવામાં જારતીય વિદ્વાનો પણ પાછા ન પડ્યા પાછળથી જ્યારે દશમા ગતકની પાયા વિક્રમ સવનનો પ્રચાર હોવાના પુરાવા મળી આ ના ત્યાર પછી આ સશોધકોની આખ ન જામડી ગા બાઉ દાઢ અને સર કીમદામના વખતમાં વિક્રમ સવનનો વહુનામાં રહેતા મિનાને ૧૪ સ ૭૧૪ નો મળી આ મો હતો x પછી પાછળથી તેના કરતાય જૂના વખતમાં વિક્રમસવનનો ઉપયોગ થવાના નેમો ઉપનયન થતા છતાં સશોધકોએ ઈ સ પૂર્વે પછમાં થઈ ગયેના વિક્રમાતિયને તે કહિસ્તજ ગહેવા દીધો તેમણે હવે પાછા પડી ઈ સ ૩૭૫ થી ૪૧૪ પર્વત થઈ ગયેતા પ્રતાપી ચદ્રગુપ્ત બીજાને વગર કાગે શકારિ વિક્રમ બનાવી દીધા વાગ્તવિ રીતે આ ચદ્રગુપ્ત બીજાને ઉર્ધ્વ વિક્રમાદિ થ બીજાને ક્ષત્રપવિજેતા હતો, ગઢવિજેતા ન હતો પણ ગુલ્લવારોવા વિદ્વાનોએ અસન વિક્રમો સાચો માનવાને બદલે ચદ્રગુપ્ત બીજાનું જોયું પકડી લીધું અને તેને વિક્રમસવનના આપખ વિક્રમાતિય તર્કકે જોડી દીધા

નવીન પુરાવા

પછી હવે વિક્રમ સવનનો જૂના વખતમાં (સર કીમદામ વગેરના જાણવામાં ન હતું તે રીતે) નપરાશ થતો હોવાના પુરાવા ઠંક ઠંકાણે મળી આવ્યા છે દાખના તરીકે શ્રી કન કુગની નામના ગુર્જર નૃપતિનો મમિસ-લેખ સવન ૩૮૦ ગ્રેને ૬ સ ૪૦૬-૩૭ નો મળી આ રાની જહેરાત ડા જીવગુજ મોદીએ રોં પહેના કરી હતી તે ધ્યાનપાત્ર બને છે +

પછી ઈ સ ૩૭૫ મા ચદ્રગુપ્ત બીજાને ધર્મગો હોતો ગ્રેને આ નેખ તે પડીનો હાથ ચદ્રગુપ્ત બીજાને વિક્રમ સવનનો સ્થાપન ન હતો એમ સામિતી આપવાના નામમાં તે સ ૧૫ પુરાવા સ્થ નીવડે તેમ ન હતું તેને માટે તો ચદ્રગુપ્ત બીજાના અભિતવ પોતાના વિક્રમ સવન ૧૧ શિના નેખોની આનરવકતા હતી અને તેવા લેખ અનાપાએ મળી પશુ આ ના છે ગ્રેને ૧૬ ચદ્રગુપ્ત

x જુઓ આખીઓજીકલ રોષે ૬૨ ને ૬૬ ૬૮ ઉપર ડા બાઉ દાઢએ આપેલો દવાનો

+ જુઓ ૧ કવિ પ્રકાશ પુ ૭૬ જુલાઈ ૧૯૪૮ નો વધારો ૧ ૩૨-૩૩

ખીજાને માથે શકારિ વિક્રમાદિત્યના કાર્યનો તથા વિક્રમ સંવતના સ્થાપક તરીકેનો યશ વધુવાર દોષી બેસાડેલો રહેવા દેવો ઉચિત નથી.

કાશી હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલયના અધ્યાપક ડૉ. એ. એસ. અસ્તેકરને તાજેતરમાં કેટલાક શિલાલેખો અને તામ્રપત્રો મળ્યાં છે. x તેમાં સૌથી મહત્વનું તામ્રપટ્ર વિક્રમ સંવત ૨૨૩ નું મળી આવ્યું છે. તે તામ્રપટ્ર માળવાના કોષ રાગનું છે અને તે રાગનું નામ તેમાં જોડી ગયું છે, પણ તેના પિતાનું નામ તેમાં છે. આ રાગનએ શકોને હરાવીને પોતાની સ્વાધીનતાની રક્ષા કરી હતી. આ તામ્રપત્રના લેખથી હવે એ સાબિત થાય છે કે શુભ રાગ્યની પહેલાં પણ ભારતમાં વિક્રમ સંવત પ્રચલિત હતો, અર્થાત વિક્રમ સંવતનો પ્રવર્તક વિક્રમાદિત્ય શુભરાગ્યવંશની પહેલાં થઈ ગયાનું સિદ્ધ થાય છે.

આ તામ્રપત્રના લેખથી, ખરેખર ભારતીય ઇતિહાસના સંશોધનમાં એક મહાન ક્ષતિકારક પુરાવો ઉપલબ્ધ થાય છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૫૭ માં મર્દનીય વિક્રમાદિત્ય થઈ ગયો છે અને તેણે શકોનો સંહાર કરી વિક્રમ સંવત પ્રવર્તાવેલો છે એ વાતને ઉપરોક્ત લેખથી સમજાવેલો મળે છે.

ઉપસંહાર

આ મર્દનીય રાગ્યવંશના ઇતિહાસને લગતી હકીકત ડૉ. ત્રિભુવનદાસ શાહે નવા રચેલા "પ્રાચીન ભારતવર્ષ" ભાગ-બોધામાં વિસ્તારથી આપેલી છે અને તે હવે સંશોધકોને માટે વધુ ધ્યાનપાત્ર થઈ પડશે, એમ જાગે છે. આ જ ગ્રંથમાં ડૉ. શાહે વિક્રમ સંવતના સ્થાપક સંખ્યા વિવરણ ચર્ચા કરેલી છે તેને પણ ઉપરોક્ત તામ્રપત્રના લેખથી સમજાવેલું પુષ્ટિ છે.

મર્દનીય વિક્રમાદિત્યે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૭ માં કાશ્મીરના મહામુદમાં શકોને હરાવ્યા તે વિષયને ગૂંથીને આ લેખકે "સમ્રાટ વિક્રમ" નામની ઐતિહાસિક નવલકથા લખેલી છે. તે નવલકથાના પ્રસંગોને પણ આ નવીન લેખથી પુષ્ટિ મળે છે. અલગત, ડૉ. અસ્તેકર પોતાના તામ્રપત્રો પ્રસિદ્ધ ન હરે ત્યાંસુધી આ ગાળતમાં અંતિમ નિષ્કૃષ્ણ તો નહિ થઈ શકે, પણ હવે "વિક્રમ સંવતનો સ્થાપક કોણ?" એ પ્રશ્ન સંશોધકોએ નવેસર વિચારવો પડશે એમાં શંકા નથી.

વિક્રમ સંવતને હવે ૨૦૦૦ વર્ષ પૂરાં થવાની થોડી જ વાર છે. એ પ્રસંગે ખરા વિક્રમાદિત્યને ઓળખીને સાઈ હિન્દુસ્તાન તેની બેદનરમી સ્મૃતિ ઉજવી, તેના મહાન જીવનમાંથી પ્રેરણા મેળવે એ આવશ્યક છે. એક સાહિત્યકારે આ બદલ અગાઉ સૂચના કરી હતી પણ તે ખરાખર લક્ષ્યમાં લેવાઈ નથી. જેથી આ સ્થળે ફરીવાર અમે "શુભરાતી સાહિત્ય પરિષદ"ને તથા "ફાર્ગસ શુભરાતી સભા" જેવી સંસ્થાઓને આ ભારતીય મહાવીરનો ૨૦૦૦ મો સ્મારકદિન, અન્ય પ્રાંતોની પરિષદોનો તથા સંસ્થાઓનો સદકાર માગી ભારતભરમાં ઉજવવા પ્રવૃત્તિ કરવા સૂચના કરીએ છીએ.

"શુભરાતી સાહિત્ય પરિષદ" આવા મહાન ઉત્સવનો પ્રતાપ સમગ્ર ભારત સમક્ષ મૂકી જરૂર પોતાનો ઉ.સાદ અને વિશિષ્ટતા બતાવી આપશે, એ આશા અસ્થાને નથી.

માનવીના મૃત્યુનાં મુખ્ય કારણો જ છે: પ્રથમ કુદરતની સંહારવીલા, બીજું માનવીની પોતાની સંહારવૃત્તિ, ત્રીજું વિઘાતક રાજ્યન્યવસ્થા, ચોથું દુર્ગુણો, પાંચમું અકસ્માત અને 'જીકું' આયુષ્યની પૂર્ણાકૃતિ. તેમાંથી કુદરતની સંહારવીલા ભૂકંપ, જ્વાલામુખી, રોગચાળો, જળમ્લય, દુષ્કાળ આદિ રૂપમાં દેખા દે છે અને તે માનવજાતના ડપ ટકાનો ભોગ લે છે. માનવીની સંહાર-વૃત્તિ યુદ્ધ, ખૂનરેણુ વગેરે સ્વરૂપમાં પ્રકાશે છે અને પ્રાન્તનો વીશ ટકા જેટલો વર્ગ તેનો ભોગ અને છે. વિઘાતક રાજ્યન્યવસ્થા કે ગુલામીમાં ભુખમરો, આપપ્રાત, પોપણુ અને રક્ષણનાં સાધનોની ઉણપ આદિ કારણે પ્રજાઓનો વીશ ટકા વર્ગ અકાળ મોતને વરે છે. અનર્તાતિ, આરિવહીનતા આદિ દુર્ગુણોને પરિણામે નીપજતા એવી રોગો અને એ રોગોની વંશપરંપરા માનવજાતના વીશ ટકાનો ભોગ લે છે. પ્રાન્તઓનો ત્રણ ટકા જેટલો ભાગ આગ, જળ, ધંત્રો આદિના વિશિષ્ટ કે ખીજ સામાન્ય અકસ્માતોમાં હોમાય છે. અને આ બધા અપવ્યય પછી માનવજાતનો માંડ એ ટકા જેટલો વર્ગ એવો રહે છે કે જે આયુષ્યની પૂર્ણાકૃતિ થવાથી શાંત મૃત્યુને વરતો હોય.

દરેક વસ્તુને એ પાસાં હોય છે તેમ આ સંહારવીલાનાં પણ કેટલાંક સામઘાથી પરિણામ હોય છે. પણ પ્રધાનતઃ તો તે માનવજાતના ૯૮ ટકાનો અપવ્યય જ છે. એ અપવ્યયને અટકાવવો કે ઓછો કરવો હોય તો સૌથી પ્રથમ તેનો લ્પાનક દત્તિહાસ જાણવો જોઈએ, તેનાં કારણોનો વિગતવાર અભ્યાસ કરવો જોઈએ અને એ કારણોનું શક્ય હદે નિવારણ કળવું જોઈએ. તેમાંથી સૌથી પહેલાં આપણે કુદરતની સંહારવીલાના પ્રથમ નેત્રસમાં ભૂકંપનું અવલોકન કરી જઈએ.

પૃથ્વી ઉપર પથરાયેલા ભૂકંપ તથા જ્વાલામુખીના મૂળ પર્વતો અસંખ્ય છે, એકલા પેસીફીક મહાસાગરમાં વીખરાયેલી હાલતમાં હાલતા ચાલતા ૩૦૦ થી વધારે જ્વાલામુખીઓ છે. જ્વાલીપમાં કુલ ૩૮ જ્વાલામુખી પર્વતો છે. અને જાપાનમાં તો તેની એટલી બધી સંખ્યા છે કે જાપાન તો જ્વાલામુખી પર્વતોની જન્મભૂમિ જ ગણાય છે. તે બધામાં વધારે અગત્યના ને ગોંધપાત્ર પર્વતો પૃથ્વીની સપાટી પર નીચે પ્રમાણે છે:

કાંચનગંગા (જિઆઇ ૨૮૧૭૮ થીટ), ધવલગિરિ (૨૮૦૮૦), દિંદુકુશ (૨૦૦૦૦), ટેન્ગંગા (૧૩૬૫), મૌનાસોઆ (૧૪૧૨૦), મા. સે. હિલિયાસ (૧૬૮૬૦), મા. ફેર વિધર (૧૪૬૩૨), માહુડ (૧૫૫૦૦), જોડલો (૪૨૬૫), મોપોકેની પટલ (૧૭૭૨૦), આગુઆ (૧૫૦૦૦), વીએરોએ (૨૧૪૧૪), એન્ડીસાના (૧૯૧૩૭), આકોન્કાગુઆ (૨૩૬૧૦), હુંકલા (૫૨૧૦), એટલાસ (૧૧૪૦૦), માઉન્ટ બ્લેક (૧૫૮૧૫), વિસુવિયસ (૩૬૪૭), એટના (૧૦૮૭૪), કીલીમાન્જરો (૨૦૦૦૦), એલ્યુર્સ (૧૮૪૬૩), આરાસટ (૧૬૦૫૦), ડેમાવેન્ડ (૧૪૬૭૫), ધુબીન (૮૨૩૬), મેલેપ-હુગ્રાન (૧૭૭૮૦), કલ્યુમ્બુરકોગન (૧૫૦૦૦), એરીયસ (૧૨૩૬૭), એગોટ (૮૮૪૦). આ પર્વતોમાંથી કેટલાક ભૂકંપના મૂળ પર્વતો છે અને કેટલાક જ્વાલામુખી પર્વતો છે.

જાપાનમાં સૌથી વધારે ભૂકંપ થાય છે. આખો જાપાન દેશ ભૂકંપના પર્વતો તથા જ્વાલામુખી પર્વતોથી ભરેલો છે. ઇ. સ. ૬૮૪-૮૫, ૧૬૧૨ અને ૧૭૦૭ માં 'ઓશિમા' દ્વીપમાં ભયંકર ભૂકંપો થયા હતા. ઇ. સ. ૧૮૫ માં 'ક્યુશુ' દ્વીપમાં એક ભૂકંપનો આંચકો લંગતાં આખો જાપાન દેશ હલનચલન ઊભો હતો. આ ભૂકંપની લગભગ ૫૦૦૦૦ માણસો મૃત્યુ પામ્યાં હતાં. ઇ. સ.

૧૮૯૧ ના ઓક્ટોબર માસમાં 'નિર્દાન' દ્વીપમાં ભૂકંપ થતાં ૮૪૦૦૦ મકાનો અને ૧૦૦૦૦ માણસોનો નાશ થયો હતો, તથા ૩૦૦૦૦૦ ઉપરાંત માણસો ધરતાર વગરનાં થઇ ગયાં હતાં. ઇ. સ. ૧૮૯૪ માં થોકોલામાં ભૂકંપ થતાં ભારે ખુવારી થઇ હતી, ને ઘગભગ બે કરોડ રૂપિયાનું નુકશાન થયું હતું. ઇ. સ. ૧૮૯૯ માં 'કામાદર્શી' નામનું એક નગર ભૂકંપનો સંપૂર્ણ ભોગ બન્યું હતું. એ સમયે ત્રણ દિવસમાં ઉપરાઉપરી ૧૫૦ ભૂકંપના ભયંકર આંચકાઓ લાગ્યા હતા. ૨૦૦૦૦ ઉપરાંત માણસો સમુદ્રની ભરતીનાં મોઝામાં તણુમને મૃત્યુ પામ્યા હતા. આખા જાપાનમાં એ સમયે ચાર મહાન આંચકાઓથી હોન્શીયુ અને કીકીકી દ્વીપોમાં અસંખ્ય માણસો મૃત્યુ પામ્યા હતા. કાપગની દેશીક નાની મીનો જમીનદોસ્ત થઇ ગઇ હતી. મકાનનાં દેટલાંક કાપરાંઓ ૬૦ ફુટ કરતાં વધારે ઝાકારામાં કાંચે કાંચાં હતાં. ધરતીમાં પ્રચંડ તીરાડો પડી ગઇ હતી. 'હોન્ડુ' માં આવેલા પ્રસિદ્ધ 'દ્યુઇસાન' જવાહામુખી પણ તેટલાજ એસથી ફાટ્યો હતો. જાપાનમાં ફોથી પ્રથમ ભૂકંપ દ્યુઇસાન પર્વતમાંથી જ થાય છે. આ પર્વત જાપાનના ધરતીકંપનું મૂળ સ્થાન છે. સને ૧૯૨૩ માં આખા જાપાન દેશમાં ભયંકર ભૂકંપ થયો હતો. ટાંચો અને થોકોલામાં અને શહેરો સંપૂર્ણ નાશ પામ્યાં હતાં. છેલ્લાં 'પેસા' વર્ષમાં જાપાનમાં કુલ ૧૦,૦૦,૦૦૦ મનુષ્યો ભૂકંપનો ભોગ બન્યાં છે.

ઇ. સ. પૂર્વે ૪૨૫ માં ભૂકંપના એક આંચકાથી 'યુગિયા' નામક એક દ્વીપ સમુદ્રમાંથી બહાર ઉપરી આવ્યો હતો. પુનઃ ૪૦૦ વર્ષ પછી સમુદ્રમાં સમાઇ ગયો હતો. ૩૦૦ વર્ષની જગત્સમાધિ પછી તે પાછો ઉપર આવ્યો હતો. આ દ્વીપનું આ પ્રમાણે નિરંતર ચાલ્યાજ કરે છે.

ઇ. સ. ૧૭૫૫ માં પોર્ટુગાલના મુખ્ય શહેર સિરગનમાં ભયંકર ભૂકંપ થયો હતો. આ ભૂકંપે ઘગભગ ૫૦,૦૦૦ મનુષ્યોને બુઘર્સમાં દાટી દીધાં હતાં. સિરગન શહેર તો નાશજ પામ્યું હતું. આ ભૂકંપથી ઓપોટો, કોમ્બ્રાસ અને સાગા શહેરની પણ ભારે ખુવારી થઇ હતી. 'સેટ્યુએસ' તો તદ્દન ડટનપટન થઇ ગયું હતું. રૂપેનમાં આવેલા માલગાનો પત્થોખરો ભાગ જમીન-દોસ્ત થઇ ગયો હતો. મોરાકોકોના ફેનગરનો અંધાં ભાગ ખત્ત થઇ ગયો હતો, અને ૧૨૦૦૦ માણસો મૃત્યુને આધીન થયા હતા. આયિપેસેગો સમુદ્રમાં આવેલા 'મિટીલાવિસ' દ્વીપમાં ઘગભગ ૨૦૦૦ મકાનો અને ૫૦૦૦ ઉપરાંત મનુષ્યોનો નાશ થયો હતો. પ્રકૃતિની એ ભયાનક સંહારલીલા નિહાળાને વોલ્ટર હથરમાંથી શ્રદ્ધા ગુમાવી દે નારિતક અનેગો.

સને ૧૮૧૨ માં દક્ષિણ અમેરિકાના ચીલી દેશમાં ભૂકંપ થતાં તે દેશનો સમગ્ર દરિયાકિનારો સો માઇલના વિસ્તારમાં ત્રણ ફૂટ ઝાંચો ઊપરી આવ્યો હતો. ૧૮૮૨માં ત્યાં પુનઃ ધરતીકંપ થતાં દરિયાકિનારાની જમીન ઘણા માઇલ સુધી ફરી ૩ થી ૫ ફૂટ ઝાંચી થઇ ગઇ હતી, અને કાંઠા નટકના દરિયાના ભાગ પરથી પાણી પાછું ફરી ગયું હતું. ઇ. સ. ૧૮૨૨ માં વાલપારેસો શહેર ભૂકંપથી ત્રણ ફૂટ ઝાંચુ ઉપરી આવ્યું હતું. ૧૮૩૧ માં ભૂકંપના આંચકાથી સીરીલી દ્વીપ પાસે કિનારાથી થોડેક દૂર એક નવોજ દ્વીપ દરિયામાંથી ઉપરી આવ્યો હતો, અને પુનઃ ભૂકંપના બીજા આંચકાથી સમુદ્રમાં પેસી ગયો હતો. એજ વર્ષમાં એ દ્વીપે પાછો સમુદ્ર પર દેખાવ દીધો હતો. ઇ. સ. ૧૮૩૫ માં ભૂકંપના એક આંચકાથી 'સાન્ટામેરિયા' નામનો દ્વીપ આઠ ફૂટ કરતાં વધારે ઉપરી આવ્યો હતો. અને ૧૮૩૬ ના ભૂકંપથી લિમુસ દ્વીપની પણ એ દશા થઇ હતી. ૧૯૨૪ માં દક્ષિણ અમેરિકાના પ્રશાંત મહાસાગરવાળા કિનારે ધરતીકંપ થતાં એક દ્વીપ ઉપરી આવ્યો હતો, અને તે જ સમયે જાપાનમાં એક મોટો ટાપુ દરિયામાં ફૂંચી ગયો હતો.

૪ સ. ૧૮૭૮ ના જાન્યુઆરી અને જૂન માસમાં ન્યુ હેલિડિમમાં ભૂકંપનો એક જખરો આવ્યો. આવવાથી અમુદ કિનારે તથા આગ આગળની જમીન નીસ કુટ ઊભી ઉપરની આવી હતી થયું વહાળો અને માનમિલકતનો આથી નાશ થઈ ગયો હતો. એજ વર્ષના ફેબ્રુઆરી માસની ૨૭ મી તારીખે આઈસલેન્ડમાં આવેલો 'હેકલા' જ્વાલામુખી પર્વત ફાટ્યો હતો. તે સમયે મોટા ધડકા ફફડે સંભળાયા હતા અને ભૂકંપના રહ્યું જખરો આવ્યા હતા વાગ્યા હતા હેકલા પર્વતની ઉપર દિશા તરબી મહાભારે ભડકા દેખાયા હતા. વગભગ જાનીમની માથે સુધી એ જ્વાલાઓ ચાલુ રહી હતી, પણ ધીમે ધીમે તેનું જોર નરમ પડી ગયું હતું.

તે જ વર્ષના મે માસમાં કોન્ટ્રાન્ટોપોલમાં ભૂકંપ થતા આસપાસના ગામગામોમાં ભારે નુકશાન થયું હતું. આવે ભૂકંપ તુરંતને કદી અગાઉ અનુભવ્યો નહતો ઇમિડનગના તમામ મકાનો જમીનકેરત થતા દેટલાક માણ્યો છવતા દટાઈ ગયા હતા. કોન્ટ્રાન્ટોપોલ શહેરની પણ ખાનાખરાળી થઈ હતી જે સમયે ભૂકંપનો આવ્યો હોય તો તે સમયે સમુદ્રમાં એટલો બધો પવન ધુક્યો કે સમુદ્રમાં લાગે ૧૧ વડાના રાજ્ય સમુદ્રમાં ધૂમવા માટેલા

૫ સ. ૧૮૮૦ માં ઓટ્ટોમા આવેલા વિષેના નગરમાં બુક પનો એક આવ્યો આવવાથી પામે આવેલું 'આગનામ' શહેર ખતમ થઈ ગયું હતું અને એ નગરનો એક પણ માણ્યો છવતા પામ્યો નહોતો. એજ વર્ષના જુલાઈ માસમાં ફોનીપાર્કન દ્વોપમાં આવેલા 'મનિના' નગરમાં દેટલાક દિવસ સુધી લાગવાગર ભૂકંપનો આવ્યો હોય તો આ ભૂકંપથી રહ્યું મકાનો તૂટી પડ્યા હતા અને આસપાસના પ્રાંતોમાં વગભગ પાંચ હજાર મનુષ્યોએ જીવ ગુમાવ્યા હતા.

૬. સ. ૧૯૦૬ માં વાલ્પારીસા અને સાન્ટાલેનીસમાં એક પ્રચંડ ધરતીકંપ થયા હતા બંને નગરો તારાજ થઈ ગયા હતા અને એક વા રારીસમાં મગજ પામનામની સંખ્યા ૫૦૦૦૦ ની હદે પહોંચી હતી ૧૯૦૭ માં જામેકામાં અને ૧૯૦૮ માં મર્ગીનામાં પણ ધરતીકંપના એનાજ લાવાનક આવ્યો લાગ્યા હતા.

૧૯૧૧ ના એપ્રિલમાં મેક્સિકોમાં થયેલા ધરતીકંપથી ક્રોમિમ નગર તેના લગભગ બધાજ નિવાસીઓ સથે નાશ પામ્યું હતું અને કોમિમાં જ્વાલામુખીમાંથી લાનામની સરિતાઓ વહી હતી. અને તાજેતરમાં-૧૯૧૧ ના ડીગ નરની સત્તનની તારીખે ફોર્મોસામાં થયેલા ધરતીકંપે હજારો મકાનોના નાશ સાથે મોટા માણ્યોના પણ પ્રાણ ગીધા છે

દિનદુરતાનમાં પણ આગનાજ ભૂકંપનો આવ્યો લાગ્યા કેર છે.

૭ સ. ૧૮૧૬ માં કન્ડમાં ભૂકંપ ભૂકંપ થતા 'જૂજ' ગામના ધણાખરો લાગ નાશ પામ્યો હતો. આ ભૂકંપથી અમર કાચિવાલ ગુજરાત અને દક્ષિણ દિનદુરતાનમાં પણ થતા પામી હતી અમદાવાદની ધણી પુરાણી મરિજદોના મીનારાઓ ડગમગી દેહ ગમડી પડ્યા હતા દેટલાક ઐતિહાસિક કમારનોમાં પણ ચીન તથા તીરાડો પડી ગયા હતા મિથુ નાંના મુખના જમણા ફાટા પાસે 'સિન્દ્રી' નામનું એક શહેર તથા તે શહેરનો પ્રસિદ્ધ કદનો અરની સમુદ્રને તળિયે જઈ બેઠા હતા કન્ડના રણ પામેના ૨૦૦૦ ગોરસ માધ્ય જોટલા નિસ્તારનો દેટલાક લાગ ૧૨ થી ૧૫ ફુ જમીનમાં સન્ધી ગયો હતો કન્ડના રણ પામે ૫૦ માધ્ય લામો અને ૧૫ માધ્ય પામેલો વગભગ ૨૫ ફુટ ગિચાધાળો એક દેકંગ જમીનમાંથી બહાર [૩] આવ્યો હતો. બે આ દેકંગ ઉપરની આમો ન હોત તો કન્ડના રણમાં ધમી આપુ સમુદ્રનું પાણી વસનીરાખા પ્રદેશને પાપમાય કરી નાખત! આ જ દારણથી કન્ડના લોકોએ એ ઉપકારી મકાનો 'અદવાખ' એટલે કે 'ધજર ગાધેનો બધ' એવું નામ આપ્યું હતું. 'અદવાખ' દેકંગ આજે પણ અથગ ઊભો છે.

૧૮૮૧ ના જન્યુઆરીમાં કાલિયાવાડમાં આવેલા જૈનોના પવિત્ર તીર્થધામ પાંક્તિતાળામાં અને તેની દક્ષિણે દસ માહત્ર સુધી આવેલા પ્રદેશમાં ભૂકંપનો એક સખત આંચકો લાગ્યો હતો. પરંતુ શૈવજન પર્વત ઉપર આવેલાં જૈનમંદિરો આ ભૂકંપનો ભોગ થતાં ગયાં ગયાં હતાં.

૩૦ મી મે ૧૮૮૫માં કાશ્મીરમાં ભૂકંપના કુલ ૮૦ આંચકાઓ લાગવાથી ગારામુક્તા શહેર જમીનદોસ્ત થયું હતું. આ ભૂકંપ ત્રણ દિવસ સુધી ચાલુ રહ્યો હતો. કાશ્મીરના એ ભૂકંપથી લગભગ આઠ હજાર મનુષ્યો અને પંદર હજાર નિર્દોષ પ્રાણીઓનો સંહાર થઈ ગયો હતો. ૭૦૦૦૦ ઘરો તૂટી પડ્યાં હતાં. ગારામુક્તાની આસપાસની જમીનમાં એવા તો ચીરા પડી ગયા હતા કે ધરતીમાં વહેતું પાણી જોઈ શકાતું હતું. એ ભૂકંપથી લગભગ કાશ્મીરના અર્ધો જાનહાનિ નાશ થઈ ગયો હતો. પંદર નામના ગામમાં ૧૩૦૦ વર્ષ પહેલાંનું એક બન્ધ બાદ મંદિર જમીનદોસ્ત થઈ ગયું હતું. એવોજ એક જીજ્ઞે ધરતીકંપ ૬. સ. ૧૯૦૫ માં કાશ્મીરમાં આવેલી કાંગરાવેલી ખીણમાં થયો હતો. આથી લગભગ ૨૦૦૦૦ માણસો મૃત્યુ પામ્યા હતા, અને કેટલીક ઐતિહાસિક ઇમારતો જમીનદોસ્ત થઈ ગઈ હતી.

૧૪-જુલાઈ-મંગળવાર ૧૮૮૫ માં કલકત્તા અને તેની આસપાસના પ્રદેશમાં સવારના સાડા ૭ વાગે ભૂકંપ થતાં કેટલાંક મકાનો જમીનદોસ્ત ગયાં હતાં. દુગલી નદીનાં નીર જમીન ઉપર આવ્યાં હતાં, અને નદીમાં જમીન ઉપરથી આવી હતી કેટલાંક સંગેવરનાં પાણી દુગલી નદી સાથે મળી જવાથી ત્યાં મહાસાગર જેવો દેખાવ થઈ ગયો હતો. કલકત્તાથી અગિયાર માહત્ર દૂર આવેલા શ્રીરામપુરમાં કેટલાંક માણસો મૃત્યુ પામ્યાં હતાં. ટાઉન હોલની અને આલુએ લાયકર ચીરા પડ્યા હતા. રીરાગજમાં સણવું જગત તથા કેટલાંક મકાનો પાપમાલ થઈ ગયાં હતાં. એક મીસની ચીમની નીચે ગયડી જતાં નીચે રહેલા પંદર મનુષ્યોના પ્રાણ કીડી ગયા હતા. ભોગરામાં તો ૭ થી સાત મિનિટ સુધી ઉપરાઉપરી ભૂકંપના લગભગ પાચસ આંચકાઓ લાગ્યા હતા. શેરપોરમાં લગભગ અઢાંજ મકાનો પડી ગયાં હતાં. નેટાર ખાતે એક રાગતો મહેલ પડી જવાથી ધન્ય મનુષ્યો ચમકાઈ મર્યાં હતા. મુશિંદાબાદમાં નવાજ સાહેબ-નાટખનો મહેલ, રાયલ મિટીલિંગનું મંદિર દલાદિ જમીનદોસ્ત ગયાં ગયાં હતાં. દુગલીમાં આવેલો એક દેશી ગૃદરથે ચણાવેલો મીનારો ગયડીને બૂચાટતો થઈ ગયો હતો.

સને ૧૯૩૪ ના જન્યુઆરી માસની પંદરમી તારીખનો મિદારનો ભૂકંપ તો સો કોઈને પહિચિત છે. સને ૧૮૩૪ માં એવોજ એક મહાભૂકંપ ગિદારમાં થયો હતો, પરંતુ તે ૧૯૩૪ ના ભૂકંપ જેવો લાયકર નહોતો! ૧૯૩૪ ના ભૂકંપની અસર અખિલ ભારતવર્ષમાં થઈ હતી. તે ભૂમિ-કંપથી પટના, જમાલપુર, મોન્ગીર ખલાદિ સુદર શહેરોની ગગનચુંબી ઇમારતો જમીનદોસ્ત થઈ ગઈ હતી. હજારો મનુષ્યો મૃત્યુ પામ્યાં હતાં. મિદારમાં કોઈ કોઈ રથજો પાંચ ફુટ વડો ધૂળનો થર જામી ગયો હતો. પછલા શહેરનું એકેએક ઘર ભૂમિમિત્ર ગયું હતું. લાગીરથીનાં નિર્મળ નીર પાંચેક મિનિટ પાતાજમાં પેસી પુનઃ ઉપર આવ્યાં હતા. એક સેકંડમાં એ ભૂકંપની અસર ૨૦૦૦૦ ચોરસ માહત્ર સુધી ફરી વળી હતી. ખટમંદુ શહેર તો લગભગ તારાજ થઈ ગયું હતું. નોખાના મહારાજનો મહેલ પણ કુદરતનો કોપ ગયો હતો.

તે પછી, ૧૯૩૫ ના મે-જૂન મહિનામાં જહુગિરતાનના કવેટા શહેરમાં ધરતીકંપ થતાં તે શહેરનો ઘણોખરો ભાગ તારાજ થઈ ગયો હતો, અને માહત્રો લગી જમીનમાં ચીરાઓ પડી ગઈ હતી. તે ધરતીકંપની બીપણ સ્મૃતિઓ દર પણ પ્રજાના મનમાંથી દૂર નથી થઈ, ત્યાં તો કવેટામાં ફરી ધરતીકંપના આંચકા લાગ્યા છે.

મને ઘણી વખત પૂછવામાં આવે છે કે મારી જિન્દગીના અમૂલ્ય વર્ષો હું કિંમતો વિવિધ પ્રાપ્તિ શાસ્ત્રોના અભ્યાસમાં શા માટે ખર્ચી નાખી છું ? આવા વિચિત્ર પ્રશ્નની પાછળ અમ્ય ધર્મના જે છે કે પોતાની પ્રજા તેમજ યુરોપના ધણાખણ ગરબોની પ્રજા હિંદના પ્રાચીન વિદ્યાભંડારથી તદ્દન અજાણ છે. વિદ્યાન મંજુગો પણ હિંદને માટે-નિઃ કંપા આવેલો છે, હિંદને મહાન ઐવેકજ્ઞાનથી છલ્લા, બગવાન શુદ્ધ જોવા કોઈ મહાત્મા ત્યાં થઈ ગયો છે, મમ આદર્શને આપુજ થઈ ગયો છે.

આવા તાતાવરણ અને મનોગોમાં થોડા જવારે મને હિંદની અંકૂત આધાત્મ અભ્યાસ પાછળ જીવન પસાર કરતાં જુલે, નામે મને પાગલ માને એમાં મને નવાઈ નથી લાગતી અને હું પણ એ મર્ગે કેમ નહોતું કેવળ અકસ્માતથી. યુરાપની ઘણીખરી ભાષાઓનું જ્ઞાન હોવાથી, મોં એ ભાષાઓના મૂળમાં અચુપ્રવેશ કરવાની ઈચ્છા થઈ થોડા અભ્યાસ બાદ મને લાગ્યું કે યુરોપની નથી ભાષાઓનું મૂળ સંસ્કૃતમાં છે પછી તો મેં, વિદ્યાપીઠમાં સંસ્કૃત ઉપરના વ્યાખ્યાનો નિમિત્ત રીતે સાબળવાનું શરૂ કર્યું. મને માનુષ પદ્ય કે સંસ્કૃત, મારી ધારણા પ્રમાણે, હિંદુસ્તાનમાં અત્યાર જોવાની કે લખાતી પ્રચલિત ભાષા નથી પણ ગ્રીક અને લેટીનની માફક પ્રાચીન ભાષા, અર્થાત્તીન ભાષાઓની માનવભાષા તરીકે છે મેં તેનો ખૂબ ખતથી અભ્યાસ કર્યો શરૂ કર્યો.

વિદ્યાપીઠના પુસ્તકાલયમાંથી રામાયણ, મહાભારત, શાકુન્તલ, મુદ્રગણ્ય, મૃચ્છકટિક સગના કૃત્ય, જર્મન અને ઈંગ્લીશ ભાષાઓ મને મળી શક્યા. એ બધા હું નિઃસ્વધિ આનંદથી પાંચી ગયો.

મેં બીજા પુસ્તકોની તપાસ કરી, અને મારા હાથમાં લગગત કોઈપણ અર્થશાસ્ત્ર આપું પોતાની આડા નજીક રોડની પ્રજામાંથી આવા અનુભવ અર્થશાસ્ત્રની પિઠાન પ્રાપ્ત કરાશે હું સીંગમો માણ્યું હતો. પોતાની ભાષામાં એક કોડી વિદ્યાનો હિંદના શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરતા હશે બગવાન કોઈપણ અર્થશાસ્ત્રને હું પુનઃ પુનઃ વાંચી ગયો, અને ભાષાનું વાચકથી પૂરો મનો ન થયો, એટલે મન અંકૂતમાં જ તેનો અભ્યાસ કરવા માટે મેં મારા મરફૂતના અભ્યાસને વેગ આપ્યો.

આ અભ્યાસ જગા દહીન હતો પણ થોડા પરિશ્રમ બાદ હું મળ સંસ્કૃત પુસ્તકો વાંચવા લાગ્યો. આ પુસ્તકો ઉપર નવીન પ્રદાન પાઠશાસ્ત્ર મેં નિર્ણય કર્યો. મારા પ્રથમ મિત્ર લાગતી. અર્થશાસ્ત્રનો હતો. તેમાં મેં કોટિલ્યના અર્થશાસ્ત્ર ઉપરાંત મનસ્મૃતિ, રાત્નવદ્ધમ્ભરમ્ભિ આદિ બ્રાહ્મણીય કાનૂન-અધિકારો આપણે વાંચેલા મનારમાં સંસ્કૃતના વ્યાખ્યાનો બધા, જોયોગના મળ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો અને મને મરફૂતનું અધ્યયન કરતો મારો નિમિત્ત મેં વિદ્યાપીઠ સમક્ષ રજૂ કર્યો તેમને મન આનંદન પ્રદાન હતો વિદ્યાન અધ્યાપકો તો નાજુલ થઈ ગયા, કે હિંદમાં શું

પ્રાચીન કાળમાં પણ આદર્શ વિકાસ પામેલું અર્થશાસ્ત્ર હતું? અમે તો એ વિશે કંઈ જાણતાં પણ નથી.

પરિણામે જેજેલોનિયન વિદ્યાપીઠની કાયદાશાસ્ત્ર અને વ્યવસ્થા (રાજ્યતંત્રની) શાખાના પદાતરીકે મારી.નિમજીક કરવામાં આવી. મને આ નિમજીકથી નવીન જોમ અને નૂતન પ્રેરણાં મળ્યાં. એક પણ રાત્રી એવી નહોતી જે મેં સંસ્કૃતના અભ્યાસમાં પસાર ન કરી હોય. પ્રાચીન ભારતના કાયદાશાસ્ત્રના નિષ્ણાત યવાનો મેં નિર્ણય કર્યો.

આ વિષય માટે, ભગવાન કૌટિલ્યનાં, મનુનાં, યાજ્ઞવલ્ક્યનાં, આપર્યભનાં, ગૌતમનાં, હુદ્યાનાનાં, બૃહસ્પતિનાં, નારદનાં, વશિષ્ઠનાં, વિષ્ણુનાં વગેરે પુસ્તકો જોઈએ. તે બધાં મેં એકઠાં કર્યાં. આ કાયદાનાં પુસ્તકો સ્મૃતિઓ તરીકે જોળાયા છે. મેં તેમનો અભ્યાસ કર્યો અને યુરોપની ભાષાઓમાં તેમને ઉતાર્યાં. એકાદ વર્ષ પછી પ્રાચીન હિંદમાં લખેલો કાયદો કેવો હતો તેના ઉપર એક મનનીય નિબંધ મેં લખ્યો. આ નિબંધને પણ વિદ્યાપીઠ બહુ સારો આવકાર આપ્યો. પછી મેં હિંદના પ્રાચીન કાયદાશાસ્ત્ર ઉપર એક પુસ્તક કેકેની પોલીશ વિજ્ઞાનપીઠને લખી આપ્યું. મારા જીવનની આ સુખદ અને ધન્ય યોગ્ય હતી.

ધણા વર્ષના અભ્યાસ પછી હું સમજી શક્યો કે હિંદનાં પ્રાચીન શાસ્ત્રો કેટલાં વિવિધ અને વ્યાપક છે. એક કેન્દ્ર વિદ્યાને સાધુજ કહ્યું છે કે, “ ભારતવર્ષ એટલે વિજ્ઞાનની સર્વ શાખાઓ ઉપરાંત તત્ત્વજ્ઞાન, ભાષાશાસ્ત્ર, કાનૂન, રાજનીતિ, વૈદક, જ્યોતિષ અને સમાજ-શાસ્ત્રની જનની.”

હિંદના પ્રાચીન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની માત્ર એકજ શાખામાં સંપૂર્ણ નિપુણતા મેળવવા માટે મેં કાયદાશાસ્ત્ર એટલે સ્મૃતિઓના અભ્યાસને મારા ખાસ વિષય તરીકે સ્વીકાર્યો. આ અભ્યાસમાં સમાજશાસ્ત્ર અને રાજ્યશાસ્ત્રનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. હિંદનો પ્રાચીન કાનૂન જગતમાં અજોડ છે.

પ્રતિભાશાળી ‘ રામન લો ’ પણ હિંદના પ્રાચીન કાનૂન જેટલો જૂનો નથી, તેમજ તેટલો મુદ્દાસર કે વિશાળ પણ નથી. હિંદી કાનૂન કરતાં વધારે પ્રાચીન કાનૂનો કદાચ હશે, પણ કોઈ પણ કાનૂન તેના જેટલો સચોટ અને વ્યાપક નથી. હું ખાતોપૂર્વક માનું છું કે ભગવાન કૌટિલ્યના અર્થ-શાસ્ત્ર જેવું પુસ્તક તે સમયમાં કોઈ પણ રાષ્ટ્રની અંદર નહોતું. એના જેવું એક પણ પુસ્તક નહોતું કે જેમાં રાજ્યશાસ્ત્ર, રાજ્યતંત્ર, અને કાનૂન સંજોગો અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે લાગુ કરવાનું સમજાવ્યું હોય. આ એક જ પુસ્તક પ્રાચીન હિંદનાં શાસ્ત્રોના અભ્યાસ તરફ આકર્ષાવા માટે બસ છે.

એક જૂની કહેવત છે. કે “ કપૂલ કરો, માન્ય રાખો અને તમે તેને ચાહશો ” મેં હિંદનાં શાસ્ત્રો અને આર્થ સંસ્કૃતિને માન્ય રાખ્યાં. આજે હું તેમને ચાહું છું. જે એવાં અમોઘ શાસ્ત્રો અને અજોય સંસ્કૃતિને માન્ય નથી. રાખતા તેમને માટે મને ચિંતા થાય છે. યુરોપનાં કરોડો માનવીજેા હિંદ માટે કશું નથી જાણતાં. એક દિવસ એ લોકો પણ હિંદની પિઞ્જન કરે અને જેમ હું તેને ચાહું છું તેમ તેને ચાહતાં રીખે !

એક હજાર રૂપિયાની નોટ .

૨. ૫.

નવીનપુર સ્વચ્છ-સુધડ કર્યો ખરો પણ તે ગયા અફવાડિયા સુધી તદ્દન સુરત હતો. હવે તે અનેક પ્રવૃત્તિઓથી યનગનાટ કરતો બન્યો છે-અને તેનું કારણ માત્ર એજ કે હરિભાઈને 'હજાર રૂપિયાની એક નોટ જડી' !

ઓફિસે જતાં રસ્તામાંથી હરિભાઈને નોટ મળી. હરિભાઈ અચકાતે દિલે ઓફિસે જતા હતા, કારણ કે કૂલાભાઈ એન્ડ કું. નું કામકાજ મન્દ પડી ગયું હતું અને ગયા માસમાં કેટલાય કારકૂનોને છૂટા કરવામાં આવ્યા હતા હરિભાઈને પણ નોકરી જતી રહેવાનો ડર લાગતો હતો.

ચાલુ જમાનામાં અનિશ્ચિતતાને લઈને પણ ધણાંનાં મન અસ્વસ્થ થાય છે. અનિશ્ચિતતાના પરિણામે લાય ઉત્પત્ત થાય છે, આત્મશ્રદ્ધા ડગી જાય છે અને ખીનઓની જોડેના વર્તનમાંથી ઉત્સાહ ઓસરી જાય છે. એ એક ઉગ્ર તેજા છે, અને તે માણસની જિન્દગીના છવતા ભાગો અડો છે ને માનવી છવતાં મડદા જેવો બની રહે છે. હરિભાઈ પણ આ રોગના લક્ષ્ય બન્યા હતા. તે નાહિમત બન્યા હતા, સમાજમાં ભાગવું તેમને ગમતું નહિ-અરે જાતના પડછાયાથી પણ તે ભડકતા.

પણ ખીસામાં હજારની નોટ પડતા તે અચ્છડ બન્યા, ધરતી ધ્રુજવતા પગલે ચાલવા માંડ્યા; જાણે પોને માસિક હોય તેમ ઓફિસમાં દાખલ થયા. શેઠ ઓફિસમાં આવેલા ન હતા એમ તેમને માલમ પડ્યું ત્યારે તેમણે આજ્ઞા કરી, " કૂલાભાઈ આવે ત્યારે કહેજો કે ' હું હમણાં પાછો આવું છું ' મારે તેને કંઈ કહેવું છે. "

પછી તે ઉત્સાહિત પગલે ' નવીન સમાચાર 'ના કાર્યાલયમાં દાખલ થયા અને નોટ જડવા પિગેની એક જાહેર-ખજાર ધડી કાઢી, તેના અંતમાં રોકી લખ્યું, " માસિક હરિભાઈને મળવું. " જા. ખ. નો અડી રૂપિયા ખર્ચ થાય એમ જણાયું. હરિભાઈ પાસે પૈસા ન હતા. તેથી ખીસ ઉધાર રાખવા કહ્યું.

" ઉધાર રાખવા માટે માસિક અને તંત્રી યશવંતરાયને પૂછવું પડશે. " એમ કહી કારકૂન યશવંતરાયને પૂછવા ગયો, ને થોડીજ પળમાં પાછા ફરી તેણે હરિભાઈને માનભેર કહ્યું, " તંત્રી સાહેબ આપની મુલાકાત હવે છે. "

હરિભાઈ યશવંતરાયના ખંડમાં પહોંચ્યા. ત્યાં પ્રાથમિક શિષ્ટાચાર પછી યશવંતરાયે કહ્યું, " તમે બધી હડીકત કહો તે હું તેને સમાચાર વિભાગમાં છાપીશ અને તમને જા. ખ. નો ખર્ચ ન થશે. બોલો, તમને શું મળ્યું ? હજાર રૂપિયા રોકડા કે નોટોનું ખંડલ ? "

" નહિ, નહિ, માત્ર એકજ નોટ-હજારની. હું તમને બતાવું છું. " એમ કહેતાં હરિભાઈએ ખીસામાં હાથ નાખ્યો. તંત્રીએ કહ્યું, " નહિ, નહિ. હું તે જોવા માંગતો નથી. નોટના નંબર સિવાય ખીજ કોઈ રીતે તે ઓળખી ન શકાય. માટે હું તમને સલાહ આપું છું કે તમે કોઈને તે બતાવશો નહિ. નહિતર કોઈ નંબર વાંચી જઈ યાદ રાખી ખીન કોઈને તમારા પાસે તે નંબર સાથે દબ્બ કરતો મોકલશે. માટે એ નોટ ગુપ્ત રાખો. હવે આગળ બોલો, તમને એ નોટ ક્યાંથી મળી ? "

“મોટા બન્યરમાં, કોઇ મોટરમાંથી પંચુ બીડી ગઇ હોય !”

“જો કોઇ માલિક ન મળે તો આ પૈસાનું તમે શું કરશો ?”

“તો નિર્મળા સાથે લઇ કરીશ. મારા વિવાહ થયા છે. પણ દૂંકા પગારમાં ઘર ન નિભાવાય, માટે લગ્ન માટે વિદ્વંસ કરતો હતો પણ આ પૈસાથી એ મુસીબન દળશે.”

“મજાનેની વાત. તમારો જન્મ આ જ શહેરમાં થયો ?”

“હા, પણ મારું સારું જીવન હું અહીં ગાળવા માગતો નથી.”

“કેમ, નવીનપુર શું ખોટું ?”

“એ તો શુદ્ધઓનો ક્ષેત્ર છે. ઘરડા બળો મ્યુનિસિપાલિટીમાં ભરાયા છે. તેઓ કીટ કીટ કામ કરે છે પણ અમને જીવાનિયાઓને સંતોષ થતો નથી. અમને તક મળે તો કોઇ પણ જીવાન અહીં મોંઘાઇ રહેવા ઇચ્છતો નથી પણ સાહસ માટે બહાર જવાની તમન્ના છે.”

“સાહસ એટલે શું કહેવા ઇચ્છો છો ?”

“આ તમારું ‘સમાચાર’ એ પણ સાહસિક નથી. તમારી મોટર ટ્રોલીઓના વીમા લીધા વિના તે દોડવો નહિ એમ હું કહું તો તમે કહેશો કે હું વીમાની પોલિસી વેચવા માગું છું. પણ હું તમને કહું છું કે વગર વીમાએ તમે એ ફેરવો તે ધણું ખોટું કરો છો.”

“અમારી ટ્રોલીઓના વીમા નથી તે તમે કેમ ગમવું ?”

“અમારી ઓફિસમાંથી, કુલાભાઈ એન્ડ કું.એ તમને વીમા માટે અનેકવાર કહ્યું પણ તમે તે લીધા નથી. તમે હંમેશ જવાબ આપ્યો છે, “ મને આપત્તિમાંથી ગિરતાં આવડે છે. ”

“એમ !” તંત્રી બોલ્યા.

“હું જાણતો હતો કે તમને આ ગમશે નહિ પણ તમે પૂછ્યું એટલે મેં કહ્યું.” હરિભાઈ એમ કહી ત્યાંથી રસ્તે પડ્યા.

હરિભાઈને વિચાર થયો કે દુનિવર રૂપિયા મળ્યા તે નિર્મલાને કહેતો જઈ. તેથી તે તેને ઘેર ગયા અને એટલી ઉતાવળે આખી વાત કરી કે નિર્મલાને કંઈ સમજાયું નહિ: “તમને આજે શું થયું છે ? આવા બેચાકળા તો મેં તમને કદી બોલા નથી.”

“તું કંઈ સમજતી નથી. મને ઓફિસે જવા દે અને પછી કુલાભાઈને એક બે સંભળાવું.”

“અરે, તમારી નોકરી જશે.”—“જાણ, તો શું ?”

હરિભાઈ ઓફિસમાં ગયા અને સીધા શેઠના ઓરડામાં દાખલ થયા.

“કુલાભાઈ શેઠ, હું રાજીનામું આપવા આવ્યો છું. આજે મને એક દુનિવરની નોટ મળી છે. અને તો એ મૂડીથી હું કંઈક શરૂ કરીશ. આ તમારી નોકરીની અનિશ્ચિતતાથી હું કંટાળી ગયો છું. અને બીજા કારકૂનોને પણ શું થાય છે તે હું તમને કહું.”

શેઠ, બોલો, એક દુનિવર રૂપિયાની નોટ શું કરે તે જાણવામાં મને મજા પડશે.”

કુલાભાઈ હસ્યા.

“અમે દરેક કામમાં રહીએ છીએ. હવે કોનો વારો આવશે એમ ગમરાટ કાપમ થાય છે. દરેકનાં મનમાં કાચ ઉપેલ્લ થાય છે. તેથી આવસા મન્યા છીએ અને ધંધા માટે નકામ થયા છીએ. તમારા કારકૂનો ધરાકોને ગરબડિયા બનાવે છે અને કામ સંતોષપૂર્વક આપતું નથી, તમે પણ

ખશ્ય માટે કેવા જરાગ પાડા છે. જે ધંધો સારે: ચાલતો હોય તો તમને ખરચની પરવા ન રહે. અમને નોકરીની સહીસહામતી જણાય, તો જરૂર અમે સારું કામ મેળવી શકીએ. આ મારી કથલી છે. તમને ગમે કે ન ગમે, સ્પષ્ટ જોણવા માટે માફ કરશો અને આજપર્ષત તમે જે માયા ખતાવી તે માટે હું તમારો આભારી છું. "

"એક મિનિટ એસો." ફૂલાભાઈએ કહ્યું.

એટલામાં ટેલેફોનની ધંદડી વાગી. 'નવીન સમાચાર'ના તંત્રી હરિભાઈ માટે પૂછપરછ કરતા હતા. "મી. હરિભાઈ, 'નવીનપુર-વૃધોતુ' શહેર' શિર્ષકના તંત્રીલેખમાં હું તમારા વિચારો પ્રગટ કરવા માગું છું. તમે અહીં આપશો. આપણે આ બેગા પીછડું. બપોરની રત્નમાં આવી શકશો ? "

"હા, હું ૧-૩૦ આવીશ. "

તંત્રીએ ફોન પર કંઈ વિશેષ કહ્યું અને હરિભાઈએ જવાબ આપ્યો, "હા, મી. ફૂલાભાઈ તમારી ટ્રેલીના વીમાના ભાવો તમને મોકલશે. "

હરિભાઈએ ફોન મૂકી ફૂલાભાઈને કહ્યું, "હજારની નોટ મલ્યાની જા. ખ. માટે હું યશ-વન્તરાય પાસે ગયો હતો ત્યારે મેં તેમને ટ્રેલીના વીમા ન હોય તો શું થાય તે વિશે મારા વિચારો જણાવ્યા હતા. સર્વ જોખમ સમાવતી પોલીસીઓના તે ભાવ પૂછે છે. "

"તમે બપોરે તેને મળો ત્યારે ભાવ લાઇ જશો ? "

"મી. ફૂલાભાઈ હું ભાવો લાઇ જશ. પણ તમે જાણો છોને હું હવે તમારી નોકરીમાં નથી. "

ફૂલાભાઈ બોલ્યા, "હરિભાઈ, આજ સવારથી તમે જે આત્મચર્યા ખતાવો છો તે પ્રમાણે તમે ચાલ્યા કરશો તો હું તમારી જેડે પૂરા કમીશનનો કોન્ટ્રાક્ટ ત્રણ વરસ માટે કરું છું. તમે જે કામ ભાવો તે પર પૂરું કમીશન અને તમારા પગારમાં હું ૫૦ રૂપિયાનો વધારો કરું છું અને દર વરસે કંઈ ન કંઈ વધારો મળતો રહેશે. કબૂલ ? "

હરિભાઈએ થોડી ફાણ વિચાર કરી કહ્યું, "વાર, કબૂલ. તમારો ઉપકાર. "

ખીજ દિવસના 'નવીન સમાચાર' માં હજારની નોટ મલ્યાના સમાચાર તેમજ 'નવીનપુર: વૃધોતુ' ગામ ' એવો તંત્રીલેખ પ્રકટ થયાં. તેમાં હરિભાઈના વિચારો પણ આપવામાં આવ્યા.

રાત્રે યુનિસિપાલિટીની સમગ્ર સભા મળી. હરિભાઈને ત્યાં પોતાના વિચારો જાહેર કરવા વિનંતિ થઈ. હરિભાઈએ જીવાનો શું માગતા હતા તે વિશે સારું સરખું ભાષણ કર્યું. ખીજ દિવસના 'નવીન સમાચાર'માં તે છપાયું. વળી તંત્રીલેખ લખાયો, ખાલી પડેલી એક એક માટે હરિભાઈને ચૂંટી કાઢવા આગ્રહ કરવામાં આવ્યો.

આ બધી જાહેરાતથી હરિભાઈને સારું કામ મલવા લાગ્યું અને ફૂલાભાઈ એન્ડ કા. ને ફાલો થયો. અગવડ પણ હરિભાઈને શોધી કામ આપવા લાગ્યા.

નોટ મલ્યાને એક અઢવાડિયા પછી હરિભાઈ ને નિર્મળાએ બેગા મળી તેમને, શું ફૂલ્યર જોઈએ તેની યાદી કરી. પછી હરિભાઈએ કહ્યું, "આ હજારની નોટ વટાવવી પૂમો. " એમ કહી પાકીટમાંથી નોટ કાઢી, ને "મને એ યાદગીરી તરીકે સાચવી રાખવા ઇચ્છા હતી. " એમ કહી પહેલી વખત તેમણે જારીકાઈથી નોટ તપારી.

કુદરતના લાક્ષિત્યરસે સીંચાયેલ ધરા સ્વયંભૂ સુવાસિત છે. એને ખીજે, આપો અને ધરતીમાતા મહામૂલાં વૃક્ષો, વેત્રીઓ અને વનરાઈઓ બહે છે. વૃક્ષવેદી વૃદ્ધિ પામે છે, કૃષીઓ વિકસાવે છે અને કૃષે પમરાવી રસપ્રદ ફળો આપે છે. કૃષેનો એ પમરાટ, ફળોનો એ રસાસ્વાદ કોઈ નગુણો માનવી જ નથી પિછાનતો.

એ પમરાટ, એ સ્વાદ અને એ સુવાસ પિછાનતો માનવી કુદરતને પિછાને છે, ધાંટતું સાન્નિધ્ય સાધે છે, પ્રભુની તે વધારે ગિકટ છે. સુવાસનો એ સદ્વચારી બને છે અને એનું જીવન સ્વયં સુવાસિત બને છે.

અદીઠ અને અપ્રાપ્ય રહેલું સુમન એની સુવાસ તો અચૂક રીતે દેશાવશેજ, માનવીને એની ફેરમમાં ભરત બતાવશે. ચંદનવનમાંથી ચળાઈ આવતો સૌરભવાયુ ધ્રાણેન્દ્રિય સત્તર પારખી આપશે અને સુખડની સામિતી આપશે.

સુવાસ ભડે કાલુજીવી હો, પણ એની યાદ સદાયે જીવંત છે. સુવાસ ભડે અદ્ય હો, પરંતુ એ અત્યુત્તમ બનશે. કુદરતનો એ અક્ષર કાવ્ય છે અને જગતના સર્વ જડ અને જીવંત આકારને માટે એ એક સરખોજ સત્ય છે.

જગતની જન્મજના જાળામાં કોંટા-ઝાંખરાં તો છે જ. પરંતુ એ કોંટાળા માર્ગે પર જઈને સન્નિવૃત્તતા, સ્નેહ અને લાઘ્યાચારની દૂતગુલાળી મુક્તાવમ બિછાયત પાથરનાર માનવી મૃત્યુ પછીયે મૂકી બચે છે-તેની ગુણગાથાના યશોગાન રૂપી સૌરભ-સુવાસ.

“નિર્મળા જો, કંઈ ગોટાલો છે. આ નોટમાં વોટરમાર્ક્સ જણાતી નથી.” ને પાંચ રૂપિયાની નોટ કાઢી તેમણે તેની જોડે વોટરમાર્ક્સ સરખાવી. તરત સમજાયું કે હન્મરની નોટ તો ખોટી હતી.

હરિભાઈ ખેંચી ગયા. ને દીન વદને બગડ્યા, “આ તો આપણી જ મશકરી થઈ. ફીક થયું કે આપણે વટાવવા ન ગયા. નહિતર ફાંજેતી યાત.”

“આ નોટ ખોટી છે તે મને બહુ ગમ્યું,” નિર્મળાએ કહ્યું, “કોઈ તેનું માલિક થતું ન આવશે. તેને તખ્તામાં મઢાવી આપણે રાખી શકીશું. ખરી-ખોટી હોય તેમાં આપણે શું? એ નોટથી તમને તમારામાં શ્રદ્ધા ઉદ્ભવી અને પ્રગતિને પંથે ચડ્યા. અઢવાડિયામાં વરસતું કાગ મેળવ્યું, ફૂલાભાઈ એન્ડ કુ.ને ફાલેદો કર્યો, મ્યુનિસિપાલિટીના સભ્ય બન્યા, ચહેરમાં અનેક પ્રવૃત્તિ આરંભાઈ. નોટ કેટલું ક્યું?”

“હા, હા, ખરું,” હરિભાઈએ જવાબ આપ્યો, “ફર્નિચરનું વિષ્ટ આગળ ચલાવ. તેમાં નોટ માટેની ફેમ ભૂલતી નહિ.”

મકરસંક્રાન્તિ

મહેન્દ્રકુમાર દેસાઇ

આવ્યો મકરનો શુભ દિવસ આ પુણ્ય પર્વણી તથો,
રવિરંજિત થઇ આવો અદૌઝિક લહાવો લઇ લો ઘણો.

તિલગુલ આપો, ઠર ઠર સ્થાપો,

સ્નેહ વધારો, સંગંધ સુધારો,

સંવિતાપરિક્રમણ-પરિવર્તનમાંથી પાઠ જ લણો....

દિવસ આ પુણ્ય પર્વણી તથો.

સંક્રાન્તિ કરો, મન શાન્તિ ધરો,

ઉત્ક્રાન્તિ ભરો, ભયભ્રાન્તિ હરો,

ઉત્સાહિત થઇ મંગલ નૂતન કાર્યબીજને લણો....

દિવસ આ પુણ્ય પર્વણી તથો.

નવ નવ રંગ ચઢાવો પતંગ

ચિત્ત સુચળ, ઉર ધારી ઉમંગ

ઉમિદ્વારે ઉચ્ચાકાશે, તૂટે ન જો તાંતણો....

દિવસ આ પુણ્ય પર્વણી તથો.

તલસાટ !

આ તે શો તલસાટ, અદીઠનો

આ તે શો તલસાટ ?

પાસેનું તે તો નવ પેષે,

સગાં રનેહીનો સ્નેહ ઉવેષે,

હર સુદ્ધર રહે ઠયાં ઝંખી,

વ્યાકુળ કેને માટ ?-અદીઠનો

કેને ચિર વિરહે રહે ઝૂરી ?

હેથે કેની મૂરત મધુરી ?

આરતમાં સૂણે ઠાં જૂંખી !

દોહડી પ્રીતની વાટ !-અદીઠનો

ઉર અનંત ઉચાટ, અદીઠનો

આ તે શો તલસાટ !

હોય ના તને વિરામ !

(ગુવર્ણકી)

ના વિરામ !

ઓ યુવાન ! હોય ના તને વિરામ.

પરિધ પૃથ્વી માપતો,

અનિલ જો મથી રહ્યો;

સુમંદ ગંધ આપવા ખૂણે ખૂણા ફરી રહ્યો.

ઇન્દુ અર્ક અંગરે

મથી રહ્યા છ તારલા

નિશાબ ગાઢ કાપવા અર્ને પ્રકાશ આપવા.

નિસર્ગ નિર્મળી નદી

વહી રહી છ રાત દી'

આખૂટ નીર-બેહેનું જંગે પ્રવાહ આપવા.

કોઈ ના ચહે વિરામ !

હોય ના તને વિરામ !

૧૯૪૧ માં અવસાન પામેલા ભારતીય સંસ્કૃતિના પરદેશી અભ્યાસીઓમાં ચાર્લ્સ રોકવેલ લેન્મનનું નામ મોખરે તરી આવે છે.

૧૮૫૦ ના બુલાઈની આડમીએ અમેરિકાના નોર્વીક પરગણામાં તેમનો જન્મ થયેલો. કુમારવયમાં જ ભારતીય સંસ્કૃતિએ તેમનું દિલ આકર્ષ્યું તે તેમણે સંસ્કૃતિના અભ્યાસમાં પોતાનું ચિત્ત પરોવ્યું. ૧૮૭૩ માં તેમણે સંસ્કૃત ભાષા સાથે પી.એચ.ડી. ની ડીગ્રી મેળવી. પણ એટલેથી જ સંતોષ ન પામી સંસ્કૃતના વિશેષ અભ્યાસ માટે તે જર્મની ગયા ને વેથર, રાય વગેરે પાસે તેમણે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ વધાર્યો.

૧૮૮૦ માં તેમણે 'Noun-inflection in the Veda' નામે ગ્રન્થ પ્રગટ કર્યો અને એ જ સાક્ષમાં હાર્વર્ડ વિદ્યાપીઠમાં સંસ્કૃતના પ્રોફેસર તરીકે તેમની નિમણૂક થઈ. ૧૮૮૮ માં તેમણે પ્રગટ કરેલી 'Sanskrit Reader' આજે પણ અમેરિકામાં સંસ્કૃતના પ્રાથમિક અભ્યાસ માટે અદ્વિતીય લેખાય છે.

૧૮૮૬-૯૦ ના ગાળામાં તે હિંદના પ્રવાસે આવેલા અને હાર્વર્ડ વિદ્યાપીઠને માટે તેમણે અહીંથી ૫૦૦ અમૂલ્ય હસ્તપ્રતો મેળવેલી. તે પ્રતો આજે ૨૫૦૦ હસ્તપ્રતોના બનેલા હાર્વર્ડ વિદ્યાપીઠના ભારતીય ગ્રંથસંગ્રહમાં જળવાઈ રહી છે.

૧૮૯૧ માં તે હાર્વર્ડ વિદ્યાપીઠની પૌર્ણત્ય ગ્રંથમાળાના મુખ્ય સંપાદક તરીકે નિમાયા. ત્યારથી ૧૯૩૨ સુધીમાં એ ગ્રંથમાળામાં પ્રગટ થયેલ એકત્રીસ ગ્રંથોમાં એમની ચીવટ નજરે તરી આવે છે. સંશોધનના કાર્યમાં તે એટલી ચોકસાઈના આગ્રહ સેવતા કે લેખકો, અનુવાદકો, સંશોધકો ને પ્રેસ-સંચાલકો ઘણી વખત તેમનાથી કંટાળી જતા.

હાર્વર્ડ ગ્રંથમાળામાં તેમનો પોતાનો ફાળો પણ નોંધપાત્ર છે. ચાર ભાગમાં પ્રગટ થયેલ રાજશેખરની 'કર્પૂરમંજરી' ના અનુવાદ અને સંશોધનનું કાર્ય તેમણે જતે જ કરેલું. તે ઉપરાંત વ્હીટનીએ હાથ ધરેલ 'અથર્વ વેદ'ના અનુવાદ-સંશોધનનું કાર્ય પૂરું થયા અગાઉ જ વ્હીટનીનું અવસાન થતાં એ અધૂરું કાર્ય પણ તેમણે પૂરું કર્યું.

૧૯૩૨ પછી તેમણે 'નિર્વેદ' પર પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું અને એ મહાગ્રંથના મેહનતરે કરેલા અનુવાદનું સંપાદન હાથ ધર્યું. પણ ૧૯૩૮ માં તમિલ વધારે લયગતથી તેમને નિવૃત્તિ લેવી પડી. ત્યાં સુધીમાં તેમણે પુરા કરેલા ત્રણ ભાગ પ્રેસમાં મોકલાયા પણ એટલામાં શુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું અને એ પ્રકાશન દીસમાં પડ્યું.

વૈદિક અને યૌદ્ધ સંસ્કૃતિનો તેમનો અભ્યાસ જીટા હતો. તે વિષયમાં ગ્રંથસંપાદન ઉપરાંત તેમણે પૌર્ણત્ય સમાધિકોમાં સંખ્યાબંધ અભ્યાસપૂર્ણ લેખો પણ લખેલા. તેમના એ અભ્યાસને ધ્યાનમાં ધારી જગતભરની પૌર્ણત્ય સમાજોએ તેમને માનદ સભ્ય બનાવેલા. ૧૯૦૮ માં કોપર્નિક્સનામાં ભરાયેલી પંદરમી આંતરરાષ્ટ્રીય પૌર્ણત્ય પરિષદમાં અમેરિકન પ્રતિનિધિ તરીકે તે ગયેલા. ૧૯૩૪ માં છુદ્ધતા જન્મની ૨૫૦૦ મી વર્ષાંતી પ્રસંગે જાપાનના નિહૃ-મંડળે યૌદ્ધ સંસ્કૃતિના પ્રખર અભ્યાસીઓ તરીકે આઠ પરદેશી નિદાનોને ચન્દ્ર અર્પણ કરેલા તેમાં તેમનું પણ સ્થાન હતું.

૪ આર્થિક —

(૮) હરિજનોને ઘરકામમાં રોકવા પ્રયત્ન કરવો જરૂરી છે.

(૯) જે કાર્ય કરતાં જાતે હરિજન હોય તેનાં બાળકોને કેળવણી મળે તથા હરિજન હોવાને કારણે નોકરી ન મળતી હોય તો તેમને નોકરી મેળવી આપવામાં મદદ કરવી.

(૧૦) હરિજનોના હાથ-કરીગીરીના ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન આપવું અને મદદ આપવી.

(૧૧) મહાસભાની માન્ય સંઘાઓમાં તેમજ મહાસભાની કચેરીમાં હરિજનોને નોકરી આપવી.

(૧૨) હરિજનોમાં અંદરે અંદર જે ઝગઝગો થાય તેનો નિકાલ ક્ષવાદ મારફત મળે તે માટે યોગ્ય કરવું.

(૧૩) અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ એ મહાસભાનો ઉદ્દેશ હોવાથી કાર્યકરોની એ ફરજ ગણાવી જોઈએ કે કોઈ હકક હરિજનોને ન મળતો હોય તેનો ઉપયોગ પોતે પણ ન કરવો. આ બાબતમાં ઓછામાં ઓછું એટલું કરવું જોઈએ કે જે સમારંભમાં હરિજનોને સમાનતાભર્યું સ્થાન ન હોય તેમાં ભાગ ન લેવો.

૬ પ્રચાર વિષયક—

(૧૪) મહાસભાના કાર્યકરો હરિજન કાર્ય માટે જતા હોય ત્યારે રાકમ હોય ત્યાંસુધી હરિજનવાસમાં ઉતારો રાખે.

(૧૫) અસ્પૃશ્યતા-નિવારણના કાર્યમાં સરળતા પડે તેવું બાલસાહિત્ય તથા બીજું સાહિત્ય તૈયાર કરી તેનો પ્રચાર કરવો.

(૧૬) જ્યાં હરિજન-સેવકસંઘની શાખા ન હોય ત્યાં ફરેક જિલ્લા સમિતિ જુદી હારજન સમિતિ નીમી તેની મારફત હરિજનોની પરિસ્થિતિની તપાસ કરી હરિજન સર્વસંગ્રહ તૈયાર કરાવે.

(૧૭) સર્વજન અને હરિજન બાળકો વચ્ચે પ્રેમ અને એકતા વધે તે માટે મિત્ર રમતગમનો ગોઠવવી.

(૧૮) દારૂ મુકદ્દાલ વગેરે બંધ થાય તે માટે પ્રચાર કરવો.

(૧૯) એકું અન્ન હરિજનોને ન આપવું. જરૂરી હોય ત્યાં સાફ અને ચોકળું અન્ન આપવું.

(૨૦) સાર્વજનિક સ્થળો તેમજ મંદિરોમાં હરિજનોને પ્રવેશ મળે તે માટે પ્રચાર કરવો.

(૨૧) જ્યાં હરિજન બાળકો અન્ય કોમનાં બાળકો સાથે શિક્ષણ લેતાં હોય અને જ્યાં સ્થાનિક મહાસભાવાદીઓની સહાનુભૂતિ જન્યૂત થઈ હોય ત્યાં જિલ્લા સમિતિની સંમતિ લઈ તાલુકા મહાસભાસમિતિના કાર્યકરો હરિજન કાર્યકરોની આગેવાની નીચે એક મહિનો હરિજનવાસમાં રહેવા જાય અને હરિજનોને સાથે રાખી પાણી બરાવવાની કોશિશ કરે.

૫ સાંસ્કૃતિક—

(૨૨) જ્યાં હરિજનોના વિષયમાં પૂરતો લોકમત જાગ્રત ન થયો હોય ત્યાં-જેમકે દેશી રાજ્યોમાં, પછાત કેમોના વિભાગમાં-અસ્પૃશ્યતા-નિવારણની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવા માટે પગપાળા

સંઘ કાઢવાની પ્રવૃત્તિ કરવી. મહાસભાના પ્રતિષ્ઠિત આગેવાનોની સરદારી નીચે સ્થાનિક કાર્યકરો અને સ્વયંસેવકો એક ગામથી બીજા ગામ પગે ચાલીને જાય, સાથે હરિજન-ઉદ્ધારનાં મુત્રો, દીવાલ-પત્રો, પૂંકા ઉપર ચોટાડેલાં છાપાંઓ, પત્રિકાઓ વગેરે રાખે. મહાસભાના સંદેશની પત્રિકા રસ્તામાં વહેંચે. પ્રયાસ દરમ્યાન, પ્રચાર માટે રચેલાં હરિજન-ઉદ્ધારનાં ગીતો ગાતાં સરખસરખે ફરવું તેમજ ન્યાં મુકામ કરવાનો હોય ત્યાં સાર્વજનિક સભાઓ કરી અરપુરણતા-નિવારણનું કાર્ય કરવું. તથા ગાંધીજીનો સંદેશ પહોંચાડવો. દરેક ગામ તથા શહેરના હરિજનવાસની મુલાકાત લેવી તથા સ્થાનિક હરિજનોની સ્થિતિ વિશે હકીકતો એકઠી કરવી.

(૨૩) મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં મહાસભા અગર તો રાષ્ટ્રીય પક્ષના સભ્યો હોય તેમજ મ્યુનિ. ના હરિજન દામદારો માટે નીચે મુજબ કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકવાની પ્રતિજ્ઞા લેવી:

(ક) હરિજન-નોકરોનું મંડળ સ્થાપવું અને તેને માન્ય રાખવું.

(ખ) તેમને કાયમી નોકરો બનાવી હકકની રજા, માંદગીની રજા અને સુવાવડની રજા વગેરેનો હકક મળવો જોઈએ.

(ગ) તેમનો પગાર પ્રાંતની મધ્યસ્થ સમિતિ દ્વારા તેથી ઓછો ન હોવો જોઈએ.

(ઘ) તેમની રહેવાની જગ્યા તથા મકાન સ્વચ્છ અને હવા-ઉગ્મસવાળાં રહેવાલાયક બનાવવા વ્યવસ્થા કરવી.

(ચ) તેમને મ્યુનિ. નોકરોની સહકારી મંડળીમાં દાખલ કરી તેમની જિંદગીનો પીએ ઉતારવા વ્યવસ્થા કરવી.

ઉપર મુજબ યોજના તૈયાર થઈ તેમાંથી કેટલો ભાગ અમલમાં મૂકી શકાય એમ છે એનો વિચાર ન કરતાં વાયકો એટલેજ વિચાર કરે કે જેલમાં જતા મહાસભાના કાર્યકરો જેલમાં પણ હરિજનોને ભૂલતા નથી અને તેમના ઉત્કર્ષ માટે વિચારો કરે છે.

આ યોજના તૈયાર થતી હતી ત્યારે જુદા જુદા કાર્યકરો જેમાં હરિજનો તથા સર્વજનો પણ હતા. તેઓ જે રીતે ચર્ચા કરતા હતા તે સાંભળનારને તો રસ પડે તેવી હતી પરંતુ એ બધું અહીં ઉતારીએ તો સ્થળસંકોચ નડે. પરંતુ દૂકમાં એટલું કહી શકાય કે હરિજન કાર્યકરો પોતાની કોમના હકક અને અધિકાર માટે પૂરેપૂરા જાગ્રત હતા અને અવારનવાર તેમને મહાસભાવાદીઓ તરફથી, કાર્યકરો તરફથી, સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થા તરફથી તથા હરિજન સંઘ તરફથી જે ‘અ-ધાય’ થતો તથા હરિજનોની મુશ્કેલીઓ પ્રત્યે ‘બેદરકારી’ જતાવાંતી તેમજ અવારનવાર હીક હીક ઉદ્વેગ થતો હતો. કેટલાક સર્વજન કાર્યકરો હરિજનોને જોઈ અને તેમ વધુ હકકો આપવા ઇચ્છતા હતા ત્યારે કેટલાક એવા પણ હતા કે વધુ પડતું હરિજનોને આપી તેમને મોટે ચડાવવા એ હીક માનતા ન હતા. તેમ છતાં હરિજનોને ન્યાય મળે, માનવતાભર્યું વર્તન તેમના તરફ રહે અને તેઓ મનુષ્ય તરીકે જીવી શકે તેવી માન્યતા સર્વ સામાન્ય જણાતી હતી.

શ્રી રામાનુજયાર્ય [શ્રી સપાઠ આજ્ઞાનમાળા પુષ્પ ૧૬૭ મું]—લેખક : પ્રતાપરાય મોહનલાલ મોદી. પ્રકાશક—આર્થ સુધારક પ્રેસ, વડોદરા. કિંમત ૦-૬-૦.

આ પુસ્તકમાં વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના મહાન આચાર્ય શ્રી રામાનુજયાર્યના જીવનની ટૂંકી રૂપરેખા દેરવામાં આવી છે. તેમાં શ્રી રામાનુજયાર્યના નામે સ્થાપાયેલ કેટલાંક મંતવ્યો સાંપ્રદાયિક ગણતરીએ સ્વીકાર્યા હતાં મુશ્કેલ છે પણ સામાન્ય વાચકવર્ગને શાહિની આપવાની ગણતરીએ આ પુસ્તક આવકાર્ય છે. નિરૂપણપદ્ધતિ આલસ્યર્ગને રુચિકર નીવડાવતો સંભવ કંઈક ઓછો છે. કણ્ઠ (કૃષ્ણ) મુનિ—લેખક. પંડિત લાલચંદ્ર ભગવાન ગાંધી, વડોદરા.

આ લઘુ પુણ્તિકામાં, મુખ્યત્વે, ત્રિ.સં. ૯૧૫ માં શ્રી જયસિંહસૂરિએ રચેલ 'ધર્મોપદેશમાલા' (અપ્રગટ)માં વર્ણવાયેલ તે સુરિના ગુરુ શ્રી દણ્ડ મુનિનું જીવનચરિત્ર આવેખાયું છે. ઐતિહાસિક ગણતરીએ આ કૃતિનું મહત્ત્વ એ છે કે તેમાં કણ્ઠ મુનિના વિદ્યારત્નું વર્ણન કરતાં ગુજરાતને માટે 'ગુજરાત' શબ્દ વપરાયેલ છે, જે ઉદ્દેશ્ય આજ લગી મળી આવેલા બીજા સર્વ ઉદ્દેશ્યો કરતાં વધારે પ્રાચીન છે.

રાજર્ષિ લક્ષ્મીધીર—રચનાર : લાલ્લશંકર કુમેરજી શુક્લ મોગળી.

મોરબી—નરેશ શ્રી. લક્ષ્મીધીરસિંહજીને રાજર્ષિ રૂપે દર્શાવતી આ નાટ્ય-કાવ્ય સંમિશ્રિત લઘુ કૃતિમાં રન્તિદેવ, મયુરધ્વજ આદિ રાજર્ષિઓની દાનપ્રિયતાના પ્રસંગો વર્ણવી શ્રી. લક્ષ્મીધીરસિંહજી અને તેમના પિતા શ્રી. વાઘજીવાના એક-એ દાનપ્રધાન જીવનપ્રસંગો, આવેખાયા છે, પણ એકંદરે તો આ કૃતિ શ્રી. લક્ષ્મીધીરસિંહજીનું જીવન-ચરિત્ર બનવાને બદલે એક ટૂંક પ્રશસ્તિજ્ઞાની રહે છે.

ખંડેરનો ઝુરુખો—લેખક : ભગીરથ મહેતા; પ્રકાશક : નગીનદાસ અને મણીકલાલ, ૨૯ માર્કન હાઉસ, ન્યુમરીન લાઇન્સ, કોટ, મુંબઈ. કિ. ૦-૩-૦

Neem Tree—લેખક : ભગીરથ મહેતા; પ્રકાશક : એન એમ. હકકર. પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ. કિંમત રૂ. ૧.

ગુજરાતના એક જગતા અને આશાસ્પદ કવિના ઉપરોક્ત બંને લઘુ કાવ્યસંગ્રહો (પહેલો—ગુજરાતી, બીજો—અંગ્રેજી) સુરોભિત સ્વરૂપમાં પ્રગટ થયા છે. કાવ્યોમાં વૈવિધ્ય સાથે જળવાયું છે. અને 'Coming down from spring' જેવાં કેટલાંક કાવ્યોમાં કવિ જીવનના ભર્મસ્થળને પણ સાદો-સીધો-રમતભર્યો સ્પર્શ કરી શકે છે.

હોસ્તીકુંડેર [સ્ત્રી-શક્તિ ગ્રંથમાળા-૭૮]—લેખક : શ્રી હરિપ્રસાદ વ્યાસ. પ્રકાશક : સી સાહિત્ય મંદિર, સુરત. કિં. ૦-૧૦-૦

જીવનના સ્વાભાવિક પ્રસંગોમાંથી હાસ્ય ઉપજાવવાની લેખકની શક્તિ આદર્શિક છે. હાસ્યરસના પીઠ લેખકો કેટલીક વખત ભર્મમાં જે હાસ્ય સમાવી દે છે તે સમજતાં પણ સામાન્ય પ્રજા ઘણી વાર ગૂંચલાઈ જાય છે. તેને માટે જીવનના કે સમાજના સર્વસ્વાલ વિક પ્રસંગોમાં જડતો આ હાસ્ય-કુતારો ખૂબ આવકાર્ય થઈ પડશે.

તાજેતરમાં અમેરિકાની લખ્ય મુદ્દનોંદ 'ગોથરિસ' ને ન્યુઝસીમાં તરતી મુકવામાં આવી ત્યારે તેની નામકરણવિધિ 'Gone With the Wind' ની પ્રખ્યાત લેખિકા મીસ માર્ગરેટ મીચેલના હાથે થઈ હતી. આવું માન સાહિત્યકારને ફાળે તો આ પહેલવહેલું છે.

છેલ્લા ધોડાક સમયથી લંડનમાં પુસ્તકોની ચોરી ખૂબજ પ્રમાણમાં વધી પડી છે અને મન-ચવિફેતાઓ અને પત્રકારોની જાડી તપાસના પરિણામે જલ્લાલું છે કે એ ચોર એક નામાંકિત લેખિકા છે.

જગતમાં વિશેષમાં વિશેષ પ્રખ્યાતિ પામેલ સાહિત્યકૃતિઓમાં વધુમાં વધુ ખરાબ કદ તે વિશે અમેરિકાના એક માસિકે પોતાના વાચકોનો અભિપ્રાય માગતાં વાચકોની બહુમતિએ-ગ્રેટેની 'Divine Comedy', મિલ્ટનની 'Paradise Lost' અને 'Paradise Regained', ગીબનની 'Decline and Fall of The Roman Empire', ગાથેની 'Faust' અને હીટલરની 'Mein Kampf' આદિ કૃતિઓને વધુમાં વધુ ખરાબ તરીકે ઓળખાવેલ છે.

તાજેતરમાં પ્રગટ થયેલી 'Noche Oscura in Lima' નામે સ્પેનીશ નવલકથામાં ૧૨૦૦ 'શબ્દજ્ઞ ઉપયોગમાં લેવામાં આવ્યા છે, અને છતાં કહેવાય છે કે બીજી કોઇ પણ કૃતિ કરતાં તે પુસ્તક સ્પેનીશ ભાષાનું વિશેષ જ્ઞાન આપે છે.

ગુજરાતમાં જેમ કવિ મોરાલાય, શ્રીકાન્ત દલાલ, ધનટ આદિ લેખકો કોણુ તે પર ચર્ચા ચાલેલી તેમ તાજેતરમાં જેની આગીશ લાખ નકલો બપી મઘ છે તે ગ્રન્થ 'The Battle of Britain'નો લેખક કોણુ એ પર ઇંગ્લાંડમાં અનેક શરતો ખેંચાયેલી. અંતમાં તે લેખક વિમાની પ્રધાનમંડળનો સભ્ય હીલરી શ્રેંટ ન્યોન્, સોન્ડસ હોવાનું જાહેર થયું છે.

Asiatic Reviewના છેલ્લા અંકમાં એક લેખ લખતાં હેનરી પોડાક જણાવે છે કે- 'ગાંધીજીએ યુધ્ધે ચડેલાં રાષ્ટ્રોને અહિંસાની સલાહ આપતાં પહેલાં ગીતાનો સંદેશ વિચારવો જોઈએ કે જેમાં સર્વને પોતપોતાના ધર્મમાં દૃઢ રહેવાનો અને એ ધર્મ મુદ્દનો હોય તો તેને પણ અનુસરવાનાં આદેશ આપવામાં આવ્યો છે,' અને એ પ્રકારના ગીતાધર્મ પર વિવેચન કરી તેઓ જણાવે છે કે- 'ગાંધીજી અને તેમની કોટિના મદાન આત્માઓ આત્મયુદ્ધ ખેડી શકે છે પણ હિંદનો ધર્મ તો પોતાનાં દિતોને ખાતર ચિટનની સન્નેડે યુદ્ધ ખેંચવાનો છે.'

પ્રસિદ્ધ અમેરિકન માસિક Asia ના છેલ્લા અંકમાં હિંદ વિષયક એક લેખ લખતાં મી. આલન્ટ વીટન જણાવે છે કે- 'અંગ્રેજોએ હિંદમાં આર્થિક ખીણવણી મારે, ધણો લીધો છે. કુદરતની અદબક સમૃદ્ધિ અણશોધી પડી છે. હિંદમાં સિટનની મૂળ નીતિજ બદલે શેષક રહી છે.'

યુદ્ધ-રાજકારણ—મદાગાસ્કારની હાજરીથી મારડોની રાષ્ટ્રીય પ્રતિષ્ઠાને કેન્દ્ર બને છે. મારડોનીમાં મહાસભાની કાર્યવાહીએ દિવસો લગીની મંત્રણા પછી મદાગાસ્કારને મહાસભાની નેતા-ગીરીમાંથી બહેલી મુક્તિ. પંડિત જવાહરલાલ કહે છે કે બળવાખોર રહ્યા વિના હિંદનો છુટકો નથી. જવાહરલાલના નિવેદન પર એવ. જી વેલ્સની ચર્ચાને પંડિતશ્રીએ આપેલો તેનો વ્યાખ્યાની પ્રત્યુત્તર. મી એમરી હિંદી નીતિ અફર રહેવાનું જાહેર કરે છે અને ના. વાઇસરોય હિંદી પ્રગ્લને ઓગસ્ટની ઓક્ટર ફરી સંવળાવે છે. મિથના ના. ગવર્નરે વાવરવા માંડેલી અમરોદિત વિશિષ્ટ સત્તાઓ અને આસામના પ્રધાનમંડળે રાજનામું આપવાથી ના. ગવર્નરે સંભાળી લીધેલી સર્વ સત્તાઓ, જનાય કમનુદ્ય હજી લીગથી છૂટા પડીને બંગાળમાં સંયુક્ત પ્રધાનમંડળ રચે છે, અને જનાય ઝીણા જનાય હજીને નાતાલની બેટ તર્કિ ના વાઇસરોયને ચરણે ધરે છે. જનાય સાથે સંબંધ હોવાના શક નીચે શરતભોજ તેમજ બીજા કેટલાક હિંદીઓની ધરપકડ. પ્રતિબંધ છતાં હિંદુ મહાસભાએ ભાગલપુરમાં પોતાનું 'ત્રીશમું' અધિવેશન ભરવાની નીતિ અખત્યાર કરતાં બેરીસ્ટર સાવરકર, ડો. મુંગે, પરમાનંદ, સર ગોકુલ નારાયણ, શ્રી અર્જુનદેવ, પદ્મારાજ જૈન આદિ મેરડો હિંદુ આગેવાનોની ધરપકડ અને બંગાળના નવા પ્રધાનમંડળના સભ્ય ડો. રયામપ્રસાદ મુકરજી અટકાયતમાં. વડોદરા અને બીજાં નગરોમાં યુદ્ધ-સ્વંતમનું ટ્રેફન પ્રદર્શન હિંદી સરકારે શરૂ કરેલી હિંદની જુદી જુદી રેલવેઓની ખરીદી. સિંધુ નદી પર ત્રણ કરોડના ખર્ચે બીજા બંધ બંધારો. નવા વર્ષની માનચાંદની લડાણીમાં મી શાંતિદાસ આસકરણ તથા શ્રી સુનીલાલ મહેતાને. મળેલો 'સર' નો હક્કબ. અમદાવાદ-વડોદરા-રાજકોટ આદિ રથે પ્રકાશખંધી. બંગાળ અને આસામ બપવસત વિસ્તારો તરીકે જાહેર થાય છે. અમરાવતી-ગોરખપુર આદિ રથે કોમી અધ્યામજી. દિલ્હીમાં શ્રી અણેના ધરમાં ચેરી અને ગુજરાત-કાશિવાણમાં ફેરેર લૂટકાટ. જનાયે અમેરિકા-ચિટન સામે જાહેર કરેલું યુદ્ધ અને પછી છટલી, જર્મની, હંગરી, રુમાનિયા, બલ્ગેરિયા આદિ પાણુ મિત્ર રાજ્યો સામે યુદ્ધ જાહેર કરે છે. ચિટન શ્રી-વેન્ડ, હંગરી, રુમાનિયા, જનાય, બલ્ગેરિયા આદિ સામે યુદ્ધ જાહેર કરે છે જનાયને શરૂઆતનો ભયાનક હુમલો ને તેમાં ચિટનના 'પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સ', 'રીપ્લસ' આદિ ભવ્ય જહાજોનો લેવાયેલો ભોગ તેમજ ચિટન-અમેરિકાના પેરિલીકના નૌકાકાફાનું ભંગાણુ. જનાય શાંગહાઈ, થાઇલેન્ડ, હવાઈ, શ્રીલીપાઈન્સ, ગુઆમ, વેક, કાઈબૂન, હોંગકોંગ, મલાયા, બોર્નિયો, સુમાત્રા, મનાડો, બ્રહ્મદેશ આદિ પ્રદેશો પર વિદ્યુ વેગી આક્રમણ કરે છે અને શાંગહાઈ, થાઇલેન્ડ, કાઈબૂન, હોંગકોંગ, હિત્તર મલાયા-પીનાંગ, શ્રીલીપાઈન્સનો કેટલોક ભાગ-મનીલા, હુનાન, સારાવાક, પૂર્વ બોર્નિયો, વેક, ગીદમંડ, હોંગકોંગ, કાવાઓ વગેરે કબજે કરે છે, તેમજ રંગુન પર બોંગમારો ચલાવે છે. ફ્રાંસના યદીઓ સામે તવાઈ. 'નોર્મી હી' આદિ મહાદર કેન્દ્ર જહાજોનો અમેરિકાએ લોગિયો કબજે. પેરિલીકના અમેરિકન મેનાપતિઓ બરતરફ થાય છે, અને પૂર્વના ચિટિશ સેનાપતિની ફેરવદલી હીટલર જર્મનીના વડા મેનાપતિનું પદ ધારણ કરે છે. મી. ચર્ચીલ યુનાઈટેડ રેટલસ અને કેનેડાની મુશાકાતે. અમેરિકા યુદ્ધ પાછળ વાપરેલો અમરુ ડોઝર ખર્ચશે. રશિયન ગોખરે જર્મની સામે વળતા હુમલામાં મોલિયેટ સેનાને મળતા રિખ્યો.

અકરખાત-મરણ—કવેરા, તિબેટ, કેમેરોન્સ આદિ રથે ભૂકંપના આંચકા. ફ્રાંસ અને પ્રંગ્રાંડમાં રેલવે-અકરખાત. હંગ્રાંડની કોલસાની બાળમાં લથકર ધડાકો. જાણીતાં ચિત્રકારિણી સીમની અમૃત ગેરગીત, ગુજરાતી સાહિત્યપ્રેમી ને સાહિત્યકાર કુ. શ્રી. મોતીસિંહજી મહીડા, કાશિવાણના પ્રજાસેવક ડૉ. પોપટલાલ, અમદાવાદના મીલમાલિક શેઠ મંગલદાસ આદિનાં અવસાન.

‘ સુવાસ ’નું સલાહકાર-મંડળ

૨૧. બ. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ, બી. એ., એલએલ. બી.
માણ નાયબ હીવાન, વડોદરા શાળા
૨૧. ૨૧. રમકુલાલ વસંતલાલ દેસાઈ, એમ. એ., બી. એચ. એસ.
પ્રકાશખાતાના અધિકારી-વડોદરા શાળા
૨૧. ૨૧. દેરાવલાલ કિંમતલાલ ગામદાર, એમ. એ.
ઈતિહાસના પ્રોફેસર, વડોદરા-કોલેજ
૨૧. ૨૧. જગજીવનદાસ દયાસણ મોદી,
માણ અધ્યાપક : પુસ્તક અધ્યાપનમંદિર, વડોદરા
૨૧. ૨૧. નર્મદાલાલ કંઈ હરિશંકર બ્યાસ બી. એ.
૨૧. ૨૧. ઇશ્વરલાલ કસનજી નાયક, બી. ઈ., એ. એમ. આર્થ. ઈ. [હિં.]
એમ. આર. એલએએલ. આર્થ. [સં.]
૨૧. ૨૧. મૂળજીભાઈ પી. શાહ

ભારતવર્ષનું પ્રાચીન ગૌરવ તથા મહત્ત્વ જાણવું હોય—

અનુભવવું હોય તો

ડા. ત્રિભુવનદાસ લહેરયંદ શાહ

એસ. એમ. એન્ડ એસ.

એમ. આર. એ. એસ. ફા

૪ સ. પૂર્વે ૬૦૦ થી ૬ સ. ૧૦૦ સુધીના

૧૦૦૦ વર્ષના ઇતિહાસ—

પ્રાચીન ભારતવર્ષ ખરીદો

[પાંચ ભાગ માં]

તમે સ્વદેશપ્રેમી છો ?

તો તમે ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ જાણતા જ હો

જ જાણતા હો તો

છપલા પુસ્તક માટે આજે જ ઓર્ડર લખો

પાંચે ભાગ બહાર પડી ચૂક્યા છે.

મોટાં શહેરોના જાણીતા સર્વ બુકસેલરો પાસેથી મળી શકશે.

મેટની કિંમત રૂ. ૨૪

છૂટક કિંમત [૫, ૭, ૧૧, ૬, ૫] = રૂ. ૩૦

આ જગદાર ઐતિહાસિક ગ્રંથના ગ્રાહક બનવારને ‘સુવાસ’ અર્થે સલામતે

—૧૧, ૧૧૧ માં મળશે.

અરમાનું

કારખાનું

☆ આખાથે હિંદમા પહેલવહેલું છે અને એક જ છે.

☆ મુખ્ય મુખ્ય સર્વ મધીનરી પણ અત્રે હિંદમા જ બનાવીને લોકી કરી છે એટલે કારખાનાને તદ્દન સ્વદેશી બનાવટનું જ કહી શકાય તેમ છે.

☆ અમે જર્મનીમા આઠ આઠ વર્ષ ઉપરાત રહીને તાબીમ નીધી છે

☆ વળી આખના વૈદિક અને શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની ઇચ્છા પદ્ધતિ પ્રમાણે કેળવણી સર્વ મુખર્ધ મુનીવરસીદીની હીમી મેળવી છે. એટલે ચરમાના નંબરો પણ ખરાબર માફક આવતા કાઢી આપીએ છીએ.

☆ ઉપરાત ચરમાનો વેપાર, ત્રીસ ત્રીસ વર્ષ કરી, વ્યાપારિક દૃષ્ટિએ તેમા આવી પડી ગીણી ગીણી જરૂરયાતોનો પરિચય પણ સાધી લીધો છે.

☆ આ પ્રમાણે ચરમાના કાચ તૈયાર કરવામા તમા તેના પહેરનારને સંપૂર્ણ સતોષ આપી શકાય ત્યાંમુધીની પહેલેથી હેલ્થે મુધીની, દરેક દરેક નાની મોટી કિયા-પ્રક્રિયાનો પદ્ધતિપૂર્વક અમે અભ્યાસ કર્યો છે, પરિચય લીધો છે, અનુભવ સાથે પરિશીલન કર્યું છે. એટલુ જ નહિ પણ તે માટે મોનાનો આદ પણ મેળવ્યો છે.

☆ વળી અમારું જ કારખાનું હોઈને, તેમજ અમારી અગત દેખરેખ નીચે કાચ બનાવાતા હોઈને, અમે તેલુ કપડું, અટપગીયું કે ગીળી વિગતવાળુ પ્રેરકીયાન તાપ તા પણ જૂજ સમયમા જ તેના કાચ બનાવી આપીએ છીએ

☆ કેમેરાના કાચ, દુરબીનના કાચ, તેમજ માઈક્રોસ્કોપ છત્તાદિના વૈજ્ઞાનિક રીતે બનાવાતા કાચની જાગતુદ્ધ સર્વ હોય તો તે સમા કરી અપાય છે અથવા નવા પણ નાખી અપાય છે.

☆ તેવી જ રીતે ચરમાનુ પણ દરેક પ્રકારનુ મીપેરીંગ કામ કરી આપવામા આવે છે

એટલે ચરમાના કારખાની કેન્દ્રપ્રજ્ઞ પ્રકારની જરૂરિયાત અંદરે કર્યાં જવાની કે ગોથાં ખાવાની જરૂર મહેતી નથી

☆ વળી દામ પણ અન્યની મગ્યામણીમા સારા હાથે તેમા જ મળ્યા છે.

☆ પોતાના વખાણુ પોતાના મ્હાએ કરવા તે કોઈ રીતે ઈચ્છનીય નથી જ. એટલે વિગત નથી લખતા, પરતુ જલસલા ઇંગ્રેજ તથા દેશી, નાના તથા મોટા અમલદારોએ તેમ જ નાનમદારાજાઓએ સ્વતઃ અમને આપેલા સર્ટિફિકેટો મગારીને યાચી એવા વિનંતિ

મવધુરા, હાવન સ્થાને,

વખો યા મળે —

વડોદરા.

રાજિશકાન્ત એન્ડ કું., ચરમા બનાવનારા

सुवास

वर्ष ४ : अंक १०

इस्युआरी : १९४५

मुद्रणस्थल -

वर्तन -

त्रिभुवनदास लहरेय्यह शाह

योगनलाल अभुलभ भधवी

કેટલાક અભિપ્રાયો

‘સુવાસે’ પોતાની ઉચ્ચ કાવિ સમ્પત્તી રાખી છે. તેના અગ્રગણ્ય ખરેખર ચિંતનશીલ અને કાવ્યતત્ત્વથી ભરેલા હોય છે.

લેખો એકંદરે સાગ્ર.....અભ્યાસપૂર્વક લેખલેલા છે.

—સ્મશાન વસંતલાલ દેસાઈ

ક્રમશીએ છીએ કે શિક્ષિત ગુજરાત ‘સુવાસે’ જેવા સત્પ્રવાસને આવકારે, પોતે અને સંપૂર્ણ સુવિકાસની તક આપે.

—અરેશર કરામત ખખરદાર

સુવાસે નિયમિત વાંચુ છું, અને નિર્ગળ અને નિષ્પક્ષપાત સંસ્કારી સાહિત્ય ઉપગતવવામાં એનો મુંદર ફાળો છે એમ લાગે છે.

—વિ. ક. માતસી

—સ્વા. સ્વયંજ્યોતિ તીર્થ
તંત્રી-ઉત્થાન

અમારું આખું કુટુંબ ‘સુવાસે’ ખૂબ વાંચે છે. અમારે ત્યાં ગુજરાતનાં ઘણાં પત્રો આવે છે, પણ તેમાં શિષ્ટ સાહિત્ય તો ‘સુવાસે’ જ આપે છે.

—કે. એલિયા બેરો

ગુજરાતને એક સાઈ માસિક મળ્યું હોવાનો સંતોષ થાય છે.

—જમખંડ

આ માસિકે માહિતીપૂર્ણ સામગ્રી આપીને પોતાનું સ્થાન નક્કી કરી લીધેલું જણાય છે.

—મુબઇ સમાચાર

લેખોની પસંદગી જોઈ સંતોષ અનુભવીએ છીએ. ઊગતા લેખકોની કલમ પ્રિયસાવવામાં સાહિત્ય માસિકોની ખોટ ‘સુવાસે’ પૂરી પાડે છે.

—જય કચ્છ

એ વિશિષ્ટ પ્રકારનું સ્થાન સાહિત્ય-જગતમાં મેળવશે એવી આશા બંધાય છે.

—યુવક

આ નવો ફાલ અન્ય સામયિકો જેમ ખાલી નગર કરી ફેંટી દેવા જેવો નથી. ‘યથા નામા તથા ગુણ’ ની જેમ ખાસ વાંચવા જેવું છે...લેખોની શૈલી ઉત્તમ કલાપુરુષ નવી છે. ખાસ મહત્વતા ભાષાશુદ્ધિ અને જોડણીને આપેલી છે.

—એતીવાડી વિજ્ઞાન

‘સુવાસે’ નું ધોરણ આમ વધુ વ્યાપક જનતું જાય છે તે જોઈ આનંદ રાય છે...તેના સંચાલકોને ધન્યવાદ છે.....આ પદ્ધતિનો બધાં સામયિકોવાળા સ્વીકાર કરે તો? —અત્યારે કમરાની ટોપલીમાં નાખવા જેવું સાહિત્ય પ્રસિધ્ધ થાય છે, તે ન જ થવા પામે.

—ગુજરાતી

તેમાં પીરસાવતી વિવિધ જાતની વાનગીઓ સાહિત્ય-પ્રેમીઓને સારા ખોરાક પૂરો પાડે છે.

—સત્તિય મિત્ર

સામગ્રી સંતોષપ્રદ છે.

—પુસ્તકાલય

વિકાસભરેલા લેખો, વિચારણીય સાહિત્યસામગ્રીથી આ માસિક વડોદરાના બંધ પડેલા ‘સાહિત્ય’ માસિકની ખોટ પૂરી એવી આશા બંધાય.

—બાળા

જીવન, કલા, સાહિત્ય વગેરે વિષયો પરના લેખોથી ભરપૂર છે.

—સયાણાવજય

‘સુવાસે’ એનાં નામ પ્રમાણે સુવાસિત છે.

—તંત્રી-દેશીરાજ્ય

વિચાર અને સાહિત્યસમૃદ્ધ મુંદર માસિક...પ્રત્યેક માસે અવનવી, વિધવિધ અને દરેકની સુરમિ સંતોષાય એવી સાહિત્ય અને વિચાર-સામગ્રી પીરસાય છે.

—અનાવિશ જગત

હિંદુસ્થાનની સૌથી મોટી કંપની

ન્યુ ઇન્ડિયા

એશ્યુરન્સ કંપની લિમીટેડ

આગ-મોટર વિગેરે દરેક જાતના

વીમા અગર એજન્સી માટે

મળેા યા લખો :-

પ્રાન્ય મેનેજર

શાંતીલાલ એમ. ફોજદાર

જોધએ છે:-વડોદરા, પંચમહાલ તેમજ ભરૂચ ડિસ્ટ્રીક્ટમાં
છંદગીના વીમાનું કામકાજ ચોરગેનાઇઝ કરવા
સ્પેશીયલ એજન્સીઝ માટે મળેા યા લખો:-

ચીફ એજન્ટ્સ :-

એન. એમ. ફોજદારની કું.

કુવારા સામે, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ.

ૐ નારાયણ

પરમહંસ શ્રી સ્વામી રામતીર્થના ઉપદેશ સ્વરૂપ
મહાગૂજરાતની સંસ્કારી પ્રજાનું

ધાર્મિક માસિકપત્ર 'ઉત્થાન'

તંત્રી - સ્વામી શ્રી. સ્વયંજ્યોતિ તીર્થ

જોરહાર લખાણનાં દર મહિને પૃષ્ઠ ૮૦, વરસ દહાડે પૃષ્ઠ ૯૬૦; છતાં
વાર્ષિક લવાજમ માત્ર રૂા. ૩-૮-૦ પોસ્ટેજ સાથે
સત્વર લવાજમ મોકલી આહુક તરીકે નામ નોધાવી લ્યો
ગમે ત્યાં આહુક થનારને વર્ષના બધા અંકો મોકલવામાં આવે છે

લખો—પ્રબન્ધક : 'ઉત્થાન'

જ્ઞાન સાધન આશ્રમ—છોટાઉદેપુર (પૂર્વ ગુજરાત)

બાળક કોઈ પણ પગ સાથે જોડાયેલું નથી

સ્વતંત્ર

રીતે

૧૯

વરસથી

પ્રગટ

થાયછે

બાળક માસિક બાળકો માટે જ પ્રગટ થાય છે સાદી ને ખીંચી
લાપા હોઈ આજના પ્રાદ-શિક્ષણના જમાનામાં અક્ષરજ્ઞાનની
શરૂઆત કરનારાઓને તેમાંથી કંઈ કંઈ મળી રહેશે.
છતાં લવાજમ વરસના ફક્ત રૂાપયા બે
તમારી સંસ્થા કે ઘરમાં બાળક અવરથ હોયું જોઈએ,
કેમકે નિર્દોષ બાલુડાં બાળક વાચવા ઘણાં આતુર હોય છે :
નવા વરસથી ઘણો ફેરફાર થયો છે.

'બાળક' કાર્યાલય, રાવપુરા—વડોદરા

આરોગ્ય, વ્યાયામ અને તંદુરસ્તી વિષયક સંપૂર્ણ અને સચિત્ર
માહિતી સતત ૨૬ વર્ષથી આપતું માસિક

વ્યાયામ

વાર્ષિક લવાજમ - દ્વિ દમાં રૂા. ૨-૮-૦ પરદેશ શિલિંગ-૫.

શરીર તંદુરસ્તી સિવાય બધું નકામું છે. શરીરને તંદુરસ્ત, નિરોગી અને સઘન કેવી
રીતે બનાવવું અને આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરી પછી તે કેવી રીતે રક્ષાવી ગળવું, તે વ્યાયામ
વિનિયમોથી પણ જાણી શકાશે

આપના ઘરમાં, આપની લાપચેરીમાં કે આપની વ્યાયામશાળામાં તેને જોડાવો; તે
આપને રોગ્ય અને સચી સલાહ આપશે. વર્ષના રૂા. ૨-૮-૦ ના અલ્લામાં વર્ષ આખો
દાક્તરનાં ખીચ માટે, ખચોની મોટી વકમનો તે બંધાવ કરશે

ગમે તે માસથી તેના આહુક થઈ શકાય છે.

લખો:— વ્યવસ્થાપક: વ્યાયામ કાર્યાલય,

મહુમુદારનો વાડો, રાવપુરા, વડોદરા

અજ્ઞાતતિમિરાંધ્યાનાં જ્ઞાનાંજનદાલાક્ષ્યા ।
તેજમુન્મોહિતં ચેત તસ્મૈ શ્રીગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૪ થું],

ફેબ્રુઆરી : ૧૯૪૨

[અંક ૧૦ મે]

સંગમ

૪

અંતરિક્ષમાંથી એક મનોહર દેવી ઊતરતી હતી. તેના એક હાથમાં પ્રકાશમાન દીપક હતો, બીજા હાથમાં ચમકતી તલવાર હતી. તેનાં નયનમાંથી—ઓઘમાંથી—અગ્નિઅંશમાંથી દમા, ગ્રેમ, માધુર્ય ને શાંતિનાં અમતકિરણો ઝરતાં; તેના લલાટમાંથી પ્રભુતાનાં તેજકિરણો પ્રગટતાં.

તેનાં જ્યાં વિચરતી ત્યાં ત્યાં તે પ્રથમ દીપકને-આગળ ધરતી. તે દીપકના પ્રકાશમાં જે સુલેખાં જળતાં કે જગેલાં સન્માર્ગે વળતાં તેમના પર તે નયનનાં અખી વર્ષાવતી; જે આજસુઓ ધીમે ધીમે નયન-ખોલતા તેમના પર તે દયા દાખવતી, પણ જેઓ પ્રકાશની અવગણના કરીને પડી રહેતાં તેમને તે લાત મારી, ઊઘાડતી. ઓ રીતે પણ જીમિ જે સન્માર્ગે વળતાં તેમને તે ગ્રેમભર્યું પ્રોત્સાહન આપતી, પણ એ પ્રકાશનો અજાણ કરીને જે અવગેમાર્ગે જતાં તેમના કંઈ પર તે તલવાર ધરતી. મને આ સ્વરૂપનો કંઈ અર્થ ન સમજાતો. તેથી દેવીની સમીપ જઈ તેના મરણ માધુ મૂકનાં મેં પ્રુથુ, “માતા, આપ કોણ છે ?”

“હું જગદેશ્વરી.” — “આપનું આ સ્વરૂપ ?” મેં દોષક-આશ્ચર્યભાવ દર્શાવ્યો.

“હા,” તેજસ્વી વાણીમાં-દેવીએ કહ્યું, “મારાં સંતાનમાં હું જે સ્વરૂપ હોયું છું, એ જ સ્વરૂપ મેં મારણ્ય કહ્યું છે.”

“આપતાં સંતાનમાં આ સ્વરૂપની કયું રાખવાનો આશય ?”

“જે” દેવી તલવાર અને દીપકને બાજુઓ મૂકતા-સફેદ સ્મિતપૂર્વક-બોલ્યાં, “મને મારું સ્વરૂપ ક્યું દેખાય છે ?”

“સાક્ષાત્ આસરાજેવું.” અત્રોક્તિક સૌન્દર્યમાં અંજાળીતું બોલી મયે.

“ને હવે !” હાથમાં દીપકને ધારણ કરતાં-દેવી બોલ્યાં.

“અધારને અજાણતાં-ઉપાસું-દરી.”

“ને હવે !” દીપકને મૂકી-સહ હાથમાં તલવાર મુખાવતાં-દેવી બોલ્યાં.

“ ભવાની, જ્ઞેગમાત્રા, ક્ષણિકા ” ધ્રુજતા પગે હું બસડ્યો.

“ જ્ઞાનનો પ્રકાશ પાયરવાને ઉપાસુંદરી ” દેવીએ શાંતિથી કહ્યું, “ અને એ પ્રકાશનો અનાદર કરનાર કે અસારા સમા મૂળ સૌન્દર્યને વાસનાની નજરે નીરખનારને મારે ભવાની. એ બંને સ્વરૂપનો સંગમ એ જ આત્મિક અને લૌકિક, ચેતન અને અજ્ઞ, દેવી અને આસુરી—એ બે અંગમાં ગૂંથાયેલા વિશ્વમાં વસનારનો જીવનધર્મ છે. ”

હું જિજ્ઞાસુ અને બાયભરી નજરે તેમની તલવાર સામે તાપ્રી જ રહ્યો.

“ સાંભળ. ” દેવી અંતરના ઊંડાણમાંથી બોલતાં જણાયાં, “ મારા હૃદયમાં દયા છે, પ્રેમ છે, અમી છે, મારા દેહમાં પ્રભુતા છે; મારા હાથમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ છે.—પણ એ બધાની સુરક્ષિત કિંમત તો જ છે, જે મારા બીજા હાથમાં આ તલવાર છે. એમ વ્યક્તિ કે પ્રજાના ગુણની કિંમત અને સંરક્ષણ તો જ છે જે એનામાં એ ગુણનો અનાદર કરનારને દંડવાતું સામર્થ્ય છે. માટે જ મારાં સંતાન પાંચે હું પ્રેમ ધમ્મું છું, દયા ધમ્મું છું, જ્ઞાનનો પ્રકાશ ધમ્મું છું—પણ સાથે જ તે બધાની કિંમત અંકાય અને પ્રભુતા વિક્રમે તે માટે સામર્થ્ય-તલવાર ધમ્મું છું. ”

“ માતા, ” મેં ગર્વભરે કહ્યું, “ માનવી કેવળ હાડ, માંસ ને લોહીનો લોચો નથી. તેનામાં સત્યને સમજ અને અનુસરી શકે એવાં મન અને આત્મા છે. તમે તેજસ્વી બુદ્ધિની પ્રતિભાથી એના મનને સન્માર્ગ સમજાવી શકો છો; અધૈયિક આત્મશક્તિના પ્રભાવથી એના સુપુત્ર આત્મા પર અસર પહોંચાડી શકો છો. એ બંને માર્ગો ખુલ્લા છતાં આ તલવારનો ઉદ્દેશ શો ? ”

“ ભગવાન શ્રી કૃષ્ણચન્દ્ર પાસે યોગેશ્વરનો આત્મા હતો; પુરુષવરની વિરક્ત બુદ્ધિ હતી. છતાં એમને પદ્મની સાથે ચક્ર, શંખની સાથે ગદા—એ શસ્ત્રો કેમ ધારણ કરવાં પડ્યાં ? અનેક પ્રસંગે હિંસા કેમ આચરવી પડી ? ” દેવીએ શાંતિથી મને પ્રતિપ્રશ્ન કર્યો.

“ અમે તો એમાં પણ દોષ અને આત્મિક અશક્તિ સમજીએ છીએ. ” જે અમારા યુગનો અભિપ્રાય ઉચ્ચાયો.

મારો એ ઉત્તર સાંભળી પળભર દેવીના મુખ પર કટાક્ષભર્યું સ્મિત તરવરી ગઈયું. પછી તે ગંભીરતાથી બોલ્યાં, “ બાઈ, સૈકાઓ થયાં ગુલામી ભોગવીને તમારામાં જીવનની હુદ્ર લાલસા ખીલેલી છે. રાજકર્તાઓએ પોતાનાં હિતને ખાતર તમને બહેલી સ્મશાનશાંતિ અનુભવીને તમે અશાંતિ, અંતે યુદ્ધથી ગભરાઈ ગયા છો. પરિણામે બધાં ત્યાં, શ્રી કૃષ્ણસંભા પુરગોત્તમના જીવનમા પણ, તમને યુધ્ધને તિરસ્કારવાની, દરેક પ્રકારની હિંસામા દોષ નિહાળવાની અને જે આત્માને નમે સમજ્યા પણ નથી તેની અદ્ભુત અસરની બાલોચિત્ત બાતો કરવાની ટેવ પડી ગઈ છે. એ સંયોગોમાં તમે એ પંજુ જોઈ નથી શક્તા કે વિશ્વમાં આત્મા એકલો નથી વસી શકતો પણ પ્રેરક તત્ત્વ તરીકે તે દેહના આગ્રહે વસે છે; અને દરેક આત્માની સમાન ભૂમિકા નથી હોતી. કેટલાક આત્માઓ એવા સુપુત્ર હોય છે કે દેહ પશુની જેમ લાગણીથી પ્રેરાઈને ગમે તેની ક્રિયાઓ કરે, અને આત્માને તેનું જ્ઞાન પણ ન હોય; કેટલાક આત્માઓ આસુરી તત્ત્વથી એવા દગ્ગાઈ ગયા હોય છે, કે તેઓ પુણ્ય-પ્રકાશનો હંમેશાં તિરસ્કાર કરે છે; તો કેટલાક નિર્જળ માનવીઓની દૈહિક મન્દિરો પાપનિર્ધારે એવી એકાકાર યદ્ય યદ્ય હોય, છે કે તેમનો આત્મા સત્ય સમજે તો પણ દન્દિયો તેને નથી અનુસરતી. આવા સંયોગોમા આત્મ-પરિવર્તન નહિ પણ પાપમાર્ગે વધુને વધુ આગળ વધતા આત્માના ઈર્ષ્યાને ખાતર દેહ-પરિવર્તન જરૂરી બને છે. જમદગ્નિ સમા મહર્ષિનું ઈર્ષ્યોર્ન ક્રિયાઓની જ્ઞાન દેહણ નથી લાવતું ત્યારે પરશુરામની ફરશીની

જરૂર પડે છે; સ્ત્રીતા' સખી સાધ્વી નારીનું આકર્ષક શબ્દનું આત્મ-પરિવર્તન નથી કરતું હોય તેના આત્માના દેહ-પરિવર્તન માટે રામના બાણની જરૂર પડે છે. કુપ-યે ચડેલા દેહને સન્માર્ગે વાળવો આત્મપરિવર્તન જેટલું અસરકારક નીરડે છે એટલું જ કુપ-યે ચડેલા આત્માને સન્માર્ગે વાળવામાં દેહપરિવર્તન અસરકારક છે. આત્મપરિવર્તન માટે યોગીનો આત્મા જોઈએ, દેહપરિવર્તન માટે વીરના બાહુ જોઈએ. "તે પગલાં ચોલીને જોમિલ રવરે દેરી આગળ બોલ્યા—

"શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રને બંને પ્રકારનાં પરિવર્તનમાં વિશ્વાસ હતો, એને એને મિદ્ધ કરવાની તેમનામાં શક્તિ હતી, તેમનો આત્મા યોગીનો હતો, બાહુ વીરના હતા. જેઓ સત્ય અને ન્યાયને અનુસરે તેમને માટે તેમના પામે પ્રીતિના પ્રતીકસમું કમળ હતું, સુપુત્ર આત્માઓને જગાડવા તેમના પાસે શૌખ હતો, અને નમજાઈ અગર દુષ્ટતાને પરિણામે સત્યને વ્યોવધી વિમુખ બનેલા આત્માઓને ખાતર તેમના પાસે ગદા અને ચક્ર હતા. તેઓ પ્રથમ પ્રેમથી સંમર્મવતા, પછી જ્ઞાન વાપરતા, તે પછી સખીનો આશ્રય લેતા ને અંતમાં સંહાર ચલાવતા. પ્રેમ અને જ્ઞાનથી ભરેલું એમનું યોગીસમું વ્યક્તિત્વ અમર પ્રેરક બની શક્યું છે, કેમકે એ વ્યક્તિત્વનો તિરસ્કાર કરનારને દંડવાને તેમનામાં વીરનું સામર્થ્ય હતું."

"શુદ્ધ કે ઇશુ પામે તો દંડના એવાં કશાં સાધન નહોતાં. છતાં એમનું વ્યક્તિત્વ પણ શ્રી કૃષ્ણના સમુજ અમર અને પ્રેરક છે. "મેં દલીલ કરી.

"અહીંજ તમે ભોંત જૂનો છો." દેરી વાતસલ્પતરી રવરે બોલ્યા, "મહાભારતમાં શ્રી કૃષ્ણે શસ્ત્રને બાણુએ મૂકીને ન્યારે કેવળ સારથી-યોગીનું પદ સ્વીકાર્યું ત્યારે વિગ્ધ હાસલ કરવાને ખાતર તેમને અર્જુનની જરૂર પડી. એજ ગિયતિ શુદ્ધ અને ઇશુની છે. શુદ્ધનું સાગણીકર્ષિ વ્યક્તિત્વ અમર બન્યું છે. કેમકે શુદ્ધના દયામંત્રને અશોક અને તિરસ સમા સત્રાપોની તવવારનો ટેકો મળ્યો. ઇશુનું પ્રેમાળ વ્યક્તિત્વ યુગલ્લી બન્યું છે, કેમકે તેના પ્રેમમંત્રને શર્કમેન, શ્રીલીપ અને રીયાડ સમા અનેક વીર નૃપતિઓની તવવારનો સાથ મળ્યો. ઇશુ અને શુદ્ધ કરતાં પણ વધારે પ્રેમ-દયા ભરેલા તો જગતમાં અમર પુરુષરો અંધ ગયા છે, પરંતુ તે કયા મૃત્યુ પામ્યા તે પણ તમે નથી જાણતા, કેમકે તેમના નામને અમર બનાવવાને કોઈ વિજેતાએ પોતાની તર્કવાર ન વાપરી? કુહડા યુરોપના વીરોએ ઇશુના પ્રેમમંત્રના નામે પોતાની તલવાર ન ચલાવી હોત તો આખા વિશ્વમાં આજે શુ ઇશુને બદલે ઇશ્વારનો ઝડો ફરકતો ન હોત? અશોકના રાજદંડે બહુ બોદ્ધ સ્વાધુઓએ સંઘ ન તબલ્યો હોત તો શુદ્ધનો ધર્મ આનાચારીઓના અપાઘા સિવાય બીજા કયા નામે જોળખાત? તમારા ધેરધેર આજે બાહુમલ અને ઇશુના દોષ દૂર છે તે ઇશુના પ્રેમમંત્રના નહિ પણ યુરોપીય વિજેતાઓની તવવારના વિજયમારક છે."

"ત્યારે વિશ્વમાં શું પ્રેમભરી માનવતાને સ્થાન જ નથી?"

"છે." દેરી માતાના વાતસલ્પતરી બોલ્યા, "જનની પોતાવા જાળકને પ્રથમ પ્રેમ વડે સમજાવે, પછી એને શિખામેણ આપે ને છતાં બાળક ન જ માને તો હાથ ઉગામે એમા જેટલી માનવતા છે એટલી જ માનવતા વિશ્વમાં સંવાવિત છે; અને તે પ્રેમ અને જ્ઞાનના પ્રતીક સમા યોગી અને શૌર્યથી તપતા વીરના સંગમમાંથી પ્રગટે છે."

પૂર્વમાં ઉપા ખીરી નીકળી હતી. અને હજી પણ નહિ જાણે તો દેવી મીરાં પર પશુ તવવારે અજમાવશે એમ ધારીને મેં નયન ખોલ્યાં ને દૂર દૂર ગવાતું 'ગીતા' નું સનાતન સૂત્ર મારા હૃદય પર અચાકું ધર્યું. યેર યોગેશ્વરે જીજ્ઞાસુ પાણી ધનુર્ધર ।

‘આમાં કેવળ કોટયાધિપતિઓજ વસતા હતા અને આના નૃપતિઓ-
અશ્વઘોષીનના હાથમાંથી સોમનાથનું ચિહ્ન છોડાવ્યું તે મહાતીર્થ-’

સુવર્ણગિરિ

શ્રીમનહાલ સમ્રાટ

‘સુવર્ણ ગિરિત્રે અવપ્રત્તસ મહાસામ્રાજ્ય જ ચચનેન , ...

‘સુવર્ણગિરિમાંના આર્મપુત્રના અને મહાસામ્રાજ્યોના વચનથી ...

ક્રિ. સ પૂર્વે ૨૭૧ માં સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને કોતરાવેલા ક્ષત્રગિરિના શિલાલેખમાં ક્ષિપર પ્રમાણે ઉલ્લેખાયેલા ‘સુવર્ણગિરિ’ શબ્દ આજ્ઞલગી અનેક વિદ્વાનોને મૂંઝવણમાં કિતારેલ છે, તે શિલાલેખમાં આગળ જતા પ્રિયદર્શિને જણાવ્યું છે કે એક વર્ષ કરતા વધારે સમયથી હું સંધની સાથે (યાત્રાર્થે) જોડાયેલ છું’—[સાતલેકે સુ હવલે ચ સુમિ દર્ક સપ ડવેતે]—તે પરથી એટલું તો ચોક્કસ હતું કે, સુવર્ણગિરિ એ કોઈ તીર્થસ્થળ હોયુ જોઈએ. પણ ‘પ્રિયદર્શિન’ એટલે ‘ઐશ્વર્યમયી અશોક’ એમ તો વિદ્વાનો આગળથી જ ખારી બેઠેલા હતા, તેથી તેમણે ઐશ્વ સાહિત્યમાં એ તીર્થની શોધાગોધ કરી પણ પતો ન લાગ્યો. પરિણામે કેટલાક વિદ્વાનોએ રાજગૃહી નજીકની એક ટેકરીને સુવર્ણગિરિ તરીકે ઓળખાવી, બીજા કેટલાક વિદ્વાનોએ માળવામાંના અગત્યના પ્રદેશને માટે સુવર્ણગિરિ ઉપનામ શોધી કાઢ્યું તો કોઈકે મૈસુરમાં રાયચુરની નજીક આવેલ મેનાની ખાણોવાળા પ્રદેશને સુવર્ણગિરિ તરીકે ઓળખાવ્યો. પણ આ વિધાનોના ટેકામાં કોઈ પણ જિદ્વાનને પૂરતા પ્રમાણો હાથ નથી ચડ્યા.

પણ હવે જ્યારે ‘પ્રિયદર્શિન’ એટલે ‘ઐશ્વર્યમયી અશોક’ એ વિધાન જામે વધુ ને વધુ પ્રબળ થઈ રહ્યો રહ્યો કરાય છે અને ‘પ્રિયદર્શિન’ એ જૈન સાહિત્યમાં સંપ્રતિના નામે મશ્હૂર બનેલા ભારતીય સમ્રાટ (ક્રિ. સ. પૂર્વે ૨૮૯ થી ક્રિ. સ પૂર્વે ૨૩૫) ને તેના ઐશ્વર્યમયી પિતામહ અશોકે બક્ષેયું નામ છે’ એમ દર્શાવતા શિલાલેખીય, કાલગણનાત્રિપત્રક અને સાહિત્યિક પ્રમાણો વધુ તે વધુ સચોટ બનતા આવે છે ત્યારે સુવર્ણગિરિ તીર્થને માટે કેવળ ઐશ્વ સાહિત્યમાં જ શોધા-શોધ કરવી એ નિર્ણયક કાલવ્યવ છે.

1 Asoka-by Pro Hultzsch [cor. Inscr Indic.] P. 177

2 Samprati who is also called Priyadarshana in the Jain texts
Kamta Prasad Jain

The Jain Antiquary Vol VII No I. P 24

Priyadarshana was not Asoka, but was SAMPRATI

Dr. T L Shah

The Place of Samprati in the History of India

Rock-edicts belong to Samprati who was contemporary with the five Yona
Kings of the then divided Greek-Empire.

P. C. Mukharji

[Asss Director-General of Archaeology]
Indian Antiquary Vol XXXII P. 233

જેન સાહિત્યમાં સુવર્ણગિરિ તીર્થનું ખૂબજ મહત્વ અંકાયેલું છે. પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન સાહિત્યકૃતિઓમાં તે તીર્થને માટે સુવર્ણગિરિ, સોવર્ણગિરિ, સુવર્ણાયક, સ્વર્ણાયક, સુવર્ણભુલૂત, સુવર્ણધાત્રીધર, સ્વર્ણસોણીધર, સુવર્ણશેલ, સુવર્ણગોત્ર, કાંચનગિરિ, કનકાદ્રિ, કનકાયક, કનકબૃધર, કનકસાનુ, કનકસાનુમાન, હિરણ્યમયાયક, હેમશુભુત, હેમકમાભુત, ગંગેશગિરિ, તપનીવબૃધર, આમીકર-કમાધર, કલ્યાણબૃધર, કાર્ત્તરપરશિતભુત, સોનગિરિ, સોવનગિરિ વગેરે નામે મળી આવે છે. તે સર્વમાં વધુમાં વધુ પ્રાચીન નામ સુવર્ણગિરિ છે, શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રાચાર્યના સમયમાં તે તીર્થ કાંચનગિરિ અને કનકાયકના નામે મરાઠર અનેકું અને આજે તે સોવતગડના નામે ઓળખાય છે.

આ ગિરિતીર્થ અનેક સારિથિક અને શિક્ષણોપીય પ્રમાણોથી પુરવાર થયું છે! તે પ્રમાણે જાતોર (પ્રાચીન-ગ્લવાલીપુર)ની નજીકમાં આવેલું હતું અને તેનું પ્રચલ્લ પ્રમાણ એ છે કે આજે પણ જાતોરની નજીકમાં આવેલો પહાડ 'સોવનગડ'ના નામે ઓળખાય છે અને તે ગડને વિખૂંપિત કરતાં 'યક્ષવસતિ', 'અણપદાવતાર' અને 'કુમરવિહાર' એ ત્રણે મંદિર ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સુવર્ણગિરિની સાથે સંકળાયેલાં છે.

આ ગિરિનાં જુદાં જુદાં નામ સાથે સંકળાયેલા સુવર્ણ, હેમ, કનક આદિ શબ્દો પરથી એટલું તો ચોક્કસ થારી શકાય કે પ્રાચીન સમયમાં કાં તો એ પર્વતમાં સોનાની ખાણો હોવી જોઈએ અથવા તો ત્યાં વસતી પ્રજા પાસે અદકળ સુવર્ણ હોયું જોઈએ. ગડનું વર્તમાન સ્વરૂપ અને તેનો ઇતિહાસ જોતાં આ બંને ધારણાઓ સાચી જણાય છે. કેમકે આજે પણ એ ગડ પર ત્યાં ત્યાં સોનાનાં રજકણો અને સુવર્ણભાંસિક વાળા પથ્થરો નજરે ચડે છે, જે ત્યાં સોનાની ખાણો હોવાના દાર્શનિક પુરાવાર છે, તેમજ એવી ખાણો ત્યાં હોવાને લગતી અનેક દંતકથાઓ પણ જાતોરની પ્રજામાં પ્રચલિત છે, અને પ્રાચીન સમયમાં ત્યાં નવાણું લાખની સંપ્રતિ ધરાવનારા શ્રીમતોને પણ વસવાને સ્થાન નહોતું, એટલે કે ત્યાં દેવળ કેટલાધિપતિઓ જ વસતા હતા, તેને લગતી નોંધ આપણે ઉપર અવગોડી ગયા છીએ. આ સંયોગોમાં તે પર્વતનું 'સુવર્ણગિરિ' નામ ખરેખર યથાર્થ છે.

સમ્રાટ સંપ્રતિ યાને પ્રિયદર્શનના સમયમાં તે પ્રાન્નનું પાટનગર અને મરાઠર તીર્થ હતું, ત્યાં સમ્રાટના પ્રતિનિધિ તરીકે મહામાત્રા (સુએ) શાસન અચાતતો હતો અને સંઘ સાથે યાત્રાએ નીકળેલો સંપ્રતિ ત્યાં દર્શને આવ્યો હતો તથા પોતાના વિશ્વવિખ્યાત શિક્ષણોને લગતું પ્રથમ આજ્ઞાપત્ર તેણે ત્યાંથી બહાર પાડ્યું હતું એટલી જ પ્રમાણભૂત દલીલત મળી શકે છે. પણ તે પછીના સમયમાં પ્રવેશતાં તે તીર્થ અને નગર પર વધારે પ્રકાશ ફેંકી શકાય છે.

-
- ૧ નવનવહલક્ષપગવડઅલદવાસે સુવર્ણગિરિ સિદ્ધો... [અર્થ મરાણું લાખની સંપ્રતિ ધરાવના શ્રીમતોને પણ વસવાને માટે સ્થાલ નહોતું મળ્યું એવા સુવર્ણગિરિના શિખરે.....]
 - ૪ સંવત્ ૧૨૨૧ થી જાવલિપુરીય કનજ્ઞનગિરિ ગદસ્યોપરિ પ્રમુ થી હેમમૂરિપ્રવોધિતગૂર્જર-પરાધીષ્ઠપરમાર્દેત ચૌલક્યમહારાજાવિરાજીકુમારપાલદેવકારિતે થી પાર્શ્વનાયકસત્કપ્રમુર્વિવસદિતે થી કુમરવિહારામિષાને જૈન ચેત્યે..... [અસોરના તોપખાનામાંથી મળી આવેલ શિક્ષણો]
 - ૫ વૈમાર : કનકાચલોડ દુર્ગગિરિ : [શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રાચાર્ય દ્વારા સંકલાર્ધ સ્તોત્ર]
 - ૬ જૈન શૈલ્યમહોત્સવ મરાણું.

વિક્રમની મોથી પેઢીએ અવંતિના સિંહાસને આવેલા નાહડ નૃપતિ (ક.સ. ૭૦ થી ૭૬) એ આ તીર્થમાં 'યક્ષવસતિ' નામે ભગવાન મહાવીરનું એક ભવ્ય મંદિર બંધાવરાવ્યું હતું. તેના સમયમાં તે તીર્થ એટલી શ્રીમંત વસતીથી ભરચક હતું કે ત્યાં નવાણું લાખની સંપત્તિ ધરાવનારને પણ વસવાને સ્થાન ન મળતું એની ઉક્તિ છે. ૭

નાહડની પછી પણ સુવર્ણગિરિ અને તેની તલેટીમાં આવેલા નવાણિપુર (ખલોર)ની સમૃદ્ધિ દિનપ્રતિદિન વધતી જ રહી છે. ક. સ. ૮૨૫ લગભગમાં વિદેશીઓએ જ્યારે ચિત્તોડ પર આક્રમણ કર્યું ત્યારે ખલોર સ્વતંત્ર અને સમૃદ્ધ હતું. તે પ્રસંગે ખલોરના નૃપતિએ ચિત્તોડને સર્વ પ્રકારે મદદ કરેલી અને વિદેશીઓ સામેના યુદ્ધમાં ખલોરપતિએ જાતે ભાગ લીધેલો. ૮

વિક્રમની ચારમી સદીમાં સુવર્ણગિરિ અને ખલોર પર પરમારોનું શાસન રહ્યું પણ તેરમી સદીની શરૂઆતમાં ચૌહાણ નૃપતિ કીર્તિપાલે ખલોર પર વિજય મેળવતાં સુવર્ણગિરિનો કબ્જો પણ ચૌહાણોના હાથમાં આવ્યો. સં. ૧૨૨૧ માં શુભરપતિ કુમારપાણે સુવર્ણગિરિ, પર 'કુમરવિહાર' નામે શ્રી પાર્શ્વનાથનું ભવ્ય મંદિર બંધાવરાવ્યું. ૯ એ જ અરસામાં, એ ગિરિવર પર 'અષ્ટાવધાવતાર' નામે ચૌમુખનું અદ્ભુત મંદિર પણ બંધાવરાવ્યું.

કીર્તિપાલના વંશને ઉત્તરોત્તર વધુ યશસ્વી નીવડ્યા છે. કીર્તિપાલના પુત્ર સમરસિંહે સુવર્ણગિરિના પ્રાચીન ભવ્ય કિલ્લાને છુટ્ટોદાર કરાવીને 'સોનગિરિ' નું મિરુદ મેળવ્યું.

સમરસિંહના સમયમાં ખલોરમાં યશોવીર નામના ત્રણ નામાંકિત પુરુષો યજ્ઞ ગયા. એક બંડારી યશોવીર, બીજાને શ્રેષ્ઠી યશોવીર, ત્રીજાને મંત્રી યશોવીર. બંડારી યશોવીરે સુવર્ણગિરિ પર કુમારપાણના બંધાવરાવેલા 'કુમરવિહાર' મંદિરનો ઉધ્ધાર કરાવરાવ્યો. શ્રેષ્ઠી યશોવીરે ખલોરમાં શ્રી આદિનાથના મંદિરમાં એક અદ્ભુત મંડપ બંધાવરાવ્યો કે જેની મનોહર કલાકોરણી આગળ દેવવાડાનાં વિશ્વવિખ્યાત મંદિરો પણ પીસરાઈ જતાં. અને મંત્રી યશોવીરે સમરસિંહના પુત્ર ઉદયસિંહના નિપુણ મહામંત્રી તરીકે મશહૂર બનેલો છે. તે વીર, રાજનીતિજ્ઞ અને ચારિત્રસંપન્ન હોવા ઉપરાંત મહા વિદ્વાન અને શિષ્યસ્થાપત્યકલામાં પણ નિષ્ણાત હતો. આખું પર મંત્રીશ્રેષ્ઠ તેજપાણે બંધાવરાવેલ ભગવાન નેમિનાથના ભવ્ય મંદિરના પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવ પ્રસંગે નૃપતિ ઉદયસિંહની સાથે તે પણ આખું ગયેલો અને તે પ્રસંગે મહામંત્રી વરતુપાણ સાથેની ચર્ચામાં તેણે ઉક્ત મંદિરના આંધકામમાં એકેકે સામાન્ય ભૂલો સૂચવવા ઉપરાંત ચૌદ મોટી ભૂલો દર્શાવેલી. વરતુપાણે તેના આ જ્ઞાનથી મુગ્ધ થઈ ગયો અને તેણે યશોવીરની બેહદ પ્રશંસા કરી. [એ પ્રસંગનું આબેહૂન વર્ણન 'વરતુપાણચરિત્ર'માં મળી આવે છે.]

સંવત ૧૨૬૮ માં જલાલુદ્દીન ખીલજીએ ખલોર અને સુવર્ણગિરિ પર આક્રમણ કર્યું પણ નૃપતિ ઉદયસિંહ અને મહામંત્રી યશોવીરના સંયુક્ત પ્રયાસે તેને એવી સળંગ હાર આપી કે તે મહાભુરકેલીએ જીવ બચાવીને નાસી ગયો. ઉદયસિંહનાં ઉત્તરારધિકારી ચાચિગવિના અનેક શિલાલેખો મળી આવે છે. સં. ૧૩૧૨માં તેણે ચામુણ્ડામાતાનું દેવળ બંધાવરાવ્યું.

ચાચીગદેવની પછી સંત્રામસિંહ અને તેની પછી તેનો વિખ્યાત વીરનાર પુત્ર કાન્હડદેવે ખલોરના સિંહાસને વિરાજ્યા.

૭. નવનવદલસ્થાપનવદ્ભલ્લવાસે સુવર્ણગિરિસિંહરે ।

નાહડનિવહારવિય યુગિ વીરં જપસ ધસદોણ ॥

૮ શાસ્ત્રનાનો ઉત્તિહાસ

૯ જીઓ. કુ. ગ્રા. ૪

એ અરસામાં આધવમંત્રીના આમંત્રણે અલ્લાહીદીન ખીલજીએ ગુજરાતને ખેદાનખેદાન કર્યું, સોમનાથનું મંદિર તોડ્યું, સોમનાથના સિંગને આળા આમણમાં બાંધ્યું અને પોતાની વિગથી સેના, લૂટમાં મળેલી અડળક દોલત તથા આમણના કાથળામાં ભરેલા સિંગ સાથે તે દિલ્હીને માર્ગે આણ્યો.

માર્ગમાં જલોરની સરહદ આવતી હતી. કાન્હડેએ લૂટાડે વચનને પોતાની સરહદમાં પ્રવેશવા દેવાની ચોકખી ના ભરી. પરિણામે બંને વચ્ચે બપુંકર યુદ્ધ ખેલાયું. તેમાં અલ્લાહીદીનની સેનાનો નાશ થયો અને અલ્લાહીદીન મહામુરદેલીએ નાસી છૂટ્યો. કાન્હડેએ સોમનાથના સિંગને મુક્ત કરી મકરાણા ગામમાં તેની સ્થાપના કરી અને ત્યાં એક લગ્ન દેવાલય બાંધાવ્યું. કાન્હડેનું પાણી પારખી ચક્રેલા અલ્લાહીદીને તે પછી કેટલોક સમય સુધી કાન્હડે સાથે મિત્રતા જાળવી.

એક સમયે કાન્હડેનો પુત્ર વીરમદેવ દિલ્હીની રાજસભામાં જઈ ચડ્યો. ત્યાં તેના રૂપ અને શૌર્ય પર મુગ્ધ બનેલી બાદશાહની કુંવરીએ વીરમદેવ સાથે લગ્ન કરવાની હઠ લીધી. બાદશાહે અને બેગમોએ તેને ખૂબ સમજવી પણ કુંવરી પોતાની હઠમાં અચળ રહી. પરિણામે બાદશાહે વીરમદેવને પોતાની કન્યાનું પાણીગ્રહણ કરવાનો આગ્રહ કર્યો. વીરમદેવ તક જોઈને ત્યાંથી નાસી છૂટ્યો, અને જલોર આવીને તેણે પિતાને હડીકત સમજાવી. પવિત્ર ભારતભૂમિને ચૂંચનાર વિજેતા યવનની કન્યાનું પાણીગ્રહણ તો કાળાંતે પણ કોઈ આર્યજન ન કરી શકે. પરિણામે કાન્હડે અને વીરમદેવે સેનાને સજ્જ કરી, મુવર્ણગિરિને અમેઘ બનાવ્યો અને અંત લગી લડી લેવાની યોજના ધરી કાઢી.

વીરમદેવ નાસી છૂટ્યાના સમાચાર મળતાંજ અલ્લાહીદીને પાંચ લાખના સैन्य સાથે પોતાના બે મુખ્ય સેનાપતિઓને જલોર પર આક્રમણ કરવા મોકલ્યા. કાન્હડે અને તેમની વચ્ચે બાર વર્ષ લગી લયાનક યુદ્ધ આરંભ્યું પણ અમેઘ મુવર્ણગઢનો આશ્રય ધરાવના કાન્હડે કે વીરમદેવને કશી આંચ ન આવી, પણ એ અરસામાં કાન્હડેને હાથે દિવા જાતિના એક રજપૂત સરદારનું અનાયાસે અપમાન થઈ ગયું. તે સરદાર અલ્લાહીદીનની સેનાને જઈ મળ્યો. ને તેણે વચનોને ગદના ગુપ્ત માર્ગો જાતવા દીધા. પરિણામે યવનસેના અમણા વેગથી પાછી ફરી ને એક બપુંકર યુદ્ધ પછી તેણે ગઢ પર વિજય મેળવ્યો. કાન્હડે અને વીરમદેવ બંને એ યુદ્ધમાં ખપી ગયા ૧૦ રજપૂતોએ કેસરિયાં ક્યાં, રજપૂતાણીએ જોડર કરી સ્વર્ગે સિધાવી. ને એ રીતે ત્રિપદશીનના સમયથી અમરાવતીનું રથાન જાળવતો આવેલો મુવર્ણગિરિ વિ. સં. ૧૩૬૮ ના વૈશાખ મુદ પ ને શુધવારે યવનનોને હાથે ખપ્ત બન્યો.

યવનવિજેતાઓએ મુવર્ણગિરિ અને જલોરની સ્વર્ગીય દોલતની લૂટકાટ ચલાવી, ગિરિ પરનાં અને જલોરનાં લગ્ન મંદિરોને તોડી નાંખ્યાં અને એ મંદિરોના કક્કારમય કિંમતી અવશેષોમાંથી ત્રણ લગ્ન મસ્જિદો બાંધી કરી; જેમાંની એક આજે દિલ્લા પર બેસી છે. 'હરજખાંડા'ના નામે ઓળખાતી બીજી મસ્જિદ જલોરની લાગોળે આવેલી છે અને ત્રીજી મસ્જિદ તોપખાનાના

૧૦ વીરમદેવના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળી બાદશાહની કુંવરીએ પોતાના પ્રેમપાત્રની પાછળ લટકી જવવાની હઠા કરાવી, બાદશાહે પુત્રીની નકલિતની કિંમત આંધી તેને યુદ્ધક્ષેત્રમાંથી વીરમદેવનું મરનક મંગાવ્યું. કુંવરીએ તે મરનક સાથે બળી મરવાની તૈયારી કરી પણ વીરમદેવના મરનકે પોતાનું સુખ ફેરવી પાડ્યું. કુંવરીએ એકું કે પોતાનો માનસિક પતિ મૃત્યુ પછી પણ પોતાને પત્ની વરતે રક્ષાકારને નથી. એટલે તેણે વીરમદેવના મરનકનો મૃત્યુનાકાંઠે અનિવાર્યકાર કરાવ્યો અને તેજ પછે તે પોતે, પુનર્જન્મમાં વીરમદેવની પત્ની બનવાની ભાવના સાથે, માતૃપિતાની અંબુમનિ લોહ, યમુના નદીમાં ડૂબી મરી,

દર્પમાં ફેરવાઈ ગઈ છે. કલા-કારણીમાં આખૂનાં મંદિરોની હરીશર્ષકરતાં અને ભવ્યતામાં તો એ મંદિરોને પણ ટપી જતાં સુવર્ણગિરિનાં અને જલોરનાં મંદિરો કેવાં હશે તેનો ખ્યાલ ઉક્ત મસ્જિદો અને તોપખાનું તથા મંદિરોના અવશેષોમાંથી જીભી થયેલી અનેક ક્રિમીઓ, ફૂવા, વાવ આદિના અવશેષોમાંથી આજે પણ આવી શકે છે. તોપખાનામાં વપરાયેલ મંદિરોના અવશેષો આસપાસ પર આજે પણ એ મંદિરોના ઐતિહાસિક સ્વરૂપને વ્યક્ત કરતાં સં. ૧૧૬૪ થી ૧૩૨૩ લગીના સંખ્યાબંધ શિલાલેખો મળી આવે છે.

મુસ્લિમ વિજય પછી સુવર્ણગિરિ અને જલોરની રિયલિટી અત્યંત અસ્પષ્ટ બની ગઈ. મેવાડના રાજાએ મુસ્લિમોપર વિજય મેળવી કેટલોક સમય ત્યાં શાસન ચલાવ્યું પણ વીરમદેવના વંશજોએ મેવાડના રાજા પાસેથી તે પ્રદેશ પુનઃ જીતી લીધો ૧૨ પરંતુ પહાણોના નવા આક્રમણ સામે ચાંદાણો ન ટકી શકવાથી ફરી ત્યાં મુસ્લિમ સત્તા સ્થપાઈ. પણ સં. ૧૬૭૫ લગલગમાં મહારાજા ગજસિંહે પહાણોને હરાવ્યાં ફરી ત્યાં હિંદુ સત્તાની સ્થાપના કરી.

સં. ૧૬૫૧માં નગા શણેએ બનાવેલી ' જલોર ચૈ. પરિપાટી ' પરથી જણાય છે કે એ સમયે પણ જલોર લક્ષ્મીના બંડાર સમુદાય હતું. ત્યાં પાંચ નવાં મંદિરો ચાંદાણોના પુનઃશાસન સમયે તૈયાર થયા હતાં પણ સુવર્ણગિરિ તો ઉજ્જડ હતો. પરંતુ મહારાજા ગજસિંહના સમયમાં ઓસવાળ વીર મંત્રી જયમલજી મુદણોતે એ તીર્થનો ફરી ઉપધાર કરાવ્યો, બધાં જ મંદિરો નવેસરથી બંધાવ્યા. આજે સુવર્ણગિરિના આજૂબજૂરૂપ લાગતાં અને ઐતિહાસિક ખ્યાતિ ધરાવતાં મંદિરો એ જયમલજીએ પુનઃ બંધાવેલાં છે.

મહારાજા ગજસિંહજીની પછી મુસ્લિમો ફરી એક વખત જલોર પર વિજય મેળવવામાં લાવ્યશાળી થયેલા પણ સં. ૧૭૪૨ માં બેધપુરનરેશ અજીતસિંહે તેમને સન્ન્યસ હાર આપીને જલોર અને સુવર્ણગિરિ પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી લીધા અને આજે પણ એ બંને બેધપુર રાજ્યનીજ હદમાં છે.

આજે એ સુવર્ણગિરિ પ્રિયદર્શિન સમા સમ્રાટોને આમંત્રણ મહત્વનું સ્થળ નથી, નાહકના સમયની જેમ તે કેવળ કાટ્યાધિપતિ નિવાસીઓથીજ શોભતું કુબેરનગર નથી, સોલંકીયુગનો ત્યાં પ્રભાવ નથી, સોમનાથના લિંગને યત્નોના હાથમાંથી હોડાવતો ત્યાં કાન્હડે નથી—આજે તો યજ્ઞ અને સુવર્ણનો એ ગિરિ, માંડવગઢ અને પાવાગઢની જેમ, જીર્ણુશીર્ણુ એક ગઢ છે જ્યાં ગર્ગીય મંદિરોના અવશેષોમાંથી બનેલી મસ્જિદ, અઢારમી સદીનાં મંદિરો, સરકારી મકાનો આદિ નજરે ચડે છે અને ઐતિહાસિક સ્મરણો જાગૃત બનતાંજ સાચા ભારતવાસીના નયનમાંથી આશુ ટપકી પડે છે.

— : • : —

૧૧ સંવત ૧૫૧૨ ના માગસર સુદ પુનર્મે પદ્મનાભકવિએ રચેલા ' કાન્હડે પ્રબંધ'માં જણાવ્યા અમાણે પદ્મનાભે એ પ્રબંધ વીરમદેવની બેઠી પેઠીએ થયેલા અખેરાજની આજ્ઞાથી રચ્યો છે. કંઈકાંચો નેતા જેમ જણાય છે કે કાન્હડેએ પોતાના એક વારસને—વંશ કાયમ રાખવાનો ખાતર—નાસી છૂટવાની આજ્ઞા કરેલી. પદ્મનાભ વંશ વારસોની પરંપરા કાન્હડે, વીરમદેવ, મેગળદેવ, આંબુરાજ, ખેતરી અને અખેરાજ એ ક્રમમાં વર્ણવે છે. ચાંદાણોનો ઉક્ત પુનર્વિજય ખેતરી અપદ્મ અખેરાજને આજ્ઞાથી હોવા સંભવ છે.

જે પ્રજા છવતી ગણતી હોય છે તે કોઈ અમુક સંદેશો આપી મનુષ્યજાતિને આપ્યા કરે છે, અને સંદેશો આપવાની શક્તિ ખોય છે ત્યારે જડ, રિયલિયર અને બળહીન બની જાય છે. આજથી લગભગ ૨૬૦૦—૨૭૦૦ વર્ષ પહેલાં જ્યારે ઉત્તર હિંદમાં રહેતી પ્રજાનો આત્મા જાગૃત હતો ત્યારે મહાવીરસ્વામી અને ગૌતમબુદ્ધ જેવા મહાન પુરુષો અને તેમના અનુયાયીઓએ પૂર્વે ચાલીને લેંગમગ આખા જગતને પોતાપોતાનો સંદેશો પહોંચતો કર્યો હતો. જિન-ધર્મ અને બૌદ્ધ-ધર્મ આજ સુધી (અથવા ધણી વર્ષો સુધી) કાયમ રહ્યા તેથી આપણે સામાન્ય રીતે આ બે ધર્મોની વાત કરીએ છીએ, જે કે ઇતિહાસ ખાત્રીપૂર્વક જતાવે છે કે આજણુ ધર્મથી લુદ્ધ એવા આ માત્ર બે ધર્મો જ નહોતા પણ લગ્ન અનેક હતા.

ધણી વર્ષો પહેલાં હું મીસર દેશમાં ફરતો હતો ત્યારે એ દેશના પાટનગર, કહર (કેરો) શહેરમાં મોટું સમ્રાટશાન છે તેમાં એક નાનું લાકડાનું પૂતળું મારા જોવામાં આવ્યું. સુગ્રી-પત્રિકામાં એવું લખ્યું હતું કે તે ધણી પ્રાચીન, આશરે ૨૨૦૦—૨૩૦૦ વર્ષ જૂનું હશે એવું અનુમાન થતું હતું. મને ખાત્રી થઈ હતી કે કોઈ બૌદ્ધ સાધુનું પૂતળું હશે પણ એ દિવસોમાં મને દૈનિક કે માસિક પત્રોમાં લખવાની ટેવ નહોતી તેથી આ હકીકત મેં મારા મિત્રો શિવાય કોઈને કહી નહોતી. એ એક વર્ષ પછી 'મોઝર્ન રિવ્યુ'માં એક બંગાળી વિદ્વાને લખી જણાવ્યું કે કેરોનું પૂતળું તપાસ્યા પછી એવી ખાત્રી થઈ છે કે તે બુદ્ધ સાધુનું છે.

એ વાત તો હવે જગતસિદ્ધ છે કે આપણા હિંદી સાધુઓએ ધર્મનો પ્રચાર લંકા, બ્રહ્મદેશ, મલયદેશ, સિયામ, જાવા—સુમાત્રા અને એ તરફના બધા દાપુઓમાં, તથા ચીન, જાપાન, અફઘાનિસ્તાન, ધરાન, અરબસ્તાન, મધ્ય એશિયામાં તુર્કિસ્તાન અને મોંગોલીયા વગેરે અનેક દેશોમાં કર્યો હતો.

તારપછીથી ખ્રિસ્તી ધર્મનો ઉદય અને ફેલાવો થયો. ખ્રિસ્તી ધર્મ અને યુરોપીય સંસ્કૃતિનો પ્રચાર આજે આખા જગતમાં થયો છે. આફ્રિકાના જંગલોમાં, તીબેટમાં કે શીજી પાસેના જંગલો, બેરોમાં, એવા પ્રદેશોમાં કે જ્યાં યુરોપિયન પરદેશીને રહેવું સહીસહામન ન હોય એવા દુરદૂરના પ્રદેશોમાં, આખા જગતના પાંચે ખંડોમાં આજે ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ ફેલાઈ રહ્યા છે અને તેવીજ રીતે જ્યારે ઇસ્લામનો પ્રચાર થયો ત્યારે એ ધર્મના ઉપદેશકો પણ આખા જગતમાં ફેલાઈ ગયા હતા, અને પોતાના ધર્મનો સંદેશો આખા જગતની પ્રજાને સૂણવી રહ્યા હતા.

શંકરાચાર્યે જ્યારે બ્રાહ્મણધર્મને સતેજ કરીને અદ્વૈત વેદાંતનો પ્રચાર કર્યો ત્યારે આખા હિંદ દેશમાં, શહેરોમાં અને ગામડાઓમાં, જંગલોમાં અને પર્વતોપર, દેશને ખૂણે ખોયરે દશે દિશાની અંદર, હજારો આશ્રમો સ્થાપીને નવા ધર્મનો (ધર્મના નવા સ્વરૂપનો) ફેલાવો કરી દીધો હતો.

નિબંધાણ પ્રજા

૧૬મી સદીની આખર સુધી આપણા આખા હિંદની પ્રજાની રિયલિટી, હિંદુની તથા મુસ્લિમની, દશાજનક હતી. રાજકીય લગભગ અંગ્રેજોના હાથમાં હતી. કેળવણીની દોરવણી પૂરેપૂરી તેમના હાથમાં હતી. ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ આખા દેશમાં ફેલાઈ રહ્યા હતા. જે પ્રદેશમાં આપણા પોતાના

લોકોએ કદી પણ મૂક્યો નહોતો ત્યા, રેલ્વેથી સો મો માઇલ દૂર, ઘાઠ બહીઆમણા, જ ગુનોમા પશુ ખિસ્તી ઉપદેશકો વીસત્રીસ વર્ષો સુધી કામ કરી રહ્યા હતા ખિસ્તી મિશનરીઓની ડિરેક્ટરી પરથી માગ્યું પડે છે કે આજે આપણા દેશમા ૧૦૦૦ રોમન કેથોલિક અને ૧૦૦૦ પ્રોટેસ્ટન્ટ ગોરા મિશનરીઓ છે, ગોરા એટલે યુરોપિયન અથવા અમેરિકન જાતના તેમના હાથ નીચે કે તેમની જોડે ખીજા દળોના હિંદી મિશનરીઓ કામ કરે છે તેમની સખ્યા વળતે એક વાખ જેટલી મોગી હશે જયારે છપ્પનીઓ દુબાળ પડશે ત્યારે દળોને નિવારણી ડોક્ટરાઓને મિશનરીઓએ પાળીને મોટા કામો પશુ હિંદીઓને તેની દરકાર પડી નહોતી આપણા દેશમા લાખો લોકો રક્તપીતથી પીડાય છે પણ તેમની સારવાર, માવજત અને ફવાનુ કામ મોટે ભાગે પરેશી મિશનરીઓના હાથમા છે. આપણી પ્રજામા કંગડો માણુઓ અત્યજ અને અસ્પૃશ્ય ગણાતા હતા ચાળીસ પીસ્તાળીસ વર્ષ પહેલા માત્ર આર્યસમાજ અને પંડિતરાના સનાતનશાવ મહારાજે અત્યજોદ્ધારનું કામ શરૂ કર્યું હતું પણ ત્યાર પહેલા મિશનરીઓએ તેમને શાળાઓમા ભણાવ્યા, તેમને વૈદ્યકીય મદદ આપી, વેડના વાસમાથી બચાવ્યા અને હિંદુસમાજમા દોરના કરતા દબકા ગણાતા હતા તેમને અપનાવીને મનુષ્ય મનાવ્યા અનન્ત તેમના ધર્મનો પલટો કર્યો, પણ હિંદુ ધર્મે તેમનું વસ્થાણુ કર્યું જ શુ હતું ?

હમણા થોડા જ દિવસ પહેલા મને શ્રી અમૃતલાલ દકકર જે સામાન્ય રીતે દકકર ગાપાના નામથી ઓળખાય છે તે મળ્યા હતા દકકરની ઓળખ બીવ-સેવામડળથી શરૂ થઈ, અને ત્યાર પછીથી તેમણે હરિજન-સેવાસઘનું કામ ઉપાડી લીધું. આજે તેમની ઉંમર લગભગ ૭૦ વર્ષની છે પણ હવે તેમણે “આદિવાસીઓ”નો પ્રશ્ન ઉપાડી લીધો છે આદિવાસીઓ એટલે બીન, કાળી, રાનીપરજ, ગાંડ, સયાવ વગેરે જગનોમા રહેતી કામો જે હિંદ દેશના ખરા સાચા આદિ રહેનારા હતા જ બુખના માર્ગો આર્ય કહેવાતા લોકો અને પગીથી હુણુ, બેંકેટ્ટીઅન, ગ્રીક વગેરેના ધાડા હિંદ દેશમા આવ્યા અને મિયારા ખરા હિંદ બુમિના માલિકોને જગનોમાં દહાની કાઢ્યા. આ આદિવાસીઓની અખ્યા લગભગ સવાબે કે અડી કરોડની ગણનામા આવે છે આપણે તેમની જમીન પહાવી લીધી ? આજે પણ વેપારમા મળેલા લોકો તેમને છેતરીને લગોનીઆ મનારી મૂકે છે અને તેમના અગાનનો લાભ લઈ રહ્યા છે. આ આદિવાસીઓ આપણી જોડે જ રહે છે ગુજરાતમા દાકડા, બીવ, વમાવા, ખારેલા, પામણ વાંડીઆ, રાનિપરજ, દુમગા (ચૌધગ, ગામિત વગેરે) ઘણી જાનો કે તેમની સખ્યા કોઈ કોઈ તાલુકાઓમાં તો ૨૦ થી ૪૦ હજાર જેટલી છે, તે જતાં આ આદિવાસીઓમા પણ આપણા હિંદી મિશનરીઓ સહુઓ, અથવા સમાજસેવકો અત્યંત નીચા સંપ્રદાયોમા જોવામા આવે છે

એ માણુ ?

જાણી દાણ ત્રીસ ચાળીસ વર્ષથી આપણો આત્મા નગરૂત થયો છે, આપણી અવદશાનું આપણને જ્ઞાન થયું છે, રાજકીય સુવાસી અને આર્થિક સોપણને કારણે રાષ્ટ્રીય મહાસંમુત્તાન જન્મ થયો અને તે સંસ્થા ઠીક સારી સગીન જાતી છે, કહેવાય છે કે એ સંસ્થામા ૪૦ લાખ સભ્યો છે. એ સભ્યો જે ઇવતા નગતા દોષો તો આદિવાસીનું મોટું ઉજળું બની જાત હવેથી રાષ્ટ્રીય મહાસંમુત્તાન સ્વનિર્મિત કાર્યોને શરૂ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, એટલે આપણને આશા રહેશે કે આપણા માળીસા કેંગે હિંદીઓમાથી જે અડી કરોડ આદિવાસીઓ મિયારી પહોંતે છે, તેઓ કેરોડાલોકોમાંથી પુષ્કળ અને અસ્પૃશ્ય ગણાતા હતા તેમનો ગર્વનો ઉદ્ધાર, તેમનું

કલ્યાણ હવે સરે યશે આજે આપણા દેશમાં લાખો લોકો પોતાને સાધુ, સંન્યાસી, અથવા ફકીર કહેવાડાવે છે, તેમાંનો ધણો મોટો ભાગ તો કેવળ બિખારી છે. ધણી નાની જૂજ સંખ્યા. સારા સાધુઓની પણ દરો, અને તેનાથી મોટી સંખ્યા લુચ્ચા. ખદમાસોની પણ દરો. આ સાધુઓએ, જે સાચો ધર્મ જાણવાનો અને શિખવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોત તો હિંદી પ્રજા ગુલામીમાં સળગતી હોત જ નહીં. એ સાધુઓ પોતાનો બુનિદાઈ (ગણવેશ) પડેરીને ગૃહસ્થાશ્રમીઓને ચૂસ્યા કરે છે. જનસેવા કરવાનો અધિકાર, સેવા કરવા માટે ત્રાયકાત, મેળવ્યા વિના એ લોકો સેવા શી રીતે કરી શકે ?

સેંકડો વર્ષોથી ગુલામી બોગવતી હિંદી પ્રજાએ પોતાની જાતને છેતરવાની કળા અચ્છી રીતે કેળવી છે. “ મીયાં પડ્યા પણ ટંગડી જાંચી ” એ કહેવત પ્રમાણે એ પ્રજા માને છે કે એમની પડતી યજ્ઞ જ નથી. એ લોકો કહે છે કે ભલે અમે અલસ છો, અમે બિખારી હોઈએ, ભલે અમારાં માંથી કરોડો લોકોને, દરેકજાનો બૂખમરો બોગવવો પડતો હોય, ભલે હિંદી પ્રજા નબળી અને શેરીછે હોય પણ અમારા સંસ્કાર જિયા છે, અમારી શક્તિ આધ્યાત્મિક છે, અમે ધર્મબુમિનાં “ આર્ય ” સંતાનો છીએ, અમારો દેશ સારામાં સારો છે, (સારે જગ્યાંસે અચ્છા હિંદોસ્તાં હમારા). અને અમારા સમાજની બધી રચના તથા વ્યવસ્થા સારામાં સારી છે. આજે યુરોપિયન લોકો તો પગોળાના, જગે જમને કચડી નાખતા હોય તેમાં શું યજ્ઞ ગયું ? એ લોકો અમારા શરીર માત્રને કચડે છે, પણ અમારો આત્મા સ્વતંત્ર છે, ઉજાત છે, અમે અલગસ્ત છીએ.

સાચી વાત એ છે કે હજી સુધી આપણને આપણી અધોગતિનું પૂરેપૂરું લાભ થયું નથી. માનસિક (જેમાં હું આધ્યાત્મિકનો સમાવેશ કરું છું) તેજસ્વિતાની પરંપરા ખૂંસાઈ નથી. ગદ્ય એ વાત યુજ્ય સાચી છે. વખતોવખત એક એવી વ્યક્તિ નીકળે છે કે જે પ્રજાને જંગલમાંથી ટાળવાનો પ્રયત્ન કરે છે. સમાજરચનાનું થોડું પરિવર્તન થાય છે ત્યાંસુધી એતનનાં ચિહ્નો જણાય છે પણ જડતાનું જોર એટલું બધું જોડું છે કે સામાજિક રચનામાં મૂળભૂત પરિવર્તન ન થાય ત્યાંસુધી ધીમિડા જેવા સુધારાથી એતન ટકી શકે એવું જણાતું નથી.

ભવિષ્યમાં

અને આજે એવા મૂળભૂત પરિવર્તનને માટે અનુકૂળ સમય આવી પહોંચ્યો છે. યુરોપીય સંસ્કૃતિ અને સમાજ-અધારણને લગતા આદર્શો વિશે નવી દૃષ્ટિથી વિચાર કરવો જ પડે. એવી સિદ્ધિ આપા જગતમાં ખડી થઈ છે. ખ્રિસ્તી ધર્મ યુરોપના રાજકારણને દોરવણી આપી શકતો નથી એ હવે દિવા જેવું સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. યુરોપની સંસ્કૃતિ આડે માર્ગે ફટાઈ ગઈ છે. રાષ્ટ્રીય અંતિમતા તથા દેશાભિમાનનો અતિરેક ધઈ રહ્યો છે. ગમે તે રીતિનીતિથી અને દરેક ભોગે બીજી પ્રજાઓને મહાત્ કરવી એ આવશ્યક ગણાયું છે. સમાનતા અને લોકશાસનનો પુરતી રીતે વિચારપૂર્વક દાનતારી વિરોધ થઈ રહ્યો છે. સમાજવાદ એટલે મોશિઅલિઝમ શબ્દનો અર્થ બદલવાનો એકજો પ્રયત્ન થયો છે. નાઝીઝમ શબ્દ રાષ્ટ્રીય સમાજવાદ (નાશિઓનાશ મોઝીઆલી-એમસ) માંથી ટુંકાવી કાઢ્યો છે. તે જતાં નાઝીઝમ અને ફાસીઝમ એ બન્ને પિત્રાઈ સમાજવાદના કટ્ટર દુરમન છે.

યુરોપમાં આવી રીતે સમાજરચનાનું નવું મૂલ્યાંકન થઈ રહ્યું છે. સમાજમાં વ્યક્તિનું સ્થાન છે, સમાજનું શાસન કેવા ધોરણે થઈ શકે, શાસનસત્તા કોને અને કેવી રીતે સોંપાય એ બધી બાબતો વિશે ગંભીર વિચારમંથન થઈ રહ્યું છે. હિંદી વિચારકોએ કોંઈ કાંઈનાનું છે કે જ્યાં ક્યાં તરવાને લીધે હિંદી પ્રજામાં સંપ જોવી ચીજ ટકી શકી નહીં. જાંચાં આમિશ તરવો અને

મારા મિત્ર કૃષ્ણલાલ માસે મારો એક રૂપિયો લેણો છે. તેને રૂપિયો ઉઠીનો આપ્યાને આર માસ વીતી ગયા છે અને તે રૂપિયો મને પાછો મળે એમ જણાતું નથી. જ્યારે જ્યારે કૃષ્ણલાલ મને મળે છે ત્યારે મને યાદ આવે છે કે તે એક રૂપિયાનો મારો દેવાદાર છે. તે તો હંમેશા માફક નિબાયસ અને મિત્રલાવે મને મળે છે. મારા રૂપિયા વિશે તેને વિસ્મૃતિ થઈ છે અને મને સમજાય છે કે, રૂપિયો મને પાછો મળે એમ નથી.

પણ બીજી બાબત વાત એમ છે કે કૃષ્ણલાલ પામે મારો એક રૂપિયો લેણો છે તે અને સારી જિંદગી યાદ રહેશે એમ હું ચોક્કસ જાણુ છું. મારી ખાતી છે કે આ ઘટનાથી અમારી મૈત્રિ વચ્ચે કશો અંતરાય આવે એમ નથી પણ મારાથી આ વાત કદી જૂલી શકશે નહિ. મીનબેને શું થયું હશે તે હું કહી શકું નહિ પણ હું તો કોઈને રૂપિયો ઉઠીનો આપું તે મને જિંદગી અર્પત યાદ રહે છે

.. આ કેમ બન્યું તે તમને કહું. ગયા વરસે તેણે મારી માસે એ રૂપિયો તા. ૮ મી જાન્યુઆરીએ [કનચ કૃષ્ણલાલના વાચરામાં આ આવે માટે તારીખ જણાવું છું] તે દિવસે મારી નીકળ્યા ત્યારે લીધો હતો. દેહીવાળાને લાડું આપવા તેને છૂટો બોધતો હતો, ત્યારે મેં તેને આપ્યો હતો. દૈનિક સામાન્ય સરખતાથી આ બન્યું અને એ ઘટના બની જાય ત્યાંસુધી તો હું પણ પુરી સમજ્યો ન હતો. તેણે મને માત્ર પૂછ્યું, “એક રૂપિયો છૂટો છે કે?” અને મેં જવાબ દીધો, “હા, એક ચાલશે?” હું માનું છું કે તેણે રૂપિયો ઉઠીનો લીધો ત્યારે મને તે માછો આવવા તેનો વિચાર હતો.

તેણે શ્રીનગરથી મને એક પત્ર લખ્યો. પત્ર ઉઘાડતા હું ધારતો હતો કે તેણે એક રૂપિયાની નોટ અદર બીડી હશે. પણ અંદરથી તો નોટ ન નીકળ્યા. તેણે માત્ર લખ્યું હતું કે શ્રીનગરમાં એટલી ઠંડી પડે છે કે યમોગીટને પારો ફ્રીઝીંગ પોસ્ટ-બોક્સ માત્ર ૧ દિવસ રહે છે. આ ૧-ના આંદરે તો હું કાણુધું બુવાવામા પડ્યો.

ત્રણ અઢવાડિયા પછી કૃષ્ણલાલ પાછા આવ્યા હું તેને રોશન પર લેવા ગયો-મારા રૂપિયા માટે નહિ-પણ અમારા મૈત્રિના સંબંધને લઈને. ત્રણ અઢવાડિયા પછી એ પાછા ફરે ત્યારે તેની રાહ જોતું કોઈ તેને રોશન મળે તો તેને રીક જામશે એમ વિચારી હું ત્યા ગયો હતો મેં કહ્યું, “ચાલો દેહી બાંહે કરી લઈએ.” પણ તેણે કહ્યું, “ના, ચાલતા જ જઈશું.”

અન્ય બાબતનો સત્કથ શા માટે તુટી ગયો, કથનો અંતરે કંઈ થઈ ગયો. કોઈપણ પ્રજા હોય બીજી પ્રજાઓથી અલગ રહી શકવાની નથી. લગભગ અઘાધીના દિવસોમાં થોડાં વર્ષો સુધી વખતે કોઈ એક પછત પ્રજા અલગ રહે પણ ત્યારે આ વિમલ સમી જશે ત્યારે એરોપ્લેન, સોલરમાડી, રેડીઓ-વગેરે રાષ્ટ્રીય સરહદો, રાષ્ટ્રીય અભિમાન તથા રાષ્ટ્રીય અનુશ્રવતાને જરૂર તોડી પાડશે. આર્થિક નિયંત્રનમા પણ હવે કોઈ પણ પ્રજા અલગ રહી શકે એ બનવા જોઈ નથી, અને અવિશ્વમાં આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધો અને વ્યવસ્થાઓ ક્યાં વિના છૂટકો થવાનો નથી.

.. આ આખો પ્રશ્ન ગંભીર વિચારણા-માગી રહ્યો છે.

સાંજે કારમીર વિશે જાણે કરતાં જરૂરે કંઈકો-સાચા મને રૂપિયા વિશે વિચારે. આવતા હતાં પણ અલગત મેં તે માણે નહિ. કોઈપણ એમ માયીજ ત. શકે. મેં 'પૂછ્યું', 'કારમીરમાં આપણેજ રૂપિયો ચાલે કે રાજના લુહા રૂપિયા હોય છે?' મેં રૂપિયા પર મળે બાર મકચો પણ તેને મારો રૂપિયો સાદ નહા આપ્યો.

કેટલાક દિવસ ગયા હું અને કૃષ્ણાલાલ પ્રમથન જોઈ ગયીએ છીએ], મોટી જ રમને સમગ્રયુ. કે આ રૂપિયો તે તદન બૂલી ગયા છે. એક દિવસે એ તેને 'પૂછ્યું', 'તમને કારમીરની મુસાફરીનો શું અર્થ થયો?' તો તેણે જણાવ્યું કે 'હું દિસાળ રાખતો જ નથી.' જરા શરી મેં 'પૂછ્યું', 'મુસાફરીનો થાક ઉઠતી હવે તમે કવરસ ગયા છો કે કેમ?' તો જવાબ મળ્યો, 'હવે તો હું મુસાફરી પણ બૂલી ગયો છું.' ત્યારે અને સમગ્રયુ. કે મારો રૂપિયો હવે સદા મરિ જ થયો છે.

આ મારે અને કૃષ્ણાલાલ અત્યે કંઈ દેવ નથી. જેમની પાસે હું એકાદો રૂપિયો માગું છું અને જોયો તે મને પાછો આપવાનું બૂલી ગયા છે. તેમનાં નામોની ઘાટીમાં એ કૃષ્ણાલાલનું નામ ઉમેર્યું. એવાઓની કીક, કીક સંખ્યા સર્ધ છે. તેમની પ્રત્યેના મારા વર્તનમાં કશો ફેર પડ્યો નથી. મોટી પંચાત જ એ છે કે મારાથી એ બૂલી ઘડાવું નથી.

માત્ર એ જ દિવસ પર કૃષ્ણાલાલ સચિ અમે સ્ત્રીન વિશે જાણે કરતા હતાં ત્યારે તેમણે કહ્યું, 'સ્ત્રીન કદી તેનું દેવું બ્રહ્મા કરશે નહિ.' સર્વ કોઈ સમજી શકશે કે આ વાતથી તેને મારા એક રૂપિયાનું દેવું માદ આપવું જોઈએ. પણ તેનું કંઈ જન્યું નહિ.

પણ આ દરમિયાન મારા મનમાં એક વિચાર-મિત્ર પીઠાકારક વિચાર ઉદ્ભવ્યો. તે આ છે. મને કૃષ્ણાલાલ પાસે મારો એક રૂપિયો લેજો છે, અને તે તે બૂલી ગયા છે તો બનવા જોઈ છે કે સ્ત્રીન એ પાસેથી મેં રૂપિયો ઉઠીતો લીધો હોય અને હું તે તદન બૂલી ગયો હોઈ. એવાઓનું એક આસ્તુ સિદ્ધ બને. જેમ જેમ એ વિશે હું વધારે વિચાર કરું છું તેમ તેમ એ વાત અને એમની અમે છે. કારણ કે મને હું એ બૂલી ગયો હોઈ તો હું તેમને ખાસોડમાં તો તે કદી પાછો આપનાર નથી.

જો મારા એવા લેલુદારો હોય તો હું તેમને કહેવા માગું છું. 'બધા સામગ્રી નહિ પેલ રીતસરની સંખ્યામાં-અને બની શકે ત્યાં સુધી કક્ષાંતરીના અનુદ્રમમાં-અને તેમના નામોની દુ' તારત કાગળ પર લેખ કરીશ. સિગરેટ્સ પર મને એકાદો રૂપિયો ઉઠીતો આપ્યો હોય એવાની હું વાત નથી કરતો. અગર કલજમાં ચાપામ્પી કે એકાદ મારે રૂપિયો ઉઠીતો આપ્યો હોય એવાનું પણ આ ગાયત્રીમાં સ્થાન નથી-પ્રેરાદાપૂર્વક હું તે માદ કરતો નથી. પણ કોઈ માણસે મને રૂપીમાડા મારે રૂપિયો ઉઠીતો આપ્યો હોય અને તે પણ હું કારમીર મુસાફરીએ જગા નીકળ્યો હોઈ અને આપ્યો હોય તો તેનો રૂપિયો હું પાછો આપવા માગું છું.

એથી પણ કંઈક વિશેષ : 'પ્રામાણિક થાઓ' એવી સામાન્ય સળવળ ઉપાદી જરૂર પડે એકાદ ઉઠીતો લીધેલા રૂપિયાઓ પાછા અપાવવાની શરૂઆત કરીશ. આપણે માદ રાખવું જોઈએ કે મહાન પ્રમોઓનું ચલતર પ્રામાણિકપણના અચલિત આક પર જ થાય છે.

અનતમાં વાચકોને વિનંતિ કરું છું કે નવસારીની 'વિદાર-કુન્જ' માં [જેના કૃષ્ણાલાલ સ્પર્શ છે.] આ લખાણની નકલ ન. જાય તેની ખાસ માગણ રાખે.

હિંદુ ધર્મ-રૂઢિ જૈન દષ્ટિએ : એક કાવ્ય ઉપરથી

[સંપાદક : પ્રો. મહુલાલ ર મજુમદાર, એમ એ , એતએત. પી. વડોદરા.]

ગુજરાતમાં બ્રાહ્મણીય યમાજ તથા જૈન સમાજ, એવા સરસ પરસ્પરના સુમેળથી અને સદ્ભાવથી લગભગ દોઢ હજાર ઉપરાંત વર્ષથી રહેતો આવ્યો છે કે તેમનામાં એવું કોઈ પૈમનમ્ કે વસત્તો નહોતો. ગુજરાતે અહિં સાને અપનાવેલી છે જીવદયોને જીવનની શુદ્ધિ કરનાર અંગ તરીકે સ્વીકારેલી છે અને તપસ્યા, લામિ તથા વૈરાગ્યને આત્મશુદ્ધિના સાધન તરીકે ઉપાત્મા છે.

તેથી જ ગુજરાત પ્રધાનત. જ્ઞાનયુક્ત ભક્તિતા માર્ગને વધાવે છે. ઈર્મકાંક્ષાને તથા શુક તત્ત્વજ્ઞાનને એ બહુ ઓછાપતુ નથી આચાર-વિચારના જાળા, એ બધિયાર ધર્મ ગયેલા ધર્મના મેલ છે, એ તેનું તત્ત્વ નથી. કોઈપણ ધર્મમાં તેના ઉપાસકો વિવેક તથા જ્ઞાનથી વચિત અને છે અને ગતાનુગતિક બાલ આચારને જ ધર્મ માનીને તેને સાચી રાખવા પ્રયત્ન કરે છે. ભારેજ તે આ ધર્મ ગયેલા આચાર, જ્ઞાનીઓના કટાક્ષ-પ્રહારના ભોગ બા છે નિદામણ વગર ધર્મનું ક્ષેત્ર ઓછું રહી શકે નથી. અખાભત જોવા જ્ઞાનકવિએ તેથીજ ધર્મના પાખડને ખુદના પાડી તેના કટાક્ષ કર્યો છે.

ત્રીએ આપેના દાનગ્રા, કાલજીધર્મીઓમાં કેટલાક પુણ્યપ્રેરક મણ્યાતા આચારાને જૈન દષ્ટિએ-કંદમૂળ, પન, પુણ્ય અને જ્ઞાના પણ જીવાણીને જોનારી દષ્ટિએ-નેતા કવિએ તપાસ્યા છે, એ મિત્યામતવાદી (જૈન દર્શનની દષ્ટિએ બ્રાહ્મણીય ધર્મઉપાસક મોટેનું મામ) પવિત્ર ગાયમાતા, વૃન્દાવનને લીધે શ્રીકૃષ્ણ પિ વિહારબુમિ સાથે સકળાયેલી એની તુલ્યીનો છોડ, મહુગતુ વૃક્ષ, કંદમૂળ ખાદ્યને જે દિવસે ઉપાપણ કરવામાં આવે છે તેનું એકાદશીનું પાવનકારી નત, જૈન દષ્ટિએ વિતરાગ મણ્યા જેવા વાસુદેવ કૃષ્ણને વૈષ્ણવો જે જ્ઞાનનીતા સાથે ગોપીઓ સાથેની શૃંગાર લીલાને જેડી દેતા અચકાતા નની તે વિષ્ણુ અવતારી કૃષ્ણ, અને મ્હાનનાસી જનનૂત શિવ-એ બધાની ઉપાસના કેની ઉપાસગોચર અને કેવી ચિત્ત બની છે એ ખતાવનાને કવિનો હેતુ જણાય છે.

એક ધર્મની બીજા ધર્મ ઉપર સમસાધ રધાપવાનો પ્રયત્ન પણ કેટલીકવાર આવા લખાણોમાં હોય છે, અને તેથી તે દ્વારા વાણીનું તપ ઇત્યાદિમાં ખડિત પણ થવા પામે છે, પરંતુ આપણે સાહિત્યના અભ્યાસીઓએ તો એનું એવા રાગદ્વેષથી પર જઈને જ અવલોકવાની જરૂર છે.

'પ્રભાતપુરાણ' નો જેવટ ઉદ્દેશ છે તેનું સમાધાન થઈ શકતું, નથી રકધપુરાણાન્તર્મત 'પ્રભાતપાડ' એવો ભાગ પ્રાપ્ત છે ખરો, પરંતુ કવિએ અહીં કયા પુરાણનો ઉદ્દેશ કર્યો છે તે હું નક્કી કરી શક્યો નથી.

સુવાસિર્ગી નારી જે હમેશા જ્ઞાન દાગે તથા વૃન્દાદ્વારા દેવશુદ્ધિ પાળ્યા કરે છે તે જ જ્ઞા દાથે દાથીદાત-જે વસ્તુત તો દાથીનું દાહકું જ છે-તેનો ચૂડા મારણ પ્રે છે, છતાં તેનીથી તે અપવિત્ર કે દુષિત થતી નથી-એ જેમ વૈકાચાર કે તેમ, આપણા ધર્મની જાનનાને લોકમન્થ કરનાર આચાર અને રૂઢિઓનું કેવલ નેટલા પૂરતું અવલોકન કરનારને તેના દાઝ જણાવોને સંજવ છે પરંતુ સમ્યક્ દષ્ટિએ આખી જાવનાને આપણે સમજના પ્રયત્ન કરીને તો, આ જાનના કવિએ ખતાવ્યો છે તેવો અધર્મનો અતિરેક જણાય નહિ.

સમાજશાસ્ત્રી દષ્ટિએ આ કવિતાનું મુદ્દત્વ અને તેથી જ અત્યંત પ્રખટ કરે છે. ક્ષેપ પોથીમાથી મે તે જિનારી રાખી હતી તે વર્ગી થવાથી આજે યદ આવતું નથી તેથી તેના રચનાર સખધી હ કોઈ પ્રકાર પાડી શકું તેમ નથી તે માટે અભ્યાસીઓની મારી આકું છું.

મિથ્યામતિના મત

(દ્વિતીય)

મિથ્યામતિનો મત જુઓ, ધર્મ કરે વિપરીત ।

એકમના યજ્ઞ સાંભળો, ચમત્કાર-અરિન. ૧

જેદ તે માને તેદને, વિપત્તિલો નરિ પાર;

નામ કહું દેવે તેદના, યોગમાં વિસ્તાર ૨

(ચોપાઠ)

ગાય માતા, તુલસી, નદી ને દરિ, શિવ આગળ ફરિયાદ જે કરી;

નહી ખાખર મહુઆના વન મહાદુઃખ, જે કરે રુદ્ધ ૩

એકાદશી પણ આવી સાથ, આપ આપણા દુઃખની કરે વાત;

સહુ કહે સંબંધ આપણો; પ્રથમ વાત ગવરીની સુણો:- ૪

“હું” તિર્યંગ અગાની પશુ; એ મુજને પરિણામે દિશું ૫

પતિ પિતા નરિ જાણું ખાત, અગત ખાઉં દિવ ને રાત. ૫

પતિવ્રત મુજથી કિમ પળે, જે મુરખ મુજને સ્વામિ કરે ૬

પુણ્ય જાણી પાણીને નીચ, મિત્ર અગાનર્થ દેવ પાળે મિત્ર. ૬

સારુ મુથું પોતે ખાપે, મા માને તેદને એહુ પાપ.

યોદી વાત મેં આહરી કરી, માદરા દુઃખનો પાર જ નથી. ૭

—એ કયા ગવરીએ કહી,

તુલસી જોડખ જોઈ ચમ.

“અદાર હારમા હું વનરેપતિ, મુજ આગળ તુજ કામ છે ગતિ. ૮

નાદરે ભોમ મંજોગ જ મળે, ભોગ વિના મુજ આગી કરે, ૯

પંડખડ કરી મુકે શાગડી, વાગો લેઈ કરે હારડી. ૯

અંજ આપે, અણુગળ જળ નદાય, અશુદ્ધ બોમે મુજને મઠ જાય,

આભડછેટ આવે જવ તાર, મુજને છોડી ન મુકે ગમાર ! ૧૦

‘મઝે માલ રનિ ન રહે’ કહી, મુજ સતિ ને જોલખ સતી,

ધમ ધણ હેરાન જ ધર્મ, તે નાહાથી ટેવાડે ગર્મ. ૧૧

તિહાં એક નાગ કડે તેદને, આજીન બાટી બેઠમાનું બણે. ”

તુલસી-વાત સદાએ સુણી, નદી બોલી તવ ‘અંકુષ બેણી, ૧૨

નદી કહે : ‘મુજ તોપી માત, અશુદ્ધ નાહવા આવે પ્રમાત.

પાને હૃદય જોજો તામ, અગાનીના જે જે કામ ! ૧૩

ધોઈ મેવ ને જાગે પાઈ, ‘સારુ’ કરને ગમામાય !

મોથાના કેશ, અસ્થિ મઝડાતણાં, આણીને નાપે છે ચણા. ૧૪

સામેવતે (૨) ગણિધાર્મ - ધરે, હુખકાગે દેતાં હેતે મરે.

ધમ ગમાદ-સુજનો, તે કરે, માદું દુ.ખ ને કોણ સાંભળે ? ” ૧૫

- એહવાં વચન સુણી તે વાર, ફળ્યુ કહાન કહે.. “ દુઃખ અપરંપાર,
મુઝને ‘ સંપટ ’ કહે છે ‘ ચોર ’, ‘ એણે ગોવાળિયાથે ચરાવ્યાં ઠોર ’ ૧૬
- ગોપી—ગોવાળિયા કરે છે કે, જોડ; ‘ ભલા નયાવ્યા શ્રી રણુછોડ ’ ૧૭
- એક જિઘાકુ કીર્તન ગાય, પુરુષ સવળા ધુસારા યાય. ૧૭
- મુઝા નિમિત્તે રસોઈ કરે, યાસ જરીને આગળ ધરે,
દેખાવે અંગૂઠો ને વગાડે ધંટ, તે લાલ જામી ખાય કુલંક. ૧૮
- મુઝા ‘ જનમ ’ કરે શા માટી, વનરપતિનો વાળે દાટ,
ધણી વાત કહેતાં લાજિયે, વગોવણીની ધગ બાંધિયે. ૧૯
- દુઃખ ધણા ને રજની. જાય; માહરું દુઃખ તે કેમ ઓહોલાપ ૧
જાત્રા કરે દુવારકા ગામ, દંડ મુંડ દેવરાવે ડાંમા ” ૨૦
- મહુડોં બોલ્યો મૂકી માન, જોડે પાત્ર કરે સવામઃ—
“ મારા પાનની પત્રાવલિ કરે, મહુપાને જમતાં કિમ તરે ” ૨૧
- મારા ફલતું જે ધૂત યાય, તે પીતાં તો નરકે જાય.
ચોમાસામા સગલ, કરે, દેડાકોડી કુંયુઆ મરે ૨૨
- તેહના ધરમા ખાવા ટણું, જમવાને લાગન નવિ જડયું !
છેદનસેદન સદુએ. એમ; ” ઝીડી ગયા ચાત ગોલી તેમ. ૨૩
- એકાદશીવત સદુકોં કરે, વનરપતિએ પેટ જ ભરે,
આડે દાડે ખાયે શેર, મત કરીનો ખાયે હશેર. ૨૪
- લીપણુ શુપણુ ધોવા જાય; એણી રીતે અગિયારથ ધાય !
એમ ખોટી અગિયારથ કરે, ખોટા લોક કિણુપેરે તરે ? ૨૫
- ‘ નિગંધા ’ બોલી છે સહી, ખોટા મણસ તે પાળે નહિ,
આદરે પર્વણી પામે જાણુ, ને પાળે તેહને ધાય કળાણુ. ૨૬
- તપથી તરિમે ધણે. સંગાર, એ વાત તે છે નિરમાર.”
- જેહને જેની વીની સહી, આપ આપણી ‘ તેવી ’ કહી, ૨૭
- સદુ મળાને એકજ તાલ, શિવ આગળ કહેવા તરયાલ (?)
શિવ સાંભળાનેચિતવેછયુ. “ બોળા સદુએ સમજે કિયુ ? ” ૨૮
- (દુહો)
- હર હસિને બોલ્યા ધણુ : “ મેં આલેખ્યા જે એહાં
વાકો લાકડો જાણીને, વાંકો પ્રાઈ વેહ ૨૯
- સાંભળજે સદુકોં પ્રમ્હે, સિંચની સરે. વાણુ;
જે જેહવા તો તેહવા ચલ, રહે તો આપણા પ્રાણુ. ૩૦
- લિંચ. પૂજાતું તેહને, વળી ચેહાણુ રાખ;
દાડી જટા વમરાવીનો, વળે. વમરાણુ કાખ. ૩૧
- [બોળાનાથ કહે] : “ મને, વમરાણુ, વળી ગાલ;
પાર્વતી શું રજે ગાળી, સુએ ગમણુ કાળ ” ૩૨
- [અનુસંધાન પૃ. ૩૭૩]

અમારી જોડાયણ (૩)

લક્ષ્યસ્થા વિષયક ચર્ચા

‘વંચીતાનુજ’

અમારા પાર્શ્વમાં અમે આશરે બમો સાથીઓ હતા. ઉપરાંત પંદર-વીસ જેટલા મિન-રાજદ્વારી કેદીઓ પણ હતા. પુરસન્ને વખતે સહુ કોઇની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ વ્યક્તિમત હોય અને તે કાતવાની અગર વાચવાની અને કોઇ કલમનીર હોય તો લેખનની.

આ રિયતિમાં એકબીજાના વિચારોની આપ-લે થાય, એકબીજાનો પરિચય વધે અને વિશેષતઃ પામેથી અલ્પજ્ઞને થોડું જ્ઞાન મળે એવા હેતુથી અમે એક ચર્ચામંડળ સ્થાપ્યું હતું. અને તેમાં અડવાડિયામાં એ અગર ત્રણ વખત બપોરને સમયે કોઇ ઉપયોગી વિષયની ચર્ચા થતી, કોઇ અનુભવીના અનુભવો જાણવાની અગર વિદ્વાનની વિદ્વાતાનો લાભ લેવાની તક મળતી.

આ અમારા ચર્ચામંડળમાં સહુથી પહેલો ચર્ચાનો વિષય હતો, — ‘સમસંસ્થાની જરૂરિયાત ખરી કે નહિ ?’ જેલમંદાર કુરસદે આટલા બધા ભાષ્યો એકલા મળે અને છૂટી ચર્ચા કરે એવો અવસર મળવો અશક્ય અને જેલમાં સરકારે એક જ પાર્શ્વમાં મોટી સંખ્યામાં સંકુને ‘બેંગો’ કરી આની ચર્ચા માટે અનુકૂળતા કરી આપી તેનો લાભ લીધા વગર કેમ ચાલે ?

વળી અમારી વચ્ચે ગુજરાત-કાશિયાવાડના સુનંદા કાર્યકરો, વકાલો, ‘મિનસુએટા’, ‘ગ્રામ-સેવકો’, અહિંસક સૈનિકો, આઝાદીના આ અણુભાવ જંગમાં પોતાનો ફાળો આપવાના ઉદ્દેશથી સત્યાગ્રહી બનેલા ઊંચાલી બધુઓ વગેરે વિવિધ પ્રકાર અને વિચારના ભાષ્યો હતાં. ‘ઉપરાંત’ સમજના પ્રશ્ન દરેક સુચાન તેમજ સુવાની વટાની ગણેલા વર્ણોદ્ધોને હમેશાં મૂંઝી રહ્યો હોય છે.

સમજ કરવું કે નહિ, જાતીય પિપાસા-નિવારણને અંગે સમજને લોધે જીભા ચૂંતી જવાળ-દારી ઉપાવની આવશ્યક છે કે કેમ એવા વિચારો અત્યારના યુગમાં વિચાર કરવાને ‘દેવાંધર્મ’ મોટા ભાગની પ્રજાને આવતા હોવા છતાં તેની છૂટી ચર્ચા કરવામાં અનાવશ્યક સંકોચ નડે છે. પરંતુ જેલની ચાર દીવાલો વચ્ચે દાખલ થતાં જ માણસે ‘મરી’ કેદી બનવાની સાથે કેટલાંય આવશ્યક અને અનાવશ્યક સંકોચો દૂર થઈ જાય છે. કેવી રીતે આંખ બને છે એ તો કેટલીકવાર કેદી બનેલા માનવીને પણ ખબર નથી પડતી, પણ માનસ ઉપર આવો અસર થાય છે એ વિષે જો કંઈ શંકા હોય તો કોઈ અનુભવીને પૂછી લેવું. અગર જોતે અનુભવ લેવા. કોઈ મનોવૈજ્ઞાનિક એમ કહેશે કે એક સાથે એક સમૂહમાં ચોવીસે દેલાં રહેવાથી આંખ બને એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ એ ગમે તે કારણે બનતું, તેની સાથે આપણને હાથ ટુરત નિરખત નથી.

ચર્ચાની શરૂઆત કરતા એક સુરત ગાંધીવાદી ગણી શકાય એવા ભાષ્ય એ સમસંસ્થાની જરૂરિયાત છે એમ પ્રતિપાદન કરતાં જણાવ્યું કે આ સંસ્થા ન હોય તો ‘સમાજમાં’ અરાજકતા પ્રવર્તે, પરંતુ અને માનવીમાં ઝાઝો દેર ન રહે, કુટુંબ-સંસ્થા તૂટી જાય. તેમણે એમ પણ જણાવ્યું કે આદર્શ સમાજરચનાને માટે સ્ત્રી-પુરુષોનો સંબંધ એકબીજા વચ્ચેના પ્રેમનો બંધન ઉપર રચાયેલો હોવો જોઈએ. જો પ્રેમનો અભાવ હોય તો એવાં લગ્નો સુખી નથી નીવડતાં અને અનેક અનિષ્ટો તેથી પેદા થાય છે. આજના સમાજમાં જે અનેક વિકૃતિઓ દાખલ થઈ છે તે દૂર કરવી હોય અને આદર્શ તેમજ નવી દુનિયા રચવી હોય તો તેમાં એકબીજા વચ્ચે પ્રેમનો સ્થાન હોવું

જોઈશે. જે બે વ્યક્તિ વચ્ચે પ્રેમ હોય તેમણે પરસ્પરીને સમાજની સેવા કરવી, સમાજને આદર્શરૂપ બનવું અને ભાવિ પ્રભા ઉત્પન્ન કરવી. આ ભાષ્યને સમાજના અનેક સ્તરોએ ઉલ્લેખ કરી નિષ્વા-નિવાહની દિશામાં કરી હતી.

આ પછી એક સમાજવાદી બિરાદર આવ્યા. તેમણે તો લમસંસ્થા ઉપર હુમલો કરતાં એ જ દુનિયાનાં સર્વ અનિષ્ટાનું મૂળ છે એમ જણાવ્યું. દુનિયાની શરૂઆતમાં આ સંસ્થા ભલે જરૂરી લાગી હોય, પરંતુ લમસંસ્થાને પરિણામે પાછળથી માલકી હક્ક, સ્થાપિત હિત વગેરે અનેક અનિષ્ટો તેમાંથી પેદા થયાં છે. દુનિયાની શરૂઆતમાં નર અને માદા બેજ જાતિઓ હતી. પણ માણસે લમસંસ્થા ઊભી કરી સમાજ બાંધ્યો, ગામ બાંધ્યાં, શહેરો વસાવ્યાં અને પછી તો એકની પાછળ બીજું એમ અનેક અનિષ્ટો આવ્યાં. નવી દુનિયામાં લમસંસ્થાને સ્થાન નથી. નવી સમાજ રચના ઊભી કરવી હોય તો રાજ્ય મંજૂરી આપે તેવાં સ્ત્રી-પુરુષો એકબીજાના સંબંધમાં આવે અને તેમનાં બાળકોની જવાબદારી-સંભાળ, ઉછેર વગેરે-રાજ્યને માથે રહેવી જોઈએ અને આમ થાય તો જ અત્યારના સમાજનાં અનિષ્ટ તરવો અને સડાઓ દૂર થાય.

આ પછી બ્રહ્મચર્યનો માંધીવાદી આદર્શ રજૂ કરતાં એક અપરિણીત ભાષ્ય જણાવ્યું કે, ઇશ્વરે સૃષ્ટિ રચી ત્યારે સહુથી પહેલાં આદમ અને હવા પેદા કર્યાં. તેમણે બ્રહ્મ કરી અને મના કરેલું ફળ ખાધું. આ બ્રહ્મનું પરિણામ આપણે આજમુધી બોગવીએ છીએ. એ બ્રહ્મને લીધે અનેક અનિષ્ટો, સડાઓ વગેરે આવ્યાં છે. કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર વગેરે આવ્યાં. પરિણામે આજે દુનિયામાં ભારે સંકટો પેદા થયાં છે. આથી આદમ અને હવાએ કરેલી બ્રહ્મ સ્તંભારવા માટે માણસે બ્રહ્મચર્યના આદર્શ તરફ વળવું જોઈએ. રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ પણ પ્રજાજીવનને બદલે જે પ્રભ છે તેનો કેમ ઉત્કર્ષ થાય તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. માણસમાં જાતીય આવેગ આવે છે તેનું શું એવો પ્રશ્ન થાય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ જાતીય આવેગને સંતોષવા પ્રત્યેકપતિનો માર્ગ નહિ પણ જાતીય આવેગનું ઉન્નતિકરણ-ઉર્ધ્વીકરણ કરવું જરૂરી છે. તેથીજ સમાજને લાભ છે. આપણે આદર્શ માનવજાતને જાંચે ને જાંચે ચડાવવાનો હોવો જોઈએ અને તે માટે બ્રહ્મચર્યના આદર્શનો પ્રચાર અને શક્ય હોય ત્યાં અમલ શરૂ કરવો જોઈએ, જેથી લાંબા સમય પછી બ્રહ્મચર્ય-પાલન એ સામાન્ય વસ્તુ બની જાય. કોષ પ્રશ્ન પૂછશે કે જાતીય આવેગને અવકાશ નહિ મળતાં અનેક વિકૃતિઓ થશે તેનું શું? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એટલોજ હોષ થકે કે સ્ત્રીપુરુષના સંબંધથી જાતીય આવેગને-કામવિકારને-સંતોષ મળતો નથી પણ તેને વેગ મળે છે. કામબોગથી કામનું શમન થતું નથી. કામવૃત્તિને બીજે રસ્તે વાળીને-જાતીય આવેગને રાષ્ટ્રીય હિતનાં કામો તરફ વાળીને આખા સમાજને જાંચે લાવે તેવી સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિ તરફ મન વાળવાથીજ મનુષ્યમાં રહેલા જાતીય આવેગનો સાચો ઉપયોગ થાય છે.

આ પછી એક વકીલ બંધુએ કાયદાના મુદ્દાઓ રજૂ કરી કાયદામાં સ્ત્રીનું સ્થાન શું છે અને શું હોવું જોઈએ એની ચર્ચા કરી લમસંસ્થાની જરૂરિયાત ઉપર ભાર મૂક્યો હતો. ભૂતકાળમાં માનવી ટોળામાં રહેતો અને કન્યાને માટે એક ટોળું બીજા ટોળા ઉપર હુમલો કરે અને જીતનાર પક્ષ હારનારની સ્ત્રીઓ લઇ જાય અને તેને પરણે એમ બનતું. પરંતુ હવે એવું નથી બનતું. સમાજે પ્રગતિ કરી છે, રાજ્યે કાયદા પણ કર્યાં છે. આ સ્થિતિમાં લમજીવન માળવું એ જરૂરી છે. લમ-જીવનના નાશથી સમાજનો અને રાજ્યનો નાશ થશે અને અરાજકતા ફેલાશે.

એક યુવાન બંધુ જેનો ઉછેર રાષ્ટ્રીય વાતાવરણ વચ્ચે થયો છે અને જેણે નવીન કેળવણીના આદર્શો અમલમાં મૂકવા પ્રયત્ન કરનાર સંસ્થામાં શિક્ષણ લીધું છે એવા એ ભાષ્યે સમસંસ્થાની જરૂરિયાત ઉપર ભાર મૂકતાં માનસશાસ્ત્રનો અને ડૉ. ફ્રાઇડનો હવાલો આપ્યો. સમસંસ્થાથી નતીય આવેગને મર્યાદા મળે છે અને સમસંસ્થામાં પેસી ગયેલાં અનિષ્ટો દૂર થાય તો વિરોધીઓ પણ તેની જરૂરિયાત સ્વીકારશે એમ આ યુવાન મિત્રે જણાવ્યું. તેમ છતાં તેમણે કેળવણીની અગત્યતા ઉપર ભાર મૂકતાં જણાવ્યું કે સમસંસ્થાનું બંધન દૂર કરવાથી અનાયાર ફેલાય એ ભાવના ભૂલભરેલી છે. જે સાચી કેળવણી મળ્યા હોય તો માણસ પોતાની જવાબદારી સમજતો થાય અને નતીયવૃત્તિને સંતોષ થાય તેવી બીજી સર્જનાત્મક વૃત્તિ તરફ વ્યક્તિ વળે તો સમસંસ્થાની જરૂર ન રહે. રાજકીય ક્રાંતિ તેમજ સામાજિક ક્રાંતિમાં જવાબદારીનું ભાન હોય તો જ સાચું પ્રગતંત્ર અને સામાજિક તંત્ર ઊભું થાય. આપણી સ્ત્રીઓ પ્રત્યેની દૃષ્ટિમાં ફેર કરવો જોઈએ. કોઈ સુંદર કૂસ હાથમાં લઈ તે મીમળાવી દેવાને બદલે છોડ ઉપર રહેવા દઈએ તો સદુ કોઈ તે જોઈ શકે અને તેની મ્હેક માણી શકે.

આ પછી એક સમાજવાદી યુવકે સમસંસ્થાનો વિરોધ કરતાં જણાવ્યું કે એકબીજાની ધમ્મજા થાય ત્યારે પુરુષ અને સ્ત્રી એકઠા થઈ એકબીજાના દેહનો ઉપભોગ લેવા માગણી કરે તેમાં વળી વિધિઓ શી અને ઘન લેવું અને દેવું વગેરેની શી જરૂર છે ?

હવે તો એક પછી એક સમાજવાદી બિરાદરોએ સમસંસ્થા ઉપર હુમલો ચાલુ રાખ્યો. એક કિસાન કાર્યકરે જણાવ્યું કે સમસંસ્થા આજે મૂડીવાદીઓના હાથમાં જકડાઈ ગઈ હોવાથી જેમ દેશનાં તમામ ઉત્પાદનના સાધનો-ઉદ્યોગો વગેરે પ્રજાની માલિકીનાં થવાં જોઈએ, તેમ સમસંસ્થા પણ મૂડીવાદીઓ અને સમાજના દુશ્મનો જેવાં જૂતવાણી વિચારવાળાં અપ્રગતિમાન તત્ત્વોના હાથમાંથી ધૂટી થશે તો જ સાચી ક્રાંતિ થઈ શકશે.

સમાજવાદીઓનો હુમલો વધી પડ્યો એટલે તેના પ્રતિકાર રૂપે એક જૂતવાણી સમાજમાંથી આવેલ અને જુવાની વટાવી ગયેલા પરંતુ દેશસેવાની ભાવનાથી પ્રેરાઈને જેલ આવેલા ભાઈએ સ્ત્રીને નકંતું દાર કહેવાય છે તેમાં અન્યાય થાય છે પરંતુ સ્ત્રીઓ તો સ્વર્ગનું દાર છે એમ જણાવી સમસંસ્થા બિલકુલ જરૂરી છે એમ ભાર મૂકી જણાવ્યું અને ટેકામાં શાસ્ત્રો અને પુરાણો ટાંકી બતાવ્યાં.

હવે બ્રહ્મચર્યને ટેકો આપવા એક ભાઈ ઊભા થયા. તેઓ આજીવન અપરીણિત રહ્યા છે. 'વનપ્રવેશને દારે આવી બેસેલા છે. જીવનની શરૂઆતમાં આર્યસમાજ વિચારો ધરાવતા, તેનો પ્રચાર પણ કરતા, આર્યસમાજીઓમાં 'ધાસપાર્ટી' કહેવાતી તેના વિરોધી હતા, પણ પાછળથી ગાંધીજીની અસર જીવન ઉપર થતાં અહિંસાની કિંમત જાણી, અને દેશને રાજકીય ગુલામીમાંથી મુક્ત કરવા પ્રયત્નો શરૂ કર્યા. તેમણે જણાવ્યું કે અત્યારની સમસંસ્થા નાપૂર થવી જોઈએ. કારણકે તે આપણી પ્રગતિને રૂંધે છે. સમસંસ્થામાં ક્રાંતિ લાવવી જોઈએ. અને જેમ જર્મન પ્રજાનો નાશ થયા પછી નિયોગથી પ્રજોત્પત્તિનું કાર્ય આગળ વધાર્યું તેમ આપણે પણ સારી અને સુદૃઢ પ્રજા ઉત્પન્ન કરવા માટે તેવી કોઈ પદ્ધતિ અપત્યાર કરવી જોઈએ. બ્રહ્મચર્યનો આદર્શ દરેકે રાખવો જોઈએ પણ તેનો અમલ અશક્ય લાગે ત્યારે ભાવિ પ્રજાનું હિત વિચારીને યોગ્ય પગલું ભરવું જોઈએ.

આ પછી બીજા એક ભાઈએ બ્રહ્મચર્યનું સમર્થન કરતાં જણાવ્યું કે ગાંધીજીએ તેમના જીવન દરમિયાન સત્ય અને અહિંસાનું સંશોધન કર્યું, હવે તેમણે અગર તેમના જેવી કોઈ વ્યક્તિએ બ્રહ્મચર્યના સિધ્ધાંતનું સંશોધન, તેનો પ્રચાર અને પ્રયોગ કરવાની પદ્ધતિ રજૂ કરવી જોઈએ. વિકા-

રોનું શમન કરવું, ત્યાગનો આદર્શ જીવનમાં નજર આગળ રાખવો અને પ્રત્યક્ષ કેળવવું. સામાન્ય માણસ ભવે લગ્ન કરે પરંતુ સમાજ પામે આદર્શ તરીકે ત્યાગની અને અનાસક્તિની ભાવનાથી પ્રભુચ્છિન્ન પાલન રજૂ કરવું જોઈએ.....અહીં ચર્ચા પૂરી થઈ.

ચર્ચાનો જવાબ આપતાં સહુથી પહેલાં બોલેલા ગાંધીવાદી ગણાતા ભાઈએ લક્ષ્યસંસ્થા આજે દોષથી ભરેલી હોઈ તે દોષો દૂર થાય તો આદર્શો વિરોધ ન રહે, એમ જણાવ્યું. લક્ષ્યની સંસ્થાનો નાશ કરવાથી તેના સારા તરફનો પણ નાશ પામશે. આજે જેટલી જરૂર જેલની છે તેટલી જ જરૂર લગ્નસંસ્થાની છે. જેમ જેલ-સંસ્થા, તેમ લગ્ન-સંસ્થા, આજે આદર્શ સ્થિતિએ છે એમ તો ન જ કહેવાય. લગ્નમાં પ્રેમ અને સંવર્ધન, બંનેને, સરખું સ્થાન હોવું જોઈએ, આર્થિક વ્યવસ્થામાં ફેરફાર થતા લગ્નસંસ્થામાં પણ ફેરફાર થશે. ભવિષ્યમાં ન્યારે યોગ્ય લાગે ત્યારે તે વખતનો સમાજ, ભવે લગ્નસંસ્થાનો નાશ કરે પણ આજે તેના નાશનો વિચાર કરવો એ અસ્થાને છે.

ચર્ચાનો જવાબ અપાઈ ગયા પછી પ્રમુખસ્થાને બેઠેલા ગુજરાતના એક અગ્રગણ્ય કાર્યકર જેમનું જીવન દેશમાં તથા પરદેશમાં ગાંધીજીના વિચારો મુજબ દેશોદ્ધારની પ્રવૃત્તિમાં જ પસાર થયું છે, જે સંસારમાં રચાપચ્યા રહેવા છતાં જલકમલવત્ રહે છે અને જરૂર પડ્યે-દેશની હાકલ પડે ત્યારે કુટુંબનો વિચાર ન કરતાં પ્રજાની સેવા માટે કપોતની પરવા કર્યા વગર નીકળી પડે છે, તેમજ ચર્ચાનો ઉપસંહાર કરતા જણાવ્યું કે, લગ્નસંસ્થા પ્રત્યે જીવનમાં અણગમો પેદા થયો છે પરંતુ લગ્નનું બંધન સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલા એથી જ સંયમ કેળવાશે. સમાજની રક્ષા જેનાથી થાય તે જ સાચો ધર્મ અને લગ્નસંસ્થા આજે સમાજની રક્ષારૂપ હોઈને ધાર્મિક બની ગઈ છે. સમાજના હિતને ખાતર લગ્નજીવનમાં પણ સંયમ, સ્વાર્પણ અને પ્રેમની ભાવના નહિ હોય તો સમાજ છિન્નભિન્ન થઈ જશે.

જેઓ મુક્તવિહારની વાતો કરે છે તેઓ જો પોતાના પ્રેમપાત્રને બીજાના સમાગમમાં જોડેને બિલકુલ રોળે ન ભરાય તો ભલે મુક્તવિહાર અમલમાં આવે. પરંતુ મનુષ્યનો સ્વભાવ એવો છે કે આવું બનતાં ઈર્ષ્યા ઈપ્સન્ન થાય છે. પશુઓમાં આવી ઈર્ષ્યા નથી હોતી. શરૂઆતમાં જો બિનલગ્ન સમાજ ઇચ્છવાળેજ હોત તો લગ્નસંસ્થાની શરૂઆત જ ન થાત. સંવર્ધનના હેતુથી જ જે સમાગમ કરે છે તે સમાજનું સાચું હિત સમજે છે, તે યદ્યપિ છે, તે મદ્દાન છે. પરંતુ આજે તો વાસના સતોપવા સમાગમ થાય છે અને તેમાંથી અકસ્માત રૂપે સંવર્ધન થાય છે. સતી સ્ત્રીઓની માફક એક પુત્રીવ્રતવાળા પુરુષો હોય તો આદર્શ અને તન્દુરસ્ત સમાજ બને.

અમારી ચર્ચા આ રીતે પૂરી થઈ. આ ચર્ચા ઉપરથી, જણાવે કે જુદી જુદી વ્યક્તિઓ લગ્ન તરફ કંઈ દષ્ટિએ જુદા છે. આ ચર્ચામાં લાગ લેનારાઓ કાંઈ લેલાણ કે ચર્ચાને ખાતર ચર્ચા કરનારા ન હતા, પરંતુ તેમજો તેમની સાચી માન્યતાજ રજૂ કરી હતી, એકેએક ભાષના વિચારો પાછળ એ વસ્તુ રહેલી હતી : હાલની લગ્નસંસ્થામાં ફેરફાર અને આદર્શ સમાજની રચના. સહુ કોઈએ ભાવિ સમાજનું હિત શેમા છે, રાષ્ટ્રનું અને આખી દુનિયાનું અંતિમ હિત શેમા રહેતું છે તેનો ખ્યાલ રાખીને પોતાના મંતવ્યો રજૂ કર્યા હતાં.

આવી ચર્ચાઓ અનેકવાર અનેક સ્થળે-જેલોમાં વિશેષ કરીને-યતી હશે. તેની નોંધ રાખી હોય તો વિચારોનું વહેણ કંઈ તરફ છે, તે જલદી સમજી શકાય

અંગ્રેજ કંપનીએ મુર્શિદાબાદના દીવાન તરીકે દેવીસિંહ ઠાકુર નામે લંપટ પુરુષની નિમણૂક કરી. એક દિવસે એ દેવીસિંહની નગર કમલા નામે રૂપવતી બ્રાહ્મણ-નારી પર ચોટી. તેણે કમલાને પ્રથમ લલચાવી, પછી ધમકાવી ને છેવટે તેના ત્રણ પુત્રોને પકડી, તેમનાં માથાં કાપી તે બંને કલાકોને અંતરે કમલાને ભેટ મોકલાવ્યાં. છતાં કમલા ન માનતાં દેવસિંહે કેદ કરેલા કમલાના પતિ જગન્નાથનું મસ્તક પણ તે જ દિવસે કાપી મોકલાવ્યું.

કમલા એ મસ્તક જોઈને રડી ન પડી તેણે પતિના શીશને પ્રભુમ કૃપાં ને પંડી એક હાથમાં એ શીશ ને બીજા હાથમાં કટાર લઈ તે દોડતી દેવીસિંહના દરબારમાં પહોંચી. તેના ચંડીસ્વરૂપ સામે દરબારીઓ તો મીટ પણ ન માંડી શક્યા. કમલાએ દેવીસિંહના સિંહાસન પર ચડી તેની છાતીમાં એ કટાર ખોસી દીધી. ને મત્સ્યની રાડ નાખના દેવીસિંહની છાતીમાંથી એ કટાર ખેંચી કાઢી તેણે તરતજ તે પોતાની છાતીમાં હુકાવી દીધી.

મરતી વખતે પતિના શીશને છાતી પર દબાવતા તે ખોલી, “ નાથ, ચોટીક પળતો વિયોગ થયો છે. પણ તે દુષ્ટને સજા કરવાની લગવાનની આજ્ઞાનું પાલન કરવાને. ”—ને બીજીજ પળે પોતાના શયને પતિ અને પુત્રોના શયની સાથે બાળવાની છેલ્લી દૃષ્ટા વ્યક્ત કરી તેણે પ્રાણ છોડ્યા.

* * *

નાદિરશાહે બ્યારે દિલ્હીમાં લૂટફાટ અને કતલ ચલાવી ત્યારે કંપી બેઠેલા મોગલ-સમ્રાટ મહમ્મદશાહે નાદિરશાહેને પળે પડતાં કહ્યું, “ મારી પ્રજા પરનો આ અત્યાચાર અટકાવો. ”

“ એમ ! ” નાદિરશાહે હસીને કહ્યું, “ તમારી ખરેખર એની દૃષ્ટા છે ?—જો તેમ હોય તો તમારી બીબીઓને મારા શયનખંડમાં મોકલજો. ”

મહમ્મદશાહે પોતાની બીબીઓને રાત્રે નાદિરશાહના શયનખંડમાં મોકલાવી. નાદિરશાહે તેમના પ્રતિ તિરસ્કારભર્યું હાસ્ય ફેંકતા તેમાંની બેને પગ ચાપવા બેસાડી, બીજી બે પાસે શરણત મંગાવ્યો, ને બાકીની ચારને પંખો વીંઝવાનું કહ્યું.

પ્રભાતમાં એ બીબીઓને હાત મારીને શયનખંડમાંથી હાકી કાઢતા હસીને નાદિરશાહ બોલ્યો, ‘ આ શહેનશાહત ! આ સમ્રાટ ! અને એની આ બીબીઓ ! નથી વીરતા, નથી ઝનૂત, નથી સ્વમાન, નથી સત્ત્વ, નથી યુક્તિ—ને રાજ્ય ચલાવવા છે ! સમ્રાટ કતલ અટકાવવાની બીજા માગે છે અને તે માટે પોતાની બીબીઓને પરપુરપના શયનખંડમાં મોકલે છે !—તેને બદલે તે જો મારા પર તબવાર લાદને ધસી ગયો હોત તો હું તેને મારો સમેલવડિયો ગણત. અને આ મલેકાઓ !—મારી શરણત બનાવે છે, મને પંખો દોળે છે, મારા પગ ચાપે છે. પણ શરણતમા ઝેર મેળવવાની તેમનામાં યુક્તિ નથી ! મને તિરસ્કારવાનું તેમનામાં સ્વમાન નથી ! જો તેમની એકાદ મલેકાએ પણ મારા પર ખંજર ઉઘાડ્યું હોત તો, હું તે પ્રયોગને સફળ તો ન જ થવા દેત છતાં, તેના હાથ પકડીને એટલું તો ચોકકસ કહેત કે, “ બહેન, તું મલેકાપદને લાલક છે. જા તાગ ખાવિદને વીર મોઘ્યા વસુધરાનો પાઠ શીખવ. ને તેની સજોડે રાજ્ય મોગલ. ” પણ, સત્ત્વ ને સ્વમાન વિના એ દિંમત ક્યાંથી ? પ્રજામાં પણ પ્રતિકારનું બળ નથી. બંધા પૃથ્વીપરના કંગાલ જન્ટુઓ જેવાં છે. અન્ય વિજેતાઓ પોતાના વિજયને ચિરંમુખાથી અને સત્ત્વ ફળદાયી બનાવવાને ખાતર

આકાશની અનિષ્ટ સૂચનાઓ

[ચર્ચાપત્રનો ઉત્તર]

પંકજ

જનન્યુઆરીના 'સુવાસ' ના અંકમાં થી જાનીએ મારા ઉપલા લેખમાં કંઈક શંકાઓ દર્શાવી છે. એમની શંકાઓ વાંચી આનંદ તેમજ નિરાશા બેઉ સાથે ઉત્પન્ન થયાં. આનંદ એમની ગિજાસા પર, અને નિરાશા એમની શંકાઓના અશાસ્ત્રીય સ્વરૂપ પર.

'આકાશમાં ધૂમકેતુઓની સંખ્યા એક લાખથી પણ વધારે છે'—એ વાક્યમાં એટલોજ અર્થ છે કે 'જગતમાં એક લાખ ટનની ઉપર મોમસ છે, છતાં દુનિયા ઝેરથી મૃત્યુ કેમ નથી પામતી?' ધૂમકેતુઓ વિરાટ સ્વરૂપના અનેક ભાગોમાં હોઈ શકે. પરંતુ મારા લેખમાં મેં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે જ્યારે તે જે દેશમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે ત્યારે અશુભ બનાવો લઈને આવે છે. જે રાશિમાં ધૂમકેતુ દેખાય છે તેનાથી કેન્દ્રની રાશિમાં પણ એની અશુભ દ્રષ્ટિ હોય છે, તેમજ તે સમયના ચન્દ્રના સ્થાન પરથી પણ તે કયા દેશને માટે અશુભ છે તે કહી શકાય છે.

ધૂમકેતુની ગતિ, સૂર્યથી અંતર અને એનો આકાર તથા કદ સુખ્યાત્મે અશુભ બનાવોની પરિભાષા આપી શકે છે. જે ધૂમકેતુઓ નરી આંખે દેખાતા નથી તેમની અસર કોઈ પણ જ્યોતિષી ગણતો નથી દ્રશ્યનીથી દેખાતા અનેક ધૂમકેતુઓની અસર જે ગણીએ તો જગતના પ્રત્યેક ભાગમાં નિત્ય પરિવર્તન થતું હોય છે તે એનો જવાબ આપી શકશે, કે જેટલું મહત્ત્વ તે પરિવર્તનનું છે, તેટલુંજ તે ધૂમકેતુઓનું છે.

નિયમિત સમયે આવનાર ધૂમકેતુ ૧૦ થી જગતમાં મોટાં મોટાં પરિવર્તનનું ભવિષ્ય કહેવામાં આવ્યું છે, અને તે એટલું સચોટ ખરું આવે છે કે તેને માટે બે મત હોઈ શકે જ નહિં. શીખોના શુરુ તોગ બહાદુરે અંગ્રેજોના આવવાના મનો વર્ષ અગાઉ એમના હાથમાં હિંદુ રાજતંત્ર જવાનું ભવિષ્ય લખ્યું હતું. 'ચંદ' રામો ગા અને 'મેસ્ત્ર' માં એ ભવિષ્યવાણીઓ વાંચી શકશે.

દેવીનો ધૂમકેતુ છે'ના પાસમો વર્ષમાં કયા કયા દેખાયો હતો તેનો પૂરો હેવાલ મળ્યો નથી. જે દેશોમાં એ દેખાયો હતો ત્યાં અવશ્ય ક્રાંતિ કે મોટું પરિવર્તન થયું છે.

૪. સ. ૧૪૫૫માં એ ધૂમકેતુ ટર્કીમાં દેખાયો હતો ને ટર્કીય રાજધાની કોન્સ્ટેંટીનોપલનું પતન મુસલમાનોને હાથે થયું. આ ધૂમકેતુ ભારતમાં દેખાયો હતો કે નહિ તેનો હેવાલ નથી.

એ ધૂમકેતુ પુનઃ ૧૫૩૧માં નહીં પરંતુ ૧૫૨૮ [શંકર બાલકૃષ્ણ દીક્ષિત]માં દેખાયો હતો. ૧૫૨૮માં એનો દર્શનકાળ દેવકાક ભાટયારજીની કથામાં મળી આવે છે. એજ સમયે ભારતમાં ગોલ્ડા. —અને પીમ લોદીને પરાસ્ત કરી રાણા સંગની પણ શક્તિ તોડી અને રાજપૂતોની છેલ્લી ખ્યાલમાં આવતાં ભજરાના મેદનીરાયનો વધ કર્યો. શું એ ભારતને માટે મહત્ત્વનો બનાવ ન હતો ?

* સાલમાં ભાગતમાં ધૂમકેતુના દેખાવાની ખબર છે અને એ અરસામાં ખ્રિસ્તી સંમુદાયોના સમયે ખુલ્લું એ મોટું બંડ જગાનું હતું. ભારતમાં તે વખતે મોટો પણ પાદરી સમક્ષ આજ પણ હૃદય કંપાવે છે. શીખોનાં શુરુ અર્જુનદેવની હત્યા પણ મરતા લગી પણ હતી.

૧૬૮૦ માં તે ૧૬૮૨ માં ધૂમકેતુ દેખાયો હતો (શંકર બાલકૃષ્ણ દીક્ષિત) અને તે સમયે શિવાજી મહારાજનું મૃત્યુ થયું હતું. ભારતને માટે શું એ મહત્વનો બનાવ ન હતો ?

૧૭૫૬ માં નહિ પરંતુ ૧૭૫૧ માં ધૂમકેતુ દેખાયો હતો (શં. બા. દીક્ષિત) અને ત્યાર પછી મોગલસમ્રાટનું મરાઠાઓને શરણ થયું કંઈ મિનુમહદેવની વાત નહોતી. ૧૭૫૬ ની સાલમાં જો બીજો ધૂમકેતુ દેખાયો હોય તો ત્રીજું પાણીપતનું યુદ્ધ ત્યારપછી જ થયું હતું. ભારતને માટે ખાસીની લગાઈ કરતાં વધારે મહત્વનું એ પાણીપતનું યુદ્ધ હતું. ૧૭૬૧ માં ધૂમકેતુ દેખાયો હતો અને તે હૈલીનો જ હતો કે કેમ તે બાબતમાં વિવાદ છે.

૧૭૭૩ માં કે ૧૭૭૪ માં એક ધૂમકેતુના દેખાવાની વાત હતી અને પ્રખ્યાત ફ્રેન્ચ ગણિતજ્ઞ લાલાંડીએ એ બાબતમાં અન્વેષણ પણ કરીયું હતું. તે પછી તરત જ અમેરિકાનું સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધ ખેલાયું હતું.

૧૮૩૫ માં ધૂમકેતુ દેખાયો હતો અને ત્યારપછી અફઘાનીગતાની સ્વતંત્રતા પર આક્રમણ થયું હતું.

૧૮૪૩ માં ધૂમકેતુ દેખાયો હતો અને તે અરસામાં પંજાબની સ્વતંત્રતાનો નાશ થયો.

૧૮૫૭-૫૮ ના બળવા સમયે પણ ધૂમકેતુ દેખાયો હતો.

૧૯૧૦ ના ધૂમકેતુ પછી રામ એક્વર્ડનું મરણ થયું. અને તે પછીનાં દશ વર્ષમાં યુરોપમાં મોટી ક્રાન્તિ, મહાયુદ્ધ અને સિંહાસનોની ઉચ્ચપાથ થઈ.

અંતમાં હું એક બાબત જણાવવાની ફરજ સમજી છું કે લોકો જો એમ ધારતા હોય કે આકાશની મુધી અનિષ્ટ સૂચનાઓ આપવાનો ઇમારે એકલા ધૂમકેતુએ જ લીધેલો છે તો તે ભૂલ ખાય છે. એને માટે બીજા ગ્રહોનું પણ સ્થાન છે. ધૂમકેતુના દેખાવા પછી દશ વર્ષમાં કોઈ ને કોઈ મહાપરિવર્તન અવશ્ય થાય છે. એટલે ધૂમકેતુના દેખાવા પછીના દશ વર્ષો તે દેશ માટે સારાં ગયાં હોય એમ કોઈ એક પણ દાખલો આપશે તો હું માનીશ કે ધૂમકેતુનો અનિષ્ટ બનાવો સાથે સંબંધ નથી. યુરોપના વિદ્વાનોને પગલે જ્ઞાની દરેક બાબતમાં શંકા બતાવવાની પ્રવૃત્તિ આજકાલ ઘણી ઉભ થઈ છે. ૧૯૪૧માં ધૂમકેતુ દેખાયો ત્યારે ભારત અને બીજાં જે દેશોમાં એ ધૂમકેતુ દેખાયો તે કેવા સુખમય (I) પ્રસંગમાં પસાર થતા હતા, તે જગમહેર છે. ત્યાર પછી, ત્રિશ્વકુદની વૃદ્ધિ શું ઓછા મહત્વની છે ?

ધૂમકેતુના દેખાવા પછીનાં દશ વર્ષ મુધી તેની અસર જાણવી ધૂમકેતુ સર્વ-અન્દની માફક નિયમબદ્ધ નથી અને રૈશ્વરગતિક હોવાથી જ એવું દર્શન પુષ્ટીના ગુરુત્વાર્થાણને હિસાબે પણ અશુભ તો છે જ. અનેક સમયે ધૂમકેતુ જગતના એક ભાગમાં દેખા દે છે અને બીજા દેશોમાં એ દેખાતો નથી એથી એમ માનવાને કારણ નથી કે તે ધૂમકેતુએ પ્રત્યેક દેશમાં અનિષ્ટ કરવું. આજે જ્યારે વિશ્વયુદ્ધ ભયંકર રીતે ચાલી રહ્યું છે ત્યારે પણ સ્વીડન અને સ્વીઝર્લેન્ડ શાંત છે, અને દક્ષિણ અમેરિકાનાં, રાષ્ટ્રોમાં પણ શાંતિ છે. જગતના અનેક મહત્વના બનાવો ચિનિ-મંગળ કે ચિનિ-હર્ષ-દની સંયુત્તિમાં થયા છે, જે સમયે ધૂમકેતુનાં દર્શન વગર પણ ઉપની અનિષ્ટ સૂચનાઓથી દેશનું ભાવિ કહી શકાતું હતું. સંપાતની ગતિ પર પણ મહત્વના બનાવો આધાર રાખે છે. ક્રાંસની રાજ્યક્રાન્તિ તથા વોટરનું યુદ્ધ સંપાતની ગતિનાં છેલ્લાં વર્ષોને લીધે વધારે ભયંકર થયું. ક્રાંસને એ સંપાતનો નવમાંસ અનિષ્ટકારક હતો.

ગયા મહિનામાં ત્રણ મહાન આત્માઓને યમદેવે ઝડપી લીધા. ત્રણે ભિન્ન ભિન્ન ક્ષેત્રના સંન્યાસીઓ હતા. તેમાંના પ્રથમ હિન્દુ અખંડાનંદ-સંન્યાસી છતાં પ્રગ્નની સાંસ્કારિક સેવાને ખાતર પ્રવૃત્તિશીલ બનેલા કર્મયોગી-મન્યુઆરીની ખીણએ સ્વર્ગવાસી બન્યા. ખીણ સુરતના સિંહ દયાળજીભાઈ-ગૃહસ્થ છતાં પ્રગ્નની સેવા અને સ્વાચ્છતાની સિધ્ધિને ખાતર સંન્યાસી સમુજીવન ગાળતા પ્રગ્નચેતક-તારીખ પાચમીએ અવસાન પામ્યાં. ત્રીજા મીરઝા મહારાજો શ્રી ખેંગારજી સવાઈ બહાદુર-કનુજના છત્રધારી નૃપતિ છતાં નિવૃત્તિપ્રેમ અને વિદ્યાવ્યાસ ગને ખાતર સાધુજીવન ગાળતા રાજસંન્યાસી-તારીખ સોળમીએ સ્વર્ગવાસ પામ્યા.

હિન્દુ અખંડાનંદ અને તેમના 'સરતુ' સાહિત્યવર્ધક કાર્યોન્નયથી ગુજરાત સુપરિચિત છે. સરતી કિંમતે દરિદ્ર પ્રગ્નની સાહિત્યબૂખ સતોષનાર અને ધેરેધેર પ્રેરણાભર્યા ગ્રન્થો પહોંચાડનાર એ કર્મયોગી અને એમની સંસ્થા ગુજરાતી પ્રગ્નના ઉદયમાં, અમર રહેશે. તેમણે પ્રગ્નને શૈર્ષ ને સાહસનો સ દેશ આપતા 'રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ, અને 'નરવીર નેપોલિયન' સમા અનેક ભવ્ય ગ્રન્થો સરતા મૂલ્યે ગુજરાતને ચરણે ધર્ષા છે. પ્રગ્નની આધ્યાત્મિક સાહિત્યની બૂખ ભાગનારા 'ગીતા,' 'ભાગવત,' 'રામાયણ' આદિ ગ્રન્થો તેમણે નળેવા મૂલ્યે પ્રગટ કર્યા છે. અને 'આર્થબિખર' સમા દળદાર ગ્રન્થ દોઢ રૂપિયે વેચીને તેમણે ગુજરાતમાં ધેરેધેર રાગ-નિવારણુનું સરતુ અને ધરગથ્યું સાધન પહોંચાડ્યું છે.

સંવત ૧૯૩૦ માં ખેરસદમાં તેમનો જન્મ થયેલો. ૧૯૩૮ માં તેમનાં કાગળ થયાં. નાનપણથીજ તેમને સતસંગી અને પ્રભુનામની લગ્નની લાગી હતી. પરિણામે ૧૯૪૬માં અમદાવાદમાં તેમણે સંન્યસ્ત સ્વીકાર્યું. સંન્યાસી બનીને તેઓ હાંદાગ, ઋષિકેશ આદિ પવિત્ર સ્થળોની યાત્રાએ ગયા. ત્યાં સંન્યાસીઓને પૂનપાદનમાં જોષ્ઠતા ધાર્મિક પુણ્યકા મંગાવવામાં આવતાં ત્યારે તે મહાભોધી કિંમતે વી. પી. થઈ આવતા. આ દશા જોઈ તેમનામા સરતી કિંમતે સાહિત્ય પ્રગટ કરવાની તોલાવેલી જાગી. તેમાંથી 'ત્રિવિધ ગ્રન્થમાળા' ને 'સરતુ' સાહિત્ય નો જન્મ થયો. સ્વ. પદિયાર, શ્રી મનુ સુબેદાર વગેરે તેમના સહાયક બન્યા.

સ્વામીજી પર જુદા જુદા દષ્ટિકોણથી અનેક વખત દીકાઓ થઈ છે. પણ તેમની ઉત્કટ જાવના પરત્વે ખેમત નથી. ગુજરાતમા તેમણે શરૂ કરેલી સરતા સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ પછી હિંદી-બંગાળી વગેરે ભાષાઓમાં તેના અનુકરણ થયાં છે. આજે સ્વામીજી ગયા છે પણ તેમણે શરૂ કરેલી પ્રગ્નહિતવર્ધક પ્રવૃત્તિના સતત પ્રવાહમાં તેમની સ્મૃતિ અમર રહેવાની છે.

શ્રી દયાળજીભાઈને જન્મ ઇ. સ. ૧૮૭૮ માં થયેલો. નાનપણમાં જ તેમને ધર્મ અને સેવાની લગ્નની લાગી. પરિણામે સરકારી ખેતીવાડી ખાતામાં નોકરી કરતાં પણ તેઓ સંન્યાસી સમાં ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કરતા. સ્વામી વિવેકાનંદ પ્રત્યે તેમને ખૂબ જ અનુરાગ હતો.

૧૯૦૬ ની બંગલોગ્નની ચળવળ વખતે સરકારી નોકરી તજીને તે રાષ્ટ્રિય ચળવળમાં જોડાયા. સુરતની કોંગ્રેસ વખતે તેમજ હોમરૂઢની ચળવળમા તેમણે અમગર કાર્યકર્તા તરીકે પોતાનો ફાળો નોંધાવેલો. એજ અરસામાં તેમનાં પત્ની સ્વર્ગવાસ પામ્યા. તે પછી, ભરબુવાની અને સાનુકૂળ સંયોગો છતાં તેમણે પુનર્વિજન કરવાની ના ખાડી, અને બીમારને મા-અહેન લેખનાનું મત લીધું.

ભરૂચમા ગુજરાત રાજકીય પરિપદના પ્રમુખપદેથી મહાત્માજીએ કરેલી દાકુકાતે અનુસરીને ઘ્યાળજીભાઈ પોતાનું સર્વ કાંઈ નિકલક-ઝોળીમા નાખીને સુરત જિલ્લામા ફાળો ઉવરાવવા નીકળી પડેલા. મહાત્માજીની અળવળને અનુસરીને તેમણે વખતોવખત જેવવાસ સેચો છે. સામાજિક કાર્યોમા પણ તેમનો હિસો મહત્વનો અને નોંધપાત્ર છે. અનાવિન વિદ્યાર્થી આશ્રમની સ્થાપના તેમને આભારી છે. આજે તેનું વર્ષના વૃધ્ધ માતૃશ્રીને પાછળ મૂકીને તે ગયા છે, પણ તેમની સસ્મૃતિ લોકહૃદયમા સદા જળવાઈ રહેશે.

લોકશાસનવાદી સામાજ્યની શાંખાઓમાં કેળવાયલા હોઈને આજે આપણે પ્રચાગ્વળથી કે વક્તૃત્વશક્તિથી લોકનાથપદે પહોંચેવ હોય તેના માનવોની જ કિમત આપી શકીએ છીએ, પણ એક વખતે એ મર્થોદાયી આપણે તે જ જમીએ તો કમ્મના સ્વ મહારાવશ્રીનું વ્યક્તિત્વ આપણને ખૂમળ આકર્ષક અને માનપાત્ર લાગ્યા વિના નહિ જ રહે.

૧૮૬૬ મા તે જન્મ્યા, ૧૮૭૬ મા ગાદીએ આવ્યા તે ૧૮૮૫ મા તેમને રાજ્યાધિકાર સુખત થયા ૧૮૮૫ થી ૧૯૪૧ લગી તે કમ્મના સર્વોપગી શાસક રહ્યા, તેમ છતાં ૫૬ વર્ષના એ કાંખા ગાળામા તેમણે નથી કદી સત્તા કે ધનનો મ અનુમન્યો, નથી પાશ્વત્ય સંસ્કૃતિની વાનરનકલ કરી, નથી યત્રસદ આગળ નમતું આપ્યું, નથી સુરેખીય પહેરવેશ સીકાયો.

તેઓ હમેશા રત્નજડિત પનગને બદલે સાદા ખાટવા પર ચૂતા. શિકાર શિવાયના બીજા બધા જ મોજશોખો પ્રત્યે તેમને ઘૂણા હતી. લોજનમા પણ તેઓ બાજરીનો રાટલો લેતા. પોતાના નાનાભાઈ કાલુભાના મરણ પછી તેમણે રેશમી વસ્ત્રો પહેરવાનું છોડી દીધેલું.

ઉલોગો અને ધનવાદને ટેકા આપીને તથા પાશ્વત્ય રીતરિવાજની વાનરનકલ સમા અનેક સુધાગ પોત ના રાજનમા કાખલ કરીને અનેક રાજનીઓએ આજે કીર્તિ સ પાદન કરી છે. કમ્મના મહારાવ એવી કીર્તિથી દુર રહ્યા પણ સાધારણ કમ્મને એમણે ઔદ્યોગિક, નાણાવિપક, સાર્વત્રિક અને બાનિક પરદેશી વિજયથી દુરજ રાખ્યું છે. લયાનક લશ્કરી ઉચ્ચપાયનોમા સ્વતંત્ર રહેવા મથતું નાનું રાજ્ય રોમાઈ બલ્ય તેમ એમના નેતૃત્વ નીચે યુગપ્રચારોને ખાળવા મથતું કમ્મ કચરાધું હશે, પણ તે વગુચિતિ તેમની વ્યક્તિમત મહતાને ઢાકી ન શકે.

અને સંન્યાસી તર્કિક ઉપગ્રાહત ત્રણે દરતા વધાર મદાન એવા તીર્થરક્ષક જેનાચાર્ય શ્રી વિજયનીતિચરીશ્વરજીનેતા. પાવમીએ ઉદયપુગમા થયેનો ગર્ગવાસ પણ એટલો જ શોચનીય છે.

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૬૦]

સાબળજો	સહુકો	તુમ્હે,	શિવની	સાચો	વાણ,	૪૩
...	
મહાભારતમા	ભાખિયો,	જસ કુત	જતી ન	હોય;		
તસ પૂર્વ જ	અગતિપા	ભમે,	મુકિત ન	પોહોચે	કો.	૪૪
"ગોરસમાં	ખાયે દુદન,	માસ	તુ ય	તુ	જલુ "	
[કૃષ્ણ	હુધિરને	દહે]	ધમ	ધનિકાસ	પુરાણ.	૪૫
જે ખાયે	નર રીગણા.	તેણે	ખાધું	મંકુ	ઝેર,	
નરકે	જાયે નિચે	સહી,	શિવપુરાણે	ધન	પેર.	૪૬
મૂળા ખાતા	માનરી.	નિચે	નરકે	જાય,		
પુત્રમાસ	ખાવા	ચકી,	મૂળા	અધિકા	ધાય	૪૭
—એક	પ્રભાસપુરાણમા	ભાખના	છે	અધિકાર		
જે મૂળા	ખાવે	નહિ,	સ્વર્ગે	તસ	અવતાર.	૪૮

હિંદી ને ગુજરાતી ત્રણે ભાષામાં નવેસરથી શરૂ થયું છે. જનવાસમાં વાંચુવોએ જેન લઘુમતિને કનડવાથી ફેલાયેલો આંતરિક અસંતોષ. બિયાવરમાં આખુનો યાત્રાકર સામે' ભરાનારી વિરોધસભા. માંડલ આદિ સંખ્યાબંધ સ્થળે મંદિરોમાં ચલાવાયેલી લૂટ. ફાર્મસ સભા (૩૬૫, વીદલભાઈ રોડ, મુંબઈ) એ, કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થિનીઓને અનુલક્ષીને, ૧૯-૬-૪૨ સુધીમાં ' ગુજરાતી સ્ત્રીઓની શારીરિક સંપત્તિ ' એ વિષય પર નિમંત્રણ લખી મોકલવાનું અમંત્રણ બહાર પાડ્યું છે અને મળેલ નિમંત્રણોમાંથી જેનો ઉત્તમ હરે એવા એક નિવૃત્તિ અને વિદ્યાર્થિની-પ્રત્યેકને રૂ. ૫૦ નું મનામ આપવાનું જાહેર કર્યું છે.

યુધ્ધ-રાજકારણ — જનનુ. ૨૬મીએ દેશભરમાં ઈજવાબલો સ્વાતંત્ર્યદિન. વર્ષમાં કોંગ્રેસની મહાસમિતિએ બારડોલીના દરવાજે આપેલી બહાલી: રાજપીપળામાં સત્યાગ્રહનું સમાધાન. નાગપુરમાં ગાંધીજીની સભામાં આંખેડકરપક્ષે ફેલાયેલ પથરા. ભાગલપુરમાં હિંદુ મહાસભાના અધિ-વેશન પ્રસંગે પકડાયેલા સાવરકર આદિ હિંદુ નેતાઓનો છૂટકારો. પંજાબના વડા વજીર સર સિંઘર યુધ્ધક્ષેત્રોની મુલાકાતે જઈ આવ્યા છે. ભાગલપુરમાં કોમી અથડામણ. બંગાળ સરકારનાં દફતરો રુલામત સ્થળે ખસેડાય છે. બંગાળની સરકારે પ્રજાને મોટરોને બદલે ગાડાં વાપરવાની સૂચના કરી છે. સરહદમાં વધી રહેલો રેલિયાનો પ્રચાર. ચિત્તાગોંગની સુધરાઈ બેંગાળના સામે પ્રાથમિક રક્ષણ તરીકે રખડતાં કૃતરાં-બિલાડાને કાર કરે છે ! હિંદમાં મહત્વનાં દરેક સ્થળે પ્રકાશબંધી. ટૂર ટૂર ભાવનિયમન, ને તેના બંગ મટે ધરપકડો. દિલ્હીમાં ભારતી ભાવ-નિયમન પરિપદ. હિંદમાં કોલસા અને વેગનોની તંગીના પરિણામે રેલ્વે-વ્યવહાર પર મુકાયેલી મર્યાદા. અમેરિકા પહોંચીને સર વીક્ટર સામ્યન કહે છે કે હિંદમાં વાદસરોવરને સરમુખત્યારપદ સોંપવું જોઈએ. હિંદી, વજીર ફરી એક વખત જાહેર કરે છે કે તેમને હિંદની નીતિ અંગે નવીન કંઈજ કહેવાનું નથી. હિંદી લોકનાયકોનાં, હિંદની પ્રજાને હિંમત રાખવાની અને ચિંતનને હિંદની મૈત્રીની કિંમત આંકવાની સલાહ આપતાં, પ્રવચનો. પંજાબના વ્યાપારીઓએ શરૂ કરેલો ના-કરનો સત્યાગ્રહ. બર્માના વડા પ્રધાન યુ સો જાપાન સાથે મળેલ હોવાની શંકાથી તેમને અટકમાં લેવાય છે. જાપાનના ત્વરિત વિજયોથી ચોંટી જાહેરી બ્રિટિશ પ્રમ્ પાર્લામેન્ટ મારફત ખુલાસો માગે છે ને. અમેરિકાથી પાછા ફરેલા મહામંત્રી ચાર્લ્સ વિગતવાર નિવેદન કરી બધી જવાબદારી પોતાને માથે ખેંચી લે છે ને પાર્લામેન્ટ તેમનામાં વિશ્વાસની દરખાસ્ત પસાર કરે છે. ગેરીશીકમાં 'સંખ્યાબંધ ટાપુઓ કબજે કરવા સાથે જ જાપાન મહાયા અને બ્રહ્મદેશમાં આગળ વધે છે. બ્રિટિશ સેના મહાયા ખાલી કરીને રીંગાપોરમાં બુદ્ધ ગોઠવે છે. બ્રહ્મદેશમાં 'મોતમીન' મેરચો ભૂટી પડે છે. બંગાળના ઉપસાગરમાં ફૂલેલી બે નૌકાઓ. સિયામે બ્રિટન અને અમેરિકા સામે જાહેર કરેલું યુધ્ધ ને બર્મારોડ પર. ચાલતો વિગ્રહ. અમેરિકન સેનેટ સાડા-બાર અગ્રજ ડાહરના 'અર્ચે' ૬૩૦૦૦ ત્રિમાનો બાંધવાના બીલને મંજૂરી આપે છે ને તરત જ જહાજો બાંધવાને માટે વીસ અગ્રજ ડાહરનું બીલું બીકરજૂઠાણ છે. અમેરિકા ચીનને પચાસ કરોડની નવી સેના આપે છે. આયર્લેન્ડમાં અમેરિકન સેના જીતરતાં હી' વેલેરાએ તે સામે દર્શાવેલો વિરોધ. રશિયન મેરચે જર્મનોની પીછેહઠને હીટલર પોતાના લાપલુમાં એ પીછેહઠ હંડીને આજારી હોવાનું જણાવે છે. લીબિયાનાં યુદ્ધમાં જર્મનોની આગેફૂચ ને ભેનગાઝીનું પતન. મીસરના પ્રધાનમંડળનું રાજીનામું. વૃષ્ટી, રશિયા, આફઘાનિસ્તાન, હિંદ વગેરે સ્થળે ફરી વળેલું 'હંડીતું' જાપાનકે મોજું. ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં હંડી, હીમ, વરસાદ ને ઠેરઠેર લૂટફાટ.

‘ સુવાસ ’નું સલાહકાર-મંડળ

૨૧. બ. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ, બી. એ., એલએલ. બી.
માણ નાયબ હીવાન, વડોદરા રાજ્ય
૨૧. ૨૧. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ, એમ. એ., બી. એચ. એસ.
પ્રકાશનખાતાના અધિકારી-વડોદરા રાજ્ય
૨૧. ૨૧. કેમલલાલ હિંમતલાલ કામદાર, એમ. એ.
ઇતિહાસના પ્રોફેસર, વડોદરા-કોલેજ
૨૧. ૨૧. જગજીવનદાસ દયાલજી મોદી.
માણ અધ્યાપક પુરુષ અધ્યાપનમંદિર, વડોદરા
૨૧. ૨૧. નર્મદાશંકર હરિશંકર વ્યાસ બી. એ.
૨૧. ૨૧. ઇચ્છારામ કસનજી નાયક, બી. ઇ, એ. એમ. આર્ટ. ઇ. [હિંદ]
એમ. આર. એસએએન. આર્ટ. [લંડન]
૨૧. ૨૧. મુંજીજીભાઈ પી. ગોહ

ભારતવર્ષનું ગ્રાચીન ગૌરવ તથા મહત્ત્વનાણુવું હોય—

અનુભવવું હોય તો—

ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લહેરચંદ શાહ

એલ. એમ. એન્ડ એસ.

એમ. આર. એ. એમ. દત્ત

ક્ર. સ. પૂર્વે ૬૦૦ થી ક્ર. સ. ૧૦૦ મુધીના

૧૦૦૦ વર્ષનો ઇતિહાસ—

પ્રાચીન ભારતવર્ષ ખરીદો

[પાંચ ભાગ માં]

તમે સ્વદેશપ્રેમી છો ?

તો તમે ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ જાણતા જ હો

ન જાણતા હો તો

ઉપલા પુસ્તક માટે આજે જ ઓર્ડર લખો

પાંચે ભાગ બહાર પડી ચૂક્યા છે.

મોટાં શહેરોના જાણીતા સર્વ લુકસેલરો પાસેથી મળી શકશે.

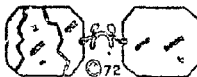
મેટ્રી કિંમત રૂ. ૨૪

હુલક કિંમત [૫, ૭, ૧૧, ૬, ૫] = રૂ. ૩૦

અથવા જગદ્ગર ઐતિહાસિક ગ્રંથના પ્રાહક જનનારને ‘સુવાસ’ અર્થે સવાજમે

—રૂ. ૧૧૧ માં મળશે.

ચરમાનું

કાચમાનું

- ☆ આખામે નિદમાં પડેલ રહેલું છે અને એક જ છે.
 - ☆ સુખ્ય સુખ્ય સર્વ મરતીનરી પણ અત્રે નિદમાં જ બનાવીને બિચી કરી છે એટલે કારખાનાને તદ્દન સ્વદેશી બનાવટનું જ કહી શકાય તેમ છે.
 - ☆ અમે જર્મનીમાં આઠ વર્ષ ઉપરાત રહીને તાતિમ હોયી છે.
 - ☆ વળી આખના વૈદિક અને સાસ્ત્રીય જ્ઞાનની ઇચ્છા પદતિ પ્રમાણે કેળવણી લઈ મુંબઈ યુનીવર્સીટીની હીમી મેળવી છે. એટલે ચરમાના નંબરે પણ બરાબર માફક આવતા કાઠી આપીએ છીએ.
 - ☆ ઉપરાત ચરમાના વેપાર, ગ્રાંસ નોંસ વર્ષ કરી, વ્યાપારિક દૃષ્ટિએ તેમાં આરી પડતી કીણી કીણી જરૂરયાતોનો પરિચય પણ સાધી લીધો છે.
 - ☆ આ પ્રમાણે ચરમાના કાચ વૈષાર દરવામાં તથા તેના પરેનામને સપૂર્ણ સંતોષ આપી શકાય. તુલ્યસુધીની પહેલેથી છેલ્લે સુધીની, દરેક દરેક નાની મોટી ક્ષિયા-પ્રદિનનો પદતિપૂર્વક અને અભ્યાસ કર્યો છે, પરિચય લીધો છે, અનુભવ સાથે પરિશીલન મધુ છે એટલું જ નહિ પણ તે માટે મોનાનો ચાર પણ મેળવ્યો છે.
 - ☆ વળી અમારું જ કારખાનું હોઈને, તેમજ અમારી અંમત દેખરેખ નીચે કાચ બનાવતા હોઈને, અમે તેનું કપરું, અટપટીયું કે કીણી વિગતવાળું પ્રેક્ટીશન તેમ જો પણ મુજ સમયમાં જ તેના કાચ બનાવી આપીએ છીએ.
 - ☆ કેમેગના કાચ, દુરગીનના કાચ, તેમજ માઈક્રોસ્કોપ ક્લ્યાદિના વૈજ્ઞાનિક રીતે બનાવાતા કાચની કાંગવટ ધર્મ હોય તો તે સમા કરી અપાય છે અથવા નવા પણ નાખી અપાય છે.
 - ☆ તેવી જ રીતે ચરમાનું પણ દરેક પ્રકારનું, રીપેરેમ કામ કરી આપવામાં આવે છે.
- એટલે ચરમાના કાચની કોષપણ પ્રકારની જરૂરિયાત માટે ક્યાંય જવાની કે ગેથાં ખાવાની જરૂર રહેતી નથી.

☆ વળી હામ પણ અન્યની ચરખામણીમાં સારા હામ તેવા જ રાખ્યા છે.

☆ પોતાના વખાણ પોતાનાં મોઝે કરવા તે કોઈ રીતે ઈન્જનીય નથી જ. એટલે વિશા નથી લખતા; પરંતુ જંદબલા ઇચ્છે તથા દેશી, ગાના તથા મોટા અમ્મદારોએ તેમજ ગામમદારાણ્યોએ સ્વન અમને આપેલા સર્ટિફિકેટ મંગાવીને વાચી નોંવા વિનિ ને

તાવધુરા. ટાવર માં.
પડોહરા.

લજો વા મળે:—
રાધિકાન્ત એન્ડ કું., ચરમા બનાવનારા.

सुवास

वर्ष ४ : अंक ११

भारत : १९४२

संस्थापक -

तेजी -

डॉ. त्रिभुवनदास लहरेरथ्यं शाह

श्रीमन्लाल अमुल्य संघर्ष

ૐ નારાયણ

પરમહંસ શ્રી સ્વામી રામતીર્થના ઉપદેશ સ્વરૂપ
મહાગૂજરાતની સંસ્કારી પ્રજાનું

ધાર્મિક માસિકપત્ર 'ઉત્થાન'

તંત્રી - સ્વામી શ્રી. સ્વયંજ્યોતિ તીર્થ

જોરદાર લખાણનાં દર મહિને પૃષ્ઠ ૮૦. વરસ ૬૬૫૬ પૃષ્ઠ ૬૬૦૦; છતાં
વાર્ષિક લવાજમ માત્ર રૂ. ૩-૮-૦ પોસ્ટેજ સાથે
સત્વર લવાજમ મોકલી આહુક તરીકે નામ નોધાવી લ્યો
ગમે ત્યારે આહુક થનારને વર્ષના ગંધા અંકે મોકલવામાં આવે છે

લખો—પ્રખન્ધક : 'ઉત્થાન'

જ્ઞાન સાધન આશ્રમ—છોટાઉદેપુર (પૂર્વ ગુજરાત)

ખાળક કેઈ પણ પત્ર સાથે જોડાયેલું નથી

સ્વતંત્ર

રીતે

૧૯

વરસથી

પ્રગટ

થાયછે

ખાળક માસિક ખાળકો માટે જ પ્રગટ થાય છે સાદી ને સીધી
ભાષા હોઈ આજના પ્રૌઢ-શિક્ષણના જમાનામાં અક્ષરજ્ઞાનની
શરૂઆત કરનારાઓને તેમાંથી કંઈ કંઈ મળી રહેશે.

છતાં લવાજમ વરસના ફક્ત રૂપયા બે
તમારી સંસ્થા કે ઘરમાં ખાળક અવસ્થા હોય જોઈએ,
કેમકે નિર્દોષ બાલકો ખાળકે વાચવા, ઘણાં અતુર હોય છે :
નવા વરસથી ઘણો ફેરફાર થયો છે.

'ખાળક' કાર્યાલય, રાવપુરા—વડોદરા

આરોગ્ય, વ્યાયામ અને તંદુરસ્તી વિષયક સંપૂર્ણ અને સચિત્ર
માહિતી સતત ૨૬ વર્ષથી આપતું માસિક

વ્યાયામ

વાર્ષિક લવાજમ—હિંદમાં રૂ. ૨-૮-૦ પરદેશ શિલિંગ-૫.

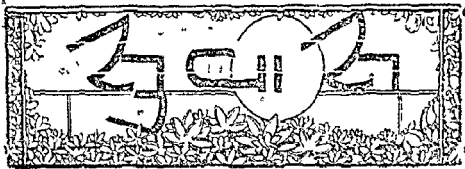
શરીર તંદુરસ્તી સિવાય બધું નકામું છે. શરીરને તંદુરસ્ત, નિર્ગમી અને સગમત રેવી
રીતે બનાવવું અને આરોગ્ય પ્રાપ્ત થવું પછી તે રેવી રીતે ટકાવી રાખવું, તે વ્યાયામ
વાંચવાથી પણ બાકી શકાય.

આપના ઘરમાં, આપની લાયબ્રેરીમાં કે આપની વ્યાયામશાળામાં તેને જોડાવો; તે
આપને યોગ્ય અને સાચી સલાહ આપશે. વર્ષના રૂ. ૨-૮-૦ ના ખર્ચામાં, વર્ષ આખરે
સકારનાં બીજ માટે, ખર્ચાંતી મોટી રકમનો તે બચાવ કરશે.

ગમે તે માસથી તેના આહુક થઈ શકાય છે.

લખો:—વ્યવસ્થાપક: વ્યાયામ કાર્યાલય,

મજુસુદારનો વાડો, રાવપુરા, વડોદરા

અજ્ઞાનતિમિત્તવાનાં જ્ઞાનાંજનશલાકયા ।
નેત્રમુન્મીલિતં યેન તસ્મૈ શ્રોતુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૪ થુ.]

ભાર્ય : ૧૯૪૨

[અંક ૧૧ મો]

સાહિત્યમાં વાસ્તવવાદ

—ગુજરાતી પ્રજાનાં જન્મ, જીવન અને મૃત્યુ પર દૃષ્ટિપાત—

રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

આજકાલ અસંતોષ પ્રવર્તિત થાય છે કે વાસ્તવવાદી સાહિત્ય બહુ યોગ્ય રચાય છે. આપણા જીવનની વાસ્તવતા કોને કહેતી ?

વ્યક્તિગત રીતે જન્મ, જીવનવ્યવહાર અને મરણ એ મહા વાસ્તવિકતાઓ. પાત્રીશ દરેક માંથી વંધી આળીસ કરેડની બધા સંખ્યાએ પહોંચનાર આપણે દિવંદવાસીઓ એ વાસ્તવિકતાને વ્યક્તિગત રાખીએ અને સાહિત્યમાં ન સંધરીએ તો ચાલે એમ છે. ગાંધી, દાગોર કે ન્હાનાવાસ જેવાના જન્મ કે જન્મતિથિ એ આપણા સામાજિક બળ છે અને તેમને સાહિત્યમાં રચાવ લેવે મળે. સામાન્ય જન્મોની વાસ્તવિકતા એક સામઘી ધાર્મિક દયારામે ગાંધી નાખી છે :

ગર્ભવાસ રાખ્યો રે કૃપા તને બહુ કરી.

અને આજના યુગને ધર્મ અવાસ્તવિક લાગતો હોય તો કદાચ આજનો વાસ્તવવાદી કવિ પાત્રીશ કરોડ ગુલામો કે દુઃશળિયામા વૃષ્ઠિ ન કરનાની હાકલ કરીને આપણા જન્મ કે જન્મોત્સવોને સાહિત્યમાં રચાવ આપી શકે છે. અસારની વાસ્તવિકતા જન્મની રીત્રી ન જોઈએ-નિદાન હિંદમાં.

એ છતાંય પુત્રજન્મ-પુત્રીજન્મની વધાઈઓ આજની કથાઓમાં કે કાવ્યોમાં નથી આપતી એમ નહિ વાસ્તવતા એટલે શું ? જન્મની કે મૃત્યુને એક એક જન્મે એક એક દેશરખવાગ મળે છે. આપણને ?

આપણા જીવનવ્યવહાર પણ સાહિત્ય સાથે સમપણ રાખે એવા ભાગ્યે હોય છે. હું ગુજરાતની જ વાત કરું. ગુજરાતીનું જીવન એટલે ? ગામડાંમાં ઉછરવું, લાલુત્તા માટે શહેરમાં આવવું, ગામડા સદાયનાં છોડનાં—સરસ લાલુતર થાય તો સરસ પયારવાળી તોફારી, લખ,

સાહેબ બની, સહુની સરસાઈ કરી સ્વર્ગ ભોગવવું; લણતર ઝાણું રવી જોયું તો કોરૂની કરવી; પરણવું તો અવશ્ય અને લગનની આસપાસનાં બપોળે વર્ષે રસિકતા અનુભવી પછીથી જોતરે જોડાઈ જવું, રમતગમત કે કસરત માત્ર રેડિયો કે કલ્પનામાં જ રાખવાં; નિવૃત્ત થતાં પહેલાં એકાદ ઘર બાંધવું કે સમરાવવું; પૈસા બેગા કર્યા હોય તો ફાલે નહિ એવું, ફર્નિચર વસાવવું અને નિવૃત્ત જીવનના વ્યવસ્થાના મહાપુરુષાર્થમાં એ માધન કરવા જવું કે તમિષતના, ડાક્ટરનાં, અને દવાનાં વણીનો કરી આખા કુટુંબને ખેતર બનાવવું; બાસકોને પણ એ જ - કમે દોરવાં; કમલ નાની બાગડી રોજ પર આવી ગમેતેમ હાથપગ હલાવી જમ તેને નૃત્ય દહી થોડા દિવસ ગર્વ લેવો; કાંઈ સલામાં સભ્ય બનવાની મહેરબાની કરી હોય તો સલાના ઉદ્દેશને જહાનમમાં જતો કરી કામદા-શનુનનાં જ્ઞાન અને સ્વમાનનાં સ્વચ્છ ઉદાત્તરણો ઊભાં કરી પ્રગતિધ્વંસ સાધવો અને બહુ બહુ તો 'ગીતા' વાંચી-અગર 'ગીતા' વાંચવાનો ડોળ કરી ધાર્મિક પરિવર્તન કરીને ગર્વ અનુભવવો; આ લણતરને કેંદ્ર બનાવનારનું જીવન: પોડળ, નિખાણ, ધમંડી, સ્વાર્થલયુ' ।

મામ્ય ગુજરાતી એટલે શું ? જેનામા લણતર નહિ! કલ્પના નહિ, 'સાહસ નહીં' તે. એ લણે તો પટેલ બની ખેતી-મજૂરીને હવડી ગણી બાળુએ મૂકે; દેવામા દદાઈ જમ, શાંદકારનો ગુલામ બને અને મરીબીના અંગની પામર સુઆધિગો શીખી નિરાશાભર્યું જીવન ગળે. પરદેશી સરકાર ખેતીના માલનો લાવ ખેડૂતના હાથમા આવવા જ ન દે એટલે મરીબીમાંથી તે જાઓ જ ન આવે. કૃષિકાર 'કુટુંબી' કહેવાયો. તેમાંથી શબ્દ અપભ્રંશ 'કણુબી' થયો. આજના કણુબીને 'કુટુંબ' માટે કણુ પણ રહેતા નથી.

ખેડ, ઘોડો, ખાટલો, નિશાળિયો, સરખર,

સારા 'શોખે' હોય જે પડે પાટીદાર:*

એમ દસપતરામ કહે છે. આજના પાટીદારની પામે ચાસ જમીન પણ ન ગહે ત્યાં પાટી જમીન તો હોય જ ક્યાંથી ? દેવાદાર ખેડૂત કે ભૂખ્યે મરતો મજૂર-એ આપણા મામ કે મીચીલા ધરનાં જીવન. કંકળાટ, કલ્પાંત અને નિરાશા વિના બીજી કરી વાસ્તાવતા આ જીવનવ્યવહારમાં લાગ્યે જ હોય.

ગુજરાત વ્યાપાર-પરાક્રમી કહેવાય છે. હશે. વ્યાપાર ધન આપે છે એમ કહેવાય છે. અમદાવાદ અને મુંબાઈના મકાનો જોતાં એ વાત સાચી લાગે. ગુજરાતી વ્યાપારીઓ દિંદમાં 'સર્વ' રથજે અને જગતના મહોટા લાગમાં ધૂસી ગયા છે, એમ વાસ્તવતાની લાખામાં, અને પ્રસરી ગયા છે । એમ અલંકારિક લાખામાં કહી આપણે ભારે ગર્વ લેઈએ. પરંતુ એ વ્યાપારે ગુજરાત સમસ્તની આર્થિક ઉન્નતિમાં કેશો ફાળો આપ્યો છે ખરો ? કેટલાક બ્રાહ્મણોને એ વ્યાપારે રસોઈઆ બનાવી મહારાજની કે ભટની પદવી આપી ખરી, કેટલાક ઘાટીઓ અને કેળી-કાકરડાએને ગામડા છોડાવી શહેરમા વસાવ્યા એ વાત ખરી; કેંદ્ર રથજે મીસોનાં ભૂંગળાં ઊભાં કર્યાં એ સાચું. પરંતુ જે વ્યાપાર સામાન્ય કક્ષાને ઊંચકી આબાદીની સપાટી ઉપર ન લાવે એ વ્યાપાર નાટકની રેલ; સરખો અવસ્તવિક છે. મકાન બાંધતાં પહેલાં ગીરો મુકાય; યંત્રસામગ્રી, ચાલુ, થાય તે પહેલાં તેની ઉપર દેવાં કરાય; એજ-ટોની હાથચાલાકી એક ધંધામાંથી અનેક ધંધા ઊભા કરે; ધંધાપેરે-પરાની ગાદી લેવા એમાં મથન થાય; પરંતુ હોય નહિ છતાં તેના ઉપર વ્યાપાર થાય અને જુગાર રમાય. ધનની અસ્થિરતા પારકા ધનને માટે એક પ્રકારની ખેદકારી ઉત્પન્ન કરે, અને ધન બેઝ

કપોના ધમ્માં તેને ન કુટુંમ, ન સરકાર, ન વિદ્યા, ન કલા માટે ભાવ રહે. એનો શોખ ધનની બહુઈ, લાજુતરો તિરસ્કાર અને રેલવે-સ્ટેશનના આરમાં જઈ દારૂ પીવે તે. એથી આગળ વધે તો એની વારતવિક્રતામાં વ્યભિચાર વધે.

એક ધમ્માં ધનિકને એક દેશી સાહેબની મહેમાનગીરી કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો. ભણેલા માણસ તરીકે નથી, પરંતુ એક અમલદાર તરીકે. મહેમાનગીરી આપી સાહેબને આજીવન જવાનું હતું. શેઠ સાહેબે પોતાના વાણીતરોમાં અજ્ઞા કૈંકી, 'સાહેબને મોટરમાં મોકલજો.' 'હા. કપી મોટર ક્યાવું ?' - એણે એને ત્યાં મહેમાનો માટે કમવાર વસ્તુઓની ગોઠવણી રહેતી. હોવાથી વાણીતરે પૂછ્યું. 'અરે ત્રણે તે આપ ! આટલાં બધાં ઠાંઠાં પડ્યાં છે ને !' સાહેબને છેવટે એક ઠાંઠામાં બેસીને જવું પડ્યું. એ ખાસ ખરાબ ન હતું. શેઠ વ્યક્તિગત રીતે ખરાબ નહોતા. પરંતુ તેમનો વ્યાપાર-વિજય તેમની લક્ષ્મીનો પણ તિરસ્કાર કરવા તેમને પ્રેરતો હતો. માત્ર અકસ્માત, સદા, નાદારી માટેની નફરાઈ અને આંદોલનની ભયો કાવત્રાઓ જ જો વેપારને ધીકતો રાખે તો એ વ્યાપાર ભૂંડો, અનીતિચોરો અને ડગમગતો-દેવાળીગાપવાનો જ ઉત્પાદક કહેવાય.

એનીના ભાવ, નાણાંની કિંમત, વદાજુવદું, વ્યાપાર માર્ગ, આયાત કે નિકાસ અને ઉત્પાદન એ સર્વમાં પરાધિનતા ભોગવતા અને માત્ર દલાલો કે સદા કરી ખાના વ્યાપારને સરકારપોષણ આપડે કે કેમ એ પ્રશ્ન છે. વ્યાપાર તે કદાચ ઇન્ડિયા કંપનીને કે જેણે આખી ઇંગ્લેન્ડ પ્રજાને સંધન બનાવતું મહારાજ્ય બિચું કરી આપ્યું !

ગુજરાતના આ ત્રણે (વિદ્યાર્થી, શ્રમજીવી ને વ્યાપારી) વર્ગની આ વાસ્તવિકતા. વાસ્તવવાદી સાહિત્ય આ જીવનવ્યવસાયમાંથી શું મેળવે તે સાહિત્યકારે જાણે. અને આપણું મૃત્યુ ? એક ઇંગ્લેન્ડ કેવિએ દેશાભિમાન રહિત માનવીના મૃત્યુ માટે લખ્યું છે :

Unrept, unhonoured and unsung

(અસરિત, અપમાનિત અને ગીત માટે અપાત્ર)

આપણું મૃત્યુમાં ઝમક નથી, ખેમ નથી, ગોમ નથી, કીર્તિ નથી. મહાયુધ્ધ ચાલી રહ્યું છે. ખીજું કાંઈ નહિ તો માત્ર સાદસ કે સુધ્ધશિક્ષણનો આગ્રહ તો આપણા લાખો યુવકોને યુધ્ધમાં પ્રેરે. સુધ્ધ પરાયું લાગતું હોય તો રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્યને માટે લાખો માથાં ચાળમાં મૂકી શકાય ! આપણે ભેગાંથી એક પણ કરવું નથી. સરકાર તો ખોટીજ છે, પરંતુ ગંધીજી તેથી પણ વધારે ખોટા છે એમ હાંસીની પંડાગાળમાં પડેલાઓનાં મૃત્યુ તો અસરિત, અપમાનિત, અગ્રેય જ હોય. એ મૃત્યુ ઉપર 'કોઈની સાડકવાયો' લખાય જ નહિ. આપણું જન્મ, જીવન અને મૃત્યુ—તદન ઊર્મિરહિત અને નિરસ. એ વાસ્તવતામાંથી નિરસ સાહિત્ય જ ઉપજે. સાહિત્ય શું સંધરે ? આપણો જન્મ ? આપણો જીવનવ્યસાય ? કે આપણું 'મૃત્યુ ?' નહાંતકડા દાણજીવી શુંમાર સિવાય આપણા જીવનમાં કંયો રસ છે કે જેમાંથી રસપાષ વહાવતું સાહિત્ય ઉઠી આવે ? * *

• મુ'બજ વિદ્યાર્થીના આમરે ૧૯૪૧ ની ઠંડક વસનલ માધવલ આખ્યાનમાળામાં લેખકે આપેલાં પાંચ આખ્યાનમાળાનાં 'સાહિત્યમાં વાસ્તવવાદ' નામક આખ્ય વર્ગમાં.

• આ લેખની જમિનપરે 'મુ'બજ ના ૧૯૬૫ ના પીપ અને કાગળના અંકમાં પ્રગટ થયેલ, ધી, રમણલાલ ન, દેસાઈવા, 'સાહિત્યમાં વાસ્તવવાદ' નામક લેખો વાંચી એવા ચોક્કસ થઈ પડે.

સીમલા નગરીથી સો-દોઢસો માઇલ દૂર, ઉત્તર દિશા તરફ, રામપુર રાજ્યની પેલે પોર કોનાર પ્રાન્ત નામનો એક અતિ સુંદર અને સુરમ્ય પ્રદેશ આવેલો છે. એ પ્રાન્તની હદ રામપુર નરેશની રાજધાની સરાદનથી માંડીને છેક હિમાલયની પેલે પાર તિબેટની સીમા સુધી ફેલાયેલી છે. હિમાલય પર્વતની અનેક ગિરિમાળાઓ કોનારની આસપાસના પ્રદેશને વીંટળાઈને પડી છે. કોનારની આસપાસના પર્વતોમાં આવેલાં જંગલો દેવદાર નામના કાઠથી ભરપૂર છે. ગિરિરાજની શિવલિંગ સાથે ખેડકૂદ કરી કંપકલ નાદે વહેતી સરિતા સનલજ અને વનજીવોમાં નાનાં નાનાં કુસુમોથા લગ્નીપત્ની રહેલી તરુલતાઓ કોનારના પ્રદેશમાં વસતાં પ્રાણીમાત્રમાં નવજીવનો સંચાર કરે છે.

તે મનોહર પ્રદેશમાં પ્રાચીન કાળથી એક સુંદર જાતિ નિવાસ કરે છે. આજે તે જાતિ 'કોનાર' નામથી ઓળખાય છે પણ પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં તે 'કિન્નર' ના નામથી ઓળખાતી અને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તે 'કિન્નર' અથવા 'યક્ષ'ના નામે અમર બનેલી છે. રૂપ, લાવણ્ય, આકૃતિ, પ્રકૃતિ, રીતરિવાજ, આચારવિચાર, ભાષા તેમજ સંસ્કૃતિ ઉપરથી એકું સિદ્ધ થાય છે કે કિન્નર લોકો પ્રાચીન આર્યવંશની એક શાખા છે, અને તે લોકો હજારો વર્ષ થવાં એક જ પ્રદેશમાં વસવાટ કરી રહેલ છે. લાંબુ લઘાટ, હલકું શરીર, ભવ્ય નેત્રો, તેમજ ગોરું રંગ-કિન્નર લોકોનાં આ બધાં લક્ષણો પ્રાચીન આર્ય લોકોના વારસાં સમાન છે.

કોનાર-પ્રાન્તની મૂળ ભાષા સંસ્કૃત હતી, પરંતુ અત્યારે તેમાં પંડોરામાં આવેલાં તિબેટ દેશની ભાષાનું મિશ્રણ થઈ ગયું છે. આથી કોનારની અર્વાચીન ભાષા બે વિભાગમાં વહેંચાઈ ગઈ છે. (૧) સંસ્કૃત (૨) તિબેટી. આ બન્ને ભાષાના મિશ્રણથી અત્યારના કોનાર દેશની એક ખાસ ભાષા બની ગઈ છે, જે 'કોનારી' તરીકે ઓળખાય છે, અને જેમાં સંસ્કૃત તથા તિબેટી ભાષાના પુષ્કળ શબ્દો છે. અત્યારે કોનારના કેટલાક ભણેલા માણસો તેમજ પંડિતો કામચલાઉ હિંદી ભાષા બોલુના લાગ્યા છે.

કોનાર દેશની ભાષા બે ભાષાઓના મિશ્રણથી બનેલી હોવાથી તેઓની સંસ્કૃતિમાં પણ ફેર પડતો ગયો છે, તે તેઓનાં નીચે આપેલાં કેટલાંક નામ ઉપરથી જણાશે. પદ્મવીર, ઇન્દ્રજીત, નરજાન, નકુવ, નરપાલ, ધર્મદાસ, જ્ઞાનવીર, વર્ધમાન, સર્વજીત અને સુખાનંદ ઇત્યાદિ શુદ્ધ સંસ્કૃત નામો કિન્નર પુરુષોનાં હોય છે. બ્યારે ચન્દ્રમાણી, રત્નમાણી, હોરામાણી, ઇન્દ્રમાણી, દેવકલી, શ્યામકલી, કુન્તી, દ્રોપદી, ગંગદાસી, ધર્મદાસી, ઇન્દ્રદાસી, જીવદાસી, શ્રદ્ધાદેવી અને આશાદેવી આદિ વિશુદ્ધ સંસ્કૃત નામો કિન્નર સ્ત્રીઓનાં હોય છે. આ ઉપરાંત બન્ને જાતિમાં તિબેટી ભાષામાં પણ નામો હોય છે. રુદ્રપ, છુપલ, દાશી, જરીંગ, જરીંગપુપ, યંજતૂન, ક્લાલછેદને ઇત્યાદિ તિબેટી નામો પુરુષોમાં હોય છે; બ્યારે, દાશીછ, બૂટી, ક્લાલજીન, સિમ્યા, જરીંગદાશી ઇત્યાદિ નામો સ્ત્રીઓમાં હોય છે. સંસ્કૃત તથા તિબેટી ભાષાના મિશ્રણથી પણ કેટલાંક કિન્નર સ્ત્રી-પુરુષોનાં નામો બન્યાં છે. જેમકે નરતનજરીંગ, દાશીરામ, સનમસુખ, યંજસુખારામ, સનમગણિ, પદમપોણી પતિઓ, ભુગતપુરી, ધનવ્રતિ વગેરે.

કિન્નર લોકોનો ધર્મ પણ આર્ષ ધર્મજ છે. જેમાં વિષ્ણુપંથ, અદ્વૈતપંથ, શિવ પંથ ઇત્યાદિ ધર્મ સંપ્રદાયો પણ છે. તેઓમાં બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય, રજપૂત અને શુદ્ર-એમ ચાર વર્ગો પણ હોય છે. આશ્વિનો પૂજાપાદ, નૃત્ય તેમજ સંગીતનું કામ કરે છે. વૈશ્યો જેવી તેમજ વેપાર કરે છે. રજપૂત ચોક્કા યુદ્ધ, તલવારખાત્ર ઇત્યાદિ શૌર્યભર્યા પ્રયોગો કરી જાણે છે. અત્યારે કિન્નર રજપૂતો જેવી કરે છે. સમ્રાટ અશોકના સમયમાં કનોરમાં જૈન-ધર્મ ફેલાયેલો. અત્યારે ત્યાં જૈનધર્મી લોકો પુષ્કળ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. કોઇ કોઇ સ્થળે જૈન વિહાર તેમજ મંદિરો હોય છે, ત્યાં જ વર્ગે જૈન ધર્મી લોકો ભેગા મળીને પ્રભુપ્રાર્થના કરે છે. કિન્નરો દેવ-દેવીઓની પૂજા કરવામાં ખૂબ સમય વીતાવે છે. આખા કનોર પ્રાન્તમાં દેવ-પૂજા કરવાનો પ્રચાર વિશેષ દોષને સ્થળે સ્થળે દેવાસથો તેમજ નાનાં મોટાં મંદિરો અસ્તિત્વે છે. રામ, ચંકર, વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, મહેશ, શ્રી કૃષ્ણ આદિ દેવોને રીઝવવા કિન્નરલોકો કલાકોના કલાકો સુધી દેવમંદિરોમાં ગનતાન કરતા હોય છે. સતસત નદીને કિનારે આવેલા નિચાર નામક એક મનોહર સ્થાનમાં 'જિાદિવી'નું એક વિશાળ તેમજ ભવ્ય મંદિર છે. એ મંદિરે અનેક પ્રવાસીઓનું લક્ષ ખેંચ્યું છે. એ મંદિર નૃતામાં જૂનું છે.

કિન્નરોની અર્વાચીન લગ્નપ્રથા 'પાંચ પાંડવો વચ્ચે એક દ્રોપદી' જેવી છે. પ્રત્યેક કિન્નર કુટુંબના નાના-મોટા ભાઈઓ એક જ સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરે છે. એ લગ્નપ્રથાને કિન્નરો 'પાંડવ-વિવાહ' કહે છે. મોટાભાઈને આ પસંદ કરી તેને પરણે તે જ સ્ત્રી બીજા નાના ભાઈઓની પણ સ્ત્રી ગણાય છે. આ લગ્નપ્રથા હજુ પણ પ્રચલિત છે, અને તે મુગ્ધ લગ્નો થાય છે. આ ઉપરાંત તેઓમાં એક એવી પ્રથા છે કે દરેક કુલીન કિન્નરગૃહમાં એક યુવક તથા એક યુવતીને જીવનભર અલગથી પાળીને 'મોતાનું' જીવન અત સુધી ધર્મમેવામાં વીતાવ્યું પડે છે. કિન્નર ભાષામાં અલગચાલી યુવકને 'લામા' કહેવામાં આવે છે. એ 'લામા' ધણે ભાગે સાધુ પુરુષ જેવો હોય છે, અને ધર્મનો ઉપદેશ કરતો કરતો સર્વસ્થળે ફરી કરે છે. અલગચાલિયા યુવતીને 'જોમો' કહેવામાં આવે છે. 'જોમો' દેવદાસી તરીકે મંદિરમાં પૂજારિણી હોય છે. અને તેને નૃત્ય તો ખાસ શીખવું પડે છે. જે સ્ત્રી અત્યંત સુંદર હોય તેને જ 'જોમો' બનવાનું મહાભાગ્ય સાબર છે. 'જોમો' અને 'લામા' કિન્નર લોકોમાં અત્યંત પૂજનીય ગણાય છે. જે યુવક 'લામા' બન્યો હોય છે, તે પોતાના મોટાભાઈની પત્નીને પતિ ચર્ચ શકતો નથી. યુવક-યુવતીને આ પ્રમાણે જીવનભર કુંવારાં રાખનાના કારણમાં એમ જણાય છે કે, બધી જાતના વિવચ-વિકાગથી બચવા માટે પ્રત્યેક કુલીન કુટુંબના એક એક યુવક-યુવતીએ જીવનભર અલગથી પાળવું અતિ જરૂરી છે.

એ સિવાય કિન્નરોમાં બીજો એક એવો રિવાજ છે કે, માખાપ કદાચ રાત્રી હોય કે ન હોય, તો પણ જો કોઇ પણ સુશિક્ષિત કિન્નર રમણી ઇચ્છત યુવક સાથે લગ્નઅનિયતી જોડાવા ઇચ્છતી હોય તો યુવક યુવતીને ઘેર જઈને તગતજ તેનું દરજી કરી જાય છે. ઘેર પહોંચ્યા પછી યુવક યુવતી સાથે ધામધૂમથી લગ્ન કરે છે. આ લગ્નપ્રથાને તેઓ 'ડમડમ' કહે છે.

સૈન્ય અને રૂપાવસ્થામાં તો કિન્નર પ્રજા પ્રાચીન કાળથી સર્વ શ્રેષ્ઠ ગણાતી આવી છે. કિન્નર લોકો બારે દેખાવાના અને રૂપાળા હોય છે, તેમણે કિન્નર સ્ત્રીઓ તો ચતુર તેમજ અત્યંત મનોહર હોય છે. આજે કિન્નર પ્રજા પણ બેહાદ્દા જાતી ગણ છે. કિન્નર જાતિનાં અનેક અમહત્વી કુટુંબો નિર્ધનાવસ્થા જોાયે છે, તો પણ મેલ્લા તેમજ મંદાં વચ્ચેથી વિખ્યાત થયેલી કિન્નર સ્ત્રીઓનું પ્રાકૃતિક સૌન્દર્ય કંઈ ધૂધું રહેતું નથી. કિન્નર સ્ત્રીઓને જોવા પછી એક અંગ્રેજ

પ્રવાસીએ તો તેઓને સ્વર્ગમાહેતી પરીઓની ઉપમા આપેલી હિમાલયનો સ્વચ્છ અને સુંદર વાયુ, તથા સતલજ નદીના નિર્મળ જળના નિરંતર સેવનથી કિન્નર સ્ત્રી તેમજ પુરુષોના મુખ પર એક જાતની અસાધ્ય કાન્તિ છવાઈ જાય છે.

કિન્નર પુરુષો પણ નમ્ર, વિવેકી અને સુશીલ હોય છે. તેઓની પ્રકૃતિ શાન્ત તેમજ મૃદુ હોય છે. તેઓ યુરોપની ગોરી પ્રજા તેમજ ખાસ કરીને ટોપાવાળા સાહેબ લોકથી બહુજ કરે છે. તેમને જોઈને તો તેઓ પર્વતોના કોતરમાં નાસવા માંડે છે. કોતરમાં અત્યંત ઠંડી પડે છે. આથી પુરુષો ઉનનો કોટ, પાંચળમે, અને માથે ગરમ 'દેલ્ટ કેપ' જેની ટોપી પહેરે છે. કિન્નર સ્ત્રીઓ ગળામાં મોટા હાર, કાનમાં અનેક પ્રકારની લુદી લુદી વાળીઓ, હાથમાં ફરશી બાર જેટલી ચાંદી તેમજ કાચની બંગડીઓ, અને નાકમાં 'નયડી' [કનોર ભાષામાં જેને 'કુન્ડી' કહેવામાં આવે છે] પહેરવામાં બહુજ ગૌરવ માને છે. આ ઉપરાંત સ્ત્રીઓ કાચમ માટે ઉનના વસ્ત્રથી દેડને લપટે છે. પહાડી ભાષામાં સ્ત્રીઓના એ ઉનના વસ્ત્રને 'દાડ' કહે છે. સ્ત્રીઓમાં ઓઝણ પ્રયા મિલકુલ નથી. કોઈ પણ કિન્નર યુવતી પોતાના સસરા સાથે ફૂટથી વાતો કરી શકે છે. દરિદ્રતામાં પણ આનંદમાં કેમ રહેવું તે કિન્નર સ્ત્રીઓ સારી રીતે જાણે છે. ખાવું, પીવું, ગાવું, બળવવું, નાચવું, ફૂલવું એ સિવાય તેઓને બીજું કંઈ પણ પ્રિય નથી. સંગીત અને નૃત્ય એ તેમની પ્રિય વિષયો છે. પ્રાચીન કાળમાં પણ કિન્નર લોકો નૃત્યકલામાં પ્રવીણ હતા. હજુ પણ તેઓનો એ શોખ જળવાઈ રહ્યો છે. કોઈ પ્રસંગે યુવક-યુવતીઓ ભેગાં મળીને ખૂબજ ગાય છે. ઉત્સવ કે મેળા પ્રસંગે તો સમસ્ત કિન્નર પ્રજા સતલજ નદીમાં કપડાં ધોતાં કે રનાન કરતાં ખૂબ મોટા અવાજ સાથે સુંદર ગીતો ગાય છે. સંધ્યા સમયે બધા જાતે દેવદર્શન માટે મંદિરે જાય છે, ત્યારે મંદિરમાં એકબીજાનો હાથ પકડીને કિન્નર પુરુષો તેમજ સ્ત્રીઓ હલકા સ્વરે ગીતો ગાય છે. કોઈ નૃત્ય કરે છે અને કોઈ ગવેયો વીણા કે તંબૂર બજાવે છે.

કિન્નર પ્રજાનો મોટો ભાગ ખેતી ઉપર મુજરાન કરે છે પરંતુ ત્યાં સખ્ત ઠંડી પડતી હોવાથી હિમાચ્છાદિત રથાનો પામે તો માંડ વર્ષમાં એક વાર થોડા ઘઉંનો પાક થાય છે. આથી ત્યાં ખાસ વરતુઓની ભારે તંગી રહે છે. ઘઉં ઉપરાંત 'ફાફરા' અને 'ઓગલા' નામનાં બીજાં બે હલકા જાતના ધાન્યો પણ ત્યાં નીપજે છે. તેઓનો મુખ્ય ખોરાક ઘઉં, બટાટાં અને ફળ છે. શ્રમજીવી પ્રજા આખો દિવસ ખેતરમાં જ વીતાવે છે.

આખા દિવસના ખૂબ પરિશ્રમ પછી સંધ્યા સમયે તેઓ પાછાં આનંદમાં આવી જાય છે. ઘર તરફ પાછા ફરતા સ્ત્રી તેમજ પુરુષો એકબીજાનો હાથ પકડીને બનેલી પંક્તિમાં વેરાંધ જઈને લરકરી હાથે મંત્રુર પહાડી ગીતો ગાય છે. એ સમયનું દ્રશ્ય તો ખરેખર સુંદર લાગે છે. તેઓનું સંગીત પણ ચારથી પાંચ કલાક સુધી ચાલે એવું જાણ્યું હોય છે. ખેતરમાં પણ જ્યારે તેઓ કામ કરતાં હોય છે, ત્યારે એકાદ યુવક બીજા યુવકો કે યુવતીઓ સાથે મળીને મોટા સ્વરે ગીતો લલકારે છે.

આ જેવી ઘાતક સીજ કનોરમાં કપારનીયે પહોંચી ગઈ છે. કિન્નર પ્રજાનો મોટો ભાગ ચા-બકત બન્યો છે. ભોજનમાં પણ કિન્નર ગૃહિણી ચાના ખાણા લરીલરીને ઘરનાં બધાં માણસોને આપવા માંડે છે. બાળકો તો એકજ ઘૂંટે ચા ગટગટાવી જાય છે. જ્યારે તેઓ ચા પીવામાં મગચૂલ હોય છે, ત્યારે પોતાની સ્થિતિ કંગાલ હોવાનું બૂલી જઈને જાણે કોઈ મોટા અધિકારી રાજા હોય એવો દેખાવ કરે છે.

કનોરમાં દર વર્ષે ભાદ્રપદ માસમાં એક ઉત્સવ ઉજવવામાં આવે છે. જે કે વર્ષ દરમ્યાન ત્યાં દશ-આર મેળાઓ તથા ઉત્સવો કરવામાં આવે છે, પરંતુ તે સૌમાં ભાદ્રપદ માસમાં જે ઉત્સવ ઉજવવામાં આવે છે, તે સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાય છે. એ ઉત્સવ 'કુલાલય' નામથી ઓળખાય છે. ઉત્સવને દિવસે સર્વ સ્ત્રી-પુરુષો, યુવકો, બાળકો સુન્દર વસ્ત્રો ધારણ કરીને મેળામાં જાય છે. એ દિવસે તેઓ આત્મજનોના મૃત્યુથી લાગેલો, આઘાત, તેમજ આખા વર્ષ દરમ્યાન પડેલાં દુઃખોને બૂલી જઈને શોક તથા દિલગીરીને દૂર કરે છે. ભાદ્રપદનો એ ઉત્સવ જંગલમાં ઉજવવામાં આવે છે. ઉત્સવમાં નૃત્ય, સંગીત, ખાનપાન સિવાય બીજું કંઈપણ હોતું નથી. આખો દિવસ વેચો, નાચ-ગાન કરે છે. સવારના પહોરમાં ખાવાપીવાની સામગ્રી સાથે બધા લોકો જંગલમાં નિયત સ્થળે પહોંચી જાય છે. આખો દિવસ ઉત્સવ ઉજવવામાં, બધા સાથે હજવામજવામાં, અને નાચ કરવામાં વીતાવીને સંધ્યા સમયે પાછા ઘર તરફ ફરે છે.

થોડાં વર્ષ પહેલાં કનોરમાં શિક્ષણનો અહુ થોડો પ્રચાર હતો. પરંતુ છેલ્લાં થોડાં વર્ષ થવાં કનોર પ્રાંતમાં કોઈ કોઈ સ્થળે પ્રાથમિક શાળાઓ ખોલવામાં આવી છે. આથી કિન્નર પ્રજામાં ધીમે ધીમે શિક્ષણનો પ્રચાર વધતો જાય છે. કેટલાક સુધરેલા કિન્નર કુટુંબના યુવકોએ જૂની પ્રથાને તિલાંજલી આપી છે, અને નવા યુગમાં પગરણ પાડવા માટે હવે બહારગામ અભ્યાસ કરવા જાય છે. અને એ રીતે તે રસિક આર્થ પ્રજામાં આધુનિક કેળવણીનો પાયો મજબૂત બનતો જાય છે.

—:~:—

બીડાતાં બારણાં

મલુલાલ દેવરાઈર ચુકત

:૫૪૧:

ધોમા મલપતા પડે ક્ષિતિજ પ્રાંગણે પૃથ્વીના,
 ઘડી ઉતરી સંધિકા નયન-પોપચ્યાં છાંયકે
 ત્યહીં ઋતુસુહાગનાં નવલ વસ્ત્ર આભૂષણો
 ધરી, ધરતી આસના અધર રંગ સંપ્રેષતી
 અને દિવસ થાકના ગગન ભાલથી લુછતી,
 સલીલ નિજ પાલવે, અમિત બિંદુ પર્થદના:
 નિહાળો ચપ્પ સામને પ્રણય કૃત્ય દાંપત્યનું,
 લજ્જામણી બની લપાઈ હિમ અદ્રિની ઓથમાં.
 તદા કણકણુંત કંઠણું સ્વરો ભરે કણુંને,
 મૃદુ કનક ઝાંઝરી પહલ અંકુશિ અણખણે;
 અને સ્વરૂપ સુવમા અનુપ ચર્વરી ઊતરે,
 તિમિર પડદા તણાં ગગન બારણાં બીડતી.

—:~:—

[એકાદી નાટિકા]

[ઉત્તમચિત્રીના મહાપ્રાસાદના અગ્રભાગનો વિરલગ ખડ સંગ્રહમરમના ઉત્તમ રાને કેળવેલ સ્ત્રીઓ અને સંમોની હારો ખ હમા છે રત્નપત્ની વચ્ચે એક ચોક છે ચોકના સુવર્ણસિનો પડેલ છે સ્ત્રીઓ પોલાણમાંથી અગ્ર ને નફની ધૂપશિખાઓ ગ થાના વગર લેની લેની આખા પ્રાસાદમાં ફરી વળે છે ને દૂર નજર નાખતાં વિજીર્ણ, શાન, નિરોજ, સ્થિરાકૃત નિર્લસ શિખરો વગર પડે છે, સર્વવરમશાનરી શાંતિ છે, મહાપ્રાસાદના મહારેર મુખનાંકો સની ગયા છે

સુવર્ણઆસન પર નિરાજ નિરતેજ, હનવીર્ય, સ્થામવર્ણ, આસવપાનમદન, સુકલકડી, રંગરાજેન્દ્ર, પરમ બદ્ધકે રામચુપ્ત ધિરાયેલા ને દગેલ નરને તિરાજેલ છે રામચુપ્તે પિન ધર્મનું અખર કઠોટો મારીને પહેલું છે મણી મુકુર નજી પલ્લુ વાળનાં હુકા હવામાં અમતેમ નથી રહ્યાં છે આસનના પાયા આગળ આસવમદ ને આસવકડાડીએ છે

રામચુપ્તને પરિચારિકા લતિકા વી ઝૂંટો દોગે છે બીજા અનુચરો આમતેમ મહાપ્રાસાદમાં ફરે છે રામચુપ્ત પીએ પીએ આંખનાં પોપચા ઉઘાડે છે]

રામચુપ્ત લતિકા, વિગ્રહનો અંત આની ગયો, વિષ્ટિ ધર્મ ગમ્મ છે કાને કુસુમપુર જઈશું
લતિકા મહારાજ—

રામચુપ્ત શાંતિ હુ મુધ્ય ઈચ્છતો ન હતો. મુધ્ય કાપમ મારા સ્વભાવને અરચિકર છે લતિકા ! (ધસાગથી પાસે બેસના સૂચન કર છે લતિકા છેક પામે આવે છે) માગવામાં દુર્ગેવે સડતો આસવ પીના મળે છે આસવમાં દશી મ મીઠાશ તથી દોતી ઉન્દાન ને ચંદ્રચુપ્તના પાપે હું કુસુમપુરની ચંદ્રશાળા મૂકીને અહીં ફસાઈ પ યો (બાહુ પહોળા કરે છે) આવ, લતિકા, અત પુરની મુદરીઓ રણમેદાને શેબે ? પરાક્રમવાલસાના કીડાએ મારા અત પુરનું સત્યાનાથ વાળ્યું છે સ્વામીને નહીં દત્તી રોલ મરંદેવી ઉર્દૂચિતી છતવા આવે છે । (હસે છે) હા આ. આ. (નતિકાને બાહુમાં જમડી લે છે લતિકાના ગાલ યૂમે છે) લતિકા, (લતિકા બાહુપાશમાંથી ધૂમીને દૂર ઊભી રહે છે)

લતિકા મહારાજ ! પરાજિત—

રામચુપ્ત પરાજય ? અશાંતિ જ ખરો પગજય છે માર શાંતિ જોઈએ લતિકા, કુસુમપુરની ચંદ્રશાળા યાદ આવે છે ? તે નિર્જન હશે ? કે સુયુક્તુ પોદ્ધાઓ શસ્ત્ર સજ્જતા હશે ? માર ત્યાગાર ? લતિકા લતિકા ! એના પર દયા આવે છે મિચારા મુક એ મહાવયો પર અત્યાચાર યર્ધ રહ્યો હશે ? વધુ વખત હવે એ લોકો અત્યાચાર નહીં કરે મે વિષ્ટિ કરી નાખી છે ઉન્દાન, ચંદ્રચુપ્ત, હરિષેણુ, મહાદેવી-ભન એ સર્વે મુદ્ધ વાછે મારે મુદ્ધ ન જોઈએ

લતિકા મહારાજ પગક્રમદેવ, આપા પિતા—

રામચુપ્ત તેમણે જ આ મુદ્ધનો છદ આ લોકોને લગાડેલ છે માટે જ તેમનો સ્વભાવ મુદ્ધ પ્રિય બની ગયો છે તેમને મુદ્ધ, મુદ્ધ, મુદ્ધ મુદ્ધથી ભને કાઈનું અત્યાનાથ ન વગતુ દોષ પલ્લુ મારે સત્યાનાથ વગી ગયું છે પાય દગ્ગર થોડા ને ફશ હગ્ગર દીનાર આપી મે એ પાપને દૂર કર્યું છે. હાથ, એ પોગવાને આ માયા પરથી કેમ્પી દીરો તુપૂગના મંજુલ ધ્વનિ સાલગના રેવાયલ કાન ખગના અગ્રપ્રાદને કયાથી સાલગી શકે ? ધનુષ્યની પલ્લુછના દકાર કગતા વીણા મને અયત

પ્રિય છે લતિકા વીણા (રામગુપ્ત આગળ જોલતાં એકદમ અચકે છે મહાર સૈનિકના બખ્તરની સંકિરણોને બખ્તર ઘાય છે હાથમાંના લાવાળા જમીન સાથેના પછડાટથી બીજાણુ ઘાય થાય છે તે અવાજ વધે છે તેમ તમ રામ ગુપ્તના મોં પર બીકની રેખાઓ વધતી જાય છે. મોં પર પ્રસવે બાજે છે લતિકા વીંઝેલાં રહેવા દેવાનો ટોળો છે)

રામગુપ્ત લતિકા ! લતિકા ! શેનો ધ્વનિ ? કુસુમપુરથી યોધાઓ આવ્યા ? કોણે મોકલ્યા ? શા માટે આવ્યા ? કોનો આવવા દીધા ? વિધિ ચલ ગઈ છે યુધ્ધ જડતુ નથી નથી જ લડતુ ખડગ ને લાલના બખ્તરમાં આ કાને નથી સાલગવા, વિધિ ! હત, વિધિ, તુ મ માગ પર તવાર, થયો છે ને ! (અવાજ છેક નજીક આવે છે) લતિકા, મારી સાનિતો ચોર, કોણ છે ?

(હરિયેણુ પ્રવેશે છે નિશ્ચય કરી નાખવામાં આવ્યો લાગે છે તેના મોં પર સુપ્રસન્ન સ્થિતિના છાંટણા છે, જના યદ્યપ્તે જાતુ નથી રહેતું તેના મોં પર ધ્યાનિ છે અગાધ કરતાં લાંબી કામના રેખાઓ છે તેને કંઈટા આયો છે, બક્તર પહેલું છે પણ સંકિરણો બરાબર કરી નથી બતરના પીટના ભાગમાં ભાલાના રણા વાગવાથી ટોચા પડ્યા છે તેની પાછળ પાછળ મુશાધૂરપતિ રૂસેન્ના સેનના હથેલીમાં નાગો ખડગો ને નાગની જલ જેવા રણાવાળા ભાલા સાથે ચાલે છે હરિયેણુ વિનય ખાતર જ રામગુપ્તને નમે છે)

હરિયેણુ મહારાજ ! તુ જ ખડગો ખખડાવતો હતો ?

રામગુપ્ત : તુ આ રમને ચડ્યો છું પણ એ રમત તારો પ્રાણ લેશે. (હસીને) પછી કવિતા લખવી જૂની જમ્મશ (મુશાધૂર સૈનિક આવી માણુ રમતો બોલે છે)

સૈનિક. મગધપતિ, એ ખડગ હોડત તો ય ક્યા તૈનાર હતો ? તે તો બસ કવિતા જેમ જ 'મગધપતિ સમુદ્રગુપ્તનો જય' પાઠા જેમ બતાડ્યે જ જતો હતો !

રામગુપ્ત એ તો વિદિના પરમોત્સાહમાં મોનતો હશે

હરિયેણુ (લાન નવને) રાજન ! જે મગધપતિના પાદ રાજ્યીઓના સુકુટમણિઓના પ્રકાશે શોભતા, જે રાજ્યીએ ખડગ ખેંચીને વિધિ કરી હતી, જે રાજ્યીએ ઉદ્ધૃતિ દિધીએ વેરો અગીયાર કરી હતી તે રાજ્યીના પુત્ર આવી વિધિ માટે હાથ લાગાવે !

રામગુપ્ત કેવી વિધિ ! છે કવિ પણ આમ ચચગ છે તને ક્યાથી ખબર મળી ?

હરિયેણુ સુકાર્યો કરતા દુષ્કાર્યો એકદમ ઝગડી બેઠો છે જે સૈનિકની જાતીમાં સાગ પરાવી હતી તે સૈનિકને છેલ્લા આમે પણ તમાગી વિદિના અધો માટે આવતુર છે

રામગુપ્ત હરિયેણુ ! મારાથી કુસુમપુરના આનયે ની જનદશા નથી સહન થતી. મને એ આત્મો બોધાની રહ્યા છે

હરિયેણુ કુસુમપુરના આનયો ? તમારા મુશાધૂરો ? એ નૃત્યગૃહો ? મદિરાગૃહો ?

રામગુપ્ત ત્યાં અકર્મો વંછ ગયા છે ત્યાં થાઓ સમય છે તેથી તેઓ તારી રહ્યા છે, રડી રહ્યા છે હરિયેણુ ! પુખ્ત શી કોમળ સુંદરીના નિવાસસ્થાનને જડ અને ખડતલનો બાહુપાશ ! તે કેમ સહાય ? મારાથી તે કેમ કહ્યાન ?

હરિયેણુ ત્યારે નીચી સુડીએ દશ હજાર દીનાર ને પાંચ હજાર અરવોની ભેટ ધરવાનું દશ્ય તમે બેઠ શકો ? વિધિ-ચિન્હ તરીકે મુશાધૂરનો રૂસેન તમને ખડગ આપજે તે સંકિરણી શકશે ?

સૈનિક હરિયેણુ તુ કેદી છે, તારી જલ પર અકુશ રાખ

રામગુપ્ત છે ને કંઈ ! એને ક્યાથી આ બધી ખબર મળી હશે ? અટવા, તું ક્યા હતો ? પેવો અદ્રગુપ્ત, ઉદ્ધાન, ને ચણુચડી મહાદેવી ક્યા ?

હરિષેષુ : નદીતીરે રજાસલા સૈનિકે.....

રામચુપ : બસ, બસ. સમજી ગયો. (અનુચર.) એ લોકને.....નદીતીરે પર છે. (અનુચર બપ છે. આસપાસ પ્રહરના ધંટા પડે છે.) લતિકા ! કેટલા પ્રહર થયા ? સુરાશ્રૂપનિયુ આમંત્રણ.....

હરિષેષુ : (વચ્ચે જ) આમંત્રણ ! - આમંત્રણ તે શું ? દયાના દુકડા માટેના વૃ...વૃ...કારો !

રામચુપ : (ધીમેથી) સૈનિકો આ આંગણને ક્યાંથી લાવ્યા ? (લતિકાના ગાલ પર ટાપલી મારીને જોવા ચતા ચતામા) તારે પાદ દેવડાવવું હતું. પ્રહર જતો રહ્યો.

(મહાદેવી પ્રવેશે છે. તેની પાછળ સુરાશ્રુપ એકેય સૈનિક નથી, એ પર નરી રજા મારી છે. આજોના શૂન્યોરવ છે. દેહ બરાવદાર છે, માંસલ છે, ખડકલ છે. શરીર પર બખ્તર છે, પીઠ પર બાંધ છે. પગના નળાઓ લોકથી મઠ્યા છે. માથાના કેશ છૂટા છે. છૂટા કેશ ખભા પર પથરાઈ ગયા છે, જેમ દિમાલ ની ગિરિમલાઓ દિનમેયાના ખરે પથરાઈ છે તેમ ચકચકતા ફલેત બખ્તર પર ચંપિરના લાલ જાણ્યાઓ છે. સુરાશ્રુપ સૈનિકો રણ્યકી કામે જોઈ રહે છે.)

મહાદેવી : (સ્વાસભેર) દેવ ! (હરિષેષુ મહાદેવીને નમન કરે છે.)

રામચુપ : (લાથો દેખીને) શસ્ત્ર લઈને આવ્યા છો ? અનુચરો !

મહાદેવી : દેવ ! દેવ !

રામચુપ : અધિરાઈની કશી જ જરૂર નથી. પ્રરથાન—મહાપ્રરથાનની તૈયારી માટે મે શિબિરમાં કહેવડાવી દીધું છે. કાલે.....

મહાદેવી : (સાશ્વર્થ) પ્રરથાન ? ક્ષત્રિય કદી ય રણક્ષેત્રેથી નાસેલ છે ? (શ્વાસ જીએ ચડે છે.) દેવ, આપણા સૈનિકોએ યુદ્ધમાં ખૂબ જ પરાક્રમ...

રામચુપ : ને તેથી જ—

મહાદેવી : ચંદ્રચુપ મહારાજ તૂટી પડ્યા છે. વિજયભાળ, વિજયભાળ. ચંદ્રચુપ શુ શું નથી કરી રહ્યા ? ઘોડા સૈનિક સાથે રૂદ્રસેનની સેના સામે ભારે બાય બીટી છે ! મહારાજ, જોડો, લોડો, શત્રુસેનામાં હમણા જ લંગાણ પડ્યું જ જોઈએ.

રામચુપ : મહાદેવી ! (આસન બતાવીને) શાંતિથી શ્વાસ તો લ્યો.

મહાદેવી : દેવ ! દેવ !

રામચુપ : દેવી ! ગભરાવ છો કા ? ગભરાટ દૂર કર્યો છે. કાલે કુસુમપુર તરફ પ્રરથાન કરીશું. મારો હાથો તો છે ને !

મહાદેવી : (સાશ્વર્થ) ક્યાં ? કુસુમપુરમાં !

રામચુપ : વિગ્રહનો અંત ક્યારેનો ય આવી ગયો છે. ઉજ્જવિની આપણા કબજામાં રહ્યું છે. મને અત્યંત પ્રિય એવી શાંતિ આજથી સ્થપાઈ ગઈ છે.

મહાદેવી : શાંતિ ?

રામચુપ : વિષ્ટિ યર્ધ મળે છે. સાગરિકા, સુસંગિકા, મહનિકા વગેરેને છું તૃપ્ત કરી ચકીય. એમણે મણા દિવસ મારો વિયોગ સહ્યો. (ખાલી ચૂંબોના નાખરાં કરે છે.) આ જ મહારાજ તેમની પ્રત્યે આટલો દૂર થઈ રહે ? દૂરતા વારસામાં મળી છે ને (હસે છે....હરિષેષુ ચંચળ બને છે.)

મહાદેવી: હરિષેલુ ! (હરિષેલુની આભુઆભુ ઊંચે સુરાષ્ટ્રના અનુચર તરફ મહાદેવીની તરફ પડે છે. નિરાશ હરિષેલુને મહાદેવી નિહાળી રહે છે.)

હરિષેલુ: દેવી ! મગધની નર્તકીઓને પણ આ વિધિ માન્ય નહીં હોય.

(અચાનક તે જ ક્ષણે સુરાષ્ટ્રપતિ દસેન પ્રવેશે છે.)

દસેન : તો મારે પણ આ વિધિ માન્ય નથી, કવિચંદ્ર !

હરિષેલુ : મહાદેવી, મગધની શ્રી આગથી સુરાષ્ટ્રપતિના મહેલે જાય છે ! (દાંત કચડીને.)

દસેન : દીનાર ને પાંચ હમર અથ !

મહાદેવી : દેવ, તમારા પૂર્વજોને આ વિધિ માન્ય હતી? તમારા સ્વજનોને આ વિધિ માન્ય છે? તમારા અમાત્યને આ વિધિ કબૂલ છે? તમારા સૈન્યપતિઓ આની સાથે સંમત છે? તમારી અધીશ્વરના મહાદેવીને પૂછવું હતું?

(લોહીએ ખરડાયેલ વિશાળ વનરાજ શો ચંદ્રગુપ્ત પ્રવેશે છે. તેની પાછળ મહાઅમાત્ય ઉન્દાન છે. ઉન્દાનના મોં પર જરાય લાલિષા નથી, બેકના મોં ફિક્કા છે. પાછળે સૂક્ષ્મ ગમેલ તલાવના પુષ્પ જેવી બનેલી મુખાશ્રુતિ નિહત બની ગઈ છે.)

ચંદ્રગુપ્ત : વંદન, મહારાજ ! બોલો, શી આજ્ઞા !

ઉન્દાન : (મંસ્તક નમાવતાં) આજ્ઞા.

રામગુપ્ત : ચંદ્રગુપ્ત ! અમાત્ય છ !

દસેન : (કટાક્ષમાં, સર્ગ) કાલે સુખેથી કુસુમખર પંધારજો, વિધિ થઈ ગઈ છે, પણ દસ હમર દીનાર ને પાંચ હમર અથ ત્રવ મેટ ધરીને

(ઉન્દાન ને ચંદ્રગુપ્ત બંધન ખેંચે છે. ચંદ્રગુપ્ત આગળ ધસવા હાલે છે, તરતજ દસેન સૈનિકોને ઠીસો કરે છે, અનુચરો ને ફેનિકા સંદ્રગુપ્તના હાથ માહિતુ ખડક પકાવવા માટે એ સશસ્ત્ર કઠિ ચોટી પડે છે—અણે કુશીવરના કાંડે લીલીપુટિયન ન ચેડિયા હોય !)

રામગુપ્ત : સુરાષ્ટ્રપતિ ! યોગ્ય જ કીધું. તેને ખડગના મૂલની ખમરજ નથી. હાલતાં ને આલતાં, વાતવાતમાં તે ખડગ ખેંચે છે. ને આમ મને ખૂંચજ પગલે છે. (ચંદ્રગુપ્ત) ચંદ્રગુપ્ત, વિધિ થઈ ગઈ છે. હવે મુધની કરીય આવરપકના નથી. મુધ બિનજરૂરી છે. ને માટે રાત્રત્યાગ પણ જરૂરનો છે. અશાંતિ ફેલાવવી હોય ત્યારે જ અત્રેશસ્ત્ર કામતાં. તને ખમર છે કે મને અશાંતિ અગ્રિય છે. બિલ્લીના પગની ઠોકર વડે પેંદા થયેલ અશાંતિને ટાળવા હું 'શુ' 'શુ' ઉપાયો કુસુમપુરમા નથી ધોંજતા ! માટે રાત્રત્યાગ.

ચંદ્રગુપ્ત : દગો !

ઉન્દાન : દગો !

ચંદ્રગુપ્ત : (ગુસ્સામાં ખડગનો ધા કરીને) પણ મારે વિધિ ન લેઈએ.

ઉન્દાન : મને એ વિધિ ન ખયે.

હરિષેલુ : હું એ વિધિનો પક્ષકાર નથી જ.

મહાદેવી : આ વિધિએ મગધનું જોરવ નથી હણવું શું ?

રામગુપ્ત : શુદ્ધપ્રિય રાત્રના યુધ્ધ લોકાવાઓ ખરા છે !

[આલ]

યંત્રવાદે શુભભી સહ છે, અને શુભાભીએ બેકારી ને બૂખમરો ઉપર ક્યો છે. યંત્રવાદની બીજી વ્યાખ્યા મૂડીવાદ છે, અને એટલેજ અર્વાચીન સંગઠારી જગતને મૂડીવાદની મોટામાં મોટી મેટ તે બેકારી છે. થોડાંક વર્ષ પહેલાં જગતના દરેક દેશના મુખ્ય શહેરોમાં દિસાખ કરતાં જણાયેલું કે બધા મળીને ઓછામાં ઓછાં ૫૦ કરોડ મનુષ્યો બેકારી અને બૂખમરો ભોગવી રહ્યા છે. આજે દુનિયામાં કોરોડો મનુષ્યો બેકાર છે એમ મૂડીવાદનું 'અર્થશાસ્ત્ર' આપણને જણાવે છે. અને તેથીજ અર્વાચીન જગત બેકારીના રાહુથી ભારે પીડાય છે. જરા તેના આંકડા જુઓ, એટલે સમજશે.

યુરોપમાં અનેક નાના મોટાં રાષ્ટ્રોથી ભરપૂર છે. એમાંનાં લગભગ બધાંજ રાષ્ટ્રો છેલ્લાં દશ વર્ષની આર્થિક મંદીથી બેકારીના રાહુથી ભારે પીડાય છે.

સરકાર અને સરકૃતિના અગ્રધામ સમું ઘિટન પણ વર્ષો થયાં બેકારી ભોગવે છે. ઈંગ્લાંડમાં ઓગણીસમી સદીના પ્રારંભમાં માત્ર ૮૦ લાખની વસતી હતી, અને એ લાખ માણસો બેકાર હતા. ૧૮૮૧માં તે વધીને સાડાનજી કરોડ સુધી પહોંચી. ત્યારે પાંચ લાખ માણસો બેકારી ભોગવતા હતા. અત્યારે ઈંગ્લાંડની જનસંખ્યા ત્યાર કરોડ જેટલી છે, તે સંખ્યા જેમ જેમ વધતી ગઈ તેમ તેમ બેકારી પણ વધતી ગઈ છે.

ઘિટનની કામદાર સરકારના કારભારના આરંભના મહિનામાં એટલે જૂન ૧૯૧૯માં ત્યાં ૧,૧૬૫,૩૦૨ માણસો સાવ બેકાર હતા. ૧૯૩૦ના પ્રારંભમાં તે સંખ્યા વધીને ૧,૬૩૩,૮૦૬ જેટલી થઈ હતી. તે પછી આ સંખ્યામાં દર વર્ષે પંદર લાખનો વધારો થતો ગયો છે. ૧૯૩૪-૩૫માં ઈંગ્લાંડમાં બેકારોની સંખ્યા ૧૧,૬૫૦૦૦ માંથી વધીને ૧૬૩૮માં વીસ લાખના ગંભીર આંકડા સુધી પહોંચી જવા પામી હતી. અને આજે તો ત્રીસ લાખ માણસો બેકાર છે. ઘિટન સામ્રાજ્યની આવડી મોટી નામના છતાં ખૂદ લાંડનમાં જ ગયે વર્ષે દશ લાખ માણસો બેકારી ભોગવતા હતા તેઓમાના કેટલાક તો 'સંકટ નિવારણ ફંડ' ઉપર નમતા હતા.

'ઈંગ્લાંડમાં બેકારી' એ વિશે જોન હુએટ નામના એક અંગ્રેજ લેખકે થોડાં વખત પહેલાં એક માસિક પત્રમાં મનનીવ લેખ લખેલો. તેમાં તે ખુદથી વાત જણાવે છે કે 'અમેરિકા, ફ્રાન્સ, રશિયા અને જર્મની કરતાં પણ ઈંગ્લાંડની પરિસ્થિતિ અત્યારે અધિક ખૂબી છે, તેનો કારણનો વ્યાપાર સાવ પડી ભાંગ્યો છે માન્ચેસ્ટરની મીલોના કામદારો અહીં તહીં ભટક્યા કરે છે. બીજાં કારખાનાઓ પણ દિવસે દિવસે બંધ થતાં જાય છે. આથી બેકારીનો પ્રશ્ન ઈંગ્લાંડના કર્મચારીઓને આરે મૂંઝવી રહ્યો છે.'

૧૯૩૦માં આયર્લેન્ડમાં બેકારી સામે પીમે હિતારાવનાર ૨,૮૦,૦૦૦, મજૂરોમાંથી સાડા નવ લાખને કાંઈ પણ કામ મળ્યા શક્ય નહોતું. અત્યારે આયર્લેન્ડ એથી પણ વધુ કારમો બૂખમરો અને બેકારી ભોગવી રહ્યું છે.

વૈભવી અને વિચારી ફ્રાન્સમાં ૧૯૦૨ માં બે કરોડ અને ૭૦ લાખ માણસો તદ્દન બેકાર હતા. એ વખતે ફ્રાન્સમાં વસતી પણ વધારે પ્રમાણમાં હતી. આથી ફ્રાન્સના કર્મચારીઓએ સંતતિનિયમનનો કાયદો લાગુ પાડી દીધો. ફરી એક વાર ફ્રાન્સની જનસંખ્યા ઘટવા માંડી.

પણ તેથી બેકારોની સંખ્યા ઓછી તો નજ થઈ શકી, બેકારી તો દિન પ્રતિદિન વધતીજ ગઈ. પણ તે પછી ધંધાઓની વહેંચણી ને વિચ્છેદથી બેકારી ઘટવા લાગી. ૧૬૨૯માં ક્રાન્સમાં ચાર કરોડની વસતી હતી, ત્યારે ત્યાં બેકારોની સંખ્યા ૧૦૬૪૫ જેટલી હતી. એ વખતે ત્યાં લગભગ દરહમર જેટલા જુદી જુદી જનતા ધંધા અને રોજગારો હતા. આથી લોકોને પુષ્કળ કામ મળી રહેતું. પરંતુ આખરે ક્રાન્સ પણ બેકારીના દર્દીમાંથી મુક્ત ગઈ સંકેત નહીં. ૧૯૩૨ થી ક્રાન્સમાં બેકારોની સંખ્યા વધતી ગઈ. ક્રાન્સની પ્રજા મોજરોખ અને વિલાસમાં ગરકાવ થવા લાગી. તેથી ૧૯૩૫ માં ત્યાં ખ્યાલ લાખ જેટલી બેકારોની વિરાટ સંખ્યા હતી. આખરે ૧૯૪૦ના જૂનમાં જર્મનોના હાથે ક્રાન્સનું પતન થયું.

હીટલરનું જર્મની તો ઉભોગી દેશ ગણાય છે, તો પણ જર્મની બેકારીના દર્દીમાંથી મુક્ત નથીજ. ૧૯૨૯-૩૦ માં જર્મનીમાં બેકારોની કુલ સંખ્યા ૨૩,૭૮,૨૫૨ જેટલી હતી. એ ઉપરાંત 'ઇમર્જન્સી ફંડ' માંથી સહાયતા લેનારા ગરીબ-બેકાર જર્મનોનો આંકડો ૨,૮૦,૦૦૦ જેટલી હદે હતો. ૧૯૩૩માં હીટલરે સત્તા ઉપર આવ્યા પછી જર્મન સરકારે બેકારોની સંખ્યાનું વસતીવગર કરવા માંડ્યું. તો આખરે માત્ર ૫૩૫૦ દે, તેનો આંકડો ૨૭,૨૦,૦૦૦ જેટલી હદે પહોંચ્યો હતો. ધીમે ધીમે હીટલરે બેકારીનો નાશ કરવા માંડ્યો, તો પણ છેલ્લા કેટલાંક વર્ષ થયા જર્મનીમાં ભૂખમરો વ્યાપી રહ્યો છે.

માધાતા મુસોલીનીના વતન ઇટાલીમાં સેંકડો મનુષ્યોને શોધ્યુંય કામ મળતું નથી ઇટાલીમાં ૧૯૩૧માં ૪,૬૬,૨૩૧ ઇટાલિયનો સાવ બેકાર હતા. એ વર્ષ પહેલાં ત્યાં બેકારોની સંખ્યા લગભગ ૭ લાખ ઉપરાંત હતી. અત્યારે ત્યાં વધુ તોથી બેકારોની સંખ્યા તો કોણ જાણે કેટલીય હશે !

ત્રીજેક લાંબની વસતીવાળા કાલિયાવાડ જેવા બેરિજ્યમમાં ૧૯૩૨માં ૩૨,૫૬૮ માણસો તો તદ્દન બેકાર હતા. ૧૯૪૦માં તે દેશના પતન પછી પણ ત્યાંના બેકારોની સંખ્યા તો વધવા જ માંડી છે.

૧૯૩૫માં ઓસ્ટ્રિયામાં બેકારોની સંખ્યા ૪,૧૭,૭૨૩ જેટલી હતી જેમાં એક જ વર્ષમાં ૨,૨૫,૦૮૫ માણસો તો ભૂખથી મૃત્યુ પામ્યા હતા, અને કેટલાય બેકાર મુજૂરે રાજ્યનું સહાયન ખાધને જીવતા હતા.

સ્વીઝરલેન્ડ અને પોલાન્ડમાં પાંચ વર્ષ પહેલાં નોંધાયેલી બેકારોની સંખ્યા લગભગ ૨,૫૯,૪૬૦ જેટલી હતી. ત્યાર પછી તે સંખ્યા વધવા પામી હતી. પોલેન્ડના પતન વખતે ત્યાં ૫૦ હજાર માણસો બેકાર હતા. એજ અરસામાં હંગેરીમાં કુલ મજૂરોમાંથી પંદર ટકા તો સંપૂર્ણ 'નિવૃત્તિ' સેવતા હતા. હોલેન્ડની સરકારી મજૂર ઓશીમના રજીસ્ટર પર નોંધાયેલી કુલ મજૂરોની ૩૯૯૦૦૦ સંખ્યામાંથી ૧૯૩૬માં ૬૧૧૫૩ સ્ત્રી-પુરુષો સાવ બેકાર હતા.

આ ઉપરાંત નોર્વે-સ્વીડનમાં કુલ ૩૨૮૧૦૯ મજૂરો લુદ્ધ પહેલાં સંપૂર્ણ બેકારી ભોગવતા હતા. ડેન્માર્કમાં થોડાં વર્ષ પહેલાં મજૂર જનતામાંથી કુલ પંદર હજાર માણસોને સાવ કામકાજ વગરનાં એ વર્ષ વ્યતિત કરવાં પડેલાં. હમ્બર્ગ શીલેન્ડની સરકારે મોટાં શહેરોની મજૂર ઓશી-સમાં કુલ પંદર હજાર જેટલાં બેકારોની નોંધણી કરી છે.

અમેરિકા ધનાઢ્ય દેશ ગણાય છે, તેમ છતાંયે તે દેશ પણ બેકારીના રાહુથી મુક્ત નથી. આજે વિશ્વ અમેરિકામાં લગભગ એક કરોડ અને દસિણ અમેરિકામાં લગભગ પચાસ

કોઈ એકાદ ઝાકરી તમારી સાથે હસીને પોતે, અગર તમારી સાથે કોઈ ઝાકરીને એકના થોડા સમય ગાળવના પ્રસંગ સાપડે અને તે વખતે કોઈ સામાજિક કે રાજકીય પ્રશ્ન વિશે વ્યૂત્પત્તિ ચર્ચા કરે એટલે એ ઝાકરી તમારી સાથે પરબુવા માગે છે અગર તમારી પત્ની થવા એ જ વાપક છે એમ કેમ માની લેા છો ? તમે મનાવો છો તો એમ કે એ ઝાકરી સાથે તમે નહિ પરણો તો ઈશ્વર કંઈ એ કરી નાખશે અને તેવી સ્થિતિ ન થવા ખાતર તમે તેને પરબુવા માગો છો, પરતુ વાત તો એ હોય કે કે તમને એની ઝાકરીને જોઈને મગજમા ગનગવિયા થાય છે અને એના જેવી કોઈ બીજી નહિ મળે એમ માનીને એ ઈ પાછા ગાડા થઈ જાય છે અને એને જૂના મીંગારેટ પીઓ છો તમે એને બૂનવા ઈચ્છના નથી પણ જ્યારે એને લગતા વિચારો બહુ જ મગજમા લાવે છે અને પછી તુરત એમ ખ્યાન આવે છે કે એ તમારી નથી થવાની ત્યારે વિરાશ થઈને એને બૂનવા નીંગારેટને તમે વધાર વહાલી ગણો એ મીંગારેટના ઓપર પણ તમે ભારે ઉપકાર કર્યો, નહિ તો એની સીંગારેટ કોણ વાપરત ? અને હવે સીંગારેટ બનાવનારે કોઈ જંદુલરી વિરમરણકારી સીંગારેટ મનાવરી જોઈએ, જેથી તમારા જેવા જાણી જોઈને મનમમતી સ્વતુરુ રમરણ કર્યા જ કરે અને પછી એ વસ્તુ અપ્રાપ્ય હોય એટલે કટાગીને એ મનમમતી સ્વતુરુ બૂનવા સીંગારેટ તરફ મન વાગે ।

તમારા જેવાને હું વિદ્યુત માનસવાળા કહું તો તમારે સીધાં ન જવું જોઈએ તમારા જેવા જો અવગણના થોડી નહિ જેની સંખ્યામાં હોય તો તેની વિકૃતિ એ પ્રકૃતિ નથી મની જતી વિકૃતિ અને પ્રકૃતિ વૈજ્ઞાનિક રહે છે વિજ્ઞાને જેને પ્રકૃતિ કહી તે ગમે તે સંજોગોમાં પ્રકૃતિ જ ગણાશે અને જેને વિકૃતિ કહી તે ગમે તેટલો મદોગો કેનાવો પામે ન દોષ તો પણ તે વિકૃતિ જ ગણાશે

તમને આ બહુ નહિ ગમે. વિદ્યુત મનોદશાવાળા તમને કહ્યા તે તમને ગાળાઈ લાગશે, કદાચ તમે મને અન્યાય કરના નહિ માગતા હો તો મારા ધ્યનમાં અતિશયોક્તિ છે એમ કહેશો, પણ તમે નારાજ ન થાઓ તે ખાતર એકી આકરી લાના વાપર તો તમને નમળા મનના તો જરૂર માગે કહેવા જોઈએ

આજસુધી પુર ની એકી નીચે દગાઈ રહેતી સ્ત્રીશક્તિ એકી નીચેથી સરકના પ્રયત્ન કરી રહી છે અત્યારસુધી પુરપત્ની આખ મારફત દુનિયા જોતી, પુર ની બુદ્ધિ મારફત વિચાર કરતી પરાવન બી સ્ત્રીની આખ હવે ખૂલી છે અને સત ન વિચાર કરતી પણ થઈ છે તેવે સમયે જ તમારા જેવા અસખ્ય સુરાતો જુવાન છોકરીઓના મહેજ નિષ્ઠના પરિચયથી કે રોજ સ્પર્શ માનથી વિચારોમાં બેસે ચડે તો તે તુરતજ નીચે પડાશે, જેમ તમે પડાના છો તેમ એટલું જ નહિ પરતુ જો તમારા જેવાના જ પરિચયમાં આવી છોકરીઓ આવશે તો કદાચ ગભરાઈને પોતાની મેળે આખ બંધ કરી દેશે અને મજબૂત ની જેમ પારખી આખે દુનિયા જોનારું અને પારખી બુદ્ધિએ વિચાર કરતી બનવાનું કદાચ પસંદ કરશે જો કે હવે તો સ્ત્રીઓ વેગથી પ્રગતિ કરના નાગી છે, એટલે આવો સભવ બહુ ઓછો છે. કાનણ કે આજસુધી દૂંબો પૂરનારી તમારા જેવા પામે દૂંબો પુરાવે અને પુરાવેના એ દૂંબા ઉપર “ફ” કરે એની ઠાકરીઓ ઘડાવા વાગી છે

તમે કામ છાકરીના નિકટના પરિચયમાં જેમ તેને વિશે અવાચલ્યાં વિચારો કરો છો તેમ હું તમો પૂછું છું કે કોઈવાર તમે જે સંજ્ઞાતીર મિત્રો એકા એકાતમાં બેઠા વાતો કરો છો ત્યારે તમને એકબીજાના શરીરનો સ્પર્શ થતા એમ લાગે ખર કે આનો સ્પર્શ કેવો સ્નેહ છે ? આના વિચાર સ્વાભાવિક રીતે ન આના જોઈએ પરંતુ જો એના વિચારો થોડાને

કે ધણીને આવના હોય તો હું એવા વિચાર કરનારને વિકૃત મનોદશાવાળા જ કહું, પછી ભલેને તેથી કોઈને માફ હોય પણ અપમાન લાગતું હોય.

અન્યું છે એવું કે નૂતન કુમારીને દષ્ટિ સાંપડી છે, શુદ્ધિ પણ સાંપડી છે. અને તેનો તે ઉપયોગ પણ કરવા લાગી છે. પરંતુ નૂતન કુમાર હજી એનો એજ રહ્યો છે. એ તો કો કોઈ છોકરી ઉઘાડે માથે ને નિતંજનગી પહેંચતા લાંબા ચોટલાવાળા રસ્તે જતી જુએ અને સંજોગ-વશાત્ શાળા કોલેજમાં કે ખીજે કોઈ સ્થળે થોડા પરિચયમાં આવે એટલે તો જાણે તેના મનમાં વિચારોનાં ગલગલિયાં થવા લાગે. એવી છોકરીનો પરિચય વધારવા પ્રયત્ન થાય. અન્ય મિત્રો કે સાથીઓ આવું અહોભાગ્ય પોતાને ન મળ્યું માટે ઇર્ષ્યા પણ કરે અને માનસિક ત્રિદોષથી પીડાતા દરદીની માફક લવારો કપોં કરે.

આવી છોકરીને જોઈ તમને મનમાં એવા વિચારો આવે કે એ તમારી પત્ની થાય તો કેવું સારું ! આવી કોઈ છોકરી જૂને ચૂકે તમને વચન આપી એસે અને તમારી પત્ની બની ચૂકે તો તે પત્નીના કેવા હાલ થાય છે તે હવે અજાણ્યું નથી. જો 'નૂતન' કુમારીમાં થોડી વધુ અકલ્પ હોય તો તે તમારા જેવા 'નૂતન' કુમારને પરણીને તમારું રમકડું કે ગુલામી બનાવતું કદી ન સ્વીકારે.

તરસ લાગે ત્યારે ગમે તે ગોળેથી ખાસો ભરી તરસ છીપાવવાની નીતિમાં માનનારા કેટલાક સામ્યવાદી મિત્રોને હું જાણું છું. ઘર બહાર સામ્યવાદી વિચારોનો પ્રચાર કરનારા તેઓ ઘરમાં કામની વિભાગીય વહેંચણી સમાનતાને ધોરણે આર્થિક વહેંચણી માફક આ પ્રમાણે કરે છે. સ્ત્રી રાંધે, પુરુષ જામે; સ્ત્રી કપડાં ધુવે, વાસણ માંજે, પાણી ભરે, પથારી પાથરે અને એ બધાનો ઉપભોગ લેવાના કામમાં પુરુષ પોતાનો પૂરેપૂરો ફાળો આપે. ઘરની બહાર સ્ત્રીની સમાનતાની વાતો કરનારા આવા મિત્રોની આ મનોદશા સામ્યવાદી કહેવાય કે સામ્રાજ્યવાદી ? સ્ત્રી જો પોતાનાં આ કામમાં એટલે કે તેના સામ્યવાદી પતિએ બુદ્ધિશા આ અધિકારો બોગવવામાં, મતલબ કે, ફરજ બજાવવામાં કપાંક ભૂલ કરી એમે તો પતિરાજ પોતાનું પુરુષપણું બતાવવા કોળા દોડે, તપી જાય, ઘરમાંથી બહાર દાંડી મૂકવાની એટલે કે સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય આપી દેવાની (૧) ધમકી આપે અને પછી સમયવર્તી માનધારણ કરનાર સ્ત્રીની માનસિક નબળાઈને કારણે ઉશ્કેરાઈ જઈ એકાદ તમાચાનો આરવાદ પણ ચખાડી દે !

પરંપરા પહેલાં કોઈ હેવાનને ચંપત્તો આસ્વાદ ચખાડનાર ને પોતાના પતિ-માલિક-ધણી પાસે મૂંગે મોટેબધું સહન કરી લેનાર આવી સ્ત્રીને હું નમ્રતા મનની જ કહું. આવી સ્ત્રીઓ પતિ પાસે કૂવો નહિ પુરાવી શકે. સ્ત્રી જાગૃતિના આ જમાનામાં શરૂઆતમાં આવી નમ્રતા મનોદશા કદાચ જોવામાં આવે. પરંતુ પગ માંડતાં શીખવું બાળક અને સાધકક ઉપર સ્વારી કરતાં શીખનાર કુમાર-કુમારી અનેકવાર પડતાં આખડતાં જ આગળ પ્રગતિ કરે છે. તો પછી 'ન સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય-મર્હતિ'નું ધાવણું ધાવી ઉઠેલી સ્ત્રીઓ શરૂઆતમાં આવી નમ્રતા બતાવે પણ ખરી. જ્યારે કોઈ પુરુષ પાસે કૂવો પુરાવે તેવી સ્ત્રી આવા કહેવાતા સામ્યવાદી પતિને પરણશે તે દિવસ તેના પતિનો સામ્યવાદી દંભ તુરત ઉઘાડે પડી જશે.

(અપૂર્ણ)

[ડીમે'ગર-અંકના પૃ. ૨૮૨ થી ચાલુ]

પાવાગદનું પતન વર્ણવતો એનો ઐતિહાસિક ગરબો—પાવાગદના પતનનો ઇતિહાસ કહી
જતાવે છે :

‘મા ! તુ પાવાની પરણી, કે કાળી કાળકા રે લોલ,
મા ! નારો હું'ગરડે છે વાસ, કે ચકડું દોશ્યું રે લોલ’

એવી જ રીતે પાવાગદના પતનની વાર્તા કહી જતાવવાનો પ્રયત્ન ગોકુલદાસ નામના
કવિએ પોતાના કાલિકાના ગરબામાં કર્યો છે

‘બુઝદેવી રે’ નરા માઠ હુ મહાકાળી રે !’

પણ કવિ વલ્લભજીની સરળ, મોહક અને સમગ્ર રચના આગળ આપણને એ
નીરસ લાગે છે.

‘અંગિકાના શણગાર’ માની પકિતઓ પણ આપણને કવિની સુંદર વર્ણનશક્તિનો
ખ્યાલ આપે છે.

‘અખા અલમેશી હીસે ડે વરસ સોજની રે લોલ,
તેવ હુલેલ યાચું કાળા કેશમાં રે લોલ,
લટક લાડલો પાડ્યો ગોરા માવમાં રે લોલ,
ન ખક વાજવું વોશ્યું છોલ હેલમાં રે લોલ.’

‘જલુચરાઈના શણગાર’નું વર્ણન પણ જોડા સરખું છે

‘માછ રૂપ રાધિકા યદી યણું જની રે લોલ,
કાઠિ કામ રાશી સૂર્યની જળી હગી રે લોલ,
વેણી વાસુકિ સરીખી શીસ રાજની રે લોલ,
હુદ્ર પટ ગોણોને મધ્યે ગાજતી રે લોલ,
ભાલ આઠ લાવ કુમકુમની જની રે લોલ,
સોલે દીલદી કહી ન જય વાતદી રે લોલ,
બ્રહ્મદિ મધ્યે સિ હૂની બી હી ફરી રે લોલ,
ચોર્યા ચોખવા કરોલ લોલ શું બરી રે લોલ
મેણ કાજા સાર્યા તે રજ રોળણું રે લોલ,
મંદ દાસ હસે, મુખજયા તંબોળણું રે લોલ’

કેટલું અવગોળું વર્ણન ! જાણે કવિએ જગદ્ગમાને જ ગુજરાતજીની રસમૂર્તિ ન કંપી હોય !

‘હડિ દાડ આઠ આઠ રાખી રાંજમાં રે લોલ,
ખાળી ખહુચરા કરે કચ્ચોવ ઉમંગમાં રે લોલ.’

ગીતની ઝમક પણ કેવી મતિમાન બને છે.

‘કરે ગાન તાન પાન પાન હાથમાં રે લોલ,
કરે રમક ઝમક હુમક સળી સાથમાં રે લોલ.’

લાલિત્ય અને સ્તુક્રમારતાઓ સંજો મૂકવાની એની કલા માદુરરી છે.

સનખસુપુરની શેરીઓનું કવિ વર્ણન કરે છે :

‘ મોઢાં મંદિર મંદિરો, કંઠાં સર્વ આવસ્ય
કાચ ધન ને નિધિ, મોરે અતિ હિન્સ,
વરણ વાર વાસો વસે, બીજા બેને બાર;
દાન દયા કેસ કરે, પાતે કુચ આમાર,
પરમ પાતે પેસતાં, પૂરવ વિદાના પાસ
દેસિ દુકાને બેસિયા, હીસે લલિત વિદાસ. ’

અને એ દોરીની દુનને શું શું વેચાય છે.

‘ આખી અખિત મૂલની ઓઠણી લલ અલસ;
કસબી કોર મુખ મૂલની, અમકે અકસમાળ. ’

તેવી જ રીતે ગાંધીની દુકાને વેચાની ચીજો પણ ગણાય છે:

‘ કુંકુમ કેસર, સુખક ને બાની અગર કપૂર;
દગલા દુકા દુકાડે, મખ માડળો સિંદૂર,
મૂવા અતર અરગલ, પાકું તેજ બરાસ;
અખિલ અલસ અરગલ, લે અકુચરાના દસ. ’

માળીને ત્યાં મોદેકતાં ફૂલોની મધુરપ પણ આનંદાપક છે:

‘ મધ્ય મુદ્ધ નિલ વાવળી, રતે રેવંતી સુલાખ;
મોગરો અંધક માલની બરી કેવડિયે છાખ. ’

આ અધું વર્ણન કવિ કરે ત્યારે મુખવાસની મોજ કરાવતો તંબોલી ઓછો જ પીસરી શકાય!

‘ કાચો કેવડિયા કચો, મૂનો ચમકે મ્હેલ,
સોપારી સર સો કાચો, બોલે બરાસ સગેલ. ’

એનો ‘ કલશ સ્થાપનનો ગરબો ’ પણ જોવા સરખો છે:

શરૂઆતમાં બહુચરામાં તોરતાંનું ત્રત કરવાની લાનના ગેવે છે તે પછી નિતનિવર્તી પરવારી આબૂપણ સજો છે; મદ્દામૂસાં અંજાર પહેરે છે. કેસરની આક કરે છે, નેણે કાગળ આંજો છે. કુંકમની દીલડી કપે છે. અને પછી પૂનર્ગો આણે છે:

‘ મંડપથી મોડેલે મયાં રે ! મા !

કુંભ સ્થાપવાને સજ મયાં રે ! મા ! ’

પછીતો મુનિઓને તેડાવે છે. અધા પ્રસન્ન થાય છે અને પછી મુલતી લોળામ છે, મળના જવારા મંગાવી મંગાજો સિંચાની મિશ્વકમોએ ઘડેલા એ લેગકળશની મ્યાપના કરે છે:

‘ હેતે પયો કુંભ હરનકે રે ! મા !

માળ વગાવિ મનકે રે ! મા !

અલવે મયાં આઠ ઘંચરી રે ! મા !

કેમી પૂજે જગદીશરી રે ! મા !

આંખાનેશ નવકવશ સ્થાપનના ગરબાની પંક્તિઓ પણ નોંધવા જેવી છે:

‘ ધૂન દીપક બગે જાગવાળી કે ગરબા સિરે પયો રે લાલ,

નવ કુંબના ગરબા નવ કે નવદશાં કેવ દયાં રે લાલ. ’

‘ શનુપધારીતો ગરબો ’ પણ શકિતના અમાળનો સુંદર ચિતાર આપે છે:

‘ ધનુષધારીનું’ ધ્યાન ધરો જો, જેનું’ ધ્યાન ધરે બ્રહ્માજી જો.

...
અટ્ટબૂલ એવે ધણું જો, ધર્મી’ માએ આઠે આયુષ્ જો;
મહાતેજ તે માતા ટણું જો, ધણા દેવ્ય હાથ્યા રણુ જુધ જો.’

એમ અમુરોનો સંહાર કરી દેવાને સદાય દેતી ધનુષધારીના પ્રતાપનું એમાં વર્ણન છે.

‘ શ્રી ચક્રના ગરબા’માં કવિ પોતાની નમ્રતા ગતાવે છે;

‘ શીશ નમતું’ શારદા, ગિરજા કરચથો ગંગોત્રી;
સેવક લણી પોતાતણો, મહામતિ દેજો ધીર.

...
હું નવ જાણું ખોટું’ ખરું, નવ જાણું, એકે અક્ષર.
રસ ટીકું જાણું નહિ, તે માટે કરજો મહેર.’

અને પછી તો એ ગણપતિ, ગૌરી, મહેશ. ગુરુદેવ, ચાર વેદ, ભક્ત-અભક્ત, બાળા બાહુઅરા એ બધાને નમન કરે છે. અને કૃમજુમ રમવા નીસરતી શકિતનો શણગાર વર્ણવે છે !

‘ રમજમ રમવા નીસર્યા’, શકિત સત્ય રવરૂપ;
અંગે આમૃષણુ સારિયા, કાળી રૂપ અનુપ.
ખધિ એાદી માટી, ઉર મુકનાનો હાર;
મુરનર મુનિવર મોહી રવા, એવી કથા છે અપાર.
કાળી કહલાં શેલિનાં, શેલિના અણુવટસાર;
વિધુવા વાગે અતિ આગળા, હમર લંગર તાર.
જરમર ને વળી જુમણું, પહેર્યાં’ વાદી સાર;
એણુમાળા ને વળી હાંસડી, ચપક ચોસર હાર.
નય નાકે માળ રે જડી, ચાદણો ખુન્નમ ચંદ;
આકપ હાથાટે અતિ એપની, જ્ઞેનાં આન હ કંદ.
શેષો ભર્યાં સિંદરથી, લેણી વાસુકી નાગ,
ખટ દશ અંગે સારિયા, માતા મોહારે બાગ.’

અને શણગારની એ શોભા વર્ણવી કવિ પોતાની કદપનાને દિદારે છે .

‘ શણગારની શોભા કહી, હવે કહું ગરબો વિશાળ;
કુર્મ તણી ગાદી કરી, રૈસમ ભરત રસાળ,
ઉંઘણી કરી શેખનાગની, જ્ઞેતાં તેણી વાર,
ગરબો વિરાળે ગ્રાણમાં, શતો રંગજર સાર.
પૃથ્વી પંચાસે કોકળું, કોહિયું’ ક્યું’ તતકાળ;
અપકુળ પરવનની વાટડી, સાતશાયર ધૃત વિશાળ.
મધ્ય કાકડો એક તણો, ઉદિત થયો પ્રકાશ;
તેની નયોત જ્ઞેતા થકી, તેજથી અન્નતા દાસ.
અપણુણા લયોતે કરી, દેવ્ય રખીય પતંગ;
લેાયન તણા ચાળા કરે, માછ પૂરણુ રંગ.’

વિમળશાહ પોતાના મનમાં બે મદરતની આશાઓ સેવતા હતા : એક તો પોતાને પુત્ર થાય અને ત્રાંઝિયાપલ્લુ ટળે તે, અને બીજી આબુ પર અલૌકિક મંદિર બંધાવવાની.

એ આશાએને સિધ્ધ કરવાને વિમળશાહે અંખિકાદેવીનું આરાધન કર્યું. દેવીએ વિમળશાહને દર્શન આપી કહ્યું, “વત્સ, તારું પુણ્ય એટલું પ્રમળ નથી કે જેથી એ બંને આશાએને સિધ્ધ કરવામાં હું તને મદદગાર બની શકું. એ બેમાંથી એક જ આશા સિદ્ધ થઈ શકશે; અને તે કઈ-તેની પસંદગી તારે કરવાની છે.”

નિમજશાહે પોતાની પત્ની શ્રીદેવીની સલાહ પૂછી. શ્રીદેવીએ પ્રસન્ન વદને કહ્યું, “દેવ, પુત્ર આપણી રમેહબૂખ લાગશે ને પ્રજાને એક નવો વીર મળશે. પણ મંદિર તો યુગો સુધી અનેક આત્માઓને મારે પુણ્ય અને પ્રગતિનું દ્વાર રહેશે. પુત્રની કિંમત અકલ્પ્ય છે, મંદિરની કિંમત અકલ્પ્ય છે.”

✕ ✕ ✕
 યદ્ર સક્રાટ-કુટુંબમાં સુદંરીને જન્મ થયો. બોળા ને ભદ્રિક નથુ સક્રાટની તે પત્ની બની.
 છતાં આર્ષ સંરક્ષકમાંથી જિતરી અવેશી સીકની ભારના સુદંરીના ક્યવતમાં એતગ્રાત બની રહી.

એક દિવસે મુંદરીને કસાવવામાં નિષ્ફળ નીવડેલા બોળા નશ્તુના કોષ્ટ બદમાશ મિત્રે મુંદરી પર બદલાલનો આરોપ મૂક્યો. કોમળ નારી એ બદમાશને ખુલ્લો પાડીને નિષ્કંક બની શકે તેમ નહોતું. મુંદરીનાં નયનમાં ક્ષણભર ઝળઝળિયાં ઉભરાઈ આવ્યાં. પણ ખીચ્છ પજે એ નયનમાંથી તેજનાં કિરણ છૂટવા લાગ્યાં. મુંદરી લોકોનાર સ્વરે બોલી, “હું અગ્નિ-પરીક્ષામાંથી પસાર થવાને તૈયાર છું.”

બીજે જ દિવસે પ્રભાતે અગ્નિની સર્વભરી ભટ્ટીમાં ઘોખડના એક વચ્ચનદાર હથોડાને સખત તપાવીને લાલચોળ બનાવવામાં આવ્યો. મુંદરી સ્નાન કરીને, સ્વચ્છ વસ્ત્રાલંકાર ધારણ કરીને, સરિખત વદને એ ભટ્ટીની નજીક જઈ પહોંચી. તેની બંને હથેળીઓ પર અડેક પીપળાનું પાન મૂકીને તેની આસપાસ કાચા સૂતરનો તાંતણો વીંટવામાં આવ્યો. તે પછી શાંતિનો નાવક સાંડસાથી હથોડાને ભટ્ટીમાંથી બહાર કાઢી તેને મુંદરીની બંને હથેળીઓ પર મૂકતાં બોલ્યો, 'જે તું પવિત્ર હો તો આ હથોડાથી જરા પણ ધમ્મ પામ્યા વિના સાત ડગલાં ચાલી બતાવ.''

મુંદરી શાંત પ્રાણીઓ વધતે આગળ ચાલવા સાથી ને સાત ઝગઝાં પૂરાં થયા પછી તેજે નાવકની સુચનાનુસાર એ દરેકઠાને જમીન પર પડવા દીધા.

એ દેશોડો જ્યાં પડ્યો ત્યાં ઊડો ખાડો પડી ગયો ને આસપાસની જમીનમાં એ ઇંચ જેટલો કામો ડાખ પડી ગયો, પણ સુંદરીની દેશીયી પરનાં પાન કે ચતરના તાંતણુનો તે રંગ પણ નહોતો બદલાયો. સુંદરીના મુખ પર રચ્ચાઈ ચિમત હતું, તેની દેશીયીઓ પર ને તેનાં અંગે અંગની આસપાસ પવિત્ર તેજની આભા પ્રગટી નીકળી હતી.

એક ચીનાને દોષ પ્રવાસીએ તેના નગરમાં વધુમાં વધુ દોષિયાર દાકતર કોબુ છે તે વિશેની માહિતી પૂઝી.

“ હુ તો હેન્ગમેન્ગને સોળી હાશિવાર ગાડુ છુ ” અને એ ગભીરતાથી ઉત્તર દીધો

“ વાર, ” પ્રસારીએ રસપૂર્વક કહ્યું, “ તમે તેની હોશિવારી અંગે કોઈ પ્રમાણુ જ્ઞાની શકશો ”

“ વાણી જ પુલીથી, ” હાલિને મીનાએ પોતાનો અગ્રમ વર્ણવવા માગ્યો—“ એક પ્રસંગે હુ માદો પડ્યો તરત જ મેં નગરના નેગિસાર લેખાના કમતર હેનકોનને સારનાર માં મોના યો. પણ તેની જવાબી મિમારી વચ્ચે ખીલા નાગી એને મેં ખીચી ન તર સેનમીગને બોનાયો પરંતુ તેની દસારી તો હુ મોતના મુખમાજ આપ્યો મો એને છેવટે હેન્ગમેન્ગને બોનાયો પણ તે નામદાર ખૂબ જ ગમમા ગૃથાવન દોષને આની ન રોકવા ને હુ આનાદયથીગયો ”

x

x

x

આનનીડના ચાન્સેનર લોર્ડ નિયોનાર્ડને અગાઉથી કરી સૂચના આપ્યા વિનાજ ગાડાઓની ધર્મીતાગેના અનુભવને જવાબી દેતી પડેલી એક મમ્મે એક દાકતરે ચાન્સેનરને ગાડાની ધર્મીતાગ પ્રતિ જતા જોઈ તરતજ એ ધર્મીતાગ પર ટેન્કિન કરી જણાવ્યું કે—“ એક દીગણો, દેખારડો અને પ્રાદરનના ગાડો ન્હી નારી છૂંચો કે તે પોતાને આપનીડનો ચાન્સેનર માને છે તમારે ત્યા આવી ચકે નો રોખી નેજે ”

થોડીજ મીનીમા ચાન્સેનર ઉક્ત ધર્મીતાગમા જઈ પહોંચ્યા તેમને ઓળખી ગકે એવો ઉપરી દાકતર પણ કમભાગે ગેરદાનર હતો પરિણામે તેમને જલેજ ચાન્સેનર તરીકે ઓળખ આપી મૂછપરજ આડી

રાત એમ છે ચાન્સેનર સાહેબ, મન્લીશ દાકતરે કહ્યું, “ કે અમારે ત્યા આપના જેવા પાચ-આત ચાન્સેનરો છે એવે ઉપરી દાકતર આવી પહોંચે ત્યા લગી આપ મૂળા રહી શકો તો ફીક કે નહિતર અમે પહેલેથીજ આપને એ ચાન્સેનરોના ટોળામા દાખલ કરી દઈએ ”

ચાન્સેનરે ખીલામાથી ખીતોલ ઢાડી પણ એટનામા ત્યા આની પોલોચેના ઉપરી દાકતરે તેમની મારી માગીને કહ્યું, “ નામદાર, ઉપરી અધિમારીઓ અગાઉથી ખમર આપ્યા વિના તપાસીએ નિરો તેના કેનાક ફાયલરે પણ ગેરફાયદા તો ખૂબ જ જોખમભર્યા છે ”

x

x

x

x

શનવાત સેનાની ખીતિ નો આવાર અતના દુર્ગ પર કેવળ વિજય મેળવવામા જ નહિ પરંતુ એ વિજયને અત્યંત ઝડપી જનાવવા પર હતો એ સયોગેમા જ્યારે મેનાનો અથ લાગ કિત્તાના લોખડી દ્વાર પામે જઈ પોલોચે ત્યા ખીનાઓથી મેંદના એ દ્વાર મામે સરદારે પોતાનો હાથી મેડા નો પણ હાથી પાછો પડવા નાગે જિટ [એવા દ્વારની સામે જિટ જોવાયા પછી જ હાથી તેના સામે આક્રમણ કરે છે] તો પામે હતું નહિ એટલે તરત જ સરદાર હાથી પછી જિટારીને ખીનાઓ વગગી પડ્યો ને હાથીને પોતાના સામે છોડી મૂકનાની મદાવતને તેણે આજ્ઞા કરી મદાવત ફાયલર અચકાગે, પણ સ્વામીની આજ્ઞાનો તેનાથી અનાદર થઈ શકે તેમ નહોતું. પરિણામે તેણે હાથીને તકાયુ દ્વાર સામે મેડા યો ને ખીજ જ પગે સરદારનું શરીર દ્વારના ખીનાઓમા પરીનાઈ ગયું, ને સામે જ કિટનાનું દ્વાર પછી વી પડ્યું

x

x

x

x

કાલીવિશ્વનાથના દર્શને ગયેની એક સ્વરૂપવાન હિંદુ સુનતીની છાતી પર કોઈ શુગએ પોતાનો હાથ મૂક્યો સુનતી તરતજ એ શુગના મરતકને પાતાના ખને હાથમા પકડી લેતા બોની,

“આર્થ નારીની છાતી પર એ જ જીવંત પુરુષના હાથ પડી શકે છે; ધાવતા બાળકનો અને પતિનો. તું મારો પતિ નથી, તેમ ધાવતો પુત્ર પણ નથી, માટે તું જીવંત પણ હોઈ ન શકે.”—ની બીજી પત્રે એ યુવતીએ હાથમાં રહેલા શુંડના મરતકને બીંત સાથે એવું અકાલ્યું કે શ્રીફળની જેમ વધેરાઈને તેના કંકડા ઘઈ ગયા.

નામાંકિત બ્રિટિશ રાજનીતિત હોલેંડ ફાકસે ‘ હોલેંડ હાઉસ ’ નામની પોતાની દુવેલીની આગવી બીંત પાડીને તેને સ્થળે લોખંડની સુંદર નીસરણી મૂકવાનો નિર્ણય કર્યો અને પોતાના પુત્ર ચાર્લ્સ ફાકસને તે બીંત ગનપાઉરથી ઉઝાડી મૂકતી વખતનું દશ્ય દેખાડવાનું વચન આપ્યું. પણ મમ્મરોએ હોલેંડ ફાકસની છેલ્લી સૂચનાની રાહ જોયા વિના જ તે બીંત ઉઝાડી મૂકી.

હોલેંડ મમ્મરોની એ ઝડપ પ્રત્યે ખેદ દર્શાવવાને બદલે તે સ્થળે ફરી મૂળ પ્રમાણે જ નરી બીંત બનાવરાવી ને તે નવી બીંત પોતાના પુત્રની હાજરીમાં ગનપાઉરથી તોડાવરાવ્યા પછી જ તેણે ત્યાં નીસરણી મુકાવી.

હોલેંડ ફાકસ બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળમાં યુધ્ધમંત્રી નિમાયો ત્યારે તેણે એક યુદ્ધ અંગે પાલો-મેન્ટમાં મોકલવાનો વિગતવાર અહેવાલ તૈયાર કર્યો. તેના પુત્ર ચાર્લ્સ ફાકસે પિતાના ખંડમાં આવી, અહેવાલના કાગળો પર નજર ફેરવી કહ્યું, “ બાપા, મને આ કાગળો પર સાહી ન દોળવા દો!” “ગાંડા” બાપાએ દસીને કહ્યું, “ એ કાગળો તો ખૂબ જ મહત્વના છે.”

“ ગમે તેવા હોય ” પુત્ર સહીતો અડિયો હાથમાં લેતાં બોલ્યો, “ હું તો તેના પર સાહી દોળીશ જ.”

“ દોળ ત્યારે ”—કહી ઈલાંડના યુધ્ધમંત્રી કાગળો પર પ્રસરતા સાહીના રેલા નિહાળવામાં મગ્ન થઈ ગયા.

બીજી વખતે એવા જ એક અહેવાલના કાગળો અવલોકીને પુત્રે કહ્યું, “ બાપા આ વખતે તમારા અક્ષરો વ્લેક્ટ એ તેવા સારા નથી.” ને બાપા એ આક્ષેપનો કંઈ ખુલાસો કરી શકે તે પહેલાં જ ચાર્લ્સે બધા કાગળોને પાસેની સગીમાં પધરાવી દીધા.

આ બંને પ્રસંગે ફાકસને યુધ્ધનો અહેવાલ આખી રાતનો ઉભાગરો કરીને નવેસરથી શ્રવણ પડેલો.

હોલેંડ ફાકસ પોતાની ધડિયાળને ચાવી આપતા હતા, તે પ્રસંગે પાસે બિભેલા પુત્રે કહ્યું, “ બાપા, આ ધડિયાળને પથર પર પડકીએ તો કેવું દશ્ય જોવાનું મળે ? ”

બાપાએ પહેલાં તો પુત્રને સમજાવવા માંડ્યો, પણ પુત્રે હઠ પકડી ત્યારે તેમણે પુત્રના હાથમાં એ ધડિયાળ મૂકી દીધી અને બીજી કણે વઢાલા પુત્રે સેંકડો પોંડની એ ધડિયાળના બુક્કા ઉઝાડી દીધા.

તે દેશ પરગણુ તમામ ઉજડ થયું છે. સાહેબે પાલા પાંચની સુપરત કરી હતી તે પણ હુકમમાં રહ્યા નહિ. તે ગામની વિગત છે—કસબે મુસ્તકપુર થરથર ફુગ્યા લાગ્યું અને લોચન—ખેડુ નિરવંત થઈ ગયું છે, અને ઠરણપુરી ઉજડ પડી છે, અને મુખસુદાબાદથી ખબર આવતી નથી, અને પેટલાદ પ્રગણામાં ધાન્યની ખરીદી થાતી નથી. હસ્તકપુર તથા ચરણ—ખેડાની ખબર નિરવંત છે, દંતકપુરી ઉજડ પડી છે, ગુદસ્થાનકની વતી ધીરજ ધરાતુ નથી, લિંગસ્થાનક બ્રહ્મ થઈ ગયું છે. અહીંની તો હેવી હકીકત છે.

એવે પ્રકારે ગામ તમામ ઉજડ પડ્યાં છે. બંદો ઘણું ગુનેગાર થયો છે. તે તકસીરમાં દાંધ નૂત નથી. હવે તો સાહેબાને નિકટ આવી પડ્યું છે. પહે ખાનગન છે. તેતરે કરસો તેતરે કસુલ છે. ગરીબ નિવાજ છે, ભકતવત્સલ—ગરદે કહાવો છે.

“ગુનેગાર બંદો સદા, તમે ગરીબ નિવાજ
સેવકજન વિનિ કરે, બાહિ ચહેડી લાજ ॥
દેહલપુરમાં અખતો, કરમ કીચો અકાજ
રાકને પ્રભુ ન વિસારીએ, બાહિ ચહેડી લાજ ॥”

—:—x—:—

અભિલાષની સિદ્ધિમાં !

(૫૫૫)

‘હિમહત’

અરે ! નયન ! આંસુ શે ? શરમ આવતી ના જરા ?
અને વદન ! મ્હાન શે ? ધવલ હાસ્ય ઊડી ગયાં ?
અચેતન થવું ગમ્યું ચરણ ! પંથ લાંબો છતાં ?
યથા શું ધનકાર બંધ હૃદયે વ્યથા—ભારમાં ?
ઠયહાં હળવું દુઃખ આ ! હૃદયનું ય દૌર્બલ્ય કયાં !
મહાજલદ આપદામહી ન તો જિવાશે જરા !
નથી ઘટિત આ થતું રડવું, મ્હાન થાવું જરા !
નથી મરદ—માર્ગ આ દુખમહી અકર્મણ્યતા !
વધો વિપદ—વાયરા ! દુખતણા પ્રપાતો પડો !
મહાજીવન માર્ગમાં અગણુ આપદા આથડો !
સુખો ! મૃગજીવો સમાં ભમવળે સદા આશને !
પ્રચંડ પ્રલયાંકુરો ! થઈ મહા દમો હાઈને !
અને ધસમસો સદા જીવન—જોમ ફૂદી રહ્યાં !
ખપો શિર શૂરોતણાં ય અભિલાષની સિદ્ધિમાં !

સાહિત્ય-કલા-સમાજ-ચિંતનને રાજ્યે પોતાનાં પ્રગ્નજનોને તેમનાં નામ આગળ 'શ્રી' લખવાની મનાઈ ફરમાવી છે: [ચિંતનને રાજ્યના આ ફરમાનને 'વાસ્તવ-દર્શન'નું મહાગિરદ મળવું જોઈએ, કેમકે પ્રજા પાસે શ્રી-લક્ષ્મી ન હોવા છતાં તે પોતાના નામની આગળ શ્રી. લખીને કલ્પનાનાં હવાઈ મોજાંઓમાં ઉડવન કરતી હતી તેનું આ ફરમાને વાસ્તવજ્ઞાન કરાવ્યું છે.] ઠેર ઠેર હોળીના પ્રકાશ સાથે પ્રતિબંધ મુકાયેલી આ વર્ગે હોળીઓ નિરતેજ અને કહેવાય છે: [ધર્મ, સમાજ-અંધારણ ને રાજનીતિ સમાં તત્ત્વોમાં રહેલા પ્રકાશને નિહાળી શકવાની શક્તિને આવરી લેવાયા પછી બાહ્ય પ્રકાશ ઘટે કે ઘટાડવામાં આવે એ અંધું સદુજ ને સ્વાભાવિક છે.] ઉદ્દિપ્ત રાજ્યે દરિગનો, બીસો, પછાત વર્ગો વગેરેના ઉદ્ધાર માટે શ. બે લાખનું દાન કર્યું છે, ને તે કાર્ય પાછળ વાર્ષિક રૂ. દશ લાખર ખર્ચવાનો નિર્ણય કર્યો છે: [હિંદની સમસ્ત પ્રજા જે વર્ગોમાં ફેરવાઈ રહી છે તે વર્ગો પ્રત્યે અગાઉથી જ હાય લંબાવવાની નીતિ એ અત્યંતીન ભારતની દીર્ઘદૃષ્ટિનું એક લક્ષણ છે.] મુંબઈમાં ભગિની-સમાજનો રજન-મહોત્સવ તેમજ ગોખલે-દિનની ને શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસના ૧૦૭ મા જન્મદિનની ઉજવણી; મુંબઈ-આવનગર વગેરે સ્થળે હુસેનદિનની ઉજવણી: [હિંદમાં ચિટિશરોના આગમન પછી પ્રજાની સામુદાયિક શક્તિના આવા આવા જે સુંદર સદૃશ્યો થઈ રહ્યા છે તે જોતાં જણાય છે, કે હિંદને હવે થોડા જ દિવસમાં સ્વરાજ મળી જશે.] વર્ષોમાં મહાભાઈના હાથે હિંદ ગોસેવા પરિપત્તી ઉદ્ધારનવિધિ રાજકોટમાં કાઠિયાવાડ સેવકસંઘની નેહાલ્યમાં શાંતિ સેવક-સંઘની સ્થાપના: ['સેવાધર્મો અતીવ ગદનો...' લખતી વખતે ભત્રાંશરિ પૂરેપૂરા ભાનમાં હોવા જોઈએ.] કલકત્તાની પછી મદ્રાસ વિદ્યાપીઠની શાળા-કોલેજો અંધ થાય છે. અને મુંબઈ પરીક્ષાઓ વહેલી પતાવવાનું ઠેરવે છે. મહારાષ્ટ્ર વિદ્યાપીઠની સ્થાપના અંગે વિચારણા ચલાવવાને મુંબઈ સરકારે ડૉ. એમ. આર. જયકરના પ્રમુખપદે એક સમિતિ નીમી છે. વડોદરામાં 'યુગરાતી કવતામાં વાસ્તવવાદ' અને 'પ્રેમાનંદની પ્રતિભાનું સ્વરૂપ' એ વિષયો પર શ્રી. હિમાચંદર જોશીએ આપેલાં વ્યાખ્યાનો. વડોદરા મહિલા-કોલેજમાં ધાર્મિકાત્મક. યુગરાતી સાહિત્ય પરિષદ પત્રિકાનો પ્રથમ અંક બહાર પડી ચૂક્યો છે. શ્રી. ક. મા. મુનશીએ લખેલ અંગ્રેજી અંધ 'અખંડ હિંદુસ્તાન' ન્યુ બુક કું. તરફથી પ્રગટ થાય છે. યુરોપ-અમેરિકામાં ૧૯૧૪ના યુદ્ધ વખતે 'બાઈબલ' અને 'ઓમર ખામ' નું વેચાણ સૌથી વધારે હતું, ને વર્તમાન યુદ્ધમાં પણ એ બે જ પુસ્તકોનો વિશેષ ઉદાવ થઈ રહ્યો છે. મરાઠૂ નૃત્યકાર ઉદયચંદરનાં લગ્ન કું. અમદાવાદી સાથે થશે, અને પં. જવાહરલાલ નહેરુનાં પુત્રી કું. ઈંદીરાનાં લગ્ન આવના મહિને વર્ષોમાં મહાભાઈના આયિર્વાદ સાથે પારસી યુવક શ્રીરાજ ગાંધી સાથે ઉજવાશે.

ધુલ્લ-નાજકાંડણ-દિલ્હીમાં મજેલી બિનપક્ષીય નેના-પરિષદ મધ્યસ્થ તંત્રમાં હિંદી-ઓને લાખવ કરી તેમને પૂરતી સત્તા સોંપવાનો આગ્રહ કરે છે; તે સાથે મી. ઝીણા જણાવે છે કે 'તેમ

યશો તો મુરિકમો બળવો કરશે;’ તેના ઉત્તરમાં વીર સાવરકર કહે છે કે, ‘બૃત્તકાળમાં એવા તો કષ્ટ બળવાઓ અને પચાવી દીધા છે.’ માર્શલ અને મેડમ સ્વાંગ કાંઈ શેક દિ’દની સુલાકાતે, હિંદના સત્તાપીશો તેમજ રાષ્ટ્રીય આગેવાનો સાથે તેમણે ચલાવેલી મંત્રણાઓ, અંતમાં હિંદીઓને ખરી સત્તા સોંપવાની તેમણે ખિટનને આપેલી સલાહ. સ્વાંગ-દંપતી વિદાય વેળાએ શાંતિનિકેતનને કુલ એંસી હજારની ભેટ આપતાં જાય છે. વધીમાં મળનારી કારોગારીમાં સ્વાંગની સુલાકાતનો અહેવાલ રજૂ થશે. સાતમી માર્ચે દિ’દનમાં ચીન-દિનની ઉજવણી. જનાર્ણ કૃત્તુલ દહે પોતાની આગરને હાનિ પહોંચાડવા માટે જનાર્ણ ક્રીષ્ણ સામે એક લાખનો દાવો માંગ્યો છે. પંજાબમાં નવા વેચાણકર સામે વેપારીઓએ આદરેલો ઉચ્ચ સત્યાગ્રહ; તે સામે સર સિકંદરની સરકારે વીંચવા માંડેલો દમનનો કોરડો; આખરે સત્યાગ્રહ ખાંચે ખેંચાય છે, ને સરકાર વેપારીઓને કેદખુકત કરે છે. નવા કરવેરા તેમજ રેલવે અને પોસ્ટમાં દર-વધારાના શુભ સમાચાર સાથે ધારાસભામાં રજૂ થયેલાં હિંદી સરકારનાં નવાં બજેટો. સુદ્ધ હિંદની નજીક ધસી આવતું ‘હોષ બચાવ માર્દે’ લેવાઈ રહેલા અહમ્મદ ઉપાધ્યો : કલકત્તા, મદ્રાસ, કોલ્કોળા લગભગ ખાલી થઈ ગયાં છે અને કરાંચી જેવાં મોટાં શહેરોમાંથી બિનધંધાદારી [હિંદમાં ધંધાદારીઓ કરતાં બિનધંધાદારીઓ વધારે છે.] માણસોને શહેર છોડી જવાની સલાહ અપાય છે; પ્રકાશગંધીનો ટૂર ટૂર કાક અંગત ધર્મ રહ્યો છે વગેરે. ગુજરાતમાં વધી પડેલા લૂટકાટના બનાવો-અકલેશ્વર, અઝાલ, કડાણા, કુદા, કોનાડ, ખંભાળિયા, ઝાલોદ, ઝાકોર, કેરાલ, દશલા, દેવલાલેરા, નાગેશ્વર, પીપણ, બાદનપુર, બાવળા, મદ્દી, માંડવા, મુનપુર, વાડાસડા, વેકરા, સેનાવિયા, હાંસલપુર આદિ સ્થળે ચોરી, સશસ્ત્ર ધાડ કે લૂટકાટના બનાવો. દાહોદના રેલ્વે પર હિંદી સૈનિકોએ અને મુંબઈમાં ઓસ્ટ્રેલિયન સૈનિકોએ મચાવેલ તોફાન. મુંબઈના બારામાં પડેલી બે નોકાઓમાં, અલેક્ઝાન્ડ્રા મીલમાં ને શીવરીની ગોડા-ઉનમાં ભયંકર આગ. દરેક ઇંડિયા રેલવે પર ભયાનક અકસ્માત. આસ્તામ ને બંગાળમાં ધરતીકંપના આંચકા. લખનૌ અને રીકંદરાબાદમાં કોમી અથડામણ. સુરત નજીક વાવાઝોડાનું તોફાન. ગુજરાતમાં ક્રોસમના વરસાદે પહોંચાડેલું નુકસાન. રેવાના મહારાગ્ન પદ્મપ્ર થાય છે. બર્લીન રેડિયોના જણાવ્યા પ્રમાણે થી સુલાય જોડા જાપાનમાં છે અને તેમણે જાપાનની મદદથી હિંદને મુકત બનાવવાની ઇચ્છા દર્શાવતું અવચન કર્યું હતું. પ્રાંગમ્નાના રાગવી અને થી. જગનાલાલ અગ્રજનાં અવસાન.

બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં હિંદ વિશે વિવિધ ચર્ચાઓ થાય છે. બ્રિટિશ છાપાંઓ સરકારને હિંદની માગણીઓ સંતોષવાની સલાહ આપે છે. મી. ચર્ચીલ થોડા જ સમયમાં હિંદ વિશે અગત્યનું નિવેદન કરવાનું વચન આપે છે. બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળમાં ફેરફાર ને મી. ચર્ચીલનું ઉત્તેજક વ્યાખ્યાન. મદ્રાસમાં આગળ વંચતી જાપાનીઝ સેના આખરે સીંગાપોર પર વિજય મેળવી તેને ‘શોનોન’ (દક્ષિણનો તેજસ્વી પિતા) નું નવું નામ આપે છે. અલ્લેદેશમાં જાપાનની આગેફૂચ. માંડ્રે, સોલોમન, ડાર્વીન આદિ ઓસ્ટ્રેલિયન બંદરો, આંદામાન વગેરે પર જાપાનીઝ વિમાનોનો બોંબમારો. ટ્રીમોર, બાલી, સુમાત્રા વગેરે સ્થળે જાપાનીઝ સેનાના ઝડપી વિજયો ને જાવામાં આગેફૂચ. જાવાની સરકારે પાટનગર બરેવિયા ખાલી કર્યું છે. ને રંગુન, જાવા અને શીલીપાઇન્સમાં ભનાયક હુલ્લા ખેલાઈ રહ્યાં છે. રંગુનમાં આગ ને લૂટકાટ. અમીરેડા બોરવવામાં જાપાનીઝોને મજેલો વિજય. અમેરિકાના પશ્ચિમ કાંઠાનાં બંદરો પર દુરમન વિમાનોનું ઉડવન ને પૂર્વ કાંઠાના ટાપુ પર જર્મનીનો તોપમારો. અમેરિકા ઓસ્ટ્રેલિયનને મદદ કરી શકવાની અશક્તિ દર્શાવે છે. અમેરિકામાં રહેલું મશહૂર ફ્રેન્ચ જહાજ નોર્મંડી આગથી તારાજ થાય છે. શીંગાપુરમાં લપસી જવાથી જનરલ

ઈંદુ અને રજની-લેખક : શ્રી રતુભાઈ દેસાઈ. પ્રકાશક : શિષ્ટ સાહિત્ય મંડલ, મોડા
આંકડિયા (કાઠિયાવાડ). મૂલ્ય : ર-૩-૦

‘ જનની ’ સમા હૃદયપરથી રમ્ભતિકાવ્યના લેખકની આ બીજી કૃતિને આવકારતાં હવે
થાય છે. ‘ જનની ’ માતૃસમરણનું અખંડ કાવ્ય હતું, ‘ ઈંદુ અને રજની ’ એ દામ્પત્ય જીવનની
રમ્ભતિકથા છે. પ્રસંગો ગદ્યમાં આવેલાં છે. જતાં તેમાં કવિ શ્રી ન્હાનાલાલની ‘ ઉપા ’ ની જેમ
રસનો એવો અરખલિત પ્રવાહ વહેતો જણાય છે કે ‘ ઉપા ’ ને જે આવશે કુમાર-કુમારીનું
રસકાવ્ય લેખીએ તો આને સહેજે ‘ દામ્પત્ય જીવનનું રસકાવ્ય ’ કહી શકીએ. દંપતીનાં પ્રેમ,
મરતી, પ્રજાપ, ભક્તિ અને મદ્દતાનું આત્મ લાવમધું વર્ણન ઘણી ઓછી કૃતિઓમાં આવેલાયું
હશે. કર્ણુરસની વિશેષ છાયા છતાં એમાં અન્ય રસો પણ સુંદર રૂપમાં વિકસેલા છે.

સ્થાપિ-કર્તા કોલક. પ્રકાશક : મગનલાલ કાલભાઈ દેસાઈ, કવિતા કાર્યાલય, ગુરુનિવાસ,
નહેરુ રોડ, વીરેપારવે. મૂલ્ય : ૧-૮-૦

દુર્ગોધ અતે અગેય કાવ્યોના આ યુગમાં જેય ને સુઆલ જતાં રસપૂર્ણ કાવ્યો લખીને
જાણીતા અનેકા અને ‘ સાન્ધ્યગીત ’ નામે પોતાના પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહથી ગૂર્જર સાહિત્યમાં
ચોક્કસ સ્થાન મેળવી ચૂકેલા કવિ કોલકનો આ બીજી કાવ્યસંગ્રહ પણ પ્રથમના જેટલો જ
આવકાર્ય છે. પ્રતાપનામાં- વિટલર કોઈ દેશ જીને એના કરતાં મારે અન્ય બહાર પાડેલાં એ
વધારે વિકટ હતું’ એમ કહ્યું છે. જતાં કવિએ આ યુધ્ધના સંયોગમાં પણ એ સાદસ ખેંચ્યું છે,
અને આપણે ત્યાં સાહિત્યને એ અને આર્થિક જોખમ સિવાયનાં અન્ય સાદસો તો વગી થયાં
આપણી ગયાં છે, જોડે. આ સાદસને અસિનંદતીય કહેવામાં કરી દરકન આવે એમ નથી.

કાવ્યોમાં રસ અને વૈવિધ્ય એકંદરે સુંદર રૂપમાં જળવાઈ રહેલ છે. વિરૂત પરિચય મારે
અહીં અવકાશ નથી, તેમ છતાં કાવ્યોમાં વહેતા સરળ-સાવચળાં પ્રવાહનું વાચકોને દર્શન પણ
કરાવવું જોઈએ એ આશયથી ‘ જીવનસખીને ’ નામક કાવ્યમાંથી નીચે થોડીક પંક્તિઓ રજૂ
કરેલ છે—

સદા તારે તેજે મલિમય હસી અનલ પ્રભા,

અનેત્રા લાવરે જીવ હાથનાં પત્ર ઉપરનાં.

વેવંત્રની પાંસળી તૂટી ગયેલી. તેઓ હવે પેસીયીકના સેનાપતિ મરીને ફરી દિલ-ગ્રહદેશના સેનાપતિ
જાને છે. પેતાં અનેકેકા વંચે મુલાલાલ. જર્મનીને લાખો રવળસેવકોની મદદ કરવાની ફરિયાદો
દર્શાવેલી તપરના. લીખિયામાં રોમેલે મેળવેલા કેટલાક વિજયો. ડાયરની સામુદ્રધૂનીમાં ખેલાયલું
નોંધાધુધ. હીટલર, રીએન્ડ્રોપ, પેપ્ત આદિના ખૂનનાં નિષ્કળ નીવડેલ કાવચાંઓ. પસંતઝગતુમાં
નવા આક્રમણ અગિ હીટલરની ગર્જના. માલ્ટા અને સુએઝ પર જોગમારો.

અને એની પહેલે મુજ જીવનમાં ફોરમ મુરબી
રસીલા મુન્નરે મધુર મુરખી શાય પ્રસરી !
રસી ! ગાયુ' મે' તો મધુર, ગીત પ્રેમાર્દ્ર ઉરડું
ઉપાકયુ' તે' જીવી ચગચુ' મગને મુખમળ મહીં,
પ્રમા તું તો મારી ધર્મ જીવનની સાથેન કલા !

સખી ! પૃથ્વીની તો શરદ શરીરેખા ગગનથી
સરી અધારાના ઉર જીતરમા વાન કરતી !
જતાં તુ તો મારી કવિજીવન બ્યોમે શરીરેલા
રહી ખીલી નિત્ય જીવનભર પૂનેમ બનવા,

કાવ્ય-પૂર્વા-લેખક અને પ્રકાશક : શ્રી ઉપેન્દ્રરાય ન્હાનાલાલ વોરા, માંગવી, (કચ્છ)

કિંમત ૦-૮-૦

દક્ષપતૈશ્વીમાં લખાયલાં કાવ્યોનો આ સંગ્રહ પ્રયોગદશાના કાવ્યો તરીકે નોંધપાત્ર છે.

પાછળના ભાગમાં સંગ્રહમાના કેટલાક કાવ્યોનું સંગીત-સ્વરાંકન આપવામાં આવ્યું છે,

કુંવારા-લેખક : જગજીવન, પ્રકાશક : બાલકૃષ્ણ પ્રભાસંકર પુરોહિત, રાજપીપળા.

કિંમત ૦-૧૨-૦

શ્રી રમણલાલ વ. દેશાઈના બે બોલ સાથે પ્રગટ થયેલા આ પુસ્તકમાં લેખકે 'રાજપીપળા સમાચાર' માં લખેલા હાસ્યવિષયક લેખોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. લેખો જીવનનાં સિત્તિચિત્ર અંગોને સ્પર્શતા હોઈ વિષયવૈવિધ્ય એકંદરે હીક જાળવાઈ રહ્યું છે.

ઉદ્વેગમા-લેખક : મન્નકડીર, સંપાદકો : ઇંદુલાલ હ. કોહારી અને કીરતન લટકારી.

પ્રકાશક : બાલકૃષ્ણ કાપોલ્લય, મોડાસા કિં ૦-૫-૦

હાસ્યરસના આપણા જાણીતા લેખકે મૂળકરાજને મુખ્ય પાત્ર બનાવીને લખેલી આ બાલકાવ્યો આજકોની સાથેસાથ યુવાન વર્ગને પણ ગમી જાય તેવી છે. સ્વચ્છ ચિત્રાર્થી સંપાદન પણ રચિતનક નીવડે છે.

મુશીલ જૈન મહિલાઓનાં સંસ્મરણો-લેખક : પંડિત લાલચન્દ્ર ભગવાન ગાંધી, વડોદરા.

આ નિબંધમાં લેખકે મુશીલ નારીનાં લક્ષણો જણાવવા સાથે જ કેટલીક ઐતિહાસિક

મુશીલ જૈન મહિલાઓનો પરિચય કરાવ્યો છે. નિબંધ દૂંડો છતાં તે ખૂબ માહિતીપૂર્ણ બની શક્યો છે.

NEW LIGHT-ધૂટક કિંમત ૦-૦-૬

જાણીતા યુવાન ગુજરાતી લેખક શ્રી ભગીરથ મહેતાના સહતંત્રીપદે બેંગલોરથી પ્રગટ થતા

આ અંગ્રેજી સાપ્તાહિકમાં સરળ અને રસચ્છાપામાં પ્રગટ થતાં વાર્તા, સાપ્તાહિક સમાચાર, દરીદ્રાઈ-ઉદ્વેગ વગેરે વિષયવૈવિધ્ય-હીક જાળવી ગયે છે.

અહિંસાનો પયગંબર-સં ૧૬૬ : મોતીલાલ ર. ભગતજી, પ્રકાશકો : ચન્દ્રકાન્ત ન.

લાન્ડરજીર અને રાવજીસાધ બી. પટેલ મોહારાડ, કિં, ૦-૪-૦

ગાંધીજીનું સાહિત્ય, તેમનું વિચારમંથન તેમજ તેમના અંગે વિશ્વવિખ્યાત પુરોના

અભિપ્રાયો ધ્યાદિ સાથે પ્રગટ થયેલું અહિંસાના પયગંબર મહાત્માજીનું આ રેખાચિત્ર દૂંડમાં સારો પરિચય કરાવે છે.

‘સુવાસ’નું સલાહકાર-મંડળ

૨૧ બે. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ, બી. એ., એલએલબી બી. એ. એલ
માણ નાયબ રીવાજ, વડોદરા રાજ્ય

૨૧. ૨૧. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ, એમ. એ., બી. એલ એસ

પ્રકાશનખાતાના અધિકારી-વડોદરા રાજ્ય

૨૧. ૨૧. દેશવલાય હિંમતલાલ કામદાર, એમ. એ.

ઊત્તિહાસના પ્રોફેસર, વડોદરા-કોલેજ

૨૧. ૨૧. જગદગનદાસ દયાલજી મોહી

માણ અધ્યાપક, પુરુષ અધ્યાપનમંદિર, વડોદરા

૨૧. ૨૧. નર્મદાશ કર હરિશંકર વ્યાસ બી એ

૨૧. ૨૧. ઇશ્વરલાલ કસનજી નાયક, બી. ઈ, એ. એમ આઈ ઈ. [હિંદ]

એમ. આર એલએએન, આઈ [લંડન]

૨૧. ૨૧. મૂળજીભાઈ ખી શાહ

ભારતવર્ષનું પ્રાચીન ગૌરવ તથા મહત્ત્વ જાણવું હોય—

અનુભવવું હોય તો

ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લહેરચંદ શાહ

એલ. એમ. એન્ડ એસ.

એમ. આર. એ. એસ. રૂત

ઇ સ. પૂર્વે ૬૦૦ થી ઇ સ ૧૦૦ સુધીના

૧૦૦૦ વર્ષનો ઇતિહાસ—

પ્રાચીન ભારતવર્ષ ખરીદો

[પાંચ બાગ મો]

તમે સ્વદેશપ્રેમી છો ?

તો તમે ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ જાણીતા જ હો

ન જાણીતા હો તો

ઉપલા પુસ્તક માટે આજે જ ઓર્ડર લખો

પાંચે ભાગ બહાર પડી ચૂક્યા છે.

મોટાં શહેરોના જાણીતા સર્વ જીકસેલરો પાસેથી મળી શકશે.

રોકની કિંમત રૂ. ૨૪

છૂટક કિંમત [૫, ૭, ૧, ૧, ૫] = રૂ. ૮૦

આ ઇજારા ઐતિહાસિક ગ્રંથના પ્રાદેશ બજારને ‘સુવાસ’ અર્થે સલામતે

—૧૧— આ મુદ્રે.

ચરમાનું

કારખાનું

- ☆ આખાયે હિંદમાં પહેલવહેલું છે અને એક જ છે.
 - ☆ મુખ્ય મુખ્ય સર્વ મંદીરની પશુ અને હિંદમાં જ બનાવીને બેસી હરી છે એટલે કારખાનાને તદ્દન સ્વદેશી બનાવવું જ કહી શકાય તેમ છે.
 - ☆ અમે જર્મનીમાં આઠ આઠ વર્ષ ઉપરાંત રહીને તાલીમ લીધી છે.
 - ☆ વળી આખા વૈદિક અને શાસ્ત્રીય ગાનની ધ્વનિ પદ્ધતિ પ્રમાણે કેળવણી લઈ મુખ્ય યુનીવર્સિટીની ડીગ્રી મેળવી છે. એટલે ચરમાના નંબરો પશુ બરાબર માફક આવતા કાઢી આપીએ છીએ.
 - ☆ ઉપરાંત ચરમાનો વેપાર, ત્રીસ ત્રીસ વર્ષ કરી, વ્યાપારિક દૃષ્ટિએ તેમાં આપી પડતી ગ્રીણી ગ્રીણી જરૂરિયાતોનો પરિચય પણ સાધી લીધો છે.
 - ☆ આ પ્રમાણે ચરમાના કાચ તૈયાર કરવામાં તથા તેના પહેરનારને સંપૂર્ણ સતોષ આપી શકાય ત્યાં સુધીની પહેલેથી છેલ્લે સુધીની, દરેક દરેક નાની મોટી ક્રિયા-પ્રક્રિયાનો પદ્ધતિપૂર્વક અમે અભ્યાસ કર્યો છે, પરિચય લીધો છે, અનુભવ સાથે પરિચીતન કર્યું છે. એટલું જ નહિ પણ તે માટે સોનાનો આંદ પણ મેળવ્યો છે.
 - ☆ વળી અમારું જ કારખાનું હોઈને, તેમજ અમારી અંજલ દેખરેખ નીચે કાચ બનાવાતા હોઈને, અમે તેનું કપરું, અટપટીયું કે ગ્રીણી વિગતવાળું પ્રીગ્રીશન હોય તો પણ ભૂજ સમયમાં જ તેના કાચ બનાવી આપીએ છીએ.
 - ☆ કેમકેના કાચ, કુરખીનના કાચ, તેમજ માઉકેરકોપ ક્લ્યાદિના વૈજ્ઞાનિક રીતે બનાવાતા કાચની કાંગવટ થઈ હોય તો તે સમા કરી અપાય છે અથવા નવા પણ નાખી અપાય છે.
 - ☆ તેવી જ રીતે ચરમાનું પણ દરેક પ્રકારનું રીપેરિંગ કામ કરી આપવામાં આવે છે.
- એટલે ચરમાના કાચની કેટલપણ પ્રકારની જરૂરિયાત માટે ક્યાંય જવાની કે ગોઠાં આવાની જરૂર રહેતી નથી.

☆ વળી હામ પણ અન્યની સરખામણીમાં સારા લાગે તેવા જ રાખ્યા છે.

☆ પોતાનાં વખાણ પોતાના મોંએ કરતાં તે કોઈ રીતે ઈન્જનીય નથી જ. એટલે વિરોધ નથી લખતા; પરંતુ કલકાતા ઈન્જીલ તથા દેશી, નાના તથા મોટા અમલદારોએ તેમજ શાળામદારાઓએ સ્વતઃ અમને આપેલાં સર્ટિફિકેટ મંજૂરીને વાંચી જોવા વિનંતિ છે.

રાવપુરા, ટાવર સામે,
વડોદરા.

લજો થા મળો:—
શશિકાન્ત એન્ડ કું., ચરમા બનાવનારા

सुवास

वर्ष ४ : अंक १२ .

संस्थापक—

त्रिभुवनदास लहरेयशंकर शाह

श्रीमन्महाल अभुवण संभवी

આ અંકે 'સુવાસ'નું 'રોય' વર્ષ પૂરું થયેલ છે અને આવતા અંકથી તે પાંચમા વર્ષમાં પ્રવેશશે. એટલે જેમના ચોથા વર્ષના લવાજમ દહીં લગી બાકી હતો તેમને ગયા અંક કરેલ સૂચના, તેમજ તે પછી લખેલા વ્યક્તિગત વિનંતિપત્રો સુખ આ અંક વી. પી થી મોકલાવેલ છે. આ સંયોગમાં ગ્રાહક-બંધુઓ વી. પી. ને જ્વોહરી લે એવી આશા રાખીએ તે સદજ છે. છતાં જૂથમાં જે કોઈ બંધુએ વી. પી. પાછું મોકલ્યું હોય તે 'સુવાસ'ને યાદ કરીને તે પોતાની નૈતિક જવાબદારી સમજીને હજી પણ તેઓ લવાજમ મોકલી આપે એવી આગ્રહજરી વિનંતિ છે તે તે વ્યક્તિઓ પર અમે મૂક્યા વિશ્વાસમાં અમને નિરાશ નહિજ સાપડે એવી આગા મેવીએ છીએ.

જેમણે પાછળથી લવાજમ આપવાના પત્રો લખી મોકલ્યા છે એવા બંધુઓને ચોથા વર્ષનું લવાજમ હવે તરતજ મોકલી આપવા વીનવીએ છીએ. અને તેઓ ચોથા વર્ષની સાથે-સાથ પાંચમા વર્ષનું લવાજમ પણ મોકલી આપે એવી આશા છે.

નિયમો—

'સુવાસ' નો મહિનાની પાંચમી તારીખે નિયમિત પ્રગટ થાય છે.

'સુવાસ' નો ઉદ્દેશ પ્રગતી આર્થિક ઉન્નતિમાં દરેક રીતે મદદકર્તા બનવાનો છે. તે ઉદ્દેશને અનુકૂળ થઈ પડે એવા વિવિધ પ્રકારના લેખોને તેમાં ગ્રાહ્ય અપાયે. અભ્યાસપૂર્ણ સાધનાસાધ જેઠાણીશુદ્ધ, સરજ ને મૌલિક લેખોને પ્રથમ પસંદગી મળશે.

'સુવાસ' ના 'લેખક-મંડળ' માં જોડાવાથી લેખકને વિના લવાજમે 'સુવાસ' મોકલાય છે, તેમને પોતાના પ્રગટ થયેલ લેખની આહિતપ્રીત્સ મળે છે, તેમજ સલાહકાર-મંડળમાં પ્રતિનિધિત્વ મળે છે.

'સુવાસ' નો નમૂનાનો અંક મંગાવવારે ચાર આનાની દિકિટો મોકલવી.

જેમાં ઉત્તર જરૂરી હોય એવા દરેક પ્રકારના પત્રવ્યવહારમાં, કે લેખો અસ્વીકાર્ય નીવડે તો તે પાછા મેળવવાને, જરૂરી દિકિટો બીડવી જોઈએ, અને પોતાના પત્ર પર કે છુકપોસ્ટ પર પોસ્ટલ નિયમ પ્રમાણેની, પૂરતી દિકિટો ચોડવી જોઈએ. તોટ-પેકડ રીકારવામાં નહિ આવે.

કાર્યાલયને લગતા પત્રવ્યવહારમાં તંત્રી કે સંચાલકનું નામ ન લખવું. કેમકે તેમ યવાથી તેમની જરૂરજરૂરીમાં તે પત્રની વ્યવસ્થા વિવંબજનક થઈ પડે છે.

'પ્રાચીન ભારતવર્ષ' કે 'Ancient India' ના ગ્રાહકોને પ્રથમ વર્ષે અર્ધો લવાજમે (લવાજમ રૂ. ૧-૮-૦+૦-૪-૦ પોસ્ટેજ=૧-૧૨-૦) અને ત્યારપછી એક વર્ષને માટે પોણા લવાજમે (૨-૮-૦) 'સુવાસ' મળી ગઈશે.

કાગળની મોલવારીના કારણે બેટની નકલો ઓછી ક્વામાં આવી છે. તે લેખકનર્મ અને મિત્રમંડળ તે માટે ક્ષમા કરશે એવી આશા છે.

ૐ નારાયણ

પરમહંસ શ્રી સ્વામી રામતીર્થના ઉપદેશ સ્વરૂપ
મહાગૂજરાતની સંસ્કારી પ્રજાનું

ધાર્મિક માસિકપત્ર ' **ઉત્થાન** '

તંત્રી - સ્વામી શ્રી. સ્વયંબોલિ તીર્થ

જેરદાર લખાણનાં દર મહિને પૃષ્ઠ ૮૦. વરસ હકાકે પૃષ્ઠ ૬૬૦; છતાં
વાર્ષિક લવાજમ માત્ર રૂ. ૩-૮-૦ પોસ્ટેજ સાથે
સત્વર લવાજમ મોકલી આહુક તરીકે નામ નોધાવી લ્યો.
ગમે ત્યારે આહુક ધનારને વર્ષના બધા અંકો મોકલવામાં આવે છે

લખો—પ્રબન્ધક : 'ઉત્થાન'

જ્ઞાન સાધન આશ્રમ—છોટાઉદેપુર (પૂર્વ ગુજરાત)

બાળક કેઈ પણ પત્ર સાથે જોડાયેલું નથી

સ્વતંત્ર

રીતે

૧૯

વરસથી

પ્રગટ

આયછે

બાળક માસિક બાળકો માટે જ પ્રગટ થાય છે સાદી ને મીઠી
ભાષા હોઈ આજના પ્રૌઢ-શિક્ષણના જમાનામાં, અક્ષરજ્ઞાનની
શરૂઆત કરનારાઓને તેમાંથી કંઈ કંઈ મળી શકેશે.
છતાં લવાજમ વરસના ફક્ત રૂપિયા બે
તમારી સંસ્થા કે ઘરમાં બાળક અવસ્ય હોવું જોઈએ,
કેમકે નિર્દોષ બાલુક બાળક વાચવા ઘણાં આતુર હોય છે :
નવા વરસથી ઘણો ફેરફાર થયો છે.

'બાળક' કાર્યાલય, રાવપુરા—વડોદરા

આરોગ્ય, વ્યાયામ અને તંદુરસ્તી વિષયક સંપૂર્ણ અને સચિત્ર
માહિતી સતત ૨૬ વર્ષથી આપતું માસિક

વ્યાયામ

વાર્ષિક લવાજમ—હિંદમાં રૂ. ૨-૮-૦ પરદેશ શિલિંગ-૫.

હીર તંદુરસ્તી સિવાય બીજું નકામું છે શરીરને તંદુરસ્ત, નિર્ભય અને સક્ષમ કેની
રીતે બનાવવું અને આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરી પત્ની તે કેની રીતે દયાની રાખવું, તે વ્યાયામ
વાંચનાથી પણ બાળી શકાશે.

આપના ઘરમાં, આપની લાવકેરીમાં કે આપની વ્યાયામશાળામાં તેને ખોલાવો; તે
આપને ચોક્કસ અને સાચી સલાહ આપશે વર્ષના રૂ. ૨-૮-૦ ના બદલામાં, વર્ષ આખરે
દાકતરનાં ખીલ માટે, ખર્ચાતી મોટી રકમનો તે બચાવ કરશે

ગમે તે માસથી તેના આહુક થઈ શકાય છે.

લખો:—વ્યવસ્થાપક: વ્યાયામ કાર્યાલય,

મજુકુદારનો વાડો, રાવપુરા, વડોદરા

એલેમ્બિક

શિક્ષામય

તંદુરસ્તી, તાકાત, તાઝગી
અને જોમ વધારે છે.

ગોળાકાર કાચના પાત્રોમાં આલિસેડના પ્રવાસથી થાય છે.

વડોદરાના રોટાકીસ્ટ :—ધી બરોડા એલેમ્બિક ડેપો
રાવપુરા, વડોદરા.

પૂર્વના પરિચય

શ્રી. કુગરશી ધગ્મશી સપ્ટ
સમજાવે છે.

- ૧ મિગાપુરતુ પનન
 - ૨ કચ ટાપુઓ
 - ૩ ઓરટ્રેનિઆ
 - ૪ સાધનીરીવા
- રિગે

દરેકના ૨ આના
નવ પુસ્તકોનો સેટ અગાઉથી પ્રાપ્ત
થનારને ધેરમેલ

એક રૂપિયામાં

★

જગતના વિધાયકો

રોચક અને હકીકતથી ભરપૂર
જીવન ચરિત્રો

- ૧ ઓડોલ્ફ દિટનર
- ૨ જોમેક્ સ્ટેનિન
- ૩ માર્શલ માગ-કાઇ-શે
- ૪ વિન્સન્ટ ચર્ચિલ
- ૫ પ્રેસિડેન્ટ રૂઝવેલ્ટ

દરેકના ૪ આના

★ આખાથે સેગના પાચે પુસ્તકો ધેરમેલ

— લગ્નો —

એક રૂપિયામાં

સ્વ સ્થિત કે ખુદ ડેપો
૪૫૨, કાલબાદેવી રોડ, સુબંધ ૨.

કેટલાક અભિપ્રાયો

મુવાસ નિયમિત વાંચું છું, અને નિર્મળ અને નિષ્પક્ષપાત સંસ્કારી સાહિત્ય ઉપગમવામાં એનો સુંદર ફાળો છે એમ લાગે છે.

—સ્વા. સ્વયંચર્યાતિ તીર્થ
તંત્રી-ઉત્પાત

‘સુવાસે’ પોતાની ઉચ્ચ કોટિ સાચવી રાખી રે. તેના અગ્રલેખો ખરેખર ચિંતનશીલ અને કાવ્યતત્ત્વથી ભરેલા હોય છે.

—રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

લેખો એકંદરે સાગ.....અભ્યાસપૂર્વક લખાયેલા છે.

—અરેશર ફરામછ ખખરદાર

છપ્પીએ છીએ કે શિક્ષિત ગુજરાત ‘સુવાસ’ જેવા સત્રપાસને આવકારે, પોતા અને સંપૂર્ણ સુવિકાસની તક આપે.

—વિ. ક. માનસી

વિચાર અને સાહિત્યસમૃદ્ધ સુંદર માસિક...પ્રત્યેક મામે અવનવી, વિધવિધ અને દેડેકની સુરચિ સંતોષાય એવી સાહિત્ય અને વિચાર—સામગ્રી પીરસાય છે

—અનાવિલ જખત

અમારું આખું કુટુંબ ‘સુવાસ’ ખૂબ વાંચે છે. અમારે ત્યાં ગુજરાતનાં ઘણાં પત્રો આવે છે, પણ તેમાં શિષ્ટ સાહિત્ય તો ‘સુવાસ’ જ આપે છે.

—કે. એલિયા ભેરડી

ગુજરાતને એક સારું માસિક મળ્યું હોવાનો સંતોષ થાય છે.

—જમખમિ

આ માસિકે માહિતીપૂર્ણ સામગ્રી આપીને પોતાનું સ્થાન નક્કી કરી લીધેલું જણાય છે.

—સુબ્રમણ્યમ સમાચાર

‘સુવાસ’ નું ધોરણ આમ વધુ વ્યાપક બનતું જાય છે તે જોઈ આનંદ થાય છે...તેના સંચાલકોને ધન્યવાદ છે.....આ પદ્ધતિનો બધાં સામયિકોવાળા સ્વીકાર કરે તો ? —અત્યારે કચરાની ટોપલીમાં નાખતા જેવું સાહિત્ય પ્રસિધ્ધ થાય છે, તે ન જ થવા પામે.

—ગુજરાતી

લેખોની પસંદગી જોઈ સંતોષ અનુભવીએ છીએ. ઊગતા લેખકોની કલમ વિકસાવવામાં સાહિત્ય માસિકોની ખોટ ‘સુવાસે’ પુરી પાડી છે.

—જય કચ્છ

એ વિશિષ્ટ પ્રકારનું સ્થાન સાહિત્ય-જગતમાં મેળવશે એવી આશા બંધાય છે.

—સુજક

આ નવો ફાલ અન્ય સામયિકો જેમ ખાલી નગર કરી ફેંકી દેવા જેવો નથી. ‘યથા નામા તથા ગુણ’ ની જેમ ખાસ વાંચના જેવું છે...લેખોની શૈલી ઉત્તમ કલાપૂર્વક નવી છે. ખાસ મહત્વતા બાયાશુદ્ધિ અને જોડણીને આપેલી છે.

—જેતીવાડી વિજાન

તેમાં પીરસાયેલી વિવિધ જાતની વાનગીઓ સાહિત્ય-પ્રેમીઓને સારો ખોરાક પૂરો પાડે છે.

—સત્રિય મિત્ર

સામગ્રી સંતોષપ્રદ છે.

—પુસ્તકાલય

વિદ્વાતભરેલા લેખો, વિચારણીય સાહિત્યસામગ્રીથી આ માસિક વડોદરાના બંધ પડેલા ‘સાહિત્ય’ માસિકની ખોટ પૂરશે એવી આશા બંધાય.

—બાળક

જીવન, કલા, સાહિત્ય વગેરે વિષયો પરના લેખોથી ભરપૂર છે.

—સયાજીવજય

‘સુવાસ’ એના નામ પ્રમાણે સુવાસિત છે.

—તંત્રી-દેશીરાજ્ય

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધ્યાનાં જ્ઞાનાંજનશલકયા ।
નેત્રમુન્મીલિતં યેન તસ્મૈ શ્રીગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૪ થુ]

એપ્રિલ : ૧૯૪૨

[અંક ૧૨ મે]

સંધ્યા સમે

“ નૌતમ ”

સંધ્યા સમે સાગર-તીર એકલો
ધૂમી રહ્યો હોઈ હું મસ્ત, ત્યારે
કે પન્થ એવી પણ લાઘતી કે
અગમ્ય ઉસ્તાદની અંગુલી અડયે
પ્રહ્લાદ-વીણા સહ સૂર સાધી
બજી ઉઠે અંતર-પ્રીત માડું આ ।
ને સ્નેહહીણાં જગતક કુરે
શમી જતો ધર્મ શોર ક્યાંયે.
બૂલી જતો જ્ઞાન હું આસપાસતું
જ્યાં દુન્યવી જીવનની સપાટીએ
સંશ્રામ માંડી પશુધીય હીન આ
રૂઢેંસી રહ્યાં માનવી માનવીને. ૧૨

* સંચિત

કેલાહલે ને કલકે બસૂર એ
મોહાંધ, જે ભર્ગ વરેણ્ય મૂકી
અંધારમાં આયડતાં અભાગિયાં...
બૂલી જવાતું સધળું, ધરીકમાં
હું કાળ ને કિરમતનાં બધાંયે
દારો વટાવી જડબેસલાખ, કે
આનંત્ય આરે જઈ ખેંચું એકલો ।
ત્યાં ઉઘડે ભર્ગ વરેણ્ય અંતરે,
બની જતો વામનનો વિરાટ હું
ને ખેંચતાં પાર અનંતની યે
ખોઈ મને હું મુજમાં જ પામતો । * ૨૩

સત્ત્વ, રજ્જ્સ અને તમસ્-ત્રણ પ્રકૃતિ; ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ-ચાર પુરુષાર્થ; શામ, દંડ, દામ અને બેદ-ચાર નીતિ; બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર-ચાર વર્ણ; બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, ગૃહસ્થાશ્રમ, વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને સંન્યસ્તાશ્રમ-ચાર આશ્રમ—એ સર્વ આત્માને તમસ્માંથી જ્યોતિમાં, અધોગતિમાંથી ઉર્વગતિમાં, નર્કમાંથી સ્વર્ગમાં પહોંચવાનાં પરસ્પર સંકેલિત પગથિયાં છે; સ્વર્ગ અને નર્કની સીમાઓ ધરાવતા વિશ્વનું એ અખંડ પ્રતિબિંબ છે; સાગર પર ડોલતા નાવના સ્થંભના એ દોર છે. આર્થ દૃષ્ટા ઋષિઓએ બ્રહ્માંડના સ્વરૂપ પરત્વે સૂક્ષ્મ મંથનો અનુભવ્યા પછી આંકડું એ જગચિત્ર છે.

પણ સમય જતાં લાગણીવિવશ સન્ત-સાધુઓને એ જગ-ચિત્રમાંનો કાળો ભાગ ખૂંચ્યો. તેના અસ્તિત્વનો ઇન્કાર તો તેમનાથી થઇ શકે તેમ નહોતું. પરિણામે તેમણે એ ચિત્રને ધડ અને મસ્તકની જેમ એ વિલાગમાં બહેંચી નાંખ્યું: પ્રકૃતિમાંથી સત્ત્વ, પુરુષાર્થમાંથી ધર્મ અને મોક્ષ, નીતિમાંથી શામ (શાંતિ), વર્ણમાંથી બ્રાહ્મણનું કર્તવ્ય અને આશ્રમમાંથી બ્રહ્મચર્ય અને સંન્યસ્તાનાં લક્ષણો—એટલાં અંગોને ભુદાં તારવી તેને તેમણે શુદ્ધ, સુંદર અને પવિત્ર માર્ગની ઉપમા આપી અને તેમાં પુણ્ય નિહાળ્યું; ને બાકીનાં અંગોને રયામ, સંસાર અથવા માયાના નામે ઝોળખાવી તેમાં તેમણે પાપનું આરોપણ કર્યું. અને દરેક માનવીને તેમણે સંસાર તણને સાધુમાર્ગમાં પ્રવેશવાની, માયા તણને સત્યને સ્વીકારવાની હાકલ કરી. પરિણામે જંગલનાં સારાં માનવીઓ ધીમે ધીમે સત્ય પન્થમાં પ્રવેશવા લાગ્યાં અને સંસારનો કાબૂ દુષ્ટોના હાથમાં જવા લાગ્યો.

ત્રાજવાની સમતોલતા બંને પક્ષોના સમવજન ઉપર આધાર રાખે છે તેમ સંસાર અને સાધુતાની સુઘટિત ગૂંથણીએ વિશ્વની સમતોલ સુંદરતા જાળવી રાખેલી. પણ લાગણીવાદી માનવોએ સાધુતા પર વધારે ભાર મૂકતાં જ સંસારનું ત્રાજવું હલકું થવા લાગ્યું અને પરિણામે સંસારમાં એવા પણ વર્ગો ફાટી નીકળ્યા કે જેમણે પાપમાંજ કર્તવ્ય નિહાળ્યું: મત્સ્ય, મૈથુન, મદિરા, માંસ ને મુદ્રામાંજ જીવનમંત્ર અવલોક્યો. સાધુતાનો પ્રચાર સંન્યસ્તાશ્રમની મર્યાદા વટાવીને જેમ જેમ આગળ વધવા લાગ્યો તેમ તેમ બાકી રહેતો સંસાર વધારે ભ્રષ્ટ ને વધારે નુજા બનતો ચાલ્યો.

એ સાચું છે કે જંગલનો સાચો, આદર્શ અને પવિત્ર માર્ગ સાધુતા છે; તેનું સ્થાન વિશ્વના શીશ તરીકે છે. પરંતુ શીશનો ટકાવ અને તેની ખીલવણી જેમ સુંદર અને સુદૃઢ દેહને આભારી છે તેમ ઉકત સાધુમાર્ગની મહત્તા ઉજવણ સંસારને આભારી છે. દેહની દરેક પ્રક્રિયામાંથી પસાર થયેલો ખોરાકજ મગજને પોષક બની શકે છે તેમ સમગ્ર સંસારનો પ્રવાસ કરીને, સ્વધર્મ (વર્ણ) અનુસાર ક્રમિક આશ્રમોની ફરજ બજાવીને શાંતિ અને નિષ્કલિપ્તતા તથા અનુભવતો માનવીજ સંન્યસ્તને—સાધુમાર્ગને દીપાવી શકે છે. મનુષ્યની સુંદરતા દેહ અને મસ્તકના સમપ્રમાણને આભારી છે તેમ વિશ્વની સુંદરતા, સંન્યસ્ત અને સંસારના સમપ્રમાણને આભારી છે. કલામય ચિત્રની શોભા તેમાં સુસ્થાને પુરાપણા કાળા રંગને બૂંસી નાંખવામાં કે ભુદા પાડવામાં નહિ પણ તેને મૂળ સ્થાન પર પણ શીઘ્રો ન પડવા દેવામાં છે; નગરની શોભા તેમાં યથાસ્થાને ગોડવાપણાં સંડોસોને ભાંગી નાંખવામાં નહિ પણ તેને સુંદર સ્વરૂપમાં સાચવી રાખવામાં છે તેમ વિશ્વની શોભા તેમાં

પદ્માસ્થાને ગોહવાયકા સંસારધર્મને કચરી નાંખવામાં નહિ પણ તેને જળવી રાખવામાં છે.

પણ ભાગતના કમભાગ્યે પ્રજાનો બહોળો વર્ગ એ ધર્મ વીસરી ગયો. સાધુતાના મોહમાં તેણે રજસ્ પ્રકૃતિ તણ; અર્થ અને કામના પુરુષાર્થની નિંદા કરી; દંડ અને ભેદની નીતિમાં પાપ નિહાળ્યું; ક્ષત્રિયવર્ગ પાસે યુધ્ધધર્મ તળવ્યો; ગૃહસ્થાશ્રમને સંન્યસ્તની ઝંખનાથી ઢાંકી દીધો; બ્રાહ્મણો અને સંન્યાસીઓ શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને ઉપદેશ્યો હતો એવો કે શ્રીરામે શંકુકને માટે હ્મ્મ્યો હતો એવો સ્વધર્મ વીસરીને સાધુધર્મ ઉપદેશવા લાગ્યા. 'નારી એ નરકનું દ્વાર છે; બ્રહ્મ સત્ય છે' અને જગત મિથ્યા છે; તપ-જપ-સમન કરી લે, નહિતર આયુ વીતી જશે ને પ્રયુક્તિ રહી જશે. 'એવો ઉપદેશ સર્વવ્યાપી બન્યો. પણ એ ભૂલી જવાયું કે-સંસાર એ નરકની જેમ સ્વર્ગનું પણ દ્વાર છે, અને સંસારનું દ્વાર નારી છે; બ્રહ્મ એ સત્ય હશે પણ એની પ્રાપ્તિનું ક્ષેત્ર જગત છે; અને જે માનવી સ્વધર્મયુક્ત છે તે હંમેશાં પ્રયુક્ત જ છે; પત્નીની સાથે ક્રીડા કરતો કે પુત્રના લગ્ન ઉજવતો ગૃહસ્થાશ્રમી, યુધ્ધમાં લોહીની સરિતા વહાવતો ક્ષત્રિય, તિબેરીનું તાળું સંભાળતો વૈશ્ય કે પૃથ્વી પરથી ગંદકી સાફ કરતો શુદ્ર એટલા જ પ્રભુની નજીક છે જેટલા ધર્મનો ઉપદેશ કરતો બ્રાહ્મણ કે કેદાસ શિખરે પ્રભુ નામની માળા જપતો સંન્યાસી પ્રભુની સમીપ છે. વળીશ્રમ વ્યવસ્થાની આ ગૂંચણી વીસરાઈ જવાથી ધર્મ-અધર્મનું મૂલ્યાંકન પડતાઈ ગયું; જે પોપણ દેહ-સંસારને મળવું જોઈએ તે શિર-સાધુતા પર ટોળાવા લાગ્યું. ને એ ક્રિયા પુણ્ય અને કર્તવ્યના નામે ઓળખાવા લાગી.

જેમણે પરદેશી આક્રમણકર્તાઓને ભૂમિભેગા કરવા જોઈએ તેવા ક્ષત્રિયોએ હાથમાં માળા અને કરતાળ લીધાં; જે ક્ષત્રિયાણીઓએ પિતૃવંશનાં અને માતૃભૂમિનાં વૈર લેનારા તેજસ્વી કુમારો જન્માવવા જોઈએ તે લક્ષ્મણીઓ બનીને નાયવા લાગી; જે યોગીઓએ યોગેશ્વર શ્રી કૃષ્ણે ક્ષત્રિય અર્જુનને શીખવ્યો હતો એવો સ્વધર્મ ક્ષત્રિયોને શીખવવો જોઈએ તેમણે શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનને જે નિવૃત્તિ ધર્મથી પાછો વાળ્યો હતો તેવા ધર્મમાં દરેક વર્ગને એવંચ માંડ્યા. આત્મિક અને ભૌતિક-ચેતન અને જડ એમ બે અંગમાં ગૂંથાયલા વિશ્વને યોગી અને ક્ષત્રિયની સંયુતીજ બચાવી શકે છે તે સ્પષ્ટ કરતું 'ગીતાનું' મહાવાક્ય-યજ્ઞ યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણો યજ્ઞ પાર્થો ધતુર્ધરઃ અને મનુસ્મૃતિનું એ અને વર્ગને વિશ્વના પ્રાણરૂપ લેખતું વિદ્યાન વીસારે પડ્યું. ને યોગ, અધ્યાત્મ, તપ, જપ, ધ્યાન, ભક્તિ આદિ કેવળ સાધુધર્મની ક્રિયાઓનાં જ મહામૂલ્ય અંકડાં.

જેમ જેમ આ મૂલ્યાંકન ચિકિત્સાનું ગયું તેમ તેમ પ્રજા સંસાર-ધર્મમાં અધર્મ જોવા લાગી. પરિણામે ભારતીય પ્રજાનું સંસારજળ ધીમે ધીમે ફીણું બનવા લાગ્યું. સ્વામી રામદામે શિવાજીને એ ભાગે વાળ્યો. પણ નિર્બળ બનેલી ભારતીય પ્રજામાં એનાં મૂળ ચિરમ્બાધી સ્વરૂપમાં, જાંડાં ન જતરી શક્યાં. ને પરિણામે ભારતની સાંસારિક ગુલામી અનિવાર્ય બની.

દેહને મળવું જોઈતું પોપણ શિર પર ટોળવામાં આવે તેથી દેહ તો કંગાલ બને જ છે, પણ શિર પણ પોતાનું સત્ત્વજળ ગુમાવી બેસે છે. કેમકે શિરનું સત્ત્વજળ તેના પર દૈનિક રીતે લદા-યલા પહોંચેને આભારી નહિ પણ રક્તસ્વરૂપે સમસ્ત દેહમાં ધૂમીને સ્વાભાવિક ક્રમે શિર પર પહોંચતા પોપણને આભારી છે. એટલે જેમ જેમ દેહ કંગાલ બને તેમ તેમ શિર શિથિલ બનવા માટે. ને જ રીતે ભારતનું સંસાર-જળ કંગાળ બનતાં સાધુમાર્ગ પણ શિથિલ બન્યો. અને શિથિલતા હંમેશાં દંબને નોતરે છે તે અનુસાર ભારતમાં સાચા સંસારીઓ કરતાં દંબી સાધુઓની

અને સાધુતાનો દંભ આચરતા બ્રહ્મ સંસારીઓની સંખ્યા વધી પડી. ને પરદેશી વિજેતાઓને પોતાની સલામતીના વિષયમાં પરાજિત પ્રજાનો આ કાયરતાપોષક દંભ વિશેષ લાલદાથી હોઈ તેમણે તેને આક્રમક રૂપે પ્રેરણાદાન આપ્યું.

કેટલાક તત્ત્વવિવેચકો આ દોષ જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મ પર દોળે છે. પણ તે સુધટિત નથી. જૈન ધર્મનો આશય વર્ણાશ્રમ-વ્યવસ્થા ને સાંસારિક કર્તવ્યને શિથિલ બનાવવાનો નથી પણ વર્ણાશ્રમનાં અભેદ બંધનોએ જે જડતા પ્રગટાવેલી તે દૂર કરીને એ બંધનોને નવેસરથી સુંદર, સજ્જ ને સુધટિત બનાવવાનો છે. પુનર્જન્મ અને પ્રકૃતિકર્મ બંને તત્ત્વોની રૂએ જગતમા ફરેક માનવી સમાન કોટિનાં નથી અવતરતાં. કોઈનો આત્મા વધારે વિકસિત હોય, તો કોઈ પ્રાથમિક દશામાં હોય. વધારે વિકસિત આત્માને જો વર્ણ કે આશ્રમના બંધનમાં જકડી રાખવામાં આવે તો તે રૂંધાઈ જાય. ત્રેતાયુગ કે જ્યારે એ બંધનોની વ્યવસ્થા જાળવનારા મહર્ષિઓ અને નૃપતિઓ હયાત હતા ત્યારે પણ શુદ્ધ કુળમાં શંભુક સમો મહાત્મા જન્મ્યો અને શ્રી. રામચંદ્રજીને એનો વધ કરવો પડ્યો, ત્યારે કલિયુગમાં શું ? જ્યારે આત્માઓની કક્ષા વધુ ને વધુ વિભિન્ન થતી જાય છે, સ્ત્રીઓનાં ચારિત્રમાં શૈથિલ્ય પ્રવેશ્યું છે, પુરુષમાં જવાબદારીનું તત્ત્વ ધટ્યું છે, ત્યારે પ્રજાઓ ધાર્મી પ્રમાણે શી રીતે અવતરે ? શુદ્ધ પ્રધાન ક્ષત્રિયકુલમાં પ્રેમ-ભક્તિની પ્રતિમા સમી મીરાંબાઈ જન્મે એમાં દોષ કેનો ? સાંસારિક જવાબદારીઓથી ભરેલા ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે શુદ્ધકુલમાં ત્યાગ અને ભક્તિ-પ્રધાન પ્રજા અવતરે ને તેને વર્ણ અને આશ્રમના બંધનમાં જો રૂંધી રાખવામાં આવે તો તેમના સહવાસથી એ વર્ણ અને આશ્રમમાં જાણી વધારે શિથિલતા પ્રવેશે. એ શિથિલતા દૂર કરવાને જ જૈન દુવિધ ધર્મ છે : જેનો આત્મા સંસારપ્રિય હોય તે સંસાર પ્રત્યેની ફરજે બળવે, ને જેનો આત્મા સંસાર સાથે સુમેળ ન ખાઈ શકે તો હોય તે સંસારને છોડી દે.

પણ વર્તમાન હિંદી પ્રજામાં શુદ્ધ હિંદુ, બૌદ્ધ અને જૈન-ત્રણે આર્પ ધર્મનાં મૂળભૂત તત્ત્વોનું વિકૃત સ્વરૂપ જ પ્રવેશી ગયું છે. છેલ્લા એક હજાર વર્ષ થયા પરદેશી આક્રમણકર્તાઓ અને તેમના વિચક્ષણ રાજનીતિજ્ઞોએ ભારતીય ધર્મોનાં મૂળભૂત તત્ત્વોને પોષણના નામે એવું ઝેર પાચું છે કે કાયરતા ને સાધુતાનો દંભજ પ્રજાના લક્ષણ બની રહ્યાં છે. એ લક્ષણોના આશ્રયે જાહેરલી પ્રજાને જૈન કે બૌદ્ધ ધર્મ અનુસાર સંસાર તજવો નથી અને હિંદુ ધર્મ અનુસાર સંસારને આનુષંગિક ફરજે પાળવી પણ નથી. મોહ છે સંસાર પર, અને એની સિદ્ધિને માટે આગળ ધરવો છે, સાધુધર્મ; સામ્ય સંસાર ને સાધનમાં સાધુતાનો દંભ: પાણે પાણીનો ને ઉપર મકાન ચણવું છે પત્યરનું.

પરંતુ આજના વિશ્વવ્યાપી જીવન-સંક્રામમાં ભારતીય પ્રજાએ જે જીવવું હોય તો હવે તેણે સાધુતાના દંભને તણ દઇ સત્ય રૂપમાં ઝળહળવું જ જોઈએ. શુદ્ધવર્ગમાં જન્મ અને ગૃહસ્થાશ્રમની વય છતાં શંભુકે ન્યારે બ્રાહ્મણ-વર્ગ અને સંન્યસ્તાશ્રમની ક્રિયાઓ આચરી ત્યારે શ્રી રામે તેને સ્વર્ગમાં વળાળે. આજે એટલા કડક ન બની શકાય તો પણ પ્રજામાંથી જેને સંન્યાસી બનવું હોય એમને સંસારની ફરજોમાંથી મુક્ત કરીને ગિરિધુંજેમાં વર્ણાવી દેવા જોઈએ. પણ જેને માલ, મિલકત, સ્ત્રી, સંતાન, ભૂમિ, સંસાર વગેરે પ્રિય હોય તેણે સંસાર-ધર્મને સમજવો જોઈએ; અને એનું પાલન કરવું જ જોઈએ. સંસારનું રક્ષણ સ્વર્ગવાસી ઇશ્વર કે વનવાસી સંન્યાસી નથી કરી શકતા. જમદગ્નિનો આત્મા ગમે તેટલો મોટો દરો, પણ કાર્તીકીયને દૂર રાખવાને તો પરશુરામની ફરજ જોઈએ. તેમ સંસારના રક્ષણને માટે તો ક્ષત્રિયની તત્ત્વવાર, વૈશ્યની તિજ્જેરી ને શુદ્ધનું દળ જોઈએ—અને એ ત્રણેને સ્વધર્મમાં દૃઢ રાખનાર ને અધર્મોનો પરલોકનો પાંચ દાખવનાર આચાર્ય સમા બ્રાહ્મણ-શ્રેણી શુદ્ધિ જોઈએ.

રોકાઈએ'ના ન્યાયમંત્રી લોર્ડ ઇર્લેના ગુરુદેવ પ્રોફેસર વીલી ખૂબ જ બુદ્ધિશાળી સ્વભાવના હતા. એક સમયે રસ્તામાં શિખતો અચાનક બેટો થઈ જતાં તેમણે પૂછ્યું, “તમારા ઘરમાં કોણકને તાવ આવેલ છે તે માટે ઘણો જ દિલગીર છું; એ તાવને કારણે કોણ-તમે મરી ગયેલ છે તમારા બાપ ?”

“મારા બાપ નહિ,” ઇર્લેએ હોહ દબાવી રાખીને કહ્યું, “એ તો હું.”

“હા, હા,” ગુરુદેવ પોતાના વિપુલ જ્ઞાનનો પરિચય કરાવતાં કહ્યું, “હું પણ શરૂઆતથી એમજ ધારતો હતો. તે માટે ઘણોજ ઘણો દિલગીર છું.”

મિટાલીના રાગ હાંબીને કંઈ જઈભરાજની દરીકાઈ કરે એવો હતો. તેમનાં મદારાણી માર્ગરેટાદેવીએ જ્યારે આંખ પર ચરમા ચડાવવા માંડ્યાં ત્યારે તેમણે કહ્યું, “આ ચરમાથી તારા સ્વર્ગીય ચહેરાને બદલત શા માટે બનાવે છે ? કાઢી નાખ,”

“હા, મારી આંખો નમજી છે. ચરમા વિના નહિ ચાલે.”

“મારો કંઈ પણ કોઈક સમયે છે.” રાગએ સ્મિતપૂર્વક કહ્યું. “તેને સંગીત લલકાર્યો વિના નહિ ચાલે.”—તેમણે “હાં.....આં.....થી ચલાવવા માંડ્યું.”

“વાહ” રાણીએ ચરમાને બાજુએ મૂકતાં કહ્યું, “શું સુંદર સંગીત છે ? પહેલો સ્વર સાંભળતાંજ મારી આંખો મુધરી ગઈ. હવે કોઈ દિવસ ચરમા ચડાવવાની જરૂર નહિ પડે.”

“મારે પણ હવે કોઈ દિવસે માવાની જરૂર નહિ પડે.” કહીને નૃપતિએ ચરમાને પોતાના ખીસામાં પધરાવી દીધાં.

પ્રખ્યાત આંચ નાટ્યકાર શેરીડનની મશકરી કરવાને એક પ્રસંગે તેના બે મિત્રોએ એક સાથે તેને પૂછ્યું, “શેરીડન, બોલ તું મૂર્ખ કે ગંધકો ?”

“બન્ધુઓ,” શેરીડન તે બંને મિત્રોની વચમાં પ્રવેશતાં બોલ્યો, “હું મૂર્ખ નથી. તેમ ગંધકો પણ નથી. પરંતુ તે બંનેની વચ્ચે તો ચોક્કસ છું.”

કૃત્ય નૃપતિ લુધ પંદરમાના મંત્રી ધ્યોનને ઘરમાં નારીનો વેશ ધારણ કરવાની ટેવ હતી. એક સમયે એનામાં રાગનો વિરોધી પક્ષ જીતી ગયો તે તે પક્ષનો સરદાર જરૂરી કાગળો હાથ કરવાને ધ્યોનને ઘેર પહોંચ્યો. પણ ધ્યોનની પુરસ્કીમાં એક ખૂબસૂરત યુવતીનેબેઠી નિહાળી વિચિત્રતા સરદારને કાગળો મેળવવાની વાતનું વિસ્મરણ થઈ ગયું અને યુવતી સાથે તે રસ અને મૃગારની વાને વળ્યા. પરિણામે પોતાના પક્ષને બચાવવા કરવાને લુધને એક દિવસ વધુ મળી ગયો. તેણે ધ્યોન પર પત્ર લખી જણાવ્યું કે, “તમારા ખાનગી પહેરવેશ મારી જે સુંદર સેવા બજાવી છે તે પરથી હું તો એમ જ ઇચ્છતો થયો છું કે તમે હંમેશાં એ પહેરવેશને ધારણ કરતા રહો.”

ન્યાયાધીશ એલનઅરો પ્રાન્તિક ન્યાયમંદિરોના હેટલાક કેસો પતાવવાને મુસાફરીએ બિપજ્યા ત્યારે લેડી એલનઅરોએ કહ્યું, “હું પણ સાથે આવું તો ?”

“સારું. તૈયાર થા.” ન્યાયાધીશે પત્નીની ઇચ્છાને માન આપ્યું. ને પત્ની ઉભેલું, “પરંતુ સાથે તારી પૂઠાની બેડોળ પેટી ન લેવી.”

પંજબ કેશરી રાજ ગુલુજીતસિંહના સમયમાં પંજબમાં સખ્ત દુકાળ પડ્યો ત્યારે પ્રજાવત્સલ રાજવીએ રાજ્યના સર્વ અનાજ-ભંડારો પ્રજાને માટે ખુલ્લા મુકી દીધા ને ભંડારીઓને એવો આદેશ કર્યો કે ભાગવા આવનાર દરેક પ્રજાજનને અડધો અડધો મણુ અનાજ આપવું.

એક સાંજે આખા દિવસના શ્રમથી કંટાળેલો ભંડારી જ્યારે વખાર બંધ કરી રહ્યો હતો ત્યારે એક ગરીબ વૃદ્ધ ધોળી ને તેનો નાનો છોકરો ત્યાં અનાજ લેવાને આવી પહોંચ્યા. ભંડારીએ હવે સમય વીતી ગયો હોય ધોળીને બીજે દિવસે આવવાની સલાહ આપી, પણ તે જ સમયે ત્યાંથી પસાર થતા એક સરદારે ભંડારીને ધોળીની માગણી સંતોષવાની સૂચના કરી ને ભંડારીએ તરતજ ધોળીને અડધો મણુ અનાજ આપ્યું. ધોળીએ સરદારને બીજું અડધો મણુ અપાવવાની વિનંતી કરતાં તે માગણી પણ માન્ય રખાણી.

ધોળીએ મણુ અનાજ મેળવ્યું તો ખરું પણ તેને ઘેર ઉપાડી જવું શી રીતે તેની તે વિમાસલ્યમાં પડ્યો. એટલામાજ અથ્થ દુદાવતા સરદારે ધોળીની આ મુશ્કેલી પારખી લીધી. તેણે તરતજ એ અનાજને પોતાના અથ્થ પર લાદીને તે ધોળીના ઘર પહોંચવું કયું.

સરદાર જ્યારે એ કામ પતાવીને પાછો ફર્યો ત્યારે તેને માનભર સલામ કરતા એક સિપાઇને નિહાળી ધોળીએ તેને પાછળથી પૂછ્યું—“ એ સરદારનું શું નામ ? ”

“ નૃપતિ રજુજીતસિંહ. ” સિપાઇએ સ્નેહભર્યા હૃદયે એ એ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

x

x

x

અમેરિકાના પ્રમુખ જેકસને ૧૮૨૬ ના ડીસેમ્બરની સાતમીએ અમેરિકન કોંગ્રેસ સમક્ષ અદ્યુત લાપણુ કર્યા પછી પોતાના એક મિત્રને પૂછ્યું:

“ લાપણુ કેવું કે લાગ્યું ? ”

“ એટલું સુંદર કે કોંગ્રેસના એક પણ સભ્યના મગજમાં આ લાપણુ તમે તૈયાર કર્યું હોય એમ માનવા જેટલો અવકાશ નથી રહ્યો. ”

“ પણ એવું માનવાને અવકાશ તો રહ્યો છે ને ” પ્રમુખે સરિમત વદને પૂછ્યું, “ કે અમેરિકાના પ્રમુખપદનું આસન મેળવવું અને આવું લાપણુ તૈયાર કરનાર પુરુષને દેશમાંથી શોધી કાઢવો એ બંને સંયુક્ત શક્તિઓ જેનામાં રહેલી હોય એ પુરુષ અભિનંદનને પાત્ર છે. ”

“ ચોક્કસ. ”

x

x

x

ડીઝરાયલી પોતાની પાસે કદી ધડિયાળ કે છત્રી નહોતો રાખતો તે અંગે તેમનાં વૃદ્ધ પત્નીએ એક દિવસે તેમને પૂછ્યું, “ દેવ, આપ ક્ષિત્રનાં મહામંત્રી છો; એટલે નોકર-ચાકરની સગવડતાથી ધડિયાળ વિના તો કદાચ ચઢાવી લેવાય, પણ છત્રી વિના શી રીતે ચાલે ? ધારો કે તમે બગીચામાં એકલા ફરવા ગયા, ને વરસાદ દેવા માડ્યો. પછી શી દશા ? ”

“ તેવા પ્રસંગે, દેવીજી, ” ડીઝરાયલીએ રિમત ઝરતા મુખે કહ્યું, “ હું ધીમેથી બગીચાની બહાર નીકળું. ને પછી ત્યાંથી પહેલપ્રથમ જે સુંદરી છત્રી સાથે પસાર થાય તેની સમક્ષ પહોંચી વિનયી સ્વરે કહું—‘ સુંદરી; હું છત્રી જરા ઘેર ભૂલી ગયો છું. આપ મને ઘર સુધી પહોંચવામાં મદદ ન કરો ? ’—ને હજી લગી કોઇ સુંદરીએ મારી એ વિનંતિ અમાન્ય નથી કરી એટલે હું છત્રી પણ નથી રાખતો. ”

લાખો માલમ

[ગત્રાંક પૃ. ૩૮૧ થી આશુ]

કુંગરશી ધરમશી સંપટ

“ઓથે દિવસે જોરામ શેડનો માણસ તેડવા આવ્યો. બીડો નિસાસો મૂકી લાખો શેડના માણસો સાથે વખાંરે ગયો. શેડ તેને એકાંતમાં બોલાવ્યો. દિલાસો આપવાને બદલે શેડ લડી પડ્યા. ‘ભૂખી’ આમ શેડીરાંડ પેઠે ખૂણામાં શું પડ્યો છે ? મરદ થા. તારું વેર લે. તારાં બેરાં-હોકરાંનો કેડો લે. હું તારી મદદમાં બોમો છું. ખૂણે બેસવાથી દુરમન ઉપર વેર વળાશે નહિ. નિસાસા નાખ્યે કાંઈ વળશે નહિ. માટી થા. અને મરાણનો ચોટલો પકડ. બોલ, તારે શું જોઈએ છે ? તને હું બધી રીતે સાધનો આપવા તૈયાર છું; ઢીલો થા માં.”

જોરામ શેડ મોટા શાદ મોદાગર હતો. જંગમ્બારમાં તેમની બારે લાગવગ હતી. તેઓ કરોડાધિપતિ હતા. અને કરોડોનો વેપાર કરતા હતા. જંગમ્બારમાં તેમને ઘેર કરોડમનો ઇન્જરો હતો. તેમની ખાસે સાત હજાર ગુલામો કામ કરતા હતા. મોટો વેપાર અને અનેક વહાણો હતાં. તેમનાં વહાણો લુટાયાં હતાં. અવિખ્યમાં તેથી પણ બારે રંગડ ધવાની ધાસ્તી હતી. વિચક્ષણ વેપારીને આખરો કારો દૂર દરવાની સારી તક મળી ગઈ. તેણે લાખાની વૈરતૃપ્તિને ઉત્તેજન આપી રાજ્યને કાઢી નાંખવાનો આખાદ પ્રસંગ સાધ્યો.

શેડના શબ્દોએ લાખા ઉપર બારે અસર કરી. તેની નિરાશા સૂર્ય જેમ ધુમ્મસને હિડાડી નાખે તેમ બીડી ગઈ. વૈરતૃપ્તિના નામથી તેના શરીરમાં ચેતન આવ્યું. તેનું મન ગગૃહત થયું; તેણે શેડ સાથે લાંબી મસલત કરી. શેડ પોતાનું માંડવી-કાંઠે નવું બાંધેલું વહાણ. ‘પ્રેમસવાઈ’ તેને સોંપ્યું. ખાસ મલખારી સાગના લાકડાથી એ વહાણ કુશળ કચ્છી કારીગરોએ બાંધ્યું હતું. તેજો હાથે તથા આલાત તદ્દન નવાં હતાં. વૃદ્ધ જુરસા મીઝીનું બાંધેલું એ વહાણ ઝડપ, ચાલ અને ઘાટમાં અગ્રેજ હતું. શેડની સાથે સલાહ કરી એના ઉપર ચાર જંગમ્બારથી મંગાવેલી યુરોપની બનાવટની તોપો ચડાવી હતી. તેને માટે પુષ્કળ દારૂગોળો વહાણમાં ભરવામાં આવ્યો હતો. અરખી બંદુક, પીરતોલો, તલવારો, જર્મેનાઓનો મોટો સંગ્રહ વહાણમાં રાખવામાં આવ્યો હતો.

લાખાએ જાતે પાકી તપાસ કરી માંડવીના બંદરમાંથી પચીસ મુનંદા અને બાત્રીવાળા ખત્રોશીઓ પસંદ કરી લીધાં. અનુકૂળ સમયે વહાણ હંકાર્યું. શેડ પોતાના પોરબંદર, સલાયા, બુદરાખાંદ, વેરાવળ, પંજમ અને મુંબઈ મુંધીના આડતિયાઓને વેંકાબાની માહિતી અને અવરજવરના ખબરો બેગા કરવા લાખી નાખ્યું. દરેક કચ્છી અને કાઠિયાવાડી વહાણોને પણ ચાંચિયાની હેરફેર તથા જવા આવવાની ખબરો મેળવવા પૂરતી તકેદારી રાખવા સૂચવ્યું.

લાખા માલમે બારે ચોક્કસાઈથી દરિયામાં તપાસ શરૂ કરી. તેણે વેંકાબાની દરેક હીલચાલ બોરીકીથી તપાસવી શરૂ કરી. એનાં જાણીતાં સ્થાનોમાં વિશ્વાસુ માણસો મુક્યાં. એના માટે અનેક જગો બિંછાવી. પરંતુ વેંકાબા જૂનો અને અનુભવી નાવિક હતો. સાગરનો તે ગરૂડ હતો. દરમનેતે બહુધા પ

હતો. રાજ્યોમાં પરસ્પર સહકાર ન હતો. એટલે એકબીજાની હદના પાણીમાં પરાયા રાજ્યનાં લઘાયક વહાણોનો પ્રવેશ નહોતો. આનો લાભ વેંકોળા બરાબર લેતો હતો. કોઈ રાજ્યનાં લઘાયક વહાણો તેની પૂઠે થતાં કે તે બીજા રાજ્યની હદમાં આશ્રય લઇ લેતો. રાજ્યોની હરીફાઈ તેને મોટી સગવડ રૂપ ધર્મ પડી હતી.

ખંડેરાની આસપાસના ગામડાવાળા હરહંમેશાં વેંકોળાને મદદ કરતા. એને વહાણોની ખબર આપતા. લઘાયક વહાણોની હીલચાલ પણ જણાવતા. તખ્તાનો માર્યો ક્યારેક આવી પડે તો આશ્રય પણ આપતા. બદલામાં વેંકોળા તેમને ઉદાર હાથે મદદ કરતો, ઘણી વખતે સારી બેટો પણ આપતો. ખબર આપનારને નાણાંની બક્ષિસ પણ આપતો. ખાધાખોરાકીના એવડા પૈસા આપતો અને મદદ કરનારને વારંવાર નવાજતો.

લાખો પણ ચાચિયાની પૂઠે ભારે ઉત્સાહથી લાખો. તેણે ચાંચિયાની પાસે લાલચો મૂકવા માંડી. ખંભાતની લયંકર નાળાયી લાખો વાકેફ હતો. તે નાળોમાં ધૂપાઈ રહેતો. દિવસોના દિવસો ધીરજથી તેની રાહ જોતો. પરંતુ જેવી ચાંચિયાની ભાળ મળતી કે તરત જ તેનો પીછો ગરૂકના વેગથી લેતો હતો. વેંકોળા હંમેશાં જાગૃત હતો, એટલે ઝડપાતો નહિ. એને સટકી જવાની અનેક યુક્તિઓ આવડતી. લાગ આવતાં એવી યુક્તિઓ અજમાવતો. પોતાની પાછળ કોઈ બળવાન શત્રુ ભારે ઉત્સાહથી પાછળ પડ્યો છે; રાત્રિ દિવસ તેના માટે સખ્ત ચોકી કરે છે એ વાત ચાંચિયો તરત સમજી ગયો. તે વધારે સચેત અને સાવચેત થયો. તેના ઉપદ્રવો પણ ઓછા થયા.

હેં જાફરાબાદની હદની બહારના સાગરમાં એક મોટું વહાણ તોફાનમાં આવી પડ્યું હતું. તેના સડ પરમાણુ ફાટી ગયાં હતાં; આલાત તૂટેલી પડી હતી. અંદર પુષ્કળ માસ ભર્યો હતો. ચાચિયાની ચકોર આખે તુરત રિયનિ પારખી લીધી. તે શકરાની પેઠે પોતાના શિકાર ઉપર દૂદી પડ્યો. નજદીક આવતાં ચાચિયો વધારે સાવધ બન્યો. અને ધીમે ધીમે આસપાસ જોઈ આગળ વધવા લાગ્યો. પામેની નાળમાં ધૂપાયેલા લાખાએ તેના ઉપર ધસારો કર્યો. વેંકોળાએ નિમિષ માત્રમાં શિકારને છોડી પૂઠે આપી. બંને વહાણો વચ્ચે ભારે હરીફાઈ થઈ. પ્રેમસવાઈની ઝડપ વધારે હતી. પૂઠેરો અનુકૂળ પવન બંને વહાણને ખૂબ ઝડપથી દોડાવતો હતો. બંને વહાણોએ પોતાના દરેક સડને ચડાવી દીધા. ચાચિયો છટકવાને રસ્તા શોધવા માડ્યો.

તેણે આસપાસની નાળોમાં જવા વિચાર કર્યો. પરંતુ તેની પાછળ પડેલો શત્રુ પણ એ નાળોની ગતિ જાણે છે, એ એને સહેજે પ્રતિત થયું. ત્યાં એને સહીસલામતી લાગી નહિ. બીજાં રાજ્યોની હદમાં શત્રુને પણ પ્રવેશની અગવડ આવશે નહિ તે પણ સારી રીતે સમજાતું. એટલે ભાગી ધૂંટવા સિવાય બીજાં માર્ગ નહોતો. પરંતુ શત્રુનું વહાણ વેગમાં પોતાના કરતાં સહેજ વધારે છે તેપણ ચાચિયો સમજી ગયો. છતાં તેણે પૂરતી ઝડપથી છટકવા પ્રયત્નો કર્યા. આખો દિવસ આ રેસ ચાલી. “પ્રેમસવાઈ” બહુજ નજદીક આવી ગયું. હવે લડાઈ થવાનો પૂરો સંભવ જણાયો. ચાચિયો ખનતાં મુઠ્ઠી યુદ્ધમાં ઊતરતો નથી. પરંતુ માથે આવી પડ્યે તે પોતાના દાંતો દેખાડવા ચૂકતો નહિ.

રાત્રિ પડવા આવી. ચાંચિયે પોતાની દરેક બત્તી છુટાવી નાંખી. ઘેર અંધારામાં કાંઈ દેખાતું નહિ, છતાં બંને વહાણના માલમો અનુભવી નાવિકા હતા. એટલે સાંગરના માર્ગોથી બરાબર પરિચિત હતા. એમણે અંધારામાં જ વહાણોની ઝડપ ચાલુ રાખી. સવારનો પ્હો ફાટતાં લાખાને ચાંચિયાનું વહાણ “કાળ-ભેરવ” જોવામાં આવ્યું નહિ. મતલબ કે સકળમાંથી ચાંચિયો બૂલથાપ આપી છટકી ગયેલ હતો.

[ગતાંક ૫, ૩૮૬ થી આપુ]

રૂઢસેન : મગધપતિ !

રામગુપ્ત : સુરાષ્ટ્રપતિ ! મારે તો વિધિ માન્ય છે.

રૂઢસેન : તમને માન્ય હોય કે ન હોય, પણ મારે માન્ય નથી.

રામગુપ્ત : (વિહ્વળ-ઉદ્વિગ્ન હૃદયે) માન્ય નથી ? ત્યારે ?

રૂઢસેન : આવતીકાલે કતલ થશે. આ સર્વે મારા મુદ્દકેદીઓ છે.

રામગુપ્ત : રૂઢસેન ! મહારાજ ! સુરાષ્ટ્રપતિ ! અંદ્રગુપ્ત તમને સોપું છું. તેનો વધ કરશે તો મુદ્દશ્રિષ્ઠ એક ઓછો થશે મેનાપતિ આપશે તો મુધ્ધા જીતી સુરાષ્ટ્રનો ડકો વગાડશે. ઉન્દાન મહાઅમાત્ય તમને આપું. તે સવાહકાર તરીકે રહેશે. હરિષેષુ આપના પ્રશસ્તિ-કાવ્યો લખશે. ને...

રૂઢસેન : મહાદેવી તમને મોપું. બોલી નાખો !

રામગુપ્ત : એ સર્વે ત્રિપુત્રોની કતલ કરશે તો આપોઆપ શાંતિ થશે. હું તો કેદી રાજ્યને આડકતો જ નથી.

રૂઢસેન : શાંતિ ? (ખડખડાટ હાથે છે.) શાંતિની મૂર્તિ આ રહી.

(મહાદેવી તરફ આગળ ચોં યે છે, મહાદેવીનો આખમાં વિજળના ચમકારો, અલિખાસુવર્ણની નીચું તેજ કેળાય છે. અંદ્રગુપ્ત પણ પગાડી પીતાના જ હાથ પર બચકું બરે છે.)

ઉન્દાન : પ્રભો ! આ આખોને એતનવંતી કયા રાખી ?

અંદ્રગુપ્ત : પૂતરાઈ ! મગધની મહાદેવી સામે આગળી ચીંધનાગનું મસ્તક શિર પર નથી રહેતું.

રૂઢસેન : અત્યારે તો રહ્યું. (માથે હાથ મૂકે છે) કાલે સવારે જોદશ્ય કે કાનું મસ્તક શિર પર નથી.

રામગુપ્ત : (અંદ્રગુપ્ત પ્રત્યે) પાછી તારી સવારી ચાલી વેવરાજને તેડાવીને મંગા રહેવા માટેનું ઔણધ જ તને આપું પડશે, કેમકે વડીવનું મ તું હવે માનવા તૈયાર નથી (રૂઢસેન પ્રત્યે) મહારાજ, તે તો હજી નવયૌવન જીવાન છે. તે વિધિની વાતોમાં શું સમજે ? તેણે કેટલીક વિધિઓ કરી હોય ! રાજનીતિમાં તે અજ્ઞાન હોય એ વ્યાકાવિક જ છે. તે તેમાં નિપૂણ નથી તે આપ જાણો છો છતાં મ તેની સાથે આપ શા માટે જીભાગ્નિ કરો છો ? બોલો, આપે કરેલ વિધિ મારે મંજૂર છે.

રૂઢસેન : હું કબૂલ નથી.

રામગુપ્ત : (ધીમેથી) શુભ કાર્યને સો વિધો ! (રૂઢસેન પ્રત્યે) ત્યારે આપ શું ધનિ છો ?

રૂઢસેન : એક જ વસ્તુ.

રામચુપ્ત : (મોઢાડીને) એક જ વસ્તુ ! કતલ ! રુધિરપાત ! ખડગનો ખડખડાટ !
એનો એ જ પાછો ખડગખડખડાટ.

૧. રૂદ્રમેન : 'તેમાંનું' કશું જ નહીં.

રામચુપ્ત : (હરોરીને) ત્યારે બોલો ને ! અથો જોઇએ છે ? દીનાર વધુ જોઇએ છે ? મગધની નર્તકીઓ જોઇએ છે ?

રૂદ્રમેન . (દાંત બાંધીને,) નર્તકી !

રામચુપ્ત : સાગરિકા બીલીરીણીનું' મૃત્યુ...

રૂદ્રમેન : ના. (મહાદેવી જાબી છે તે બાળુના નયનકોણમાં કીકીઓ આવી થયે છે.)

ચંદ્રચુપ્ત : (પગ પછાડીને) એ નયનોના કણ્ઠુ-અક્ષકાર બનાવી પહેરીશ.

રૂદ્રમેન . યમરાજના દરબારમાં ગયા પછીને !

રામચુપ્ત : મહારાજ મેં આપને એક વખત વિનંતિ કરી કે તેનામાં કશું જ હાવણુ નથી. તમારે ભારી પાત જ સાલળવાની છે. બોલો, મદનિકા, મધુરિકા...

રૂદ્રમેન. મહાદેવી

રામચુપ્ત . મહાદેવી ?

(ઉન્દાન સામુ જોઈને તરત જ નજર ફેરવી લે છે. ચંદ્રચુપ્ત સામે નજર નાખવાની હિચન નથી થાલવી. મહાદેવી નતમસ્વરૂપે જોયે છે.)

રૂદ્રમેન મહાદેવીના મૂલમાં ઉજ્જવિની ને માલવા મગધપતિને ભેટ ધરું.

ચંદ્રચુપ્ત (બરાડી ઊઠે છે) સુરાષ્ટ્રના કુનરેશ, મગધનો પત્યર પણ તમારી એ માગણી નહીં ગ્રીકાંતે

રામચુપ્ત : જ્યાં માડ ઠેકાણે પડે છે ત્યાં આ બકરા જેમ બકી ઊઠે છે. (રૂદ્રમેન પ્રત્યે) મહારાજ !

રૂદ્રમેન : હવે કશું જ નહીં. ..

હરિષેણુ : યશાકની કથા આપ જાણતા હશે, સુરાષ્ટ્રપતિ !

રામચુપ્ત : કવિને યુદ્ધમાં લાવવા ન જોઈએ. જો યુદ્ધમાં આવે તો વિદિષ્ટ વખતે તેમને ત્યાં ન જ લાવવા જોઈએ.

ઉન્દાન : સમુદ્રચુપ્તના આત્માને સ્વર્ગમાં શું શું થતું હશે ?

રામચુપ્ત : આ ધરડો હાથી ય બળાપો કરે છે.

રૂદ્રમેન : રામચુપ્ત, મારી યરત અમાણે વિદિષ્ટ કબૂલ હોય તો મહાદેવીને સન્ધ્યા પહેલાં મારી શિબિરે પહોંચતી કરશે, નહીં તો સવારમાં તમે કેતક યશે અનુચરો (અનુચરો માથાં નમાવે છે. રૂદ્રમેન જાય છે.)

રામચુપ્ત : (ખાસ જાણેથી લે છે) મારું તો વગર મોતે મોત આપ્તું છે. ચૂકું બળવા મટે પછી લીલાના શા દેન ! મહાદેવી (મહાદેવી આંગળ આવે છે.)

મહાદેવી : મહારાજ !

રામચુપ્ત : મહાદેવી, તમારા પાણીમહણ પછી કદીય હું સુખી નથી થયો, પણ આજે સુખી થઈ.

મહાદેવી : સુખી થશે ?

રામચુપ્ત : તમારી પ્રત્યક્ષ સુરાષ્ટ્રપતિ બોલી ગયા છે.

મહાદેવી : સંમત છો ?

રામગુપ્ત : અગ્રિય વસ્તુ કોઈક વખતે ખૂબ જ પ્રિય લાગે છે. મહાદેવી તમે મને અત્યારે કેટલાં પ્રિય લાગતાં હશે તે તો તમે શોનાં અનુભવી શકો ? અરે, કદાપી પણ શેના શકો ! (હરિષેષુ, ઉન્દાન ને ચંદ્રગુપ્તાનાં તપનોમાંથી શત શત ધારાએ અશ્રુ ચૂમે છે.)

રામગુપ્ત : અનુચર, મહારાજને કહી દો કે મગધપતિને શરતો કપ્પૂલ છે. (અનુચર ભય છે. નવમંત્રકે ચંદ્રગુપ્ત ને મહાદેવી શિબિરો તરફ ભય છે. ઉન્દાન ને હરિષેષુ કંટાળ ન બોલ્યા વગર, આરસના પૂતળા જેમ કથી જ હલવન-ચલનની ખાસ ક્રિયા વગર કૈનિકથી બેસાડને બેસી રહે છે. રામગુપ્ત હલિકાને બોલાવે છે.)

રામગુપ્ત : હલિકા ! પ્રિયે !

હલિકા : મહારાજ !

રામગુપ્ત : આટલો શ્રમ છુવનરરતા કદી મેં નથી લીધો. હવે શ્રમ લેવાની તકને પામે આવવા પણ નહિ દઉં. ખૂબ જ પરિશ્રમ પડ્યો છે. (હલિકા આસન-કોરી લઇ આવે છે.)

હલિકા : મહારાજ ! (કોરી રામગુપ્તના હાથમાં આપે છે.)

રામગુપ્ત : આહ્વાદનનક છે ? (નાટ્યી આસન સૂંધે છે) યોગ્ય નથી. (તોય આસનકોરીને મો આગળ લઇ જાય છે કોરી હોહ આગળ થંભે છે.) હલિકા ! હલિકા !

(હલિકા છેક રામગુપ્ત નજીક આવે છે.)

હલિકા : મહારાજ ! ચંદન, અગર.....

રામગુપ્ત : કુસુમપુરની ચંદ્રશાળા ને પૂર્ણિમા રમરણે આવે છે. પણ સાગરિકા ક્યાં છે ? તે તો દૂર. મદનિકા ખૂબ જ દૂર દૂર છે. તું એકલી જ નજીક છે. છેક નજીક છે. આવ આ આસન મને પ્રિય નથી. કેમકે એમા એટલી મધુરતા નથી જેટલી તારા ચૂંબનોમા છે. (હલિકા નજીક આવે છે. રામગુપ્ત બીજો થાય છે. પગ મૂલતા હોય છે. આસનકોરી આસન પર ગોઠવે છે. જાને બાહુને પહોળા કરીને હલિકાને બાહુમા લઈને ચૂંબનો કરે છે. પાછો આસન પર આવી બેસે છે. આસનકોરી સાથે રમત કરતા કરતા તે આસન પરથી ઊભી થાય છે.) હલિકા ! હજી તું જ નથી થયો. (હલિકા વચ્ચે આસન માટે આસનવધને કોરીમાં રેડે છે. રામગુપ્ત હલિકા પાસે આવે છે. સ્નેહ નખીને બીજેથી હલિકાના મો પર નખીને, ચૂંબન માટે રામગુપ્ત વકો વળે છે. રામગુપ્ત બોળેને હલિકાના ગાલની ખૂબજ નજીક નીચા નખી લાવે છે. ત્યારે જ બેઠાએક એકલી મહાદેવી રામગુપ્તના પગમાં આવી ફસાઈ પડે છે. રામગુપ્ત બીજો-ચકિત બની જાય છે.)

મહાદેવી : ધાઓ, ચંદ્રગુપ્ત ગયા (ઉન્દાન ને હરિષેષુ બીજા થઈને પામે આવે છે.)

ઉન્દાન : દેવી !

મહાદેવી : મહારાજ ! શત્રુ કોંપી નાખશે ! ચંદ્રગુપ્ત ભોવેને શત્રુની શિબિરે ગયા.

રામગુપ્ત : બાપડો, નામદં.

(ઉન્દાન ને હરિષેષુ સિંહ શી ઇંચંગ માદી મહાપ્રાસાદના સૂણિને વગોટાવી પવનવેગે ફોડે છે. અનુચરો ખૂબ જોર આ સમજી મેઈ રહે છે.) + +

+ બજવાની વખતે લેખકની લેખિત પરવાનગી માટે-૨૧, સરસ્વતી સોસાયટી, સરખેજ રોડ, અમદાવાદ-લખાવ.

+ નૃપતિઓ કે લોકનાયકો જ્યારે મુખ્ય અને આત્મવિશ્વાસનો ધર્મ વીસરી જાય છે ત્યારે સ્વાર્થ અને કાચરતા કેવા રૂપમાં કાલી નીકળે છે તે આ નાટિકામાં સ્વાયોગ્ય રૂપમાં ભક્ત થયેલ હોઈ તેને અહીં સ્થાન આપેલ છે. પણ તેના ઐતિહાસિક સ્વરૂપ પરત્વે મનોરમે કંઈક અવકાશ છે. તેમજ આ નાટિકાની ઐતિહાસિક શ્રુતિ અને તેના પરિણામ પણ બહુવાચ્ય છે. તે માટે આ અંકમાં પ્રગટ થયેલ "ચંદ્રગુપ્ત અને મુવદેવી" નામે લેખ જુઓ.

તંત્રી.

[ગતાંક પૃ. ૩૬૫ થી આધુ]

પણ હું જરા આડે ચીજે ચડી ગયો. કોઈ છોકરી તમારા સહેજ નિકટના પરિચયમાં આવે, મિત્રભાવે નિબાધસપણે મનની વાતો કરે એટલે તમે તેને તમારી પત્ની તરીકે કેમ મનથી માની લો છો? કદાચ તે તમને લલચાવે, તોપણ એની એકાંતનો લાભ લઈ લલચાવનાર છોકરીને વળી પત્ની તરીકે સ્વીકારવાનું કેમ મન થાય છે? ધારો કે આવી કોઈ છોકરી તમને વચન પણ આપી બેસે. તેમ છતાં એટલું તો વિચારવું ભ્રેષ્ઠ એ ને, કે હજી છોકરીઓ પૂરી સ્વતંત્ર નથી થઈ. તેની આસપાસ ભાઈ, બહેન, માતા, પિતા, મામા, માસી, ફોઈ, કાકા વગેરે સગાં સંબંધીઓનું બંધન છે. આવા બંધનમાંથી છૂટવું તમારે માટે જેટલું સહેલું તમે માનતા હો તેટલું સહેલું હજી એક છોકરી માટે નથી બન્યું. છોકરીઓ ગમે તેટલી આગળ વધી હોય પરંતુ અપવાદ સિવાય આવી બાગતમાં તો તેઓ ન્યા હતા ત્યાંની ત્યાંજ રહી છે.

વળી તમે જે છોકરીને વિષે લખો છો તેને હું નથી ઓળખતો પણ તમારા લખવા ઉપરથી એટલું તો જણાય છે કે તે તેની માતા આધારે અને માતા તેના ભાઈના એટલે છોકરીના મામાના આધારે જીવે છે, આમ એક બીજા ઉપર આધાર રાખી જીવનારાં સ્વતંત્ર બની શકતાં નથી. કારણ કે જેના આધારે તેઓ જીવે છે તે આધારરૂપ સંબંધી ગમે તેટલો સુધરેલો હોય તોપણ પોતાને આધારે જીવાડનાર માણસ હંમેશાં મતાગ્રહી બની જાય છે અને મતાગ્રહી માણસ કોઈ ફિલ્સ પોતાને પનારે પડેલાને સ્વાતંત્ર્ય આપી શકતો નથી. એવા માણસ પાસેથી સ્વાતંત્ર્યની બક્ષિસ મળતી નથી, એ તો પોતાની મેળે જ લઈ લેવાનું હોય છે.

જેણે તમને લલચાવ્યા તેણે બીજાને નહિ લલચાવ્યા હોય તેની તમને ખાતરી છે? અને ધારો કે તમને ખબર પડી કે તમારી જેમ એ છોકરીએ બીજા બે-ચારને એકાંતમાં લલચાવ્યા છે અને વચન પણ આપ્યાં છે તો પછી તમારા પુરુષ-હૃદયમાં તેના વિષે શા શા વિચારો આવશે?

આજે કદાચ તમે આવી બાબતો વિષે બેપરવા હશો. તેમજ એમ પણ લાગતું હશે કે કોઈને તરસ લાગે ને તમે જે ગોળે પાણી પીધું તે ગોળે બીજા પાણી પીએ તો તેમાં શું થઈ ગયું? પરંતુ આવા વિચાર તમે પરજવા નથી ત્યાંસુધી જ આવે છે, પરજવા પછી તો તમારી સ્ત્રી તમારા કોઈ મિત્ર તરફ હસીને વાત કરે કે વિતોદ કરે તો તમારું પુરુષ-હૃદય એકદમ ઊઠી જાય છે અને કદાચ તે વખતે એ વાત ગળી જઈ પ્રાજ્ઞથી લાગ જોઈ પત્નીનું હૃદય શબ્દબાજીથી એવું તો વીધી નાખે છે કે તે વખતે પત્નીના ગમે તેવાં કામબાજી પણ નકામાં નીવડે છે. કામબાજી નકામાં નીવડે જ ને! કારણ કે તમે તો એ સ્ત્રીના માલિક છો, પછી તમારે કામબાજીની શી જરૂર! તમારી મરજી એ જ કાયદો અને તમારી મરજીને તાબે ચલું એ તમારી સ્ત્રીની ફરજ. પછી બસેને તમે બહારની દુનિયામાં સુધરેલા-સમાજવાદી-સામ્યવાદી અગર એથી કોઈ વધુ ઉદ્ધામવાદી વિચારવાળા (આચારવાળા નહિ) ગણાતા હો.

તમે લખો છો કે તમને એન પડતું નથી, તમારી વાત કોઈ સાંભળતું નથી, તમને કોઈ આધારન આપતું નથી. તમારી ફરિયાદ પણ બારે જબરી હો! તમને જે વસ્તુ ગમે છે તે તરફ

જે હાથ જાય એ જ તમને ગમે. એ જ તમને સમજી શકે અને એમાં જ તમને આશ્વાસન મળે એમ તમે માનો છો. પરંતુ ખરી વાત એમ છે કે તમારા મનમાં જે ખોટી ગૂંચ દાખલ થઈ ગઈ છે એ ઉકલવામાં મદદરૂપ થાય એ જ તમારો સાચો મિત્ર અને સલાહકાર છે. પણ આજે તમને એ નહિ સમજાય, કારણ કે તમે ચોક્કસ પ્રકારના માનસિક ત્રિદોષથી પીડાઓ છો, એટલે સાચી વસ્તુ સમજાવી અશક્ય છે.

હું તમને એક વાત પૂછું ? પરણવાની આ ઘેલછા-અમુક જ છોકરીને, પરણવાની ઘેલછા-તમારું મન નવરું પડે છે ત્યારે જ કેમ ઉઠાવે ચડે છે ? મન બીજા વિચારે રોકાયેલું હોય છે અને તમે કહો છો તેમ સીગારેટ પીઓ છો ત્યારે કેમ એ ઉઠાવો બેસી જાય છે ?

તમે આ આ બંધી વાતો, લખીને તમારી મૂર્ખાઈનું કેવું પ્રદર્શન કરો છો એ બતાવું ? ધારો કે તમને કાંઈ છોકરીએ જ નહિ પણ છોકરીના પિતાએ પણ હા પાડી દીધી અને તમે પણ ભાવિનાં સ્વપ્નાં જોવા લાગ્યા; તેવામાં તમને કંઈ એમ કહે કે તમને અભ્યાસ માટે અમેરિકા જવા સારું સારી એવી શિષ્યવૃત્તિ મળે તેમ છે અને તુરંત જાપડવાનું છે, તો તમારા મનની કેવી સ્થિતિ થઈ જાય ? તમે એમજ માનવાના કે ત્રણ વર્ષે અમેરિકાથી આવ્યા પછી પરણી લેવાશે. એટલે તમને વચન આપનાર છોકરીને અને તેના પિતાને તેટલો વખત રાહ જોવાનું કહેશો. તમારા મનમાં સાથે સાથે એવો વિચાર પણ આવશે કે અમેરિકાથી આવ્યા પછી અતેક શ્રીમંત પિતાઓ પોતાની પુત્રી અને મોટરો-અંગણો સાથે તમારે પણ પડતા આવશે; માટે કેલ્ડ રીતે અત્યારે આ માથે પડતી આવતી છોકરીને દૂર કરાય તો સારું. આમ અમેરિકા જવાની 'ઓફર' આવ્યા પહેલાં હૃદયની આપ-લે જેને તમે કરી અને જે પિતાએ પોતાની પુત્રી પણ તમને 'ઓફર' કરી તેને તમે કપાંચ ભૂલી જશો અને અમેરિકાથી આવ્યા પછી કેતને પરણવામાં આર્થિક લાભ છે તેના વિચાર કરતાં થઈ જશો. આ મનોદશાને સ્વાધી કહેવી કે વિકૃત ?

હું તમને બીજી એક વાત પૂછું ? તમે...ની સાથે બેસી વાતો કરવા લાગ્યા ત્યારે તેની અડચણ બેસવાનો પહેલો વિચાર તમને આવ્યો કે તેને ? અને ધારો કે નિદોષ ભાવે જ સ્પર્શ થઈ ગયો તો પછી એ સ્પર્શ વારંવાર અનુભવવાનું કેમ મન થયું ? રૂંદે વખતે એ સ્પર્શની પાછળ નિદોષ ભાવ જ હતો એમ તમે ખાતરીથી કહી શકો તેમ છો ? ખરી વાત તો એમ છે કે તેના સ્પર્શ તમને ગલગલિયાં થવા લાગ્યાં. મનમાં વારંવાર સ્પર્શ થાય તેરી છત્તજા થવા લાગી. પરંતુ તેને શી ખબર કે તમારા મનમાં શા ભાવ ભર્યો છે ? અને પછી તો પરિચય વધ્યો, મનની વાતો તમારી પાસે દબાવવા લાગી, તમારામાં વિશ્વાસ બેઠો અને તમે કાંઈક પ્રકાશ આપશો એમ તેને લાગ્યું હશે. તમે થોડાધણુ ભુધિના ચમકારાથી તેને આંજી દીધી હશે એટલે બિચારીએ બોળાભાવે તમારી પાસે લગ્નની વાત કરી નાખી અને તમને ગાંડા કરી મૂક્યા ! સારું થયું કે તેના મામાએ ના પાડી.

જો તેમણે હા પાડી હોત તો બિચારી લગ્ન બોળી છોકરી જ્યારે જાણત કે તમને પરણવામાં તેણે ભૂલ કરી છે ત્યારે તેને પરતાવો ચાત અને કોર્ટમાં જઈ છૂટાછેડા લેવા પડત. હા, જો સાચેજ તમારા વચ્ચે પ્રેમ-સંબંધ બંધાયો હોત તો પછી એવા મતામઢી મામાનો આધાર ક્યારેનાથે છોડીને તમે બંનેએ લગ્ન કરી નાખ્યાં હોત.

હજા ભાઈ, તમને કોઈએક છોકરીએ નિરાશ કર્યા તેમાં તમને એટલો બધો તેડો આઘાત લાગી ગયો કે સીગારેટથી તમારાં ફેફસાં બળી જાય, તમને દાય લાગુ પડે અને ત્રણ વર્ષે તમારા જીવનનો અંત આવે એવું તમે ધ્રુવો છો ?

લાઈ, તારા જેવા તો શું પણ તારાથી એક વેંત ચઢે તેવા અનેક યુવાન મિત્રોના 'પરિચયમાં' હેત્યા વીસ વર્ષમાં હું આવી ગયો છું. એટલે તું જે આજે જીવનનો અંત આણવાની વાત કરે છે તે વાત ઝાઝળનાં મિંદુની પેઠે ફાણુજીવી બનશે અને તું કોઈ બીજું મનગમતું પાત્ર મળતાં તેને તદ્દન બૂલી જઈશ એમ મને ચોક્કસ લાગે છે.

પત્નીનું અવસાન થતાં વિધુર બનેલો પતિ, વૈરાગ્યલાવના ઊભરાઈ આવતાં ફરી ન પરણવાનું નહેર કરી દે અને સગપણની વાત બંધ પડતી જુએ, એટલે પોતાનો વૈરાગ્ય પણ ઓછો થવા લાગે અને પછી તો બહુ મોડું થશે તો રહી જવાશે એ બીકે જે મધ્યું તે પાત્ર સાથે સંબંધ બાધી, લાલ કંકુનો કપાળ ઢંકાય તેવડો ચાંદવો કરી, મનકાતો રહે છે, તેમ આગતું લગ્નજીવન પણ પૂર્વ જન્મવત સ્મરણાવશેષ બની જાય છે, એક વાર વિધુર થયા પછી આજન્મ અપરીણિત રહેવાનો સંકેપ કરનારા એ સંકલ્પ કર્યાનું જમીન ઉપર પડેલું પાણી સૂકાયા પહેલાં તો ચોરીમાં મંગળદેરા ફરતા હોય છે. તમારી માફક પ્રેમમા નિરાશ થઈ ચંદ્રબાકમા મ્હાલતા યુવાનો, કોઈ એકાદ પાત્ર આ પૃથ્વી લોકને વિષે નજરે પડતા તે પાત્રનો ઉદ્ધાર કરતા હોય તેમ એકદમ ચંદ્રબાકને બૂલી જઈ પૃથ્વી ઉપર પગ માડી તુરંત એ પાત્ર સાથે જીવન જોડી દે છે.

મને એમ લાગતું હતું કે આ છ મહિના દરમ્યાન તમે પણ આવું કાંઈક કરી નાખશો અને કોઈકના 'ઉદ્ધારક' બની બેસશો, પરંતુ તેમ નથી થયું. તેનું કારણ કદાચ એમ જ હશે કે કોઈ તમારે હાથે પોતાનો ઉધાર કગવવા ઉમેદવારી કરતું તમારી હાડકે નહિ ચડ્યું હોય.

તમે કહો છો કે તમને કોઈ આશા, અભિલાષા કે મહત્વાકાંક્ષા નથી. તમને કોઈ બચાવે એમ પણ તમે નથી ધ્વજતા; પરંતુ એ તો તમારું ગાડપણ છે. માનસિક ત્રિદોષનું એ લક્ષણ છે. ખરી વાત તો એ છે કે તમે છ્વડો છો કે તમને કોઈ બચાવે; પરંતુ તમારી અત્યારની અવસ્થામાં જેમ તમને કોઈ ન બચાવે તેમ તમે છ્વડો છો. તેમ હું પણ છ્વડું છું કે તમને કોઈ ન બચાવે. તમે તમારી મેળે જ અને તમારા જ પ્રયત્નથી બચો. તમારા જેવા જીવાનને વળી બીજાના આધારની શી જરૂર ?

તમારા મનમા એમ છે કે તમે હવે ઉમરવાયક થયા છો, તમારા જેવગ તમારી આસ પાસના તમારા મિત્રો તથા સહાધ્યાયીઓમાંના ઘણાખરા પરણી બેઠા છે અને સન્નેડે એવીસકીઝ કે 'લવગ્રોવ' ઉપર ફરવા આવે છે તમને પણ તેમની માફક ફરવાનું—ફુનિયાને બતાવવાનું—મન થાય છે, એટલા માટે એક છોકરીની સાથે લગ્ન કરવાનું મનથી નક્કી કરી લીધું. પરંતુ તેમા નિરાશ થયા અને લોકોએ તે જાણ્યું એટલે સમાજને મોહું બતાવના તમે ડરો છો એ ડર કાઢી નાખવામાં—જાનકી કાઢી નાખવામાં—કોઈ મદદરૂપ થાય એવા મુરબ્બી મિત્રને તમે શોધો છો. જેથી ફરીથી તમારા મિત્રો વચ્ચે અને જે સમાજ વચ્ચે તમે રહો છો તે સમાજ વચ્ચે ઉજળે મોટે, તેમની માફક હડીકરી સડો એટલું જ નહિ પણ તમે ઉમરવાયક થવાને કારણે તમારામાં જાગેલી બૂખ પણ મટાડી શકો !

તમે લખો છો, 'તમારે સૌને ગાય પાસેથી દૂધ લેવું' છે, પણ ગાયને વખતસર 'પાણી' જોઈશે, તેનો તમે વિચાર કરતા નથી.' શી તમારી વિચાર—સરણી ! જાણે કે તમે ફુનિયામાં જન્મ્યા તે તમારાં મામાપ અને સંમધીઓ ઉપર ઉપકાર કર્યો ખરું ને ! મામાપની ફરજ એટલી કે તમને ઉઠેગિને મોટા કરે. આર્થિક સ્થિતિના પ્રમાણમા લખાવે, પણ તમે માનતા હો કે તમને પરણાવવા એ પણ તેમની ફરજ છે તો એમાં તમે બીંત બૂલો છો. તમારા જેવા નવા જમાનાના શહેરી વાતાવરણમાં રહેનાર આવું કેમ વિચારી જ શકે ! તમારામાં શારીરિક નહિ પણ

માનસિક તાકાત હોય તો તમારી મેજે લજો, દમાઓ, પરજો; આ બધાં કામમાં આવતી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરો. હારેલા માણસની પેઠે બીજાને શા માટે દોષ આપો છો ? જીવાનની વિચારસરણી આવી ન હોય.

તમને 'જીવન પરવેની બાબતો'માં લગ્નજીવનની જરૂરિયાતની બાબત સમાર્થ જતી શા માટે લાગે છે ? શું દુનિયામાં લગ્ન વગર-જાતીય બૂખ સંતોષ્યા વગર નથી જીવી શકાતું ? જાતીય બૂખ ન હોય, પણ જાતીય આવેગ હોય; જાતીય આવેગ એટલે કામ-વિકાર નહિ, જાતીય આવેગનું વિકૃત કરેલું સ્વરૂપ એટલે તમારી અત્યારની જાતીય બૂખ-કામવિકાર અને તેને સંતોષવા વિજાતીય વ્યક્તિનો ઉપયોગ.

જાતીય આવેગ દરેકે દરેક વ્યક્તિમાં હોય છે. એ આવેગને લીધે દુનિયામાં મહાન કામો થયાં છે. જાતીય આવેગનું ઉત્તિકરણ-ઉર્ધ્વીકરણ થતાં માણસ પોતાના આદર્શને પહોંચવા અનેક આંધળિયાં કરે છે, અનેક ભ્રમો ખેડે છે, પોતાની ભાવનાસૃષ્ટિની સિદ્ધિ માટે તેને કોઈ કામ અઘરું કે હલકું નથી લાગતું. આવો માણસ તમને લાગી છે તેવી બૂખ સંતોષવા ફાંફાં નથી મારતો; પરંતુ દુનિયામાં મહાન કામો કરી જવા પાછળ પોતાની શક્તિ વાપરે છે.

'આદર્શનું અથાણું', 'સેવાનું શાક' અને 'ભાવનાનાં ભગિયાં' વળી બનતાં હશે એમ તમે લખો છો; પણ ભાષ, એ અથાણું, શાક અને ભગિયાં જેમણે ચાખ્યાં છે અને હાલ ચાખી રહ્યા છે તેમને પૂછો કે સ્વાદ કેવો મધુર છે. એ સ્વાદ કાંઈ મોઢાની અંદર જીભ અને આસપાસની સ્વાદઅંશિઓથી નથી લેવાતો, એ સ્વાદ માણસના અંશિઓનું સ્થાન શરીરના એથીયે ઉપલા ભાગમાં-ખાપરીની અંદર છે. મગજની અંદરની એ સ્વાદઅંશિઓ મારફત જેમણે સ્વાદ ચાખ્યા છે તેમણે મોઢાની અંદરની સ્વાદઅંશિઓના સ્વાદની કદી પરવા નથી કરી. આદર્શની સિદ્ધિ એ જ તેમની તમન્ના છે. એ માટે તેમણે પોતાની પત્નીને તજી છે, જેલ અને ફાંસીને હસ્તે મોંઢે સ્વીકારેલ છે.

જાતીય આવેગનું ઉર્ધ્વીકરણ જ મનુષ્યને બીજા પ્રાણીઓથી જુદી પાડતી વિશિષ્ટતા છે. બાકી તો મનુષ્યો સહિત દરેક પ્રાણીઓ મોટેથી સ્વાદ લે છે, શરીરમાં ઊંડતા આવેગોને સંતોષે છે, પણ તો પછી માણસ અને પશુમાં ફેર શું ? તમે કહેશો કે મનુષ્ય લગ્ન કરી જાતીય ઉપયોગનું સાધન મેળવે છે. પશુઓમાં લગ્નજીવન જેવું કાંઈ હોતું નથી. પરંતુ ધારો કે કોઈ પ્રાણીવિજ્ઞાનશાસ્ત્રી ન્યારે એમ કહે કે એકકક્ષ પ્રાણીઓ-મનુષ્ય સિવાયના-પણ પરજો છે તો તમે શું જવાબ આપશો ?

તમને આ બધું કદાચ બહુ આકર્ષ લાગશે. કડવી દવા જેવું લાગશે. તમને એકાદ ગૂમડું થયું હોય અને દાકતરને લાગે કે તેના ઉપર નસ્તર મૂકવું પડશે. અને તમે કહો કે મલમપટાથી સારું કરી આપો તે કેમ આવે ? તમને તાવ ન આવે માટે કડવી દવા આપવાની જરૂર હોય છતાં તમે દાકતર પાસે ગળી દવા માગો એ શા કામનું ? જેમ શારીરિક રોગનું તેમ માનસિક રોગનું. માનસિક રોગીઓ ઉપર પણ કોઈનાર આક્રમણો ખાપરેશનની જરૂર રહે છે. એક નવીન કેળવણીકાર કહેતા હતા કે વિદ્યાર્થીન શારીરિક સગ્ન ન કરવી તેમ છતાં આ સિધ્ધાંત સદાને માટે આચરણીય ન પણ હોઈ શકે. કોઈ વિદ્યાર્થી એવો પણ હોય કે જેના ઉપર ખાપરેશનની જરૂર પડે પરંતુ તે માટે કુશળ કેળવણીકાર જોઈએ. જેવા તેવા શિક્ષકથી નસ્તર ન મૂકી શકાય.

તમને આ પત્રમાં મેં જે કાંઈ લખ્યું તે કદાચ ગૂમઝાં ઉપા નરતર સંમુ' લાગ્યું હશે, પરંતુ તેવું કાંઈ નથી. એ માટે તો કોઈ કુશળ માનસ-વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી જોઈએ. હું તેવો હોવાનો દાવો કરવાની લાયકાત ધરાવતો નથી. પરંતુ મને જે કંઈ તમારા તરફના પ્રેમ અને સહલાવને લીધે અને તમારું હિત થાય એ દૃષ્ટિએ યોગ્ય લાગ્યું તે મેં લખ્યું છે.

આ પત્ર પૂરો કરતા તમને મારી સલાહ એટલી જ છે કે તમારા મનમાથી પરણવાની, કામચિહાર સંતોષવાની અને એની બધી વાતો દૂર ફેંકી દો. એ બધી વાતો નકામી છે કે ગંદી છે એમ હું નથી કહેતો, પરંતુ અત્યારે એમા તમારું હિત નથી એમ હું જરૂર કહું છું. અત્યારે તમારું હિત દુનિયામાં સ્વાશ્રયી જીવન જીવવાની લાયકાત મેળવવામાં છે. તમે સ્વાશ્રયી બનો, તમને તમારા ધંધામાં પડ્યા પડી જીવનસાથીની જરૂર જણાય ત્યારે યોગ્ય પાત્ર શોધીને પરણી લેજો. હમણા તમે ઊગતા જીવાન છો. અત્યારમા પરણી બેસશો તો જે પાંચ વર્ષે તમારા ઉપર જવાબદારીઓનો બોજો વધતા તમે તેની નીચે ચગદાઈ જશો.

આજસુધી તમે કોઈ સારા અને માફા જાતીય વિજ્ઞાનને નામે બહાર પડેલા પુસ્તક વાંચ્યા હશે અને તેથી તમે ગલગલિયા અનુભવ્યા હશે. કદાચ મેળવેલા નવા જ્ઞાનનો અનુભવ કરી લેવાનું પણ મન થતું હશે અને તેમ થાય એ તમારા જેવા જીવાનો માટે કાંઈ અસ્વાભાવિક નથી પરંતુ ભાઈ, જરા ભવિષ્યનો વિચાર કરો. આજસુધી યાજ્ઞીમા રાટવી, દાળ-લાત, શાક, ઘી અને ગોળ આવી પડ્યા તેમ કાયમ આવીને નથી પડવાનાં. આજસુધી તે માટે બીજાનો પરસેવો પાડતા. હવે તમારે તે માટે પરમેવો પાડવો પડશે. પરમેવો પાડવા છતાં ઘણાને પેટપૂરતું ખાવા નથી મળતું, તેમ છતાં તમારે તેટલી તૈયારી તો કરવી જોઈએ ને ? રાજ સત્તાર પડે ને પેટ આડું માગે છે. મકાન માલિક મહિનો પૂરો થયે ભાડું માગે છે પણ પેટ આપો મહિનો તો શું પણ એક્ દિવસ, પણ તેને ભાડું ન ચૂકવ્યું તો તમને કેવા બેચેન કરી મૂકે છે !

આમને આમ હું લખ્યે જઈશ તો અંત નહિ આવે. કાંઈ કડવું લખાઈ ગયું હોય તો મારા પ્રત્યે છે તેથી વધુ ઉદાર બનજો.

એજ તારું સંદાય કલ્યાણુ ધનિજીતો,ના વં. મા

—-X-—

લગની

મહેન્દ્રકુમાર મો. દેસાઈ

[બાલમ આગે૦ એ દાળ]

લગની લાગી ચરણુશરણુની.

ચરણુશરણુની,

જનન-મરણુની

તન મન ધન સ્વાર્પણુની.....લગની૦

પરમ પુનિત પદ રજ અલિલાપી

ચાતક શી થઈ અનુગ્રહ પ્યાસી,

વિષમ વિશ્વ શું ઉર ઉદાસી

ભીતિ નહિ ભવરણુની.....લગની૦

[શ્રુત્તુ છંદ]

તુજ મહીં હે હરિ ! આશ અમની ભરી,
 વિનવિથે કરગરી, હાથ ઝાલો ;
 તારનારાં તમે-મારનારા તમે,
 ધરણીધર નામ નિજનું ઉઝળો.
 જ્યાં જુઓ વિશ્વમાં દશ બધી દિશમાં
 આત્મની ચીસના આર્તનાદે
 જંગના રંગમાં, રૂધિરની ગંગમાં
 જનગણો ન્હાય છે વિખવાદે.
 સત્ય ને શાંતિની ગત્ય બૂરી બહુ-
 દુષ્ટતા દાવ સઘળે જ ક્ષણે ;
 દંભનું ભેર છે, દર્પનો દોર છે,
 કળજીવી શોર છે અન્ન હાવે.
 ધર્મના મર્મ ને કર્મની શર્મ ગઇ,
 ન્યાય તો ક્યાંય અદબ થાયે ;
 લોહયુગ છે જગે, મનમગજ ધગધગે,
 વિકલતા રગરગે પેસી જાયે.
 ‘ઓ હવે શું થશે ? કાલ કેવી જશે ?
 હે પ્રભુ ! હે પ્રભુ ! મોત આપો !’
 હાય અકસોસ ઉદ્ઘોષનું નેશ બહુ,
 સકળ જગમાં સુણે એ વિલાપો.
 તાપ સંતાપનાં અભ ધનધોર છે,
 વિજ દુષ્કાળની આંખ ઝાંખે;
 લીધણ સંઆમની નોળતો ગડગડે,
 આંખી. સામ્રાજ્ય નિજનું જ દાગે !
 ગાઠ અંધારમાં એક દીવો બળે,
 એ ઉપર આશદમ જગત મારે :
 દીપક અળહણ ઝળે તિમિરને હારતો,
 ‘તેજ તું ! તેજ તું !’ સહુ વિચારે.
 આધિ ને વ્યાધિનાં વાદળાં વામતાં
 રે પ્રભુ ! અવનીએ શાંતિ સ્થાપો !
 આશમીટ તુજ પરે સૌ જનો માંડતા,
 દાસના દાસનાં પાપ કાપો.

[ગાતાંક ૫. ૩૬૮ થી ચાલુ]

એક હાથમાં જગદંબાની ચૂંદડી વીંટાળેલું ત્રિશુળ લઈ કંઠમાંની નાનકડી ઢોલકને ખીજે હાથે બળવતો બાંધી દડીનો ગાર મુખાકૃતિવાળો વૃદ્ધાવસ્થાને કિનારે જઈ પહોંચેલો છતાં એના ગજાની મીઠાશથી જનતાને કામચુ કરતો એ કવિ આવી આવી પોતાની રચનાઓ લલકારતો હશે ત્યારે વાતાવરણમાં કેવો રંગ રેલાતો હશે :

‘રંગે બહુ રાજતી રે લોલ,
જખી મધ્ય જાજતી રે લોલ;
ગોખે ચઢી ગાજતી રે લોલ,
સમે એક શક્તિઓ રે લોલ,
ન્યોતે અગમતીઓ રે લોલ;

... ..
બહી ભરત ખંડમાં રે લોલ,
મતાપે પ્રચંડમાં રે લોલ,
દેવ લીડે ઢંડમાં રે લોલ.

એમ ‘લોલનો ગરવો ગરબો’ ગાતો એ શક્તિનો અનન્ય ઉપાસક જાણે દશે દેવીઓને સ્વયં જોઈ કૃતાર્થતા ન અનુભવતો હોય !

કવિ વલ્લભના સમયમાં સં. ૧૭૮૭ની સાલમાં બયંડર દુકાળ પડ્યો હતો. એ દુકાળનું હૃદયદ્રાવક વર્ણન એક ચિત્રકારની આસાનીથી એ લોકકવિ પોતાના અંતરમાં કરુણાના સંભારભરી ‘કલિકાલના ગરબા’માં આણે છે:

‘કલિભુગ આન્યો કોપતો, હો બહુચરી ! કરવાને સંહાર;
લાજ મર્યાદા લોપતો, હો બહુચરી ! બટ કરવા આચાર,
દુર્ભેદી દોષી દેશને, હો બહુચરી ! સુમતિ કરાવી તાજ,
વિપરિત ધારી વેવને, હો બહુચરી ! કલિ કરે છે રાજ,
ધર્મ ગથો ધરણી ધરી, હો બહુચરી ! પુણ્ય ગયું પાતાળ;
પાપ રહ્યું સમગ્રે વસી, હો બહુચરી ! નર નારી વૃંધ બાળ,
શત્રુ સર્ગો સંસારમાં, હો બહુચરી ! વધુ બ્રહ્મામાં વેર;
અવશોભો આ વારમાં, હો બહુચરી ! કલિ કરાવે ઢેર.
લક્ષણ લખતાનાં વધ્યાં, હો બહુચરી ! દુષ્ટ તરફ જાય;
નદીએ નીર બધે ધર્યાં, હો બહુચરી ! આયુષ્ય અલ્પ ઉપાય.

જાણે પાખંડી જગતને કવિએ કેમ બરોબર ન ઓળખી લીધું હોય એમ વર્તમાન યુગમાં આપણને સત્ય લાગતી વાતો ઉપરથી તો જાણે એમ જ લાગે કે કોઈ મહાન લવિષ્યવેત્તાએ આપણા આજના યુગને પોતાની દીર્ઘદૃષ્ટિએ દેખી લીધો છે.

‘આપી યાપણ ઓળવે, હો બહુચરી ! જુઠા ખાચે સમ;
ભરમે મૂલ્યે મોળવે, હો બહુચરી ! કુંડા કરે સો કર્મ-
ને હાકેમ રક્ષા કરે, હો બહુચરી ! ગથા તે હાકેમ હોડ;
અવળું આ જુગ આચરે, હો બહુચરી ! ખેતર ખાચે વાડ.’

આ બધું દુઃખ નેષ કવિનું ભક્ત હૃદય ક'પી છાંટે છે. એના હૈયામાં જ્વાલામુખી ધબકે છે. જગતનાં આ દર્દો એનાથી નથી જોવાતાં. બહુચરીમાને એ અંતરથી પ્રાર્થના કરે છે:

'કોઈક સાધુને સતે, હો બહુચરી ! રા'બલપુરથી ભગ;
હેક બળે છે તું છતે, હો બહુચરી ! હોલવ બળતી આગ.

...

...

...

આઈ ! આમી છાંટે નાખિયે, હો બહુચરી ! સમરયા પૂરો કામ,
ભગવતિ ! ભવમાં ભાખિયે, હો બહુચરી ! છોર દોર ને ગ્રામ,
નેહવે થઈ નાશયણી ! હો બહુચરી ! દેશમાં રો નવ નિદ્ર;
દેવી સદા સુખદાયણી ! હો બહુચરી ! પરમેશ્વરી પ્રસિદ્ધ.

આ ઉપરાંત એના કેટલાક અતિ પ્રચલિત ગરબોઓ નવરાત્રમાં સ્થળે સ્થળે મવાતા સંભળાય છે :

પરથમ મલુપતિને સાચું પાય : બાળી બહુચરી રે !

'ગરબે એટલેને મતવાલી !'

'બહુચર મા એલે રંગમાં રે !'

'પાટણવાડું માનું પ્રગણું રે મા !'

'દેવી અન્નપૂર્ણા !'

'રંગ રમે રે રંગ રમે, આજ નવદુર્ગા રંગ રમે.'

એ બધામાં શક્તિ-ભક્તિની એના હૈયામાં ભરેલી તીવ્ર ભાવનાનાં આપણે પ્રતિબિંબ નેષ શક્તિએ છીએ.

રાધા અને કૃષ્ણ કુંજમાં મળવાનો સંકેત કરે છે. સાહેલીઓના સાથમાંથી એમની દૃષ્ટિને થાપ આપી જવું કે કેમ એ વિચારી આખરે એ ચુકિત શીધે છે :

'વળતી લલિતા કહે રાધા કે એ વાત સોઢામણી રે લોલ;

દિવસે રમીએ આપણ બધા કે આખ મીચામણી રે લોલ.

કવિ વલ્લભનો કળોડાનો ગરબો અતિ પ્રસિદ્ધ હોઈ સમાજનું એણે એ દ્વારા સુંદર ચિત્ર દોર્યું છે :

'ગારમા ! ગારડો કે ભરધાર કે આપો મુળને રે લોલ;

ગારમા ! પિકક કીધો અવતાર કે શું કહું તુળને રે લોલ.

ગારમા ! હુતો નાનું બાળ કે એ ગારો છુટિયો રે લોલ;

ગારમા ! દોઢી પડે શાળ કે મુરખ મુઢિયો રે લોલ.

અને અંતે પોતાના અંતરની વરાળ કાઢતાં વૃદ્ધ ભરધારને પનારે પડેલી બાળા—ગેની આશાની વેલી ઉચ્છેદ્ય ગઈ છે તે—ગોરમાને દર્દેલથી દેયે કરે છે :

'ગોરમા ! સહુને મન દિવાળી કે મારે મન હુતાશની રે લોલ.

ગોરમા ! મારા કર્મના ભોગ કે હું તો નિરાશણી રે લોલ.

પોતાના અનેક ગરબોઓ દ્વારા એ ગરબા-સાહિત્યના સમ્રાટે ગુજરાતી જનતાને અજન્મ મોહિની લગાડી છે. અને આ લેખ પૂરો કરતાં પહેલાં મારે ફરી પણ એટલું જ કહેવાનું છે કે શક્તિ-સાહિત્યના આ મહાસર્જકની કૃતિઓને એક સ્થળે એકત્રિત કરી સારી રીતે પ્રસિદ્ધ કરવાનું ત્વરિત હાય ઉપર કોઈ લે તો ગુજરાતનો તેવાર થતો જીવાન વર્ગ—યુવાનો અને યુવતીઓ—આ મહાકવિની પ્રસાદીનો સારો લાભ ઉઠાવી શકશે. અને એ દ્વારા સાહિત્યસંદર્ભમાં પણ એક મહાકવિની કૃતિઓને સરસ રીતે પીરસવાનું પુણ્ય એ સંપાદકને ફાળે નેંધાશે.

ગૂર્જર-જ્યોતિર્ધર શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યના શિષ્ય રામચન્દ્ર-ગુણ્ય^૧ દ્રકૃત નાટ્યદર્પણ^૨ મા અને અવતરણી બોજકૃત શૃંગારપ્રકાશ^૩ મા વિદ્યાખંડેવના દેવીચન્દ્રગુપ્ત નાટકમાંના જે દશ અવતરણી મળી આવે છે તે પરથી, તેમજ કવિ રાજશેખરકૃત કાવ્યમીમાસા,^૪ કવિવર બાણકૃત હર્ષચરિત અને તેના પરની શકરની દીકામાં^૫ ચન્દ્રગુપ્ત-ધ્રુવદેવી^૬ અંગે થયેલા નિર્દેશો પરથી એ તો હવે

૧ નાટ્યશાસ્ત્રના આ ગ્રન્થમાં અનેક નાટકોના અવતરણો અપાયેલા છે, તે અવતરણોમાં શૃંગારપ્રકાશના નામકિત કર્તા વિદ્યાખંડેવે રચેલા ને આજે કયાંય ન મળી આવતા નાટ્ય દેવીચન્દ્રગુપ્ત માની પણ છ અવતરણી લેવામાં છે. આ ગ્રન્થ પં. લાલચન્દ્ર ભ. ગાધીના સંપાદનતરે ગાયકવાડ ઓરિયન્ટલ સીરીઝમાં પ્રગટ થઈ ગયેા છે, તેના વિષયક તરીકે બીજા ભાગના સંપાદન અત્યારે નાશી રહ્યું છે તેમાંની કેટલીક મહત્ત્વની નોંધોના પણ, સંપાદકના નાણુ સાથે, આ લેખમાં ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

૨ આ ગ્રન્થનો મોટો ભાગ હજી અપ્રકટ છે તેમાં દેવીચન્દ્રગુપ્ત નાટકમાંના ચાર અવતરણી ઉપયોગમાં લેવાયા છે.

૩ આ નાટક આખું હાલતમાં આવે કયાંય મળી આવતું નથી, પણ નાટ્યદર્પણ અને શૃંગારપ્રકાશ માં એમાંના જે દશ અવતરણી મળી આવે છે તે પરથી જણાય છે કે તે સાહસ અને શૃંગારરસથી ભરેલું અદ્ભુત નાટક છે. આ નાટક સંપ્રદાયી ટીવાનો સંલગ્ન છે, તેનું મુખ્ય વસ્તુ 'ચન્દ્રગુપ્ત દેવીનાં વેશ લઈને શકનૃપતિનો વધ કરે છે' તે છે નાટ્યદર્પણ મા પ્રથમ અવતરણી દેવીચન્દ્રગુપ્તના બીજા અંકમાંથી લેવાયું છે અને તેમાં દેવીનું વધ લઈને શકનૃપતિને મારવા જતા ચન્દ્રગુપ્તને રામગુપ્ત એ સાહસ ન કરવા સમજાવે છે તે પ્રસંગ છે. બીજું-ત્રીજું અવતરણી બીજા અંકમાંથી લેવાયું છે તેમાં ભાઈની સલાહને અવગણીને કુમનની છાવણીમાં પહોંચવાને તત્પર બનેલા ચન્દ્રગુપ્તને વિદુષક સંચારે કેટલાક સાથી લઈ જવાનું સૂચવે છે અને ચન્દ્રગુપ્ત ગર્વપૂર્વક તે સલાહને અવગણી કાઢે છે તે પ્રસંગ અને વિનાય વેળાએ પતિની કાયરતા પર અશ્વ સારની ધ્રુવદેવીની હાસ્ય પરત્વે ચન્દ્રગુપ્તની વિચારણાનો પ્રસંગ છે. ચોથું-પાંચમું અવતરણી ચોથા અંકમાંથી લેવાયું છે અને તેમાં ચન્દ્રગુપ્ત અને ગણિકા માધવસેના વચ્ચેના પ્રેમપ્રસંગોનું વર્ણન છે. છેલ્લું અવતરણી પાંચમા અંકમાંથી લેવાયું છે અને તેમાં શકનૃપતિના વધ પછીના ચન્દ્રગુપ્તના પ્રભાવનું વર્ણન છે શૃંગારપ્રકાશમાં ત્રણ અવતરણો પ્રાસંગિક સંવાદને લગતા છે અને એક અવતરણીમાં ચન્દ્રગુપ્ત સીવેશ ધારણ કરીને અરિપુર (અરિપુર ?) મા રહેલા શકનૃપતિનું જૂન કરી આવ્યો હોવાનો નિર્દેશ છે.

૪ આ ગ્રન્થ ગાયકવાડ ઓરિયન્ટલ સીરીઝમાં પ્રગટ થઈ ગયેા છે તેના લેખક રાજશેખર દશમી સદીમાં કોનાજના સિંહાસને વિરાજનાર નૃપતિ મહિપાલ (કાર્તિકેય) નો રાજકવિ હતો, આ ગ્રન્થમાં ઉદ્ભૂત થયેલા એક મુકતકમાં એમ જણાવ્યું છે કે- ' હે કુમાર (ચન્દ્રગુપ્ત કે મહિપાલ) જ્યાં પરાસ્ત થયેલા શર્મા (સેન-શમ) ગુપ્ત રાજાએ પોતાની રાણી ધ્રુવદેવી ખસ (રાજ)-નૃપતિને આપવાનું કબજીયું હતું તે હિમાલયના ગિરિગંઢરીમાં કાર્તિકેય નગરની સ્ત્રીઓ ટોળે મળીને આપનાં યશનીત ગાય છે '.

૫ હર્ષચરિત માં બાણ જણાવે છે કે- ' અરિપુરે પરપલ્લવકામુક મામિનીવેવગુપ્તચન્દ્રગુપ્ત શવપતિ-મશાત્તય (અરિપુરમાં પરશીલ પદ શકનૃપતિના નારીવેશ પર ગુપ્ત ચન્દ્રગુપ્તે વધ કર્યા), એ ગ્રન્થ પરની દીકામાં શકરશય ધ્રુવદેવીના પરિચય કરાવે છે અને શકનૃપતિ એટલે શકેતો આચાર્ય એવી ધ્યાનમાં કરે છે.

૬ આ ચન્દ્રગુપ્તનો શાસનકાળ ઇ. સ. ૩૭૫ થી ૪૧૪ છે. પાછળથી તે વિક્રમાદિત્ય અથવા સાહસાકન ન મે એવાખ્યાય છે તે મહાહાનેશ્વરી હતો, પરદેશી વિદ્વાનો વિક્રમસ વત્સરાના તથા પક તરીકે તેને ગણે છે.

પ્રચલિત મ તત્ત્વાલોકાર ધ્રુવદેવી તેની બાબી થી હતી, પણ 'મુજમુત તવારીખ' (Mirataviya Com-memoration Volume p 201) પરથી જણાય છે કે ત્રય વર-ચ હપમાં ધ્રુવદેવીએ તે ચન્દ્રગુપ્તનેજ પસંદ કરેલા પરંતુ રામગુપ્તે નાનાભાઈની ઉદારતાથી જેમ સિંહાસન મેળવ્યું તેમ ધ્રુવદેવી પણ મેળવી લીધી પરંતુ

નિર્વિવાદ બની ચૂક્યું છે કે, 'શુભવંશી સમ્રાટ ચન્દ્રગુપ્ત બીજને કુમારવંશમાં રામગુપ્ત' નામે સિંહાસનારૂઢ વડીલ લાઇ હતો. તે કાયરતા અને સંયોગથી ઘેરાઇને શકનૃપતિ આગળ નમી પડ્યો, ને શક-નૃપતિએ તેની રાણી ધ્રુવદેવીની માગણી કરતાં તે પણ તેણે માન્ય રાખી. પરંતુ ચન્દ્રગુપ્ત ધ્રુવદેવીના વેશે શક-રાજવીના તંબુમાં પહોંચ્યો ને તેણે તે રાજવીનો વધ કર્યો.'

બીજી બાબુએ કુમારગુપ્તનો બીંદસાડનો રથલલેખ, ૯ સ્કંદગુપ્તના ગિહાર અને ભીટારીના રથલલેખ ૧૦ તેમજ વૈશાલીમાંથી મળેલી કેટલીક મુદ્રાઓના ૧૧ આધારે એ તો લગભગ નિશ્ચિત યથ ચૂક્યું છે કે- 'સમ્રાટ ચન્દ્રગુપ્ત બીજની મહારાણીનું નામ ધ્રુવદેવી ૧૨ હતું.'

ત્રીજી બાબુએ નૃપતિ અમોઘવર્માના સંગ્રહ્યતા તામ્રપત્રમાં ૧૩ તેમજ ગોવિંદ ચોધાના ખંભાતના તામ્રપત્રમાં ૧૪ એવા નિર્દેશ મળ્યા આવે છે કે- 'પ્રસિધ્ધ ગુપ્ત રાજવી (સાહસાંક) પોતાના લાઇનો વધ કરીને લાભી સાથે જોડાયો હતો.'

આ ત્રિવેણી-વર્તુલે વિદ્વાનોને એવા નિર્ણય બાંધવાને પ્રેર્યો કે 'ધ્રુવદેવી પ્રથમ તો રામગુપ્તની પત્ની હતી, પરંતુ રામગુપ્તે શક-નૃપતિએ કરેલી ધ્રુવદેવીની માગણીને માન્ય રાખતાં ચન્દ્રગુપ્તે ધ્રુવદેવીના વેશે દુરભનની છાવણીમાં જઈ શક-રાજવીનો વધ કર્યો અને પછી લાઇનો પણ વધ કરી તે સિંહાસને ચડ્યો ને તેણે ધ્રુવદેવી સાથે લગ્ન કર્યો... એ બેતાં પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં વિધવા-વિવાહ અતિ પ્રચલિત હોવાનો જોષ્યો.'

દી. બ. કેશવલાલ ધ્રુવે ઉપરોક્ત નિર્ણયના વ્યાજબીપણા પરત્વે શંકા દર્શાવી અને વધારામાં તેમણે રામગુપ્ત ને ચન્દ્રગુપ્તના પ્રતિસ્પર્ધી રાજવી તરીકે ઉત્તરના શક-નૃપતિને ઠેકાણે

ધ્રુવદેવીએ રામગુપ્ત આગળ નમતું આપ્યું નહિ એટલે તેણે તેને રાકનૃપતિને સોંપી દેવાનું કમૂલ કયું. તે સમયે ચન્દ્રગુપ્તે નારીના વેશે શકરાજવીની છાવણી (અરિયુર)માં જઈ એ રાજવીનો વધ કર્યો ને ધ્રુવદેવીને ખચાવી.

૭ તે મહાન વિજેતા સમુદ્રગુપ્તના મોટા પુત્ર હતાં કાયર પુત્ર હતો, કાવ્યમીમાંસાની એક પ્રતમાં તે સમગ્રગુપ્ત અને બીજામાં સેનગુપ્તના નામે પણ યોગબાચલ છે. સમુદ્રગુપ્ત તેની કાયરતા અને નિલાશ્યી એટલા કંટાળી ગયેલા કે તેણે પોતાના ઉત્તરાધિકારી તરીકે ચન્દ્રગુપ્તને જ પસંદ કરેલા (આ સંતબ્ધની તરફેણમાં મુખ્ય પ્રમાણ એ છે કે સત્તાવાર શિલાલેખોમાં લગભગ દરેક સ્થળે ચન્દ્રગુપ્ત પહેલાની પછી સમુદ્રગુપ્ત, તેની પછી ચન્દ્રગુપ્ત બીજો અને પછી કુમારગુપ્ત પડેલા-એ પ્રમાણે ગુપ્ત રાજવંશાવલીને નિર્દેશ થયે છે. તે ઉપરાંત સમુદ્રગુપ્તે પોતાના ઉત્તરાધિકારી તરીકે ચન્દ્રગુપ્તને જ પસંદ કરેલ હોવા સંજ્ઞામાં પરિગૃહિત વિશેષણ પણ પ્રમાણભૂત બને છે.) પણ સમુદ્રગુપ્તના મરણ પછી ચન્દ્રગુપ્તની ઉત્તરતાથી રામગુપ્ત સિંહાસને ચડી શક્યો.

૮ સંકેતરૂપ શકનૃપતિ એટલે શકોનો આચાર્ય એવી વ્યાખ્યા કરે છે.

(૬-૧૦-૧૧) The Journal of the Bihar and Orissa Research Society. Vol XIV, pt. II.

૧૨ ચન્દ્રગુપ્ત બીજની મહારાણી તરીકે નામક-ચા કુબેરાદેવીનું નામ પણ મળી આવે છે, કાં તો એ ધ્રુવદેવીનું અપરનામ હોય અથવા તો પછી ચન્દ્રગુપ્તે પોતાની સ્વયંવર-ગૃહિતા અને મરાહૂર બાબી ધ્રુવદેવીની સ્મૃતિમાં પાછળથી કુબેરાદેવીને ધ્રુવદેવી નામ આપ્યું હોય.

૧૩ Epigraphia Indica Vol. XVIII, p. 248.

૧૪ " " Vol. VII, p. 36.

સંગ્રહ્યતા તામ્રપત્રમાં એમ જણાવ્યું છે કે- "લાઇનો વધ કરીને તથા રાત્ર્ય અને દેવીનું દરેણું કરીને સિંહાસને ચડેલ હોવા"છતાં એક પ્રસિધ્ધ ગુપ્ત રાજવી પોતે કરેલાં કાનની નોંધ રખાવેલા, બ્યારે અમોઘવર્ષ તો પોતાનાં કાનની છોર્તિ સંભળીને પલ્લુ સરમાઇ-અથ છે." બ્યારે ખંભાતના તામ્રપત્રમાં એમ જણાવ્યું છે કે, "સાહસાંક નૃપતિએ લાઇનો વધ કરીને લાભી સાથે સહવાસ સેવવાનું પૈશાચિક કામ કર્યું હતું."

સૌરાષ્ટ્રના રૂદ્રસિંહને ગોહત્યો.^{૧૫} આ અને મંતવ્યોમાં ક્યાં ક્યાં ક્ષતિઓ રહેલી છે તે દશોપવાનો આ લેખનો આશય છે.

વર્તમાન ભારતીય ઇતિહાસની મુખ્ય કમનશીબીઓ એ છે: એક તો તેમાં પરદેશી સંશોધકોના મતને જ પાયા તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે, અને બીજું 'હિંદી સંશોધકો ધણી વખત મૂળ પ્રમાણોને વકાદાર રહેવાને બદલે પોતાને મનકાવતો અથવા તો પરદેશીઓને ટકાવપ નીવડતો ફેરફાર કરે છે. ગ્રીક દંતકથાઓ અને સર વીલિયમ જોન્સ આદિ પરદેશી વિદ્વાનોને અનુસરવા જતાં મૈથિલકાલીન ભારતીય ઇતિહાસની કેવી અવદશા થઇ છે તે આપણે જાણીએ છીએ.^{૧૬} અહીં પછુ કંઈક એવીજ દશા થઇ છે. ચન્દ્રગુપ્ત-ધ્રુવદેવીના પ્રસંગ પરથી પરદેશી વિદ્વાનોએ એવો મત બાંધ્યો કે પ્રાચીન ભારતમાં વિધવા-વિવાહ પ્રચલિત હોવો જોઈએ ને પ્રો. બેનરજી, પ્રો. અલ્તેકર, પ્રો. દેવધર ભાંડારકર, પ્રો. મીરાશી, શ્રી. મુનશી વગેરેએ એ મતને વધારી લીધો અને શ્રી. કેશવલાલ ધ્રુવે ચન્દ્રગુપ્ત ધ્રુવદેવીને પરણે જ નહિ, તેમ જ આ પ્રસંગ મથુરામાં નહિ પણ સારાજીમાં બનેલ હોવો જોઈએ એમ દસાવવાને અનેક મૂળ પ્રમાણોમાં મનગમતો ફેરફાર કર્યો.^{૧૭}

સાચી વાત તો એ છે કે—

ભારતવિજેતા સમ્રાટ સમુદ્રગુપ્તે જ્યારે જ્યેષ્ઠ કે પોતાના સંખ્યામધ્ય^{૧૮} પુત્રોમાં વડીલ પુત્ર જો કે રામગુપ્ત છે, પણ સૌથી તેજસ્વી પુત્ર ચન્દ્રગુપ્ત છે ત્યારે તેણે પોતાના ઉત્તરાધિકારી તરીકે ચન્દ્રગુપ્તને પસંદ કર્યો. પણ સમુદ્રગુપ્તના મૃત્યુ પછી ચન્દ્રગુપ્તે મોટાભાઈનો હક્ક જૂંટવી લેવાનું વ્યાજબી ન માન્યું ને તેણે રામગુપ્તને ગાદી સોંપી પોતે યુવરાજ્યપદથી સંતોષ માન્યો.

તે અરસામાં ધ્રુવદેવી નામે રાજકુમારીના સ્વયંવરને લગતી જાહેરાત થઈ ને ચન્દ્રગુપ્ત સ્વયંવર-મંડપમાં પહોંચ્યો. ત્યાં ચન્દ્રગુપ્તના રૂપ-ગુણ પર મુગ્ધ થયેલી ધ્રુવદેવીએ ચન્દ્રગુપ્તના ગળામાં માળ પરાવી. પરંતુ સ્વદેશ પહોંચતાં જ રામગુપ્તે ધ્રુવદેવીની માગણી કરી અને ચન્દ્રગુપ્તે ભાઈને સિંહાસનની જેમ કન્યા પણ, અર્જુને યુધિષ્ઠિરને દ્રૌપદી સોંપી હતી તેમ, સોંપી દીધી. પરંતુ રામગુપ્ત જેટલો કાપર હતો એટલોજ વિજ્ઞાસી હતો. પરિણામે વીર ચન્દ્રગુપ્તના ઠંઠમાં માળ પરાવનારી ધ્રુવદેવી રામગુપ્તને પતિ તરીકે પૂછ ન શકી.

^{૧૫} નહિયાત-સાહિત્ય પરિષદનો અહેવાલ પૃ. ૩૫.

^{૧૬} ભારતીય ગણનાનુસાર ઇ. સ. પૂર્વે ૩૭૨ માં મૌર્ય સમ્રાટ ચન્દ્રગુપ્ત મગધના સિંહાસને આવેલો. પરદેશી ગણના તેને ઇ. સ. પૂ. ૩૨૨ માં ગાદીએ બેસાડે છે. ગ્રિયદસ્તીના સિલાલેખોમાં ઉલ્લેખાયેલ પાંચ યોન-પતિઓના સમકાલિક નૃપતિ સંપ્રતિ (Samprati who was contemporary of the five Yona kings of the then divided Greek-Empire. P. C. Mukharji.) હતો તેને સ્વયં અશોકને ગોહત્યી રીપા છે. પરિણામે ઇ. સ. પૂ. ૫૨૭ માં શરૂ થતાં મહાવીર સંવતને તેઓ ઇ. સ. પૂ. ૪૬૭ માં મૂકે છે, ઇ. સ. પૂ. ૫૪૩ માં શરૂ થતાં બુદ્ધ સંવતને ઇ. સ. પૂ. ૪૮૭ માં મૂકે છે. અને બીજા અનેક ગોરાળા કોલા કરે છે, વિશેષ પ્રમાણો માટે જુઓ ડૉ. વિભુવનકાસ લ. રાહ જૂલ 'પ્રાચીન ભારતવર્ષ' અને તરતમાં પ્રગટ થનાર 'સમ્રાટ ગ્રિયદસિં'.

^{૧૭} પોતાની કલ્પનાનુસાર ઇતિહાસ વલવાને તેમણે મૂળ પ્રમાણોમાં મુખ્યત્વે નીચે પ્રમાણે ફેરફાર કરી લીધો છે:

ઝરિપુરે ને ઠંઠાણે ગિરિપુરે, ઇલિપુરં ને ઠંઠાણે ગિરિપુરં, હિમાલય ને ઠંઠાણે રૈવત, કાર્તિકેય ને ઠંઠાણે કુમાર, નગર ને ઠંઠાણે શવર, ફિનર ને ઠંઠાણે કિન્નક, દેવી ને ઠંઠાણે દલ્લં બગેરે વગેરે.

^{૧૮} સમુદ્રગુપ્તને વિશેષ પુત્રો હોવા અંગે અને તેણે ચન્દ્રગુપ્ત પરત્વે દસાવેલા પદપાત અંગે પ્રમાણ માટે જુઓ ડૉ. સ્વીટ સંપાદિત ગુપ્તવંશીય સિલાલેખો.

એ અરસામાં રામગુપ્તને મયુરાના ૧૯ શકનૃપતિ સાથે યુદ્ધમાં ઊતરવું પડ્યું અને તેમાં તેને એવી સફળ હાર સાંપડી કે ગર્વ તણને તેને દુરમનની ઊવણીમાં ૨૦ સંધિ માટે મયુ પડ્યું. ત્યાં શકનૃપતિએ ૨૧ બીજા લાભોની સાથે સાથે ધ્રુવદેવીની પણ માગણી કરી અને ધ્રુવદેવીના તેમજ વ્યક્તિત્વથી કંટાળી ગયેલાં રામગુપ્તે શકનૃપતિની તે માગણી પણ માન્ય રાખી. ૨૨

ચન્દ્રગુપ્તને આ સમાચાર મળતાં જ તે હિન્મત જોવા બની ગયો. ૨૩ ને સંધ્યાએ ધ્રુવદેવીનો વેશ લઇને તે એકલો શકનૃપતિના તબૂમાં પહોંચ્યો. ત્યાં યુક્તિથી એ પરત્વીશ પટ રાખીને વધ કરીને તે આઘાતી પૂર્વક પાછો રતે પોતાના તબૂમાં પાછો ફર્યો. આ અદ્ભુત સાહસના કારણે તેને સાહસાંકતું 'નિરુદ મયુ'.

શકસેનાપતિને આ કપટના સમાચાર મળતાં જ તેણે રામગુપ્તના સૈન્ય પર હુમલો

૧૬. પ્રાચીન કાળમાં શક-કુલોની બે શાખાઓ હિંદમાં રાજ્ય કરતી નજરે ચડે છે. તેમાંથી એક હિન્દચીનીમાં, ને બીજી મધુરામાં, તેમાં હિન્દચીનીના શકોનો તો રામગુપ્તના સમય પૂર્વે જ નાશ થઈ ગયેલો, કેમકે તેના પૂર્વજોએ તેમનો નાશ કરી જ પોતાનું સિંહાસન અવનનીમાં ચલાવ્યું હતું, એટલે રામગુપ્તની સામે મુઘમાં ઊતરનારા મધુરાના શક-કુલો હોઈ શકે.

બીજી બાજુ રામગુપ્તના પિતા ને ભારતવિજેતા સમ્રાટ સુર્યગુપ્તે પોતાના અલ્લાખાદના રથભક્ષેષમાં કાર્તિકેશુરને સીમાદાના સ્વર્ગના સ્થાન તરીકે ઓળખાવ્યું છે. ને કાઠ્યમીમાંનામાં રાજ્યોપરે હિનાદેશા શ્લોકમાં એમ નિર્દેશ થયો છે કે — 'હો કુમાર પરાત્ર યથેલા સર્મ' (સેન-રામ) ગુપ્ત રાજ્યોએ જ્યાં પોતાની શાણી મુવદેવી ખસ (શક) — નૃપતિને આપવાનું કબૂલ્યું હતું તે દિમાલયના ગિરિગન્ધરોમાં કાર્તિકેય નગરની સ્ત્રીઓ દોડે મળીને આપના યશોગીત ગાય છે. — આ બંને હિંદોએ પરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે રામગુપ્ત અને શકનૃપતિ વચ્ચેનું યુદ્ધ દિમાલયની નજીકમાં સુસેનાપ્રાંત્યની બહાર રહી એટલા કાર્તિકેય નગરની આસપાસ થયું હતું.

કાર્તિકેશુરનો હિંદોષ દેવીપુરાણ (પ્ર. ૬), લક્ષ્મિતુરગેનનું તામ્રપત્ર (Ind. Ant. Vol. XXV) તેમજ કૃતિયવર્તનાં બે તામ્રપત્રોમાં (Epi. Ind. Vol. XIII) થયેલો છે. એ હિંદોએ તેમજ નોર્થ-વેસ્ટ પ્રોવીન્સીયલ ગેઝેટર (Vol. XI) પરથી બેઈ શકાય છે એ કાર્તિકેયનર સંયુક્ત પ્રાંતોના વર્તમાન બેજનાથ ગામની નજીક આવેલ હતું. અને આજે પણ બેજનાથને કાર્તિકેયનગરના નામે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

હર્ષચરિત અને બીજી સાહિત્ય-કૃતિઓમાં ચન્દ્રગુપ્તે જે રથો શકનૃપતિનો વધ કર્યો તેને આદે અશિપુર અથવા અરિપુર શબ્દ વાપરવામાં આવેલ છે. તેમાં પં. લાલચન્દ્ર બ. ગોપી શુન પાઠ તરીકે 'અરિપુર' ગણે છે અને તેનો અર્થ 'દુરમનની ઊવણી' એ પ્રચલે કરે છે. પ્રો. રંગરામી સરસ્વતી અશિપુરને ૧૯૪૭ની આપે છે ને એ લલિતના દેકામાં જણાવે છે કે આજે પણ હિંદ પ્રદેશની નજીક અશિપુર આવેલું છે. એ તેમ પણ આ બધી ચર્ચા પરથી એમણે તો સ્પષ્ટ થાય જ છે કે હી. બ. દેસાલસાલ મુવ ગિરિપુર સુધારો સૂચવે છે તે અર્થહીન છે. સિન્ન સિન્ન કૃતિઓ તેમજ સિસાદેશોમાં આ પ્રસંગ અંગે મળી આવેલ કાર્તિકેય-નગર, અશિપુર, અરિપુર, દિમાલય, કિન્નર આદિ શબ્દો પરથી એ નિશ્ચિત છે કે આ મુખ્ય દિમાલયની નજીકના પ્રદેશમાં બેલાયું હતું.

૨૦. અશિપુરનો અર્થ દુરમનની ઊવણી હોવાનો પૂરતો સંજ્ઞા હોઈને આ અર્થ લાપસ છે.

૨૧. રાંઠરાય શકનૃપતિ એટલે શકોનો આચાર્ય એવી વ્યાખ્યા કરે છે.

૨૨. રામગુપ્તે શકનૃપતિની માગણી કબૂલ રાખી તેમાં તેની કાયદાએ એટલો ભાગ લખ્યો છે એટલો જ મુવદેવીની તેની આગળ નમનું ન મૂકવાની હડ પલ્લ ભાગ લખ્યો હોય તે સંજ્ઞિત છે.

૨૩. નાટ્યદર્પણ માં દેવીચન્દ્રગુપ્ત મધી જે અવતરણો લેવાયા છે તેમાં આ પ્રસંગનું સ્થાન વર્ણન પણ જગવાપર લું છે.

કર્મો ને તેમાં રામશુભ મરાયો. ૨૪ ચન્દ્રશુભે તરત જ નૃપતિપદ ધારણ કર્યું ને શકસેનાને એવી સફળ હાર આપી કે તેના મોટા ભાગનો સંહાર થઈ ગયો, ને બાકીનો ભાગ નાસી ગયો.

આ સુદમાં દ્રુવદેવીએ ચન્દ્રશુભની પડખે રહી અહ્યુત પરાક્રમ દાખવ્યું. તે પ્રસંગે ચન્દ્રશુભની ગોપવી રાખેલી લાગણીઓ ફરી ઉછાળે ચડી ને તેણે દ્રુવદેવીને પોતાની મહારાણી બનાવી. ૨૫ દ્રુવદેવીએ સ્વયંવરમાં ચન્દ્રશુભને જ પસંદ કર્યો હતો તેમજ રામશુભે તેને ચન્દ્રશુભ પાસેથી લઈ લીધેલી હોવા છતાં તેણે રામશુભ આગળ નમતું આપ્યું નહોતું એટલે તેને માટે મહારાણીપદ એ કોઈ કલંક નહોતું.

તે પછી ચન્દ્રશુભે પોતાનો રાજ્યાભિષેક ઉજવ્યો. (ધ. સ. ૩૮૦) સિદ્ધાઓ પરથી માનવાને કારણ મળે છે કે રાજ્યાભિષેકના સમયે તેની મહારાણી દ્રુવદેવી જ હતી. રાજ્યાભિષેક પછી ચન્દ્રશુભે એટલું અખૂટ દાન દીધું, ૨૬ વિદ્વાનોની એવી અભેડ કિંમત આંકી, ૨૭ પ્રભુનું એટલું સુંદર પાતન કર્યું અને દુરમનોને એવો સખત દંડ દેવા માંડ્યો ૨૮ કે પ્રજાએ તેને, તેની પૂર્વે અવતિના સિંહાસને શોભી ગયેલા શકપ્રવર્તક મહાન નૃપતિ વિક્રમાદિત્યનું ૨૯ ઉપનામ આપ્યું.

૨૪. અમોઘવર્ષ તેમજ ગોવિંદ ચોથા (જુઓ ઉપરની કૃ. નો, ૧૪) ના તામ્રપત્રોથી વિદ્વાનોમાં એવો ભ્રમ ફેલાવા પામ્યો છે કે ચન્દ્રશુભે મોટાભાઈનું ખૂન કરેલું. પરંતુ આ વિષયમાં ચન્દ્રશુભની છાતિની હરીશ્ચક્ર કરતા રાજ્યાભિષેકના તામ્રપત્ર પર વિશ્વાસ મૂકવો સુચોગ્ય નથી. બીજી બાજુ ચન્દ્રશુભે શકરાજવીનો વધ કર્યા પછી બંને પક્ષ વચ્ચે યુધ્ધ થયું હોવાનો અને રામશુભ તેમાં મરાયલ હોવાનો સંભવ સ્વયંવર્તક પ્રમાણે પૂરતાં છે.

રામશુભને જેમની સાથે યુધ્ધ થયું તે શક-નૃપતિ સમય-ગણતરીએ શકસેન બીજો હોવાનો સંપૂર્ણ સંભવ છે. ચન્દ્રશુભે સ્ત્રી-વેશે તો કેવળ તેનો જ વધ કરેલો. પરંતુ શકસેનની પછી સિંહાસન પર તેની બહેનનો પુત્ર સિંહસેન ગાદીએ આવ્યો છે તે સ્પષ્ટ છે કે શકસેનના વધ પછી તરતજ યુધ્ધ થયેલ હોવું જોઈએ અને તેમાં ચન્દ્રશુભના પક્ષમાં રામશુભ અને વિષ્ણુ પક્ષમાં શકસેન બીજાના શકસેન ત્રીજો આવડિ વારસો ખતમ થઈ ચૂકેલ હોવા જોઈએ.

શ્રી કેરાવલાલ મુવ પણ બાવવધના આ વિધાનને નથી સ્વીકારતા એટલું જ નહિ પણ સંભળુના તામ્રપત્રોના સંશોધક ડૉ. કેવલર બાકારકર પણ કહે છે કે, ‘ચન્દ્રશુભે ભાઈનો વધ કર્યો જ નથી. સંભળુના તામ્રપત્રમાં જે ભાવધાતક શુભ રાજવીનો નિર્દેશ થયો છે તે ચન્દ્રશુભ છે.’

દેવીચન્દ્રગુપ્ત નાટકના જે અવતરણો જળવાઈ રહેલાં છે તે પરથી પણ જણાય છે કે બંને ભાઈ વચ્ચે સારો રત્નલસ-બંધ હતો અને ચન્દ્રશુભે રામશુભ પ્રત્યે વડીલ પ્રત્યે જરૂરી એવો સંપૂર્ણ આદરભાવ ધરાવતો હતો. તે ઉપરાંત દેવીચન્દ્રગુપ્ત એ આર્ય પદ્ધતિનું હિંદી નાટક છે, શુભ અન્ત એ આર્ય નાટ્યશાસ્ત્રનું પ્રથમ લક્ષણ છે. મુદારાસલમાં પણ વિશાખદત્તે એ જળવી રાખ્યું છે. એ સંયોગોમાં નાટકનો અંત વડીલ ભાઈના વધથી ગૂંચાય એવી વસ્તુને વિશાખદત્તે કોઈ પણ સંયોગોમાં પસંદગી ન આપી શકે. મુદતમાં રામશુભના મરણ પછી ચન્દ્રશુભે દુરભ મામતો નાશ કરીને પોતાની સ્વયંવરગૃહિતા દ્રુવદેવી સાથે સિંહાસને ચડે અથવા તો સિંહાસને ચડતાં પોતાની મહારાણી કુબેરાદેવીને મહાન ભાગીની સ્મૃતિમાં દ્રુવદેવી નામ બસતો હોય એ જ દેવીચન્દ્રગુપ્ત નાટકનો અંત હોઈ શકે.

૨૫. આ અંગે પણ હજી મતભેદ છે. કેટલાય વિદ્વાનો આ વિધાનને સ્વીકાર્ય માનતા નથી. અને તેમ કરવાને જરૂરી કયાંયે પણ છે: એક તો એ કે ચન્દ્રશુભે પોતે દ્રુવદેવીનો વેશ સ્વીકારેલો તેમજ તેણે દ્રુવદેવીને રાકનૃપતિના પંભમાંથી મુક્ત કરેલી એ બંને પ્રસંગમાં દ્રુવદેવી સાથે તેનું નામ એકું સંકળાઈ ગયું છે કે દ્વિઅર્થાં વિધાનોને કરી હદ નથી રહી. દેવીચન્દ્રગુપ્તના ચોથા અંકમાં ચન્દ્રશુભના આયવસેના સાથેના પ્રેમપ્રસંગે વર્ણવીને પાંચમાં જ અંકમાં તે પ્રેમનું દ્રુવદેવી પ્રત્યે પરિવર્તન કરવાનું આર્ય નાટ્યકારને માટે અસંભવિત જ ગણાય, તેમજ જળવાઈ રહેલાં અવતરણોમાં એવો નિર્દેશ મળતો પણ નથી. પ્રભાચીત્રપાના તામ્રપત્ર પરથી એ પણ પુરવાર થઈ ચૂક્યું છે કે ચન્દ્રશુભ બીજાની

રાજભાગી—લેખક : મહાશંકર ઇંદ્રજી દવે; પ્રકાશક : હિંમતલાલ પી. પરીખ, વડવાણ સીટી (કાઠિયાવાડ). મૂલ્ય રૂ. ૩-૮-૦

અનેક રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નોને વાતોના અસ્ખલિત પ્રવાહમાં ગૂંથી લેતી ગાંધીયુગની આ નવલકથા રાજ્ય ભાષા, પ્રાણુવાન પાત્રો ને શાંત-સુવાચ્ય શૈલિથી ગુજરાતી સમાજને પ્રેરક તેમ જ પ્રભેદક મર્મ પડવા સંભવ છે.

કુમારનાં સ્ત્રી રત્નો—સંપાદક : ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાત્રિક; પ્રકાશક : પુરતકાલય સ. સ. મંડળ લિ. વડોદરા, આદિતિ ત્રીજી. મૂલ્ય-કાચું પૃષ્ઠ રૂ. ૧-૪-૦ પાકું પૃષ્ઠ રૂ. ૧-૮-૦

સોળ વર્ષ પૂર્વે આ પુસ્તક જ્યારે પહેલવહેલું પ્રગ્નતા હાથમાં મુકાયું ત્યારે તે જે સુંદર સત્કાર પામ્યું હતું તે જ સત્કારને તે આજે પણ પાત્ર છે. પ્રમથન વિદ્યુત્વેગી પરિવર્તન સાધી રહ્યું છે છતાં કલા, સૌન્દર્ય, સ્વાર્પણ આદિ તરત્તો અન્યને દીર્ઘાયુષી બનાવી શકે છે અને 'કુમારનાં સ્ત્રી રત્નો'ને એવા જ અન્યોની કોટિમાં મૂકી શકાય તેમ છે.

દક્ષિણાયન [દક્ષિણ હિંદનો એક પ્રવાસ]—લેખક અને પ્રકાશક : ત્રિભુવનદાસ પુ. હુહાર (સુંદરમ) સ્વસ્તિક સોસાયટી, એવાસત્રીજ, અમદાવાદ. કિંમત ૧-૧૩-૦

શ્રી. સયાજી સાહિત્યમાળાના ૨૭૬મા પુષ્પ તરીકે પ્રગટ થયેલ આ સચિત્ર અન્ય ગુજરાતના ભૌગોલિક સાહિત્યમાં એક મહત્વનો ઉમેરો કરે છે. શ્રી સુંદરમની સુંદર ને પ્રાણુવાન ભાષા પ્રવાસ-વર્ણનમાં પણ પ્રસંગે પ્રસંગે એવી ઝળકી જોડે છે કે નિર્જીવ સ્થળોમાં પણ ચેતન, સૌન્દર્ય અને કવિતાનું દર્શન થાય છે.

પ્રૌઢ શિક્ષણ—લેખક અને પ્રકાશક : ઉપેન્દ્રશર્મા જ. ત્રિવેદી. એમ. એ., ડીપ. ઇડી. (ધિરટલ), જાજવાડા, હનુમાનપોળ, વડોદરા. કિંમત ૧-૮-૦

શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળાના ૨૭૮મા પુષ્પ તરીકે પ્રગટ થયેલા બસો પાનાના શિક્ષણશાસ્ત્ર-વિષયક આ લઘુ અન્યમાં લેખકે જે ભાવનાદૃષ્ટિ, જે શાસ્ત્રીય જ્ઞાન ને જે વ્યવહાર અનુભવનો સુમેળ

મહાશયીનું નામ કુબેરાદેવી હતું અને તે નાગકન્યા હતી, આ બધા પરથી એમ માનવાને કારણ મળે છે કે શકનૃપતિના વય પછી એલાયલ યુધ્ધમાં શમશૂવની સાથે યુધ્ધપ્રિય કુવેરથી પણ મરાણી દોષ અને ચન્દ્રશૂંભે તેના શ્મશૂલમાં પોતાની મહાશયી કુબેરાદેવીને તે ઉપનામ બચ્ચું દોષ.

૨૧. વિકમાર્ચિત્યું બિરહ સાર્થક કરવાને સજ્જે જ્ઞાનની સરિતાઓ વહાવેલી, હુએ-સાગિ પળ તેના અપ્રિય જ્ઞાનની નાંધ લીધી છે.

૨૨. પ્રમાણે માટે જુઓ—J. B. O. R. S. Vol XIV

૨૮. તેના પિતાની જેમ તેને પણ સર્વરાજોચ્છેતા ડું બિરહ મળેલું.

૨૯. તેના ચિત્તકાઓ પર તેને માટે સિંહવિક્રમ, વિક્રમાંક વગેરે વિશેષો મળી આવે છે.

[ડી. આ લેખમાં રાષ્ટ્રઆતનાં પાનાંમાં પ્રૂદોષથી નાટ્યદર્શન ને સ્થળે નાટ્યદર્શન, મુદ્રારાજ ને સ્થળે મુદ્રારાજ વગેરે પાંચેક બૂલ રહી જવા પામી છે તો તે સુધારીને વાંચવા વિનંતિ છે.]

સાધ્યો છે તે આ અન્યને શુજરાતી ભાષામાં મહત્વની કૃતિ તરીકે આવકારપાત્ર બનાવે છે. ઉક્ત વિષયમાં રસ દાખવનારાઓને તે માર્ગદર્શક થઈ પડવા સંભવ છે.

નક્ષાકારક હુન્નરો [ભાગ ત્રીજો]—સંપાદક : મૂળજી કાનડા ચાવડા, સીનુગરા, અંબાર કચ્છ. કિંમત રૂ. ૩-૦-૦

પહેલા બે ભાગોની પેઠે આમાં પણ માર્યાનું તેજ, દંતમંજન, પાનનો મસાલો આદિ ઉપયોગી હુન્નરો તેમજ ધર્મગ્રંથો બનાવોની માહિતી આપવામાં આવી છે. આ બેકારીના શુભમાં આમાંના કેટલાક પ્રયોગો અનેકને માટે આવકારપાત્ર નીવડશે.

એને પદ્યવૃંદા નહોતુ અને બીજી વાતો—લેખક : શ્રી વિનોદરાય હરજીવન વટ (આનંદેશ); પ્રકાશકો : સિંધ ન્યુસપેપર્સ, કરાચી. કિંમત રૂ. ૧-૮-૦

શ્રી આનંદેશની વાર્તાઓમાં લાલિય, ભરિં ને જણકાર વાતાવરણને, પ્રસંગને ને પાત્રોને સજીવ બનાવે છે. આ સંગ્રહમાં રમ્ય થયેલી ને અગ્રહી 'સુવાસ'માં પ્રગટ થઈ ચૂકેલી 'એકલતાના ડામ' નામે વાર્તાના મુખ્ય આંશોને સમાતર પાત્ર શુજરાતી સાહિત્યની અન્ય કૃતિઓમાં શોધવા જઈએ તો શ્રમ કદાચ નિષ્ફળ જ નવ. 'મહાશુજરાતે' આ કૃતિને પોતાના બેટપુસ્તક તરીકે આપીને પોતાની કૃતિમાં ભરેલા કર્યો છે.

લવ-કુશ—લેખિકા . સૌ. શ્રીમતી મજમુદાર. પ્રકાશક : લક્ષ્મી ઇલેક્ટ્રીક પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, ભાઉ કાલેની ગલી, વડોદરા. કિંમત ૦-૮-૦

શ્રી સયાજી બાલગાનમાળાના ૧૬૯ મા પુષ્પ તરીકે પ્રગટ થયેલા આ પુસ્તકમાં રામ-સીતાના વિશ્વવિખ્યાન પુત્રો લવ અને કુશનું ચરિત્ર સાદી, સરળ, સુવાચ્ય ને સંવાદ-પ્રધાન ભાષામાં પ્રગટ થયું છે.

વડોદરાની મહિલા પ્રગતિ પત્ર—

વડોદરા રાજ્યના પ્રકાશનખાતા તરફથી પ્રગટ થયેલી આ સચિત્ર પુસ્તિકામાં વર્તમાન વડોદરાની નામાકિત નારીઓ જાહેર જીવનમાં કેટલી આગળ વધી છે ને સાંસ્કારિક ક્ષેત્રમાં તેમણે કેવી પ્રગતિ સાધી છે તેની વિગતો દર્શાવવામાં આવી છે.

ચાંદામામા—લેખક : નાગરદાસ ઇ. પટેલ; સંપાદકો : ઈંદુલાલ ઇ. કોહારી અને કીરતન લટકારી. બાલશક્તિ કાર્યાલય, મોડાસા (એ. પી. રેલવે) કિંમત—૭ આના.

વિમાનમાર્ગે ચન્દ્રની મુસાફરીનો વાર્તા સમો રસિક પ્રસંગ'યોજી તેમાં અંતગત રીતે આકર્ષક શૈક્ષિકા ચન્દ્રને લગતી બધી જ વિગતો ગૂંથી દેવામાં લેખક સફળ નીવડ્યા છે. આ રીતે વાર્તાની સાથોસાથ જ્ઞાન ગૂંથી લેવાની પદ્ધતિ બાલસાહિત્યમાં ખૂબજ આવકારપાત્ર લેખાવી જોઈએ.

જેસેફ સ્ટેલીન—લેખક : સુદર્શન. પ્રકાશક : સી. એમ. શાહ, સ્વસ્તિક છુક ડેપો, મંત્રી હાઉસ, ઓપેરા હાઉસ, મુંબઈ ૧૬. ૦-૪-૦

આ પુસ્તકમાં રશિયાના વર્તમાન સરમુખત્યાર સ્ટેલીનના જીવન અને કાર્યોનો સુંદર પરિચય કરાવવામાં આવ્યો છે. આજે રશિયા જ્યારે સ્ટેલીનની આગેવાની નીચે જર્મની સામે જીવસંઘર્ષનું સુદ ખેતી રહ્યું છે ત્યારે આ નાનું પુસ્તક ખૂબ જ સમયોચિત નીવડે છે.

વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્

ભગીરથ મહેતા

મેં ધારી લીધું કે હવે ગાડી નહીં મળે. દોઢ મૂક્રીને જાઉં તોય કાર્ડ હિસાબે હું લોકલમાં ચડી શકું તેમ હતું જ નહિ.

ટિકિટ કઢાવું, તેને ચેક કરાવું અને પૂછ ચઢું એટલે વખત ગાડી જામી રહે તે બને નહિ. અને, ટિકિટ સિવાય તો 'એટકોર્મ' ઉપર પગ પથુ ન મૂકી શકાય.

છતાંય, 'મેટ્રીની શો' જેવા જતાં લોકોને જેટલી ઉનાવળ હોય અને આંખ સામેથી આંખ ગાડી જતી જેવા છતાંય મનમાં ગાડી મળવાની આશા રહે તેવી મને આશા હતી.

ચોડાક વખત થયો ને મેં સીમન્ટ પડવું નેયું- 'બસ ખત્રાસ! આ વીસલ વાગી ને ગાડી જાપડી.' ટિકિટ-એણીસની બારીમાં ચાર આના નાખતાં હું બચડયો.

ત્યાં ખરેખર ગાડી રોશનથી જાપડી; લાલ ને લીલી જતીઓ દેખાઈ. લીલા વાગ્યાઓ ફરકવા માંડ્યા અને ગાડી ચાલી.

ટિકિટ હાથમાં લઇને મેં ફરી ગાડી તરફ નેયું.

'અરે, આ શું? ગાડી મળશે જ.' બોલતાં બોલતાં પાટા એળંગીને હું જવા લાગ્યો.

અચાનક અરધી રોશનની અંદર અને અરધી બહાર જામેલી ગાડી દેખાઈ. પથુ 'કદાચ ગાડી મળી નહ' એવી તમજામાં ગાડી મળી ગઈ ત્યાં સુધી મેં તેના જામા રહેવા વિષે ત્રિચાર સુધાં પથુ ન કર્યો.

'હજી હું સારી એવી બેઠક શોધતો ડાહ્યામાં આમ તેમ ફરતો હતો ત્યાં કોક મને પૂછ્યું, 'હજી સીમન્ટ નથી પડ્યું?'

સીમન્ટ પડેલું તો મેં નેયેલું જ. પથુ ગાડી જામી રહેવાનું કારણ તે સિવાય બીજું નજ, હોષ શકે એમ ધારી મેં મારો બમ ફર કરતાં કહ્યું, 'એજ તો વાંધો છે ને.'

પથુ ધણે વખત થયો છતાં ગાડી ન જાપડી. મારી ઇતિજારી વધી. બારી પાસે લીધેલી સારી જગા મૂકીને હું બારણા પાસે આગ્યો. ફર કેટલાક લોકોનું મેં ટોળું નેયું અને હું ફેફકો મારી 'એટકોર્મ' ઉપર જતર્યો.

અમારા ડાહ્યાની બાલુના ડાહ્યા પાસે જામેલું ટોળું બહુજ ચરવીર હતું. તેમાં મેં પ્રવેશવાનો યત્ન કર્યો. પથુ એની ચરવીરતાએ મને મારા કાર્ડમાં સફળ થવા ન દીધો.

બીજી વખત મેં તેમાં જવા પ્રયત્ન કર્યો. ટોળાની ચરવીરતા સાથે રહેલી તેની ઉદારતાને લીધે આ વખતે તો હું અંદર જઈ શક્યો. ત્યાં-

'હું સાક્ષી છું.' 'હું સાક્ષી છું.' 'હું સાક્ષી છું.' એજ વાક્યો બોલતાં હતાં.

અંદર હજી હું પ્રવેશ્યો ન હતો ત્યાંજ મેં દૂરથી સાંભળ્યું:

'શાંત પડો, શાંત પડો.' વડીલ જેવી લાગતી કોઈ વ્યક્તિએ કહ્યું.

'મારી સામે એણે ચાકુનો ધા કરવા માંડ્યો' તો, 'એક બોલ્યો.

'મને એણે ઠોસો માર્યો હતો.' બીજો બોલ્યો.

'મારો એણે હાથ પકડ્યો હતો.' ત્રીજો બોલ્યો.

'તમે શા માટે ડરો છો? ગાડી સાહેબ અને બરાબર ટુકાણે લાવશે. એ જરા પીધેલો છે.' પેલી વડીલ જેવી વ્યક્તિ ફરીથી બોલી અને 'ગાડી સામે' જેવા લાગી.

ધણી વખતથી આ પ્રસંગ આટોપાઈ જતો ન હતો એવું મને કેટલીક વાતચીતો ઉપરથી અનુમાન કરવાનું કારણ મળ્યું.

‘તુમ નીચે ઉતર જાવ, ઈધરહિ તુમને ઉતરના હોગા.’ ગાર્ડ માલિકનીં છટાથી બોલ્યો.

‘‘મૈં? મૈં-મૈંને કયા કિયા?’ એક મુસલમાન જેવો માણસ ટોળાથી ગભરાતો ગભરાતો બોલ્યો.

‘ઉતર જાવ ’-ગાર્ડ કડક થયો.

‘નહિ ઉતરતા.’ એનામાંય વજ્રતા સંચાર પામી.

‘ગાર્ડ સાહેબ કાનહિ માનના?’ પેલી વરીસ જેવી વ્યક્તિએ વચમાં ગાર્ડને શર ચઢાવવા અને મુસલમાન ભાઈને શિખવવા કહ્યું. ‘પોલીસ પોલીસ’ બોખરા અવાજે વળી તેણે જોરથી ખૂમો પારી.

‘ટોળું આખું’ ગંભીર બન્યું. એની વચમાંથી એક પોલીસ આગળ આવ્યો. પલકમાં પેલા પીધેલા કહેવાતા શપ્સની ખમર લેવા માંડી.

‘તુમ લોગ યહાંસે જાવ,’ પેલા મુસલમાન શપ્સની બાજુમાં બેઠેલી હતી તેમાંની એક શુરખાવાલી બીબીએ શુરખાને હળવેથી બોલો લોકો સાંભળે તેમ કહ્યું.

પેલો શપ્સ પોલીસના હાથમાં આનાકાની કરતો અને અહીં-તહીં અથડાતો નીચે ઊતર્યો. બીબીની પાસેની જગ્યા ખાલી થઇ.

‘ટન ટન’ થયું અને ટોળું વિખરાયું-ગાર્ડી બપડી.

x

x

x

બીબીની બાજુમાં તેમનો એક બીચો પડ્યો હતો. શરમ વિનાનો આટલી ગીદીમાં હું તેની ઉપર જઈને બેઠો.

બધાને ભલે તેણે કહ્યું હોય ‘તુમ લોગ યહાંસે જાવ’ પણ મને તો એણે એમ ન કહ્યું. ઊંઘડું, શુરખામાંથી મો બહાર કાઢી, પૂછ્યું, ‘ઉંઘડો મારા હોગા?’

‘ત્યારે શું’ એને કૃષ્ણા હાર પહેરાવવા લાઈ આવતા? હું બોલ્યો અને હસ્યો.

અને, ત્યારે બીબીની ભ્રમરો જાંચી થઇ, તેના કપાળ ઉપર કરચલીઓ દેખાઇ અને તેની આખોમાં આંસુ દેખાયા. મને મારા કહેલા વાક્યો માટે શોક થયો.

‘તુમ લોગ ..’ એ અધૂરું બોલી અને હું પૂરું સમજી ગયો. અમારો પક્ષ ખેંચવા મેં કહ્યું, ‘બેન એ તો તમને ય કપાક અથડાતી પાડત. એ પીધેલાને એમજ થવું જોઈતું હતું.’

‘તુમ લોગ...’ જરા જોરથી તે આ વખત બોલી.

‘તુમ લોગ...’ તે ફરીથી બોલી.

‘બેન જે થાય છે તે સારું જ થાય છે.’ હું અગ્નિમાં ઘી હોમવા માંડ્યો.

‘તમારું દુઃખ સમગ્ર થતું છે.’ મેં કબૂલવા માંડ્યું.

‘તુમ લોગ યહાંસે જાવ,’ છેવટે તેણે મને પરખાવી દીધું.

‘બેન, તમે મારા બેન છો, હું તમારો ભાઈ છું. આપણે તો કુટુંબીજનો છીએ.’

આંખમાંથી આંસુ ઘૂંછતા બીબીએ બારીની બહાર જોયું. પછી મને બીચા ઉપર બેઠેલો જોઈ તે બોલી, ‘છવર કયો બેલા હો?’ અચાનક કંઈક યાદ આવતાં વળી તેણે કહ્યું, ‘અંદર દવાઓ દે.’

‘માફ કરો.’ મેં કહ્યું ને ઊઠવા માંડ્યું.

‘આપ બિમાર છો?’ મેં અમરતોજ વિનય કર્યો.

‘મૈં નહિ ચો ..’ ફરી કરચલીઓ તેના કપાળમાં પડતી દેખાઇ; ફરી તેની ભ્રમરો જાંચી થઇ અને ફરીથી એ ચાર આંસુ તેના ગાલો ઉપર દેખાયાં.

કલા-સાહિત્ય-વિજ્ઞાન-ચાલુ વર્ષે મુંબઈ વિદ્યાપીઠના આચાર્ય દકકર વસનજી મા. વ્યાખ્યાનમાળામાં ગુજરાતી સાહિત્યની પાંચે ભૂમિ, કવિ નર્મદ, કવિ દલપતરામ, આધુનિક કવિના અને આધુનિક ગદ્ય એ પાંચ વિષયો પર વ્યાખ્યાનો આપતાં શ્રી. સંજયભાઈએ માંસ અને મદિરાને આર્થ સંસ્કૃતિના પાયા તરીકે ઓળખાવ્યાં છે, ને અંગ્રેજકાલીન ગુજરાતની અસ્થિતાના પ્રતીક લેખાતા શ્રી. નર્મદ અને શ્રી. મુનશીને ટીકાઓના શીત જળથી સ્નાન કરાવ્યું છે. કવિ શ્રી. ખમરદારને 'દર્શનિકા' અંગે ૧૯૩૩ નું કાંટાવાળા પ્રાંત્ર આપવાના નિર્ણયનો જે અમલ આજ સગી સંયોગવશાત મુલતવી રહેલો તે તાજેતરમાં સક્રિય બનવાથી શ્રી ખમરદાર રૂ. ૫૦૦નું પારિ-તોષિક પામ્યા છે. કવિ સમ્રાટ શ્રી. ન્હાનાલાલે પોતાનાં બે ગ્રંથરત્નો દારિકાધીશ શ્રીહરિને ચરણે સમર્પવાને તાજેતરમાં દારિકાની મહાયાત્રા કરતાં ત્યાં તેમને મુંદર સન્માન અર્પાયું. સરરાધાકૃષ્ણના પ્રમુખપદે કાંગડી ગુરુકુળ આશ્રમ પોતાનો ૪૦મો વાર્ષિકોત્સવ ઉજવે છે. સુપા ગુરુકુળમાં સ્વામી અભયદેવજીના પ્રમુખપદે રાષ્ટ્રશિક્ષા-સંમેલન. ન્યુ દિલ્હીમાં સર મુલતાન અહમદના પ્રમુખપદે સર્વ ધર્મ પરિષદ; હિંદુલકમાં દરેકે પયગંબર મદમદ અને ભગવાન મહાવીરના ઉત્જ્વાલકા જન્મ-જયંતિ-મહોત્સવો; જવાહરમાં વૈજ્ઞેયોએ જેનો સામે ચલાવેલી જહાંગીરીથી ઉગ્ર બનેલો આંતરકલક: [વર્તમાન હિંદમાં ધાર્મિક સમન્વયના નામે શંભુમેળાનું અને કોમીસંસ્થાઓ, કોમી સલામતી ને વ્યક્તિવાતંત્ર્યના નામે કુસંપનું જે વારિસિંચન થઇ રહ્યું છે તે જગતની મહાપ્રજ્ઞ-ઓના પતનક્રમના ઇતિહાસમાં તો અગ્રેજ છે.] રાજકોટમાં શ્રી ઇન્દુલાલ વાણિકના પ્રમુખપદે વિદ્યાર્થી-સંમેલન. અબામામાં શ્રીમતી હંસા મહેતાને હાથે મહિલા કાર્યકર તાલિમ વર્ગની ઉદ્ઘાટનવિધિ. સરદાર શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલના હાથે આણંદમાં મ. જી. ખેતીશાળાની ને અમદાવાદમાં બી. જી. વિદ્યાર્થીગૃહ તેમજ મ. ચ. પુસ્તકાલયની ઉદ્ઘાટન-વિધિઓ. અમદાવાદમાં શ્રી માવલંકરના હાથે શ્રીનાગજી બૂધર પુસ્તકાલયની ઉદ્ઘાટન-વિધિ. વડોદરામાં મુંબઈ કોર્મસ કોલેજના પ્રિન્સીપાલ શ્રી ગુરુમુખસિંહના પ્રમુખપદે શહેર વિદ્યાર્થી-પરિષદની ઉજવણી તેમજ શ્રી માવલંકરે 'આત્મીકાલ' અંગે અને કમ્યુંનિસ્ટકોલેજના પ્રિન્સીપાલ શ્રી મહાજનીએ 'જિજ્ઞવણી અને લોકસાધનવાદ' અંગે વિષય ઉપર આપેલાં વ્યાખ્યાનો. ગુજરાતભરમાં શ્રી. મૂળરાજ સહસ્ત્રાબ્દી ઉજવવા અંગે શ્રી. મુનશીએ ધડેલી બચવની યોજનાઓ. મે મહિનામાં શ્રી રમણલાલ વ. દેસાઈની મુવર્ણ-જયંતી ઉજવવા અંગે અભિનંદન-ગ્રંથ આદિની તૈયારીઓ. સ્વ. જમનાલાલ બળગનાં પત્ની જનકીદેવીએ '૪૫૭૫૫૫૫૫ મંડળ' નું કામ હાથ ધર્યું છે. પંદરમી માર્ચે અહ્યાત્માદમાં કુ. ઇન્દીરા નહેરુ અને શ્રી. શીરાજ ગાંધી વચ્ચે ઉજવાયલ લગ્નમાં દેશકરના આગેવાનોની હાજરી. ખેડોર-ઇન્ડીયન ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ સાયન્સમાં કેરમીક કિરણો વિશે સંશોધન કરવા માટે સર દોરાજીજી તાતા ટ્રસ્ટ તરફથી ત્રણ વર્ષ સગી દર વર્ષે રૂ. ૫૦૦ હજાર આપવાનું ઇ્યું છે. ગુજરાતી સાહિત્યકાર શ્રી. અંબાલાલ જાની તેમજ પંડિત મદનમોહન માલવિયાજીનાં પત્નીનાં અવસાન.

યુદ્ધ-રાજકરણ-હિંદ પરતેની સાંસ્થાનિક નીતિ અંગે બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં મી. ચર્ચિલનું મહત્વનું નિવેદન બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળની નવી સરકાર સાથે હિંદને મનાવી લેવાને સર. રેડ્ફર્ડ કીર્સ હિંદની મુદ્દાકાતે. હિંદના દરેક પક્ષના અગ્રણીઓ સાથે તેમની મંત્રણા. અંતમાં તેમણે હિંદ પ્રત્યેની નવી સાંસ્થાનિક નીતિની કૌશલી જાહેર કરી. અરવિંદ ધોષ એ જાહેરાતને સન્માન છે, પરંતુ હિંદના ભિન્ન ભિન્ન રાજ્યીય પક્ષો તેના સ્વીકાર સામે પોતપોતાના વાંધા રજૂ કરે છે. હિંદી સરકારે રાજવીઓ પ્રત્યેની પોતાની નીતિમાં સૂચવેલું મહત્વનું પરિવર્તન. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ આજુ-દ-અમદાવાદ વગેરે સ્થળે જોશમય વ્યાખ્યાનો કરી પ્રજાને પ્રાણવાન બનવાની ને અહિંસાથી ન બને તો હિંસાથી પણ રક્ષણ કરવાની સલાહ આપે છે, મુંબઈના નવા મેયર તરીકે શ્રી. મહેરબાણીની વરણી. સર યુનિસાલ મહેતાને મળેલા નામ્પટ્ટકુડના માનમાં બોમ્બે જીલ્લાના એકસ-એન્જલ તરફથી ગોડાવેલા મેળાવડામાં સંસ્થાના પ્રમુખ શેઠ જ્વાલાહનું વ્યાપારી હિતો અંગેનું વક્તવ્ય. તાર, ટેલીફોન, ટપાલ, રેલ્વે-નૂર આદિના ભાવમાં થયેલો વધારો. આપુ ગ્રીષ્મઋતુમાં હિંદી સરકારના ૪૦૦ અમલદારો ને ૩૦૦૦ કારકૂનો સીમસા જાય છે; ને ૧૨૦૦ અમલદારો ને ૮૦૦૦ કારકૂનો દિલ્હીમાં જ રહે છે. યુદ્ધ હિંદના સીમાડા નજીક આવતું હોય રક્ષણ માટેની ભિન્ન ભિન્ન વ્યવસ્થાઓ : ચિતાગેંગ નજીકનાં કેટલાક ગામ ખાલી કરાવાય છે; ઓરિસ્સા ને મદ્રાસનો દરિયાકાંઠો લખવિસ્તાર તરીકે જાહેર થાય છે; મદ્રાસ-સરકારનાં દક્ષિણ સુરદિન મથળે ફેરવામાં આવે છે; સીલોનનું તંત્ર લશ્કરના હાથમાં મુકાય છે. પ્રજા મુંબઈ-કરાંચી આદિ મોટા શહેરો છોડીને ગ્રામ-વિસ્તારમાં આવી જાય છે. અમદાવાદમાં ફરી હથિયારગ્રાહી. વાહોરમાં વિદ્યાર્થીઓ પર કાડીમાઝ. મદ્રાસમાં હડતાળ, તોફાન ને ગોળીમારના પરિણામે આઠ કામગરોનાં મરણ. હખતોમાં મુન્નીઓના સરખસ 'પર ગોળીમાર. શાહજહાનના નજીક છુટાવળી ટ્રેન. અરેલિયા, કાંસાલ, કાકોરી, ખોટીખાડ, ગારખાડા, ગોંડળ, ચીખલોદરા, નડિયાદ, પાટણ, ભરૂચ, બાદનપુર, બોરસદ, રામોદ, વાંગીવોડ, વાંકિયા, વેકરી, સરખેજ, સાણંદ આદિ સ્થળે ચોરી, ધાડ કે લૂંટના પ્રસંગો. કાસોલ, બારેજડી, મુંબઈમાં સુપ્રીમ આર્ટ શીશ્મ ગોડાઉન તેમજ ગોંડળ વગેરે સ્થળે લપાનક આગો. ગોંડળનરેશ આગથી નુકશાન વેનારને એક લાખ રૂપિયા વહેંચી આપે છે. જળગાંવ, નડિયાદ ને ઢાકામાં કોમી હમકલું. મલખાર-હુલ્લડ અંગે તરુણ કાર્યકર ગોપાલનને થયેલી ફાંસીની સજા જન્મદીપમાં ફેરવાય છે આજુ મુલાખપંદ બોઝના આકર્ષક મૃત્યુની અજ્ઞા ખોટી દેર છે.

બ્રિટન હવે યુદ્ધ પાછળ પ્રતિદિન સવા કરોડ પૈડા ખર્ચે છે. મી. ચર્ચિલ અંતિમ વિજયમાં વિશ્વાસ ઘસોવી આપુ પરાજયોને હિંમતપૂર્વક સહન કરવાની પ્રજાને પ્રેરણા આપે છે. સત્તરમી માંચે ચીનમાં ઉજવાયેલો હિંદ-દિન રંગુન, અસીન આદિ ખેતીનાં મહત્વનાં સ્થળો તેમજ આંદામાન વગેરે પર જાપાને મેળવેલો વિજય. બર્મામાં અવ્યવસ્થા. અને હિન્દીઓ પરત્વે જાતીઓએ ચલાવેલી 'લંકાકાંટ'ની નીતિ. ઓસ્ટ્રેલિયાના વડા સેનાપતિપદે નિમાયલા મેકઆર્થરે શીશીપાદન છોડવાથી જાપાનનો ત્યાગેડો હુમલો. ઓસ્ટ્રેલિયામાં કિતરેલી અમેરિકન સેના. ફ્રેન્ચ કાકોલે માડાગારકર પહોંચે છે, ક્રાંસ જર્મનીને વિમાનો ને નૌકાઓ સોંપે છે, તેમજ લાવાલ પેતાને જર્મનીના પક્ષે વાળવા મંથી રહ્યો છે તેથી સર્વત્ર ફેલાયેલી ચિંતા. તુર્કીનાં શહેરો પર જૂલથી બ્રિટિશ વિમાનોએ કરેલા બોંબમારા અંગે શંકાપના. રશિયન સરહદ પર જર્મન સૈન્યની પીછેહઠ ને વર્ષાતમાં રશિયાને કચરી નાંખવાની પીટલરની ગર્જના. ઈંગ્લાંડ, માલ્ટા, જીબ્રાલ્ટર વગેરે સ્થળે વિમાની હુમલો.

‘સુવાસ’નું સલાહકાર-મંડળ

રા. અ. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ, બી. એ., એલએલ. બી.
માઈ નાયબ હીવાન, વડોદરા રોનમ

રા. રા. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ, એમ. એ., બી. એચ. એસ.

મકાનનાતાના અધિકારી-વડોદરા રોનમ

રા. રા. કેશવલાલ હિંમતલાલ કામદાર, એમ. એ.

ઈતિહાસના પ્રોફેસર, વડોદરા-કેલેજ

રા. રા. ગંગાજીવનદાસ દયાલજી મોદી.

માઝ અધ્યાપક : પુસ્તક અધ્યાપનમંદિર, વડોદરા

રા. રા. નર્મદાશંકર હરિશંકર વ્યાસ બી. એ.

રા. રા. ઇશ્વરલાલ કેસનજી નાયક, બી. ઇ., એ. એમ. આઈ. ઇ. [હિંદ]

એમ. આર. એલએએન. આઈ. [લંડન]

રા. રા. મૂળજીભાઈ પી. શાહ

ભારતવર્ષનું પ્રાચીન ગૌરવ તથા મહત્ત્વ જાણવું હોય—

અનુભવવું હોય તો

ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લહેરચંદ શાહ

એલ. એમ. એન્ડ એસ.

એમ. આર. એ. એમ. રૂત

૪ સ પૂર્વે ૯૦૦ થી ૪ સ. ૧૦૦ મુધીના

૧૦૦૦ વપનો ઇતિહાસ—

પ્રાચીન ભારતવર્ષ

પરીક્ષા

[પાંચ ભાગમાં]

તમે સ્વદેશપ્રેમી છો ?

તો તમે ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ જાણતા જ હો

ન જાણતા હો તો

ઉપલા પુસ્તક માટે આજે જ ઓર્ડર લખો

પાંચ ભાગ બહાર પડી ચૂક્યા છે.

મોટાં શહેરોના જાણીતા સર્વિયુક્તસેલરે પાસેથી મળી શકશે.

સેટની કિંમત રૂ. ૨૪ હટક કિંમત [૫, ૭, ૧૧, ૬, ૫] = રૂ. ૩૦

આ જગદાર ઐતિહાસિક ગ્રંથના પ્રાદેક બંધનારને ‘સુવાસ’ અર્પી લવાજમે

—શ. ૧૧૧ માં મળશે.

ચરમાનું

કારખાનું

☆ આખાને હિંદમાં પહેલવહેલું છે અને એક જ છે.

☆ મુખ્ય મુખ્ય સર્વ મશીનરી પણ અને હિંદમાં જ બનાવીને ઊભા કરી છે એટલે કારખાનાને તદ્દન સ્વદેશી બનાવટનું જ કહી શકાય તેમ છે.

☆ અને જર્મનીમાં આઠ આઠ વર્ષ ઉપરાંત રહીને તાલીમ લીધી છે.

☆ વળી આખના વૈદિક અને શાસ્ત્રીય જ્ઞાનથી ઇંગ્લેન્ડ પદ્ધતિ પ્રમાણે ડેઝવર્ણી ઇર્ષ મુખ્ય મુનીવરસીડીની ડીગ્રી મેળવી છે. એટલે ચરમાના નંબરો પણ જરાબર માફક આવતા કાઢી આપીએ છીએ.

☆ ઉપરાંત ચરમાને વેપાર, ત્રીસ ત્રીસ વર્ષ કરી, વ્યાપારિક દૃષ્ટિએ તેમાં ઓવી પડતી ત્રીણી ત્રીણી જરૂરયાતોનો પરિચય પણ સાધી લીધો છે.

☆ આ પ્રમાણે ચરમાના કાચ તેષાર કરવામાં તથા તેના પહેરનારને સંપૂર્ણ સંતોષ આપી શકાય ત્યાંસુધીની પહેરેથી છેલ્લે સુધીની, દરેક દરેક નાની મોટી ક્રિયા-પ્રક્રિયાનો પદ્ધતિપૂર્વક અને અભ્યાસ કર્યો છે, પરિચય લીધો છે, અનુભવ સાથે પરિચીતન કર્યું છે. એટલું જ નહિ પણ તે માટે સોનાનો ચાંદ પણ મેળવ્યો છે.

☆ વળી અમારું જ કારખાનું હોઇને, તેમજ અમારી અંગત દેખરેખ નીચે કાચ બનાવાતા હોઈને, ગમે તેલું કપરું, અટપટીયું કે ત્રીણી વિગતવાળું પ્રીન્કીશન હોય તો પણ જૂજ સમયમાં જ તેના કાચ બનાવી આપીએ છીએ.

☆ કેમરના કાચ, દુરમીનના કાચ, તેમજ માછકોસ્કોપ ઇન્વાઝિના વૈજ્ઞાનિક રીતે બનાવાતા કાચની સાંગતુદ ઇર્ષ હોય તો તે સમા કરી અપાય છે અથવા નવા પણ નાખી અપાય છે.

☆ તેના જોડે રીતે ચરમાનું પણ દરેક પ્રકારનું રીપેરીંગ કામ કરી આપવામાં આવે છે.

એટલે ચરમાના કાચની કોઈપણ પ્રકારની જરૂરિયાત માટે ક્યાંય જવાની કે ગોઠાં ખાવાની જરૂર રહેતી નથી.

☆ વળી દામ પણ અન્યની સરખામણીમાં સારા ભાગ તેના જ રાખ્યા છે.

☆ પોતાનાં વખાણ પોતાના મોઢાંએ કરવાં તે કોઈ રીતે ઇચ્છનીય નથી જ. એટલે વિશેષ નથી લખતા; પરંતુ અસભસા ઇંગ્લેન્ડ તથા દેથી, નાના તથા મોટા અમલદારોએ તેમજ રાજમહારાજઓએ સ્વતઃ અમને આપેલાં સર્ટિફિકેટો મંગાવીને વાંચી જોવા વિનંતિ છે.

રાવધુરા, ડાવર રામે,
વડોદરા.

લખો યા મળો:—
રાશિકાન્ત એન્ડ કું., ચરમા બનાવનારા